

Donáth Péter

OKTATÁSPOLITIKA

és

TANÍTÓKÉPZÉS

MAGYARORSZÁGON

1945–1960

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2008

Donáth Péter

**OKTATÁSPOLITIKA
ÉS TANÍTÓKÉPZÉS
MAGYARORSZÁGON
1945–1960**

Petinek, Andrisnak és Tibinek

Donáth Péter

OKTATÁSPOLITIKA
és
TANÍTÓKÉPZÉS
MAGYARORSZÁGON
1945–1960

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2008

Készült
Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara
Társadalomtudományi Tanszékén,
az OTKA T046693. sz. pályázata keretében,
az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara
Tudományos Bizottságának
támogatásával

Szerkesztette:

Farkas Mária

© **Donáth Péter, 2008**

Trezor Kiadó, Budapest 2008

ISBN 978-963-8144-26-3

Kiadja a Trezor Könyv- és Lapkiadó, Terjesztő Bt.
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon: 363-0276 Fax: 221-6337 E-mail: trezorkiado@trezor.t-online.hu
Internet: <http://www.trezorkiado.fw.hu>
Felelős kiadó: dr. Benczik Vilmosné

TARTALOM

Előszó	IX
Jegyzetek	XXI

KÖZSZOLGÁLAT, SZAKÉRTELEM, MÉLTÁNYOSSÁG

Rozsondai Zoltán minisztériumi küzdelmei a tanítóképzés

értékeinek megőrzéséért, megújításáért (1945–1960) 1

1. Reznált számvetés	3
2. Nevelőképzés, „pedagógiai gerilla” — köztisztviselők a koalíciós években	5
3. Mérélegeljük a tanítóképzők javaslatát is!	16
4. Kielezett harc az iskolák feletti befolyás megszerzésért/megtartásáért — a professzionális szempontok és képviselőik háttérbe szorítása	25
5. Emlékirat vagy emlék-irat?	45
6. Államosítás, pedagógiai gimnázium, négyéves tanítóképzés — menteni, ami menthető	59
7. Második vonalban — a képzési idő felemeléséért, a felsőfokú tanítóképzésért	66
8. A tanítóképzés: hivatás, szolgálat — közérdek és igazságkeresés	77
Rozsondai Zoltán főbb életrajzi adatai	80
Jegyzetek	82

EGY SÚLYOS KÖVETKEZMÉNYEKEL JÁRÓ

OKTATÁSPOLITIKAI DÖNTÉS SZÜLETÉSE

Tanítóképzés az első Nagy Imre-kormány idején 167

1. „Légvárépítők” az „új szakaszban”	169
1. 1. „Új szakasz” — de miben?	169
1. 2. A rövidített képzés problémái	172
1. 3. Korrekciós kísérletek — az adott keretek között	175

1. 4. A „lámpás”-(ki/fel)használók, társadalmi-politikai „megrendelők” elképzelései	184
1. 5. A „légvárépítők” a képzési idő felemeléséért	188
1. 6. Mitől lett a „kevés” „sok” — avagy a tervgazdaság anomáliái	192
1. 7. Nehezen születő reformtervek	194
1. 8. A Politikai Bizottság váratlanul nemet mond — a „reménytelenek reménye”	199
2. „A bűnös könnyelműség” folytatódik: újabb játszmák a négyéves képzés körül	207
2. 1. A „tarthatatlan helyzet” prolongálódása — a korszak ellentmondásai	207
2. 2. Az újragondolás elkezdődik — az „újragombolás” halasztódik	215
2. 3. Receptek és ellenjavallatok	219
2. 3. 1. Iskolapélda: együttműködés és rezisztencia a budai tanítóképzőben az 1954/1955. tanévben	221
Jegyzetek	232

VIZSGÁLATOK, DIAGNÓZISOK — JAVALLATOK

Kísérletek a tanítóképzés világnézeti-politikai és szakmai

<i>rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején</i>	287
1. „Gyökeres fordulatot a politikai-világnézeti nevelésben”	289
2. Vizsgálat, ellenőrzés — indikáció	294
2. 1. Hivatalos diagnózis: négy év alatt, ezzel a garnitúrával, nem megy	296
2. 2. Javallat: elvárt szellemiségű, érettségire épülő, kétéves tanító- és óvónőképzés	302
3. Exkurzus: a forrásainkban rejlő lehetőségekről/korlátokról s a „kettős nevelés” tézisééről	304
4. Tandráma (főpróba?): harc a „kettős nevelés” ellen (ért?) — a Vendel utcai tanítónőképzőben	308
4. 1. A Vendel utcai képző politikai-világnézeti nevelőmunkája a kerületi párt-vb ülésén	309
4. 2. Tanévkezdés a korrekció s a személycserék jegyében	317
4. 3. „Brigádvizsgálat” a Vendel utcai tanítónőképzőben	320

4. 4. A vezetőségválasztó párttaggyűlés és a félévzáró ellenőrző tanári értekezlet mérlege	326
4. 5. Olvasatok, értelmezési kísérletek	330
5. Színek, játszmák, szövegek, emlékek — „diagnózisok” a XII. kerületi tanítóképzőben	335
5. 1. A hivatalos arculat	335
5. 2. A hajdani növendékek emlékei	341
5. 3. A görbe tükör láttató ereje	345
5. 4. Feleselő „diagnózisok” — sokszínű tantestület	352
Jegyzetek	359
<i>Levéltárak, rövidítések, köszönetnyilvánítások</i>	<i>432</i>
<i>Felhasznált, hivatkozott irodalom</i>	<i>445</i>
<i>Térképek jegyzéke</i>	<i>536</i>
<i>Névmutató</i>	<i>537</i>
<i>Summary</i>	<i>551</i>
Az egyidejűleg megjelent, „A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958” című kötet tartalomjegyzéke	553

Előszó

A hazai közoktatás, így a tanítóképzés története sem mentes a pedagógusok számára váratlan fordulatoktól. Különösen igaz ez „a negyvenes-ötvenes évekre”, amikor is kivételszámba ment, ha az oktatáspolitikai irányítói bevonták az érintetteket a tervezett változtatások előkészítésébe, vagy legalább menet közben kikérték a véleményüket.

Ilyen helyzetről tanúskodik például *Árpássy Gyulának* egy hozzászólása is, melyben — az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. május 19-i, a második öt-éves tervről rendezett vitáján — szomorúan konstatálta, hogy a dokumentumból „kimaradtak a tanítóképzés égető problémái”, márpedig a rendelkezésre álló „négy év kevés ahhoz, hogy marxista világszemléletű, elfogadható általános műveltséggel bíró, megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező tanítókat nevelhessünk. Az [előbb a pedagógiai gimnáziummá szervezéssel, majd az 1950. évi 43. tvr.-el megvont] ötödik elméleti évről feltétlenül szükség van” — hangsúlyozta a budai tanítóképző igazgatója, majd hozzátette: „azt már említeni sem merem, hogy a legjobb az lenne, ha érettségire építenénk a két évfolyamú tanítóképzést”.¹

Tájékozatlanságra utal a Soproni Tanítónőképző igazgatójának, *Zétényiné Ritoók Magdának* egy, a *Szabad Nép* 1956. június 14-i számában megjelent hozzászólása is, melyben — ugyancsak az öt éves terv kapcsán — a tanítóképzők 40%-ának megszüntetésével kapcsolatos elképzelésre reflektált. Az iskolabezárások helyett „szerencsésebb megoldás lenne, ha az úgynevezett »mamutképzőket« decentralizálnánk. ... A tanulmányi időt öt évről kellene felemelni, és a 35-40 létszámú osztályok helyett 20-25-ös létszámúakat kellene szervezni” — írta.²

E két országosan ismert, általában igen tájékozott, a minisztérium illetékeseivel rendszeres munkakapcsolatban álló szakember megnyilatkozása tanúsítja: fogalmuk sem volt arról, hogy már 1956. február 17-én elvi döntés született az érettségire épülő két éves tanítóképző akadémiák megteremtéséről³, s így arról sem, hogy *Erdey-Grúz Tibor* miniszter már május 21-én részletes előterjesztést küldött e tárgyban a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségéhez.⁴

Munkánkban e különös helyzet kialakulásának gyökereit próbáljuk feltérképezni. Előbb a középfokú tanító(nő)képzők nevelőképző főiskolákkal való felváltására irányuló törekvés motívumait, fiaskóját, majd a négyéves tanítóképzés megújításával, felülvizsgálatával kapcsolatban történeteket igyekszünk rekonstruálni: *Keresztury Dezső, Ortutay Gyula, Darvas József, Erdey-Grúz Tibor, Kónya Al-*

bert, Kállai Gyula és Benke Valéria minisztersége idején — a felsőfokú óvo- és tanítóképzés megteremtését kilátásba helyező 1956. július 26-i és 1958. június 10-i PB-határozatokig.

*Levéltári és egyéb források bemutatásával, „megszólaltatásával” (dokumenta-
tív elbeszélő/analizáló módszerrel) szeretnénk — amennyire e történet engedi —
érezkelteni, megjeleníteni:*

- a tárgyalt, ellentmondásokkal terhelt időszakok szempontunkból releváns „társadalmi technikáit”,⁵ atmoszféráját, „diskurzusát” (annak „rendjét”)⁶, nyelvét,⁷ „realitásszintjének”,⁸ „szimbolikus értelmi világának”⁹ egyes elemeit;
- az oktatásirányítás-tervezés mechanizmusát (társadalmi/politikai függőségét, struktúráját,¹⁰ korlátozott lehetőségét/készségét bizonyos szakmai szempontok/érdekek megjelenítésére, érvényesítésére¹¹);
- a sokszereplős játszma aktorainak motívumait;
- a hatalom által „manipuláló-szocializáló” s „kultúraörökítő” funkciója¹² révén egyaránt számon tartott, „az ideológiai államapparátus”¹³ — változó jelentőségű — elemeként kezelt tanítóképzők státusát, szerepét a „kettős nevelés” ellen/ért vívott küzdelemben;
- a korszak „kisemberei”, az „egyszerű” tanítóképzős kollégák (intézeti létfeltételeinek alakulását; a tanárok, diákok küzdelmét (kényszerű alkalmazkodását, túlélési technikáit) professziójuk színvonalának védelméért és személyes integritásuk megőrzéséért.

Kötetünk — egyidejűleg megjelenő párjával, az „A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958” cíművel együtt — erre irányuló OTKA-kutatók keretében készült. Három (egyenként 15, 12 és 13 íves) írást fog össze.

A Rozsondai Zoltánról, a VKM tanítóképzős osztályának egykori vezetőjéről szóló tanulmány a tanítóképzés körül az 1945–1948 közötti időszakban történetekre koncentrál. Rekonstruálni próbálja: milyen szerepet tulajdonítottak a nevelőképzés reformjának, a tanítóképző intézeti tanároknak az iskolák demokratizálásáért, az általános iskoláért folytatott küzdelemben, s hogy milyen álláspontot képviseltek valójában. Bemutatja azt is, hogy kitűnő elmék (pl. Alexits György, Mérei Ferenc), jó szándékkal, a körülmények és a „holnapra megforgatjuk” illúziójának foglyaiként, akaratlanul, miként vetették vissza a tanítóképzést az 1923-at megelőző szintre — közel egy évtizedre. *Nyomon követi* a dolgot Rozsondai Zoltán — egy szakmai elkötelezettséggel, köztisztviselői magatartással,

éthosszal megáldott/megvert minisztériumi osztályvezető — *küzdelseit egy olyan korszakban, amelyben előbb a „koalíciós” logika s a Mindszenty József vezette katolikus egyházzal folytatott politikai-világnézeti harc, majd a fordulat éveivel kialakult pártállam változó preferenciái, felülírtak minden egyéb megfontolást.*

A tanítóképzés Nagy Imre első kormánya alatti sorsát vizsgáló írás azt az időszakot kísérli meg felidézni, amelyben a hatalom képviselői számára világossá vált, milyen sajnálatos szakmai színvonnalsüllyedés következett be 1948–1950-es lépéseik nyomán. Áttekinti, mit is jelentett az „új szakasz” politikája e területen, milyen tervek születtek a „tanító- és tanártútermelés” kezelésére s a képzés színvonalának emelésére. Ez a tanulmány elsősorban a pártállam döntéshozatali mechanizmusainak, működésének bemutatására koncentrál, figyelve annak indítékaira, pl. a szocialista mezőgazdaság megvalósításával és a falusi iskolákkal kapcsolatos elvárásokra. Amikor a gazdasági nehézségek folytán a várt képzési időemelés elmaradt, csak a képzők számának és volumenének radikális csökkentésére került sor, az érintett tanítóképzős tanárok passzív rezisztenciával reagáltak.

A Hegedüs-kormány idején kezdett országos „brigádvizsgálatok” eredményeként a minisztérium vezetői azzal is szembesültek, hogy a direkt politikai szocializáció fontos ágensének tekintett tanítótság képzése „eszmei” és szakmai szempontból sem az általuk elképzelt irányba halad. Amire, egyfelől — az 1955. márciusi KV-határozat nyomán — egy ideológiai-politikai fordulat kikényszerítésének szándékával indított offenzívával; másfelől annak belátásával reagáltak, hogy a tanítóképzés képzési idejét fel kell emelni a képzés felsőfokúvá tételével (ami egyben az új intézmények oktatógárdájának politikai-világnézeti szempontból való megválogatására is lehetőséget teremtett a számukra). Ennek összegzése mellett, a dolgozatban kísérlet történik arra is, hogy két esettanulmány segítségével teszteljük: mire vezetett ezen ideológiai-politikai offenzíva a tanító(nő)képzőkben?

A korábban egyházi Vendel utcai tanítónőképzőből 1955 szeptemberében 9 „klerikális” tanárt rapid módon eltávolítottak, és helyettük pályakezdő, politikai-világnézeti szempontból megbízható fiatalokkal „erősítették” s folyamatos ellenőrzés, nyomás alatt tartották a tantestületet, amivel legalábbis a mimikri szintjén „elérték” a kívánt célt:¹⁴ a látványos alkalmazkodást, a tantestületen belüli bűnbakképzést stb. (Valódi áttörést persze ez sem jelenthetett.)

A következő fejezet a kezdettől állami budai tanítóképző reakcióját próbálja felmérni ebben a nehéz időszakban: azt a bonyolult játszmat, melyben

- a kényszerű felszíni alkalmazkodás mellett, a sokszínű tantestület meghatározó tagjai — egymással is vitázva — *megőrizték a gyakorló tanítóképző szakmai színvonalát;*
- tanítványaik s önmaguk védelmében *minimalizálták az ideológiai-politikai offenzíva negatív hatásait* (elkerülték a bűnbakképzés zsákutcáját);
- az iskolai nyilvánosság különböző fórumainak felhasználásával *figyelemreméltó (egy szatíra révén szórakoztató) képét/bírálatát nyújtották az ötvenes évek (s a 20. század első fele) ideológiai-politikai szempontból túlfűtött iskolapolitikájának, a direkt politikai szocializáció mechanizmusainak.*

Mindhárom tanulmány kísérletet tesz a különböző források (hivatalos és nem hivatalos nyomtatott és levéltári anyagok, valamint a kutatás keretében készült interjúk) összevetésére, „feleseltetésére” is. Erre több mint félszáz levéltár, ill. kéziratár (köztük másfél tucat egyházi) fondjainak; magánszemélyek naplóinak, visszaemlékezéseinek, dokumentumainak s több száz interjúnak, továbbá 8 könyvtárban fellelhető periodikák széles körének és kiterjedt könyvészeti anyagának a felhasználásával került sor.

*Dokumentatív-elbeszélő módszerrel tettük mindezt, a művelődéstörténetírásban szokatlanul sok és hosszú idézettel, dokumentumismertetéssel s hatalmas jegyzetapparátussal, ezzel próbálván bevonni a javarészt eddig kiaknázatlan források széles körét a tudományos diskurzusba.*¹⁵ „A történész-, ill. pedagóguscéheken kívüli” olvasó számára bizonyára fárasztó módszer¹⁶ azzal kecsgetett, hogy *a különböző korokból felidézett szövegek jellege, atmoszférája, fogalomhasználata, azonosságai és különbségeik plasztikusan rávilágítanak az egymást többször megbélyegző korszakok közötti eltérések mellett az eddig talán kevés figyelemre méltatott közös mozzanatokra, „áthallásokra” is.* Emellett e források révén valamelyes lehetőséget szerettünk volna nyújtani olvasóinknak a szélesebb kitekintésre, összehasonlításra s az önálló véleményalkotásra: arra, hogy a prezentált dokumentumokból az általunk képviselttől, sugalmazottól akár lényegesen eltérő következtetésre juthassanak. Reméljük, hogy ezáltal (legalábbis a figyelemfelkeltéssel) lehetőséget teremtünk e szövegek más irányú: pedagógiai, neveléstörténeti, esetleg szociálpszichológiai hasznosítására is.

Tesszük ezt abban a meggyőződésben, hogy ugyanazon tárgynak, szövegnek — diszciplinárisan és történelmileg is — új aspektusokból új „olvasatai” lehetségesek. S mivel a magunk feladatát az ilyen irányú kutatások folytatásában, ösz-

tönzésében látjuk: ehhez szeretnénk megnyerni az ifjabb nemzedéket. A „lásd ehhez” kezdetű jegyzeteink egy része az egyes lehetséges kutatási, tájékozási irányokhoz próbál kapaszkodókkal szolgálni a számukra. *Hallgatóink eddig is sokat segítettek* az anyaggyűjtésben, interjúkészítésben: nevükkel a hivatkozásokkor, illetve a levéltári fondjegyzék után találkozhatnak olvasóink. Utóbbi helyen köszöntük meg a *levéltáros és könyvtáros kollégák* s egyéb segítőtársaink áldozatos munkáját is.

Véleményükkel, érdeklődésükkel, biztatásukkal támogatták kutatásunkat, munkánk elkészültét: *Kosáry Domokos, Niederhauser Emil, Glatz Ferenc, Berend T. Iván, Ormos Mária, Orosz István, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Szabad György, Székely György, R. Várkonyi Ágnes, Csépe Valéria, Hunyady György, Karády Viktor, Pataki Ferenc* akadémikusok; *Balogh Margit, Bábosik István, Báthory Zoltán, Bollókné Panyik Ilona, Cseh Sándor, Csoma Gyula, Csorba László, Erdmann Gyula, Falus Iván, Fazekas Csaba, Forrai R. Katalin, Föglein Gizella, Füle Sándor, Fürj Zoltán, Gecsényi Lajos, Gergely András, Gergely Jenő, Géczy János, Golnhofer Erzsébet, Gyarmati György, Hajdu Tibor, Harsányi Iván, Hortobágyi István, Horváth Márton, Hunyady Györgyné, Izsák Lajos, Kardos József, Kelemen Elemér, Kiss Endre, T. Kiss Tamás, Knausz Imre, Kozma Tamás, Kovátsné Németh Mária, Krausz Tamás, Ladányi Andor, Mann Miklós, Mészáros István, Micheller Magdolna, Mikonya György, Nagy Mária, L. Nagy Zsuzsa, Nagy Péter Tibor, M. Nádasi Mária, Németh András, Oláh Attila, Orosz Gábor, Pajkossy Gábor, Palotás Emil, Percz László, Péter Katalin, Pók Attila, Pritz Pál, Pukánszky Béla, Sipos Péter, Somogyi Éva, Szabolcs Éva, Szabolcs Ottó, Szabó Ildikó, Szabó Péter, Szakály Sándor, Szász Zoltán, Székely Gábor, Tilkovszky Loránt, Tőkéczi László, Trencsényi László, Urbán Aladár professzorok; *Bauer Béla, Csillag Ferenc, Gergely Ferenc, Gombos Norbert, Horánszky Nándor, Kationa Csaba, Sáska Géza, Sipos András, Sipos Balázs, Szabó Csaba, Szövényi Zsolt, Tölgyesi József, Véghelyi Józsefné és Vörös Boldizsár kollégák.* Ösztönzésüket hálásan köszönöm.*

Folyamatos konzultációikért, tanácsaikért nagyon sokkal tartozom *Demeter Katalin* főiskolai tanár és *Farkas Mára* főiskolai docens asszonyoknak. Utóbbi a kötet szerkesztőjeként korrigálta a szövegekben előforduló hibákat. Ha mégis maradtak benne elírások, tévedések, azért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

*

Úgy vélem, hogy a most a T. Olvasó figyelmébe ajánlandó kötetek *egy személyes hangú* (ugyanakkor argumentált) — *elsősorban a korábbi és jelenlegi tanítóképzős kollégáknak szentelt — kiegészítést* is igényelnek, *melyben egy sajátos aspektusból számot próbálok adni vállalkozásom jellegéről, módszeréről s motívumaimról.*¹⁷ Szükségesnek látszik ez, hiszen a téma — látszólag — parciális jellegéből s a kötet kis példányszámban való megjelenéséből adódóan (a korral foglalkozók szűk köre mellett) elsősorban becses figyelmükre számíthat; s mivel egy, a tanítóképzők felsőfokúvá válása körülményeinek, az erre vonatkozó 1956. és 1958. évi oktatáspolitikai döntések motívumainak¹⁸ szentelt előadásom után — egy tiszteletreméltó kolléga részéről — váratlanul heves reakcióval találkoztam.¹⁹

Az akkor ki nem mondott, csak nyomatékosan éreztetett — itt megválaszolando — kérdés így hangzik: *mivel magyarázható, hogy a budai tanítóképző fennállásának közelgő 140. és a hazai felsőfokú tanítóképzés megteremtésének 50. évfordulói előtt tisztelgő kötetekben sem szorítokozom/szorítokozhatom csupán a vizsgált történet „pozitív mozzanataira”?* Miért nem valamilyen „emelkedett és példamutató elbeszélés” kerekedett ki számítógépem billentyűi alól — amellyel talán az utóbbi időben sajátos helyzetbe került intézményünk, intézménytípusunk legitimitációját²⁰ erősíthetném? S egyáltalán: amit és ahogyan művelek, az nem jelent-e több mint három évtizedes képzős múltam, s egyéb korábbi (valós, ill. csak nekem tulajdonított) kötődéseim semmibevételét?²¹

Haladjunk sorjában! Nem hiszem, hogy a tanítóképzők perspektíváját, fennmaradásukat bármi módon befolyásolhatná két — évtizedekkel korábbi állapotukat, sorsukat feltáró — kötet.²² Meggyőződésem, hogy mai viszonyaink között még „a ditirambus-ok csodálatos áradása” sem változtatna helyzetünkön, s ha mégis, azoknak (képességem korlátai és alkatom folytán) én semmiképp sem lehetnék avatott költője/dalnoka.²³ Mi tagadás: *történészként* — bibliofil mivoltom ellenére — sem érzek különösebb vonzódást az „antikváriusi” mentalitás iránt. *Nietzsche* szerint az ilyen beállítódású kutató „hűséggel és szeretettel pillant vissza oda, ahonnan jön, amiben lett; e kegyelettel mintegy lerója háláját létezéséért. ... Itt lehetett élni, mondja, mert itt most is lehet élni; itt majd ezután is lehet élni, mert szívósak vagyunk, s bennünket nem lehet máról holnapra megtörni. Ezzel a »mi« szócskával pillant végig a múltó, különös... életen, s önmagát érzi a ház, a

nemzetség, a város szellemének. ... Egy embernek, városközösségnek vagy egész népnek ez az *antikvárius érzéke mindig igen szűk látóterű; a legtöbb dolgot nem is észleli, s azt a keveset, amit lát, túlságosan is közelről, és elszigetelten látja; nem tudja felmérni, ezért mindent egyformán fontosnak lát, s ezért valamennyit túl fontosnak*. A múlt dolgaiból így hiányoznak azok az értékkülönbségek és -arányok, amelyek valóban méltányosak volnának a dolgok egymásközi viszonyaihoz. ... Az antikvárius történelem abban a pillanatban nyomban elfajul, amikor a jelen friss élete nem lehel bele többé lelket és szellemet. ... Csak az élet *őrzéséhez* ért, nemzéséhez nem; ezért becsüli le mindig a keletkezésben lévő, ebben az irányban nincs kitaláló ösztöne” — hangsúlyozta Nietzsche.²⁴

Figyelmeztetését — „a történelembetegségre” és „a történelmi érzék” veszélyeire vonatkozó megjegyzései²⁵ ellenére is — célszerű megszívlelnünk, hiszen lényeges szemléleti kérdéstről szolt: olyasvalaminek adta szuggesztív leírását, amit később Croce a krónikási és a történeszi „szellemi magatartás különbségének” nevezett. „A történelem eleven történet, a krónika holt történet; a történelem kortárs történet, a krónika pedig az elmúlt történet; a történelem elsősorban gondolati aktus, a krónika akarati aktus. Minden történelem krónikává válik, ha nem gondolják át többé, hanem csupán elvont szavakban emlékeznek meg róla, amelyek valaha konkrétak voltak és kifejezték a történelmet.” „Ha tehát felkínálnák is tudásvágyunknak a végtelen történelem valamennyi végtelen részletét, számunkra nem maradna más, mint hogy elménket megszabadítsuk tőlük, *elfeledjük őket*, s csak ahhoz a részlethez tapadjunk, amely válaszol valamilyen problémára, s az eleven és aktív történelmet, a *kortárs történelmet* alkotja” — állította.²⁶ Croce egyetértett Collingwooddal abban, hogy „a történetírás emberi önismeretre »való«. ... [É]rtékét az adja... hogy azt tanítja, mit vitt véghez, s ennél fogva mi az ember.”²⁷ Erre pedig azért alkalmas — tette hozzá évtizedek múltán Carr —, mert „a múlt csak a jelen fényénél érthető, és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen... [Ebben megragadható] a történetírás kettős funkciója.”²⁸

Ha tehát valamilyen, „a mának szóló” (*de nem „a mába szóló”*²⁹) munkát szeretnénk kortársaink figyelmébe ajánlani, akkor ennek megfelelő kérdéseket kell felvetnünk — Weber szavaival —, tudatosítván, hogy „a kulturális valóság mindenféle megismerése mindig sajátosan *különös szempontokból* való megismerés. Amikor a történelemtől és a társadalomkutatótól elemi feltételként követeljük meg, hogy meg tudja különböztetni, mi fontos és mi nem, s hogy rendelkezék az eh-

hez a megkülönböztetéshez szükséges »szempontokkal«, az csupán annak a hozzáértésnek a követelménye, hogy a valóság folyamatai közül ... az egyetemes »kulturális értékekre« vonatkoztatva emelje ki *azokat* az összefüggéseket, amelyek jelentősek számunkra. Az a minduntalan felbukkanó vélemény, hogy e szempontokat »magából az anyagból« lehet meríteni, a szaktudós naiv önámításából ered, aki nem veszi észre, hogy az abszolút végtelenség egy parányi alkotórészét — *azt*, aminek vizsgálata számára egyedül *fontos* — már eleve az anyaghoz való közeledését öntudatlanul vezérlő értékeszmék segítségével emelte ki.³⁰ ... [T]udatos vagy tudattalan kiválasztását a kultúratudományos munkának az az eleme is irányítja, amely miatt oly gyakran hallani, hogy egy tudományos munkában voltaképp az az értékes, ami belőle »személyes«, hogy minden műben, ha egyáltalán létezésre érdemes, »egy személyiségnek« kell hangot kapnia. Kétségtelen, hogy a kutató értékeszméi nélkül nem lenne semmilyen elv az anyag kiválasztásához, és nem volna lehetséges az egyedi valóság semmilyen értelmes megismerése; s miután semmi értelme sem volna az *egyedi* valóság megismerésére irányuló munkának, ha a kutatóból hiányozna az a *hit*, hogy bizonyos kulturális tartalmak *jelentőséggel bírnak*, munkájának irányát a személyes hitének iránya, az értékeknek lelke tükrében való színtörése szabja meg.”³¹

Miután számomra igen meggyőző Weber gondolatmenete, nem tehetek mást, mint hogy vállalom a téma iránti személyes elkötelezettségemet, a relevanciájába vetett hitemet;³² a „mindennapi élet” ezen szegmentumával kapcsolatos nézőpontomat,³³ s a jelenkortörténezszer különös felelősségének, sajátos helyzetének tudatában „birkózom” az írott és szóbeli források bőségéből/hiányából adódó nehézségekkel³⁴, s legjobb tudásom szerint alkalmazni próbálom „céhünknek”³⁵ a források kezelésére, kritikájára, felhasználására vonatkozó konvencióit. Aligha megvalósítható eszményként, szem előtt tartom a „sine ira et studio” maximáját,³⁶ s legalább tartózkodni próbálok a „hamari ítéletektől”.³⁷

Ugyanis, amikor *történezszerként* akár legszűkebb környezetem sorsának tanulmányozására adom a fejem, akkor — mint erről már szó volt — bizonyos *szemléltetváltásra kényszerülök*. Ha számomra járhatatlan útnak látszik is az a fajta „közömbösség”, amit Alfred Schütz a társadalomtudóstól elvárt;³⁸ az azonban aligha vitatható, „hogy amikor a társadalomtudós úgy dönt... hogy megvalósítja a tudományos munka élettervét [Sic!], akkor elhatárolja magát a társadalmi világban elfoglalt életrajzi helyzetétől. ... Az irányulás (orientation) középpontja radikáli-

san áthelyeződik. ... Neki nincs »Itt«-je a társadalmi világban, pontosabban saját benne foglalt helyét és a hozzá fűződő relevancia-rendszereket tudományos vállalkozása szempontjából nem tekinti mérvadónak.³⁹ ... A kutató azt tekinti magától értetődőnek, amit adatnak tart, és ez független bármilyen, a mindennapi élet világában élő csoport hiedelmétől. Mihelyst megfogalmazódott, kizárólag a tudományos probléma határozza meg a relevanciák szerkezetét.”⁴⁰

Valójában azonban a tudományos céllal vizsgálódó helyzete még azáltal is komplikálódik, hogy vitatható: léteznek-e, s ha igen, milyen értelemben a kutató számára evidens „adatok”.⁴¹ Polányi Mihály is argumentáltan vitatta, hogy fellelhetők-e megismerésünk számára olyan „támpontok”, amelyekre „személytelen, univerzális és objektív, valódi tudás” lenne bázírozható.⁴² S még ha rendelkezénék is ilyenekkel, a megismerő szerepe, felelőssége akkor sem lenne negligálható, hiszen — ahogy pl. Karl Popper hangsúlyozta — „a feldolgozott tények kiválasztása... mindig igen nagy mértékben személyes döntés kérdése”. Mindazonáltal ez korántsem zárja ki történeti kutatások lehetőségét, sőt, véleménye szerint, *„minden nemzedéknek joga van a történelmet a maga módján szemlélni és újraértelmezni, kiegészítve az előző nemzedékek értelmezését. ... Az a fő, hogy ismerjék saját nézőpontjukat, és hogy kritikusak legyenek; azaz ameddig ez lehetséges, kerüljék a tények előadásánál a nem-tudatos, és ezáltal kritikátlan elfogultságokat... [Tudomásul kell venniük, hogy] a »múltnak« nem lehet olyan története, ahogy ténylegesen megtörtént. Csak történelemértelmezések létezhetnek, és ezek közül egyik sem végleges...”*⁴³

Nem lehet ez másképp, már csak azért sem, mivel — ahogy Mannheim Károly hangsúlyozza — „a »tények« a megismerés számára mindenkor valamilyen gondolkodási és életösszefüggésben konstituálódnak. Mindenkori megragadhatóságuk és megfogalmazhatóságuk már valamilyen fogalmi apparátust előfeltételez.”⁴⁴ Ezért fontos, hogy „sikerül-e a tudományos és hétköznapi eszmecserében használatos különféle kiindulópontokat és módszereket tudatosan és explicit módon megfigyelnünk, mert csak akkor reménykedhetünk idővel abban, hogy ellenőrizni tudjuk azokat a tudattalan motivációkat és előfeltevéseket, amelyek e gondolkodási módokat létrehozták. *A társadalomtudományokban nem azáltal juthatunk el az objektivitás új típusáig, hogy kizárjuk, hanem azzal, ha kritikailag tudatosítjuk és ellenőrizzük az értékelést.*” S addig is, amíg erre sor kerülhet, járható útként ajánlotta történészek figyelmébe Mannheim az „értékmentes, totális és ál-

talános ideológiafogalomnak” megfelelő eljárást, melyben „ideiglenesen a problémák leegyszerűsítése kedvéért lemondanak arról, hogy a megvizsgált »eszmék« »helyességét« firtassák, s inkább *arra szorítkoznak, hogy kimutassák a mindenkori tudati struktúrák és léhelyzetek közti viszonyokat*”.⁴⁵

Ám az említett tudati struktúrák és a léhelyzetek — *Polányi Mihály* szerint — csak a megismerő személyes részvételével, „a személyesnek és objektívnek sajátos összeolvadása” révén, vagyis „a személyes tudás” segítségével megragadhatók, összehasonlíthatók. Márpedig ez „*a személyes tudás intellektuális elkötelezettség, és mint ilyen, óhatatlanul kockázatos. Csak olyan állításokról mondhatjuk, hogy képesek ezt a fajta objektív tudást közvetíteni, amelyek hamisak is lehetnének.*” „[A] megismerés minden aktusában benne van annak a hallgatólagos és szenvedélyes hozzájárulása, aki megismeri, amit éppen megismer, és... ez az összetevő nem egyszerű tökéletlenség, hanem minden megismerés szükségszerű része” — állítja *Polányi*.⁴⁶ Ezért, a történelmi vizsgálódást illetően, arra hívja fel a történészek figyelmét, hogy amikor „hőseik” megítélésével foglalkoznak „saját erkölcsi, valamint politikai ítéleteket kell hozniuk róluk, melyekben ugyanolyan jellegű korlátozások vannak jelen, mint hőseiknél. Ezek *a történész sajátos kötődéseiből fakadó korlátozások megszüntethetetlenek*, mivel minden kísérletnek, amely felszámolásukra irányul, ugyancsak e korlátozáson belül kell végbemennie. Vagyis az, ahogyan gondolataink és törekvéseink formálódásakor mindannyian elfogadjuk a létező társadalmi közeget és rá hagyatkozunk, nem más, mint saját eredendő hallgatólagos elkötelezettségünk.”⁴⁷

Hans-Georg Gadamer is „kétségtelennek” tartotta, hogy „*nincs olyan megértés, amely minden előítéllettől mentes volna, bármennyire igaz is egyébként, hogy megismerés-akarásunknak arra kell irányulnia, hogy kiszabaduljunk előítéleteink fogságából.* [Az] a biztonság, amelyet a tudományos módszerek használata nyújt, még nem szavatolja az igazságot. Ez a szellemtudományokra kiváltképp érvényes, de nem tudományosságukat csökkenti, hanem ellenkezőleg: arra a különleges humán jelentőségre tartott igényüket igazolja, mellyel ősidők óta fellépnek. Bár az, hogy megismerésükben a megismerő saját léte is beszáll a játékba, valóban a »módszer« határát jelenti, de nem jelenti a tudomány határát. Amire a módszer, mint szerszám nem képes, azt a kérdés és a kutatás fegyelmességével kell és lehet elérni, amely kezeskedik az igazságért” — bízta a megismerésük immanens korlátaiktól talán megrettenni hajlamos kutatókat.⁴⁸

Ha plauzibilisnek tekintem érvelésüket, nyilvánvaló: *történetíróként sem feledhetem tudásom, szemléletem élettörténetemben* (s a „kollektív emlékezetben”⁴⁹) *gyökerező sajátosságait.*⁵⁰ Megpróbálok távol maradni „a múltak csatájától”.⁵¹ *Munkálkodásomat a források hiátusaival, az elkerülhetetlen módszertani nehézségekkel, a történeti rekonstrukció (számomra itt és most) reálisan lehetséges hitelességéért* (elsősorban saját korlátaimmal, elfogultságaimmal⁵²) *folytatott küzdelemnek tekintem, semmiképp sem hajdani hőseim — vagy a jelenlegi politikai/ideológiai/kulturális áramlatok, „szekértáborok” — háborújának folytatásaként „a történészfronton”.*⁵³

A fentiekben — a történetíró választási felelősségéről, interpretációs kényszeréről — kifejtettek tudatában is azt remélem, hogy az általam választott, látszólag „kis” történetek⁵⁴ korrektül, az olvasó számára is ellenőrizhető módon előadhatók „a források megszólaltatásának” dokumentatív-elbeszélő módszerével⁵⁵; lehetőséget teremtve arra is, hogy „személyes tudásom” objektiválása során (írás közben) szem előtt tarthassam, amit Polányi Mihály *„az ember körültekintő tiszteletéről”,*⁵⁶ Marc Bloch *„a megértő történetírás” szándékáról* kifejtettek.⁵⁷

Számolnom kell Castel figyelmeztetésével is: „[E]gy intézményrendszer története nem feltétlenül a fejlődés története, nem a tudás gyarapításának, és nem is a különböző krízishelyzetekkel dacolva egyre érettebbé váló intézményi gyakorlat története. A változás zökkenőkkel jelzett folyamatában gyakran megmaradnak az archaikusnak számító elemek...”⁵⁸ A T046693. számú OTKA-kutatás zárásaként közredásra kerül két kötet „kis történetei” is valószínűsítik, hogy *a 20. század története igencsak „megtréfálta” a társadalmi státusemelkedését a felsőfokú képzéstől remélő tanítóságot.* Egyre több jel utal arra, hogy egy, az intézményrendszer egészének s a végzett tanítók kulturális, társadalmi helyzetének, kompetenciáinak megismerésére irányuló multidiszciplináris vizsgálat a tanítóképzés történetével kapcsolatban is megkérdőjelezné a felsőfokú képzés s az ezzel járó tanítói társadalmi státusemelkedés irányába tartó — átmeneti visszaesésekkel tarkított — töretlen fejlődés évszázados (jövőbe tekintő hipotetikus) s mai (retrospektív) konstrukcióját.⁵⁹ Feltehetően arra a megállapításra jutna, hogy *a tanítóképzés képzési idejének növekedése, felsőfokúvá válása, majd főiskolai rangra emelkedése* (kisebb-nagyobb „elmaradásokkal/előrefutásokkal”) *lényegében követte (!) a társadalom általános iskoláztatási szintjének alakulását, kielégítette a tanítókkal*

*kapcsolatos társadalmi elvárásokat — miközben a tanítók státusa a szakmák jövedelmi és presztízs-hierarchiájában alig változott.*⁶⁰

Tévedek-e ebben vagy másban, a Tisztelt Olvasó eldönti, ahogy azt is, hogy munkám vajon kínál-e számára figyelemre érdemes aspektusokat, nyújt-e új mozzanatokat a korábbi kitűnő feldolgozások⁶¹ kiegészítéseként — s jövőbeliek adalékaként.⁶² Judíciumától függ, ami számomra a legfontosabb: hogy érdekesnek, hitelesnek találja-e elbeszéléseimet. Véleményét, jobbító megjegyzéseit szívesen megismerném, segítségét előre is köszönöm.

Budapest, 2008. március 12.

Donáth Péter

donath@ludens.elte.hu

Jegyzetek

- ¹ *Vita*, 1956. 253. Árpássy Gyuláról (1904–1974) lásd: a Hegedüs-kormány időszakát taglaló tanulmány 262. jegyzetét, valamint: Nagy S. I. 1976. 90. és Báthory Z. – Falus I. 1997. I. 106.
- ² Zétényiné R. M. 1956. 2.
- ³ Emlékeztető a folyó hó 17-én Hegedüs elvtársnál tartott megbeszélésről. (MOL M-KS-276-91/120. ő. e.)
- ⁴ Előterjesztés a tanító- és óvónőképzés átszervezésére. (MOL M-KS-276-91/33. ő. e.)
- ⁵ „Társadalmi technikákon az emberi viselkedést befolyásoló módszerek összességét értem, amelyek összehangolják a viselkedést a társadalom uralkodó interakciós mintáival” — írta *Mannheim Károly*, e technikák példáiként a politikára, a hadviselésre, a közlekedésre, a propagandára utalván, majd hozzátette, hogy „az ún. civil életben is úgy kell az embereket kondicionálni és nevelni, hogy az egyén személyisége összhangba kerüljön a társadalmi életet átható mintákkal. ... Az uralkodó minta lehet demokratikus vagy autoritáriánus; a nevelés mindkét rendszert szolgálhatja. Ugyanakkor a nevelés csak egyike azon társadalmi technikáknak, amelyek a polgárok mindenkor kívánatos típusának kialakítását tűzik ki célul.” „A tömegek megszervezése problémájának megoldása érdekében a modern társadalomnak... tökéletesítenie kellett és ki kellett terjesztenie ezeket a társadalmi technikákat ... [s ez] a kisebbség uralmának kedvez. ... [K]oncentrációs folyamatok figyelhetők meg az oktatás és a közvélemény formálásának módszerei esetében. Az eszmék sajtó- és rádiópropaganda útján történő mechanikus tömegtermelése ugyanebben az irányban hat. Az oktatás egyre inkább az emberi viselkedés manipulálása új művészetének részévé válik és a többség kevesek általi elnyomásának részévé nőheti ki magát.” (1999/c. 219–220. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶ *M. Foucault* szerint „minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megszervezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint...” „A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dül a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.” „Minden oktatási rendszer a diskurzus kisajátításának politikai fenntartása vagy módosítása, mindazon tudással és hatalommal együtt, ami a diskurzusok birtoklásával jár. ... Végül is mi más az oktatási rendszer, ha nem a beszéd egyfajta ritualizálása, a beszélő alanyok szerepének minősítése és kijelölése; ha nem egy szétszórt doktrinális csoport létrehozása, a diskurzus hatalmának és tudásának elosztása és kisajátítása?” (*Foucault, M.* 1998. 51., 62–63. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Pokol B.* 1997. 355–377.
- ⁷ Lásd ehhez pl.: *Allport, W. A.* 1977. 267–302.; *Angelusz R.* 1992. 82–108.; *Bahtyin, M.* 1986. 127–191.; *Benczik V.* 2006. 139–146.; *Bernstein B.* 1975. 145–170.; *Bourdieu, P.* 1978. 9–38.; *Csizmadia E.* 1997. 171–182.; *Fehér F.* – *Heller Á.* – *Márkus Gy.* 1991. 275–298.; *Gadamer, H.-G.* 1984. 305–339.; *Gyekiczky T.* 1989. 5–40.; *Hunyady Gy.* 1996. 19–29.; *Koselleck, R.* 1997. 5–16.; *Pataki F.* 1993. 83.; *Rorty, R.* 1994. 61–112.; *Szabó M.* 1997. 83–103. és 1998. 97–126.
- ⁸ „A realitásszint fogalmán azt értjük, hogy minden társadalom létrehoz egy olyan mentális légkört (mental climate), amelyben bizonyos tényeket és ezek kölcsönös kapcsolatát alapvetőnek tekintik és »reálisnak« nevezik, míg más eszmék az »ésszerűen elfogadható« kijelentések szintje alá süllyednek és fantasztikusnak, utópikusnak vagy irreálisnak nevezik őket. Minden társadalomban létezik a realitásnak egy általánosan elfogadott értelmezése. Ebben az értelemben minden társadalom kidolgozza saját tiszteletreméltó eszméinek készletét és az ettől eltérő nézeteket mint »ördögietket«, »felforgatókat« vagy »értékteleneket« (»méltatlanokat«) elutasítja” — ajánlja figyelmünkbe *Mannheim Károly*. (1999/c. 251.)

- ⁹ P. L. Berger és T. Luckmann szerint „a szimbolikus értelmi világ az összes társadalmilag objektívált és szubjektív valóságos értelem mátrixának tartható. A társadalom egész története és az egyes ember életének egésze ezen az értelmi világon *belüli* események. ... A szimbolikus értelmi világon belül a valóság speciális területei is értelmes, teljes egységgé integrálódnak, amely »magyarázza«, sőt igazolja is azokat.” „Ahhoz, hogy az intézményes rend, mint értelmes egész totalításban bizonyosság jelleget nyerjen, legitimálódnia kell egy szimbolikus értelmi világban való »elhelyezkedésével«. Ez az értelmi világ ellenben... semmilyen további legitimációt nem igényel.” „Ki veheti rossznéven a teoretikusoktól, ha erősebb támasztékok keresnek, mint amit saját érveik törekeny volta megadhat: ha például megkísérlik, hogy az állam fegyveres hatalmával kényszerítsenek vetélytársukra egy érvelést. ... [A] társadalmi hatalom magában foglalja a döntő szocializációs folyamatok meghatározásának hatalmát, s ezzel a valóság *előállításának* hatalmát is. Mindenesetre az igen elvont szimbólumrendszerek (azaz a mindennapi élet konkrét tapasztalatától messze eltávolodott elméletek) érvényüket nagyobb mértékben köszönhetik társadalmi, mint empirikus alátámasztásnak. ... [I]ly módon pseudo-pragmatizmus alakul ki.” „Ha a valóság meghatározása már ott tart, hogy valamilyen konkrét hatalmi érdek kapcsolódik hozzá, úgy »ideológiának« nevezhető. ... Az ideológiának éppen az a sajátossága, hogy *ugyanazt* az általánosan kötelező értelmi világot különböző módon értelmezi, a szóban forgó társadalmi érdekektől függően.” (Berger, P. L. – Luckmann, T. 1998. 137., 148., 167. és 172–173.) Vö.: Karácsony A. 1995. 76–85.; Percheron. A. 1999. 38–43.; Pokol B. 1997. 23–24.; Somlai P. 1997. 89.
- ¹⁰ Vö. pl.: Ferge Zs. 1976. 11–58.; Pataki F. 2003. 32.
- ¹¹ Vö. pl.: Horváth M. 1975. 13–57.; Kardos J. 1997. 72–73., 2007. 40–85.; Kelemen E. 1994. 51., 2002. 54–57., 84–86., 160–163.; Knausz I. 1994. 119–124. és 170–180.; Kozma T. 1985. 215–233.; Mészáros I. 1994. 72–83.; Pukánszky B. – Németh A. 1994. 581–582.
- ¹² Vö. pl.: Báthory Z. 1997. 5–8.; Bourdieu, P. 1974. 65–87.; Csoma Gy. 1998. 12–30.; Kapitány Á. – Kapitány G. 1995. 141–156.; Mannheim K. 1999/c. 237–238., 250–256.; Percheron, A. 1999/a–c. 9–73.; Somlai P. 1992. 7–34., 1997. 162–169.; Szabó I. 1991. 22–33.
- ¹³ Bayer József az „államszocializmus legitimációs válságáról” szólván, az „ideológiai államapparátus” leírásakor — Althusser nyomán — kifejtette: „részben ide kell sorolnunk az oktatási rendszert is (amelynek curriculumát és tartalmait átitatták az ideológia eszméivel a legalsó szinttől az egyetemig)”, ami „a legkevésbé sem jelenti azt, hogy... tevékenységük kimerült volna ideológiai funkciójukban. Inkább csak autonómiájuk hiányára utal, arra a tényre, hogy kénytelen-kelletlen olyan kontextusban működtek, amely hozzájárult az uralkodó ideológia reprodukciójához (pl. a nevelési elvek, a propaganda... ill. a személyzeti és káderpolitika érvényesítése révén).” (1997. 244–245. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁴ Vö.: Pataki F. 2003. 14.
- ¹⁵ Vö.: Foucault, M. 1999. 179–180.
- ¹⁶ Helyzetüket azzal próbáltuk könnyíteni, hogy a főszöveget önmagában is érthetővé igyekeztünk tenni.
- ¹⁷ Az ilyen „számadás” talán célszerű, de — mivel nehezítheti a csak a tárgyalt történet iránt érdeklődő „laikus” olvasó dolgát (átlapozza) — semmiképp sem szükségszerű (elkerülhetetlen) eleme a történeti munkának. Még az elméleti-módszertani problémáknak oly nagy jelentőséget tulajdonító Collingwood is úgy vélte, hogy „lehet valaki egészen jó történész... anélkül, hogy reflektálna saját történeti gondolkodására”. (1987. 57.)
- ¹⁸ Változtat-e bármit is a közelmúltban joggal „Magyar Örökség Díjjal” kitüntetett tanítóképzés teljesítményén az, hogy a *letűnt században a társadalmi erőforrások felett rendelkező politikusok többnyire csak akkor járultak hozzá* (már évtizedekkel korábban szükségessé vált) kiegészítő állami támogatást igénylő *reformok végrehajtásához, amikor azt — a kisgyermeket, ill. a falu*

társadalmát érintő — „politikai-világnézeti nevelési”, ill. modernizációs feladattal kapcsolóttá össze? Így volt ez 1918–1919-ben, 1920–1923-ban, 1938-ban, 1956–1959-ben is.

- ¹⁹ Az ilyen heves reakciók forrását Berend T. Iván abban látta, hogy úgy tűnik, „mintha még hiányozna a múlttal megbékítő időtáv, mintha még élő szövetbe vágna a bonckés, s túlzottan is erősek lennének az érzelmek és indulatok, túl közelinek tűnők, mert a jelenbe érnek e közel fél évszázados folyamatok. A ma élő s a vizsgált korszakot is átélt kutatót, ha ehhez a kényes-érzékeny korszakhoz nyúl... csapdák fenyegetik. Bár jól ismerjük őket, mégis nagyon veszélyesek és nehezen elkerülhetők. ... Az egyik ilyen csapdának a *determinista apológiát* tartom. Ha már régóta nem is a »lehető világok legjobbjika« Pangloss mesteri végtelenségében, és nem is a »minden, ami valóban létezik, feltétlen szükségszerűséggel létezik, még hozzá úgy ahogy éppen létezik« fichtei szélsőségében, de a determinista apológia még nagyon is jelen van, például azokban a szenvedélyes vitákban, melyek az 1956-hoz vezető vagy éppen azt követő út értékelése kapcsán izzottak fel. Eszerint minden lényegében csakis úgy történhetett, ahogy megtörtént, mást (lényegesen mást) a történelmi feltételek nem tettek lehetővé, s az adottságok közegeben rejlő lehetőségeket végül is sikerült (nagyjából sikerült) kiaknázni. A másik, s napjainkban még gyakoribb csapda a *történetiellen konjunktúra-vonzás*, a történeti mérce felcserélése emocionális és etikai mércékkel, utólagos visszavetítésekkel, s nem utolsósorban »áthallásos« történeti analógiák historizáló felsorakoztatásával. Napjaink válságállapotában retrospektíve így válik minden úttvesztéssé, így veszíti el minden a legitimitását. Bár e két említett csapda homlokegyenest ellentétesnek tűnik, valójában egy töről fakad. Az objektivitásra, elfogulatlan történeti elemzésre törő megközelítés helyett mindkettő a szokáshoz, — igaz az egyik a meggyökeresedett, másik pedig éppen az újdonság erejével ható divatszokáshoz — igazodik. (Max Weber hívja fel figyelmünket, hogy a divat is a szokás körébe tartozik, csakhogy a »szokáserkölcscel ellentétben a divathoz éppen annak újdonsága miatt igazodik a cselekvés«.) A csapdák elkerülésére egyértelműen tisztázni kell történeti értékrendünk elveit” — figyelmeztetett lassan két évtizede Berend T. Iván. (1989/8–9. 5.)

Kalmár Melinda tanúsága szerint az ifjabb generációhoz tartozó történészek napjainkban sincs könnyű dolga: „meglepő... milyen nehezen keveredik elő a hatalmi és elnyomott történeti tudat alól a szabad ember — a nem elnyomóként és nem elnyomottként élő — történeti tudata. A mai jelenkortörténet-írás egyik problémája ezért éppen az, hogy néhány évnél a diktatúra bukása után a történeti leírás és az ideológiai kritika kényesesen egyensúlyozó önruralom kérdésévé vált: teljesen el kell szakadni az elnyomás és az elnyomtatás történetírói pozícióitól is. A történetírás nem szünteti meg, és nem is akarja megszüntetni ezeket az érzelmeket, indulatokat és nosztalgiaikat, de zárójelbe teheti, felfüggesztheti őket annak érdekében, hogy olyan tanulságokhoz jusson, amelyek további sorsunk alakításában segíthetnek bennünket.” (1998. 11.) Földhözragadt történészként (*Foucault-ra, Popperre és Castelre* utalván) tegyük hozzá: természetesen anélkül, hogy engednénk a prezentizmus csábításának s a jelen kérdéseit ahistorikusan „problematizálnánk”. (Popper, 1962.; Castel, 1998/1–2. 64–66.)

- ²⁰ A történettudomány legitimációs, ill. kritikai funkciójáról, „a közéletben való felhasználásáról”, a „múlt aktualizálásáról” általában, ill. a kelet-európai gyakorlatról különösen lásd pl.: Bloch, M. 1996. 99.; DUBY, G. – LARDREAU, G. 1993. 75.; GLATZ, F. 1980. 77–79.; HABERMAS, J. 2006/1. 32–33., ill. NIEDERHAUSER E. 1995. 646–648.; GYÁMI G. 2006/9. 8–9.

- ²¹ W. DILTHEY szerint erre amúgy sem lenne sok esélyem, hiszen: „az individuum, mint a benne összeszövődött közösségek hordozója és reprezentánsa élvezi és ragadja meg a történelmet, melyben e közösségek keletkeztek. Megérti a történelmet, mivel ő maga történeti lény.” (1910. 542.) E. H. CARR is úgy vélte, jobb, ha tudomásul vesszük: „A történész saját korának gyermeke, és ahhoz kapcsolja őt emberi létének minden feltétele. Minden általa használt szó... akár akarja, akár nem, jelenhez kötődő képzetársításokat ébreszt.” (1993. 23.) G. DUBY még markásabban fogalmazott: „Saját magam és környezetem rabja vagyok és maradok. ... Az az ember, akinek a

múltja más, mint az enyém, aki nincs megáldva ugyanazon szenvedélyekkel, mint én, nem akkor és ott ír, ahol én, biztos vagyok benne, hogy nem ugyanazokra a következtetésekre jutna, mint jómagam.” (1993. 184.) Lásd ehhez továbbá: *Kornis Gy.* 1914. 12–43.; *Hóman B.* 1938. 7–8., valamint *Szabolcs É.* 2001. 60–64.

- ²² A kollektív identitás kialakítói, megjelenítői természetesen a közösségre vonatkozó közös narratívák, ezért és más okból is érthető az érzékeny reakció. (*Heller Á.* 1992/1. 6–14.; *Erős F.* 1992. 223–231.; *László J.* 2003/1. 50–55.; *Pataki F.* 2003/1. 26–35.)
- ²³ A történettudomány társadalmi feladatát „nem akkor végzi jól, ha... szócsöként visszhangozza, amit éppen belétáplált az adott politikai taktika [az aktuális oktatáspolitikai szituáció — D. P.], hanem akkor, ha lehetőleg pontos és reális tájékoztatást nyújt, a felmerült kérdésekre megbízhatóan, jól válaszol, és ezzel elősegíti, hogy a ma élő nemzedékek az őket is érdeklő történeti folyamatokat megértsek. A történelem éppen a megértés iskolájaként, és nem... valamiféle példatárként adhat nagyobb távlatot a jelen problémáinak megértéséhez, és járulhat hozzá a közösség politikai kultúrájának emeléséhez” — figyelmeztet *Kosáry Domokos.* (1987. 487. Lásd továbbá: *Noiriel, G.* 1996. 27.)
- ²⁴ *Nietzsche, F.* 1989. 42–45. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: *Németh A.* 2006/4. 93.
- ²⁵ *Nietzsche* e „korszerűtlen elmélkedésében” — 1874-ben — úgy vélte, hogy „sorvasztó történelem-lázban szenvedünk”, melynek oka a „kor történelemmel való túlteltelezése”, ami számára ötféle szempontból is „ellenségesnek és veszedelmesnek tűnt az életre nézvést”. „[E]z a mértéktelenség ejt egy kort abba a képzelgésbe, hogy a legtrikább erényt, az igazságosságot, minden más kornál teljesebben birtokolja; ez a mértéktelenség kelt zavart a nép ösztöneiben, s akadályozza meg az éretté válásban mind az egyént, mind az egészt; ez a mértéktelenség veti el annak a mindenkor káros hitnek a magvát, hogy az emberiség immár elagott, azt a hitet, hogy későn jöttek és epigonok vagyunk; ez a mértéktelenség juttat egy kort az önirónia veszedelmes, majd a cinizmus még veszedelmesebb hangulatába, s ezen belül aztán mindinkább egy okos-egoista gyakorlattá érik, mely az életerőt megbénítja, végül elpusztítja. ... [A] modern ember meggyengült személyiségben szenved.” „A történeti érzék, ha béklyózatlanul uralkodik és minden konzekvenciáját levonja, a jövő gyökereit tépi ki, az illúziókat pusztítja el, és a fennálló dolgokat fosztja meg attól a légkörüktől, melyben egyedül életképesek. A történeti igazságosság, még ha valóságosan és tiszta észülettel képviselik is, azért rettentő erény, mert mindig az elevent ássa alá és dönti le: bíraskodása mindig megsemmisítés” — állította, s a „történetlenség és a történelemfelettség” orvosságát ajánlotta olvasói figyelmébe, „melyek a tekintetet elvonják a szüntelen keletkezésről és alakulásról, és arra irányítják, ami a létezésnek az örök és változatlan jelentés karakterét adja, a *művészetre és vallásra.*” (1989. 53–54., 67. Kiemelés részben tőlem — D. P.) Lehet, hogy a T. Olvasó a professzióját (egzisztenciáját?) védő esendő/szorongó értelmiségi motívumainak felülkerekedését konstatálja, ha megvallom, hogy közelebb áll hozzám *H. White* álláspontja: „mindig is úgy gondoltam, hogy a történeti tudás — természeténél fogva — relatív és relativizáló. Véleményem szerint a relativizmus a székszis szükségyszerű következménye, s én a társadalomtudományok és a kultúrával kapcsolatos vizsgálódások kapcsán a felelős munkához éppen ezt az attitűdöt tartom kívánatosnak. *Azt tartom, hogy a következetes relativizmus — vagyis az, amely saját tudásunkkal szemben éppúgy érvényesítendő, mint másokéval szemben — a tolerancia gyakorlásának legmegfelelőbb eszköze. Nem gondolom, hogy a felelős relativizmus nihilizmushoz vezetne.*” „Csak a tiszta történelmi tudat képes valóban minden pillanatban újból kétségbe vonni a világot, mert csak a történelem közvetít valóban humanizáló hatással aközött, ami van, s aközött, amiről az emberek azt gondolják, hogy lennie kellene. Ám a történelem csak akkor alkalmas az emberi tapasztalat humanizálására, ha érzékeny marad a gondolkodás és a cselekvés tágabb világára, amelyből kiindul, s amelyhez visszatér.” (1997. 15. és 67. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: *Noiriel, G.* 1996. 23–26.; *Romsics I.* 2004. 449–451.) Olvasatomban Nietzsche heves reagálását az ironikus magatartással szemben — bizonyos alkati té-

nyezőkön túl — az is kiválthatta, hogy felismerte „az újraleírás hatalmát”. „Az újraleíró ironikus, miközben valakinek a végső szótárát fenyegeti, és ezáltal azt a képességét, hogy önmagának a saját, nem pedig az ő fogalmaival adjon értelmet, azt sugallja, hogy ennek a valakinek az énje és világa jelentéktelen, elavult és *hiábavaló*. Az újraleírás gyakran megaláz” — írta *Rorty* (1994. 107.)

²⁶ *Croce, B.* 1987. 557. és 569. Vö.: *Gyáni G.* 2000. 55–58.

²⁷ *Collingwood, R. G.* 1987. 59. Vö.: *Croce, B.* 1930. 31.

²⁸ *Carr, E. H.* 1993. 51.

²⁹ „[F]ennáll a veszély, sőt gyakran több mint veszély, hogy az irracionalizmus, a közöny és a dekadencia beszűrődik a történetírás szigorúságába, s rosszhiszeműen összekeverik a »res actae«-t a »res agenda«-vel, a megismerés és a történetírás mozzanatát a gyakorlati mozzanattal” — figyelmeztetett *Croce* (1987. 635.)

³⁰ „A szövegek... még a látszólag legvilágosabbak és legengedelmesebbek is, csak akkor beszélnek, ha tudjuk, hogyan kérdezzük őket” — írta *Marc Bloch*. (1996. 51.)

³¹ *Weber, M.* 1904. 39. Vö.: *Nagy J.* 1928/1-3. 137.; *Kornis Gy.* 1944. 525–526.

³² *G. Duby* úgy tapasztalta, hogy „a tudatalatti ösztönzése az elméletválasztásban, a problémakör kijelölésében is megnyilvánul: abban, ahogyan az ember egy csapást követ, a fellángolásban, amely arra ösztönzi, hogy bizonyos téma felé kalandozzon”. Befolyásolja az is, hogy „a történetírási tudomány ismer egy valóságos »kérdéshalmazt«, egyfajta rendszert, amelyben az egyikük vagy a másikuk által kérdés formájában megfogalmazott problémák egységes egésszé állnak össze.” (1993. 42.)

³³ *Horváth S.* 2006/2. 16–26.

³⁴ *G. Duby* kutatása forrásairól megvallotta: „azért érzem jól magam a középkorban, mert támpontként elegendő, a korszakra vonatkozó szöveget találok ahhoz, hogy túlságosan bele ne szédüljek, de azért is, mert ezeknek a szövegeknek a száma elég csekély ahhoz, hogy egyetlen pillanattal át tudjam fogni őket, ami... roppant jóleső érzés.” (1993. 37–38.) A századunkkal foglalkozó *E. H. Carr* ellenben epésen megjegyezte: „Az újkor kutatójának nem adatott meg, hogy élvezhesse e készen kapott tudatlanság előnyeit. Neki magának kell kiküzdeni a szükséges tudatlanságot — s mennél közelebb van a vizsgált kor a jelenhez, a küzdelem annál nagyobb energiákat emészt fel. Kettős feladata van: egyrészt ki kell szűrnie a fontos tényeket, hogy azután történelmi tényekké alakítsa át őket, másrészt történelmietlennek nyilvánítva ki kell rostálnia a jelentéktelen tényeket.” (1993. 14.) *Ormos Mária* a modern kori kutató ambivalens helyzetéről kifejtette: „boldog lehet, mert amerre csak fordul, mindenütt több forrást talál, mint bármely kollégája, aki korábbi időkkel foglalkozik, ám meg is van verve azzal, hogy a rendelkezésre álló forrásmennyiség több, mint amennyit egyáltalán képes áttekinteni, továbbá azzal, hogy a fantasztikus mennyiség ellenére fantasztikusan nagyok lehetnek a hiányok is. ... végeredményben a modern történelmi eseményeket meghatározó tényezők megsokszorozódása miatt a történetész szinte sosem kuthat fel annyi összefüggést, hogy ne maradjanak kételyei, és ne legyenek miattuk álmatlan éjszakái.” (1995. 38. Lásd továbbá: *Ormos M.* 2005. 6–15.)

³⁵ A „történetészre” utalás korántsem diffamáló, lásd pl.: *Bloch, M.* 1996. 23.; *Duby, G. – Lardreau, G.* 1993. 34–43., 50. és 78–82.; *Glatz F.* 1997. 39–41.; *Kapitány Á. – Kapitány G.* 1998. 34–51.

³⁶ „Amit »történelmi pártatlanságnak« neveznek, teljességgel egy a történelmi gondolkodásnak és a történelem elbeszélésének hajlamával; s olyannyira természetes és eleven a történetészben, hogy ennek némelykor egyenesen őrizkednie kell a tetszés bizonyos érzésétől, nehogy eltúlozza az értékét azoknak, akikkel szembeszállt vagy szembeszállt volna a gyakorlati életben, akik iránt most hajlandó olyan nagylelkűséget tanúsítani, amely bűnös, mert maga is vajmi kevésbé történelmi, mivel — ha félrevezető értelemben is — magának a gyakorlati harcnak a visszaverődése. ... Persze a történetész itt leírt hajlama önmagában véve szándék, jó és őszinte szándék, amely

csak nagy nehézségek árán válhat valódi akarattá, nekiindulás, amely a kitűzött cél felé haladtában akadályokba ütközik; s a nehézségek és akadályok az elméjére és lelkére nehezedő előítéletek, elavult, mozdulatlan eszmék, amelyeket nem korrigált és nem gazdagított az újabb fejlődés, vagy eszmék és szilárd ítéletek látszatai, de lényegileg megdermedt érzelmek és szenvedélyek: egyszóval mindaz, ami a mélybe húzza az elmét és nem más, mint az elme tehetetlensége” — figyelmeztetett az ilyen irányú erőfeszítések buktatóira B. Croce (1987. 624-625.) — „[A] történetírás *tükrözi* a történelem szubjektivitását... a történelemszerség *kiműveli* a történelem szubjektivitását. Pontosabban, a történelem mestersége teszi a történetírást és a történelem. Egykor szembeállították az ésszel az érzéssel, a képzelettel: ma ezeket bizonyos módon visszahelyezzük a racionalitásba. Cserében viszont az a racionalitás, amely mellett a történelem letette voksát, az érzés és a képzelet kellős közepén válik szét, és szétválasztja azt, amit a *kutatás* énjének és a *patetikus* énné — a »ressentiment«, a gyűlöletek, a vádbeszédek énjének — nevezek” — írta P. Ricoeur. (1964. 94.)

³⁷ Glatz Ferenc a „Jelenkortörténet és jelentörténet” című előadásában a jelenkortörténet-írást olyan történetírói tevékenységként jellemezte, „amely feladatául bevallottan a jelenben ható tényezők eredetének megvilágítását tűzi ki”. A vizsgált téma — a középfokú négyéves tanítóképzés körüli játszmák fél évszázaddal ezelőtti lezárulása (s az akkor volt politikai rendszer meghaladása) — okán a Glatz Ferenc által ismertetett koncepciók közül az elsőt tartom alkalmazhatónak, mely szerint: „a jelenkortörténeti kutatás tárgya az az utolsó korszak, amelyik már »lezárultnak« tekinthető”. S bár akkor a jelentörténeti tanulmányok kapcsán fogalmazta meg az előadó, figyelemzetését mutatis mutandis igen megszívlelendőnek (vállalkozásunkhoz mért adottságaink kapcsán szorongást keltőnek) tartom: „a jelentörténeti tanulmányok kétségtelenül a legnagyobb szaktudományos iskolázottságot és a legkifinomultabb történetírói érzékenységet kívánják. És igen nagy önmegtartóztatást: elkerülni a »hamari ítéleteket«.” (1995. 18., 23. és 25.; lásd továbbá: 1993. 61–62.)

Habitusomból s felkészültségem korlátaiból adódóan nem vállalkozhatom arra, hogy — Foucault és Castel nyomán — a „*problematizáció*” módszerével kísérletezzem, melyben a probléma előbb a jelenben vizsgálják, majd azután próbálják megrajzolni genealógiáját, vagyis az elemzés „a jelen helyzetből indul” ki. „A *problematizáció*okban a jelen diagnosztizálása irányítja a múlt olvasatát, és arra készíti, hogy a történelmet a jelen megértésének fényében dekódolja.” Az ily módon értelmezett „jelen történelme... kettős visszapillantást tesz lehetővé... Megmutatja, hogy miképpen működik a kortársi gyakorlat, közben pedig feltárja az annak szerkezetét feltáró hagyomány elemeit.” Természetesen a *fél évszázaddal korábbi történelem rekonstrukciójánál* — tehát „saját kaptafámnál” — *maradva* is örömteli, megtisztelő lenne számomra, ha munkám hasznára lehetne a tanítóképzés jelen problémáival foglalkozó szakembereknek, hiszen — Castel szerint — „a *problematizáció* általában a történelem munkájából nő ki, de ezeket a műveket a történelemtől eltérő módon olvasva”. (Castel, R. 1998/1–2. 64., 65., 66. és 68.)

³⁸ „A társadalomtudós beállítódása a társadalmi világ közömbös megfigyelőjének beállítódása.” (Schütz, 1963. 216.) — Fejtegetésem során, az adott kontextusban, úgy vélem, eltekinthetek a társadalom- és történelemtudomány közötti fontos különbségektől, melyekről lásd pl.: Schieder, Th. 1970. 155–170.

³⁹ Hans-Georg Gadamer ellenben nem nagyon hihetett a kutató társadalmi kötődéseinek/kötöttségeinek — Schütz által tételezett — „*felfüggeszhetőségében*”. Sőt egyenesen úgy véli, hogy „még a történeti módszer mesterei sem képesek teljesen függetleníteni magukat koruk, környező társadalmi világuk, nemzeti hovatartozásuk stb. előítéleteitől. Vajon fogatékosságnak kell ezt tekinteni? S ha még az volna is, a filozófiának akkor is el kellene gondolkoznia arról, hogy miért tapasztalható mindenütt, ahol valami igazi teljesítményről van szó. Más szóval, én csakis azt tartom tudományosnak, ha *elismerjük azt, ami van*, s nem abból indulunk ki, aminek lennie kellene, vagy ami lenni szeretne.” Sőt, még abban sem volt bizonyos, hogy a realitások (a kutató „társadalmi poggyásza” elveszíthetlenségének) tudomásulvétele árt a kutatói tevékenységének,

hiszen úgy vélte, hogy „amikor a történész ismereteiben és értékeléseiben mindig látható a saját álláspontja, akkor ez a megállapítás nem számít a tudományosságával szemben felhozott ellenvetésnek. Semmit sem mond arról, hogy a történész tévedett-e álláspontjához kötöttsége miatt, s a hagyományt hamisan értelmezte vagy értékelte-e, vagy pedig előnyös álláspontja révén sikerült neki helyes megvilágításba helyezni valamit, ami addig figyelmen kívül maradt, mert ez az álláspont lehetővé tette számára, hogy a közvetlen kortörténeti tapasztalatban figyeljen meg az illető történeti jelenségekkel analóg dolgokat. Ezzel máris egy hermeneutikai problematika kellős közepén vagyunk — ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem a tudomány módszeres eszközeivel igyekszünk a hamisságról vagy a helyességről dönten, tévedéseket kikapcsolni, és ismereteket szerezni” — állította Gadamer. (1984. 351. és 371.)

⁴⁰ Schütz, A. 1963. 216–219. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: Karácsony A. 1995. 68–70.

⁴¹ „A »történeti tény« fogalma olyan mélyen beivódott a történészek tudatába és tudományos szóhasználatába, hogy rendszerint nem gondolkodunk el tartalmán és természetén. ... Holott itt lényeges problémák egész komplexuma rejtőzik. Elég például a következő kérdéseket feltenni: hogy a múlt bármelyik ténye történeti-e, és ha nem, akkor mik a történeti tény megkülönböztető sajátosságai, vagyis milyen kritériumok szerint válogatja ki a történész a tényeket; milyen struktúrával rendelkezik a történeti tény, egyszerű és oszthatatlan »atom«-e, amelyből a történeti elbeszélés anyaga felépül, vagy pedig belülről tagolt lehet; végül mi, az amit tulajdonképpen történeti ténynek tekintünk, a reális jelenség »ahogy a valóságban volt«, vagy egy konstrukció, amelyet a rendelkezésre álló anyagok alapján a történész alkot meg? Milyen viszonyban vannak a tények, amelyekről a történészek beszélnek, a múlt reális eseményeivel? Nem nehéz észrevenni, hogy ezek a kérdések, amelyek nemegyszer megfogalmazódnak a történettudomány gyakorlatában és az utóbbi évtizedek elméleti vitái során, közvetlenül kapcsolódnak a történelem metodológiájának és ismeretelméletének kardinális problémáihoz” — hangsúlyozta A. J. Gurevics közel négy évtizede. (1969. 186.) Lásd továbbá: Carr E. H. 1993. 7–15.

⁴² Polányi M. 1994. I. 11–124.

⁴³ Popper, K. R. 1962. 133., 142–143. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁴ Dilthey álláspontját elemezve Gadamer is hasonló megfogalmazással élt: „A történelmi összefüggést végül is értelemösszefüggésként kell megérteni, mely elvileg terjed túl az egyén élményhorizontján. Olyan, mint valami nagy, idegen szöveg, melynek kibetűzéséhez egy hermeneutika segítségére van szükség.” Utóbbi már csak azért is elengedhetetlenül szükséges, mert a történész forrásai jelentős részben írottak, s „mindenben, ami írásosan van rögzítve, van valami idegenszerű, s ezért a megértés elé ugyanazt a feladatot állítja, mint az, amit idegen nyelven mondanak. Az írott szöveg értelmezőjének az isteni vagy emberi beszéd tolmácsához hasonlóan, az a feladata, hogy megszüntesse az idegenszerűséget és lehetővé tegye az elsajátítást. Ez a feladat talán bonyolultabbá válik, ha tudatosul a távolság a szöveg és az interpretáció között” — figyelmeztetett Gadamer. (1984. 348. és 366.) Vö.: Habermas, J. 1994. 10.

⁴⁵ Mannheim K. 1996. 14., 64., 98., 102., 121. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁶ Polányi M. 1994. I. 12., II. 115.

⁴⁷ Polányi M. 1958. 153–154. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁸ Gadamer, H.-G. 1984. 339.

⁴⁹ „Nem tudunk másképp emlékezni, mint ahogy megtaláljuk a kollektív emlékezet keretei között a bennünket érdeklő múltbeli eseményeket. ... A társadalom — a körülményeknek és az idő múlásának megfelelően — különböző módon képzei el a múltat: módosítja konvencióit. Mivel minden tagja e konvencióra támaszkodik, ugyanabba az irányba hajlítja emlékeit, amelybe a kollektív emlékezet fejlődik” — írta M. Halbwachs. (1925. 131. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Bartlett, 1932. 274–309.; Hámori E. 1999. 113–128.; Kónya A. 1999. 149–162.; Pataki F. 1999. 181–186.; Pléh Cs. 1999. 41–50.

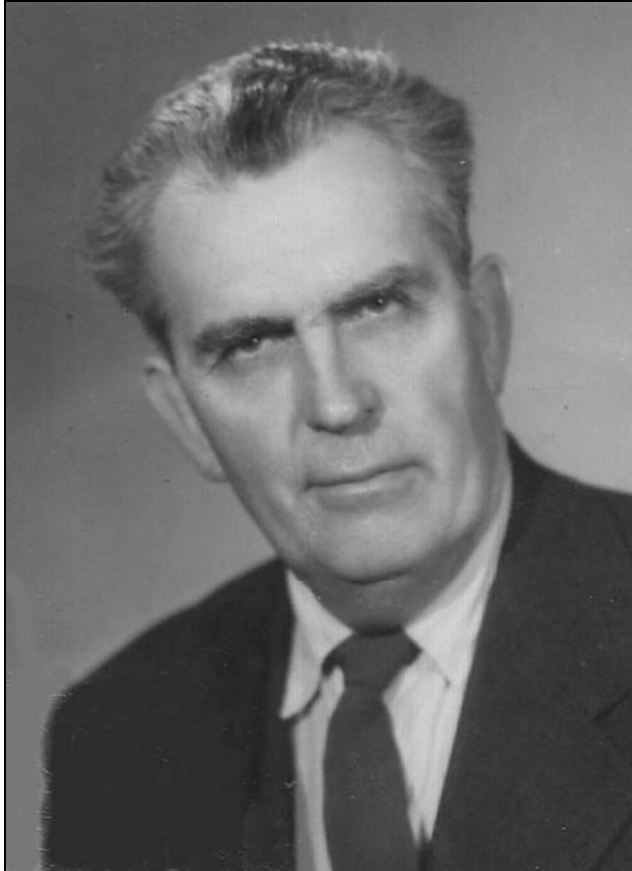
⁵⁰ Ez akkor is így van, ha a közép-európai történeti tapasztalatok birtokában — kényszerűen — kissé differenciáltabban értelmezem az elmúlt hetven évben vagy tíz alkalommal sarkaiból kifordult

- („180 fokos fordulatot vett” — *Litván Gy.* 1995. 39.) magyar „valóság(ok) elfogadásának lehetséges módozatait”.
- ⁵¹ „Magyarországon ma a múltak csatáznak” — konstatálta nemrégiben *Göncz Árpád.* (1997. 12. Vö. pl.: *Potó J.* 1989.; *Prohászka L.* 1994.; *György P.* 1997., 2000.; *K. Horváth Zs.* 2005/1.)
- ⁵² „Vajon a történész mennyiben tudja magát, mint az objektív valóság kutatóját önmagával, mint saját jelenkorának emberével szemben megvédeni?” — vetette fel a kérdést *Kosáry Domokos,* majd a következőképp válaszolt rá: „Bizonyos mozgástere a társadalmilag nagyjából adott feltételek közt is lehet. Tőle is függ, egyáltalán nem kevésbé, hogy tudatos ellenőrzéssel, szakmai erőfeszítéssel mennyiben sikerül a történelem ilyen jellegű »veszedelmeit« elkerülnie.” (1987. 508. és 510. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵³ „Ilyen előzmények és a jelen miatt a magyar történelem még sokáig politikai hadszíntér is lesz” — véli írását summázva *Tőkéczi László.* (1999. 160–161.) Sajátos hazai viszonyaink között ugyanis kéges korántsem evidens, amire *B. Croce* több mint fél évszázada felhívta a figyelmet: „Hiábavaló erőfeszítés volna a történetírás óráját beiktatni a cselekvés órájába, történeti gondolkodóként viselkedni, amikor valójában gyakorlatilag cselekszünk, ha ez nem volna egyúttal cselekvési mód, önmagunk buzdítása, kísérlet, hogy az ellenfelet elcsüggyesszük és ügye feladására készítsük... [A] filozófus és a történész... minden további nélkül észreveszi és megkülönbözteti egymástól a megismerés óráját és a cselekvés óráját; bárki máshoz hasonlóan tudja, mikor kell gyakorlati személyként vásárra vinnie a bőrét, és amiképpen nem hajlandó a történetírást gyakorlati harccá hamisítani, éppúgy a gyakorlati harcot sem hajlandó történetírássá hamisítani, így szerezvén erkölcsi alibit önmaga és mások számára. ... A történetírás a múlt-jelené, a cselekvés a jelené, a képzelet a jövőé: a képzelet, remények és félelmek szülőanyja, amelyet a történelemkutató eltávolít magától, a cselekvés embere pedig magához szorít...” (1987. 627–629.)
- ⁵⁴ A „csőlátás” veszélyét kétségtelenül magában rejtő eljárás reményeim szerint közelmúltunk olyan rétegeit képes felvillantani, melyek a szélesebb horizontról vizsgálódó számára — konceptuális előfeltevései óhatatlan dominanciája folytán — talán kevésbé megragadhatók. (Vö.: *Glatz F.* 1997. 39.)
- ⁵⁵ A fentiekből következően a „front-, ill. lövészárak-választásánál” közelebb áll hozzám, amit *Tőkéczi László* a „Beszéljenek a szövegek!” című írásában kifejtett, mivel inkább *biztosítási látásik* „az empátia és a különállás egyensúlyát.” (1999. 333–334. Vö.: *Antall J.* 1986. II.) *Más motívuma is van „a forrásokhoz való közelség” iránti ragaszkodásomnak.* Úgy tapasztaltam, hogy igenis van abban valami, amit *Emilio Betti* „a szövegek értelemautonómiájának” nevezett: eszerint „a szerző [a forráskészítő] véleményét magából a szövegből kell kihámozni. S ha *Betti* hangsúlyozza is „a megértés aktualitásának elvét” (vagyis „az interpretáló saját helyzetéhez kötöttségét”), hozzáteszi, hogy „a megértésnek illeszkednie kell tárgyához”. (Ismerteti *Gadamer, H.-G.* 1984. 351. Vö. pl.: *Elias, N.* 2005/1. 40–41.; *Foucault, M.* 1999. 176–181.)
- ⁵⁶ A „racionalista, relativista és determinista hibák” elkerülésére ajánlotta figyelmünkbe *Polányi Mihály* ezt az elvet. (1958. 154.)
- ⁵⁷ *Bloch, M.* 1996. 98–102.
- ⁵⁸ *Castel, R.* (1998/1–2. 68.)
- ⁵⁹ Vö.: *Sárkány M.* – *Somlai P.* 2004. 14–17. és 28–52.; *Gedeon P.* 2004. 68–69. és 92–94.
- ⁶⁰ Vö. pl.: *Polányi I.* – *Timár J.* 2006/4. 17., valamint *Falusné Sz. K.* 1990. 99–104.; *Szeben É.* – *Tóthné S. G.* – *Mausecz Zs.* 1984. 57–59. és 118–122.; *Nagy M.* 1994. 11–15. és 73–94.; *Imre N.* – *Nagy M.* 2003. 273–293.; *Hajdu T.* 2007/1. 78–82.
- ⁶¹ Lásd mindenekelőtt *Füle Sándornak* és *Ladányi Andornak* a tanítóképzés történetének e szakaszáról írt rendkívül forrásgazdag, időtálló munkáit!
- ⁶² „[E]gyetlen könyv határmezsgyéi soha nem rögzíthetők tisztán és szigorúan: egyetlen könyv sem létezhet öntörvényűen, mindegyikük más könyvekre támaszkodik és tőlük függ, egyikük sem több egy hálózat valamely csomópontjánál, s nyíltan vagy burkoltan — valamennyi más könyv, más szövegek, más mondatok utalásrendszerében helyezkedik el... A könyv... így aztán nem is ábrázolható a diskurzus terén kívül” — ajánlja figyelmünkbe *Michel Foucault.* (1999. 175.)

**KÖZSZOLGÁLAT, SZAKÉRTELEM,
MÉLTÁNYOSSÁG**

**Rozsondai Zoltán minisztériumi küzdelmei a tanítóképzés értékeinek
megőrzéséért, megújításáért (1945–1960)¹**

*„...meggyőződésem, Tisztelt Nemzetgyűlés, hogy
a demokrácia nemcsak keretrendelkezések,
nemcsak alkotmányos formák, hanem igenis,
elsősorban jellem és emberség kérdése”.*
(Keresztury Dezső kultuszminiszter,
1947. március 13.)²

Rozsondai Zoltán

1. REZIGNÁLT SZÁMVETÉS

1960. december 21-én az akkor 58 éves Rozsondai Zoltán³ levelet írt a Művelődésügyi Minisztérium, illetve a tanítóképzők néhány vezetőjéhez. A javarészt azonos tartalmú levelekből — tekintettel e bevezető lehetséges terjedelmére — csak néhány gondolatot idézek:

„Kedves Barátom! Bizó Gyula szombaton közölte, hogy *jövőmet, helyzetemet a februárban megnyíló épületgépészeti felsőfokú technikumba való kinevezéssel lehetne megoldani*. Matematikai gyakorlatot vezetnék... sürgős válaszomat kéri...”⁴ „Eddigi munkásságom döntően a tanítóképzéshez kapcsolódik. A felszabadulás óta, Bizó jöveteléig, azt hiszem, senki sem tett többet a tanítóképzésért, mint én. 1945–47-ben a háború által szétzilált tanító- és óvónőképzést vezetéssel rendkívüli erőfeszítéssel reorganizáltuk. 1948-ban, az államosítás rendkívüli munkája során sikerült biztosítani azt, hogy a kereken 80%-ban egyházi tanító- és óvónőképző intézetek mindenikében szeptemberben megindult a tanítás.⁵ 1950-ig vezettem az osztályt, s utána az egymást váltó osztályvezetők mellett helyettesként biztosítottam az igazgatás folytonosságát. Éles küzdelmet folytattam a képzési idő felemeléséért,⁶ s a jelenlegi képzés alapvető szabályait én készítettem.⁷ 1945 előtt tanítóképző intézetben tanítottam.⁸ Azt, hogy mit tettem s hogyan dolgoztam a tanítóképzésért, mai feletteseim nem tudhatják. Honnan is tudhatnák, hogy 1945–47-ben még a vasárnapok nagy részét is a minisztériumban töltöttem, s 1945-től 1950-ig szabadságot sem vettem ki — a tanítóképzésért. Azt sem tudhatják, hogy 1953-ban Darvas minisztertől a műszaki egyetemre való eltávozásomat kértem, de ehhez nem járult hozzá, mert közlése szerint a tanítóképzésnek szüksége van rám.⁹ Ezeket csak azért soroltam fel, hogy ha értékelésem, helyzetem kérdése felsőbb fokon is szóba kerülne, ezek rendelkezésre álljanak.

Eddigi munkásságom alapján, ha a minisztériumi munkám megszűnne, legtermészetesebb és legeredményesebb folytatása tanítóképző intézetben történhetne. Ez lenne anyagi szempontból, nyugdíjazási szempontból is a legmegfelelőbb. Ekkor nem kerülnék kedvezőtlenebb helyzetbe, mint a tanítóképzőkben működő tanárok. A legtermészetesebb megoldás a budapesti intézetbe való beosztásom lenne, mert akkor nem kellene utazgatnom. ...” — írta a méltatlan ajánlatot elhárítva Rozsondai Zoltán.

Kívánsága csak részben teljesülhetett. 1961. február 24-én éjszaka már új munkahelyén,¹⁰ az esztergomi képző vendégszobájában pötyögtette válaszlevelét kedves exmunkatársának, az óvónőképzés kitűnő szakemberének Hermann Alicenak¹¹: „És mégis, kedves Alice, hiába »a tiszta és nemes veretű egyéniség«, a »talán valahonnan az erdélyi csúcsokról hozott nagyon tiszta havasi levegő«, más tényezők határozzák meg sorsunkat. ... Már a minisztériumban az »együttes« peri-

ferikus eleme voltam.¹² Most úgy érzem, hogy a tanítóképzés transzperiferiális elemévé váltam, mielőtt »agyam termését behordtam« és továbbadtam [volna]. Úgy érzem, hogy a vesztes: az ügyek és az emberek, amelyekért 1945 óta aligha küzdött más önzetlenül többet, mint én. Munkám nehézségi foka kisebb, mint volt, fizetésem, szabadságom több, egyéni életem feltételei — az utazás fáradalmaitól s a lényegileg sehová sem tartozás bolygó, hontalan érzésétől eltekintve — kedvezőbbek, mint voltak. ... Annyira sajátommá, szinte adottságommá vált a közjóért, másokért, az igaz és szép ügyekért való küzdelem, hogy az az érzésem: jelenleg üresjáratúan futnak napjaim...”

„Kedves Zoltán — válaszolt Hermann Alice —, [levelével] ... nagyon elszomorított. [Olvasása] közben viharosan szerettem volna ellentmondani, mert nincs igaz. ... Meggyőződése, hogy csaknem mindenki alkot valamit, hogy az »aere perennius«¹³ mű nemcsak az elismert alkotóknak adatik meg. Az a bizonyos kis téglá mégiscsak valami-valami változást hoz létre a mindenségben. És ehhez hozzá kell tenni, hogy mi mégse csupán olyan kőműves-napszámos emberek vagyunk, különösen maga nem az. El lehet-e képzelni, hogy, még ha az úgynevezett »köznek« nem is alkotott volna semmit — mint ahogy nagyon is alkotott —, akkor olyan tiszta és nemes veretű egyéniség, mint a magáé, Zoltán, ne hagyja nyomot maga körül?... Hogy személyes legyen, éreztem e hatást én is — és tudja jól, milyen jó volt itt érezni azt a nagyon tiszta »havasi« levegőt, amit talán valahonnan az erdélyi csúcsokról hozott. Szeretném, ha nemcsak senecai rezignációval fogadná a dolgokat. Az élet mindenhol színes, érdekes — igazán nem a legszínesebb ebben az épületben, ahol persze igyekeztünk magunknak színessé tenni. Már amennyire lehetett...” — írta vigasztalásul Hermann Alice.

Milyen harcok sorozatára utalt levelében Rozsondai Zoltán, s miért kellett hosszú, áldozatos szolgálat után, idejekorán távoznia a minisztériumból? Kétségtelenül a tanító- és óvóképzés körül a megelőző másfél évtizedben zajlott — váratlan fordulatokkal terhelt — oktatáspolitikai csatározások következményeként.

Miféle „maradandó téglákra” utalhatott a pedagógusképzés alakulását közelről ismerő (s alig egy év múltán a minisztériumból ugyancsak menesztett¹⁴), bölcs gyermekpszichológus asszony? Bizonyára a hosszúra nyúlt oktatáspolitikai játssza bizonyos eredményeire (a tanítóképzés hagyományos értékeinek megóvására, a felsőfokú tanító- és óvóképzés megszületésére), s még inkább az ezekért folytatott küzdelmek során méltányosan kezelt tanítóképzősök (tanárok, diákok) bizalmára s az ennek révén kikristályosodott emberi kapcsolatokra, értékekre,¹⁵ melyek szisztematikus számbavétele monografikus feldolgozást igényelne.

Jelen írásomban a történetek sokoldalú, árnyalt bemutatása helyett,¹⁶ csak e két aspektus felvillantására s néhány, a kötetben közölt tanulmányok történeti kontextusba ágyazásához szükséges mozzanat jelzésére vállalkozom, oly módon,¹⁷ hogy részletesebben foglalkozom a Rozsondai Zoltán számára, ha nem is tág, de valós

mozgásteret nyújtó koalíciós évekkel, s vázlatosan az öt másodrangú epizód szerepekbe kényszerítő pártállami időszakokkal.

1. *Elsősorban az 1945–1950 között a tanítóképzés körül történetekre koncentrálva megpróbálom megérteni s leírni:*

– *milyen szerepet tulajdonítottak a nevelőképzés reformjának, a tanítóképző intézeti tanároknak az iskolák demokratizálásáért, az általános iskoláért folytatott küzdelemben;*

– *hogy kitűnő elmék (amilyen pl. Mérei Ferenc, Alexits György voltak) jó szándékkal, ideológiai-politikai álláspontjuk s a körülmények foglyaiként — a főiskolai szintre emelés helyett, akaratlanul miként vetették vissza a tanítóképzést, az 1923-at megelőző szintre, közel egy évtizedre.*

2. *Rekonstruálni próbálom egy szakmai elkötelezettséggel, köztisztviselői magatartással, éthosszal megáldott/megvert minisztériumi osztályvezető (főelőadó), Rozsondai Zoltán — másfél évtizedes, sokáig sziszifuszinak tűnő, ám korántsem eredménytelen — küzdelmét, egy olyan korszakban, amelyben előbb a „koalíciós” logika s a Mindszenty József vezette katolikus egyházzal folytatott politikai-világnézeti harc, majd a fordulat éveivel kialakult pártállam változó preferenciái, felülírtak minden egyéb megfontolást.*

2. NEVELŐKÉPZÉS, „PEDAGÓGIAI GERILLA” — KÖZTISZTVISELŐK A KOALÍCIÓS ÉVEKBEN

Ma már szinte elképzelhetetlen: a múlt század első felében hosszú évtizedek teltek el anélkül, hogy tanítóképző intézeti tanári végzettségű, képzős gyakorlattal rendelkező szakember került volna a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanító- és óvóképzéssel foglalkozó ügyosztálya élére.¹⁸ Ezért aligha véletlen, hogy az 1945 nyarától a minisztériumba rendelt *Rozsondai Zoltán éppen a tanítóképzés színvonala és a képzős tanárok sorsa iránti elkötelezettsége s az idő előrehaladtával egyre dominánsabbá váló politikai szempontokkal szemben a professzionális-szakmai szempontok képviselője, a kontraszelekció korlátozása révén vált a nevelőképzés problémái körül zajló egyre élesebb összecsapások részesévé.*¹⁹ A koalíciós időkben parasztpártivá lett s a párt művelődéspolitikáját befolyásolni hivatott testületekbe jelölt²⁰ Rozsondai Zoltán ugyanis — a párt Politikai Bizottságának ülésein ezért gyakran elmarasztalt Keresztury Dezső miniszterhez hasonlóan²¹ — csak az elkerülhetetlen mértékig akceptálta a pártpolitikai, illetve egyházi szempontokat. *Az ügyosztályt érintő személyzeti politikában s a tanítóképzés feltételeit érintő kérdésekben az ágazat érdekeit s a szakmai minőségi előírások szem előtt tartását szorgalmazta,* tekintet nélkül arra, hogy az ezeknek meg nem felelő jelölt támogatója Mindszenty József hercegprímás,²² Veres Péter, a parasztpárt elnöke,²³ vagy a kommunista párt valamely reprezentánsa²⁴ volt-e. Az akkori társa-

dalmi-politikai erőteret uraló hatalmi tényezők szempontjából atavisztikusnak tűnő álláspontját — beosztott tisztviselőként (időnként a tartalmi kérdések s a minőségi követelmények iránt ugyancsak elkötelezett miniszter jóváhagyásával²⁵) — változó sikerrel érvényesíthette. A „Közszolgálat — pedagógushivatás” c. kötetben megjelent írásai, s levéltári forrásaink tanúsítják: tanítóképzős tanárok,²⁶ diákok s egész intézmények²⁷, sőt az intézménytípus sorsát kedvezően befolyásolták elvszerű döntései, diplomatikus lépései. Mindenkori felső kapcsolatai rosszállását kiváltva nem vált a koalíciós pártpolitikai szempontok egyszerű érvényesítőjévé, hanem — maradandó értékek őreként, igencsak „kor-szerűtlenül” — *szakmai elkötelezettséggel bíró KÖZtiszviselőként viselkedett*: néhányszor még parasztpárti kapcsolatait is az általa képviselt tanítóképzés javára kamatoztatta.²⁸

Nem kizárható ezért, hogy *Ortutaty Gyula* — mások mellett — Rozsondai Zoltánra is utalt, mikor a minisztérium 1950. január 8-i kollégiumi ülésén arról beszélt, hogy hivatalba lépésekor három jelentős politikai erő gyakorolt befolyást a VKM tevékenységére.²⁹ Közöttük „a második legszervezettebb, legöntudatosabban dolgozó erő a parasztpártnak egy narodnyik irányzata volt, Kovács Mátéék debreceni köre”.³⁰ E „látszatra radikális és demokrata parasztpárti narodnyik csoport és a jobboldali szociáldemokrata csoport nagyban és egészben kiszolgáltatottja volt azoknak a régi szaktisztviselőknél, akik nemcsak a rutinmunkát végezték el itt, hanem politikai és elvi jellegű közoktatásügyi kérdésekben is a döntő szót mondták ki referátumaikon, véleményeiken keresztül. ... A harc az általános iskola kérdése körül 1947 márciusában még teljesen nyitva volt...” — hangsúlyozta (a rá nehezedő nyomás, kritika egy részét elődeire hárítva) a miniszter, természetesen a pedagógusképzéssel kapcsolatos problémákat, vitákat is az általános iskoláért folytatott harc részeként tekintve.³¹

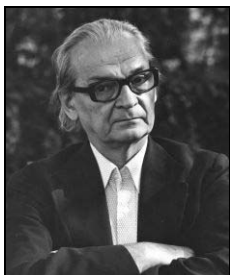
1848-ban, a századfordulón, majd azt követően ugyanis meg-megújuló viták folytak a képzés jellegéről, szintjéről, idejéről a tanítói- és tanártársadalom széles köreinek részvételével.³² A „nemzet napszamosai” társadalmi-kulturális felemelkedésük útját³³ képzettségük színvonalának emelésében, *a tanítóképzés érettségire épülő felsőfokúvá tételében* látták, s ezt 1919-ben (szociáldemokrata/szocialista) szakszervezetüknek a közoktatási népbiztosságra gyakorolt befolyása révén, majd tanítóegyesületeik, -szövetségeik, -gyűléseik (s a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus) útján érvényesíteni próbálták.³⁴ 1945-ben kommunista-szociáldemokrata irányítással szerveződött újjá *a pedagógus-szakszervezet*,³⁵ mely — a tagjai többségét kitevő tanítószakszervezet álláspontjának megfelelően³⁶, az általános iskola megteremtésének sajátos feltételeként, *akár a VKM-ben domináns áramlattal szemben is — erőteljesen képviselte e követelést*.³⁷ „Alapelvünk — írták egy 1946. szeptemberi körlevelükben —, hogy a jövőben a nevelőképzés a különféle típusú középiskolai érettségire épített 4, illetve 5 évfolyamú nevelőképző főiskolákon történjék. A nevelőképző főiskolákon az első két évben együtt tanulnak a leendő nevelők és csak a második év után döntenek el a jelöltek, hogy általános iskolai vagy

közéiskolai nevelők kívánnak-e lenni. Javaslataink szerint *a nevelőképző főiskolák első évfolyama az 1946/47. tanévben megnyílnék, a jelenleg működő tanítóképzők ötödik évfolyamú növendékei a jövő tanévben teljes jogú okleveleket szereznének, a negyedéves növendékek azonban már líceumi érettségít tesznek. Két év múlva a nevelőképző főiskolák második évet végzett hallgatói az előálló nevelőhiány megszüntetése érdekében iskolákba kerülnek, és a hátralévő két esztendő anyagát működési helyükön, illetve tanfolyamokon fejeznék be*” — írták az alap-szervezeteknek, egyben a főiskola számára megfelelő épületek és oktatók felkutatására kérték őket.³⁸

A minisztérium „reakciónak” aligha tekinthető parasztpárti vezetői — *Keresztury Dezső* miniszter³⁹, *Kovács Máté* államtitkár⁴⁰, *Rozsondai Zoltán* osztályvezető — és az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető alelnöke, *Sík Sándor*⁴¹, igazgatója, *Kiss Árpád*⁴² örömmel szorgalmazták az addig hátrányos helyzetű rétegek, köztük a tanítóság mobilitását, a korábbi zsákutcás iskolarendszer kapcsán őket ért sérelmek kompenzálását szolgáló intézkedéseket. Am tisztükből (s talán bizonyos „rokonlelkűségükből”⁴³) adódóan, megpróbálták racionális⁴⁴ pályán tartani az általuk is szükségesnek ítélt közoktatási reformokat.

Rozsondai Zoltán például egy *Kovács Máté*hoz írt feljegyzésében⁴⁵ melegen üdvözölte a 4290/1945. ME számú rendeletet, melyben a tanítóképzőt végzettek részére is elérhetővé tették a gimnáziumi különbözeti érettségi vizsgát. „A rendelet megjelenése előtt a néptanítók, a kereskedelmi és mezőgazdasági érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők részére a gimnáziumi érettségi bizonyítvány megszerzése s ezzel az egyetemi tanulmányok folytatása gyakorlatilag megoldhatatlan nehézséggel járt. ... Amíg pl. az 1937/38. iskolai évben a gimnáziumi érettségizetteknek 65,5%-a tanult tovább egyetemeken és főiskolákon, addig a népiskolai tanítói oklevelet szerzettek 8,6%-a folytatott főiskolai tanulmányokat, s az egyetemekre még töredékekben sem jutottak be.⁴⁶ ... A rendelet az első komoly lépés, amely népi származású rétegek tehetséges, törekvő és nem gimnáziumi tanulmányt végzett tagjai számára lényegesen megkönnyíti a gimnáziumi érettségi bizonyítvány megszerzését s ezzel egyetemi és főiskolai tanulmányok végzésének lehetőségét. ... A rendelet, mint a később megjelent népi-tanulmányi rendelkezések előhírnöke, csendben hordozott régi sérelmeket orvosolt” — írta. Maga is negyvenévesen, 1942-ben érettségizett, így saját bőrén tapasztalta „*azt a nagy, igazságtalan társadalmi választóvonalat, amit a gimnáziumi érettségi bizonyítvány és tanulmány a múltban jelentett. Megléte vagy hiánya betegesen, első vagy másodrangú részre tagolta társadalmunkat.*”⁴⁷ Már csak ezért is örömmel fogadta a zsákutcás tanítóképzőkben végzettek továbbtanulási lehetőségeinek megteremtését. Így — az OKT-t képviselő *Kiss Árpád*hoz hasonlóan, az ügyosztály nevében — támogatta a népiskolai tanítók szakképzésének beindítására vonatkozó terveket. Kérte, hogy lehetőleg 5–15 év szolgálati idővel rendelkező tanítókat iskolázzanak be, különös figyelemmel a gyakorlóiskolák pedagógusaira.⁴⁸ (Miközben szívén

viselte a gyakorlóiskolai tanítók továbbtanulásának, társadalmi felemelkedésük lehetőségének ügyét, nem engedett túlzott követeléseiknek. „Sérelmeiket” tartalmazó beadványukra, melyben — a közelgő 1947. évi választások előkészítéseként látványosan a tanítóság felé fordult MKP aktuális politikai jelszavaival egybe-csengően⁴⁹ — óraszám, igazgatói címek és fizetési előlépés szempontjából a főiskolát végzett pedagógusokkal azonos vagy ahhoz nagyon hasonló elvárásokat fogalmaztak meg,⁵⁰ Rozsondai Zoltán a realitások és a méltányosság szempontjait figyelembe véve fogalmazta meg az ügyosztály álláspontját: „tisztán látjuk a gyakorlóiskolai tanítók kiemelkedő jelentőségét a tanítóképzés területén. Tanárok és tanítók között elfoglalt helyzetük folytonos jogos és vélt sérelmek forrása,⁵¹ s erre való tekintettel minden ügyükben különös gondossággal járunk el. *Természetes azonban, hogy minden körülmények között tárgyilagossak kívánunk maradni*” — hangsúlyozta.)⁵²

Keresztury Dezső

A továbbtanulás lehetőségét biztosító iskolákban alulreprezentált társadalmi rétegek felemelését, ezért az általános iskola gyors kifejlesztését, a pedagógusok ennek megfelelő képzését, átképzését fontosnak ítélte a „műveltség, igazság, emberség” jelszavával hivatalba lépett *Keresztury Dezső* is.⁵³ „A jó magyar elit harc-bavetésével, hangadó rétegeinek átnevelésével vagy kicserélésével, s a magyarság elhanyagolt tömegeinek, a parasztságnak és a munkásságnak felemelésével el kell érniünk, hogy a magyar demokrácia ne csak keret legyen, hanem a lelkekben élő valóság. A magyar demokrácia jövője azon múlik, hogy lesznek-e, s mennyien lesznek, meggyőződéses és kemény demokratái az országnak. ... Az általános iskola hivatása köznevelésünk helytelen osztálytagozódásának megszüntetése, az egységes közműveltségi alapvetés megadása...” Ehhez „elkerülhetetlen... hogy a magyar nevelői rend műveltségét elmélyítsük, kiegészítsük, korszerűbbé, a valóságnak megfelelőbbé tegyük. De elkerülhetetlenül szükséges az is, hogy kivívjuk e rend szabadságát. Erkölcsi, szellemi és anyagi függetlenségét. Csak kiművelt emberfő, szabad lélek s anyagi gondoktól ment ember nevelhet művelt s független jellemeket” — hangsúlyozta.⁵⁴

Elképzelése összecsengett az Országos Köznevelési Tanács alelnöki tisztét betöltő *Sík Sándor* álláspontjával: „új kort csak új emberek teremthetnek. Minden azon fordul, tudunk-e tisztább, egészségesebb szellemű — tegyük hozzá magyarabb szellemű — társadalmat nevelni. Nevelésünk jövője elsősorban a nevelőktől függ. ... Az új magyar nevelés irányítóinak alap gondolata... a szabadság és az igazság: az egész, mindenirányú szabadság és a belső szabadság. Mindkettő sürgősen megkívánja a nevelő egyéniségének, kritikai szellemének, meggyőződésének, egész egyéni ethoszának és pátoszának a nevelői munkában való életadó érvényesülését.”⁵⁵

Sík Sándor

Közeli munkatársa, *Kiss Árpád* ezt — az eötvösi hagyományokra utalva — azzal egészítette ki, hogy „egészséges politikai demokráciának a művelődési demokrácia az alapja, tehát végső fokon az iskola”, melyben a nevelő feladata: „a gyermeket és ifjút a nevelés ideje alatt a demokráciára éretté kell tennie és így felszabadítania... módszeresen szocializálnia”. A gyökeres újítások, a kötelező átértékelés zavarba hozza a gyakran a „múlt tapadó agyagjába” ragadt nevelőt, akinek szembesülnie kell azzal, hogy „a demokrácia nehéz életforma és a demokratikus nevelés problémákkal telt felszabadítása az ifjú léleknek”. A „demokratikus embereszmény megvalósulása” a „nevelő személyétől” függ, ezért megítélése szerint „döntő jelentősége van annak, hogy a nevelők... a haladás élén járjanak, hogy ők... a szó igazi értelmében haladó értelmiségiek” legyenek.⁵⁶ Ehhez „a nevelőnek szabadságra van szüksége, hogy tudományos jólérsütsége, társadalmi és világnézeti tájékozottsága alapján maga vázolhassa fel a jövőbe vezető utat”.⁵⁷ S bár szerinte „az elemi iskola osztályaiban a felvilágosult abszolutizmus marad meg, [mert] az felel meg tökéletesen a 6–10 éves gyermeknek, de lassanként helyet kell adnia az alkotmányos monarchiának, hogy továbbfejlődve, a középiskolákban a köztársasági forma, vagy diákönkormányzat jöhessen létre”. Mindez a folyamat egészének ismeretét és a tekintélyelvű nevelési felfogással való szakítást követeli

a nevelőtől, a „mellérendelés, a *cooperation*, az egymásban tudott emberség tisztelete, a leereszkedés, a parancsolás kerülése, a bizalom és őszinteség” jegyében.⁵⁸

A demokráciára nevelés gondolata azonban már az első világháború után összekapcsolódott az egységes iskola eszméjével, s azzal, hogy ez utóbbi „szükségszerűen azonos feltételek között képzett és egyformán javadalmazott nevelőket igényel”. Az általános iskolát és annak nevelőjét évtizedeken át elérendő célként maga elé tűző tanítóság, a maga „munkájának magasabb értékelése utáni vágyát teljesen a tanítóképzés reformjával kapcsolta össze”, s ezért „szinte példa nélküli való egyöntetűséggel” megtagadja a nevelők óriási többségét hivatására előkészítő” tanítóképzőt — konstataálta Kiss Árpád.⁵⁹

Kiss Árpád

Később, amikor az általános iskolai nevelők egységes képzését szorgalmazó — az MKP, a minisztérium nevelési és polgári/általános iskolai ügyosztályait irányító Kemény Gábor, valamint Angyal János által támogatott⁶⁰ — szakszervezeti tervek szerint már az 1946/47. tanévben megnyílt volna az első négy évfolyamú nevelőképző főiskola, minek következtében már akkor, majd az 1947/48. tanévben meg kívánták szüntetni a középfokú tanítóképzők első osztályainak beiskolázását, Kiss Árpád leszögezte: „a tanítóképzésen ne változtassunk lényegesen mindaddig, míg az ország nevelőellátása kielégítően biztosítva nincsen. A tanítóság azonban egy emberként követeli a tanítói hivatás érettségihez kötését és az érettségi után még négyéves főiskolát. Ezt határozottan túlzásnak tartom.”⁶¹ „A nevelőképzés reformjáról” a *Köznevelésben* megjelent írásából azt is megtudhatjuk, hogy mire utalt fenti megjegyzésével: „olyan korban élünk, amelyben annak a helyreállítása és fenntartása is nehéz, ami eddig volt.”⁶² ... Akármilyen elgondolás szerint is indul el tehát a nevelőképzés reformja, nem szóban és írásban készül el, hanem azokban az intézményekben és emberekben, amelyek és akik a terveket végrehajtják. A nevelőtársadalom valójában önmagát reformálhatja meg. A művelődés- és tudománypolitika a megfelelőbb kereteket állíthatja fel...⁶³

Amikor az OKT vezetői az általános iskola kifejlesztéséhez szükséges terem és pedagógusszükségletre, valamint a háború sújtotta, jótételi kötelezettségekkel terhelt ország⁶⁴ gazdasági lehetőségeinek korlátaira hivatkoztak, s különböző áthidaló megoldásokkal próbálkoztak,⁶⁵ a sok évtizedes várakozásba beféradt tanítók éles tiltakozásába ütköztek.⁶⁶ A társadalmi-politikai befolyásának kiterjesztésén munkálkodó Magyar Kommunista Párt elsősorban vidéki bázisának kiterjesztésében, az általános iskolák létrehozásában s — ettől korántsem függetlenül — az egyházi iskolák szekularizálásában (a választási agitációban, „a falusi osztályharcban”, „a klerikális reakció ellen s az iskolák államosításáért folyó küzdelemben”) támaszkodni kívánt a tanítóságra.⁶⁷ Ezért követeléseiket felkarolva hároméves tervjavaslatában (1947 januárjában) „a tanítóság kultúrshívonalának emelését”, a tanítók és tanárok között fennállt „szinte osztálykülönbségszerű válaszfal lebontását” kezdeményezte a nevelőképzés egységesítésével. „A hároméves terv *egységes, hároméves nevelőképző főiskolák kiépítésére* vesz irányt: az eddig középiskoláknak számító tanítóképzőket főiskolákká szervezi át. Három esztendő alatt 10 állami nevelőképző főiskolát fogunk szervezni, és ugyancsak 10, egyenként 250 személyes főiskolai internátust állítunk fel, 24 millió forint költséggel”⁶⁸ — ígérték a program összeállítói (egyres fellepéseiken — mint Alexits György politikai államtitkár tette, a rendelkezésre álló finanszírozási forrásokra hivatkozva — már 15 főiskolát kilátásba helyezve).⁶⁹

S valóban: az utóbb megvalósíthatatlannak bizonyult — már 1918–1919-ben is felvetődött⁷⁰ — koncepció jegyében, 1947. november 17-én megnyitotta kapuit az első, majd rövidesen vidéki városokban három további pedagógusképző főiskola.⁷¹ A budapesti intézmény igazgatójaként a történelemben évekig kulcsszerepet játszó *Faragó László* 1949-ben így összegezte a korábbi — de facto 5 éves — középfokú tanítóképzés felszámolásának indokait: „A tanítóképző társadalmilag határozottan alsóbbrendű »középfokú« iskola volt... [mely] régi örökségének, a népiskolához való hozzá kötöttségének terheként sohasem tudott igazi műveltséget nyújtó, középiskolai színvonalú intézménnyé emelkedni. Kettős feladatot akart megoldani: az általános műveltség nyújtásának és a tanítói hivatásra való előkészítésnek a feladatát, s a két feladat között sohasem sikerült megfelelő kompromisszumot létrehoznia. ... [A kialakult tantárgyi struktúra felszínességre kényszerített, s] a növendékek szellemét nem tudta fogékonnyá tenni a problémák iránt; nem tudta kinyitni őket, hanem kész ismereteket közvetítvén, a legtöbb esetben minden problémával elkészült, szűk szellemeket, lezárt embereket bocsátott ki. (Sic!) ... Még pedagógiai szakképzése szempontjából volt a legmegfelelőbb, legsikeresebb az intézmény,⁷² minthogy azonban szellemi érdeklődést alig tudott kelteni növendékeiben, ezek... igen gyakran beleestek a pedagógiai rutin taposómalmába s azután annak kerekét forgatták egész életükön át.⁷³ Egy másik problémája az elmúlt rendszer tanítóképzésének a tanítóság társadalmi összetételének kérdése. ... Bár igaz, hogy a tanítóképzők és a tanítónőképzők statisztikáját

ebből a szempontból el kell egymástól választani, minthogy a tanítóképzők társadalmi összetétele mindig demokratikusabb volt a »középosztályunk« által gyakran csupán nőnevelő intézetnek, feleségképzőnek tekintett tanítónőképzőnél, mindazonáltal a néptanítói réteg népi eredetére vonatkozó hiedelem nem egyéb babonánál.... [A] tanítóképzés nem a dolgozó osztályok... hanem a kispolgárság gyermekeinek számára jelentette a társadalmi felemelkedés színterét.⁷⁴ ... [T]eljesen aránytalan volt a tanítóképző intézetek megoszlása a fenntartó szempontjából is” — összegezte a tanítóképzőkkel kapcsolatos döntés motívumait a domináns politikai erők szempontjából Faragó László⁷⁵.

Ezt követően az általános iskolák létrehozásának jegyében a pedagógiai főiskolákon 1947–1949-ben érvényesíteni próbált koncepciót vázolta: „Ezzel... a néptanítóknak főiskolai színvonalon való képzésükért folytatott sok évtizedes küzdelme... eredményhez vezetett. A pedagógiai főiskolának az a feladata, hogy olyan pedagógusokat képezzen, akik az általános iskolában mind az alsó fok osztálytanításának, mind pedig a felső tagozat szaktanításának feladatait... el tudják látni. Olyan pedagógusokat kell nevelnie, akik tehát ismerik nevelés és társadalom szoros összefüggését, tisztában vannak a gyermeki fejlődés törvényszerűségeivel, s a modern nevelés módszereinek alkalmazására készülnek tanulmányaik alatt. *A jövőző nevelőinek tudniuk kell, hogy nem tanítói vagy tanári, hanem elsősorban a pedagógiai, nevelői pályára szánják magukat.*⁷⁶ Át kell itatva lenniük a nevelés funkcionális szemléletétől: tudniuk kell, hogy még a felsőfokon sem tudományokat tanítanak, hanem a fejlődő gyermekek közösségét nevelik, s a nevelői cél szolgálatában minden »szakismeretnek«, minden tantárgynak elsősorban funkcionális értelme és jelentősége van.⁷⁷ ... A pedagógiai főiskola... nem a felsőfokú tanítóképző intézet, s nem is a polgári iskolai tanárképző főiskola utóda. ... A tanítóképzőtől az különbözteti meg, hogy olyan növendékekre számít, akik a középiskolai általános műveltségnek már birtokában vannak, a közép- és polgári iskolai tanárképzőktől pedig az, hogy a szakismereteket nem tekinti öncélúaknak. Ily módon a főiskolának nem kell megbirkóznia az eddigi kettős feladatokkal: sem a szakképzés és az általános műveltség összebékítésének, sem pedig a tanárképzés és a tudósképzés kiegyensúlyozásának dilemmájával. ... A pedagógiai főiskola megvalósulása előtt... *felmerült olyan megoldástervezet is, amely szerint az általános iskola alsó és felső tagozatának nevelőit külön képezték volna, mégpedig az előbbieket közép-, az utóbbiakat felső iskolai színvonalon. ... [A]zzal érveltek, hogy a 10 éven aluli gyermekek nevelése egészen más beállítódást, másféle lelkiületet követel, s másféle módszerek alkalmazását kívánja, mint az idősebb tanulóké.*⁷⁸ ... Hivatkoztak... arra is, hogy az ország gazdasági helyzete még sokáig nem fogja elbírní a főiskolai szinten képzett nevelők hatalmas tömegének méltó anyagi javadalmazását... Mindazonáltal... a kétféle képzettségű nevelőknek, az alsó osztályokban tanítóknak, a felsőbb osztályokban pedig tanároknak alkalmazása nem csupán az általános iskola egységét, hanem egyenest létét veszélyezteti.⁷⁹ ...

[Még] nem jutottunk el odáig, ahol embert és embert csupán munkájának minősége és becsületes volta, nem pedig végzettsége... különböztet meg, s [mivel] a tanítók és tanárok aránya még a legelőnyösebb helyzetben lévő fővárosban is a kívánatos 4:6 helyett 4:1! A hagyományos tanító- és tanárképzés eredményeként... évente... háromszor annyi tanító szerez oklevelet, mint tanár; márpedig a jövőben elsősorban szaktanításra képes, tehát a felső osztályokban oktató pedagógusokra lesz szükség. ... Ha nem tudjuk fokozni ezek termelését, soha nem lesz *igazi* általános iskolánk a falvakban és a tanyákon, vagyis társadalmunknak éppen azon rétegei számára, akik társadalmi és művelődési problémái elsősorban indokolták az általános iskola megteremtését. ... [C]sak akkor lesz *igazán* általános iskolánk, ha lesznek *sajátszerűen az általános iskola számára képzett nevelőink, olyanok tehát, akik az alsó fokú és szaktárgyaikban a felső fokú oktatás követelményeinek meg tudnak felelni*” — állította a tanítóképzés infrastruktúráját, támogatását, eszközeit a pedagógiai főiskolák gyors kifejlesztésének szolgálatába állítani szándékozó Faragó László.⁸⁰ Aligha kételkedhetünk ma is meggondolkodtató elemeket tartalmazó érvelése valamelyes igazságában,⁸¹ mindazonáltal az is kétségtelen, hogy a radikális reform lázában égő jeles pedagógus — társaihoz hasonlóan⁸² — nagyvonalúan átsiklott néhány alapvető kérdés fölött:

1. Mire alapozta feltevését, hogy — akárcsak átmenetileg is — megoldható a korábban négyéves főiskolai szintű polgári iskolai tanárképzés és a középfokú öt-éves tanítóképzés (szakmai felkészítő része) három év alatt?⁸³

2. Az ország akkori helyzetében — az argumentált ellenérvek ellenére — miért és hogyan látta megoldhatónak a főiskolai szintű pedagógusképzés gyors tömegessé tételét anélkül, hogy az mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt megengedhetetlen károkat okozzon a pedagógus-utánpótlásban?⁸⁴

Márpedig Faragó László jól tudta, hogy — az OKT vezetői mellett — *Rozsondai Zoltán* is, zárt körben már jóval korábban, nyilvánosan pedig 1948 márciusában, a *Köznevelésben* tárgyyszerűen összegezte véleményét a tanítóképzés, a tanítóképzők értékeiről és fogyatékoságairól, az általános iskola támasztotta igények kielégítésében lehetséges szerepükről s a szaktanárok iránti tömeges igények kielégíthetőségéről. Érveit figyelmen kívül hagyták, sőt terveik kidolgozásakor még csak ki sem kérték. A pedagógustársadalom széles tömegeit megmozgató, utóbb több résztvevő által is pártját ritkítóan demokratikusnak ítélt vita⁸⁵ ugyanis valójában Janus-arcú volt. 1946 őszéig az OKT, a pedagógus- szakszervezet s a VKM nevelési, általános iskolai és elnöki ügyosztályai keretében, az erre kiválasztottak részvételével készültek az egymást követő tervezetek,⁸⁶ melyeket — a korábbi gyakorlattól eltérve — az érintett minisztériumi részlegek közötti „körözésen” sem futtattak keresztül. Így fordulhatott elő, hogy — forrásaink szerint⁸⁷ — az OKT első tervezetét *még csak előzetes véleményezésre sem küldték meg a Rozsondai Zoltán vezette óvó- és tanítóképző ügyosztálynak*. E különös, a hivatali ügymenet és a józan ész logikáját egyaránt semmibe vevő eljárás magyarázatát ta-

lán az adja, hogy a tervek készítői úgy ítélték meg: mivel nem sikerült számukra megfelelő káderek kinevezésével biztosítani az ügyosztályon „a tanítóképző intézetek demokratikussá tételének, új alapokra fektetésének, s ezzel... a demokratikus és egységes nevelőképzés reformjának”⁸⁸ személyi biztosítékait — ameddig csak lehet, meg sem kérdezik őket.⁸⁹

Erre utalhat egy 1947–1948-ban készült — sok tekintetben rendkívül tanulságos — tanulmány, amelyben Mérei Ferenc kifejtette: „A magyar nevelésügy minden területén gerillaháború folyik. ... Olyan terület ez, amelyen nemcsak a törvényes rend ellen fegyverkező erőknek kell rejtve felvonulniuk, hanem *magának a közhatalomnak is a beszivárgás taktikáját és a kerülő utakat kell választania, ahhoz, hogy állásait megvédje és kiterjessze. Pedagógiai gerillaháború folyik mind az iskolaszervezés, mind a nevelői módszer vonalán.* ... Évtizedek ellentmondásai sűrűsödnek ebben a pedagógiai partizánháborúban. Ellentmondások, amelyeket a közoktatásügy rendszerét mozgásba hozó nagy reform kiélezett, majd kirobbantott, s így megoldásra érlett” — írta Mérei, majd a nevelési-oktatási módszereket érintő, nem kevésbé éles ellentétek vázolója után a pedagógusok különböző csoportjainak attitűdjét jellemezte. „A reformellenesek a régi iskolarendszer fenntartása mellett vannak. Azt hirdetik, hogy ez a rendszer jó volt, hiszen művelt embereket képzett és fél évszázad alatt jelentékenyen emelte a magyar közműveltség színvonalát. Attól tartanak, hogy ha a rendszer bármely pontján radikális változtatást eszközölnék, felborul az egész.”⁹⁰ ... *Ezt a reformellenes tábor maga a reform keltette életre.* Ha magvát a közoktatásügyi reformot kezdeményező és végrehajtó politikai rendszer ellenfelei alkották is, hívei nagy számban kerültek ki *azok közül, akik úgy érezték, hogy az iskolareform érdekeiket fenyegeti.*⁹¹

Mérei Ferenc

Ide tartoznak elsősorban a tanítóképzők tanárai. Az ő iskolatípusukat az általános iskola halálra ítélte. Ezeknek a tanároknak egy része — úgy látszik, kisebb része — tudása és nagy nevelői gyakorlata révén az új pedagógiai főiskolák tanára lesz. *Nagy részük azonban elmaradt pedagógiai felfogása és sekélyes tudása folytán*⁹² *erre nem alkalmas.* Így ezek megmaradnak a kipusztuló képzőben, vagy alacsonyabb rangú iskolatípusba kerülnek. *A reform így érdekeiket fenyegeti: szembefordulnak azzal.*⁹³

Egykori növendékeik, a tanítóság viszont „a pedagógiai rutin álláspontjára helyezkedett”. Miközben — társadalmi felemelkedésének útját látva benne — támogatta az általános iskola létrehozását s a nevelőképzés reformját; oktatási-nevelési kérdésekben rendkívül konzervatív volt. Ennek okát a jeles pszichológus — Faragóhoz hasonlóan — abban látta, hogy „a népiskolai tanítót középfokú iskolában képezték. Ez az iskolatípus nem tudott megfelelő általános műveltséget adni, ehhez nem volt elég ideje, mert hiszen teljes szakképzést kellett adnia. *Megfelelő alpműveltség nélkül* azonban a szakismereti anyag technikai fogásokra és merev formulákra redukálódott. *Nem fejleszthették ki a képzők a pedagógiai készséget, amivel rugalmasan alkalmazkodva lehetne megoldani a helyzeteket.*⁹⁴ *Rutint adtak helyette.* Rutint, ami valóságban soha elő nem forduló átlaghelyzetekhez, s valójában nem is létező átlaggyerekekhez szól.⁹⁵ S minthogy a tanítók nagy része így csak eszközt kapott, anélkül, hogy az eszkösteremtés készsége benne kifejlődhetett volna, ragaszkodnia kellett a kezében lévő eszközhöz, a képzőben szerzett technikához, ezt fejlesztette rutinná, s erre támaszkodhatott.”⁹⁶

Ilyen tanítók adták a pedagógus-szakszervezet tagságának többségét, kiknek támogatására — a testület pedagógiai bizottságának szellemi vezetőjeként és az MKP–MDP szakmai fórumai⁹⁷ döntéseinek sugalmazójaként — Mérei Ferencnek (és reformer társainak) mindenképpen szükségük volt. Szakmai meggyőződésük a „pedagógiai rutin” ellenfeleivé tette őket, ebben nem ismerhettek kompromisszumot.⁹⁸ Ugyanakkor az aktuális nagypolitikai és oktatáspolitikai játszmákban nem nélkülözhatték a tanítóság tevékeny együttműködését. Ezért nem maradt más választásuk, mint évtizedes — számukra rokonszenves — törekvéseik látványos képviselése s a valós lehetőségekkel kevésbé számot vető támogatása (a középfokú tanítóképzés gyors megszüntetése, a főiskolai szintű általános iskolai nevelőképzés zászlóra tűzése).⁹⁹

Nem állt fenn *ilyen* együttműködési kényszer a főiskolai nevelőképzés terve által státusában megkérdőjelezett, sokkal kisebb létszámú, általuk (okkal vagy ok nélkül) szakmai, politikai és világnézeti tekintetben egyaránt elmaradottnak, a reform ellenfelének tekintett tanítóképző intézeti tanársággal s reprezentánsukkal,¹⁰⁰ a VKM ügyosztályával.

Részben eltérő motívumok alapján, hasonlóképpen vélekedtek az OKT középiskolai tanári végzettségű vezetői is. A tanítóképző intézeti tanárok egzisztenciális fenyegetettsége, többségük egyházi munkaadója s a korábbi évtizedek reformtörekvéseivel kapcsolatos állásfoglalásaik okán, kevés esélyt láttak meggyőzhetőségükre.¹⁰¹ Szakértelmüket — többségük tanítói gyökerei miatt is — túlságosan a középfokú képző körülményeihez alkalmazkodottnak, megkövesedettnek ítélték, ezért — néhány, „másságát” demonstráló (vagy OKT-tagsága folytán megkerülhetetlen) személy, intézmény kivételével¹⁰² — nem tartottak igényt a véleményükre. Tudatosan kihagyták őket a reformtervek előkészítéséből. Így az OKT 1946 elején elkészült, „A nevelőképzés újjászervezése Magyarországon” című ja-

vaslatának¹⁰³ előmunkálatai során is csak a gyakorlógimnáziumoktól s a tudományegyetemek néhány karától kértek véleményt.

3. MÉRLEGELJÉK A TANÍTÓKÉPZŐK JAVASLATAIT IS!

Mit tehetett ilyen helyzetben a „pedagógiai gerilla” jegyében „megkerült”, ám a tanítóképzés sorsáért (a tanítóképzőkért: prepákért és tanáraikért) 1946. március 7-től immár ügyosztályvezető-helyettesként¹⁰⁴ felelősséget érző s az elkészült OKT-előterjesztés tartalmával szembesült *Rozsondai Zoltán*?

A tervezetben szereplő elképzelések közül:

1. az ötéves középfokú tanítóképző — mégoly megváltoztatott program melletti — fenntartását is visszalépésnek érezte az 1938. évi XIV. törvénycikkkel kilátásba helyezett akadémiai szintű képzéshez képest;

2. az ország akkori állapotában veszélyesnek látta a középfokú nevelőképző intézmények gyors feláldozását az általános iskolai pedagógusok — belátható időn belül aligha megvalósítható — egységes főiskolai képzésének oltárán.

Nem tehetett mást, mint hogy *e tervek módosításáért maga is „taktikázni kezdett”, s elszigetelt helyzetéből két irányba próbált kitörni:*

1. Egyrészt, a lehető leggyorsabban, *miniszteri szinten kívánt megjeleníteni („játékba hozni”) egy, az akkor „uralkodó széljárásnak” is megfelelő s egyben a tanítóképzés tradicionális értékeinek átmentésére (esetleg továbbfejlesztésére) alkalmas tervezetet.*

2. Másrészt, *kereste a módját annak, hogy a képzők több száz pedagógusa — s véleményükre támaszkodva az ügyosztály is — érdemi hozzászólási lehetőséget nyerjen a nevelőképzés reformjáról szóló diskurzusban.* A képzős tanárokról, szakértelmükről kialakult — a fentiekben vázolt sommás ítéletektől eltérő — véleménye,¹⁰⁵ demokratikus beállítódása egyaránt arra sarkallta, hogy ha lehet, eljött vege a „róluk nélkülük” döntésre irányuló törekvéseknek.¹⁰⁶

Először — 1946. március 20-án — az utóbbira kínálkozott lehetősége, amikor az illetékes ügyosztály a szabadművelődés kérdéseinek elmélyítése, a tanítóképző intézetekkel való alapos megismertetése érdekében a tanítóképző intézeti tanárok rövid értekezletre való összehívását javasolta.¹⁰⁷ Rozsondai Zoltán támogatta a kezdeményezést, s ügyes „árucsatolással” hozzátette: *„A tanítóképző intézetek ezen időszak kérdése mellé sorakozik az általános iskola s az ezzel összefüggő nevelőképzés kérdése is.* Ez a kérdés a gyakorlóiskolákon keresztül már élő valóságként vonult be a tanítóképzők belső életébe is. E két kérdéssel való foglalkozásra célszerűnek látjuk külön is felhívni a főigazgatók útján a tanítóképző intézeteket.”

S valóban, 1946. április 5-én, Király Rudolf aláírásával postázták a VKM 36.872/1946. V. b. számú (Rozsondai által fogalmazott) körlevelét „a tanítóképző

intézetek időszerű tanulmányi kérdéseiről”, melyben a szokásos formulákat használva, a tankerületi főigazgatókon keresztül a miniszter nevében utasították a tantestületeket a szabadművelődési osztály kérésének teljesítésére, majd leszögezték:

„Az általános iskola a nevelőképzés tekintetében is minden bizonnyal átalakulást fog hozni. E rendkívüli jelentőségű kérdés minél egészségesebb megoldása érdekében *szükségesnek tartom azt, hogy a tanítóképző intézetek tanári testületei is kifejezést adjanak véleményüknek, elmondják azt, hogy milyennek látják a múlt és a jelen tanítóképzést, s milyennek gondolják el a jövő nevelőképzését, különös tekintettel az általános iskola teremtette új helyzetre.*” A véleményeket rögzítő jegyzőkönyveket, tervezeteket május 31-ig kérték a minisztériumba.¹⁰⁸

Addig is — 1946. április 28-án — *bátyjával módját ejtették annak, hogy Keresztury Dezsőt közvetlenül informálják egy, az OKT javaslataitól eltérő, a tanítóság és a tanítóképzők érdekeinek egyaránt megfelelő lehetőségéről.*¹⁰⁹ A miniszter ugyanis részt vett a pedagógus-szakszervezet soproni választmányi ülésén, s ott — a radikális átalakítások szorgalmazóinak fórumán — *adta elő Rozsondai Károly egyeztetett elképzelésüket, amit ezt követően „a minisztérium megfelelő ügyosztályának való átadás céljából”¹¹⁰ írásban is átnyújtott* a racionális szakmai megoldások iránt nyitott politikusnak. Talán véletlenül, talán azért, mert a tudós miniszter kevéssé jó postásnak bizonyult, a „memorandum” nem került elő az eddigi kutatás során.

Tartalmát a soproni evangélikus tanítóképző május 10-i tantestületi értekezletének jegyzőkönyvéből ismerhetjük, amelyen Rozsondai Károly igazgató „vázolta a kultuszminiszter úrnak átnyújtott memorandumra vonatkozó gondolatait”, majd a testület, megtárgyalva „az általános iskola nevelőinek-tanítóinak képzését”, a következőkben foglalta össze véleményét:

„a) Szerveztessék ún. *nevelői szakközépiskola* (tökéletesebb líceum). Ennek tanulóit az általános iskola elvégzése után vegyék fel, de a felvételt kössék komoly felvételi vizsgához. A nevelői szakközépiskola 4 osztályos, elvégzése után a tanulók érettségi vizsgát tesznek. *Az érettségi bizonyítvánnyal minden gyakorlati pályára is lehessen lépni*, amelyeken a nevelői gondolkodás csak értéktöbblet lehet.

b) *A nevelői szakközépiskolai érettségi után a tanítóképzés 3 évfolyamos főiskolán történne.* Erre a főiskolára komoly felvételi vizsga után történne a felvétel, vagy előkészítő tanfolyam után *felvehető lennének más középiskolát végzettek is.* Magánúton sem a közép-, sem a főiskola nem végezhető el.

c) *Tanítóképző intézeti tanár lehetőleg csak okleveles tanító és általános iskolai gyakorlattal rendelkező egyén lehessen.*¹¹¹

A Rozsondai fivérek javaslata tehát a felsőfokú tanulmányokra vonatkozó tanítói követelések kielégítése mellett, magában hordta a középiskolai szakmai előkészítés, a „ránevelés” lehetőségét is, anélkül, hogy a korai pályaválasztás esetleges korrekcióját (a ki- és belépés tekintetében egyaránt) kizárta volna. A nevelői

szakközépiskola révén megőrizte, s főiskolai tagozattal kiteljesítette, továbbfejlesztette volna a tanítóképzés maradandó értékeit; prepák és tanáraik számára egyaránt egzisztenciális biztonságot s továbblépési lehetőséget ígért. Tekintettel arra, hogy a nyolcosztályos népiskola helyett immár az általános iskola nevelőinek képzését célozta, egy évvel megtoldotta a főiskolai szintű képzés idejét. Megőrizte a középfokról más gyakorlati irányú foglalkozások irányába való kilépés lehetőségét, s szigorú felvételi szabályokkal lehetővé tette, hogy más iskolatípusból is pályázhassanak a tanítóképző főiskolára. Ezért *memorandumuk az 1938. évi törvényekben foglaltak javított változatának tekinthető*, magában hordozta annak bizonyos korlátait is.¹¹² E tömörített változatban legalábbis, nem szól az általános iskola felsőbb osztályaiban szükséges szakirányú oktatásra való felkészítés mikéntjéről, a főiskolai tanári kar magasabb kvalifikációjának biztosításáról s arról sem, hogy vajon miként látta megoldhatónak a korábban 5 éves tanítóképzőben (vagy gimnáziumban) és 4 éves tanárképző főiskolán (tehát 5+4, vagy 4+4 év alatt) zajlott képzés színvonalas folytatását 4+3 év alatt? A nevelőképzésben több évtizedes gyakorlattal s tanulmányaik folytán széles tájékozottsággal rendelkező Rozsondai fivérek e kérdéseinkre valószínűleg az általános iskola felső osztályai kiépítéséből következő tömeges nevelőszükségletre s az ország gazdasági lehetőségeinek határaitra utalnának. Továbbá arra, hogy a tervezetben foglaltak megvalósulása esetén legalább nem tékozolódnának el a tanítóképzés hagyományos értékei, s hogy a legjobb tanítóképző intézeti tanárok — a tanárképző főiskolák, egyetemek átírányított oktatóival — a főiskolai színvonalat is megteremthetnék idővel. Hangsúlyoznák: *javaslatukat nem egy elképzelt ideális helyzetre dolgozták ki, hanem az adott társadalmi, politikai és gazdasági körülmények között optimálisan megvalósítható reform útját keresték*. Tegyük hozzá: az akkoriban felmerült tervek ismeretében figyelemreméltóan.

Márpedig a jövőre vonatkozó elképzelésekben nem volt hiány. Ezek számát szaporították a Rozsondai Zoltán megfogalmazásában kiadott, „*a tanítóképző intézetek időszerű tanulmányi kérdéseit*” firtató *rendeletre válaszként megküldött tantestületi állásfoglalások is*. Az Országos Levéltárban található iratok szerint az 1946/47. tanévben működő 58 tanító(nő)képző¹¹³ túlnyomó többsége eleget tett a felszólításnak,¹¹⁴ s a tankerületi főigazgatók útján felterjesztett jegyzőkönyvekben, tervezetekben, tanári különvéleményekben vázolta álláspontját a tanítóképzés múltjáról, jelenéről, perspektíváiról. Pontos számukról, s ami számunkra e tanulmányban még fontosabb: az ügyosztályvezető összegzéséről, javaslatairól sajnos nem találtunk forrásokat. Csak az eredeti rendelet, a főigazgatók válaszleveleinek egyike-másika található az irattartóban, s egy megjegyzés arról, hogy az érdemi anyagokat kiemelték, anélkül, hogy a célt, illetve az újabb elhelyezés helyét megjelölték volna.¹¹⁵ A terjedelmes iratcsomót hiába kerestük a lehetséges címzetteknel: a nevelőképzés reformjával foglalkozó nevelési, elnöki ügyosztályok irataiban, Keresztury Dezső és Ortutay Gyula miniszterek, Kovács Máté államtit-

kár és Kiss Árpád külön fondjaiban, gyűjteményeiben is.¹¹⁶ Ha eltűnésük nem egy, a levéltárakban is előforduló fatális véletlennek betudható, akkor valószínű, hogy az összegyűjt anyagot Rozsondai Zoltán egy számunkra igen fontos kísérőlevéllel az OKT-nak küldte át, melynek anyagai az Országos Levéltár épületében 1956-ban keletkezett tűz során megsemmisültek.

Ezért a főigazgatói kísérőlevelek számai és az ismert időpontok alapján kellett összegyűjteni a főigazgatóságok vagy a tanítóképzők székhelyeiről a VKM-ből eltűnt dokumentumok másolatait. A Budapesti és a Budapest Környéki Tankerületi Főigazgatóságok adataiból ugyancsak hiányoztak a keresett jegyzőkönyvek, de sok helyütt kitartó kutatásunk sikerrel járt. Eddig 30 tanító(nő)képző álláspontról rendelkezünk dokumentumokkal: 8 állami, 13 katolikus, 5 református, 3 evangélikus s 1 izraelita (16 tanító- és 14 tanítónőképző) véleményéről.¹¹⁷

A tanítóképzéssel kapcsolatos korabeli viták áttekintésekor szisztematikusan elemzendő elképzelésekből e helyütt bennünket csak a Rozsondai Zoltán álláspontját befolyásoló mozzanatok érdekelnek, illetőleg az, hogy az anyag vajon igazolja-e az akkori reformok kidolgozóinak — Faragó Lászlónak, Kemény Gábornak, Mérei Ferencnek — a tanítóképző intézeti tanárok konzervativizmusáról, reformellenességéről hangoztatott sommás ítéleteit.

Mielőtt az aktuális oktatáspolitikai célokból tudatosan egyszerűsítő, már-már karikatúra jellegű ábrázolások hasonlóan nagyvonalú cáfolatába kezdenénk, talán célszerű néhány előzetes szempontot mérlegelnünk. A nagyszámú dokumentumban a képzős tanárok kevesebb mint negyede „szólal meg” a felsőbbségnek (tankerületi főigazgatóságnak, minisztériumnak) prezentálandó, a korabeli technikai feltételek mellett természetesen tömörített jegyzőkönyv formájában, akkor, amikor a tanárok minősítésének (éppen akkor zajló B-listázásuknak) döntő szempontja „demokratikus magatartásuk, a demokráciához, annak célkitűzéseivel való viszonyuk” volt. Feltételezhető tehát, hogy amiként 1918/19-ben, majd 1920/21-ben, a politikai kurzusváltásnak megfelelően, racionálisan változott a tanítóképző intézeti tanárság „hangadóinak” köre, célkitűzéseik tálalása, hangszerelése, úgy 1946/48-ban is inkább a „korszellemnek megfelelő” álláspontok manifesztálódtak egy olyan vitában, melyben az általános iskolát és az érettségire épülő nevelőképzést illetően az oktatáspolitikai irányítói többször, igen határozottan állásfoglaltak.

Célszerűbb ezért, ha a továbbiakban nem a tanítóképzős tanárok véleményéről, hanem a felsőbbség számára mutatott arcukatokról beszélünk, ami persze fontos információval szolgált az irányításukkal foglalkozó, testületi érdekeiket a minisztériumi fórumokon megjelenítő Rozsondai Zoltán számára. Meríthetett ötleteikből, felvetéseikből, felmérhette a különböző reformelképzelések támogatottságát s azt is, hogy feltételezhetően mennyire támaszkodhat azok megvalósítása során egyes tantestületek/tanárok kooperativitására. Fontos lehetett számára megtalálni azokat a pontokat, amelyek a meglepően sokféle elképzelés közös pontjait alkották. Ilyen lehetett, az, hogy a megnyilatkozók *határozottan elvetették az 1938. évi*

törvények végrehajtásának befagyasztásából előállt 3 év líceum + 2 év tanítóképző struktúrát, s úgy ítélték meg, hogy ennél sokkal jobb munkát végezhetnek az ötéves tanítóképző idején.¹¹⁸ Ebből azonban csak a véleményt nyilvánítók töredéke vont le olyan következtetést, hogy akkor — a tanító feladatainak újrafogalmazásával, tevékenységének az alsó tagozatra, ill. az iskolai munkára korlátozásával — térjenek vissza a középfokú tanítóképzéshez.¹¹⁹ A többség erre egyáltalán nem, vagy csak a háború utáni átmeneti szűkösség idejére lett volna hajlandó. Ebben a vonatkozásban a képzők tantestületei nem igazolták vissza Mérei Ferencnek a reformellenesekről rajzolt portréját. *A képzős tanárok többsége ugyanis* — talán a tanítóság, volt tanítványaik részéről megnyilvánuló kívánság és az akadémiai tanári státus elérésére a harmincas évek végén felkeltett igénye hatására valamelyest módosított 1942. májusi álláspontján¹²⁰, *s a líceumi/szakközépiskolai érettségire épülő 2-3-4-éves akadémiai/főiskolai jellegű képzés mellett foglalt állást, felmérve az általános iskola felső osztályaiban elkerülhetetlen szakrendszerű oktatásra való felkészítésből fakadó új feladatokat is. Ezek fényében a ránk maradt állásfoglalások többségének megfogalmazói szükségesnek tartották a tanítóképzés képzési idejének legalább egy további évvel való meghosszabbítását, kisebb jelentőséget tulajdonítva annak, hogy ez hatéves tanítóképző vagy 4 éves líceum + 2 éves akadémia formájában valósul-e meg.*¹²¹ A tanítóképzés feladatait az általános iskola kezdő szakaszára (az osztálytanításra) való felkészítésre korlátozó — fentiekben már említett — kisebbséget (akik a főiskolát „mint régen”, a felső tagozati szakrendszerű tanításra való felkészítés fórumának tekintették¹²²) leszámítva, *a többség a véleménye szerint sok helyütt még sokáig fennmaradó népiskola, illetve az általános iskola valamennyi osztálya „tanítóinak” képzéséről elmélkedett. Arról, hogy erre vajon képesek lennének-e a tanítóképzők s a belőlük kifejlesztett, tanáraik által irányított akadémiák; vagy ehhez egységes — a tanítóképzés és a polgári iskolai tanárképzés hagyományaira egyaránt építő — főiskolai nevelőképzésre (s abban az előbbi, illetve az utóbbi dominanciájára) lenne-e szükség, eltértek a vélemények. Lehetőségek sorát dolgozták ki (esetenként tantárgyi és óratervekkel¹²³), mérlegelték előnyüket és hátrányukat — ahogy a kötetünkben olvasható írásokból is kitűnik — hosszú időre s szinte minden elképzelhető helyzetre munitiót adva az ezekből ténylegesen merítő Rozsondai Zoltánnak.*

Több tantestület még arra is kísérletet tett, hogy — egy 1944 tavaszán körvonalazódó elképzeléshez hasonlóan — a képzők hasznára aknázza ki, az őket létükben fenyegető egységes nevelőképzés jelszavát.¹²⁴ Argumentáltan azt javasolták, hogy minden nevelői pályát választó köteles legyen „belépőként” elvégezni a tanítóképző akadémiát.¹²⁵ Ezzel nemcsak szakértelmük értékének fenyegető devalválódását, munkájuk elvesztését kerülhették volna el, hanem jelentős plusz keresletet támaszthattak volna „portékájuk” iránt, nem beszélve arról, hogy mennyivel színvonalasabb növendék-anyagra számíthattak volna egy ilyen szisztémában. A viták során felmerült sokszínű elképzelések gyakran megosztották a tantestületeket,

megakadályozva közös álláspontjuk kialakítását¹²⁶ — ugyanakkor csattanósan cáfolták a kevéssé kreatív, szürke, csak vezérkönyvekben gondolkodni tudó, tekintélyelvű tanítóképzősökről a középiskolai-egyetemi tanárok között igen elterjedt sztereotípiát.

Elenyésző kivétellel egyértelműen demonstrálták együttműködési készségüket két vonatkozásban is. Egyrészt a tanítóképzés tradícióból táplálkozó — ugyanakkor az éppen „uralkodó eszmék” szempontjából legitimációs többletet ígérő — *népi, falusi, tanyai életmód, kultúra, értékrend, gazdálkodás értékeinek a képzésben való erőteljesebb megjelenítését ígérték*,¹²⁷ másrészt messzemenő *készségüket nyilvánították az általános iskola megteremtéséhez szükséges „szaktanító”-képzés megoldására is*, további évet, éveket igényelve erre,¹²⁸ de átmenetileg akár az öt-éves képzés keretén belül, oly módon, hogy az utolsó évet vagy annak második felét kizárólag a felső osztályokban szükséges szaktanításra való felkészítésnek szentelik.¹²⁹

A helyükről kiemelt — s bizonyára a pedagógusképzés reformján munkálkodóknak megküldött — tantestületi állásfoglalások tehát *a tanítóképzők tanárainak együttműködési s alkalmazkodási készségéről tanúskodtak*, arról, hogy érdemi ötletekkel szolgálhatnak az általános iskola kiépítésén fáradozóknak. *Azt mutatták, hogy szerzőik rizikó nélkül, sőt némi haszon reményében, bevonhatók az új nevelőképzésről folytatandó nyilvános diskurzusba*. Ezt bizonyára nyomatékosan a címzettek figyelmébe ajánlotta — megsemmisült vagy lappangó kísérőlevelében — *Rozsondai Zoltán* is. Az összegyűlt, sokszor egymásnak ellentmondó tantestületi állásfoglalásokat valószínűleg a felvetődő kérdések és az azokra adott válaszok szerint csoportosíthatta, összegezhette, s — ránk maradt írásaiból következtetetően — különböző variánsokat ajánlhatott a köz- és felsőoktatás megújításán fáradozóknak. Abban sincs okunk kételkedni, hogy a lehetséges változatok közül a maga részéről, a „puha átmenetet”, a tanítóképzés hagyományos értékeinek és az azok hordozóinak (tanároknak, intézményeknek) megőrzését, továbbfejlesztését ígérőt preferálta.¹³⁰ Azt nem tudhatjuk, hogy 1946 nyarán éppen milyen képzési struktúrában látta ennek esélyét. Javaslata az 1946 áprilisában Rozsondai Károly által a miniszternek átadott optimális és az 1948. márciusban megjelent — az alábbiakban részletesen ismertető — tanulmányában foglalt, akkor lehetségesnek vélt célkitűzések közötti játéktérben helyezkedhetett el: a középfokú nevelési irányú szakiskola képzési idejének valamelyes meghosszabbításával vagy az akadémiai képzés tervének felmelegítésével.

Az utóbbit az OKT 1946 októberében vitára bocsátott 1. számú tervezete — átmeneti időre — lehetségesnek tartotta, s így visszaigazolta,¹³¹ de ennél fontosabb eredmény volt, hogy ügyes manőverezésével a tanítóképző ügyosztály vezetőjének *sikerült elérnie: a képzők tanárai hangot kaptak az addig róluk, nélkülük folyt vitában*. Ennek egyik, ambivalens jeleként, az OKT 2. számú — tiszavirágéletűnek bizonyult — javaslatként megjelent *Kiss Tihamérnak* (a mai, az óvó- és

tanítóképzést egymáshoz közelítő törekvések szempontjából figyelemre érdemes) elképzelése,¹³² mely a kisgyermekkorai nevelők egységes nevelését proponálta, a genfi Rousseau Intézet gyakorlatának megfelelően felsőfokon vagy az átalakított ötéves tanítóképzőkben.¹³³ A tanítóképzők kompetenciáját az óvodákra kiterjesztő s az általános iskola I–III. osztályaira zsugorító javaslatot vitatták az érintettek,¹³⁴ s természetesen elfogadhatatlan volt az egységes nevelőképzés híveinek is, akik az általános iskola alsó és felső tagozatának bármilyen különválasztását károsnak tartották.¹³⁵ Erőteljes ellenállásuk hatására az OKT és a VKM egyaránt meghátrálásra kényszerült, s az anyagi és személyi feltételek hiányára, valamint a gyors szaktanárszükségletre utalva a továbbiakban „áthidaló, ideiglenes megoldásokkal” próbálták racionális pályán tartani a nevelőképzés reformját.

Kovács Máté és *Kiss Árpád* számításai szerint ugyanis a hároméves terv során az iskolarendszer megfelelő kiépítéséhez évente 2200–2500 általános iskolai és 500 középiskolai nevelőre lett volna szükség. „Mintegy 7500 nevelőképzős számára ... nevelőképző főiskolákat kell szerveznünk” — írták. Ehhez — a középfokú tanítóképző intézetek helyett 20 nevelőképző főiskolával kalkulálva — 48 millió forintba (későbbi variánsok szerint 30 millióra, kollégiumokkal 53,6 millióra) lett volna szükség, vagyis az MKP által tervezett keretnek éppen a kétszeresére.¹³⁶ Bár kezdetben még ezzel is nehézségek adódtak, a hároméves tervben végül is a nevelőképző főiskolák beruházásaira 23 millió forint szerepelt,¹³⁷ a nagyvonalú terv gyors végrehajtásának eszközei mindazonáltal hiányoztak. Cikkében óvatosan erre utalt *Nagy Miklós* politikai államtitkár s 1947. január 27-i tervezetében az OKT is.¹³⁸ Az adott politikai konstellációban azonban egyre inkább a hatalomért — s ennek részeként: az egyházakkal az iskolák fölötti befolyásért — folytatott harc¹³⁹ „magasabb céljainak” rendelődtek alá a „földhözragadt” szakmai aspektusok.¹⁴⁰ Ezért a professzionális szempontok képviselői előbb fokozatosan hátrálni, majd többnyire pozíciójukat veszteni kényszerültek. A tanítóság érthető és jogos, ám az adott helyzetben irreális, teljesíthetetlen követelése (az elkeseredett *Kovács Máté* szavaival: „a tanítók rémuralma”¹⁴¹) — konjunkturális politikai megfontolásból, átmenetileg — érvényesült, háttérbe szorítva a lehetőségek racionális számbavételét. (Márpedig az utóbbi segítségével prognosztizálni lehetett volna, hogy e nagyvonalú elképzelések csak részlegesen valósulhatnak meg: a szegedi polgári iskolai tanárképző mellett csak három — a budapesti, a pécsi, a debreceni, majd helyette az egri — pedagógiai főiskolák megnyitására került sor).¹⁴²

A parlamenti és pártharcok közepette¹⁴³ az ilyen „nehézkességet” könnyen „a demokratizálással szembeni ellenállás” jeleként fogták fel, s szabadulni akartak az „akadékoskodótól”. A párt befolyása erősítésének szándékán kívül ez is motiválhatta az MKP vezetőit, amikor 1946 júliusában, a „*Huszka János miniszteri tanácsos kiválása folytán*” betöltésre váró helyre — az ügykört addig helyettesként el látó, ám a tanítóképzés jövőjével kapcsolatban váratlanul aktivizálódott *Rozsondai Zoltán* helyett (öt meg sem említve) — *Ilku Pált javasolták osztályve-*

zetőnek. „Ilku feladata lenne: a tanítóképző intézetek demokratikussá tétele és a tanítóképzésnek új alapokra fektetése, s ezzel kapcsolatban a demokratikus és egységes nevelőképzés reformja. ... Ezt a célt szolgálhatná a *Köznevelés* szerkesztésével is” — olvashatjuk az egy füst alatt Kiss Árpád háttérbe szorítását célzó előterjesztésben.¹⁴⁴ Keresztury Dezső azonban Rozsondai Zoltánt léptette elő, s Ortutay Gyula hivatalba lépésekor, sőt még 1948. március 4-én is ott szerepelt neve a pártközi értekezleten megvédendő parasztpárti tisztviselők Kovács Máté által összeállított listáján.¹⁴⁵

Így azután szerepe lehetett abban, hogy a VKM-ben 1947. március 7-én, majd május 6-án, az általános iskolai nevelőképzésről olyan (az OKT 1947. január 27-i javaslatától eltérő¹⁴⁶) törvénytervezetek születtek, amelyek a 6–14 éves gyermekek nevelőinek egységes képzését négyéves főiskolán, az alsó tagozatos tanítókétként — átmenetileg — líceumi, ill. gimnáziumi érettségire épülő egyéves akadémián kívánta megoldani:

„A kifejlesztés alatt álló általános iskolának megfelelő képzettségű nevelőkkel való ellátása végett átmenetileg egyéves tanulmányi idővel működő nevelőképző akadémiák, az általános iskolai nevelők egységes képzésének biztosítására pedig négyéves tanulmányi idővel működő nevelőképző főiskolák létesítése vált szükségessé.

1. §

(1) Az általános iskolai nevelők kiképzésére a nevelőképző akadémia (továbbiakban: akadémia) és a nevelőképző főiskola (továbbiakban: főiskola) szolgál.

2. §

(1) Az akadémia feladata, hogy a jelölteket az általános iskola alsó négy, a főiskola feladata pedig, hogy az általános iskola mind a nyolc osztályában folyó nevelőmunkára szakszerű elméleti és gyakorlati tanítással kiképezze.

3. §

(1) Az akadémia és a főiskola felállítása és fenntartása az állam feladata; ezek az intézetek közvetlenül a VKM rendelkezése alatt állanak.

(2) Azt, hogy akadémiát, illetőleg főiskolát hol lehet felállítani és fenntartani, a VKM rendeletben állapítja meg.

(3) Az akadémiák és főiskolák felállításával párhuzamosan a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola, valamint a budapesti Angolkisasszonyok Rk. Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolája, továbbá a tanító(nő)képző intézetek és líceumok fokozatosan megszüntetendők illetőleg a két polgári iskolai tanárképző főiskola nevelőképző főiskolává, a tanító(nő)képző intézetek és líceumok pedig középiskolává és középfokú szakiskolává (óvónőképző intézettel) alakítandók át.

4. §

(1) Akadémiát és főiskolát csak a jelölteknek otthont nyújtó és tanulmányaik elmélyítésére, illetőleg kiegészítésére alkalmas eszközöket biztosító kollégiummal és a jelöltek gyakorlati kiképzését szolgáló [beszúrva: lélektani intézettel] gyakor-

ló általános iskolával együtt lehet fenntartani. [Beszúrva: *Kívánatos, hogy az akadémiahoz, az akadémiai képzés előfeltételeként helyi tantervet biztosító gimnázium is kapcsolódjék.*]¹⁴⁷

5. §

(1) Az akadémia egy évfolyamú.

(2) A főiskola négy évfolyamú.

6. §

(1) Az akadémia élén az akadémiai igazgató, a főiskola élén a négy évre kinevezett dékán áll...

7. §

(1) *Akadémiai tanárrá csak olyan tanítóképző intézeti vagy középiskolai tanár lehet, aki szaktárgyában olyan kiemelkedő eredményeket ért el, amelyek képessé teszik őt az akadémia célkitűzéseiben foglalt követelmények megvalósítására* [beszúrva: s az alkalmazási feltétel].

(2) Főiskolai tanárrá kinevezhető az, akinek iskolai vagy tudományos intézetben szerzett kellő gyakorlata van, és a) egyetemi magántanár; vagy b) *olyan tanítóképző intézeti, középiskolai tanár, esetleg bölcsészdoktor, aki az alkalmazás feltételeként meghatározott vizsgálatot sikerrel kiállta...* — olvashatták a beavatottak az előterjesztés május 6-i változatában,¹⁴⁸ mely egy, a további fejlemények szempontjából lényeges ponton különbözött a korábbi változattól.

*A tanítóképzés rapid megszüntetésétől eltérően, az értékmentés és a továbbfejlesztés, valamint a tanítóképzősök (tanárok, diákok) szempontjából egyaránt elfogadható/elviselhető kompromisszumot kínáló*¹⁴⁹ — valószínűleg Rozsondai Zoltán közreműködésével született — márciusi változat ugyanis kétértelmű volt a leendő főiskolák és akadémiaik fenntartóit illetően. Egyrészt deklarálta, hogy „a főiskola felállítását és fenntartását az állam feladata”, hogy az intézmény „közvetlenül a VKM rendelkezése alatt áll”, s hogy felállításukkal párhuzamosan „a polgári iskolai tanárképző főiskolák, a tanító(nő)képző intézetek és a líceumok fokozatosan megszüntetendők, illetőleg középiskolákká vagy középfokú szakiskolákká alakítandók át”, másrészt viszont azt ígérte, hogy a polgári iskolai tanárképzők szervezetének „a törvény szellemében való módosítását” megelőzően, a VKM „meghallgatja az érdekelteket”, s az átmeneti időre tervezett egyéves akadémiaikkal kapcsolatban nem érintette a fenntartók kérdését. Csak annyit deklarált, hogy létesítésük feltételeit, helyüket, szervezetüket a VKM rendelettel szabályozza. Sőt: a 12. § 12. pontjában kilátásba helyezte, hogy „a nem állami hatóság alatt álló akadémia vizsgálatára az iskolafenntartó hatóság társelnököt küld ki”.¹⁵⁰ A koalíciós megbeszélések — igaz, határozattá nem emelt — megállapodásai hatására,¹⁵¹ valamint az állami nevelőképzés kitartó szószólóiként fellépő szakszervezeti vezetők követelésre,¹⁵² a májusi változathoz kiharadtak e „kétértelműségek”.

4. KIÉLEZETT HARC AZ ISKOLÁK FELETTI BEFOLYÁS MEGSZERZÉSÉRT/MEGTARTÁSÁÉRT — A PROFESSZIONÁLIS SZEMPONTOK ÉS KÉPVISELŐIK HÁTTÉRBE SZORULÁSA

Márpedig az állami tankönyvkiadás, a fakultatív hitoktatás bevezetésének kilátásba helyezése miatt amúgy is felzaklatott, iskoláikat 1945-től féltő, védelmükért már akkor szervezkedő,¹⁵³ 1946 nyarától tömegeket mozgósító katolikus (református, evangélikus) egyházi vezetők fokozott figyelemmel kísérték a nevelőképzés reformjával kapcsolatos fejleményeket.¹⁵⁴

Már a koalíciós tárgyalások folyamán hírt kaptak a fakultatív hitoktatásra vonatkozó és egyéb, az egyházak iskolákkal kapcsolatos történelmi pozícióit érintő tervekről, így az állami nevelőképzésre vonatkozó elképzelésekről is.¹⁵⁵ *Mindszenty József* ezért pontosabb tájékozódásra kérte *Kürti Menyhértet*, a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság elnök-főigazgatóját, aki a VKM-ben — a téma folytán valószínűleg Rozsondai Zoltánnál — érdeklődött, majd március 13-án referált a hercegprímásnak:

„Mély tisztelettel jelentem, hogy a tanító(nő)képzés reformja ügyében eljár-tam. A tájékoztatásra a legnagyobb készséggel találkoztam, de a kérdés miként való megoldására nézve, ez idő szerint, még a legnagyobb bizonytalanságot állapítottam meg.

A jelenlegi, helyesebben a világháború előtti, líceum nélkül való 5 éves tanítóképzés rendszerének visszaállítása még nincs elejtve, sőt megmaradására az ország anyagi állapota és a tanítószükségletnek kielégítése éppen elégséges ok. Ennek az álláspontnak vannak hívei, akik az új miniszter¹⁵⁶ felé is, nem ok nélkül, várakozással tekintenek.

Az új tervezet, a Pedagógiai (sic!) Szakszervezet és az egyes pártok megbízottainak a Köznevelési Tanácsban tartott értekezletéből, mint javaslat került a miniszter elé. Ennek lényege: középiskolai bizonyítvány alapján vétetnének fel a jelentkezők a nevelőképző főiskolákra. Ilyet 16-20-at (a tényleges szükséglet szerint) terveznek, részint az egyetemekkel kapcsolatban, nagyobb részben olyan városokban, ahol a körülmények azt lehetővé teszik, illetőleg a szükség kívánja. Ezek a főiskolák *csak államiak lennének, mint a jelenlegi tanárképzők általában.* (Ilyképpen a budapesti Angolkisasszonyok polgári iskolai tanárképzője is megszűnnék.)

A terv anyagi feltételeivel nem számoltak.¹⁵⁷ Ezzel nem is foglalkoztak. Informátorom szerint ez alapkérdésen kívül, a terv ellen szól a tanítószükséglet kielégíthetősége is. Egy főiskolára elbírhatatlan felvételi teher hárulna.

A líceumok megszűnnének és a meglévő katolikus tanító/nő/képző intézetek, a fenntartók határozata szerint vagy gimnáziumokká alakulnának át (ezek háromfé-

lék lennének: humanisztikus, modern nyelvi és reál), vagy — amire nagy szükség van — óvónőképzőkké.

Ha az új terv valósulna is meg, a reform fokozatosan, 5 év alatt menne végbe. Informátorom szerint ma még csak ebben a stádiumban van a dolog” — összegezte a hallottakat Kürty Menyhért.¹⁵⁸

Levelét azért ajánlottuk T. Olvasóink figyelmébe, mert — bár az akkori feszült politikai helyzetben minden VKM-tisztviselő érdekelt volt abban, hogy küldöttén keresztül nyugtatgassa a közjogi méltóságokat tiltakozó leveleivel ostromló esztergomi érseket¹⁵⁹, s ezért a vázolt kép „diplomatikusan tálalt” volt — hűen tükrözi: *miként láthatták* (a koalíciós pártok meghatározó politikusainak ilyen irányú eltökéltségét csak részben ismerő) *beosztott VKM-tisztviselők — az osztályvezető Rozsondai Zoltán is — a nevelőképzés reformjával kapcsolatos eshetőségeket*. Az nyilvánvaló volt, hogy az általános iskolai szaktanárszükséglet kielégítéséhez az addiginál több főiskolára lesz szükség, de hogy milyen ütemben jöhetnek létre azok, s hogy az átmeneti, talán nem is túl rövid időben mi legyen a tanítóképzéssel, arra vonatkozóan láttak bizonyos mozgásteret; ezért megvalósíthatónak hitték a márciusi és májusi törvénytervezetekben foglaltakat is.¹⁶⁰ *Várakozásuk teljesülését egyfelől a nevelőképzésben szerzett befolyásukat féltő egyházi vezetők — tömegeket mozgósító — aktivitása; másfelől, az egyházi befolyás teljes megszüntetését követelő — s a demonstrációk hatására csak még elszántabbá vált — politikai erők manőverei akadályozták meg.*

Mindszenty hercegségszék először 1947. április 10-én — majd azt követően többször — írt erről Ortutay Gyulának: „Tudomást szereztem arról, hogy a kormányzat a nevelőképzés rendszerének megváltoztatását vette tervbe. A VKM hivatalos lapjában megjelent közleményekből, valamint az Országos Köznevelési Tanácsban tárgyalt tervezetekből egyaránt kitetszik, hogy már az első előkészítő munkálatok is, a nevelőképzés terén mélyreható változások lehetőségeit vetették felszínre. ... Szükségesnek látom... hogy már most felhívjam Miniszter Úr figyelmét arra, hogy az alapvető kérdések egy része mélyen érinti az Egyháznak, a legtöbb magyar iskola fenntartójának elvitathatatlan érdekkörét” — írta a bíboros, majd leszögezte: „amikor az Egyház a nevelőképzés reformjával kapcsolatban is hallatni kívánja szavát, akkor annak súlyát a törvény, a múlt hagyományai, a jelen számbeli viszonyai és a végzett munka érdemét elismerő köztudomású tényezők egyaránt alátámasztják.

Ebben a tudatban kérem Miniszter Úr figyelmét arra, hogy *bárminő lesz is a tanítóképzés-nevelőképzés terén bevezetendő új mód, vagy új rendszer, az Egyház a tanítóképzésnek-nevelőképzésnek jogát a maga számára továbbra is kívánja, s hozzá ragaszkodik.*”¹⁶¹

Két nap múlva közzétették a püspöki kar körlevelét a hitoktatás védelmében, amelyben a koalíciós tárgyalások témáira utalva közölték: úgy érzik, hogy „lapangó kultúrharccal állnak szemben”. Attól tartanak, hogy „sokaknál ez a szán-

dék: *előbb fakultatív hitoktatást, azután semmilyen hitoktatást, végül materialista világnézetet!*”¹⁶² Híveiket arról kívánták meggyőzni, hogy a lelkiismereti szabadságot nem a kötelező vallásoktatás, hanem az állampolgárookra nehezedő politikai üldözés,¹⁶³ B-listázás, állásvesztés¹⁶⁴ és a kilátásba helyezett állami tankönyv-monopólium veszélyezteti: „alkalmas arra, hogy az uralkodó pártok világnézetét az ifjú lelkekre rákényszerítse”.¹⁶⁵ A vallásos tömegek számára mozgósító erejének bizonyult — figyelemre méltó előrelátásról tanúskodó, ám több korabeli nyugat-európai demokrácia gyakorlatát s a kevéssé, ill. nem vallásos szülők¹⁶⁶ érdekeit ignoráló — érvelésből *az oktatáspolitikai irányítói megérthették: a közoktatási rendszer egészében gondolkodó partnereik aligha mondanak le önként „a kulcsszerepelők” pedagógusképzés általi befolyásolásának lehetőségéről.*¹⁶⁷

Az 1947. március 11-i koalíciós megállapodás révén *az általános iskola, a fakultatív hitoktatás és az egységes iskolai tankönyvek ügyében „tervkészítésre” kötelezett,* ugyanakkor az egyházak által mozgósított tömegek (szülők, diákok, egyházközösségek) tiltakozásának különböző formáival szembesülni kénytelen *Ortutay Gyula* — talán, mert a nevelőképzés ügyében végül is nem született hivatalos koalíciós megállapodás¹⁶⁸ — diplomatikusan kitért a hercegprímás kérdése elől. „A nevelőképzés reformjával kapcsolatos levelét hálás köszönettel vettem, és az abban felsorolt problémákat törvényjavaslatunk előkészítése során megfontolás tárgyává kívánom tételni” — válaszolta, ahogy a következő év során még többször, érdemi reflexió nélkül hagyva Mindszenty Józsefnek és a református, valamint evangélikus egyházak vezetőinek a nevelőképzéssel kapcsolatos állásfoglalásait: nevelőképző főiskolákra vonatkozó igényeiket.¹⁶⁹ A kötelező hitoktatás mellett demonstráló tömegek láttán a kívánságukat elfogadni, akaratuk előtt meghajolni nem akaró¹⁷⁰ — igencsak korlátozott autonómiával rendelkező — miniszter tehát nem vállalt újabb konfrontációt, kitért az érdemi diskurzus elől, aminek következtében *a nevelőképzés kérdéséről (is) megszűnt a nyilvános vita, s egyre inkább csak az egységes, állami nevelőképzést támogató nézetek kaphattak nyilvánosságot.*¹⁷¹ Ezek sorában is egyre erőteljesebben hallatták hangjukat az MKP és a pedagógus-szakszervezet képviselői.¹⁷²

Rozsondai Zoltán útját fürkésző írásunkban közülük bennünket elsősorban *Alexits György* álláspontja érdekel, mivel 1947 áprilisától, Ortutay Gyula állandó helyetteseként, politikai államtitkári rangban az ő feladata lett a párt irányvonalának érvényesítése, pozíciójának erősítése a VKM-ben,¹⁷³ s egyben közvetlen felügyelete alá került a közoktatás túlnyomó többsége, az Angyal János vezette általános iskolai, a Király Rudolf (majd Pálffy Endre) vezette középiskolai főosztályokkal és a tanügy-igazgatási osztállyal.¹⁷⁴ Így tehát — *főosztályvezetője közvetítésével — Rozsondai Zoltán főnöke is lett, egyben a tanügy szinte egész területén meghatározó befolyást szerzett pártjának az elvi és személyi kérdések eldöntésében,*¹⁷⁵ *az igazgatói, a tanári, tanítói, tanfelügyelői stb. kinevezésekben is.* A koalíciós időkben a kormánypártok között szinte megszakítás nélküli pozícióharc

folyt, még a legegyszerűbb pedagógus-státusok betöltéséért is. Olyannyira, hogy a szabadságra menő — még Alexits György előtt is titkoltan¹⁷⁶ kettős párttagságú Ortutay Gyula — szabályos megállapodásokat kötött helyettesével a kisgazdapárt által patronáltakkal kapcsolatos eljárásról, vagy írásbeli utasítással kötötte meg államtitkára kezét távolléte idejére, nehogy kész helyzet elé állítsák fontosabb elvi vagy személyi ügyekben.¹⁷⁷

E „koalíciós logika” — természetéből következően — a politikai szempontokat preferálta a szakmaiakkal szemben. S mivel ethosza, retorikája a meghaladandónak vélt „régí világ” helyébe előbb „a demokrácia”, majd „a proletárdiktatúra” mint kívánatos „új világ” megteremtését állította: küldetését az elavultnak ítélt tradíciók elvetésében látta.¹⁷⁸ *Ez elkerülhetetlen konfliktusok sorát gerjesztette a gyors változásokat — sokszor nem is csak a maga jószántából — sürgető államtitkár és a funkciójából adódóan a professzionális szempontokat és a mindenkor érvényes jogszabályokban, valamint a „szokásjogban” rögzítetteket szem előtt tartó osztályvezető között.*¹⁷⁹ *Elsősorban ezzel, s ennek részeként, a nevelőképzés jövőjére vonatkozó elképzelésük különbségével magyarázhatók azok a nemegyszer éles ellentétek, melyekről Rozsondai Zoltán memoárjai tanúskodnak.*

Az akkor már közel három évtizede kommunista Alexits György¹⁸⁰ ugyanis meggyőződéssel képviselte *az MKP különböző szakmai fórumain, Mérei Ferencsel és másokkal „a köznevelés demokratizálására” kidolgozott tervet,*¹⁸¹ melyet még államtitkári kinevezését megelőzően, *1947 elején publikált saját neve alatt a Társadalmi Szemlében.*¹⁸² Mivel — legalábbis 1947–1948-ban — ezen elképzelések döntőeknek bizonyultak a tanítóképzés (s Rozsondai Zoltán javaslatainak) sorsát illetően, egyúttal a más nézőpontból irracionálisnak tűnő lépéseket sajátos kontextusba ágyazzák, értelmezik, célszerű megismernedünk — szempontunkból releváns — részleteikkel.

Alexits György

Írását Alexits György a „kultúrideológia” elkerülhetetlen megújításának deklarációjával indítja: „a köznevelés... minden korban és minden helyen az uralkodó osztály különleges érdekeihez igazodik, ezeket igyekszik ideológiai alakba öltöztetni, amennyire a megelőző kor tradicionális formái között egyáltalán lehetséges.

A nevelési elvek gyökeres változásai tehát az uralkodó osztály helyzetében bekövetkezett változások ideológiai kísérőjelenségei, *a nevelés kérdésében mutatkozó viharos viták pedig azt jelzik, hogy a társadalom osztálytagozódásában eltolódások álltak be, a kultúrideológiát tehát át kell hangolni a megváltozott viszonyoknak megfelelően.*¹⁸³ ...[A] magyar köznevelés célkitűzései alatt meghúzódó valószínűs kultúrtartalom sok tekintetben középkori levegőt árasztó mandarin-műveltségre való törekvésekre mutat[ott]. ... A magyar iskolák tagozódása kasztszerű volt, ami világosan kifejezésre jut az egyaránt 10–14 éves tanulók nevelésére szolgáló elemi iskolai felső tagozat, a polgári iskola és a gimnázium alsó tagozata közt fennálló hatalmas nívkülönbségben”, a különböző iskolatípusok pontosan körülírt képesítő jellegében s az egyetemi- főiskolai továbbtanulás lehetőségének korlátozásaiban — írta Alexits György, majd *a demokratikus iskolarendszer általa kívánatosnak ítélt kritériumai*¹⁸⁴ sorakoztatta fel:

„1. Szervezetében és szellemében legyen demokratikus a szó népi értelmében, szemben az eddigi osztálykülönbségekre épült iskolai hálózattal.

2. Tantervében a realitások iránti érzék fejlesztésére fektesse a súlyt, ezért a matematika–természettudományi tárgyaknak kell jelentőségüknek megfelelő teret adni, és a történelmi–irodalmi tárgyak eddigi idealista színezetű s a figyelmet a valóságtól elterelő tanítási módszerét megfelelő módon át kell alakítani.¹⁸⁵

3. Módszerében az önálló kritikának s a gyakorlati alkalmazások és kapcsolatok felismerésének elsajátítására kell törekednie, szemben az eddigi anyagot halmozó, főleg az emlékezetre támaszkodó s az összefüggéseket alig méltató tanítási módszerekkel.

4. Jellemnevelői célkitűzésében a kollektív felelősség tudatának s az önálló cselekvőkészségnek fejlesztésére, valamint az értékítéleteiben a munka őszinte megbecsülésére alapító egyének nevelésére kell törekednie, szemben az eddigi polgári individualista versengésre törő, tekintélyeket kritikátlanul tisztelő, a munkát csupán frázisokkal megbecsülő, valójában azonban születési és vagyoni előjogok iránt lelkesítő jellemnevelői elvekkel.¹⁸⁶

Ami az iskolai szervezet demokratizálását illeti, az 1945/46. iskolai évben sikerült ugyan megtenni az első lépést az egységes általános iskola megteremtésével, amely az elemi iskola felső tagozatának, a polgári iskolának és a gimnázium alsó tagozatának osztályérdekeket szolgáló hármasságát hivatott fokozatosan lebontani. Ez azonban csak *elvi jelentőségű keret*, amelynek kitöltésétől függ, hogy az új iskolatípus valóban szolgálja-e a demokratizálódó társadalom céljait” — hangsúlyozta, majd az általános iskolával kapcsolatos akkori vitákra reflektált,¹⁸⁷ s leszögezte: „A gimnázium alsó tagozata... csak abban az esetben adna magasabb kultúrát az általános iskola felső tagozatánál, ha a kultúrszínvonal megítélésénél elfogadnánk a polgári osztályműveltség szemléletét, amely az idealizáló esztétizálást magasabb fokú szellemi működésnek tartja a reális gondolkodás gyakorlatra támaszkodó ítéletalkotásainál. ... Mivel pedig *a helyesen megszervezett általános*

iskola a népi demokratikus fejlődés pedagógiai tükörképe, a gimnázium alsó tagozata pedig az úri rend pusztulóban lévő osztályuralmának szellemét idézi fel, nem kétséges, hogy az általános iskola igenis pozitív kultúrtöbbletet jelent, még a nagyvárosi gimnáziumok alsó tagozatával szemben is.

Az általános iskola céljainak elérése szempontjából döntő fontosságú kérdés az ott elfogadott *nevelői módszer* megválasztása, hiszen ettől függ a kívánt önálló kritikájú, kollektív felelősségtől áthatott s a jelenségek között logikus kapcsolatot kereső embertípus nevelésének sikere. A didaktikai módszertől mindenesetre el kell várnunk, hogy a 10–14 éves gyermekeket megismertesse *az öntevékeny ismeretszerzés* alapelveivel. E célból a merev osztálytanítás helyett munkacsoportokra bontva, részben szemináriumi tanulmányokhoz hasonlóan, részben testi munkatevékenységük kihasználásával kell őket lépésről lépésre bevezetni az önálló ismeretszerzés módszereibe. *Nem tananyagot és nem ismerettömeget kell nekik adni, hanem a megismerési módszerek elsajátítására kell őket nevelni. Nem azt kell megtanulniuk, hogy az ember adott helyzetben hogyan ásson elő emlékezetéből analóg példákat, hanem azt, hogy az adott helyzet helyes megítélése alapján hogyan kell cselekednie. Kritikai szellemet kell beléjük oltani az eddig megszokott, recitáló szellem helyett.*¹⁸⁸ Ezeknek a céloknak az elérésére a haladó polgári pedagógia is számtalan módszert ajánl; elég itt talán Kerschensztein, Dalton, Dewey, Petersen és Montessori műveire utalnunk. ... Könnyű... e rendszerek, különösen a Dalton-rendszer helyes pszichológiai szemléletre épült kereteit¹⁸⁹ népi demokratikus tartalommal megtölteni,¹⁹⁰ ha a tanításba *több kollektív csoportmunkát* viszünk bele, és így az erőszakolt egyénieskedés helyett elmélyítjük a kollektív munkának és a kollektív felelősséget kísérő érzelmi reakciónak a hatását.¹⁹¹

Ugyancsak a módszer kérdéséhez tartozik *a jellemnevelés* problémája is. E tekintetben — bármilyen paradoxonnak is tessenek ez a laikus számára — *első teendőnk a mai iskola fegyelmi rendszerének teljes lebontása. Az iskolák jellemnevelés célzatú, gépies fegyelmezése ugyanis még pszichológiailag is hibás, hiszen annak pszichológiai háttere az elfojtás, aminek következtében kisebb-nagyobb pszichikus ellenállást hoz létre az egyénben. ... [A]z iskolai fegyelmezési módszerek társadalomellenes hajlamokat idézhetnek fel, mert nem ébresztik fel az egyénben a felelősségtudatot a kollektivitás iránt. A gépies iskolai fegyelem látszateredményekre törekszik: külsőlegesen magatartásra nevel, megszokásból és hagyományokból táplálkozó modorbelti fegyelemre. A tömegek engedelmességen alapuló irányíthatóságára spekulál, nem pedig az öntudatos kollektív felelősségérzésre épülő belső fegyelmet igyekszik elérni.* A növendékeknek minden külső kényszer nélkül meg kell tanulniuk olyan mértékű önfegyelmet, amilyen szükséges ahhoz, hogy a korukhoz mért iskolai társadalmat, annak szabályaival együtt, maguk legyenek képesek kialakítani, mert az így átértékelt kollektív érzelmekre fog épülni az egyén szociális érzéke és a felnőtt társadalomban való elhelyezkedési készsége.¹⁹² ... *Az autonóm diáktársadalomnak kell tehát kormányoznia az iskolát*¹⁹³, és ennek munká-

*jába a nevelőknek csak ott és akkor szabad beavatkozniuk, ahol és amikor arra feltétlenül szükség van.*¹⁹⁴

Az általános iskola itt vázolt felépítése kétségkívül alkalmas arra, hogy köznevelésünk demokratizálásának alappillére legyen. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül az a kérdés: *kikkel lehet ezeket a régi gyakorlattól lényegesen különböző elveket a valóságba átültetni? A jelenlegi nevelői kar egésze az elveknek csupán töredékét tudja realizálni*, hiszen a jelenlegi nevelőket gondosan betörték a magyar félféudális uralkodó osztály szellemének maradéktalan kiszolgálására. *Az itt ismertetett célkitűzések és pedagógiai elvek számukra annyira idegenszerűnek tűnnek fel, hogy azok maradéktalan megvalósítására csupán egy részük alkalmas. Ezért a jövő nevelőinek képzése köznevelésünk demokratizálásának egyik igen fontos problémája. Világos, hogy az eddigi rendszer, amely a nevelőképzést az iskolák osztálytagozódásának megfelelően tanítói, polgári iskolai tanári, középiskolai és középfokú szakiskolai tanári kategóriákra bontotta szét, nem tartható fenn tovább.*¹⁹⁵ Minden nevelőnek van egy közös alproblémája: a nevelés. Ez a legfontosabb kérdés, a tárgyi tanításnak csupán a nevelés keretében van értelme. *Kell tehát egy nevelőképző főiskolának lennie, ahol a nevelés elméleti és gyakorlati módszereinek tanítása a legfőbb feladat. A demokratikus nevelőképzésnek feltétlenül érvényesítenie kell azt az elvet, hogy ne lehessen senki sem nevelő az általános iskolai tanításra képesítő nevelőképző főiskola elvégzése nélkül.*¹⁹⁶ Az itt képzett nevelők számára a demokrácia problémái nem okozhatnak majd nehézséget, ha speciális pedagógiai és szaktárgyakon kívül bőségesen tanulnak társadalomtudományt is, amire azért is szükségük van, mert a nevelés társadalmi funkció, a pedagógia tehát csak a társadalom szerkezetének megvilágításán keresztül nyer valóságos tartalmat.¹⁹⁷ De az elengedhetetlen pszichológiai tanulmányok is megkövetelik a megfelelő társadalomtudományi alapvetést... Csak ha a nevelő már átessett az általános iskolai tanításra képesítő nevelőképző főiskola alapos szociológiai, pszichológiai és pedagógiai képzésén, akkor választhasson magának specialitást és végezzen ebben az irányban különleges tanulmányokat. *Az egységes nevelőképzés problémájának ez a megoldása köznevelésünk demokratizálásának fontos előfeltétele, mert a nevelők munkája alapozza meg a tömegek ideológiaképző képességét, az ideológia pedig visszahat a társadalom anyagi fejlődésére is*” — írta Alexits György az MKP tudományos folyóiratában.¹⁹⁸ A gyermeklélektan és a reformpedagógia bizonyos elemeit még hasznosítani kívánó fejtegetése — természetesen a megelőző korszak kritikájával együtt — magán viseli „a koalíciós neveléstudomány”¹⁹⁹ jegyeit, annak egy marxizáló, a társadalmi közvetítések sokszínűségére nem túl érzékeny változatában.

A magyar iskolarendszer/nevelésügy — több szempontból elgondolkodtató — kritikáját nyújtó fejtegetésből számunkra az előadott konstrukció egésze, s azon belül a nevelőképzés szerepe az érdekes:

- a társadalmi-politikai erőviszonyok, a rendszer változása „szükségszerűen” magával hozza a kultúrideológia változását;
- a társadalom demokratizálásának szándéka az iskolarendszer átalakítását, az általános iskola megteremtését;
- ez pedig az új iskolának megfelelő koncepciót: a nevelés és tanítás tartalmának és módszereinek megújítását s az iskolai élet gyökeres átalakítását igényli, ágenseinek egymáshoz való új viszonyával, a gyermekek öntevékenységeivel;
- amihez „kultúrideológiai” és szakmai szempontból egyaránt megfelelően képzett, új habitussal bíró nevelőkre van szükség;
- képző helyük: az új, az eddigi — meghaladandónak ítélt — tradícióktól mentes²⁰⁰ s a nevelőtársadalom demokratizálása érdekében általánosan kötelező és egységes, új szellemű nevelőképző főiskola.²⁰¹

Bármilyen érdekes lenne is, nem elemezhetjük bővebben a pedagógusok, pszichológusok, szociológusok s történészek számára izgalmas kérdéseket felvető szöveget. Csupán annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy e konzisztens, a *gyökeres megújulás szükségességét hangsúlyozó koncepcióban nem esetleges, hanem centrális volt az általános és egységes nevelőképzés helye, s komoly hangsúly esett arra, hogy semmiképp sem szabad a nevelőtársadalom kasztosodásának — s benne a néptanítók helyének — reprodukcióját elősegíteni s ezzel az általános iskola egységét veszélyeztetni. S ha mindehhez emlékezetünkben felidézzük mindazokat az érveket, jelzőket, melyeket Mérei Ferenc sorakoztatott fel a fentiekben, a „reformellenes” tanítóképző intézeti tanárság jellemzésére s a tanítóóság pedagógiai rutin iránti vonzódásával kapcsolatban,²⁰² világossá válik számunkra: „az új időknek új dalaival” érkezőkben nem sok hajlandóság lehetett arra, hogy *modus vivendi* találjanak az általuk „elmaradott pedagógiai felfogásúnak”, „sekélyes tudásúnak” tartott tanítóképző intézeti tanársággal, minisztériumi képviselőjünkkel, Rozsondai Zoltánnal, s hogy különösebben akceptálják a fentiekben ismertetett elképzelést a négyéves nevelőképző főiskola és az egyéves tanítóképző akadémia átmeneti koegzisztenciájáról. Jövőképük ígézetében (vagy a közelmúlt radikális elutasításának lázában) e „pedagógiai realisták”²⁰³ érdektelennek, „földhöz(múlt-hoz)ragadtnak” találták²⁰⁴ — s mivel időközben „a falakon belülré” kerültek, a VKM-ben is néhány kulcspozícióhoz jutottak²⁰⁵ — és különösebb mérlegelés nélkül lesöpörték az asztalról (a napirendről) Rozsondai Zoltán és társai gyakorlati megfontolásokkal operáló, áthidaló elképzeléseit.²⁰⁶ (Tették ezt továbbra is félkonnspiratív, informális eszközökkel, immár az egyházakkal folytatott „gerillaháború” részeként.²⁰⁷)*

Radikális eljárásuk motívumainak megértéshez szükséges még néhány 1947–1948-as momentum felidézése. E helyütt nincs módunk szisztematikusan áttekinteni a VKM, az OKT és a különböző párt-, ill. szakszervezeti testületek nevelőképzésre vonatkozó koncepcióinak alakulását²⁰⁸, meg kell elégednünk azzal, hogy Rozsondai Zoltán pozíciójának kontextusba ágyazásához, néhány, a történet lé-

nyeges mozzanatait plasztikusan megjelenítő dokumentum segítségével érzékel- tessük a nevelőképzés ügyében 1947–1948-ban történtek mozgatórugóit.

Az MKP és a pedagógus-szakszervezet vezetői elvetették a tanítóképző/neve- lőképző *akadémia* elnevezését/gondolatát, annak az OKT által január 27-én elő- terjesztett, érettségire épülő 3 éves²⁰⁹ és a fentiekben részletesen ismertetett már- cius 7-i (május 6-i), törvényjavaslatban proponált egyéves formáiban. Utóbbival kapcsolatban 1947. május 7–8-án két, a további fejleményeket megvilágító „em- lékeztető” készült a kommunista párt közoktatással foglalkozó testületében, a pe- dagógus pártcsoportok vezetőségében.

Az elsöben az *általános iskola kifejlesztésével kapcsolatos nehézségek kezelé- sére* felmerült javaslatokra reagáltak, összefüggésben a nevelőképzéssel:

„I. VKM ügyosztálya²¹⁰ és a Köznevelési Tanács vezetőinek egy része a kö- vetkező állásfoglalással kísérletezik:

1. Az általános iskola tantervi kérdés. A lényeg az, hogy 14 éves korig azonos legyen a tanterv.

2. Ehhez nem szükséges, hogy az általános iskola egységes legyen. Engedé- lyezni kell a különböző fajtájú általános iskolákat:

a) a gimnáziumokkal egyazon szervezetben működő általános iskolákat (12 osztályos iskola)

b) nyolc osztályos iskolákat (ún. alsó és felső tagozatokkal)

c) négy évfolyamú általános iskolákat (csak alsó vagy csak felső tagozattal).

3. Eszerint az *általános iskola mindenképpen alsó és felső tagozatra oszlana*.

Indokolás: a javaslat szerint az ún. felső tagozatban csak szaktanárok taníthat- nának, tehát azok, akik gimnáziumi vagy polgári iskolai tanári képesítéssel ren- delkeznek, vagy azok, akik a jövőben nyernek szaktanításra jogosító képesítést. A felső tagozat igazgatójának, valamint az iskola felügyelőjének középiskolai tanári képesítéssel kell rendelkeznie, és így nem adódna elő az a helyzet, hogy középis- kolai tanár esetleg tanítói képesítéssel rendelkező igazgató irányítása alá kerül...

Miért nem fogadható el ez a felfogás?

1. *Ha az általános iskola kéttagozatú, kétféle képesítésű nevelő kell hozzá.*

2. *A falvakban és tanyákon működő tanítók a fenti javaslat szerint csak az alsó tagozatban működhetnének (jöllehet képesítésük a 6–14 éves korúak nevelésére jogosít²¹¹). Eszerint a falvakban és tanyákon már kiépült 6, esetleg 8 osztályos népiskolák visszafejlődnének 4 osztályosokká.*

3. A falvak és tanyák a jövőben is csak alsó tagozatban való tanításra képesí- tett nevelőket kaphatnának. (Egyes településeken nincs is szükség több mint 2 vagy 3 tanítóra.)

4. *A fenti javaslat a tanítók túlnyomó többségét kizárná az általános iskola fel- ső tagozatából. A tanítósnak a 8 osztályos népiskoláért folytatott száz esztendő- s küzdelme ezáltal jóvátehetetlen sérelmet szenvedne. (A felszabaduláskor 10–14 éves gyermekek 169 gimnáziumban, 374 polgári iskolában és 7220 népiskolában*

tanultak.) *A javaslat megvalósításával az általános iskola megbízhatóbb támaszát, a tanítóságot elidegenítenék az általános iskolától, de egyben a demokráciától is.*

II. A mi álláspontunk:

1. *14 éves korig csak egységes általános iskola legyen.* Ennek előnye:

- a) egységes közműveltség kialakítása;
- b) a 14 éves tanyai és falusi gyermekek számára legalább a lehetősége megnyílik annak, hogy egyenlő esélyük legyen a városiakkal;
- c) a parasztság gyermekei előtt megnyílik a középfokú iskolákban való kiválasztódás útja (ez a kiválasztódás és a továbbjutási lehetőség csak az egységes általános iskolán keresztül biztosítható);
- d) az eddig 10. életévhez kötött pályaválasztás 14 éves korig kitolódik.

2. *Az általános iskola minden más iskolatípustól független legyen, önálló igazgatás alatt álljon.* Lehetőleg önálló épületben legyen, saját tanári karral. Ahol arra mód nyílik, a különböző képesítésű nevelők (gimnáziumi, polgáriskolai tanárok, tanítók) arányosan oszoljanak meg az egyes általános iskolák között.

3. *Az általános iskola felső évfolyamaiban gimnáziumi és polgári iskolai tanárok, valamint tanítók tanítsanak. (Utóbbiak záros határidőn belül választott szaktárgyaikból vizsgázzanak.)*

A jövőben pedig *az általános iskolák nevelőit nevelőképző főiskolák képezik.*²¹²

Ez utóbbiak megteremtésének lehetőségét mérlegelték a következő napon keletkezett „Pro memoria”-ban:

„Az elmúlt két esztendő alatt lefolyt viták eredményeként a VKM és a Köznevelési Tanács vezetői egyetértének pártunkkal és a pedagógus-szakszervezettel abban, hogy a tanítóképzés mai formája helyett főiskolai nevelőképzést kell bevezetni. Ennek lényegesebb okai

1. *az általános iskola bevezetése,*

2. *a tanítóság állandóan napirenden tartott több évtizedes követelése (lásd az 1928-as III. tanügyi kongresszust).*²¹³

Megjegyezzük, hogy a VKM 1945/46-os adatai szerint *a tanító(nő)képzők száma 59, ebből állami 12 (20%), egyházi 47 (80%), ebből r. k. 34 (57,6%).*

3. *Ezen a siralmas helyzeten a nevelőképző főiskolák felállításával döntő módon változtatni tudnánk anélkül, hogy frontális támadást kellene indítanunk az egyházak ellen.*

Pártunk és a pedagógus-szakszervezet javaslata szerint a szükséges nevelőképző főiskolákat (számuk kb. 15) három év alatt kell felállítani. A hároméves terv a főiskolák és hozzá tartozó kollégiumok felállítására és fenntartására elő is irányzott 24 millió forintot. *Eredeti javaslatunk szerint 1947 szeptemberére hat, 3-3 párhuzamos osztállyal működő főiskolát kellene felállítani. [Kézszel ráírva: Tudjuk-e?²¹⁴] Ezzel egyidejűleg a VKM gondoskodhatott volna a mai tanítóképzők első évfolyamának megszüntetéséről.*²¹⁵ Mivel a VKM részéről sokszori figyelmezt-

tetésünk és cikkeink ellenére hónapok múltak el *cselekvés nélkül*, felvetődik a kérdés, mi menthető meg ma eredeti állásfoglalásunkból.

Álláspontunk a következő:

1. *Semmiképp sem járulhatunk hozzá, hogy a főiskolák megnyitását egy évvel elhalasszák*

a) legalább egy esztendővel az általános iskola nyolcosztályúvá fejlődése után *szükség van az új iskolatípushoz képzett nevelőkre;*²¹⁶

b) még egy évfolyammal megszorodna azoknak a képzőt végzeteknek a száma, akik szakmai továbbképzésre szorulnak;

c) még mindig *megvan a lehetőség legalább három nevelőképző főiskola megnyitására.*

2. A főiskolák felállításánál két lényeges kérdéssel kell szembenéznünk: a) a költségek, b) a tanári kar kérdésével:

a) A nevelőképzők felállításához és fenntartásához szükséges összegek nem jelentősek. Új épületek felállítására nincs szükség. Budapesten, Debrecenben és Szegeden könnyűszerrel találhatunk megfelelő épületeket. A már meglévő berendezési tárgyak és tanítási segédeszközök (pl. a szegedi polgáriskolai tanárképző főiskola vagy a *budai tanítóképző intézet berendezési tárgyai*) korszerű kiegészítésére a VKM rendkívüli kiadásaiból is találhat fedezetet.²¹⁷ A tanszemélyzet fizetése szintén nem jelent újabb kiadást, *mivel a tanszemélyzet a jelenleg másutt működőkből válogatandó össze.* Nagyobb kiadást a korszerűen felszerelt új kollégiumok fenntartása jelentene. Egy-egy kollégium fenntartásának költsége az Eötvös-kollégium 1937/38-as számadatait alapul véve, új könyvtárak felállításával együtt, kb. 500.000 forintot jelent.

b) Véleményünk szerint a főiskolák tantestületeit egyetemi és főiskola tanárokból, tudósokból, művészekből, továbbá a legkiválóbb tanítóképző intézeti, középiskolai és népiskolai nevelőkből kell összeállítani. Mivel az egyes főiskolákon szükséges tanárok száma 20-25, a három nevelőképző főiskolára 60-75 tanárra lenne szükség. Az említett kategóriákból 60-75 *demokratikus, szakmailag jól képzett, nevelőképzésre alkalmas tanár feltétlenül megtalálható.*

Fentiek alapján *javasoljuk, hogy pártunk tartson ki 1947 szeptemberére legalább három nevelőképző főiskola felállításáért*, de vizsgálja felül, hogy nem tartathatunk-e ki eredeti álláspontunk mellett, és szorgalmazhatjuk-e mind a hat nevelőképző főiskola folyó évi megnyitását²¹⁸ — írták az előterjesztők.

A vélhetően *Mérei Ferenc* és *Lukács Sándor* által fogalmazott, aláírás nélküli előterjesztések az Alexits György által jegyzett fenti dokumentumnál konkrétan tárgyalják a társadalom demokratizálása kulcskérdésének tekintett általános iskola és a nevelőképzés kapcsolatát, novátori felbuzdulásukban szem elől tévesztve, hogy kettős értelemben is konzervatív álláspontot képviselnek.

Miközben okkal-joggal bírálták — és lebontani igyekeztek — a „hivatásrendi” képzés zsákutcás intézményeit, elfogadták az ahhoz kapcsolódó hagyományt,

mely ezek tanárait lehetőleg külön, specializált intézményben képezte. (Polgári iskola — polgári iskolai tanárképző, általános iskola — nevelőképző főiskola.) Ami annál meglepőbb, mivel „átmeneti intézkedésként” terveik között megjelent a különféle képzettséggel rendelkező pedagógusok színes együttesét foglalkoztató általános iskola lehetősége.

A történelmi igazságtétel szándékával s aktuálpolitikai megfontolásból szinte kritika nélkül átvették a tanítósnak a 8 osztályos népiskola kialakításáért folytatott hosszú harca során kialakult követeléseit s a pedagógustársadalomban való emancipálódásuk útjára vonatkozó elképzeléseiket (pl. arról, hogy a középfokú végzettségű tanító lehessen a főiskolai, egyetemi végzettségű szaktanárok igazgatója, tanfelügyelője).

Mindebből következően a megvalósíthatóság anyagi és szakmai- professzionális feltételeinek („sein”) alapos és sokoldalú mérlegelését háttérbe szorította a politikai „sollen”, s ezt „a demokrácia győzelmi sorozata” csak alátámasztani lát-szott.²¹⁹ Ha a társadalom gazdasági-társadalmi struktúráját történelmileg rendkívül rövid idő alatt sikerült alapvetően átrendezni, miért pont az oktatásban („a szellemi földosztásban”) lenne ez lehetetlen? — gondolhatták. Ilyen megközelítésben a tanítóképzés, a nevelőképzés átalakítása részkérdésnek tűnt, ami nem jelenthet különösebb nehézséget a nagyobb problémákat is sikerrel „megoldó” demokratikus pártok számára. Márpedig a „jövő kulcsát” jelentő iskolát nem hagyhatjuk a „múlt erői” kezében, s ágenseiket, a pedagógusokat nem nevelhetjük tovább az *ancien régime* szellemében. Ezért „a következő láncszem” — gondolhatták a Magyarországon akkoriban ismertté vált bolsevik vezető szellemében — a nevelőképző főiskola. Ezzel ugyanis több legyet üthetünk egy csapásra: bezárhatjuk a régi — túlnyomóan egyházi — tanítóképzőket, gyengítve a fakultatív hitoktatás körüli tiltakozás szervezésében igencsak aktívaknak és hatékonyaknak bizonyult világnézeti-politikai ellenfeleink befolyását,²²⁰ s létrehozhatjuk saját, korszerű (demokratikus — szocialista — kommunista szellemű és szakmailag is magasabb nivót képviselő) nevelőképző főiskoláinkat.

Így azután 1947. június 18-án „A Magyar Kommunista Párt a magyar tanító-kért”²²¹ című brosúra előszavában Révai József és Alexits György deklarálták: annak érdekében, hogy az általános iskolának „olyan nevelőt adjunk, amilyent a haladó szellemű magyar tanítók évtizedek óta megálmodtak, magasabb végzettségű munkájáért valóban megbecsült tanítót... küzdünk... az egységes, főiskolai jellegű nevelőképzés megvalósításáért”.²²²

Az államtitkári székéből folytatott „küzdelem” eredményeként — Baróti Dezső néhány napos késlekedése miatt csak másnap — 1947. június 19-én elkészült a kormány elé terjesztendő *törvényjavaslat, melyből hiányzott az 1 éves tanítóképző akadémiákra való utalás. A négyéves nevelőképző főiskolára vonatkozó előterjesztés leszögezte: felállítással „a polgári iskolai tanárképző főiskolák, a tanító/nő/képző intézetek és a líceumok fokozatosan megszűnnek, illetőleg nevelő-*

képző főiskolává vagy más iskolává alakulnak át”. A javaslat azonban mégsem kodifikáltatott, *mivel szövege az új intézmények felállítását és fenntartását állami feladattá nyilvánította*. A fakultatív hitoktatás felvetése révén kihívott — s a kérdés napirendről való levétele által éppen csak lecsendesített, a nevelőképző főiskolákra igényüket jelző — történelmi egyházak²²³ törvényekben elismert jogait sértette volna ezzel, s az igazságügyi minisztérium sem értett vele egyet.²²⁴ Ezért, tekintettel a közelgő parlamenti választásokra, taktikai megfontolásból, az átmenetileg békülekenyebb politika jegyében, Ortutay Gyula előterjesztését minden indokolás nélkül visszavonta.²²⁵ Így azután *a nevelőképző főiskolák előkészítése továbbra is jogszabályi háttér híján, félig konspiratív módon folytatódott*, a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola költségvetésére hivatkozva, miniszteri utasításra, az egyházi nevelőképző főiskolák számára semmiféle precedenst nem jelentő, „kísérleti jelleggel”.²²⁶ Mindennek következtében *a nevelőképzés kérdése megint kikerült a minisztérium formális nyilvánosságából, illetve csak az érintett ügyosztály és felettesei belső ügyévé vált*. Jó ideig lekerült a nyilvános napirendről a tanítóképzők megszüntetésének problémája is, eltűnve Rozsondai Zoltán, és a képzős tanárok látómezejéből.

Nem így az általános iskola szaktanítói szükségletét és a tanítóság felfelé irányuló mobilitási igényét egyaránt kielégíteni hivatott tanfolyamok ügye. A minisztertanács 1947. július 17-i ülésén a minisztert képviselő Alexits György államtitkár kifejtette: „Mivel jelenleg a tanítóknak nincsen szakképzettségük, ezért létesítik ezeket a [nyaranta] kétszer hathetes kurzusokat. A végén szigorú vizsgálat lesz, akik ezeket kiállják, azok fognak csak kineveztetni általános iskolai tanárokká.”²²⁷ S bár a döntés nyomán kiadott kormányrendelet a tanfolyamot végzeteket szaktárgyaik tanítására általános iskolában jogosult *szaktanítókká* minősítette,²²⁸ ezen, s a nyomukba lépő *továbbképzéseknek fontos szerepük lett az általános iskola kifejlesztésében* — s másban is.

Kiderült ugyanis, hogy *a tanítóság törekvő, hangadó része szaktanítói tanfolyamok*²²⁹ *(majd levelező főiskolai, egyetemi tanulmányok) révén*²³⁰ *bekapcsolódhat az általános iskola felső tagozata munkájába, vezetővé válhat, s így — átmenetileg — anélkül is kielégítheti a társadalmi felemelkedésre irányuló igényét, hogy a tanítóképzés egészét felső fokra emelnék, vagy legalább egy jól átjárható rendszer részévé tennék.*²³¹ (E felismerés — a felső tagozatra áramlott pedagógusok révén kialakult tanítóhiánnyal együtt — 1950-ben a középfokú tanítóképzés számára súlyos következményhez vezetett: a képzési idő felemelése helyett annak egy évvel való csökkentéséhez.)

1947 végén azonban még „a nagy áttörés”, a szinte korlátlanul látszó perspektívák jegyében mérlegelte *Mérei Ferenc* az első nevelőképző főiskolák és a kétéves szaktanítói tanfolyam által létrejött helyzetet: *„a pedagógiai főiskolák megalakulása a szakszervezet egyik legjelentékenyebb eredménye. ... [A] magyar nevelői karnak sok évtizedes kívánságát valósítja meg. ... [Új] típusú nevelőket*

képeznek az általános iskola számára és főiskolai rangra emelik a tanítóképzést. Ez azt jelenti, hogy általános iskoláinkban magas műveltségű, érett nevelők fognak tanítani, és ezzel a demokratikus iskolareformnak ez az alaptípusa valóban a közműveltség hatalmas felemelkedésének eszköze lesz.

Két pedagógiai főiskola nyílt meg... az egyik Budapesten, a másik Szegeden a Polgári-iskolai Tanárképző Főiskola örököséiként... A szakszervezet természetesen nem áll meg ezen a ponton, és már most megteszi a kezdeményező lépéseket... hogy az 1948/49. tanév kezdetére újabb főiskolák nyíljanak meg az ország nagyobb központjaiban — elsősorban Debrecenre, Pécsre, Miskolcra, Békéscsábára gondolunk. Kívánatos lenne, hogy a szakszervezetek helyi csoportjai is tegyenek kezdeményező lépéseket, készítsék elő a pedagógiai főiskolák megalapítását saját területükön — hiszen a hároméves terv folyamán 10-12 ilyen főiskolának kellene országszerte megindulni. A szakszervezet vezetősége különös erővel fog kezdeményezést tenni abba az irányba, hogy a tanári testületek színvonalát kellő intézkedések biztosítsák.²³² Ennek legfontosabb módja az lenne, hogy a jövőben megnyíló főiskolákra kijelölt tanárok, illetve a főiskolák... gyakorlóiskoláinak tanszemélyzete külföldi ösztöndíjban részesülhessen. Feltétlenül szükséges, hogy minden főiskolán... legyenek olyan tanárok és tanítók, akik ismerik a külföldi tapasztalatokat” — írta, teljes joggal, ám az ország akkori társadalmi-politikai viszonyait és gazdasági feltételeit kevésbé mérlegelve, az oktatáspolitikusi szerepet vállalt kitűnő pszichológus.

Majd a kétéves szaktanítói tanfolyamokkal kapcsolatban leszögezte: „A szakszervezetnek az a kívánsága, s a VKM is egyetért ezzel, hogy *a szaktanítói képesítést megszerzett tanítók egy év alatt végezhessek el a pedagógiai főiskolát*²³³... A pedagógiai főiskolának pedig meg kell találnia a módot arra, hogy az ott végzett tanulmányok a bölcsészkarri doktorátus megszerzését legalább négy félévvel megrovidítsék.

Ennek jelentősége abban van, hogy a tanítóképzői képesítés, amely eddig zsákutcát jelentett, most további tanulmányok, előrehaladás kiindulópontját jelentti”²³⁴ — írta a szakszervezet pedagógiai bizottsága alelnökeként Mérei Ferenc.

A pedagógus pártcsoportok vezetőségében társa, *Alexits György* rövidesen más aspektusból kapcsolódott a tanítóképzés/továbbképzés problémáihoz. Közölte: 1948. január 21-i adatok szerint „3711 az állástalan tanítók száma.”²³⁵ ... Ha még ehhez figyelembe vesszük azt, hogy *a tanítóképzők ontják magukból a friss okleveles tanítókat, akkor a legenyhébb intézkedésnek annak kell lennie, hogy a tanítóképzőkben jövőre nem engedjük meg az első osztály megnyitását.* (Itt megfontolandó, hogy egy ilyen lépés a 46 tanítóképző intézettel szemben nem látszik-e a jelenlegi helyzetben túlságosan radikálisnak.) Mindez azonban nem lehet elég a tanítói munkanélküliség megszüntetésére. *Gondoskodnunk kell olyan tanfolyamokról, amelyeken a munka nélküli tanítókat átképezhetjük általános iskolai tanárokká.*²³⁶ *Ezeket a tanfolyamokat a fiatal tanítókat nagymértékben politizálhat-*

nánk is.²³⁷ Ebben az irányban mintaképpül szolgálhat a budapesti pedagógiai főiskola, amely növendégeit néhány hónap alatt figyelemreméltóan demokratizálni tudta” — írta, a VKM munkaerő-gazdálkodási problémáit a pedagógustársadalom átnevelésének kérdésével összekötve az államtitkár.²³⁸

Álláspontjában tükröződött az a politikai program, amely Rákosi Mátyás 1948. január 10-i beszédéből vált közismertté: „a magyar nép átlépte... azt a határt, amely a népi demokráciát a polgári demokráciától elválasztotta”. Már „a reakció képviselői” is „kezdik felismerni, hogy a népi demokrácia építése a szocializmus megvalósításának útja”. A „demokrácia negyedik évében jutottunk oda”, hogy „a közoktatást megtisztítsuk az oda behúzódott reakciós elemektől”, hogy „rendezzük az egyház és a népi köztársaság viszonyát”, s „megszüntessük azt az állapotot”, hogy „a magyar nép ellenségeinek zöme az egyházak, elsősorban a római katolikus egyház palástja mögé búvik”. Márpedig — hangsúlyozta az MKP funkcionáriusainak harmadik országos értekezletén a főtitkár — „a magyar demokrácia eddig minden problémát, amely elé a történelem állította, megoldott. Amikor napirendre tűzi, végezni fog azzal a reakcióval is, amely az egyház palástja mögé búvik.”²³⁹

Öt nap elteltével a pedagógus pártcsoportok vezetősége — immár Rákosi intencióinak figyelembevételével — jelentést és munkatervet készített az MKP Szervező Bizottsága 1948. január 20-i ülésére, melyben a közoktatás területén elégtelennek ítélte a kommunista párt befolyását, s fordulatot hirdetett a szervezet munkájában.

Legfőbb céljaik között szerepelt:

– a VKM és a tanügyigazgatás megtisztítása a reakciós elemektől s a párt részére új pozíciók megszerzése;

– az így szerzett pozíciók révén olyan rendeletek előkészítése és foganatosítása, „amelyek a klerikális reakció hatalmi pozícióit meggyengítik... erőit visszaszorítják”: a felekezeti tanerők illetményeinek közvetlen kiutalása, a tanítói és kántori teendők és illetmények szétválasztása, „a nevelőképzés államosítása”,²⁴⁰ az általános iskolákban az állami záróvizsga bevezetése stb. révén;

– a felekezeti tanítók iskolaszék ellen hangolása, szervezése²⁴¹ s „a klerikális terror” elleni védelme;

– a demokratikus ifjúsági szervezetek erősítése;

– „a demokrácia hatalmi erejének érvényesítése” a „reakciós pedagógusokkal szemben”;

– annak tudatosítása, hogy „a tanügyigazgatási állások a demokrácia bizalmi állásai... ezeket csak pozitív demokratikus magatartásúakkal lehet betölteni”.

Mindehhez szükségesnek ítélték a tanügyigazgatásban és a szakszervezetben tevékenykedő kommunisták jobb megszervezését s a köztük lévő munkamegosztás javítását. Ennek értelmében — egyebek között — Alexits György a VKM és a tanügyigazgatás munkájáért, Béki Ernő a szakszervezetért, Mérei Ferenc „a pe-

dagógus pártcsoportok központi vezetőségének munkájáért, és *pártunk pedagógiai irányvonalának kidolgozásáért*”, Szávai Nándor az ifjúsági és Pest környéki szervezetek tevékenységéért felelt.²⁴²

Az intern párthatározatokról csak a beavatottak tudhattak, de a nevelőképző főiskolák létrejöttével szélesebb körben is nyilvánvalóvá vált a tanítóképzők fokozatos megszüntetésének terve. A VKM IV. ügyosztályának 1948. február 12-i tervezetében a tankerületi főigazgatóságok szerepének csökkenéséről írtak, mivel „a tanítóképző intézetek fokozatosan meg fognak szűnni”.²⁴³

Újabb egy hét elteltével értekezletet tartottak a VKM III. Nevelésügyi Főosztályán Baróti Dezső, Gyalmos János, Faragó László, Mérei Ferenc és *Rozsondai Zoltán részvételével*, ahol közölték:

„I. A nagyszámú állástalan okleveles tanítóra tekintettel, továbbá a pedagógiai főiskolák fokozatos kiépülése miatt, *a tanítóképzés jelenlegi, sok szempontból elavult rendje tovább nem tartható fenn. Ezért a tanító(nő)képzők (líceumok) I. osztályát az 1948-49. iskolai évtől kezdve szüneteltetni kell.*

II. *A tanító(nő)képző (líceum) II–III. osztálya ősztől kezdve a gimnázium óra-, illetőleg tantervéhez hasonló tantervvel folytatja működését.* Ezeknek az osztályoknak a tanulói a IV. év végén mindannyian líceumi érettségit tesznek.

III. *A tanító(nő)képző IV–V. osztályának tanulói az eddigi rend szerint fejezik be tanulmányaikat, illetőleg szerzik meg tanítói oklevelüket.*

IV. *A nagyszámú felekezeti intézetre való tekintettel kívánatos az általános iskolai tanárképzésről szóló törvényjavaslatot (kormányrendeletet) mielőbb elkészíttetni és törvényerőre emeltetni.*

V. *Addig is, amíg az általános iskolai tanárképzést jogszabállyal rendezik, külön jogszabállyal kell megszabni, kik taníthatnak általános iskolában. A III. pontban foglaltakra való tekintettel ki kellene mondani azt is, hogy az 1949 után szerzett tanítói oklevél általános iskolában való tanításra nem jogosít.”*

Ezt követően az értekezlet javaslatot tett arra, hogy az állami képzők milyen osztályokat indítsanak 1948/49-ben. A publikált dokumentumból — az alábbiak megértéséhez — csak két intézményt emelünk ki:

„A budapesti XII. kerületi állami tanítóképző ősztől fogva állami gimnáziumként működik, minthogy a közelben ilyen iskola jelenleg nincsen...”

A cinkotai tanítónőképző I. osztálya helyébe ősszel állami gimnázium (lehetőleg koedukációs) nyílik, amely a budapesti Állami Pedagógiai Főiskola hallgatóinak utánpótlását biztosítaná. Ezt az intézetet a gyakorlóiskolákhoz hasonló módon a budapesti pedagógiai főiskola igazgatója mint főigazgató alá kell rendelni.”

Az értekezleten intézkedtek a felsorolt intézmények pedagógusairól is:

„VII. *A felsorolt intézményekben jelenleg működő tanárok egyelőre helyükön maradnak. Azoknak az intézeteknek az igazgatóit, amelyek ősszel gimnáziummá alakulnak át, csak abban az esetben lehet megtartani, ha középiskolai oklevéllel és megfelelő szolgálatallal rendelkeznek.*

VIII. A VII. pontban foglaltakra való tekintettel a tanítóképző intézeti tanárok számára *intézményesen* lehetővé kell tenni a gimnáziumokra is érvényes tanári oklevél gyors megszerzését.²⁴⁴

Az előadói feljegyzés formájában ránk maradt dokumentumból nem tudható, hogy vajon volt-e vita az értekezlet résztvevői között, és sajnos az sem, hogy milyen álláspontot képviselt abban Rozsondai Zoltán. Forrásaink azt is homályban hagyják, hogy vajon alakult-e valamit — a végeredményét tekintve *a tanítóképzés egésze szempontjából meglehetősen lesújtó — a képzők viszonylag rövid időn belüli megszüntetését s tanáraik, igazgatóik egzisztenciájának perspektivikus megkérdőjeleződését kilátásba helyező dokumentum*. A jelenlévők álláspontjának ismeretében nem sokat, de az érintettek számára fontos részletekben: az egyes képzőkkel kapcsolatos javaslatokat és a tanárok további foglalkoztatásának feltételeit illetően, talán. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy az általános iskolai alkalmazással kapcsolatos jogszabálytervezet révén *az értekezlet határozatai az egyházi képzők számára sem hagytak teret a további működéshez*, s hogy öt nap múlva, a költségvetési vitában az általános iskolák és a szolgálatukra létrejött nevelőképző főiskolákat *Ortutay Gyula* jelentőségében Eötvös József népiszkolai törvényéhez hasonlította,²⁴⁵ nyilvánvalóvá lesz számunkra, hogy *Rozsondai Zoltán többéves erőfeszítései — átmeneti — kudarcát jelezték e történések*. A VKM-tisztviselőkkel szemben „fokozódó” elvárások és rizikó ismeretében sem adta fel: *a Köznevelés azon, 1948. márciusi számában, amelyben az említett miniszteri megnyilatkozás is olvasható, publikálta kétrészes tanulmánya első részét „A pedagógiai főiskola és a tanítóképző intézetek” címmel*.

Mielőtt azonban az ő álláspontját rekonstruálnánk, próbáljuk meg röviden számba venni, hogy vajon mit tudhatunk a közel ezer tanítóképzős tanár álláspontjáról? Minthogy nem voltak sem pártemberek, sem minisztériumi tisztviselők, csak a publikus MKP-dokumentumokból, szakszervezeti megnyilatkozásokból s a *Köznevelésben* megjelent cikkekből tájékozódhattak a nevelőképzés perspektíváit érintő vitákról, elképzelésekről.

A nevelőképző főiskolák megnyitásából, majd Rákosi Mátyás idézett beszédéből megérthették: *az 1948. év fordulatot hoz a tanítóképzés régen húzóódó ügyében is*.²⁴⁶ Gyakran sorolták ugyanis a közel 80%-ban egyházi képzőket, ha nem is a „reakciós”, de világnézeti, politikai, szakmai vonatkozásban egyaránt a konzervatív intézmények közé, melyek helyét — a pedagógustársadalom „áthangolását” elősegítendő — a „demokrácia szellemiségét képviselő” nevelőképző főiskolák hivatottak elfoglalni. Így a képzős tanárok (s képviselőjük, Rozsondai Zoltán) bizonyára lázas sietséggel keresték a tanítóképzés értékei s tanárai egzisztenciája megőrzésének az új helyzetben lehetséges útját.

A kiútkeresés során nem támaszkodhattak az érdekeik kifejezésére bő fél évszázadon át többé-kevésbé használhatóan bizonyult szervezetre, a TITOE-re,²⁴⁷ mivel azt a hatósági nyomásgyakorlás különböző eszközeivel — az elnöknek és a

főtitkárnak az igazolási eljárások során történt kényszernyugdíjazásával, majd az előbbi népbíróság elé citálásával,²⁴⁸ s meg-megújuló igazoló jelentések kérésével — megbénították. Egy évnyi huzavona után — a további működésre vonatkozó engedély helyett — 1946 végén *a XII. kerületi előjárásáról felszólítás érkezett az elnökséghez*: „adja be legutóbbi egyesületi közgyűlésének jegyzőkönyvét, vagy amennyiben ilyen nincs, *tartson mielőbb közgyűlést az egyesület, és ott döntsön arról, hogy céljainak megvalósítására nem alkalmasabb szervezet-e a pedagógusok szakszervezete, melynek keretében már úgyszólván magalakult a tanítóképző intézeti szakosztály* [a Szávai Nándoron keresztül a kommunista párttal s Mérei Ferencsel kapcsolatba lépett — D. P.] Szabó Béla tagtársuk elnöklétével”.²⁴⁹

1947. január 31-én, a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének hatósági felszólításra összehívott rendkívüli közgyűlésén, melyen a pedagógus-szakszervezet tagozatává válásukról határoztak,²⁵⁰ mintegy „az utolsó szó jogán”, *cáfolni igyekeztek az oktatáspolitikát meghatározók körében a képzőkkel s tanáráikkal kapcsolatban elterjedt előítéleteket*. A *Pedagógus Értesítő* tudósítása szerint az ülésen elnöklő *Váradi József*²⁵¹ „meggyőző erővel fejtegette, hogy ez a tanárság *Széchenyi és Eötvös szellemében az alsó fokú népoktatás érdekében kezdettől fogva a legtöbbet dolgozott, és népnevelési eszméit ma is változatlanul illesztheti a politikai törekvések rendjébe*.²⁵² Ebből a körből indult ki *a családi nevelés színvonalának emelésétől kezdve az alsó fokú szakiskolák megteremtésén át a női egyenjogúság megvalósítására irányuló törekvésekig* a kezdeményezések egész sora. Innen sarjadt ki *a gyermektanulmányozás* gondolata s emelkedett világviszonylatban is számottevő, elismert magaslatra.²⁵³ *Az iskolán kívüli népművelés* ügyét is a tanítóképző intézeti tanárság karolta fel a legodaadóbban és a legszakszerűbben. Tanítóképzőben nyílt meg *az első népfőiskola*. Ez a tanárság nevelőmunkája során mindig az embert látta tanítványaiban, akik mint népnevelők a legszélesebb körben terjesztik a szellem világosságát, a legtöbbet fáradnak a társadalmi ellentétek kiküszöbölésén, és *a legjobban rászorulóknak felé munkálják a lelki felszabadulást*” — fejtegette az alelnök, majd a képzős tanárok új világba való beilleszkedési készségét deklarálta: „A tanítóképző intézeti tanárság számára sokat hoztak a mai idők. *Mai feladataink elvégzésére is egyik legjobban kipróbált munkaközösség ez a testület*.”²⁵⁴

A *Pedagógus Értesítő* egy másik tudósítása szerint „a budapesti tanítóképző intézeti tanárok [1947.] december 14-én a szakszervezet klubhelyiségében vitadélután tartottak, amelyen a nevelőképzés reformjával kapcsolatos kérdéseket beszélték meg. Az összejövetelen a Központi Vezetőség több tagja is megjelent. A megjelent kartársakat *Béki Ernő* [a szakszervezet főtitkára] és *Szentirmayné Kary Erzsébet* tagozati titkár²⁵⁵ fogadta. A feltett kérdésekre *Lukács Sándor* országos titkár válaszolt a szakszervezet nevelőképzéssel kapcsolatos elgondolását. — A megbeszélés résztvevői megnyugvással állapították meg, hogy a követelt refor-

mok a magyar kultúra emelését és a nevelői kar régi kívánságának megvalósítását célozzák” — állította a szakszervezeti lap tudósítója.²⁵⁶ Nem tudhatjuk, hogy valóban így volt-e, az azonban bizonyos, hogy a tanítóképzős tanárok merítettek a szakszervezeti vezetőktől hallottakból, s e tudásukat rövid időn belül kamatoztatni is próbálták.

Néhány hét múlva ugyanis — *a szakszervezeti tagozat nevében* — *memorandummal fordultak Ortutay Gyulához*: „Közel egy évszázada a tanítóképző intézetek foglalkoznak egyedül nagyobb létszámban a nevelőképzés elméleti és gyakorlati kérdéseivel. A tanítóképző intézeti tanárok többnyire okleveles tanítók is, akik maguk is átmentek ezen a tanulmányon és vizsgálatokon. Az általános iskola alsó tagozatában, ahol elsősorban a módszer a lényeg, így a tanítóképző intézeti tanárság múltjánál és gyakorlatánál fogva előreláthatólag jobban elláthatja ezt a feladatkört, mint a más területen működő tanárság. A felső tagozat nevelőinek képzését is legalább úgy elláthatja a tanítóképző intézeti tanárság — ha nem jobban —, mint más, mert az általános iskola V–VIII. osztályaiban oktatásban részesülő tanulók zömét a múltban polgári iskolai tanárok látták el, akiknek legjelesebbjeiből válogatódta ki a tanítóképző intézeti tanárjelöltek. *A nevelői rendnek ez a rétege egész életét arra áldozta, hogy jó nevelőket képezzen, a bevált gyakorlatánál és múltjánál fogva ezután is legilletékesebb ennek a munkakörnek a betöltésére.*

Demokratikus nevelésünk érdekében arra kérjük Miniszter Urat, a jövőben tegye lehetővé tagozatunk kiválóbb tagjai számára a külföldi tanulmányutat, és rendszeresítse a hazai tudományos intézetekben való munkálkodást, hogy ezzel is hozzájárulhassunk a főiskola korszerű működéséhez.²⁵⁷

A pedagógiai főiskolák tanszékeinek betöltésekor a fentiekre testületileg bátorodunk hivatkozni, mint az Eötvös nyomdokain elindult és az ő szellemében azóta is komoly hivatást teljesítő tanárság.

Mindezek alapján a nevelőképzés folytonosságának és eredményességének érdekében egyedül azt javasolhatjuk, hogy a nevelőképző főiskolák tantestületének zömét a tanítóképző intézeti tanárok haladó és demokratikus tagjai közül válasszák ki, egészséges és nemzetünk célját szolgáló szelekció alapján. Legyen jogelődje a főiskolai tanárságnak a tanítóképző intézeti tanárság,²⁵⁸ s ez főleg a szakdidaktikai tárgyak tanításában, a gyakorlóiskola vonalán és a kollégiumok nevelőtestületében érvényesülő magas arányszámban nyilvánuljon meg. A főiskoláról kimaradtak pedig az új középiskolában nyerjenek munkateret” — kérték²⁵⁹ egy, „a nevelőképzés családfáját” bemutató szemléletes rajz kíséretében a memorandum összeállítói.

Argumentált kérésükre *Ortutay Gyula* 1948. február 16-án, kitérő választ adott: „A memorandumot köszönettel átvettem, s a közeljövőben a tanítóképző intézményeink pedagógustársadalma bizonyára megnyugvással és örömmel értesül jövőjük biztos és jó rendezéséről” — írta, a rajzos családfát szóvirágokkal és szívélyes üdvözléssel honorálva, ám érdemi reflexió nélkül a miniszter.²⁶⁰

A mindenkori minisztériumi vezetéssel hagyományosan jó viszonyt ápoló budai képző akkori igazgatója, *Szabó Béla* valószínűleg napokon belül szembesült a semmitmondó miniszteri válaszforrásával. A fentiekben ismertetett 1948. február 19-i értekezleten ugyanis — más képzőkkel együtt — a XII. kerületi állami tanítóképző gimnáziummá szervezéséről határoztak, azzal, hogy *tanárai csak a középiskolai oklevél megszerzése esetén maradhatnak végleg a helyükön*. A pedagógiai főiskola gyakorlóhelyeként tervbe vett, s koedukálандónak minősített cinkotai képző tanárai kivételével *tehát radikálisan leértékelődött volna mindaz a szellemi tőke, amit a képzős tanárok a nevelőképzésben felhalmoztak*. S ekkor a budai képzős tanárok — a pedagógus pártcsoportok vezetőségében s a kerületi pártbizottságban jelentős pozíciót betöltő, budapesti tankerületi főigazgató, *Szávai Nándor* tanácsára — *megpróbáltak, sajátos alku révén, a cinkotai képzőhöz hasonló helyzetbe kerülni. Az ár: politikai megbízhatóságuk, elkötelezettségük demonstrálása volt*.

Uherkovich Gábor (a közelmúltban elhunyt egykori budai képzős diák, majd tanár) kérdésemre úgy emlékezett, hogy „Szabó Béla — talán... Szávai Nándor tanácsára — valóban úgy vetette fel a kérdést, hogy igazi súllyal csak akkor tudjuk »megpuhítani« az államtitkárt (aki extrém, sőt intranszigenz kommunista volt, s akin keresztül lehetett csak eljutni a kultuszminiszterhez, Ortutayhoz)... s delegációnk csak akkor tud egyáltalán olyan helyzetbe kerülni, hogy érveket sorakoztasson fel, ha »szilárd baloldali tanári testület« van mögötte. Az MKP-ba való belépés akkor még nem volt olyan ellenszenves dolog a legtöbb értelmiségi számára, mint később, mert akkor még az értelmiség jó része előtt annak a záloga, hogy Magyarország teljesen megszabaduljon az ország félféudális társadalmi berendezkedésétől, az MKP tevékenysége volt. Így, *bár kissé vonakodva, de nem igazi elvi ellenérzéssel, valóban az egész tantestület belépett az MKP-ba. El is jutott delegációnk Ortutayhoz*. Én is a delegáció tagja voltam. (És bár a szegedi egyetemi évekből ismertük egymást, ennek ő gondosan igyekezett nem jelét adni.) És a delegáció *el is érte azt, ami akkor elérhető volt...* Nem tudom, hogy elég jól érzékelttem-e azt a szellemi légkört, amiben ez megtörtént. Szabó Béla érdemeiből semmit sem von le, amit ily módon a »veszett fejsze nyele megmentése« érdekében, mondhatni egy iskolatípus megmentése érdekében — közkívánatra — megtett, mint olyat, ami akkor tehető volt” — írta 1999. augusztus 17-i levelében a professzor úr. Elbeszélését — kis korrekcióval — megerősítették a tantestület számomra elérhető tagjai: *Poór Sándor* és *Domokos Lajos* tanár urak is.²⁶¹ Eszerint a tanári kar — *Poór Sándor* kivételével — belépett a kommunista pártba. A szakmájukhoz/kenyerükhöz ragaszkodás motiválta politikai gesztus valamelyes célt ért: *Mérei Ferenc* áprilisi javaslatára *a budai képző a cinkotaihoz hasonló megítélés alá került*.²⁶² Az extrém körülmények között hozott politikai áldozat²⁶³ nem bizonyult hosszú életűnek: a rövidesen bekövetkezett tagrevízió során a bu-

dai képzős tanárok többségét eltávolították a párt tagjai közül, úgyhogy egy 1951. március 1-jei vizsgálat a budai képzőben csak 2-3 párttag tanárt regisztrált.²⁶⁴

Szávai Nándor

*A képzős tanárok tehát szinte mindent megtettek hivatásuk megőrzéséért,*²⁶⁵ de vajon mit tett ez ügyben minisztériumi reprezentánsuk: Rozsondai Zoltán? A válaszhoz egy kissé vissza kell lépniünk az időben.

5. EMLÉKIRAT VAGY EMLÉK-IRAT?

A minisztériumi nyilvánosság megváltozott szerkezete, a formális miniszteriális döntési fórumok különböző kommunista pártszerveknek való — egyelőre csak informális — alárendelődése, valamint a nevelőképzés államosítására vonatkozó elképzelések realizálásának konspiratív útja következtében *nem tudhatjuk: Rozsondai Zoltánnak mikor, milyen információi lehettek az első nevelőképző főiskolák felállításának előkészületeiről.*²⁶⁶ A középiskolai ügyosztálynak formálisan nem sok tennivalója volt az ügyben, s mivel ő bátyja révén közvetlen evangélikus egyházi kapcsolatokkal rendelkezett, valószínű, hogy — amint fél évvel később, az államosítás előkészítésekor is, Szegi Ödön segítségével²⁶⁷ — konspiratív okból megkerülték őt, s csak publikus, ill. innen-onnan elcsípett, nem hivatalos információi lehettek a készülődésről. Erre utal, hogy a fivére és egyházi kapcsolatai révén általában igen jól informált Rozsondai Károly még 1948. január 10-én, tehát jóval az első nevelőképző főiskolák megnyitása után is tervet készített a Soproni Evangélikus Nevelőképző Főiskola létrehozására, s egyházán belül lobbyzott azért, hogy ha csak egy ilyen intézmény lesz, az a „hűség városában” s ne másutt (Miskolcon, vagy Szarvason) nyíljon meg.²⁶⁸ Valószínű tehát, hogy Rozsondai Zoltán is — legalábbis hivatalosan — csak a tanítókhöz címzett, államtitkára által aláírt 1947. júniusi MKP-levélből, majd szeptemberben a *Köznevelés*ből szerez-

hetett tudomást arról, hogy több évi vajúdas után ezúttal komolyra fordultak a dolgok, megnyílnak a nevelőképző főiskolák s küszöbön áll a középfokú tanítóképzés megszüntetése,²⁶⁹ de arról is, hogy *a témával kapcsolatos szilencium véget ért.*

Így — jogállami eljárásokhoz szokott vezető köztisztviselőként — méltán feltételezhette: *előbb-utóbb legitim miniszteriális fórum is érdemben fog tárgyalni a kérdésről.* Ezért egy alapos, *tanulmány szintű emlékiratban kísérelte meg:*

– *eloszlatni, oldani* a döntésre jogosultak körében tapasztalható — *a tanítóképzéssel s a tanítóképző intézeti tanárokkal kapcsolatos — tévhiteket, előítéleteiket;*

– *demonstrálni a közoktatás demokratizálása, az általános iskola megteremtése melletti kiállásukat s a főiskolai szintű nevelőképzés (általa helyeselt, de adott formájában irreálisnak tűnő koncepciója) tudomásulvételét, egyúttal elhárítani a „reformellenes” megbélyegzést;*

– *egy „provizórikusnak álcázott” alternatív javaslattal megakadályozni a legrosszabbat: a problémákkal terhelt, reformra érett ötéves középfokú tanítóképzés rapid feláldozását egy jó szándékú, de az adott körülmények között valószínűleg megvalósíthatatlan elképzelés oltárán.*

Munkáját először — bizonyára — a minisztérium és az OKT döntési kompetenciával rendelkező vezetőihez, köztük Kiss Árpádhoz, aki egyben a *Köznevelés* felelős szerkesztője volt, küldhette el. Ahogy korábban láttuk, az egységes nevelőképzés megvalósíthatóságát illetően neki is komoly fenntartásai voltak,²⁷⁰ s több ezzel kapcsolatos alternatív javaslatát is semmibe vették.²⁷¹ A minisztériumon belüli átrendeződések következtében azonban, bár hivatali beosztása egyelőre változatlan maradt, Kiss Árpád is kikerült a tényleges döntéshozók informális köréből,²⁷² ezért valószínű, hogy éppen ő javasolta Rozsondai Zoltánnak emlékirata folyóiratcikké formálását s közlését.

Nem tudjuk, mikor került erre sor, ugyanis hiába kerestük a levéltáros kollégákkal a *Köznevelés* levéltári anyagait,²⁷³ és hiába kutattam át a debreceni Kiss Árpád Gyűjtemény iratait,²⁷⁴ erre utaló dokumentum nem került elő: valószínűleg 1947 decemberében vagy 1948 januárjában. A szakmai folyóiratoknál megszokott átfutási időt figyelembe véve, az anyag egy korábbi változata eredetileg talán két héttel vagy egy hónappal korábban jelent volna meg, ám a február 19-i értekezletet követően, a február 24-i miniszteri beszéd után bizonyos változtatásokat hajthattak végre a szövegen. Rozsondai Zoltán várakozásaitól eltérően ugyanis *a tanítóképzőkre vonatkozó döntést ezúttal nem előzte meg ügyosztályközi véleménycsere, s feltételezhetően a nevelési ügyosztály fentiekben ismertetett értekezletén kész helyzet elé állították.* Nem nyitottak érdemi vitát a kérdésről, csak az egyébként korántsem jelentéktelen részletkérdésekben lehettek nyitottak a tanítóképzésért felelős ügyosztályvezető javaslatainak érvényesítésére. Ezáltal, s Ortutay Gyula beszéde nyomán, Rozsondai Zoltán kényes helyzetbe került: *jogszerű ügymenet esetén ugyanis egy kötelességtudó köztisztviselő a döntés-előkészítés folyamatában*

*hallatja véleményét, s a határozat megszületése után lojálisan végrehajtja, de nyilvánosan semmiképpen sem vitatja azt.*²⁷⁵

Ez esetben azonban „nem osztottak neki lapot a játszmában”, nem fejthette ki érveit szakterülete sorskérdésében. Így, mivel a döntés *de facto* megszületett – s akkor éppen a VKM-beli „tisztogatás” előkészületei zajlottak (Pálffy Endre személyében áprilisban ő is új főosztályvezetőt kapott)²⁷⁶ –, háromgyermekes családapaként, fegyelmezett minisztériumi tisztségviselőként tudomásul vehette volna a helyzetet, s visszakérhette volna az új helyzetben „már nem aktuális” írását. Tíz hasonló helyzetű minisztériumi tisztségviselőből kilenc valószínűleg így tett volna – s mivel a megelőző évtizedek tekintélyelvű közegében szocializálódtak, s egy hierarchikus államigazgatási szervezet alkalmazottai voltak –, aligha várhatnánk tőlük egyebet.

Rozsondai Zoltán azonban – e sokkal kockázatosabb helyzetben is – másként, az 1946. évihez hasonlóan döntött. Talán azért, mert nem ismerte/ismerhette teljes mélységében az informálisan már kiépült, ám formálisan még nem manifesztálódott pártállami struktúra természetét, a MKP-MDP valós befolyását,²⁷⁷ s hitt a közzétett racionális javaslatok – nyilvánosság révén megnövekedett – súlyában, s mert az egyelőre intern döntés nyilvánossá válása előtt még változást remélt a miniszter álláspontjában. Talán, mert felelős KÖZtisztségviselőként egyszerűen „nem hallgathatott”; diplomatikus változtatásokkal, sietve – még a vonatkozó miniszteri rendelet megszületése előtt – publikálta emlékiratát.

„*A pedagógiai főiskola és a tanítóképző intézetek*” című tanulmányát²⁷⁸ – lojalitását demonstrálva – Ortutay Gyula azon parlamenti megállapításával kezdte, amely az általános iskola mellett a nevelőképző főiskola megteremtését az 1868:XXXVIII. tc. óta a legjelentősebb oktatástörténeti fejleménynek minősítette. „*Az általános iskola és a pedagógiai főiskola megjelenésével nevelési intézményeink egész sora sorvadásnak vagy átalakulásnak indult, megszűnt vagy az elmúlás felé tart. Szinte egyetlen nevelési, tanítási intézményünk sincs, amelynek életében ne jelentene lényeges változást megszületésük, fejlődésük*” – írta, leszögezve, hogy tanulmányában „a tanítóképző intézetek helyzetét”, az általános iskola „ezek sorsára való hatását” vizsgálja részletesen.

Minisztere iránti lojalitásának nyilvánítása mellett fontosnak látta, hogy „a tanítói vonalat” is biztosítsa törekvéseikkel kapcsolatos rokonszenvéről: „A népiszkola megszűnőben van. A múlt tanítója a szakjellegű tanításra – képezésének megfelelően – általában nem alkalmas. A jövő tanítójának, nevelőjének alkalmasnak kell lennie mind az osztály-, mind a szaktanításra. *A népiszkolai tanítók elérték hosszú küzdelmük célját: a főiskolai nevelőképzést. Az új nevelők mind általános műveltség, mind szakműveltség, mind illetmény tekintetében felzárkóznak, a más főiskolai képezésük mellé. ... Be kell következnie a hivatásuk fontossága alapján megérdemelt társadalmi megbecsülésüknek. Kendőzés nélkül megmondhatjuk: a társadalmi felszabadulás iránti küzdelmük jogos küzdelem volt. ...*

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a tanítói, az általános iskolai nevelői pálya vonzó hatása és megbecsülése elsősorban a nevelő megfelelő életkörülményei biztosításának függvénye.” Ugyanakkor a reális perspektívák mérlegelésére, tudomásulvételére ösztönözte a tanítószágot: „Az általános iskola nevelőinek munkaterülete a pedagógiai főiskola egyre fokozódó működésének hatására a képesítés és képesség szerint fog rendeződni. *Népiskolai tanítóink nagyobb része az általános iskola alsó tagozatában találja meg majd munkaterületét. A másik, kisebb része, képességénél fogva, szakjellegű műveltségének szakosító tanfolyamok, önképzés útján való elmélyítésével a felső tagozatban.* A fokozatos rendeződésnek ez a természetes iránya azonban nem kerülhet ellentétbe az általános iskola egység-gondolatával” — szögezte le, majd meggyőződéssel hangsúlyozta: „Az alsó tagozati osztálytanítói munka sem jelentőség, sem teljesítmény tekintetében nem kisebb értékű, mint a felsőé. Éppen ezért mindenképpen kívánatos azonos értékelése.”

Miután lehetséges opponenseit jó szándékáról, szempontjaik messzemenő figyelembevételéről biztosította, rátért tulajdonképpeni témájára, arra, hogy mi is teszi a tanítóképzők kérdését oly fontossá:

„1. Jelenleg köznevelésünknek ez a leglényegesebb és legidőszerűbb kérdése.

2. *A pedagógiai főiskola a tanítóképző intézetek előtt a »lenni, vagy nem lenni« nagy kérdését vetette fel. A főiskola kifejlődésével a tanítóképzők — előbb vagy utóbb — megszűnnek vagy átalakulnak. Tanárságuk eddigi, középiskolai tanári rendű munkaterülete is megszűnik.* Sorsfordulójuk előestéjén szükségesnek tartjuk köznevelésünk helyes irányú fejlődése érdekében annak a megvizsgálását, hogy miféle új munkaterületek felé tartson az útjuk.

3. A pedagógiai főiskola az egy személyben osztály- és szaktanításra alkalmas nevelő kialakítását tűzte ki céljául. Az első feladat kimondottan tanítóképzési feladat. Ezzel eddig Magyarországon kerek 100 éven át csak a tanítóképző intézetek foglalkoztak. *A pedagógiai főiskola, a jövő nevelőképzés éppen ezért nem nélkülözheti a tanítóképző intézetek gazdag tapasztalati és elméleti munkásságát, értékeit.*

4. Meggyőződésünk, hogy *a tanítóképző intézetek munkásai, értékei a pedagógiai főiskola második feladatának, a szaktanításra alkalmas nevelők képzésének szempontjából is teljesen komoly mérlegelésre érdemesek.*²⁷⁹

5. A tanítóképző intézetek, általában szakiskoláink, iskolarendszerünkben »kisebbségi életet« éltek. A kisebbségek sorsát lényegében a többség intézi. *A tanítóképző intézetek sorsfordulóján a köznevelés érdekében állónak tartjuk azt, hogy lényegükről, fogyatékosságaikról, értékeikről tárgyilagos képet adjunk. A következőkben a múlt futó érintése alapján, részletesen foglalkozunk a mával és az elkövetkező és elmúló hónapokkal. A helyes diagnózis és prognózis felállításához kell a múlt ismerete. ...*

A ma tanítóképző intézete a múlt népiskola osztálytanítói szükségletére, tehát az általános iskolának csak az alsó tagozatára adhat megfelelő nevelőket. Szaképesítést nem nyújt. Öt év alatt nem is nyújthat.²⁸⁰

Tanítóképző intézeteink kettős célkitűzésüket: az általánosan művelt ember és a... kiváló tanító kialakítását nem valósíthatják meg. Mind az általános műveltségéből, mind a tanítói szakműveltségéből csak alapos ízelítőt adnak növendékeiknek, komoly elmélyülési lehetőségre nincs idő. ... A tanítóképzői ismeretszerzést sokoldalúság, bizonyos szétszóródottság, felületesség jellemzi. Ennek legfőbb okát abban látjuk, hogy a tanítóképző intézetekben, illetőleg líceumokban a heti 1–2 órás tantárgyak vannak túlsúlyban, szemben a gimnáziummal, amelyben 3–5 órás tantárgyak vannak többségben. Amíg a gimnáziumban a heti 1–2 órás tantárgyak száma a tantárgyak 31%-a, addig a tanítóképzőben 67%-a, a líceumban 57%-a. A heti 3–5 órás tantárgyak száma a gimnáziumban a tantárgyak 69%-a, a tanítóképzőben 33%-a, a líceumban 43%-a. A tanítóképzőben jelenleg 7, heti 1 órás tantárgy van!” — írta Rozsondai Zoltán, hozzátéve, hogy ugyanakkor „az ismeretnyújtás helyes módszeres útjának, az öntevékenység, munkáltatás elvének követésében iskoláink élén jártak a tanítóképző intézetek, s ebben a tekintetben általában mintaszerű munkát végeznek.”²⁸¹

Komoly értékei a középfokú tanítóképzőknek a gyakorló népiskolák is, amelyek „valóban mintaiskolák. Döntő szerepük van a mai, tapasztalati alapra épített, helyes módszerű népiskolai tanítói munka kialakításában. A tanítójelölt ötéves tanulmányi ideje alatt átlag 350-400 félórás tanítást lát. Ezzel szemben önállóan átlag csak 10-szer tanít, ami nem elég a gyakorlati készség elsajátítására” — írta, saját tanítóképzős tapasztalataira is emlékezve Rozsondai,²⁸² kartársaihoz hasonló kritikával illetve a hároméves líceum és a kétéves tanítóképző „kényszerű és 1941-ben átmenetinek szánt, azóta állandósult különös házasságát”²⁸³ ...

Ezt követően a tanítóképzők növendékeinek társadalmi összetételével kapcsolatos — az idő előrehaladtával egyre gyakoribb — észrevételekre reagált: „Tanítóképzőink legjobb tanulóanyaga mindenkor a szegény, egészséges, érintetlen társadalmi rétegek feltörő tanulói voltak.”²⁸⁴ Ebben a tekintetben a tanítóképzés virágkora az 1930-as évek körül volt, amikor a tanítói pályára az alkalmasság szempontjából erősen megrostált, csak jeles és jó rendű tanulók voltak felvehetőek. A líceum életbeléptetésével megszűnt ez az egészséges kiválasztás, s a tanítóképző intézetek és líceumok tanulóanyagának szintje erősen lesüllyedt”²⁸⁵ — ismerte el a szerző,²⁸⁶ a probléma felvetése módjával egyben a lehetséges megoldásra is utalva.

Indirekt módon, taktikusan vitába szállt a tanítóképző intézeti tanárokkal kapcsolatos sommás megállapításokkal is: „A tanítóképző intézeti tanárok általában egyszerűbb, népi szülők gyermekei. A legkiválóbb tanítóképző intézeti tanulókból kerültek ki. Haladásuk útján — írta, személyes emlékeire is utalva — általában szegénység kísérte őket.”²⁸⁷ Gyermekkoruk egyetlen nyelve általában az anyanyelv

volt. Az otthon kevés anyagi és szellemi útravalóval láthatta el őket.²⁸⁸ A tanárnő-jelöltek helyzete általában kedvezőbb, akár a tanítónő-jelölteké. ... Közoktatási, társadalmi rendszerünk szerkezete sem volt túl kedvező haladásukra. Bár az Apponyi Kollégiumba való felvétel alapfeltétele a kitűnő rendű előtanulmány volt, s ennek megfelelően a *tanítóképző intézeti tanárjelöltek a legélesebben megrostált pedagógusjelöltjeink voltak, munkásságukat mégsem kísérhették a komoly egyetemi tanulmányokkal rendszerint együtt járó tudományos fokozatok. Ezek megszerzésének feltételei: a tehetség, a szorgalom és a lehetőség.* A tanítóképző intézeti tanárjelöltekben hiánytalanul megvolt az első kettő, *hiányzott* azonban a harmadik, a lehetőség: *a középiskolai érettségi, mint alaki feltétel.* A kiváló középiskolai tanárjelölt tanulmányának természetes velejárója volt a tudományos fokozat megszerzése, a kiváló tanítóképző intézeti tanárénak ennek elmaradása.²⁸⁹ Az állami tanítóképző intézetek — egy kivételével — vidéki kisvárosokban vannak. A tudományos továbbképzés lehetősége is kedvezőtlen. A külföldi és belföldi ösztöndíj — főként a múltban — különös ritkaságként hullott a tanítóképzők felé. A tanárság... főiskolai és egyetemi tanulmányai során a tanítóképző intézet már említett fogyatékságaiból adódó hátrányokat leküzdötte.²⁹⁰ ...

Az állami tanítóképző intézeteknél jelenleg működő tanárok képesítésének minőségi megoszlása a következő: a szaktárgyakból kitűnő-dicséretes 85%, jeles-jó 13%, elégséges 2%. A pedagógiai minősítés: kitűnő-dicséretes 79%, jeles-jó 20%, elégséges 1%. A tanárság kiváló képesítésének és munkájának kell tulajdonítanunk azt a ténytet, hogy az 5000/1945. ME sz. rendelet 2. § (2) bekezdésének b) pontja alapján, alkalmatlanság címén az állami tanítóképző intézeti tanárok közül mindössze két tanárt, a tanári létszámnak csupán 0,9%-át bocsátották el. Az a) pont alapján elbocsátottak száma 5%, s ez is alatta marad a pedagógus-elbocsátások átlagos mértékének.²⁹¹ ... [A] közoktatási rendszerünkben adódó minden gátolás ellenére van a tanítóképző intézeti tanárságnak egyetemi r. tanára, vannak magántanárai, doktorai, szívesen látott egyetemi tanársegédei, gyakornokai. Az utóbbi időben a tanítóképző intézeti tanárjelöltek kiváló teljesítményének a szegedi tudományegyetem kara részéről való méltánylása és elismerése eredményeként számuk egyre emelkedik. ...

A tanítóképző intézeti tanárképzés minőségi képzés volt, és nem tartott lépést a jelentkező szükséglettel. Ennek következtében, főként a nem állami intézetekben, időnként erős tanárhiány jelentkezett.²⁹² A hiányt a középiskolai tanárok alkalmazása szüntette meg,²⁹³ — konstataálta Rozsondai Zoltán, egyben az államosítás előtti végső leltárát adva a középfokú tanítóképzők fenntartók szerinti megoszlásának:

állami tanítóképző intézet	9
állami tanítónőképző intézet	4
r. k. tanítóképző intézet	6
r. k. tanítónőképző intézet	25
g. k. tanítóképző intézet	1
ref. tanítóképző intézet	3
ref. tanítónőképző intézet	5
evang. tanítóképző intézet	2
evang. tanítónőképző intézet	1
izr. tanítóképző intézet	1
r. k. leánylíceum	3

Összesen:	60
-----------	----

A 13 állami és 47 egyházi képzőben (líceumban) az 1946/47. tanévben 294, ill. 663 tanítóképző intézeti tanár és gyakorlóiskolai tanító működött,²⁹⁴ a tanítóképző intézeti tanulók száma 12.156 volt. Valamennyiük számára létkérdés, hogy „mi lesz a tanítóképző intézetek sorsa? Hogyan illeszthetők be új nevelési rendszerünkbe úgy, hogy ez mindenképpen nevelési rendszerünk érdekét szolgálja, s emellett a közérdek összhangba hozható legyen a tanítóképző intézeti tanulók és nevelők érdekeivel? ... A hangsúly az elsőn van” — szögezte le Rozsondai Zoltán, hozzátéve, hogy mivel „két pedagógiai főiskola már megnyitotta kapuit, nyilvánvaló, hogy amilyen mértékben terebélyesednek a főiskolák, olyan mértékben sorvad el a jelenlegi tanítóképzés. Következő fejtegetéseink e tényen alapszanak. Köznevelésünk fejlődése ebben az irányban halad, s ma minden munkásának az a feladata, hogy támogassa ezt az irányt.”

Az általános iskolák mihamarabbi, színvonalas kiépítése érdekében a pedagógiai főiskolák létrehozását ösztönző kultúrpolitika támogatása, képvisellete azonban — Rozsondai Zoltán szerint — nem zárja ki, sőt kifejezetten igényli az átmenet mikéntjének komoly mérlegetését: „a jelenlegi tanítóképző intézetek új nevelési rendszerünkbe való beillesztésének, felszámolásának három lehetősége van: 1. a jelenlegi tanítóképzés folyamatának haladéktalan megszüntetése; 2. mindaddig változatlanul való megtartása, amíg a pedagógiai főiskolák rendszere teljes mértékben ki nem épül; 3. a képzés fokozatos megszüntetése, elsorvasztása, a jelenlegi képzési rendszer érintetlenül hagyásával vagy átmeneti átalakításával.

A tanítóképzés azonnali leállítása súlyosan érintené mindazokat a tanulókat, akik hivatástudattal léptek a tanítói pályára.²⁹⁵ Szerzett jogokat sértene. A központi intézkedés tervszerűségébe vetett hitet, annak hitelét ingatná meg, ami a tanítóképző intézeti–líceumi viszonylatban már úgyis eléggé megtépázott. Egyébként is, *köznevelésünkben nevelői hiány van.* Az első megoldást tehát el kell vetnünk.

A második lehetőség választását, a tanítóképzésnek még hosszabb ideig való érintetlenül hagyását, szintén elvetendőnek tartjuk. A tanítóképzés... fogyatékosságai régebben is égetően szükségessé tették volna gyengeségeinek megszüntetését. ...

A tanítóképző intézetek kérdéseinek megoldására a harmadik lehetőség marad: az intézetek fokozatos megszüntetése a jelenlegi képzés rendszerének átmeneti átalakításával. ... [Ennek] kettős irányúnak kellene lennie: az egyik a középiskolai színvonalnak megfelelő általános műveltség biztosítása, a másik az eddigi osztálytanítói képzésnek szakjellegű képzéssel való kiegészítése. ...

A pedagógiai főiskolák... csak fokozatosan építhetők ki. Általános iskolai életünkre való hatásuk csak három év múlva jelentkezik, s a rendkívül nagy tanárhiányt tekintve akkor is csak kismértékben. Jelenlegi tanítóképzőink már feleslegesen ontják az általános iskola alsó tagozatában való tanításra alkalmas tanítókat. Mindenképpen célszerűnek tartjuk... a jelenlegi tanítóképző intézeteknek vagy azok egy részének az átmeneti időben való olyan átalakítását, hogy az általános iskola felső tagozata részére is szaktanításra legalább részben alkalmas tanítókat bocsáthassanak ki.

E feladat megoldására tanítóképző intézeteink jó részét személyi és felszerelési tekintetben egyaránt alkalmasnak tartjuk. *E különleges feladat... a jelenlegi tanulmányi időnek hat évre való átmeneti felemelésével oldható meg.* Hangsúlyozni kívánjuk, hogy *csak átmeneti megoldásnak tekintjük* a kérdés illetően rendezését, s a nevelőképző főiskolák teljes üzembe helyezésével ezek az osztály- és egyben szakjellegű tanításra alkalmas tanítókat képző intézetek is bezárnák kapuikat. Azt is hangsúlyozzuk, hogy amennyiben a szakjellegű nevelőknek a nagy és gyors szükségleteknek megfelelő mennyiségben és időben való kibocsátása a pedagógiai főiskolák és szakosító tanfolyamok működése révén már most biztosított, a szaktanítóknak a jelzett módon való átmeneti képzése tárgyaltan. *Elgondolásunk szerint a tanítóképzők alsó négy osztálya a gimnáziumokkal azonos értékű, elmélyült tárgyi tudást, általános műveltséget adna, s érettségi vizsgálattal fejeződne be; a felső két év pedig csak szaktárgyi ismeretet és pedagógiai szakműveltséget nyújtana. Az első év az osztálytanításra, a második a szaktanításra való gyakorlati készséget fejlesztené ki*” — fejtegette az 1938-ban törvényerőre emelt tanítóképzési koncepciót (több tantestület javaslatával összhangban) a szaktanítóképzés új elemeivel kiegészítve Rozsondai Zoltán.²⁹⁶ Kitért a továbbképzés, a pedagógiai főiskolákkal létrejövő új felsőoktatási rendszerbe való beillesztés lehetőségére is: „A képzés a szükséghez képest részben tanfolyamokon, részben a főiskola esetleges későbbi hallgatása révén lenne elmélyíthető.”

Majd javaslata potenciális ellenzőihez fordult, annak bizonyítására, hogy elképzelése nem pusztán az átszervezéssel létében veszélyeztetett ügyosztály vezetőjének a *status quó*t védő akciója, hanem egy, az általános iskola ügye iránt elkötelezett — „az osztálytanítói túlképzés” problémáit sokoldalúan értő — szakem-

bernek az optimális megvalósítás útját vázoló koncepciója: „Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a tanítóképzés csupán osztálytanítói képesítő jellegének további fenntartása merőben pénz pazarlás s az elhelyezkedni nem tudó, illetőleg elhelyezésre nem alkalmas szellemi munkanélküliek termelése.²⁹⁷ *Köznevelésünknek hosszú ideig nincs szüksége csak osztálytanítókra, ellenben égető szüksége van szaktanítókra, tanárookra, vagy olyan osztálytanítókra, akik szakjellegű tanításra is képesek.* Véleményünk szerint sokkal egyszerűbb, célszerűbb, eredményesebb és olcsóbb a szaktanítónak a jelenlegi tanítóképzés keretének átmeneti kibővítésével való képzése, mint végzett tanítóknak tanfolyamok útján való kialakítása.²⁹⁸ A tanítási munkával párhuzamos tanulás sohasem lehet olyan értékű, mint a tanítási munka terhétől megszabadult tanulás. Egyébként is, az általános iskola szaknevelői szükséglete oly nagy, hogy véleményünk szerint még akkor is hosszú időbe telik a szükséglet kielégítése, ha a szakjellegű nevelőképzés négy helyen: a pedagógiai főiskolákon, a továbbképző tanfolyamokon, a tanítóképző intézetekben a már jelzett módon, valamint a tanárképző intézetekben teljes üzemben történik” — hangsúlyozta, a későbbiek ismeretében teljes joggal, Rozsondai Zoltán.

Koncepciója racionális megfontolás eredménye volt: a tanítói túlképzés és a szaktanárhiány problémáira próbált átmeneti megoldást kínálni, olyan helyzetben, amikor az akkor működő, általános iskolává fejlesztendő intézményekben, különböző becslések szerint 15.000–25.000 szaktanár hiányzott,²⁹⁹ s a létrejött pedagógiai főiskolák 1950-től évente csak néhány száz, jobb esetben egy-két ezer tanár kibocsátást tettek lehetővé. Számításai szerint ugyanis csak az akkor már működő 40.000 pedagógus természetes fogyásának pótlására évente 2000 új pedagógusra lett volna szükség, ami az addig működő 60 tanítóképző teljes volumenének megfelelő szám, s ehhez hozzáadódik a hiányzó tanárok pótlásához szükséges létszám. *Rozsondai Zoltán* diplomatikusan kitért a nevelőképző főiskolák számára s az azok szükséges volumenére vonatkozó számítások elől („ez nem lehet jelenlegi fejtegetésünk feladata”).³⁰⁰ *De gondolatmenetével teljesen egyértelművé tette, hogy az általános iskola kiépítésének időszakában, a megnövekedett szaktanár-szükséglet kielégítésére a meglévő tanerők, eszközök, intézmények optimális felhasználásával, a célnak megfelelő továbbképzésükkel/továbbfejlesztésükkel látta csak — legalábbis rövid távon — elfogadható minőség mellett kezelhetőnek a helyzetet. Érzékeltette: ilyen tanárszükséglet mellett — az ország akkori helyzetében, amikor a felsőfokú képzés gyors személyi, tárgyi és pénzügyi feltételei egyaránt hiányoztak³⁰¹ — a pedagógusképzés (úgy, ahogy) legnagyobb volument adó intézményhálózatát, a tanítóképzést, felszámolni irracionális lépés lenne, melynek (a szükséges létszám „gyorstalpaló tanfolyamokon” való biztosítása révén) csak a pedagógusképzés színvonala láthatja kárát.*

Az országos szaktanárhiány és a pedagógusképzéssel kapcsolatos megnövekedett elvárások idején — s a méltányosság elemi követelményei folytán — ugyanilyen racionális megfontolást igényelt Rozsondai Zoltán szerint az is, hogy „mi

legyen a tanítóképző intézeti tanárság és a gyakorlóiskolai tanítóság sorsa? A kérdést nevelési rendszerünk szükséglete és a tanítóképző intézeti tanárság és gyakorlóiskolai tanítóság képesítése, annak értéke és eddigi működése dönti el. Ez határozza meg új munkaterületét. Ez a munkaterület kétféle jellegű: az első munkaterület felvevőképessége korlátozott, és kiválasztás alapján foglalható el. A második munkaterület felvevőképessége nagy, s elfoglalásához kiválasztásra nincs szükség. Az első munkaterülethez sorolhatjuk a tanítóképző intézetek részbeni utódját, a pedagógiai főiskolát és gyakorlóiskoláját, a központi és külső tanügyigazgatást, a szabadművelődés területét s a jelenleg működő középiskolákat. A másodikhoz tartoznak az általános iskolák, az óvónőképző intézetek a tanítóképző intézetekből esetleg kialakuló középiskolák. ...

A pedagógiai főiskola feladata az egy személyben osztály- és szaktanításra egyaránt alkalmas nevelő kialakítása. A feladat első része kimondottan tanítóképzési feladat, s ezt a tanítóképzők 5 év alatt oldották meg... A polgári iskolai tanár képzése, aki egy személyben osztály- és szaktanításra alkalmas nevelő, tehát megfelel a pedagógiai főiskola nevelőképzési célkitűzésének, 4 évig tartott. A pedagógiai főiskola e kettős célt kívánja elérni. Ebben a rendkívüli vállalkozásában véleményünk szerint nem nélkülözheti a tanítóképző intézeti tanárság ama kiváló tagjainak munkásságát, akik tudományos és pedagógiai felkészültségük mellett egy személyben osztály- és szaktanításra is képesítettek, s így elsősorban lennének hivatottak az új főiskola kettős célkitűzésének megvalósítására. ... [A] főiskolák tanári testületének további kiépítésénél elsősorban a tanítóképző intézeti tanárság soraiból erre alkalmas tanárok kiválasztására kell törekedni” — hangsúlyozta, az addigi gyakorlat alig leplezett bírálataként Rozsondai Zoltán, tanítóképzős pedagógusokat javasolva a tanügyigazgatás, a tanfelügyelet, a szabadművelődés intézményeibe, az óvónőképzőkbe és az egyéb közép-, illetve általános iskolák tanári karaiba.

„Bárhogy alakul is a nevelőképzés újjászervezése, a fejlődés irányában kell maradnia, vigyázni kell arra, hogy ne vesszen el semmi abból, ami most jó, és teljesen kielégíttessék minden lényeges szükséglet” — idézte befejezésül Rozsondai Zoltán *Imre Sándor* szavait, az utolsó előtti pillanatban kérve és korrektül informálva a döntési helyzetben lévőköt: sáfárkodjanak gondos, felelős gazda módján a tanítóképzésben, a tanítóképzőkben rejlő értékekkel.³⁰² S bár időtállóan bizonyult tanulmánya végén jelezte, hogy fejtegetését azzal a hittel írta, hogy „talán ezzel is hozzájárulhat köznevelésünk szolgálatához”, ebben rövidesen csalódnia kellett.

Érvelését ugyan figyelemreméltónak találta az Országos Köznevelési Tanács alelnöke, a nevelőképző főiskolák régi elkötelezettje, *Kemény Gábor*, aki 1948. március 1-jei, Rozsondai Zoltánhoz írt levelében elismerte: „teljesen reális mérlegelés alapján keresed az értékmentés járható útját. Érveid és statisztikai adataid alapján teljesen átérzi az ember, hogy az a kétségtelenül szükséges és nagyszabá-

sú reform, amely 1947. november 17-én megindult, csak így oldható meg egészen, ha a régi intézmények tényleges produktív értékeit át tudjuk menteni.” Ám az ügy érdemi részét illetően leszögezte: „Nagy tapintatot és mégis nagy határozottságot követelő munka ez... (A) régi tanítóképzők, s főleg a felekezeti képzők szelleme maradi, ennek tulajdonítható, hogy pl. 1928-ban, amikor a tanítótársadalom követelte a főiskolai tanítóképzést, éppen a tanítóképző intézeti tanárok ellenzték e tervet; ezzel szemben egyes tanítóképző(s) tanárok kiváló kvalitása és a tanítás módszereiben való felkészültségük kétségtelen: ezt a mai demokratikus időkben nem szabad felhasználatlanul hagyni. Tehát tényleg csak az segít, amit tanulmányodban világosan megírsz: a régi intézmények fokozatos megszüntetése és a kiváló tanítóképző(s) tanárok tehetségükhöz méltó elhelyezése. Így az átmenet nem értékvesztést, ellenkezőleg állandó értékgyarapodást jelent” — írta, Rozsondai Zoltánt „a viszontlátásig szeretettel üdvözölve” az OKT akkor már súlyosan beteg, május 15-én elhunyt alelnöke.³⁰³

A tanítóképzéssel kapcsolatos érdemi döntés befolyásolására képes Mérei Ferenc viszont lényegi reflexió nélkül tolta félre Rozsondai Zoltán tanulmányát, olyannyira, hogy az MKP Pedagógus Pártcsoportjának vezetősége számára készült — a tanítóképzők megszüntetésére vonatkozó — április 1-jei javaslatában még a tanulmány szerzőjének nevét is rosszul írta: „A Rozsoldai-féle terv (az átmeneti időre hat évre emelni a tanítóképzőt és szakosítani) — nem elfogadható” — állította, s még a tanítóképző intézeti tanárokkal kapcsolatos javaslatait sem méltányolta: „A kiadandó rendeletnek lehetővé kell tenni, hogy a tanítóképző intézeti tanárok szaktárgyaikat — személyi elbírálás után — középiskolában is taníthassák”³⁰⁴ — olvashatjuk a tanítóképzős tanárokkal kapcsolatban változatlanul fenntartást tükröző előterjesztésben, melynek nyomán, immár egy Alexits György nevével fémjelzett javaslat készült az MKP Köznevelési Bizottságának „A tanítóképzők folyamatos megszüntetésére”.³⁰⁵

A Rozsondai Zoltán elemzését, javaslatait szinte teljesen figyelmen kívül hagyó dokumentumban — a képzők akkori tényleges felépítésével kapcsolatos meglepő tájékozatlanság mellett — markáns véleményt formáltak a tanítóképzők helyzetéről: „A tanítóképzők öt osztályból állnak, amelynek első 4 osztálya líceum (olyan középiskola, melynek végén közgazdasági egyetemre és pedagógiai főiskolára képesítő érettségi tehető), az V. osztály pedig a tulajdonképpeni tanítói oklevelet nyújtó speciális tanítóképzési rész. [...] A tanítóképzők tanterve legnagyobb részét heti egy-két órás tárgyakból épül fel, vagyis teljesen felszínes képzést nyújt: a növendékek sok mindenből hallanak valamit, de végeredményben semmit sem tudnak. Ennek következtében az okleveles tanítók az általános iskola felső tagozatát ellátni nem képesek. Feltétlenül szükséges tehát a pedagógusképzés teljes átalakítása (pedagógiai főiskola) és ennek során a tanítóképzés mai alakjának folyamatos megszüntetése. Ezt alátámasztja még az egész század folyamán növekvő tanítói munkanélküliség is... [A közeljövőben] az összes lehetséges kinevezés

megtörténte után is, mintegy 4000 állástalan tanító marad. A... 13,5 ezres tanulólétszám alapján viszont ehhez a számhoz még az idén 2500 okleveles tanító adandó hozzá” — állították, majd a gyakorlati megvalósítás lépéseit vázolták:³⁰⁶

„1. Az 1948/49. tanévben a tanítóképzők I. osztályai nem nyílnak meg.

2. A III. osztályt idén végeztek a líceum IV. osztályába mehetnek, de nem fejezhetik be tanulmányaikat az V. tanítóképző elvégzésével, hanem a IV. osztály után líceumi érettségit tehetnek. Más szóval az 1949/1950. tanévben már nem adunk ki tanítói oklevelet.

3. A pedagógiai főiskolák felállítása fokozott sebességgel történjék.”

Ezt követően az egyes állami képzők sorsára vonatkozó elképzeléseket vázolták,³⁰⁷ majd a politikai döntésekre jogosult fórum figyelmébe ajánlották: „Az egyházi tanítóképzők helyzete alaposan megvizsgálandó. Ha ugyanis a rendeletet tudomásulvétel végett csupán közöljük az egyházi hatóságokkal, akkor *félő, hogy az egyházi tanítóképzők tovább működnek*, ezzel növelik a tanítói munkanélküliséget, politikailag káros nevelést adnak, és elvonják a főiskolai képzéstől a tájékozatlan tanulóifjúságot. *Ha viszont rendelkezéseinket imperatívus kiterjesztjük az egyházi tanítóképzőkre is, akkor az ő igényeik pedagógiai főiskolák felállítására megnövekszenek.* A probléma tehát teljesen politikai jellegű, megállapítandó, hogy a jelen helyzetben az erőviszonyok milyen lépést tesznek lehetővé” — olvashatjuk az előterjesztésben.³⁰⁸

A Köznevelésben megjelent tanulmányára való érdemi reflexió hiányában, magunknak kell megkísérelnünk magyarázatot találni arra, vajon miért nem hatottak Mérei Ferencre, Alexits Györgyre és elvtársaikra Rozsondai Zoltánnak az értékmegőrzésre, a hagyományok, a régi, jó szakemberek új konstellációban való hasznosítására felszólító racionális érvei. Ennek egyik oka bizonyára az *egyházi nevelőképzés mihamarabbi megszüntetésére irányuló* — a katolikus egyházzal kibontakozott politikai birkózásban csak még határozottabbá vált — *törekvés volt*, márpedig a tanító(nő)képzők kb. 80%-a egyházi (több mint fele katolikus) kezelésben volt.³⁰⁹ Amíg a generális államosításra vonatkozó határozat meg nem született, a tanítóképzés régi formájának likvidálása s *állami* nevelőképző főiskolákkal való felváltása tűnhetett a kívánatos célhoz vezető legrövidebb útnak. A másik, ettől korántsem független motívum Rozsondai Zoltánnak a tanítóképzés pozitív hagyományai megőrzésére irányuló szándéka volt. Márpedig ez a képzés a megelőző évtizedekben — Mérei Ferenc és párttársai számára elfogadhatatlanul — az állami képzőkben is keresztény-nemzeti szellemiségű volt,³¹⁰ s kétségtelenül ilyen felkészítésben részesültek a tanítóképző intézeti tanárok az Apponyi Kollégiumban is. Mivel a „holnapra az egész világot megforgató” „fényes szelek” éppen ezen tradíciók meghaladását célozták,³¹¹ a pedagógus pártcsoporthoz vezetője számára „a tanítóképzők leépítése” „*döntő elvi kérdés*” volt.³¹² Ezért náluk a Rozsondai-féle érvelés pragmatikus vonatkozásai süket fülekre találtak, s a mégis átszűrődött mozzanatok kontraproduktívnak bizonyultak: nem hittek a régi út

folytathatóságában,³¹³ s kevésbé a régi világban szocializálódott, világnézeti és módszertani szempontból egyaránt konzervatívnak tartott tanítóképzős tanárok pedagógusképzésben való felhasználhatóságában.³¹⁴

„Olyan pedagógusok kialakításáról van szó, akik alsó fokon osztálytanításra, felső fokon pedig bizonyos tárgycsoportok szaktanítására nyernek képesítést. Hagyományai, példái az ilyenfajta képzésnek hazánkban egyáltalán nincsenek, s a külföldön is aligha találhatók használható minták: a főiskolának teljesen az újfajta célt szolgáló, *sui generis* intézménynek kell lennie...

A tanítóképző intézetnél többet, az egyetemmel szemben mást kell nyújtania. Pedagógiai főiskoláról van szó, s a nevelői szempontokat kell irányításként követnie. Nevelői hivatástudattól fűtött, pedagógiai szemléletű, művelt munkásokat kell falai közül kibocsátania a jövőbeni Magyarország alakítására; jelöltjeinek olyan szakműveltséget kell nyújtania, amelynek a nevelői szempont adja meg sajátos színezetét” — írták a *Köznevelés* 1948. április 15-i számában, amelyben egyébként a középiskolai tanárok mellett a tudományos munkássággal s gyakorlattal rendelkező tanítóképző intézeti tanárokat is jelentkezésre hívták.³¹⁵

Belső használatra szánt anyagaikban azonban azt sem rejtették véka alá, hogy „a pedagógiai főiskolák felállításának és kifejlesztése politikai szempontból is elsőrendűen fontos. Legközvetlenebb feladatunk ezeknek az intézményeknek határozott profilú kommunista főiskolákká való szervezése. *Míg a tanítóképző intézetek az elmúlt idők reakciós szellemű nevelőképzésének melegágyai voltak,*³¹⁶ *s míg ezeket a hagyományokat az államosított képzők sem tudják máról holnapra feladni, a pedagógiai főiskolák hagyománytalan intézmények, tehát maguk alakítanak ki maguknak kommunista hagyományokat*”³¹⁷ — írta, egy vélhetően 1948 tavaszán–nyarán papírra vetett feljegyzésében — számunkra Rozsondai Zoltán javaslatainak figyelmen kívül hagyását is indokolva — *Mérei Ferenc*.³¹⁸

E megfontolások jegyében az MKP Köznevelési Bizottsága 1948. április 13-i ülésén jóváhagyta Alexits György ismertetett javaslatát, s így hat nap múlva napvilágot látott³¹⁹ *Ortutay Gyula* tankerületi főigazgatókhoz címzett — tájékoztatásul az egyházi főhatóságoknak is megküldött — 160.950/1948. V. 2. számú rendelete:

„A 6650/1945. ME számú rendelettel létesített általános iskola felső tagozatában általában szakjellegű tanítás lépett életbe, szemben a népiskola kizárólagos osztálytanításával. Az *általános iskola osztály- és egyben szakjellegű nevelői szükségletét az iskola egységének megóvása végett egységesen pedagógiai főiskolákon kívánom biztosítani. Minthogy e feladatot a tanítóképző intézetek nem oldhatják meg, elhatároztam a jelenlegi tanítóképzés fokozatos megszüntetését. Ezt a lépésemet az is időszzerűvé teszi, hogy az általános iskolában mutatkozó rendkívül nagy szaknevelői szükséglettel szemben az osztálytanításra képesített tanítóknak felesleg van, s a jelenlegi tanítóképzés változatlanul való megtartása éppen ezért a tanítói pályán elhelyezkedni nem tudó szellemi munkanélküliek számának tovább-*

bi, nem kívánatos emelkedését eredményezné. Az *állami tanítóképző intézetek és líceumok fokozatos megszüntetése ügyében* tehát a következőket rendelem el:

1. Az 1948/49. iskolai évben — a pécsi, délszláv tanításhelyű líceum és tanítóképző intézet kivételével — *valamennyi állami tanítóképző intézet és líceum, tanítónőképző intézet és leánylíceum I. osztályában, valamint tanítóképző intézeti IV. osztályában a tanítást szüneteltetni kell. A líceum és leánylíceumok jelenlegi III. osztályos tanulói a líceum IV. osztályában folytathatják tanulmányaikat.*³²⁰

2. A szünetelő líceumi, illetőleg leánylíceumi I. osztály helyett a budapesti XII. ker., a bajai, a kiskunfélegyházi, nyíregyházi, pápai³²¹ és békési áll. tanítóképző intézetben *a gimnázium V. osztálya*, a cinkotai áll. tanítónőképző intézetben és a jászberényi tanítóképző intézetben *a leánygimnázium V. osztálya*, a budapesti II. ker. és a győri áll. tanítónőképző intézetben *az óvónőképző intézet I. osztálya nyílik meg.*

A budapesti VII. ker. áll. tanítónőképző intézetben, a kőszegi áll. tanítóképző intézetben a megfelelő iskolaépületek hiánya miatt a szünetelő leánylíceumi, ill. líceumi I. osztályok helyett új osztály nem nyitható meg.

3. Azokban az intézetekben, ahol az 1948/49. iskolai évben új osztályként a gimnázium, illetőleg leánygimnázium V. osztályát kell megnyitni, *a polgári iskolát végzett tanulók minden felvételi vagy különbözeti vizsgálat nélkül felvehetők* ezekbe az osztályokba. Ezeknek a gimnáziumi vagy leánygimnáziumi osztályoknak átmenetileg külön *helyi tantervet* adok ki.³²²

4. *A tanítóképző intézetek tanári testületei jelenlegi szolgálati helyük érintetlenül hagyásával a megszűnő líceumi, illetőleg leánylíceumi I. osztály helyében megnyíló új osztályokra kiterjesztetten folytatják működésüket.*³²³

A tanítóképző intézeti tanárok feltétel nélküli alkalmazására vonatkozó módosításban talán Rozsondai Zoltán keze nyomát regisztrálhatjuk, egyebekben azonban úgy tűnik, elgondolásaiból semmit sem sikerült érvényesítenie. Érvelése, ha nem is észrevétlen, de hatástalan maradt, *ügydöntőnek szánt emlékirata az iskolák fölötti befolyás megszerzéséért/megtartásáért vívott, egyre élesedő politikai küzdelemben, csak emlék-iratnak bizonyult, többféle értelemben is:*

– Időtálló, tárgyyszerű értékelését adta (emlékét rögzítette) a középfokú ötéves tanítóképzés teljesítményének.³²⁴

– Meggyőzően demonstrálta, hogy az általános iskola nevelőszükségletének biztosítására a döntésre hivatottak választhattak volna a megvalósultnál járhatóbb, effektívebb, kevesebb minőségi veszteséggel járó utat is.

– Maradandó példáját nyújtotta a hivatásának élő köztisztviselő hozzáértő, lojális, ugyanakkor bátor kiállásának.³²⁵

Kezdeményezésének szinte teljes kudarca ugyanakkor rá kellett, hogy döbentse: mozgásteret, befolyása, egy éppen megszüntetésre ítélt intézményhálózat és ezért a bizonytalan jövőjű V. 2. ügyosztály élén³²⁶ lényegesen szűkült; *az új oktatáspolitikai konstellációban — ha nem akar belenyugodni a tanítóképzéssel*

kapcsolatos kedvezőtlen döntések sorozatába — tartósan „gerilla harcmodorra” kényszerül...

6. ÁLLAMOSÍTÁS, PEDAGÓGIAI GIMNÁZIUM, NÉGYÉVES TANÍTÓKÉPZÉS — MENTENI, AMI MENTHETŐ

„1948 tavaszán a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte a tanítóképzők megszüntetését” — írta évek múltán egy feljegyzésében Rozsondai Zoltán,³²⁷ hozzátéve, hogy ezért az egyházi tanítóképzőket államosító³²⁸ 1948. évi XXXIII. tc. nyomán szeptemberben mindenütt „helyi tantervű humán- vagy reálgimnáziumi osztályokban” kezdtek tanulmányaikat az elsősök.³²⁹

Az 1948. szeptember 1–december 31. közötti időszakra szóló munkatervében³³⁰ Rozsondai Zoltán jelezte: a tanítóképzéssel kapcsolatos miniszteri rendelkezések következtében „az ügyosztály munkájának alapjellege nem fejlesztő, iskolaszervező, építő, hanem megszüntető, felszámoló, átszervező. Ez... egyaránt vonatkozik az állami és államosított iskolákra. Az államosítás... az államosítás előtti munka jellegén főként a terjedelem s az államosítással együtt járó különleges intézkedések tekintetében változtatott.”³³¹ ... Két sarkalatos kérdésünk van: a) a tanítást nem vállaló 319 szerzetes nevelő³³² megfelelő pótlása; b) a szerzetes intézményekkel összefüggő tanulóotthonokban a köztartás működésének megindítása. Az első kérdés megoldása azért jelent rendkívüli gondot, mert az állami tanítóképző intézeti nevelők száma alig 300,³³³ a második azért, mert egy-egy önálló köztartás létesítéséhez átlag 30–50000 forint és gyors intézkedés szükséges.³³⁴ ... A szerzetes tanárok pótlásának eszközei: a kötelező óraszám emelése, tanárok áthelyezése, óraadói megbízása; különböző képesítésű tanárok alkalmazása, nyugdíjasok igénybevétele.³³⁵ ... [L]ényeges... a gyakran mozaik összetételű tanári testületek összes személyi, anyagi, tanulmányi kérdéseinek gondozása, a tanulmányi színvonalnak, összhangjának biztosítása” — írta Rozsondai Zoltán, tervzetében a szervezett visszavonulást, a még folyó képzésben a lehetőséghez mért színvonal-tartást, a diákok és tanárok sorsának, érdekeinek figyelembevételét,³³⁶ s talán egy esetleges újabb fordulatban reménykedve, az intézményhálózatban is az értékőrzést, állagmegóvást forszírozva.³³⁷ „Az ügyosztály elsősorban a tanítóképző V. osztályában és a gimnázium V. osztályában kívánja minden körülmények között biztosítani a szakszerű tanítást. A tanítóképző intézeti osztályban éppen ezért lehetőleg csak tanítóképző intézeti tanárokat kíván beosztani, a polgári iskolai tanulók részére megszervezett gimnáziumi V. osztályba pedig a rendelkezésre álló legkiválóbb tanárokat” — írta 1948 szeptemberében az osztályvezető.³³⁸

Nem sejtette, hogy az ily módon gimnáziumi (I.), líceumi (II–IV.) és tanítóképző intézeti (V.) osztályokból álló intézmény helyébe 1949 őszén a négyéves

*pedagógiai gimnázium lép.*³³⁹ Az egységes középiskola megteremtése jegyében elfogadott, tiszavirág-életű koncepció meg akarta szüntetni „a tanító- és óvónőképző intézetek tanításának jellegzetességét: az ismeretszerzés szétaprózottságát, szétszórtságát, felületességét. Mind az általános műveltség, mind a szakműveltségadás területén elmélyülésre, alaposra törekedett, s meg kívánta szüntetni a tanító- és óvónőképzés »zsákutcáját«. Célkitűzésének megfelelően, valamennyi osztályt rendkívül feszített órateranggal és tanteranggal az egységes középiskolai rendszerbe gyömöszölte be. ... *A pedagógiai gimnázium kettős, teljes értékű tantervi célkitűzéseinek megvalósítása súlyos maximalizmusnak bizonyult.* A gimnáziumival közel egyenértékű közismereti, a tanítóképzési és óvónőképzési szakanyagnak négyévi tanulási keretbe való bezúfolása a heti óraszámnak 38-40, a rendkívüli feladatokkal még magasabbra való emelése rendkívül súlyos megterhelést jelentett a tanulók számára.³⁴⁰ ... A volt líceumi osztályoknak pedagógiai gimnáziumi osztályokká való átalakítása gyakorlatilag leküzdhetetlen tantervi nehézségeket hozott... ellentmondásai magukban hordozták elmúlásának feltételeit...³⁴¹ A Központi Vezetőség a vallás- és közoktatásügyi minisztérium munkájáról 1950 áprilisában súlyos [ideologikus, túlzó, a hibák okát „az ellenség aknamunkájában” kereső, kíméletlen — D. P.] kritikát mondott,³⁴² ... a pedagógiai gimnázium egyévi működés után megszűnt, s bekövetkezett tanítóképzővé való átszervezése.³⁴³ Az 1948 tavaszán »véglegesen« megszűntetett tanítóképző intézet új célkitűzéssel, új alakban, új szakiskolaként jelent meg: *1950 szeptemberében megnyílt a négyéves tanítóképző.*”³⁴⁴

Az intézményt létrehozó *1950. évi 43. sz. tvr.* értelmében „a tanítóképzők feladata az általános iskola alsó tagozata (I–IV. osztály) részére a szocialista nevelés elveinek megfelelően képzett, általánosan művelt, felsőbb tanulmányokra is képesített nevelők elméleti és gyakorlati képzése. ... Tanítóképzőt csak az állam tarthat fenn. ... [A] képzés időtartama négy év, melyet egy gyakorlóév követ. ... A tanítóképzőben közismereti tantárgyakat és a tanítóképző szakirányának megfelelő elméleti és gyakorlati tantárgyakat kell tanítani. A tanulók tanítási gyakorlati kiképzésének helye a tanítóképzővel szervezetileg összefüggő gyakorló általános iskola” — olvashatjuk a rendeletben, amely egyebek között a IV. évet lezáró érettségi vizsgáról és a gyakorlóévet követő képesítő vizsgáról is intézkedett.³⁴⁵

A tanítóképzés idejét lényegében a három évtizeddel korábbi szintre csökkentő átszervezést³⁴⁶ eleve súlyos fenntartással fogadó *Rozsondai Zoltán* — két tanév tapasztalatai alapján — a következőképpen jellemezte³⁴⁷ az új intézményt: „*A volt kapitalista társadalmi rendszer tanítóképzésének világnézeti alapja a valláserkölcs világnézet volt.*”³⁴⁸ *Új társadalmi rendszerünkben, a szocializmus építésének korszakában a tanítóképzés alapja a természettudományos világnézet, a dialektikus materializmus lett.*”³⁴⁹ ... A múlt tanítóképző intézete és a ma tanítóképzője között ez a legdöntőbb különbség” — írta,³⁵⁰ majd további sajátosságokat rögzített. „... [M]élyreható változások mentek végbe a tanulók szociális összetételében. ... [

A "kis emberek" iskolájába] a tanítóképzőbe nagy tömegben vonultak be a dolgozóparaszt- és munkásgyermekek."³⁵¹ Az államosításig a képzős tanárok kétharmada egyházi intézményekben tanított. Ezért részben ideológiai okokból, a korábban világnézetileg meglehetősen homogén tantestületek fellazításának céljával, tudatosan kezdeményezett, részben az időszakra általánosan jellemző rutin „átcsoportosítások” folytán, a tantestületek összetétele „a szakszerűség szempontjából kedvezőtlenül” alakult. Tagjaik alig negyede rendelkezett tanítóképző intézeti tanári képesítéssel,³⁵² így „a minőségi tanítóképzést, szakképzést, a négyéves keretben csak csökkentett, lefokozott mértékben oldhatták meg”³⁵³ — tette hozzá 1952. július 8-án. „[A] tanítóképzés kettős és bizonyos tekintetben divergáló célkitűzése a négyéves tanulási időkeretben — ahogy a századelőn is — az ismeretszerzés szétaprózottságára, szétszórtságára, felületességére vezetett.”³⁵⁴ ... A gyakorló tanítójelölti év a képzés színvonalának emelése szempontjából kevés eredményt hozott”, sőt a képesítő vizsgák tanúsága szerint a munkában töltött év alatt „megkoptak” a jelöltek ismeretei.³⁵⁵ Az első másfél év tapasztalatai nyomán *Porzolt István*, a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója 1951. február 4-i feljegyzésében már az ötéves képzés módosított formában való visszaállítását javasolta: „*tanítóképzésünk mai rendjét nem látom teljes értékűnek... [A]z a véleményem, hogy apró-cseprő javítgatásokkal nem lehet a célhoz közelebb jutni. Egy döntő jelentőségű elvi változtatásra lenne szükség véleményem szerint: a mai, párhuzamosan haladó általánosan művelő cél és kiváló szakmai képzés nyújtására való törekvés helyett, jobban megalapozott általános műveltségű, legalább fő vonásaiban már kialakult szocialista (kommunista) személyiségeket kellene kiváló pedagógiai szakismeretekkel és készségekkel rendelkező tanítóvá képezni*” — írta, lényegében a humán gimnázium négy osztályára épülő, az intézetben folytatódó érdemi V. évfolyamot javasolva.³⁵⁶ A képző intézményekből a különböző pártfórumokhoz érkező jelentések arról is beszámoltak, hogy — különösen a fiú-tanítóképzőkben — beiskolázási nehézségek folytán „a tanulók nagy része átirányított” volt, ami a pályán maradásuk, tanítói hivatástudatuk kialakítása szempontjából komoly nehézségek forrásává vált.³⁵⁷

A változtatás szándéka tükröződött *Darvas József* miniszternek „az általános, középiskolai és tanítóképzői tantervek átdolgozására” vonatkozó, 1952. szeptember 18-i javaslatában is, amely a hiányosságokra reflektálva tantervi és tankönyvi módosításokat javasolt a problémák kezelésére, s a döntésre illetékes pártfórum számára készült határozati javaslatában is *figyelmen kívül hagyta a tanítóképzés eredeti (ötéves) képzési idejének visszaállítására irányuló felvetéseket.*³⁵⁸

Bizonyára a címzettnél is jobban megfogadta *Rákosi Mátyás* üzenetét, melyet a Középiskolai Főosztály vezetője, *Vadász Ferencné* útján küldött az „örökké nyughatatlan” *Rozsondai Zoltánnak*: „Van valaki a tanítóképzői osztályon, aki ugrál, mint egy kis egér, fel akarja emeltetni a tanítóképzők képzési idejét. Ne ugráljon, hagyjon fel ennek a kérdésnek az erőltetésével!” — figyelmeztetett a „nagy tanító és vezető”³⁵⁹ — a továbbiak ismeretében, nem sok eredménnyel.³⁶⁰ *Rozsondai Zoltán* ugyanis fáradhatatlanul gyártotta a négyéves tanítóképzés tartóhatatlanságát sejtető, érzékeltető, majd egyenesen deklarátor feljegyzéseit,³⁶¹ sőt ez irányú álláspontját közvetlenül is közölte a téma iránt kevés fogékonyságot mutató *Erdey-Grúz Tiborral*. Már a beiktatását követő beszélgetésen éles vitába keveredett az új miniszterrel, aki azzal nyugtatgatta Őt, hogy „azért ne gondolja, hogy ezen a téren visszaléptünk vagy 100 évet!” „Százat ugyan nem, de ötvenet igen” — feleltem erre, írta memoárjában a tanítóképzős szakember.³⁶²

Viszonyuk különösen akkor vált feszültté,³⁶³ amikor a miniszter — a képzési idő visszaállításával kapcsolatos javaslatokat s a kétéves felsőfokú tanítóképzés rentabilitására vonatkozó számításokat figyelmen kívül hagyva — az egységes tanárképzésre vonatkozó, 1954. február 24-én *Farkas Mihálynak* átküldött tervezetében csak annyiban foglalkozott a (változatlanul négyéves) tanítóképzéssel, amennyiben azt a szaktanár/tanító túlképzés problémái megkívánták. Az 1955

nyarától várható tanítófelesleget a felső tagozatos képzésbe, az úttörőmozgalom, a népművelés, az MTH-otthonok területére történő átirányításukkal, a tanteremépítések fokozásával, illetve 1954 őszétől a 48-ból 20 tanítóképző fokozatos visszafejlesztésével látta megoldhatónak.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Agitációs és Propaganda Osztálya március 2-án szempontunkból fontos megjegyzéseket fűzött az előterjesztéshez: úgy vélték, hogy az nem összefüggéseiben kezeli a pedagógusképzés súlyos problémáit, s figyelmen kívül hagyja a tervezett intézkedés politikai kihatásait is. Úgy látták, *hogy a pedagógusképzők normális létszámának megállapításával elért megtakarítással és a pedagógusképzés átfogó reformjával megoldható a pedagógusképzés magasabb színvonalra emelése minden területen, s a középiskolai képzésre épülő kétéves szakiskolai tanítóképzés mellett érveltek.*

A dokumentumot összeállító KV-munkatársak — helyzetükből és az írás jellegéből adódóan — nem bocsátkoztak részletekbe arra vonatkozóan, hogy vajon miképpen is lehetne jól megszervezni, korszerűsíteni a tanítóképzést. Valószínűleg ehhez kérték az OM illetékes ügyosztályának javaslatát, amit négy nap múlva *Rozsondai Zoltán* el is készített „*Nevelőképzési kérdések*” címmel³⁶⁴ — *Bence Gyulának* címezve. Az akkoriban a pártközpont s a miniszteriumok közötti levelezésben szokatlan, „nem bizalmas” jelzéssel ellátott feljegyzésében a nagy tapasztalattal rendelkező szakember — a döntéshozók számára fontos szempontokat, „hívószavakat” előtérbe állítva — kifejtette, hogy *„a hatéves képzés teljes értékű tanítóképzést jelentene minden tekintetben. A szocializmus építése korszakában mind az általános iskolai tanítás, mind az általános iskolai tanító társadalmi, kulturális irányító feladata, a világnézeti harcban való helytállása szempontjából ez a képzés lenne a teljes értékű. Három megoldási lehetőséget látunk.*”³⁶⁵

a) *Hatéves tanítóképző*: az általános iskolára épített 6 évfolyam teljes egészében, kezdettől fogva a tanítóképző céljait szolgálná. Biztosítaná az általános és a pedagógiai műveltséget, pedagógiai és az általános iskolai alsó tagozati tanítás szempontjából szükséges egyéb készségek (ének-zene, rajz, testnevelés) kialakítását. A hat évet tanítóképesítő vizsga zárná le. Oklevele képesítene az általános iskola alsó tagozatában való tanításra; felvételi vizsgával felsőbb tanulmányokra.

b) *Érettségire épített két évfolyamos tanítóképzés*. Kettős megoldási lehetőség van: az általános gimnáziumi érettségire és az olyan érettségire épített, mely biztosítja már a tanítói szakkészségek (ének, rajzi készség) megszerzését.

Az *általános gimnáziumi érettségire* épített tanítóképzés előnyei: iskolarendszerünk minden megrázkódtatás nélkül áttérhetne erre a képzésre. A múltban is volt ilyen jellegű képzés: gimnáziumi érettségivel, különbözeti vizsga alapján egész osztályok végezték el a tanítóképző V. osztályát, s szereztek tanítói képesítést. E tanítók általában beváltak. Nagyobb hiányok a készségek, a hivatástudat területén jelentkeztek.

A tanítóképzést előkészítő szakközépiskolai érettségire épített kétéves tanítóképzés.

Előnyei: az életkorhoz és hosszabb időhöz kötött tanítói szakkészségek kialakítását (énekezen, testnevelés, rajz) teljes mértékben biztosítaná, a tanítói pedagógiai jellegű tapasztalatok szerzésére az általános iskola látogatásával módot adna, s ezzel hozzájárulna a tanítói hivatástudat kialakításához.

Hátránya: a tanulóanyag megfelelő kiválasztása nélkül, az iskola könnyen másodrangú, gyenge középiskolává fejlődne ki. Megfelelő irányítás nélkül a kiváló tanulók nem a pedagógiai pályát, a tanítói foglalkozást választanák további célul. Ugyanez vonatkozik az általános gimnáziumi érettségire alapozott tanítóképzésre.

Mindent egybevetve: *legcélszerűbbnek a teljes értékű tanítóképzés megoldása szempontjából a megfelelő szakjellegű középiskolára épített kétéves (akadémiai jellegű, értékű) tanítóképzés látszik.*³⁶⁶ Abban az esetben, ha a gimnáziumi érettségire épített képzést valósítjuk meg, a tanítói szakkészségek kialakítása érdekében általános gimnáziumaink egy részébe (a szükségleteknek megfelelő mértékben) kötelező tárgyként az énekezen, egy részébe pedig a rajzot kellene bevezetni. A másik megoldási mód az lehetne, hogy a gimnáziumokba ezeket a tárgyakat sehol sem vezetjük be és a kétéves tanítóképzésre bízunk az énekezen és rajzi készség kialakítását, úgy ahogyan ma a pedagógiai főiskolákon is megy. Ennek hátránya: kétéves képzés megfelelő előképzés nélkül nem elegendő elfogadható készség kialakítására; a készségek kialakításának illetőleg megalapozásának ideje életkorhoz kötött, főként a zenében” — írta Rozsondai Zoltán, majd reális helyzetmegítélésé folytatán sietve hozzátette: „*Átmenetileg teljesen elfogadható megoldásnak tekintjük az ötéves tanítóképzést. Megvalósítása rendkívül nagy haladást jelentene a mai sívár helyzethez képest*”³⁶⁷, mivel:

„a) A tanítójelöltek tárgyi tudása, pedagógiai készsége, politikai-erkölcsi magatartása, világnézete aránytalanul mélyebben lenne kialakítható, mint ma. Megszűnne a tanítójelöltek mai elviselhetetlen túlterhelése.

b) Lényeges mértékben enyhítené a jelenleg meglévő nevelőfelesleg következtében előállott alkalmazási kérdéseket (Sic!). A jelenlegi III. éves, esetleg a IV. éves tanítójelöltek különösebb tanulmányi nehézség nélkül végezhetnék el az ötéves tanítóképzőt, s költségvetésileg is megtakarítást jelentene a képzési idő felemelése. A jelöltek alkalmazása költségesebb, mint taníttatása” — hangsúlyozta az ideológiai-politikai mozzanatok mellett gazdaságiak iránt is egyre fogékonyabb pártvezetők figyelmét felkelteni, az ügghöz megnyerni szándékozó tanítóképzős szakember.

Nem is teljesen eredménytelenül: 1954 tavaszán–nyarán ugyanis a pártközpont és a miniszterelnökség segítségével — a miniszter tartózkodása ellenére — javaslatot készítettek a Politikai Bizottság számára a megmaradó intézetek³⁶⁸ képzési idejének 5 évre való visszaállításáról. „*A tanítóképzés legjobb megoldása az lenne, ha főiskolai fokra tudnánk emelni*” — írta akkor a pártközpont illetékeseként

a nemrég elhunyt *Köte Sándor*, hozzátéve, hogy „*az 5 éves képzés bevezetése azonnal szükséges — a 4 éves képzés bevezetése bűnös könnyelműség volt...*”³⁶⁹

A javaslatot a Politikai Bizottság „a népgazdaság helyzetére” hivatkozva 1954. július 14-én elvetette.³⁷⁰ Nem maradt más hátra, mint a drasztikusan csökkentett képzési volumen mellett, az adott időkeretben hatékonyabb képzésre törekedni: a szakiskola jelleg erősítésével s a továbbtanulásra való felkészítés céljának elhagyásával. Vagyis a korábbi „zsákutcás jelleg” erősítésével. *Az átmenetileg ismét Rozsondai Zoltán által irányított ügyosztály — a tanítóképzős tanárok, igazgatók támogatásával*³⁷¹ — *de facto „jelelte” a feladat végrehajtását. Ettől aligha függetlenül, a tanítóképzők igazgatói még egy 1954. decemberi országos értekezleten sem voltak hajlandók érdemben tárgyalni a változatlanul 4 éves képzés új koncepciójáról, hiszen a megbeszélés a minisztériumi főosztályvezető asszony (Vadász Ferencné) „helytelen irányítása folytán, részben a jelenlevő tanítóképzős pedagógusok ellenállása miatt, helytelen irányba terelődött, s lényegében az 5 éves tanítóképző szükségességének igazolását tűzte ki célul*”³⁷² — olvashatjuk egy korabeli feljegyzésben.

Jóboru Magda

Erre utal *Jóboru Magda* egy 1955. márciusi megjegyzése is: „*azt tapasztaltuk, hogy tanítóképzős nevelőink egy része még mindig azon a nézeten van, hogy négy év alatt nem lehet jó tanítókat képezni. Még a tanévben össze fogjuk hívni a képzők igazgatóit és tanulmányi vezetőit, és ismertetni fogjuk velük az új óra- és tantervek alapelveit. Meg vagyunk győződve, hogy ez az ismertetés meg fogja változtatni a nézetüket...*” — hangsúlyozta a miniszterhelyettes asszony.³⁷³ A kemény politikai nyomást érzékelve, s hivatali kötelességüknek megfelelően az ügyosztály dolgozói végül is — legalábbis formálisan — elkészítették a négyéves tanítóképzés új irányelveit.³⁷⁴ A politikai értelemben meglehetősen visszafogott, s az anyanyelv jobb oktatása érdekében az orosz nyelv oktatásának fakultatívva té-

telét javasló (!), egyébként meglehetősen vázlatos tervezetet az OM Kollégiumának 1955. március 10-i ülésén a résztvevők komoly kritikával illették.

Összefoglalójában *Erdey-Grúz Tibor* megállapította „*hogy az anyag nem tűz ki meghatározott politikai célt, nem az adott társadalmi helyzetből indul ki. Az kétségtelen, hogy a négyéves tanítóképző tantervének összeállítása nem könnyű feladat, azonban az anyagból az tűnik ki, hogy nem is vetettek minden erőt latba, hogy a négyéves tanítóképző adta maximális lehetőségeket kihasználják. ... Az előterjesztés nem hangsúlyozza ki a tanítóképző speciális célját és jellegét, vagyis azt, hogy középfokú szakiskola... A cél meghatározásánál azonban a továbbtanulás, mint egyik célkitűzés ne szerepeljen*” — hangsúlyozta a miniszter,³⁷⁵ hozzátéve: „*az orosz nyelv kötelező tárgyként való kihagyása nem helyes, az új tantervben is szerepelnie kell*”. ... Majd bírálóan megállapította: „*a javaslat az egyes tárgyakat ideológiai kapcsolattal nem fogja össze*”.³⁷⁶

Rozsondai Zoltán a rendkívül kemény bírálatokat az eredetileg 13 oldalas anyag 6 oldalra zsugorításának kényszerével hátrította el, hozzátéve, hogy „*ha Petőfit arra szorították volna, hogy 8 versszak helyett csak 2 szakaszban írja meg a »Szeptember végén«-t, az sohasem lett volna világhírű költemény...*” *Hangsúlyozta* ugyanakkor, hogy „*a tanítóképzés alapkérdései problematikusak, és az egész iskolatípusban rendkívül sok a probléma. ... Kérésünk az, mivel ez erősen tudományos jellegű probléma, ezt a Tudományos Intézet végezhesse el.*”³⁷⁷ *E gesztusával elhárította az ügyosztálytól a tanítóképzés csonkításának feladatát, ám passzív rezisztenciájával,*³⁷⁸ *humorba öltött távolságtartásával megpecsételte saját sorsát is.*

7. MÁSODIK VONALBAN — A KÉPZÉSI IDŐ FELEMELÉSÉÉRT, A FELSŐFOKÚ TANÍTÓKÉPZÉSÉRT

A Nagy Imre menesztését követő légkörben³⁷⁹ *Vadász Ferencné* főosztályvezető már június elején javaslatot tett „*a tanító- és óvónőképzők irányító munkájának megjavítására*”, melyben úgy vélte, hogy az „*osztály nem képes önállóan, kezdeményező módon és valóban elvi magaslatról irányítani a képzők munkáját. ... [Ezért] biztosítani kell a vezetést oly módon, hogy az osztályvezető a szocialista pedagógiában képzett, politikailag önállóan intézkedni tudó, a felmerülő problémákra élénken reagálni tudó kezdeményező erő legyen.*”³⁸⁰

A tradicionális tanítóképzős szellemet, értékeket képviselő, pártonkívüli szakember, Rozsondai Zoltán periferizálódása ezzel immár végső fázisába lépett, s a

főszerepet — az írásunk elején említett, megfelelő szakképzettséggel, politikai elkötelezettséggel és a pedagógus-szakszervezetben szerzett mozgalmi tapasztalattal rendelkező — *Bizó Gyulára osztották*, aki már 1955. augusztus 5-i feljegyzésében visszaigazolni látszott a vele szemben támasztott elvárásokat: „Eddigi benyomásaim alapján nincs a tanító- és óvónőképzőkben sürgősebb tennivaló, mint a világnézetű nevelés megjavítása. ... A tantestületek tagjainak nagy része, 30-40%-a Apponyi Kollégiumot végzett, kikben — a kivételektől eltekintve — az ellenforradalmi rendszer ideológiája mélyen gyökeredző. ... [Ezért] a jelenlegi helyzet javítása mindenekelőtt a tanári állomány politikai és ideológiai színvonalának javítását követeli. Ez elsősorban szívós és türelmes nevelőmunkával történhet. A képzőkben dolgozó tanárok továbbképzését különösen előtérbe kell állítani... [A]nyagának olyannak kell lennie, hogy az ideológiai és szakmai ismeretek szoros egységét tárja a tanárok elé, és dialektikus materialista világnézetüknek az oktató-nevelő munkában való érvényesülését kényszerítő módon biztosítsa” — szögezte le a frissen kinevezett osztályvezető, hozzátéve, hogy „a jelenlegi helyzeten adminisztratív intézkedésekkel is javítani kell... [A]kiknél eddigi munkájuk alapján nem látunk garanciát arra nézve, hogy a világnézetű nevelés terén munkájuk pozitív legyen, azokat erről a pályáról el kell távolítani.”³⁸¹

Bizó Gyula

Szükséges lehet ez, hiszen — ahogy a *Köznevelésben* (1955. október 15-én) megjelent „Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben” című cikkében írta — „óvónő- és tanítóképzőinknek a kommunista pedagógia műhelyeivé kell válniuk ... [melyek tevékenysége] arra irányul, hogy ifjúságunkat pártunk politikájának szellemében neveljük. ... A falusi osztályharc középpontjában... a mezőgazdaság kollektivizálása áll. Az ide vágó kérdéseket a jövő nevelőjének igen alaposan kell ismernie. ... Az idealista vallásos világnézet elleni szakadatlan, nyílt és ádáz küzdelem nélkül, nevelésünk terén csak félmunkát végezhetünk.”³⁸² ...Tanáraink számottevő hányada csak tanítja a marxista világnézetet, de eközben nem harcol az ellenséges világnézet ellen” — konstatálta, „az ideológiai offenzívában” érdekelt hatalmi tényezők számára is figyelemkeltő programot hirdetve, Bizó Gyula.

Diagnózisát „visszhangozta” az 1956. március 7-ei OM-kollégiumi értekezlet előterjesztése is: „A tanárok közül sokan — kellő meggyőződés hiányában — a tanulókat érdeklő (politikai, etikai, világnézeti) kérdéseket csak általánosan elvont módon fejtegetik, holott ezek a kérdések a tanulókat egyedi, konkrét módon érdeklik. A régi tanítóképzős tanárok a nevelésnek éppen ezt a fogását ismerték jól, de ma csak kevesen alkalmazzák. ... *A tantestületek egységének kialakulásában sok még a polgári szemléletmód [Sic!] ... A képzők tanulóinak hivatástudata igen jó... előzékenyek, udvariasak és fegyelmezettek. ... Erkölcsei arcukatban azonban még kevés a kommunista vonás. A képzők sajátos légkörében magatartásuk polgári etikai szintet kap: a nehézségek leküzdése gyakran a nehézségek elviselésének készségévé lesz. ... [Így már a] falusi beosztástól sem idegenkednek.*” Igaz, még ilyen lehetőséget sem biztosíthatunk mindenkinek, mivel „az 1955/56-os tanévben végző 1950 tanulóknak csak mintegy 60-65%-át tudjuk gyakorlóévre beosztani” — írták.³⁸³

E „tanítói túltermelés” mellett az oktatáspolitikai irányítóinak további gondjai összegeződtek a *Hegedüs András miniszterelnöknél 1956. február 17-ére összehívott tanácskozássra* készült anyagból: „A [tanítóképzésben] a zsúfolt közismereti anyag mellett a szaktárgyak anyaga is túlméretezett. A tanulók túl vannak terhelve, s ismereteik, készségeik nem eléggé szilárdak... [Többségük] a marxista világnézet alaptételeit... ismeri, de csak egy részüknél váltak ezek az ismeretek belső meggyőződéssé. Ellenséges nézetek hatására... könnyen bizonytalanokká válnak, elveiket feladják. ... Különösen a lányok között számosan vallásosak, s falujukban rendszeresen járnak templomba. ... A tanítóképzők tanári testületeiben találjuk a legtöbb volt egyházi tanerőt. Bár az iskolák államosításakor 320 szerzetes tanár a képzőket elhagyta, a protestáns egyháznál működtek teljes egészükben az iskoláknál maradtak. Számottevő minőségi szelekció csak 1953-tól vált lehetővé a képzők számának csökkentésével. Jelenleg a tanároknak kb. 30%-a párttag. ... [E]losztásuk azonban aránytalan.³⁸⁴ (Pl. a kecskeméti képzőben egyetlen párttag van.) Jelenleg a tanárok 86%-a vesz részt ideológiai továbbképzésben, többségük filozófia oktatásban. ... [V]ilágnézetileg még mindig sokfélék. ... Vannak, akiknek szavaiból erős tartózkodás érezhető [Sic!] ...a tudományt és a vallást összeegyeztethetőnek tartják.” S ami talán az összeállítás készítői számára a legaggasztóbbnak tűnt: „a végzetek zöme, 60-70%-a iskolai és iskolán kívüli munkáján nem látja határozottan, hogy a mi rendszerünkben végeztek” — állították.³⁸⁵

Márpedig — ahogy a Minisztertanács és a Központi Vezetőség megfelelő részlegeit akkoriban irányító *Kálmán György* és *Andics Erzsébet* vélte —: „a tanítótól joggal várja a társadalom, hogy politikai képzettségben, általános műveltségben kiemelkedő személyiség legyen és szolgálati helyén ebből a szempontból is megfelelő munkát végezzen. ... Ezért ... a tanítóképzést úgy kell átalakítani, hogy a gimnázium 4. évére épüljön a kétéves tanítóképzés, főiskola vagy egyéb elnevezéssel. Ezzel a középfokú oktatás rendszere egyszerűbbé válik; a technikai

képzés, az érettségizettekből történő szakmunkásképzés rendszerébe igazodik a tanítóképzés is; s az érettségi után megfelelőbb kiválogatásra nyílik lehetőség.”³⁸⁶

A Rozsondai Zoltán két évvel korábbi tervezetének egyik variációját favorizáló érvek meggyőzték — az akkoriban korántsem a reformirányvonal zászlóvivőjeként ismert — *Hegedüs András miniszterelnököt*. Így az ötéves képzés visszaállítása mellett érvelő szakminiszter álláspontja ellenére — úgy döntöttek, hogy „*a gimnáziumra épülő 2 éves tanítóképzés (akadémia) előnyösebb a 4 vagy 5 éves képzésnél*. Egységesebbé válik a középiskolai oktatás rendszere, 18 éves korban biztosabb a pályaválasztás, inkább ki lehet elégíteni a társadalmi igényeket [Sic!] és ez a képzési rendszer olcsóbb. Ettől a rendszertől a gimnázium felé irányuló érdeklődés növekedése várható... Az erre vonatkozó javaslatokat a PB elé kell terjeszteni.”³⁸⁷

Így azután a posztját amúgy is az MTA főtitkári tisztségére cserélni készülő *Erdey-Grúz Tibor* május 21-én aláírta a „*tanító- és óvónőképzés átszervezésére*” vonatkozó előterjesztést, amely szerint „*az óvónőktől és a tanítóktól nevelőmunkájuk és a társadalmi életben, különösen falun betöltött fontos politikai szerepük magas fokú általános- és szakműveltséget, ideológiai képzettséget és politikai fejlettséget követel*. Ugyanakkor valamennyi szakkáderünk közül óvónőinket és tanítóinkat képezzük a legalacsonyabb színvonalon. ... *A tanítónak meg kell tanítani a 6-10 éves gyermekeket a legalapvetőbb ismeretekre. Ki kell alakítania erkölcsiük, magatartásuk, jövőndő világszemléletük és politikai nézeteik alapvonásait*. Mindezzel a tanító meghatározó módon irányt szab a gyermek egész további fejlődésének. Ez a nevelői tevékenység a tanítótól magas színvonalú elméleti és gyakorlati pedagógiai felkészültséget követel. *A tanító — különösen a falu és a tanyavilág társadalmi életében — jelentős politikai szerepet tölt be... a falu sokrétű politikai feladatai között biztonságosan kell eligazodnia.*³⁸⁸ *Erre csak alapos ideológiai felkészültségű és a politikai, a kulturális munka gyakorlatát jól ismerő tanító képes*. Tanítóképzőink jelenleg ilyen tanítókat képezni nem tudnak” — szögezte le az előterjesztés, hozzátéve, hogy a gimnáziumi érettségire épülő „*kétéves tanító- és óvónőképző [bizonyára] módot ad a jó szakmai és ideológiai előkészítésre*”.³⁸⁹

A tervezet *Andics Erzsébet* és *Jóboru Magda* által aláírt végső változata 1956. július 26-án került — az immár Rákosi Mátyás nélkül, Kádár János részvételével — összeült *Politikai Bizottság* elé. Mivel ebben a februári érvek mellett, számításokkal alátámasztott költségmegtakarítást és tervezhetőbb munkaerő-gazdálkodást ígértek az előterjesztők — s a testület tagjai amúgy is más, akkor sokkal égetőbbnek látszó dolgokkal voltak elfoglalva —, változtatás nélkül megszületett a határozat:

„*Az óvo- és tanítóképzést gimnáziumi érettségire kell felépíteni, szakiskolai jellegű, két évfolyamú nevelőképző intézmények létesítésével... Első évfolyamukat*

— a káderszükséglettől függően — az 1958/59-es vagy az 1959/60-as tanévben kell megindítani...³⁹⁰

Az érettségire épülő tanítóképzés magasabb általános műveltségi bázisa; a tanítójelöltek érettebb korban való pályaválasztása és képzése; a középiskolai előtanulmányokat is számba véve jelentősen megnőtt képzési idő (4 év helyett 4+3 év) s a felsőoktatási képzéssel (idővel) együtt járó kvalifikáltabb oktatói kar kialakulásának lehetősége új korszakot nyitott a hazai tanítóképzés történetében. Ezzel hazánk az európai államok között az elsők közé került, akik megvalósították a tanítómozgalmak régi követelését: a felsőfokú kisgyermekkorai nevelőképzést.³⁹¹ (Az már külön vizsgálódás tárgya lehetne, hogy ez mennyiben hozta meg számukra az áhított társadalmi felemelkedés lehetőségét...³⁹²)

Fontos döntésüket — az új politikai konstellációnak megfelelően „a XX. kongresszus szellemének érvényesüléseként”, „a régi sérelmek orvoslásaként”, újabb engedményként állították be az erre illetékesek³⁹³ — valójában csak átmenetileg és látszólag tettek le a szakmai szempontokon túlmutató politikai-világnézeti törekvések megvalósításáról. Amint a helyzet ezt lehetővé tette, visszatértek korábbi elképzeléseikhez.

Erről tanúskodik *Benke Valéria* miniszter és *Orbán László* KB-osztályvezető³⁹⁴ 1958. június 5-ei előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottsághoz, melyben a PB 1956. július 26-ai határozatának fenntartását kérték³⁹⁵: „a tanítóktól és óvónőktől iskolai nevelőmunkájuk [Sic!] és a társadalmunkban betöltött fontos szerepük alapos általános és szakműveltséget, ideológiai képzettséget, politikai szilárdságot követel”. Az akadémiai képzés előnye — állították —, hogy „a tanulók az általános műveltséget a gimnáziumban megszerzik... ezért egy felsőfokú szakiskolán 2 év alatt alapos marxista nevelésben részesülhetnek, s a munkájukhoz szükséges korszerű szakismereteket elsajátíthatják... A képzők tantestületének összetétele politikailag igen rossz. ... A 955 tanárból párttag 66; osztályidegen származású 101; volt egyházi képzőben tanított 409. Mivel a jelenleg működő 40 képző helyett csak 12 intézményre lesz szükség, s mert a képzés ideje 4-ről 2 évre csökken és felsőoktatási módszerekkel folyik, a jelenlegi tanárlétszámnak csak kb. 40%-ára lesz szükség. Ez a tanárok politikai szelekcióját lehetővé teszi; megfelelő átcsoportosításokkal létrehozzuk az első, majdnem kizárólag szocialista szellemű oktatókkal működő nevelőképző intézményeinket”³⁹⁶ — vélték, praktikus megfontolások (és a két évvel korábbi javaslatból ismerős érvek) sorát felvonul-tatva az előterjesztők.

A Politikai Bizottság 1958. június 10-én, 3. napirendi pontként tárgyalta „a tanító- és óvónőképzés átszervezésére” vonatkozó előterjesztést.³⁹⁷

Benke Valéria

A téma előadójaként, bevezetőjében *Benke Valéria* kifejtette: „A reformnak az a célja, hogy olyan káderpolitikai és politikai helyzetet teremtsünk a tanítóképzésben, amely lehetővé teszi, hogy *nekünk neveljenek a tanítók*. ... Alaposan megvizsgáltuk az ifjúság nevelésének problémáit, és minden egyes vizsgálat arra vezetett, hogy a kulcskérdés a pedagógusképzés megjavítása. ... A jelenlegi vitatható intézetek helyett *szocialista pedagógiai intézeteket* tudnánk létrehozni.”³⁹⁸

A vitát eldöntő hozzászólásában *Kádár János* úgy vélte, hogy „a javaslat indokolása vagy tévedésen alapszik, vagy nem fogadható el. Ha az elvtársak azt mondják, hogy ideje már a pedagógusképzést magasabb szintre emelni, akkor ez érthető. ... Szükséges, hogy a tanítók és óvónők képzése szakmailag magasabb színvonalú legyen. De ha politikailag akarják indokolni, saját maguk ellen beszélnek. ... Állítom, hogy az intellektuel kategórián belül a pedagógusok nem a legrosszabbak... *Ha szakmai nívó emelésével indokolják javaslatukat, két kézzel megszavazom, 1959 szeptemberétől kezdjük el, de akkor mindjárt a tanárképzés 5 év lesz, a tanítóképzés 3 év, és az óvónők képzés 2 év. ...*” — foglalt állást a Nagy Imre per második napjával párhuzamosan zajló politikai bizottsági ülésen — a „vörös akadémia” tervének előterjesztőit igencsak meglepve — *Kádár János*.³⁹⁹

A július 25-i KB-ülésen azonban — az időserű belpolitikai kérdésekről („az ellenforradalmárokkal való leszámolásról”, a perről, a kivégzésekről és visszhangjukról s más „aktuális ügyekről”) szólva, már erről is másképp „hangszerelte” mondanivalóját: „született egy döntés arról, hogy *a tanító- és óvónők képzést magasabb színvonalra emeljük, mint ahogy az eddig volt, elsősorban szakszempontról, de ugyanakkor azzal a reménnyel, hogy ez a tanítók és óvónők politikai képzését is jelentős mértékben meg fogja javítani*”.⁴⁰⁰

Az eredeti elképzelésüktől — a számukra váratlan június 10-i kádári reakció után sem támogató kezdeményezők⁴⁰¹ — a megengedő megfogalmazás adta mozgásteret messzemenően kihasználva, e „remény” valóra váltásán serénykedtek. *Rozsondai Zoltán* a „*Tanítóképzésünk színvonalproblémái*” című tanulmányában 1969-ben leírta, hogy az új intézményi igazgatók vezetésre való alkalmasságát —

fontossági sorrendben — a következő szempontok alapján bírálták el: 1. politikai, erkölcsi, világnézeti meggyőződésük szilárdsága; 2. emberi magatartásuk; 3. szaktudásuk.” Így a tizenegy kinevezett igazgató közül mindössze négy működött már korábban a tanítóképzés területén, hét még soha. (Minthogy a tanítóképző intézetek szakszerű irányítását már az elindulásakor biztosítani kellett, az utóbbi hét intézetben a szakigazgatást a volt középfokú tanítóképző intézeti igazgatók igazgatóhelyettesi kinevezésével oldották meg.) Az azonos szempontok alapján kinevezett intézeti tanároknak pedig *alig 50 %-a rendelkezett a tanítóképzős tapasztalatokkal.*⁴⁰²

„Az általános iskola I–IV. osztálya számára művelt, hivatásukat értő és szerető, kommunista világnézetű és erkölcsű tanítók” képzésére hivatott intézmény⁴⁰³ politikailag „jó megszervezését, kommunista szellemű nevelőmunkáját” szem előtt tartva az MSZMP Budapesti Bizottsága is „a kommunista vezetés biztosítását s a tanári kar jó összetételének biztosítását” vélte a legfontosabbnak. Ezért a „budapesti akadémia” előkészítését ellenőrző végrehajtó bizottság 1959. május 4-i ülésén elégedetten konstatálta, hogy a képző igazgatója párttag, helyettese (a volt igazgató) pártonkívüli lett, s hogy a kerületi pártbizottságok „meghallgatása” alapján végzett kiválasztás eredményeként a budai „akadémiára bekerült 26 pedagógus közül 15 — vagyis több mint 50% — párttag”.⁴⁰⁴

Ilyen intenciót tükrözött a tanítóképzős tanárok számára 1959 augusztusában tartott tanfolyam is. Fő előadója Marosán György volt, aki — a felkérésnek megfelelően — arról beszélt, hogy „mit kíván a párt a kommunista pedagógusoktól, különös tekintettel azokra, akik tanító- és óvóképzéssel foglalkoznak”.⁴⁰⁵ A tanfolyam nyitó előadását tartó Bizó Gyula is mozgósítónak szánt beszédet tartott, melyben hangsúlyozta: „a képzés átszervezése is harcban született meg. Ez a harc, végső fokon, lényegét tekintve nem egyéb osztályharcnál. Az elvtársak ennek a harcnak aktív részeseivé váltak. ... [A] továbbiakban ez a harc fokozódni fog. Ha nem akarjuk, hogy meglepetések, csalódások, sikertelenségek érjenek bennünket, erről egy pillanatra sem szabad elfeledkeznünk. ... Ne engedjék magukat fő feladatuktól, a kommunista nevelők képzésétől, semmilyen, bármennyire is tetszetős vagy sürgős problémáért eltéríteni. ... Egyszóval figyelmüket és energiájukat egyértelműen a kommunista nevelőképzésre kell koncentrálniuk”⁴⁰⁶ — hangsúlyozta az osztályvezető. Egykori főnöke — az időközben a Központi Pedagógus-továbbképző Intézet igazgatójává lett — Vadász Ferencné ezt követően, az ateista nevelés kérdéseire, módszereire irányította a hallgatóság figyelmét.⁴⁰⁷

Ezekkel összevetve Rozsondai Zoltán előadását tárgyyszerűnek, már-már távolágtartónak találjuk:⁴⁰⁸ „Korszakalkotó nagy gondolatok megszületését kevés név jelzi, a nagy gondolatok megvalósításában, munkálásában már névtelenek sokasága vesz részt. A nagy gondolatok megjelenésétől azok megvalósulásáig hosszú, küzdelmes, nehéz, gyakran hősi erőfeszítéssel teli az út. Világképiünk megalkotása Ptolemaiosz, Kopernikusz, Kepler és Newton, a dialektikus matematika, a differenciál- és integrálszámítás Leibnitz és Newton, a geometria megalkotása Euklidesz, a kommunizmus Marx, Engels, Lenin nevéhez fűződnek. E korszakalkotó, világméretű nagy gondolatok megvalósításában, munkálásában már neves és névtelenek sokasága vesz részt.

A tanító- és óvónőképzés gondolata eltörpül, szűkméretű a világméretű nagy gondolatokhoz képest, de az emberiség általános műveltségének kialakításában korszakalkotó, nagy gondolat, s az emberiség mai műveltségi fokán már előfeltétele újabb nagy, korszakalkotó gondolatok megszületésének.

Azok között a hallgatók között, akik 1959 szeptemberében Magyarországon elsőnek indulnak el a felsőfokú tanító- és óvónőképzés útján a tanítói és óvónői pálya felé, bizonyára még alig akad olyan, aki tudna arról a hosszú, küzdelmes, nehéz, hősi útról, amely a felsőfokú tanítóképzés és óvónőképzés gondolatának megjelenésétől megvalósulásáig eltelt, s amely utat Bizó elvtárs hétfői bevezető előadásában oly találóan, plasztikusan vázolt... Arról is kevesen tudnak, hogy a felsőfokú tanító- és óvónőképző intézetek létesítését elhatározó legfelsőbb döntés óta milyen nagy, kitartó, nehéz munkát kellett végezni ahhoz, hogy a legfontosabb szervezési, személyi és tanulmányi intézkedések napvilágot láthassanak, megtörténhessenek.

Előadásom — a tanító- és óvónőképző intézetek szervezeti és működési szabályzat ismertetése — csak egyik láncszeme annak a jogszabály- és utasítássorozatnak, amelyekkel a minisztérium szilárd vázat kíván adni az új intézményeknek.⁴⁰⁹

Feladatom nem szárnyaló feladat. *Petőfi, Puskin, Shakespeare, Goethe, Arany, Vörösmarty, Ady, József Attila Lermontov, Tolsztoj, Nyekraszov, Shelly, Keats* költészetéről szárnyalóan szép, a hallgatókat magukkal ragadó előadásokat tarthatnak az irodalom művelői, kiválóságai, szakemberei. A szervezeti és működési szabályzat ismertetése ezzel szemben, hogy mégis alliterációval éljek, *színtelen, száraz, szikkadt, szenvtelen, szenvedélytelen, szárnyalás-szegény, szürke, szerény, de kétségkívül szükségszerű feladat.* Itt most erre van szükség. ... Amennyire a tárgy természete lehetővé teszi, mégis igyekszem a paragrafusok száraz, szikkadt útvesztőit élvezettel megtölteni” — bocsátotta előre bevezetőjében, majd a szabályzat alapelveit vázolta:

„A ... régi és új fogalmak halmazának rendezésében mintegy öt alapelvet érvényesítettünk. Ezek a következők:

1. a felsőfokú tanítóképző intézetek és óvónőképző intézetek szervezetének és működésének világnézeti alapja a marxista–leninista világnézet;
2. a tanítóképző intézet és óvónőképző intézet felsőfokú oktatási intézmény, s ennek megfelelő feladatot tölt be;
3. bár a tanítóképző intézet és óvónőképző intézet felsőfokú oktatási intézmény, mégsem egyetem, főiskola vagy akadémia;
4. a tanítóképző intézet és óvónőképző intézet új intézmény, amely Magyarországon még nem működött;
5. a tanítóképző intézet és óvónőképző intézet alapfeladata, felsőfokú tanítót és óvónőt képezni.”

Majd a felsorolt alapelvek szabályzatban való érvényesülését ismertette, az akkori rendelkezéseknek és elvárásoknak megfelelően:

„Az új intézmények feladatát a létesítésüket elrendelő 1958:26. tvr. határozza meg. A szervezeti és működési szabályzat az élen közli az intézetek feladatát, s ezzel pontosan körvonalazza, meghatározza azt, hogy világnézeti szempontból mi a feladat. A tanítóképző intézet feladata az általános iskola I–IV. osztálya számára, az óvónőképző intézet feladata az óvoda számára művelt, hivatásukat értő és szerető, kommunista világnézetű és erkölcsű tanítók, illetve óvónők képzése. Az intézet feladata: »mélyítse el az egyes tárgyak feldolgozása és marxista tanulmányaik során a hallgatók dialektikus materialista világnézetét. Biztosítsa, hogy a marxizmus–leninizmus tanulásának mély megértése alapján felismerjék a társadalmi fejlődésnek a kommunizmus felé vezető útját. Tegye őket képessé a marxizmus helyes alkalmazására mind pedagógiai, mind társadalmi munkájuk során. Érezzék meggyőződéssel vállalt hivatásuknak, hogy a szocializmus építésében részt vegyenek; tudatosodjék bennük, hogy minden iskolának, minden óvodának a szocialista

kultúra és a dialektikus materialista világnézet őrhelyévé és kisugárzási pontjává kell válnia.»⁴¹⁰

A világnézeti alapelv erőteljesen kifejezésre jut az intézeti vezetés feladatainak kijelölésében, a kollégium működésének szabályozásában, a társadalmi szervezetek helyének az intézet életében, működésében való kijelölésében.

Az igazgató az intézet vezetésére vonatkozó hatáskörében az MSZMP politikájának szellemében és a felsőbb állami szervek rendelkezései alapján látja el feladatát. Figyelemmel kíséri és előmozdítja a dolgozók politikai és szakmai fejlődését. Segíti a KISZ munkáját. Az intézeti tanácsnak tagja a KISZ oktató képviselője... Az intézeti tanár feladata az intézet világnézeti munkájában való részvétel, világnézeti önképzés, KISZ támogatása. A hallgatók felvételénél előnyben részesülnek azok a jelentkezők, akik érettségi bizonyítvány megszerzése után egy vagy több évig ipari nagyüzemben vagy a mezőgazdaság szocialista szektorában fizikai termelőmunkát végeztek és munkájukkal, valamint magatartásukkal ezt a kedvezményt kiérdemelték. Az intézetben a Magyar Szocialista Munkáspárt helyi szervezete működik. A társadalmi szervezetek közül fontos szerepe van a KISZ intézeti szervezetének. Legfőbb feladata a szocialista tanító- és óvónőképzés munkájának segítése, a hallgatók politikai nevelése.⁴¹¹ A kollégium feladata, hogy hathatós segítséget nyújtson az intézet alapvető célkitűzéseire — a művelt, hivatásukat értő és szerető, marxista-leninista világnézetű tanítók és óvónők képzésének megvalósításához. A kollégiumi oktató-nevelő munkában, belső életének megszervezésében, a közösségi élet kialakításában, az ifjúsági önkormányzat helyes megszervezésében és irányításában fő szerepet a KISZ-nek kell biztosítani” — kezdte a szabályzat korrekt, gyakran szó szerinti ismertetését Rozsondai Zoltán, órák múlva — egyebek között — a következőkkel zárva előadását:

„Kedves Elvtársak, kedves Hallgatóim! Egy szabályzat, jogszabály, utasítás, intézkedés értékét az határozza meg, hogy mennyire vág egybe az étellel, hogy hasznos útmutatására milyen gyakran van szükség. *Az értékek, igazságok sorsát azonban nem tisztán önértékük határozza meg, hanem az az értékrendszer, környezet is, amelybe bele születnek, bele kerülnek.* Jedlik Ányos dinamóelvével hét évvel korábban született meg, mint Siemensé. Sorsa, útja mégis a szertárak, múzeumok csendes, elzárt magányába vezetett, s ott feneklett meg. Siemens elvé fejlettebb közgazdasági világba született bele s útja a laboratórium csendjéből a lüktető, zajló technikai világba vezetett s újabb alkotások forrása lett. Az azonos értékek sorsához, fejlődéséhez a fejlettebb német technikai, gazdasági élet többet adott, mint a fejletlenebb magyar.

Az új intézetek jogszabály-, utasításváza már kész. Az intézetek már minden alapvető utasítást megkaptak. Ez azonban önmagában csak önérték, holt érték. Élettel, lüktető tartalommal az intézeteknek kell megtölteniük. A szervezeti és működési szabályzat, az utasítások értékét majd az adja meg, hogy önértékéhez mivel járulnak hozzá az intézetek.

A szabályzat csak ideiglenes. Kérjük tehát az elvtársakat, ezt a kedves »tömegbázist«, gondosan tanulmányozza s figyelje az új intézmény működését, szervezetét, s időnként vesse egybe a szervezeti és működési szabályzattal. Jegyezze fel, gyűjtse össze tapasztalatait, észrevételeit, javaslatait a szabályzat kiegészítésére, módosítására, hogy akkor, amikor egy évfolyam teljes tanulmányi idejének eltelte után, mintegy három-négy év múlva sor kerül a végleges, helyesebben időt állóbb szabályzat elkészítésére, a szabályzat megfelelhessen a teljes értékű ismeret negyedik kritériumának: ne legyen jelképes, hanem gazdag tapasztalaton nyugvó.

Dialektikus gondolkodásunknak megfelelően szándékosan használtam az időt állóbb és nem az időt álló kifejezést. Időt állónak csak a korszakalkotó nagy gondolatokat, alkotásokat tekinthetjük. Az idő — gondolatvilágunk örök dialektikus eleme — azonban még ezeken is változtat. Mert *alkotásainkat az idő hozza, s nagy részét az idő is viszi el!* Különleges fogalom az idő. Roppant bonyolult megismerési folyamatok eredménye. Mindenfajta ember, a legegyszerűbbtől kezdve a szellemiség legmagasabb fokán állóig mondhatja, hogy tudja mit jelent az idő, mert gondolatvilágában e szóhoz bizonyos tudatos lelki elemek kapcsolódnak. ... Nem csoda tehát, ha korszakalkotó koponyák oly sokat foglalkoztak az idővel. Nem csoda, ha Shakespeare is 65. szonettjében így kiált fel: »Óh, hogy állja az Idő, a napok zord ostromát a mézillatú nyár, ha ércapuk gögje is összerogy s mállik a zúzhatatlan sziklaszál? Szörnyű gondolat! Mi mentheti meg az Idő kincsét az Idő elől? S ha a szépséget meglopni siet, gyors lábait mely vaskéz tartja föl? Egy se! vagy csoda lesz, s a fekete tinta neved fénnel ragyogja be.«

Kedves Hallgatóim! A szervezeti és működési szabályzat nem shakespeare-i szonett, nem a rímek és gondolatok hallhatatlan összecsengése. A fekete tinta nevével fénnel nem ragyogja be. ... Alkotói sem Shakespeare-ek, hanem a magyar tanítóképzés egyszerű lelkes munkatársai. De ha feladatát két-három évig tisztes-séggel, becsülettel megoldja, az új intézmények életét, működését egészségesen szabályozza, célját elérte, célunkat elértük. Ennyi az egész!” — szögezte le különös, egyszerre minisztériumi tisztviselőtől elvárhatóan fegyelmezett, mértéktartóan „vonalas”, s ugyanakkor színes, többértelmű részletekkel tarkított előadása vége felé Rozsondai Zoltán.

A hosszú idézet — melyért a T. Olvasó elnézését kérjük — alkalmasnak tűnik arra, hogy *Rozsondai Zoltán „örvenes évek”-beli minisztériumi pályafutása néhány sajátosságát illusztrálja.* Szabályzata, előadása szövege megfelelt az akkori hivatalos elvárásoknak, az 1958. évi 26. számú törvényerejű rendeletnek, végrehajtási utasításainak, valamint a hasonló szabályzatoknál szokásos gyakorlatnak, emellett logikus felépítésű, használható volt. *Előadásában korrekt áttekintését adta a dokumentumnak, sok idézettel, parafrázissal, a dolog ideologikus, tartalmi vonatkozásait illetően szárazon, már-már szentvitenül, személytelenül.* Különösen szembetűnő lehetett ez a jelenlévők számára Marosán György és Bizó Gyula vi-

lágnezeti, politikai szempontból „harcosan elkötelezett” (ne feledjük: 1959-ben vagyunk!), a jelenlévőket a felsőfokú tanítóképzés ügye — s attól elválaszthatatlanul —, a világnézeti-politikai értelemben elkötelezett, kommunista nevelőképzés szolgálatára lelkesítő előadásai után. *Amikor Rozsondai hangja személyessé válik, azonnal a tudománytörténet, magyar és világirodalom egészére* (korántsem csak az akkoriban preferált alakokra) *hivatkozik, s megkísérli a tanítóképzés ügyét elhelyezni, jelentőségét érzékeltetni az egyetemes kultúra történetében. A szó hétköznapi értelmében „filozófál”, anélkül, hogy az „akadémiai” vagy az akkor határozott ideologikus célzattal művelt filozófia nyelvét, fogalmait használná. Inkább szépirodalmi és mindennapi példák segítségével közvetíti mondanivalóját, s ez — a 20. század trianoni Magyarországon egymást váltó/tagadó, markánsan ideologikus rendszerek világában — lehetővé tette a matematikai–természettudományos végzettségű, lírai lelkületű, hangsúlyozottan etikus magatartású, ugyanakkor gyakorlatias Rozsondai Zoltán számára, hogy „ne legyen játéka mindenféle szélnek”.*⁴¹²

Előadásában a marxizmuson kívül sokféle, általa értékesnek ítélt kulturális hagyományból merített, s legalábbis többértelmű fejtegetésbe bocsátkozott az idő dialektikus, mindent megrostáló szerepéről. Ami arra is utalhatott — legalábbis a letűnt évtizedek tapasztalata ilyen olvasatra készítet(het) —, hogy a hatalom egyes képviselői részéről „vörös akadémiaként” eltervezett felsőfokú tanítóképzésből idővel, talán csak a tanítóképző akadémia (főiskola) marad. S lön...

8. A TANÍTÓKÉPZÉS: HIVATÁS, SZOLGÁLAT — KÖZÉRDEK ÉS IGAZSÁGKERESÉS

Ezzel lényegében eljutottunk történetünk végére, de mielőtt pontot tennénk tanulmányunk utolsó mondata után, röviden *vissza kell térnünk* a dolgozat elején idézett Rozsondai-levelekhez, *eltávolításának körülményeihez, s talán annak is érdemes néhány szót szentelnünk, hogy miért gondoljuk, hogy egy „minisztériumi osztályvezető, tisztviselő” tevékenysége méltó lehet az utókor, legalább a késői pályatársak figyelmére.*

Kezdjük az utóbbival. *Rozsondai Zoltán hagyatékában több olyan dokumentum maradt ránk, amely segít megértenünk a tanítóképzés történetében mind a mai napig kevésbé tisztázott 1945–1960 közötti időszak történéseit, mozgatórugóit, s reményeink szerint tanulmányunk is szolgálat ehhez hasznos adalékokat.*

A tanítóképzés ügyéért komoly áldozatot, nemegyszer komoly egzisztenciális kockázatot vállalt *Rozsondai Zoltán története ugyanakkor, hitünk szerint túlmutat önmagán, s talán az elmúlt évtizedekről folytatott történeti diskurzushoz is szolgálhat szempontokkal.* A „két Magyarországról” elmélkedők, a fekete-fehér történelmi ábrázolást és megítélést preferálók ugyanis — látszólag — megfelelnek

arról, hogy a magyarság tisztességes milliói itt, ebben az országban éltek le alkotó életüket az elmúlt évtizedekben, s hivatásukért, családjukért, kisebb-nagyobb közösségeikért *legjobb tudásuk szerint tették, amit lehetett*. Ilyen *tiszteletreméltó pályafutás Rozsondai Zoltáné is. Előbb — tanítványai tanúsága szerint — kiváló tanárnaként, majd minisztériumi KÖZtisztségviselőként szolgálta a magyarországi tanítóképzés ügyét s mindenkori miniszterét, anélkül, hogy bármelyik adott kurzust kiszolgált volna*. Tevékenységét — a köztisztviselői etikának megfelelően — a közérdek iránti, a jóváhagyási folyamatok és eljárások iránti és a kollégák iránti elkötelezettség jellemezte.⁴¹³ Elkötelezettje volt a színvonalas tanítóképzés ügyének, s amennyire ennek szolgálata lehetővé tette, lojális munkatársa miniszterének. *Mindent megtett, amit tehetett annak érdekében, hogy a változó történelmi-politikai konstellációban előremozdítsa vagy legalább megvédje a hazai tanítóképzés ügyét, értékeit:*

– tervezeteivel, feljegyzéseivel ostromolta/informálta a döntési helyzetben lévőket;

– a nyilvánossághoz fordult meggyőzésük érdekében;

– a felettes fórumok pártfogását kérte a hibás döntés korrigálásához;

– a „jegelés”, a végrehajtás elszabotálásának, ügyes „kijánlásának” módszerével halogatta az általa helytelennek tartott elképzelések megvalósítását.⁴¹⁴

Ha mindennek ellenére — többször is — legjobb meggyőződésével ellentétes intézkedések megtételére kényszerült (az intézményrendszer átalakításai során, személyi kérdésekben), folyamatosan kereste, s gyakran meg is találta a korrekció lehetséges útját.

A középfokú tanítóképzés/képzők kitűnő ismerőjeként és reprezentánsaként védte annak érdekeit, látta hiányosságait, kereste azok kiküszöbölésének s a már 1938-ban beharangozott felsőfokú képzés megvalósításának útját. Balszerencséjére az adott történelmi helyzetben ezen „álom” megvalósulására csak a hatalom ideologikus „víziójával” összekapcsolva kerülhetett sor, a „kettős elkötelezettségű” Bizó Gyula⁴¹⁵ irányításával. Úgy, hogy amikor Rozsondai Zoltán évtizedes célja — a felsőfokú képzés — megvalósult, *csak ilyen „kettős elkötelezettségű” irányítók maradhattak a parancsnoki hídon*. S mivel *a képzők száma csökkent, a képzési szint/struktúra is átalakult, valamint a tanári kar jelentős része is kicserélődött — tudása (képzés-, hely-, emberismerete) is nélkülözhetőnek tűnt. Lényegében ez(ek)ért, mennie kellett*.⁴¹⁶ Balsorsában is szerencsés volt: az 1948–1959 közötti megpróbáltatások után beléphetett „az ígért földjére”,⁴¹⁷ intézeti tanárként taníthatott a felsőfokú esztergomi, majd a budai képzőkben.

Tíz év elteltével jobbító szándékú, kritikus képét adta ugyan az ottani életnek,⁴¹⁸ de eszébe sem jutott megbánni útválasztását, s megtagadni az érte tett erőfeszítéseket.⁴¹⁹ Nyugdíjasként is, évtizedeken át féltő figyelemmel kísérte a hazai tanítóképzés s a budai képző sorsának alakulását. „Mérlegkészítés” közben⁴²⁰, nyugodt lelkiismerettel konstatálhatta, amit az általa nagyra tartott *Kiss Árpád* az

OKT-ból való kényszerű távozásakor írt a kitűnő *Sík Sándornak*: „Talán nincs sok szóra szükség, hogy megéreztessem, milyen nehéz volt sokszor kitartani — természetesen azoknál a problémáknál, melyekhez egyáltalán hozzászólhattunk — amellet az alapelv mellett, melyet Tőled tanultam: *cselekedni az adott viszonyok között a legjobbat*. Ha ez nem sikerült mindig, nem a jóakaraton múlt, hanem az erő volt hozzá kevés.”⁴²¹

S mi, emlékét őrző utódai tisztelettel, örömmel regisztrálhatjuk, hogy *Rozsondai Zoltán egész pályafutására igaz* maradt, amit igazolási ívére a „Mit kíván még előadni?” rovatba, 1945. május 4-én válaszolt:

„*Szolgálatomat nem foglalkozásnak, hanem hivatásnak tekintetem.
Ténykedésemben mindenkor a közérdek,
az igazságkeresés vezetett.*”⁴²²

Rozsondai Zoltán*(Zajzon, 1902. június 6. – Budapest, 1996. augusztus 11.)***főbb életrajzi adatai***Tanulmányai:*

1916–1920: tanítóképzős tanulmányok Kolozsvárott, ill. Nagyenyeden (oklevele minősítése: valamennyi tárgyból kitűnő);

1920–1923: matematika–fizika szakos hallgató Budapesten a Polgáriskolai Tanárképző Főiskolán (oklevele minősítése: valamennyi tárgyból jeles);

Az ifjú Rozsondai Zoltán

1923–1925: Apponyi Kollégiumot végzett a budapesti tudományegyetemen, majd természettan–filozófia–pedagógia tárgyakból kitűnő eredménnyel tanítóképző intézeti tanári képesítő vizsgát tett;⁴²³

1943: színjeles eredménnyel érettségizett a dési állami gimnáziumban;

1944: jogi tanulmányokat folytatott a kolozsvári tudományegyetem jogi karán.

Munkássága:

1925–1927: polgári iskolai óraadó helyettes tanár a békéscsabai polgári fiú- és felső-mezőgazdasági iskolában;

1927–1940: polgári iskolai óraadó helyettes tanár, rendes tanár, majd 1929. július 6-tól 1940 decemberéig tanítóképző intézeti rendes tanár Kiskunfélegyházán,

- az állami tanítóképzőben;
- 1940–1944: szakelőadó tanítóképző intézeti tanár, majd 1941 decemberétől tanügyi előadó a kolozsvári tankerületi főigazgatóságon;
- 1944–1945 Kolozsvár kiürítését követően tanügyi előadóként áthelyezik a budapesti tankerületi főigazgatóságra;
- 1945–1961: tanügyi előadó, 1945. június 30-tól tanügyi osztálytanácsos osztályvezető, 1947 májusától miniszteri osztálytanácsos osztályvezető, 1950 májusától főelőadó (csoportvezető, osztályvezető helyettes), 1954 novemberétől 1955 nyaráig megbízott osztályvezető, majd ismét főelőadó a nevét többször változtató minisztérium tanító- és óvóképzéssel foglalkozó ügyosztályán;
- 1961–1962 a felsőfokú Esztergomi Tanítóképző Intézet tanára;
- 1962–1966 a felsőfokú Budapesti Tanítóképző Intézet tanára;
- 1966 őszétől nyugdíjas.

Kitüntetései:

A Közoktatásügy Kiváló Dolgozója (1953, 1961); a Munka Érdemrend ezüst fokozata 1966, bronz fokozata 1973.

Jegyzetek

- ¹ Írásomban Rozsondai Zoltán munkásságának a hazai tanítóképzés sorsára leginkább kiható időszakáról szeretnék megemlékezni; megtisztelő kötelességemnek/kötelességünknek érezvén, hogy számon tartasuk és megőrizzük valamennyi maradandót alkotó elődünk, kollégánk teljesítményét, emlékét. *Imre Sándor* már 1935-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a művelődéstörténeti, neveléstörténeti kutatásoknak — a nevelői gondolkodás alakulását jelentősen befolyásoló tanítóképzőkkel kapcsolatban — olyan egyéniségek hatásait is számba kell venni, „akik nem voltak a neveléstudománynak még az akkori értelemben sem szakemberei”, ám a nevelésügy jelentős gyakorlati munkásai voltak. (1935. 53.)
- ² *Az 1945. évi ... 798.* A „Továbbképzés és demokrácia” kötet előszavában Keresztury Dezső még markánsabban fogalmazott: „A demokrácia nem parancsuralom. Módszerei sem lehetnek tehát erőszakosak. A nép építő erőinek összefogása és kifejezője: a jellemeiben, az egyes emberek meggyőződésében kell támasztékot és igazolást keresnie. A demokrácia tehát nemcsak törvény, államforma, alkotmány, hanem mindennapi életgyakorlat, az ítéelőerő, az emberség, a becselekedet vizsgálója.” (*Kemény G. szerk.* 1947. 5.)
- ³ *Rozsondai Zoltán* főbb életrajzi adatait e dolgozat végén közöljük.
- ⁴ A külön jelzet- vagy forrásmegjelölés nélkül idézett — a család birtokában lévő — dokumentumokat, leveleket, memoárokat özvegye, Rozsondai Zoltánné és gyermekei (Anikó, Zoltán és Zsolt) bocsátották rendelkezésemre. Köszönet érte. (Ezekben az anyagokban a kiemelések mindvégig tőlem — D. P.)
- ⁵ *Rozsondai Zoltán* bővebben szólt erről „A tanítóképzés útja a felszabadulás óta” című írásában (2004. 194–203.).
- ⁶ Lásd erről a „Nevelőképzési kérdések” című írását. (*Rozsondai Z.* 2004. 204–208.)
- ⁷ Lásd erről „A tanítóképző és óvónőképző intézetek szervezeti és működési szabályzatának ismertetése” című írásokat, valamint az Erdély-Grúz Tibor miniszterségével kapcsolatos memoárokat. (*Rozsondai Z.* 2004. 212–224., 294–300.)
- ⁸ Kiskunfélegyházi működéséről visszaemlékezéseket, egy levelet s egy évkönyvrészletet közöl: *Rozsondai Z.* 2004. 252–267.
- ⁹ Lásd erről a „Darvas József mint miniszter” című memoárt. (*Rozsondai Z.* 2004. 285–290.). Darvas József 1950. február 25-től 1953. július 4-ig volt (vallás- és közoktatásügyi miniszter, s akkor Erdély-Grúz Tibor vette át az oktatásügyi tárca irányítását, Darvas József pedig Révai Józsefet váltotta a népművelési tárca élén, amelyet egészen 1956. október 24-ig vezetett. Rozsondai Zoltán memoárjaiból tudjuk, hogy többször felkereste volt tanítványát a testvértárcánál is. (Lásd: *T. Kiss T.* 1993. 493., 2002. 122–123.; *Mann M.* 2004. 113–118., 2005. 131–134.)
- ¹⁰ Korábban is többször felmerült a minisztériumból való kihelyezésének terve, de szakértelme, parasztpártisága, s ennek révén a párt és Kovács Máté államtitkár támogatása (PIL 284. f. 31. ő. e.; OSZK Kt., 210. f. 28. ő. e./ 10., 24., 27., 3840. sz.) s — *Domokos Lajos* szíves közlése szerint — a prepa Darvas József melletti tanári kiállításának emléke, elejét vették az ilyen törekvéseknek. (*Darvas J.* 1970. 325–345.; *Szántó K.*, 1999. 35. és 41–45.; *Bassola Z.* 1998. 363–365.) A két Rozsondai testvér, Károly és Zoltán ötvenes években írt levelei is tanúsítják: újra és újra számolniuk kellett az áthelyezés lehetőségével.
- ¹¹ *Hermann Alice* (1895–1975) gyermekpszichológus, az óvodai nevelés kiváló szakértője. Lásd róla: *Nagy S. szerk.* 1977. 2. k. 132–133.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997. I. k. 662. (írta: *Vajda Zsuzsa*); *Varga É.* 1995/1–2. 222–223.
- ¹² Mint az alábbiakban szólunk róla, Rozsondai Zoltán fokozatos háttérbe szorulása 1950-től kezdődött, majd 1954–1955-ös rövid megbízott osztályvezetői munkáját követően, *Bizó Gyula* kinevezésével vált véglegessé.

- ¹³ *Exegi monumentum aere perennius* — Az ércnél maradandóbb emléket állítottam magamnak. Horatius egy sorából született szállóige.
- ¹⁴ Ennek vélhető indokait lásd: MOL M-KS-288-33/2. ő. e.
- ¹⁵ Vö.: *Szövényi Zs.* 2004. 9–12.
- ¹⁶ A tanítóképzés történetének korábbi és 1953–1956-os időszakáról lásd bővebben kötetünk tanulmányában, illetve: *Donáth P.* 1999. 71–95., 2001/1. 219–234., 2001/2. 73–116., 2004. 91–137., 2004/1. 67–149.
- ¹⁷ A különböző kontextusokba állításról s a kontextualizálás lehetőségéről, nehézségeiről, kockázatairól lásd pl. *LaCapra, D.* 1983.; *Gyáni G.* 2004/3.
- ¹⁸ A Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete — Nagy László vezette — küldöttségének kérésére 1919-ben, néhány hónapra kitűnő szakember, *Farkas Sándor* szakfelügyelő került, az akkor már Kunfi Zsigmond által irányított minisztérium, majd a népbiztosság tanítóképzés ügyeivel foglalkozó ügyosztálya élére a minisztérium munkatársait Imre Sándor államtitkárnak jellemző id. Bibó István által — képzettségét és intelligenciáját tekintve — a minisztériumi munkára alkalmatlannak ítélt jogász, Schindler Arthur helyére. (Magyar Tanítóképző, XXXIII. évf. 300–307.; RL C/39. 26. cs.; MOL K46-605. f. - II/5. b. -TAGYOB.; *A kultusztárca* 1926/25–26. 19–20.; *Nemes L.* 1933/3. 40–42.) Lásd ehhez: *Felkai L. – Zibolen E.* 1993. 170–210.; *Bibó I.* 1947/3. 507–514. Vö.: *Hóman B.* 1935. 6.
- ¹⁹ 1945–1951 között igazolás, racionalizálás, B-listázás, politikai felülvizsgálat keretében a VKM személyi összetétele gyökeresen átalakult. Kezdetben az ilyen rostálásoknál „a demokratikus magatartás”, a koalíciós pártok egyikének hatékony támogatása mellett a szakmai hozzáértés is komoly súllyal esett latba. (*Szűcs L.* szerk., 1997/A., 371., 377–378.; OSZK Kt., 177. f. 57/25. sz.) Az 1946. évi létszámcsökkenés alkalmával a minisztérium 399 fogalmazói státusú alkalmazottjából 223 maradt meg, köztük Rozsondai Zoltán, akit így jellemeztek: „Megtartandó. A tanítóképző intézeti ügyek alapos szakértője. Pontos, lelkiismeretes.” (OSZK Kt. 210. f. 13. ő. e. 122., 203., 215.; *Bibó I.* 1947/1. 336–345., *Ormándi J.* 1992. 27–33.; *Bassola Z.* 1998. 368–372.; *Gyarmati Gy.* et. al. szerk. 1988. 114–120.; *Gyarmati Gy.* 1995. 8–10.; *Hunyady Gy.* 2002. 478–481. Vö.: *Márai S.* 1942. 105.) Maradásában komoly szerepe lehetett annak is, hogy a Parasztpárt Politikai Bizottsága még 1947-ben is ragaszkodott ahhoz, hogy „a minisztériumnak koalíciósnak kell lenni, így a személyek összeválogatása is pártközi kérdés”. (PIL 284. f. 13. ő. e. I. k. 191.) Mivel a VKM-beli pártcsoport ragaszkodott Rozsondai személyéhez és pozíciójához, sokáig ki tudta védeni más pártok, így az MKP igényeit. (Vö.: *Kovács M.* 1982/9. 47–53.; *Gyarmati Gy.* 1985/2. 526–537.; 1992/2. 208–215.; 1996/3. 512–535.)
- ²⁰ *Kovács Máté, Gombos Ferenc és Barra György* kezdeményezésére 1947 márciusában tervezetek születtek a Nemzeti Parasztpárt művelődés-, ill. kultúrpolitikával foglalkozó vezető/tanácsadó szerveinek megalakítására, összetételére. Ezek egyikében *Rozsondai Zoltánt* a Kultúrpolitikai Bizottságba, egy másikban a Művelődéspolitikai Munkaközösség Pedagógus Csoportjába (Alosztályába) jelölték. Kevés információval rendelkezünk arról, hogy az aktuális káderpolitikai küzdelmeken és a tehetséges parasztfiatalok támogatásán kívül milyen tevékenységet folytattak e testületek. Az egyetlen még megkérdézhető kortárs, *Ravaszi János* kérdésemre 2002. május 3-án úgy emlékezett, hogy néhányszor üléseztek e bizottságok. Tervezeteket is készített a számukra, de az általa jól ismert Rozsondai Zoltán közreműködéséről nem volt tudomása. (PIL 284. f. 31. ő. e. I. k. 55., 71., 74–75., 95.; OSZK Kt., 210. f. 28/3-5., 19. sz.; *N. Szabó J.* 1993. 71–86., 136. és 1995. 31–35.; *Póth P.* 1985/2. 498–505.)
- ²¹ A szociáldemokraták *Kéthly Annát* szerették volna a kultuszminiszteri székben látni, ezért (is) kezdettől vehemensen támadták *Keresztury Dezsőt*. 1946 nyarától a Parasztpárt Elnöki Tanácsának, illetve Politikai Bizottságának ülésein kritikusan foglalkoztak a VKM tevékenységével. A pártelnök *Veres Péter* már 1946. június 21-én megállapította: „kultuszminiszterünk impotens”.

Farkas Ferenc és *Medve Zsigmond* azt hangoztatták, hogy „a konzervatív elemek és a reakció magával ragadta” Kereszturyt. Július 10-én már az is felmerült, hogy Darvas Józseffel kellene felváltani őt, de mivel Darvas protestáns volt (s a hagyomány és Mindszenty hercegprímás katolikus minisztert kívánt), más jelöltekkel próbálkoztak. Október 16-án, egy magánlakáson, Justus Pál, Horváth Zoltán, Ortutay Gyula és mások súlyos kifogásokat fogalmaztak meg Keresztury VKM-beli működésével kapcsolatban. *Bódi Ferenc* kéziratban maradt visszaemlékezése szerint az 1946. őszi pártválasztmányon először őt kérték meg a Kereszturyval szembeni vádbeszéd megtartására, de ő azt nem vállalta. (Jól tettem, mondom ma is — tette hozzá) Az idő előrehaladtával az elégedetlenek tárcacserére is gondoltak, amit azután Szviridov „tanácsára” perfektuáltak is: Veres Péter hadügyminiszter lett, s 1947 márciusától a „kisgazdapárti” —1945. március 7-étől egyidejűleg titkos MKP-tag — Ortutay Gyula került Keresztury helyére. (PIL 274. f. 4/ 20.; 21/75.; 284. f. 13. ö. e. 49–51., 110–114., 119–122., 166., 575., 701.; OSZK Kt. 177. f. 2176. ö. e. 6.; *Kovács J.* 1952/6. 478.; *Bódi F.*: Emlékezéseim a múltra című írását özvegye, Hadik Magda bocsátotta rendelkezésemre, köszönet érte.; *Tóth I.*, 1972. 134–212.; *Horváth M.* 1984. 20–24.; *Mészáros I.* 996–1996. 104., 2004. 3.; *N. Szabó J.* 1991. 35–40.; *Bálint L.* 2002. 137.; *vö.: Standský É.* 2005/4. 5–7., 13–17. és 38–41.) Évtizedek múltán *Keresztury Dezső* egy nyilatkozatában úgy emlékezett, hogy eleve közölte a parasztpárti vezetőkkel, hogy „nem lévén pártember... csak szakminiszterként, tehát a terület alapos ismerőjeként fogadom el a megbízást... és azt is megmondtam, hogy a pártfegyelmet csak addig tartom meg ameddig az szakmai meggyőződéssel egyezik”. (*Kabdebó L.*, 1983. 172. Kiemelés tőlem — D. P.) A Nemzetgyűlés 1947. március 13-i ülésén leköszönését is kapcsolatba hozta azzal, hogy „hamarosan rá kellett jönnöm, hogy különösen a változásnak, az átalakulásnak ilyen hullámverésű idejében, amilyenben élünk, a szakminiszterség legfeljebb illúzió lehet”. (Napló, 1946. 731.) Katolikus volta ellenére, koncepcionális okokból, s a politikai erőterben küzdő felek nyomására Keresztury — volt osztályfőnökével — *Mindszenty Józseffel* is többször vitára kényszerült. Mindazonáltal tevékenysége egészét a hercegprímás és *Bánáss László* veszprémi apostoli kormányzó hozzá írt köszönő leveleikben pozitívan értékelték. *Slachta Margit* pedig a Nemzetgyűlés említett ülésén egyenesen úgy fogalmazott, hogy „ha a minisztériumoknál az lenne a szempont, hogy valaki mennyire hozzáértő, mennyire szakember, akkor Keresztury Dezsőt vissza kellene hoznunk a kultuszminisztériumba, ez az ország érdeke!” (*Mindszenty J.* 1989. 127–128.; *Beke M.* szerk. 1996. 66., 162–163.; *Ormándi J.* 1992. 55–63.; *Keresztury D.* 1993. 52–53.; OSZK Kt., 177. f. 55/26. sz.; *Az 1945. évi...* 798.; *Kovács É. – Pócze G.* 1988. 10–11.; *T. Kiss T.* 1993. 509–510., 2002. 141–142.; *Balogh M.* 2002. 148–149.; *Mészáros I.* 2002/2. 12–19., 2002/3. 120.; *Bálint L.*, 2002. 137.; *Mann M.* 2004. 98–99., 2005. 122–126.; *Slachtáról: Gergely J.* 2004. 228–230.)

²² Lásd: az „Egy különleges kérés” című írását s annak jegyzeteit (*Rozsondai Z.* 2004. 273–275., 345–346.), valamint az ügyet elindító 44.605/1945. IV. üo. sz. VKM-levelet (MREZSL 2. d. f. 52. d. 2979/1945.)

²³ 1946 őszén *Veres Péter* és *Bárdos Lajos* zeneszerző intervenáltak Keresztury Dezsőnél P. Gy.-né zenetanárnő Budapestre helyezése ügyében. Rozsondai Zoltán ellenben Vadász Béláné kinevezését támogatta, mivel jobb volt a minősítése, s előbb nyújtotta be a kérvényét (azonos családi körülmények mellett). A miniszter jóváhagyásával így is történt. 1947 áprilisában *Szabó József*, a parasztpárt országos szervezőtitkára B. Gy. római katolikus tanítónak (parasztpárti aktivistának) a jászberényi képző gyakorlóiskolájába való kinevezését kérte Kovács Máté államtitkártól. Rozsondai Zoltán válasza: ilyen költségvetési hely pillanatnyilag nincs, B. Gy. nem állami tanító, nincs gyakorlóiskolai tanítói vizsgája. (OSZK Kt., 177. f. 55. ö. e., 54., 105.; 210. f. 17. ö. e., 26–29.)

- ²⁴ 1948 januárjában az MKP Bács-Bodrog Megyei Bizottsága és a KV Értelmiségit Osztálya a bajai „iskolaigazgatók véd- és dacsövetsége”, az általuk „a demokratikus gondolat megvalósulása ellen emelt kínai fal” áttörésére szánta el magát. Ezért Polesinszky Jenő, a bajai állami tanítóképző igazgatójának helyére az MKP-tag dr. B. J. kollégiumi igazgatót kinevezését kérte, mivel az intézet „tanári karában véletlenül sem található egy baloldalinak nevezhető pedagógus, s így fordulhat elő, hogy az intézet kollégista diákjainak padjaira »piszkos kommunista« s egyéb jelzőket firkálnak a jövő tanítói.” Alexits György államtitkár a kérést „melegen támogatva” küldte az ügyosztályra. Rozsondai Zoltán ezúttal sem hagyta cserben a véletlenül politikai támadás tárgyává lett tanítóképzős szakembert (volt évfolyamtársát) s a következő diplomatikus választ adta: „A bajai állami tanítóképző intézetnél [dr. B. J.] ... szakképesítésének megfelelő üresedés nincs. ... A tanár a közelmúltban ... személyesen bejelentette, hogy hajlandó bármelyik állami tanítóképző intézetnél alkalmazást vállalni. Kérésének megfelelően, amennyiben az 1947/48. évi költségvetés életbe lép, s az előirányzott tanári állások rendelkezésünkre állnak majd, kinevezésére előterjesztést teszünk” — írta, s a munkáját jól végző [1952. június 8-án „Kiváló tanár” kitüntetésben részesült, majd 1952. június 27-től 1954. június 20-án bekövetkezett haláláig a minisztérium tanítóképző osztályának vezetőjeként, Rozsondai főnökeként tevékenykedő] Polesinszky Jenő — a budai képzőbe helyezéséig — a helyén maradt. (MOL XIX-I-1-k 1. d. 660/1948.; iratok Polesinszky Jenő hagyatékából; *Bassola Z.* 1998. 365–367.; *Kiss Á.*, 1999. 424–425.)
1947. június 20-án Alexits államtitkár K. I.-nek, a II. kerületi tanítónőképző tanárnőjének — 1946. január 1-jéig visszamenő hatályú — soron kívüli előléptetését sürgette. *Rozsondai Zoltán* (ahogy egy héttel korábban a miniszternek is) kifejtette, hogy „az iskolai osztályok egyöntetű gyakorlata szerint” csak a kitűnő minősítésű tanárok léptethetők elő soron kívül, évente egy alkalommal, de akkor sem visszamenő hatállyal. Márpedig K. I. minősítései ilyen előléptetésre nem adnak lehetőséget. „Tapasztalatunk szerint rendkívül nyugtalan, ingerlékeny, ironikus, cinikus, múlt és jelenbeli összeköttetéseivel kérkedő, helyenként jobbra-balra csendesesen fenyegető, kiegyensúlyozatlan, önkritika nélküli magatartása, egyénisége semmiképpen sem mutatnak kiváló, kitűnő nevelői egyéniségre. Kérésének intézésében, a vele való tárgyalás során nagy önuralommal, mondhatni az ideggyógyász nyugalmaival jártunk el. Ellenkező esetben alap nélkül vádaskodó, gyanúsító, gyakran a lehetetlenség határán járó magatartását drasztikusan kellett volna visszautasítanunk.” (MOL XIX-I-1-k 2. d.)
- ²⁵ Rozsondai Zoltán elsősorban Keresztury Dezső „hozzaértését, tárgyilagosságát, igazságérzetét, elfogulatlanságát és hozzáférhetetlenségét” értékelte. 75. születésnapja alkalmából 1979. október 25-én hozzá írt levelében leszögezte: „Most is tárgyilagosan állapíthatom meg, hogy abban az időben, a Te irányításod alatt volt a legszínvonalasabb, a legigazabb, a leghozzáértőbb a minisztérium munkája.” (A továbbiakat lásd: *Rozsondai Z.* 2004. 315–316.)
- ²⁶ Lásd pl. a Szegi Ödön menesztése, a Súrlódások Alexits Györggyel című írásokat s Domokos Lajos memoárját: *Rozsondai Z.* 2004. 277–283. 290–291., valamint a neves karmester Márton Barna alkalmazásával kapcsolatban: PML NKO VIII: 53-b. 1. 186/1945.
- ²⁷ Lásd erről Rozsondai Zoltán memoárját a budai képző megmentéséért folytatott harcáról: *Rozsondai Z.* 2004. 294–295. A nagykőrösi képző megmentési kísérletéről: *Donáth P.*, 2000/3. sz. 26–27. és kötetünkben a vonatkozó tanulmány 4. fejezetében.
- ²⁸ 1947. október 13-án Kovács Máté államtitkár (Rozsondai Zoltán kezdeményezésére) a következőket írta az akkor már hadügyminiszter Veres Péterhez: „A kultuszminisztérium tanítóképző ügyosztálya két honvéd-kincstári épületet kapott vissza óvónőképző, illetőleg tanítóképző céljaira. Költségvetésünkbe be is állítottuk az épületek rendbe hozását, most azonban váratlanul arról értesít a honvédelmi minisztérium, hogy nem engedi át a szóban forgó két épületet. Nagyon kérek, ha csak egy mód van rá, szíveskedj az utólagos intézkedést hatálytalanítani, mert rendkívül nagy szükségünk van a két épületre. Enélkül sem a kőszegi tanítóképző, sem a miskolci óvónő-

képző ügyét megoldani nem tudjuk. A részletes tájékoztatást mindkét ügyről cédulán mellékelem. Megköszönném, ha ez ügyben Rozsondai Zoltán osztálytanácsost (pártunk tagja), a tanítóképző intézeti ügyosztály vezetőjét magadhoz hivatnád.” (OSZK Kt. 210. f. 15. ö. e. 126. sz.)

²⁹ A Kovács Máté irataiban található különböző kimutatások arra utalnak, hogy Keresztury Dezső minisztersége idején a VKM vezetői között és fogalmazói karában messze az országos átlagot meghaladó volt a Parasztpárt reprezentációja. 1946-ban a minisztérium 19 legfőbb vezetője között 5-5 parasztpárti és szociáldemokrata, 4 pártonkívüli, 3 kisgazdapárti, 1-1 kommunista és polgári demokrata volt. A különösen a kommunisták által nehezményezett „aránytalanág” fokozatosan mérséklődött, hogy azután Ortutay Gyula, majd Darvas József időszakában az MDP túlsúlya (majd pártként monopóliuma) érvényesüljön. (OSZK Kt., 210. f. 13/14., 205–206. és 22/10. sz.; *Jakab M.* 1979. 60., 87. és 218–227.; *Kovács M.* 1982/9. 53.; *Pető I.* – *Szakács S.* 1985. 142.; *Gyarmati Gy.* 1985/2. 533.; 2001. 564–565.; *Welker O* 1945–84. 33–154.)

³⁰ Itt *Kovács Máté* mellett *Kiss Árpádra* (akivel már 1944-ben közös kötetet szerkesztettek), s esetleg a más pártbeli *Simon Lászlóra*, *Kardos Lászlóra* utalhatott a miniszter. (*Kiss Á.* – *Kovács M.* szerk. 1944.; *Horváth M.* 1983. 17–18.; *Bassola Z.*, 1998. 381–383.) Már egy 1946. augusztusi — valószínűleg *Merei Ferenc*től származó —, a közoktatásügyi minisztérium helyzetét jellemző írásban úgy vélték, hogy Keresztury „miniszter messzemenően befolyásolható, gyengekező ember. Minden jóakarata ellenére sem lehet eredményes, mert tárcájának gyakorlati kérdéseihez nem ért. Egyetlen konkrét feladatot sem tud megoldani; „általános kultúrpolitikai irányelvekkel” foglalkozik, amelyek nem találnak utat a megvalósításhoz.

A minisztérium tulajdonképpeni vezetése Kovács Máté tanácsos, az elnöki ügyosztály vezetőjének kezében van. Kovács Máté (a Parasztpárt tagja) éles eszű, energikus ember, aki a nevelésügyi ügyosztály élén haladó szellemű, jó munkát végzett. Mint az elnöki ügyosztály vezetője azonban kifejezetten személyi politikát folytat; akadályozza a munkaspárti befolyás érvényesülését; elfűrészezi azokat, akik a Pedagógus-szakszervezettel együtt kívánnak haladni, fontos helyekre »Fejbólintó Jánosokat« akar állítani.” (MOL XXVI-I-1-b-szu/1946. 1. d. Kiemelés tölem — D. P.)

³¹ MOL XIX-I-1-r 2. d. 2-5.; *Ortutay Gy.* 1965. 397–399. Itt nem lehet feladatunk a korabeli oktatáspolitikai küzdelmek, koncepciók bemutatása. Ezt többen színvonalasan megtették. Lásd pl.: *Jóboru M.* 1974/5. 410–418., 1979/11. 963–972.; *Horváth M.* 1975. 11–157., 1976. 11–22., 1978. 13–31.; *Kornidesz M.* 1979/12. 1070–1080., 1980/4. 291–303.; *Ladányi A.* 1988. 197–232.; *Kovács É.* – *Pócze G.* 1988. 3–110.; *Pornói K.* – *Katona A.* 1992. 57–79.; *Gergely F.* 1994. 8–26.; *Mészáros I.* 1994. 31–90., 1996. 52–60. és 202–208.; 2002/3. 111–166., 2004. 3–33.; *Knausz I.* 1994. 1–56., 1998. 13–100.; *Ballér E.* 1996. 83–110.; *Kardos J.* 1997. 69–79., 2004. 207–210.; *Horánszky N.* 1999. 307–311.; *Nagy P. T.* 2000. 165–186.; *Mészáros I.* – *Németh A.* – *Pukánszky B.* 2000. 403–413.; *Niederhauser E.* 2001. 299–302.; *Kelemen E.* 2002. 47–54., 84–86.; *Mann M.*, 2002/1. 76–93., 2005. 127–130.; *Golnhoffer E.* 2006. 9–26.

³² Lásd például: *Tavasi L.* 1848. 13–20.; *A tanítóképző intézetek „rang”-ja* 1890/2.; *Nagy L.* 1890/6. 290., 1890/7. 357–359.; *A II. Országos* 1896. I. k. 2. r. 642–713.; *A Magyarországi Néptanítók* 1896. 38–40.; *Földes G.* 1904. 18–19.; *A Magyarországi Néptanítók* 1904. 108–117.; *A Szabad Tanítás Pécssett*, 1907-ben 103–113.; *Köveskúti J.* 1908. 108–116., 169–175., 1909/2. 113–121., 1920. 1–11., 1920/a. 39–44., 71–81., 1927. 53–57.; *Szabó A.* 1911/10. 348–350.; *Vita...* 1913/1. 19–20.; *Veritas* 1913/11. 445–448.; *A hazai* 1914/22. 13.; *Migray J.* 1919. 122–125.; *A magyar tanító* 1924/27–28. 14.; *A polgári* 1926/37–38. 16.; *Quint J.* 1924/43–44. 22–23., 1926/5–6. 13–15.; *Wágner J.* 1926. 68–73.; *Törös K.* 1927/23. 4.; *Kornis Gy.* 1927/II. 609.; *Vitner F.* 1935/5. 98.; *Donáth P.* 2001/1. 219–234.; *Nagy M.* 2001/ 2.; *Baska G.* 2001/1.

³³ Évtizedek óta ismételtetett álláspontjukat 1931-ben így összegezte a Tanítószövetségek Szövetségének vezetősége a VKM számára: „a hangsúly a főiskolai tanítóképzéssel kapcsolatban a kö-

*zépiskolai érettségén van. Mi nem kívánunk olyan főiskolát, mely a tanítóképzőt esetleg 6 évre emelve a legfelsőbb két osztályt főiskolának minősítené... A mi felfogásunk szerint az általános műveltségét megszerzi az ifjú a középiskolában, együtt tanul azokkal, akik papok, jegyzők, orvosok, ügyvédek stb. lesznek. ... Velük együtt szerzi meg az érettségi bizonyítvány formájában a középosztály tagjai számára szolgáló tagsági jegyet. Így valóban nem lesz tovább abban a lehetetlen helyzetben, amely nagy általánosságban ma is fennáll, hogy ti. *mi sehova sem tartozunk.*” (Idézi: Kiss J. 1933/1–2/2. 22–23. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Lakits V.* 1896/3. 2–3.; *Bertalan V.* 1902/24. 185–186.; *-i* 1901/3. 173.; *Kunfi Zs.* 1908. 32–36.; *Szabó A.* 1911/4–6. 109–111., 205–207.; *Klein Á.* 1911/5. 156–158.; *Kuthi Zs.* 1911/5. 154–156.; *Tüdös I.* 1911. 9. 1–4., 10. 1–2.; *-a -c* 1913. 7–8.; *A Magyarországi Néptanítók* 1923. 46–47.; *Juhász N. S.* 1925/25. 1.; *Bozsik B.* 1933/13–14. 1.; *Vinér F.* 1935/5. 98–100.; *Tanítóképzés* 1937/6. 1–2.; *Varga A.* 1937/10. 3–4.; *Muszty L.* 1947/12. 529–533.) — Helyzetükről lásd, pl.: *Szabó A.* 1911/4. 109–111.; *Rózsa E.* 1911/9. 315–321.; *Memorandum* 1911/11. 381–385.; *IX, X, XI.* 1911/12. 439–440.; *A kultuszárca* 1926/21–22. 32.; *Becker V.* 1932. 4–6., 1940/II. 11–26., 1942. 16–22., 1944/1. 22., 1947/1. 17–26.; *Drózdly Gy.* 1944/1. 1–2.; *Mácsay K.* 1947/6. 3–5.; *Szabolcs O.* 1965. 96–112.; *Kovács I. G.* 1975. 632–640., 1978. 444–445., 454–461.; *Sárközi I.* 1980. 164–182.; *Andorka R.* 1982. 46–47.; *Borsányi Gy.* 1987. 133–134.; *Pethő L.* 1991. 11–151.; *Felkai L.* 1994. 83–86.; *Gyáni G. – Kövér Gy.* 1998. 90–91., 245–246. és 251–252.; *Nagy M.* 2001/1., 2.; *Baska G.* 2001/1.; *Szabolcs É.* 2001.; *Kelemen E.* 2004. 55–56.; *Pornó I.* 2006. 69–73.*

³⁴ *Szakszervezetünk* 1919/2. 23.; BFL VIII. 130. a. 22. 1919. január 29.; *Budaváry L.* 1920/18–20. 11.; *Felirat* 1921/7. 50–51.; *Vargha S.* 1921/12. 90–91.; *Benőcs J.* 1921/12. 91–92.; *A Magyarországi Néptanítók* 1923. 45–48.; *Nagy L.* 1925/6. 3–4.; *Törös K.* 1927/23. 4.; *A Harmadik Egyetemes* 1928. 194–220.; *Szakál J.* 1934. 134–136.; *Ekamp N.* 1935/2. 1–2.; *Bizottsági* 1935/3. 4.; *Bozsik B.* 1935/4. 2–3.; *A IX. Egyetemes Tanítógyűlés naplója* 1935. 41–42., 49–50., 59–63.; *Tizedik Egyetemes Tanítógyűlés* 1940. 14., 42–47., 74.; *Vinze L.* 1951. 48–50.; *Kelen J. szerk.*, 1958. 7–173.; *Simon Gy.* 1971. 50–52. és 131–133.; *Köte S.*, 1979. 9–120.; *Felkai L. – Zibolen E.* 1993. 193–210.; *Kelemen E.*, 1993. 7–35., 2004/1. 176–182.; *Nagy P. T.*, 1997. 135–147.; *Kapi B.* 2004. 272–273. A tanító/tanári érdekvégyesítés egyéb szervezeteiről lásd: *Nagy M.* 1994. 38–68.; *Joó A.* 2006/3. 4–6.

³⁵ Az MKP Pedagógus Pártcsoportja vezetőségének egy 1948. eleji ülésén Mérei Ferenc jegyzetelt: „*Szakszervezet és párt: egy*” — írta, a negatívumok között megemlítve, hogy „a VKM külön életet” él. (MOL XXVI -I-1-a 5. d. 27. t. Kiemelés tőlem — D. P.) Ezért „a közoktatás területének irányítását az államhatalomban pártunk viszonylag későn tudta biztosítani és ezért a szakszervezetnek hosszabb ideig kellett a közoktatásügyi kormányzatban és a tanügyigazgatásban lévő reakcióval szemben az ellenzék szerepét betöltenie. Ennek a helyzetnek a megszűnése fokozatosan ment végbe. Megkezdődött 1947 márciusában, amikor Ortutay Gyula vette át a minisztérium vezetését, és befejeződött 1949 szeptemberében, amikor a tanügyigazgatási reform végrehajtásával egyidejűleg a tanügyigazgatásban meghúzódó reakciós elemeket nagyjában és egészében kiszorítottuk” — idézte fel a történeteket *Béki Ernő*, a pedagógus-szakszervezet munkájáról írt 1950. január 21-i jelentésében. (MOL M-KS-276-111/47. ő. e.) — Lásd továbbá: *PIL SZKL* 44. f. 1. doboz, 6. dosszié; *Fürj Z.* 1996. 116.; *Kemény G.* 1945/a-b. 47–53.; *Béki E.* 1945/1–2. 49–51. és 1948. 189–210.; *Rákosi M.* 1945. 204.; *Toldy S. szerk.* 1970. 155–206.; *A magyarországi szakszervezeti...* 7. k., 118–119.; Jelentés a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetéről, 1950. május 30. 4–5. MOL M-KS-276-111/47; *Lukács S.* 1982/8. 35–48.; *Arató F.* 1970. 24–31.; *Voksán J.* 1976. 23–31.; *Szecsó K.* 1977. 80–95.; *Jóboru M.* 1979/10. 871.; *Jakab M.* 1979. 70. és 93.; *Jakab S.* 1985. 14–25., 96–97.; *Kelemen E.* 1993. 35–44., 2004. 61–66.; 2007. 132–134.; *Knausz I.* 1998. 138.

³⁶ 1947. december 1-jén a szakszervezet 42.108 tagja közül 25.608 volt tanító. *Béki E.* 1948. 198.

- ³⁷ Az e kérdésben már évtizedek óta elkötelezett szakszervezeti elnök, nevelési ügyosztályvezető, OKT ügyvezető alelnök, *Kemény Gábor*, *Angyal János* osztályvezető, és a szakszervezet valamint az MKP különböző bizottságaiban, „aktíváiban” betöltött szerepe révén egyre befolyásosabb *Mérei Ferenc* és mások révén.
Kovács Máté államtitkár egy vázlatában azt vetette a szakszervezeti vezetők szemére, hogy őket „nem az egész művelődéspolitikai érdekli, hanem csak bizonyos részei, pl. a tanítók helyzete, az általános iskolai nevelőképzés reformja.” (*Kemény G.* 1945, 2–20.; 1945/a. 47–49.; 1945/b. 51–53.; *Angyal J.* 1945/9. 2–4.; *Mérei F.* 1947–48. 11–91.; 1948. 209–216.; OSZK Kt. 210. f. 22/16. Vö.: *Sáska G.* 2007. 16–17.)
- ³⁸ OSZK Kt. 210. f. 11./74–75., 91. sz. (Kiemelések tőlem — D. P.); *Lukács S.* 1946. 1–3., 1946/9–10. 321–331., 1947/6. 7–10., 1947/7. sz. 4–6.; *Balogh J.* 1946. 49.; *Jóboru M.* 1955/7. 146–147.; *Gombos N.* 2006. 76–77.
- ³⁹ Az OSZK Kézirattárában őrzött iratainak megismerését özvegye, *Keresztury Dezsőné* tette lehetővé számomra. Köszönet érte. Korabeli álláspontjához lásd: *Keresztury D.* 1945/10. 1., 1946. 7–35., 1946/4–5. 1–3., 1946/21. 1.
- ⁴⁰ Korabeli álláspontjához lásd: *Kovács M.* 1945., 1946/14–15. 3–4., 1946/21. 4–5., valamint: *Kovács M.*: A nevelői rend egysége. (OSZK Kt. 210. f. 24/140.); *Horváth M.* 1983. 17–25.
- ⁴¹ Álláspontjához lásd: *Sík S.* 1945. 3–4.; 1993. 290–298. Lásd továbbá: *Baróti D.* 1988. 82–85.; *Mészáros I.* 1992/S, 45–57., 2005. 153–156.; *Rónay L.* 2000. 140–143. valamint *Grósz J.* 1944–46. 244–251.
- ⁴² *Kiss Á.* 1940/7. 165–173.; 1943. 10–13., 82–86., 178–179.; 1944. 61–62., 1945. 76–91.; 1946. 2–6.; 1999. 418–435.; *Horváth M.* 1995. 15–22.; *Kiss E.* 2004/3–4. 162–165.
- ⁴³ Az eredetileg Max Weberől származó, Dessewffy Tibor által sajátos kontextusba helyezett fogalmat (melyet az angol nyelvű szakirodalomban „elektív affinitás”-ként használnak) e helyütt a fent nevezett — különböző vallású — személyek bizonyos közös sajátosságainak érzékeltetésére (kiterjesztve) használom. (*Weber M.* 1982. 116–117.; *Dessewffy T.* 1999. 80–82.)
- ⁴⁴ Itt szakmai-professzionális szempontú, a változásokat a megvalósíthatóság és a társadalmi méretű színvonal-emelkedés, mobilitásnövelés szempontjából mérlegelő „racionálisra” utalunk. Az ilyen megközelítés buktatóról lásd pl.: *A tanítóképző intézetek új* 1914/29. 1–2.; *Mészáros J.* 2004/4. 431–439.
- ⁴⁵ A 4290/1945. ME sz. rendelet a *Magyar Közlöny* 1945. évi 71. és a *Köznevelés* I. évf. 5. számaiban jelent meg. Rozsondai 1946. május 3-i feljegyzését lásd: OSZK Kt. 210. f. 11. ö. e. 2/41. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴⁶ Preska Gábornéval végzett számításunk szerint az 1935–1942 közötti időszak további tanévei általában a tanítói oklevelet szerzettek 3,8%-a tanult tovább polgári iskolai tanár(nő)képzőkben, 2,8%-uk egyéb főiskolán (s 1,3% „egyéb iskolában”). — Talán e helyzet forrására utal, hogy az 55.600/1941. VKM számú rendeletet kiegészítő 112.748/1942. VKM sz. rendelet a tanítói oklevél szövegében tételesen megjelenítette: az a továbbtanulás szempontjából (is) a líceumi érettségi bizonyítvánnyal egyenértékű. (*Hivatalos Közlöny*, 49. évf. 12. sz. 358–361.; *MRT* 1942. 3643–3644.)
- ⁴⁷ Rozsondai Zoltán 1948. november 6-i önéletrajzából. Ezt sérelmezte a községi állami tanítóképző tantestülete is 1946. május 17-i „A tanítóképző akadémia és az általános nevelőképzés” című beadványában. VaML 501. b. 4508/1945-46. Lásd ehhez: Vö.: *Tóth G.* 1996. 201–205. és 263.; *Bibó I.* 1947/3. 512.; *Gyáni G.* 1997/6. 1289–1290.
- ⁴⁸ A korábban a Művelődési Minisztérium Központi Irattárában őrzött 4882/1947. VKM számú dokumentumot *Ladányi Andor* professzor úr bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte. A 8930/1947. számú kormányrendeletet lásd: *Magyar Közlöny*, 1947. 1816.

- ⁴⁹ Ennek legszembetűnőbb dokumentuma „A Magyar Kommunista Párt a magyar tanítókért” című brosúra, mely 17 „követelésben” összegezte ígéreteit a tanítótság felé. A budapesti állami gyakorlóiskolai tanítók június 1-jén megfogalmazott „sérelemsora” ebből négyet tartalmazott. MOL XIX-I-1-g T-94360-1947. (143. d.)
- ⁵⁰ Természetesen ez sem volt előzmény nélküli. Már a 19. század végétől folyamatosan napirenden volt helyzetük tisztázása, rendezése. A Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének (TITOE) 1934. októberi taggyűlésén alaposan foglalkoztak „a gyakorlóiskolai tanítók szerepével és helyzetével, a tanítóképzés szolgálatában”. 1938. január 19-én emlékiratot fogalmaztak „a gyakorlóiskolai tanítótság súlyos helyzetéről”, melyre július 6-i látogatásuk alkalmával hívták fel az akkor vallás- és közoktatási miniszter *Teleki Pál* figyelmét. A bérrel és szolgálati idővel kapcsolatos kérések mellett felvetették: négyéves speciális tanfolyamot követően Gyakorlóiskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt vizsgázzanak, s ennek megfelelő címet kapjanak a gyakorlati képzés kulcsszereplői. 1943. június 16-i, a VKM-ben Huszka János miniszteri tanácsosnak július 2-án átadott emlékiratukban a tanárok és igazgatók előmenetelével kapcsolatos elvárások sorában ismételték: „a tanítóképző intézetekben működő gyakorló népiskolai tanító kartársak szolgálatuk bizonyos évében a VI. fizetési osztályba neveztesse ki, *címük pedig gyakorló-népiskolai tanár legyen*”. 1943. november 22-én, az erről szóló főtitkári beszámólót követően, leszögezték: „állandó szívügyük a gyakorlóiskolai tanítók anyagi és erkölcsi helyzetének javítása”, mivel „a gyakorlóiskolai tanítók ügye a legszorosabb kapcsolatban van a tanítóképzés színvonalával”. (*Szalatsy R.* 1934/9. 285–302., 1938–39. 253–268.; *Emlékirat a gyakorlóiskolai...* 1938/4. 157–159.; *Mesterházy J.* 1939/5. 246.; *M. J. VI.* 3. 32. és 44/1943. Kiemelés tőlem — *D. P. Vö.: A Tanítóképző-Intézeti Tanárok...* 1896/III.; *Juhász B.* 1937/1. 8.; *Molnár O.* 1943/1. 1–2.; 1944/1. 1–2.; *Balogh S. – Szabolcs O.* 1963. 174–176.; 8000/1940. ME – *MRT* 1940. IV. k. 2718. és 2722–2725.)
- ⁵¹ A gyakorlóiskolai tanítóknak a gyakorlati képzésben elfoglalt helyükkel kapcsolatos sérelmeiről s az egyetemi továbbtanulásig és a nevelőképző főiskola tanári státusának elnyeréséig terjedő ambíciójáról plasztikus képet ad Losonczi György bajai gyakorlóiskolai tanítónak egy a IV. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Nevelőképző Munkaosztályához írt 1949. áprilisi beadványa. (PIL SZKL 44. f. 47. d. 374. dosszié 1948–1949.)
- ⁵² Tanítóképző-intézeti gyakorlóiskolai tanítók sérelmei. 1947. július 4. MOL XIX-I-1-g T-94360-1947. (143. d. Kiemelés tőlem — *D. P.*) *Rozsondai* — tekintet nélkül az aktuálpolitikai szempontokra — pontosította az óraszámot, a *Köznevelés* című lap juttatásával kapcsolatos követeléseiket, lehetségesnek, de feleslegesnek ítélte a címzetes igazgatóságra való igényüket, támogatva továbbtanulásuk lehetőségét, s közölte, hogy nyitott kapukat döngöttek, amikor az OKT-ban és a minisztériumi ügyosztályban egy helyet kívánnak.
- ⁵³ *Keresztury D.* 1945/10. 1., 1946/4–5. 2., valamint 1946. 13., 21–22.; *Tanterv* 1946. 7–8. Vö.: *Törvényjavaslat* 1929/5–6. 40–41.; *Klebelsberg K.* 1929/7–8. 1–4.; *Márai S.* 1942. 114–117.
- ⁵⁴ *Balogh S. – Izsák L.* 1977. 220–223. Vö.: *Bibó I.* 1947/3. 520–522.
- ⁵⁵ *Sík S.* 1945. 3–4.
- ⁵⁶ Ennek érdekében a VKM 91.291/1946. III. számú rendeletével, 1946. szeptember 21-én például havi kötelező „tájékoztató világnézetű értekezleteken való részvételt” írt elő valamennyi nevelő számára, „az iskola fájára, jellegére és fenntartójára való tekintet nélkül” — akár a tanítás részbeni szüneteltetésével (VeML VIII. 74. 63/1946-47. Kiemelés tőlem — *D. P.*)
- ⁵⁷ *Kiss Á.* 1948/3–4. 147. vö.: *Kiss Á.* 1947/b. 40–54.
- ⁵⁸ *Kiss Á.* 1945. 76–79., 82., 91. — Egy év elteltével már rezignáltan nyilatkozott: „a napi politikai vetélkedés, pártpolitikai villongás — amely az élet más vonalán talán az egészség, talán a haladás jele — tönkreteszi a magyar kultúrpolitikát... nem ilyen vagy olyan osztálytársadalom számára kell megnevelni a magyar ifjúságot, hanem a demokratikus életforma, az emberség, mű-

veltség és becsület köztársasága számára. ... A mi akaratumk azonban csak akkor fog valóra válni, ha a pártok elég nagylelkűek lesznek irányunkban és legalább egy ideig nem visznek napi politikát a nevelés ügyébe. Mi igenis politikára, vagyis a dolgok összefüggésének és a bajok ellen való harcoss védekezésnek ismeretére akarjuk nevelni a magyar fiúkat és lányokat, de éppen, hogy idő előtt el ne rontsuk bennük a politika, a demokrácia élményét, kímélni kellene őket és bennünket.” („*Kultúrpolitikánk csődje*” 1946/43. 3.)

⁵⁹ Kiss Á. 1946. 20. sz. 3–4., 23. sz. 7.; 1948/4. 205. Vö.: KÉL I. 3. a. 1495. isk./1935.; *Bozsik B.* 1933/13–14.; *Kiss J.* 1933/1–2. 22–24.; 1935/3. 121–124.; *Neményi I.* 1935/7. 307–309.

⁶⁰ Az akkoriban még parasztpárti, majd kommunista Angyal János már 1945 novemberétől erőteljesen szorgalmazta a régi tanítóképzők helyett a nevelőképző főiskolák felállítását. (1945/9. 4.) Kemény Gábor a VKM kommunista pártcsoportjának vezetőjeként, a felsőfokú tanítóképzés bevezetésének elkötelezettjeként érvelt az egységes nevelőképzés bevezetése mellett. (OSZK Kt. 210. f. 27/25. sz. Korábbi és akkori pozíciójához lásd: *Kemény G.* 1966. 84–88., 94–96., 180–202.; *Köte S.* 1989. 356–394.; *Kiss Árpád* Kemény Gáborról 1973-ban. KÁGY C/24.)

⁶¹ *Kiss Árpád* álláspontját az OKT Elnöki Tanácsának ülésén körvonalazta, s az OKT „A nevelőképzés újjászervezése Magyarországon” című első javaslatában határozottan érvényesítette, amennyiben a középfokú ötéves tanítóképzés némileg átalakított programú megőrzését ajánlta. (MOL XXVI-I-1-b-szu 1. d.; KÁGY A/1/3. Kiemelés tőlem — D. P.) Álláspontját praktikus megfontolások befolyásolták, hiszen a gyermekközpontú nevelőképzést maga is korszerű, előremutató iránynak látta. (*Kiss Á.* 1948/4. 20.) — A vita előzményeihez lásd pl.: *Magyarországi Néptanítók* 1923. 45–48.; *Vimer F.* 1935/5. 98–99.; *Petri P.* 1935/2. 45–48.; *Ekamp N.* 1935/2. 1–2.; *Bizottsági* 1935/3. 4.; *Bozsik B.* 1935/4. 2–3.; *A IX. Egyetemes Tanítógyűlés* 1935/9. 352.; KÉL I. 3. a. 1495. isk./1935.; *Szombatfalvy Gy.* 1935/5. 179–180.; *Kiss J.* 1935/3. 124.; *Neményi I.* 1935/7. 308.)

⁶² 1946. április 25-én *Keresztury Dezső* miniszter közölte: „Művelődési intézményeink, iskoláink kárfelvétele... még nem teljes... népiskoláink körülbelül felét, középiskoláinknak körülbelül 60%-át érte komoly épületkáros... A VKM vezetése és felügyelete alatt álló kulturális intézmények kára, 1938. évi értékben, körülbelül 470 millió pengőre tehető, tehát több, mint az akkori egész állami költségvetés...” (*Mai magyar*, 1946. 8–9.)

⁶³ Kiss Á. 1946. 20. sz. 6.

⁶⁴ A jóvátételi kötelezettségről lásd: *Balogh S. – Földesi M. szerk.* 1998.

⁶⁵ MOL XIX-I-1-j 30743/1947., XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.; *Kiss Á.* 1999. 430–431. Egy évtizeddel korábbi, átmeneti kompromisszumokról lásd: *Padányi-Frank A.* 1936/1. 1–3.

⁶⁶ Lásd pl.: *Nagy M.* 1946. 1–2.; *Kiss Á.* 1946. 2–6.; *Lukács S.* 1946. 1–3.; valamint: *Németh A.* 1990. 88–94.

⁶⁷ Egy 1946 késő őszen az MKP KV Értelmiségi Osztályán „Rákosi és Farkas elvtársak referátumához” készült dokumentum fordulatot sürgetett a párt értelmiségi politikájában: „szükséges, hogy funkcionáriusaink felszámolják ellenérzéseiket a pedagógusokkal szemben. A parasztságért folytatott harcunkban rendkívüli jelentősége van a falusi értelmiség megnyerésének és beszerzésének. Különösen a falusi tanítók jelentenek fontos kapcsolatot a néptömegekhez. Jó munkánkkal el kell érniük, hogy a klerikális reakció központi figurájával, a pappal szemben a demokratikus erők központi figurája a tanító legyen.” (PIL 274. f. 24. cs. 2. ő. e.) 1948. február 1-jén az MKP III. Pest megyei konferenciáján *Kádár János* főtitkárhelyettes is hangsúlyozta: „Pártunk egyik fontos kérdése az értelmiség megnyerése. Tapasztalhatták az elvtársak, hogy milyen nagy hátránya van a munkásságnak, ha a falu értelmisége — ide értve a lelkészt, a jegyzőt, tanítót — a párt ellen van. Ha összefognak, magukkal tudják ragadni a falu lakosságának nagy részét. ... Sokkal könnyebb a pártmunka falun, ha nem csak a gazdatársadalom, hanem egy-két tanító is tagja a pártnak.” (Idézi: *Szabó I.* 1988. 81. Vö.: *Huszár T.* 2001. 115–122.) Az év vé-

gén, a pedagógus-szakszervezet III. küldöttközgyűlésén, *Lukács Sándor* hozzátette: „Ha a kulákság helyszíni szövetségese a klérus, a dolgozó parasztságnak a helyszínen a falu tanítója kell hogy természetes szövetségese, támogatója, segítőtársa legyen.” „Propagáljuk a föld társas megmunkálásának előnyeit, segítsük elő a falusi dolgozók önkéntes szövetkezését”. (1949/1. 17–18. és 24.) Egy, a középiskolások, köztük tanítóképzősök számára ekkoriban készült, „Az értelmiség szerepe és feladatai” című sillabuszban a „klerikális reakció rémhíreivel” szemben Sztálint idézték: „az értelmiség »a szocialista építés parancsnoki kara« a Szovjetunióban, jó fizetéssel, állították, s e perspektíváért cserébe elvárták, hogy „a többi dolgozókkal együtt harcos építője... legyen a szocialista társadalomnak. ... Az új értelmiségnek valóban népi értelmiségnek kell lennie, abban az értelemben is, hogy a népet szolgálja, és abban az értelemben is, hogy egyre inkább a dolgozók közül kell kikerülnie, a munkásosztály és a parasztság fiaiból.” (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 283/1948. Vö.: *Hajdu T.* 2007/1.)

⁶⁸ *Rákosi S. – Szabó B. szerk.* 1967. 383–384.; *Balogh S. – Izsák L. szerk.* 1980. 448.; A hároméves tervben végül 23 millió forint szerepelt. *Magyarország...* 1947. 68.

⁶⁹ *Nevelőképző...*, 1947/17. 1. Alexits György plasztikus jellemzését lásd: *Huszár T.* 1995. 266. valamint: *Nagy F. szerk.* 1997. 118–119.

⁷⁰ *Nagy László* elképzelése szerint a négy évfolyamúnak tervezett tanítóképző akadémián „beható elméleti és gyakorlati pedagógiai képzéssel”, „mindenkit, minden tárgy tanítására és szaktanítására” képesítették volna. (Magyar Tanítóképző, 35. évf., 8–11.; A tanító 1918/50–51. 26.) *Imre Sándor* ezzel kapcsolatban már 1921-ben felvetette: „Nehéz elgondolni, miképp alakult volna ki ez a tanítóképző főiskola és vajon hány lett volna? ... Honnan vettek volna elegendő tanárt?” (1921. 651. Vö.: *Vincze L.* 1951. 48–49.)

⁷¹ Köznevelés, 3. évf. (1947) 378.; 4. évf. (1948) 149–150. és 205–210. Az akkori gazdasági helyzetben még a közeljövőben megnyitni szándékozott három főiskola finanszírozásának biztosításáért is harcolnia kellett *Mérei Ferencnek*. (MOL XXVI-I-1-b-szu/1947. augusztus 21.)

⁷² Vö.: *Kornis Gy.* 1928. 65.; *Kiss J.* 1933/6. 214.; *M. Nádasí M.* 1984/14. 8.

⁷³ *Mérei Ferenc* a NÉKOSZ II. nevelői értekezletén, 1948. január 5-én a közoktatás alapproblémáinak egyikeként említette a tanítók felkészültségének és képzésének kérdését. „A népiskolai tanítók gyengébb munkáját, a népiskolák alacsony színvonalát végzettszerűen meghatározza a tanítók képzettsége, valamint az, hogy a népiskolai tanítók tizenéves korukban kényszerültek arra, hogy a nevelői pályát válasszák. Márpedig az erre való rátermettséget tizenéves korban nem lehet eldönteni. Azonkívül a tanítóképző lezárt iskolatípus volt, elvégzése után nem lehetett továbbhaladni, s ez is rontotta a szelekciót, mert az igazán ambíciózusok nem mentek tanítóképzőbe. A népiskolák így másodrendű nevelői anyagot kaptak. A tanítóképzők struktúrája továbbá olyan volt, hogy szakképzést és általános műveltséget egyszerre kellett adnia. ... A helyes módszer az, hogy előbb az általános műveltség megalapozásáról kell gondoskodni, azután kell szakműveltséget adni. Ezzel szemben a tanítóképzők zsúfoltak a tantárgyaktól. Ennek az volt a következménye, hogy nagyon sok tantárgyat heti egy-két órában tanítottak. (A gimnáziumban a tárgyak legnagyobb része heti 3–4–5 órás volt.) A tanítóképzők tehát szükségszerűen felületességre és nem mélységre neveltek. Ebből fakadt azután az, hogy a tanulók sok mindent megtanultak, de a szellemi munka módszereit nem tanulhatták meg. Egész életükre rájuk meredtek azok az ismeretek, amelyeket tizenkilenc éves korukig elsajátítottak. A mai tanítók 30–35 éven keresztül azt csinálják, amit a képzőben tanultak.” (1948. 212–213. Argumentáltabban képviselte ezt — a *Beke Manó* által már négy évtizeddel korábban megfogalmazott — álláspontot: *A Szabad Tanítás Pécsen, 1907-ben*, 103.; *Mérei F.* 1947–1948. 44–48.)

Sík Sándor már egy 1946. április 25-i hozzászólásában szónokolta, hogy az elmúlt évtized „egyre gépiesebb elbürokratizálódása és egyre nyomasztóbb világnézeti parancsuralma” csak fokozta a rutin uralmát. „A gomba módra tenyésző írásbeliség, a percekre kidolgozott óratervek és váz-

latok, a legkisebb egységig egész évre kijelölt tanmenetek, a sok példányban kiállítandó statisztikák, törzslapok, származási lapok, kimutatások, az egyre sűrűsödő ellenőrzés, a szakfelügyelőknek és iskolalátogatóknak szükséges és hasznos, de avatatlan kézben gyilkossá válható intézményei: mind együtt, a tanítót egyre inkább hivatalnokká, felülről jövő utasítások bizalmatlanul ellenőrzött végrehajtójává alakították. Mindez természetesen ott, ahol lelkiismeretes és pedagógiai éhosszal megáldott egyének gyakorolták, sokkal kevésbé volt nyomasztó...” (OSZK Kt. 210. f. 10/17. Kiemelés tőlem — D. P. Vö. pl.: a VKM 3500/1936. eln. és 172.543/1940. sz. rendeleteivel tanmenetekről és óravázlatokról.) *Muszty László* a tanítóság helyzetére vonatkozóan megjegyezte: „A tanítóság népi származásával és sorsvállalásával, ösztönösen és tudatosan, de a tanítóképzésben szerzett »diplomájának« kényszerítő lezártságával is, valóban néptanító volt, a széles tömegű népé, s küldetészerűen vállalta és élte a társadalmi híd szerepét, a népi és az »úri Magyarország« társadalmi között; valljuk be, nem nagy sikerrel... Így történt, hogy a tanító magára maradt a társadalomban. A hivatalnokuralom a tanügyigazgatásban és az iskolafelügyeletben szintén hozzájárult, hogy a tanító önmaga erejére hagyatkozzék, és egy különös életstílus spanyolcsizmájába szorítsák.” (1947/12. 592. vö. pl.: *Nagy L.* 1893/1. 52–53.; *Szabó A.* 1911/4–6.; *Klein Á.* 1911/5.; *Kuthi Zs.* 1911/5.; *Benőcs J.* 1928/7. 98–101.; *Varga A.* 1937/10.; *Gyulai I.* 1939/6.; *Weis I.* 1942. 37–38.)

⁷⁴ *Faragó László* itt — *Mérei Ferenc* (1947–1948. 13.) hasonlóan — *Földes Ferenc* (1941. 116–132.) és *Tompa Józsefné újabb* (1949/1/a. 12–13., 1949/3. 57. és 60–61.) számításaira utal. (Vö.: *A jövő tanítói* 1928/11. 161.; *Hajdu T.* 1980–81. 228.) — *Preska Gábornéval* 2006-ban elemeztük a KSH évkönyveiben, ill. a kormány éves jelentéseiben található 1925–1938. közötti adatokat, s értelmezésükhöz *Andorka Rudolf* 1982. évi javaslatára (297. o. Vö. továbbá: *Tóth Z.* 1987/1. 65.) támaszkodtunk. Eredményeinket a közeljövőben tanulmányban jelentetjük meg. Itt csak arra utalhatunk, hogy a *Faragó László* véleményalkotásához legközelebbi, *1937/38. tanévben valóban jelentős különbséget találtunk a tanító- és tanítónőképzősök szüleinek társadalmi státusára vonatkozóan*. A fiúk és lányok (utóbbiak adatai zárójelben) szülei körében 0,5% (1,4%) volt a vagyonukból élők, nagybirtokosok, 12,2% (17,4%) a papok, tanárok, tanítók, 20,5% (46,3%), a tisztviselők, köztisztviselők, katonatisztek, más önállók, nyugdíjas tisztviselők, 20,1% (6,1%), a kisbirtokos parasztok, napszámosok, 22,6% (14%) az önálló iparosok, kereskedők s 6,5% (6,1%) a polgári és katonai altisztek, szolgák, 12,3% (4,8%) a munkások, napszámosok, 2,7% (0,2%) a mezőgazdasági munkások, cselédek s 2,6% (3,6%) az egyéb, egyéb nyugdíjas foglalkozásúak aránya. — *Északkelet-Magyarország tanító(nő)képzőinek* 1938–1948 közötti összetételét vizsgálva hasonló tendenciákat észlelt *Dráviczki Sándor* is. (2000. 9. sz. melléklet.)

⁷⁵ *Faragó L.* – *Kiss Á.* 1949. 284–286. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷⁶ Vö.: *A Magyarországi Néptanítók* 1923. 47.; *Garai J.* 1947/3. 5–8.

⁷⁷ *Faragó László* erőteljes megfogalmazásával („tudniuk kell”) valószínűleg a Budapesti Nevelőképző Főiskola első évfolyamának hallgatói által megfogalmazott azon törekvésre reagált, melyről *Kiss Árpád* is beszámolt a *Köznevelés* 1948. május 15-i számában: „A szaktárgyak elmélyedőbb tanulására kértek több alkalmat a melléktárgyak rovására. Melyek ezek a melléktárgyak? Az ének, a háztartástan, a műhelygyakorlat, a kézimunka... A hallgatók a szakban való dilettantizmustól riadtak vissza. Attól félnek, hogy rossz tanárai lesznek szakjuknak... leválasztották a jövőendő élethivatásukról az általános iskola alsó négy osztályának tanítói munkáját, a magukénak csak a felső osztályok tanári tevékenységét érzik. ... vágyaik teljesülése esetében fölösleges lenne új tantervű iskolákat nyitni: egyszerűen meg kellene sokszorozni a polgári iskolai tanárképzőket, vagy nyitni kellene másod- vagy harmadrendű egyetemeket. Az állami pedagógiai főiskolákban... nevelőket képeznek: nevelőket, akik szaktárgyakat is tudnak tanítani, de nem olyan szaktanárokat, akik esetleg nevelni is tudnak. ... Nem olyan intézmények kívánnak lenni, ahol

valami pedagógiát is adnak elő, hanem pedagógiai főiskolák, ahol a szükséges szakirányú kiegészítést is nyújtják. Az állami pedagógiai főiskolákon a legtágabb értelemben felfogott *pedagógia*, a gyermek és a köréje fonódó nevelési kérdések a *főtárgy*, minden egyéb csak *melléktárgy*” —írta a hallgatókkal vitázva. Ennek indoka a pedagógusi szerepen belüli hangsúlyeltolódás: a tanítás mellett a nevelési funkció felértékelődése. Ezért az új típusú főiskolák esetében „szó sincs... arról, hogy a tudatlan, de gyermekszerető iskolamester és a tudós tanár vitájában az előbbi került volna fölüll, és igyekeznek kiszorítani az utóbbit” —írta Kiss Árpád. (1948/4. 205–206.)

⁷⁸ Ezen álláspont árnyalt kifejtését adta egy, a IV. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Nevelőképző Munkaosztályához intézett 1949. áprilisi beadványában Losonczi György bajai gyakorlóiskolai tanító, aki ezért a Pedagógiai Főiskola bifurkálását javasolta. (PIL SZKL 44. f. 47. d. 374. dosz-szié 1948–1949.)

⁷⁹ Az OKT első előterjesztésében a következőképpen reagáltak a középfokú öt éves tanítóképzés fenntartásával kapcsolatos felvetésekre: „A terv ellen felhozható ellenvetések közül kettő van, amelyekkel mindjárt itt szembe kell nézni. Az első az általános iskola egységét látja veszélyben a különböző előkészület alapján egy iskolában működő nevelőkben, a második a nevelők túl korai pályaválasztását (a szakiskola 14-15 éves korban elválasztja a tanítójelöltet a többi tanulótól) tetheti észrevétel tárgyává.

Az iskolai munka egységét mindig a vezetés, az igazgatás vagy önkormányzat szelleme biztosítja. A tanító(nő), eddigi gyakori elszigeteltségével ellentétben, olyan testület tagja, amelyben vele egyező képesítésű, de magasabb szak- és pedagógiai tanulmányok alapján működő kartársak is vannak. Ezek az igazgatóval együtt olyan támaszai a munkának, akikhez hasonlót az eddigi tanító nem ismert. Minthogy munkája nem értékben, de minőségileg más, mint felső osztályokban tanító kartársaié, becsületesen gondolkodó és jól vezetett testületekben nem lehet helye egymás lebecsülésének. A tanító azonban továbbképzés, szakirányú érdeklődésének kielégítése, pedagógiai tökéletesedése terén az általános iskolában összehasonlíthatatlanul kedvezőbb viszonyok közé kerül, mint eddigi működése során.

A túl korai pályaválasztás esete a tanítóképző intézetekbe való belépés esetén valóban fennfőro. De ez az eset minden olyan szakiskolánál, mely az általános iskola nyolcadik osztályára épül. Ezen is lehet segíteni úgy, hogy a mindenben, vagy valamelyik tárgyban, vagy tárgycsoportban kiváló, különleges technikai, művészi tehetséget felmutató, tudományos érdeklődést tanúsító tanítójelöltnek módot adunk arra, hogy magasabb iskolába léphessen, hogy a tanítóképző intézetet nem zárjuk le minden oldal felé.” (MOL XXVI-I-1-b-szu 1. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁰ Faragó L. – Kiss Á. 1949. 291–294. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

⁸¹ Knausz Imre ezzel kapcsolatban az osztatlan vagy részben osztott iskolák nevelőszükségletére hívja fel a figyelmet, elismerve ugyanakkor a rövid képzési időből, és különösen a kibocsátható hallgatói létszám szükségességéből adódó problémákat. Adatai szerint 1950-ben és az azt követő években, sorrendben 77, 330, 680, 1361 és 1524 hallgató jutott diplomához a nevelőképző főiskolákon. (1998. 131–132.)

⁸² 1956. október 1-jén és 2-án a balatonfüredi pedagóguskonferencián Mérei Ferenc és Faragó László egyaránt nyilatkoztak a pedagógiai főiskolák megteremtésének körülményeiről. Mérei az utolsó fél évszázad haladó pedagógiai mozgalmait és a tanítóképzés régi álma beteljesüléseként, „széles körű szabad vitában” kialakult álláspontként jellemezte a nevelőképző főiskolákat, melyek elsők voltak az akkori Kelet-Európában. „Ígazi kezdeményezés volt. Magyar, szocialista, modern és haladó, amely országos vitával, nagy művelődéspolitikai harcra jött létre” — állította, az 1948-ban általa is említett hasonló csehszlovák (és lengyel) kezdeményezésekről látószólag elfeledkezve. Faragó szerint is harci kérdés volt a pedagógiai főiskola megteremtése:

„harc egyrészt az egyházi tanítóképzés ellen, másrészt az általános iskola megvalósításáért. Ez utóbbi célt azzal akartuk szolgálni, hogy hallgatóinknak alsó és felső tagozatra egyaránt képesítést akartunk adni. Ezzel az általános iskola egységét is szolgálni kívántuk. Az alsó és felső tagozatra (ez utóbbinak egyes szakcsoportjaira) képesített nevelők lehetővé tették volna, hogy a falvakban és a tanyákon is komoly szakrendszerű oktatást biztosítsunk az általános iskola felső osztályaiban” — emlékezett Faragó László, majd tárgyyszerűen hozzátette: „természetesen a pedagógiai főiskolák eredeti elképzelése nem volt hiba nélküli. A fő baj abból fakadt, hogy három év alatt alsó és felső tagozatra egyaránt akartuk képesíteni növendékeinket. Ez utópia volt. Mindazonáltal komoly pozitívumot jelentett a nevelő mozzanatoknak a főiskolai képzésben való érvényesítése, a főiskola sajtószerű közösségi élete.” (Balatonfüredi..., 1956. 26–27., 122–124.; MOL XIX-I-2-j 2934/1956. Min.; Mérei F.: Iskolareform a népi demokrácia országában. 1948. június, A népi demokráciák közoktatásügye 1949. MOL XXVI-I-1-a iktatás nélkül. 8. d. 46. t. Vö.: Vajda Gy. M. 1948/16. 386–388.; Zibolen E. 1989. 85–88.)

⁸³ Ezt a kérdést az egységes nevelőképzés támogatói közül is latolgatták néhányan. Walkó György a tanító–egyszakos tanárok képzésében látta a megoldást: „Az általános pedagógiai ismeretek megszerzéséhez, valamint azzal párhuzamosan két szaktárgyban való alapos tájékozódáshoz azonban a három év rövid idő. Önkénytelenül is felmerül tehát ezzel kapcsolatban — éppen a szakadás mélyítésének érdekében — a kényszerű redukálás gondolata; vagyis az egy szaktárgy általános iskolai nevelő típusának terve. Az egy szaktárgy vagy szorosan összetartozó szaktárgycsoport mint középponti stúdium köré szervesen kapcsolódhat azután a három esztendő általános pedagógiai tanterve. Ez a fajta koncentráció nemcsak kísérletet jelentene a nevelőképzés univerzalitásának a specialitással való összekapcsolására, hanem anyagi-költségvetési előnyöket is, amennyiben bő eshetőséget nyújt arra, hogy minden egyes nevelőképző intézet más és más, sajátos helyi adottságainak megfelelő szaktárgyi színezetet kapjon. Így kevesebb tanszék szervezése árán több főiskola létesülhetne, melyek annál nagyobb felkészültséggel állhatnának a jövő pedagógusneveléke rendelkezésére.” (1947/7–8. 314. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Kiss Á. 1948/4. 207.; Vö.: Nagy J. 1998. 5–8.

⁸⁴ Vö.: Vincze L. 1951. 48. —Ezzel kapcsolatban Knausz Imre a kétéves tanítói tanfolyamok végül megvalósítatlan tervére hívja fel figyelmünket, melyeken 650+1650, az öt éves tervidőszak végéig a tanfolyamok 6400 osztálytanítót bocsátottak volna ki. (1998. 132. lásd továbbá: Gyalmos J. 1948/24/1. 609–610.; Tájékoztató az 1947–48. iskolaévi... 1948/24. 621.)

⁸⁵ Egy a közelmúltban számomra megküldött memoárjából kiolvashatóan Mérei Ferenc fentiekben idézett álláspontját osztja ma is — a korabeli reformelképzelések kialakításában részt vett — Kiss Tihamér professzor úr. (Kéziratát nagyon köszönöm.)

⁸⁶ G. Szabó Kálmán: A tanítóképzés reformja. (PIL 274. f. 21. cs. 72. ö. e.); Ortutay Gyula: Új magyar köznevelés 1943–1945. In: Ortutay Gy. 1949. 44–45.; Az OKT beszámolója a köznevelési reformtervezetről. In: *Dancsné szerk.* 1979. 201–202.; Kovács M.: A nevelői rend egysége. (OSZK Kt. 210. f. 24/140.) és uő: 1945. 30–31., 35., 38., 51., 75–79.; a szegedi és pécsi pedagógus-szakszervezeti csoportok javaslatai in: *Dancsné szerk.* 1979. 111–115.; Kemény G. 1945. 9–16.; Ki. 1945/7. 7–8.; Angyal J. 1945/9. 2–4., 1947. 24–39.; Kiss Á. 1945/12. 10.; A nevelőképzés újjászervezése Magyarországon. (MOL XXVI-I-1-b-szu)

⁸⁷ Több éves, Katona István levéltáros kolléga segítségével végzett kutatás ellenére sem találtuk nyomát annak, hogy a tanítóképzős ügyosztályt megkeresték volna a reformtervek ügyében, s hivatkozást sem találtunk arra, hogy véleményüket a döntéselőkészítés során figyelembe vették volna. Az elnöki ügyosztály 1946. április végi összegező feljegyzésében megnevezték mindazokat az intézményeket, ügyosztályokat, akiknek véleményét az OKT előzetesen kikérte, illetve, amelyek véleményéről tudomást szereztek. Ezek között nem említették Rozsondai Zoltán részlegét. Sőt: a budapesti gyakorló gimnázium javaslatának megfelelően úgy találták, hogy „kívána-

tos lenne... előzőleg még megkérdezni a tanító-, polgári iskolai és gazdasági középiskolai nevelők képzésével foglalkozó intézményeket is, minthogy a Tanács által véleményadásra felkért intézetek mind gimnáziumi tanárképző szervek.” (MOL XIX-I-1-s 2677/1946 122.d. Kiemelés tőlem — D. P.) Mindazonáltal nem felejthetjük: abból, hogy eddigi erőfeszítéseink eredményeképpen valamilyen forrást, sőt arra való utalást sem találtunk, még semmiképpen sem állítható, hogy nem is létezett; s ez rekonstrukciós kísérletünket óhatatlanul hipotetikussá teszi.

⁸⁸ PIL 274. f. 25. ó. e. 106.

⁸⁹ Feladatukat a kihalásra ítélt intézménnyel kapcsolatos napi ügyek intézésében, majd a felszámolásukkal kapcsolatos átmeneti feladatok végrehajtásában látták. Mivel a számukra fontos tervek kimunkálásában más ügyosztályok segítségével „kiválthatóknak”, megkerülhetőknek látszottak, a későbbiekben sem ambicionálták annyira e süllyedésre ítélt bárka kormányrúdjának megszerzését. E sajátos „munkamegosztás” tükröződik két, Kovács Máté hagyatékában talált feljegyzésben is. A főiskolai, akadémia tanítóképzés mellett elkötelezett Kemény Gábor vezette nevelési osztály 1946. március 18-i beszámolójában azt találjuk, hogy „előkészületben áll a nevelőképzés korszerűsítése és ezzel a tanítóképzés reformja”. A Király Rudolf vezette középiskolai ügyosztály (melynek V/b., Rozsondai Zoltán vezette ügyköre volt a tanítóképző intézetekkel kapcsolatos teendők ellátása) 1946. január 30-i tervében a tanítóképzés színvonalának emeléséről, s „távolabbi tervként” „a középiskolai érettségire épített főiskolai, akadémiai tanítóképzés bevezetéséről” olvashatunk. (OSZK 210. f. 11/2/12. és 210. f. 32. Kiemelések tőlem — D. P.)

⁹⁰ Vö.: *Bibó I.* 1947/1. 343–344.

⁹¹ *Mérei Ferenc* itt — konjunkturális oktatáspolitikai megfontolásból — nem tett említést arról, amit Nagy Lászlóról szóló tanulmányában később maga is hangsúlyozott: tanítóképző intézeti tanárok jelentős szerepet játszottak a tanítói mozgalmak szervezésében. Lásd ehhez pl.: *Mérei F.* 1967.; EOL OET 4. 209/1910., 506/1911.

⁹² Másképp vélekedtek/vélekednek erről a tanítóképző intézeti tanárképzés, az Apponyi Kollégium tevékenységét jól ismerő szakemberek: 1936. december 16-án, az Országos Felsőoktatási Kongresszuson *Husztai József* (1936. 89–90.), s másképp a történetüket feltáró, egykor maga is ott végzett tudós neveléstörténész. *Tóth Gábor* Apponyi kollégisták körében végzett alapos vizsgálatai szerint a kétharmad részt alacsonyabb társadalmi rétegekből rekrutálódott tanítóképző intézeti tanárok magatartását természetesen befolyásolta, hogy — hacsak külön le nem érettségiztek — 1938-ig nem doktorálhattak, s így egyetemi magántanári címet sem szerezhettek. Márpedig jól tudták: a Polgáriskolai Tanárképző Főiskolán a rendes tanárok többsége habilitált, s okkal feltételezhették, hogy hasonló elvárásokat indukálhatott volna a képzők főiskolai szintre emelése. Korántsem képességeik vagy felkészültségük szintje révén kerültek — tanítványaikhoz hasonlóan — hátrányos, „zsákutcás” helyzetbe: erre utal, hogy amikor a képzési rendszer e „köztes szférájához” tartozók elöl elhárultak a tradicionális jogszabályok mobilitást gátló fékjei, a volt Apponyi kollégisták 54%-a egyetemi doktorátust, 22%-a kandidátusi fokozatot és 2%-uk tudományok doktora fokozatot szerzett. (1996. 136–163.). —1948. január 20-án a pedagógus pártcsoport vezetősége is korrigálta álláspontját, vagy legalábbis utalt egyoldalúságának gyökerére: „A káderek fejlesztésének hiányosságaiból fakadt, hogy új pedagógus párttagjaink politikailag nem fejlődtek, a kisebb létszámú régi káderek nagy része nem ismerte fel pártunk irányvonalának helyes alkalmazását a nevelésügy terén — a pedagógusokat egységes reakciós masszának tekintette, tőlük elszigetelődött, tömegmunkát, szakszervezeti munkát köztük végezni nem tudott.” (PIL 274. f. 24/11. ó. e.; PIL SZKL 44. f. 12. d. 132. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.)

⁹³ *Mérei Ferenc* itt lényegében megismételte a tanítók reprezentánsai által már évtizedek óta hangoztatott érvet a tanítóképzős tanárok pozíciójáról. 1923. július 5-én *Simon Károly*, a Magyarországi Néptanítók VIII. Egyetemes Gyűlésének előadója, pl. így beszélt erről: „Bizonyos állandó me-

revség tapasztalható azzal a törekvésünkkel szemben, hogy a tanító is akadémiai képzésben részesüljön. A magyar tanítóóság kifejeződött törekvésével szöges ellentétben áll egy ún. hivatalos nézet, melyet a tanítóképzős tanárok képviselnek elsősorban, hogy a tanítónak a legjobb a képzés mai formája, tanrendszere. Ebből nem engednek, sőt inkább a tanítóképzést emelték 6, illetőleg 5 évre, a négy középiskola fölé. Úgy tünik fel, mintha a tanítóképző intézeti tanárok kedvéért születnék a tanító, mint inkább megfordítva.” (45–46.) 1928-ban, a Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus népiskolai szakosztályában felszólaló, az érettségire épített tanítóképző akadémiákat már húsz éve követelő, ám kollégái körében mindig kisebbségben maradt *Köveskúti Jenő* tanítóképző intézeti igazgató keserűen konstatálta: „A történelem majd meg fogja állapítani: kik elleneztek egykor a nemzet tanítóóságának értelmi és társadalmi emelkedését *szükkeblűségéből*, mert nem tudtak a népneveléssel szemben emelkedettebb nézőpontig feljutni; kik elleneztek *féltékenységből*, mert hiszen, ha tanító értelmileg és társadalmilag velük egyenlő színvonalra jut, hát akkor ki fölött uralkodnak és kit értékelnek le; végül, kik elleneztek *önző* okokból, mert a főiskolai tanítóképzéssel veszélyeztetve *vélik* pozíciójukat.” (*A Harmadik Egyetemes* 1928. 181.) Utóbbiakról szólt, 1935. február 14-én, a IX. Egyetemes Tanitógyűlés illetékes előadója, *Ekamp Nándor* pl. kifejtette: „nehezebbnek látszik a főiskolai tanítóképzés kivívása, mert az itt érdekelt tanítóképző intézeti tanárok — akik vitális érdekeiket látják veszélyeztetve — mindent elkövetnek, hogy a mai hibás rendszerű és ezért igen hiányos iskolai műveltséget adó tanítóképzés maradjon meg továbbra is.” (*Bizottsági* 1935/3. 4.) A „Tanítók Szövetségé”-ben ehhez *Kovács Dezső* hozzászólta: „Ne illessen senki a hálátlanság vádjával bennünket! Mi nem azt mondjuk, hogy a tanítóképzők nem feleltek meg elsőrangúan a múltban hivatásuknak, csupán azt állítjuk, hogy a világháborút követő és minden téren bekövetkezett változások között helyet kell, hogy kapjon az új tanítóképzés — a 8 osztályúvá fejlesztett elemi iskolai oktatás —, a tanítóóság teljesen új jogviszonyainak rendezése és ezek alapján a tanítóóság új értékelésének a nemzet szempontjából kiemelkedően fontos ügye is!” (1937/10. 3.) Bár a tanítók helyzetének javítását a tanítóképző intézeti tanárok szívesen támogatták, ennek útját — valóban egzisztenciális okokból — nem az érettségire épített képzésben látták. *Kiss Sándor*, a szarvasi evangélikus tanítónőképző igazgatója pl. egy tanítói továbbképző tanfolyamon 1937-ben kifejtette: „Véleményem szerint a hiba nem ott van, hogy a tanítóképzés csak öt év alatt történik, és nem is orvosolható azzal, hogy a tanítóképzést középiskolai érettségire építjük, vagy hogy a tanítóképzést főiskolává fejlesztjük. ... Célszerűbbé kell tenni az öt évfolyamú tanítóképző tantervét, és át kell dolgozni gyakorlatias szellemben a tankönyveket” — fejtegette, kartársaitól eltérően, még a hat éves képzéstől is elzárkózva. (BéML VIII. 59. 40. 18/1937.) Álláspontja is jelzi, hogy még a képzős tanárok többségi álláspontját képviselők körében sem beszélhetünk nézetazonosságról, hát még azonos habitusról. — Az egyes, az iskoláztatás révén is konstituált társadalmi csoportok, így pl. a tanítóképzős tanárok habitusának ilyen általánosító leírásának lehetőségéről lásd pl.: *Bourdieu, P.* 2002. 18–20.; *Reichardt S.* 2001/3–4. 234–235.; *Wehler, H.-U.* 2001/3–4. 255–265.; *SasfiCs.* 2006. 516–526. és 531.

⁹⁴ Ezen a ponton Mérei Ferenc megítélése nagyon közel állt a tanítóóság reprezentánsainak véleményéhez, ill. Karácsony Sándor 1945-ben kifejtett álláspontjához. *A Tanítóegyesületek Országos Szövetsége* 1930. július 3-i szövetségi tanácsülésén a tanítók továbbképzése, önképzése lehetőségeinek megteremtését szorgalmazta, majd a VKM-hez küldött, 1931. július 14-i memorandumában így fogalmazott: „A mai tanítóképzőről a legnagyobb tisztelet hangján emlékezhetünk meg. Az adott viszonyok mellett úgy teljesíti kötelességét, hogy nagyrabecsülésünket érdemli ki, azonban a legvégső célt: elméletileg és gyakorlatilag egyaránt kiváló tanítót, amellet magas műveltségű társadalmi lényt, aki széles néprétegek vezetésére van hivatva, nem tud adni, de nem is adhat, mert általános műveltséget, elméleti szaktudást és a gyakorlati tanításban való jártasságot egyidőben, hozzá fiatalok embereknak, tanítani nem lehet.” (*A Magyarországi...* 1930/8–

9. 211.; Kiss J. 1933/1–2/2. 22–23. vö.: Becker, C. H. 1926/6–10. 317–318.) — „Az eddigi és mostani módszereskedő tanítók... nem komoly pedagógiai munkaerők, csak alsóbbrendű mes-teremberek, mert... a képezdekből, tehát nem komoly tudományos munkaközösségekből kerültek ki” — írta Karácsony Sándor, a tanítóság kétéves egyetemi képzését sürgetve. (1945. 86–87. Vö.: Karácsony S. 1985. 189–190. és 471., 2003. 152–158. és 224.; Lendvai L. F. 1993. 11–15.; Percz L. 2007/4. 24–25.)

Kritikusaik sejtetésével ellentétben a tanítóképző intézeti tanárok prominens képviselői is szemben álltak „a pedagógiai rutin álláspontjával”. Pl.: Molnár Oszkár, a Magyar Tanítóképző című egyesületi folyóirat szerkesztője 1938 áprilisában, a tanítóképző akadémia kapcsán hangsúlyozta: „Más pályán a tudást gépiesen is fel lehet használni, képletekkel és sémákkal lehet dolgozni anélkül, hogy az ezek létrejöttét feltételező megértésnek jelen kellene lennie. Igen sok esetben elegendő az emlékezeti tudás. Ezzel szemben a tanítónak az összefüggéseket mindig látnia kell.” Amíg a líceumi oktatás és nevelés alapelveit tartalmazó *Útmutatás* a gimnázium és líceum közötti különbséget úgy írta le, hogy az előbbi „a tanulók szemét elméleti összefüggések meglátására, törvények felismerésére, okozati kapcsolatok kutatására nyitja meg, addig a líceum a megismert igazságok, tények, jelenségek gyakorlati alkalmazására tereli a figyelmüket”. Somos Lajos — a TITOE 1938. decemberi taggyűlésén egyetértéssel fogadott s a VKM-hez is felterjesztett előadásában a gyakorlatiasság ezen, szimplifikáló értelmezésével vitatkozva — leszögezte: „Fáj ez a gondolat egyénileg is, mert ezt a másodrangú nevelést éppen ránk, a tanítóképző intézeti tanárookra akarják rákényszeríteni, akik hivatásuk természeténél fogva elvben legalábbis sohasem mondhatunk le a magasabb rendű nevelés és tanítás eszméjéről. ... A líceumi nevelés a tanítóképzés szempontjából csak akkor mondható értékesnek, ha az értelem-, akarat- és érzelmfejlesztő mozzanatok után következik az új ismereteknek az életben, közelebről a nevelői hátsó körben való alkalmazása és az élet szempontjából való értékelése. Ilyen eljárással... [a növendékek gyakorlatiassága] mögött olyan szellemi magalapozottság lesz, amely képessé teszi őket erkölcsi és szellemi önállóságra, új helyzetekhez való alkalmazkodásra, okszerű munkára, a dolgok, jelenségek és tények mozgatóerőinek és igazi jelentésének a keresésére és megtalálására, azok megértésére, egyszóval magasabb rendű és a dolgok lényegét kereső munkára, így a nevelés művészetére is”. Felvetéseikre válaszolva Imre Sándor, 1939 februárjában, kifejtette: a régi tanítóképzőben „a tanulmányi anyag kínos zsúfoltsága miatt, alig lehetett észrevételt tenni, pl. képesítő vizsgákon a tanulók ismereteinek hézagai vagy felszínen járása miatt, mert jól tudta az ember, hogy nem a tanulók szorgalma, sokszor nem is az értelmesség hiánya, még kevésbé a tanárok szakértelme vagy buzgósága, hanem... a hallatlanul nagy elfoglaltság az oka a mélyebb-re hatolás elmaradásának”. „Abból, hogy a líceum nem tanítóképző intézet, még csak nem is előkészítő iskolája ennek, lényeges javulást remélek, mert úgy látom, hogy annál jobb előkészülésre ad módot... A líceumi négy év alatt a tanítói pályán szükséges gondolkodás állandó gondozásnak, tudatos fejlesztésnek tárgya lehet... de nem az elemi iskolai nevelés kizárólagos szempontjából, hanem a nevelés egyetemes jelentőségének és feladatainak felismerése alapján.” A VKM illetékesei az 1939. június 10-én kiadott „Tanterv és utasítások”-ban ehhez hozzátették: „A líceumnak... a gimnáziummal azonos értelemben kell tanulói szellemi tekintetben képessé tenni az elméleti összefüggések meglátására, a törvények és okozati kapcsolatok felismerésére, tények pontos megfigyelésére és helyes megítélésére, s el kell látnia őket mindazokkal az általános, maradandó értékű szellemi javakkal, amelyek egyedül adják meg a fordulatokban s megpróbáltatásokban gazdag emberi élet minden adottságában a biztos eligazodást. A líceum gyakorlati iránya nem jelenti, és nem is jelentheti a magasabb rendű értelmi nevelés hiányát, mert ebben az esetben azonnal megszűnnék középiskola lenni.” (Molnár O. 1938/4. 135.; A líceumi oktatás 1938/8. 358.; Somos L. 1939/1. 8–9.; Imre S. 1939/2. 63–65.; Mesterházy J. 1939/5.

243.; *Tanterv...* 1939. 87.; *Zalai E.* 1944/2. 51. Vö.: *Molnár O.* 1916/7. 51–53. Kiemelések részben tőlem. —D. P.)

- ⁹⁵ Ezt a „rutint” az 1926-tól kiadott *Vezérkönyvek* jelenítették meg a korabeli tanítóság s a képzős tanárok kritikusai szemében, bár kibocsátóik a tanulók munkáltatásának, életkoruk figyelembevételének s az oktatás mellett a nevelésnek a fontosságát kiemelve, a sorozat innovatív jellegét hangsúlyozták, s azt, hogy e kötetek „előkészítik és megindítják nagyobb arányokban a tanító önálló munkáját”. (*Quint J.* 1926. 3–5.; *Molnár O.* 1926. 79–82. Vö.: *Mészáros J.* 1914/3. 4–5.; *Utasítás* 1935:VI. 28.) Talán ezért is, a TITOE vezetősége 1942. szeptember 16-i, a miniszternek előterjesztett memorandumában — egyebek között — megdöbbenését fejezte ki, mert „az egységes vezérkönyveket kivonták a forgalomból. Úgy tűnik fel, mintha a május 1-jén beharangozott Nemzetnevelők Könyvtára ennek a sorozatnak utódja lenne” — írták, a kérdés felülvizsgálatát kérve. Szinyei Merse Jenő miniszter 1942. október 1-jei, 2761/1942. Eln. számú rendeletében véleményt kért a tanítóképzőktől: „A Népiskolai Egységes Vezérkönyvek megkötik-e a tanítót, gátolják-e módszeres leleményességének kifejlődését, sablonizálják-e a nevelői és tanítói munkát azért, mert módszeres gondolatokat nyújtó, részletesen kidolgozott tanítási tervekben adják az egyes tantárgyak tantervi anyagát?” (M. J. VI. 3. 55. és 70/1942. vö.: *Fabriczius L.* 1944/2. 49–50.)
- ⁹⁶ *Mérei F.* 1947–48. 11. és 44–47. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Fogarasi B.* 1919. 70–71. — A tanítóság és a tanítóképző intézeti tanárság különbségeit Mérei elsősorban aktuálpolitikai megfontolásból hangsúlyozta, hiszen ő is tisztában volt azzal, amit *Imre Sándor* már 1935-ben leszögezett: „a tanítóképző intézeti tanárok képzésében kell a tanítóság nevelői gondolkodásának forrását keresnünk”. (1935. 53.) Történetileg az a Mérei-féle álláspontban meghúzódó feltevés sem igazolódott, hogy a tanítóképző intézeti tanárság képtelen változtatni gyakorlatán. Erre utal, hogy *Koltai István*, a Vendel utcai képző pedagógiatanára 1949-ben — álláspontját részletesen indokolva — a következő alcímmel adta ki általános tanítási vázlatgyűjteményét: „Szempontok az általános iskolai tanítások szabad alakításához.”
- ⁹⁷ 1947. október 8-án alakult a Pedagógus-szakszervezet Pedagógiai Bizottsága, melynek elnöke, a szakszervezet alelnöke, Mácsay Károly tanítóképző intézeti tanár, s tényleges vezetője — formálisan alelnöke — Mérei Ferenc lett. (Megalakult... 1947/20.) Az MKP majd az MDP keretében 1947–1949-ben létezett, — s a közoktatás ügyeiben, 1948-ban rendkívül befolyásos — testület neve, összetétele többször változott. Neveztek Pedagógus Pártcsoportnak, Pedagógus Pártcsoportok Vezetőségének, Pedagógus Aktívának. Mérei ezen kívül a párt Köznevelési Bizottságának is tagja volt. (Vö.: *Voksán J.* 1976. 27–28.)
- ⁹⁸ *Mérei F.* 1949/1. 27–30.
- ⁹⁹ A történet pikantériája, hogy idézett munkájában *Mérei Ferenc* a maga álláspontját a „pedagógiai realizmus” álláspontjaként jellemezte, ami a történetek ismeretében — legalábbis a tanítóképzés vonatkozásában — inkább a két évtizeddel későbbi párizsi diákok jelszava értelmében minősíthető annak: „Legyetek realisták, követeljétek a lehetetlent!” — Az pedig már XX. századi történelmünk tragikomikus mozzanatainak sorát gyarapítja, hogy a fenti motívumok alapján kommunista szempontból feltétlenül jóhiszeműen — felvállalt „tanítói vonal” képviselétéért Méreit és társait utóbb tudatos „maximalizmussal” (a szabotázs sajátos formájával) vádolták: „...»maximalizmussal« arról is gondoskodtak, hogy rendes tanítóképzéssel se fedezhessük a szükségletet. Mérei javaslatára három évvel ezelőtt áttértünk a tanítóképzés régi rendszeréről (4 középiskola + 5 év tanítóképző) — érettségi után hallgatóndó 3 évre, tehát főiskolai rendszerre. Két legyet egy csapással: a nem érettségizett dolgozó fiatalokat kiszorította a tanítói pályáról és a főiskolai igényekkel számszerűen lecsökkentette a tanító-utánpótlást” — állították a pártközpont munkatársai „a VKM-ben folyó ellenséges tevékenységről” 1950 februárjában írt jelentésükben. (MOL

276. f. 53/47. ö. e. és Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. I. 368–369.; Knausz I. 1998. 101–146.; Kardos J. 2003/6–7. 74–76. Vö.: BÉML XXVI. 59. 1. d. 507/1950.)

¹⁰⁰ A szociális reprezentáció értelmében. (Vö.: László J. 1999/1.)

¹⁰¹ Kovács Máté, Sik Sándor, Kemény Gábor és Kiss Árpád korábban valamennyien középiskolai tanárok voltak. Kemény Gábor többször megismételte meggyőződését, miszerint a tanítóképző intézeti tanárság a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson domináns tanítói törekvések megtorpedozásáért s a Kiss Árpád megítélése szerint is félresikerült 1938. évi XIII. és XIV. törvények korlátaíért. (Kemény G. 1927. 86., 1932. 95–96., 1946/9–10. 321.; Kiss Á. 1946/20. 2–4. Utóbbihoz lásd: Nagy P. T. 1997. 135–145.; Donáth P. 2001/1. 219–225. és 230–233.)

¹⁰² A 117 tagú Országos Köznevelési Tanácsban tanító- és óvónőképző intézeti tanárok/igazgatók voltak: Fekete József, Mácsay Károly, Somos Lajos, Szemere Samu, Varga Sándorné. Közülük Fekete és Somos igazgatók vettek részt az utolsó, 1943 júliusában kinevezett Országos Közoktatási Tanács munkájában is. (Az Országos 1943/14. 563–564.; Beszámoló..., 1947. 21–25.; Golnhofer E. 1999. 282.) — A „másságukat” demonstrálók közül a korábban már említett Kiss Tihamér már 1945-től sorozatban küldte az OKT-ba, illetve a minisztériumba a közoktatás és a tanítóképzés átalakítására vonatkozó — hasonló iskolázottságuk és pszichológiai tájékozódásuk révén az iskolaszervezet, illetve az alkalmazandó nevelési módszerek tekintetében —, Mérei Ferencével rokon tervezeit. Egy kéziratban megőrződött írásában az újkorban kialakult demokratia elvi alapjai és a francia, angol demokratikus nevelési rendszerek felvázolása után, egy demokratikus magyar köznevelési rendszer vázlatát nyújtja a szerző. (Kiss T. 1947/9. 399–403., 1996. 397–401., 1998. 140–141. Az iskolarendszer-vázlatot s az 1946. március 4-i javaslatot professzor úr küldte meg számomra. Az 1946. november 22-i, „hozzászólás a nevelőképzés reformtervezetéhez” példányai: TtREL, I. 120. e. 8. d. 279/1946.; DREL I. 1. a. 4462/1946.)

A tanítóképzéssel (s a nép-, ill. általános iskolai oktatással) kapcsolatos fejlesztési tervek alakításában Gyertyánffy Istvántól napjainkig jelentős szerepet játszó budai tanítóképző tanári testülete már 1945. december 1-jén megvitatta, majd a vita jegyzőkönyvével együtt feltesztelt hatóságának megküldte Koltai István tervezetét. Az egyetemen történő — kiinduló szakaszában egységes — nevelőképzés lehetőségét vázoló elképzelés 3 éves tanító és 5 éves tanárképzést proponált. A tanári testület tagjai a szép, de nem túl reális elképzeléseknek kijáró érdeklődéssel, empátiával hallgatták az előadót, s hozzászólásaikban előfeltételként az egyetem pedagógiai karának megszervezését s az ország anyagi kondíciónak lényeges javulását emlegették; addig is az akadémiai szintű tanítóképzés megteremtését szorgalmazták. Hagyományos véleményező szerepüknek, ezen kezdeményezésüknek, vagy/és igazgatójuk, Szabó Béla politikai tájékozódásának, kapcsolatainak köszönhetően, 1946 márciusában testületi ülésen véleményezhették az OKT „A nevelőképzés újjászervezése Magyarországon” című tervezetét. (ELTE TÓFK 562/1945. és 101/1946. Lásd továbbá, pl.: Koltai I. 1947/5. 224–226., valamint Gyertyánffy I. 1913.; Frank A. – Drozdy Gy. szerk. 1929.; Takács B. 1930–31. 170–171.; Imre S. 1936. 103–111.; Magyarfalvi L. 1968.; Panyik I. 1991. 10–69.; Droppáné 2003. 37–42.)

¹⁰³ MOL XXVI-I-1-b-szu 1. d.

¹⁰⁴ Rozsondai Zoltán személyi lapján. MOL XIX-I-1-s-11t-személyi lap/1946. 116. d. Az ügyosztály feladatairól: Kubinszky L. 1947. 165–266.

¹⁰⁵ Lásd erről: „A pedagógiai főiskola és a tanítóképző intézetek” című tanulmányának első részét: Rozsondai Z. 2004. 171–183.

¹⁰⁶ Az oktatásirányításban szerzett tapasztalata révén Rozsondai Zoltán jól tudta: minél hamarabb képes bekapcsolódni az előkészítés folyamatába, annál nagyobb esélye lehet a várható döntés befolyásolására. (Vö.: Merton, R. K. 1968. 298.)

¹⁰⁷ A VKM 14. 059/1946. VI. 1. számú levelében. Szükség is volt erre, mivel — az ilyen témájú segédkönyvet összeállító — Nánási Miklós visszaemlékezése szerint „e tárgy elméleti anyaga,

alapfogalmai, elvei tisztázatlanok, zavarosak voltak. De gyakorlatain (pl. kultúrműsorok a konzervgyárban, a 48-as centenáriumi ünnepségei, az iskola rendezvényei) szívesen részt vettek és tevékenykedtek a tanulók.” (1974. 349–350., 1947. 3. Vö.: *T. Kiss T.* 2000. 54–57.)

- ¹⁰⁸ MOL XIX-I-1-g-57-3-36872/1946. (141. d.); BML VI. 501. 3677/1945-46. A budapesti főigazgatóság 7021/1945-46. számú körlevelét a témában lásd: ELTE TÓFK 165/1946. IV. 18., a székesfehérváriét FML VI. 501. (8. d) 4109/1945-46. sz.
- ¹⁰⁹ Kötelességem jelezni: a család által rendelkezésekre bocsátott, a Rozsondai fivérek közötti szoros — a mindkettejük hivatását jelentő tanítóképzés problémáira is kiterjedő —, bensőséges kapcsolatról tanúszkodó levelek igen valószínűvé teszik, de természetesen nem bizonyítják, a történetek ilyen interpretációját.
- ¹¹⁰ A helyzet fonákságát tükröző megjegyzésben természetesen nem a tanítóképző ügyosztályra utalnak, hanem azokra, amelyek érdemben foglalkoztak/foglalkozhattak a nevelőképzés reformjával. Annak, hogy Rozsondai Zoltán elképzelését nem egy a másik ügyosztályra — kéretlenül — eljuttatott, ezért különösebb következmény nélkül figyelmen kívül hagyható feljegyzésben, hanem — a bátyja neve révén a miniszter számára is nyilvánvaló — kerülő úton jutatta el a címzettekhez, két oka lehetett. Keresztury figyelmét is fel akarta hívni a problémára és az illetékes ügyosztályt ignoráló eljárásra, s talán abban is bízott, hogy a miniszteri titkárságról érkező anyagot kevésbé lehet semmibe venni.
- ¹¹¹ VaML VI. 501. 4508/1945-46. (Kiemelés tőlem — D. P.) Rozsondai Károly tanítóképzéssel kapcsolatos korábbi álláspontjáról s a soproni evangélikus tanítóképzőről lásd: *Rozsondai K.* 1936., 1938/1., 2., 11–12., 1942/8.; *Unger M.* 1986. 157–170.
- ¹¹² A nevelőképzésről 1946. október közepétől folyt nyilvános vita lezárásaként megjelent cikkében *Kiss Árpád* is kitért a nyolc évvel ezelőtti törvényekben megjelölt út folytathatóságnak kérdésére: „Az 1938-as magyar tanító-akadémiai törvényben kísérlet történik arra, hogy a tanítóképzés 2 éves, érettségire épülő akadémiai képzésben részesüljön. A törvény azonban határozottan kimondja, hogy tanítóképző akadémiait csak líceummal, internátussal és gyakorló népiskolával együtt lehet fenntartani. Bármennyire kényszerítő jellege van is egyébként az akadémiai törvénynek, itt helyesen szögezi le, hogy 2 éves képzés legfeljebb olyan tanítónőjelölt számára elégséges, akit a líceumban (nevelési irányú középiskola) a nevelési alapismeretek tanításával a tanítói hivatásra már előkészítettek. Akinek ez iránt kétségei vannak, tekintsen bele a tanítóképző akadémia óratervébe... Az egésznek egyáltalában nem akadémiai jellege van, inkább kurzushoz, továbbképző tanfolyamhoz hasonlít, amelynek azonban nincs megbízható alapvetése. ... Az 1938. évi törvény 7. §-ának indokolásában a következőket olvassuk: »Minthogy a tanítóképző akadémia önállóan nem szervezhető, hanem csak líceummal kapcsolatban állítható fel, az elégséges szellem és a tanítás folytonossága érdekében szükséges, hogy a tanítóképző akadémian ugyanazok a tanárok tanítsanak, mint a líceumban. A tanítóképző akadémianak abból a gyakorlati szempontból sem lehet külön tanári testülete, mert a különböző tárgyak tantervi óraszámát nem töltené ki az egyes tanárok kötelező óraszámát. A tanárok éppúgy, mint a líceumban, rendes, helyettes és óraadó tanárok lehetnek.« Alig kell bővebb magyarázat annak megértéséhez, hogy ez a tanítói akadémia, ilyen tanári testülettel... semmivel sem jelentett többet... mint egy szakirányú, hatéves középiskola.
- Nem kétséges, hogy a nevelőképzéssel foglalkozó intézményeinknek vannak olyan tanáraik, akik akadémiai tanároknak is kifogástalanul beválnak; de egyetemeink, mostani tanítóképző intézeteink és középiskoláink minden erőfeszítésére szükség lesz ahhoz, hogy annyi megfelelő embert leadjanak, amennyire nevelőképzésünknek már ma szüksége lenne. Mert, hogy a nevelőképzés egyetemi vagy főiskolai színvonalú-e, azt nagy részben tanárainról lehet megítélni. Nem arról, hogy milyen tudományos fokozat birtokosai, hanem arról, hogy rá tudják-e nevelni a magyarság jövőjéért nevelőit az önálló gondolkodásra, kritikára, problémák megvilágítására, ki tudják-e

bennük alakítani a folyton tökéletesedő és tökéletesítő személyiséget?” (1946/23. 6–7. Vö.: *Imre S.* 1939/2. 61–69.; *Becker V.* 1940/II. 3–7.; *Karácsony S.* 1985. 189–191. és 471.) A tanítóképző akadémia — *Imre Sándor* által már 1927-ben megjósolt — emelt szintű „középfokú szakiskola” jellegét erősíti az 1938. évi XIV. tc. 21. §-a, amely az állami akadémiákat a tankerületi főigazgatók hatáskörébe, s a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1940. március 13-i konferenciájának határozata, amely „a líceumokat, tanítóképző akadémiákat... a Katolikus Középpiskolai Főhatóság jogkörébe utalja”. (CJH 1938. 131.; SzfvPL 7496. Schol – 4848/1940. Serédi bíboros, hercegprímás 4533/1940. sz. körlevele, valamint RL C/39. XXXIV. Vö.: *Becker V.* 1941. 5–15., 18–19. és 27–29.)

¹¹³ A KSH adatai szerint 1937/38-ban 55, 1942/43-ban (a területi visszacsatolások miatt) 85, 1946/47-ben (az ismét lecsökkent területen) 58, 1947/48-ban 60, 1950/51-ben 49, 1951/52-ben és 1952/53-ban 48, 1953/54-ben, 1954/55-ben 49, 1955/56-ban 45, 1956/57-ben 41, 1957/58-ban 28 s végül 1958/59-ben 21 volt a középfokú tanító(nő)képzők száma Magyarországon. (*Magyar Statisztikai Évkönyv...* 1943–1946. 262.; *Szabady E. szerk.* 1968. 142.)

¹¹⁴ A válaszok ilyen nagy száma arra utal, hogy a képzők tanárainak többségében élt az igény a véleménynyilvánításra, arra, hogy végre ne csak a *Köznevelésben*, az *Embernevelésben* és más szakszervezeti lapokban olvashasson a nevelőképzés jövőjét érintő kérdésekről, hanem maga is hallassa hangját a vitában. Ezzel, s talán az éppen akkor zajló B-listázástól való félelemmel magyarázható, hogy a közel 80%-ban egyházi képzők túlnyomó többsége is eleget tett — a csak az állami tankerületi főigazgatóságokon keresztül érkezett — felszólításnak. (Vö.: *Becker V.* 1941. 3–7.; *Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet* 1942. 121–124.; *Bíró S.* 1935/9–10. 162–163.) Néhány katolikus képző, a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság (KTF) erre vonatkozó 2000/1945-46. számú nyomatékos felszólításának megfelelően (melyet a 4340/1946-47. E és a 3288/1947-48. II. számú leveleikben megerősítettek), a főigazgatók ismételt sürgetésére sem reagált, vagy — mint a miskolci érseki tanítónőképző igazgatója — udvarias levélben megírta, hogy miért nem válaszolhat. (BAZML XXIV. 501. 4324-5/1945-46; VeML VIII. 74. 155/1946-47., HML VIII. 56/44. 338/1947-48.) Több katolikus tanítónőképző szóvá tette, hogy a KTF-től erre nem kapott utasítást, de mégis válaszolt, mert fontosnak érezte álláspontja kinyilvánítását. Pl. a kőszegi (VaML VI. 501. b. 45008/1945-46.), az egri érseki (BAZML XXIV. 501. 4324-4/1945-46.), a győri (FML VI. 501. 8. d. 4109-1/1945-46.). A tankerületi főigazgatóságokkal és a püspöki hivatalokkal való kapcsolattartás tekintetében a református képzőkben is zavarban voltak. (Lásd pl.: MREZSL 2. d. f. 52. d. 4946/1946. vö.: 6802/1937. 15–16.; továbbá: *Kőrösi H. – Szabó L.* 1912. 111–117.; *Utasítás* 1935:VI. 76–88.; *Bene L.* 1941. 151–154.)

¹¹⁵ MOL XIX-I-1-g 57-3-36872/1946. 141. d.

¹¹⁶ OSZK Kt. 177. f., MOL P 2076., OSZK Kt. 210. f., KÁGY.

¹¹⁷ Államiak: a budapesti XII. kerületi, a bajai, a jászberényi, a kiskunfélegyházi, a kőszegi, a nyíregyházi, a pápai és a pécsi délszláv nyelvű. Katolikus tanítóképzők: az egri érseki, a kalocsai érseki, a győri; tanítónőképzők: a zalaegerszegi, a székesfehérvári, a győri, a dombóvári, a pápai, az egri, a kőszegi, a soproni, a veszprémi és a miskolci. Református tanítóképzők: a debreceni, a sárospataki; tanítónőképzők: a debreceni, a pápai, és a miskolci. Evangélikus tanítóképzők: a soproni és a miskolci; tanítónőképző: a szarvasi. További felekezeti: az Országos Izraelita Tanítóképző.

A fentiekben említettekén kívüli jegyzőkönyveket lásd: BéML VIII. 59. 10. k., BKMÖL VIII. 88. 275/1946., a MREZSL 2. d. f. 53. d. 5858/1946., a SZML XXVI. 67. a. 329., 330/1946., SzSzBMÖL VIII. 53. b. 31. d., VeML VIII. 74. 8113/1945-46. és *Gergely F.* 1994.

¹¹⁸ *Somos Lajos*, az egri érseki tanítóképző igazgatója már 1941 februárjában memorandummal fordult érsekéhez „az akadémiai tanítóképzés válsága” címmel, melyben a líceumi III. osztályosok körében Padányi-Frank Antal kezdeményezésére végzett országos felmérés adatai alapján meg-

állapította: a tanító várható fizetésének emelése nélkül bevezetni tervezett — kötelező líceumi jó eredményhez, internátushoz, alkalmassági vizsgához kötött — 2 évfolyamú akadémiai tanítóképzés kevésbé vonzza (a más pályákra is előkészített) növendékeket, mint ahogy azt a korábbi 5 éves képzésben tapasztalhatták. Változatlan feltételek mellett az első osztályokba akadémianként a tervezett 25 helyett csak 10-12 növendék jelentkezését prognosztizálták, ami az 1941–46-os időszakban 1500-zal kevesebb tanítót biztosított volna a szükségesnél, a kieső bevételek révén az intézmények fenntartóit is nehéz helyzetbe sodorva. Amikor kiderült, hogy mindennek elkerülésére a VKM 1941. évi 55.600. és 56.055. V. sz. rendeleteivel a második- és harmadéves növendékeket megfosztotta az érettségi lehetőségétől s a tanítóképző IV-V. osztályába kényszerítette őket — az 1941. június 30-i tantestületi értekezleten —, Somos Lajos kifejtette: „Megértjük, hogy rendkívüli időben rendkívüli intézkedésekre van szükség, és hogy sem törvény, sem szerzett jog nem lehetnek akadályai a nemzet érdekében hozott intézkedésnek, a jelen esetben mégis súlyos aggodalommal figyeljük a fejleményeket. Nem számítva azt, hogy a tanítóképzőbe kényszerített tanulók közül csak legritkább esetben lesz majd tanító, különösen pedig jó tanító, attól kell félni, hogy a líceummal együtt a tanítóképző is a legsúlyosabb kihatású jogi bizonytalanság áldozata lesz. *A líceum és a tanítóképző mostani viszonya, amelyet a különállás és mégis egymásba olvadás példátlan esete jellemez, olyan bizonytalanságot teremt iskolatípusunkkal szemben, hogy a társadalom bizalma megrendül irántunk. A belátható időn nem hiszek abban, hogy a líceumi érettségire épített 2 éves tanítóképző akadémia belátható időn belül megvalósuljon.*” (HML VIII. 56/14. és 39. 234/1940-41.; Szecső K. 1994. 40–41. Vö.: *A Katolikus Tanügyi 1941–42. 74–75.*; BÉML VIII. 59. 41. d. 531/1941.; *Juhász B.* 1941/11. 297–303.; *G. L.* 1941/25. 2–3. Kiemelés tőlem – D. P.) Így voltak ezzel kollégái is, ezért a TITOE 1942. március 16-i taggyűlésén, *Padányi-Frank Antalnak* „A tanítóképzés alsó tagozata” című előadását követően, a felszólalók egybehangzóan az 1938. évi XIII. tc. revíziója: a líceum helyett alsó tagozatként a tanítóképző visszaállítása s a felvételi vizsga bevezetése mellett foglaltak állást. Összefoglalójában a TITOE elnöke maga is hangsúlyozta: „*Nem azt akartuk... hogy a líceum másodrangú középiskola legyen, levezetője azoknak, akik a gimnáziumban nem boldogulnak. Ha líceum tanítóképző lesz, ez a helyzet megváltozik.*” 1943. január 9-i küldöttségük Szinyei-Merse Jenő kultuszminiszternél is „a tanítóképző-akadémiai elv fenntartását”, s annak alsó tagozataként a líceum helyett egy olyan intézmény létrehozását szorgalmazta, „amely csakis a tanítóképzést, a tanítói pályára való ránevelést szolgálja”. Kérésük nem teljesült, de a 9200/1943. VKM sz. rendelettel a líceumok és tanítóképzők tanulmányi rendjét átmenetileg újraszabályozták. (M. J. VI. 3. 18/1942.; *Egyesületünk* 1943/2. 52.; *A líceumok* 1943/8. 222. Vö.: *Frank A.* 1918. 40.) — A kérdés más aspektusát helyezték előtérbe egyes leánylíceumok. 1942 őszén a pápai református leánylíceum kezdeményezésére a dunántúli református egyházkerület püspöke kérte a VKM-t, hogy mivel a líceum „különösen leánynevelésnél minden tekintetben jól bevált iskolatípus”, engedélyezzék IV. osztálya megnyitását s az érettségi letételét. A VKM 114.384/1942. VI. 3. sz. átiratában elutasította a kérést, mert „a kérelem kivételes teljesítése hasonló kérelmek özönét vonná maga után, ami a tanítóképzés mai rendjét teljesen felborítaná”. Mire a dunántúli egyházkerület püspöke 1943. január 28-án újabb beadvánnyal fordult a református konvent elnökségéhez, melyben némi módosítással kérése újratárgyalását kezdeményezte. 1943. április végén *Váczy Ferenc*, a nagykörsői református tanítóképző igazgatója is úgy vélte: „a mai magyar tanítóképzés teljesen magán viseli egy átmeneti kényszerhelyzetnek minden nyomorát. Nem mondható szerencsés megoldásnak, akár az elmúlóban lévő öt évfolyamú tanítóképzéssel hasonlítjuk össze, akár az 1938. XIII. és XIV. törvénycikkekre gondolunk. ... A magyar tanítóképzés és a magyar középiskola ügye... rendezését várja.” A református egyetemes konvent 1943. május 20-i ülésén, e felvetések hatására 207. és 210. határozataiban foglalkozott az 55.600/1941. sz. VKM-rendelettel szabályozott tanítóképzéssel. Úgy ítélte meg, hogy „a közmegegyezés érde-

kében” mihamarabb meg kellene valósítani az 1938. évi XIII. és XIV. törvénycikkben foglaltakat, azzal a kiegészítéssel, hogy a líceumba csak a tanítói, ill. tanári pályára alkalmas jelölteket vegyék fel, s az ottani érettségi csak az ilyen hivatásokra felkészítő felsőfokú intézményekbe biztosítson továbbtanulási lehetőséget. A tanítóhiányra tekintettel lehetőséget látott arra is, hogy a líceumi érettségit követően *egyéves akadémiai* tanulmányokat folytassanak a tanítójelöltek. „Hogyha pedig ennek a megoldásnak a nemzet mai viszonyaiból eredően elháríthatatlan akadályai lennének: méltóztassék visszatérni a tanítóképzés megelőző, de még teljesen meg nem szüntetett rendjéhez, az öt évfolyamú képzéshez” — kérték a VKM-et. (MREZSL 1. f. 37. d. 241/1943.; Egyetemes Konvent 1943. 286–289. Vö.: *A Katolikus Tanügyi 1941–42.* 74–75.) — *Az Országos Református Tanáregyesület* 1944. tavaszi javaslatai sorában ismételten foglalkozott a tanítóképzés reformjával (*Bessenyei L.* 1944/4. 80–81.), s talán mindenek szerepe volt abban, hogy az OKT is hasonló álláspontra helyezkedett. Imre Sándor alelnök az új összetételű testület 1943. december 1-jei, első ülésén kifejtette: „az iskolaszervezetben közvetlenül a háború előtt elhatározott és a háború folyamán végbement változások a szervezet egyik-másik pontján megbontották a régi rendet, s új még nem tudott megállapodni. Szükséges a szervezet egyöntetűségét, a változások már észlelhető hatását megvizsgálni (ide tartozik például... a líceum érvényesülésének megakadása... a tanítóképzés darabban maradt újjászervezése).” E felülvizsgálatról számolt be 1944. július 4-én a református egyetemes tanügyi bizottság előadójaként is tevékenykedő Váczy Ferenc Imre Sándornak. (*Imre S.* 1944/1. 6.; RL A/1/g. 14. d. 431-1944.; *Alszegehy Zs.* 1944/1. 10.) — *Rozsondai Károly* soproni igazgató már korábban, 1944. június 18-án jelentette Kapi Béla evangélikus püspöknek, hogy az OKT felkérte: készítse el a korszerűsített ötosztályos tanítóképzőre vonatkozó javaslatát, amiből arra következtetett, hogy „a tanítóképzés régi kereteinek visszaállítása van tervbe véve”. (EOL DEE TI STL 1941-48. 89. d. 366/1/1944.)

- ¹¹⁹ A legmarkánsabban ezt az álláspontot a sárospataki református tanítóképző képviselte: „A líceum eltörölendő. Vissza kell állítani az ötéves tanítóképzőt, mely jó osztálytanítókat nevelt a múltban és nevelhet a jövőben is” — állították, s a harmincas évektől képviselt álláspontjuknak megfelelően (MOL K 502-1933-10-36444) javasolták a tanító iskolán kívüli szerepének redukcióját. (BAZML XXIV. 501. 4324-2/1945-46.) Hasonló véleményt nyilvánítottak a zalaegerszegi Notre Dame, a pápai Ranolder Intézet tanítónőképzői is. (VaML VI. 501. b. 4508/1945-46. és FML VI. 501. 8. d. 4109/1956-46.)
- ¹²⁰ XXXII., kolozsvári közgyűlésüket követően, 1942. május 20-án a TITOE vezetői kéressel fordultak a VKM-hez: „kegyeskedjék a líceumot a tanítóképző alsó tagozatául szolgáló [érettségi]vel záruló — D. P.] négyéves tanítóképző intézettel átalakítani. ... Kérésünk értelmében a *tanítóképzés a négyéves tanítóképző intézetben és a törvényileg szabályozott kétéves tanítóképző akadémián történék*” — írták. (M. J. VI. 3. 40/1942. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²¹ „A tanítóképzés időszéri kérdései közül legfontosabbnak ítéljük a pedagógiai kiképzés időtartamának növelését... Hogy azután 2 éves akadémia vagy 6 éves tanítóképző keretén belül valósul-e meg ez az elgondolás, már kevésbé lényeges” — fogalmaztak a soproni Szent Orsolya-rendi tanítónőképző tanárai. (VaML VI. 501. b. 4508/1945-46.)
- ¹²² A zalaegerszegi Notre Dame és a pápai Ranolder Intézet tanítónőképzőinek tanárai. (VaML VI. 501. b. 4508/1945-46. és FML VI. 501. 8. d. 4109/1956-46.)
- ¹²³ A kőszegi állami tanítóképzőben a tantestület megbízásából — a kötetünkben a pápai képző igazgatójává való kinevezése révén emlegetett — Csoknyay József és Jeges Károly tanárok dolgoztak ki részletes tervezeteket. (VAML VI. 501. b. 4508/1945-46. Vö.: *Becker V.* 1947/2. 45–120.)
- ¹²⁴ Az Országos Református Tanáregyesület (ORTE) 1943. november 24-i, 63-1943. számú körlevelére 17 gimnázium és 4 polgári iskola mellett a nyíregyházi, a pápai és a székelyudvarhelyi tanítónőképzők küldték el a közoktatási reformmal kapcsolatos elképzeléseiket. Ennek nyomán az

ORTE elnöksége az OKT-hoz küldött memorandumában — az egységes köznevelési törvény keretében — egységessé kívánta tenni „a különböző fokú és fajtájú iskoláinkban működő tantervek képzését”. A háromfokozatú képzés első lépcsőjében „az érettségi vizsgálat letétele után kétéves pedagógiai akadémiát kellene végezni mindenkinek, aki magyar köznevelő akarna lenni bármilyen iskolafajtában. A nyert oklevél jogosítana az elemi iskola alsó négy osztályában való tanításra” — javasolták. (*Bessenyei L.* 1944/4. 81. Vö.: *Nagy M.* 1938/2. 74–77.)

- ¹²⁵ A legmarkánsabban azt az álláspontot a községi állami képző tervezetében fejtették ki: „A 2 éves tanítóképző akadémia volna hivatott betölteni azt az űrt, mely a középiskolai és a magasabb tudományos képzést nyújtó intézmény oktatási rendszere között van — és a tanárképző intézetek volnának hivatva... a felsőfokú oktatást is minden tudományos nagyképzőség mellőzésével a haladás pályájára állítani.” (VAML VI. 501. b. 4508/1945-46.) Hasonló utat keresett: a budai állami tanítóképző, a dombóvári Szent Orsolya-rendi, a pápai református tanítónőképző. (ELTE TÓFK 562/1945.; FML VI. 501. 8. d. 4109/1945-46.)

Nánay Béláné, a debreceni Dóczi Intézet gyakorlóiskolájának tanítója 1947. január 27-én az öt-éves tanítóképzőt javasolta minden további pedagóguspályára történő tanulmány előfeltételévé tenni. (TtREL, I. 120. e. 8.) Ezen elképzelés „gyökerét” lásd: *A Magyarországi Néptanítók* 1923. 47.

- ¹²⁶ Még a tantestületen belül sem jutottak közös álláspontra: a bajai és a pápai állami, valamint a kalocsai érseki tanítóképzők és a veszprémi Angolkisasszonyok tanítónőképzője (különvélemény-nyel). (BML VI. 501. 3677/1945-46.; FML VI. 501. 8. d. 4109-3/1956-46.; BKMÖL VIII. 88. 275/1946.; VeML VIII. 74. 8113/1945-46.)

- ¹²⁷ A korábban — 1933 májusában — „a négyéves tanítóképző intézet fölé, vele szervesen kapcsolatos kétéves tanítóképző intézeti főiskola” szervezését javasoló jászberényi képző új igazgatója, *Jantsky Béla* és gazdasági tanára, *Vacsek Béla* 1946-ban külön tervezet dolgozott ki a tanyai tanítóképzésről. Állásfoglalásukban nagy hangsúlyt fektetettek a népi-falusi életmód, értékek stb. tanulmányozására, továbbadására a miskolci és szarvasi evangélikus tanító(nő)képzők is. Utóbbiakról — a szegedi tankerületet képviselő — *Janson Vilmos* általános felügyeleti látogatása végén, már 1941. április 23-án megjegyezte: a vallásos-hazafias s a tanítói hivatásra nevelés mellett „a tantestület ébren tartja az érdeklődést a népi értékek iránt, és tervszerűen készíti elő a jelölteket azokra a kötelezettségekre, amelyek rájuk mint tanítónőkre a legszélesebb magyar rétegek kulturális és szociális felemelésében leendő iskolájuk falain kívül is várnak”. (SZML VIII. 52. a. 4. d. 186/1933., XXVI. 67. a. 329. és 330/1946.; BAZML XXIV. 501. 4324-2/1945-46.; BÉML VIII. 59. k. 171., 10. k. 213-216.) Lásd továbbá: *Kiss Á.* 1946/23. 5-7.; *Varga F.* 1947. 16-18.; *Kiss M.* 1975. 64-67.; *Rácz Fodor S.* 1990. 412-465.; *Tóth L.* 1990/2. 256-279.; *Szabó F. szerk.* 2000. 9-142.; *Tóth L.* 2000. 143-163.; *Ködöböcz J.* 2003. 66-67.

- ¹²⁸ Lásd erről *Rozsondai Z.* 1948.

- ¹²⁹ Ilyen felvetés szerepelt a pécsi délszláv és a nyíregyházi állami, a kalocsai érseki, a győri katolikus, a sárospataki református tanítóképzők jegyzőkönyveiben. (BML VI. 501. 3677/1945-46.; SzSzBMÖL VIII. 53. b. 31. d.; BKMÖL VIII. 88. 275/1946.; FML VI. 501. 8. d. 4109-4/1956-46.; BAZML XXIV. 501. 4324-2/1945-46.) Három éven belül kiderült: ajánlatukból az oktatáspolitikai irányítói arra a következtetésre jutottak, hogy szükség esetén az alsó tagozati tanítóképzés megoldható akár 4 év alatt is... Ezen állásfoglalásukat bizonyos tájékozatlanság is elősegíthette. Egy, az MKP Pedagógus Pártcsoportja vezetőségében — a tanítóképzés folyamatos megszüntetéséről — 1948 áprilisában készült, Alexits György nevével fémjelzett előterjesztésben olvashatjuk: „A tanítóképzők öt osztályból állnak, amelynek első 4 osztálya líceum (az olyan középiskola, melynek végén közgazdasági egyetemre és pedagógiai főiskolára képesítő érettségi tehető), az V. osztály pedig a tulajdonképpeni tanítói oklevelet nyújtó speciális tanítóképzési rész.” (PIL SZKL 44. f. 369. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.)

¹³⁰ Egy 1946. augusztus 18-i, Pétery József váci megyéspüspökhöz írt leveléből kiderül, hogy a kántorképzés kiterjesztését akkoriban semmiképp sem sorolta az ilyen lehetőségek közé: „A kiskunfélegyházi állami tanítóképző intézet igazgatója [Mezősi Károly — D. P.] annak az óhajának adott kifejezést, hogy az intézet római katolikus vallású növendékei részére a tanítóképző intézeti tanulmányok végzésével párhuzamosan a kántori tanfolyam elvégzése, a kántorképesítés megszerzése is lehetővé tétessék. Amikor Főtisztelendő Püspök Úrnak az ehhez való készséges hozzájárulását megköszönöm, tisztelettel értesítem, hogy a kántorképzésnek az állami tanítóképző intézetekbe való bevezetése a tanítóképzés, általában a nevelőképzés reformjának a küszöbén véleményem szerint nem tekinthető időszerűnek. A kérdés felvetésére, az új nevelőképzés keretébe való esetleges beillesztésére a nevelőképzésre vonatkozó tárgyalások rendjén nyílik lehetőség” — írta „a miniszter rendeletéből” Rozsondai Zoltán. (BKMÖL Kf. VIII. 84. 647/1945-46. Kiemelés tőlem — D. P. Pétery Józsefről lásd: *Petróci S.* 1997.) Az államosítást követően — vélhetően az egyes történelmi egyházakkal kötött „megállapodások” hatására — átmenetileg módosult a VKM álláspontja. Amikor a kalocsai érsekség 1948. november 15-től heti 5 órással kántorképző tanfolyamot akart indítani képzősök számára, a tanítóképző épületén kívül, az igazgató kérdésére a Budapest vidéki tankerületi főigazgató a VKM 53.922/1948. III. számú, december 8-i utasítására hivatkozva közölte: „VKM úr nem emel észrevételt az ellen, hogy az állami tanító- és tanítónőképző intézetben kántorképző tanfolyamot, vagy különböző felekezetek kérésére egyházi énekórák tartását engedélyezzem az órarenden kívüli időben, de csakis az esetben, ha azok az iskola épületében tartatnak meg, és azok megfelelő ellenőrzéséről gondoskodás történik.” (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 323/1948. A megállapodásokról: *Barcza J. – Dienes D.* szerk. 1999. 99.; *Köbel Sz.* 2005. 28–32.)

¹³¹ Kiss Á. 1946/20. 5–6.

¹³² Kiss Tihamérnak, a debreceni református tanítóképző igazgatójának 1946. november 23-i levele református igazgató kollégáihoz, és tervezete: „Hozzászólás a nevelőképzés reformtervéhez” (TITREL, I. 120. e. 8. 279/1946.) egy, a demokratikus magyar iskolarendszer egészét átfogó koncepció részét képezte. (Kézirat másolatát a professzor úr megküldte, köszönet érte.) Közel hat évtized elteltével, a Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térséghez címmel készülő reformtervek egyes variánsai sajátos megvilágításba helyezik az akkori vitákat. Egyrészt az érettségire épülő tanító-és óvóképzést (ha az intézmények úgy látják jónak) egységes bemenettel, közel azonos 4, ill. 3,5 éves képzési idővel közelítik egymáshoz; másrészt — figyelmen kívül hagyva a 8 osztályos általános iskola „sérülékenységére” vonatkozó közelmúltbeli tapasztalatokat — az egységes tanárképzés felé veszik az irányt.

¹³³ A javaslatot előterjesztő Kiss Árpád — Kiss Tihamért vagy a már 1918-ban ezt proponáló Végh Józsefet meg sem említve — egyebek között *Várkonyi Hildebrandra* és *Mérei Ferencre* hivatkozott, a betöltött 9. életév korszakhatár jellegét bizonyítandó. Utóbbi, az OKT első javaslatához hozzászólva, azt „félmegoldás”-nak ítélte, „mert a tanítóságot ismét különválasztja, kiszorítja a nevelőképző intézetekből és képzését középiskolai fokon tartja... [H]a a gyermeki fejlődés szakaszaihoz akarunk igazodni, vagy az általános iskola harmadik osztálya, vagy az általános iskola hatodik osztálya után kellene a határt megvonni. Jól tudom, hogy ez gyakorlatilag megoldhatatlan s a kialakult gyakorlat és a befejezett tények kényszerítik arra, hogy tizedik évre helyezzék ezt az elhatárolást, a szakosított oktatásra való áttérést. De legalább ne próbáljuk úgy feltüntetni, mintha ezt a fejlődéstan alapján tennénk” — írta, majd (Kiss Tihamérhoz hasonlóan, Piaget-nál nyert tapasztalatai alapján) hozzátette: „A gyermeki fejlődés természetes vonala semmiképp sem támasztja alá azt, hogy a tíz éven aluli gyermek nevelője alacsonyabb fokú képzést kapjon, mint a tíz éven felülié. Amennyivel kevesebb szaktárgyi tanulmányra van szüksége annak, aki kisgyerekekkel foglalkozik, annyiaval több neveléstechnikai és fejlődés-lélektani ismeretet igényel.” (MOL XXVI-I-1-b-szu/ 1946.; Kiss Tihamér demokratikus magyar iskolarendszerre vonatkozó

kézirat tervezete; MT, 34. évf. 28. Vö.: *Kornis Gy.* 1927. 116–117.; *Kereszty Zs.* 1988. 60–82. Kiemelés tőlem — D. P.)

Mérei Ferenc e tervvel kapcsolatos fenntartásai elsősorban az iskolarendszer fejlődését érintő aggodalmából származtak: „Amikor arról volt szó, hogy a népoktatás színvonalának emeléséért és a demokratikus közoktatásügy döntő követelésének, az egyenlő esély biztosításának érvényesítéséért megteremtjük az általános iskolát, a neveléstudomány képviselői a háromtagozatú iskolarendszer (kisiskola, progimnázium, gimnázium) tervével léptek fel. E terv elsősorban arra, a kísérleti pszichológia eszközeivel megállapított tényre támaszkodott, hogy a gyermeki gondolkodás a kilencedik életévben érik meg a tulajdonképpeni oktatásra, tehát a kilencedik életévig játékos kisiskolákba, az aztán következő időszakban pedig progimnáziumba kell járni a gyermekeknek. Mi lett volna e terv megvalósulásának a következménye? *A falvakban egy-, két-, háromtanítós és tantermes iskolákban a meglévő négy- vagy hatosztályos népiskola visszafejlődött volna kisiskolává; a városokban természetesen a progimnázium is kialakítható lett volna. Így ez a terv éppen az ügyis elmaradt falusi és tanyai iskolákat fejlesztette volna vissza, és növelte volna a városi és falusi lakosság művelődési eszközeinek és így műveltségi szintjének a különbségét*” — írta 1948 novemberében. (1948/22. 551. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹³⁴ *A pápai református tanítónőképző tantestülete és Győry Elemér püspök a főiskola nevelőképzést — és a református képzők fennmaradását — féltette Kiss Tihamér tervzetétől.* (DREL I. a. 4462/1946. és MREZSL 2.d. f./53. d.) *A Nyíregyházi Dolgozók Tanítóképzőjének a városi református és állami tanító(nő)képzők tanáraiból verbuválódott, Porzsol István igazgatása alatt működő tantestülete* 1946. május 28-i módszeres értekezletén ugyanakkor többen Kiss Tihamér javaslatához közel álló elképzelést fogalmaztak meg: „szerintük szükségesnek látszik valami líceumszerű alapképzés, amely az általános iskola I–III. osztálya tanítására képesítene, s a felső tagozat tanítói pedig alapképzés után kerülnének hároméves főiskolára”. (Szabó J. 1982. 294.; Vö.: *Porzsol I.* 1972. 44–45.)

¹³⁵ „Jegyzetek az Országos Köznevelési Tanács nevelőképző javaslatáról” című feljegyzésében *Kemény Gábor* elutasította a javaslatot mely szerint „a nevelőképzés új módjának az iskolatípusokhoz kell alkalmazkodnia”. „Ellentmondásosnak látszik a javaslatban az, hogy míg egyrészt hangsúlyozza, hogy a tanítóképzés terén igen nagy nehézségekkel kellett a nevelőnek megküzdeni, mégis arra a megállapodásra jut, hogy az általános iskola I–IV. osztályában továbbra is ilyen típusú nevelőre van szükség. Nem helyes ez azért, mert az átalakulás folytán a követelmények egyre változnak, a helyzet évről évre más lehet. Nem lehet predesztinálni a nevelőt a 6–10 éves gyermekek tanítására s arra, hogy feljebb ne taníthasson. Az általános iskolában egyöntetű képzést kívánunk” — szögezte le Kemény Gábor. (OSZK Kt. 210. f. 27/25. sz.; *Ladányi A.* 1988. 200–203.)

¹³⁶ *Fogarasi Béla* cikkében azt állította, hogy „a hároméves terv... a folyamatos személyi és dologi kiadásokon kívül az állami nevelőképző főiskolák beruházási költségeire 24 millió forintot irányoz elő”. (1947/2. 104.) Ha ez az összeg valóban így állt volna rendelkezésre, akkor esélyt adott volna a nevelőképző főiskolákkal kapcsolatos tervek nagyobb arányú megvalósítására... A tényleges összegeket az 1947. július 11-én elfogadott hároméves tervről az 1947. XVII. tc. értelmében augusztus 1-jén hozták nyilvánosságra. (*Magyarország...* 1947. 68.) — 1947. február végén, március elején a Katolikus Tanügyi Főigazgatóságon is számításokat végeztek a nevelőképző főiskolák fenntartásával kapcsolatban várható költségekről. 24-25 tanárral s személyzettel számolva, főiskolánként 572.388 Ft/év, 20 tanárral 475.815 Ft/év kiadást kalkuláltak, kolégium nélkül. Ez a VKM számításait igazolja, hiszen a visszafogottabb variánsban 20 főiskolánál, három év alatt, ez megközelítően 30 millió forintot jelenthetett. (PL 3081/1948. 4080/1947-48.)

- ¹³⁷ Lásd „a 3 éves beruházási tervben és az 1947/48. évi költségvetési előirányzat során nem biztosított szükségletekről” készített VKM-kimutatást (OSZK Kt. 210. f. 27/59). Ebből kiderül az is, hogy a középfokú tanítóképzők számára épület-állagmegóváásra sem biztosítottak összeget, így összesen kb. kétmillió forintra nyújtottak be pótlólagos kérést. Valójában épületfelújításhoz — a 80.000 Ft-hoz jutott győri tanítónőképző kivételével — a képzők mintegy egyötöde csak 10.000–30.000 forintot kapott, a többi annyit sem, ami jól mutatja a képzőkkel kapcsolatos bizonytalanságot.
- ¹³⁸ Nagy M. 1946/20. 2. Az OKT a — szakszervezeti és VKM-nyomásra született — 3 éves nevelőképző akadémiára vonatkozó javaslata előterjesztésekor leszögezte: „A javaslat megvalósíthatósága iránt a Tanács a tárgyalások folyamán több alkalommal kifejezte kétségét. Rámutatott arra, hogy nem tartja valószínűnek, hogy az érettségi után még hároméves követelmények mellett — ezt írja elő a javaslat — elégséges számú hallgató jelentkezék a nevelői pályákra. *Nem látja a Tanács biztosítottnak az anyagi megalapozást és a legnagyobb körülmek mellett sem tudna javaslatot tenni az új akadémiák igazgatóinak és tanárainak személyére nézve.*” (MOL XIX-I-1-j-30743/1947 18. d. 80/1947. sz.; KÁGY A/1/3.; részlet: *Dancsné szerk.* 1979. 673–678.; *Beszámoló...* 1947. 13–14.; Kiss Á. 1948/b. 39–41. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³⁹ Horváth M. 1976. 11–13., 17–18.; Voksán J. 1976. 25–26.
- ¹⁴⁰ Nagy M. 1986. 344–347.; Bassola Z. 1998. 381–383.
- ¹⁴¹ Kovács Máté vázlatai között található: „A tanítók rémuralma: az elégedetlenség kétségkívül itt a legnagyobb, de státus- és osztályérzelmek is működnek mint hajtóerők. Visszatetszés, mert általában a mennyiség kerül a minőség fölé. A demokrácia egyik tipikus veszedelme beáll.” (OSZK Kt. 210. f. 22/10.; *Füle S.* 1970. 8.)
Baróthy Dezső, a nevelési ügyosztály újdonsült vezetője 1947. áprilisi, Ortutay Gyulához írt feljegyzésében a nevelőképzésről benyújtandó törvényjavaslattal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy azt ügyesen kell „a tanító vonalnak” beadni. A tanítóképzés főiskolai szintre emelésével kapcsolatban hangsúlyozta: „attól félek, hogy a felemelt tanulmányi idő mellett nem lesz elég jelentkező, továbbá, hogy kellő pénz sem lesz erre hosszú ideig. Költségvetési kalkulációra is szükség lesz... A javaslattevők derék emberek, de nem láttak belülről főiskolát.” (MOL P 2076. 1. d. 871/1947. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd ehhez: *Bízó Gy.* 1965. 422–425.; *Knausz I.* 1994. 22–27.; *Ladányi A.* 1985. 335–337.) Megfogalmazása akár *Lukács Sándorra*, a pedagógus-szakszervezet országos titkárára is utalhatott, aki a felelős VKM-vezetők felvetéseit a pedagógiai reformoknál kötelező mérsékletet és óvatosságot messze meghaladó huzavonának minősítette. (1946/23. 1.)
- ¹⁴² OSZK Kt. 210.f. 22. ö. e. 10., 16.; 27/ ö. e. 11., 54.; PL 3081/1948. /4873/1946-47. E./; Kiss Á. 1946/23. 8.
- ¹⁴³ Balogh S. 1975. 295–475.
- ¹⁴⁴ PIL 274. f. 25. ö. e. 106. — *Ilku Pál*, aki 1932–1939 között községi tanító volt Kárpátalján, gyorsan elégtételt vett: az MKP III. kongresszusán, 1946. szeptember 29-én erőteljes intézkedéseket követelt a közoktatás demokratizálása, „a reakció visszaszorítása” érdekében. *Rákosi Mátyás* összefoglalójában úgy találta, hogy „Ilku elvtárs... jól jellemezte azt, hogy a közoktatásügyi minisztérium látszólag csendes munkája mögött valójában a reakció húzódik meg”. (A népi demokrácia útján... 1946. 92–93. és 178.) Ilku Pál oktatásirányítási ambíciói sem maradtak kielégítetlenül: különböző párt- és HM-pozíciók betöltése után, 1958–1961 között művelődésügyi miniszterhelyettes, majd 1961–1973 között miniszter lett. (Lásd: *T. Kiss T.* 1993. 504., 2002. 135–136.; *Mann M.* 2004. 138–145., 2005. 143–148.)
- ¹⁴⁵ OSZK Kt. 210. f. 11. ö. e. 7–8., 28. ö. e. 27., 29. ö. e. 9. és 138. sz.
- ¹⁴⁶ A *Sík Sándor* által aláírt tervezet — deklarálta a szakszervezet, a tanítóóság és a VKM nyomásának engedve — középiskolai érettségire épülő, egységes 3 éves — az egyetemekkel kapcsolat-

- ban álló — akadémiai és 5 éves egyetemi képzést javasolt az általános iskolai, ill. a középiskolai nevelők képzésére. (MOL XIX-I-1-j-30743/1947. 80/1947. sz. 18. d.; KÁGY A/1/3.; részlet: *Dancsné szerk.* 1979. 673–678.)
- ¹⁴⁷ Ez — természetesen a megváltozott körülményekhez igazodva — néhány tanítóképző értékeinek átmentését biztosíthatta.
- ¹⁴⁸ Törvénytervezet az általános iskolai nevelőképzésről. 1947. május 6. (MOL XIX-I-1-j-30743/1947. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁴⁹ Ez sem tekinthető mellékesnek, hiszen a tanítóképzős tanárok bizonytalannak látták helyzetüket, perspektívájukat. *Juhász Béla* hangot is adott ennek a nagykőrösi református tanítóképző 1947. április 5-i módszeres és nevelési értekeztetén. „[J]ó néhányunkat lelkileg súlyosan foglalkoztat, egyéb nyomorúságaink mellett, a nevelő-tanító képzés átmeneti helyzete, amelyből még nem látszik a jövő: a nevelők személyes és az intézet általános sorsának bizonytalansága.” (PML NKO VIII. 53-a 1. d.)
- ¹⁵⁰ Törvénytervezet a nevelőképző iskolák felállításáról. 1947. március 7. *Dancsné szerk.* 1979. 684–687.; PL 3081/1948. (3641/1947.) Lásd továbbá: *Ladányi A.* 1988. 205.
- ¹⁵¹ Rozsondai Zoltánról szóló tanulmányunkban csak a tevékenységét meghatározó legfontosabb tényezők felvillantására vállalkozhatunk. Ezért nem foglalkozhatunk a koalíciós válság okaival s következményeivel sem. Csak jelezzük: az 1947. március 4–11. között zajlott, különböző szintű koalíciós tárgyalások során a fakultatív hitoktatásnak, a falusi kisiskolák fenntartótól független összevonásának, a nevelőképzésnek, az állami tankönyveknek az ügye összefonódott egyéb kérdésekkel. A közoktatásügyi albizottság ülésén megállapodtak abban, hogy „a nevelés színvonalának emelésének érdekében elengedhetetlenül szükséges az egységes, demokratikus és állami nevelőképzés”. (PIL 274. f. 7/161. ö. e., 284. f.1/5. ö. e.; *Dancsné szerk.* 1979. 576–577.; *Nagy F.* 1990/1. 390–398., 1990/2. 111–114.; *Horváth – Szabó – Szűcs – Zalai szerk.* 2003. 466–467., 481–482., 498.; *Csicsery-Rónay – Cserenyey – Palasik* 1998. 139–148. és 161.; *Bibó I.* 1947/1. 335–366.; *Orutay Gy.* 1965. 397–399.; *Balogh S.* 1975. 436–462.; *Vida I.* 1976. 241–295., 1990/5–6. 815–826.; *Kovács É. – Pöcze G.* 1988. 22–27.; *Mészáros I.* 1989. 66–89., 2002/3. 121–126.; *Palasik M.* 1995/6. 1305–1330.; *Izsák L.* 1998. 79–83.; *Romsics I.* 1999. 289–293.; *Kovács É.* 2003/3–4. 272–275. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁵² Az MKP pedagóguscsoportjának véleményét „A nevelőképzés” címmel valószínűleg a szakszervezet pedagógiai bizottságát irányító *Mérei Ferenc* és az országos titkár, *Lukács Sándor* fogalmazták 1947. január vége–március eleje között. Ebben egyértelműen állást foglaltak az állami nevelőképző főiskolák megteremtése mellett. (MOL XXVI-I-1-a / 9. d. 57. t.) Majd március 12–13-án *Mácsay Károly* elnök és *Lukács Sándor* aláírásával véleményezték az OKT január 27-i javaslatát. Az akadémia elnevezés helyett nevelőképző főiskolát javasoltak, amely csak átmenetileg legyen 3 éves, s a negyedik évfolyam bevezetéséről később történjen intézkedés — javasolták, s úgy vélték: a 15 tervezett főiskolából 6-ot már 1947 szeptemberében, majd újabb 4-5-öt 1948-ban meg kellene nyitni. Leszögezték: „A nevelőképző főiskolák felállítása és fenntartása szakszervezetünk véleménye szerint kizárólagosan állami feladat...” (*Gergely F.* 1994. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁵³ Az ifjúság és a család problémáival már 1943-ban külön országos konferencián foglalkozó, a vezetése körüli vitákkal terhelt *Actio Catholica* javaslatára a Magyar Katolikus Püspöki Kar az 1945. május 24-i, a katolikus iskolák kérdéséről is felemlítő főpásztori szózat kiadását követő napi (25-i) értekeztetén tárgyaltak először a Katolikus Szülők Szövetségének létrehozásáról, majd június 6-án az AC-ban értekeztek erről. Szervezését az *iskolák védelmében* 1945. október 17-én engedélyezték (az első csoportok már 1946 elején, tavaszán megalakultak). Munkatervét csak az 1946. május 4-i püspökkari körlevelet követően, szeptember 6-án hagyták jóvá. A helyi szervezetek megalakítását ösztönözve Mihalovics Zsigmond, az AC tisztségében megmaradt országos

ügyvezető igazgatója 1945. június 22-én levélben fordult a káptalani helynökökhöz. Mindszenty József az AC országos elnökeként november 12-én írt a megyéspüspököknek, Drahos János november 30-án az egyházközségek és a katolikus iskolák vezetőinek. Majd a rövidesen megalakult szervezetek elnökeihez címzett, 1946/2. számú körlevélben kifejtették: „A Szövetség nyugati mintára azért vált nálunk is szükségessé, mert az államhatalom elvette védő kezét a katolicizmus felől, és az egész magyar katolicizmust ma a katolikus társadalomnak kell megóvnia. Ennek a társadalomnak két fontos bástyája van: a templom és az iskola... Ezt a két bástyát csak erőteljes társadalmi hátvéd tudja megvédeni. A templom társadalmi háttere az egyházközség. Az iskola körül a Szülők Szövetségnek kell ilyenként kifejlődnie” — írták, hozzátéve, hogy a szervezetnek lehetőleg túl kell lépnie az iskola határain, s a volt és leendő szülőket, a szimpatizánsok széles körét kell összegyűjtenie. A belépőtől aláírt nyilatkozatot kértek, amelyben azok deklarálták: „kötelezettséget vállalok arra, hogy minden erőmmel szolgálni fogom a felekezeti oktatás, a kötelező hittantanítás és ezáltal a vallásos nevelés ügyét”. A szervezést 1946 májusától terjesztették ki a nem katolikus iskolákra is. 1946. november 22-én, a *Szabad Nép*, a *Fiatalok*, az *Ifjúság* cikkei elleni tiltakozásként — a hercegprímás 6020/946. számú utasításának megfelelően — elrendelték, hogy valamennyi szervezet határozott hangon tiltakozzék a tankönyv-monopólium és az iskolák politizálása ellen. (PL S 11. AC 1943-48.; 162761947. 3790/1948.) 1947. február 25–27-i ülésükön a püspöki kar tagjai elégedetlenül konstataáltak, hogy a lehetséges és kívánatosnak talált 5447 helyett csak 1936 szervezet működik, s azoknak is csak 30%-a bizonyult mozgósíthatónak az említett kampány során. A mulasztókat a püspöki kar szigorúan figyelmeztette, s határozott: „a Kat. SZVSZ-nek meg kell lennie minden iskolánál, mégpedig úgy, ahogy arra Lénárd Ödön AC-titkár irányítást ad”. (GyPL I. 1. p. Circulares, 1946. 323. és 872.; KEMÖL VIII. 1. a. 25. d. az 1946. január 22-i alakuló értekezlet jegyzőkönyve; HML VIII. 56/22. 1946. március 29-i értekezlet jegyzőkönyve; *Mihalovics Zs.* szerk. 1943. 14–23., 45–58., 79–92., 128–146.; *Beke M.* szerk. 1996. 41., 55., 160., 174–175., 183.; *Új fejezet* 1946/29. 8.; *Beresztóczy M.* 1946. 1–6., 1946/41. 1.; *Egyház, szülők, iskolák* 1946/41. 1.; *A Szülők Szövetségének hírei* rovat anyagai *A Szív újság* 1946–47. évi számaiban; *Ezernél több tiltakozás* 1947/1. 10.; *Hány iskolát* 1948/21. 4.; *Magyar Katolikus Almanach* II. köt. 1988. 249–250.; *Grösz J.* 1944–46. 244–252.; *Mindszenty J.* 1989. 61–65. és 128., 1945–1946. 91–97. és 138–141., 1957. 59–60. és 166–168.; *A Magyar Evangélikus* 1947/2. 11. 16. és 21/XVI/1946–47. 28–31., 1947/4. 29/XVI/1946–47. 27–29., 1947/5. 46/XVI/1946–47. 126–127., 1948/1. 1. és 3/XVI/ 1947–48. 160–163., 1948/3. 33/XVI/1947–48. 227–228.; *Gergely J.* 1985. 53.; *Kovács É.* – *Pöcze G.* 1988. 9–32.; *Mészáros I.* 1989. 44–46., 2005. 136–139. és 149–156.; *Gianone A.* 2001. 165–168., 2003. 112–121.; *Izsák L.* – *Kun M.* 1994. 187.)

¹⁵⁴ A katolikus és a többi történelmi egyház akkori vitákban elfoglalt álláspontjáról lásd pl.: *Beke M.* 1996. 65–406., 2005/4. 483–490.; *Grösz J.* 1944–46., *Mindszenty J.* 1945–46, 1947, 1948., 1957.; *Shvoy L.* 1944–1945. 81–91.; *További tiltakozások* 1946/31. 5.; *Pénzes B.* 1946/31. 5.; *Július 18–27 között betiltott* 1946/31. 5.; *Beresztóczy M.* 1946. 1–6. és 15–24., 1946/33. 2., 1947. 108–110.; *Ezernél több tiltakozás* 1947/1. 10.; *A fecskendő logikája* 1947/13. 4.; *Ravasz L.* 1947/9. 5., 1988. 23–186.; *Révész I.* 1990. 67–123.; *Ordass L.* 1982. 107–185.; *Isten embere* I. k. 2002. 185–188. és 208–230.; *Egyház és iskola. Deklaráció.* EOL OLSZ 6. A. 1947.; *A Magyar Evangélikus* 1947/1. 26–30., 1947/2. 28–32., 1947/4. 27/XVI/1946–47. 21–23., 1948/2. 39/XV/1947–48. 259.; *Veöreös I.* 1947/1. 3–4.; *Kapi B.* 1947/1. 2., 2004. 549–657.; *Otlyk E.* 1948/6. 298–301.; valamint *Balogh S.* 1973/4. 906–940.; *Gergely J.* 1977. 237–278., 1985. 42–73.; 1989/6. 32–47., 1993/5–6. 761–780.; 2000. 138–15., 2005/4. 471–481.; *Közi-Horváth J.* 1980. 35–60.; *Izsák L.* 1985. 85–87., 1985/2. 423–464.; *Balogh M.* 1997. 396–399. és 433–435., 2002. 125–182.; *Gáspár L.* – *Kelemen E.* 1998. 143–144.; *Mészáros I.* 2000. 275–308., 2002/3. 63–177., 2004. 3–33., 2005. 186–218., 2005/4. 424–432.; *Szeghalmi E.* 2000. 28–65.; *Gianone,*

- A. 2003/1. 79–126.; Kovács É. 2003/3–4. 267–275.; Bartha T. – Makkai L. 1983. 374–380.; Bolyki J. – Ladányi S. 1987. 94–127. és Barcza J. – Dienes D. szerk. 1999. 80–105.; Gombos Gy. 1992. 10–59.; Fürj Z. 1989/6. 48–58., 1990/2. 112–127., 1992/10. 1206–1218., 1997. 97–145.; Lázár A. 1995. 384–389.; Tibori J. 1995. 10–200.; Ladányi S. 1997. 417–427.; Kovács I. G. 1999. 125–130.; Karácsony S. 2003. 177–181.; Kiss R. 2003/3. 39–68.; Fabiny T. 1987. 146–170.; Mirák K. szerk. 1995. 16–19., 70–71., 226–228.; Bencze I. 1997. 405–408.; Böröcz E. 1998/3–4. 3., 7. 2., 8–9. 4., 1999/2–3. 2.; Csorba L. 1990/2. 111–123.; Szigeti J. 1987. 180–182. és 250–255.; Gyarmati Gy. 2000/2. 117–133.; Nagy P. T. 2000. 169–175.; Majsai T. 2001/11. 33–34. stb.
- ¹⁵⁵ Balogh S. 1973/4. 907.; Marosi I. 1988. 623–627.; Mészáros I. 1989. 70–72.; Nagy P. T. 2000. 165–185.
- ¹⁵⁶ Ortutay Gyula 1947. március 14-én kezdte miniszteri működését. A hivatalba lépésével kapcsolatos várakozások lehetséges oka: a kisgazdapárt számára 1943–1945 között — Ortutay részvételével — készült, 1945 júliusában ismertté vált tervezetükben úgy fogalmaztak, hogy „a tanítóképzés politikai átszervezésétől, anyagának átalakításától eltekintve, módszerében sokkal helyesebb úton haladt a tanárképzésnél, ezért most a tanítóképzés ügyére itt nem térünk ki”. (1949. 44. Kiemelés tőlem — D. P.) Az őt közelről nem ismerők joggal feltételezheték, hogy a népi életmód iránt fogékony néprajztudóst bizonyára érdeklik a néptanítók, a tanítóképzés problémái, s e megjegyzése megfontolt álláspont eredménye, amelyre — talán — számítani lehet. Levelezésének tanúsága szerint Ortutay Gyulát valójában csak a hivatali kötelesség korrekt teljesítésének mértékéig érdekelte a tanítóképzés ügye, s idézett megjegyzésében is az egyetemi ügyek, a tanárképzés iránti érdeklődése fejeződött ki. (MOL P 2076. 1–21. d.)
- ¹⁵⁷ Az iskolák államosítása elleni érvek sorában a katolikus egyház képviselői többször hangsúlyozták: ez jelentősen növelné az állam kiadásait. *Pénzes Balduin* számításai szerint az 1946/47. tanévben egy állami tanítóképzős osztály fenntartása (személyi plusz dologi kiadások) 27.500, míg egy hasonló egyházi osztályé 6818 forint volt. A különbség elsősorban az osztályonként dologi kiadásokra fordított 7000, ill. 300 forintból adódódott az *Új Emberben* közölt számítások szerint. (1946/46. 5.) Ezen érvelés akkor már fél évszázados múlttal rendelkezett. Lásd pl.: *Egyleti* 1895/1. 8.; ys 1901/5. 34. A *Magyarországi Katolikus* 1901/7. 52–54. vö: *Becker V.* 1947/1. 45–51.
- ¹⁵⁸ PL 3081/1948. (4873/1946-47./E)
- ¹⁵⁹ Balogh M. 2002. 133.
- ¹⁶⁰ Erre a mozgástérre utalhat Ortutay Gyula egyik közeli barátjának, a nevelési ügyosztály vezetőjévé hamarosan kinevezett *Baróthy Dezsőnek* — a tárgyalt törvényjavaslat átdolgozása kapcsán (még az OKT papírján) — a miniszterhez írt levele is: „a nevelőképzés komplexumába beletartozik az egyházi képzők ügye. Ezek szakszempontról is rosszak. Ha másra nem, valamilyen javításra kötelezni kell őket, az is abszurdum, hogy a képzőknek csak 1/10-e állami, 55-ből cca 5. [Valójában 12 állami képző volt, kb. 20% — D. P.] Ez a képzők megszüntetése mellett szólna, de a megszüntetés ellen még több érv szólt, mint leírtam. Esetleg lehet valami középút, egyelőre nem látom, mi. Ma az egyházi képzők sötét reakciós tanítókat adnak, még a szakszervezet javaslata szerint is azt adnának cca 4 évig. Gyorsabb közbelépés kellene” — írta a későbbiekben az általános iskola látszat megvalósítása ellen fellépő, alsó és felső tagozatának megkülönböztetését, nevelőképzésük elválasztását szorgalmazó *Baróthy Dezső*. (MOL P 2076. 1. d. 871/1947.; MOL XIX-I-1-j-30743/1947. 18. d.; *Dancsné szerk.* 1979. 541–542. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁶¹ PL 3081/1948. (4873/1946-47./E); *Dancsné szerk.* 1979. 689–690.
- ¹⁶² Vö.: *Hermitz J.* 1919/2. 30. — Ez korántsem csak a katolikus egyházat aggasztotta: 1947. április 24-én, az Országos Evangélikus Tanítóegyesület közgyűlésén *Herendi Károly* elnök is figyelemztette kollégáit: „Testvérem, lehet, hogy az abszolút materializmus hívei neked is felteszik a

kérdést, hogy akarod-e az anyagot szolgálni, az anyagot imádni, az anyagot a nevelés középpontjába tenni, és feléje vinni a rád bízott ártatlan gyermeklelkeket. Meg tudnád-e tagadni azt, aki mindennapi munkádban láthatatlanul, de biztosan ott volt veled és aki csendes órán talán már mondta neked is: Jól van, hű szolgám. Testvér, nézz akkor Krisztusra...” *Beszámoló* 1947/1. 10.

¹⁶³ Lásd pl.: VPL Actio Catholica 462. és 4783/1945., KALOT 1011. és 3118/1946.; *Szakács S. – Zinner T.* 1997. 255–389.; *Gyarmati Gy.* 2000/2. 97–133.; *Palasik M.* 2000. 71–84., 194–291.; *Balogh M. – Szabó Cs.* 2002. 12–13.; *Tomka F.* 2005. 61–62. másfelől *Huszár T.* 2001. 126–162.

¹⁶⁴ *A katolikus tanítóság* 1946/36. 3.; *Tanítók B-listájának* 1946/37. 4.

¹⁶⁵ *Mindszenty J.* 1947. 38–39. Lásd továbbá: 1957. 177–187. (Kiemelés tőlem — D. P.) *A Vigília* 1947/5. számában *Baranyai Lipót* nyíltabban fogalmazott: „A Marx által megszerkesztett történelmi materializmus tart igényt arra, hogy a vallás rangjára emeltesék; erről van szó!” (1947/5. 361.) Vö.: *Erdő P. – Schanda B.* 1993. 18. és 23–24.

A püspöki kar április 12-én kérte Nagy Ferenc miniszterelnököt, hogy vegye le a napirendről a fakultatív hitoktatást. (*Nagy F.* 1990/2. 111–114.; *Pénzes B.* 1947/11. 1.; *A hitoktatásról* 1947/24. 1–2.; *Gyermekeink hitéért...!* 1947/25. 1.; *Újlaki A.* 1947/12. 2.; *Megindult a tiltakozások áradata* 1947/14. 3.; *Amerre az út vezet* 1947/17. 1.; *Rákosi M.* 1997. 386.; *Balogh S.* 1973/4. 932.; *Gergely J.* 2000/1. 186–193.; *Balogh M.* 2002. 150.) — *Ravasz László* 1947. április 21-én szintén leszögezte: „Vegye mindenki tudomásul, hogy mi ragaszkodunk gyermekeinknek Krisztus evangéliumára iránti igényéhez. Ebből nem engedünk.” (Idézi: *Fürj Z.* 1990/2. 122. Lásd továbbá: *A budapesti reformátusok* 1947/21. 8.; SZML VIII. 52. a debreceni tankerületi főigazgató 1042. és 1042-3/1947. sz. rendeletei; *Tibori J.* 1995. 167–171.) Vö.: *Glatz F.* 1997. 118–119.; *Horánszky N.* 1999. 35–37. *Köbel Sz.* 2005. 17–27.

¹⁶⁶ Arról, hogy a Horthy-korszakban miként befolyásolta a mindennapokat, az emberek valós döntéseit a vallásos nevelés, a történelmi vagy kisegyházakhoz („szektákhoz”) tartozás, s hogy mennyire szekularizálódott a magyar társadalom, lásd, pl.: *Vass S.* 1929. 3–15.; *Karner K.* 1931. 4–127.; *Mihalovics Zs. szerk.* 1943. 45–65. és 79–83.; *Barankovics I.* 1951. 72–81.; *Lendvai L. F.* 1987. 13–24.; *Szántó J.* 1998. 13–189., 2000.; *Nagy P. T.* 2000. 145–163.; 2000/1. 163–168.; 2001/3. 434–448.; 2002. 158–172. Vö.: *Bogárdi Sz. I.* 1995. 15–21.; *Fazekas Cs.* 1996. 16–238. Összevetésül a mai jogi szabályozásról, a vallásosság generációs típusairól lásd: *Erdő P. – Schanda B.* 1993. 35–52.; *Szathmáry B.* 2004. 74–87.; *Földvári M.* 2003/4. 20–33.

¹⁶⁷ Egy, a magyarországi katolikus iskolák helyzetét összefoglaló 1947. február 1-jei kimutatás szerint, az 1946/47. tanévben az egyház 33 (32?) tanító- és 3 óvónőképzővel rendelkezett (55% és 75%), melyekbe 6924, ill. 279 tanuló járt, s amelyekben 568, ill. 31 — 85%-ban államsegélyből fizetett — tanár tanított (57%, ill. 56%). (PL 8457/1947. Más források szerint 1946-ban 33, ill. 3 intézetben 480, ill. 35 tanár, 6566, ill. 313 tanuló; 1947-ben 32, ill. 3 intézetben 612, ill. 31 tanár s a fentieknek megfelelő számú tanuló volt. *Beke M.* 1988. 238.) Az egyházak iskolai szerepvállalásáról, intézményeiről, azok jogi, anyagi helyzetéről, a finanszírozásukat biztosító adókról, ill. alapokról lásd: *A Vallás- és Közoktatásügyi* 1870. 19–26. és 50–53.; *Kőrösi H.* 1914/22. 11.; *A nyelv és vallásoktatás* 1914/22. 4.; *Sipos I.* 1943. 182–185.; *Becker V.* 1942., 1944/11. 412–413., 17. sz. 646–648. és 1947/1.; *Nagydiósi G.* 1944/4. 132., 1944/15. 571–572. Vö.: *Beresztóczy M.* 1946. 1–24., 1947. 99–108.; *Csizmádia A.* 1966. 186–194., 241–253., 423–431.; *Balogh M. – Knausz I.* 1988. 38.; *Balogh M. – Gergely J.* 1996. 21–231.; *Gergely J.* 1997. 246–258.; *Szecsó K.* 1996. 195–215., *Bolyki J. – Ladányi S.* 1987. 87–127.; *Fürj Z.* 1996. 6–75. 1997. 20–144.; *Raffay S.* 1944. 16–51.; *Bucsay M.* 1985. 256–258.; *Csorba L.* 1990/1. 203–215., 1999. 213–233. és a mellékletek; *Felkai L.* 1994. 39–48., 1998. 88–128.; *Karády V.* 1994. 7–38., 1997. 95–165., 2000. 209–232. és 279–285., 2004. 79–90.; *Kormos L.* 1995. 630–631.; *Mózessy*

- G. 1997. 9–120.; *Mészáros I.* 2000. 242–275.; *Nagy P. T.* 2000. 115–144., 2005. 107–135.; *Ladányi A.* 2002/3–4. 293–329., 2004/1. 3–38., 2004/3. 3–22.
- ¹⁶⁸ *Horváth – Szabó – Szűcs – Zalai szerk.* 2003. 466–467. és 481–482.; *Balogh S.* 1975. 394–399.
- ¹⁶⁹ PL 3081/1948. (4873/1946-47./E.) — 1947. augusztus 14-i levelében a püspöki kar nevében 3, egy egri, egy esztergomi és egy budapesti nevelőképző főiskolára jelentette be igényét a hercegprímás. Szeptember 5-i válaszában a miniszter az érdemi állásfoglalást az új kormányra hátrította. A nevelőképző főiskolák felállításáról szóló hírek hatására a bíboros tiltakozott „a rölük, nélkülük” történő előkészületek ellen, mire Ortutay — nem minden alap nélkül — két főiskolai évfolyam „kísérleti jellegű” felállításáról írt, hozzátéve: „a ... három katolikus nevelőképző főiskola felállításának kérdéséről addig nincs módomban nyilatkozni, amíg a nevelőképzés új rendjét (ide értve a jelenleg működő tanítóképzők és az újonnan felállítandó főiskolák viszonyát is) illetően törvényhozásunk nem intézkedik”. Ugyancsak érdemi válasz nélkül maradt az Angolkisasszonyok főnöknőjének 1948. február 18-i, főiskolájuk „új, demokratikus szellemű nevelőképzővé” való átszervezésére vonatkozó ajánlata is. Másnap a pannonhalmi főapát helyettese jelezte a bíborosnak: a püspökkel egyetértésben nevelőképző főiskolát kívánnak felállítani Győrben. Február végére már a VKM-nek jelzett főiskolák terve, költségvetése is elkészült — hiába. Érdemi visszhang nélkül maradt — az akkorra már nyugdíjazott, volt szegedi főigazgató, katolikus tanítóképző intézeti igazgató — *Becker Vendelnek* egy szegedi, mezőgazdasági, kertészeti irányú nevelőképző főiskolára vonatkozó tervezete is. (PL 3081/1948. 5545., 6644./1947/E. 1561/1948. 4080/1947-48. E.; *Mindszenty-levelestár*, 1997. 37–40.; PIL SZKL 44. f. 17. d. 160. dosszié; *Becker V.* 1947/2. 45–120.; *Ladányi A.* 2004/3. 14–17. Kiemelés tőlem — D. P.) A református egyház igényét Papp Ferenc egyetemes konventi tanügyi előadó előbb 1947. szeptember 6-án jelentette be egy debreceni nevelőképző főiskolára Nagy Miklósnak, a VKM politikai államtitkárnak, majd a konvent elnökségi tanácsa 1948. február 11-én döntött arról, hogy az igényt írásban is benyújtják a VKM-hez. (MREZSL 2. d. f. 53. d. 5854/1947., 1142./1948.) *Kapi Béla* evangélikus püspök 1948. január 3-án levélben tudatta Rozsondai Károllyal, hogy bizalmas információi szerint a katolikus egyház „már letárgyalta a kérdést és 4 nevelői intézetet kapott. A református egyház tárgyalásainak eredményét nem ismerem. Komolyan aggódom, hogy evangélikus egyházunk csak egy intézetre kapna jogot, a második legfeljebb tanítónőképző lehet” — írta a püspök, sürgősen kérve a soproni evangélikus pedagógiai főiskola tervét. Az igazgató ezt 10-én megküldte a püspöknek, aki — a hasonló miskolci és szarvasi elképzelésekkel — a január 14-i és február 3-i püspöki konferenciák elé terjesztette. 1948. február 7-i levelében pedig arról tájékoztatta Rozsondait, hogy a miniszterrel folytatott tárgyalásán — annak kitérő válasza ellenére — az a benyomása alakult ki, hogy csak állami nevelőképző főiskolák lesznek. (EOL PÉJ 1939–1952. és DEE TI STL 1941-48. 89. d.; GyMSM SL VIII. 62. a. 6. d. vö.: *Kapi B.* 2004. 636.)
- ¹⁷⁰ *Ortutay Gy.* 1965. 397–399. Lásd ehhez: *Rákosi M.* 1997. 513–517.
- ¹⁷¹ 1947. május 1-jén jelenhetett meg a szakszervezet (Kemény Gábor és mások által szerkesztett) folyóiratában, az *Embernevelésben* — a szociáldemokrata párt által a B-listázottak közül kimenetelt, kiváló tanítóképző intézeti tanár — *Koltai István* cikke, melyben a szerző 1945 végétől dédelgetett elképzelésének újabb változatával támogatja az egységes nevelőképzés ügyét: „Aho-gyan az általános iskola megteremtésével, a tanulók huzamosabb ideig tartó együttes nevelésével megteremtettük az alapját az egységes magyar társadalom kifejlődésének, éppen úgy az ösz-szes nevelőknek néhány esztendeig egy helyen történő együttes képzésével elő kell mozdítani a felfogásban, léleklében egységes nevelőtársadalom kialakulását. ... Egy egységes bázisra gondolunk, amelyből a nevelő- és szakoktatóképzés különféle szervei kinőnének. Úgy képzeljük, hogy a közép-, valamint a szakközépiskolákra (a mostani tanítóképző intézetek megszűnének) megfelelő szelekció közbeiktatásával épülő 3 éves általános iskolai és az 5 esztendeig tartó középisko-

lai nevelő-, illetőleg szakoktatóképzés első 2 évfolyamát a nevelők egységes pedagógiai, magyarságszemléleti kiképzésére fordítanánk (a továbbiakban alapkiképzés), amelyet egy alapvizsga letétele után a speciális feladatokra való előkészítés követne. ... Az alapkiképzés helyét illetően kétféle megoldásra gondolhatunk. Az egyik különálló pedagógiai főiskolák létesítése lenne, amelyek egy harmadik év hozzácsoatlásával egyúttal általános iskolai nevelőképzők is lennének; a másik az egyetemi képzés. Az utóbbi esetben az összes nevelők együttes képzése a nevelőképzés sajátos céljaira és feladataira szabott „neveléstudományi kar” kellő számban létesített alsó 2 évfolyamán történe.” (1947/5. 225–226. Kiemelés tőlem — D. P. Koltai Istvánról lásd: BFL XVII. 463. 166/B. 1–17. d. 1945. aug. 22.; ELTE TÓFK 198/1946.; MOL XIX-I-1-g-57-1-K-137778/1946.; Donáth P. 1997. 223.) Az egységes nevelőképzést támogató további közlemények: Ankét... 1947/5. 88–89.; Berzeviczy G. 1947. 309–312.; Walkó Gy. 1947. 312–314.; Vita... 1947/5. 87.; Vö.: Horváth M. 1976. 11., 17–19.; Voksán J. 1976. 25–26.

¹⁷² Lukács Sándor beszámolója szerint a szegedi szakszervezeti csoportnak a nevelőképzésről rendezett vitáján, egyebek mellett, javaslattal élt id. Csoma Gyula polgári iskolai igazgató is: a középiskolai érettségire épülő egységes nevelőképzés egységes, „kitűnően felépített” koncepcióját vázolta. (1947/6. 9.)

¹⁷³ Alig egy év múlva, 1948. február 26-án a VKM munkáját felülvizsgáló 7 tagú kommunista bizottság ülésén Révai József, a Politikai Bizottság döntését közvetítve, elégedetlenségét nyilvánította az addig 3 tagú (Alexits György, Novák Károly és Angyal János) bizottság munkájával kapcsolatban („feladatát nem tudta jól betölteni”), ezért 7 tagú bizottságot bízta meg a minisztérium munkájának „megjavításával”. (PIL 274. f. 21/75.; Golnhofer E. 2006/1. 249.) Egy, a pártközpont számára készült, 1950. január 9-i jelentésben már, az 1948 őszén leváltott Alexits utódját, Szávai Nándort dicsérték: „Alexits elvtárrsal szemben nála érezhető a határozott, erélyes vonalvezetés.” (MOL M-KS- 276-111/46. ő. e. 10.)

¹⁷⁴ Welker O. 1945–84. 33–44.

¹⁷⁵ A Nemzeti Parasztpárt felső vezetőinek egyike 1948 elején a következőképpen interveniált a Kovács Máté államtitkár háttérbe szorító Alexits államtitkár hatáskörét érintve: „újabbban bizonyos tendenciák mutatkoznak a Nemzeti Parasztpárt háttérbe szorítására a minisztérium személyi ügyeiben és ügybeosztásában. Ennek megszüntetését kérem... Méltánytalan ez azért is, mert tagadhatatlan, hogy demokratikus közművelődésünk legalapvetőbb vívmányait (általános iskola, dolgozók iskolája, progresszív tandíj, szabadművelődés stb.) parasztpártiak indították el. Legjobb tudomásom szerint embereink ma is, úgy is, mint általában kitűnő szakemberek, de úgy is, mint progresszív demokraták, megbízhatóan megállták és megállják a helyüket... Kovács Máté államtitkárunk hatásköre egyre érezhetőbben összezsugorodik... az Alexitshez tartozó főosztályok több mint felét kezelik a kultuszárca költségvetésének” — olvashatjuk a feljegyzésben, mely a továbbiakban Rozsondai Zoltán ügyosztályvezető helyén való megtartását is kérte. (OSZK Kt. 210. f. 28/38., 39., 40.)

1947. szeptember 30-án a szociáldemokrata párt képviselője is tiltakozott amiatt, hogy Alexits György felügyelete alá tartozik 44.500 tanár, „Magyarország minden nevelője és diákja. Súlyosbíttja ezt a helyzetet az, hogy Alexics (sic!) egyúttal a miniszter állandó helyettese is, amit annak távollétében jól ki is tudnak használni.” (PIL 283. f. 21/51. Lásd továbbá: PIL 274. f. 21/75., 283. f. 21/37.; Mindszenty-leveleskönyv 1997. 38.)

Másfelől Alexits Györgyöt elárasztották az MKP különböző szintű szervezeteinek, vezetőinek kinevezési kérései. Mérei Ferenc pl. 1948. január 27-én a pedagógus pártcsoport vezetősége nevében sürgette az államtitkárt: „Most a szervezési munka fokozott kiépítésénél is nagyon nagy szükségünk lenne arra, hogy azt az erőt, amit te képviselsz a VKM-ben, a szervezeteinknek és a velünk szimpatizálóknak, megmutassuk. Ezért kérlek, ne sajnáld az erőt a feladatra” — írta a párt által javasolt középiskolai tanárok kinevezése, majd szervezése kapcsán. (MOL XXVI-1-1-a 5.

- d. 27. t., valamint Mérei 1948. februári levelei PIL SZKL 44. f. 12. d. 133. dosszié. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷⁶ 1947. október 30-án — minden valószínűség szerint Alexits Györgytől származó — feljegyzés készült Révai Józsefhez, melyben Ortutay „ingadozásairól” értesítették a kommunista vezetőt: „félő... hogy... az egyháznak nem tetsző intézkedéseket Ortutay Mindszentyvel a mi számlánkra íratja, más szóval: nem vagyok biztos benne, nem mutat-e mifelénk Ortutay nagy lelkesedést az egyház ellen és egyúttal nem denunciól-e bennünket Mindszentynek?” (PIL 274. f. 21/75.)
- ¹⁷⁷ Lásd ehhez pl.: Ortutay Gyula 1947. szeptember 15-i levelét Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszterhez. MOL P2076. 11. d. 4056/1947. Vö.: *Bassola Z.* 1998. 375–377.
- ¹⁷⁸ Megítélésük szerint beletartozott ebbe „a meghaladandó tradícióba” a „régí” neveléstudomány is: „A neveléstudomány sok évtizedes válságának lényege tehát az, hogy kultúrfilozófiává vagy pszichologizmussá változott és elszakadt a közoktatásügytől, amelyet állandóan fejleszteni kellene. ... A magyar közoktatásügy, mint láttuk, csak úgy fejlődhet tovább az elsivárosodás vagy a külső feltételekkel való ellentét veszélye nélkül, ha az új iskolarendszer megszilárdításában a pedagógiai tudományok adatgyűjtését, tapasztalását és megoldásait felhasználhatja. Ezzel szemben a magyar neveléstudomány — elmúlt három esztendő termését tekintjük — nem sokat tud adni az iskolareformhoz. A neveléstudomány hivatásos és régi művelői a reform során vagy hallgattak, vagy olyan tervekkel léptek fel, amelyekben a fordulatot érvelés alig leplezte a régi iskolarendszer integrál fenntartásának szándékát” — írta, immár az Országos Neveléstudományi Intézet főigazgatójaként Mérei Ferenc. (1948/22. 550–551. Kiemelés tőlem — D. P. Vö. pl.: *Imre S.* 1912., 1935.; *Kornis Gy.* 1928.; *Várkonyi H.* 1925/6–10.; *Weszely Ö.* 1925/1–5., 1928/8–10., 1935.; *Kemény G.* 1945/c. 35–50.) A hivatalos álláspont reprezentánsaként leckéztető Mérei Ferenc nem sejtette, hogy egy éven belül önkritikára kényszerül, melyben a saját kutatásait is, „burzsoá objektivizmusuk” miatt — legalábbis részben — a „múlt” részének kell nyilvánítania, s hogy újabb néhány hónap múlva már öt kiáltják ki a szocialista pedagógia fő akadályának, ellenfelének. (*Mérei F.* 1949/12. 68–78., 1981. 155.; *Lázár Gy.* 1950/1. 5–60.; *Golnhofer E.* 1999. 288–290., 2004. 45–126., 143–145.; *Németh A.* 2005. 247–368.)
- ¹⁷⁹ Egy 1950. január 9-i, a pártközpont számára készült jelentés tanúsága szerint, az ilyen köztisztviselői mentalitást a kommunista VKM-vezetőknél sem tolerálták, mert jogkövető magatartásuk következtében „nem használták ki megfelelően hatáskörüket, s maguk is gyakran beleestek és eltévelyedtek a hivatali szabályok és lehetőségek útvesztőiben”. (MOL M-KS-276-111/46. ö. e. 7.)
- ¹⁸⁰ *Glatz F. et al. szerk.* 2003. I. k. 32–33.; *Huszár T.* 1998. 341.
- ¹⁸¹ Szempontunkból adódóan Mérei Ferenc és Alexits György álláspontjának közös vonásait hangsúlyozzuk, ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a csoportmunkára vonatkozó álláspontjukban valamelyes különbség is felfedezhető legyen, ahogy erre időtálló tanulmányában *Knausz Imre* felhívja a figyelmet (1998. 110–111.). Mindazonáltal a Pedagógus Pártcsoportok vezetőségének anyagait átanulmányozva, inkább arra hajlok, hogy legalábbis a koncepció tartalmi részét illetően, közös szerzőségüket feltételezzem.
- ¹⁸² *Alexits Gy.* 1947/1. 41–47. (Kiemelések tőlem — D. P.) Vö.: *Vita...* 1947/5. 87.; *Faragó L.* 1948/10. 208.
- ¹⁸³ Az Országos Köznevelési Tanács 1947. február 11-i, teljes ülésén *Kiss Árpád* egy kissé másképp közelítette meg azt a kérdést: „A szünet nélkül épülő nevelési és neveléstudományi intézmények, a növekedő számban megjelenő elméleti és gyakorlati pedagógiai művek... világosan kifejezésre juttatják az emberiségnek azt a hitét, hogy minden haladásnak, minden társadalmi megújulásnak igazi útja a nevelés... Nehéz lenne habozás nélkül igennel felelni arra a kérdésre, indokolt-e ez a felfokozott várakozás, mindaddig, míg a szervezett felnőtt társadalmak meg nem értik annak a sokszor leírt igazságnak a jelentését, hogy tökéletes nevelésre csak tökéletes társa-

dalom képes. *Nemcsak az igaz ugyanis, hogy az iskola formálja a jövő társadalmát, hanem legalább ennyire érvényes az a megállapítás is, hogy a társadalom szabja meg az iskola mindenkori formáját: mindig a társadalomnak kell megújulnia ahhoz, hogy az iskolarendszer, a nevelési szellem újjászülessék.* A nevelés nagy jelentőségének felismerése tehát csak akkor válik gyümölcsözővé, ha az egész nevelőmunkát a társadalom fejlődésében beágyazva, mint annak egyik igen lényeges, szerves részét tekintjük... innen kiindulva tehetjük érthetővé azt a különös érzékenységet, amellyel a közvélemény az intézményes nevelés folyamatban lévő megújulásának egyes mozzanatait kíséri, és azt a türelmetlenséget, amellyel igen gyakran idő előtt sürget eredményeket. De innen kiindulva válik nyilvánvalóvá, hogy a társadalom és az intézményes nevelés közti folytonos feszültségek igen gyakran vezethetők vissza magára a kívánalmakat támogató felnőtt közösségre, amely azt akarja megvalósulva látni az iskolában, amit vonakodik maga magára nézve is kötelezőnek elismerni vagy egyszerűen maga is képtelen egyetértésben és eredményesen megoldani. *Ellentétek közt őrlődő társadalomnak nem lehet harmonikus a nevelése, és nem lehet olyan művelődéspolitikája, amelyet mindenki fenntartás nélkül helyesel.*” (Beszámoló... 1947. 5–6. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Pataki F. 2003. 111.

¹⁸⁴ Vö.: Fogarasi B. 1919. 49–57., 60–63.

¹⁸⁵ Vö.: a közel három évtizeddel korábbi kritikákkal (pl. Nagy L. 1918.; Dénes L. 1918.)

¹⁸⁶ Vö. egy evangélikus s egy református tanítóképző intézeti tanár megnyilatkozásával: Garai Józsefnek a *Néptanítók Lapjában* megjelent cikkével (1943/10. 382–86.) és Juhász Béla 1947. április 5-i előadásának vonatkozó részeivel a nagykörsi képzőről szóló tanulmányunk 2.1. részében kötetünkben, továbbá KO VIII. 53-a 1. d.

¹⁸⁷ Vö.: Kiss Á. 1946/18. 1–2., 1975. 14–16.; Kovács M. 1946/21. 4–5.; -r. 1947. 1. és 7.; Szombatfalvy Gy. 1947/1. 4., 1947/2. 5.; Gárdos D. 1947. 10.; Kemény G. 1947/33. 3.; Csak javítani akarunk 1947/12. 8. valamint Horváth M. 1978. 17–23.; Erős I. 1990. 45–61.

¹⁸⁸ Az 1940-es években írt munkájában Mannheim Károly is úgy vélte, hogy „a kívülről tanulás már a régmúlt társadalmában is az ismeretek megkövesedéséhez vezetett... Az eszmény nem az egyre bővülő ismeretekre fogékony elme kifejlesztése volt, hanem az olyan szüklátóköri szemlélet megrögzítése, amely az elfogadott és elismert doktrínákra korlátozódik. ... [A korszerű — D. P.] iskola feladata annak megmutatása, hogy hogyan lehet hatékonyabban tanulni az élettől, hogyan lehet helyes következtetésekre jutni a tapasztalatok alapján, hogyan válhat valaki önnön nevelőjévé.” (1999. 257–258.)

Szathmáry Lajos, a budai képző tanára 1956. március 10-én, a tanári farsangi mulatságon előadott paródiájának egy részlete arra utal, hogy közel tíz év elteltével sem jutottak túl sokra az Alexits György által említett tanítási metódusok meghaladásában: lásd kötetünkben a „Vizsgálatok, diagnózisok javallatok” című tanulmányunk a budai képzővel foglalkozó részében.

¹⁸⁹ Vö.: pl. Rózsa E. 1911/5. 147–154.; Sebestyén D. 1914/8. 288–291.; Málnai M. 1914/1. 15–19., 1915/6. 126–127.; Gádor M. 1915/3. 55–61.; Molnár O. 1943. 164–180.; Garai J. 1947/3. 7–8.; Becker V. 1947/2. 45. és 59–60.; Bábosik I. – Mezei Gy. 1994. 27–152.; Kozma T. 1994. 45–80., 257–281.; Pukánszky B. – Németh A. 1994. 349–458.; Knausz I. 1998. 109–119.; Csoma Gy. 2000. 130–256.; Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. 2000. 203–225.; Pataki F. 2003. 32–34. stb.

¹⁹⁰ 1949 decemberében hasonló kísérletéért Mérei Ferenc önkritikára kényszerült, melyben a „Gyermektanulmány” című könyve kapcsán az ilyen eljárásról a következőket írta: „Az az illúzió vezetett, hogy kritikai munka nélkül is kiválogathatók egy alapelveiben hamis irány anyagából az esetleg abban rejlő értékes részletek. ... A kritikai szempont nélküli tárgyalásmód, az elvi bírálatnak és az elvi álláspontnak ez a mellőzése a burzsoá objektivizmus jellegzetes vonása.” (Mérei F. 1949/12. 70. Vö.: Gyarmathy A. 1943/8. 308–310.; Knausz I. 1998. 107.; Golnhofner E. 1999. 289–290.; 2004. 100–112., 143–144.; Németh A. 2005. 367–368.)

- ¹⁹¹ Vö.: *Garai J.* 1943/15. 599–604., 1944/8. 293., 1944/19. 715.; *Dénesné B. J.* 1944/10. 370.; *Németh B.* 1944/18. 674–676.
- ¹⁹² Vö.: *Kiss Á.* 1945. 9.; *Karácsony S.* 2003. 131–151. és 204–206. valamint *Padányi-Frank A.* 1931. 13–22.
- ¹⁹³ A korabeli „iskola-köztársaságokról” lásd: *Trencsényi L.* 1998. 82–88. — Történelmi és napi tapasztalataink mutatják: a politikai program és gyakorlat gyakran eltér egymástól. Így történt ez 1948-ban is, amikor a 43.000/1948. és az 51.554/1948. III. számú VKM-rendeletekkel a diákönkormányzatokat, önképzőköröket, sportköröket, szakköröket gyakorlatilag alárendelték az igazgatók által „minden erővel támogatandónak” mondott Magyar Diákok Nemzeti Szövetségének (Diákszövetség), s „*a demokratikus szellem érvényesítése*” érdekében a frissen államosított iskolákban a diákvezetők választását átmenetileg — a tanácsadó tanár és a MINSZ/Diákszövetség városi, kerületi, központi képviselői által történt — kijelöléssel helyettesítették. A Budapest vidéki tankerületi főigazgató 28/1948. eln. számú, szigorúan bizalmas utasítása értelmében így jártak el olyan iskolákban is, ahol „a diákönkormányzati szervek választása... politikai kérdéssé vált és zavart, nyugtalanságot keltett”. (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 141., 176. és 184/1948.) Mindazonáltal az akkoriban budai képzős *Peller József* visszaemlékezése szerint 1949 őszén már „*több jele volt annak, hogy az iskola életében a [a kerületi pártszervek által támogatott — D. P.] Diákszövetség hatalomhoz jutott, a tantestület fölé kerekedett. A mozgalmi rendezvények elsőbbőséghez jutottak, az iskolai élet ezek szerint rendeződött.*” (2005. 15. Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹⁹⁴ Tanulmányunk céljából adódóan nem elemezhetjük a „jellemnevelés” s az „öntudatos fegyelem” kialakítása érdekében később történeteket. Csak utalhatunk arra, hogy már 1948 júniusában, az MDP programtervezetében figyelemreméltó hangsúlyeltolódás következett be, amennyiben ismét „az iskolai rend és fegyelem, a tanulmányi előmenetel, a nevelők tekintélyének biztosítása” került előtérbe, igaz, még az „önkéntesség” jelszával. (A *Magyar* 1948/4–5. 262.; *Izsák L. szerk.* 1998. 29.) 1948 decemberében a pedagógus-szakszervezet fórumán *Révai József* ezt így magyarázta: „Mi ellene vagyunk minden olyan irányzatnak, amely önkormányzat vagy önnevelés címen ki akarja vonni a tanulóifjúságot a pedagógusok irányítása és ellenőrzése alól. Tudatában vagyunk annak, hogy a nevelés sikere érdekében feltétlen szükség van tanári és tanítói tekintélyre, sőt — szükség esetén — szigorra. ... Elítéljük a reakciós rendszer nádpálca módszerét... ugyanakkor... ellene vagyunk minden pedagógiai anarchiának, fegyelmeztlenségnek és rendbontásnak is.” (1949/1. 3.) Ugyanott *Alexits György* is azt hangsúlyozta, hogy „van haladó tekintélyelv is! Nyilvánvaló, hogy *ha új világba, új korba lépünk, amikor a haladó gondolkodás még nem hatotta át a társadalom minden rétegét, ugyancsak nem nélkülözhetjük a tekintély elvét, ez esetben azonban nem a reakciós, hanem a haladást szolgáló tekintély elvéről van szó. A tudomány tekintélyének az elvéről, arról, amely a nagyobb tudás, magasabb értékű morál címén adja meg a pedagógusnak a tekintélyt.* A mai társadalmi helyzetben természetesen ennek a gondolatnak vagyunk hívei, ezt kell tanítanunk nekünk, pedagógusoknak, mert mi is egy új szocialista társadalmat akarunk építeni.” (1949/1. 32. Kiemelés tőlem — D. P.) Álláspontját visszhangozta *Meskó Gyula* a pécsi pedagógiai gimnázium nevelőtestületének 1949. szeptember 19-i ülésén: „A fegyelmet csakis a tudás és a pontosság tekintélyével lehet helyreállítani... [M]ár kezdem megismerni... munkatársaimat, a tanulóifjúságot, a környezetet és mindent, akivel és amivel építenem kell a szocializmus iskoláját ebben az intézetben. ... Az iskolában az igazgató felelős mindenért, de munkatársai, továbbá a Diákszövetség és az úttörő vezetői mind-mind egyénileg is felelősek a maguk posztján... Ha a fegyelem ellanyhul, akkor ez a mi veszélyünk elsősorban. Aki rosszul végzi munkáját, azt a szocializmus eltávolítja” — szögezte le mihez-tartás végett az újonnan kinevezett pécsi igazgató. „[A] szocializmus építése nagyobb áldozat-vállalást, nagyobb fegyelmet követel az állampolgároktól. Az állampolgári fegyelemre való ne-

velés pedig az iskolában kezdődik. Ezért olyan fontos kérdés az iskolai fegyelem megszilárdítása — hangsúlyozta, a központi elvárásoknak megfelelően, a balassagyarmati tanítóképző igazgatója Hegedüs Rajmund is, 1952. február 14-én „Az iskolai fegyelem megszilárdításának” szentelt nevelési értekezleten. (BML VIII. 60. 25. d., valamint NML XXXII. 10/B. 841-5/1952. Vö.: *Fegyelemre nevelés iskoláinkban* 1951., s — az azonosságok és különbségek érzékeléséhez — egy közel négy évtizeddel korábbi felvetéssel: *Simonyi Z.* 1913/11–12.) Az „eredményről” Szathmáry Lajos 1956. március 10-én bemutatott paródiája referál a „Vizsgálatok, diagnosztikus javallatok” című tanulmány 5. 3. részében. (A fegyelmezés tradicionális hazai „hipertrófiájáról” lásd: *Pukánszky B.* 2004. 21–23.)

¹⁹⁵ „Amikor a tanítóképzők rendszerének reformjáról volt szó, a hivatalos neveléstudomány minden lehetséges érvét felsorakoztatta a pedagógiai főiskolák felállításával szemben, védve az egyetemi tanárképzés régi rendszerét, ezzel a tanítóképzők középfokú jellegét, s ezen át — valószínűleg öntudatlanul — a népoktatás évszázados problémájának megoldása ellen lépett fel” — írta *Mérei Ferenc* 1948 novemberében. (1948/22. 551.)

¹⁹⁶ *Alexits György* az MKP politikai akadémiaján előadást tartott a párt hároméves művelődési tervéről, s ebben egy további érvvel szolgált a nevelőképző főiskola mellett: „Nem helyes a tanítóképzés eddigi módja, mert lélektani fonákság az, hogy egy 15 éves embert, aki karakterében maga is éretlen még, már nevelésre képezünk ki. Ezt 18 éves korban kell kezdeni, ugyanabban az életkorban, amelyben az ifjút más főiskolai tanulmányokra is éretnek tartjuk.” (*Vita...* 1947/5. 87. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Mérei F.* 1948. 212–213.

¹⁹⁷ „A nevelés az ember alakítása. Az ember alakítása egyben a világ alakítása is. De ugyanez a feltétel fordítva is fennáll; nem alakítható az ember a világ alakítása nélkül. S minthogy a nyugati féltekén a hivatalos tudomány egyik funkciója közel fél évszázad óta éppen az, hogy gátat állítson a világ, s így az ember átalakulásának — a hivatalos neveléstudomány voltaképp attól a feladattól szakadt el, amely létét egyedül indokolná” — írta 1948 novemberében, „A falakon belül” című írásában *Mérei Ferenc*. Majd kifejtette, hogy az addig hasonló utakon járt magyar neveléstudomány csak akkor kapcsolódhat be hatékonyan a reformmunkálatokba, ha erre „biztosítékot” nyer: „A biztosíték csak az ideológia lehet. Az iskolarendszer demokratizálásában, a szocialista építés köznevelésének kialakításában az együttműködésnek nem lehet más záloga, mint az, hogy akik együttműködnek, azok egyet is akarnak: demokratikus iskolát, szocialista építést.” (1948/22. 550. és 552.) Rövidesen saját bőrén kellett tapasztalnia, hogy az általa követelt ideológiai biztosíték csak a Sztálin és elvbarátai által szimplifikált marxizmus-leninizmus szervilis „alkalmazása” lehet. (*Mérei F.* 1949/12. 68–78.; *Lázár Gy.* 1950/1. 5–60.; *Kovács J.* 1952/6. 491–494. Vö.: *Horváth M.* 1976. 11–21.; *Nagy M.* 1986. 344–348.; *Gonhofer E.* 1999. 288–290.; 2004. 145.; *Lányi G.* 2001. 54.)

¹⁹⁸ Vö.: *Csécseyi A.* 1947/31. 6. — A *Társadalmi Szemle* következő számában *Fogarasi Béla* „A hároméves terv és a kultúra” című cikkében az MKP nevében ismét leszögezte: „Az általános iskola színvonalának emelése és a szakszerű tanítás megvalósítása azt kívánja, hogy az új tantervek nevelőképző főiskolákon nyerjenek kiképzést. Ezzel megszűnik az eddigi alacsony nívójú tanítóképzés. A főiskolai nevelőképzés megvalósítása döntő jelentőségű lépés lesz egy új demokratikus szemléű tanárság kialakulása felé. A főiskolai nevelőképzés elvét már mindenki elfogadja, de a gyakorlati megvalósítás körül még sok vita folyik, még sok módszertani és szervezeti kérdés tisztázandó. A mi álláspontunk az, hogy a bölcsészeti karok nem oldhatják meg az általános iskola tanárainak képzésével járó feladatokat, hanem csak e feladatok egy részét. A munka súlypontját a nevelőképző főiskolákra kell helyezni, s ezeknek olyan lehetőségeket kell adni, hogy valóban a kor színvonalán álljanak.” (1947/2. 104. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Zacher L.* 1947/2. 4–7.; *Kovács D.* 1947/3. 7–10.; *Jósvai L.* 1948/4. 10–15.)

¹⁹⁹ E kifejezést *Faragó László*nak „A »koalíciós neveléstudomány« bukása” című írásából kölcsönöztem, amely a *Magyar Pedagógia* 1950. január–februári számában jelent meg, s amelyben a szerző az 1949 elején Kiss Árpáddal közösen megjelentetett, „Az új nevelés kérdései” című könyve kapcsán gyakorolt „önkritikát”. Írása görbe tükrében, „hibáit felsorolva, és megbírálván” Faragó plasztikus képét adja a politikában s a neveléstudományban lezajlott szovjetizálási folyamat következményeinek, s egyben annak is, hogy miben állt a korábbi „középutas”, „a pártosság követelményét semmibe vevő”, a konzervatív nevelőtársadalmat „objektív” tárgyalásmódja révén megnyerni szándékozó, a funkcionális pedagógiai szemlélet, a pedológia és a nevelésszociológia felé nyitott, az 1944. évi angliai köznevelési reformokat dicsőítő „koalíciós neveléstudomány” és az új követelményeknek megfelelő elmélet különbsége: „Homályosan éreztem... hogy munkásságom és magatartásom »középutas«. ... A politikai hiba, amelyet elkövettem, abban állt, hogy a koalíció taktikai elvét átvittem az elmélet síkjára, a marxista–leninista szemlélet és módszer elvének következetes alkalmazását meg sem kíséreltem. Valahogy akként állítottam fel a magam munkájával szemben a követelményt, hogy elegendő csak lépésben haladni, oly módon, hogy ezeket a lépéseket a múlt rendszerben nevelkedett pedagógusok széles tömege, a burzsoá eszményekkel telítettek, attentisták [a várakozó álláspont hívei — D. P.] is követni tudják.” „... [A] nevelés fogalmát mintegy időtlenül, társadalmon kívül, abszolút érvényes formában próbáltam megragadni. ... Ahelyett, hogy a nevelést konkrétan, mint a proletárdiktatúra osztályharcos eszközét tárgyalnám, a szocialista nevelést, mint a lehetséges nevelési formák egyikét tárgyaltam.” „Minden kommunistának tisztában kell lennie azzal, hogy ha az eszmei tisztaságot alábecsüli és ideológiai téren engedményeket tesz, ezzel csupán az ellenségnek tesz szolgálatot. ... A látszólagos objektivitás és a kozmopolita szemlélet közös töről fakadó bűnében mindenekelőtt önmagamat kell elmarasztalnom; amikor a gyermekszempontú pedagógiai irány nyugati képviselőit mint a ma is haladónak tekintendő nevelői felfogás előfutárait állítottam be, amikor a funkcionális pedagógiai felfogást — a liberalizmus pedagógiai ideológiájának ezt a tipikus megnyilvánulását — »objektíven«, sőt pozitív előjellel tárgyaltam stb. — magam is az osztályellenesség ideológiájának befolyása alatt állottam. ... [A]z *elmélet kérdéseiben* — a nevelélmélet kérdéseiben is — csak az foglалhat állást, aki a marxista–leninista elméletet el-sajátította, és valamennyi kérdés tisztázásához ezzel az ideológiai apparátussal, leninistához méltó tisztasággal és pártszerűséggel fog hozzá. Az elméleti tisztaság és pártszerűség elvét kell mindenekelőtt megvalósítanunk a felsőoktatásban a nevelőképzés területén, ahol a szocialista társadalom nevelőit készítjük elő jövő feladatukra” — írta a budapesti nevelőképző főiskola igazgatója, az ONI osztályvezetője. (1950. 1–2. 68., 70., 74–75. Kiemelés tőlem — D. P.: Vö.: MOL M-KS-276-65-342. 11–12.; *Faragó L.* – *Kiss Á.* 1949.; *Mérei F.* 1949/12. 68–78.; *Tetemanti B.* 1949/19. 533–534.; *Lázár Gy.* 1950/1. 5–60.; *Kovács J.* 1952/6. 488–494.; *Balatonfüredi...* 1956. 22–23.; *Kiss Á.* 1999. 426. valamint *Knausz I.* 1998. 122–123.; *Faragó Kl.* 1999. 292–299.; *Kéri K.* 2002/3. 47–59.; *Pataki F.* 2003. 110–111.; *Golnhofér E.* 2004. 36–41., 56–57., 62–64., 100–104., 110–111., 118–119.)

²⁰⁰ Vö.: *Mérei Ferenc*: Előterjesztés az általános iskolai nevelőképzés (pedagógiai főiskolák) jelenlegi helyzetének és fejlesztési terveinek tárgyában. PIL SzKL 44. f. 41. d. 368. dosszié, MOL XXVI-1-1-a 9. d.

²⁰¹ Ezen „új szellemet” jellemezte *Mérei Ferenc* „A pedagógiai főiskolák fejlesztésének terve” címmel tartott előadásában 1949. február 12-én, a budapesti nevelőképző főiskolán. Kifejtette: „*aki apolitikus, az nem lehet jó tanár, az rossz tanár lesz; olyan helyre megy, ahol a nevelés par excellence politikai funkció és ahol állandó kemény harcot kell vívnia. ... [A] mi főiskolánkon az tanítson, aki ezt az embertípust fel tudja nevelni, ... kell, hogy állandóan képezze magát, fejlődni akarjon. ... Aki azt mondja, hogy [a marxizmussal, a politikával szemben] zárva voltam a múltban és zárva vagyok és leszek a jövőben is, az ne tanítson a pedagógiai főiskolán, menjen*

más pályára.” (MOL XXVI-I-1-a 9. d. Kiemelés tölem — D. P.) Vö.: *Kovács J.* 1952/6. 488–494.; *Knausz I.* 1998. 117.; *Pataki F.* 2003. 13. és 32.

²⁰² Korántsem csak a kommunisták hangoztatták fenntartásaikat a középfokú tanítóképzéssel szemben. A Nemzetgyűlés költségvetési vitájában, 1947. március 12-én, a VKM-mel kapcsolatos tételek kapcsán többen kitértek a tanítóképzés/nevelőképzés problémáira. A parasztpárti *Farkas Ferenc* a nevelőképzés főiskolai szintre emelését sürgette, a líceumok és tanítóképzők egy részének főiskolává, a többiek óvónőképzővé, nőnevelővé alakítását javasolta. Az ugyancsak parasztpárti *Kondor Imre* azt hangsúlyozta, hogy a középfokon képzett prepák „nem alkalmasak arra, hogy azokat a nevelési célokat megvalósítsák, amelyeket mi az általános iskola tantervében kitűztünk magunk elé. ... Ez a prepa... bizony az elemi iskolás fokon sem állta meg a helyét mint pedagógus. ... Én ismerem a tanítóképzők egész tanrendjét, munkatervét, ismerem azt a képesítést, amelyet a tanítóképzés ad. Azt kell mondanom, hogy már a tanítóképzés bevezetésekor is elavult volt, minden kultúrállamban az a tudásanyag, amit a mi preparandiánk... itt még az 1940-es években is adott.” A kisgazdapárt nevében felszólaló *Futó János* mérsékletre kérte a régi nevelőképzés bírálóit. Kijelentette: „a régi nevelőintézetek sok jó tanítót és sok jó tanárt adtak ennek a magyar nemzetnek...” (*Az 1945. évi... 607., 642–643., 656.*)

²⁰³ *Mérei Ferenc* miközben — legalábbis a tanítóképzés vonatkozásában — elszakadt az akkori pénzügyi, társadalmi feltételek által körülhatárolt valós lehetőségektől, módszerének valóságérzékenységét hangsúlyozta: „A szocialista társadalmi formának sem jellegzetes iránya a pedagógiai realizmus. A szocialista nevelés a szocialista ember eszményét valósítja meg: tehát lényegében eszménypedagógia. ... [A] pedagógiai realizmus jellegzetesen nem eszménypedagógia. Nem is lehet az, hiszen az eszményt az adottból kell kifejtetni, úgy, hogy az a jövőre mutatóan is érvényes legyen. Márpedig a pedagógiai realizmus éppen az átalakuló társadalom nevelési iránya. Ha nevelési eszményt fejtene ki az adott helyzetből — ez nem fedné a fejlődésnek azt a fokát, ahova a társadalom akkor érkezik, amikor a ma kifejttet eszmény követésére nevelt nemzedék felnő. Ha megpróbálná anticipálni azt a társadalmi helyzetet, ami felé halad, annak embertípusát, és azt emelné nevelői eszménnyé, irreális, életidegen sémákkal dolgozna” — írta, s igaza volt... (1947–48. 90. Kiemelés tölem — D. P.)

Ettől még 1949. decemberi kényszerű önkritikájában retirálni kényszerült: „a magyar népi demokrácia perspektíváit hamisan ítélt meg. ... [N]em láttam, hogy a népi demokrácia a szocialista építés időszak; a szocialista építés perspektíváját távoli lehetőségnek tekintettem. Így nem is törekedhettem arra, hogy a szocialista nevelés célkitűzéseit közelítsem meg. ... a burzsoá gyermeklelektan megjavítására, megtisztítására irányuló törekvés mögött ott kellett lappangania annak a hamis megítélésnek, hogy a népi demokrácia a burzsoá demokráciának egy fejlettebb, megtisztultabb formája, egy „plebejus” burzsoá-demokrácia. ... [A]z elmúlt másfél esztendő nagy politikai és kultúrpolitikai eseményei, s a szovjet pedagógiai irodalom megismerése, megtanítottak arra, hogy nevelésügyünk döntő kérdése a szocialista embernevelés kérdésének egyértelmű felvetése” — írta (*Mérei F.* 1949/12. 77. Kiemelés tölem — D. P.) támadói által — joggal — hiteltelen fordulatnak minősített álláspontját deklarálva. „Egy év óta minden átmenet nélkül fordulat történt Mérei »ideológiai« munkájában. Az Új Nevelés Könyvtárban nem jelent meg többé ideológiai tartalmú könyv. Ellenben az ONI minden kiadványát teletömtek válogatás nélkül, kilóra mért szovjet anyaggal. Míg régebben csak összezavarták, most megrettentették a gyakorló pedagógusokat, akiknek kezébe kerültek ezek a kiadványok” — olvashatjuk a VKM-ben folyó „ellenséges tevékenységet” elítélő dokumentumban. (MOL M-KS-276-65-342. 11–12. Kiemelés tölem — D. P. Vö.: *Knausz I.* 1998. 123–126.; *Pataki F.* 2003. 105., 2005. 342–343. „A valóság pedagógiájával” kapcsolatban: *Mérei F.* 1975/10. 107–111.; *Pataki F. szerk.* 1974. 10–16. és 323–452.; *Kardos L. szerk.* 1980. II. k. 923–1232.; *Pataki F.* 2005. 414–453.)

- ²⁰⁴ Álláspontjuk különbsége csak részben írható le a „túlfeszült lényeglátók” és „hamis realisták” bibói fogalompárjával, hiszen Rozsondai Zoltán és a *modus vivendit* keresők sem zárták a múltba. Nyitottnak mutatkoztak az iskolarendszer demokratizálását szolgáló, az ország akkori helyzetében, adottságaival kivitelezhető reform felé. Ami itt számunkra igazán izgalmas: *miként állhatott elő olyan helyzet, hogy az őszintén jobbító szándékú, a társadalom kasztszerű újratemelését szolgáló oktatási rendszert egyaránt átalakítani szándékozó, hozzáértő szakemberek, oktatáspolitikusok emnyire „elbeszéljenek egymás mellett”; hogy emnyire nem voltak képesek, az akkor optimálisan lehetséges tanítóképzés reform kereteinek közös kialakítására, s hogy ez a játszma miként vezetett szereplői pozícióvesztéséhez* (Mérei Ferenc, Alexits György), háttérbe szorulásához (Rozsondai Zoltán) *s a tanítóképzés minőségromlásához?*
- Bibó István* a közoktatásügy demokratizálásának akadályait mérlegelve, 1947-ben úgy látta, hogy azok egyik oka a felek diszpozíciójában rejlett: „Az egyik oldalon áll a középosztályi korlátoltságokkal súlyosan megterhelt, fasizmustól sem érintetlen, üres tekintélytartásra hajlamos, nemzeti sérelmekben megrekedt, szociológiailag tájékozatlan, anyagilag leromlott, de nem rosszakaratú, áldozatvállalásra kész és konkrét gyakorlattal bíró régi nevelői kar. Felette ott van egy demokratikus reformokkal próbálkozó, de a szakszerű keretek fellazításától nagyon féltő tanügyi adminisztráció. A másik oldalon ott áll a közoktatás demokratizálásának harcso baloldali élcsapata, melynek tagjai az esetek túlnyomó többségében marxizmuson vagy pszichoanalízisen, vagy esetleg ezek vulgáris válfajain nevelkedtek, a velük szembenálló emberanyag reakcióit félreismerik, doktrinerségre erősen hajlamosak, s buzgalmuk lényegesen több riadalmat okoz, mint amennyi hívet a demokráciának szerez.” Másutt ehhez azt tette hozzá, hogy itt „egy olyan társadalom vitázik, amelyben emberek, pártok és osztályok között heves pozícióharc folyik, és ebben a pozícióharcban lényeges és döntő *fegyver* egyrészt a szakszerűségere való *hivatkozás*, másrészt az a *gyanakvás*, mely ezt a hivatkozást fogadja”. (1947/1. 344., 1947/3. 509., 1948/1. 603–612.)
- ²⁰⁵ A pedagógus pártcsoportok vezetőségének az MKP szervező bizottságához készült — 1948. január 15-i — jelentésében mindazonáltal azt hangsúlyozták, hogy „a VKM-ben lévő 62 vezető állásból mindössze 6 van pártunk kezében. Ebből komoly befolyást jelentő pozíció 3. Politikai államtitkár–miniszter helyettese, IV. főosztály főnöke és a személyzeti ügyosztály vezetője. ... Ilyen körülmények között tehát az MKP egyéb területen meglévő államhatalmi súlya, a közoktatásügyben nem érvényesül, ennek következtében a pedagógustársadalom felé nem tudunk erőfelmutatni.” (PIL 274. f. 24/11. ö. e.; PIL SZKL 44. f. 12. d. 132. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.)
- ²⁰⁶ Vö.: *Beszámoló...1948. 25.* — „Wittgenstein pontosan látja korunk elbizonytalanodott értelmiségijének nagy dilemmáját, aki Isten, kultúra, tehát valódi egész híján valamilyen mesterséges pszeudo-Egészet akar létrehozni, meggyőződése a mindenkori gyökeres átalakulás szükségessége, aminek érdekében a világot átalakíthatónak, tehát egyszerűnek és könnyen kezelhetőnek kell látnia. Ennek csupán az emberi tapasztalat szól ellene, így tehát mindenekelőtt azt kell útjából eltakarítania. *E teoretikus értelmiségit a tapasztalat csak zavarja, mert a tapasztalat az, ami folyton kicsúszik a markából, és váratlan akadályokat gördít nagy céljai megvalósítása elé. A tapasztalat az ő számára a zugokban megbúvó, rejtelmes ellenállás, a megfoghatatlan démoni szellem, amelyet mindenhogyan le kell küzdenie, ki kell iktatnia. Ennek jól ismert és mindenkor használatos eszköze pedig az ideológia*” — írta, némi malíciával, „A fölöslegeges értelmiségi” című esszéjében *Kertész Imre*. (1993. 189–190. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁰⁷ Legyen ez apró adalék *Kende Tamásnak*, izgalmas tanulmányában felvetett kérdéséhez. (2003/12. 61.)
- ²⁰⁸ Erre a nem túl távoli jövőben, külön tanulmányban kerül sor.

²⁰⁹ Az OKT tervezetével szembeállítva előbb — az MKP Pedagógus Pártcsoportja nevében az e kérdésnek szentelt viták során, február közepén — *Faragó László* fejtette ki az általános iskolai egységes, főiskolai szintű nevelőképzés álláspontját (1948/10. 208.), majd 1947. március 12–13-án a pedagógus-szakszervezet elnöke és országos titkára levélben közölte álláspontját a VKM-mel: „A nevelők képzésével foglalkozó főiskolák *neve akadémia helyett nevelőképző főiskola* legyen. A nevelőképző főiskolák *önálló intézmények*, amelyek közvetlenül a VKM hatáskörébe tartoznak. Nem helyeseljük az OKT-nak azt a javaslatát, hogy a nevelőképző főiskolák az egyetemi bölcsészkarok partikuláiként működjenek. ... Az ország különböző vidékein hozzávetőlegesen 15 *nevelőképző főiskola* felállítására kell intézkedést hozni. A főiskolák felállítása 3 év alatt válik teljessé. Az első évben, tehát 1947 szeptemberére 6 nevelőképző főiskola állítandó fel (kettő Budapesten, egy Szegeden, egy Debrecenben, egy Pécssett és egy nem egyetemi székhelyen). A 6 főiskolán két vagy három párhuzamosan működő első évfolyam állítandó fel, a jelölteknek minél nagyobb százalékát befogadó kollégiumokkal és természetesen általános iskolai, közép- és középfokú gyakorlóiskolákkal. 1948 szeptemberére újabb 4 vagy 5 főiskolát kell megnyitni, az 1948/49. tanévben egyes — az első 6 főiskolán tanuló — második évfolyamok az új főiskolákon folytatnák tanulmányaikat. Végül 1949 szeptemberére még 4 vagy 5 új főiskola nyissa meg a kapuit [kollégiummal, gyakorlóval]... A nevelőképző főiskola egyelőre 3 évfolyammal indul. A negyedik évfolyam esetleges bevezetéséről később történik intézkedés [dékánátusi rendszerrel, a tanárokat országos bizottság javasolja, ösztöndíjak szükségeseik]. A nevelőképző főiskolák felállításával párhuzamosan megszüntetendők a mai tanítóképző intézetek. ... A szerzett jogokat tiszteletben kell tartani, tehát a tanítóképzőknek azon növendékei, akik 1946 szeptembere óta az intézetek köteleiibe tartoznak, 1951 szeptemberéig teljes érvényű tanítói oklevelet szerezhessenek.

A nevelőképző főiskolára való felvétel feltétele bármilyen középiskola érettségi bizonyítványa. Az országos bizottság döntésön afelől, hogy... kell-e felvételi vizsgát tenni, és ha igen, milyet. A középiskola leendő tanára 18 éves korban iratkozzék be a nevelőképző főiskolára, és evel egyidejűleg az egyetemre, ill. szakfőiskolára” — javasolták a realitásokkal nem túlságosan számolva tervezetükben a szakszervezet vezetői. (*Gergely F.* 1994.)

Elképzelésüket a VKM III. ügyosztályának törvénytervezeteként március 17-én *Kemény Gábor* terjesztette az érintett ügyosztályok elé — kivételesen elküldve azt a Rozsondai Zoltán vezette tanítóképzős ügyosztálynak is. E tervezet egyetlen ponton előnyösen különbözött a szakszervezeti javaslattól: fogékonyan mutatkozott a tanítóképző intézeti tanárok további sorsa iránt. Az átmenetileg hároméves nevelőképző főiskolák tanárait elsősorban a képzetesebb tanítóképző intézeti tanárok között kereste, s egyes képzők főiskolává fejlesztésének lehetőségét is mérlegelte, majd elvetette, s középiskolává, ill. szakiskolává alakításukat javasolta. (MOL XIX-I-1-j 30743/1947. 18. d.)

²¹⁰ „Az elmúlt két esztendőben az általános iskola felső tagozatát sok olyan helyen is megvalósították, ahol ennek semmilyen feltétele sem volt meg, s az általános iskolai felső tagozatok jó része lényegében nem más, mint elemi iskola; ugyanakkor azonban a lakosság elégedetlen ezzel a megoldással. Másrészt, mivel ez a rossz iskola is teljes jogú általános iskola, a közületek nem kényszeríthetők jobbra. Ma tehát újra kell kezdeni az egész iskolareformot. Hogy valóban középiskolai fokú legyen az általános iskolai felső tagozat, elengedhetetlen, hogy e tagozatok külön igazgatással, nevelői karral és külön felügyelettel működjenek, mert lélektani és didaktikai szempontból a 6–10 éves és a 10–14 éves életkor más eljárásokat kíván, tehát más beállítású nevelőt (osztálytanítás: I–IV., szaktanítás: V–VIII.). Az iskolareform hitele is ezt kívánja, ha a múlt (leventeoktató) tanítói alá rendeljük az általános iskola tanárait, s általában a szaktanítást olyanokra bizzuk, akik erre a jövőben is csak nyári tanfolyamon képződhetnek, ez az iskola alig lehet más, mint a Hóman-féle nyolcosztályos iskola. Javaslat: Az általános iskola eleve fenntar-

tandó: 6–14 éves korig, tehát általános iskola kell. Az általános iskola két tagozatra oszlik: általános elemi iskola I–IV. osztály, 6–10 év, általános vagy népi gimnázium V–VIII. osztály, 10–14 év” — írta a vidéki általános iskolák helyzetéről a VKM nevelési ügyosztályának főnöke, a miniszter közeli barátja, *Baróti Dezső*, 1947. május 14-én. (*Dancsné szerk.* 1979. 541–542. Vö.: *Laszczyk E.* 1939. 11.; *Beszél az általános* 1946/45. 3–4.; *Beszélgetés a tanyai tanítóval* 1946/49. 5.; *Csak javítani akarunk* 1947/12. 8.; *Csaplár F.* 1978. 165–199.) Egy 1984. április 25-i, Ladányi Andorhoz írt levelében Baróti megemlíttette, hogy a kommunisták nem lelkesedtek egy javaslatáért, s — tévesen — a nevelőképzéssel kapcsolatos törvénytervezetére utalt. Márpedig 1947. június 19-i tervezete lényegében megfelelt az MKP elvárásainak. Valószínűbb, hogy erre a konfliktusra emlékezett homályosan a professzor úr. (A levél rendelkezésemre bocsátását köszönöm.)

²¹¹ Itt a szerző tudatosan „elfelejtette”, hogy a tanító képesítése a meghaladandónak ítélt *népiszkola* I–VIII. osztályában jogosított tanításra, s nem az általános iskolában.

²¹² PIL 274. f. 21/73. ö. e.; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. (Kiemelések tőlem — D. P.)

²¹³ *A Harmadik Egyetem* 1928. 172–220.; *Kiss J.* 1933/1–2./2. 21–24.; *Szakál J.* 1934. 134–136.; *Simon Gy.* 1971. 50–52., *Felkai L. szerk.* 1971/II. 131–133.

²¹⁴ 1947. augusztus 21-én, az MKP pedagógus csoportja nevében, *Mérei Ferenc* a párt Állampolitikai Osztályához fordult, a következő kéressel: „Az MKP két év óta sürgeti az általános iskolai tanárképzés megindítását és a nevelőképző főiskolák felállítását. A szakszervezet ismételt követelésére sikerült elérni, hogy szeptemberben három főiskola megnyílik (Budapesten, Szegeden, Pécsen). A VKM költségvetésében a főiskolák megnyitására nincs fedezet, viszont a hároméves terv már az első évben előirányozza azokra a szükséges összeget. Ha a megnyíló főiskoláknak ennek megfelelően a Tervhivatal kiutalja az előirányzott összeget — akkor azok jó színvonalon indulhatnak, és hamarosan megszilárdíthatják az általános iskola rendszerét. — Ha ez nem történne meg, akkor ezek az iskolák kollégium nélkül, eszközök nélkül, alacsony színvonalon nyílnak meg, nyomorúságos helyzetükkel nem vonzzák, hanem riasztják a nevelőjelölteket, kompromittálják az általános iskola rendszerét és az egész közoktatásügyi reformot. — A pedagógus csoport javasolja az Állampolitikai Osztálynak — mondja ki, hogy a hároméves terv kulturális programjában a nevelőképző főiskolák elsőrendű jelentőségűek, és ennek alapján hasson oda, hogy a Tervhivatal az előirányzott összeget mielőbb folyósítsa.” (MOL XXVI-I-1-b-szu/1947) 1947 őszén, végül csak a szegedi és a budapesti főiskolák megnyitására került sor, az előbbinél beiskolázási nehézségekkel. (PL 3081/1948. 1497/1947-48.)

Ortutay Gyula az OKT 1948. február 5-i teljes ülésén már szerényebb elképzelést vázolt: „A pedagógusképzés új módját a közoktatásügyi minisztérium a Köznevelési Tanáccsal egyetértésben a nevelőképző főiskolákon keresztül kívánja megvalósítani. *A már létesült két főiskola mellé másik két főiskolát fogunk felállítani, és remélem, hogy a hároméves terv lezárásakor már mind a hat tervezett nevelőképző főiskola működhet.*” Ennek érdekében az öt éves terv készítésekor e célból előbb 50+50, majd 40+40 millió forinttal számoltak 1949 januárjában a VI/1. ügyosztály illetékesei. (*Beszámoló...* 1948. 43.; MOL XIX-I-1-a 3. d. 17. t. Kiemelés tőlem — D. P.) Tehát már nem 10, hanem 6 főiskolát terveztek, melyek közül csak négy valósult meg.

²¹⁵ Ez a bírálóat Rozsondai Zoltánnak szolgált, aki nem volt hajlandó mindaddig intézkedni a képzők visszafejlesztéséről, amíg erre 1948. február 19-én egyenes utasítást nem kapott. (*Dancsné szerk.* 1979. 679–680.)

²¹⁶ E kérdésben nem feltétlenül a párthatárok mentén tagozódtak a vélemények. Ezt tanúsítja, hogy a Nemzetgyűlés 1947. március 12-i ülésén *a kisczarda Révész László* kifejtette: „Az általános iskola és az állami tankönyv-monopólium csak akkor lenne igazán hatásos népnevelési szempontból, ha ezeket a reformokat egybekötőnk a nevelőképzés alapvető reformjával. ... Ezen a téren a minisztérium részéről tudunkkal édeskeves történt. Tudomásunk szerint a magyar pedagógusok

szakszervezete éppen egy esztendővel ezelőtt nyújtotta át a kultuszminisztériumnak és a Köznevelési Tanácsnak a nevelőképzés reformjára vonatkozó első írásbeli javaslatát, amelyről kissé vontatottan ugyan, de megindultak a tárgyalások... egy esztendő alatt sikerült ennek a három szervnek közös megállapodásra jutnia. *Az új nevelőképző főiskolák felállításának* — a nevelőjelöltek legalább 75%-át befogadó modern kollégiumokkal — *már ebben az évben meg kellett volna indulnia, hogy legalább egy esztendővel az általános iskola teljes kiépülése után, tehát 1949-ben, az új típusú főiskolákon képzett általános iskolai nevelőkkel frissíthessük fel a régi képzésben részesült nevelői kart. Ha ezt megvalósítjuk, akkor végképp elesik a reakció legfontosabb érve az általános iskola ellen, amely ma is jórészt alaptalan, hogy ti. színvonalcsúszódást jelent.*” (Az 1945. évi... 629. Vö.: *Csak javítani akarunk 1947/12. 8. Kiemelés tőlem* — D. P.)

²¹⁷ PL 3081/1948. (6644/1947.); *Dancsné szerk.* 1979. 704–705.

²¹⁸ PIL 274.f. 21/73. ö. e.; *Dancsné szerk.* 1979. 690–691. (Kiemelések tőlem — D. P.) Vö.: Kiss Á. 1999. 430–431.; *Ladányi A.* 1988. 204–205. — Az előterjesztés és *Mérei Ferenc* sürgetései nyomán szeptember elején *Ortutay Gyula* utasítást adott a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola első évfolyamának új rendszerű képzés keretében való elindítására s a budapesti pedagógiai főiskola megszervezésére, első évfolyama megnyitására. Erre november elején került sor. (*Faragó L.* 1948/10. 208.)

²¹⁹ *Mérei Ferenc* egy 1948. május 24-i, Kiss Árpádhoz írt levelében — a kollégiumokban folytatandó politikai nevelés jellegéről vitázva — fejtette ki „aktivista” álláspontját s annak összefüggését a „pedagógiai realizmussal”: „Egy pont van, amiben nem tudok egyetérteni. És ez a politikai nevelés konkretizálásával szembeni aggály. A feladat, amire a népi demokrácia vállalkozik, az ország alapvető átalakítása — az életszínvonal messzemenő és kiegyenlített felemelésével. Ehhez cselekvő emberek kellene, olyanok, akik ráirányulnak a célra; olyanok, akik éppen konkrét mozzanatokból képesek megragadni a körülöttük lévő világot. Akiknél az, hogy demokrácia, vagy az, hogy országépítés, nem absztrakt, a konkrét társadalom fölött álló kategória, hanem a közvetlen környezetük alakításával összefüggő feladatok tömegéből áll. A mi számunkra a harcok demokrata (úgy hisszük, évtizedekre megmarad nevelői eszményiünknek) olyan ember, aki közvetlen környezetében meg tudja ragadni a közvetlen feladatokat. A demokrácia a mi számunkra nem történelem fölött lebegő ideál, hanem azonnali tett, azonnali magatartás. Mindezzel azt akarom alátámasztani, hogy nem »a nagy irányvonalak, kialakult elvek« alapján kell a politikai nevelést megadnunk, hanem az adottból, a konkrétból kiindulva. Engedd meg, hogy itt, még akkor is, ha ezzel a gőg vétkébe esem, hivatkozzam az én pártom erejére, hatékonyságára. Arra, hogy a kommunisták, akik a politika konkrét iskoláját járták s a konkrét feladatokon át tanulták meg a nagy terveket, mily hatékonyan, cselekvően állnak a világban, s mily reálisan képesek nagy feladatokat megoldani. — Egyetértek Veled tehát abban, hogy komoly hibája a mi kollégiumunknak, hogy a gyerekeket az egyéni munka és az önálló gondolkodás felé nem vitte. De nem értek egyet Veled a politikai nevelés konkretizálásának kérdésében. ... — Én is azzal végzem, amivel Te, a pedagógiai realizmussal. Úgy veszem ki szavaidból, Te azt érted alatta, hogy a megszerzett tapasztalatokat és tudást az adott valósághoz kell alkalmazni. Én inkább azt értem alatta (ebből az aspektusból), hogy az adott valóságból kell meríteni. Erre mondd Te, hogy miért kellene újra felfedezni, amit már mások felfedeztek. Erre én azt válaszolom, hogy nem a mások által megszerzett tudás és tapasztalat elhanyagolásáról van itt szó, hanem arról, hogy azt az én valóságomhoz nem alkalmazni kell, hanem azon át megmérni. — A különbség talán most ott van köztünk (mert mindketten egyaránt hívei vagyunk mind a kész anyag megtanulásának, mind a cselekvő tapasztalat szerzésének), hogy Te az adottat akarod megmérni a múlt tapasztalatai alapján, én a múlt tapasztalatait akarom megmérni az adottak alapján. Te habozol, amikor az adott tapasztalat ellentmond a régi bölcseneknek, én kegyelettel a szívemben ilyenkor, múzeumba helyezem a bölcsüket és az adott tapasztalat fonalát követem” — írta, álláspontja buktatóját: a

„sollen”-en átszűrte „adottal” kapcsolatos radikális perspektívaváltások természetét a későbbiekben saját bőrén tapasztalni kényszerülő Mérei Ferenc. (MOL XXVI-I-1-b-szu/1948. 1. d. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Knausz I.* 1998. 109–118.

²²⁰ A világnézeti-politikai küzdelem katolikus részről is igen tudatosan folyt. Ennek illusztrációjaként most nem a közismert püspökkari körlevelekből, hanem néhány kevésbé ismert, de szemléletes dokumentumból idézünk. Glattfelder Gyula csanádi érsek már egy 1943. júniusi országos konferencián elnökölve, Kerkay Jenőnek „az ifjúság lelkületéről és szervezéséről” szóló előadásának azon konklúziójára, mely szerint a rétegenként külön létrehozott ifjúsági szervezeteket „egységes világnézeti, kulturális és szociális szellemmel kell eltölteni” s „közös nagy megnyitkozásokkal kell megmutatni az erőt befelé, és néha megmutatni a kívülrőlőknek is” reagálva leszögezte: „Az előadó alapgondolata az, hogy az *Actio Catholica* legyen ennek az ifjúsági mozgalomnak a csúciszervezete, és ide fussanak össze a szálak... A központnak itt kell lennie az *Actio Catholica*-ban, és az országos vezetést innen irányítjuk. És így van remény arra, hogy ezen a téren nagystílusú munka kezdődjön.” Szükség is volt erre. Erről tanúskodik, hogy 1947. augusztus 28-án az *Actio Catholica Országos Ifjúsági Titkársága* az egyházmegyei tanfelügyelők figyelmét felhívta arra, hogy „a marxisták veszedelmes arányokban intézményesítik ellenséges pedagógiájukat. (Üttörők, politikai ifjúsági csoportok, népi kollégiumok, az MNDSZ vonatkozó akciói, de különösen a szociális segítés csábító és meggyőző módszere; sajtótermékek, könyvek; burjánozva növekvő sport, szórakozás stb.) Különösen a fővárosban, és még közelebből a munkásifjúság apraja-nagyja áll e hatás alatt. A pedagógusok szellemi átformálása és szociális téren való megkörményezése növekvő erővel folyik. ... Maga az ifjúság kell, hogy kezünk alatt egészen tervszerűen apostoli öntudattal telítődjék...” Ennek érdekében a katolikus pedagógusok számára négynapos társadalomtudományi tanfolyamot szerveztek a Szentlélekről elnevezett szociális leánylíceumra támaszkodva. (*Mihalovics Zs. szerk.* 1943. 14–22.; KÉL I. 3. a.; HML VIII. 56/44. 33/1947-48. Kiemelés részben tőlem — D. P. A NÉKOSZ ilyen irányú tevékenységéről, ideológiai-politikai kötődéséről lásd pl.: *Kardos L. szerk.* 1980. I. k. 789–796.; *Kardos L. – Tasi J.* 2000. 195–200.; *Svéd L. szerk.* 1994. 210., *Gábris J.* 1986/1. 44–48. és *ÁBTL V-700/57. 400.*; GyMSM GyL VIII. 55. a. válogatott iratok 1907–1945., az 1946. szeptember 16-i levél, valamint GyPL I. 2. c. CXLIII. d. Mézes Ernő győri hitoktató s VPL Gymn. 2929/49. Hajdú István nagyköri hitoktató jelentéseit az 1948/49. tanévről; *Párhuzam* 1947/12. 8.; *Csécseyi A.* 1947/31. 6.; *Rónay Gy.* 1947/34. 5.; *Micheller M.* 1991. 165–167., 1996. 33–55.; *Papp I.* 2002. 313–322.; *Pataki F.* 2005. 174–258. és 300–302.; *Ködböcz J.* 2006. 60.)

A Katolikus Tanügyi Főigazgatóság Dunántúli Kerületi főigazgatója 1947. október 16-án körlevélben figyelmeztette a hatáskörébe tartozó iskolák igazgatóit: „Az oktató-nevelő szerepe... sohasem volt annyira felelősségteljes, mint napjainkban. Holnap úgy cselekszik a nemzet, ahogy a ma ifjúsága gondolkodik. Az ifjúság gondolatvilágának, tudásának, meggyőződésének, gerinceségének azonban az iskola az irányítója, a nevelő-oktatók legerősebb megalapozói... A falragaszok, röpcédulák, az eltorzult nyomdai termékek, a szólamok, a propagandabeszédek zürzavart keltő világában világosságot kell gyűjtanunk a lelkekben. ... Nevelésünk csak akkor lesz tökéletes, ha a vallás és erkölcsiség alapelveire épül, ha magyar nemzeti szellemmel és a korviszonyokhoz alkalmazkodó szociális lelkülettel telített életsugárzás.” (BML VIII. 60. 12. 226/1947-48.)

1947. október 30-án Papp Elemér, a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság alelnök-főigazgatója valamennyi hatáskörébe tartozó igazgató figyelmét felhívta az AC Országos Ifjúsági Bizottsága négy kérésére, köztük az AC által kiadott, „igen használható szociális kézikönyvre (Eglis: A keresztény szociológia főbb kérdései). A hittan tanításának (szociál-etikai szempontból), a mindennapi kérdések órájának kiegészítéseképpen ifjúságunk forgassa ezt a nagyon ügyes könyvecskét.” (VeML VIII. 74. 3006/1947-48. E.)

- A Katolikus Iskolai Főigazgatóság 1948. március 17-i határozata alapján május 26-án a katolikus tanügyi alelnök-főigazgató értesítette a katolikus diákotthonok igazgatóit, hogy „*tervszerű és kötelező világnézetit oktatást*” *rendeltek el.* „Az oktatás anyagát 1948. szeptemberre az AC fogja vázlatzerűen, irányításra kidolgozott forrásmunkák alapján elkészíteni. Az oktatásnak azonban még a jelen tanévben meg kell indulnia, a körülmények engedte keretben. Addig, amíg az AC a munkatervet és a szükséges agyagtárt elkészíti, az azonnal meginduló világnézetit előadások *mindenekelőtt természettudományiak legyenek*” — írta, látszólag az akkor már napirenden lévő államosítás lehetőségével nem számolva Papp Elemér. — Az egyházi tanítóképzők külön utasítás nélkül is felhasználták a rendelkezésükre álló tanórán kívüli eszközöket, az önképzőkörökben rejlő lehetőséget a növendékek világnézetit nevelésére. Így pl. az egri érseki tanítóképző „Mindszenty Önképzőköre Természettudományos Szakosztályának” [már évtizedek óta így hívták — D. P.] 1946. október 18-i ülésén, egyebek között a darwinizmusról, az ember származásáról vitatkoztak. (HML VIII. 56/31. 1946/47., 56/44. 819., ill. 1076/1947-48.; *Venczell E. szerk.* 1908/1909. 80–81. Kiemelések végig tőlem — D. P.)
- ²²¹ Az MKP Politikai Bizottsága a közelgő választásokra való felkészülés jegyében 1947. június 6-án és 12-én tárgyalt a tanítóóság helyzetéről, s a megnyerésükért folytatandó kampány kezdő időpontjául június 15-ét jelölte meg. A brosúra e kampány keretében látott napvilágot, a szervező bizottság körlevelével küldtek szét a pártszervezetekhez. (PIL 274. f. 3. cs. 91–92. ö. e.; 274. f. 24. cs. 11. ö. e.; *N. Szabó J.* 1993. 77–79.) Az egyházi képzők pedagógusait e kampány alig befolyásolhatta. Erre utaltak — a velük 1998-ban és 2005-ben készült interjúk során Orosz Emese-nek és Kocsis Eszternek — a Ranolder Intézet egykori növendéke, K. J. és a kisvárdai apácákhoz járt K. T.-né, megemlítve, hogy az őket oktató nővérek nem titkolták: szavazataikkal a Kisgazdapártot támogatták.
- ²²² *A Magyar Kommunista Párt a magyar tanítókért* 1947. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.) — *Ortutay Gyula* már a Zeneakadémián tartott, 1947. május 17-i beszédében kifejtette: „Az általános iskola jó formája nem valósfítható meg tanítóképzésünknek magasabb, akadémiai szintre való emelése nélkül. Ez egyben alkalmas lesz megváltoztatni tanítóóságunknak azt a teljesen jogosulatlan, sértő és méltatlan kisebbségi helyzetét, amely a magyar társadalomban érte.” (1947. 18.)
- ²²³ A katolikus püspöki kar 1947. augusztus 14-i konferenciáján referált Mindszenty József arról, hogy „a fakultatív hitoktatás kérdését a kormány levette a napirendről, s hogy az egységes tankönyveket is elejtették a hitvallásos iskolákra nézve. A két eseményben *szívós ellenállásunk eredményét is láthatjuk; ám győzelemnek nem mondhatjuk.* Választási taktika is van a dologban, mint ahogy minden látszat enyhülés is ... csupa taktika” — figyelmeztetett a bíboros, majd a püspökök, még e tanácskozásuk során, *állást foglaltak az egri, az esztergomi és a budapesti katolikus nevelőképző főiskolák iránti igényük bejelentése mellett.* (*Beke M. szerk.* 1996. 232. és 244.; PL 3081/1948. (5545/1947./E. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²²⁴ „A... velem közölt törvényjavaslattal, annak mostani alakjában, nem értek egyet” — írta minisztere nevében Bacsó Ferenc miniszteri osztályfőnök. (MOL XIX-A-83-a. A minisztertanács 1947. június 26-i ülésének jegyzőkönyve: a 185. jegyzőkönyv, 286–288.)
- ²²⁵ *Dancsné szerk.* 1979. 673–678., 688–690.; *Baróthy Dezső feljegyzése Ortutay Gyulához* (a későbbiekben nevét Barótiként használó szakember ezt a feljegyzést még így írta alá), 1947. április. MOL P 2076. 871/1947. 2508/1947.; MOL XIX-A-83-a 185. jegyzőkönyv, 286–288.; *Szűcs L. szerk.* 2000. 303.; *Ladányi A.* 1988. 205–207. Az 1947. évi választásokról lásd: *Izsák L.* 1999. 235–258.; *Palasik M.* 2000. 255–261.; *Földesi M. – Szerencsés K. szerk.* 2001. 13–55.; *Hubai L.* 2000. 98–117., 2001. I. k. 75–80.
- ²²⁶ *Mindszenty József* 1947. október 16-i, a nevelőképző főiskolák megnyitásával kapcsolatos tiltakozó levelére *Ortutay Gyula* a következőket válaszolta: „A nevelőképző főiskolák létesítése az ez évi költségvetési keret megszavazása előtt nem lehetséges, s felállításukhoz törvény vagy

legalább kormányrendelet szükséges. *Egyelőre nem tettem mást, mint hogy a szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola költségvetésének terhére, kísérleti jelleggel, két nevelőképző főiskolai első évfolyamot nyitottam meg. Tekintettel arra, hogy ez a két évfolyam egyelőre kísérleti jelleggel működik — és hallgatói minősítéséről s az iskola jogi helyzetéről csak a későbbi törvényes intézkedés dönt, a napokban megnyíló első évfolyamokat csak a kérdés ideiglenes megoldásának tekintem. A Biboros Hercegrímás Úr által kért három katolikus nevelőképző főiskola felállításának kérdéséről addig nincs módomban nyilatkozni, amíg a nevelőképzés új rendjét (ide értve a jelenleg működő tanítóképzők és az újonnan felállítandó főiskolák viszonyát is) illetően törvényhozásunk nem intézkedik. ... [A] kísérleti jellegű két főiskolai évfolyam megindítása semmiképp sem sértheti a katolikus egyház törvényes jogait, hiszen az Angolkisasszonyok budapesti tanárképző főiskolája eddigi keretében zavartalanul folytathatja működését, az állam által felállított két főiskolai évfolyam létesítése pedig nem zárja ki azt, hogy a kérdés végleges rendezésekor a katolikus egyház szempontjai is tárgyalás alá kerüljenek” — írta, a nevelőképzés államosítására irányuló törekvést tudatosan álcázva a miniszter. PL 3081/1948. (6644/1947.); *Dancsné szerk.* 1979. 704–705. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd továbbá: Mindszenty hercegrímás 1947. augusztus 16-i levele Ortutay Gyulához s a miniszter szeptember 5-i válasza. PL 3081/1948. (5545/1947./E) Kürti Menyhért Drahos Jánosnak 1947. október 17. (PL 3081/1948. 1497/1947-48.)*

²²⁷ *Szűcs L. szerk.* 2000. 528.

²²⁸ A 8930/1947. számú kormányrendelet: Magyar Közlöny, 1947. évf. 1816.

²²⁹ *Kovács J.* 1952/6. 501–506.

²³⁰ A pedagógus-szakszervezet tanítói tagozata 1948. január 26-án határozatban sürgette a VKM-nél a szaktanítói tanfolyamok szervezésének meggyorsítását és a végzettség magánúton történő megszerzésének lehetővé tételét, majd rövidesen az igazgatók kiválasztásával kapcsolatban rögzítette álláspontját. (PIL SZKL 44. f. 19. d. 180. dosszié, 12. d. 130. dosszié) Gyalmas János, a VKM III. főosztályának vezetője már februárban felvette 3 hónapos munkatervébe „a szaktanítói tanfolyamok továbbfejlesztését s újak megnyitását”. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.) Egy szarvasi tanító kérdésére a szakszervezet pedagógiai bizottságának titkáraként *Mérei Ferenc* március 3-án egy olyan, a pedagógiai főiskolán szeptembertől induló rövidített tanfolyamról tájékoztatta az érdeklődőt, amelyet „alkalmazásban álló tanítók ösztöndíjjal, ill. fizetett szabadsággal” végezhetnek el. (MOL XXVI-I-1-a 6. d. 36. t.) Szakszervezeti jelentésében kilátásba helyezte, hogy „néhány éven belül minden olyan nevelőnk, aki 10–14 éves gyermek nevelésével foglalkozik, legalább ilyen tanfolyamon szerzett vizsgával rendelkezik majd”. (PIL SZKL 44. f. 17. d. 160. dosszié) Valójában 1948 nyarán 7 városban indítottak szaktanítói tanfolyamot, s az MDP Köznevelési Bizottságának munkaterve szerint október közepére 10 tankönyvet készítettek a számukra. Mindazonáltal a IV. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Nevelőképző Munkaosztálya 1948. június 30-i határozati javaslatában sürgette az ilyen tanfolyamok befogadóképességének növelését s a pedagógiai főiskolát kiválóan végzők méltányos egyetemi továbbtanulásának lehetőségét. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 24. t.; PIL SZKL 44. f. 17. d. 160. dosszié és 47. d. 374. dosszié 1948-1949.)

²³¹ Mindez összekapcsolódott azzal, hogy a vezetés egyre kevésbé tartott ígényt a pedagógustömegek részvételére a közoktatási reform munkálataiban. (*Knausz I.* 1998. 102.)

²³² 1948 januárjában *Alexits György* államtitkár jelentette: „nagy nehézséget jelent, hogy főiskolai nívót képviselő pedagógusunk alig van. (Ezek neveléséről a most felállítandó ONI-nak kell gondoskodnia.)” (PIL SZKL 44. F. 17. d. 160. dosszié, 6. Ezt a kérdést az egységes nevelőképzés támogatói közül is latolgatták néhányan. *Walkó György* a tanító–egyszakos tanárok képzésében látta a megoldást: „Az általános pedagógiai ismeretek megszerzéséhez, valamint azzal párhuzamosan két szaktárgyban való alapos tájékozódáshoz azonban a három év rövid idő. Ön-

kénytelenül is felmerül tehát ezzel kapcsolatban — éppen a szaktudás mélyítésének érdekében — a *kényszerű redukálás* gondolata; vagyis az egy szaktárgyas általános iskolai nevelő típusának terve. Az egy szaktárgy vagy szorosan összetartozó szaktárgycsoport mint középponti stúdium köré szervesen kapcsolódhat azután a három esztendő általános pedagógiai tanterve. Ez a fajta koncentráció nemcsak kísérletet jelentene a nevelőképzés univerzalizálásának a specialitással való összekapcsolására, hanem anyagi-költségvetési előnyöket is, amennyiben bő eshetőséget nyújt arra, hogy minden egyes nevelőképző intézet más és más, sajátos helyi adottságainak megfelelő szaktárgyi színezetet kapjon. Így kevesebb tanszék szervezése árán több főiskola létesülhetne, melyek annál nagyobb felkészültséggel állhatnának a jövő pedagógusnemzedéke rendelkezésére.” (1947/7–8. 314. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Kiss Á. 1948/4. 207. Vö.: Nagy J. 1998. 5.

- ²³³ A *Köznevelés* 1948. évi 1–2. számában napvilágot látott a 13.500/1947. számú VKM-rendelet körvonalazta a szaktanítói tanfolyamok anyagát és vizsgakövetelményeit. Az 1948. nyári tanfolyamokon az I. évfolyamon 1175-en, a II. évfolyamon 928-an vettek részt. A tanfolyamokkal kapcsolatos „a természettudományos, a történeti és társadalmi szellemű nevelésre” való felkészítéssel kapcsolatos elvárásokat a lap december 15-i számában *Gyalmos János* körvonalazta. (*Gyalmos J.* 1948/24/1. 609–610., 1948/24/2. 621.; *Vajda Gy. M.* 1948/24. 611–613.; *Tájékoztató az 1947–48. iskolaévi nyári... 1948/24. 621.*)
- ²³⁴ A „pedagógiai kérdések áttekintése — vázlat a közgyűlési anyag előkészítéséhez” című, 1947. december 9-i előterjesztést lásd: MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. és XXVI-I-1-b 1. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²³⁵ A „helyteremtés” szándékával megjelentetett 56.100/1947. IV. üo. számú, 1948. január 8-i VKM-rendelet értelmében hivatalból végelbánás alá kellett vonni a teljes szolgálati idejüket kitöltött vagy 65. életévüket elért tanítókat. (*A Magyar Evangélikus* 1948/2. 195–196.)
- ²³⁶ Az általános iskola kiépülése következtében és e szaktanítói tanfolyamok hatására rövidesen komoly pedagógus-, benne tanítóhiánnyal szembesültek az oktatásirányítás ezt prognosztizálni képtelen vezetői. 1951 szeptemberében már erről, s emiatt szünetelő iskolákról készítettek jelentést Rákosi Mátyásnak. A gondok legfőbb okát — akkor még — az alacsony pedagógusbérek miatti „lemorzsolódásukban” látták. Am egy 1953. október 7-i, „a közoktatásügy kérdéseit” áttekintő összefoglaló tanúsága szerint ebben sem történt érdemi változás: a tanítójelöltek kezdő fizetése havi 618 Ft volt. (MOL M-KS-276-65- 341. 30–34. és 41.)
- ²³⁷ „A továbbképzés szükségképpen együtt jár az átneveléssel. Ezt terrorral csak siettetni és elrontani lehet. Akit kényszerítenek, hogy olyasmit tanítson, amiben nem hisz, az hazudik. A hazugság pedig minden oktatásnak a rákfeneje” — emlékezett 1984-ben a továbbképző tanfolyamokkal kapcsolatos buktatókra *Keresztury Dezső*. (*Horváth M.* 1984. 23.)
- ²³⁸ PIL SZKL 44. f. 17. d. 160. dosszié, 6. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Amikor 1948 májusában egy lelkész-tanítóképzőt végzett református egyházfi kérte Ortutay Gyulától, hogy alkalmazzák az ilyen végzettségűeket állami iskolákban, a IV. ügyosztály a jogszabályokban előírtaknak nem megfelelő végzettség mellett azért is elutasítani javasolta a kérést, mert „ezerszám vannak szabályszerűen végzett tanítók és tanárok állás nélkül”. (MOL P 2076. 17. d. 2669/1948.) — A katolikus püspöki kar május 23-i körlevelében is 3700 állatalan tanítóról tettek említést. (PIL 274. f. 7. cs. 68. ó. e.; *Mindszenty J.* 1948. 73.) Vö.: *Magyar kormányprogramok* 2. k. 983.
- ²³⁹ *Rákosi M.* 1948/1. 250., 266–267. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: *Barankovics I.* 2001. 441–445.; *Izsák L.* 2001. 179–182.; *Kovács É. – Pöcze G.* 1988. 30–35. — Előző nap Rákosi azt írta Farkas Mihálynak Moszkvába, hogy az egyházat is kezdik sarokba szorítani, s „a holnapi pártkonferencián erőteljesen oda fogunk sózni nekik”. (*Pünkösti Á.* 1996. 76.) A címzettek is így értették Rákosi üzenetét. *Czapik Gyula* egri érsek már január 12-én reagált az abban foglaltakra: „A kormányzat tendenciája, úgy látom, igen világos. Most az egyház kerül sorra. De mélt-

tó és hasznos ez? Én arra kérem Miniszter Urat, hasson oda, hogy ebben a küzdelemben ne valótlanságokkal és rágalmakkal harcoljanak ellenünk” — írta Ortutay Gyulának, aki 19-én, egy újabb megbeszélés reményében azt válaszolta, hogy „a súlyos helyzet ellenére is látom a méltó, helyes és jó megegyezés minden lehetőségét”... (MOL P 2076. 13. d. 457/1948. Kiemelés tőlem — D. P.) *Rákosi* más megoldást mérlegelt: februárban kifejtette *Szuszlov*nak, hogy egyelőre nem lépnek fel nyíltan az egyház ellen, de „ha háborút kezdenek ellenünk, akkor találunk jó pszichiátereket, akik Mindszentyt elmebetegnek nyilvánítják”. (*Baráth M.* 2005/4. 502.)

²⁴⁰ A pedagógus pártcsoportok vezetősége 1948. január 19-i ülésén tárgyalta az egyházi iskolákkal kapcsolatos kérdések egy részéről. Utolsó, 11. határozatukban kimondták: „A nevelőképzés kizárólagos állami feladat. Pedagógiai főiskolát csak az állam állíthat. Ennek az elvnek a tanítóképző intézetek számára való kidolgozásával a vezetőség a tanítóképzés tárgyalásánál fog foglalkozni.” (PIL SZKL 44. f. 12. d. 133. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 26. t. Kiemelés tőlem — D. P.) Ily módon, harminc év elteltével megismétlődött a történet: ahogy a tanítói mozgalom több évtizedes követeléseire jegyében 1918–1919-ben is előbb a tanítóképzőket akarták államosítani, ám végül a generális államosítás részeként kerültek — akkor átmenetileg — állami kézbe, úgy 1947–1948-ban előbb a nevelőképzők és az általános iskolákká összevonható falusi kisiskolák államosítását tervezték, valójában azonban ismét az általános államosítás részeként módosult a fenntartójuk. (Vö.: *Egyleti* 1895/1. 8.; *Tudósító*, 1896/28–29. 441.; *Miniszterünk* 1896/6. 1–4.; *Kurucz Gy.* 1896/8. 1–4.; *Bertalan V.* 1902/19. 145–146.; *Katolikus nevelés* 1902/20. 153.; *Csáky K.* 1906/16. 3.; *Zichy J.* 1911/25. 3.; *Egy fegyelmi* 1914/25. 3–4.; *Zigány Z.* 1914/36. 1–4., 37. 1–5., 1919/1. 1–2.; *Grekus* 1915/7. 1–4.; *Barabás A.* 1930/3. 33–34.; RL C/39. 22. cs.; *Dancsné szerk.* 1979. 747–749.) Érdekességként megemlíthjük: a katolikus egyház álláspontjának alakulására akkoriban nagy befolyással bíró, a Katolikus Szülők Szövetségét irányító *Lénárd Ödön* még egy május eleji elemzésében is úgy vélte, hogy „előreláthatóan az általános iskolák államosításával kezdenek hozzá. El lehetünk készülve a katolikus tanítóság körében lázítási próbálkozásokra.” (ÁBTL V-700/57. „Napirenden a közoktatás.”)

Rozsondai Zoltánról szóló tanulmányunkban nem foglalkozhatunk azzal, hogy az egyházi képzők miként reagáltak az államosítás tervére. A probléma jelzéseként a református igazgató *Váczy Ferenc*nek egy, az állami nevelőképzés tervével kapcsolatos, 1947. decemberi, tiltakozásra felszólító tervezetere hívjuk fel a T. Olvasó figyelmét, mely kötetünkben a nagykőrösi tanítóképzőről szóló tanulmány 2. 1. fejezetében olvasható. (MREZSL 2. d. f. 53. d. 8042/1947. Vö.: *Isten szava a nevelőkhöz* 1948. 22–24.; *Fürj Z.* 1990/2. 122.)

²⁴¹ Ennek hatásáról lásd, pl.: *Mencz S.* 1947/3. 11–14. Egyházi oldalról ezt természetesen megpróbálták kivédeni, lásd: *A katolikus tanítókért*, 1948/10. 8.; *Melocco J.* 1948/23. 5.

²⁴² PIL 274. f. 24/11. ó. e.; PIL SZKL 44. f. 12. d. 132. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. (Kiemelések tőlem — D. P.)

²⁴³ PIL SZKL 44. f. 17. d. 160. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t

²⁴⁴ *Dancsné szerk.* 1979. 679–680. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁴⁵ „Az 1868:XXXVIII. tc. óta meggyőződéseim szerint a nevelőképző főiskolák létesítése az, ami az általános iskolák mellett egész közoktatásügyünkben a döntő szervezeti változást és a reformot jelent. Egész iskolaszervezetünk alapja az általános iskolával, egész nevelőképzésünk szerkezete a nevelőképző főiskolákkal döntően megváltozott.” *Ortutay Gy.* 1948/5. 76. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁴⁶ Vö.: *Lukács S.* 1949/1. 10.

²⁴⁷ Három évtizeddel korábban, 1917. szeptember 28-án *Nagy László* elnök és *Lechmitzky Gyula* főtítkár aláírásával egyesületközi tanácskozást javasoltak a tanító és tanári egyesületeknek, a köznevelési intézmények előtt álló demokratikus, nemzetiségi és civilizációs kihívásokra adandó válaszok közös megtalálása érdekében, mivel — írták — a TITOE „mélyen érzi erőinek elégte-

- lenségét még azon tanintézetek reformjának feladataival szemben is, amelyek az ő közvetlen működési körébe tartoznak. Még inkább meglepi a tehetetlenség érzése, amikor a tanítóképző intézetekkel rokon s velük szorosan kapcsolatos tanintézetek szükséges átalakítására gondolunk. ... Hisszük, hogy minden tanító s tanári egyesület érzi az elszigetelt erők elégtelenségét a ránk váró feladatokkal szemben” — írták összefogást sürgetve, de az összeolvadás gondolatát fel sem vetve a szervezet képviselői. (EOL OET 7. 127/1917. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Magyar Tanítóképző*, 32. évf. 257–258.; *A III. egyetemes* 1914/18. 9.)
- ²⁴⁸ BFL XVII. 463166/B. 1-17. d., XXV. 1. a. 4981/1945.; MOL XIX-I-1-f-1-P-87616-1945.
- ²⁴⁹ M. J. VI. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Molnár O.* 1945. 67.; *Golnhofer E.* 2004. 40–43. — *Szabó Béla* 1921–1926 között a budai képző növendéke volt. Fizika–természettudományi szakos tanári oklevelének megszerzése után — 1931 szeptemberétől helyettes, 1936-tól rendes tanárként, majd 1945. november 26-tól megbízott, majd kinevezett igazgatóként — 1950 szeptemberéig tanított a Fery Oszkár/Kiss J. altb. utcai tanítóképzőben, majd elkerült a pedagógusképzés területéről. (Szabó Béla hagyatékának iratai alapján.)
- ²⁵⁰ A szerény létszámú közgyűlésen, a fennmaradt jelenléti ív szerint, részt vett Rozsondai Zoltán s. (M. J. VI. 6.)
- ²⁵¹ *Váradi József* (1888–1961) tanítóképző intézeti tanár, 1942-ben doktorált. A budai állami tanítóképzőben tanított 1922-től 1939-ig, emellett 1928 és 1947 között a budapesti katolikus tanárképző főiskolán, világi és katolikus pedagógiai kongresszusokon is előadott. 1937–1944 között az OKT jegyzője, majd 1945-től 1947-ig, tehát a TITOE feloszlásának időpontjában is, a Budapesti Tankerület főigazgató-helyettese. Irodalmi-közéleti munkássága során a tanítóképzés problémái mellett Széchenyi István hagyatékának közkinccsé tételével, a nemzetnevelés szolgálatába állításával s az iskolán kívüli népműveléssel, a tanítók ezzel kapcsolatos feladataival foglalkozott. (*Váradi J.* 1931/3., 1935., 1935/2., 1936., 1937/1., 1943/19., 1945/1–2., 1947., 1948/K/1. *A Harmadik Egyetemes* 1928/2. 236–245.; *Katolikus pedagógiai* 1930/11. 162–163.; Róla lásd: *Kaschinszky K. E.* 1969. 264–278.; *Nagy S. szerk.* 1979. IV. k. 434.)
- ²⁵² Padányi-Frank Antal elnök lemondása után hivatalosan *Váradi József* alelnök képviselte az egyesületet. Állítását — személyét illetően is — alátámasztja, hogy 1935-ben született írásában Széchenyi István útmutatásaiból kiemelte: „*egyesült erővel iparkodjunk azon, hogy Magyarországon egy ember se legyen kenyér és ruházat nélkül, földél és szakismeret nélkül, és az erkölcsi műveltséget senki se nélkülözze*”. Tanulmánya zárógondolataként egy levélrészletet ajánlott olvasói figyelmébe: „*szolgáljuk tehát a legfőbb Jót azáltal, hogy teremtményét, az embert — honfitársunkat —, akármilyen alacsony helyzetben lépett volna is az élet színterére, oly magasra emeljük, mint azt tulajdonságai és erényei engedik*.” (1935. 16. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: *Váradi J.* 1937/1. 104–108.; M. J. VI. 3. 72/1942.)
- ²⁵³ A Köznevelés 1948. évi évkönyvében *Váradi József* kifejtette, hogy a századfordulón helyenként „gyermekmegfigyelésre” beállított félévkorú „indult el hódító útjára hazánkban a gyermeklélektan, amely — Nagy László apostoli buzgalmából — 1906-ban a Magyar Gyermektanulmányi Társaság megalakulására vezetett”. (1948/K/1. 212. Vö.: *Nagy L.* 1972.; *Molnár O.* 1913. 70–77.; *Lázár K.* 1933. 14–15. stb.)
- ²⁵⁴ *A Tanítóképző Intézeti...* 1947. 9. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁵⁵ *Szentirmay Jánosné Kary Erzsébet* pedagógia–filozófia szakos tanítóképző intézeti tanári oklevél birtokában pályáját 1939/1940-ben kezdte. 1942 januárjától a Csalogány utcai tanítónőképző fiatal helyettes tanárként, nevelőtanárként, majd szaktanárként működött. Az 1943. november 3-i, az istentiszteletet követő tanévnyitón ő tartotta „a nemzeti érzés, nemzeti öntudat erősítését célzó hagyományos zászlóbeszédet... rámutatva arra, hogy az egyéni élet gyökerei mélyen a nemzeti élet talajában gyökereznek”. 1942 decemberében lépett be a TITOE-be. Gyors pozícióba kerülése már a megváltozott körülmények jele volt, ahogy a szakszervezet Országos 48-as

Bizottságába kerülése és igazgatói kinevezése is. (*Grynaeus I. szerk.* 1940/41. 3. és 11–12., 1941/42. 6. és 22., 1943/44. 3. és. 15.; *M. J. VI.* 3. 54. és 71./1942.; *Felkai L. szerk.* 1971/II. 199. Vö.: *Körösi H.* 1929/11–12. 1–2.; *Barcsai K.* 1929/13–14. 3–6.)

²⁵⁶ *Pedagógus Értesítő*, 4. évf. 1. sz. 1948. január 1. 16. — A tudósítás hangnemén bizonyára érződött, hogy Szentirmayné Kary Erzsébet tanítóképző intézeti tanár, tagozati titkár személy szerint támogatta a nevelőképző főiskolák létrehozását, s maga is feladatot kapott a budapesti főiskola hivatásra nevelésének, gyakorlati képzésének kialakításában. 1948. december 15-én olvasói levelet jelentetett meg a *Köznevelésben* „A nevelőképzés a valóság útján” címmel, melyben a főiskolai pedagógiai, pszichológiai, filozófiai, szociológiai kurzusok sokszínűségét, nagyobb óraszámát vetette össze a líceumok és tanítóképzők 1947/48. évi tantervével, kimutatva, hogy a főiskolán jóval differenciáltabb és több lehetőség áll a hallgatók rendelkezésére. Ugyanakkor leszögezte: „Méltánytalan volna a múlt rendszerének bűne miatt követ dobni arra az intézményre, illetőleg az intézmény pedagóguskarára, amelyik immár utolsó évét éli. A benne működő tanárság mindenkor lépést kívánt tartani tárgyyszerűségben a korrallal, azon hiú remény nélkül, hogy ezáltal a tanterv megmerevült kereteit teljes mértékben feloldhatja. Ha megkísérelték is egyesek — főleg az állami iskolák tanárai közül —, például a pedagógia szakosok »az ember lelki-világá«-ba beszorított fejlődésleléktani kérdések részletezését (ami kétségtelenül a legjobban érdeklő az ifjúságot) és a gyermektanulmány keretében a gyermekleléktan konkretizálását, vizsgálati módszereik messze távol maradtak az élet követelményeitől, mert heti 3 óra keretében egy év alatt nem nyújthatják a pszichológiai ismeretek teljességét, és heti egy órában még kevésbé érvényesíthették a gyermektanulmány fontos és eddig mellőzött ágát, a társadalomleléktani irányú gyermektanulmányt. Nem mélyíthették el a neveléstörténet roppant anyagát sem, s kényszerűen vagy a felszínességet, vagy az önkényes tananyag-kiválasztást kellett vállalniuk. Hosszú és fájdalmas lenne felsorolni mindazt, ami a múlt nevelőképzésében tanár és növendék számára egyaránt nehezéte tette a tanítás és tanulás, a formálás és formálódás éveit. Ma már senki előtt sem vitás, hogy a főiskolai színvonalra emelt nevelőképzés népi demokráciánk fejlődésének szükségszerű követelménye, s a tanítóságon keresztül egész népünk érdeke is” — állította. (1948/24. 631. Vö.: *Németh A.* 2005. 358–361.)

²⁵⁷ Diplomatikusan itt azt ajánlották a miniszter figyelmébe, hogy a nevelőképző főiskola oktatóival szemben joggal támasztható követelményeknek a tanítóképzős tanárok jelentős része is megfelelni tudna, ha ehhez segítséget, lehetőséget kapna. Bizonyára nem véletlen, hogy a szak szervezeti előterjesztésben Mérei Ferenc által megfogalmazott külföldi tanulmányút ötlete is bekerült a memorandumba, jelezve: *képesek és készek vagyunk a legkorszerűbb módszerek tanulmányozására, elsajátítására, adaptálására — ha támogatnak bennünket felhalmozott tudástörvények fejlesztésében, ahelyett, hogy idegen területre helyezve, annak elfecsérlésére kerülne sor.*

²⁵⁸ Az országos kérés mellett az egyes tantestületek külön úton is próbálkoztak. Pl.: a képzős tanárok kérésére, a kiskunfélegyházi MKP-szervezet kezdeményezésére a városi képviselő-testület 1948. január 9-i ülésén 376/ki. 1948/24/kgy. 1948. számú határozatával állást foglalt a tanítóképzés korszerűsítése, nevelőképző főiskolára helyezése mellett. Ugyanakkor egy ilyen intézmény felállításának helyszínéül Kiskunfélegyházát ajánlotta, „mert itt egy 75 év óta magas színvonalú tanítóképző intézet működik, és épület s az anyagi szükséglet legnagyobb része biztosítva van”. Egyben bizottságot állított fel „a Függetlenségi Frontba tömörült pártok és a szakszervezet” képviselőiből, a „kijárási érdekében”. (BKMÖL Kf. XXII. 103. A. 376/1948.)

²⁵⁹ E kérésük korrekt és méltányos volt.

²⁶⁰ A memorandumot és a miniszter választát lásd: MOL P 2076. 13. d. 957/1948. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁶¹ *Poór Sándor* szóbeli közlése. *Domokos Lajos* igazgató úr memoárját lásd: *Rozsondai Z.* 2004. 291.

- ²⁶² „Két tanítóképző (egy fiú és egy leány) alakuljon egy új típusú középiskolává, amely a középiskolai rendszerbe beilleszkedik, de a tanterv törzsműveltségi részétől eltérő anyagban nem humanisztikus élő nyelvi vagy természettudományi anyagot ad, mint az új középiskola eddig felállított három típusa — hanem *pedagógiai, szociológiai anyagot. E két középiskolának, amelyek a középiskolák általános rendszerébe beilleszkednének, főként az lenne a hivatásuk, hogy a pedagógiai főiskolák számára előkészítsenek. Fiúiskolában a Budapest XII. kerületet, leányiskolában a cinkotai képzőt javaslom erre*” — írta Mérei Ferenc 1948. április 1-jén a tanítóképző intézetek megszüntetésére vonatkozó javaslatában. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁶³ Szakmai, pedagógiai boldogulásuk érdekében tanítóképző intézeti tanárok nem először kényszerültek hasonló kompromisszumra: ahogy az I. kötetben a nagykőrösi képzőről írt tanulmányunk 2.1.1. fejezetében erről szólunk már, 1919 februárjában–márciusában hasonló döntésre kényszerültek elődeik (idősebb kollégáik). Nehéz elhatározásukkal sem akkor, sem három évtizeddel később nem voltak egyedül. *Zibolen Endre* „önvédelmi reflexének” működéséről a Parasztpártba, majd az MDP-be lépéséről, szerepvállalásáról s az ennek révén folytathatóvá vált tudományos teljesítményéről lásd pl.: *Horánszky N.* 1999. 300–311.; *Kelemen E.* 2003. 29–39.; *Golnhofner E.* 2004. 146.
- ²⁶⁴ MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.; BFL XXXV-95-h-218. — Szorult helyzetükben mindazonáltal továbbra is igyekeztek megfelelni a már 1948 augusztusától sorozatosan megfogalmazódó elvárásoknak. Kivették részüket abból a mozgalomból is, melynek célját az államhatalom és a tanügyigazgatási szervek által támogatott kezdeményező baloldali szervezetek abban látták, hogy „a magyar demokrácia vívmányait a falu dolgozó népének felvilágosítása és kulturális felemelése útján megvédjük a nép felemelkedését gátló, reakciós mesterkedésekkel szemben. ... El kell érni, hogy a falvak dolgozó népének minden kulturális szükségletét a demokratikus szervezetek elégtésék ki, hogy a dolgozó parasztság szabadiidejében a haladó szellemű, színvonalas kultúra termékeivel ismerkedjék meg.” (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 112/1948.) — 1949. október 16-án a budai képzősök Szalkszentmártonban „szocialista kultúrelőadást” mutattak be „Szocialista álom” címmel. A helyi párt- és társadalmi szervezetnek az időközben államtitkárrá lett Szávai Nándorhoz címzett köszönőlevele szerint „az előadás érdekessége volt, hogy a színfalakat vetítették, ami a szereplők megjelenésével és a fényerő emelésével elmosódott, valóban álomképeket nyújtott. A lírai hangulatú összekötőszöveg, a zene és a fényhatások nagyban hozzájárultak a teljes átéléshez. Az első kép a felszabadulást jelképezte, a második kép: a felszabadulás örömeit játszották meg (sic!) a helybeli kis óvodások, a harmadik kép a magvetést és aratást mutatja be, amely a munkát dicsőíti, a negyedik kép a bő termés örömeit népi táncokban fejezi ki, az ötödik kép a szocialista termelőmunkát mutatta a bányászok szereplésével. Ezután következett az est legszebb része, a *vörös fény hódító útja*, mely jelenet a legnagyobb tetszést váltotta ki a nézőközönségből. Tapasztalatunk az volt, hogy a szocialista nevelést e kultúrműsorral a pedagógiai gimnázium növendékei teljes mértékben elérték” — írták, kérve: dicsérjék meg a műsor létrehozóit. *Szávai államtitkár az igazgatóhoz intézett levelében* „a szalkszentmártoni sikeres szereplés alkalmával elismerését fejezte ki”, s hozzátette: „Szeretném, ha a jövőben minél többször hallatnának magukról.” (MOL XIX-I-1-1 – Szalkszentmárton – 1949. 4. d.) A *Szakáts Ödön* „sokoldalú testnevelőtanár” irányításával létrejött előadásról memoárjában egy akkori növendék — *Peller József*, az ELTE ny. egyetemi docense — megjegyzi: „tanárunk tornászok, népi táncosok, zenészek, rajzoló, világítási technikusok bevonásával az emberi élet nagy területeiről: munka, vidámság stb. látványos produkciót tanított be. A résztvevők ötleteiből összeállt „Szocialista álom” című változatos mű bemutatása után annak híre terjedt, s országsszerte sikerrel szerepeltek vele. Egyik napon a *Szabad Népbem* lesújtó kritika jelent meg a produkcióról, amelynek a lényege az volt, hogy ebben a szocializmus kigúnyolása fo-

lyik. A Diákszövetség vezetőit is keményen bírálták vakságuk miatt. Hatására az értékrend összeomlott, a jó és a rossz összemosódott, a kezdeményezés, az alkotás izgalma elszállt. A tevékenységet a benuhátság váltotta fel”. (2005. 14–15.)

- ²⁶⁵ Szabó Béla a Szávai államtitkárral még főigazgató korában kialakult személyes jó viszonyát kihasználva megkísérelte megakadályozni, hogy 60.000 forintot elvonjanak a XII. kerületi képző felújítására tervbe vett 200.000-ból. Az államtitkár felszólítására az illetékes főosztályvezető jelentette: „A díszterem helyreállítása, mint nem olyan sürgős beruházás, elmaradhatott. Ez 60.000 Ft lett volna. Ezt a pénzt a Huba utcai általános iskola és a pestszentlőrinci Apponyi utcai általános iskola fűtésének helyreállítására fordítottuk. A képző épülete — a díszterem kivételével — használható. Az igazgató ellenem irányuló burkolt gyanúsítása szemtelenség! Kérem... felelősségre vonni...” (MOL XIX-I-1-1-Szabó Béla-1948. 4. d.)
- ²⁶⁶ Az előkészületekről lásd: *Faragó L.* 1948/10. 208–209.
- ²⁶⁷ A tanítóképző osztály munkatársát, Szegi Ödönt, osztályvezetője, Rozsondai Zoltán tudta nélkül bízták meg bizalmasan a képzők államosításának előkészítésével. Lásd erről bővebben a róla szóló memoárban: *Rozsondai Z.* 2004. 282.
- ²⁶⁸ EOL PÉJ 1939–1952. és DEE TI STL 1941–48. 89. d.; GyMSM SL VIII. 62. a. 6. d. — A főiskola iránti igényükről akkor sem mondtak le, amikor világossá vált: egyházi fenntartású intézmény nem létesülhet Sopronban. 1949 februárjában valamennyi városi tanító(nő)képző szülői munkaközösségét mozgósították, aláírásokat gyűjtöttek a miniszterhez címzett levélre, melyben kérték: „a jövő iskolai évben megnyitandó tanítóképző főiskolák egyikét Sopronba helyezni szíveskedjék”. Abban, hogy kérésük akkor nem talált meghallgatásra, a létrehozott nevelőképző főiskolák korlátozott száma mellett, talán az is szerepet játszott, hogy a soproni — katolikus — tanítónőképzősök 1948. június 7-én komoly részt vállaltak az államosítás elleni és Mindszentyvel szolidáris tüntetésben. (MOL XIX-I-1-1-Soproni Gimn. – 1949. 4. d.; *Ribai M. E.* 1997. 155–191.; *Mészáros I.* 2002/1. 34–37.)
- ²⁶⁹ *Megnyílnak...* 1947/17. 378.
- ²⁷⁰ Az OKT 1947. január 27-i javaslatában olvashatjuk: „A Tanács tisztában van azzal, hogy más elgondolások is lehetnek legalább ennyire eredményesek. Hogy maga előre nem határozott álláspont számára igyekezett az érdekelteket megnyerni (sic!), hanem inkább a közös megegyezés létrehozására törekedett, annak magyarázata az, hogy nem óhajtott olyan, egyébként esetleg kielégítő tervezetet Miniszter Úr elé terjeszteni, amelyet a nevelőknek kétségtelenül nagy többségét kitevő tanításág eleve ellenszenvvel fogadott volna. A Tanács javaslatát ilyen értelemben tekintni eredménynek. — *A javaslat megvalósíthatósága iránt a Tanács a tárgyalások folyamán több alkalommal kifejezte kétségét.* Rámutatott arra, hogy nem tartja valószínűnek, hogy az érettségi után még hároméves követelmények mellett — ezt írja elő a javaslat — elégséges számú hallgató jelentkezzen a nevelői pályákra. *Nem látja a Tanács biztosítottak az anyagi megalapozást és a legnagyobb körültekintés mellett sem tudna javaslatot tenni az új akadémiák igazgatóinak és tanáraiknak személyére nézve.* Mind a Miniszter Úr képviselői, mind a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének vezetői azonban eloszlatták ezeket az aggodalmakat és felmentették a Tanácsot az alól, hogy a problémát ilyen vonatkozásban is mérlegelje” — olvashatjuk a *Kiss Árpád* által fogalmazott, Sík Sándor alelnök által aláírt előterjesztésben. Egy év elteltével, az OKT teljes ülésén beszámolójában a 3 éves nevelőképző főiskola tantervével kapcsolatos komoly fenntartásait hangoztatta, s arra kérte a minisztert, hogy azok tantervét csak a „kísérleti idő” végéig hagyja jóvá. (MOL XIX-I-1-j-30743/1947. 18.d.; 80/1947. sz.; KÁGY A/1/3.; részlet: *Dancsné szerk.* 1979. 673–678. *Beszámoló...* 1948. 25–27. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁷¹ Az OKT 1948. február 5-i, teljes ülésén *Kiss Árpád* szövé is tette: „Bár az OKT az elmúlt 2 év alatt behatóan foglalkozott a köznevelési reform következtében a nevelőképzés terén elkerülhe-

tetlen változásokkal, a felkeresés és a rövid határidő mégis meglepetésszerűen érte a Tanácsot. Az a tény, hogy *Miniszter Úr egyáltalán nem utal az OKT 80/1947. szám alatt január 27-én megküldött tervezetére*, arra kényszerítette a Tanácsot, hogy megmaradjon a Miniszter Úr által vázolt keretek között és kizárólag a három év gazdaságos óra-beosztását és tantervét beszélje meg szakbizottságaival.” (*Beszámoló...* 1948. 25. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁷² A pedagógus pártcsoportok vezetőségének 1948. május 3-i ülésén foglalkoztak az OKT tevékenységével, s megállapították, hogy az „mai szervezetében és összetételében nem képes feladatot ellátni. Bizonytalan, harmadikutas politikát folytat; a köznevelési reform minden fontos kérdésében lehetővé teszi a habozást és taktikázást. A minisztériumi klikkek igen erősen befolyásolják munkáját.” Majd az ülésen született döntésnek megfelelően született május 10-i s egy későbbi, az OKT átszervezését célzó — *Mérei Ferentől* származó — feljegyzésében olvashatjuk: „A szervezet jelentősége igen nagy, mert valamennyi tankönyv-, tantervkérdés hozzá tartozik. E szervezet hosszú időn át egyáltalán nem volt a mi kezünkben és így csak partizán-tevékenységet fejtettünk ki abban. *Több kérdésben, így főként a pedagógiai főiskolák kialakításában kifejezetten a Tanács ellenállásába ütköztünk, és ez egy teljes évvel késleltette a főiskolák felállítását. Az elmúlt hat hónapban a helyzet sok szempontból megváltozott. A Tanácsba alacsony funkcióba bekerült Simonovits Anna nagy tekintélyre tett szert, és így ma a Tanács egész működését ellenőrzi. Ezzel egyidejűleg Gyalmos elvtárs a minisztériumban teljes egészében a kezébe vette a Tanács kontrollját, s ügykörét redukálta.* A Tanács szervezetének és összetételének megváltoztatására azért van szükség, mert *az elkövetkező reformok során a Tanács könnyen válhat, ha nem is az ellenállás, de legalábbis a habozás és a taktikázás magvává.*” Kiss Árpád pozíciójának gyengülésére utal az is, hogy miután hosszasan kifejtették a szükségesnek vélt szervezeti és személyi változtatásokat — köztük a tanítóképzőkkel foglalkozó előadó státusának megszüntetését —, megjegyezték: megvalósulásuk esetén 3 munkatárs, köztük „az ügyes, tehetséges, de politikai szempontból nem megbízható” Kiss Árpád jelenlegi beosztásában maradhat. (MOL XXVI-I-1-a, 1. d. és 5. d. 16. és 27. t.; PIL SZKL 44. f. 12. d. 133. dosszié Vö.: *Knausz I.* 1998. 112.; *Bajomi I.* 2006/3. 499–500. Kiemelés tőlem — D. P.) S valóban: az OKT megszűntekor Kiss Árpád és Faragó László az OKT funkciói egy részét átvevő ONI osztályvezetője lett, amiért az ÁVH-s anyagokban már akkoriban, nyilvánosan később, Méreit „buzszoá kispolgárok” átmentésével vádolták. (*Magyar Közlöny*, 1948/243. sz. 2321.; TH V-145288/9. 146. o.; *Kiss Á.* 1971. 182–184.; *KÁGY C/1.* és *Litván Gy.* 1996. 359–365., 1999/2. 60.; *Faragó Kl.* 1999. 295–299.)

²⁷³ Bár az OKT-t lényegében megszüntették, s Kiss Árpád az ONI osztályvezetőjeként alacsonyabb beosztásba került, a *Köznevelést* az év végéig szerkesztette. Maga sem sürgette az újabb pozícióvesztést, s a politikai folyamatok tényleges irányítói sem sietteték, mert, ahogy *Bóka László* államtitkár az MDP Köznevelési Bizottsága számára készített előterjesztésében 1948. decemberében írta: „Megőriztük őt ebben az állásában mindmáig, részint azért, mert jól tudunk vele együttműködni, részint azért, mert semmiképpen sem akartuk, hogy a lap Baróti szerkesztésébe kerüljön (ez volt ugyanis a miniszter szándéka)”. *Kiss Árpád* — vélhetően az erről december 8-án tárgyaló Köznevelési Bizottság szándékát közvetítő főigazgatója, Mérei Ferenc „tanácsára” — 1948. december 1-jén adta be lemondását a miniszternek: „Egyrészt az OKT működésének szüneteltetése, másrészt új feladatköröm, amelynek jó betöltéséhez részproblémáknak pontos vizsgálatára és az eredmények jó értékelésére van szükség, igen nehezzé tenné a *Köznevelés* szerkesztői és kiadói munkájának további ellátását” — írta. (MOL P 2076. 21. d. 5552/1948., XXVI-I-1-b 4. d. 23. t.; PIL SZKL 44. f. 41. d. 369. dosszié.)

²⁷⁴ A kutatás engedélyezéséért, előzékeny támogatásáért köszönettel tartozom *Kozma Tamás* és *Kiss Endre* professzor uraknak s a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszéke munkatársainak.

- ²⁷⁵ Vö.: Weber, M. 1996. 75–91.; Merton, K. R. 1968. 279–304.; Perrow, C. 1994. 55–58. és 133–150.
- ²⁷⁶ *Ortutay Gyula* 1948. április 9-én 4650/1948. számú rendeletével, „közoktatásügyünk és művelődéspolitikánk célkitűzéseinek, és ezáltal népünk művelődési színvonalának fokozatos emelése” érdekében, azonnali hatállyal életbe léptette a minisztérium új ügy- és személyzeti beosztását, melynek következtében a vezetők többsége kicserélődött. „12 főosztályvezető közül (egyelőre) 5 maradt meg beosztásában, 7 helyen új ember folytatta a munkát. Az ügyosztályvezetők közül 10 vezethette tovább az ügyosztályt, 14 helyre viszont új ügyosztályvezető került.” (*Welker O.* 1945–84. 48. és 55.; *T. Kiss T.* 1993. 104–107., 2002. 154–155.) Elégedetten konstatálta ezt a *Társadalmi Szemlében Lukács Sándor*: „Kultuskormányzatunk — lassabban ugyan, mint a legtöbb más kormányserelvünk — szervesen beilleszkedett népi demokratikus életformánkba. A belső és külső tanügyigazgatás úgyszólván teljesen kicserélődött.” (1948/4–5. 335.)
- ²⁷⁷ Novák Károllyal való jó viszonya ellenére sem valószínű, hogy parasztpártiként rendszeres információkkal rendelkezett volna a kommunista párt különböző szakmai fórumainak határozatairól, terveiről, s csak sejtése lehetett minisztere kettős pártkötődéséről. (Vö.: *Kovács É.* 2003/3–4. 272.) Márpedig az MKP Pedagógus Pártcsoportja vezetőségének 1948. április 26-i ülésén úgy határoztak, hogy a VKM-mel kapcsolat kinevezéseknek „a nem kommunisták esetén is át kell menni a párt káderosztályán”. (PIL SZKL 44. f. 12. d. 133. dosszié.) Június 17-én a KV Közigazgatási Osztálya már azt jelentette Farkas Mihálynak, hogy a tanítók és papok államosítással kapcsolatos magatartásáról gyűjtött „név szerinti adatokat továbbítottuk a párt értelmiségi osztályának további felhasználás végett”. (MOL M-KS-276-65-339. 1–2., 13.) Mindazonáltal még 1948. november 15-én is arról referált az időközben felmentett Alexits György helyére került Szávai Nándor államtitkár Rákosinak, hogy „a most végrehajtott személyi változások ellenére, a minisztérium sem politikai, sem adminisztratív szempontból nem alkalmas a ... vázolt feladatok végrehajtására.” (MOL M-KS-276-65-341. 16–17.)
- ²⁷⁸ *Rozsondai Z.* 1948. 77–81. és 105–108. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ²⁷⁹ Érvelése itt — korántsem véletlenül — a tanítóképző intézeti tanárok korábban idézett, 1948. eleji, miniszterhez intézett manifesztumával azonos.
- ²⁸⁰ Rozsondai Zoltán teljesen jogos, súlyos megállapításával szembehelyezkedett a tanítóóság azon törekvésével, amely a *népiskolai tanítói oklevél I–VIII. osztályra* jogosító jellege folytán, külön továbbképzés nélkül alkalmasnak vélte önmagát *az általános iskola valamennyi osztályában való tanításra*. Ha ennek sikerült volna érvényt szerezniük, akkor eltűnhetett volna a nép- és az általános iskola közötti — éppen a szakrendszerű tanítás és a képzettebb tantestület folytán alapvető — különbség.
- ²⁸¹ *Szabó Gyula* egykori budai képzős növendék, később tanító- majd óvónőképző intézeti igazgató, még 1957 áprilisában is védelmére kelt a hagyományos ötéves képzésnek: „magam 1921-ben... iratkoztam be Budán. ... Ma már nem tudom megállapítani, hogy az, amit magam tapasztaltam, speciálisan budai jelenség volt-e, vagy az egész országban azonos volt-e a helyzet (úgy gondolom, igen), de amit mi akkor öt év alatt kaptunk, az — a latin nyelv nem tanulásától eltekintve — elérte, sőt sok vonatkozásban meghaladta a gimnázium nyújtotta műveltséget! Az bizonyos, hogy a pedagógia tárgyait legalábbis akadémiai szinten sajátítottuk el. Az ötéves tanítóképzés tehát nem a minőség szempontjából bizonyult elégtelennek, hanem egyfelől azért, mert struktúrájánál fogva nem tudott beilleszkedni a magyar közoktatásügy akkori rendszerébe, másfelől pedig azért, mert még az öt év sem volt elegendő a szükséges gyakorlat elsajátításához. ... Nem egészen a tartalommal volt itt a baj, hanem sokkal inkább az arra ütött pecséttel [a tanítóóság társadalmi emancipációját akadályozó érettségi hiányával — D. P.]. De miért kell nekünk ezt a megbélyegző minősítést még ma is respektálnunk?” — kérdezte a *Köznevelésben*, a felsőfokú képzés kialakításának mikéntjéről szóló vitában, sokak álláspontját tükrözve Szabó Gyula.

(1957/5. 113. Vö.: Frank A. 1926/5–6. 2.; M. Nádasi M. 1984/14. 8.; Bollókné P. I. 1988. 150–168.; Fátrai K. 1996/1–2. 160–162.) Cikkére Bizó Gyula osztályvezető megbízásából választ szerveztek, melyhez vázlatot is mellékeltek: „a régi képzőről mondtak nagy része hatásvadászó demagógia. Persze ezt csak finoman lehet megmondani” — írták *Porzolt István* igazgatónak (BGyTF I/1. 5.), aki a májusi számban vitatta Szabó Gyula álláspontját, utalva „az egyes tárgyak művelődési anyagának szintkülönbségeire, amely különösen matematikából, fizikából, magyar irodalomból, idegen nyelvből már az óraszámok tekintetében is szembeötlőnek mutatkozik”. (1957/7. 155.) Az egy évtized múltán is virulens álláspontok jól érzékeltetik: *Rozsondai Zoltán tárgyszerű álláspontjával 1947–1948-ban* — ha nem is magányosan — két tűz közé kerülhetett, a középfokú ötéves képzést favorizáló tanítóképzős szakemberek és a felsőfokú képzés radikális bevezetésének elszánt hívei között.

²⁸² Rozsondai Zoltán tanári működése idején, 1932. december 10-én, a szarvasi tanítónőképző értekezletén *Molnár Oszkár* — a tanítóképzők főigazgatóságának képviselőjében — kifejtette: „A tanítóképző még most is inkább elrontott középiskola, nem szakiskola. ... De ez a baj külföldön is fennáll és a tanítóképzés természetéből fakad. Ugyanis... egyszerre kell megoldania az általános és a szakképzés feladatát. ... Ha együtt próbáljuk megoldani, mint most, a tanuló figyelme megoszlik a kettős cél között. De a tanárság is többet tehetne a szakiskola jelleg elmélyítése érdekében, mint jelenleg tesz. A háború előtt kezdett kialakulni a tanítóképző tanárság szakiskolai jellege. Mintatanításokat kellett tartani és sokat kellett gyakorlóiskolába járni. Igazi pedagógiai érzéket... csak az elemi iskolában lehet szerezni... Jelenleg a tanítóképző intézeti tanárok mintha visszavonultak volna a népiskolától. Különösen a fiatalok szeretik lenézni a gyakorlóiskolát, pedig nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is foglalkoznunk kell az elemi iskolai neveléssel. ... Intenzívebbé kell tennünk a gyakorlati képzést”. (BéML VIII. 59. 7. k. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Váradi J.* 1948/K/1. 212–213.; *Deli I.* 1996/1–2. 229–233.

²⁸³ *Somos Lajos*, az egri érseki tanítóképző igazgatója tantestületi értekezletükön keserűen jegyezte meg ennek kapcsán: „nem hiszek abban, hogy a líceumba épített 2 éves tanítóképző akadémia belátható időn belül megvalósuljon, ezért a líceum vizsga- és tanulmányi rendjének felfüggesztésére vonatkozó rendelkezést nem tekinthetjük olyannak, amely rendet és nyugalmat teremt. Most is keserű érzelmeket vált ki bennünk azoknak a szemrehányása, akik azzal a föltétellel adták líceumba a fiaikat, hogy 4 év alatt érettségig tehetnek, és nem kell tanítóképző akadémiát végéniük. ... Az bizonyos, hogy erőszakkal nem lehet tanítókat nevelni, és hivatást nem érző tanítóknak nem lehet nemzetet sem felemelni, sem megtartani.” (HML VIII. 56/14. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁸⁴ A tanítóképzők növendékeinek összetételéről, ill. a végzett tanítók társadalmi helyzetéről, sajátosságairól érdemleges adatokat találhatunk pl.: *Schvarcz Gy.* 1866. XIII., 1867. 1–66.; *A Vallás- és Közoktatásügyi*, 1870–1883; *Nagy L.* 1893/1. 50–54.; *Szuppán V.* 1893/1. 16–36.; *Sebestyén Gy.* 1896. 94–105.; *Adatok a felvétélről* 1897. 537–559., 633–647.; *A közoktatásügy* 1908. 54–56.; *Bánóczy J.* 1911/12. 424–430.; *A Magyar* 1913. 126–134.; *A M. Kir. Kormány*, 1914–1941.; *Kőrösi H. – Szabó L. szerk.* 1915. 314–325. és az egyes megyékre vonatkozó adatoknál 1911–1915.; *Jelentés...* 1928/29., 1932/33., 1933/34. megfelelő részei; *Jelentések* 1927/28., 1936/37., 1937/38., 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43. megfelelő részei; *Asztalos J.* 1929/11–12.; *Bene L. – Berwaldszky K. szerk.* 1930–31. 56–62.; *Ujváry L.* 1930/6. 86.; *Becker V.* 1932. 7.; *Kiss J.* 1929/3. 175–185.; 1929/4. 238–246., 1930/1. 30–38., 1930/4. 201–218.; 1932/3. 135–139.; *Szakál J.* 1934. 98–100. és 130–132.; *Jancsó E.* 1935. 14–42.; *Juhász B.* 1936. 3–12.; *Chobodiczky A.* 1938/2. 50–51.; *Bene L. szerk.* 1938–39. 156–209.; *Koltai I.* 1939. 148.; *Somos L.* 1939/1. 10.; *Weisz-Vihar B.* 1940/1. 3–5.; *Bene L.* 1941. 22–28.; *Földes F.* 1941. 116–132.; *A Katolikus Tanügyi* 1941–42. 85–86.; *Mindszenty J.* 1945–46. 140.; *Tompa J.-né*, 1949/1/a. 12–13., 1949/3. 57. és 60–61.; *Felkai L. szerk.* 1959. 70–73., 92–93., 144–147., 238–243.; *Balogh S.*

– Szabolcs O. 1963. 156–160., 174–176., 206–208.; Nánási M. 1964. 165–167., 1974. 341–347.; Farkas D. 1969/1. 72–74.; Kelemen E. 1970. 49–53., 1982. 3–68.; 1985. 100–127., 1994/3–4. 697–698.; Lengváriné 1972. 51–55.; Kovács I. G. 1978. 444–445., 455–461.; Sárközi I. 1980. 164–170., 244–263.; Ködöböcz J. 1986. 148–150., 240–241. és 298–299.; Gábris J. 1988. 46–54., 1996. 111–112.; Fekete J. 1990. 97–98.; Krajcsovicski J. – Krajnyák N. 1990. 214–215. és 243–244.; Rácz Fodor S. 1990. 403–404.; Tóth L. 1990. 101–102. és 180–181.; Varga G. – Szekercés P. 1990. 101–105. és 130–132.; Panyik I. 1991. 65–66.; Pethő L. 1991. 51–91. és 130–151.; Kéri K. 1995/5. 36–44.; Dráviczki S. 1995. 248–249., 2000. 7–10. számú mellékletek, 2002. 93–112.; Krajcsovicski J. 1997. 91.; Baska G. – Nagy M. – Szabolcs É. 2001. 11–129.; Kékes Szabó M. 2003/3. 17–24.; Kalmár E. 2004. 151–153. és 196–203.; Timár L. 2004. 69–70.; Horváth J. A. 2006. 623–630.; Watanabe A. 2006. 581–584.

²⁸⁵ A TITOE nevében Padányi-Frank Antal elnök 1938 májusában lelkesen fogadta az 1938. évi XIII. és XIV. törvénycikkek megszületését: „Örömmel állapítom meg, hogy ezekben a törvényekben — a líceum elnevezéstől eltekintve — minden benne van, amit kértünk, sőt vannak kérdések, amelyek kérdésünkénél is többet hoznak.” Akkoriban így látta ezt az *Evangelikus Népiskola* felelős szerkesztője, a soproni evangélikus tanítóképző gyakorlóiskolájának vezetője, Somogyi Béla is: „a főiskolai tanítóképzés ügyében nem annyira a tanítóóság, mint inkább a tanítóképző intézeti tanárok állásontja érvényesült”. (Padányi-Frank A. 1938/5. 135.; *A főiskolai* 1938. 42. vö.: Berkényi K. 1938/3–4. 3.) *A líceumi oktatás-nevelés alapelveit tartalmazó „Útmutatások”* megjelenésével azonban gyökeresen változott a helyzet. E dokumentum ugyanis az új intézménytípust nemcsak a gimnáziumtól, hanem a tanítóképzőtől is elhatárolta, leszögezve, hogy „a líceum egyetlen irányban sem szakosítja tanulmányi anyagát”, s hogy „amikor általános ismereteket nyújt, tekintettel kell lennie a későbbi tanító érdekeire is, de nem kizárólag, ahogyan eddig a tanítóképző tette, hanem csak a művelt embert érdeklő mértékig”. (1938/8. 358–359.) A TITOE 1938. decemberi taggyűlésének előadója, Somos Lajos, kollégái egyetértésétől kísérve, kifejtette: „Ha a líceumi nevelés és oktatás irányelveit megszabó *Útmutatás* szellemében kell kiépítenünk a líceumot, az nem lesz a tanítóképző előiskolája és alsó tagozata, mint ahogy eddig hittük, és ahogyan a törvényjavaslatban szerepelt, hanem minden irányban gyakorlatias középiskola... Ezzel a magyar tanítóképzés ideje a valóságban 2 évre csökken, amit nem tartunk elegendőnek. Így látva a líceum és a tanítóképzés viszonyát, a tanítóképző intézeti tanárság lelkiismereti kötelességének tartom, hogy komoly aggodalmainak illetékes helyen kifejezést adjon és hivatásának természetéből fakadó kötelességét teljesítve védelmére keljen tanítóképzésünk érdekeinek. ... [K]érjük, hogy 1. legyen a líceum a tanítóképző akadémia alsó tagozata; 2. érvényesüljön a líceumban a határozott irányú tanítói ránevelés szelleme; 3. gyakorlati jellegének biztosítására kapcsoltsák be a líceumi nevelésbe a gyakorlóiskola (vagy megfelelő elemi iskola); 4. a líceum módszeres célkitűzéseiben a gyakorlatiasság elve ne az elsődrendű értelmi nevelés hiányát, hanem az élet szempontjából való értékesítés többletét jelentse; 5. a különféle gyakorlati életpályákra való előkészítés csak másodrendű feladata legyen a líceumnak” — követelte Somos Lajos, s egyben aggodalmát fejezte ki a fiúlíceumok elsős növendékeivel kapcsolatban. (1939/1. 10–12. Lásd továbbá: *Mesterházy J.* 1939/5. 243–244. Vö.: Padányi-Frank A. 1936/1. 3.) Felvevéseikre az 1939. június 10-én kiadott líceumi „*Tanterv és utasítások*”-ban reflektáltak a VKM illetékesei. Kitartva eredeti álláspontjuk mellett, hangsúlyozták, hogy a líceum „nem egy élethivatásra, hanem élethivatások egész sorára készít elő”. S bár megadták a gyermektanulmányozás, a hospitálás lehetőségét, nyomatékosan előírták: „a líceumnak... nemcsak a megszükkített értelemben vett tanítói munka érdekében kell tanulóiban a nevelői gondolatot ápolnia, hanem gondoskodnia kell arról is, hogy a nevelés szelleme áthassa a növendékei részéről majdan betöltött sokféle élethivatást is. ... Sohasem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a líceumot megalkotó törvény a nevelés kérdését ki akarta emelni abból a szorosán elhatárolt, túl szűkre méretezett

körből, amelyben eddig a tanítóképző keretein belül élhetett... *A líceum nem lehet csupán a tanítóképző akadémiának előiskolája, nem lehet kizárólagos feladata a felső tagozat munkájának megkönnyítése.*” (88–95. Lásd továbbá: *Rendtartás...* 1939. 1–2.; *Érettségi...* 1940. 7–8.; *Garai J.* 1940/6. 145–148.) *Somos Lajos* — az egri érseki líceum tanári értekezletén, 1939 őszén — már „megnyugvással” konstatálta, hogy a dokumentum készítőjét „emelkedett nemzeti és keresztény szellem hatotta át. Ennek a szellemnek tulajdonítható, hogy a tanítóképző intézeti tanárságnak az elmúlt iskolai év folyamán hangoztatott bíráló észrevételeit és jogos kívánságait messzemenően elismerte”, s hogy akceptálta azt is, hogy „a lélektanilag megalapozott nevelési ismeretekre nemcsak a hivatásos pedagógusoknak van szükségük, hanem minden embernek”. *Somos Lajos* fontosnak tartotta azt is, hogy a dokumentum megállapította: „a líceum sajátos rendeltetésének és célkitűzéseinek elemzésében kiindulásul és alapul csak az 1938. évi XIII. tc. és a hozzá fűzött indokolás szolgálhat”. (HML VIII. 56/12.) Mindazonáltal a líceumi növendékek tanítói alkalmasság szempontjából való kiválasztására továbbra sem volt lehetőség (erre az akadémiai képzés előtt került volna sor), s minthogy 1941-től valamennyi líceumi tanulót a tanítóképző IV. és V. osztályába irányították, az 1942. március 16-i taggyűlésén *Árpássy Gyula* szomorúan konstatálta: „Ha végigtekintünk az elmúlt négy éven, megállapíthatjuk, hogy minden esztendőben gyengébb tanulmánygot kaptunk. ... [A]mikor a líceum első osztálya megnyílt, a növendékek legnagyobb része tanító akart lenni, a második évben már a tanítói pályát választók száma csökkent, s évről évre mindig kevesebb lesz számuk. ... [A] növendékek nagy része azért jött líceumba, mert a középiskola latin, francia, olasz tárgyaival nem tudott megbirkózni, vagy azért, mert kényelmesebbnek, könnyebbnek vélte a líceumi érettségi megszerzését.” Ennek orvoslására 1942 májusában a TITOE kérte a VKM-et, hogy a tanítóképző akadémia alsó tagozata az érettségivel záruló tanítóképző intézet legyen, s hogy „kegyeskedjék a népi származású tehetségek nagyobb részét — a gimnázium IV. osztályának elvégzése után — tanítói pályára irányítani”. *Hóman Bálint* miniszteri székéből való távozása után, 1942. szeptember 16-i emlékiratukban az egyesület vezetői markánsabban fogalmaztak: „Az 55.600/1941. sz. rendelettel a líceum zátkútca került. Az abból kivezető út csak az lehet, hogy a négyosztályos líceum helyett négyéves tanítóképző intézet szerveztessék. Ezt... betetőzi a törvényileg helyesen szabályozott kétéves tanítóképző akadémia” — írták. Addig is, maguk láttak munkához: *Somos Lajos* az egri érseki képző értekezletén a líceumi tanulóknak az akadémiai képzést fenyegető érdektelenségét konstatálva, arra szólította fel kollégáit, hogy „tanítóképzésünk sorsát figyelemmel kísérve”, a nemzetnevelés jövőjét biztosítandó, a „Rendtartásban biztosított lehetőségeken felül is a tanítói pályára neveljünk a líceumban”. (HML VIII. 56/14.) A december 12-i TITOE-taggyűlésen országosan is kiadták a jelszót: „Merjünk a líceumban is tanítóképző intézeti tanárok lenni!” *Tanai Antal* e megfogalmazását *Padányi-Frank Antal* elnök nyomtatékosította: „A líceumban is neveljünk tanítókat, s a líceum tanítási módszere olyan legyen, mint a tanítóképző módszere!” Ennek érdekében kötetet adtak ki: „*Eszményi gyakorlatiasság a tanítóképzésben*” címmel. (*Hivatalos Közlöny*, 49. évf. 12. sz. 358–361.; *Kevesen* 1939/45. 6.; *M. J.* VI. 3. 18., 40., 41., 55. 72/1942.; *Padányi-Frank A. szerk.* 1943., *Tanárhiány* 1943/57. 2.; *Árpássy Gy.* 1943/17. 710–712. vö.: *Groó V.* 1897/13. Kiemelések végig tölem — D. P.) Másra nem is nagyon volt lehetőségük, hiszen az 1943. július 5-én kiadott 9200/1943. számú VKM-rendelet — a líceum I–III. osztályaiiban is bevezetve a heti egy órás gazdasági gyakorlatot — „további rendelkezésig” fenntartotta azok líceumi jellegét s a bírált 3+2 osztályos iskolaszervezetet. (MRT 1943. III. k. 2941.)

²⁸⁶ *Rozsondai Zoltán* akkoriban talán már tudhatott arról, hogy módosítani készültek a 11.130/1945. ME számú kormányrendeletet a dolgozók iskoláiról, melynek megvalósítása során a 84.082/1946. III. számú rendeletben még az iskola azon típusát kívánták preferálni, amelynek végzett növendékei majd „a falu, a nép közé kerülnek vissza, tehát szükségesnek mutatkozik[ott] új óvónőképzők és tanítóképzők megszervezése a dolgozók számára”. Az 1947–1948.

évi felülvizsgálatokat követően azonban az MKP Köznevelési Bizottságában az ilyen tanítóképzőkről, a hallgatóság összetételéről súlyos megállapításokat tettek: „A tanítóképző intézetekben és líceumokban rendkívül sok a kispolgári és polgári elem. Ezért itt a hallgatóság egy részét más pályára kell irányítanunk. A tanulmányi színvonal elég jó, bár a gyakorlati képzés szintje megoldhatatlan feladat, mert a rendes korúakat esténként nem lehet iskolába rendelni, a dolgozók pedig nappal nem járhatnak hospitálni. Igen értékesek a népi kollégiumokkal kapcsolatos tanítóképzőink. A tanítóképző iskolatípusa a nevelőképzés reformja miatt megszűnőben van. Ósre az osztályok száma 60%-kal csökken.” Mivel ezen 53 intézményből 24 felekezeti volt, s az 1333 hallgatóból 631 egyházi képzőbe járt, megállapították, hogy „az egyház különösen a tanítóképzők és a paraszt dolgozó gimnáziumok vonalán hódított erősen teret, ami annál veszélyesebb, mert így alkalma van e dolgozók iskoláit végzett (és ezáltal a demokráciában némi előnyben rendelkező), tanítói okleveles reakciós kispolgári elemeket becsempészni a közoktatásba. ... A... dolgozók polgári és tanítóképző létesítése is elhibázott lépésnek minősíthető, mert ezek az iskolák csupán demokratikus frazeológiával létrehozott intézmények, a valóságban azonban a szegényparasztság és a munkásság számára alig jelentenek valamit.” Megoldásként a megmaradó iskolákban a jelentkezőktől a szakszervezet támogatását kérték a felvételhez. (Szabó J. 1982. 296.; PIL SZKL 44. f. 46. d. 270. dosszié, 1948–49., 47. d. 371. dosszié, 1948–49.; MOL XXVI-I-1-b-szu/1947. 1. d. és P 2076. 14. d. 1212/1948. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Nánási M. 1974. 344–346.; Kiss M. 1975. 66–67.; Rácz Fodor S. 1990. 440–446., 451.; Tóth L. 1990/2. 259. és Arató F. 1972. 34.) Valójában más megoldás született: Alexits György államtitkár 1948. június 7-i rendeletével, a 160.950/1948. V. 2. számú — a tanítóképzés fokozatos felszámolását előíró — rendeletének érvelését ismételve (tanítófelesleg, általános iskola egységének biztosítása a nevelőképző főiskolán), elrendelte, hogy szeptembertől a dolgozók tanítóképzői nem vehetnek fel újabb elsőéveseket. (EOL MEE TBI 30. cs.) A 90%-ban fizikai munkás — részben népi kollégista — tanulókat oktató Nyíregyházi Dolgozók Tanítóképzőjének igazgatója, Porzsolt István, erre óvónőképzős osztály megnyitására kért és kapott engedélyt, mely engedély fenntartotta a március 3-án érkezett minisztériumi utasításban foglaltakat: „a dolgozók tanítóképzője és óvónőképzője tanulói csak azok lehetnek, akik valóban önhibájukon kívül nem részesültek eddig tehetségüknek, képességüknek és hivatástudatuknak megfelelő iskolai képzésben, akik valóban dolgozók, s akik politikai tekintetben a népi demokrácia szempontjából megbízhatóak”. (Idézi: Szabó J. 1982. 301. Vö.: Porzsolt I. 1972. 47.)

A dolgozók tanítóképzőjének hivatalos megítélése tehát ellentmondásos volt. Idézzük röviden a nagykorúsi intézet két tanárának véleményét a történelekről: „Ne felejtjük el, hogy az az idő is nevelt, a »fényes szellők« kora. A »... holnapra megforgatjuk az egész világot« hite és akarata élt a tanítványokban. A nagy tettek ideje volt az, szégyen lett volna nem helytállniuk. De maga az iskola is formálta őket. A kifosztott, ütött-kopott falak közt újraéledt az évszázados intézmény, de különben is, minden tanítóképző sajátos légköre, hagyománya, a genius loci. Egy tanítványunk úgy fogalmazta meg ezt, hogy »én nem tudom, miért és hogyan, de itt a kilincstől, a sötét szűk folyosóktól, ócska faragott padoktól kezdve a pedelluson át az igazgatóig minden és mindenki nevelt bennünket«. Egy másik körösi tanár így emlékezett: „A rendes korúaknál jóval érettebbek, komolyabbak voltak. Érdeklődésük őszinte volt, a tanítási órák hangulata közvetlen. Igyekezetük szinte megható volt... Minden követelménynek igyekeztek megfelelni. Itt a nagy különbség a mai dolgozók iskoláival szemben.” (Idézi: Nánási M. 1974. 354. Kiemelések végig tőlem — D. P)

²⁸⁷ Ebből a társadalmi helyzetből, útból sajátos ethosz — és a szociális pedagógia iránti fogékonyság (vö. pl.: Molnár O. 1913.) — adódott, melyet a TITOE 1942. december 14-i taggyűlésén Padányi-Frank Antal elnök a következőképpen fejezett ki: „Bennünket mindig ez a kérdés érdekel, hogy mit lehet tenni a népért? Ez az előadás [gyakorlatiasság a természettan tanításában té-

- máról — D. P.] is falu-, nép- és földszagú volt, köszönet érte Csada Imrének!” (M. J. VI. 3. 72/1942.) E szemlélet hatotta át a falukutatásra való felkészítést is. (Lásd, pl. *Barabás E.* 1935. 38–41.; *Rozsondai K.* 1936/6. 205–206.)
- ²⁸⁸ Az Apponyi kollégisták 63%-a csak magyarul beszélt. (*Tóth G.* 1996. 154.) Korábban, 1907/1908-ban ez korántsem így volt: a magyar anyanyelvű elemi iskolai tanító(nő)képző intézeti tanároknak csak 23%-a nem beszélt más nyelven, a nem magyar anyanyelvűeknek pedig csak 1,7%-a. (*A Magyar* 1913. 125.)
- ²⁸⁹ 1943. június 18-án a TITOE vezetői memorandummal fordultak a VKM-hez, melyben leszögezték: „A tanítóképző intézeti tanárok zömét... a szelekciós rendszer alapján a legkiválóbb polgári iskolai tanárokból képezik a szegedi egyetemmel kapcsolatos két évfolyamos Apponyi Kollégium kebelében. ... Hogy tehát tanítóképző intézeti tanári oklevelet kapjon, el kellett végeznie a közép- vagy középfokú iskola alsó tagozatát, amely 4 év [túlnyomó többségük polgári iskolát végzett — D. P.], azután végzi a tanítóképzőt, melynek ideje 5 év. Utána a polgári iskolai tanárképző ideje 4 év és végül az Apponyi Kollégiumé 2 év, összesen tehát 15 év. ... A középiskolai tanárképzés ideje... csak 13 esztendő, szemben a mi képzésünk 15 évével” — írták, a középiskolai tanárokéval azonos előmenetelt, és az Apponyi Kollégium Budapestre helyezését szorgalmazva. (M. J. VI. 3. 32/1943. Vö.: MOL K 502-1926-VI. 17-402.; *Nagy L* 1897/8. 481–482., 1903/1. 8–10.; *A tanítóképző-intézeti tanárok* 1899/9. 141.; *Kovács J.* 1913. 3–7.; *Becker V.* 1940/I. 3–15.; *Egyesületünk* 1943/2. 52.; *Mesterházy J.* 1943/9. 225–232., 1944/2. 33–39.; *Molnár O.* 1943/1. 3.; 1944/1. 1.–2.; *Egyesületünk* 1943/2. 52.; *Dráviczki S.* 2000. 13. sz. Melléklet.)
- ²⁹⁰ Gyakran az ilyen nehézségeket leküzdő, végzett tanítóképző intézeti tanárok is hátrányos megkülönböztetéssel találkoztak. Erre emlékezett *Nánási Miklós*, a miskolci és a nagykőrösi képző volt igazgatója: „Ezt a hierarchikus skálát még előttem is pengette ifjú tanárkorom legtekintélyesebb egyházi tanügyi funerátora. *Nemcsak a prepa, hanem a prepatanár is alacsonyabb rendűnek minősült, még a mi időnkben is.* Persze ez a helyi felfogás az országos közgondolkodás függvénye volt csupán, amely egyaránt »osztályiskolának« minősítette a gimnáziumot és a képzőt is. *Ahogy az előbbi jellemzően »úri iskola« volt, amely tekintetes címet, karpaszományt s belépőt adott az »úri középosztály« áhított szentélyébe, annyira sajátosan »proletár intézmény« volt a preparandia.*” (1964. 165. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Nánási M.* 1974. 340–346.)
- ²⁹¹ Itt az igazolási eljárások eredményeire utal *Rozsondai Zoltán*.
- ²⁹² Amikor erre, s a háborús körülményekre tekintettel az Apponyi Kollégium tanulmányi idejét egy évre szállították le, sőt néhány hónapos tanfolyamok terve is felmerült, a TITOE vezetői kérték a VKM-et: „*kegyeskedjék a háború befejezése után a kétéves kiképzést rögtöni hatállyal visszaállítani*” s a néhány hónapos tervet elutasítani. „A tanítóképző intézeti tanárok egy ilyen terv magvalósításában a tanárság és egyúttal a tanítóképzés szellemi színvonalának leszállítását látják” — írták 1944. május 30-án. (M. J. VI. 3. 16/1944. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁹³ *Padányi-Frank Antal, a TITOE elnöke és Mesterházy Jenő főtitkár* 1942. december 2-án bizalmas levéllel fordult a képzők igazgatóihoz, az egyesület nevében arra kérve minden egyes kártársukat, hogy „csak segítség esetén kérje felsőbb hatóságaitól új tanár alkalmazását. Az új tanár alkalmazása most általában gimnáziumi tanár megbízatását jelenti... Két okból kérjük ezt... 1. Hogy azok, akik most az Apponyi Kollégiumot végzik, oklevelük megszerzése után kaphassanak a tanítóképző intézeteknél állást. 2. *A tanítóképző intézetek sajátos nevelői szellemének megóvása és fejlesztése szempontjából kívánatos, hogy státusunkba minél kevesebb gimnáziumi tanár kerüljön*” — írták. (M. J. VI. 3. 66/1942. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁹⁴ A korábbi állami szerepvállalás és a földreform következtében az egyházi tanítóképzős tanárok fizetésének zömét is az állam állta államsegély formájában. A VKM 5400/1946. és 116.600/1946. V. üo. számú rendeleteivel szabályozta a nem állami tanszemélyzet tagjai illet-

ményeinek utalványozását. Utóbbiban 1946. október 21-én Keresztury Dezső miniszter közölte: „A tanítóképző intézeteknél minden tanítóképzői osztály után két, a gyakorló általános iskola első négy osztálya után két, felső négy osztálya után osztályonként két-két államsegélyes állást kívánok a lehetőségekhez képest fokozatosan rendszeresíteni. ... Az államsegélyes állások új megállapításával kapcsolatban a nem állami iskolánál működő valamennyi állami tanárt ki fogom vonni. Természetesen nincs akadálya annak, hogy a helyben működő vagy más állami tanárok választassanak meg az üres államsegélyes helyekre. Az átvételnek azonban a folyó iskolai év végéig meg kell történnie.” (VeML VIII. 74. 68/1946-47. Vö.: *Molnár O.* 1943/1. 1.; *Nagydiósi G.* 1944/15. 571.)

²⁹⁵ Az 1946/47. tanévben a tanító(nő)képzőknek és líceumoknak 12.156 tanulója és 678 tanára volt. (*Magyar Statisztikai Zsebkönyv* 1947. 189–190.)

²⁹⁶ *Rozsondai Z.* 1948. 105–108. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

²⁹⁷ „Minden meglévő nép- és általános iskolának teljesen osztott alsó tagozatú iskolává való kiépítése esetén a tanítói szükséglet, tehát az ideális maximális szükséglet 29.528 fő lenne. Jelenleg 27.023 működő tanítónk van, s mintegy 3700 okleveles tanító kéri állami kinevezését, tehát osztálytanítóink száma máris túlhaladja azt a maximális szükségletet, amelyet összes nép- és általános iskoláink alsó tagozatainak teljesen osztottá való kiépítése kívánna meg. Ha ehhez hozzászámítjuk azt, hogy rendszeres tanítóképző intézeteink évente átlag 1800, a dolgozók tanítóképző intézetei pedig átlag 250 tanítót bocsátanak ki, még akkor is erős osztálytanítói túlertelésről kell beszélnünk, ha a nyugdíjazás és halálozás folytán bekövetkező 4-5%-nyi fogyást, évente 1200-1400 tanítónak a szolgálatból való kiválását is figyelembe vesszük” — szögezte le *Rozsondai Zoltán.* (1948. 105–106.)

²⁹⁸ A képzés minősége szempontjából vitathatatlan érvelés gyenge pontja, hogy — érthetően — nem számolhatott kellően az akkor még kevésbé súlyosnak érzékelt, ám egy éven belül égetővé váló pedagógushiánnyal. Utóbbi esetben ugyanis, a szaktanítói tanfolyam hallgatói nem nélkülözhetők az általános iskolákból tanulmányaik éveire. 1956. május 21-én a minisztérium akkori vezetői éppen ezzel magyarázták „a pedagógusképzés színvonalát illető kényszerű engedményeket”. (Erdey-Grúz Tibor miniszter 1956. május 21-i előterjesztésében. MOL XIX-I-2-m-152/1956. 25. d. és M-KS-276-91/33. ö. e.)

²⁹⁹ *Tesléry Károly* 1946 nyarán — a VKM népiskolai/általános iskolai ügyosztályán feldolgozott országos felmérés alapján úgy vélte, hogy akkor az országban csak a népiskolák elkerülhetetlen fejlesztéséhez az alkalmazásban álló 22.560 tanító mellett további 5549 tanítóra van szükség, s ennek még kb. kétszeresére az általános iskolák megeremtéséhez, vagyis összesen kb. 15.000 pedagógusra. (1946/12. 2–3.)

³⁰⁰ Akkoriban a budapesti pedagógiai főiskola első évfolyamán 82 hallgató tanult, a szegedi főiskolán pedig ennél is kevesebb. *A létszám jelentős emeléséhez további anyagi eszközökre s a füllegális szervezés nyilvánossá tételére, a főiskola jellegének, céljának megismertetésére, megfelelő propagandára volt szükség,* ami csak 1948 áprilisától–májusától vált lehetségessé: az egyházakkal az iskolák feletti befolyás megszerzéséért vívott harc nyílttá válásával. (*Faragó L.* 1948/10. 209.; *Szabolcsi M.* 1948/10. 211–212.)

³⁰¹ „Felvetődik még a kérdés: *milyen lesz az átalakulás üteme, az intézetek fokozatos megszűnése. Ezt a kérdést a pedagógiai főiskolák kifejlődésének üteme határozza meg.* Ez pedig az ország pénzügyi lehetőségeinek s az intézetek benépesítésének a függvénye. A benépesítés is lényegében pénzkérdés. Egy intézmény benépesülése két módon történhetik: mesterségesen és természetesen. A mesterséges benépesítés eszközei: az ingyenes tanulás biztosítása, a tanulásra való berendelés, a jövő munkahely kötelező biztosítása. Mondanunk sem kell, hogy ennél sokkal értékesebb a természetes benépesülés. Ennek alapja a főiskola természetes vonzó hatása s az általános iskolai nevelő életkörülményeinek a mainál jóval kedvezőbb, a más főiskolai képesítésűek

életkörülményeivel egyenlő mértékű biztosítása. *A legfőbb kérdés tehát pénzkérdés* — írta Rozsondai Zoltán, nem hagyva kétséget az iránt, hogy a háború következményeivel és a békeszerződésben előírt kötelezettségekkel birkózó Magyarországon ez könnyen az egységes általános iskolai nevelőképzés bevezetése Achilles-sarkának bizonyulhat. (107. Kiemelés tőlem — D. P.) — Átmeneteket kereső álláspontja a lengyelországi megoldással mutatott rokonságot, amennyiben ott e pedagógiai főiskolák felállítása mellett — tekintettel a nevelőhiányra — „a pedagógiai líceumokat ideiglenesen kénytelenek voltak még nyitva tartani”. (*Vajda Gy. M.* 1948/16. 388.)

³⁰² Az alábbiakból kiderül, hogy ennek éppen az ellenkezője történt (habár „a kultúra rombolásának útja” ezúttal is „csupa jó szándékkal volt kikövezeve” (*Prohászka L.* 1946. 18.):

- az egyházakkal folytatott iskolapolitikai küzdelem áldatlan következményeként a tanítóképző intézeti tanárság jelentős része (a szerzetes tanárok) elvesztek a pedagógusképzés számára, s a megmaradók egy része is — az egyre rigidebbé váló világnézeti-politikai követelmények érvényesítése során — elkerült a tanítóképzés területéről;
- az intézménytípus meggondolatlan átalakítások sorozatán esett át,
- képzési ideje — egy évtizedre — az 1923 előtti szintre csökkent,
- s mindenek következményeképpen a növendékek is megszenvedték a folyamatos átszervezés következményeit.

Az utóbbira egyetlen példát idézünk, az óvónő N. E.-nek 1957. január 18-i, a *Népszabadsághoz* írt leveléből: „Amikor én az iskolát végeztem, 1947–1951-ben, állandóan változott az iskolatípus. Kezdtem felekezeti iskolában (lévén a tanítóképző egyházi iskola) mint líceumban. ... *A második osztály már államosított iskola volt*, de nem ez volt a baj, hanem a következő: *igazgatónk az év elején, egy napon kijelentette, hogy az óvónőképző nálunk is megnyílik, mert nagy szükség van óvónőkre. Aki jelentkezik, déli 12 óráig szólhat. Hozzátettem, hogy az óvónőképző 4 osztályú lesz, érettségivel egyenlő értékű, a tanítóképző pedig 7 éves főiskolai jellegű.* Ezek után kellett eldönteni sorsunkat. Nekem nem a tanulási idő számított, mert jó tanuló voltam, szerettem is tanulni, s gyermekkorom óta a tanítói hivatásra készültem, de arra kellett gondolni, hogy özvegy édesanyám van, s a legnagyobb áldozatok árán tud csak taníttatni 4 évig is. Ez... vezérelt, amikor jelentkeztem az óvónőképzőbe. (Legyen átkozott az a perc.) Így azután különbözeti vizsgát tettünk 16-an, s a II. osztályt már velük együtt óvónőképzőben végeztem. A III. osztály pedagógiai gimnázium néven készített minket hivatásunkra. Míg a IV. osztály ismét óvónőképzővé lett. Mire III. osztályba jártunk, megtudtuk, hogy a tanítóképző is csak 4 éves, az 5. az már gyakorlóév. Jelentkeztem átlépésre, de igazgatóm jóvoltából (legyen áldott az ő neve) ez nem történhetett meg. Visszaút nem volt. Mikor pedig mi a IV. osztályban képesítőztünk, az alattunk lévő III. osztály is képesítő vizsgát tett, ugyanis akkorra az óvónőképző már 3 éves lett. ... S mi lett ennek a következménye? Csak a magam életéről szólhatok, de bizonyára nem csak az én sorsom. Életemet elhibáztam. Hivatástudat nélkül elkeseredve, mintegy rabságra ítélve végeztem munkámat. ... El kellett helyezkednem, mert kenyérre szükségem volt. ... Elmondani sok lenne... mennyit szenvedtem én amiatt, hogy óvónő lettem. Pedig tudásom annyi, mint egy tanítóé, s az iskolás gyermekekkel boldog örömmel foglalkozom. Elkeserítő arra gondolni, hogy számomra már semmi kiút nincs, s mint óvónőnek kell meghalnom egyszer? Megpróbálkoztam az elmúlt évben is kérvényezni, hogy tanítóképzőbe iratkozhassak, de visszautasítottak azzal, hogy elmúltam már 20 éves és nem vagyok hajadon, így nincs rá lehetőség. ... [K]érem, juttassák el leveletem olyan illetékes személyhez, akin múlik, hogy milyen lesz a jövőbeni tanítóképző... vegyék figyelembe a hivatást, ne kényszerítsenek senkit sem akarata ellenére más pályára, s adjanak lehetőséget az elhibázott életűeknek arra, hogy, ha lehet, helyrehozhassák még az életpálya-választást. Gondolok olyanokra is, akik pl. tanítóképzőbe akartak iratkozni, de származás

- miatt — kisiparos — csak óvónőképzőbe vettek fel....” (MOL XIX-I-2-f 847-8531-N6/1957. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁰³ Az idézett levél a Rozsondai család birtokában van. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) A Horthy-korszak nevelésügyéről alkotott véleményének summázatát lásd.: *Kemény G.* 1945/c. 35–50.; 1986. 270–289.
- ³⁰⁴ MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁰⁵ PIL SZKL 44. f. 41. d. 369. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Mérei Ferenc 1948. április 13-án röviden véleményezte Alexits anyagát, s ebben újra felvetette: „Egy kérdés hiányzik: mi történjek a tanítóképző intézeti tanárokkal?” (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.)
- ³⁰⁶ Nem számoltak az általános iskola felső tagozatának „elszívó hatásával”, ezért az oktatáspolitikai irányítói rövidesen a tanítóihiány jelenségével szembesültek, olyannyira, hogy 1951 szeptemberében már képzés nélküli (líceumi érettségivel rendelkező) tanítók alkalmazását is megengedték — a tanítói képzés megszerzését előírva számukra. (MOL XIX-I-1-g-1250-K-10/1951. 350. d.) Egy évized múltán ugyanis már kétszer annyi pedagógus tanított az általános iskolákban 200.000-rel több tanulót, mint 1938-ban, a megfelelő osztályokban. (MOL M-KS-288-33/1958/4. 186.)
- ³⁰⁷ A javaslatból csak a mondandóknak szempontjából érdekes részleteket idézzük:
 „A *Budapest XII. ker.* átalakul fiúgimnáziummá, amelyben a klasszikus és természettudományi tagozatok mellé *kísérletileg bevezetjük harmadik tagozatként a szociológiai, pedagógiai és pszichológiai tárgyakat tanító tagozatot.*
 A *cinkotai* tanítóképző átalakul leánygimnáziummá ugyanolyan kísérleti tagozattal, mint a XII. kerületi...
 A *pápai* tanítóképző átalakul pedagógiai főiskolává. *Tanári kara azonban nem megy át automatikusan főiskolai tanárnak, hanem egyéb helyen nyer megfelelő beosztást.*” (PIL SZKL 44. f. 41. d. 369. dosszié; MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁰⁸ Mindebből a kérdés tudatos „lebegtetése” következett volna, ám egyes tankerületi tisztviselők, pl. a miskolci tankerület főigazgató-helyettese, az egri érseki tanítóképzőben tett 1948. januári látogatása záró értekeztetén, 27-én egyértelműen fogalmazott: „Az iskolareform magával hozza nevelőképzésünk reformját is, a tanítóképző intézetek mai formájukban megszűnnek. Másfajta iskolává való átalakításuk szükséges. Ma nem ismerjük pontosan az új középiskola tervezetét, az új feladatokat ismerjük, s erre minden nevelőnek készülnie kell. A készülés első feltétele, hogy a nevelő a szó helyes értelmében valóban haladó szellemű legyen” — fogalmazott Zatskó Gyula. (HML VIII. 56/23. 1948. január 27-i tanári értekezlet jegyzőkönyve.)
- ³⁰⁹ Vö.: *Bollókné P. I.* 1996/1–2. 61–64.
- ³¹⁰ *Kovács Péternek*, a pedagógus-szakszervezet szervezőtitkárának egy 1948. július 9-i írása is ilyen szemléletet tükrözött: „Sajnos *pedagógusaink egy része még ma sem tud beilleszkedni a népi demokrácia célkitűzéseibe...* idegenkedik a mai szellem átvételétől, [holott] a régi rendszerben alig-alig jelentkezett ideológiai ellenkezés a pedagógusok részéről! ... Zokszó, bírálat, sőt gyakran gondolkodás nélkül — itt-ott — meggyőződésük ellenére végrehajtották azokat, mert erre neveltek az akkori tanítóképzők, melyekben, hasonlóan a többi iskolához, a német drill-szerű fegyelmzés és a külső tekintély elvén felépülő nevelés folyt... tervszerűen szolgálalkúságra neveltek. Az új rendszerű nevelőképzéssel, tovább- és átképzéssel a múlt rendszernek ezeket a maradványait rövidesen felszámolja a demokrácia. ... Most, hogy az iskolák irányítása, szellemi vezetése és a tankönyv — ezek fontos és döntő nevelési tényezők — a demokrácia kezébe kerültek, semmi akadály a demokratikus nevelési rendszerünk kibontakozásának” — írta, az új szituáció adta lehetőségeket némiképp túlértékelve, s változatlanul a pedagógusok alkalmazkodó képességére apellálva a szakszervezeti vezető. (PIL SZKL 44. f. 17. d 160. dosszié;

- Kovács P. 1948/15–16. 14–15. Kiemelés tőlem — D. P. vö.: *Az az „átképző tanfolyam”* 1920/5. 1–2.) A Köznevelési Bizottságnak az 1948. július 15. és október 31. közötti időszakra szóló munkatervében is első helyen szerepelt „az iskolák államosításával elért döntő győzelmünk kihasználása a pedagógusok végleges megnyerésére, közoktatásunk demokratizálására, iskoláink tanulmányi színvonalának emelésére”. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 24. t.)
- ³¹¹ Vö.: Pataki F. 1974. 9–16., 2003. 117–129., 2005. 173–180.; Hunyady Gy. 1999/1. 69–70., valamint Imre S. 1936. 27–45.
- ³¹² Mérei Ferencnek egy 1948. eleji vezetőségi ülésen készült jegyzetében olvasható e megfogalmazás. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³¹³ A tradíciókkal való szakítás plasztikus példájaként, „a polgári hagyományokkal való leszámolás” sztálini elvéből kiindulva bírálta „a nevelésügyi hagyományok rabszolgáit”: Faragó Lászlót és Kiss Árpádot „A nevelés szocialista fogalma” című cikkében *Tettemanti Béla*. (1949/19. 533–534.)
- ³¹⁴ Amikor az államosítást követően kiderült, hogy a fakultatív hitoktatásra a pedagógiai gimnáziummá átalakított tanítóképzőkben a középiskolák közül a legnagyobb arányban jelentkeztek (76,2%), s hogy kevésbé hajlandók a „lemorzsolódásra” is, a VKM Kollégiumának balatonkenesei értekezletén, 1950 januárjában *Mérei Ferenc* radikális intézkedést javasolt: „a pedagógiai gimnáziumok kérdéséhez... ott a [hittan] lemorzsolódás 10%. Mindnyájan tudjuk, hogy itt leglényegesebb a kérdés. ... [B]orzalmas dolog, hogy klerikális tanítókat képeznek és jövőre, két év múlva klerikális tanítók mennek ki. Azt javaslom, hogy ebben a kérdésben azonnal hozzunk határozatot. Úgy hiszem ugyanis, hogy ez nem választható el attól, hogy a volt egyházi iskolákról van szó. A nevelői kar figyelemreméltó része az egyház alatt is tanított. ... Úgy gondolom, hogy 4-500 olyan személyi van, akinek a szerepe ebből a szempontból jelentős. Véleményem szerint a VKM személyzeti osztályának ezt a kérdést külön meg kellene vizsgálnia, személy szerint végignézve őket. ... Azután a szükségletekhez képest... átcsoportosítást, áthelyezést kell végrehajtani. ... [A] pedagógiai gimnáziumok esetében nem várhatjuk meg a szívós és lassú munka eredményét. ... [J]javaslom, hogy ezen a ponton a radikálisabb beavatkozás útját keressük. ... Azokat tehát, akiknél a klerikális kötöttség nem olyan természetű, hogy ki kellene őket zárni a tanári pályáról, de olyan természetű, hogy a pedagógiai gimnáziumokban kártékony, át kellene helyezni más gimnáziumokba. A kártékonyság küszöbe a pedagógiai gimnáziumokban alacsonyabban van, mint a többi középiskolában. Ezért javaslom, hogy... itt radikális intézkedések történjenek.” (MOL XIX-I-1-r 2. d. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: MOL M-KS-276-89-285. 61.) — Méreit már félreállították, amikor az intézetekké nyilvánított tanítóképzőkben a VKM 1240-V-3/1950. IV. sz. rendeletével 1950 szeptemberében megszüntették a hitoktatást és megszigorították a tanítóképzőkbe jelentkezők felvételét. A munkás-paraszt származásúak közül elsősorban az „ateista, antiklerikális szülők gyermekeit” szándékoztak felvenni, különösen, „ha maguk is ilyen beállítottságúak voltak”. (MOL M-KS-276-89-285. 61. valamint XIX-I-1-g-1280-K-91-1-10-1950. 313. d.; *Köpeczi Bócz E.* 2004. 38–39.)
- ³¹⁵ *A Pedagógiai Főiskola feladata és szervezete*. 1948. 149. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³¹⁶ A pápai Ranolder Intézetbe 1944–1948 között járt *R. J.-né* (Sárközi Diánának 2006-ban adott interjújában) úgy emlékezett, hogy a képzőben „keresztény jobboldali értékeket” kaptak.
- ³¹⁷ Vö.: *Fodor G.* 1988.
- ³¹⁸ Előterjesztés az általános iskolai nevelőképzés (pedagógiai főiskolák) jelenlegi helyzetének és fejlesztési terveinek tárgyában. PIL SZKL 44. f. 41. d. 368. dosszié, MOL XXVI-I-1-a 9. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) Mérei pozíciójának értelmezéséhez lásd: *Mérei F.* 1949. 189–191., 1975. 107–111., 1977. 635–643.; *G. Donáth B.* 1989. 70–72.; *Köte S.* 1989. 81–84.; *Litván Gy.* 1989. 115–115.; *Erős F.* 1995. 123–126.; *Pléh Cs.* – *Bodor P.* – *Lányi G.* 1998. 303–304. és 308–309.; *Lányi G.* 2001. 54.; *Tamási P.* 2001. 293–295. Vö.: *Ständeisky É.* 1999/1. 106–114.

Amit az MKP prominenseinek a tradícióhoz való viszonyáról írtunk, teljesen konkrétan, a tanítóképzésre vonatkozóan értendő, hiszen az értelmiségi politika általános kérdéseiről szóló dokumentumaikban a radikális fordulat mellett elméletileg gyakran hangoztatták — az újraértékelt — hagyományok megőrzésének jelentőségét. (Lásd pl. Mérei anyagaiban: MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t.)

³¹⁹ Az 1938. évi XIII. és XIV. törvénycikkeket s a végrehajtásukat átmenetileg felfüggesztő 55.600/1941. számú VKM-rendeletet „felülíró” miniszteri utasítás — a pedagógiai főiskolák helyzetének jogi rendezetlensége folytán — „nem jelent meg sem a Magyar Közlönyben, sem a Köznevelésben. [Ezért] a kultuszminisztérium ügyviteli intézkedéseként tekinthető” — írta Rozsondai Károly felettesének, a dunántúli püspöknek, 1948. május 25-én. (EOL DEE TI STL 1941-48. 89. d. és MEE TBI 30. cs.)

³²⁰ Baróti Dezső miniszteri tanácsos 1948. május 18-án a tankerületi főigazgatókhoz címzett — az egyházi iskolafenntartóknak is megküldött — 45.053/1948. III. számú körlevelében közölte: „az osztálytanítók képesítésében mutatkozó túltermelésre való tekintettel a fokozatosan megszűnő tanító(nő)képző intézetekben a képesítés megszerzését *kizárólag* azok számára kívánom biztosítani, akik tanulmányaikat tanítóképző intézetben (líceumban) kezdték és jelenleg a tanító(nő)képző intézet IV. osztályának tanulói. A jövőben tehát középiskolai érettségi bizonyítvány alapján tanítóképző intézeti tanterv-különbözeti vizsgálatra engedélyt nem adok”. (MREZSL 2. d. f. 52. d. 3972/1948.)

A líceumi III. osztályok rövidesen, a beiskolázásukkor kilátásba helyezett tanulmányok folytatásának lehetőségét kérő levelekkel árasztották el a VKM-et, amelyekre *Alexits György* államtitkár június 7-én a 162.078/1948. V. sz. rendeletével elutasítóan reagált. Az egri pedagógiai gimnázium időközben IV. (líceumi) osztályossá lett tanulói 1949. október 13-án, akkor célravezető érveléssel (M-KS-276-86/9. 3.) kérték, hogy tanulmányaik végén tanítói oklevelet szerezhessenek: „95%-ban szegény munkás- és parasztszülők gyermekei vagyunk, akiket szüleink tanulmányaink kezdetén azzal a tudattal adtak a tanítóképzőbe, hogy 5 év alatt tanítói oklevélhez jutunk. Iskoláztatásunkra csak ilyen kilátások mellett vállalkozni, s az újabb három esztendőre terjedő főiskolai iskoláztatásunkhoz szükséges anyagi támogatást legtöbbször számunkra már nem tudnák biztosítani.” A sorozatos kérésekre *Rozsondai Zoltán* novemberben rendelttervezetet készített, miszerint „a líceum IV. osztályos tanulói egyéni kiválasztás alapján a tanítóképző intézet IV. osztályának a második félévben, V. osztályának az 1950/51. évben való elvégzése után általános iskolai tanítói oklevelet szerezhhetnek”. Javaslatára *Szávai Nándor* államtitkár, 1949. december 16-án, 1250-129/1949. IV. sz. utasításával, bizonyos feltételek (pl. tanulmányi eredmény) megléte esetén engedélyezte a líceumi IV. osztályos tanulók számára tanítóképző intézeti osztályok szervezését. (MOL XIX-I-1-1 Nyíregyháza-1948. 3. d., egri ped. gimn. 1949. 1. d., győri tanítóképző-1949. és Kunszentmárton-1949. 2. d., XIX-I-1-g-Min.-1250-58/IV. 304. d., P 2076. 21. d. 5613/1948.; FML VI. 501 1944–1949. 5. d. 1254-10001-4/1949. IV. 2.) Az állandó változtatás, kapkodás nyomot hagyott a képzés színvonalán is: „A képző jó lett volna, ha nem variálnak... de a líceumi tanítóképzésnek, annak, hogy csak a IV. év második félévében kezdünk intenzíven hospitálni és tanítani, s mivel 30-an voltunk az osztályban az lett az eredménye, hogy egyes óravezetést nem is láttunk sajnos. Fogalmunk sem volt, hogy mi fán terem a fogalmazástanítás vagy az 1. osztályban az új módszer szerinti betűtanítás; a készségtárgyakról nem is beszélve! ... Nem készítettek fel semmire, amikor kiküldtek. Osztatlan alsó tagozatba kerülve azt sem tudtam, mi a Melnyikov-módszer, a tanmenet. Minket [az időközben tapasztalt tanítóhiányra tekintettel — D. P.] sebbel-dobbal kidobtak. Sajnos nagyon megkínlódtam azt, hogy — jeles tanuló lévén — egy puszta, 2 tanerős iskolába helyeztek [alig néhány éve felső tagozatban tanító férjével — D. P.] Pósténypusztára... Mivel az anyaiskola Ludányhalásziiban, 5 km-re volt — amit csak gyalog vagy kerékpárral lehetett megtenni —, az igazgatóm, csak három alkalom-

mal jött el látogatni egész évben. Előfordult, hogy jött a felügyelő, én tanítottam a saját fejem szerint, mire Ő csodálkozott, leültetett és bemutató órát tartott” — emlékezett 2005. január 30-i levelében s a velem való beszélgetés során a cinkotai képzőből 1950 augusztusában gyakorlatra küldött *P. L.-né*. (Vö.: HML VIII. 56. 20. k. 1943. szeptember 1.; *Miklósvári S.* 1955/19.)

³²¹ A pápai állami képző tehát már nem szerepelt a nevelőképző főiskola lehetséges színhelyeként.

³²² 1948 szeptemberében kezdte tanulmányait az Állami Körösi Csoma Sándor Gimnázium 5. osztályos tanulójaként a budai tanítóképzőben *Peller József*, az ELTE ny. egyetemi docense. Memoárjában olvashatjuk: „Osztályfőnököm Tárkányi Imre latintanár volt. Abban a tanévben a nyolcosztályos gimnázium első három osztályának latintankönyveit tanulmányoztuk. A felzárkóztatás tervét nem ismertük, bizonyára volt ilyen... A második idegen nyelvet angol, francia, orosz közül magunk választhattuk meg” — írta memoárjában a kolléga úr, jelezve, hogy a tanév végén bizonyítványába a „hatodik osztályba léphet” bejegyzés után a „felvettem a pedagógiai gimnázium második osztályába” szöveget írták 1949. szeptember 8-án. A változás következtében a gimnázium mellett elkötelezettek közül sokan távoztak, így a humán-, ill. reálosztályok tanulóiból egy pedagógiai osztály alakulhatott csak, összesen 20 tanulóval. Megszűnt az idegen nyelv választhatósága is: mindenki csak oroszot tanulhatott a továbbiakban. (2005. 1–2. és 13. A memoár rendelkezésemre bocsátását köszönöm.)

³²³ EOL MEE TBI 30. cs. és DEE TI STL 1941-48. 89. d.; MREZSL 2. d. f. 53. d. 2957/1948.; PL 3081/1948. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Az iskolák államosítást követően a rendelkezés hatályát az MDP Köznevelési Bizottságának 1948. június 22-i állásfoglalása szellemében a 168.098/1948. V. számú, a 45.500/1948., a 164.975/1948. V. 2., a 167.090./1948. V. 2. számú VKM-rendelettel a volt egyházi képzőkre is kiterjesztették. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. és 8. d. 46. t., valamint MOL M-KS-276-109/3. ö. e.; MREZSL 2. d. f. 53. d. 5607/1948.; FML VI. 501. 17. d. 1940/49. és GyMSM SL. XXVI. 60. 1. d. 8/1948-49., XXVI. 61. 1. d. 11/1948-49. sz.)

³²⁴ Ez semmit sem változtat azon, hogy sokáig elfeledkeztek Rozsondai Zoltán korrekter tanulmányáról, olyannyira, hogy egy 1954. június 2-án „a pedagógusképzés megjavítására és a pedagógusfelesleg felhasználására” irányuló javaslatban a pártközpont munkatársai a történeti előzményekre vonatkozóan igen tájékozatlanoknak mutatkoztak, s csacsiságokat írtak: „A tanítóképző 1920-ban 6 éves volt, a gazdasági válság idején csökkentették a tanulmányi időt 5 évre. 1938-ban újra 6 évre emelték fel, majd a háború alatt 5 évre szállították le” — vélték az előterjesztők. (MOL M-KS-276-89/313 ö. e. 157–158.)

³²⁵ Vö.: *Merton, K. R.* 1968. 301. és *Az elsodort köztisztviselő* 1948/21. 1.

³²⁶ Az ügyosztály 1948. szeptemberi munkatervében *Rozsondai Zoltán* jelezte: „Amíg a tanítóképzés területén, tehát az ügyosztály munkaterületének 80-85%-án a munkajelleg felszámoló és átszervező, addig az óvónőképzés területén, a munkaterület 15-20%-án erősen építő, fejlesztő.” Számoltak az ebből adódó „káderpolitikai lehetőséggel” az MDP illetékesei is. Egy valószínűleg *Mérei Ferenc*től származó, 1948. október 12-i feljegyzésben olvashatjuk: „A VKM V. főosztályára óvónőképző intézeti előadónak kell most bemenni, mert a tanítóképzői ügyosztály 1949 nyarán, a tanítóképző intézetek megszűnésével egyidejűleg mai szerkezetében megszűnik és átalakul óvónőképző ügyosztállyá. Ennek előkészítésére és a már meglévő óvónőképző intézetek ügyeinek irányítására kell erős elvtársnak bemenni.” (MOL XXVI-I-1-a 11. d. 69. t. Kiemelés tőlem — D. P.)

³²⁷ *Rozsondai Zoltán*: A tanítóképzés a múltban és ma. (Feljegyzés, 1951. január 20.)

³²⁸ Lásd erről: *Az ország katolikus* 1948/40. 1.; *Iskolánk védelme* 1948/40. 5. és 41. 2.; *A vádlottak padjáról* 1948/41. 1.; *Igaz-e* 1948/42. 1–2.; *Mikler K.* 1948/1. 5.; *Dezséry L.* 1948/1. 5.; *Reök I.* 1948/2. 7.; *Dancsné szerk.* 1979. 772–775. és 799–820.; *Faragó L. – Kiss Á.* 1949. 286–287.; *Ortutay Gy.* 1965. 393–401.; *Horváth M.* 1975. 141–157.; *Balogh S. – Izsák szerk.* 1980. 448.; *Izsák L.* 1985. 134–139.; *Kovács É. – Pöcze G.* 1988. 35–54.; *Fürj Z.* 1992. 1206–1218.; *Drahos*

P. 1993. 34–36. és 45.; *Mészáros I.* 1994. 72., 2002/3. 13–153.; *Knausz I.* 1998. 27–67.; *Balogh M.* 2000/6. 402–416.; *Gergely J.* 2000. 138–151.; *Kardos J.* 2000. 152–160.; *Nagy P. T.* 2000. 165–194.

A változás jellegét illetően igen tanúságosaknak tűnnek *Becht József* miskolci evangélikus tanítóképző igazgató elköszönő szavai a felügyelő bizottság utolsó, 1948. július 12-i ülésén: „Igazgató jelenti, hogy a felügyelő bizottsággal szemben köteles felelőssége július 1-jével megszűnt, nemcsak azért, mert ezzel a nappal kezdődik nyugdíjazása, hanem azért is, mert az intézet megjelölésében az evangélikus kitétel már nem használható... Majd így folytatta: »Eés itt érkeztem el ahhoz a pillanathoz, amelyben akarva, nem akarva visszanezék a mögöttem álló tanévek hosszú sorára. Az a Becht József, akinek arcképe a folyosó falán függő, szolgálatának első éve végén készült tablón látható, nem is álmodhatta akkor, hogy a dolgok hova fejlődnek, hogy éppen ő lesz, aki bejelenti az evangélikus tanítóképző megszűnését. Ami akkor volt, ma álmoknak tűnik. Királyság, I. világháború, tanácsköztársaság, kormányzóság, II. világháború, köztársaság — elegendő ez a felsorolás is. Mindmegannyi eskü, új célkitűzés, amely a legjobban mutatja ennek a korszaknak a nyugtalan, átalakuló képét. A fejlődésnek még nincs vége, de a lehetőségek a tényleges szolgálatomon már túl esnek, ezeknek már csak szemlélője lehetek« — fogalmazott, egy egész generáció életérzését közvetítve, az igazgató úr. (EOL TEE MT VII. 3. d. 980-7/1948. Vö.: Életrajzával. EOL Analekta Hrabács József hagyatéka. Kiemelés tőlem — D. P.)

³²⁹ Már 1948. május 5-én javaslat készült a Politikai Bizottság számára a felekezeti iskolák államosításáról, melyben leszögezték: „Az államosított felekezeti tanítóképzők szeptember 1-jétől kezdve éppúgy fokozatosan leépülnek, mint az államiak.” (PIL 274. f. 24/12.; PIL SZKL 44. f. 41. d. 369. dosszié) Azt, hogy a tanítóképzős első osztályok helyébe más típusú osztályok indítandók, ekkoriban már a történeti egyházak is megértették. Tárgyaltak is az új osztályok lehetséges profiljáról, miközben — legalábbis látszólag — nem számoltak az államosítás lehetőségével, sőt a katolikus képzők felsőévesei számára a gyakorlati képzés új rendjét határozták meg 1948. február 21-én. (KÉL I. 3. d. 2180. 2297-98/48. isk.; MREZSL 2. d. f. 53. d. 1513., 6497/1948.; EOL MEE TBI 30. cs. 1948. április 28–29. 87. sz. és DEE TI STL 1941–48. 89. d. 4053/VI. 204/4/948. valamint PÉJ 1939–1952. az 1948. június 4-i értekezlet 18. pontja; BFL VIII. 135. a. 345/1947–48. 318/1947–48.)

³³⁰ A Rozsondai család bocsátotta rendelkezésemre, köszönet érte.

³³¹ Rozsondai Zoltán az 1948. június 12-én Alexits György államtitkár és Baróti Dezső miniszteri tanácsos irányításával az államosítás végrehajtásának koordinálására létrehozott tárcaközi bizottság tagjaként tevékenykedett. A tanítóképzés területén szerepe volt a képzők és korábbi fenntartók, a szerzetesrendek közötti ingatlanmegosztási folyamatokban is. 1949 nyarán például kétszer is felkereste ezért az államosított veszprémi tanítónőképzőt. (*Dancsné szerk.* 1979. 773–774.; VeML XXVI. 65. Az 1949. szeptember 10-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében.)

³³² A püspöki kar, illetve a rendfőnökök erre vonatkozó utasításairól (s az utóbbiak korábbi magatartásáról), tárgyalásairól lásd: *Dancsné szerk.* 1979. 772–773.; az 1948. június 16-i rendfőnöki értekezlet jegyzőkönyvét, valamint a tanító rendi főnököknek a püspöki kar június 24-i felhatalmazását követő tárgyalásairól készült Pro memóriát lásd: KÉL I. 3. a.; Vö.: *Gianone A.* 2003/1. 115–116.; *Szerzetesek állami alkalmazása* 1948/30. 3.; *Szerzetesek és a tanítás* 1948/34. 2.

A hivatásukat féltő szerzetesek/szerzetesnők részt vállaltak az államosítás elleni küzdelemből, ugyanakkor abban reménykedtek, hogy előljáróik megtalálják a módját annak, hogy hivatásukat az államosítás ellenére folytathassák. Amikor erre nem kerülhetett sor, véleményük megoszlott. A többség megértette a hercegprímás döntését, fegyelmetten tudomásul vette a helyzetet s leggyakrabban — felsőbb utasításra — a következő választ küldte az állami kinevezésre: „Államosított iskolában, hittanítást kivéve, alkalmazást nem vállalhatok, mivel mint szerzetes csak (rendfőnökömtől, szerzetesnővér: egyházi főhatóságomtól) fogadhatok el szolgálati beosz-

tást. Ezt az állásfoglalásomat csak akkor változtattam meg, ha az iskolakérdésben az illetékes egyházi főhatóságok és a kormányzat között megegyezés jön létre” — olvashatjuk az esztergomi főegyházmegegyéből származó, a kalocsai érseki főhatóság által szétküldött válaszlévlé-formulában. (KÉL I. 3. a. 1948. július 7.) Mások úgy vélték, hogy „a kommunisták lassan akartak eltávolítani bennünket az oktatásból, Mindszenty megkímélte a kommunistákat ettől, maga végezte el ezt helyettük”. (KÉL I. 3. a ; MOL M-KS-276-106-135. 3. és 31. Vö.: *Mészáros I.* 2000. 299-304., 2002/1. 62–73., 2002/3. 153–156.) Néhányan (kevesen) a szerzetesi és a pedagógusi hivatás közül az utóbbit választották. — Az így kialakult helyzetet a VKM hamar kihasználta: 1948. november 8-án a 36. és 37/1948. eln. számú rendeletekkel próbálta távol tartani az állami szolgálatot nem vállalt egyházi személyeket az iskolák tanulóitól. (KEMÖL VIII. 1. b. 24. és 25/1948-49.) A szerzetesrendek főnökei a fele részben államosított rendházi épületek államosítása ellen tiltakozó, 1950. április 15-i, Rákosihoz írt levelükben diplomatikusan „egyes helyi hatóságoknak” tulajdonították, hogy „valósággal mint fertőző betegeket zártak el bennünket az ifjúsággal való legelemibb érintkezéstől is... Az utóbbi hónapokban... a szerzetesházak ellen különféle címeken indított eljárások egyre jobban figyelmen kívül hagyják a vallásszabadság... alkotmányos elvét... Sok áldozattal és lemondással felépített házainkban nemegyszer gettószerűen zsúfolnak össze vagy azokat elhagyni kényszerítenek bennünket; az iskolák államosításáról szóló törvényre hivatkozva, de annak tételes korlátait messze túllépve” — panaszolták, 10 tagú küldöttségük fogadását kérve. *Darvas József* ezzel *szemben a tanulók és szerzetesek elkülönítésének kívánatosságára, az államosított iskolaépületekben lévő kápolnák megszüntetésére, „33 iskolai és kollégiumi objektum felszabadítására” s az akció révén „nyerhető” 3900 új kollégiumi férőhelyre* hivatkozva, kérte a tervek megvalósítását. „A javaslat szerintem helyes és belevág a vonalba” — írta (a nyári fejleményekre utalva) április 18-án *Rákosi Mátyás* a miniszter levelére. Napokon belül egyetértését nyilvánította *Gerő Ernő, Farkas Mihály és Kádár János* is. A kikényszerített 1950. augusztus 30-i „megállapodást” kísérő szeptember 1-jei kormánynyilatkozatot követően némiképp változott a helyzet: korlátozott számban hajlandónak mutatkoztak volt szerzetesek állami szolgálatba vételére. (MOL M-KS-276-65-353. 19–30., 36–37., 41., 59.; *Gergely J. szerk.* 1990. 11–12., 307., 328.; *Drahos P.* 1993. 39. A történetekhez lásd továbbá: *Szabó Cs. szerk.* 2001.; *Balogh M. – Szabó Cs. szerk.* 2002.; *Mészáros I.* 2000., 2002/1.)

³³³ Az államosított iskolák — köztük a tanító(nő)képzők — világi tanárait *Mindszenty József hercegprímás* 1948. június 12-i, a püspöki karhoz írt körlevelében arra intette, hogy „ha létfenntartásuk vagy családi tekintetből alkalmazásban maradni kényszerülnek, sohasé feledkezzenek meg az egyházhoz való hűséges ragaszkodás lelkiismeretbeli kötelességéről. Akiket az életkörülmények eddigi pályájuknak erre a nagy törésére nem kényszerítenek, a katolikus egyházat és a katolikus szülőket ért kétségtelen jogfosztás átérzésében, egyházukhoz és a katolikus iskolákhoz való törhetetlen hűségüknek tiszteletreméltó bizonyosságát és példáját azzal szolgálhatják, ha nem katolikus lelkiségi iskolában tanításra nem vállalkoznak.” (*Dancsné szerk.* 1979. 772.) A püspöki kar egyes tagjai, így pl. *Czapik Gyula egri érsek* maradásra ösztönözték világi tanáraikat. *Somos Lajos*, az érseki tanítóképző — az államosítás során tisztében meghagyott — igazgatója a tantesület június 16-i értekezletén kifejtette: „szeretnők, ha a jövőben is ennek a hivatásnak élhetnénk, a demokratikus szellemben megújított Magyarország továbbra is értékes munkásai lehetnénk”. Majd közölte „az iskolafenntartó egyházi főhatóságnak azt az álláspontját, hogy intézetünk minden alkalmazottja vállalja a munkát az új helyzetben is, mert bízik benne, hogy katolikus hitelveihez és meggyőződéséhez mindenki hú maradhat.” (HML VIII. 56/23. az 1948. június 16-i értekezlet jegyzőkönyvében.)

³³⁴ Vö. az államosítás költségeinek kimutatásaival: MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. és 8. d. 46. t.; A bizottság határozatai: MOL M-KS-276. f. 106/13. 1. és 109/3. ö. e.

³³⁵ „Líceumokban és tanítóképzőkben 310 pedagógus helye ürtült meg, ebből részleges áthelyezésekkel 60 állást tudtak a tanév megnyitása előtt betölteni” — írta az OPKM államosítási pályázatainak anyagai alapján Kovács Éva és Pócze Gábor. (1988. 53.) A tanárhányi enyhítésére több iskolát összevontak (pl. a kecskeméti tanítónőképzőket, a budapesti VII. kerületi állami tanítónőképzőt és a Ranolder Intézet államosított képzőjét — lásd erről a Hegedüs-kormány időszakát tárgyaló tanulmány 4. fejezetét), másutt egész intézményeket áthelyeztek, mint a hajdúdorogit előbb Hajdúnánásra, majd Hajdúböszörménybe. (Az ebből adódó nehézségekről számolt be Csernák Erzsébetnek 2005 tavaszán egy akkori növendék, K. Gy.-né.) Gyakran egy-egy pedagógus ideiglenes áthelyezésével vagy másutt állásban lévő óraadók alkalmazásával próbálták át-hidalni a nehézségeket. Ez történt az Angolkisasszonyok államosított veszprémi tanítónőképzőjében is. Csoknyay József 1949. januári „neveléstudományi tanfelügyelői látogatása” végén kiemelte: „Az intézet jó munkája annyival inkább értékelendő, mivel sok nehézséggel, akadállyal kellett az intézet igazgatójának és nevelőtestületének megküzdnie... a nevelőtestület tagjainak nagy része óraadóként látja el az egyes szaktárgyak tanítását, s így magas óraszám mellett dolgozik. ... A tanulmányi felügyelőnek nem volt lehetősége arra, hogy összehasonlítást tegyen a korábban és a jelenleg folyó nevelést illetően... [de] igen sok jel arra mutat, hogy az államosítás óta az intézet oktatómunkájának színvonala a vázolt nehézségek ellenére sem csökkent, sőt inkább emelkedett” — állította a pápai igazgató. Egy év elteltével már csak 4 óraadó tevékenykedett az intézetben A pedagógusok többsége — igaz, több iskolában is tanítva — már főfoglalkozású tanítóképzői, ill. gimnáziumi tanár volt. (VeML XXVI. 65. Ált. iratok. 277/1948-49., 129/1950. Kiemelés tőlem — D. P.)

³³⁶ „A megszűnő tanítóképző intézetek épületei általában nem tekinthetők szabaddá váltaknak, csupán azokon a helyeken, ahol az intézet teljesen megszűnik. A tanítóképzőkben jelenleg mintegy 12.000, nagy többségükben népi származású tanuló tanul, akiknek tanulási igénye a jelenlegi tanítóképzési rendszer megszűnésével nem szűnik meg. Tanulásuk biztosítására nagyjában akkora teremszükségletre lesz szükség a jövőben is, mint jelenleg. Az ügyosztály munkaterve különös tekintettel van arra, hogy a fokozatosan felszabaduló épületek jövő rendeltetéséről, más intézmény céljaira való átszervezési alkalmazásáról világos képet szerezzen. ... A tanítóképzők megszűnésével együtt jár a tanárság helyzetének, munkaterületének meghatározása. Ennek biztosítása érdekében életrajzi, képességi, minősítési adatok és szakszervezeti jelentések alapján igyekszünk az ügyosztály hatáskörébe tartozó nevelőkről tiszta képet alkotni, hogy a tanítóképzők megszűnésével párhuzamosan lehetőleg mindenki a népi demokratikus magatartása és szakértékének megfelelő munkahelyekre legyen beosztható” — olvashatjuk e munkatervben.

³³⁷ Sok problémával járt a szerzetesi intézményekben államosított képzők és internátusaik elválasztása a továbbra is egyháziak által használt részekről, valamint felszerelésük biztosítása. (Lásd pl.: MOL XIX-I-1-1-kalocsai tanítóképző-1949. 2. d.; VeML XXVI. 65. az 1949. szeptember 10-i értekezlet jegyzőkönyvében.)

³³⁸ Ennek érdekében Rozsondai Zoltán 1948. szeptember 15-én a 171.946/1948. V. 2. számú utasításában pontos kimutatásokat kért a felügyelete alá tartozó intézmények tanáraitól (és alkalmazottairól), sőt minősítési lapjukat is bekérte. (GyMSM SL XXVI. 61. 1. d. 6/1948-49.) Az MDP dombóvári szervezetének — a zárdában megszűnt tanítónőképző szegény növendékei helyben való továbbtanulásának biztosítását kérő — levelét továbbító Szávai államtitkár kérdésére az osztályvezető szeptember 30-án jelentette: a dombóvári állami tanítónőképző „V. osztályát szeptember első hetében megnyitottuk, s ezzel 25 helyi tanulónak a tanítói képesítés megszerzését lehetővé tettük. A pedagógiai tárgyak ellátásáról dr. Szepes Lajos pécsi állami tanítóképző intézeti tanárnak a dombóvári intézethez való időszaki átrendelésével gondoskodtunk. A tanár a hét két napján Dombóváron tanít.” (MOL XIX-I-1-1-Dombóvár-1948. 1. d.)

2005 áprilisában több, ekkoriban képzőbe járt interjúalanyunk (Bódi Gabriellának, Kecskés Adriennek, Kapusi Ádámnak és Heves Sándor Zoltánnak) kitért a volt katolikus képzők államosításából adódó problémákra. A *soproni Isteni Megváltó Leányainak tanítónőképzőjébe* járt K. T.-né megemlítette: „1948 ősztől nekünk igazi tanári karunk nem volt, más állami iskolákból jöttek a tanárok. Csak egy-két pedagógus volt, akit ide neveztek ki. Nagyon zavaros időszak volt.” Egy anonimitást kérő, tanulmányait a *budapesti Salvator Intézetben* kezdő kollégánkat is „szedett-vedett társaság tanította, mert innen-onnan jöttek. Nagyon nehéz helyzetben voltak, mert ez egy egyházi iskola volt, ahol egészen másképp tanítottak, mint az állami iskolákban. Az érettségink is tükrözi ezt, hiszen tankönyvünk sem volt... Történelemtankönyvünk nem is volt, azt se tudta a tanár úr, hogy miből készüljön, mert már másnap mást kellett tanítani, tehát egy nagyon zavaros időszak volt.” Így látja iskolatársa, N. J.-né is: „Egy heterogén társaságot kapkodtak össze a tanári karba, volt nagyon jó tanár és iszonyú is. Így a tanároknak voltak problémái velünk, és egymás között is.” Az államosított *debreceni Svetits Intézet* egykori növendéke, M. I.-né is úgy emlékszik, hogy az apácák helyére került szaktanárok „nem mindegyike volt tanítóképzésre felkészítve. Ezért nekik is elég sok gondot okozott, hogy megismertessenek velünk olyan dolgokat, amelyeket jószerivel ők is akkor ismertek meg. Nagyon jó tanáraink voltak... de nem volt letisztultva még egy-egy tantárgy jellege, mélysége, mert... akkor még alig voltunk túl a második világháború és az ideológiai szempontból eléggé tisztázatlan volt sok minden.” A *szegedi Miasszonyunkról elnevezett Szegegy Iskolanővérek képzőjéből a győri állami tanítónőképzőbe került* D.-né G. A. össze tudja hasonlítani a két intézményt, s úgy találja, hogy „az állami százszor keményebb volt, mint a zárdái”. 1948-ig reggelente az állami intézmény igazgatónőjével és tanáraival is rendszeresen összefutott a templomban, ám az 1948/1949. tanévben már az igazgatónő — brosrúrákból felkészülve — politikai-világneveti felvilágosító órák tartására kényszerült.

³³⁹ Az erre vonatkozó elvi döntés az MDP Agitációs és Propaganda Párt Kollégiumának 1949. május 4-i ülésén körvonalazódott: „A Kollégium megbízza a Köznevelési Bizottságot, hogy a középiskolai reform tervébe dolgozza be a pedagógiai középiskolai típus létesítését” — olvashatjuk a határozatban, melynek megszületésében (az 1280-K-30/1949. IV. számú VKM-rendelettel) az egységes középiskola megteremtésének szándékán kívül szerepet játszott az is — ahogy erre 1956-ban Mérei Ferenc utalt is —, hogy akkoriban a Szovjetunióban az elemi iskola alsó osztályaira négyéves pedagógiai középiskolákban képezték a nevelőket. (MOL M-KS-276-86/25. 2. Vö.: *Népnevelés...* 1948/16. 380.; *Balatonfüredi...* 1956. 25–26.) Így a középfokú képző rapid megszüntetésének célját feladni kénytelen *Mérei Ferenc* korábbi programja lényegi elemének legalább csökevényes megvalósítására törekedett a képzők pedagógia tanárai számára nyaranta rendezendő 10 napos tanfolyamok révén, melyek célja: „a pedagógiai gimnáziumokat meg kell szabadítani a tanítóképző intézet hagyományaitól és nevelői szemléletétől, s a szocialista ember nevelésére képes nevelőket képező intézménnyé kell tenni. Evégből pedagógus tanárait minden nyáron konferenciára kell összehívni, amelyeknek *elsődleges célja pedagógiai ideológiái*” — írta a jeles pszichológus, majd — immár feladva a „pedagógiai realizmus” álláspontját — megmagyarázta, mire gondol: „Mivel a résztvevők különböző konzervatív vagy reakciós szemléletű elméleti pedagógiát tanultak, szükséges a haladó tudományos pedagógia elveinek tisztázása és így régi tudásuk átértékelésének megindítása... Az alapelvek tisztázása után szükséges az embereszmény felrajzolása, szovjet pedagógusok alapján.” (MOL XXVI-I-1-a-ikt. nélk. - 1949. 8. d. Vö.: *M. Nádasi M.* 1984/14. 8.)

³⁴⁰ A kalocsai állami pedagógiai fiúgimnázium igazgatója 1950. március 31-i jelentésében pl. „a munka akadályai” között említette: „a pedagógiai gimnázium III. osztálya és a tanítóképző IV. osztálya több mint heti 40 óráját”. (BKMÖL XXVI. 65. 3. d. 166/1950.)

³⁴¹ 1949-ben, a pedagógiai gimnáziumok számára az ONI-ban készült pedagógiai tankönyv vitáján *Kiss Árpád* is erős fenntartását hangsúlyozta a négyéves intézménnyel kapcsolatban: „A peda-

gógiai gimnáziumoknak... nincsen végleges elfogadott tanterve, tehát nem lehet a könyvet ahhoz mérni... A tankönyv a négyosztályos pedagógiai gimnázium számára készült, amelyben a harmadik osztálytól kezdve az általánosan művelő tárgyakkal párhuzamosan két éven keresztül folyik az elméleti és a gyakorlati pályára való előkészítés. *Nem vagyok meggyőződve arról, hogy ennek a rövidített előképzésnek az eredményei kielégítőek lesznek-e?* Tapasztalatom szerint a feladatnak a könnyebbik része a pályára való ránevelés, *igen nagy problémák vannak azonban a matematikai-természettudományos, nyelvi-irodalmi, történelmi műveltségnek a szükséges fokra való emelésével*” — vélte a tudós pedagógus. (KÁGY A/1/6. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: M. Nádasi M. 1984/14. 8.

³⁴² MOL M-KS-276-65-342. 2-12. A VKM munkájáról hozott MDP KV-határozat 1950. március 29-i keltezéssel jelent meg. *A Magyar Dolgozók Pártja...* 1951. 175–181.; *Ravasz J. – Felkai L.* 1951. 77–82.; *Jóboru M.* 1952/6. 162–164.; *Ladányi A.* 1988. 208–210.; *Németh A.* 1990. 100–103. és *Kardos J.* 1997. 72–74.; *Vincze L.* 1951. 3–4. és 48.; *Kovács J.* 1952/6. 489–490.

³⁴³ Így sikeresnek bizonyult *Rozsondai Zoltán* egy értékmű „gerilla-akciója”, melynek révén sikerült megakadályoznia, hogy a pedagógiai gimnázium balul sikerült kísérlete során a tanítóképzők elveszítsék gazdasági gyakorló kertjeiket. „A tanítóképző intézetek szervezésére vonatkozó jogszabályok szerint minden tanítóképző intézettel kapcsolatban gazdasági gyakorlóterületet kellett létesíteni. Célja a mezőgazdasági ismeretek gyakorlati része elsajátításának lehetővé tétele volt. A pedagógiai gimnáziumok jelenlegi tantervi anyagának, óraterveinek nem része a mezőgazdasági ismeretek, s ezért természetesen vetődik fel a gazdasági gyakorlóterületek további hasznosításának kérdése. *Tekintve a pedagógiai gimnáziumok tantervének átmeneti jellegét, addig is, amíg ez véglegesen ki nem alakul, a gazdasági gyakorlóterületeket a pedagógiai gimnáziumok tartozékként kívánom megtartani*” — írta 1250-G-5/1950. IV. számú levelében a pedagógiai gimnáziumok igazgatóinak, javaslatot kérve a gyakorlókertek átmeneti hasznosításához. (MOL XIX-I-1-r 2. d. Kiemelés tőlem — D. P.) Sőt: *Rozsondai* megkísérelte azt is, hogy — a fizikai és kémiai szertárak, előadótermek, könyvtárak fejlesztése révén — a képzők számára kamatoztassa a pedagógiai gimnáziumi létből adódó kötelezettségeket, s plusz költségvetési forrásokat szerezzen erre, illetve egy másik beadvány kapcsán, a zenetanításra is. (MOL XIX-I-1-g-1250-74. és 145/1949. 304. d., XIX-I-1-1-Ped. Gimn.-1950. 3. d.)

³⁴⁴ *Rozsondai Zoltán*: Tanítóképzésünk útja a felszabadulás óta. Információ csak belső használatra. 1952. július 8. Lásd: *Rozsondai Z.* 2004. 194–199. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³⁴⁵ *Törvények és rendeletek...* 1951. 140–142.

³⁴⁶ Egy, a pedagógusképzés és -elhelyezés problémáinak kezelésére irányuló javaslatban 1954. június 2-án a MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának munkatársai azt, hogy a „tanítóképző 4 éves lett”, „az átmeneti nagyarányú tanítóhiánnyal” magyarították, hozzátéve: „a tanítóhiány 1953-ban megszűnt, 1954-től évről évre jelentős tanítófelesleg jelentkezik”. (MOL M-KS-276-89/313 ö. e. 157–158.) 1954. július 3-án, valószínűleg a MDP PB által a nevelőképzés kérdéseinek vizsgálatára kiküldött bizottság tájékoztatására készült a „Tanítóképzésünk képzési idejének alakulása” című feljegyzés, melyet *Rozsondai Zoltán* a következőkkel zárt: „Az, hogy a bevált öt éves tanítóképzés miért alakult át négyévéssé... abban találja magyarázatát, hogy 1949-ben, amikor a tanítóképző pedagógiai gimnáziumként újra megnyílt, az egységes s minden gimnáziumra egyaránt érvényes négyéves rendszerbe illesztették be. A tanítóképzés leglényegesebb kérdését, a képzési időt tehát végeredményben alakí, szervezési hiba döntötte el” — állította diplomatikusan, az általános iskola megteremtésével létrejött tanítóhiányról célzatosan „megfelelkezve” a tanítóképzős osztály képviselője. (Kézirat a család birtokában.) 1956. december 19-én a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének Ideiglenes Elnöksége, a budapesti tanító- és óvodáképzés tanárok tanácskozásai nyomán leszögezte: „A képzési időnek 1950-ben történt ilyen mértékű csökkentése az általános iskola alsó osztályaiban és az óvodában folyó pedagógiai

munka lebecsülését jelezte, károsan befolyásolta a nevelőképzés színvonalát, és így az iskolai, ill. az óvodai munkát is”. (A *tanító- és óvónőképzés...* 1956/1. 5.) Vö.: Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. I. k. 273–274. és 363.

³⁴⁷ *Rozsondai Zoltán*: A tanítóképzés a múltban és ma. (Feljegyzés, 1951. január 20.)

³⁴⁸ Az 1939. június 10-én a 133.864/1939. IX. üo. számú rendelettel kiadott „*Tanterv és utasítások*” szerint „a líceum léleknevelő és emberalakító munkájának első, vezető gondolata... a vallás-erkölcsi alapokra épülő nemzetnevelés. ... [T]eljítse minden tanulója lelkét a vallás és erkölcs örök igazságaival, művelje ki bennük az isten felé tekintő, alkotó világszemlélet teljességét annak erkölcsi és szociális tartalmával együtt, ismertesse meg magyarságának minden értékével, szépségével és kötelességével, hogy a tanuló a líceumból az életbe kilépve nemessé és erőssé veretezett egyéniségét fenntartás nélküli önfeláldozással állítsa a nemzet szolgálatába.” (86.) *A tanárok felkészítése*, az egyetemi képzés is ilyen szellemben folyt. *Fináczy Ernő* ezt lakonikusan fogalmazta meg: „Vallás nélkül tehát nincs nevelés. Ezt különösen ma kell erősen hangsúlyozni, amikor az anyagi javak imádata már-már elnyomni látszik minden nemesebb, önzetlenebb törekvést... Aki a kultúrát vallásos gyökereitől elszakítja, megfosztja a nevelést igazi értelmétől. ... [A]z idealisztikus világnézet második, tőle elválaszthatatlan eszménye: a nemzeti eszmény. Egyik a vallás, másik a nemzet.” Majd később hozzátette: „Vallásunk, hitünk, nyelvünk, irodalmunk, tudományunk, művészetünk az... amiben mi nemzeti fennmaradásunk legfőbb biztosítékát látjuk.” (1937. 16–17. és 131. Az új irányvonalhoz lásd pl.: *Az ifjúság...* 1950.; *Jakab M. szerk.* 1952.)

³⁴⁹ Az adott történelmi konstellációban érthető a katolikus püspöki kar 1948. május 23-i körlevelében megfogalmazott aggodalom: „Az állami iskolamonopólium behozatala után az állami iskolát semmi sem menti meg attól, hogy pártpolitika, materializmus, hitközöny melegágyává süllyedjen.” Május 29-i körlevelükben ehhez hozzátették: „ne vegyék el ősi, megbízhatóan nevelő iskoláinkat, ne tévedjenek a totális rendszerek útjára”. (PIL 274. f. 7. cs. 268. ö. e.; IMNN IR 25. d. 160/2. t.; *Mindszenty J.* 1948. 74. és 80.)

Sietve ezt tették: az MDP Titkárságának 1949. október 12-i ülésén értekeztek „az egyházi reakció iskolai befolyásának korlátozásáról”, Révai József előterjesztésében, s — egyebek között — úgy határoztak, hogy „a felvilágosító munka kiindulópontjaként fel kell dolgozni 3 témát: *a világ keletkezését, az ember származását és a vallások eredetét*”. November 10-én a Politikai Bizottság tárgyalta „*a természettudományos oktatás tervéről, az egyházi reakció befolyásának korlátozásáról az iskolában*”. Az elvben elfogadott előterjesztésben „világnézetileg megalapozott természettudományos anyag beillesztését” javasolták a pedagógusok továbbképzésébe, s a pedagógiai gimnáziumokban a biológia oktatásának kiterjesztését proponálták a IV. osztályra is, hozzátéve, hogy „a szakköri munkát a pedagógia mellett elsősorban a biológiára irányítjuk”. (MOL M-KS-276. f. 53/39. 1. és 11–14. valamint 54/66. 4. Kiemelés tőlem — D. P.)

Ugyanezen világnézeti-politikai preferenciák jegyében soron kívül zöld utat kapott az akkor már reformkorból doktorált, később ismert történészé lett Wittman Tibor kinevezése a jászberényi tanítóképzőbe. Alexits államtitkár 1948 májusában az erre vonatkozó kérvényre ráírta: „Egy cikkét olvasva konstatáltam, hogy *Wittmannak komoly dialektikus materialista felkészültsége van. Mivel az ilyen történész ritka, mint a fehér holló, kinevezése gimnáziumhoz vagy tanítóképzőhöz feltétlenül kívánatos.*” (MOL XIX-I-1-k- W.-1948. 3. d.; *Wittman T.* 1947/10. 449–451. Vö.: *Wágner F.* 1937/1. 554–559.)

³⁵⁰ A közoktatásban foglalkoztatott pedagógusokkal szembeni új követelményeket előbb 1948. szeptember 26-án, az MDP oktatási értekezletén, majd december 10–11-én a pedagógus-szakszervezet III. küldöttközgyűlésén fogalmazták meg igen markánsan (lásd pl. *A következő láncszem...* 87.; *Révai József, Ortutay Gyula, Alexits György, Lukács Sándor, Mérei Ferenc* cikkeiket az *Embernevelés* 1949/1. számában, 1–33.; és *A Pedagógus Szakszervezet III.* ... 1948/24.

624–625.; *Faragó L.* 1948/24. 615–616.) Elképzeléseiket „továbbfejlesztették” 1949 elején „Az ideológiai harc kérdése a pedagógia területén” című, az Agitációs és Propaganda Bizottság számára készült előterjesztésben (MOL M-KS-276-111/2. 530–538. Vö.: *Kovács J.* 1952/6. 502–503.), melynek gyakorlati kivitelezését a tanügyigazgatási szervektől várták. *Az alig több mint másfél éve államósított veszprémi tanítónőképző 1950. február 9-i, tanfelügyeleti látogatást záró értekezletén* Kocsis Gyula megállapította: „az intézet az általános nevelési és szakemberképző vonalon megfelel a demokratikus köztársaság követelményeinek. A szocializmus építésének mai szakaszában azonban a teljesítmények fokozása minden vonalon parancsoló szükségesség. ... *Elsősorban a nevelőknek kell magukban kialakítani azt az új típusú embert, amely nevelésünk célja.* E szempontból... jelentős lépések történtek, és történnek e téren, s az új világnézethez elengedhetetlenül szükséges természettudományos nevelés és orosz nyelvoktatás jó kezekben van, és szép eredményeket mutat fel. Ez irányban végzett jó munka lesz az alap ahhoz, hogy megfelelő új vágású szakembert, jelen esetben új típusú tanítót, tanítónőt kiképezzük. Ültessük át növendékeinkbe azt az öntudatot, hogy egy nép nevelői, a kultúrából eddig kismimmizettek számára a kultúra egyik legfontosabb közvetítői lesznek. *E kettős cél: az igazi szocialista embertípus kialakítása s ennek alapján kiváló szakemberek képzése szép és nehéz feladat.*” (VeML XXVI. 65. Ált. iratok. 129/1950. Kiemelés tőlem — D. P. vö.: *Jeszipov–Goncsarov* 1950. 386–395. és 501–527.)

³⁵¹ Erről, s az ebből fakadó nehézségekről tanúskodik a *nyíregyházi tanítónőképző igazgatójának* egy 1951. február 4-i feljegyzése is: „a tanulók szociális megoszlása: munkás 84 – 26%, paraszt 135 – 41%, egyéb 105 – 33%. A tanulók anyagi helyzete általában elég nehéz. Mutatja ezt a bejáró tanulók nagy száma [kb. 120-190 a 324-ből — D. P.]. Sok a gyengén felruházott és rosszul táplált növendék, főként a bejárók között. (Újabban iskolánk főzési lehetőséget biztosít ezekben.) Legalább még 60-70 tanulóotthoni elhelyezésre lenne szükség, hogy a legnehezebb helyzetben lévő [az otthonról hajnalban induló s késő este hazavergődő — D. P.] bejáró tanulókon kellőleg segíthessünk. Minden tankönyvre kb. a tanulók felének van meg (159-nek). Ebben nagy része van annak a kb. 3000 forint értékű tankönyvnek, amit a tankönyvsegélyekből, részben az SZMK-adományokból osztottunk ki. Fontos tanszerei hiányoznak (körző, rajztábla) 118 tanulóknak.” (SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d.) Hajnalban iskolába botorkálók másutt is előfordultak: egyik, *akkoriban a sárospataki képzőbe járt riportalanyunk, M. A-né*, 2005 áprilisában — Kocsis Eszternek — elmesélte, hogy *naponta 8-8 km-t gyalogolt* a reggeltől sokszor délutánba nyúló tanítás előtt és után. (vö.: *Ködöböcz J.* 2003. 68.)

Sokaknak a tandíjfizetés is komoly nehézséget jelentett. Erről — s a korszak atmoszférájáról — tanúskodik *Sz. J. győri III. osztályos líceumi tanulóinak Rákosi Mátyáshoz címzett 1948. decemberi kérvénye*: „Egy régi pártharcos fia tiszteletteljes kéréssel fordul Önhöz, a diákok nagy megértőjéhez. Líceumba járok és a tandíjам annyira sok, hogy szegény édesapám keresetéből azt fedezni nem tudja. Édesapám a múltban politikai magatartása miatt sok zaklatásnak volt kitéve, így most sem vagyunk úgy felszerelve, ahogyan azt a minimum megkívánja. Ezért... kérem Rákosi elvtársat... hasson oda, hogy a tandíjамat mérsékeljék. Nem kívánom én azt, hogy tandíjmentes legyek, mert tudom, hogy az én filléreim is segítik a mi Magyarországunk szocialista felépítését; de ami sok, az bizony sok. Édesapám Szi. I., sofőr a győri vagongyárban. Ketten vagyunk testvérek, s öcsém is... iskolába jár. Soraimat zárom azzal,... hogy továbbtanulásom kizárólag [Rákosi — D. P.] Elvtárs atyai jóindulatától függ. Harcos üdvözlettel: Sz. J.” — olvashatjuk a politikai államtitkárhoz átküldött levélben. *Szávai Nándor* felszólítására *Rozsondai Zoltán* az ügyről a következőket jelentette: „A líceumi tanulók tandíját a 91.314/1946. VKM számú rendelet értelmében az igazgató által az iskolaév kezdetén összehívott díjmegállapító értekezlet állapítja meg. Sz. J. tanuló ügyében egyidejűleg felhívtuk a győri állami tanítóképző intézet igazgatóját, hogy nevezett családi körülményeit vizsgálja felül, s amennyiben a tanuló szociális

viszonyai indokoltta teszik, terjessze fel tanulmányi segílyezésre.” (MOL XIX-I-1-Sz. J.-1948. 4. d.)

Peller József egyetemi docens úr fentiekben már idézett memoárjában a szociális összetétel változásának egy másik nehézségére is felhívja figyelmünket: „Széles tömegek számára lehetővé tették... hogy a tudás birtokába juthassanak, s hogy a szegények köréből is a tehetségesek, akaratérovel bírók értelmiségivé váljanak. Ez nemzeti érdek is. Persze a lehetőség fénye sokakat elkábított, sokan, igen sokan ennek áldozataivá váltak. Képességeiket rosszul ítélték meg, a tövises útra nem számítottak, elvéreztek... Az irodalom adós maradt azzal, hogy ennek a megindult hadnak a sorsát érdemben ábrázolta volna. A felemelkedés sikerét emelték ki, de ezek kínját, keservét elhallgatták, nem beszélve az elhullottak hatalmas tömegéről. Pedig az *értelmiség fel-frissítésének, bővítésének igen nagy ára volt*. Számos emberi élet ment tönkre, azok esetében is, akik céljukat megközelíthették. A család kulturális közegéből származó hátrányt később pótolni csak igen kevésnek sikerült (pl. a nyelvi ismereteket).” (2005. 5. Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁵² Ld. pl.: MOL XIX-I-1-g 1250-40/IV./2. és 1250-64. 304. d.; SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d. az 1951. február 4-i feljegyzésben. Vö.: *Ködöböcz J.* 2006. 62-64., 86.)

Bódi Ferenc — aki gimnáziumi tanári végzettség és gyakorlat, egyetemi doktorátus majd politikai szerepvállalás után a VKM-ből került a cinkotai tanítónőképzőbe igazgatónak — évtizedek múltán, egy hátrahagyott kéziratában így emlékezett: „Az itt töltött másfél év sem volt leányálmom, mert *állandóan voltak nem kívánatos külső beavatkozások*, de a tanári testület jó részben kiváló emberekből állt. Ilyen volt mindenekelőtt az igazgatóságából leváltott Medgyessy Zsófia és a hozzá legközelebb álló franciatanár, Simonyi Ilus, és a rajztanár Tóth Mihály. *Az akkori idők »szelleme« azonban nem engedte meg, hogy az ember, ha vezető volt, egy helyen meg is melegedjék. E védekező taktika össze volt kapcsolva a leplezetlen kontraszelekciónal. Ezért történt az, hogy leváltottak egy nagyon átlagos képességű tanítót*. Ez már nem is lepett meg, hiszen az érettségi vizsgán, ahol én, kartársnóm tehermentesítése céljából mint vizsgáztató tanár szerepeltem, szintén egy tanító volt az elnök, aki mély és igaz tudásáról igyekezett bennünket meggyőzni... Leváltásom után a budai, XII. kerületi tanítóképzőhöz kerültem igazgatóhelyettesnek, de én ezt a munkát különböző okoknál fogva nem sokáig vállaltam. Az iskola akkor alakult át gyakorlóiskolává, és én inkább a vezető tanárság mellett foglaltam állást.” (Kiemelés tőlem — D. P.) Örömmel vette Bódi Ferenc igazgatóságát az ekkoriban Cinkotán negyedik P. L.-né, aki — 2004-ben, beszélgetésünk során — úgy emlékezett, hogy ő másként kezelte a negyedikeket, ötödikéseket, mint elődje, Medgyessy Zsófia: partnert látott bennük, s baráti hangnemben tárgyalt velük.

2005. június 22-i beszélgetésünk során *R. Várkonyi Ágnes* Széchenyi-díjas akadémikus asszony — aki 1947 nyarán végzett az akkor éppen a Veres Pálné Gimnázium épületében működő líceumban — Medgyessy Zsófia következetesen humánus, szociálisan érzékeny magatartását emelte ki. Úgy emlékszik, hogy a tantestület két a zsidótörvények által érintett tanárnőjének, R. M.-nek és F. S.-nek nem engedte, hogy feltegyék a sárga csillagot és az intézetben különleges védelmet biztosított a számukra 1944-novemberéig, amikor az intézet épületét a hozzá tartozó parkban lévő Baththyány-kastéllyal együtt lefoglalták és megszállták a németek. Ezután — úgy hallotta — a Dunántúlon, az intézet volt növendékeinél kaptak menedéket, s így élhették túl az üldözéseket. A professzor asszony arra is emlékezett, hogy Medgyessy Zsófia magánbeszélgetések során elhatárolódott az 1945 előtti „rég rendszer bűneitől”, de intranzigensnek mutatkozott az ország szovjetizációjával szemben is, amiért (s a pszichológia háttérbe szorítása következtében) a kitűnő pedagógust már 47 éves korában nyugdíjazták.

³⁵³ *Kelemen Elemér* pontos megfogalmazása szerint: „... kettős determináció — a közoktatásnak az egész társadalomra irányuló, tömeges kiterjesztése egy kizárólagos és ellentmondást nem tűró ideológia és politika szolgálatában — határozta meg a magyar pedagógusképzés közelmúltbeli

- történetét.” (Kelemen E. – Setényi J. 1994. 51.) Hunyady György — a szociálpszichológus nézőpontjából — ehhez hozzátette: „A sztálinista diktatúra... »társadalmi igazságtételként« hirdette, hogy a kizsákmányoltakat ülteti a kizsákmányolók helyére, miközben az egyéni pszichológiai realitásokat figyelmen kívül hagyva avatkozott be embermilliók életébe. Óriásiak az általa okozott kulturális veszteségek, az elherdált és szétroncsolt szellemi kapacitások, ugyanakkor ledöntötte a társadalmi válaszfalakat, s a politikai indoktrinációval terhelt tanulás lehetőségét sokak előtt megnyitotta.” (2000/4. 9. Vö.: *Mészáros I.* 1994. 73–76.)
- ³⁵⁴ A négyéves képzés visszaállításával újra mutatkoztak a 20. század első negyedében tapasztalt problémák, melyekről lásd: *Szakál J.* 1934. 88.; *Ködöböcz J.* 1986/a. 300–306.; *Bollókné P. I.* 1988. 158–160.; *Németh A.* 1990. 36–70.; *Tóth G.* 1999. 14–16.; *Gombos N.* 2002. 70–75., 2006. 21–48. és 81–97., 2006/2. 117–129.
- ³⁵⁵ *Füle S.* 1956. 22. sz. 127.
- ³⁵⁶ SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) A négyéves képzésből fakadó nehézségekről lásd továbbá: *Kovács Józsefné* „A tanítóképző néhány problémájáról” és *Amigó Mária* „A pedagógusképzés problémái” című, 1952. januári írásait; az MDP Budapesti PB Agitációs és Propaganda Osztályának 1952. II. 25-i feljegyzését a budapesti tanítóképzők problémáiról. MOL M-KS-276-89/300. 1–2., 3., 7., 67–73.
- ³⁵⁷ Ld. *Polesinszky Jenő* igazgató 1952. VI. 19-i feljegyzését a XII. kerületi tanítóképzőben tapasztalható „lemorzsolódások” okairól. ELTE TÓFK 662/1952.; *O. Nagy G.* 1969. 98–102.; *Panyik I.* 1991. 88–89.
- ³⁵⁸ Lásd erről bővebben kötetünkben a Nagy Imre-kormány időszakával foglalkozó tanulmány 1.2. fejezetében, valamint *Donáth P.* 2001. 78–79.
- ³⁵⁹ *Darvas József* 1952. január 22-i, 853-171/1952. IV. szám alatt utasította a tanácsi osztályvezetőket és iskolaigazgatókat a „nagy tanítónk és vezetőnk, Rákosi elvtárs 60. születésnapjára” való felkészülésre, majd március 1-jén vezércikket írt a *Köznevelésben* „népünk tanítójáról”. (NML Bgy. XXVI. 64. 853-3-1/1952.; *Darvas J.* 1952/5. 129–130.)
- ³⁶⁰ Rozsondai Zoltán visszaemlékezése alapján.
- ³⁶¹ Pl.: 1951. január 20-i feljegyzését *Rozsondai Zoltán* a következőkkel zárta: „A ma tanítóképzőjének kulcskérdése az, hogy mennyire tudja megvalósítani kettős célkitűzését, amit a múlt tanítóképzője nem tudott megoldani. Ez itt a nagy kérdés, amire csak néhány év tapasztalata adhat feleletet.” — 1952. július 8-i feljegyzésében óvatosan felvetette: „a tanítóképzés minőségi színvonalának szempontjából szükségszerűen felvetődik a gyakorlóév megfelelő »hasznosításának« kérdése, tanulmányi, tanítási szempontból a tanítóképzőkhöz való szorosabb hozzárendelésének gondolata.” — „A tanítóképzés színvonalának emelése érdekében a minisztérium új tantervet adott ki az 1953/54. tanévre. ... Az évkezdeti tapasztalatok azt mutatják, hogy... a tanítóképzés négyéves kerete, úgy látszik, nem ad lehetőséget a tanítói hivatás megfelelő betöltéséhez szükséges kultúranyagnak komolyabb megterhelés nélkül való elvégzésére. Ez ... ismételten felveti a tanítóképzés időtartamának kérdését. Meg kell vizsgálni, hogy elegendő-e a jelenlegi négy év a tanítóképzés célkitűzéseinek eredményes megvalósítására” — írta Rozsondai Zoltán. A kérdésről folytatott diskurzussal kapcsolatos ambivalens helyzetre utal, hogy Rozsondai Zoltán első feljegyzésével közel egy időben — a tanácsköztársaság közoktatásiügyi politikájáról szóló munkájában, a személyes tapasztalatokkal rendelkező — Vincze László előbb az 1950. évi MDP KV-határozat szellemében leszögezte: „1949-ben a párt leleplezte az ellenség támadását a népi demokrácia iskolapolitikája ellen, és ezzel a pedagógiai főiskolák átalakultak olyan szaktanárképző főiskolákká, ahol az általános iskolák felső tagozatának szaktanárait képezik, a pedagógiai gimnáziumokban pedig — 1950-ben ismét tanítóképző néven szerepel ez az iskolatípus — megindult a tanítóság nevelése, hogy gondoskodni tudjunk megfelelő számú osztálytanítóról az általános iskolák alsó osztályai számára”, majd hozzátette: „Sem 1919-ben, sem 1945-ben

nem volt aktuális még a tanítóképzés olyanforma főiskolai színvonalra emelése, amint azt annak idején elgondolták. Először a kérdéssel kapcsolatban az egyik feladatot kell megoldani, és ez megoldható volna... Rá kell találnia pedagógusképzésünknek erre az útra: tehát az *első feladat* az, hogy a leendő tanító feltétlenül középiskolát végezzen. A tanítóképzés csak szükségből szorítható középiskolai keretek közé, túlterhelés és minőségi romlás veszélye nélkül. A mai megoldás tehát csak átmeneti lehet, addig tartható csak fenn, amíg utolérjük magunkat — és elég számú tanítónk lesz az egyre szaporodó általános iskolák részére. A tanítóképzésnek érettségi után — ez lehet a fejlődés következő fázisa — 2-3 féléves tanítóképző főiskolákon kell történnie, olyanformán, hogy a jelöltek délelőttijeiket kiváló tanítók mellett töltik, mint hospitálók — fizetést kapnak —, gyakorló tanítók, délután pedig elméleti pedagógiai képzésben részesülnek, olyan tárgyakat tanulnak (neveléstan, oktatástan, lélektan, társadalmi ismeretek), amelyeket a középiskolákban nem tanultak vagy csekély mértékben tanultak. Így középiskolai műveltséggel bíró, kellő elméleti és gyakorlati pedagógiai készségekkel, ismeretekkel rendelkező tanítóságot nevelhetünk” — írta, majd a tanító- és tanárképzés egymásra építésének lehetőségeit vázolta. (1951. 48–50. Kiemelések végig tőlem — D. P. Vö.: *Apor P.* 2005/1.)

³⁶² Vö.: Szabó A. 1911/10. 339–350.

³⁶³ 1950–1955-ben Rozsondai Zoltánnak a tanítóképzéssel kapcsolatos elképzelései lényegesen eltértek a központi irányvonalat kényszerűségből érvényesítő (Darvas József) vagy azt saját álláspontjaként képviselő (Erdey-Grúz Tibor) miniszterei álláspontjától. Az ebből adódó konfliktusok, viták s az ezekről aligha függetleníthető alacsonyabb beosztásba helyezés — hátrányosan befolyásolták hangulatát, munkájának megítélését. Egy 1952-ből ránk maradt káderjellemezésében szemére vetették, hogy *nem hajlandó belemenyugodni a képzési idő csökkentésébe s az új szempontokat előtérbe helyező káderpolitikába, s a felmerülő új problémákra „a régi gyakorlat analógiáit veti fel lehetséges megoldásként. Ez sokszor termékeny eljárás, néha azonban konzervatív jelleggel ad az ügyintézésnek. A kérdés megvitatásakor azonban sohasem merev, a jó érveket mindig elfogadja. ... Viszonya dolgozótársaihoz igen jó, tisztelik, s tekintélyre korrekten magatartása, szaktudása miatt széles körökben megalapozott. Korábban ellentétek mutatkoztak közte és Darvas elvtárs között. Ezek már teljes mértékben felszámolódtak a tanítóképzésért folytatott közös munka során.”*

Egy 1956. júniusi jellemzésében Bizó Gyula osztályvezető is megemlítette, hogy „a megelőző években munkáját kellően nem értékelték, és személyét sem ítélték meg minden vonatkozásban helyesen. Mint osztályvezető, főelőadói beosztásba kerülve, több osztályvezetővel dolgozott együtt. Egyrészt osztályvezetői, de még inkább munkatársai (pl. G. M.-né) politikailag nem tartották megfelelően fejlettnak, s ezért háttérbe szorították. Ugyanakkor szakmailag sokat tanulhattak volna tőle. Különösen az utóbbi időben éleződött ki helyzete, amikor az osztály vezető nélkül volt, s mint megbízott vezetőt is egyes ügyekben (pl. személyi ügyek) mellőzték. Ez a helyzet bizonyos visszahúzóddást, sértődöttséget váltott ki benne. Természetesen politikai fejlődését is gátolta. E téren valóban van pótolni valója: pl. egy főosztály-értekezleten a racionalizálással kapcsolatban a régi rossz gyakorlatról szólva, nem mutatott rá azokra a pozitív jelenségekre, amelyek éppen ma ezen a területen találhatóak. De van tennivalója a pártcsoportnak és az osztályvezetésnek is: a bizalomnak olyan légkörét kell megteremteni számára, melyben kiváló képességei maradéktalanul kibontakozhatnak s munkalendülete felfokozódik. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy rendszerünkhöz hű, szocialista építésünk célkitűzéseit elfogadja s azok megvalósításáért dolgozik. *Hianyosságainkat, hibáinkat jól meglátja, kritikai érzéke fejlett, azonban azok kijavításáért nem harcol elég következetesen és kitartóan. Az elmondottak mellett Rozsondai Zoltán emberi és munkatársi magatartása példás. Egyenes, igazmondó, bátor ember, aki véleményét személyre való tekintet nélkül alkotja meg és hangoztatja. Munkatársait szívesen támo-*

gatja, s jó kollegiális viszonyt alakít ki velük, különösen, ha látja, hogy munkájukhoz értenek és képesek is annak megoldására.” (Kiemelések tőlem — D. P.)

³⁶⁴ Az aláírás nélkül fennmaradt dokumentum tartalmi és stílárius elemzése *Rozsondai Zoltán* szerzőségére utal, vagy arra, hogy valamelyik felettese néhány — például a tanárképzésre s az ideológiai harc fontosságára vonatkozó betoldással — az általa készített anyag módosított változatát küldte át a pártközpontba. A dokumentumot a nyolcvanas éveiben járó Rozsondai Zoltántól elkérő s azt a rendelkezésemre bocsátó *Ladányi Andor* professzor úr is erre az álláspontra jutott 1985-ben megjelent kitérő tanulmányában (1985/5. 358.) Kérdésemre válaszolva *Köte Sándor* professzor úr — aki az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya munkatársaként tevékenykedett akkoriban — valószínűbbnek tartotta az utóbbi variációt. A korabeli hivatali hierarchiában s az annak megfelelő információs rendszerben Bence Gyula partnere az OM illetékes főosztályvezetője lehetett, s nem a korábbi osztályvezetői besorolásából politikai okból föléadódóvá (s csoportvezetővé) visszaminősített, ám ekkoriban a beteg — 1954. június 20-án elhunyt — Polesinszky Jenő osztályvezető helyett helytállt Rozsondai Zoltán.

³⁶⁵ A középfokú tanítóképzés konstans problémái (ahogy Báthory Zoltán professzor úr mondaná: a „szuper-maraton reform”) folytán Rozsondai Zoltán bő két évtizeddel korábban, még az Apponyi Kollégium hallgatójaként, vagy a tanítóképzés történetével kapcsolatos búvárkódásai során megismerhette a *Magyarországi Néptanítók VIII. Egyetemes Gyűlése előadójának, Simon Lajosnak* 1923. július 5-i előterjesztését a tanítóképzés reformjáról: „Abban mindnyájan meg egyezünk (tanítók, tanítóképző tanárok, közoktatásügyi minisztérium), hogy a tanítóképzés mai formája nem maradhat meg. Az újjászervezést mindannyian kívánjuk. Csak a módozatokban térünk el, a kivitelben. Az összes eddig elhangzott javaslatok és tervek három típusba sorolhatók:

1. A megszakítás nélküli, *egytagú, hat évfolyamú tanítóképző*, mely a régi tanítóképző szellemét a maga egészében megőrzi. Az általános és szakműveltséget egymás mellett tanítja. Alsóbb osztályokban a közműveltségi, felsőbb osztályokban főleg a szaktárgyakat. Ezen típus fenntartása mellett azok érvelnek, akik az egységes szervezetnek és a tanítói ránevelésnek hívei.
2. A *kéttagozatú, hatosztályú tanítóképző* alsó négyéves tagozatában az általános műveltségi, felső kétéves tagozatában a szaktárgyakat tanítja. Egyetlen jó oldala ennek a típusnak az, hogy a szaktárgyakat érettebb korban tanítja, és ezt a befejezett általános műveltségre építheti.
3. A *középiskola VIII. osztályára és érettségi vizsgálatra épülő hároméves tanítóképző főiskola*, mely elveti az eddigi képzési módot, s a tanítói ránevelés feladatát úgy kívánja megoldani, hogy a mai tanítóképzők felszerelt gyakorlóiskolája megmaradna a szemináriumokká átalakított mai tanítóképzők keretében.

Az *egytagú típus* nem elégíti ki bennünket, mert a 15–21 éves ifjút vagy nőt egyszerre tanítani a közismereti tárgyra és azok alkalmazására, módszerére, teljesen abszurd dolog. A filozófiai tudományokat az ifjú lélek testi és lelki fejlődése előtt tanítani *lélekölés*. Ezt magunkon tapasztaltuk.

A *kéttagú típus* már közeledik a mi felfogásunkhoz: az első tagozatot a közismereti tárgyak elsajátítására, befejezésére szánja, a második tagozatot a szaktárgyra. Mi is azt hangsúlyozzuk: közismereti tárgyak, azután szakképzés. De minek ezért az ideáért a tanítóképzést megnyújtani? Ott vannak a középiskolák, tanuljon a tanítójelölt a középosztály reprezentánsaival együtt, s csak az érettségi után váljanak el a szakképzés miatt. Nem kell féltetni azt a vesszőparipát, amelyet »*tanítói ránevelésnek*« neveznek. Aki született tanító, az ránevelődik hamar, ha már *tud*, az átadás, a módszer a vérben van; akiben pedig hivatáskészség nincs, az teljesen nem nevelődik rá évtizedeken át sem, csak beletörik.

A 3. típus tehát a mi kívánságunk és követelésünk már évtizedek óta, és ezt keresztül is fogjuk vinni, mert az igazságunkról meg vagyunk győződve. Nem számítva a tanítói színvonal emelke-

dését, nagyon sok velejárója volna az akadémiai képzésnek, mely egy csapásra leszerelné sok oly kívánságot és ellentétet, melyek ma napirenden vannak.

Röviden csak a következőket soroljuk fel:

a) A tanítóság anyagi helyzetét nivellálná.

b) Megszűnnék a *tanító és tanár* között a pedagógiai képzés tekintetében a különbség; minthogy a kis- és nagy gyermek (az ifjú) számára nem lehet más pedagógia, mert a tanítónak látnia kell eljárásában a jövőt, a tanárnak pedig a múltra kell építenie: egységessé válhat a filozófiai, neveléstani és módszertani képzés, csak *tárgyi* tekintetben volna különbség.

c) Sok jó tanító kerülhetne át magasabb fokú iskolához továbbképzés esetén, s növelnék a jó tanárok számát; ez a körülmény nagy hatással volna a tanítói ambíció fokozására.

d) A falu, a város egyenlő rangú, képzésű tényezőt nyerne a pap, a jegyző, az orvos, a gyógyszerész és a gazdatiszt, no meg az állatorvos mellett a kulturális kitermelés terén (Sic!), melyet most külön szövegekben írnak, hirdetnek és olvasnak, mint: többtermelés, fajvédelem, kultúr-nívó, gazdasági fellendülés, melyeket azonban az iskola, a tanító nélkül megoldani nem tudnak”. (A *Magyarországi Néptanítók* 1923. 46–47. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³⁶⁶ Rozsondai Zoltán itt a képzési struktúrára vonatkozóan a tanítómozgalom évtizedes követeléseiben s az 1938. évi XIII. és XIV. törvénycikkekben vázolt elképzelést elevenítette fel. Annak indokolásakor Hóman Bálint miniszter kifejtette: „A tanító által betöltött magasrendű népnevelő hivatás megköveteli a társadalmi megbecsülés fokozását is. Mindez megvalósíthatatlan a középfokú iskola keretében, viszont a pedagógiai szempont megköveteli, hogy a rövid tartalmú főiskolai képzés szoros összefüggésben maradjon a középiskolai előképzéssel. Ezért... az új tanítóképző akadémiai kétéves tanfolyamot csak a líceummal kapcsolatban és a gyakorló népiskolával szoros összefüggésben szervezem meg.” Az 1935. évi ... 17. k. 263. (Kiemelések részben tőlem — D. P.) Vö.: *PL Serédi Cat.* 42. 1936/39. 2963/1937. és *Szabó A.* 1911/10. 348–349.

³⁶⁷ Kiemelések részben tőlem — D. P.

³⁶⁸ Az 1954. februári előterjesztésnek az 1954. évi felvételi keretszámokra vonatkozó részét május 12-én terjesztette a miniszter a Minisztertanács elé, amely az ötéves terv során várható tanítófeleslegre hivatkozva a *korábbi 2800, majd 2100 tanítójelölt beiskolázása helyett 650 felvételt javasolta, „a jelenlegi 49 tanítóképző helyett 29 tanítóképzőbe”*. A Minisztertanács június 11-i ülésén ennek megfelelően döntött. (MOL XIX-I-2-b 2. d.; *Rozsondai Zoltán*: Bár csak ne lett volna igazam! című memoárja in: *Rozsondai Z.* 2004. 296–298.; *Kardos – Kornidesz szerk.* 1990 II. k. 202–204.; *Ladányi A.* 1989. 83.)

1954. április 23-án Kovács József, a pedagógusok szakszervezetének elnöke (korábban az ötéves képzés visszaállításáért lobbizó miniszterhelyettes) Horváth Márton KV-osztályvezetőhöz írt levelében leszögezte: „*elvileg egyetértünk azzal, hogy a tanítói felesleg veszélyének elkerülése céljából szükséges néhány képzőt megszüntetni... Megtélésünk szerint azonban nem indokolt 20 képző megszüntetése; az OM túl mereven kezeli a tervszámokat... nem számol azzal, hogy a kultúr munka más területein is... kellene jól képzett tanítók. Mindezek alapján szükségesnek tartjuk, hogy a képzők megszüntetésére vonatkozó tervet alaposan vizsgálják felül és a végleges döntést a különböző szempontok mérlegelése után hozzák meg.*” (MOL M-KS-276-89/313. ó. e. 121. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Kovács J.* 1978. 90–105.; *Donáth P.* 2001. 79–83.

³⁶⁹ MOL M-KS-276-89/300. 253. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁷⁰ MOL M-KS-276-53/185. ó. e. 1. és 5.; *Ladányi A.* 1988. 210.; *Donáth P.* 2001. 101–112.

³⁷¹ *Rozsondai Károly* „Feljegyzés a soproni állami tanítóképzőről” című írásában 1954. október 15-én amellelt, hogy jelezte: sérelmesnek találják, hogy a Megyei Tanács Oktatási Osztályának rövid utasítására nem vehettek fel első osztályosokat (helyette az általános iskola 5. osztályát nyithatták meg a szaktanárok óráinak biztosítása érdekében), ezért „a soproni tanítóképző további fenntartása érdekében memorandumot állított össze” a megyei és városi pártbizottság s a városi

- tanács támogatásával. Egyben azt is hangsúlyozta, hogy „*tanulmányi, tanítóképzési szakszempontról egyetlen célszerű megoldást lát a nevelőtestület: az 5 éves tanítóképzés visszaállítását*”. (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷² MOL XIX-I-2-k 4. d. az 1955. március 10-i kollégiumi értekezlet anyagaiban. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷³ *Jóboru Magda* a *Köznevelésben* kifejtette: „az új tantervek csak akkor lehetnek jók, ha gyakorló nevelők maximális bevonásával készülnek. Márpedig nem adhatnak komoly segítséget azok, akik nem értenek egyet az alapelvekkel, a célkitűzésekkel...” 1955. 6. sz. 126. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd róla: *Mann M.* 2004. 119–121., 2006. 161–162.
- ³⁷⁴ Az 1955. március 10-i kollégiumi ülésen *Vadász Ferencné* fősztályvezető kénytelen volt elismerni: az előterjesztésben „*azt írtuk, hogy 20 tanítóképző vezetőjével megbeszéltük és egyetért valamennyi. ... Mindegyik úgy szólalt fel, hogy alapjában egyetértünk, de mégis csak az 5 éves képzésben látjuk a megoldást.*” MOL XIX-I-2-k 4. d. az 1955. március 10-i kollégiumi értekezlet anyagaiban. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷⁵ A négyéves tanítóképzés PTI által készített programjáról 1955. május 28-án szerveztek vitát, 129 tanítóképző intézeti igazgató, tanulmányi vezető, pedagógus részvételével. A programkészítést irányító *Füle Sándor* még 1955-ben közreadta a tanácskozás rövidített jegyzőkönyvét, melyből kiderül, hogy még ott is többen szóltak az ötödik, gyakorlati év képzési időbe kapcsolásáért. *Kiss Lajos* debreceni igazgató pedig a négyéves tanítóképző céljával kapcsolatban leszögezte: „*nem lenne helyes, ha a tanítóképző csak az általános iskola alsó tagozatára nevelne, és nem tenné növendékeit alkalmassá és jogossá az egyetemi tanulásra. Az a véleménye, hogy ez a legmerevebben ellentmondana annak a szocialista elvnek, hogy az iskolának pedig nyitottnak kell lennie. Ne zárjuk le a fejlődésnek és haladásnak ezt a lehetőségét a fiatal, törekvő kartársak előtt.*” Összefoglalójában *Nagy Sándor* PTI-igazgató leszögezte: „*a tanítóképző célja a tanítóképzés. Ez semmi szín alatt sem jelent zártságot, vagy valamiféle zsákutcát, hiszen az OM meszeszemenően fogja biztosítani azt, hogy a tanítóképzők legkötönyebb növendékeit felvegyék azokra a főiskolákra és egyetemekre, ahová esetleg menni kívánnak. A tanítóképzés jellegét azonban nem ezek az esetek szabják meg, hanem a tanítóképzés igényei.*” (*Füle S. szerk.* 1955. 51. és 67. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá: *Füle S.* 1956. 127–128.; 1968. 190–191.; 1970. 9.; *Tóth L.-né* 1966. 189–190.; *Petriné F. J. – Szabolcs É.* 1999. 16–19.)
- ³⁷⁶ MOL XIX-I-2-k 4. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷⁷ Uo., valamint a család birtokában lévő, "Szeptember végén — kollégiumi stílusban", című memoárban. A Pedagógiai Tudományos Intézetben *Bori István*, *Faludi Szilárd* és *Füle Sándor* készítették a négyéves képzés új terveit. (*Füle S.* 1968. 190–191.; *Rozsondai Z.* 2004. 320–323.)
- ³⁷⁸ 1955 januárjában, a korábbi OM-kollégiumi határozatok végrehajtásáról szóló előterjesztésben, elmarasztalták *Csukás István* fősztályvezetőt s az mb. osztályvezetőként tevékenykedő *Rozsondai Zoltánt* azért is, mert *nem kezdeményezték az óvónőképzés képzési idejének 4 évre való visszaállítását kilátásba helyező 1953. október 29-i határozat megváltoztatását* (a 3 éves képzés fenntartását), *annak ellenére sem, hogy illetékes pártfórumok így döntöttek.* Sőt, — *Rozsondai* módszerére jellemzően — *egyik alternatívaként a négyéves képzés megerősítését terjesztették elő.*
- ³⁷⁹ 1955. május 5-én, az OM kollégiumi értekezleten tárgyaltak az MDP KV-nak — a Rákosi ismételt átmeneti felülkerekedését deklaráló — „márciusi határozatának a közoktatás területén való alkalmazásáról”. A témát lezárva *Erdey-Grúz* miniszter hangsúlyozta: „fontos, hogy a káderek megítélésénél az utóbbi időben eluralkodott apolitikus szellemet — mely a [1953.] júniusi határozat óta igen megerősödött — megszüntessük. ... Most a politikai szempontnak kell előtérbe kerülni, (s) ... igen fontos a vallásos világnézet elleni harc folytatása...” (MOL XIX-I-2-k 4. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ³⁸⁰ Az előterjesztés a Rozsondai család birtokában van.
- ³⁸¹ MOL M-KS-276-91/71. 103-105. (Az utóbbi mondatot a gépelt szövegből utóbb tollal kihúzták. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁸² Lásd erről bővebben: *Mészáros I.* 1996. 5–43.; *Nagy P. T.* 2000. 187–243.; *Donáth P.* 2004. 94–98., továbbá a *Donáth P.* 2008-ban a nagykovácsi tanítóképzőről szóló tanulmányt és a Hegedüs-kormányról szóló tanulmány 1. fejezetét.
- ³⁸³ „A világnézeti-politikai nevelés helyzete a tanítóképzőkben” c. előterjesztést lásd: MOL XIX-I-2-k 7. d. és az elhelyezkedési lehetőségeket illetően: M-KS-276-91/120. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁸⁴ A tanárok párttagságának számonkérése már 1945 kora tavaszán elkezdődött. Előbb a tankerületi főigazgatók bizalmas utasításban érdeklődtek az igazgatóktól a tantestület tagjainak párttagságáról, majd az igazolások során erről mindenkinek nyilatkoznia kellett. Érdekes, hogy az arányok a rendkívüli nyomás ellenére sem módosultak lényegesen. A jászberényi képző igazgatójának 1945. április 26-i jelentése szerint a tantestület „valamennyi tagja belépett valamelyik demokratikus pártba”: 2-2 fő a kommunista, a szociáldemokrata, ill. 2 fő a kisgazda- s 5 fő a Polgári Demokrata Pártba. (SZML VIII. 52. 44/1945. Vö.: VeML XXVI. 65. Általános iratok 332/1949.)
- ³⁸⁵ MOL M-KS-276-91/120. (Kiemelés tőlem — D. P.); *Ladányi A.* 1988. 212–213.; *Donáth P.* 2004. 99–102. és kötetünkben a nagykovácsi tanítóképzőről szóló tanulmány 3.1. fejezetét és a Hegedüs-kormányról szóló tanulmány 2. fejezetét.
- ³⁸⁶ Ebben a kérdésben egybeeső álláspontjukat Kálmán Györgynek „a tanítóképzés jelenlegi rendszeréről és az ehhez fűződő javaslatról” c., 1956. február 13-i feljegyzéséből idéztem. MOL M-KS-276-91/120. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁸⁷ MOL M-KS-276-91/120. (Kiemelés tőlem — D. P.) Forrásaink a tanítóképzést s a közoktatás néhány más területét illetően is igazolni látszanak Hegedüs András memoárjának állítását, miszerint bizonyos reformokat kezdeményezett. Annak megítélését azonban, hogy ezek révén 1956 tavaszán–nyarán beszélhetünk-e egy „új reformkorról”, a tisztelt olvasóra bízánk... (1988. 233–241.)
- ³⁸⁸ A letűnt században az előjelek ugyan változtak, ám a tanítókkal szemben megfogalmazott társadalmi-politikai elvárások — s cserébe az elismertség ígérete — virulensnek bizonyultak: bő egy évtizeddel korábban, 1943 júliusában, *Kállay Miklós* miniszterelnök arra kérte a pedagógusokat, hogy „egyikőjük se adja fel az iskola után sem nemzetnevelő hivatottságát, hanem az egész életben töltsé be azt a szerepet, amit a fiatalság nevelésében vállalt, mert nem tud nevelődni, fejlődni a nemzet, ha a tanító, a tanár csak az ábécét vagy matematikát tanítja... A tanító kell, hogy a jegyzővel együtt a falu vezetője, szellemi, lelki és erkölcsi életének irányítója legyen. Higgyék el, hogy a státusrendezés és fizetésrendezés... nem viszi előre annyira e testület és társadalmi réteg ügyét, mint az, ha e nevelői kar minden egyes tagja lelkesen beáll a nemzeti erő kimunkálásába. Mert missziós feladat vár a magyar nevelői karra!” (*Kállay M.* 1943/14. 549–550. és *Lázár L.* 1943/14. 554–556.; *Váradi J.* 1943/19. 793–794.)
- ³⁸⁹ MOL M-KS-276-91/33. és XIX-I-2-m-152/1956. 25. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Quint József* TITOE-elnök, budai igazgató 1922. nyári érvelésével (1942. 150.) a tanítóknak a szülőkkel s a felnőtt társadalommal kapcsolatos teendőiből adódó oktatási-nevelési feladatairól s az ezekre való felkészítéshez a képzési idő növeléséről.
- ³⁹⁰ MOL M-KS-276-91/33. és M-KS-276-53/297. 25. (Kiemelés tőlem — D. P.); *Magyar kormányprogramok* 2. k. 1111–1112.; *Ladányi A.* 1988. 214–215.; *Donáth P.* 2004. 100–102. és kötetünkben a Hegedüs-kormányról szóló tanulmány 2. 2. fejezetét. A döntés nemzetiségi tanítóképzésre gyakorolt hatásról lásd: *Föglein G.* 2006. 95–96. és 146–147.

Rozsondai Zoltánnak a felsőfokú képzés melletti egyértelmű elkötelezettségét bizonyítja Bizó Gyula 1956. július 26-i levele az éppen Balatonszárszón nyaraló helyetteséhez: „Kedves Zoltán! Az első, akit sietünk értesíteni, Te vagy: ma délelőtt 12 órakor (sic!) a képzés új tervét elfogadták. Az osztály körbeállva siratja a régi romjait. Érezd magad nagyon jól. Részletekről majd beszélünk. Természetesen a hír csak Neked szól. Andante maestoso! Sok szeretettel ölel az egész osztály nevében: Gyula”

³⁹¹ *Ladányi A.* 1988. 60. A felsőfokú képzésről lásd pl.: *Hegedüs R.* 1960/5. 309–312.; *Rozsondai Z.* 1969. 231–242.; *Bollókné P. I.* 1988. 169–196.; *Németh A.* 1990. 105–117.; *Hunyady Gy.-né* 2000. 89–100.; *Gombos N.* 2006. 103–205.

³⁹² Egy ilyen, az intézményrendszer egészének s a végzett tanítók kulturális, társadalmi helyzetének, kompetenciáinak megismerésére irányuló, az elmúlt másfél évszázadot s a jelen helyzetet is feltárni próbáló — pedagógusok, pszichológusok, szociológusok és történészek közreműködésével lefolytatandó — vizsgálat valószínűleg a tanítóképzés történetével kapcsolatban is megkérdőjelezné a felsőfokú képzés, s az ezzel járó tanítói társadalmi státusemelkedés irányában (átmeneti visszaesésekkel tarkított) töretlen fejlődés retrospektív konstrukciójának érvényességét. (Vö.: *Sárkány M. – Somlai P.* 2004. 14–17. és 28–52.; *Gedeon P.* 2004. 68–69. és 92–94.). Feltételezhetően arra a megállapításra jutna, hogy a tanítóképzés képzési idejének növekedése, felsőfokúvá válása, majd főiskolai rangra emelkedése (kisebb nagyobb „elmaradásokkal/előrefutásokkal”) lényegében követte a társadalom általános iskoláztatási szintjének alakulását, a tanító szereppel kapcsolatos társadalmi elvárásokat — miközben a tanítók státusa a szakmák jövedelmi és presztízs-hierarchiájában alig változott. Utóbbira újabb meggyőző adatokat találunk az 1938–2003 közötti időszakra vonatkozóan. (Vö. pl.: *Castel, R.* 1998/1–2. 68.; *Polónyi I. – Timár J.* 2006/4. 17., valamint *Falusné Sz. K.* 1990. 99–104.; *Szeben É. – Tóthné S. G. – Mausecz Zs.* 1984. 57–59. és 118–122.; *Nagy M.* 1994. 11–15. és 73–94.; *Imre N. – Nagy M.* 2003. 273–293.; *Hajdu T.* 2007/1. 78–82.)

³⁹³ Lásd ehhez: *Donáth P.* 2004. 101–102. és kötetünkben a Hegedüs-kormányról szóló tanulmány 2.2. fejezetét.

³⁹⁴ Lásd róla: *Csoma Gy.* 1979/2. 100–101.; *T. Kiss T.* 1993. 521., 2002. 153–154.; *Mann M.* 2004. 146.

³⁹⁵ Az 1958. április 24-i kormányülésen a hozzászólók több ponton megkérdőjelezték az 1956. július 26-i határozatnak megfelelő előterjesztést, s annak átdolgozását kívánták. Ezért került a tanító- és óvónőképzés ügye újra a PB elé, melynek állásfoglalása után, a kormány 1958. augusztus 14-i ülésén elfogadták az 1958. évi 26. sz. törvényerejű rendelet szövegére vonatkozó javaslatot s a 2074/1958. IX. 7. sz. kormányhatározatot. (MOL XIX-A-83-a 176. d. az április 10-i és 24-i, 179. d. az augusztus 14-i ülések anyagaiban, valamint XIX-I-4-zz 27. d. Benke Valéria feljegyzéseiben.)

³⁹⁶ MOL M-KS-288-5/82. 76-77. (Kiemelés tőlem — D. P.); *Ladányi A.* 1988. 222–223.; *Donáth P.* 2000. 107–109.

³⁹⁷ Az aznapi ülésen ezen kívül „a közös országgyűlési és tanácsválasztások előkészítéséről” (1.), „az állam és egyházak viszonyáról és az egyházpolitikai helyzetről” (2.) s „a színházak helyzetéről” (4.) tárgyaltak. MOL M-KS-288-5/82. (Kiemelés tőlem — D. P.); *Ladányi A.* 1988. 222–225.; *Donáth P.* 2000. 108–110.; *Ólmosi Z. – Urbán K. szerk.* 1991. 39–58.

³⁹⁸ MOL M-KS-288-5/82. 32–33. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Benke V.* 1984/10. 25.; lásd róla: *T. Kiss T.* 1993. 489.; 2002. 118–119.; *Mann M.* 2004. 119., 2005. 141–142.

³⁹⁹ Állásfoglalása eldöntötte a határozat sorsát: „Az 1959-es év szeptemberétől kezdve a tanárképzés 5 éves, a tanítóképzés 3 éves és az óvónőképzés 2 évfolyamú intézményekben történjék, plusz az esti és levelező tagozaton. Tudomásul vesszük, hogy politikai és egyéb követelmények jobb kielégítése céljából kezdetben elsősorban a termelésben dolgozó érettségizettek közül vesznek

fel hallgatókat.” MOL M-KS-288-5/82. 34–35. o. (Kiemelés tölem — D. P.) Ennek érdekében 1958. október 18-án levelet küldtek a Szakszervezet Országos Tanácsa elnökségének s a KISZ KB Intéző Bizottságának, hogy segítsenek érettségizett, politikailag megfelelő, addig az üzemekben, a termelőmunkában jól szerepelt, 30 év alatti fiatalok mozgósításában s az őket támogató alapítványok, ösztöndíjak létrehozásában. (MOL XIX-I-4-kk 75442/1958. 3. d. — Tegyük hozzá, hogy 1957 júniusában az MSZMP KB határozatban rögzítette: „A tanulók társadalmi osztályokhoz való tartozását és politikai magatartásukat, népi demokráciához való hűségüket továbbra is figyelembe kell venni az egyetemi, főiskolai felvételeknél” (MOL XIX-I-4-ddd 7. d.), s hogy „a munkás- és dolgozóparaszt-fiatalok” továbbtanulását társadalmi tanulmányi ösztöndíjakkal is ösztönözték (MOL XIX-I-4-ddd 812/1959. 6. d.). Tegyük hozzá továbbá, a történelmi hűség kedvéért: húsz évvel korábban a VKM 1200/1938. eln. számú rendeletével (majd a 12.750/1942. VII. 2. számúval) előírták „a tanulóifjúság és a tanárok fokozottabb nemzetvédelmi ellenőrzését”, megkívánva, hogy az intézmények igazgatói évente kétszer jelentsenek a tanítóképzős növendékek és tanáraik politikai magatartásáról; soron kívül, ha „szélsőjobboldali (nyílaskeresztes) vagy szélsőbaloldali (szociáldemokrata, kommunista)” agitációval találkoznak. (BéML VIII. 59. 41. d. 339/1942.)

⁴⁰⁰ Soós L. szerk. 1997. 420. (Kiemelés tölem — D. P.) — Kádár János utólag talán megbánta a felsőfokú óvónőképés mellett állásfoglalását. Legalábbis erre utal egy megjegyzése, amelyet az MSZMP KB 1960. június 10-i, az oktatási rendszer továbbfejlesztésével foglalkozó ülésén tett. Amikor az előadó, Kállai Gyula a felsőfokú technikumok kapcsán kijelentette: „a technikum pedig szakkadereket képez, szakmérnök és szakmunkás közötti képesítést ad. Azért, mert szakkadereket képez, nem jelenti azt, hogy ne legyen főiskolai jellege. Most már az iskolarendszerünkben bevezettük, hogy pl. az óvónőképés főiskolán folyik”, Kádár János közbevetette: „Elég baj ez.” „Én nem tudom, hogy baj-e vagy sem, bevezettük” — folytatta előadását Kállai Gyula, hozzátéve: „ha már érettségi nélkül bizonyos szakmákban ipari tanulónak sem vesznek fel, azt hisszük, indokolt, hogy az ilyen középkaderek képzése főiskolán történjék.” (MOL M-KS-288-4/33. ö. e. 19. Kiemelés tölem — D. P.)

Kádár pozíciójának értelmezéséhez, a történeti háttérhez és a kultúrpolitika alakulásához lásd pl.: Huszár T. 1999. 67–140., 2003. 5–80.; Huszár T. szerk. 2002. 19–125.; Hegedűs B. A. szerk. 1996. 283–317.; Rainer M. J. 1999. 339–440.; Kövér Gy. 1998. 305–354.; Kahler F. – M. Kiss S. 1997. 207–318.; Zinner T. 2001.; Szerencsés K. 1997.; Romsics I. 1999. 397–422.; Gergely J. – Izsák L. 2000. 396–410.; Ripp Z. 2002. 199–265. Rainer M. J. 2003. 25–91.; valamint Köpeczi B. 1986. 62–74.; Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. II. k. 276–348.; Révész S. 1997. 61–89.; Standeisky É. 1996. 99–362.; Kalmár M. 1998. 9–253.; Cseh G. B. – Kalmár M. – Pór E. szerk. 1999. 13–362.; Németh I. 1999. 89–114.

⁴⁰¹ Az előterjesztők zavarát és elszántságát egyaránt jó példázza a június 10-i PB-ülésen meghívottként részt vett Szigeti József miniszterhelyettes reakciója. Kádár János markáns állásfoglalását hallván szót kért, s látszólag a minisztere által képviselt állásponttól némiképp eltérve, mégis lényegében amellet kintartva, a következőket mondta: „Elsősorban természetesen a szakmai indok a döntő. Azt hiszem, hogy a kérdéskérdéseken túl, tehát azon, hogy a politikai helyzetet a tanító- és óvónőképző intézetekben javítani tudjuk, elsősorban szakmai indokok szerepelnek.” (MOL M-KS-288-5/82. 35.) — A döntés értelemszerűen megváltoztatta az addig önálló Tanító- és Óvónőképző Osztály sorsát is: Benke Valéria már 1958. június 16-án kezdeményezte a Felsőoktatási Főosztályba olvasztását, Szigeti József felügyelete mellett. (MOL M-KS-288-33/1958/4. 284.)

⁴⁰² Rozsondai Z. 1969. 231.; Vö.: Margócsy J. 2000. 199–200. és a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” c. tanulmány 5. 2. fejezete kötetünkben.

⁴⁰³ Lásd a Tanítóképző Intézet tanterve című minisztériumi utasítást. ELTE TÓFK 377/1959.

- ⁴⁰⁴ MOL M-BP-1/1./PVB./49. Az első tanévben a budai felsőfokú tanítóképző tanárainak 51,5%-a, gyakorlóiskolai tanítóinak 37,5%-a volt az MSZMP tagja. (*Panyik I.* 1991. 95.) A középfokú képző kitűnő, ám „az akkori elvárásoknak meg nem felelő” tanárainak egy része (pl. Bódi Ferenc, Szathmáry Lajos) gyakorló gimnáziumba került, mások csak általános iskolában folytathatták pályájukat. Kapi-Králik Jenő is így járt: „miután megírták velem a felsőfokú tanítóképzés tantervét, kitétek általános iskolába. Ott természetesen nehézségei támadtak, megkeseredett, hamar meghalt.” (*Karlovitz J.* 2006. 3.) — *Kiss Tihamér* professzor úr memoárjaiból s hozzám írt, 2002. január 29-i leveléből tudhatjuk, hogy Bizó Gyula oly módon igyekezett a politikai és szakmai elvárásoknak egyaránt megfelelő színvonalas tanítóképzést teremteni, hogy általa jó szakembereknek tartott pedagógusokat hívott meg a felsőfokú képzőkhöz, a szakcsoportvezetői pozícióhoz a pártba való belépést szabva előfeltételül. „Én a vörös herbertizmus korában újra lehetőséget kapva, hogy az általam is képviselt oktatási metodikai reform szellemében folytathassam a képzést, vállaltam a feltétel teljesítését” — tegyük hozzá, a szakmai publikációk megjelentetése érdekében is. (Vö.: *Kiss T.* 1961. 281.; 1996. 405.)
- ⁴⁰⁵ Az MSZMP PB 1959. július 21-i ülésén a „különfélék” között, az illetékes ügyosztály előterjesztésére, Kállai Gyula tájékoztatása alapján döntött: „helyesli, hogy a felsőfokú tanító- és óvónőképző intézetek tanárai részére szervezett tanfolyamon, augusztus 7-én de. fél 10-kor, *Marosán György* előadást tartson arról, mit kíván a párt a kommunista pedagógusoktól.” (MOL XIX-I-4-f-Marosán-1959. (79. d.) és M-KS-288-5/141. ő. e. 1., 8. és 99.)
- ⁴⁰⁶ *Bizó Gy.* 1959. 349. — Felszólítása — legalábbis a minisztériumba is megküldött jegyzőkönyvek tanúsága szerint — nem maradt visszhang nélkül. Erre utal pl. a Debreceni Felsőfokú Tanítóképző Intézeti Tanácsának 1959. november 25-i jegyzőkönyve, amely szerint a KISZ-segítő tanár kifejtette: „*A mi intézetünk új intézmény. Talán nekünk van a legnagyobb lehetőségünk arra, hogy kommunista világnézetű embereket neveljünk. Ezzel a lehetőséggel élni erkölcsi kötelességünk. Mi jellemezzük az innen kikerülő tanítót? Világnézetű szilárdság, jó szakképzettség, az ifjúsági mozgalom ismerete és szeretete. Nagyon fontos, hogy kik adják, alakítják ebben az intézetben az alaphangot, kiknek a véleménye számít.*” (MOL XIX-I-4-f-2-Debrecen-1959. 80. d. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: az 5. fejezetben Mérei Ferenc által kifejtettekkel, valamint: *Mészáros I.* 1996. 42–43.; *Köpeczi Bócz E.* 2004. 30–32.)
- ⁴⁰⁷ Ungváry Gyula 1959. október 9-i feljegyzésében (OM Irattár).
- ⁴⁰⁸ Kiemelések végig tőlem — D. P. — Ennek is meg lehetett a hatása. Erre utalhat, hogy a *Nyíregyházi Felsőfokú Tanítóképző Intézet 1959. november 30-i nevelési értekezletén* az előadók az intézet célját — „művelt, hivatásukat értő és szerető, kommunista világnézetű és erkölcsű tanítók képzését” — a következőképpen magyarázták: „*Művelt, tehát ismerője, értékelője a klasszikus örök értékű alkotásoknak, de a korszerű, óriás léptekkel fejlődő új élet sokoldalú alapvető ismereteinek is. Hivatását értő és szerető: ismeri a neveléstudomány fejlődését, eredményeit, hazai és külföldi kiváló pedagógusok munkáját, a kikristályosodott módszertani eljárásokat, gyakorlati munkájában majd mindezeket alkalmazza, de nem gépiesen, hanem szeretettől, felelősségérzet-től, alkotni akarástól áthatva, ténylegesen hivatása magaslatán állva. Kommunista világnézetű és erkölcsű tanítókat képezünk. A kommunista világnézet tiszta, tudományos, dialektikus materialista gondolkodást, a munka, a munkás élet világformáló alapvető fontosságának elismerését, megbecsülését jelenti. A kommunista erkölcs elsősorban öntudatot, szerénységet és áldozatkész-séget, de emellett minden olyan nemes tulajdonságot is magában foglal, amely képessé teszi az egyént a közösségért való igaz munkálkodásra*” — fogalmaztak a nyíregyházi nevelőtanárok, s Rozsondai Zoltánhoz hasonlóan megpróbálták a klasszikus értékeket, morális tartalmakat, tanítóképzés hagyományokat a korszerű követelményeknek és a korszerű ideológiai elvárásoknak megfelelő keretben megjeleníteni. (MOL XIX-I-4-f -2- Nyíregyháza-1959. 81. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ⁴⁰⁹ Tanulságos összevetni a Rozsondai Zoltán által ismertetteket a négy és fél évtizeddel korábbi szabályozás intencióival: *A tanítóképző intézetek új rendtartása* 1914/29. 1–4.
- ⁴¹⁰ Jó lenne tudni, hogy vajon e szöveg ismertetésekor felvillant-e Rozsondai Zoltán emlékezetében, hogy közel két évtizeddel korábban, a tanítóképző akadémiák céljaival kapcsolatosan találkozott már az akkori politikai-világnézeti intencióknak megfelelően körülírt „új embertípus kialakításának” szolgálatába állított felsőfokú tanítóképzés koncepciójával. Evangélikus intézménnyel foglalkozó szakelőadóként (s bátyja sorsa iránti érdeklődés okán) valószínűleg olvasta *Neubauer János* cikkét is az *Evangélikus Népiszkola* 1940. évfolyamában, melyben a szerző igen plasztikusan jelenítette meg ezt az elképzelést: „Új embertípus kialakítása — ez a jelenkor népoktatásának legnagyobb problémája. Az állam és az egyház vezető emberei, valamint a népoktatás irányadó tényezői ebben látják a mai iskola nagy feladatát. ... Az új embertípus kialakítása a nevelés dolga. Tehát elsősorban a tanító nevelői és tanítói munkájának az eredménye, bár tagadhatatlan, hogy az új embertípus kialakítása körül más tényezőknek is (család, ifjúsági szervezetek, felnőttek életközössége) fokozott mértékben szerepük van. ... Azért igen fontos, hogy a tanítóképzésre hivatott tanítóképző akadémia a fiatal tanítókat a megfelelő felkészültséggel bocsássa ki az életbe. ... [A]z előttünk fekvő tervezet... új világnézetet hirdet, és ezen világnézet szellemében kívánja a fiatal hallgatókat nevelni. Az új világnézet pedig a *Keresztény és Magyar Nemzeti Világnézet*. ... Éspedig oly erővel és bensőséggel, hogy mindazok, akik ezen világnézet szellemében neveltetnek és taníttatnak, a keresztény és magyar nemzeti világnézet fanatikus és meggyőződéses követőivé váljanak. *Ez a tervezet nagy célkitűzése*” — szögezte le a szerző, hozzátéve, hogy ez a cél „két lelki folyamatot foglal magában: a vallásos nevelést és a nemzetnevelést”, melyeknek érvényre kell jutniuk a nevelés- és tanítástán egészében. (*Neubauer J.* 1940. 122–123. Kiemelések és írásmód az eredeti szerint — D. P. Vö.: *Katona Miklós, Molnár Oszkár, Padányi-Frank Antal, Somos Lajos és Wágner Ferenc* hozzászólásaival a tanítóképző akadémia tartalmáról a TITOE szervezésében folytatott vitában. 1939/2. 70–91. és *Becker V.* 1942. 61–65., 1944/1. 22.)
- ⁴¹¹ Túlmutat tanulmányunk s a középfokú képzők történetét firtató kutatásunk keretein, ezért csak megjegyezzük: az egykori képzősökkel készült interjúk között akad a felsőfokú képzők első éveiről beszámoló is, melyekből kiderül, hogy miként is érvényesült az egyes képzőkben e „papírforma”. *M. Gy.-né N. M.* (2006-ban, Nyitrai Zsófiának) esztergomi képzős éveiről úgy emlékezett például, hogy bár a KISZ-szervezet valóban jelentős szerepet játszott a diákok életének alakításában, „nem éreztem, hogy bennünket erőszakkal mozgósítottak volna, akár a szervezet tagjaiul, akár a különböző megmozdulásokon való részvétellel. A mi pályánk olyan, amely igényli az aktív és minden területen való közreműködést, s ez átmenet nélküli volt a mi életünkben, de legalábbis én akkor nem éreztem, hogy a KISZ különösen diktatórikus lett volna. A pártszervezet működéséről nincsenek tapasztalataim, mivel abban sem vettem részt, azt viszont bátran mondhatom, hogy nem érzékeltünk semmilyen erőszakolt dresszúrát a nevelésünkben. Az intézet igazgatója egy rendkívül nagy műveltségű és a városban is nagy tekintélyű ember, dr. Hegedüs Rajmund volt, aki humánus magatartásával nagyszerű példát adott, s jól tudta integrálni a mozgalmi és szervezeti működést a képző egységes irányításával. A vezető szerepet mindenkor ő gyakorolta.” Vö.: *Hegedüs R.* 1960/5. 310–312.
- ⁴¹² E sajátos nyelvi játék révén Rozsondai Zoltán, miközben taktikusan használta az ideológiai-politikai megbízhatóság mércéjeként szolgáló szótárt, nem maradt meg annak egysíkú, „propagandista beszédmódjánál”, hanem — tudatosan kor-szerűtlenül, korát megelőzve — törekedett annak tudományos és művészi elemekkel való kiegészítésére. (Vö.: *Bayer J.* 1990. 44–47.; *Kuczai T.* 1990. 124–140.)
- ⁴¹³ *Cooper, T. L.* 1987. 58–59. Vö.: *Glatz F.* 2001. 298–299.
- ⁴¹⁴ Vö.: *Merton, K. R.* 1968. 301.; *Thompson, D. F.* 1992. 35–42.

⁴¹⁵ Bizó Gyulának a tanítóképzés iránti és politikai elkötelezettségére utalunk.

⁴¹⁶ 1956. szeptember 26-i jellemzéseiben Bizó Gyula osztályvezető még határozottan kiállt Rozsondai Zoltán megtartása mellett: „Többször felvetődött a minisztériumból való elhelyezése. Kihelyezésének indokai a következők voltak: politikai passzivitás és a minisztérium szempontjából nem szerencsés baráti kapcsolatok. Véleményünk szerint ezek a kihelyezési indokok erőltetettek. Rozsondai elvtárs jó munkát végez, ezért munkakörében továbbra is megtartjuk.” Ma még pontosan nem rekonstruálható, hogy vajon mitől változott meg ennyire a továbbra is kétségtelenül jó munkát végző Rozsondai Zoltán megítélése. Szerepe lehetett ebben annak is, hogy munkatársai 1956 októberében a minisztériumi forradalmi bizottság tagjává választották, s még inkább annak, hogy bár örömmel támogatta a tanítóképzés felsőfokúvá tételét, kevésbé rokonszenvezett a megteremtésével kapcsolatos ideológiai elvárásokkal, és még kevésbé azonosult az azokból adódó személyzeti politikával. Óvatosan erre utal kötetünkben a szervezeti szabályzatról közölt beszéde (s leplezetlenebbül 1969-es tanulmánya a tanítóképzés színvonalproblémáról) is.

Az 1956-ot követő minisztériumi rendcsinálás jegyében fogant „káderjelentésekben” többször megfogalmazódott, hogy bár a tanító- és óvóképző osztály „szakmailag jól felkészült emberekből áll”, „politikai erősítés itt is szükséges”. „A vezetés Bizó elvtárs személyével politikai és szakmai szempontból jól megoldott. Ugyanakkor Rozsondai, Juhász, Ungváry, Hermann Alice nagy szakmai tudásuk és hozzáértésük mellett politikailag nem erősek. A nevelőmunka mellett perspektívában cserére is gondolni kell.” (MOL M-KS-288-33/1957/2. 138.)

Keresztury Dezsőnek 75. születésnapja alkalmából írt (1979. október 25-i) köszöntő levelében *Rozsondai Zoltán* tárgyyszerűen utalt hosszú minisztériumi pályafutása akkoriban unikális jellegére is: 1946-ban „a Minisztérium fogalmazói karának és a beosztott külső munkatársaknak a létszáma kerekén 300 volt. Amikor 1961-ben én is kiléptem a Minisztériumból, a 300-ból mindössze már csak 9-en voltunk, a régiék 3%-a! Kit erre, kit arra sodornak a szelek...” (*Rozsondai Z.* 2004. 315.)

⁴¹⁷ 1935. április 16-án, a IX. Egyetemes Tanítógyűlésen Schwartz Győző használta e bibliai hasonlatot a tanítók emancipációját (akár népiskolai igazgatói besorolását) jelentő „ígéret földjéről”, melyre már ő sem juthat el, de arra kérte „az illetékes tényezőket, és mindenkit, akinek szava lehet, kövessenek el minden lehető, hogy az ígéret földje egyben a valóság földje is legyen. Ez nemcsak a tanítósnak, hanem a magyar hazának is Kánaánja lesz” — állította, kollégái éljenzésétől kísérve. (*A IX. Egyetemes Tanítógyűlés naplója 1935.* 66–67.)

⁴¹⁸ Rozsondai Zoltán a „Tanítóképzésünk színvonalproblémái” című tanulmányát (*Rozsondai Z.* 1969. és 2004. 225–242.).

⁴¹⁹ „Húszévi tanügyigazgatási munka után visszatértem oda, ahonnan erre a hosszú útra elindultam: a tanári munkához. Hálás vagyok a sorsnak azért, hogy sok éven át erőt, energiát, időt, szabadságot, egészséget nem kímélve dolgozhattam, küzdhettem a közjóért, a jobb tanító-és óvónképzésért, köznevelésünk színvonalának emeléséért. Köszönet és köszöntés mindazoknak, akikkel együtt dolgozhattam, küzdhettem nevelőképzésünk színvonalának emelésében. Ha egy test elmozdul, s mozgása befejeztével pályájáról visszatér eredeti helyére, a fizika értelmezése szerint elmozdulása zérus. Úgy érzem, hogy a tanári pályáról a tanügy igazgatására való hosszú elmozdulásomra és a tanári pályára való visszatérésemre nem lehet mechanikusan, mereven alkalmazni a fizika rideg tételét. Hiszem, hogy valamikor az élet alkonyán, az egész élet integrálása idején nem azon kell eltűnődnöm, hogy az élet integrálja zérus” — írta *Rozsondai Zoltán*, a minisztériumból való távozása alkalmából a tanítóképzőknek írt búcsúlevelében 1961. február 18-án. *A válaszlevelek egyikében olvashatjuk*: „Matematikusai pontossággal nézett utána az emberek sorát eldöntő igazságtalan határozatoknak és síkraszállt az igazságért. Sokszor tért azzal foga — egy-egy, az értékes emberekért, a tanítóképzés ügyéért elveket fel nem adó, éles állásfoglalása

után —, hogy nem biztos, hogy másnap még a Minisztériumban lesz. A mégis ott töltött 16 év a tanítóképzés területén mindenki által elismert szaktudásának és az igaz ügyekkel kapcsolatos bátor kiállásának volt köszönhető.” (*Rozsondai Z.* 2004. 307.)

⁴²⁰ *Rozsondai Zoltán* 1983. május 30-án, Köpeczi Béla miniszterhez írt levelében tárgyyszerűen összegezte tevékenységét: „1945-től 1961-ig 16 éven át a Minisztérium tanító- és óvónőképzői osztályán, időnként meglehetősen nehéz, súlyos körülmények között, mint előadó és osztályvezető dolgoztam, s nagy erőfeszítéseket tettem tanító- és óvónőképzésünk színvonalának emeléséért.” (*Rozsondai Z.* 2004. 318.)

⁴²¹ Kiss Árpád 1948. november 3-án Sík Sándorhoz írt levelét közölte: *Mészáros I.* 1989/1. 55. — *Kiss Árpád* egy 1950-ben írt memoárjában ehhez hozzátette: 1945-ben „a történelem folyamatának medrét kezdtük ásogatni, és sejtelmünk sem volt annak az áradatnak az irányáról, ellenállhatatlan erejéről, amelynek útját befolyásolni akartuk”. „Azok az országos jelentőségű munkálatok, amelyeket hosszú időn keresztül irányítottam... megmutatták, milyen nehéz tenni a jót akkor is, ha minden irányadó tényező tisztán látja... A helyes, a jó megoldás helyébe az *adott viszonyok között a lehetséges legjobb* került... Hogy ilyen feltételek között kell-e vállalni az életet, nem tudom. Ha azonban élünk, nincsen választásunk ilyen és másfajta viselkedésmód között” — írta, s bár életében — Babits hasonlatával élve — „lába nem mehetett egyenesen a Csillag felé, melyre az ujsa mutatott”, soha nem vette le tekintetét róla. Tudta, 1945-ben kis is fejtette: „Csillaga”, a demokrácia „nehéz életforma: mindig újból megteremti magában egyén és közösség. Minden nemzedékkel előről kezdi az érte folytatott harcot. *A demokráciára való nevelés talán a legnagyobb életfeladat.*” (Kiss Á. 1999. 376. és 378., 1945. 91., valamint *Babits M.* 1928. 216. Kiemelés a második idézetben tőlem — D. P.)

⁴²² Rozsondai Zoltánnak a közalkalmazottak igazolását előíró 1080/1945. ME számú rendeletnek megfelelően kitöltött nyilatkozatából. (BFL XVII. 463. 166/B; Magyar Közlöny, 1945. 20. szám, 1–3.)

⁴²³ Vö.: *Tóth G.* 1996. 216. és 263.

EGY SÚLYOS KÖVETKEZMÉNYEKKEL JÁRÓ OKTATÁSPOLITIKAI DÖNTÉS SZÜLETÉSE

A tanítóképzés az első Nagy Imre-kormány idején

1. „LÉGVÁRÉPÍTŐK” AZ „ÚJ SZAKASZBAN”

Ahogy a Rozsondai Zoltánról szóló tanulmányból (kötetünkben) kiderül: az 1923-tól de facto ötéves tanítóképzés tanulmányi idejét 1950-ben — a gyakorlati év bevezetésével — lényegében egy évvel csökkentették. Az ezt követő évtizedben — az akkor legfelső döntéshozó fórum — „a Párt” (a Magyar Dolgozók Pártja, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt) *Politikai Bizottsága három ízben: 1954-ben, 1956-ban és 1958-ban foglalkozott érdemben „a nemzet napszámosságai” képzésének problémáival, a képzési idő/szint felemelésének lehetőségével.*¹

*Jelen írásunkban az első, az ígéretes előkészítés nyomán a pedagógusképzés szempontjából váratlanul kedvezőtlen és súlyos végkifejlettel zárult döntés előkészítésének folyamatát és motívumait próbáljuk — a fellelhető levéltári és nyomtatott források részletes bemutatásával s (a résztvevők szóbeli közléseit hasznosítva) történeti kontextusba ágyazásával — rekonstruálni, s a tanítóképzőkre, tanítóképzősökre gyakorolt közvetlen hatásáról némi képet adni.*²

A témája szempontjából *parciális*, elsősorban a tanítóképzős, ill. tanító kollégák (neveléstörténészek, kortársak) számára érdekkeltő *történet* — reményeink szerint — *túlmutat önmagán: alkalmas a korabeli oktatáspolitikai döntési (tervezési és irányítási) mechanizmusainak bemutatására, s talán a döntéshozók politikai-világnézeti motívumainak és a tanítóképzős tanárok korabeli reakcióinak felvillantására is.*

1. 1. „Új szakasz” — de miben?

A dolgozatunkban tárgyalt történet kezdete Nagy Imre első kormányának időszakához kötődik, melyet a néhai miniszterelnök nyomán a korabeli párt dokumentumok „új szakasznak” neveztek.³ *Közismert, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének — a korábbi politikai irányvonal szovjet ösztönzésre történt⁴ megváltoztatásáról döntő — 1953. június 27–28-i ülésén elfogadott határozatában, a korábbi felvetések ellenére sem foglalkoztak oktatáspolitikai kérdésekkel.*⁵ A vita során Darvas József — addig közoktatásügyi, majd népművelési miniszter⁶ — hangsúlyozta: a közoktatás tervezéséből ki kell küszöbölni az utópikus elemeket. A határozatban név szerint is elmarasztalt Révai József felszólalásában elismerte, hogy alig néhány hónappal korábbi választási felhívása a közoktatás tekintetében irreális elvárásokat tartalmazott. A KV-ülésen módosította a második ötéves tervre vonatkozó álláspontját: „...mai szemmel nézve világos, hogy az a célkitűzés (amely természetesen célkitűzés is marad — nem a második ötéves tervé), hogy ti. kötelezővé kell tenni a faluban a 8 osztályt és a városban a középiskolát... egy fajtája a feszített tervnek a kultúra területén. Bátran likvidálni kell ezt; kevesebbet markoljunk és többet fogjunk!” — hangoztatta az előadó, majd a későbbiekben hozzátette: „hogy a Tervhivatal⁷ hajtotta-e a közoktatást, beleértve a felsőoktatást is, vagy ők maguk is hozzájárultak ehhez, most nem akarom eldönteni, de valószínűleg mind a kettő volt. ... [A jövőben a] döntő feladat nem a beiskolázási

— középiskolai és főiskolai — keretszámok hajszolása, hanem megcsinálni, automatizálni a 8 osztályos népoktatást” — körvonalazta új álláspontját a vitában Révai József.⁸

A kortársak természetesen nem az akkoriban bizalmasan kezelt határozatból,⁹ a közvélemény elől zárt pártfórumon elhangzott hozzászólásokból, hanem csak július 4-én, Nagy Imre országgyűlési miniszterelnöki expozéjából¹⁰ informálódhattak arról, hogy „új szakasz veszi kezdetét, amelyben fokozottabban kifejezésre kell jutnia a nép szuverenitásának, a parlament nagyobb szerepének”. Kormányának nevében „a lakosság életszínvonalának állandó emelését” középpontba állító gazdaságpolitikát, s — ha nem is a jogállamiság, de legalább — az ún. szocialista törvényesség, az állampolgári jogok és köteleességek érvényesítésére irányuló belpolitikát ígért.¹¹

Kilátásba helyezte az értelmiséggel kapcsolatos korábbi bizalmatlanság oldását: „az értelmiségiek népi demokráciánk megbecsült tagjai kell hogy legyenek, és el kell foglalniuk képességeiknek megfelelő megtisztelő helyüket tevékenységük területén — legyenek tanárok, mérnökök, jogászok, orvosok, agronómusok vagy mások. Mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy a népi demokráciában a képzettségnek, a tudásnak nagyobb megbecsülés jár ki, mint bármikor a régi úri világban. Ennek a megbecsülésnek széles munkalehetőségben és anyagi elismerésben is kifejezésre kell jutni” — hangsúlyozta az előadó. Majd hozzátette: „Megtalálható a túlzás a fiatal, új értelmiség képzése terén, oktatási rendszerünkben is. Óriási áldozatokkal valósággal erőszakoltuk a főiskolai oktatást. Most ezen a téren is sokkal szerényebbeknek kell lenniünk. **Ne építsünk légvárakat.**¹² Ugyanakkor az eddiginél jóval nagyobb gondot kell fordítani a népisiskolákra, fokozni kell a beruházásaikat, szaporítani kell az iskolák, tantermek és tanerők számát, hogy minél jobb feltételeket biztosítsunk a jövő reménysége, a kis magyarok¹³ elemi oktatásának, amit eddig — meg kell mondani — a főiskolai oktatás eltúlzása miatt, nagyon elhanyagoltunk. Több figyelmet, több gondot és több anyagi eszközt a tanfolyamok, a falvak, a munkásnegyedek iskoláinak” — hangoztatta a miniszterelnök.¹⁴

Expozéja e részét bizonyára ambivalens érzésekkel elemezgették a közel fél évszázada felsőfokú, akadémiai szintű tanítóképzésben reménykedő, az elemi népoktatás iránt elkötelezett, sajátos értelmiségi csoport tagjai: az általános iskolai tanítók, a képzős tanárok s a tanítóképzés felelős irányítói.¹⁵

Utóbbiak nyilván tudták, hogy a XVI. Nemzetközi Közoktatásügyi Konferencián — ugyancsak júliusban — nagy figyelmet szenteltek „a pedagógusok képzésének és státusának”.¹⁶ Bár a magyar UNESCO-tagság (1953 februárjától érvénybe lépett) átmeneti felfüggesztése miatt a kormány képviselői bizonyára távol maradtak a genfi tanácskozásról, tudomásukra juthatott, hogy az ott elfogadott, 36. számú dokumentumban az elemi iskolai pedagógusok alkalmazásáról, illetve képzéséről születtek ajánlások, melyek — a tanítóképzés felsőfokúvá tételére vonat-

kozó javaslattal együtt — csak a magyar részvétel felújításától (1954 júniusától) váltak jogilag relevánssá számukra...¹⁷

Az újabb átszervezés révén „Oktatásügyi Minisztériummá” lett intézmény „nagy túlélője”, az 1945 óta a tanítóképzés ügyeivel foglalkozó *Rozsondai Zoltán*¹⁸ (memoárjának tanúsága szerint, ilyen helyzetben) maga is szorongva várta, hogy vajon miként nyilatkozik — a kiskunfélegyházi állami tanítóképzőben végzett volt tanítványát, Darvas Józsefet¹⁹ a miniszteri székben felváltó — *Erdey-Grúz Tibor*²⁰ a tárca feladatairól. Az 1952 decemberétől felsőoktatási miniszterként tevékenykedett akadémikus tájékoztatójában „a minisztérium minden alapvető kérdésével foglalkozott... így a pedagógusképzéssel, a tanár- és tanítóképzéssel is. [K]itért arra is, hogy tudomása van arról, hogy a minisztériumban egyesek a tanár-, illetve a tanítóképzés képzési idejének felemelését tervezik. Vegyék tudomásul... hogy ezeknek a terveknek nincs reális, megokolt, elfogadható alapja, mert a Szovjetunióban rövidebb idő alatt külön tanítókat és tanárokat képeznek, mint nálunk. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy a szovjet tantervek és tankönyvek terjedelme is nagyobb, mint a mienk”²¹ — hangsúlyozta a miniszter. „Az értekezlet befejezése után *Csukás* főosztályvezető mellett meglehetősen lehangoltan lépdeltem vissza a minisztériumba (emlékezett tovább Rozsondai Zoltán), s közben... mondtam: ... tájékoztatást szeretnék kérni arról, hogy hogyan érhetnek el a Szovjetunióban rövidebb képzési idő alatt külön eredményt, mint nálunk.”

Mikor főosztályvezetője óvása ellenére felkereste a minisztert „a bizonyítékokért”, Erdey-Grúz Tibor arra hivatkozott, hogy „a szovjet tanítóképzők tantervei és tankönyvei lényegesen nagyobb terjedelműek is mint a mieink”. Rozsondai ekkor (a kor játékszabályainak megfelelően érvelve) figyelmébe ajánlotta, hogy „a szovjet oktatásügyi miniszter legújabb rendeletével elrendelte e tantervek és tankönyvek terjedelmének 30-35%-os csökkentését...”: „— A közelmúltban egy 12 tagú küldöttség járt a Szovjetunióban, s ugyanezt állapította meg... [említette, újabb érvként] a miniszter. Erre pedig azt válaszolhatom, hogy nem volt a küldöttségben olyan, aki értett volna a tanítóképzéshez. ... — No, Rozsondai elvtárs, azért ne gondolja, hogy ezen a téren visszaléptünk vagy 100 évet — mondta megnyugtatóan a miniszter. — 100 évet ugyan nem, de 50-et igen, feleltem...” — írta (a család által rendelkezésemre bocsátott) memoárjában a tanítóképzés ügyéért nehéz időszakban nemegyszer kockázatot is vállalt kitűnő szakember.²²

1. 2. A rövidített képzés problémái

Ahogy várható volt, „a tanítóképzés kettős, és bizonyos tekintetben divergáló célkitűzése a négyéves tanulási idő keretében az ismeretszerzés szétagprózottságára, szétszórtságára, felületességére vezetett...²³ A gyakorló tanítójelölti év a... képzés színvonalának emelése szempontjából kevés eredményt hozott”, sőt a képesítő vizsgák tanúsága szerint a munkában töltött év alatt „megkoptak” a jelöltek ismeretei.²⁴

A nyíregyházi tanítónőképző igazgatója a lényegében négyéves képzés ötévessel való felváltását sürgette 1951. február 4-i feljegyzésében: „csak gyökeres változtatást látok célravezetőnek, mert minden, időről időre bekövetkező apróbb változtatás csak zavart okoz a nyugodt munkamenetben (pl. az idei IV. éves történelemmel kapcsolatos 3 intézkedés 3 hónap alatt), és mégsem oldja meg a döntőnek mutakozó hiányokat. *A kettős tantervi célkitűzés véleményem szerint a mai óratervvvel és képzési renddel megoldhatatlan. A legértékesebb 5. év, amikor már a jelöltek az alapismereteknek — legalábbis nagy vonalaiban — birtokában vannak, amikor már világnézetük is jóformán kialakult, szellemileg érettebbek, és így átfogóbb, elmélyültebb szellemi munkára alkalmasabbakká váltak, az érettségi bizonyos belső biztonságot is kölcsönzött nekik, a jelen formájában csaknem kihasználatlanul vész el mind az általánosan művelő, mind a szakmai képzés célkitűzéseinek megvalósítása szempontjából.* Ez az állítás talán merésznek látszik, de ha őszintén betekintünk a gyakorlóévesek januári konferenciájának tanulságaiba, nem vonhatunk le más logikus következtetést. *Ahhoz, hogy jó szakember lehessen a tanító, valóban általánosan művelt embernek kell lennie. Ez a műveltség nem lehet egy hajszálnyival sem szűkebb körű, alacsonyabb fokú, kevésbé elmélyült, mint egy általános gimnáziumi érettségivel rendelkező emberé.* Ez a minimum az alapvetéshez. Hogy akarjon tanítani, különösen kellő tudományossággal (lásd Jeszipov – Goncsarov 123. lap²⁵), akinek magának is hiányai, kétségei vannak az alapvető ismeretek körül? Nincs meg az a biztonságérzése, hogy az általános műveltsége azonos értékű bármely más szellemi pályán mozgó emberével és nem kivonatos »prepa-műveltség«. *Ehhez arra lenne szükség, hogy a tanítóképző érettségiig terjedő 4 évfolyama óratervben, tantervben, azaz tankönyvileg és óraszám tekintetében döntően azonos legyen az általános gimnáziuméval.* Semmi esetre sem lenne szabad lényeges változtatást tenni az érettségi tárgyak és ezek óraszama és tananyaga között. És ez az elv szépen megvalósítható abban az esetben, ha az 5. évet szervezettebben hozzákapszoljuk a tanítóképző 4 osztályához, és jobban felhasználjuk mind az általános jellegű műveltség továbbépítéséhez, mind pedig különösen a szakmai képzés kifejlesztéséhez [Sic!]. Ma az a baj, hogy a kettős tantervi célkitűzés megvalósításának erőszakolása tanárt és növendéket megvalósíthatatlan feladat elé állítja, és sokszor kedvét veszi a magasabb igényű munkára

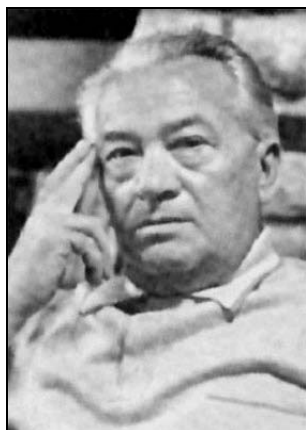
való törekvéstől. Más esetekben az idegkimerülésig menő súlyos megterheléshez vezet. Az elméleti anyagnak kisebb óraszámú való elvégzése, a gyakorlati tárgyak időt rabló erőltetett gyakorlása, mind olyan kibékíthetetlen belső ellentétek képzésünk mai rendszerében, amelyeket mielőbb fel kellene oldani, ha valóban jobban segíteni akarjuk a tanulókat, és biztosabb tudást nyújtó általános iskolát akarunk. Elég összehasonlítani az általános gimnáziumok és tanítóképzők óratervét, s rögtön meglátjuk, mi az oka annak, hogy a negyedévkor — valószínűleg félévkor is — a tanítóképzőkben volt legkevesebb, s az általános gimnáziumoknál a legtöbb jeles tanuló. Nem a jobb minőségű munka, hanem a lényegesen jobb előfeltételek adják szerintem a helyes magyarázatot. Az általános gimnázium humán tagozatában magyart tanulnak 22 órában; nálunk 19-ben, történelmet 14-ben, itt 10-ben; orosz 18-ban, itt 11-ben; fizikát 10-ben, itt 6-ban stb. Az anyag pedig nagyjából azonos. *Ez természetesen két eredményt hozhat: túlterhelést és felületességet.* Tehát éppen arra nem tudunk eljutni, amire szükség lenne, hogy a jövő tanító minden oldalról kellő tudományos megalapozottsággal, világos, tiszta fogalmak alapján áttekinthető rendszerbe tudja foglalni az egyes tárgyak anyagát. Csak érintünk lényeges kérdéseket, és továbbszaladunk anélkül, hogy tisztázni letünk volna képesek. Ez okozza a tanítóságunkban meglevő hibás, zavaros képzetet és tisztázatlan fogalmat” — írta *Porzolt István*, konkrét óra- és vizsgatervet vázolva, gyors intézkedést sürgetve.²⁶

A képző intézményekből a különböző pártfórumokhoz érkező jelentések arról is beszámoltak, hogy — különösen a fiú-tanítóképzőkben — beiskolázási nehézségek folytán „a tanulók nagy része átírányított” volt, ami a pályán maradásuk, tanítói hivatástudatuk kialakítása szempontjából komoly nehézségek forrásává vált.²⁷

*Jóboru Magda*²⁸ 1417-028/1952. számú körlevelében — május 10-én — aggodalommal konstatálta, hogy „országosan igen magas azoknak a most érettségiző tanítóképzős tanulóknak a száma, akik sem gyakorlóévre, sem pedig egyetemre vagy főiskolára nem jelentkeztek... [Ez] annak bizonyítéka, hogy a tanítóképzőkben még mindig nem folyik megfelelő intenzitással a tanulók nevelői pályára való felkészítése, a nevelői munka megszerettetése” (kiemelés tőlem — D. P.), ami a miniszterhelyettes asszony szerint óhatatlanul felvetette a korrekció szükségességét.

A változtatás szándéka tükröződött *Darvas József* miniszternek „az általános, középiskolai és tanítóképzői tantervek átdolgozására” vonatkozó — 1952. szeptember 18-i — javaslatában is: „Az általános és középiskolákban lassan emelkedik a tanulmányi színvonal. Sok az elégséges és elégtelen tanuló. Nem kielégítő a tanulók világnézeti, politikai, erkölcsi fejlődése sem. A materialista világszemlélet, a szocialista hazafiság sok esetben felszínes, szólamszerű,²⁹ nem eléggé megalapozott, ami módot ad klerikális és egyéb burzsoá befolyások érvényesülésére.³⁰ A tanulók elméleti ismeretei több tantárgyban nincsenek eléggé összekötve szoci-

alista építésünk gyakorlatával. A hibák okait eddig az általános iskola nagyarányú szaktanárhiányában, a pedagógusok szakmai és ideológiai felkészültségének fogyatékoságaiban³¹ és a középiskolai iskoláztatás hibáiban láttuk. Ezek mellett a valóban fennálló okok mellett nem kerestük a hibák forrásait tanterveinkben és tankönyveinkben, melyek javarészt a VKM-mel kapcsolatos párthatározat³² után készültek, néhány hónapos rohammunkával³³, s melyeken azóta több, kisebb változtatást hajtottunk végre, kellő tervszerűség nélkül” — kezdte mondandóját a miniszter, majd az egyes iskolatípusok helyzetét áttekintve a tanítóképzés problémáira tért át:

Darvas József

„Az általános és középiskoláknál is több kifogás merül fel a tanítóképzők munkája ellen. A végzett fiatal tanítók tárgyi, de különösen módszertani tudása alatta marad a kezdő pedagógusokkal szemben támasztható igényeknek is. Politikai felkészültségük, a falu életében, a mezőgazdaság területén való tájékozottságuk nem felel meg az élet támasztotta követelményeknek.³⁴ Sok esetben gyenge munkájuk része az általános iskola alsó négy osztályában, az alapismeretek nyújtásában tapasztalt gyenge eredményeknek.³⁵

A kedvezőtlen helyzet egyik oka, hogy évekig a gyengébb tanulók mentek tanítóképzőbe,³⁶ csak az utóbbi két évben történt e téren javulás. Ehhez járul, hogy a tanárok java része nem speciálisan képzett tanítóképzői, hanem polgári iskolai és gimnáziumi tanár.³⁷ De mindennél komolyabb ok az, hogy *a tanítóképző tantervei és tankönyvei, néhány speciális tárgy (pedagógia, ének, zene) tanításától eltekintve, alig különböznek a gimnáziumi tantervektől, tankönyvektől, nem szolgálják az általános iskola alsó tagozatában folyó oktatásra s a gyakorlati életre való előkészítést.* Tanterveinknek ez az alapvető hibája különös világossággal mutatkozik meg a szovjet tantervekkel való egybevetéskor.

Tanterveink nem biztosítanak kellő óraszámot az általános iskola alsó tagozatában döntő magyar és számtan tanítására... nem biztosítják az egyes tárgyak alsó tagozati módszertanának tanítását szorosan az egyes tárgyak tanításához és a gyakorlóiskolákban folyó oktatáshoz kapcsolva. Nem tanítunk a tanítóképzőkben mezőgazdasági ismereteket, műhelygyakorlatokat, politikai ismereteket, melyek a szovjet tantervben komoly szerepet játszanak a fiatal tanítók politikai, gyakorlati képzése szempontjából. Nem tanítunk a tanítóképzőkben pszichológiát és logikát” — írta a miniszter,³⁸ s a döntésre illetékes pártforum számára készült határozati javaslatában is *figyelman kívül hagyta a tanítóképzés eredeti (ötéves) képzési idejének visszaállítására irányuló felvetéseket.*³⁹

Talán a címzettnél is jobban megfogadta Rákosi Mátyás üzenetét, melyet a Középiskolai Főosztály vezetője, Vadász Ferencné útján küldött az „örökké nyughatatlan” Rozsondai Zoltánnak:⁴⁰ „Van valaki a tanítóképzői osztályon, aki ugrál, mint egy kis egér, fel akarja emeltetni a tanítóképzők képzési idejét. Ne ugráljon, hagyjon fel ennek a kérdésnek az erőltetésével!” — üzente⁴¹ a 60. születésnapja alkalmából — párthatározatok nyomán éppen közoktatásügyi miniszteri utasításra, márciusban az ország valamennyi általános és középiskolájában (is) — ünnepezt „nagy tanító és vezető”.⁴²

1. 3. Korrekciós kísérletek — az adott keretek között

Ilyen körülmények között még sokáig fel sem merülhetett a tanítóképzés idejének meghosszabbítása. Ezért a minisztérium vezetői az adott keretek között próbálták — a fentiekben jelzett tantervi változtatásokkal (új tárgyak bevezetésével); a matematika- és magyartanároknak a tantárgy-pedagógia oktatásába való bevonásával, a gyakorlati képzésben is kulcsszerepet játszó pedagógiatanárok továbbképzésével,⁴³ a gyakorlóiskolák, a gyakorlati képzés továbbfejlesztésével;⁴⁴ a gyakorlóévesekkel való kapcsolattartás s szervezett továbbképzésük ösztönzésével⁴⁵; valamennyi tanár és gyakorlóiskolai tanító szakmai-ideológiai továbbképzésével⁴⁶; az iskolai ifjúsági szervezetek (DISZ, Úttörőszervezet) szerepének növelésével⁴⁷ és bizonyos adminisztratív, szervezési, valamint az ellenőrzés hatékonyságát növelni hivatott intézkedésekkel (a szovjet mintájú iskolai szervezet átvételével, a Rendtartás módosításával, a negyedévesek továbbtanulásának korlátozásával,⁴⁸ a tanfelügyelet hatékonyabbá tételével)⁴⁹ — „kezelni” az általuk is érzékelt problémákat.⁵⁰

Elképzeléseiket változatlanul a központi adminisztratív szabályozás eszközeivel: a tanügyirányítás és az igazgatók energiáit emésztő, aprólékos utasítások és mai szemmel értelmetlenül hosszúnak tűnő — kötött formájú, sok redundáns (az ideológiai, politikai, szakmai ellenőrzés állandó jelenlétével, ill. „az elvárásoknak való megfelelés” demonstrálását szolgáló), szimbolikus elemet tartalmazó⁵¹ — jelentések útján próbálták megvalósítani.⁵² Előírták az amúgy is a háború előttinél

nagyobb óraszámiban tanító,⁵³ egyéb iskolai és iskolán kívüli feladatokkal elhalmozott pedagógusok gyakori tantestületi értekezleteinek, szakmai és ideológiai továbbképzéseinek (szülői értekezleteinek) témáját/tematikáját, sőt: gyakran a hosszát is. Meg-megújuló erőfeszítést tettek a jórészt még a „régvi világban” szocializálódott, képesítést nyert pedagógusok „átprogramozására”,⁵⁴ megnyerésére, hogy „öntudatosan” részt vállaljanak az MDP által irányított „kulturforradalomban”, „a nép szocialista átnevelésében”.⁵⁵

A szakmai és — legalábbis felszínesen-formálisan mindent átható — politikai-ideológiai elvárásoknak való „megfelelés” jellemző példáját adja számunkra *Ruttkay Istvánnak, a sárbogárdi tanítóképző igazgatójának* 1953. január 13-i előterjesztése arról, hogy „*hogyan fokozhatjuk oktató-nevelő munkánkkal az iskolánkban folyó nevelőképzés eredményességét*”.⁵⁶ A mai olvasók többsége számára már ismeretlen atmoszféra érzékeltetésére olvassunk bele alaposabban a Fejér Megyei Levéltárban megőrződött dokumentumba:

„Az 1953-as esztendő ötéves tervünk negyedik esztendeje, a fejlődés gyönyörű perspektíváit nyitja meg dolgozó népünk előtt, ugyanakkor fokozott munkalendületet, szigorúbb takarékossgot, képességeinknek a terv szolgálatába állítását követeli meg mindannyiunktól. Az elmúlt aszályos év ellenére ipari termelésünket 16%-kal kell növelnünk az előző évihez képest. 1953-ban kezdenek termelni, ill. működni ötéves tervünk nagy alkotásai. Kibontakozóban van, iparban és mezőgazdaságban, termelési és kulturális vonalon egyaránt a szocialista ország képe.

Hogy mekkora utat tettünk meg a Felszabadulás [Sic!] óta, a fasiszta háború dúlásai után, az leolvasható közoktatásügyünk fejlődésén is. Míg 1937–38-ban csak 33.900 tanuló végezte el az általános iskola VIII. osztályát, ill. a megfelelő osztályokat, az idén 100.000 tanuló fog nyolcadikban végezni. Középiszkoláink tanulólétszáma ez idő alatt 52 ezerről 119 ezerre, ezen belül a munkás- és parasztszármazású tanulók száma nem egészen ötezzerről 80 ezerre, tehát hússzorosára [sic!], középiszkoláink száma 285-ről 425-re növekedett.

1953-ban államunk újabb jelentős összegekkel növeli a középiszkoláink fejlesztésére fordított kiadásokat. Ezek... nemcsak a tanulólétszám emelkedésével kapcsolatosan növekednek, hanem ezen túlmenően is növelni fogja államunk pl. az iskolai könyvtárakra, a szakkörökre, a diákotthonok felszerelésére fordítandó összeget.

Nemcsak ezek a számok, hanem a valamennyiünk által lépten-nyomon tapasztalt tények számai is mutatják: népi államunkban hogyan fejlődik a kultúra, hogyan válik közügyggyé, és ezzel szoros összefüggésben: hogyan növekszik a közoktatásügyi dolgozók megbecsültsége és egyúttal felelőssége is.

A XIX. Kongresszus [SZKP — D. P.] messze világlító fákllyafénye megmutatta a mi számunkra is a további perspektívát: a mi holnaputánunkat. Az általános, kötelező középiszkolai oktatás bevezetése, és ezzel kapcsolatban a politechnikai képzés magas színvonalra emelése, a művelődési lehetőségek eddig ismeretlen magas

fokra emelése minden magyar nevelő szívét is megdobogtatják. Ez a lelkesedés nem hiányzik nálunk sem” — szögezte le az elvárásoknak megfelelően az igazgató, majd a távoli horizontok rózsaszínű szemüvegen át való fürkészéséről a tanítóképzés feladataira tért árt.

„Valamennyien tudjuk, hogy a középiskolai tantervek által támasztott követelmények megvalósítása milyen nehéz feladat, éppen az általános iskolában mutatkozó hiányosságok miatt. Pedig most az általános iskolát végzett tanulóknak csak egyik része, a jobbik fele tanul tovább. Az általános, kötelező középiskolai oktatáshoz vezető úton az első lépések egyike ezért a tanítóképzés színvonalának emelkedése kell hogy legyen, mivel az általános iskolának, és már az alsó tagozatnak is, a jelenleginél jóval nagyobb feladatokat kell majd megoldania...

Fentiekkel, közvetlenül vagy közvetve, kapcsolatosak az általános iskola és a tanítóképző jövő tanévre tervezett tantervmódosításai is” — állapította meg Ruttkay István, majd tekintetét Sárbogárdra vetve, kijelentette: „iskolánk sok tekintetben még kiforratlan, átmeneti állapota ellenére is megérett arra, hogy ilyen, lényegében munkánk minőségi megjavítására vonatkozó kérdésekkel foglalkozzék. *Az előző év súlyos nehézségei után, ebben a tanévben már eljutottunk oda: iskolánk rendben, színvonalasan működő középiskola képét mutatja.*⁵⁷ *Saját, korszerű épületünkben dolgozunk.* Szertáraink állandóan fejlődnek, és ha van is még e téren hiányosság, biológiai szertárunk már most is mutatja: mit áldoz államunk a színvonalas tanítóképzés biztosításáért. Iskolánk ifjúsága jól rendezett, építő szellemű közösséget képez, olyan közösséget, amelyet lehet már eredményesen, lendületesen nevelni, kicsiszolni. Ezen a téren kedvező a helyzetünk: elértük ugyanis a bejárás teljes megszüntetését: ifjúságunk kétharmada kollégista és tanulószobás, és valamennyi diákunk 4 km-es körzeten belül lakik. És végül: *noha valamennyien a tanév elején kerültünk ide*, olyan nevelőtestületünk van, amely munkaszellemben, felelősségtudatában, áldozatkészségében vetekszik bármelyik középiskolával, és éppen ezért képes a rá bízott feladatok megoldására...

Valamennyien, akik itt dolgozunk, kettős feladatot végzünk: tanítunk, miközben magunknak is tanulnunk kell a középiskolai, ill. a tanítóképzős anyagot. Ez igen nehéz feladat, de tudatában vagyunk annak, hogy ennek e terhét teljes egészében magunknak kell viselnünk... erőfeszítéseink... a későbbi években kamatozni fognak.⁵⁸ ... Több gondot kell fordítanunk a begyakorlásra, a számonkérésre. ... A számonkérés komolysága és a negyedévi osztályozás határozottsága eredményezte, hogy negyedév óta igen szép javulás tapasztalható mind a tanulók munkafegyelme, mind az elért eredmények terén... körletünkben az udvaron és az iskolában... a pincétől a padlásig folyik a lázas tanulás... ne feledkezzünk meg ugyanennek az éremnek a másik oldaláról: a maximális segítségnyújtásról. ... A jobb eredményért vívott harcba vonjuk be az osztályok DISZ-alapszervét⁵⁹ és a Szülői Munkaközösséget⁶⁰ is. Növelnünk kell követelményeinket az előadás folyamatossága, szabatossága és az írásbeli munkák rendje tekintetében. Utóbbi téren, az

igazgató hibájából is, nem volt meg a forma egységessége. Ezt a hiányt haladéktalanul pótolnunk kell” — hangsúlyozta az igazgató, hozzátéve: „A vázlat írását még kivételképpen se hagyjuk a tanulókra.” A szakköri munkáról s a testnevelésről, „a meglévő személyi és a kilátásban lévő dologi feltételek” fényében, a tanárok és diákok eszközkészítő buzgalmát dicsérve s a tavasz eljövételében bízva, megállapította: korlátozott lehetőségeiket „nem hagyták kiaknázatlanul”.

Elégedett volt a tanulók fegyelmével is, megállapítva, hogy a menet közben berendezkedés körülményei között „tanulóink megbízhatóságát, felelősségtudatát, a fizikai munkához való helyes viszonyát nem kellett kiagyalt példákon nevelnünk: helyzetünkéből adódott, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkoznunk kellett”. E helyzet segített a nevelői példamutatásban s a növendékekkel való személyes kontaktusteremtésben is, hiszen, „mi együtt voltunk tanulóinkkal az építkezésnél, együtt vittük végbe a »honfoglalást«, együtt hajtottuk végre a költözködések, és egész napunk úgyszólván a gyerekek között folyik, mivel a diákotthonnal is valamennyiünknek van kapcsolatunk. Ez utóbbi területen fokozottabban arra kell törekednünk, hogy elmélyítsük, szorosabbra fűzzük tanulóinkkal, jövődiákotthonainkkal a kapcsolatot. Itt nyílik mód leginkább arra, hogy érezzék tanulóink: melegszívű, érző, segítő szándékú emberek vagyunk, akik szívesen vagyunk együtt a gyerekekkel szabadidejükben is, és szívesen segítünk kisebb nagyobb problémáik megoldásában. Érezzék tanulóink személyük, munkájuk megbecsülését abban is, hogy igyekszünk szebbé, otthonosabbá tenni a fizikai feltételek miatt most még bizony kissé barátságtalan, sivár környezetüket.” Oktató-nevelő munkájuk mellett ily módon tehetik vonzóvá tanítványaik számára a pedagóguspályát, figyelve „szaktárgyunk didaktikai és erkölcsi vonatkozásaira”, a hospitálások, tanítási gyakorlatok tapasztalataira — hangsúlyozta a tanítóképzésben vagy a középfokú oktatásban járatlan kollégái számára, a tanítóképzés tradicionális éthosát őrizve, Ruttkay István.

Persze arról sem feledkezhetett meg a sárbogárdi igazgató, hogy — a változó ideológiai elvárásait immár negyedszázada nyomatékosan és egyre kizárólagosabban érvényesítő oktatáspolitikai nyomása folytán — más hagyománya is kialakult a tanítóképzésnek: „*az erkölcsi-politikai nevelés*”⁶¹ mindenkori kurzusnak megfelelő (és másképp nevezett) nyomatékos számonkérése. „Ezen a téren is tudjuk feladatainkat, és ennek megfelelően dolgozunk. Politikai köreink jól, mindenkor teljes létszámmal működnek. A DISZ-vezetőség ülésein mindenkor jelen van egy nevelő is, és részt vesz a megbeszéléseken.”⁶² A diákotthonban rendszeresen folynak a könyvankétok és a természettudományos kiselőadások” — rögzítette Ruttkay István, majd a „kritika-önkritika” korabeli előírásainak megfelelően, sietve hozzátette: „Munkánkkal azonban ezen a téren sem lehetünk megelégedve... sok jel mutat arra, hogy vannak hibák. A kozmopolitizmus, a nacionalizmus, a politikai tájékozatlanság, közömbösség, a klerikális ideológia hatása alól még nem mentes ifjúságunk, noha nagy többségében a helyes úton halad. Annál nagyobb

hiba, hogy ezen a téren még nem elég aktív és határozott minden kartárs munkája, noha valamennyien helyes világnézeti alapon állnak.⁶³ Osztályfőnöki óráink színvonalára sem mindenben kielégítő. Mindez arra mutat, hogy többet kell foglalkoznunk ezekkel a kérdésekkel. Valamennyiünknek az ideológiai továbbképzésen túl is szakadatlanul kell képeznünk magunkat, mert különben előfordulhat, hogy nem tudunk kielégítő választ adni a felmerülő kérdésekre. Egységes és helyes szellemű nevelőmunkánk egyik alapfeltétele az is, hogy minél több szocialista-realista szépirodalmi művet olvassunk, ismerkedjünk meg a nagy szovjet pedagógusok könyveivel.

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnom a szakmai sovinizmus nálunk is mutatkozó kísértésére, valamint arra, hogy az erkölcsi-politikai nevelés csakis tudományos hitelű formában, a tanulókkal szembeni él nélkül lehet eredményes.⁶⁴ ... Szoros kapcsolatban áll tárgyalt kérdésünkkel az iskolánk által végzett *társadalmi munka* kérdése is. Ifjúságunk ezen a téren is feladatokon nevelődött, és eddig mindenkor becsülettel helytállt mind a kultúrunka, mind a vasgyűjtés és a gyapotszedés területén. A kultúrunka területén persze még egyáltalán nem merítettük ki tartalékainkat... énekkarunkkal, bábcsoportunkkal, és remélhetőleg táncsoportunkkal, elnyerjük a minket megillető helyet, és a megye kultúréletének komoly tényezőjévé válunk. Bízom abban, hogy iskolánk... megbecsültsége is növekedni fog” — célzott bizonyos feszültségekre az igazgató, majd naprakésznek mutatkozott a társadalmi munkára vonatkozó irányelvekben is: „A kultúrunkában a jövőben is, mint eddig, maradéktalanul érvényesítenünk kell elvünket, amely az iskolaköltöztetések stb. során eddig is maradéktalanul érvényesítettünk: egy percet sem a tanulás rovására.

A kartársak által végzett társadalmi munkát vizsgálva még inkább kitűnik az a fontos szerep, amelyet iskolánk betölt a község, ill. a járás életében” — hangsúlyozta az igazgató. Ezt követően sietve felsorolta, hogy a *tantestület* — *mindössze négy hónapja Sárbogárdon dolgozó* — *tagjai* párttitkári, járási tanácsnoki, bizottsági elnöki, légó- és oroszstanfolyam-vezetői, népművelői munkát végeznek, s szerepet vállalnak a Magyar–Szovjet Társaság, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége és a DISZ helyi, illetve járási szervezetében, vagyis „a kartársak a társadalmi munka területén is példamutató munkát végeztek”. Társadalmi hatásuk „vetekszik a »nagy« fémjelzett iskolákéval.⁶⁵ Ez mi magunkat munkánk minőségi színvonalának szakadatlan emelésére, felettes szerveinket pedig a személyi stb. kérdések megoldása terén fokozott figyelemre kell, hogy intsen” — utalt Rátkay az iskola tanárellátottságának krónikus problémáira.

Hosszú előadását végül — a korabeli kánonnak megfelelően, önkritikusan, diplomatikusan — optimista felhanggal zárta a rendkívül nehéz adottságok között elfogadható eredményre törekvő direktor. „A nevelőtestület munkájához az igazgatónak jóval több segítséget kell nyújtania. *Több pedagógiai, szakmai és ideológiai segítséget kell nyújtania a kartársak munkájához, és színvonalasabban kell*

gondoskodnia a tanítás dologi feltételeinek biztosításáról is. Nem utolsó sorban pedig szorgalmazni kell az építkezési és felszerelési terv végrehajtását a kitűzött időre. Bízom abban, hogy Pártunk, kormányunk segítségével, a nevelői kollektíva lendülete és egysége folytán a ránk bízott felelősségteljes, szép feladatot maradéktalanul megvalósítjuk.”

Ilyen és ehhez hasonló jelentések tömegével születtek akkoriban. Ruttkay István hosszasan idézett írása éppen a korabeli elvárásoknak való maradéktalan megfelelés, és egyben a sajátosan kódolt érdekvégyesítés virtuóz keverése révén méltó a figyelmünkre. Ember legyen a talpán az az „ötvenes évek” világát nem ismerő olvasó, aki ebből megérti: itt egy olyan tanítóképző munkájáról olvas beszámolót, melynek 1951. évi létrehozásakor a minimális tárgyi és személyi feltételei sem biztosítottak. Melyről még 1952 februárjában is azt konstatálták a közéleti tanács ülésén, hogy az elvárásoknak megfelelő, 13 főhivatású nevelő helyett 5 főállású, valamint 5 óraadó látja el az órákat. Az egész tanári karban csak az igazgató rendelkezett középiskolai tanári oklevéllel, de tanítóképző intézeti tanári végzettsége neki sem volt; s mely tanári kar — az igazgatóvá lett Ruttkay István kivételével — 1952 szeptemberében kicserélődött, ám a helyzet, az oktatók képzettségi szintjét illetően alig változott. 1953. június 9-én az igazgató a megyei oktatási osztály intézkedését sürgetve jelentette: „Szabó kartárs előreláthatólag bekövetkező távozása után csupán egy gyakorlóéves és egy átképzős középiskolai képesítésű kartárs marad az iskolánknál, tanítóképzős képesítésű tanárunk nincs”.⁶⁶

Az 1951/1952. tanévi elhelyezést szolgáló — volt általános — iskola „oktatási célra nem volt megfelelő a világítás technikája miatt”. A rossz ajtók, ablakok, a fiú- és leánytanulók számára közös WC, a nevelői és ifjúsági szoba hiánya révén az előző évi állapotok valóban lehangolóak voltak. Ehhez képest a korszerű — ám tornateremmel és megfelelő szertárakkal, kollégiummal csak 1955/56-ban, a sárbogárdi képző megszűnésekor ellátott — épület valóban a körülmények javulását hozta, ám a zenetanítás feltételei (a megyei tanács illetékesei szerint) még 1952 végén sem voltak, „még minimális mértékben sem”, biztosítva.⁶⁷ Márpedig a mindenkor tanítóképzős osztályok tanulóinak fele szociálisan hátrányos helyzetű volt, a parasztyerek jelentős hányada részben osztott és osztatlan iskolát végzett, kulturálisan elszigetelt tanyai vagy külterületi környezetben nevelkedett (nyelvet, zenét nem tanult).⁶⁸

Ilyen körülmények között, a hiányos előképzettségű növendékekkel valamelyes előrelépést produkáló, de komoly színvonal-emelkedést biztosítani — önhibáján kívül — képtelen (jelentős részben még mindig alulképzett vagy a tanítóképzésben tapasztalatlan) tantestület munkájának eredményeit az elvárásoknak megfelelő „optimista, konstruktív kontextusban” tálni, s ugyanakkor a legfontosabb hiányosságok mihamarabbi kiküszöbölésének eszközeit kérni/követelni, lehetőleg úgy, hogy az igazgatói posztját se veszélyeztesse — Ruttkay István részéről nem

volt kis teljesítmény. Ahogy a saját előírásainak csapdájába került apparátus számára sem lehetett könnyű dekódolni „a pedagógusképzés frontján aratott folyamatos győzelmekről” szóló jelentéseket, reális képet nyerni az oktató-nevelő munka tényleges színvonaláról.

Ezért az ilyen kötelező jelentések mellett, rendszeres tanfelügyeleti és ad hoc „brigádlátogatások” során igyekeztek valamelyest betekinteni az éppen általuk megkövetelt szóvirágokból készült függöny mögé. S persze tovább éltették az iskolai munka ellenőrzésének *hagyományos formáit*: a tanév végi érettségi, ill. a képesítő vizsgákat is. Az ügyosztály szakértői által — a tanítóképzős vizsgálóelnökök számára — 1953 áprilisában összeállított szempontsor tantárgyanként körvonalazta, hogy mire kell a minisztérium megbízottainak figyelemmel lenniük. Magyarból „a szöveg eszmei mondanivalójára”; történelemből arra, hogy „tisztában van-e a jelölt a munkásosztály világtörténeti hivatásával, a kommunista pártok élenjáró szerepével, a Szovjetunió világtörténelmi szerepével”, s hogy vajon „megmutatkozik-e a jelölt feleletében a proletár-nemzetköziség... a nemzetközi reakció ellen vívott harcban”?⁶⁹ Nevelés- és tanítástanból arra ügyeltek, hogy „tudatos-e a jelöltek előtt, hogy a nevelés történeti és osztály jellegű, tudják-e ezt konkrét anyagon igazolni? Értik-e, mit jelent a pedagógiai pártosság? Látják-e pártunk vezető szerepét a nevelésben?” „Iskolaszervezetanból” az iskolarendszer és a szocializmus építésének összefüggéséről érdeklődtek s arról, hogy „van-e képek az imperialista iskolapolitika alakulásáról, amely a fegyverkezés következtében teljesen háttérbe szorult?...”⁷⁰ stb.

„Az ifjúság eszmei-politikai nevelésében fordulatot” sürgető pártvezetés nyomására⁷¹ a tanügyigazgatás sem elégedhetett meg az érettségi/képesítő vizsgák s a szokásos tanfelügyelet tapasztalataival. „Brigádvizsgálatokat” szerveztek — 1953-ban például az iskolában folyó erkölcsi-politikai nevelés vizsgálatára — melynek során (a ránk maradt „Útmutató” tanúsága szerint) „különös figyelemmel vizsgálták, hogy „a tanítójelöltekben mennyire tudatosak az erkölcsi-politikai nevelés módszerei”. Az intézeti és gyakorlóiskolai pedagógusoknál egyaránt fűrkészték: mennyire szilárd materialista világnézetük? „Saját meggyőződésükkel hatnak-e a tanulókra? Hogyan érvényesítik gyakorlati munkájukban a továbbképzésben tanultakat? Milyen mértékben és milyen formában jelentkeznek náluk idealista, burzsoá gátló tényezők... [s hogy] hogyan nevelnek szilárd marxista világnézetre... a tanítási anyagon keresztül?... Hoznak-e helyi példákat a kulák, a klerikális és egyéb reakciós tevékenységre?”⁷²

„A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958” c. kötetünkben, a *nagykőrösi tanítóképzőről* szólván, a 4.1 fejezetben bemutatunk egy látogatási jegyzőkönyvet, melyből kitetszik az ilyen vizsgálatok „koreográfiája”⁷³. Az atmoszféra érzékeltetéséért ott hosszasan idézett dokumentumból kitéjük: milyen tragikomikus helyzet adódott abból, hogy — a „holnapra megforgatjuk” illúziója jegyében — néhány évvel a nagykőrösi református tanítóképző⁷⁴ államosítása

után, a korábban egyházi szolgálatban állott (esetenként lelkészi végzettségű) tanároktól már nemcsak az „új időknék új dalaival” való fellépést, hanem az eközben elvárt „kitörő lelkesedés” szintjét is mérték⁷⁵ — a „pártszerű normákat” a nem párttag pedagógusoktól is számon kérő,⁷⁶ a „brigádvizsgálat” során egymást is éberren kontrolláló ellenőrök...

A nagykörösihez hasonló vizsgálódások eredményeit — látszólag — különbözőképpen értékelték a pártközpont, ill. a minisztérium illetékesei.

Egy 1953. április 9-én — az MDP köznevelési felelőseinek értekezletére — készült anyagban úgy találták, hogy „eredményeink igen lassan bontakoznak ki. *Pedagógusaink egy részében még él a két világháború közötti időszak maradványa: az általános iskolákban a tanítóknál elsősorban a konzervatív klerikális, a középiskolai nevelőkben a polgári liberális irányzat öröksége.*”⁷⁷ „*A pedagógusok (bár csaknem valamennyien részt vesznek különböző oktatási formákban) úgy az oktatás anyagát, módszereit és elveit, mint a marxizmus-leninizmust általában formálisan, frázisszerűen, mintegy parancsra fogadják el, s nem azonosítják magukat az anyaggal. ... Elzárkóznak a funkcióba való kiemelés elől, főleg a pártfunkciók elől... Sok tisztázatlan problémájuk van, különösen a materialista és idealista világnézet terén*” — olvashatjuk a belső használatra szánt, ezért talán valamivel markánsabban fogalmazott dokumentumban.⁷⁸

Egy — az 1952/53. évi *pedagógustovábbképzésről* az Oktatásügyi Minisztérium Kollégiuma számára készült — augusztusi előterjesztés összeállítói úgy értékelték, hogy az „a lazább forma ellenére lényegében megközelítette célkitűzéseinket. *Nevelőink iskolai és társadalmi munkájukban is komoly fejlődés látszik.* (Harc a klerikális reakció ellen, harc a mezőgazdaság szocialista átszervezéséért.) A tapasztalt tipikus hibák pedig megvilágították azt, hogy nevelőmunkánkban milyen hibaforrások megszüntetésére kell törekednünk...” — írták a hatalom számára akkoriban „problémát” jelentő (a fentiekben felsorolt) jelenségek listája előtt.⁷⁹

A minisztérium szeptemberi munkatervében a *pedagógusképzőkről szólván* úgy találták, hogy „a továbbképzés különösen a funkcionáriusoknál, oktatókadereknel (értsd: szemináriumi vitavezetőknél — D. P.) és az igazgatóknál hozott pozitív ideológiai és szakmai fejlődést — a legfőbb hiba a propagandisták gyenge színvonala volt”. Majd *az új tanév feladatai közé iktatták a pedagógusképzőkben folyó „politikai nevelőmunka (hivatásérzetre nevelés, falusi viszonyokra való felkészítés stb.)” vizsgálatát.*⁸⁰

Rövidesen helyzetértékelésük újragondolására kényszerültek az OM Kollégiumának tagjai. A kormányprogramban jelzett toleránsabb egyházpolitika megnyilvánulásaként⁸¹ ugyanis hittan pótbéiratkozási lehetőséget biztosítottak a júniusi, „a dolgozók jogérzetét sértő adminisztratív intézkedések” ellensúlyozására. Az újabb alkalommal a nyári 13%-ról 27,1%-ra nőtt a hittanra béiratott általános iskolások aránya, ami 1%-kal haladta meg az előző évit. Nem is ez a „realisnak” ítélt arány okozott számukra gondot, hanem az, hogy az általuk korábban „határo-

zott kiállásra” ösztönzött igazgatók és pedagógusok „bizonytalanságban vannak. Nem látják a klérussal és a hitoktatással kapcsolatos további teendőiket. (Hittanórák ellenőrzése, hitoktatás idejének megállapítása, elvonó foglalkozások, szülők közötti pedagógiai propagandamunka,⁸² lemorzsolódás stb.) *Nem látják világosan, hogyan folytassák tovább materialista szellemű oktató-nevelő munkájukat. Általában csökkent a tekintélyük, különösen falun. Ha önbizalmukat és tekintélyüket nem sikerül hamarosan visszaállítani, akkor várható, hogy a megalkuvás irányába fognak haladni, nemcsak a klérussal szemben, hanem a rájuk váró egyéb fontos politikai feladatok megoldásában is*” — írták, majd a Kollégium határozatában (egyebek közt) kimondták: „Az egyházaktól meg kell követelni a fennálló rendelkezések szigorú betartását... Az iskolai hitoktatással kapcsolatos eddigi, a törvényes rendelkezéseken alapuló módszereinket továbbra is fenn kell tartani. Erről tájékoztatni kell az igazgatókat. ... Sürgősen vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy miképpen erősíthető meg — különösen falun — a pedagógusok és a szülők közötti jó viszony. A minisztérium feladata a pedagógusok megvédése az ún. »népszerűtlen« feladatoktól.⁸³ Intézkedni kell, hogy a helyi tanácsok nem oktatási jellegű munkára ne vegyenek igénybe pedagógusokat.”⁸⁴

Márpedig a kormányzatnak akkoriban igencsak szüksége volt a falusi pedagógusok befolyásának helyreállítására, hiszen nagymértékben támaszkodni kívánt rájuk a július 4-i miniszterelnöki exozé nyomán⁸⁵ megrendült termelőszövetkezetek konszolidálásában⁸⁶. Erről tanúskodik, hogy október 15-én a *Nevelők Lapjában* egész oldalas vezércikk jelent meg a szakszervezeti vezető *Hegedűs András* tollából, „Hogyan nyújtson segítséget a falusi pedagógus a termelőszövetkezetek megszilárdításához” címmel. Ebben a szerző — Lenint idézve — leszögezte: „a tanítók nem zárkozhatnak be a szoros értelemben vett tanítói tevékenység szűk keretei közé... ismereteiket, képességeiket felhasználhatják a dolgozó parasztság felvilágosítására, akaratának helyes irányba való fordítására. ... Ennek hangsúlyozása most, a kormányprogram megjelenésekor vált különösképpen időszerűvé: *pártunk és kormányunk... igényli a pedagógusok népszerűségének... tudásának felhasználását a termelőszövetkezetek megerősítéséért vívott harcban*”⁸⁷ — írta, majd ún. beszélő példák sorával igyekezett kollégáit a kívánt cél irányába terelni. A tanórák, a szakkörök — ezen keresztül természetesen a gyermekek — felhasználásában rejlő lehetőségeket ajánlotta az olvasók figyelmébe.⁸⁸ Hosszú cikke végén a szarvasi tanítónőképző igazgatója *Gárdonyi Gézát* idézte: „A lámpás én vagyok. ... Utat mutatok.⁸⁹ ... *Hát még, ha a kormány nem sajnálná tőlem az olajat!*” Majd hozzátette: „»olajukról«, tudásukról, nyugalmukról, kenyerükről az állam keze gondoskodik...⁹⁰ [a falusi tanítóknak ezért is kötelességük⁹¹], hogy a termelőszövetkezetek felé vezető utat, a szocialista mezőgazdaságban dolgozók világát tiszta fénnyel szórják tele!”⁹²

1. 4. A „lámpás”-(ki/fel)használók elképzelései

Az ily módon igen udvariasan, de egyértelműen megfogalmazott „kölsönös segítségnyújtás” feltételeinek, a vidéki pedagógusok problémáinak⁹³ felmérése érdekében 30 vidéki nevelő részvételével tanácskozást rendeztek 1953. október 17-én, az MDP KV székházában. A ránk maradt jegyzőkönyv tanúsága szerint az *Erdey-Grúz Tibor* oktatási miniszter és *Horváth Márton* KV-osztályvezető részvételével tartott eszmecsere a meghívottak *valóban átfogó képet adtak nehézségeikről, problémáikról, köztük a pedagógusképzéssel — a pályakezdő, illetve gyakorlóéves tanítókkal — kapcsolatos elégedetlenségükről* is. A tanácskozást záró *Horváth Márton* hozzászólását mentegetőzéssel kezdte: a kormányprogram meghirdetése óta „eltelt három hónap... [és] semmi sem javult meg, semmi sem valósult meg abból a programból, ami az általános iskolákra vonatkozik... de egy nagyon lényeges lépés mégis csak történt: ... a párt és a kormány felfigyelt ezekre a nehézségekre... alapos kutató, a problémákat feltáró tevékenység folyik, hogy mi is a reális helyzet általában az általános iskoláinkat illetően és különösen a falusi, tanyasi iskolákat illetően.” Márpedig az előadó által részletesen taglalt nehézségek felszámolása politikai jelentőséggel bírt a pártvezetőség számára, hiszen úgy vélték, „hogy a falusi tanító a falu népének legtekintélyesebb vezetői közé tartozik... és minden nehézség ellenére a falusi tanítónak a tekintélye az utóbbi években is inkább növekedett.”⁹⁴ Tapasztaltuk a nagy politikai akciókban, kampányokban, a választások idején, hogy a falusi tanító, aki össze van forrva tényleg nemcsak a gyermekkel, hanem az egész falu népével, a szülőkkel is... felismerte azt, hogy a népi demokrácia... hibáival együtt is összehasonlíthatatlan minden más rendszerrel. ... A haladó gondolat egyik legfontosabb centrumává kezd válni az iskola... harci területté válik az iskola... Az elvtársak munkáján múlik az, hogy milyen gyorsan győzedelmeskedik a haladó, hazafias, valóban a nép érdekeit szolgáló gondolat falun...”⁹⁵ — hangsúlyozta Horváth Márton. Bizonyára ezzel, s bizonyos — a Politikai Bizottság meggyőzésére irányuló — taktikai megfontolásokkal magyarázható, hogy a tanácskozást összefoglaló jelentés készítői a javaslati részbe, a dokumentum végére illesztették (a már korábban, október 10-én elkészült⁹⁶) az 1954. februári KV-határozat II. része 6. pontja korai variánsának tekinthető elképzelésüket:

„Az általános és középiskolák fiatal pedagógusokkal való ellátásának, a *pedagógusképzés színvonalának emelése érdekében:*

a) *Az általános iskolai tanító és szaktanárképző rendszerünket közelebb kell vinni az általános iskola igényeihez.* A tanítóképző és pedagógiai főiskola hallgatóit a pedagóguspálya hivatástudatának, megszerettetésének és megbecsülésének növelésével, az általános és középiskolákban jól tanuló diákok közül kell biztosítani.

b) *A tanítóképzők, pedagógiai főiskolák tanárellátottságát elméletileg képzett, gyakorlati pedagógiában jártas kiváló szakemberekből kell biztosítani.*

c) Az általános iskolai pedagógusképzés tanulmányi ideje megemelésének lehetőségét **az OM vizsgálja meg: a tanítóképzők tanulmányi idejének 4 évről 5 évre való felemelését**⁹⁷, a már beiskolázott tanulók tanulmányi rendjének megzavarása nélkül; a pedagógiai főiskolák tanulmányi idejének 2 évről 3 évre való felemelését, a hallgatók általános műveltsége, valamint a szakpedagógiai elméleti és gyakorlati felkészültsége színvonalának emelése érdekében [Sic!].

Az általános iskola szaktanár-ellátottságának kielégítése érdekében növelni kell a pedagógiai főiskola hallgatólétszámát” — írták a dokumentumban, majd leszögezték, hogy „a pedagógusok társadalmi, politikai megbecsülésének növelése, túlterheltségük csökkentése érdekében:

*Meg kell szilárdítani állami és pártszervezeteinknek a tanítók tekintélyét, fel kell lépni a pedagógusok... helytelen, adminisztratív megterhelése (statisztikák, begyűjtés, szemináriumi brosúraárusítás stb.) ellen.*⁹⁸ *Ki kell alakítani, hogy a pedagógusok társadalmi munkája... a kultúrforradalom megvalósulását segítse elő.* (Előadások, falusi kulturális munka irányítása, természettudományos felvilágosító munka stb.) *A pedagógustársadalom népnevelő munkáját a szülők között végzendő pedagógiai felvilágosító munkával szorosan össze kell kapcsolni. ... [munkájuk] értékelésénél alapnak az oktató-nevelő munkában elért eredményt kell tekinteni.* (Kitüntetések, jutalmak stb.) *Az adminisztratív túlterhelés csökkentésével időt kell biztosítani az órára való alapos, színvonalas felkészülésre.*

Felül kell vizsgálni a pedagógusok ideológiai-szakmai továbbképzési rendszerét, a továbbképzés tematikáját. *Csökkenteni kell a továbbképzési anyag túlméretezettségét, az ebből származó túlterhelést.*⁹⁹

A hosszasan ismertetett előterjesztésből kitűnik, hogy a pártközpont illetékesei lényeges következtetésekre jutottak a közoktatás problémáinak elemzése s „a júniusi KV-határozat közoktatásra való alkalmazása” során. Munkálkodásuk — „a szocialista rendszer klasszikus időszakára” jellemző „bürokratikus koordináció” természetének megfelelően¹⁰⁰ — sokáig ismeretlen maradt az avatatlanok számára, akik csak a sajtóból, illetve az oktatásirányítási szervek megnyilatkozásaiból, kérdéseiből, utasításaiból s az azokból kiérződő valamelyes attitűdváltozásból tudhattak, érzékelhettek valamit. A *Szabad Nép* által már augusztus 14-én elmarasztalt, a saját integrációjával és az annak során realizálandó leépítésekkel elfoglalt, átmenetileg defenzívába szorult Oktatásügyi Minisztérium¹⁰¹ megnyilvánulásait — forrásaink szerint — még hónapokig inkább a korábbi korszakkal kontinuous mozzanatok dominálták.

Szeptember 10-én, a már említett minisztériumi munkatervben — az előző tanév értékelése során — „a tanulók erkölcsi, politikai fejlődéséről... a fegyelem megszilárdulásáról,¹⁰² fokozottabb helyállásról”, a középiskolásoknál némi cinizmusról, sovinizmusról számoltak be, hozzátéve, hogy „a tanítóképzőbe jobb

tanulók kerültek. A képzés a képzőkben és a főiskolákon jobban megfelel az általános iskolák követelményeinek.” Terveikben is a fennálló keretekkel számoltak: a pedagógusképzők magyar-, matematika- és pedagógiaoktatásának, valamint a politikai nevelőmunka hatékonyságának vizsgálatára készültek.¹⁰³

A *Köznevelésben* ekkoriban publikált vezetői megnyilatkozásokból is csak annyit tudhattak meg az érintettek, hogy *Kiss Gyula* (1953) miniszterhelyettes véleménye szerint „a felső tagozatba kerülő tanulóink ismeretei még mindig nem elég szilárdak... nem kielégítő még az olvasási, helyesírási és részben a számolási készség fejlesztése...”, amiből a pedagógusok didaktikai-módszertani továbbképzésének szükségességére következett.

Csukás István (1953) főosztályvezető a „*Nevelőképzésünk helyzete és feladatai*” című írásában — a kormányprogramból adódó feladatokra tekintettel — hangsúlyozta: az általános iskolák színvonalának emeléséhez „nemcsak több pedagógusra, hanem alaposabban képzett... nevelőkre van szükség”. Az elmúlt tanév eredményeit összegezve, „határozott fejlődésről” számolt be: „*A tanítóképzők tanulmányi színvonala egyenletesen emelkedik. A kitűnő, jeles és jó rendű tanulók számaránya az elmúlt tanév végén 48,2%-ra nőtt, a tavalyi 45,2%-kal szemben*”, s ez megítélése szerint összefüggésben állt „intézetek tanulóinak politikai fejlődésével, a nevelői hivatástudat erősödésével”. Kedvező változásként értékelte, hogy — az előző tanévtől eltérően — az elsőévesek valamennyien ide jelentkeztek, s 78,8%-uk kitűnő, jeles, jó rendű volt. A tanév előkészítése során növelték a diákotthoni elhelyezés arányszámát (48,4%-ra), s új tantervvel kezdték a képzők a tanévet, amely — reményei szerint — „megteremti az eddiginél jobb tanítóképzés feltételeit”.

Ugyanakkor megállapította: „...országos viszonylatban... a négy év alatti nevelői lemorzsolódás 40-50%-ot tesz ki.¹⁰⁴ ... A nevelőellátottság... szakmai és politikai ... tekintetben is kívánnivalót hagy maga után.” „*Hiányos ... tanulóink általános műveltsége és politikai tájékozottsága is. Igen szűk körű az olvasottságuk, nem mutatnak kellő érdeklődést kulturális kérdések iránt. Mindez... összefügg intézetek általános helyzetével, a tanulók túlerheltségével.*” Az előrelépés útját — *a képzési idő módosítására való bárminemű utalás nélkül* — az oktatók pedagógiai kultúrájának fejlesztésében, a módszertani kérdések előtérbe helyezésében, a gyakorlati képzés továbbfejlesztésében s a gyakorlóév hatékonyabbá tételében látta.

Álláspontját — talán a helyzetéből adódó öngazolási kényszer miatt — másként „hangszerelte”, mint egy, a közoktatás főbb kérdéseiről (a KV Agitációs és Propaganda Osztályán) készült október 24-i anyag készítői, akik a nevelőképző intézetek színvonalát „gyengének”, a fiatal pedagógusok szakmai, pedagógiai képzettségét, általános műveltségét „hiányosnak” s politikai állásfoglalását „határozatlannak” ítélték.¹⁰⁵

A megváltozott helyzetben valamelyest felbátorodtak az érintettek is. A nagy-kőrösi tanítóképző pedagógiai munkaközössége a *Nevelők Lapjában* reflektált Csukás István idézett cikkére: „ha a minisztérium ilyen világosan látja nem csupán a fogyatkozásokat, hanem azok okait, forrásait is, miért késnek azok az intézkedések, amelyek a hibákat megszüntetik, vagy még inkább: miért történnek olyan intézkedések, amelyek a jövőben még fokozzák a fogyatkozásokat, mert megnövelik azok okait. Csukás elvtárs látja... a tanulók túlterhelését, a képzési idő zsúfoltságát, és erre válaszul az eredeti, szakmai és általános művelési (Sic!) anyag megtartása mellett tanítóképzőinket erre az iskolai évre öt új tantárgy (mezőgazdasági ismeretek, műhelygyakorlatok,¹⁰⁶ lélektan, logika, egyetemes neveléstörténet) beiktatásával lepte meg... [M]agas igényű tankönyveket mellékeltek hozzájuk... [melyek] nem felelnek meg sem a megszabott óraszámnak, sem a tanuló életkori fejlettségi fokának, előképzettsége tartalmának, sem a tanítóképzés közvetlen érdekeinek. ... A tantervi... módosítások kedvezőtlenül alakították a tanterv szerkezetét, felépítését, nem érvényesült a rendszeresség fokozatosság követelménye. ... A módszertan oktatását akkor bízták a szaktanárookra, amikor még tankönyv sincs...” A tananyag további zsúfolása helyett — megítélésük szerint — „a megoldás két úton kereshető: 1. vagy a képzési idő felemelésével, 2. vagy a művelési anyag meggondolt rostálásával. ... Meg kell végre állapítani... a tanuló... teherbíróképességének határait, meg kell fontolni: mik lehetnek a következményei a magyar népnevelésre annak... hogy a tanítójelölt sok mindenről tud, de keveset jól, s így a tanultakat a gyakorlatban nem is alkalmazhatja helyesen” — írták a nagy-kőrösi pedagógusok.¹⁰⁷

A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya vezetőjének felszólítására megfogalmazta „a tanítóképzés jobbá tételére” vonatkozó javaslatait Lovass Nagy István is: „A tantervben lefektetett tananyag általában megfelelő, csak a rendelkezésre álló idő kevés. Az általános műveltséget és a szakmai műveltséget feltétlenül biztosítani kell... A tanítóképzés idejét — a mostani tantervi anyag... meghagyása mellett — 4 évről 5 évre kell emelni. Négy év alatt be kell fejezni az általános műveltséget adó tárgyak tanítását, a szakmai képzést meg kell alapozni. A négy év befejezése után, az általános műveltséget adó tárgyakból tartandó vizsgával ugyanazokat a jogokat kell biztosítani, mint amilyen jogokat az érettségi nyújt. A szakmai képzés biztosítása nagyjából az 5. év alatt történjék, melyet képesítő vizsgálat zár le” — javasolta a kalocsai igazgató, sürgetve a „tanítóképzői tanárképzést s a tanítóképzőknél működő nevelők szakiskolai jellegnek megfelelő külön továbbképzését” is.¹⁰⁸

A tanítóképzős tanárok helyzetére, (túl)terhelésére vonatkozó kérdésre udvarias, ámde markáns választ kapott a minisztérium a XII. kerületi igazgatótól is: „a tanítóképző tanárai átlagban heti 63 órát dolgoznak hivatalból... A megállapított heti munkaidőt 30%-os többletmunkaidővel toldják meg a 48 munkaóráért járó fizetés fejében” — írta Árpácssy Gyula, majd a szaktanárok óraszámának 18-ra

csökkentését s fizetésük 30%-kal való felemelését javasolta „az intenzíven és éppen ezért alaposan elvégzett” munka érdekében. Reális ötletekkel csökkenteni javasolta a pedagógusok és az igazgatók adminisztratív feladatait s (a november 19-i megkeresésre) a tanulók terheit is.¹⁰⁹

1. 5. A „légvárépítők” a képzési idő felemeléséért

Az intézmények egybehangzó jelzéseire Csukás főosztályvezető magyarázkodással reagált: „Új tantervünk alkalmasnak mutatkozik a tanítóképzés sajátos célkitűzéseinek megvalósítására, az általános és szakképzésre egyaránt... Az új tantárgyak bevezetésével képzőink... korszerű művelődési anyaggal is gazdagabbak lettek, mindezek bevezetését az új típusú, sokoldalúan képzett tanítók kialakítása... tette szükségessé. Az elmúlt három hónap tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a jelenlegi képzési idő szűk keretei között sokszor megoldhatatlan feladatokkal találták szemben magukat növendékeink... **Addig is, míg a tanítóképzés ideje emelhető**, feltétlenül szükségesnek tartjuk a túlterhelés csökkentését. Ennek megoldására különböző lehetőségeket látunk. A konkrét javaslatok kidolgozásába bevonjuk a nevelők széles rétegét is” — írta, az irányító szempontok felsorolásával.¹¹⁰ Reakciója, Rozsondai Zoltán egykorú feljegyzése¹¹¹, valamint Kovács Józsefnek egy (1954. februári OM-kollégiumi ülésen tett) megjegyzése — mely szerint: „az 1953/54. tanévre készült tantervi reform kísérelte meg, hogy a tanítóképzők addigi inkább általános gimnáziumi jellegét szakprofilúvá alakítsa át, ez viszont nem 4, hanem 5 évre volt tervezve”¹¹² — arra utalhatnak, hogy a **pedagógusképzésért felelős minisztériumi „légvárépítők” vagy a képzési idő gyors felemelésére számítottak**¹¹³, **vagy a többé-kevésbé tudatos túlterheléssel**¹¹⁴ **járó reakciókat akarták a kívánatos korrekció gyors elfogadtatására felhasználni.**¹¹⁵

A körlevélre reagálva a XII. kerületi *gyakorló tanítóképző tantestülete* 1953. december 11-én további érveket szolgáltatott a képzési idő felemelésére. Buzás László — „az oktatási folyamatnak” szentelt nevelési értekezlet előadója — megállapította: „az anyag annyira zsúfolt, hogy a tanár... sem kellő számú tény nem képes felsorakoztatni, sem azok megnyugtató módon való elemzésére nincs idő, s így az általánosítás gyakran nem közös munkának az eredménye, hanem egyszerű közlés a tanár részéről. Az egy-egy órán elvégzendő anyag terjedelme sokszor lehetetlenné teszi az olyan oktatási módszerek alkalmazását, melyeket a szocialista didaktika... megkövetel. Ennek eredménye: az ismeretek nem járnak át eléggé mélyen a tanulót, nem hatnak kellően világnézetére, műveltsége fogyatékos... könnyen ki van téve ferde, vagy talán éppen ellenséges pedagógiai hatásoknak is”¹¹⁶ — állította a pedagógia tanára, majd az értekezlet határozatba foglalta: „szükség van az anyag tömörségének megszüntetésére, ami viszont csak az ötéves tanítóképzésben valósulhat meg.”¹¹⁷

Forrásainkból úgy tűnik, hogy az OM Kollégiuma, amely október végén hasonló okból elvben támogatta az óvónőképzés idejének visszaállítását (4 évre való felemelését)¹¹⁸ — talán, mert a júliusban hivatalba lépett miniszter (elődjével ellentétben) ezt nem támogatta —, a tanítóképzősök jelzéseit sokáig figyelmen kívül hagyta. *A Politikai Bizottság is — amely 1953. december 23-án tárgyalta először „a közoktatás helyzetéről és feladatairól” szóló előterjesztést — a további átdolgozásra visszaadott szövegből elhagyta a pedagógusképzés reformjára (a képzési idők felemelésére) vonatkozó javaslatokat.* E témát az ötéves terv revíziójából adódó „pedagógusfelesleg” kezelésének kérdésével együtt, később kívánta megtárgyalni.¹¹⁹

Ezért december végén a KV Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint *Jóboru Magda* egyaránt felülvizsgálni kényszerültek „a nagyfokú tanerőhiányra” vonatkozó októberi álláspontjukat,¹²⁰ sőt az akkoriban felszínre került adatok alapján éppen ellenkező problémákkal szembesültek. „Oktatásügyi terveink kidolgozásánál megsértettük az arányos fejlesztés követelményeit” — írta, február 1-jén napvilágot látott cikkében, a kormányprogrammal összhangban a miniszterhelyettes asszony. „Elhanyagoltuk az általános iskola fejlesztését, túlfejlesztettük, túlszakosítottuk közép- és felsőoktatásunkat... [ezért] középiskoláink, valamint egyetemeink és főiskoláink fejlesztésében bizonyos mértékben visszalépünk.”¹²¹

Másnap már „a pedagógiai főiskolák és a tanítóképzők 1954. évi terveinek módosítását” proponáló feljegyzést olvashatták a pártközpont illetékesei:¹²² a júniusban óvónőképzőkben végző 1320 hallgatóból kb. 370 elhelyezése látszott biztosítottnak.¹²³ A 2388 képesítőző tanítójelölt közül kb. 635 (más számítás szerint 404) elhelyezését látták aggályosnak. Az 1959/60-ig terjedő időszak tervszámait sorakoztatva az előterjesztők úgy vélték, hogy az időszak során 2650 fő tanítófelesleg várható. Ezért a képző intézmények felvételi keretszámainak az 1954. évre tervezett 2100-ról 800-ra való csökkentését javasolták — mivel e nélkül a nevelőfelesleg 1954–55-ben 4250 lenne.¹²⁴ A részletes számításokkal alátámasztott minisztériumi előterjesztés váratlanul érthette a címzetteket, hiszen a tanítóképző elsőseinek létszáma a megelőző években a következőképp alakult: 1950/51-ben 3252; 1951/52-ben 3016; 1952/53-ban 2872.¹²⁵ Még 1953 őszén is — a tervezett 2600 növendék helyett — 2980 elsőéves kezdte meg tanulmányait...¹²⁶

Hasonló felismerés vezethette az OM Tudományegyetemi Főosztályát „az egységes tanárképzés bevezetésére” vonatkozó előterjesztésének megfogalmazásakor: „az elkövetkező években már csak az általános iskolák fokozatos fejlesztéséhez, valamint a középiskolák természetes utánpótlásához kell nevelőket képezni. Ez együttesen mintegy évi 1000-1200 nevelő kiképzését teszi szükségessé, [ami] az egyetemeken is könnyen kiképezhető. ... Ezért a jövőben mind az általános, mind a középiskola szaktanárszükségletét a tudományegyetemeken kell kiképezni” [Sic!] — állították, a pedagógusképző főiskolák fokozatos megszüntetését kilátásba helyezve.¹²⁷

Az OM Kollégiumának 1954. február 11-i ülésén tárgyalt előterjesztésben meg sem említették[, hogy] a tanárképzésnek a tanítóképzéssel bármilyen összefüggése lehetne. Joggal bírálta ezt *Kálmán György*, a Minisztertanács Hivatalának illetékes főelőadója (korábban az OM főosztályvezetője), aki — *Füszfás Jenő* OM-tervfőosztály-vezetőhöz hasonlóan — a pedagógusképzés problémáinak egységes kezelését tartotta célravezetőnek. Az utóbbi számításaiból ugyanis egyértelműen kiderült: nemcsak a főiskolai, illetve egyetemi szintű tanárképzés, hanem — a szaktanítók/tanítók kényszerű felső tagozati foglalkoztatásának eddigi gyakorlata miatt — a tanító- és a főiskolai tanárképzés jövője (felvételi keretszámai) is összefüggenek. Február 19-én *Füszfás Jenő* alternatív számításokat küldött *Bence Gyulának* a pártközpontba, melyben az 1954. évi tanítószükséglet/-kibocsátás számain túlmenően a második ötéves terv időszakára is többféle számítást végzett. Kalkulációi során 20 tanítóképző megszüntetését feltételezte, s *költségszámításokat végzett a létező négyéves középfokú (26.500 Ft), a középiskolára épülő „kétéves intézeti” (23.600 Ft) s a gimnáziumi érettségire épülő „kétéves pedagógiai főiskolai” (29.700 Ft) tanítóképzés egy főre eső várható költségeiről.*¹²⁸

Gazdasági szempontból előnyösnek tűnő adatsora sem keltette fel *Erdey-Grúz Tibor* miniszter figyelmét, aki az egységes tanárképzésre vonatkozó, február 24-én *Farkas Mihálynak*¹²⁹ átküldött tervezetében csak annyiban foglalkozott a (változatlanul négyéves) tanítóképzéssel amennyiben azt a szaktanár/tanító- túlképzés problémái megkívánták: „*A tanítóképzőkben 1957-ig végez 6400 tanító, a szűkséglet 2400 (a felesleg 1955 nyaratól jelentkezik... az általános iskolai tanítófelesleget nemcsak a tanteremépítésnek a vártnál lassabb üteme idézi elő, hanem közvetve a középiskolai tanárfelesleget okozó... tanulói létszámcsökkenés is. Az általános iskola felső osztályaiban ugyanis még több ezer szaktanár hiányzik. A hiány pótlására eddig évenként kb. 1500-2000 tanítót vittünk a felső tagozatba, egyidejűleg levelező főiskolai oktatásba vonva be őket. Ha azonban a középiskolában el nem helyezhető középiskolai tanárokat az általános iskola felső osztályaiba küldjük, akkor évente 1500-2000-rel több tanító marad az alsó osztályokban.*” „Az 1955-től jelentkező tanítófelesleget az úttörőmozgalom, a népművelés, a MTH-[Munkaerőtartalékok Hivatala — D. P.] otthonok területén kívánjuk elhelyezni. ... Ha a második ötéves tervben 5000-nél több tantermet tudunk építeni, a felesleg csökken.¹³⁰ ... *1954 őszétől 48 tanítóképző közül 20-at fokozatos visszafejlesztéssel megszüntetünk*” — olvashatjuk az előterjesztésben.¹³¹

Az *MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya* március 2-án szempontunkból fontos megjegyzéseket fűzött az előterjesztéshez: „nem értékeli egészében és összefüggésében a pedagógusképzés súlyos problémáit¹³² ... [N]em veszi figyelembe, [hogy] a tanítóképzés reformja, az alsó tagozat erősítése nélkül a felső tagozat színvonalának emelése megvalósíthatatlan... figyelmen kívül hagyja a tervbe vett intézkedés bevezetésének politikai kihatását. Látja, hogy bármelyik egyetem megszüntetése igen súlyosan érintené kultúrpolitikánkat, de *mellőzi* a pedagógiai főis-

kolák megszüntetésének s a tanító- és óvónőképzők lényeges létszámcsökkentésének politikai következményeit, a káderek elhelyezésével együtt járó problémákat... [M]egvan a lehetőség arra, hogy a pedagógusképzők normális létszámának megállapításával elért megtakarítással és a pedagógusképzés átfogó reformjával a pedagógusképzést minden területen lényegesen magasabb színvonalra emeljük” — hangsúlyozták a feljegyzés összeállítói, majd a középiskolai képzésre épülő kétéves szakiskolai tanítóképzés mellett érveltek: „A jelenlegi tanítóképzés bevezetése óta válsággal küzd. Nem tudja teljesíteni azt a követelményt, hogy növendékei az általános műveltséggel együtt a tanítói munkához nélkülözhetetlen szakanyagot is elsajátítsák. (A tanítóképzőkben 20 tantárgy van, szemben a gimnáziumok 12 tantárgyával. A tanítóképzőkben a tantárgyak 60%-a heti 1-2 órás tárgy, a gimnáziumban 12%. Ebből ered, hogy míg a gimnáziumban Petőfi, Arany ismertetésére 16 órát fordíthatnak, addig a tanítóképzőkben csak 6-7 óra jut.) 16-17 éves fiatalok logikát, pszichológiát tanulnak, ugyanakkor nem tudnak helyesen írni, számolni. **A tanítóképzés reformja, mely középiskolai képzésre épülne, 2 éves szakképesítéssel, ezeket a problémákat megoldaná.** ... Az alsó tagozatú nevelőképzés reformja... a működő pedagógusok számára pedagógiailag és politikailag is indokolható perspektívát mutat.¹³³ Progresszív lépés lenne a párthatározat és a kormányprogram szellemében.”¹³⁴

A dokumentumot összeállító KV-munkatársak — helyzetükből és az írás jellegeből adódóan — nem bocsátkoztak részletekbe arra vonatkozóan, hogy vajon miképpen is lehetne jól megszervezni, korszerűsíteni a tanítóképzést. Valószínűleg ehhez kérték az OM illetékes ügyosztályának javaslatát, amit négy nap múlva Rozsondai Zoltán el is készített, „Nevelőképzési kérdések” címmel¹³⁵ — Bence Gyulának címezve. Feljegyzésében a jeles szakember — a döntéshozók számára fontos (a róla szóló tanulmány 7. fejezetében, kötetünkben bővebben olvasható) szempontokat, „hívószavakat” előtérbe állítva — kifejtette, hogy „a hatéves képzés teljes értékű tanítóképzést jelentene minden tekintetben. A szocializmus építése korszakában mind az általános iskolai tanítás, mind az általános iskolai tanító társadalmi-kulturális irányító feladata, a világnézeti harcban való helytállása szempontjából ez a képzés lenne a teljes értékű. ... [L]egcélszerűbbnek... a megfelelő szakjellegű középiskolára épített kétéves (akadémiai jellegű, értékű) tanítóképzés látszik” — írta Rozsondai Zoltán, majd a konstelláció ismeretében hozzátette: „Átmenetileg teljesen elfogadható megoldásnak tekintjük az ötéves tanítóképzést. Megvalósítása rendkívül nagy haladást jelentene a mai sivár helyzethez képest,”¹³⁶ mivel

„a) a tanítójelöltek tárgyi tudása, pedagógiai készsége, politikai-erkölcsi magatartása, világnézete aránytalanul mélyebben lenne kialakítható, mint ma. Megszűnne a tanítójelöltek mai, elviselhetetlen túlterhelése.

b) Lényeges mértékben enyhítené a jelenleg meglévő nevelőfelesleg következtében előállott alkalmazási kérdéseket. [Sic!] A jelenlegi III. éves, esetleg a IV.

éves tanítójelöltek különösebb tanulmányi nehézség nélkül végezhetnék el az öt-éves tanítóképzőt, s költségvetésileg is megtakarítást jelentene a képzési idő felemelése. A jelöltek alkalmazása költségesebb, mint taníttatása” — hangsúlyozta az előterjesztő.

A Tudományos és Kulturális Osztály által közvetített,¹³⁷ képviselt alapos érvek hatására a *Politikai Bizottság 1954. március 10-én elutasította az OM előterjesztését*. A „túlméretezett pedagógusképzéssel” kapcsolatos sürgős intézkedésekre új, komplex anyag elkészítésére utasította a minisztérium, az Országos Tervhivatal, a párt és a szakszervezet illetékeseit, s egyben *bizottságot küldött ki a tervezési hibák és a felelősség vizsgálatára*.¹³⁸

1. 6. Mitől lett a „kevés” „sok” — avagy a tervgazdaság anomáliái¹³⁹

A felelősséget firtató kérdésre adott válaszában *Kálmán György* úgy vélte, hogy a népgazdasági tervből „mechanikus következtetéseket vontak le a tanító- és tanárképzésre vonatkozóan. Nem kapcsolták össze a személyi és tárgyi tervezést. Magam is emlékszem olyan ígéretekre, hogy az első 5 éves terv második, ill. harmadik évében jelentős összeget bocsátanak a közoktatás rendelkezésére. Emlékezetes az is, hogy a Függetlenségi Népfront [Sic!] választási felhívása milyen perspektívát jelölt meg az általános és középiskolák számára. Így tehát a fő felelősséget abban... állapítanám meg elsősorban, hogy miért nem biztosították a tárgyi feltételeket. ... *Ha a zsúfolt tanulócsoportjainkat tekintjük és figyelemmel vagyunk az egyre jobb oktatás követelményeire, akkor meg kell állapítanunk, hogy tulajdonképpen tanári és tanítói feleslegünk nincsen... egyszerűen arról van szó, hogy nem biztosítottuk a jobb minőségű oktatás számára a tárgyi feltételeket, vagyis a pedagógusok munkahelyét. ...* A minisztérium mindig a tárgyi feltételek biztosítása érdekében vetette fel igényeit. A Tervhivatal viszont azzal válaszolt, hogy egyrészt a csökkentett anyagi kereteket bocsátott rendelkezésre, másrészt egyre nagyobb kiképzendő tanulólétszámot adott meg a képzés kereteiként. A minisztérium anynyiban hibás, hogy a személyi és tárgyi feltételek divergáló irányát nem érzékelte kellő időben... s hogy a kormányprogram után sem vette revízió alá alaposan a hatáskörébe tartozó területeket, így a tanárképzést sem. ... Láncszerűen kapcsolódik a felelősség...” — írta *Kálmán György*.¹⁴⁰

Ráczy János, a Pedagógusok Szakszervezetének titkára arra hívta fel a figyelmet, hogy „az Oktatásügyi Minisztérium tervezése a pedagóguslétszámmal kapcsolatban — különösen az 5 éves terv első éveiben — bizonytalan alapon nyugodott. Úgyszólván teljesen az Országos Tervhivatal által megadott, nem kellően megalapozott tervszámokra támaszkodott.¹⁴¹ Az a tény, hogy az OM csak 1952 decemberében végeztetett országos felmérést a pedagógusok létszámával kapcsolatban, mutatja, hogy egész 1953-ig levegőben mozgott a tervezési munka.¹⁴² ... A Központi Vezetőség Agit-Prop. Osztálya elősegítette annak a nézetnek a kialaku-

lását, mely szerint nálunk nem keletkezhet pedagógusfelesleg. Éberebbnek kellett volna lennie, ösztönözni a minisztérium vezetőit arra, alaposabban vizsgálják meg a tervosztály munkáját.”¹⁴³

Az április 29-én végső formát öltött *bizottsági jelentésben* általánosabb összefüggésekre, így az első 5 éves terv eredeti, majd felemelt tervszámaira is utaltak,¹⁴⁴ megállapítva, hogy a pedagógusképzés előirányzata a prognosztizált tanulólétszámmal „nagyjából arányos volt”. „A fő hibát az Országos Tervhivatal, ill. a Közoktatásügyi Minisztérium a közoktatás fejlesztésének túlzott méretű előirányzásával követte el.” Elmarasztalták a Tervhivatalt, amiért az 1951. október 18-i PB-határozat ellenére sem dolgozta ki a közoktatás 5 éves beruházási tervét. Hiányosságként rögzítették, hogy „az általános iskolai nevelőszükségleti tervek megvalósításával párhuzamosan [Sic!] sem az OT sem a KM nem kísérte figyelemmel az alsó tagozatú nevelőlétszám alakulását, még kevésbé a tanteremhelyzet alakulását. ... Kevesebb pedagógusfeleslegünk lenne, ha a kért tantermek megépültek volna. A felemelt 5 éves terv szerint az 1675 tanteremből — ennél jóval többre, legalább 5000-re lett volna szükség — 625-öt 1954-ben kellett volna megépíteni. Ezzel szemben a kormányprogram után is csak 500 a terv.”¹⁴⁵ A pártközpont illetékes osztályának felelősségét abban látták, hogy „a köznevelési részleg egyszer sem vizsgálta meg alaposan a létszámtervek alakulását. Az 1953-as júniusi párthatározat után szorgalmazta először a helyzet feltárását, addig az időpontig azonban kritikátlanul fogadta és javasolt tervszámokat.” Felelősként Vas Zoltánt, Darvas Józsefet és Horváth Mártont nevezték meg.¹⁴⁶ Mélységesen *hallgattak a túlfeszített tervszámok, a különböző beruházási kampányok, gazdasági irányváltások valódi — az irányítási rendszer egészében rejlő okairól*¹⁴⁷ — felelőseiről: a Politikai Bizottság „négyes fogatáról”.¹⁴⁸

Így azután aktuálpolitikai szempontok dominanciája és a korábbi tervezési mechanizmus jellegzetességei érvényesültek a második 5 éves tervre vonatkozó elképzelések kialakítása s az 1954. évi terv módosítása során is.¹⁴⁹ A pedagógus-szükséglet tervezése — ellenkező előjelű következtetése ellenére — sem sokban különbözött az 50-es évek tervezésétől; mindenekelőtt a közvetlen igényekből, valamint a középtávú tervidőszak szükségleteiből indult ki.¹⁵⁰ A tanulólétszám várható növekedéséből adódóan 5000, 7000, 10.000 tanterem építésével számoltak a következő ciklusban, annak ellenére, hogy várható volt: a továbbra is a „maradék-elve” alkalmazó vezetési-irányítási gyakorlat révén ennek csak töredékére számíthatnak...¹⁵¹

Bizonyára „az állami és gazdasági élet minden területén a legszigorúbb takarékosságot” előíró február 17-i PB-határozat¹⁵² s korábbi kedvezőtlen tapasztalatai is motiválták *Erdey-Grúz Tibort* amikor — *Rozsondai Zoltán* visszaemlékezése szerint — oly kevés hajlandóságot mutatott a tanítóképzés létszámának drasztikus csökkentésével kapcsolatos kockázatok mérlegelésére. Beszélgetésük során — írja Rozsondai — „statisztikai adatokkal pontosan tájékoztattam a minisztert a fel-

vételi keretszám törésszerű csökkentésének, ha nem is azonnali, de a közeljövőben várható súlyos következményeiről. Érvelésemet, tájékoztatásomat figyelmen kívül hagyva, röviden közölte... hogy az általános iskolák tanítósükségletét évekre biztosítja a tanítóképzők jelenlegi tanulólétszáma, s a 600-as keretszám felemelését nem tartja kívánatosnak.¹⁵³ Ha... a mindenkori tanítósükségletnél feleslegesen többet termelünk, ezeket az embereket etetni kell, megfelelő életük biztosításáról gondoskodnunk kell — fejtegette a miniszter¹⁵⁴ és a felvételi keretszámon nem változtatott.” A bizonytalan alapokon nyugvó¹⁵⁵, pillanatnyi igények vezérelte döntés néhány éven belül súlyos tanítóhiányhoz vezetett, olyannyira, hogy *Jóboru Magda* miniszterhelyettes egy vezetői értekezleten kénytelen volt elismerni: az ezt szóvá tevő „Rozsondai elvtársnak teljesen igaza van. Az általános iskolai nagymértékű tanítóhiány, az iskoláknak képesítés nélküli tanítókkal való elárasztása valóban a legfőbb vezetés tervezésének csődje. Mindent meg kell tenni a súlyos állapot mielőbbi megszüntetésére.”¹⁵⁶

1. 7. Nehezen születő reformtervek

Ám, szinte a múltra vonatkozó elmarasztaló megállapítások igazolásaként, a tanítóképzés átfogó reformjának ügye — az *OM* „holtvágányain” — továbbra is vesztegelni látszott. Február 18-án *kollégiumi értekezleten foglalkoztak „a pedagógiaoktatás helyzetével a tanító/nő/- és óvónőképzőkben”*. Az előterjesztés szerint a végzettek „túlnyomó többségükben megállják a helyüket, mégis szakmai képzettségükben, iskolai és óvodai gyakorlatukban jelentős hiányosságok mutatkoznak¹⁵⁷...: 1. Pedagógiai elméleti tudásuk felszínes, hézagos. 2. Meglévő pedagógiai ismereteik nincsenek eléggé tudományosan megalapozva, sok bennük a téves idealista nézet. 3. Nevelő-oktató gyakorlati készségük fejletlen, bizonytalan; a pedagógia elméletét a gyakorlatban kevésbé tudják alkalmazni.¹⁵⁸ 4. Hivatástudatuk általában megnyugtató, de a férfi tanítók esetében még nem kielégítő; nevelői magatartásuk sok esetben hibás” — írták az előterjesztők, a problémákat a tantervek és tankönyvek állapotára, a pedagógusok képzettségének hiányosságaira, a szakmódszertannal és gyakorlati képzéssel kapcsolatos nehézségekre vezetve vissza.¹⁵⁹

A vitában elsőként felszólaló *Orbán László*,¹⁶⁰ a Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály vezetője előbb a logikaoktatás szervezésére vonatkozó futó javaslatot tett, majd megjegyezte, hogy „a tanító- és óvónőképzőkben... gyöngye a politikai munka”. Ennek megjavítását indítványozta, „különös tekintettel a párt mezőgazdasági politikájára”.¹⁶¹ Másodikként *Békési Lajos* személyzeti főosztályvezető szólt, s — egy a tankönyvbírálat jobbítására vonatkozó megjegyzést követően — hangsúlyozta: megítélése szerint „a pedagógiát tanító tanárok összetétele nagyon rossz... [köztük] sok volt pap, szerzetes van, akik a tanítóképző intézetekben pedagógiát tanítottak...” Majd *Kiss Gyula* miniszterhelyettes emlékeztette a Kollégi-

umot: „a képzési időre már van határozat, azt felemelni nem lehet”. Mindazonáltal, mivel maga is úgy vélte, hogy az adott, négyéves keretek között „a tanítóképzés nem teljesíti feladatát”, felvetette, hogy a tanítóképzés ügyét — a tanárképzéssel együtt — célszerű lenne a magasabb szervek elé terjeszteni. A tanítóképzők profiljának meghatározását sürgette *Kovács József* is, hozzátéve, hogy „az új tantervek, óratervek készítésénél tisztázni kell, hogy a tanítóképzők milyen időkeretben dolgozzanak, és mennyire építhetnek az általános iskolák tantervére”. A gyakorlati szempontok fokozottabb érvényesítését ajánlotta a testület figyelmébe *Andics Erzsébet* miniszterhelyettes is, hangsúlyozva: „a tanítóképzők problémáját úgy kell tekinteni, mint az általános iskolai nevelés kulcskérdését”. A tárgyalt témán túlmutató, a képzés egészének a problémáit feszegető vita lezárásakor *Erdey-Grúz Tibor* nem sok hajlandóságot mutatott az egyértelmű, ám „óvatosan hangolt” jelzések figyelembevételére. Összefoglalójában megállapította: „a tanítóképzők politikai helyzetének megjavítására — a párthatározatok végrehajtásában — konkrét javaslatot kell tenni. Gondoskodni kell arról, hogy a tankönyvek bírálata... kéziratban történjék. A gyakorlóiskolai tanárok... továbbképzését meg kell vizsgálni. ... Egységes tervet és iránymutatást kell kidolgozni a minisztériumnak a gyakorlóiskolákban folyó tanítás módjára.” Majd a félreértések elkerülése végett hozzátette: „a kidolgozásnál figyelemmel kell lenni arra, hogy a tanítóképzés 4 éves”.¹⁶²

Döntése nyomán a tanítóképzős ügyosztály egy újabb négyéves óra- és vizsgaterv kidolgozására kényszerült, melyben heti 33 órás keretben próbáltak valamelyest javítani a történelem-, a földrajz-, a biológia- s a lélektanoktatás feltételein; bevezették volna a szépírást — az orosz nyelv fakultatívva tétele (!) és a II–IV. osztályos osztályfőnöki órák elhagyása árán.

A prominens tanítóképzős szakembereknek véleményezésre kiküldött tervezetre *Porzolt István* jelentős késéssel, 1954. április 30-án válaszolt. A további történeket érdemben nem befolyásoló — ezért itt nem ismertetett — részletes észrevételeit, hűen 1951. februári álláspontjához, a következőkkel zárta: „Egyébként az óratervet elfogadhatónak tartom, azzal, hogy ez nem oldja meg megnyugtatóan a tanítóképzés régen vajúdó óratervi problémáját. Ez csak a képzési időnek minimálisan 5 évre való felemelésével volna elérhető. Ide vonatkozó óratervi javaslatomat az alábbiakban terjesztem elő” — írta a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója, majd osztályonként, évfolyamonként heti 31, 31, 33, 32 és 33 órával számoló részletes tervvel állt elő.

Indokolásul kifejtette: „abból indultam ki, hogy tanítóinknak, akik a falu művelődésének irányítására hivatottak, akik a közismereti tárgyak anyagának jó részét tanítani fogják, nem lehet alacsonyabb fokú műveltsége, mint az általános gimnáziumot végzetteknek. Ez nem biztosítható másképp, csak úgy, ha a leglényegesebb tárgyakból — főként az érettségi tárgyakból — azonos óraszámban tanulnak. Ezért vettem alapul a jelenleg érvényben lévő általános gimnáziumi humán tago-

zat óratervét. Ezt latin helyett kiegészítettem azokkal a tanítói hivatás szempontjából alapismeretet nyújtó tárgyakkal, melyeknek elsajátítása nem hagyható az utolsó, a szakjellegű képzés speciális feladataira beállított évfolyamra. Előnye e megoldásnak, hogy a humán gimnázium óratervével azonos óraszámában, azonos tankönyvekből, azonos értékű érettségít adhatunk jövőendő tanítóinknak, tehát biztosíthatjuk számukra ugyanazt az alpműveltséget, amit a Központi Vezetőség határozata fokozatosan, mindenki számára kötelezővé kíván tenni a következő öt-éves tervek során. Előnye továbbá, hogy *az egyes osztályok heti óraszámja nem haladja meg a gimnáziumok heti óraszámát, s még a kötelező rendkívüli tárggyal sem éri el a tanítóképző jelenlegi óraszámát. Mégis, amikor a gimnáziumával azonos alpműveltséget biztosít, a szakképzésre is jóval nagyobb lehetőséget ad, mert a pedagógiai természetű tárgyak óraszámát az öt év alatt heti 30 órára emeli, a jelenlegi 20-al szemben.* Fontosnak tartom, hogy külön tárgyként állítsuk be az V. évre a marxizmus–leninizmust nevelőink világnézetének alakítása és betetőzése érdekében. E tárgy keretében végig lehetne tekinteni röviden az emberi gondolkodás történetén, filozófiai irányokon, az első félévben és a második félévben foglalkozni kellene részletesen a dialektikus és történelmi materializmussal. A zene tanítását természetesen minden osztályban a jelenlegi csoportos jellegű tanítással kellene biztosítani. A IV. éves nevelési kérdések keretében általános iskolai közös látogatásokat, egyéb nevelői intézmények felkeresését, ide vonatkozó tapasztalatok megbeszélését, a nevelés és tanítás legáltalánosabb kérdéseinek felleltését kellene a tantervbe beállítani, míg a rendszeres nevelés és tanítástan, erre épülve, az V. évre maradna. A módszertant V. éven a szaktanárok tanítanák, oly formában, hogy ennek keretében megbeszélnék, felelevenítenék az egyes tárgyak általános tantervi anyagát is” — vázolta, több elemében az évek múltán megszülető felsőfokú képzés megoldásai felé mutatva Porzolt István.¹⁶³

Javaslatá hasonló törekvésekkel találkozott, hiszen a március 10-i PB-határozat végrehajtása során még a tanítóképzős ügyek iránt kevés megértést mutató miniszter¹⁶⁴ sem akadályozhatta meg, hogy az érintettek komolyan mérlegeljék „*az öt éves tanítóképzés bevezetésének szükségességét és lehetőségét*” részletesen taglaló — a fentiekben ismertetett „Nevelőképzési kérdések” valamelyes hatását is tükröző — április 30-i előterjesztést. Ebben a fentiekben már idézett érveket rendszerezték s egészítették ki: „*amilyen a tanító, olyan az általános iskola, amilyen a tanítóképző, olyan a tanító*” — írták, s a kormányprogramra hivatkozva kiemelték, hogy a tanítónak „*döntő szerepe van a szocialista társadalmi rend világnézetének kialakításában falun és tanyán...* A négy éves tanítóképző sem az általános iskolai oktató-nevelő feladatra, sem erre a társadalmi feladatra nem készítheti elő megfelelően a tanítójelölteket. ... [K]özismereti tárgyainak heti óraszámja mindössze 76%-a a gimnáziumi közismereti tárgyak... óraszámának, tehát *négy év alatt egy teljes osztály... anyagával maradnak el a gimnáziumhoz képest.*” A javaslat legitimitását erősítendő, hivatkoztak arra is, hogy „a Szovjetunió tanítóképzése

egy évvel hosszabb ideig tart, mint az érettségi megszerzéséhez szükséges idő”, s hogy „a tanítóhiány megszűnésével a képzési időt tovább emelik”. Majd — az 1954 tavaszától egyre fontosabbá váló gazdasági szempontokra tekintettel — ki-mutatták, hogy a megszűnő tanítóképzők felszabaduló fenntartási költségei „könnyedén biztosítják az ötéves képzés bevezetésével járó... évente mindössze 1.500.000 Ft-ot.”

A megvalósítás módját kétféleképpen vázolták a „lehetőségek” taglalásának szentelt részben:

„a) Tanítóképzői érettségi vizsgára épített V. évfolyammal, s ennek tanítói ké-pesítővizsgával való befejezésével;

b) ötéves tanítóképzői tanulmány utáni tanítóképesítő vizsga letételével.

Az első megoldás előnyei: az első négy osztály a gimnáziumokéval majdnem azonos értékű elmélyült tárgyi tudást, általános műveltséget adna, a pedagógiai szaktárgyak és közismereti tárgyak jelenlegi kevertségét, mely eddig az elmélyült tanulást megnehezítette, sok tekintetben elhatárolná. A pedagógiai tárgyak túlnyomórészt az V. évfolyamra kerülnének, s így a tanulók írásbeli munkával való megterhelése egyenletesebben oszlana el az évfolyamok között. A tantárgyak egymásra épülése a tudományosság elvei szerint maradéktalanul biztosítható. A tanítói érettségi vizsga lezárná a közismereti műveltség nyújtását, s lehetőséget adna az V. évfolyamon a szakműveltség és szakkészség teljes értékű megszerzé-sére. Az érettségi vizsga a felsőbb tanulmányok... szempontjából összhangot te-remtene a többi középiskolával.

A másik megoldás előnyei: a folyamatos, érettségi vizsga nélküli öt évfolya-mos tanulmány egységesebbé tenné az iskola szerkezetét, s kevesebb lehetőséget nyújtana a más irányú felsőbb tanulmányok folytatására. Bár ez a tanítói pályára való irányítás szempontjából előnynek tekinthető, általános köznevelés szempont-ból nem az” — szögezték le az anyag összeállítói, ezért a maguk részéről „az érettségire épített tanítóképesítést jobbnak, korszerűbbnek” tartották.

Mivel megítélésük szerint „*az ötéves tanítóképzés bevezetése feltétlen szüksé-gesség, s bevezetésének elhelyezési, pénzügyi nevelőellátottsági, benépesítési fel-tételei megvannak*”, azt már — az akkori I., II. és III. éves tanítóképzősök számá-ra átmeneti megoldásokkal, a továbbiakban beiskolázandók esetében pedig az új tanterv szerint — *az 1955/56. tanévtől javasolták.*¹⁶⁵

Átfogó érvelésüknek is szerepe lehetett abban, hogy már május 6-án megszüle-tett a **tanítóképzést — 1954 őszétől — öt évre felemelni javasló**, „a pedagógus-képzés megjavítását és a pedagógusfelesleg felhasználását” átfogóan rendezni próbáló **dokumentum első variánsa**.¹⁶⁶ Az intézményhálózat szűkítését s egyben továbbfejlesztését tartalmazó tervezetből — a tanárképzéssel kapcsolatos viták el-húzódása s az új tanév előkészítésével kapcsolatos halaszthatatlan feladatok miatt — kiemelték *az 1954. évi beiskolázásra vonatkozó tervszámokat*,¹⁶⁷ s május 12-én a *Minisztertanács elé terjesztették*: „Az 1954/55. tanévre tanítói állományunk

25.940 lesz.¹⁶⁸ Ha a második 5 éves terv tervidőszaka alatt 5000 tanterem épül, úgy az alsó tagozatú tanulócsoporthok létszáma 2500-zal emelkedik, így 1959–60-ban az összes tanítószükséglet 29.140 lesz. Az elhelyezhető nevelők száma 3200. Ezzel szemben a tanítóképzőkben lévő tanítójelöltekből 1955-től 1957-ig 6450 végez. A felesleg tehát 3250. Az oktató-nevelő munka minőségi változása, a tanterület tehermentesítése érdekében beállíthatók függetlenített úttörő- és tanulmányi vezetők, továbbá pedagógiai képzettségű gondnokok. Ennek szükséglete 3500 fő, tehát a fenti felesleg teljesen levezethető.¹⁶⁹ A fentiek alapján 1954-ben és 1955-ben nem kellene a tanítóképzőkbe beiskolázni. A képzés folytonosságának biztosítása érdekében *javasoljuk* [a korábbi 2800, majd 2100 elsőéves helyett — D. P.] *650 tanítójelölt beiskolázását a jelenlegi 49 tanítóképző helyett 29 tanítóképzőbe* (1 tanulócsoporthra jutó tanulólétszám kb. 23 lesz)” — olvashatjuk a februári előterjesztés vonalát követő, azt néhány ponton módosító- kiegészítő előterjesztésben,¹⁷⁰ melyben 1959-ig 2570 „felesleges” — óvodai normarendezés esetén 804 kiképzendő — óvónővel számoltak, s a 22 óvónőképző közül 12-ben évente 400 elsőéves beiskolázását javasolták.¹⁷¹

Lévén, hogy a korrekció következtében — a felemelt első öt éves tervben 1954/55 évre tervezett 48.000 helyett — már csak 40.000 elsős középiskolai tanuló beiskolázását tervezték,¹⁷² nem számolhattak a tanárszükséglet növekedésével. Ezért az 1955–1957-ben az egyetemeken végző 3370 tanárból az adott feltételek mellett mindössze 550-et láttak középiskolába elhelyezhetőnek. Amennyiben a középiskolai kötelező óraszámot 21-ről a háború előtti 18-ra csökkenthetnék, és függetlenített ifjúsági vezetőket, gondnokokat, könyvtárosokat állíthatnának munkába a középiskolákban, úgy a tanárfelesleg 1490-re csökkenne. Ők viszont elhelyezhetők lennének az általános iskolák felső tagozatán — vélték. Ily módon a tudományegyetemekre 1954-ben 715 fő helyett 400, a pedagógiai főiskolákra 1650 fő helyett 300 tanár szakos beiskolázását javasolták, az egr-i főiskola tanév végi megszüntetése mellett. *Az előterjesztést a kormány június 11-én kisebb módosításokkal* (a pedagógusképző főiskolák felvételi keretszámát 400 főre emelve, a megszüntetendő főiskola kiválasztását az OM-re hagyva) *elfogadta.*¹⁷³

Másnap — hosszas vajúdas után — végleges formát öltött „a pedagógusképzés megjavítását és a pedagógusfelesleg felhasználását” célzó javaslat is, melyben a pedagógusképző főiskolák képzési idejének 2 évről 3 évre, az egyetemi tanárképzés 4 évről 5 évre és a tanítóképzés 4 évről 5 évre való visszaállítását javasolták — a gyakorlóév egyidejű megszüntetése mellett. A korábban már ismertetett érveken túl az előterjesztők hangsúlyozták: a tanító-, ill. tanárhiány 1953-ban megszűnt, 1954-től pedig jelentős „felesleg” jelentkezik, ezért immár okafogyotak a képzési idők csökkentésére vonatkozó 1950. évi döntések. A tanítóképzősök a heti 35–37, a pedagógiai főiskolások a heti 38–40 kötelező óra mellett túlterheltek — ami elkerülhetetlen minőségromláshoz vezet. Az egyszakos tanárok elhelyezése pedig nehézséggel jár.¹⁷⁴

Az előterjesztést — az Agitációs és Propaganda Osztály pedagógusképzéssel foglalkozó munkatársa — *Köte Sándor* véleményezte: „... A fő probléma az, hogy az 5 éves képzés alatt is nehezen lehet megfelelő általános műveltséget és szakmai képzést nyújtani. A tanítóképzés legjobb megoldása az lenne, ha főiskolai fokra tudnánk emelni. (Az 5 éves képzés bevezetése azonnal szükséges — a 4 éves képzés bevezetése bűnös könnyelműség volt.)” — írta, az UNESCO ajánlásaival egybeesően¹⁷⁵ — hozzátéve: „pedagógusképzésünk egész rendszerét kell megváltoztatni... Ehhez alapos vizsgálatra van szükség — s ha ez szeptemberig megvalósíthatatlan, akkor a következő gyakorlati intézkedések szükségesek:

- a) az óvónőképzés megjavítása,
- b) a tanítóképzőben 5 évre emelni a tanulmányi időt. A jelenleg végzősök gyakorlóévüket a képzőben töltsék el, kb. 8-ra csökkenteni a megszüntetendő képzők számát.
- c) A pedagógiai főiskolákat és egyetemeket egy évig változatlanul hagyni (a beiskolázásokat természetesen mérsékelni).¹⁷⁶

1. 8. A Politikai Bizottság váratlanul nemet mond — a „reménytelenek reménye”

A véleményezett előterjesztést két alkalommal tárgyalta az akkoriban már mindent a megbillent gazdasági egyensúly helyreállításának szempontjából — az ezzel kapcsolatos szovjet intenciók figyelembevételével¹⁷⁷ — mérlegelő *Politikai Bizottság*.¹⁷⁸

Első alkalommal 1954. június 30-án Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Hegedüs András és más PB-tagok részvételével (Nagy Imre távollétében), s az előadóként, ill. meghívottként közreműködő Erdey-Grúz Tibor, Andics Erzsébet, Jóboru Magda és mások jelenlétében tárgyalták a pedagógusképzés megjavítására és a pedagógusfelesleg felhasználására előterjesztett javaslatot. A — csak a felszólalók neveit tartalmazó — jegyzőkönyv tanúsága szerint a vitában Kovács István, Tamás Lajos, Szalai Béla, Gerő Ernő, Rákosi Mátyás, Berei Andor, Andics Erzsébet és Farkas Mihály vettek részt. Úgy döntöttek, hogy „a javaslatokat a PB nem fogadja el”. Erdey-Grúz Tibor vezetésével négytagú bizottságot küldtek ki, „hogy még egyszer vizsgálják meg a kérdéseket, azok anyagi kihatásait és két héten belül tegyenek javaslatot a Politikai Bizottságnak.”¹⁷⁹

További információk hiányában — a történeti kontextus mellett — a vita tartalmára csak az előterjesztésből, a határozatból, illetve az ad hoc bizottság állásfoglalásából következtethetünk.

Az eszmecsere kiindulópontját — nagy valószínűséggel — a KV februári határozata s az MDP májusi, III. kongresszusának állásfoglalása adta. „A közoktatás helyzetéről és feladatairól” szóló határozatban ugyanis — a kormányprogrammal összhangban — leszögezték: „közoktatási politikánk végrehajtása során nem gon-

doskodtunk megfelelően általános iskoláinkról, viszont — reális adottságaink számbavétele nélkül — *túlfejlesztettük és túlszakosítottuk közép- és felsőoktatásunkat*.¹⁸⁰ Kongresszusi beszédében Rákosi Mátyás ezt azzal egészítette ki, hogy „az általános iskola nyolc osztálya nem csak cél, hanem eszköz is: a legtehetségebb fiatalok számára út a közép- és főiskolai műveltség megszerzése felé. Továbbra is teljes mértékben időszerű a magasabb fokú oktatás fejlesztése, *de a jelen helyzetben nem a mennyiségen, hanem a minőségen van a hangsúly*. Néhány évvel ezelőtt a közép- és felsőoktatás területén a munkás és paraszt többség biztosítása és a szakkaderek minél tömegesebb, minél gyorsabb kiképzése volt a két legfontosabb feladat. E feladatokat ma lényegében megoldottnak tekinthetjük” — állította az előadó, majd a létszámcsökkenésre, a visszafejlesztésre vonatkozó elképzelések taglalása helyett arról szólt, hogy „*a főiskolai beiskolázásban most a szociális származás mellett egyre jobban előtérbe kell kerülnie a tehetség és a kiváló tanulmányi eredmény követelményének*”.¹⁸¹ A hatalmát átmenetileg Nagy Imrével megosztani kénytelen Rákosi Mátyás ezen — az értelmiségi származású fiatalok továbbtanulási lehetőségeinek javulását, esetleg az oktatás minőségi fejlesztését (is) sejtető — diplomatikus megfogalmazása számunkra csak a februári határozattal való „szinoptikus olvasatban” fedi fel valódi értelmét, s vezet feltételezésünkhöz: június 30-án a vita a PB-ben — elsősorban — az egyetemek és a pedagógusképző főiskolák jövője, valamint a javaslatok költségkihatásai körül forgott.

Az első kérdéskörrel kapcsolatban az állt ugyanis az előterjesztésben, hogy „a középiskolai tanárfelesleg éveken keresztül olyan nagy, és a tanárszükséglet 5-6 év múlva is olyan kis mértékben emelkedik, hogy tudományegyetemeinkre éveken keresztül csak minimális számú hallgatót szabad felvennünk. Ennek folytán az egyetemek kapacitása — a jelenleg benn lévő nagyszámú évfolyamok kifutása után — csak mintegy 30-40%-ban volna kihasználva. ... [Kapacitásukat] teljes mértékben ki tudnánk használni, ha az általános iskolai tanárokat is az egyetemen képeznénk. Ebben az esetben a képzési idő 4 év lenne. ... Az általános iskolák felső tagozata egyetemi végzettségű tanárokat kapna, mint régen a gimnázium alsó négy osztálya s a polgári iskola.¹⁸² Ez a megoldás — a 4 pedagógiai főiskola felszámolása következtében — lényegesen olcsóbb is... Hátránya az, hogy a középiskolák részére gyengébb képzettségű tanárokat ad... Egységes tanárképzés esetén évenként 1700–2000 I. évest vegyünk fel az egyetemekre. Három egyetemünk ennyi hallgatót el tud látni. A jelenlegi létszám túlszűfolttság mellett 7100” — írták,¹⁸³ az előzményekből ítéletően valószínűleg parázs vitát kiváltva, az OM előterjesztői.

A jelzett előnyök és hátrányok mérlegelése mellett — például az egri főiskola¹⁸⁴ s a fokozatos megszüntetésre ítélt tanító/nő/képzők¹⁸⁵ (a nyíregyházi, a soproni, a nagykőrösi és a kalocsai) kapcsán — bizonyos regionális, ill. szakmai érdekcsoportok hangja is beszűrődhetett a vitára. Bizonyára felvetődött az is, hogy a

képzési idők felemelésével a korábbi korszak — kényszerű — oktatáspolitikai visszalépéseit korrigálhatnák az „új szakaszban”.

A költségvetés szorult — politikai okokból éppen a nyári hónapokban „dramatizált”¹⁸⁶ — helyzetének ismeretében nyilvánvaló, hogy az előterjesztés összeállítóihoz hasonlóan, a hozzászólók nagy figyelmet szentelhetek a szakmai szempontból kétségtelenül indokolt javaslatok költségkihatásainak. A korabeli politikai diskurzus nyelvének és tematikájának ismeretében kockázat nélkül állítható, hogy a hozzászólók többsége hangsúlyozta: milyen nagy jelentősége van annak, hogy „a volt uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megtörésével”, „a szocialista kulturális forradalom megvalósításával” „minden korábbi szintnél magasabbra” emeljük népünk oktatását, s hogy ebben milyen „kulcsszerepet játszanak a sokoldalúan képzett, pártunkhoz, népünkhöz hű, dialektikus materialista világnézetű, a társadalom, különösen a falu átalakulásában/átalakításában élenjáró pedagógusok”. A „szocialista társadalom fölényének bizonyításakor” szívesen és gyakran hivatkoztak arra is, hogy a „Horthy-fasizmus”¹⁸⁷ időszakával szemben „nálunk nincs, megszűnt a pedagógus-munkanélküliség”. Így azután „elvileg” bizonyára minden hozzászóló támogatta a pedagógusfelesleg felhasználására vonatkozó javaslatot, majd csendesen megkérdezte a — soha ki nem mondott — „maradékelt” jegyében¹⁸⁸: „népgazdaságunk jelenlegi helyzetében megtehetjük-e, hogy ilyen összegeket áldozunk” a pedagógus-munkanélküliség elkerülésére s a pedagógusképzés minőségének javítására?

Az ily módon csak félig (vagy úgyszem) kimondott „nem”, ill. „aligha” mögött tulajdonképpen három, egyszerűen megfogalmazható, de csak bizonyos számítások révén megválaszolható kérdés rejlett.

Az adott körülmények között, amikor kifejezetten kedvezőnek látszott, ha a képzési idő meghosszabbítása révén a képző intézmények egy-egy évben nem bocsátanak ki végzős hallgatókat; amikor a kényszerű — megvalósításában túl drasztikusnak s így diszfunkcionálisnak bizonyult¹⁸⁹ — létszámcsökkentés révén bizonyos költségmegtakarítás látszott elérhetőnek a területen; hozzájárulnak-e ahhoz, hogy a szakterületi vezetők sugalmazásának engedve azt — vagy legalább egy részét — az igencsak problematikus képzési színvonal, s vele a képzési idő emelésére fordítsák?

Az „racionalizálási” kampány időszakában megér-e a „teljes foglalkoztatás” tézise s a kötelező óraszámcsökkentés, valamint az ifjúsági vezetők, gondnokok, stb. beállítása révén várható általános- és a középiskolai színvonalemelkedés 36+18=54 millió forint rendszeres költségvetési kiadást?

Ha az előző két kérdésre nemleges válasz születik: maradjon-e az ágazatban, fordítódjék-e pl. „a kis magyarok elemi oktatására” az így felszabaduló forrás,¹⁹⁰ avagy azt elvonva, a költségvetési deficit csökkentésére használják fel?

A *miniszter vezetésével*, Szalai Béla (az OT elnöke), Berei Andor (KV-osztályvezető) és Kovács József képviselőjében Rácz János (a Pedagógusok Szak-

szervezetének titkára) közreműködésével július 8-án összeült bizottság nyilván aprólékosan elemezte az előterjesztés költségkihatásait s az egyéb forrásból rendelkezésre álló számításokat. A tanítóképzés csökkentett létszáma mellett az 5 éves képzés megvalósítása évente mintegy 8 millió, s 1955-ben egyszeri tételként további 13 millió (öt év alatt 53 millió, más számítás szerint: 58 millió) forint; ezzel szemben a 4 éves képzés változatlanul hagyása — öt év alatt — 91 millió forint megtakarítást ígért.¹⁹¹ A főiskolai tanárképzéssel kapcsolatos számítások a 3 éves képzés esetén — az egyik főiskola megszüntetésével — 1954/1955-ben és 1955/1956-ban évi 19 millió, 1956/1957-től évi 6 millió (öt év alatt 56 millió) forint kiadáscsökkenést jeleztek. A 7000 hallgató helyett 2000-rel folytatandó egyetemi tanárképzés — 5 éves képzéssel számolva — évente 30 millió (öt év alatt kb. 150 millió) forint megtakarítást eredményezhetett az OM költségvetésében.

Vizsgálódásai eredményeképpen az Erdey-Grúz Tibor vezette grémium végül is „megállapította, hogy a képzési idők elégtelensége legsúlyosabban a pedagógiai főiskolákon folyó 2 éves általános iskolai tanárképzésben mutatkozik, mert a hallgatóknak szinte elviselhetetlen túlterhelésével sem sikerül megfelelő képzettségű szaktanárokat kiképezni”.¹⁹² Ezért a minisztériumi illetékesek további információira támaszkodó¹⁹³ bizottság felülvizsgálta az előterjesztést — figyelmen kívül hagyta Köte Sándor észrevételeit is —, s azt javasolta, hogy

- „a népgazdaság helyzetére való tekintettel, az általános iskolai tanítóképzés és a középiskolai tanárképzés ideje a jelenlegi állapotnak megfelelően 4 év maradjon, az általános iskolai tanárképzés idejét azonban fel kell emelni 3 évre”;¹⁹⁴
- 1955 nyarától egy pedagógiai főiskolát meg kell szüntetni;¹⁹⁵
- a tudományegyetemeken vissza kell állítani a kétszakos tanárképzést;
- mivel „nem ismeretesek még a következő évek költségvetési keretei, ezért a pedagógusfelesleg elhelyezésére az OM évenként tegyen a Minisztertanácsnak javaslatot, s igyekezzék a feleslegből minél többet más területre irányítani.”¹⁹⁶

A Politikai Bizottság 1954. július 14-én — immár Nagy Imre¹⁹⁷ jelen- és Gerő Ernő távollétében — 6. napirendi pontként tárgyalta a bizottság jelentését, s azt egy, az egyetemeken felszabaduló helyiségek oktatási célra történő felhasználását előíró apró módosítással elfogadta.¹⁹⁸ A fentiekben felvetett első két kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása egyértelmű volt: semmilyen olyan változtatáshoz nem járult hozzá, amely az 1954/1955., 1955/1956. és az 1956/1957. tanévben bármi módon mérsékelte volna a hallgatói létszámcsökkentéstől várható költségmegtakarítást. ... A főiskolai tanárképzés idejének meghosszabbítása ugyanis a bizottság előterjesztése szerint csak az 1957/1958. évtől növelte évenként 4,1 millió forinttal az OM kiadásait. Forrásaink alapján nem egyértelmű a válasz a harmadik kérdésre: nem sikerült tisztázni, hogy végül is mi lett a sorsa az évenként megtakarított 40-50 millió — összesen tehát kb. 200-250 millió forintnak.¹⁹⁹ ... Bár az akkori

léggör ismeretében — kilenc nappal a gazdasági problémákat exponáló kormányülés és két héttel a híres/hírhedt Gazdaságpolitikai Bizottság felállítása előtt — igencsak valószínű, hogy a PB tagjait már ekkor a következő fiskális megfontolások vezették: „nem szabad irreális célokat kitűzni”, s az 1955. évi költségvetésben „az 1954. évi tényleges kiadásokhoz képest... minimálisan 2 milliárd megtakarítást kell elérni”.²⁰⁰

Állásfoglalásukkor tudatában voltak annak, hogy az OM illetékesei előterjesztésükben félreérthetetlenül leszögezték: „először arra törekedtünk, hogy a tanulmányi idő felemelése nélkül javítsuk meg a képzést tantervi változtatások stb. útján, mert ez volna a legtakarékosabb megoldás, alapos vizsgálat után azonban úgy látjuk, hogy **a 4 éves tanítóképzés és a 2 éves általános iskolai tanárképzés anynyira tarthatatlan, hogy további fennmaradását a legszigorúbb takarékoság sem indokolhatja**”.

Azt, hogy az elvetett javaslat készítői korántsem túloztak, jól tükrözi *Árpássy Gyula* 1954. július 17-i válasza a Pedagógusok Szakszervezetének körkérdésére: „... a gyakorlat azt mutatja, hogy *most végző pedagógusaink nem mindenben tudják megállni a helyüket*. ... Ha az okokat kutatjuk, meg kell állapítanunk, hogy tanítóképzésünkben van a hiba. ... A tanítóképző a nagy anyagot alaposan és jól feldolgozni nem tudja. Tanításunk gyors üteme miatt a tanítójelölt nem képes eléggé feldolgozni a tanítási anyagot... nem jut idő a megszilárdításra és az elméletben tanult gyakorlati alkalmazására. Bármennyire igyekszünk is a rendelkezésünkre álló tanítási idő minden percét felhasználni, nem tudjuk a tanítónevelés feladatát megnyugtatóan végezni. Érezzük és tudjuk, hogy fiatal tanítóinknak *több tárgyi ismeretre, nagyobb szakmai felkészültségre volna szükségük*. ... *Ezért szükségesnek tartjuk, hogy növendékeink az ötödik, a gyakorlati évüket, anyaiskoláikban töltsék*, ahol az elméleti továbbtanulás mellett megkapnák a megfelelően irányított és ellenőrzött szakmai gyakorlatot is” — írta, a XII. kerületi tanítóképző igazgatója. Változatlan álláspontja tájékoztatlanságról tanúskodhat, de az sem kizárt, hogy levele a tiltakozás burkolt formája volt.²⁰¹

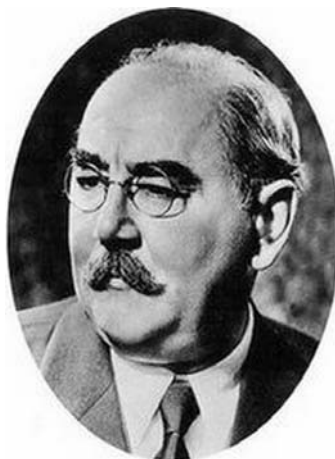
A képzési struktúrával, a gyakorlóévvvel kapcsolatos problémákról írt — a gyakorlóévesek számára szervezett konferenciák kapcsán — 1955. január 4-én *Szabó Balázs* is: „Tanítóképzésünk mai formája a tanítóképző érettségi vizsga letétele után egyévi kötelező szakmai gyakorlatot ír elő, s utána következik a képesítő vizsga, bennünk némi aggodalmat keltett és a képesítő vizsgák tapasztalatai azt igazolták, hogy ezek az aggodalmak nem alaptalanok, sőt nagyon is jogosak. Jelöltjeink ugyanis, akik egy évig gyakorlóévesek voltak, kevés kivétellel nem nyújtották azt a tudást és felkészültséget, amit mi a képesítő vizsgákon megszoktunk. Egyetlen komoly előnyét láttuk a gyakorlóévnek, hogy a jelöltek a gyakorlati munka vonalán határozottabbak lettek és biztosan mozogtak a tanulók előtt. Első pillanatra ez megnyugtató is lehetne, hisz a gyakorlati évnek ez az egyik célja, és így el is érte célját. Ez azonban csak részletcél és nekünk tovább kell mennünk,

meg kell nézni, hogy ezzel a készséggel milyen ismereteket nyújtottak a jelöltek, és itt döbbenünk rá felelősségünk tudatára, hogy *itt komoly bajok vannak. A jelöltek tudása elhalványult, eltűnt, és a legelemibb ismeretek nyújtásánál is bizonytalanságok mutatkoztak, másrészt pedig, mintha sohasem hallottak volna a haladó pedagógia módszertani elveiről, a régi rossz eljárásokkal igyekeztek a tanulókat ismeretek birtokába juttatni.* Sok, komoly nehézség előtt álltak jelöltjeink, amikor gyakorlóévre mentek. Nem egy jelöltünk került — a minisztérium határozott tiltó rendelkezése ellenére — teljesen osztatlan általános iskolához és nem mindenütt kapták meg a megfelelő szakmai segítséget. Így természetesen nemcsak rajtuk múlt, hogy nem tudtak feladatuknak megfelelni, és közülük néhányan elvesztették kedvüket, s a szépen induló munka már az első évben hajótörést szenvedett. Pedig jelöltjeink legtöbbszörében élt a hivatásszeretet, és mégis fájdalommal kellett megállapítani, hogy a gyakorlóév alatt elkopnak, sokan kiégnek” — konstataulta a fokozatos gimnáziummá válásra ítélt bajai tanítónőképző igazgatója.²⁰²

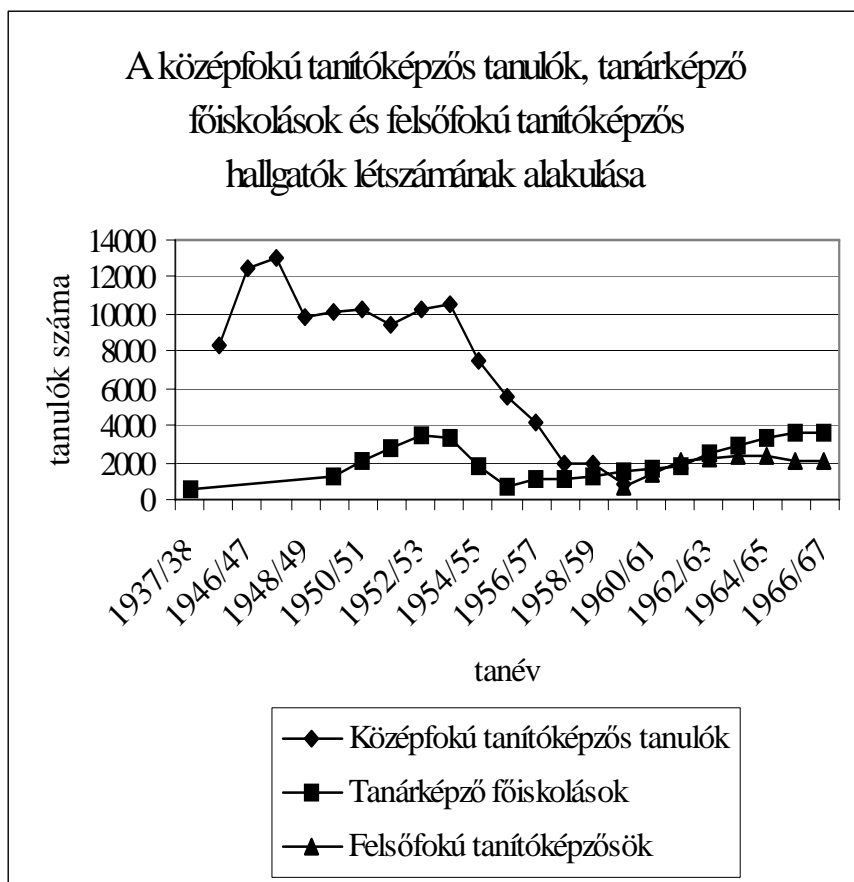
Láttelejük is tanúsítja: a „bűnös könnyelműség” időszakát meghosszabbító állásfoglalás igencsak lesújtó lehetett a tanítóképzés ügye iránt elkötelezettek számára: az intézmények és a növendékek számának radikális csökkentésével kellett szembenéznük,²⁰³ a tartalmi továbblépés szinte minden perspektívája nélkül...²⁰⁴

Rákosi Mátyás

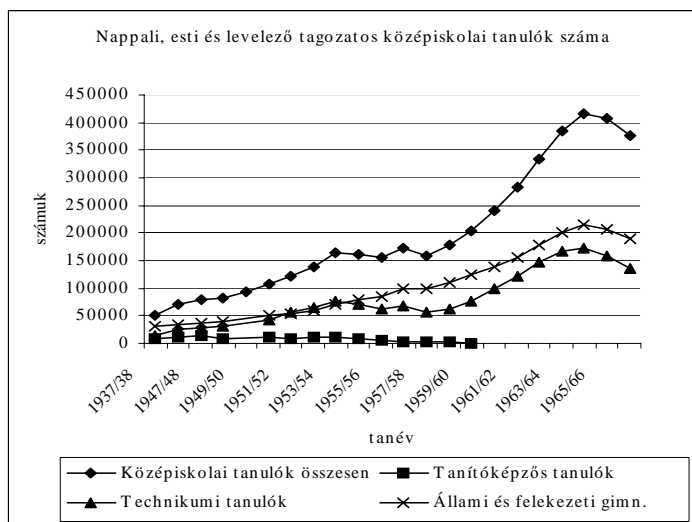
Nagy Imre

1. számú diagram

Az 1. számú diagramot az alábbi adatokkal kiegészítve, valóban drámai kép tárul elénk. Az óvó- és tanítóképzők növendékeinek összlétszáma ugyanis a vizsgált két évtizedben a következőképpen alakult: 1936/37-ben 9273, 1937/38-ban 8786, 1952/53-ban 13.083, 1953/54-ben 14.001, 1954/55-ben 9998, 1955/56-ban 7051, 1956/57ben 4988.²⁰⁵ Már a PB-döntést követő szeptemberben négyezerrel — két éven belül további ötezerrel — csökkent a két intézménytípusba járó növendékek száma. Azonnal elkezdődött a 49-ből 20 tanító/nő/képző és a 22-ből 10 óvónőképző visszafejlesztése,²⁰⁶ ill. fokozatosan gimnáziummá alakítása.²⁰⁷ Túlzás nélkül állítható: az 1954. évi határozat példa nélküli a hazai tanítóképzés 20. századi történetében,²⁰⁸ hiszen a képzés idejének korábbi — ideiglenesnek hitt, a munkaerőhiánnyal indokolt, s (legalábbis az óvónőképzésben) a képzési volumen expan-

ziójával társult — csökkentése fennmaradt a „pedagógus- túltermelés” viszonyai között is; csakhogy immár brutális létszámcsökkentéssel párosítva.²⁰⁹

2. számú diagram

A kilátástalanság érzetét keltő PB-döntés okkal-joggal frusztrálhatta a képzős tanárokat. Együküknek talán eszébe jutott, erőt adott Walter Benjamin szép megfogalmazása: „Csak a reménytelenekért adatott nekünk a remény.”²¹⁰ S valóban: „a történelem” ezúttal is „megtréfálta” a — napi, hatalmi kényszerek és a beruházási ciklusok késztetéseinél bűvöletében az orruknál tovább alig tekintő, mindazonáltal szívesen „a történelmi szükségszerűség” megtestesítőinek szerepében tetszelgő — politikusokat. *Nem tudták/tudhatták, hogy — a csökkentett felsőoktatási keretszámok ellenére is²¹¹ — az „olcsó” gimnáziumokat preferáló oktatáspolitikájukkal,²¹² [lásd a 2. számú diagramot] akarva-akaratlanul az akkoriban visszafejlesztésre ítélt tanító- és óvónőképzők, majd az egyéb középfokú szakiskolák felsőfokúvá alakítását készítik elő.*

Ennek — a KV Tudományos és Kulturális Osztályán már ekkor domináns felismerésnek²¹³ — a tudatosításához, vagyis ahhoz, hogy szembesüljenek a közoktatás arányos (inherens pedagógiai szempontok által is motivált) fejlesztésének követelményét a meg-megújuló politikai, gazdasági kampányok változó szükségleteinek alárendelő, voluntarista oktatáspolitikájuk súlyos következményeivel, a PB tagjainak még éppen két esztendőre volt szükségük...²¹⁴

2. „A BŰNÖS KÖNNYELMŰSÉG” FOLYTATÓDIK: ÚJABB JÁTSZMÁK A NÉGYÉVES KÉPZÉS KÖRÜL

2. 1. A „tarthatatlan helyzet” prolongálódása — a korszak ellentmondásai

Addig azonban ellentmondásos folyamatok, társadalmi-politikai „klímaváltozások” sora tette próbára az óvó- és tanítóképzésben érdekelt adaptivitását, emberségét, szakmai elkötelezettségét. Előbb, késő *tavasszal–nyáron a bezárásra ítélt intézmények tanárainak kellett tudomásul venniük, hogy megkérdésük nélkül — s az erre vonatkozó írásos minisztériumi rendelkezés mellőzésével — iskolájuk megszűnik a közeljövőben.*²¹⁵ *A tanévkezdéskor pedig az augusztusi kormányülések restriktív határozatainak következményeivel kellett szembesülniük (mint az összes közép- és felsőoktatási intézmény oktatóinak).*²¹⁶ Az OM utasítása alapján ugyanis azonnali hatállyal megvonták a vidékről bejáró középiskolások utazási hozzájárulását, a tanulmányi útiköltség-térítést, a tankönyvszegélyre fordítható és a színházlátogatási támogatás 75, ill. 50%-át. Csökkenteni kívánták a középiskolába felvehető tanulók számát: kategorikusan megtiltották, hogy 1954. szeptember 1-je után új tanulókat vegyenek fel az iskolákba. Még a kimaradó tanulók helyeit sem volt szabad újakkal betölteni.²¹⁷ Ennek következtében a tanítóképzőkben a tervezett 650 helyett 620-ra, az óvónőképzőkben a tervezett 400 helyett 360-ra csökkent a beiskolázott tanulók száma.²¹⁸

A legsúlyosabban bizonyára a diákotthoni térítési díjak átlagosan közel háromszorosra: 70 (80?) Ft-ról havi 200 Ft-ra történő emelése s a diákotthoni felvételi keretszámok korlátozása érintette a pedagógusképző intézményeket.²¹⁹ A budai tanítóképző és a diákotthon igazgatói (Árpássy Gyula és Csoma Gyula²²⁰) szeptember 4-én feljegyzésben kérték az OM illetékeseit, hogy „a rendelkezés a fiú-tanítóképzők növendékeire kivételesen ne vonatkozzék, vagy legalábbis ebben a tanévben rájuk nézve ne lépjen életbe”, hiszen szülei a korábbi összegekkel számoltak gyermekeik beíratásakor. A tanulók családi körülményeinek ismeretében félték, hogy „a díjak emelésének esetén a tanulók 50%-ának lemorzsolódásával kellene számolnunk, nemcsak a diákotthonból, hanem a képzőből is” — írták. A fiú-tanítóképzők benépesítésével kapcsolatos problémákra utalva hangsúlyozták, hogy az engedélyezett 22 főt is csak közepes rendű tanulók felvételével s a maximális anyagi segítség ígéretével tudták biztosítani.²²¹ Az utóbbi elmaradásával „félő, hogy... esetleg a tanítóképzés folyamatának törésével is számolnunk kell. A növendékek szülei... olyan anyagi helyzetben vannak, hogy igen sok tanulónk egyetlen igen elhasznált inggel, egyetlen öltözet ruhával vonul be a kollégiumba.” A „minőségi tanulóanyag” érdekében az emelés helyett a diákotthoni és tandíjak további mérséklését kérték²²² — valószínűleg eredménytelenül.

1954. szeptember 15-én az OM kiegészítette ugyanis korábbi rendeletét,²²³ melyben — az anyagi kondíciókra vonatkozó bármifajta engedmény nélkül — a szülőknek címzendő további magyarázatokkal szolgált,²²⁴ s bizonyos (a hivatalos intenciókkal csak retorikájában kontinuos, legitimációs célzatú), valójában aligha teljesíthető követelményeket fogalmazott meg. Korábban kikötötték ugyanis, hogy a diákotthonba csak azok „a munkás-, parasztszármazású tanulók helyezhetőek el, akiknek szülei, hozzátartozója lakóhelyén sem középiskola, sem középiskolába való bejárás lehetőség nincs” — preferálva a kitűnő, jeles és jó rendűeket. (Értelmiségi származásúak közül csak az utóbbiak, különösen a pedagógus szülők gyermekei felvételét engedélyezték).²²⁵ Az ilyen szempontok alapján válogatott diákotthonlakók²²⁶ körében nehezen volt teljesíthető a követelmény: „Az utasítás végrehajtása nem eredményezheti a munkás-, paraszt- és értelmiségi származású tanulók nagyszámú lemorzsolódását. Minden egyes tanulót, aki ki akar maradni az iskolából, egyénileg kell elbírálni. El kell érni, hogy a rossz vagy nem megfelelő magatartású és gyenge előmenetelű tanulók hagyják el az iskolát. Ezt tartásuk szem előtt a diákotthonok igazgatói is.”

Majd a fennen hangoztatott elveket de facto féltreteve — a tanítóképzőkben hagyományosan nagyszámú hátrányos szociális helyzetű ifjak elhelyezését illetően — leszögezték: „Az állami gondozottakon kívül ingyeneseket csak nagyon indokolt esetben lehet felvenni, vigyázva arra, hogy ezek... a 200 Ft-os diákotthoni átlagot nem csökkenthetik.” A tanulók szociális körülményeik alapján történő besorolásához táblázatot mellékeltek, melyben ingyenes hely nem szerepelt, 50 Ft-ot a tanulók kb. 4%-a, az addigi átlaghoz közeli 75 Ft-ot további 8%-a számára láttak odaítélhetőnek, míg a fennmaradó tanulókat 100–350 Ft havi díj fizetésére kötelezték — a tanulmányi eredménytől függően (az összeg 50–150 %-áig terjedő szorzó alkalmazásával). Mivel akkoriban a tanítóképzősök zöme közepes vagy annál gyengébb eredményt ért el, jelentős részük számára ez további térítésdíj-emelkedést jelenthetett.²²⁷ (Így a képző intézményekhez kapcsolódó diákotthoni igazgatók számára kisebb gondal járt „a bevételi terv teljesítése”, ami — a rendelet egyik diszfunkcionális, ezért később módosított elemeként — „jó tanulmányi eredmények esetén nem volt lehetséges”.²²⁸)

Ruttkay István, a sárbogárdi tanítóképző igazgatója október eleji jelentésében hangsúlyozta ugyan, hogy a kollégisták nagy aránya miatt a rendelet által erősen érintett iskolájukban „tudatosítani igyekeztek” a szülőkkel az „intézkedés szükségességét és helyességét”, hogy ezzel „megszüntessék a pánikhangulatot”, ám a kollégisták közül néhányan (zömükben gyenge tanulók) kimaradtak. „Több tanuló hazament azzal, hogy szüleiivel megbeszéli a kimaradást, de visszatért, és folytatta tanulmányait. Az intézkedés helyessége megállapítható a munkafegyelem emelkedésében és a pénzzel való bánás terén mutatkozó nagyobb megfontoltságban. Ugyanakkor két oldalról bírálat alá kell venni az intézkedést: 1. A mi iskolánkban, ill. a tanítóképzős részlegben igen nagy a *félárva* vagy *részben keresőképtelen*

szülők gyermekeinek száma. Az emelés így, a mi viszonyaink között, nagy volt. 2. *Nem helyeseljük az iskoláztatásnak egyoldalúan »pénzen keresztül« való irányítását.* Továbbra is sok sárbogárdi gyerek veszi igénybe más városokban a kollégiumot, továbbra is járnak, és juttatásokat élveznek nálunk is, feltehetőleg másutt is, olyan tanulók, akik ezt munkájuk, fegyelmük folytán nem érdemlik meg. Viszont sok más módon lehetne még csökkenteni az államra háruló terheket. 3. Sajátosan — első osztályunkban csak egy gyerek maradt ki, kettő jött helyette — a legtöbben a felső osztályokból maradtak ki. Véleményünk szerint az első és felsőévesek kérdését el kellett volna választani egymástól” — írta, a korszak valamelyest felszabadultabb légkörében bírálatra vállalkozó, ugyanakkor a megszorító intézkedéseket „kifele” képviselni kényszerülő igazgató.²²⁹

Ám „a szülők meggyőzésére” kényszerített *középiskolai nevelőket*²³⁰ *sem kerültek el a megszorító intézkedések:* a háború előtti óraszámokhoz való visszatérés, a kért óraszámcsökkentés helyett, rigorózan számon kérték a tanári norma teljesítését, s korlátozták a nevelőknek kifizethető túlóradíjakat.²³¹ A visszafejlesztésre ítélt óvó- és tanítóképzőkben ehhez *a más iskolatípusba való áthelyezés vagy a kényszerű „racionalizálás”* veszélye társult²³² — igaz, „az új szakaszban” megváltozott káderpolitikai szempontok figyelembevételével: „oktató-nevelő munkájuk eredményességének”, „jelenlegi munkájuk és magatartásuk” (nem korábbi tevékenységük, származásuk) alapján.²³³

Az anyagi eszközök hiánya bizonyos engedményekre kényszerítette az oktatási kormányzatot a szakmai és ideológiai továbbképzés terén. Átmenetileg szüneteltették a középiskolai tanárok szervezett szakmai továbbképzését, s ösztönözték/elismerték — pl. a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézet által irányított — a „színvonalas önképzést”.²³⁴ Az 1953/54. évi gyakorlattól eltérően — amikor az OM az MDP Titkárságának 1952. április 9-i határozatát félreértve, „a pedagógusok csaknem 100%-át bevonták az ideológiai oktatásba” — lazítottak a követelményeken: 5 évente egy alkalommal két- vagy hároméves (immár nemcsak az SZKP történetét taglaló) marxista-leninista tanfolyam elvégzését írták elő.²³⁵

Célként továbbra is *fenntartották ugyan „a társadalom tagjainak a szocializmus szellemében való átnevelésének” követelményét,*²³⁶ *ám lazítottak valamelyest a pedagógusokkal szemben támasztott rigid elvárásokon.* Nagy Imrének az egyházakkal történt megállapodása alapján — 1954-ben — az OM (a korábbi intencióktól eltérően) az adminisztratív visszaélésektől való tartózkodásra ösztönözte a hittan-beiratkozást lebonyolító pedagógusokat. A kormányprogram szellemében mentesítette őket a vallásos szülőkkel való kényszerű konfrontációtól.²³⁷ A tanítóképzőket — szakiskolák lévén — ez az intézkedés csak gyakorló intézményeik, valamint gyakorlóéves növendékeik révén érintette. Az viszont javíthatott a képző intézmények légkörén, hogy a KV februári határozatát követően az iskola nevelési céljai között nagy hangsúlyt kapott és *új értelmezést nyert a hazafias nevelés:* a korábban kizárólagosan emlegetett „szocialista hazafiság” mellett — pozitív fel-

hanggal — ismét az oktatás látókörébe került „a demokratikus hazafiság”, sőt „a legszélesebb nemzeti egységet kifejező... minden jelző nélküli hazafiság” is.²³⁸ Kiemelten kezelték a magyar nyelv ápolását, felértékelődtek bizonyos nemzeti hagyományok (pl.: a népszokások, a helytörténet, az iskolatörténet kutatása²³⁹); más megvilágításba kerültek egyes íróink (pl. Balassi, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Arany, Jókai, Gárdonyi, Móra és a kortársak közül Németh László, Szabó Lőrinc²⁴⁰); ismét figyelmet kaptak a nemzeti panteon egyes, átmenetileg méltatlanul háttérbe szorított alakjai (pl.: „a legnagyobb magyar”), s reneszánszát élte a népfrontgondolat.²⁴¹

1954. október 24-én, a Hazafias Népfront Kongresszusán Nagy Imre hangsúlyozta: „A mai zászlóbontással a HNF elindul, hogy betöltse nagyszerű elhivatottságát, a nemzeti egység megteremtését. ... Az országban... az elmúlt évek során mélyreható változások mentek végbe... megváltozott a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség társadalmi természete, megszűnt az, ami azelőtt elválasztotta őket, és így ezek a társadalmi osztályok és rétegek gazdasági, politikai és szellemi vonatkozásban közelebb kerültek egymáshoz. A nép minden rétegét felölelő széles nemzeti összefogásnak ez a társadalmi alapja.” „A kommunisták és nem kommunisták baráti együttműködésének a kölcsönös bizalom lehet és kell hogy legyen az egyedül szilárd alapja, amely a teljes egyenlőség alapján áll” — fejtette a miniszterelnök, hozzátéve, hogy — szándéka szerint valóban — „a kormányzás alapelve: minden hatalom a dolgozó népé”.²⁴²

Az együttműködésre kész hazai értelmiségieknek, pedagógusoknak a HNF-ben partneri kapcsolatot kínáló²⁴³ politikai törekvések jegyében átmenetileg kissé visszafogottabbá vált „a szovjet példa” „szakrális” emlegetése. Csökkent az ideológiai „lözügek” használata is.²⁴⁴ Sőt: a középiskoláknak szóló rendeletében az OM „az élő nyugati nyelvek és a latin nyelv rendkívüli tárgyként való bevezetését” szorgalmazta.²⁴⁵

További új jelenségként parciális, szakmai, lokális kérdésekben némi teret engedtek „az alulról jövő kezdeményezéseknek”, az ún. „társadalmi vitáknak”,²⁴⁶ s az újságokban az — esetenként valóban spontán — „olvasói leveleknek”. A szankciók, „az éberség” korlátozásával — ha nem is drámaian, de mindenképp érzékelhetően — tágultak valamelyest a véleménynyilvánítás keretei, s az ősi jog, a „jus murmurandi” határai is. Az utóbbiak apró példájaként említhető, hogy 1954. november 13-án Árpácssy Gyula igazgató — a miskolci óvónőképző ünnepélyes névadó ünnepségéről olvasván — levélben fordult az OM tanítóképzős osztályához. A korábbi években elképzelhetetlen öntudattal emlékeztette őket arra, hogy „az ország első, mégpedig gyakorló jellegű tanítóképzője, már két évvel ezelőtt beadta névadás iránti kérelmét... s ezt... időközben többször meg is újította”. Kérte, hogy engedélyezzék a Tánacsics Mihály név felvételét, és sürgette a „minisztérium illetékes ügyosztálya által elvileg már többször elfogadott beadványuk pusz-

tán adminisztratív elintézését”. Korszpecifikus volt a válasz is: helyreutasítás helyett az engedélyt rövidesen megkapták.²⁴⁷

A megváltozott atmoszférát érzékelték a korabeli tanítóképzősök is.

Kozma Tamás visszaemlékezése szerint „az olvadást erősen lehetett érezni. 1954-ben, 1955 elején olyan kérdéseket tettünk fel a tanároknak, olyan dolgozatokat írtunk — nyilván a tanárok hatására —, amilyeneket előtte nem volt szokás. ... Kiváló történelemtanárom [Bódi Ferenc²⁴⁸ — D. P.] tankönyvet nem használt, szabad előadást tartott. Mi azt jegyzeteltük, tanultuk. Amikor Trianonról beszélünk, megkérdeztem — mert éppen Szabó Dezsőt olvastam —, hogyha beköltözik Jászapátiba egy zulukaffer család, mondhatja-e: Jászapáti Zulukaffer-országhoz tartozik? ... Volt más hasonló dolog is. Írtam egyszer egy dolgozatot Veres Péter-ről, és nagyon büszkén felolvastam. Arról szólt, hogy Kelet-Európában nem lehet igazán szocializmust és proletárdiktatúrát csinálni, mert itt parasztok élnek. Nyilván ilyeneket olvastam akkor. Utána, mindkét esetben, kihívtak a tanárok és azt mondták [a magyartanár az általam is kitűnő kollégaként ismert Bihari János²⁴⁹ volt — D. P.], hogyha még egyszer ilyen történik, akkor személyesen fognak megpofozni. Bizonyára benne volt a levegőben; ilyeneket az ember nem magától talál ki.²⁵⁰ A nagyon lefojtott, szabályozott, fegyelmezett légkörben — ezek nagy dolgoknak tűntek akkor.”

Szabó Imre visszaemlékezése szerint a „Nagy Imre-féle fordulatot úgy érzékeltük, hogy szabadabb lett a légkör, megszűnt a jegyrendszer. De ugyanúgy mentünk társadalmi munkára, vasat, papírt gyűjteni. A történelem érettségire készülve, Bódi tanár úr azt mondta: eddig a tanács volt a legátfogóbb szervezet, a mai naptól — ez 1954-ben volt — a Hazafias Népfront az. Persze azt sem tudtuk, mi az a Hazafias Népfront²⁵¹ — de hát a politikum mindig jelen van az iskolák életében...”

Évtizedek múltán *Szöke Sándor* is úgy vélte, hogy „felszabadultabb lett a levegő, a tanárok sokkal szabadabban tanítottak, ezt lehetett érezni. Mi nem tudtuk, hogy Nagy Imre miniszterelnökségéről van szó. De közel sem volt annyira szabad a légkör, mint [a megtorlást, a „konszolidációt” követően — D. P.] a Kádár-korszakban. Akkor, ha valaki nem szidta a szovjeteket, a kormányt, mondhatott bármit, már nem vitték el.²⁵² 1956 előtt ezt nem lehetett. ... Rákosin neveltünk. Nevetséges figura volt. Mi őszinték voltunk magunk között.²⁵³ A tanárt sem hoztuk kínos helyzetbe. Nagy Imre után [?] mertek Németh Lászlót, Szabó Lőrincet tanítani. *A gyermeknevelés egyenlő volt a jellemneveléssel.* Ezen volt a hangsúly.”²⁵⁴

Utóbbit hangsúlyozta — a már jelenlétével „a változó politikai széljárást” szimbolizáló — *Kiss Árpád* is, akit 1951. május 23-án történt letartóztatása, majd internálása akadályozott éveken át abban, hogy folytathassa tanári munkáját a XII. kerületi tanítóképzőben. 1953. szeptember 2-án — az amnesztiarendeleettel — szabadult Kistarcsáról, de a budai képzőbe csak hosszas általános iskolai nevelői

működés után, 1954. december 16-tól térhetett vissza,²⁵⁵ s ott, a visszaemlékező diákok öröme, legalább 1955. július 15-ig taníthatott. A márciusi „visszarendezés” nyomán ugyanis a *Pedagógiai Szemle* 1955. évi 4. számában újabb méltatlan támadás érte. „*A polgári pedagógia képviselőjeként*” elmarasztalt kitűnő tudós²⁵⁶, a folyóirat szerkesztőjéhez írt levelében, drámai képet festett helyzetéről, lelkiállapotáról: „Egyénileg — mint egy ilyen tudományos eljárás alanyának... nem lehet más érzésem, mint egy szünni nem akaró temetési folyamat élő halottjának. Miután sírba tették és elhantolták, mindig újból ránehezednek a tudomány nehéz fegyverzetébe öltözött lovagok és lovagnők, és addig táncolnak a begyepesedni készülő dombon, míg sikerül minden kritikai szertartással egy szinttel lennebb hengeríteni a levegőtlen közegben amúgy is megbénított testet” — írta, s ismételten meg kellett válnia Kiss János altábornagy utcai munkahelyétől. Pedagógiai vezetőtanári tevékenységét a budai képzőben — újabb általános iskolai intermezzo után — csak 1956 szeptemberétől folytathatta.²⁵⁷ Az európai látóköru, méltán híres pedagógus — és sok ezernyi társa²⁵⁸ — életének keserves fordulatai nem maradtak rejtve, s (mint a későbbiekben kitűnt) feledhetetlen mementóul szolgáltak a tanítóképzős tanárok és diákok, értelmiségiek számára.²⁵⁹

A pedagógustársadalom — különösen a tanítóóság — amúgy is ezernyi szállal kötődött a társadalom minden rétegéhez, így „a beszolgáltatási kötelezettségek elmulasztása”, „az adóhátralék” vagy a „kulák mivolt”, „a termelőszövetek elleni izgatás” stb. miatt tömeges represszióknak kitett parasztsághoz is.²⁶⁰ E hagyományosan bensőséges kapcsolat, *a helyi társadalomban játszott vezető szerep irányította a — „falusi szocialista átalakítását”, „a kulturális forradalom megvalósítását” szorgalmazó — pártvezetők figyelmét a falusi, illetve tanyasi nevelőkre.*²⁶¹ Elsőrendűnek tekintett politikai céljaik érdekében — a kemény restriktív körülményei között is (az UNESCO 1954. évi ajánlásaival összhangban) — valamelyes fizetésemeléssel, 2000 Ft-os egyszeri letelepedési segéllyel, egy-két holdas konyhakert biztosításával, a szolgálati lakások visszaszármaztatásának szorgalmazásával próbálták megnyerni, ügyük szolgálatába állítani „a város és a falu, a munkásosztály és a parasztság [valójában a helyi közösség és a hatalom — D. P.] közötti összekötő kapocs” szerepére kizemelt néptanítókat.²⁶²

E törekvésük — az 1945-ös, nem túl messzire vezető nagy nekibuzdulás²⁶³, s néhány „kamara jellegű” előzmény nyomán — látványos formát öltött 1954. november 15–16-án, *a Falusi Pedagógusok Országos Konferenciáján.*²⁶⁴ Az ország különböző területeiről az Építők Rózsa Ferenc Kultúrházába meghívott mintegy 500 falusi és tanyasi tanító/tanár/óvónő tanácskozását jelenlétével tisztelték meg: Dobi István, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, Farkas Mihály, az MDP PB tagja, a KV titkára, Erdey-Grúz Tibor oktatásügyi és Darvas József népművelési miniszter, Jánosi Ferenc, a HNF OT főtitkára, Cseterki Lajos, a SZOT és Gosztonyi János, a DISZ KV titkára, Vass Istvánné, az MNDSZ, Ko-

vács József, a pedagógus-szakszervezet és Veres Péter, az Írószövetség elnöke, valamint az oktatásirányítás más exponensei.

Az alapos egyeztetés nyomán²⁶⁵ született miniszteri beszámoló nem takarékoskodott — a kitüntetések sorával nyomatékositott²⁶⁶ — elismerő szólammal, a tudatosan homályos ígéretekkel,²⁶⁷ s „a bőkezűen mért” szakmai- politikai elvárásokkal. *Erdey-Grúz Tibor* a közelmúlt legsúlyosabb hibájaként említette, hogy „nem bízunk eléggé” a falusi pedagógusokban, „sokáig úgy tekintettük őket, mint a múlt rendszer neveltjeit. ... Pedig ezek az emberek, akik falun születtek, a dolgozó parasztság között nőttek fel, ismerik gondolkodásukat, gondjaikat, bajaikat, többet tudtak volna segíteni a falu szocialista átformálásában. ... Hosszú ideig el-túrtuk, hogy gyakran vegyék igénybe a pedagógusokat a társadalmi munka helyte-len értelmezése folytán ingyenes adminisztrációra, a begyűjtés és adófizetés szor-galmazására²⁶⁸ és egyéb közigazgatási célokra, melyek inkább elidegenítették őket a lakosság egy részétől, semmint egyengették volna az utat a jó kapcsolatok kiépítéséhez” — konstatalta önkritikusan a miniszter. Márpedig „egyre több pedagó-gusnak vált meggyőződésévé, hogy sem az oktatás, sem a nevelés, sem az egész iskolai élet nem elszigetelt, körülfárt terület, amelyen kívül zajlik az élet; hanem az élet szerves része az iskola... *vagyis az oktató-nevelő munka nem különíthető el a politikától, annak szolgálatában áll...* Különösen a júniusi program óta nőtt meg pedagógusaink szerepe a politikai életben.²⁶⁹ Most érvényesülhetnek igazán a pe-dagógusaink többségére jellemző értékes tulajdonságok, a demokratikus hazasze-retet, a nemzeti függetlenség gondolata, a haladás és a fejlődés megértésének és elősegítésének készsége,²⁷⁰ a népért való áldozatvállalás.” Éppen áldozatvállalá-sukra apellálva, úgy vélte, hogy a pedagógusoknak „növekvő mértékben részt kell venni a falu kulturális életében”: „a szülők között végzett jó pedagógiai propa-gandamunkában”, a DISZ-munkában, „az erkölcsi-politikai nevelés és a termelő-munka segítésében”, „a közösség kulturált pihenésének” szervezésében, „materia-lista világnézete kialakításának” ösztönzésében.²⁷¹

A korábban az oktatásügyet irányító — eredetileg tanítói végzettségű író — *Darvas József*²⁷² hozzászólásában még inkább hangsúlyozta, hogy a pedagógusok „sem zárkozhatnak be az iskolába”. „Én azt hiszem — tette hozzá a későbbiekben —, hogyha a magyar értelmiségnek van olyan rétege... amelyik különös örömmel fogadta és követi pártunkat a júniusi úton, ez a magyar pedagógustársadalom is; *a júniusi út valóban a szocialista társadalom felépítésének egyetlen lehetséges útja.* De ennek jó végrehajtását maguknak a pedagógusoknak is segíteniük kell.” Vé-leményük kell hogy legyen a magyar falu összes problémájáról. „Jó lenne, ha en-nek hangot is adnának itt az elvtársak, hogyan látják a mi parasztpolitikánkat, jú-niusi utunk országepítő politikáját, és jó lenne, ha azt is megmondanák, hogyan akarják segíteni ezt az új politikát a végső győzelemre. Mert... nem nélkülözhetjük a mi pedagógusaink segítségét”, márpedig a pedagógusok társadalmi munkái kö-zül „a népművelésben végzett munka a legfontosabb”²⁷³ — deklarálta (az írói mi-

voltáról alig tanúskodó) mozgalmi zsargontól hemzsegő felszólalásában a népművelési miniszter.²⁷⁴

Nagy Imre a tanácskozást köszöntő *levelében* azt emelte ki, hogy „a tanító példája kitörölhetetlen nyomot hagy ifjúságunk lelkében, gondolkodásában, igaz hazafiságában. De a falu tanítója az iskola falain túl a nép őszinte tanácsadója is” — írta, a konferenciára bízva annak értelmezését, hogy milyen tanácsokat várnak el a címzettekől.²⁷⁵

A többnapos eszmecsere anyagából — témánk szempontjából — az alábbiakat célszerű kiemelni:

- *A hatalom minden képviselője*²⁷⁶ hangsúlyozta: *döntő, hogy miként szocializálódik az ifjúság, s hogy a „nemzet napszamosai” milyen szerepet vállalnak a falu „szocialista átalakításában”*. A konferencia megszervezéséhez vezető meggyőződésük további megerősítést nyert a viták során, ami befolyásolhatta őket abban, hogy idővel felülvizsgálják a tanító- és óvónőképzéssel kapcsolatos álláspontjukat.

- Erre ösztönözte őket a tanácskozáson néhány, a fiatal pedagógusok (tanító- és tanárképzősök), gyakorlóévesek habitusát, hivatástudatát, gyakorlati felkészültségét s a velük kapcsolatos problémákat, gondokat érintő hozzászólás.

- Az ilyen kritikus hangokra a tanácskozáson a Tolna megyei *Boros Béla* és a balassagyarmati *Hegedüs Rajmund* reagáltak.²⁷⁷ Előbbi arra utalt, hogy az idősebb tanítók „a hivatáskeresetet elsősorban a tanítóképzőből hozták magukkal”. *„Mi, amikor... az akadémiai tanítóképzésért küzdöttünk, akkor főiskolai nevelőképzésre gondoltunk. [Úgy van! Taps.] Az ifjú tanítónövendéknek meg kell érnie. Kell hozzá az a négy esztendő, és még kettő utána, hogy valóban tanító legyen belőle, hogy megtanulja szeretni a gyermekeket, s a gyermekek szüleit, a népet. Az akadémiai tanítóképzés képessé teszi a nevelőt arra, hogy harcoljon a tudományokért, a művészetekért, hogy ismerjen mindent, amivel neki foglalkoznia kell a sokféle ágazó tanítói munkaterületen. Hogy azonban nyugodtan dolgozhassunk a gyermekekért, ahhoz anyagi megalapozottság is kell. Vegyék le vállainkról az anyagi gondokat, s mi megyünk előre Petőfivel és a néppel tűzön-vízen át! [Taps]”* — zárta, a korban szokatlan nyíltsággal „üzleti választát” *Boros Béla*.

- *Hegedüs Rajmund* tanítóképző intézeti igazgató²⁷⁸ mondandójának lényegét azzal kezdte, hogy a tanácskozáson „többen beszéltek arról: a tanítóképzők nem nevelnek kisiskolai [összevont osztályú — D. P.] munkára. Ez általában igaz, bár vannak kivételek is. Egy biztos: a közoktatásra váró feladatok végrehajtása nagymértékben függ attól, milyen tanítók... kerülnek ki a nevelőképző intézményekből. A feladatok végrehajtásának sikere szorosan összefügg a tanítóképzők sorsával, jövőjével. Mindannyian úgy érezzük, hogy pillanatnyilag bajok vannak a tanítóképzők körül. Vannak tantervi,²⁷⁹ tankönyvi problémáink, sőt számunkra az is probléma, hogy négy- vagy öt éves legyen-e a tanítóképző... Kérjük a minisztériumot és Szakszervezetünk Országos Központját, adjon lehetőséget, hogy egy

*országos tanácskozáson megbeszélhessük a nevelőképzés valamennyi problémáját.*²⁸⁰

Javaslataikra a konferencia zárásakor a Kossuth-díjas *Kovács József*, a Pedagógusok Szakszervezetének elnöke — mint levezető elnök — reagált: „a pedagógusképzéssel kapcsolatban is sok fontos javaslat hangzott el a tanácskozáson. Ez az ismertett javaslattervezetben nem szerepel, éppen ezért arra teszek javaslatot, hogy *a felhívásba vegyünk fel a pedagógusképzés megjavítására vonatkozó pontot* is, s ennek megfogalmazására kérjük fel az elnökséget. [Helyeslés.] Ha nincs több észrevétel... akkor felteszem a javaslatokat szavazásra. (A konferencia résztvevői egyhangúlag elfogadják a javaslatot.)” — olvashatjuk a kiadott jegyzőkönyvben.²⁸¹

Mindazonáltal hiába keressük *az elfogadott felhívás szövegében* a pedagógusképzéssel kapcsolatos passzusokat. A körülmények ismeretében bizonyára nem véletlen, hogy egy árva *utalást sem találunk a problémára...*²⁸²

Az „idő hiányában” a felvetésekre csak utóbb, írásban reflektáló *Erdey-Grúz Tibor* — a júliusi PB-határozat és az akkoriban bekövetkezett radikális „politikai klímaváltozás” következtében — igen kényes helyzetbe került, s a *Köznevelésben* (is) megjelent válaszában taktikázásra kényszerült. „Elengedte a füle mellett”, *reflexió nélkül hagyta az akadémiai szintű tanítóképzésre vonatkozó javaslatot*, bár elismerte, hogy „pedagógusképzésünknek még számos hiányossága van. Különösen nem kielégítő a hivatástudat kialakítása (a falusi munka megszerettetése), a nevelési módszerek tanítása, az összevont osztályokban folyó tanításra való előkészítés, a társadalmi érintkezés formáinak és helyes magatartásnak a kialakítása. Az intézmények új tanterveiben és tanmeneteiben igyekezni fogunk e hibákat — a gyakorlatban dolgozó pedagógusok bevonásával — kiküszöbölni. ... *Igyekeznünk lehetőséget találni a pedagógusképzés kérdéseinek országos tanácskozások keretében való megvitatására*” — közölte taktikusan a miniszter.²⁸³ Jól bevált „politikai szakácskönyvek” fortélyá szerint járt el, amikor a társadalmi-politikai jelentőséggel bíró — a júliusi határozatokkal, az intézménybezárásokkal, leépítésekkel szembeni tiltakozásra (a nyomásgyakorlásra) is alkalmas — országos tanácskozásra vonatkozó javaslatot „több jelentéktelenre váltotta”, s még azt is csak feltételesen...²⁸⁴

2. 2. Az újragondolás elkezdődik — az „újragombolás” halasztódik

November végi helyzetében Erdey-Grúz Tibor nem is nagyon tehetett mást. Akkorra ugyanis markánsan kirajzolódtak az „ötvenes évek” *voluntarista oktatáspolitikájának következményei*: fény- és árnyoldalai,²⁸⁵ a kívánatos továbblépés „ko-reográfija”, de az is, hogy milyen kínkeserves „gúzsba kötve táncolni”.

Az MDP KV — korábban már említett — 1954. februári határozatában²⁸⁶ meglepedéssel rögzítette: „Meggzűntettük a régi uralkodó osztályok műveltségi

monopóliumát. A gimnáziumok mellett a technikumok széles hálózatát teremtettük meg. Jelentősen fejlesztettük egyetemünket és 14 éves korig kötelezővé tettük az iskolázást. Általános iskoláink VIII. osztályába az 1953–54. tanévben 110.420 tanuló iratkozott be, háromszor annyi, mint 1937–38-ban a népiskola, a polgári iskola és a gimnázium megfelelő osztályába. Középiskoláinkban a folyó tanévben 129.769 diák tanul, két és félszer több, mint 1938-ban. A létszámnövekedéssel párhuzamosan a munkás- és parasztszármazású tanulók aránya 8,9%-ról 67%-ra emelkedett. Az egyetemeken tanulók száma közel ötszörösére, a munkás- és paraszthallgatók aránya 5%-ról 55%-ra nőtt.²⁸⁷ ... Eredményeink mellett azonban közoktatásunk területén hiányok is vannak... nem gondoskodtunk megfelelően általános iskoláinkról, viszont — reális adottságaink számbavétele nélkül — túlfellesztettük és túlszakosítottuk közép- és felsőoktatásunkat. Közoktatásunk viszonylag szűk anyagi bázisra épült: az iskolafejlesztés nem állt arányban a nagymértékű létszámemelkedéssel” — írták, hozzátéve, hogy mindazonáltal „1960-ig az általános iskolákban lehetőség szerint meg kell valósítani a szakrendszerű oktatást, nemcsak a városokban, hanem a falvakban is”.²⁸⁸

A következő hónapokban egy, az oktatáspolitikai tervezési hibáit vizsgáló bizottság²⁸⁹ feltárta, hogy — az első ötéves terv előirányzatainak radikális felemelésén túl — a közoktatás s a munkaerő-utánpótlás területén feszültségekhez vezetett az is, hogy az Országos Tervhivatal a képzési létszámokat rendszeresen felül, míg a feltételek megteremtéséhez szükséges anyagi eszközöket alultervezte. Súlyosbította a helyzetet, hogy 1952 decemberéig az OM sem rendelkezett megbízható adatokkal a közoktatásról, ezért „tervezése bizonytalan alapon nyugodott”.²⁹⁰ Márpedig az 1951. „tavaszi vetés” a Nagy Imre-kormány által megvalósított korrekció idején fordult — az új helyzetben túlonúl bőségesen — „termőre”. Éppen a restriktív intézkedések idején jelentkeztek a munkaerő-piacon a kétéves pedagógiai főiskolákat, MTH-iskolákat; a hároméves óvónői szakiskolákat végzett nagy létszámú évfolyamok, s mintegy előre jelezték a négyéves középiskolák és egyetemek növendékeivel kapcsolatban (is) várható nehézségeket.²⁹¹

A Minisztertanács és a PB — fentiekben említett — 1954. június 11-i és július 14-i határozatait követően, október 8-án az MT Titkársága kormánybizottság felállítását javasolta „az általános iskolát végzett fiatalság oktatási reformjának előkészítésére”. „Ifjúságunk munkába állítási és továbbtanulási lehetőségeit az új szakasz politikája célkitűzéseinek megfelelően kell kialakítani” — írták²⁹², majd a testület feladatát körvonalazták: az „*oktatási rendszerünkben megnyilvánuló hiányosságok, valamint a helyes arányszámok kialakítása érdekében ki kell dolgozni oktatási rendszerünk reformját, a népgazdaság reális szükségleteinek figyelembevételével*”.²⁹³ A kormány 2226/72/1954. számú határozatával, az Erdély-Grúz Tibor vezetésével kiküldött bizottság feladatmeghatározásából (a helyzetre jellemzően) kihagyták az átfogó oktatási reformra való utalást, s a pedagógusképzés — júliusi határozattal „már megoldottnak” vélt (?) — problémakörét is. Így figyel-

müket a gimnáziumi, a technikumi képzésnek (s az MTH-iskoláknak) szentelték.²⁹⁴

Az egyetemi beiskolázási keretek drasztikus csökkentése révén az érettségizettek alig negyedének/harmadának volt reális lehetősége felsőfokú tanulmányok folytatására.²⁹⁵ Ez a körülmény a *gimnáziummal* kapcsolatos elvárások újragondolására készítette az oktatási kormányzatot, a vezető pártszerveket s a gyermekek szüleit egyaránt.²⁹⁶

- A *bizottság* a termelőmunkára való előkészítés: a természettudományi tárgyak és a politechnikai képzés előtérbe helyezését, valamint a humán, ill. reál tagozatok megszüntetését javasolta. S perspektivikusan — a már készülő általános iskolai programok megszületését követően — új *gimnáziumi tanterv* kimunkálását indítványozta. Javaslatokat tett az érettségi után — rövid képzési idő alatt — elsajátítható szakmák széles körére is.²⁹⁷ (Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy a középfokú egészségügyi munkakörök között említették a gyermekgondozónőket is. Így rövidesen paradox helyzet állt elő, hiszen őket 4+2 éven át, míg az óvónőket fele annyi ideig: továbbra is általános iskolára épülő 3 éves szakiskolákban képezték.²⁹⁸)

- A *szülők* egy része (elsősorban a munkás, ill. paraszt foglalkozásúak) pedig arra a következtetésre jutott, hogy nem érdemes — amúgy is szakmunkássá váló — gyermekeiket ilyen hosszú ideig (4 + 1-2 évig) taníttatni, célszerűbb, ha szakközépiskolába (technikumba, óvó-, tanítóképzőbe, MTH-iskolákba stb.) íratták őket. Ebből — a kormányzati intenciók ellenére — benépesítési nehézségek adódtak: már 1955-ben is csak a keretszámok 87–90%-ára akadt jelentkező.²⁹⁹

A technikumi képzés problémái hasonlítottak a tanítóképzéssel kapcsolatosakra, amennyiben négy év alatt³⁰⁰ kellett volna általánosan művelt, „teljesen kész szakembereket”, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi stb. középkádereket képezni mintegy 76 szakmában, egyben felkészítve őket a felsőoktatási tanulmányokra is.

Nehézséget jelentett, hogy

- túl sok középkáder-jelölt hagyta el az iskolákat;
- szűk szakmai profiljuk nem egyezett a népgazdasági elvárásokkal;
- a gyakorlatban járatlan, 18-19 éves fiatal emberek általában kevéssé voltak alkalmasak arra, hogy azonnal irányító pozícióba kerüljenek.

A „diagnózis” hasonlósága analóg „terápiás” megfontoláshoz vezetett. „A kormánybizottság munkája során felmerült az az elgondolás, hogy a középfokú szakoktatás ne az általános iskolára, hanem az általános gimnáziumra épüljön és 2 év alatt képezze ki tanulóit. A technikumi oktatás ilyen irányba való átalakítását a kormánybizottság érdemben nem vizsgálta meg, mert a népgazdaság adottságait figyelembe véve nem látja azt időszerűnek” — írták a végső jelentésben, s a változatlan képzési idejű technikum jellegének, céljának megváltoztatását javasolták:

- „A technikumi képzésnek nem feladata a felsőbb tanulmányokra való előkészítés. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a technikumot végzettek leg-

jobbjai felvételi vizsga letétele után a szakjuknak megfelelő egyetemre, ill. főiskolára, kiegészítő felvételi vizsga letétele esetén pedig más egyetemre vagy főiskolára is felvehetők legyenek.”³⁰¹

- A gyakorlati képzés erősítésével, az egyes szakmai profilok kiszélesítésével (az eredeti 76 helyett 51 szakmai irányt kijelölve³⁰²), s — az elhelyezési nehézségek folytán rövidebb-hosszabb ideig várható — szakmunkási szerepre való felkészítéssel próbálták úrrá lenni a fentiekben vázolt nehézségeken. (Kikötötték pl., hogy a technikumi végzettség technikusi munkakörre csak a kötelező gyakorlati idő végeztével képesít. A gimnáziumtól elfordultak rohamát mérséklendő, 1956 szeptemberétől a technikumok jelentős részében már a felvételt is egyéves üzemi gyakorlathoz kötötték.³⁰³)

Két hónap elteltével, 1955. július 29-én az Országos Tervhivatal Kulturális és Szociális Osztálya észrevételeket fűzött a gimnáziumi és technikumi képzésre vonatkozó tervezethez, melyben arra a kérdésre, hogy „csökkentsék-e a gimnáziumi, s növeljék-e a technikumi férőhelyeket vagy éppen fordítva intézkedjenek?” — a következő válaszokat adták:

1. „*A perspektíva a kötelező középiskola.* Ebből a szempontból... nem lenne helyes a gimnáziumi iskoláztatási számok csökkentése” — írták, s — a tárgyi feltételektől függően — a gimnáziumi képzés növelését javasolták.
2. Ugyanakkor a technikumi hallgatók számát sem javasolták csökkenteni, „mert népgazdaságunk az 1955. márciusi határozat óta helyes irányba haladva, igényelni fogja a magasabban képzett szakembereket”.³⁰⁴

A kérdéskört egy időre „rendező” 1955. szeptember 9-i PB-ülés a gimnáziumi keretszámok szinten tartása,³⁰⁵ s — az iskolahálózat fejlesztésétől függő — későbbi emelése mellett döntött.

A gimnázium célját — a márciusi fordulatot követő légkörben — a következőképpen határozta meg: „A gimnázium nevelje tanulóit a párt és a munkásosztály, egész dolgozó népünk érdekeit odaadón szolgáló, hazaszerető szocialista emberekké, ennek megfelelően adjon marxista–leninista szellemű általános és politechnikai műveltséget és sokoldalú képzést, formálja tanulói kommunista világnézetét és erkölcsi tulajdonságait. A gimnázium egyrészt előkészít az egyetemekre és főiskolákra, másrészt alapot ad a termelőmunkára való gyors felkészülésre, valamint adminisztrációs és egyéb munkakörök betöltésére.”³⁰⁶

A technikumra vonatkozóan a létszámkérdést a második ötéves terv igényeitől tették függővé, s úgy döntöttek, hogy az „neveljen a népgazdaság különböző ágai számára a párt és a munkásosztály, egész dolgozó népünk érdekeit odaadón szolgáló, művelt, hazaszerető szocialista szakembereket, és ennek megfelelően adjon középfokú szakmai műveltséget és gyakorlati képzést. A technikumot végzetek szakmunkásként kezdik munkájukat, belőlük néhány évi gyakorlat után műszaki, ill. gazdasági középkáder (művezető, technikus stb.) lehet.” (Ugyanakkor

kor leszögezték, hogy tisztázandó az ilyen úton, ill. a gimnáziumi érettségit követően MTH-iskolavégzés révén szakmunkássá lett fiatalok státusa.)³⁰⁷

2. 3. Receptek és ellenjavallatok

A középiskolák egyre nagyobb hányadát kitevő gimnáziumok, s a lényegében változatlan arányt képviselő technikumok újraprofilozása mellett, a témában egyelőre magára hagyott Oktatási Minisztériumnak valamilyen módon „kezelnie” kellett az 1954 ősztől dinamikusan csökkenő létszámú tanító- (és óvónő)képzők akut problémáit is. A júliusi PB-határozattal a „tarthatatlan helyzet” menedzselésére kényszerített illetékesek sem voltak könnyű helyzetben, hiszen — különösen a területért felelős miniszterhelyettes s az érintett ügyosztályok munkatársai — jól tudták: az adott keretek között szakmailag megnyugtató megoldás nem lehetséges, s azt is, hogy a megelőző időszakban (a játszma korábbi szakaszában) ebbéli állásfoglalásuk kidolgozásakor szorosan együttműködtek a szakma prominens képviselőivel... Az UNESCO Végrehajtó Bizottságának tagjaként tevékenykedő (a nyilatkozó kortársak által intelligens, koncepciózus politikusként jellemzett³⁰⁸) Jóboru Magda tisztában volt azzal, hogy az 1954. január 4–9. között Hamburgban rendezett nemzetközi tanácskozáson sokoldalúan mérlegelték a tanítóképzéssel kapcsolatos nemzetközi tapasztalatokat. A konferencia eredményeként született állásfoglalásban *nyomatékosan ajánlották a tagországok számára: a tanítóképzés beiskolázási és képzési idejének (lehetőleg főiskolai szintre) emelését; a felvételi eljárások, az oktatás, valamint a gyakorlati képzés korszerűsítését; a tanulók óraterhelésének heti 20-24 órára mérséklését; a tanítók (különösen a falusiak) társadalmi presztízsének, anyagi kondícióinak javítását.*³⁰⁹ (Helyzetüket csak bonyolította, hogy hasonló törekvésekről kaptak hírt a Szovjetunióból s néhány más szocialista országból.)

Így azután irányító pozíciójukban is kényelmetlenül érezhették magukat, amikor a négyéves tanítóképzés fenntartása, javíthatása, sőt „generális felújítása” mellett kellett érvelniük — az átmenetileg szabadabb légkörben bátrabban véleményyt nyilvánító — (az intézmények számának csökkentése miatt) a képzési idő meghosszabbításától egzisztenciális kockázataik mérséklését remélő pedagógusok körében. Az oktatási szféra szempontjából külsődleges tényezők által meghatározott konstellációban — a korábbi ideológiai, politikai korlátok mellett — újabb, immár szakmai természetű konfliktusok nehezítették a tantestületek s az ágazati vezetők kommunikációját. Az ambivalens helyzet foglyaiként az egymásra utaltatás, az együttműködés és a szembenállás sajátos szimbiózisa jellemezte interakcióikat.³¹⁰

Az 1953–54. évi tanév eredményeinek értékelésekor az OM Kollégiuma lényegében ismét a tavaszi előterjesztésben taglalt problémákkal szembesült. Az új tantárgyak (logika, lélektan, iskolaszervezetten, egyetemes neveléstörténet, mező-

gazdaságtan, műhelygyakorlatok) bevezetését továbbra is helyesnek tartották (bár az utóbbi kettő oktatása a tárgyi feltételek hiánya miatt több helyütt szünetelt). Az ily módon előállott tanulói túlterhelést — év közben — a kötelező óraszám heti 33 órára (!) csökkentésével mérsékeltek. A tanulmányi átlagok néhány tizedes romlását „a reális osztályzás” jeleként értékelték, illetve annak tudták be, hogy „a képzés zsúfoltságából származó nehézségeket a jeles tanulók le tudták küzdeni, az átlagos vagy gyenge tanulók azonban... még nagy szorgalommal sem tudták felküzdeni magukat a jó, vagy közepes szintre...” Örömmel konstatálták, hogy a tanítói pályát önként választó alsóbb osztályosok hivatástudata jobb, mint a korábban a képzőkbe — zömmel átirányítással — került negyedikeseké, s hogy javult az általános iskolákból jelentkezők tanulmányi eredménye is.³¹¹ Megítélésük szerint „a végleges tantervek és az állandó jellegű tankönyvek hiánya” viszont hátrányosan befolyásolta az intézmények oktatómunkáját. A gyakorlóévesek képesítővizsga-szerepléséről az elnökök — szinte egybehangozóan — azt jelentették, hogy „vizsgájukat a laza, pongyola stílus, tudománytalan mesélgetés és szólamszerűség jellemezte. A tartalmi szegénység mellett megdöbbentő volt a helyesírási készség alacsony volta, írásukban a rendetlen betűforma és külső alak. Tanítóképzői munkájukhoz viszonyítva ismereteikben, magatartásukban, a gyakorlati tanítói munkájukban visszaesés jellemzi őket” — írták. *Ezért a gyakorlóév és a képesítő vizsga „tartalmasabbá tételét”³¹² s a — továbbra is négyéves — képzés új célkitűzéseinek kidolgozását szorgalmazták.* Mivel úgy látták, hogy — bár a tantestületek összetétele a tanév során némiképp javult — „még mindig sok a nem erre az iskolatípusra képesített tanárok száma”, kívánatosnak tartották az arányok további javítását, s azt, hogy a képzők igazgatói, ill. tanulmányi vezetői közül legalább az egyik pedagógia szakos tanár legyen.³¹³

Következtetések és *intézkedéseik egy részét megértéssel, támogatással, más részét ellenérzéssel, tartózkodással fogadták az érintettek.* A változatlanul túlméretezett tananyag megtaníthatóságának esélyeit javította a csökkentésre vonatkozó intézkedés megújítása, kiteljesítése, bár egyes tárgyaknál (pl. a történelemnél, irodalomnál) épp a szemléletes, érdekes részek elhagyására ösztönöztek. Elfogadták, hogy az OM rendeletében valamennyi tanóra és szakkör „délelőtti” beosztását írta elő, s hogy a kötelező és fakultatív foglalkozásoknak 13,50-ig be kell fejeződniük — bár az intézményi infrastruktúra korlátai miatt ez szervezési nehézségekkel járt. Az érintett művésztanárok sem lelkesedtek, hogy Kiss Gyula³¹⁴ miniszterhelyettes a nagyobb felkészülést igénylő rendezvények számát kettőre redukálta, de — a tanulók napi 10-11 órás elfoglaltságának ismeretében — belátták a döntés racionalitását.³¹⁵ A gyakorlóév intenzívebb felhasználásával, a képző intézmények kontrollja alá helyezésével, a levelezés révén történő kapcsolattartással, az ötödikesek számára konzultációk („konferenciák”) szervezésével a tantestületek továbbra is egyetértettek,³¹⁶ még akkor is, ha a gyakorlóévnek az anyaintézményben való megszervezésére (így az oktatási évek számának gyarapítására) az adott

konstellációban nem sok reményük lehetett. A tanítóképzős hagyományoknak megfelelően örömmel fogadták a növendékeket a falusi kulturális munkára felkészítő népművelési szakkörök megindítását,³¹⁷ az osztályfőnöki órák beállítását, az érettségi és képesítő vizsgák korszerűsítését, s minden egyéb, a tanítói professzió elsajátítását könnyítő kisebb újítást.³¹⁸ *Ellenérzést váltottak ki ugyanakkor a négyéves tanítóképzés „generális megújítására”, s ezáltal beláthatatlan ideig való további fenntartására irányuló kezdeményezések.*

2. 3. 1. Iskolapéllda: együttműködés és rezisztencia a budai tanítóképzőben az 1954/1955. tanévben

Helyzetük, hangulatuk érzékeltetésére próbáljuk meg itt — s a következő tanulmány 5. fejezetében — jegyzőkönyvek, dokumentumok, interjúrészetek segítségével röviden felidézni:

- *miképp birkózott/gyötrődött a budai tanítóképző tantestülete az 1954/1955. és 1955/1956. tanévekben a csökkentett képzési időből és az intézménybe jelentkezett tanulók jelentős részének különböző előképzettségéből, helyzetéből, képességeiből adódó nehézségekkel, s hogy — hivatalosan, ill. bölcs íróniával — hogyan reflektált a történetekre;*
- *hogyan emlékeznek minderre — évtizedek múltán — az akkori növendékek.*

Korántsem a több mint három évtizede a budai képzőben oktató szerző elfogultsága (a „minta tanítóképezde” hagyományának túlértékelése) vezet abban a vélelmemben, hogy *a Kiss János altábornagy utcai gyakorló tanítóképző*³¹⁹ — *éppen különösségei folytán (a jegyzetben folytonos sárospataki összehasonlítással*³²⁰ *s egyéb kitekintésekkel) — képes lehet az akkor még fennmaradó 29 hazai tanító(nő)képző bizonyos közös problémáinak megjelenítésére. Éppen ellenkezőleg: a kutatás során felmerült néhány ellentmondás vizsgálata során jutottam erre a következtetésre.*

A dolgozatban taglalt oktatáspolitikai játszma korrekt vizsgálatához szükségesnek látszott ugyanis, hogy legalább egy-két ponton (itt és az alábbi tanulmány 5. fejezetében) megkíséreljünk a levéltárakban fellelhető, értelemszerűen javarészt hivatalos célból született, s ezért igen sajátosan hangolt dokumentumok „mögé tekinteni”. *E rövid fejezetben azt, a tanulmányozott anyagokból egyértelműnek lát-szó, az eddigiekben „készpénznek vett” állítást próbáljuk többféle „megvilágítás-ban” vizsgálat tárgyává tenni, hogy vajon igaz-e, hogy a négyéves tanítóképző képtelen volt kettős (az általános és szakműveltséget nyújtó) funkciójának megfelelő színvonalon eleget tenni?*

A ránk maradt dokumentumok készítői ugyanis — ágazati irányítók, tanítóképzős tanárok — a szigorú értelemben vett szakmai megfontolásoktól függetlenül is érdekelték lehettek abban, hogy az általuk irányított terület, illetve intézmé-

nyek kiterjedése, súlya, presztízse növekedjék. Nem kizárható tehát (ha nem is valószínű), hogy a fentiekben idézett, oly meggyőzőnek tűnő előterjesztések csupán ágazati, egzisztenciális és presztízsz érdekeket szolgáló „ideologikus” írássok.³²¹ Az ilyen „próbaírássok” szükségességére utal az a sajátos körülmény is, hogy az *általunk megkeresett, volt budai tanítóképzős növendékek egybehangzóan állítják: a négyéves tanítóképző magas színvonalú — s korántsem az 50-es évek szellemiségét sugárzó*³²² — *képzést nyújtott.*³²³ A kortársakkal folytatott, több száz órányi beszélgetés, interjú³²⁴ után — a „kollektív emlékezettel”,³²⁵ az oral historyval kapcsolatos viták³²⁶ s a kompetens szociálpszichológusok jogos megjegyzései, figyelmeztetései³²⁷ ismeretében (a kockázatok ellenére) is — úgy tűnik: elkerülhetetlen összevetésük a rendelkezésre álló írott forrásokkal.³²⁸ Anélkül, hogy a korabeli budai képző általános jellemzésére, sokoldalú bemutatására vállalkoznánk, szembesítenünk kell a remek tanári karról s az iskolában folyó hatékony munkáról tudósító visszaemlékezéseket³²⁹ azzal, hogy ebben az időben a budai képző tanulmányi átlaga (nem a gyakorlóiskolásoké!) 2,3 és 2,8 között mozgott, s hogy a lemorzsolódók aránya is jóval az országos átlag fölött volt.³³⁰

Sajátos (elsősorban politikai) körülmények folytán, *valóban illusztris tantestület* dolgozott akkoriban a Kiss János altábornagy utcai épületben.³³¹ A képzős körökben nagy tekintéllyel bíró *Árpássy Gyula igazgató*³³² és — a Németh László regénye, az „Égető Eszter” Szilágyi tanár uraként országos hírnévre szert tett — *Szathmáry Lajos tanulmányi vezető* irányította pedagóguskollektívában egy egyetemi magántanár, 8-10 egyetemi doktor (közülük többen később kandidátusi fokozatot szereztek, főiskolai tanárként, egyetemi docensként folytatták pályájukat), 2-2 neves orgona-, illetve képzőművész tanított.

Ilyen hinterlanddal bizonyára megütközve hallgatták 1954. november 3-án *Szathmáry Lajos*³³³ beszámolóját: „Nevelőtestületünk munkája az első negyedév folyamán általában megfelelt a hivatalos kívánalmaknak, sőt a minőséget illetően igen jónak mondható. Ezt a véleményünket igazolják azok a tények, melyek tanáraink és tanítóink külső szervek részéről történő sokra becsülésének jelei. Egyik kartársunknak a budapesti egyetem részéről való adjunktusi átvétele folyamatban van.³³⁴ Másik kartársunkat a Neveléstudományi Intézet hívta meg és állította munkába.³³⁵ Van, aki a Tudományos Akadémia Zenetudományi Osztályának külső munkatársa; van, aki a Földes Ferenc Kollégium³³⁶ előadója; egyesek az OM Tantervelőkészítő Munkaközösségének tagjai³³⁷; van, aki a Magyar Rádió nevelési előadásainak szervezője³³⁸, vannak tankönyvíróink, egyetemi lektoraink, tanácsi munkafelelőseink, kiváló szakmai tekintélyű sportedzőink³³⁹, zenei előadóművésziünk³⁴⁰, képzőművészeti irányító szerepet vivő rajztanárunk³⁴¹ stb. Minden azt mutatja, hogy *iskolánkban kiváló nevelők és szakemberek kerültek együvé. A legtöbben hivatástudattal működnek nevelői pályájukon, egyesek kimondottan a tanítóképzés ügyét érzik életük megoldandó és legfőbb feladatának.* Ezek jó nevelő lendülete magával ragadja a nehezebben lelkesedő tagokat is, akik egyébként a

szakmának igen jó munkaerői. Ami a tanítás tárgyi és ideológiai tartalmát illeti, az gazdag és építő jellegű. Meg vagyok győződve arról, hogy *országos viszonylatban is a legjobb iskolák közé tartozunk. Eredményeink mégis gyengék.* Ezért ezen az értekezleten arról is beszélnünk kell, *mi lehet ennek e kettősségnek forrása.* Nem fenyeget-e bennünket a didaktikai elveink helytelen értelmezése és alkalmazása miatt a régi helyett egy újabb formalizmus? Nem fenyeget bennünket az a veszély, hogy didakticizmusunk helytelen kinövésai miatt nem tudnak tanulóink követni bennünket, s ezért lett tanulmányi átlagunk oly alacsony... [2,35]” — vetette fel a tanulmányi vezető, majd javasolta, hogy összefüggő feleleteket csak fokozatosan követeljenek a növendékektől. Az alsóbb osztályokban „rövidebb, de a korcsoportnak megfelelő feleleteket is pozitívan kell értékelni... ezzel a fokozatos-sággal jobban elérjük, hogy a gondolkodástól idegen magolókat a maguk helyére szorítsuk vissza, ugyanakkor pedig a tudás és az értelem fejlesztésével párhuzamosan az előadókészség is kifejlődik tanítványainknál a maga idejére... s osztályzataink is jobbak lesznek.” Arra kérte kollégáit, hogy a könnyebb megértés érdekében „a tematikus tervezés³⁴² az órák sorozatában valósuljon meg: egyes anyagrészek elvégzése során tudatosan vezesse a tanár növendékeit bizonyos általánosítások felé”. Koncentráljanak mondanivalójuk, a tananyag lényegére, s ezzel is segítsék a túlterhelt tanulók munkáját.³⁴³

A beszámolót követően *Árpácssy Gyula* igazgató a gyenge tanulmányi eredmény forrásait kereste: „vajon a rossz eredmény okát nem kell-e többek között a túlterhelésben keresni? Az osztályfőnökök egy része jelentésében foglalkozott ezzel, Bihari János arra utalt, hogy a kartársak túl igényesek, Lakits kartárs szerint pedig nem egy-egy tárgyból követelünk túl sokat, hanem a 13 különféle tantárgy száma, annak sok anyaga jelent túlságos megterhelést az átlagos vagy annál gyengébb szellemi képességű tanulóinknak. ... [S bár] *a tanulók nem látnak túlterhelést, mégis szükségesnek tartja, hogy a kartársak térjenek ki erre a kérdésre is, s arra, hogy nem túlzottak-e igényeink, nincsenek-e a testület értékelő munkájában különbségek, nem türelmetlenek-e a kartársak feleltetéskor, végighallgatják-e nyugodtan a beszámolókat, nem történik-e meg, hogy a kérdések alapján folyó számonkérésnél a felelni nem tudó tanulót elégtelenre minősítik, de ugyanakkor a jól felelőnek nem adnak osztályzatot?*”³⁴⁴

A budai
tanítóképző
épülete

Árpássy Gyula

Bihari János — Szathmáry Lajossal vitatkozva — leszögezte: „tanulóink narratív jellegű anyagrészeket életkoruknak megfelelően, összefüggően is elő tudnak adni, de okfejtések láncolatát nem. Mi pedig okfejtéseket követelünk tőlük! Nehézséget jelent a tanulónak az is a feleletnél, hogy a szükséges szókinccsel nem rendelkezik. Ezt csak úgy tudja elsajátítani, ha kezdetben megtanulja a tankönyv szövegét.³⁴⁵ Ezt a lépést... kívánatosnak tartja, viszont kifogásolja, hogy több tankönyv ennek a feladatnak nem felel meg, tanulhatatlan. ... Valószínű, hogy az osztályzásban megnyilvánuló bizonyosfajta maximalizmusunk lélektani oka az is, hogy gyakorlóiskola vagyunk; az állandó látogatások a számonkérés szigorúságát fokozzák.”

*Bori István*³⁴⁶ és *Bódi Ferenc* ugyancsak a tankönyvek terjengős, pongyola, brosúra jellegű szövegezését kifogásolták, *Jablonkay Pál* pedig a magyar tudósok eredményeire való utalást hiányolta a biológiatankönyvből.³⁴⁷ Majd *Buzás László* arra figyelmeztetett, hogy „meg kell valósítanunk a tankönyv és a tanári magyarázat egységét. Nem kifogásolható, ha a tanuló a tankönyv szövegével felel; ez csak akkor volna verbalizmus, ha a szöveget nem értené. ... Ha a tankönyv kiegészítésre vagy kiigazításra szorul is, ne bíráljuk, mert a tekintélyét vesztett tankönyvet még annyira sem fogják növendékeink tanulni, mint azt eddig tették.” *Poór Sándor*³⁴⁸ vitatta a beszámolót, mely „kiváló tanári munkáról és gyenge tanulmányi eredményről beszélt... A tanári munka is helytelen némely esetben. Túlságosan megnehezítjük a növendékek munkáját, amikor a tankönyvtől eltérő vagy azon túlmenő ismereteket is követelünk. A túlkövetelés veszélyét látja. A tanuló kapjon annyi feladatot, amennyivel három óra alatt meg tud birkózni.”

Az *igazgató* összefoglalójában leszögezte: „A tankönyvkérdésben hozzászólók megjegyzéseit nagyrészt jogosnak tartja, de mindez nem jelenti azt, hogy tankönyveink használhatatlanok. ... A kihagyásokat illetően emlékeztet arra, hogy az

év elején megjelent tanmeneti tájékoztatók erre vonatkozóan pontos utasításokat adtak. ... A tankönyv szövegét kell tanítanunk. A tanári magyarázat tartalmazhat ennél többet, sőt kell is, hogy tartalmazzon, mert az a feladata, hogy a tankönyv anyagát sokoldalúan megértesse, de ezt helytelen volna a számonkérésben megkövetelni. *Olyasmíért, ami a tankönyvekben nincs benne, nem lehet elégtelent adni.* Ha az anyagrészt bonyolult... merjenek bátran egyszerűsíteni, rövidíteni. Figyelmeztet régóta hangsúlyozott elvére: *inkább kevesebbet, de azt igen alaposan.*³⁴⁹ ... A túlterheléssel kapcsolatos megjegyzésekből azt a következtetést vonja le, hogy *ennyi tárgyat és anyagot nem lehet négy évre összezsúfolni.*³⁵⁰ **Ha a képzés ideje mégis négy év maradna, akkor a tanterven módosításokat kell végrehajtani.**³⁵¹

Faragó László fővárosi tanfelügyelő — a folyamatosan korrigált hazai tradíciónak megfelelően³⁵² — megjegyzéseket fűzött a tanári értekezlet jegyzőkönyvéhez: *a negyedévi tanulmányi átlag „a budapesti pedagógusképző iskolák között»számszerűség« alapján a legalacsonyabb, s valóban elgondolkodtató. A kívülálló szemlélő nehezen érti meg, hogy egyetlen osztály átlaga sem éri el a 3,00-t. Két osztály kivételével az osztályátlagok 2,5 alatt mozognak. Rendkívül nagy a bukások száma: 34%. Az tény, hogy a férfitanító-képzésünk terén — hisszük, átmene-tileg — nehézségekkel küszködünk. A jelentkező gyerekanyag nem a legjobb, sokrétűek és nagyok a tantervi követelmények stb. Mégis kedvezőbb eredményeket kell elérniük. Egyetértek a Szathmáry Lajos... beszámolójában elmondottakkal. Az értekezlet egyike volt a legjobb pedagógusképző-iskolai értekezleteknek. Színvonalas, sok helyes megállapítást, komoly önkritikát és kritikát tartalmazó hozzászólások tették színvonalassá az értekezletet*³⁵³ — írta a tanulmányi felügyelő, s nagy nyomatékkal *az értékelési eljárások újragondolását* ajánlotta a tan-testület figyelmébe.³⁵⁴ A félévi értekezlet tanúsága szerint nem is eredménytelenül.

Az 1955. január 20-i értekezleten ugyanis az igazgató a tanulmányi eredmény lényeges javulásáról adhatott számot: az iskolaátlag 2,77-re emelkedett, a jelesek és jók számaránya 18%-kal nőtt, míg a bukottak aránya 15,4%-kal csökkent.³⁵⁵ Mindazonáltal *Árpácssy Gyula* ismét leszögezte: „...jelenlegi tantervünk csökkentett anyagának végrehajtásával nem vagyunk maximalisták.³⁵⁶ ... [A] tantervi anyagot fel tudjuk ugyan dolgozni különösebb túlterhelés nélkül, de a szinte minden perc kihasználásával járó munka lehetetlenné teszi tanulóink kulturális igényének fejlődését, sőt még az olvasás megszerettetését is. *Minden idejüket a napi anyag feldolgozására kell fordítaniuk, s ez az állandó tanulás állandó ideg feszültséggel jár, ami tanulóink egészségére is káros. Szükségesnek tartja, hogy az OM vizsgálja feliül ezt a kérdést.*” Majd az egyes tárgyak oktatásának helyzetét jellemezte. A tanítói professzió szempontjából kardinális pedagógiai tárgyokról úgy vélte, hogy tanításuk „...a rövidített tantervi anyaggal megoldható. A tanulók szívesen foglalkoznak ezekkel a tárgyakkal.”³⁵⁷ Nehézség a gyakorlatokban mutatko-

zott: a tanulók vázlatai túl általánosak, sablonosak voltak³⁵⁸ ... Völgyes és Nemes kartársak gyakorlatban mutatták meg a vázlatkészítés helyes módját. Közös megbeszélésen vitattuk meg a tanítások előkészítésének helyes módját, a pedagógia tanárának, a szaktanárnak és a gyakorlóiskola tanítójának munkáját.” Ezt követően az időközben a gyakorlati képzésbe bekapcsolódott Kiss Árpádot kérte, hogy tartsanak munkaközösségi megbeszélést a gyakorlati kiképzésről,³⁵⁹ s a tanulmányi vezetőnek adta meg a szót.

Szathmáry Lajos beszámolójában³⁶⁰ óralátogatásai eredményét ismertette a szemléltetés, a didaktikai elvonás, a rögzítés és alkalmazás, valamint az ellenőrzés módszereinek érvényesüléséről, majd összefoglalta mondandóját. „A tanulók ismeretekhez juttatásának módja iskolánkban általában jó. Arra a kérdésre, hogy miért nincs mégsem arányban az eredmény a színvonalas munkával, a következőkben felel:

1. *Közműveltségi anyagunk nem zsúfolható bele a szakmai tárgyak mellett sikerrel a négyéves képző kereteibe. Hiábavaló a jó módszeres tanítás minősége, ha az anyag mennyisége túlméretezett.*

2. *Tanulóink értelmi és előismereti színvonala alacsony.* Kifejlesztetlen kulturális igénnyel, kimunkálatlan szellemi készségekkel, az általános iskolai ismeretek megdöbbentő hiányaival küzdő ifjúság találkozik iskolánkban igen jól felkészült, nagyigényű és az iskola hivatását tekintve jogosan nagy követelményeket támasztó és színvonalasan dolgozó tanárokkal.

3. *Eredményeink is azt mutatják, hogy a módszer nem minden.* Sok függ tőle, nálunk éppen ezért különösen ügyesen forgatják kartársaink ezt a fegyvert is, de végképp és feltétlenül *nem győzhetők le vele azok az objektív nehézségek, amelyek a mi tanulóink minőségi adottságaiban és négyéves képzőnk időmennyiségi korlátozottságában akadályként jelentkeznek.*³⁶¹

A túlterheléssel kapcsolatban *Csoma Gyula* elmondta, hogy a kollégiumban lakó gimnazisták és tanítóképzősök feladatait összehasonlítva egyértelmű: „A sok tantárgy miatt a képzős növendékeknek sokkal több a munkájuk.³⁶² A négyéves képzés keretében lehetetlen ezt a feladatot jól elvégezni: vagy egészségük rovására megy, vagy a felületes munkavégzés útjára térnek.³⁶³ Megjegyzi, hogy a tanítóképzők keretének szűkítésével most van a lehetőség a képzés idejének 5 évre való kiterjesztésére. A hazafiságra való nevelés szempontjából fontosnak tartaná, hogy a tanulók pesti tartózkodásuk során élményekhez jussanak. Sajnos, az állandó tanulás miatt nincs idő városnézésre, színház- és múzeumlátogatásokra stb.”

Szavaihoz kapcsolódva *Bihari János* is úgy vélte, „hogy a tanítóképzés rendszerét át kellene dolgozni, ki kellene terjeszteni 5 évre.³⁶⁴ Amint értesült, ez egyelőre nem jöhet szóba. ... [Ezért] szükségesnek tartja az anyag szelektálását. Magyar irodalomból az az elképzelése, hogy az irodalomtörténet tanításában áttekinthető részekkel kell megoldani a történeti összefüggések megismertetését, ebbe kell beágyazni monografikus részeket. Tanítóképzős szempontból a helyesírási és a

szabatos előadási készség kialakítását tartja fontosnak. ... Az iskola tanulmányi eredményéről megjegyzi, hogy a kép reális; nagyon alacsony a jelesek és jók száma. Eddigi iskoláiban ezeknek a tanulóknak a száma az ifjúságnak majdnem felét tette ki.”

Bódi Ferenc

A beszámolóval vitatkozva *Bódi Ferenc*, „visszaemlékezve régebbi iskoláira, arra a megállapításra jut, hogy *sehol sem volt lényegesen jobb tanulóanyag*, mint itt. Felveti a kérdést: nem vagyunk-e okai a tanulók bizonyos túlterhelésének? *Nem támasztunk-e olyan túlzott igényeket, amelyek a négyéves képzés keretében kielégíthetetlenek?* Nem tévesztjük-e össze mostani képzettségünket diákkori fejlettségi fokunkkal? Javasolja, hogy fésüljük át az anyagot, a tanítóképzés szempontjából lényegtelenebb dolgokat ne követeljünk.”

Vitába szállt a redukció szándékával *Bots Dénesné*, hiszen „a tanítónak falun rohamosan növekvő kultúrigényeket kell kielégítenie, a művelődő parasztok a tanítóhoz fordulnak segítségért. Félművelt emberek nem állják meg a helyüket!”

Lakits Pál is úgy vélte, hogy „a jobb eredmény érdekében fokozott mennyiségű tanulást követelünk, ez viszont lehetlenné teszi az önművelést”. Ha a napi készülés 2-3 órában elvégezhető lenne, ez a tanulók szabad művelődése szempontjából is éreztetné hatását. „Bizonyos aggodalommal hallotta, hogy osztálynak egyes tanulói többször is szóba kerültek, mint nehéz esetek, és ezzel kapcsolatban gyakran elhangzott már a kemény fellépés kívánalma. Figyelmezteti a kártársakat, hogy ezek a tanulók rendszerint igen nehéz körülmények között nőttek fel, és nem tudunk olyan kemények lenni, aminél nagyobb keménységet már

számtalanszor ne tapasztaltak volna. Viselkedésük furcsaságai sem rosszindulatból fakadnak, hanem gyakran pl. anyagi megaláztatások kompenzálásából. Kéri, adják feléljük több jelét bizalmuknak, ne sértsék öntudatukat, türelmesen faragják neveltlenségeiket és adjanak nekik feladatokat, hogy a közösség hasznos tagjának érezhessék magukat.”

Jablonkay Pál annak fontosságát hangoztatta, „*hogy a tanulóknak kedvet kell adnunk az önművelődésre, fel kell ébresztenünk a tudásvágyat, hogy munkahelyükre kikerülve autodidakta módon elsajátíthassák azokat az ismereteket, amelyeket a képzőben, különösen 4 év alatt, semmiképpen sem tudnak megszerezni.* Felmerül az anyagi megbecsülés szerepe is: tanulóink egy része azért sem dolgozik lelkesedéssel, mert nem tartja érdemesnek ilyen fizetésért. Hangsúlyozza, hogy a tanulók elbírálása ne legyen a jövőben sem enyhe, de enyhítsünk az iskola ridegségén. Adjunk több órán kívüli élményt!”

Nemes János megállapította, hogy a tanév végi versenytanítás kitűnően szolgálja a hivatásra nevelés ügyét. Hasonló lehetőséget lát abban, hogy egy-egy osztályt falusi osztályba vigyünk kirándulás formájában, ott tanítanak is, és műsort adnának.”

Kapi-Králik Jenő is arra emlékeztetett, hogy régebben „tanítványaink között sok olyan volt, aki tízpercekben a gyakorlóiskolásokkal foglalkozott. Most alig akad ilyen tanuló. Az értékelést is túlságosan is szakmainak tartja; nem vesszük eléggé figyelembe a tanulók magatartását a kicsinyekkel szemben. Hangoztatja, hogy a hivatásérzést erősítenünk kell.” Szavaihoz csatlakozva *Knoll Istvánné* kiemelte „a tanítóképző 3/a osztályának növendékeit, mert... a hospitálások és tanítások elvégzésében a legrendesebb munkát nyújtják, és külön is foglalkoznak a tanulókkal”.

Kiss Árpád, „visszaemlékezve arra az időre, amikor legutoljára tanított ebben az intézetben, és összehasonlítva az akkori ifjúságot a maival, úgy találja, hogy *hiányzik ifjúságunkból az életkedv, a lendület.* Tanításaikban nincs meg a kellő feszültség, izgalom. Okát abban keresi, hogy a munkához való viszonyuk nem megfelelő: elvégzik a feladatokat, de csak muszájból. Kívánatosnak tartja, hogy ezen változtassunk, minél előbb... [Majd hozzátette], hogy *a tanterv nagyon zsúfolt, a szaktanároknak meg kell vizsgálniuk, hogy nem túlzott-e ehhez képest a követelmény.* Szépnek tartja az autodidakta eszmét, amiről egy kartársra beszélt, de épp ehhez kell megteremteni az alapot, az eszközi ismereteket, a választás képességét. *Lezárt ismereteket úgysem adhatunk, de alapvető eszközi kellékeket feltétlenül.*” (Gondolatmenetét az 1955. május 9-i értekezleten kiegészítette: „Néha nincsen meg a megfelelő kapcsolat a nevelők és növendékek között, a jog szigora, a túlnyomóan számonkérő és ítélő tanári magatartás elválasztja egymástól a növendéket és a tanárt. Talán itt kell az okát keresni annak, hogy kevés a spontán tanulói kezdeményezés: a növendékek nem mindig érzik, hogy az iskola nagy közösségében a pedagógussal egy célon dolgoznak. Inkább szembeállítják saját közösségü-

ket a pedagógusközösséggel. Iskolánkban a jobb és hatékonyabb közösségek kialakítása egy helyesen és célszerűen megváltoztatott nevelői magatartás következménye lesz. ... *Iskolánk, mint igen bonyolult szakképzést nyújtó intézmény, több rétegből szervezi össze a jövődő tanító általános és szakmai műveltségét, és kétségtelen, hogy az egyes rétegek különböző mélységig jutnak le a tanítói hivatás szükségletei és a kialakításukra fordított idő és munka szerint. ... Ezek: 1. A tanító rátermettsége és a tanításhoz szükséges ügyességek. 2. A tanításhoz szükséges készségek [szép és kifejező beszéd, helyesírás, a szemléltetéshez szükséges rajz-készség, ének- és zenetudás stb.]. 3. A tanításhoz szükséges tárgyi tudás.*

Annak, hogy jó viszony alakuljon ki tanárok és tanítójelöltek között, az első feltétele, hogy a tanítójelölt életszükségletének tekintse az így részletezett ügyességek, készségek és ismeretek megszerzését, és hogy tanáraiban a cél elérésének egyik biztosítékát, tehát legfőbb segítőtársát lássa.³⁶⁵ Iskolánk mintha túlságosan a számonkérő, szelektáló tanárt részesítené előnyben az alaposan tanító, az órán a megértésen túl a készségek kialakításáig eljutó tanárral szemben. Természetesen kell osztályozni, és ezt a tanítójelölt érti meg legjobban, de nagyon sok alapos tanítás, sok gyakorlás és alkalmazás után osztályozzunk. Kell elégtelen jegyet is adni, de csak akkor, ha minden tanítási erőfeszítésünk után sem értünk el eredményt. Az egyenlőtlenül fejlődő gyermek és ifjú egész munkáját, egész egyéni teljesítményét értékeljük tehát. ... Tanítókat nevelünk, tehát tanítványaink jövődő tanítói hivatáshoz való viszonyát nézzük elsősorban. Az ilyen felfogással végzett tanári munka a szigorú értékelés esetén is mellénk állítja az ifjúságot, és lehetővé teszi elsősorban a tanítóképzéssel kapcsolatos nevelési és tanítási feladatok közösségi megoldását.”³⁶⁶

Az ifjúság magatartásának változásában *Csoma Gyula* „a forradalmi fejlődés különböző szakaszainak megnyilvánulását látja. A 40-es évek végének ifjúságában több volt a forradalmi lendület, de kevesebb az alapos munka, és súlyos hibákat is követtek el. *A tapasztalható lelassúdás nemcsak negatívum: behatóbb munkáról is szó van.* ... A fásultság oka abban is keresendő, hogy belefáradnak az álladó tanulásba, ugyanakkor kevés élményhez jutnak. Okot lát az anyagi kérdésekből fakadó kedvetlenségben is. Igaz, hogy visszatérő gyakorlóéveseink lelkesen dolgoznak, de ugyanakkor elmondják a negatívumokat is, leírják *szüksös anyagi körülményeiket*. Nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy ifjúságunk a társadalmi megbecsülés anyagi kifejeződésével is foglalkozik.”

Az anyagi problémák taglalását folytatva *Csiky Gyuláné* elmondta, „hogyan tudta meg egy növendékétől, hogy egész éjjel 32 Ft keresetért havat lapátolt, hogy tandíját, a DISZ-bélyegeket stb. ki tudja fizetni. Felhívja a testület figyelmét, hogy az ilyen gyengébb tanulmányi eredményt felmutató diákokban is lássuk meg a morális emelkedettséget, és ehhez hasonló okokban is keressük a tanulmányi munka időnkénti visszaesését.” Megjegyzéséhez csatlakozva *Jablonkay Pál* meg-

kérdezte, „nincs e mód arra, hogy az előbb említett szegény tanulót, vagy hozzá hasonló, igen rossz anyagi helyzetben lévő tanulókat anyagilag támogassuk?”.

Az igazgató összefoglalójában emlékeztetett arra, „*hogy a túlterhelés és a négyéves képzés kiterjesztésének kérdésével már régóta foglalkozunk, egy idő óta minden értekezlet ebbe e kérdésbe torkollik.* Elismeri, hogy az anyag mostani, négy évre való beosztása sok szempontból nem megfelelő. De értesülése szerint a minisztérium nem tudja végrehajtani a tanulmányi idő felemelését, ezért a feladatot abban látja, hogy *oldjuk meg helyesen a képzést 4 évben, vegyünk tevékenyen részt az új tanterv kidolgozásában.* Gondoljuk át szaktárgyainkkal kapcsolatban, mik a legfontosabb részletek, és mi az, ami esetleg kihagyható. A hazafias nevelés kérdésével kapcsolatban hangoztatja, hogy az országismeret feltétele a hazafias érzés kialakulásának. Ezért továbbítja azt a kérésünket, hogy tegyék jobban lehetővé kirándulások megszervezését, és lehetőség szerint biztosítsák ennek anyagi támogatását... Bódi kartársat, aki abban látja az eredménytelenség egyik okát, hogy nem tudunk elnézőek lenni, figyelmezteti, nem fordul-e elő vele is, hogy egy-egy adat vagy megállapítás nem tudásáért nem fogadja el a feleletet? Ismételten hangsúlyozza, hogyha az anyagot túlméretezettnek találjuk, rostáljuk meg. Egyet ért Lakits kartárssal abban, hogy... nagy jelentősége van a szabad olvasásnak, kutatásnak, önművelődésnek... de 2 órában természetesen nem lehet a munkát elvégezni. Hangoztatja, hogy ne durvasággal és sértésekkel, hanem *megértő meggyőzéssel neveljük tanulóinkat.* Kiemeli az egyéneknek adott feladatok jelentőségét is. Jablonkay kartárs ridegnek tartja az iskolát; kéri, vizsgálja meg saját óráit, nem merev-e, rideg-e maga is, nem tesz-e kellemetlen megjegyzéseket? Egyetért vele abban, hogy tanulmányi eredmény javítása nem történhetik meg oly módon, hogy az elbírálást tesszük liberálisá... Elismeri az anyagi megbecsülés kérdésének fontosságát; közli, hogy tudomása szerint a kérdéssel foglalkoznak. Nemes kartárs javaslatára válaszolva bejelenti, hogy iskolalátogatás lesz Cinkotán; a tanító növendékeket előre kiküldjük, hogy a feladatokat a helyszínen megbeszélhessék. ... Kiss kartársnak Csoma kartárs már megpróbált választ adni. Hozzáteszi, hogy *növendékeink egy része úgy került ide, hogy nem akart tanító lenni. Ilyenek ma is vannak köztük.* Ezek a tanulók elvégzik munkájukat, de lelkesedés nélkül. Többen nem szeretnek a gyermekekkel foglalkozni. A hivatásra nevelés terén még sok feladatunk van. Valóban: a tanulmányi idő alatt kézbe kell adnunk a tanítványainknak azokat az eszközi ismereteket, amelyeknek birtokában műveltségüket kiegészíthetik. De ilyen feszített munkatempó mellett erre sem jut elég idő. Mikor olvassanak? Elolvassák-e a kötelezőt is? ... Sok tanulónak kell magának pénzt keresnie. Anyagi támogatásukra tudomása szerint *nincs mód,* legfeljebb a kollégiumi felvétel, de gyenge tanulmányi eredményük miatt ez is nehézségekbe ütközik. ... Igazat ad Botsné kartársnőnek abban, hogy *a tanító a falu kulturális életének vezetője, s ez sok követelményt támaszt vele szemben. Ha azonban a képzés ideje 4 év, akkor az adott lehetőségekkel kell számolni, és a tanul-*

mányi időhöz kell mérni a tantervi követelményeket” — zárta gondolatmenetét Árpássy Gyula.

Mondandójának hangolása lényegesen eltért az 1954. november 3-i értekezletétől, s még inkább az 1954. decemberi országos igazgatói tanácskozásétól, melyen — mint az előző tanulmány 6. fejezetében már szó volt róla — az igazgatók (Rozsondai Zoltán hallgatólagos támogatásával) a minisztériumi főosztályvezető asszony számára váratlan rezisztenciával az 5 éves képzés szükségességét hangoztatták, ahelyett, hogy az újabb 4 éves tantervet körvonalazták volna.³⁶⁷ Januárra világossá vált: a vezetés (legalábbis egyelőre) ragaszkodik a júniusi PB-határozat végrehajtásához, s a PTI-ben lázasan készítik az ennek megfelelni igyekvő tantervet, melyet azután 1955. május 27–28-án vitára is bocsátottak.³⁶⁸ Árpássy Gyula, Bihari János hozzászólásaikban — kényszerűen — már ehhez a körülményhez alkalmazkodtak.

Jegyzetek

- ¹ Az 1956. és 1958. évi döntésekről lásd: *Ladányi A.* 1985., 1988.; *Donáth P.* 2000.
- ² Terjedelmi okokból ezúttal a döntéselőkészítés folyamatára és magára a döntésre, ill. következményeire koncentrálnunk, ezért el kell tekintenünk a korszak oktatáspolitikájának és a tanítóképzés helyzetének általános bemutatásától. Lásd erről: *Ladányi A.* 1985.; *Kelemen E.* 1999/a; *Donáth P.* 1999., 2001/2.; *Kardos J.* 2003/6–7., 2007. 64–90.
- ³ Az 1953 májusában meghonosított „új kurzus/szakasz” kifejezésről lásd: *Fejtő F.* 1991. II. k. 7–28.; *Hajdu T.* 1995. 199.; *Kende P.* 1999. 250–251.; *Rainer M.* 1996. 510–511., 520.; *Bihari M.* 2005. 159–160.
- ⁴ A legfelsőbb pártvezetés 1953. június 13–16-i moszkvai tárgyalásairól készült feljegyzéseket *T. Varga György* publikálta (1992. 234–269.). A történekről s a nemzetközi kontextusról lásd: *Hajdu T.* 1995. 198–199.; *Rainer M.* 1996. 510–519.; *Urbán K.* 1992/6. 72–73., valamint *Gati, Ch.* 1990. 127–130.; *Fejtő F.* 1990. 363–366.; *Krausz T.* 1997. 512–513.; *Pók A.* 1998. 46–49.; *Borhi L.* 1994. 36–39.
- ⁵ *Izsák L.* 1998. 188–206.; *Nagy I.* 1953. 630–638.
- ⁶ Az 1953. június 3-i titkársági ülésen még Rákosi Máttyás további miniszterelnökségéből indultak ki, így — Révai József helyett — Nagy Imrét jelölték népművelési miniszternek. A 14-én a Moszkvában tartózkodó magyar küldöttség által összeállított — immár Nagy Imre miniszterelnökségével számoló — tervezetben az akkor még összevonásra szánt hármasszintű minisztérium (közoktatási, népművelési, felsőoktatási) élére Darvas Józsefet jelölték. (*T. Varga Gy.* 1992. 260–261.; *Rainer M.* 1996. 515.; *Szabó B.* 1986. 69.; *Urbán K.* 1992/6. 72–74.) *Rainer M.* János a következőképpen összegezte, hogy az SZKP vezetői miért döntöttek Nagy Imre mellett: „... olyan személyt kerestek, aki adottságai, tekintélye és képességei révén képes ellensúlyozni Rákosit és Gerőt, akiket... nem végleg meneszteni szándékoztak, hanem felhasználni őket a korrekciós politika végrehajtása során. ... Számításba vették [Kiszjeljov budapesti nagykövete kifejezésével] a »vesztett magyar nacionalizmust«, ami szemükben a zsidó származásúak dominálta vezetés élére »magyar származású« személyiség kinevezését írta elő. A magyar illegális mozgalom vezérényiségei vagy halottak voltak, mint Rajk László, vagy egyelőre ellenségként börtönben, mint Kádár János. Ugyanakkor létkérdés volt, hogy kiszámítható, a párt-szerűség normái és a moszkvai instrukciók messzemenő figyelembevételével dolgozni képes személyt találjanak. Ebben a várokozásban később, 1954–56-ban nagyot csalódtak, de az erre utaló jeleket az 1953-as optikában egészen másképp értelmezték...” (1996. 530.) Utóbbiakhoz lásd *Baráth Magdolna* közleményeit a szovjet követi jelentésekből: 1998/3. 103–117., 1998./1. 218–241., 1998. 119–141., valamint *Rainer M.* 1999. 51–124.
- ⁷ A KV-ülésen *Nagy Imre* a Rákosi, Gerő, Farkas és Révai alkotta vezető „klikk” tevékenységéről leszögezte: „az elvtelenségbe és pártszerűtlenségbe torkollott, és súlyos hibák forrásává lett... Rákosi elvtárs az általános politikát, Gerő elvtárs a gazdasági területet, Farkas elvtárs a honvédelmet, Révai elvtárs pedig az ideológiai frontot uralta.” „Gerő elvtárs tényleges irányítása alatt... a Népgazdasági Tanács és részben az Országos Tervhivatal is kisajátította a Minisztertanács funkcióját... el voltak szakadva a néptől, a realitásoktól, bürokratikus szervekké váltak, amelyek futottak a nagy számok után. S ha gazdaságpolitikánk kalandorjellegéről kell beszél-nünk, úgy ez elsősorban [a Vas Zoltán vezette] Országos Tervhivatalra vonatkozik” — hangsúlyozta. (1953. 630–631. és 634.) Az elnöki posztjáról már korábban elmozdított — a későbbiekben a Minisztertanács titkárságvezetőjeként, Nagy Imre közvetlen munkatársaként tevékenykedett — *Vas Zoltán* memoárjában maga is elismerte: „... fanatikus megszállottjai voltunk a saját magunk által tervezett, de rövidesen nyilvánosan is irreálisnak bizonyuló felemelt öt éves ter-vünknek”. (1990. 107.)

- ⁸ Urbán K. 1981. 46. — A Moszkvába „konzultációra” meg se hívott, a KV-határozatban az egy-személyi irányításra „albérltetbe kapott” ideológiai élet hiányosságaiért — értelmiségi körökben merevségéért, dogmatizmusáért, „moszkovita beállítódásáért”, arroganciájáért — elmarasztalt Révai József háttérbe szorításához a szovjet pártvezetők is ragaszkodtak. Származása mellett — a budapesti követségüktől nyert információk alapján — „elfajzott liberális” volta, azon tevékenysége hívta ki a moszkvai patrónusok haragját, amellyel „az irodalom frontján rágcsgáló kártevőket védelmezte”: a „népies nacionalista” Veres Pétertől a „burzsoá nacionalista” Lukács Györgyig. (Izsák L. 1998. 196–197.; Illyés Gy. 1987. 371.; Hajdu T. 1995. 198.; Háy Gy. 1990. 374–376.; Hegedűs B. – Rainer M. szerk. 1991. 101–104.) A június 20-i PB-ülésen egyébként Révai, a moszkvai instrukciókkal megismerkedvén, megrendülten nyilatkozott: „Első érzésem... a szégyenkezés volt.” „Voltak már pártválságok... de ennek elkerülhetetlenül országos visszhangja lesz. Mégis... szembe kell nézni ezzel a megrázkódtatással... Elkénve, részletekben, apró-cseprő rendszabályokkal nem lehetne az elkövetett hibákat kiküszöbölni.” (Szabó B. 1986. 67. és 70.)
- ⁹ Rákosi M. 1997. 919. — Rákosi még a KV-ülés alatt üzenetet kapott Moszkvából: „ezt a határozatot ne hozzuk nyilvánosságra, akkor hozzuk nyilvánosságra, amikor eredményei megmutatkoznak”. (Rainer M. 1996. 524.) A határozatot lásd: Balogh S. 1986. 497–510.; Izsák L. 1998. 188–206.
- ¹⁰ Magyar kormányprogramok 2. k. 1059–1076. — Műfajából, céljából adódóan komoly eltérés volt Nagy Imre KV-ülésen elhangzott beszéde és a parlamentben általa elmondottak között. Amellett, hogy a pártfórumon részletesebben foglalkozott az MDP vezetésében, az ország irányításában tapasztalható anomáliákkal s azok forrásaival, témánk szempontjából a legfontosabb: a lendő miniszterelnök egyáltalán nem foglalkozott oktatási kérdésekkel... (1953. 630–638.)
- ¹¹ Vö.: A Belügyminisztérium 1953–56. 1. k. 148–181. és 688–702.
- ¹² Vö.: Ladányi A. 1986. 127–128.; Hajdu T. 2007/1. 63–65.
- ¹³ A Nagy Imre által választott terminológia, beszédének nyelvezete is élénk visszhangra talált a magyar közvéleményben, s — szándékától függetlenül — sokan összekapcsolták azt egy, a moszkvai konzultációk nyomán Budapesten elterjedt információval. E szerint Berija — talán a hivatalos tárgyaláson kívül — azzal vádolta Rákosit, hogy „zsidó király akar lenni Magyarországon”. (Hegedűs A. 1988. 201.; Méray T. 1989. 17.; Szabó R. 1995. 23–231.) A tárgyalásokról közreadott feljegyzéseken az áll, hogy Berija szerint „helyesebb volna, ha a minisztertanács elnöke magyar volna. Sztálin elvtárs többször mondta Rákosi elvtársnak, hogy a magyarokat jobban előre kell vinni. Mondják, hogy sokan kiszolgálták Horthyt. Ha becsületes emberek és most minket szolgálnak, akkor támogatni kell őket.” (T. Varga Gy. 1992. 241.; Standeisky É. 2007/2. 10.) A júniusi KV-határozatban is rögzítették: „A személyi jellegű vezetés akadályozta és lehetetlenné tette, hogy a párt és az állam élén igazi vezető kollektíva alakuljon ki. Csak igen kis számban vittek előre magyar származású vezető kádereket a legfelső funkciókba, és ezeket is inkább formálisan, mint ténylegesen.” (Izsák L. 1998. 194.) — A hazai zsidóság 1945 utáni helyzetéről, a kommunista párthoz való viszonyokról lásd pl.: Bibó I. 1986. I. k. 754–797.; Szabó R. 1995., valamint Erényi T. 1996. 97–112.; Gati, Ch. 1990. 103–109.; Gyurgyák J. 2001. 581–602.; Karády V. 1992. 35–45., 1993/3. 49. és 57., 2001. 77–96. és 272–295., 2002. 11–258.; Kovács A. 2002. 9–40. és 131–159.; Ladányi J. 2002. 81–100.; Pelle J. 1995. 101–324.; Püskösti Á. 1996. 449–471.; Schmidt M. 1998. 271–286.; Standeisky É. 1992/2. 284–308.; Stark T. 2002. 101–127.; Varga L. 1992/2. 62–67.
- ¹⁴ Nagy Imre, 1954/II. 366. Vö.: Magyar kormányprogramok 2. k. 1069–1070. (Kiemelés tőlem — D. P.) Az értelmiséghez való viszony változását igen jól illusztrálja, ha a miniszterelnök idézett szavait összevetjük Révai Józsefnek az MDP II. kongresszusán elhangzott beszédével (Révai, 1951. 135–137.) vagy azzal, amit Rákosi mondott „a régi és új intelligenciával kapcsolatos problémájáról” a moszkvai tanácskozáson (T. Varga Gy. 1992. 249.). A kormányprogramról, il-

letve annak értelmiségi fogadtatásáról lásd pl. *Vásárhelyi M.* 1988.; *Nagy I.* 1984. 135–138., 208–211.; *Hegedüs A.* 1989. 230–232., valamint *Berend T.* 1997. 104–107.; *Heller Á.* – *Köbányai J.* 1998. 101–102., 114–115.; *Háy Gy.* 1990. 376–377.; *Izsák L.* 1997. 315–319.; *Kende P.* 1991. 29–32.; *Rainer M.* 1996. 531–542.; *Romsics I.* 1999. 374–380.; *Salacz G.* 1988. 120–123.; *Unwin, P.* 1992. 85–87.; *Urbán K.* 1992/6. 74–76.

- ¹⁵ A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya vezetőjének kérdésére, 1953. november 25-én, a *kalocsai tanítóképző igazgatója* így összegezte az érintettek elvárásait/reményeit: „Az új kormányprogram az általános iskolát állítja oktatásügyünk középpontjába. Az általános iskola mai eredményeivel nem szolgálja azt a célt, amelyért életre hívták. Kormányzatunk rádöbrent a hiányosságokra. E hiányosságok megszüntetése csak az általános iskolát érintő rendelkezésekkel nem oldható meg. *Szoros összefüggésben van e kérdéssel tanítóképzésünk. Az általános iskolák helyzetének megjavítását célzó kormányprogram tehát központba állítja a tanítóképzést is.* Tanítóképzőink feladata, hogy általános iskoláink alsó tagozata részére jó nevelőket képezzen, s előkészítse azokat a nevelői pályára, akik az általános iskola felső tagozatában — pedagógiai főiskola elvégzése után — akarnak tanítani” — írta Lovass Nagy István. (BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 463/1953. vö.: *Kelemen E.* 2007. 214–221.) — Hasonló következtetésre jutott néhány hónappal később *Porzolt István, a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója* is, az iskola első félévi munkájáról készült beszámolójában: „Ezek a nagyjelentőségű megállapítások bennünket, a mi iskolai munkánkat két szempontból is döntően érintik. Először azért, mert *van egy 9 tanulócsoporthal rendelkező általános iskolai tagozatunk... gyakorlóiskolánk.* Nem akarunk semmi esetre sem abba a hibás szemléletbe esni, hogy ezek a mi *gyakorlóiskoláink* a régi értelemben vett mintaiskolák, kivételezett, kiválogatott gyermekanyaggal, rendkívüli eredmények és produkciók, kissé a szemfényvesztés határát súroló fogások, pedagógiai boszorkánykonyhák legyenek. De mégis fenn kell tartani azt a felfogást, hogy ezek olyan iskolák — melyek arra szolgálnak, hogy jövődő tanítónemzedékünk bennük elméleti tudását gyakorlati ismeretekkel egészítse ki, s így élethivatására a maximális felkészítést kapja, s melyek ugyanakkor az általános iskoláknál lényegesen jobb tárgyi előfeltételekkel rendelkeznek — valóban elől járjanak azoknak a célkitűzéseknek megvalósításában, melyeket Pártunk és kormányunk... állított iskoláink és pedagógusaink el. De közelről érint bennünket az új kormányprogram kulturális célkitűzése azért is, mert az általános iskolák munkájának, *oktató-nevelő eljárásainak, tanulmányi színvonalának emelkedésének elérése nem képzelhető el nagyobb tárgyi és szakmai tudással rendelkező, hivatászeretettől mélyebben áthatott, öntudatos, világnézetiileg tisztánlátó, új tanítónemzedék kiformalása nélkül. Ennek az új, fiatal tanítói gárdának felnevelése pedig a tanítóképzők munkájától, közelebbről a mi munkánktól függ.* Úgy tekintünk ezért vissza a most lefolyt első félévi iskolai munkánkra, hogy ennek eredményeit, hiányosságait elemezve... lássuk, mennyire segítettünk megvalósítani saját munkaterületünkön Pártunk és kormányunk új programját, és mik azok a feladatok, melyek most induló második félév során... előttünk állnak.” (SzSzBMÖL XXXI. 11. 3. d. Kiemelések mindkét dokumentumban tőlem — D. P.)

¹⁶ *Füle S.* 1956. 24. sz. 109.

¹⁷ *Füle S.* 1956. 22. sz. 128.; *Törvények és...*, 1953. 9., 1954. 160.; *Mészáros I.* 1996. 138–139.

¹⁸ Rozsondai Zoltánról lásd a róla szóló tanulmányt kötetünkben, valamint: *Rozsondai Z.* 2004.

¹⁹ Lásd róla: *T. Kiss T.* 1993. 493., 2002. 122–123.; *Mann M.* 2004. 113–118., 2005. 131–134.; *Rozsondai Z.* 2004. 285–290.

²⁰ Lásd róla: *T. Kiss T.* 2002. 126–127.; *Mann M.* 2004. 122., 2005. 135–137.; *Rozsondai Z.* 2004. 212–224., 294–300.

²¹ Az ilyen eljárást, az önálló magyar művelődéspolitikai felszámolását, a szovjet minták mechanikus átvételét a pedagógusképzésben argumentáltan bírálta Nagy Imre a nemzetközi kapcsolatok öt alapelvéről 1956 januárjában írt tanulmányában (*Nagy I.* 1984. 226–235.), Ravasz János a Petőfi Kör 1956. szeptember 28-án és Mérei Ferenc október 1-jén, a balatonfüredi pedagóguskon-

ferencián (Hegedűs B. – Rainer M. szerk. 1992. 39.; Balatonfüredi... 1957. 25–29.; Szabolcs É. 2006. 170–173.; Géczy J. 2006/9. 24–28.)

²² Vitájuk értékeléséhez s az 1953–1954-ben történtek megértéséhez fontos adalékokat találhatunk a Rozsondai Zoltánról írt tanulmányban, kötetünkben. A memoár egészét lásd: *Rozsondai Z.* 2004. 292–294.

²³ A négyéves képzés visszaállításával elkerülhetetlenül visszaköszöttek a századelőn tapasztalt jelenségek, problémák, melyekről lásd pl.: *Sebestyén Gy.* 1896. 74–90.; *A Szabad Tanítás Pécssett, 1907-ben* 103–113.; *A tanítóképzés* 1911/8. 281–282.; *Szabó A.* 1911/10. 339–350.; *Fináczy E.* 1912. 258.; *Imre S.* 1912. 222–223., 1939/2. 64.; *Mészáros J.* 1914/3. 4–5., 1914/4. 4.; *Szakál J.* 1934. 88.; *Porzolt I.* 1972. 48.; *Bollókné P. I.* 1988. 158–160.; *Németh A.* 1990. 36–70.; *Fátrai K.* 1993. 34–36.; *Tóth G.* 1999. 14–16.; *Gombos N.* 2006. 21–48. és 81–97., 2006/2. 117–129.; *Molnár B.* 2007. 66–112.

²⁴ *Rozsondai Zoltán*: Tanítóképzésünk útja a felszabadás óta. 1952. július 8. In: *Rozsondai Z.* 2004. 201–202.; *Vö.: Füle S.* 1956. 22. sz. 127., valamint a gyakorlóévvvel kapcsolatos korábbi hasonló tapasztalatokról: *Kiss J.* 1929/4. 239.

²⁵ *Jeszípv, B. N. – Goncsarov, N. K.* 1950. 123.

²⁶ SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) *Vö.: Zalai E.* 1944/2. 51–56.; *Gombos N.* 2006. 86., 2006/2. 127. Lásd erről továbbá: Kovács Józsefné „A tanítóképző néhány problémájáról” és Amigó Mária „A pedagógusképzés problémái” című, 1952. januári írásait s az MDP Budapesti PB Agitációs és Propaganda Osztályának 1952. II. 25-i feljegyzését a budapesti tanítóképzők problémáiról. MOL M-KS-276-89/300. 1-2., 3., 7., 67–73.

²⁷ Polesinszky Jenő igazgató 1952. VI. 19-i feljegyzése a XII. kerületi tanítóképzőben tapasztalható „lemorzsolódások” okairól. ELTE TÖFK 662/1952.; *O. Nagy G.* 1969. 98–102.; *Panyik I.* 1991. 88–89.; *Dráviczki S.* 1995. 248.

²⁸ Lásd róla: *Mann M.* 2004. 119–121.

²⁹ Lásd ehhez: *Losonczy G. é. n.* 5–14. — Ebből a szempontból „az ötvenes évek” iskoláival szembeni politikai elvárások — minden forradalmi frázis s a látszólag ellenkező miniszteri elvárás ellenére — *jellegükben inkább „a múlt iskoláira” utaltak.* Az általuk sugallt iskola, amennyiben történelmi-társadalmi meghatározottságai, tanári kara stb. ellenére „ideáltipikusan” megvalósulhatott volna, sok tekintetben a régmúlt olyan iskolájára emlékeztetett volna, amely *Mannheim* szerint „elszakadt a modern étlettől, egyfajta papírszagú, skolasztikus atmoszféra lengte körül”; az előírásoknak megfelelő, „utánzó alkalmazkodásra készített fel”. (1999/c, 256–258.) Az oktatáspolitikai irányítói gyakran megfélemlítettek arról, hogy az autonóm választás lehetőségének kizárásával, a megalapozott állásfoglalások helyett másra, mint pusztán verbális „azonosulásra” vagy hallgatásra nem is nagyon számíthattak.

Az utóbbi években volt tanítóképzősökkel készült interjúink is ezt tanúsítják. *A Debrecenben, 1954-ben, ill. 1956-ban* végzett E. Zs. és Sz. I.-né (Maros Bernadettnek) úgy nyilatkozott, hogy „ilyenre, hogy politikai-világneveti nevelés, nem emlékszem... Valahogy mi a szakmai munkával voltunk elfoglalva.” Kolléganője ezt így árnyalta: „A politikai-világneveti nevelést a könyvekből tanultuk meg, nem öntötték belénk, aztán vagy hittük, vagy nem. Én legtöbbször nem. A hivatalostól eltérő véleményekhez nem viszonyultak, ugyanis nem volt túllapás. *A képzőben elene sem neveltek minket, de rá sem. Arra rájöttünk, hogy alkalmazkodni kell az életben,* ha meg akarunk élni, ha meg akarunk maradni.” L. I. (Gerebenics Tamásnak adott interjúja) szerint nem volt ez másképp 1953 után a zalaegerszegi képzőben sem: „*Embernek neveltek bennünket, a vallástól és politikától függetlenül.* Nem volt a képzőben politikai nevelés.” Sajnálkozva konstataulta (Csernách Ezsébetnek adott interjújában) ugyanezt a *böszörményi* képzőben 1952–1956 között végzett Z. I.-né: „*Most politológus lennék még a pedagógus mellett, mert ugye most több szakma kell. De ott nem is tudtam, mi a politika.*” (Kiemelések tőlem — D. P.)

³⁰ A materialista világszemlélet érvényesítésének szükségessége és a klerikális befolyás csökkentése mellett érvelő *Darvas Józsefet* láthatólag a legkevésbé sem zavarta, hogy 1950. február 1-jétől 1952. június 31-ig a Bányai Evangélikus Egyházkerület, majd annak megszűnésével, 1952. július 18-tól a Déli Evangélikus Egyházkerület világi vezetője, „felügyelője” volt. (*Balogh M. – Gergely J.* 1996. 114. és 121.) — Lent, a „kisemberek” szintjén sem volt egyértelmű a helyzet. 2005-ben — a kutatásunk keretében Pomaházi Istvánnak, Heves Sándor Zoltánnak és Kecskés Adriennek adott interjúikban — többen is erről referálnak Az akkoriban a *jászberényi tanítóképzőben* végzett *M. R.* így emlékezik: „Nem lehetett nyíltan templomba járni. Volt olyan tanár, aki szemet hunyt felette, s úgy tett, mintha nem is tudna róla. Nem avatkoztak bele, nem szóltak ránk, hogy te ott voltál, és miért nem tanultál? Az ő magánügye volt. Mindazonáltal nem volt ajánlatos menni, mert esetleg visszaüött: ha a tanácsházára befűjták, s az a tanárhoz visszajutott, annak lépnie kellett, mert kötelessége volt.” *B. S.-né*, aki 1953-ban érettségizett *Esztergomban*, csak a későbbi osztálytalálkozókor során ismerte meg tanárai nézeteit, hiszen „akkoriban nekik is alkalmazkodniuk kellett. Nyilván teljesen más nézeteket vallottak, hiszen ők előtte katolikus iskolában tanítottak. De természetesen ott akartak maradni a szakmájukban az államosítás után. Különösen, akik pedagógia vagy módszertan szakosok voltak, más iskolában nem tudtak elhelyezkedni. Nekik igen nehéz lehetett a helyzetük, hiszen a városban is, éppen úgy, mint a faluban, nagyon figyelték, hogy ki merre... Hogy elmegy-e a Bazilikába vagy a templomba, vagy nem megy el. Vagy mégis hova jár? Szóval, nekik sokkal nehezebb helyzetük volt abban az időben, amikor váltott a világ.” *B. F.-né* szerint 1951–1956-ban így volt ez a *pápai tanítónőképzőben* is: „Volt egy magyartanárom, akinek rendkívüli irodalomszeretetünket köszönhetjük, akiről utólag kiderült, hogy eredetileg katolikus pap volt. Államosítás után sikerült valahogy hozzánk kerülnie. De soha semmilyen említést sem tett arról, hogy ő milyen nézeteket vall... sohasem jött elő ilyesmivel, hogy vallás. Persze azt tudtuk, hogy nem illet akkoriban templomba járni, de nem volt semmilyen erőszakos ráhatás... Nem nagyon jöttek ki az eltérő nézetek, vagy mi fiatalok nem figyeltünk oda erre. Én például azt sem tudtam, ez utólag derült ki, hogy az egyik osztálytársam mélyen katolikus volt. Most nemrég lett apáca. Mi ilyenekről akkoriban nem beszélünk. Azt biztosan tudom, hogy a tanárok nem jártak templomba, de volt egy idős református tanárnőnk, aki minden vasárnap ott volt. Idős volt, vele már nem tudtak mit csinálni. De ő sem hangsúlyozta a vallásosságát az osztályban.” Kérdésünkre válaszolva a *szegedi tanítónőképzőben*, 1953-ban érettségizett *V. K.-né* sem emlékezett arra, hogy „valakit is megbüntettek volna azért, mert elment vasárnap a templomba”.

³¹ 1952. április 7-én *Horváth Márton* az MDP Titkársága számára a következőket jelentette: a továbbképzésben részt vett „pedagógusok szakmailag és ideológiailag fejlődtek, de különösen ideológiai téren gyakoriak a helytelen nézetek (így pl. a Szovjetunióhoz való viszony, a munkásosztály vezető szerepe, a klérus, a nyugati államok fasizálódása kérdéseiben). A pedagógusok egy része — bár látja a Szovjetunió felszabadító, segítő szerepét — aggályoskodik amiatt, hogy az erős »szovjetizálás« következtében Magyarország nemzeti vonásai nem szorulnak-e túlságosan háttérbe. [Aminek] tápot ad, hogy a Közoktatásügyi Minisztérium a különböző szovjet anyagok... mellett nem támaszkodik kellően magyar anyagra és tapasztalatokra.” (MOL MKS-276-54/188. 22.)

Olvasónaplójában — a politikai szereppel szintén próbálkozott — *Veres Péter* így füstölgött ekkoriban: „Lehet-e azon segíteni, hogy a politikusok ostobák. Lehet-e azon változtatni, hogy politikának látják az életet, és ezért nem az igazi valóságot látják. ... A forradalmároknak, hogy sikerre jussanak... nagyon kellene tudniuk, hogy mi az az emberi nem és az emberi társadalom, aztán minden adott nemzet életében, amit nem lehet, amit nagyon nehezen és nagyon sokára lehet, és amit nem is kell megváltoztatni...” (1953–56. 142–143. Vö.: *Szilágyi Á.* 1999. 21.) Ha alkalma lett volna megismerni *Eric Hoffer* 1951-ben megjelent művét „A fanatizmus természet-

rajzról” (eredeti címe: The True Believer), talán maga válaszolt volna — talán szándékosan egysíkúan felvetett — saját kérdésére. (1999. 47–130.)

³² Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. I. 377–380.; Vö.: Andor M. 1987. 30–34.

³³ A megváltozott körülmények között még markánsabban fogalmazott — egy, az általános iskola felső tagozatos tanterveiről tárgyaló 1957. márciusi OM-kollégiumi értekezleten — *Jóboru Magda* miniszterhelyettes, a kapkodástól óva a tantervkészítőket: „Megint oda jutunk, mint 1950-ben. Három hónap alatt készül tanterv, két hónap alatt készül tankönyv. Azért következett be a csőd, mert 50-ben lemásoltuk a mérhetetlen nagy szovjet tanterveket és tankönyveket.” (Idézi: *Ballér E.* 1996. 109.)

³⁴ 1952. május 15-én *Darvas József* a *Köznevelésben*, a pedagógusok továbbképzését sürgetve — a demokrácia iránti lojalitásukat hangsúlyozva — megjegyezte: „jelentékeny részük néhány alapvető kérdésben még ingadozó... Különösen... a klerikalizmushoz való viszony alapvető megváltoztatása megy elég lassan, ami nem is csoda, ha tudjuk azt, hogy pedagógusaink nagyobbik része egyházi tanítóképzőből került ki, s... hogy... a múlt rendszer igyekezett minél szilárdabb világnézetet kialakítani.” (1952/10. 290.) Amihez augusztusban a 852-1517/1952. VII. KM számú, az 1952/53. tanév fő feladatait összegező utasításában hozzátette: „Közoktatásunk megnövekedett feladatait csak harcosabb és képzetesebb káderekkel tudjuk megoldani. Ezért az igazgatóknak... ismerniük kell azokat a pedagógusokat, akik ideológiai, politikai és szakmai szempontból jól fejlődnek, lelkesen végzik iskolai munkájukat, segítik a szocializmus építését az iskolán kívül is... Az eddigieknél keményebben kell fellépni az önképzésükkel nem törődő, munkájukat hanyagul végző pedagógusokkal szemben, és szigorú rendszabályokat kell alkalmazni azokkal szemben, akik népi demokráciánk ellenségeinek uszályába kerültek.” (7–8.) Vö.: *Nagy P. T.* 1998. 13–14. s a ténylegesen betöltött tanítói szerepek szempontjából: *Trencsényi L.* 1988. 122–149.

³⁵ Egy vélhetően 1952. augusztusi tanévnyitó jelentésében *Porzolt István*, a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója is az alapismeretekkel kapcsolatos nehézségekről számolt be. Elmondta, hogy folyamatos nyári konzultációkkal segítették matematikából és orosz nyelvből a legtöbb nehézséggel küzdő tanulók felzárkózását. „Az érettségi vizsgák, de már az egyes osztályvizsgák is azt mutatták, hogy tanulóink ismeretei, különösen matematikából, magyarból, oroszból, de bizony történelemből, földrajzból, biológiából, énekből is sokszor mutatnak olyan alapvető ismeret- és készségbeli hiányokat, melyeknek elsajátítása korábbi osztályok feladata lett volna” — fejtegette az igazgató, majd példákat említett ennek illusztrálására: „B. I. nem tudta megmondani, hol a veséje. K. S. nem tudta felírni a 22660536-ot. Tanulóink közül többen nem ismerték országos, megyei és helyi vezetőinket stb. ... Ezért a következő iskolai év döntő fontosságú feladata: felszámolni az alapismeretbeli hiányokat.” (SzSzBMÖL XXXI. 11. 3. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁶ Korábban a líceumba felvett tanulókkal is akadtak gondok. Lásd pl. *Szántó K.* 1944/2. 47–48.

³⁷ Az államosításkor a képzős tanárok jelentős része: 310 katolikus szerzetes tanárnő és tanár került el a tanítóképzőkből, helyüket óraadókkal vagy polgári iskolai és középiskolai tanári végzettségükkel töltötték be. Az államosított képzők tanszülei légkörének megváltoztatása érdekében a tanügyigazgatás vezetői gyakori áthelyezésekkel operáltak. Erre utalt *Porzolt István* is idézett, 1952. augusztusi jelentésében, melyben örömmel konstatálta, hogy „az elmúlt esztendő nagyobb személyi változásokat jelentő időszaka után most, ebben az iskolai évben nevelőtisztületünk összetételében nem történt változás. A tavalyi esztendő megmutatta, hogy ha vannak is még fogyatékoságok, hiányok testületünk kollektív szellemében, egységes nevelőgyakorlatának, oktatási követelményeinek területén, általánosságban ez a kollektíva alkalmas arra, hogy magát folytonosan továbbképezze, feladataiban egyre jobban elmélyülve, egymásnak a kritika hasznos fegyverének alkalmazásával segítséget nyújtva, a jövő tanítónemzedék nevelésének felelősségteljes feladatait megvalósíthassa. Jó ezt tudnunk és érezniünk, azért, mert a folytonosan növekvő feladatok közepette növekednie kell felelősségtudatunkkal együtt az önbizalmunknak

is ahhoz, hogy jó és eredményes munkát végezhessünk. *Abban a tényben, hogy közvetlen felelőseink, a Megyei Tanács és a Párt testületünket azonos összetételben hagyták a következő iskolai évre, a fentebb elmondottak bizonyosságát látjuk. Ez az irántunk való bizalom jele, munkánk megbecsülése és elismerése.* Igyekezünk ezt a bizalmat a következő iskolai év még jobb munkájával, az előző évi hibáknak, hiányosságoknak kiküszöbölésével még inkább megérdemelni” — szólította fel kartársait a nyíregyházi igazgató. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 3. d. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Kovács É. – Pócze G. 1988. 53.) — *Ködöböcz József*, az 1950-ben állami kezelésbe került *sárospataki képző (lelkész) pedagógiatanára*, később igazgatóhelyettese, főiskolai tanára az ebből adódó problémákra így emlékezett: „Az állami tanítóképzőben a tanítóképzés korábbi feltételei nem voltak biztosítva. A tanári létszám megnőtt, de középiskolai, gimnáziumi s nem »tanítóképző intézeti képzettségű« tanárok kerültek hozzánk. A gyakorlóiskolába beosztott tanítóknak sem volt gyakorlóiskolai tanítói képzettségük. Ilyen körülmények között fontos feladatnak tartottam a tanítóképzési feladatok tudatosítását, a »képzős szemlélet«, »szellem« erősítését. Igyekeztem a tanároknak tanítóképzős, a tanítóknak gyakorlóiskolai tanítókká fejlődését, a tanulóknak pedig tanítóképzős tanulókká formálódását segíteni.” (*Ködöböcz J.* 2003. 23.)

³⁸ MOL M-KS-276-89/300. 74., 78–80. (Kiemelések tőlem — D. P.) — A lényegében változatlan tanítóképzésről — öt év elteltével, a megváltozott oktatáspolitikai konstellációban, immár az Országgyűlés Kulturális Bizottságának elnökeként — a tanítói végzettséggel rendelkező *Darvas József* kevésbé diplomatikusan fogalmaz(hat)ott: „*Tanítóképzési rendszerünk ma rosszabb, mint a Horthy-rendszerben volt, holott ma jóval nagyobbak az igények. Nyilvánvalóan cselekedni kell. ... Javasolom tehát, hogy a kulturális bizottság mint előrelépést fogadja el a kétéves akadémiát, de nem mint a tanítóképzés végleges megoldását... a hivatástudat kialakításához sem elég a [gimnáziumi érettségire épülő — D. P.] kétéves akadémiai képzés.*” (Az 1957. október 8-i ülés jegyzőkönyve, OGYL C-IV-10. 5. Jegyzőkönyv.)

³⁹ *Amigó Mária* három budapesti tanítónőképző intézet tapasztalatait összegző, a pedagógusképzés problémáit taglaló írását a következőkkel zárta: „Ha gazdaságilag lehetséges lenne, az lenne az ideális, hogy az ötödik évet itt töltsék a képzőben a tanító(nő)képzősök, irányítás mellett, kitűnő pedagógusok vezetésével, és így sokkal többet tanulnának.” MOL M-KS-276-89/300. 7. Lásd erről bővebben: *Donáth P.* 2001. 78–79. — A négyéves képzés problémáiról lásd: *Füle S.* 1970. 8–9.; *Ködöböcz J.* 1986. 294–297.; *Ladányi A.* 1985/5. 358. és 1985. 337–338.; *Németh A.* 1990. 102–105.; *Tóth L.-né* 1966. 186–190.

⁴⁰ Július 8-i feljegyzésében *Rozsondai* óvatosan felvetette: „a tanítóképzés minőségi színvonalára szempontjából szükségszerűen felvetődik a gyakorlóév megfelelő »hasznosításának« kérdése, tanulmányi, tanítási szempontból a tanítóképzőkhöz való szorosabb hozzárendelésének gondolata...” (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴¹ *Rozsondai Z.* 2004. 292.

⁴² 1952. január 22-i keltezéssel, „*Darvas József s. k.*” aláírással küldték meg az ország iskoláinak a 853-171/1952. IV. KM számú körlevelet a „Rákosi elvtárs születésnapjára való készülés” tárgyában, valamint a miniszter cikkét „népünk tanítójáról”. ELTE TÓFK 101-952/I. 29.; *Darvas J.* 1952/5. 129–130. Lásd továbbá Gerő Ernő cikkét: *Balogh S.* 1986. 391–397., továbbá: Rákosi Mátyás élete képekben.; *Piünkösti Á.* 1996. 424–438. — Alig másfél év múltán, a moszkvai bírálatok hatására, a KV-ülésem Rákosi is önbírálatra kényszerült: „Bölcs vezér és legjobb tanítvány lettem... hagytam magam körül kifejlődni a kommunistákhoz méltatlan hízelgést.” (*Szabó B.* 1986. 86.; *Nagy I.* 1953. 630–631.; *Izsák L.* 1998. 194.)

⁴³ Lásd erről a 8534-2021/1952. XII. KM sz., 1952. október 3-i s a 10/1953.-X. sz. fővárosi körlevelet. (ELTE TÓFK 27. és 96/953.) — *Szabó Imre* és *Szöke Sándor* akkori eminens budai növendékek visszaemlékezése szerint a jó szándékú intézkedések egy része éppen ellenkező hatással járt. A szaktanárok közül többen (különösen azok, akik addig csak középiskolában tanítottak s gimnáziumi tanári képesítéssel rendelkeztek) nehezen boldogultak a módszertan tanításával, s

„lezüllött a színvonal”. (Az interjúkat Lőrincze Tímea készítette.) A sárospataki képzőből hasonló gondokról tudósít *Ködöböcz* József is: „Ez a váltás... hirtelen, s nem megfelelő időben történt. Az egyetemet végzett tanárokat e feladatra nem készítették fel, az alsó tagozati tantárgyak tanítására vonatkozóan módszertani képzést nem kaptak, s többen, fiatalok lévén, képzős tapasztalattal sem rendelkeztek.” (1968/a, 313. Vö.: *Ködöböcz J.* 2003. 23., 2006. 68–69.) A probléma általános jellegét mutatta, hogy még az 1955. május 28-i országos pedagógiai ankét Tanítóképzői Albizottságának vitáján is sok esett a szaktanárok átváltásával kapcsolatos nehézségekről. (Füle S. 1955. 11–12. és 38–41.)

⁴⁴ A 8532-27/1953. VI. számú utasítást a „Tanítóképzők gyakorló általános iskoláinak szervezési problémáiról” Jóboru Magda szignálta. (ELTE TÓFK 298-953/V. 14. és NML Bgy. XXVI. 64. 4. d. 126/1953.)

⁴⁵ Lásd pl.: *Árpácssy Gyula* igazgató 1953. novemberi körlevelét a budai képző növendékeihez, *Lovass Nagy István* kalocsai igazgató november 25-i javaslatát, valamint a Nógrád Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya vezetőjének 14-74-14/1953. számú utasítását a gyakorlóéves nevelők találkozójáról. (ELTE TÓFK 298-953/V. 14.; BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 463/1953. és NML Bgy. XXVI. 64. 4. d. 67/1953., valamint *Faragó L.* 1953.)

⁴⁶ Lásd a 852-1517/1952. VII. KM sz. miniszteri utasítást az 1952/53. tanév fő feladatairól (a *Köznevelés* IX. évf. 1952. szeptember 1-jei számának mellékletében), valamint az Oktatásügyi Minisztérium Kollégiuma számára készült, 1953. VIII. 12-i előterjesztést az 1952/53. évi pedagógustovábbképzésről. (MOL XIX-1-2-k/1. d. 4.)

⁴⁷ Lásd pl. a 8532-19/1953. VI. sz. KM-körlevelet az úttörővezető-képzésről a tanítóképzésben, valamint a *Jóboru Magda* által szignált, a képzőintézményekben tevékenykedő DISZ-szervezetek munkájára vonatkozó 8531-5/1953. VI. sz. KM X. utasítást. (ELTE TÓFK 133. és 280-1953.; BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 99/1953. s ennek megyei utasítás-változata: NML Bgy. XXVI. 64. 4. d.) A pedagógusokat „az általános és középiskolai szocialista-kommunista ifjúsági szervezetek támogatására kötelező” — 1952. november 1-jei — rendelet ismertetését lásd: *Mészáros I.* 1996. 24. (Vö.: *Ravasz J. – Felkai L.* 1951. 90–100.; *Szabó I.* 1991. 69–75.; *Köpeczi Bócz E.* 2004. 38–40.)

A nyíregyházi tanítónőképző igazgatója, az 1953/1954. tanév első félévét értékelve, az ifjúsági szervezet tevékenységéről ezt írta: „A DISZ egyébként lassan, de biztosan halad abba az irányba, hogy egyre öntudatosabb segítője legyen az iskolai oktató-nevelő munkának. A negyedévi iskolagyűlés és az annak nyomán megtartott osztálygyűlések a kritikai és önkritikai szellem, készség határozott fejlődéséről tettek tanúságot. Legtöbb helyen egyénekre menően elemezték az előző negyedév elkövetett hibáit és hiányosságait, és jó, konkrét határozatokkal jelölték meg a közvetlen feladatokat... azonban a határozatok megvalósítása, a kijelölt feladatok teljesítésének ellenőrzése már nem volt mindig elég következetes. ... Különösen fontos szerep vár e tekintetben, a házi feladatok ellenőrzésében a csoportvezetőkre... tőlük megkívánhatjuk, hogy a hozzájuk tartozó 6-8 társuk előkészületéről, annak fokáról, esetleges hiányairól, akadályairól tájékozottak legyenek és bennünket hűen, megbízhatóan tájékoztassanak. Ugyancsak foglalkoznia kell a DISZ-nek és az egyes kartársaknak a tanulási formák helyes módjainak kialakításával” — hangsúlyozta jelentésében Porzolt István, majd „az iskolai közösség kialakulásával kapcsolatban megjegyezte: „sok hiányosságot látunk e téren. Pl.: a DISZ-naposoknak nem hajlandók engedelmeskedni a más osztálybeliek, különösen a felsőbb évesek az alsóbb éveseknek. Nem látják be, hogy iskolai közösségünk egy fontos érdekének képviselőjéről van szó.” (SzSzBMÖL XXXI. 11. 3. d.)

A DISZ-munka ilyen felfogása miatt interjúalanyaink véleménye megoszlott a szervezet iskolai szerepének megítélésében. Általában kevésbé nyilatkoztak az abban folyó munkáról, vagy csak egyes mozzanataira emlékeztek (kulturális megmozdulások, május 1-jei felvonulások, nyári táborok) több-kevesebb lelkesedéssel. A *győri képzőben* végzett, 1956-ban képesítőzött B. Gy.-né

(2005 tavaszán, Kapusi Ádámnak) az ifjúsági szervezet felügyeleti-fegyelmi funkciójának megvalósulásáról idézett fel sajátos mozzanatokot: „1953-ban szeptembertől decemberig bejárós voltam... a vonatunk beérkezett a tanítás megkezdése előtt háromnegyed órával. Volt időnk, akiknek *nem volt meg a leckéje, az befejezte, vagy ha valaki valamit nem tudott, a másik vagy elmondta neki, vagy urambocsá' odaadta a füzetét és a másik leírta.* Ez nem nagy titok, a diákság folyamatosan csinálja. De ez akkor halálos bűn volt, mert *voltak besúgó DISZ-es osztálytársak, akik elmondták a DISZ-vezető tanárnak, hogy hát ez és ez bizony nem tisztességes tagja az iskolának, mert amikor beérrt, odaadta a megírt házi feladatát X. Y.-nak, az meg lemásolta... Összehívták a diákságot, mintha egy ítélőszék előtt kellett volna számot adni erről »a szörnyű esetről«, előadták, hogy mi történt, és ott »ítéletet hirdettek«.* Olyan is volt, akit ki akartak csapni a kollégiumból, de volt egy-két olyan tanár, aki egy kicsit régebbi vágású volt [sic!], és látta, hogy ez nonszensz. Szólt, hogy ilyet ne csináljanak, mert nagy baja lenne ebből a gyerekeknek, s hogy hát nem olyan súlyos ez a dolog, mint amilyenek elkönyvelik. Majdnem »konceptiócs pert« kreáltak belőle.” (Kiemelések mindkét forrásban tőlem — D. P.)

A szervezeti nehézségekről nem szóltak a visszaemlékezők. Ezekről a budai képző egykori DISZ-titkárának, P. J.-nek egy *füzete tanúskodik*, melyben „az iskolai DISZ-szervezet munkájának megjavítási tervét, feladatait” vázolta az 1951. május – június 15. közötti időszakra. A 6,5 oldalas dokumentum — egy szervezeti és működési szabályzatra emlékeztető módon — részletesen taglalja a vezetőség tagjai közötti munkamegosztást, kapcsolattartásukat a pártszervezet megfelelő funkcionáriusaival, s azt a mai fejjel felfoghatatlan centralizáltságot, „fegyelmet”, adminisztrációs kötelezettséget, amelyet — szankciók terhe mellett, legalábbis papíron — az ifjúság szinte minden megnyilvánulásával kapcsolatban megköveteltek. Aligha független ettől a — központi szervek által előírt — sok „muszáj feladattól”, hogy egy októberi iskolavezetőségi ülésről készült feljegyzés szerint P. J. annak felvetésére kényszerült: a budai képzőben „miért nem megy úgy a DISZ-munka?”. S meg is válaszolt rá: „a) Nincs bennünk képesség. b) Nem vállaljuk a munkát. c) Szétforgácsolódunk, nincs bennünk lendület, *kritika és önkritika.* Még senki sem mondta, hogy ez, vagy az helytelen cselekedet tőlem.” Majd annak leszögezése után, hogy „a DISZ-munka nem magánügy”, kérte, a vezetőség „okolja meg, hogy miért nem dolgozik, vagy mi az oka annak, hogy munkájának nincs eredménye”. „Amennyiben én állok az útban — mondta P. J. —, hajlandó vagyok bevallani önkritikával az iskolai taggyűlés előtt gyengéséget... és lemondok. Nem fenyegetésképpen mondom, de ha egy hét alatt nem fog meglátszani a változás a tagkönyvcseré rendezésével, nem vagyok hajlandó” folytatni — olvashatjuk a (közszönettel vett) füzetben. Forrásainkból úgy tűnik, hogy P. J. másként fogta fel feladatát, mint — a *jászberényi állami pedagógiai gimnáziumból* K. J. által a *Március Tizenötödikében* bírált — Cs. I. „A IV/a osztálytitkára irtózik a munkától. Ha közösségi munkáról van szó, szerényen meghúzódik a háttérben és irányít, parancsol, ha kritizálni merjük, így válaszol: »Ne pofázz!« Falujáró munkát egyszer végzett, amíg az osztály tagjai 6 és 7 ünnepnapot feláldozva rótták a vidék útjait. Ez a magatartás kizár minden olyan eshetőséget, amely Cs. I.-t osztálytitkárrá alkalmassá tenné”. (Milyen 1949/40. 3.)

⁴⁸ A 14/852-10/1953. II. számú utasításában Jóboru Magda miniszterhelyettes leszögezte: „A tanítóképzők IV. éves tanulóinak 35%-a tanulhat tovább, 65%-a megy gyakorlóévre. Nyomatékosan felhívjuk az elosztóbizottságok figyelmét, hogy a továbbtanulók kiválasztása ne úgy történjen, hogy gyakorlóévre csupán közepes és gyenge tanulók menjenek, mert ez súlyosan veszélyezteti az alsó tagozati oktatás színvonalát. A tanítóképzők feladata elsősorban az alsó tagozati nevelőoktatás erősítése, az egyre jobb minőségű nevelőképzés, illetve utánpótlás útján.” (NML Bgy. XXVI. 64. 4. d. 39/1953.) A korábbi, a továbbtanulást ösztönző irányvonal megváltoztatását a tanítóképzőt végzők nagyarányú továbbtanulási szándéka váltotta ki. A *veszprémi állami tanítóképző* igazgatója pl. 1951. május 22-i havi jelentésében közölte: „A 39 végző tanuló közül to-

vábbtanulásra jelentkezik 31, a legtöbb pedagógusnak készül. *Tanítói elhelyezkedést óhajt 8.*” (VeML XXVI. 65. ált. iratok 286/1951. Kiemelések tölem — D. P.)

⁴⁹ Lásd ehhez: Rozsondai Zoltánnak „A magyar tanítóképzés” című kéziratát; a 852/853-1/1953. VII., 8534-063/1952.XII., 8531-1/2/1953. VI. és a 14/852-10/1953. II. KM. sz. körleveleket. (ELTE TÓFK 8-21-6/1952, 7/2, 27 és 100/1953.); az iskolákban folyó erkölcsi-politikai nevelés vizsgálatáról rendelkező „Útmutató”. (MOL M-KS-276-89/283. 130-134. o.) Lásd továbbá: *Mészáros I.* 1996. 23–24.

A tanügyigazgatás, a tanfelügyelet ilyen irányú felhasználása korántsem volt előzmények nélküli a magyar nevelés- és iskolatörténetben. Az 1935. évi VI. törvénycikk miniszteri expozéja során *Hóman Bálint* deklarálta: „A nevelés egységét nem a tanítás és tanár lélektelen uniformizálásával kívánom biztosítani, hanem... az átfogó és egyetemes nemzetnevelési elvek egységes érvényesítése, az igazgatás és felügyelet rendszerének egyöntetűbbé tétele útján.” Ezért az iskolalátogatók feladata lett egyebek között „a nevelő- és oktatómunka eredményének emelése és valamennyi iskolának bekapcsolása az egyöntetű nevelőszempontok szerint irányított vallás-erkölcsi és nemzetnevelési rendszerbe”. (*Közoktatásügyi.*, 1942. 82. és 93. Vö.: *Kelemen E.* 1994. 44–46.; *Mann M.* 1997. 93–95., 2005. 99–100.; *Nagy P. T.* 1992. 51–150.)

⁵⁰ Az ad hoc, késedelmes, átgondolatlan intézkedésekről, „lányomnak mondom, vejem is értsen belőle” stílusban, igen kritikusan írt, 1953. november 25-én Lovass Nagy István kalocsai igazgató, leszögezve: „az Oktatásügyi Minisztériumtól a határozott elvi irányítást s a szakfelügyelet biztosítását várjuk”. (BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 463/1953.)

⁵¹ „A kierzszakolt egyetértésről” (s következményeiről), „a közvetlen politikai szocializáció” mechanizmusairól, „a szociális befolyásolás folyamatairól”, a „csoportnyomás hatásáról”, „a kognitív disszonanciáról”, a hivatalos ideológiáról s annak a legitimációban játszott szerepéről, hatásáról a politikai mentalitás alakulására lásd pl.: *Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 299–300.; *Illyés Gy.* 1987. 373.; *Háy Gy.* 1990. 367–370. és *Tamás G. M.* 1999. 206–207.; *Szabó I.* 1991. 20–34.; *Angelusz R.* 1992. 99–101.; *Kelman, H. C.* 1961. 27–36.; *Asch, S. E.* 1960. 17–26.; *Festinger L.* 1963. 10–16.; *Csepeli Gy.* 1997. 269–300.; *Garai L.* 2007. 184–209., valamint *Arendt, H.* 1992. 590–591.; *Gerschenkron, A.* 1962. 162–173.; *Hobsbawm, E.* 1998. 375–381.; *Hoffer, E.* 1999. 50–100.; *Huszár T.* 1998. 10–12. és 236.; *Luhmann, N.* 1970. 19–31.; *Mannheim K.* 1996. 46–52.; *Bayer J.* 1997. 228–264.; *Bihari M. – Pokol B.* 1992. 182–198.; *Gombár Cs.* 1984. 62–71., 1987/4–5. 5–12.; *Krausz T. – Tütő L.* 1988. 7–14.; *Litván Gy.* 1988. 150–156.; *Schlett I.* 1982. 283–296.; *Szabó M.* 1988. 104–109.; *Szilágyi Á.* 1999. 21.; *Tőkéczi L.* 1998. 422.; *Vajda M.* 1984. 126–138.; *Valuch T.* 1999. 460–461.; *Völgyes I.* 1999. 4–11.

Az ilyen esetek példajaként B. Gy.-né (2005 tavaszán, Kapusi Ádámnak) elmondta, hogy miként emlékeztek meg a győri képzőben Sztálin haláláról: „Két negyedikes kiállt a lépcsőfordulóba, egy nagy, gyászkeretben lévő, díszített Sztálin-kép mellé, s amikor mentünk fel, mindig meg kellett állni, vigyázzba, meghajtani a fejet, így tisztelegni. Aki ezt nem tette, azt bejelentették, és a nyomorult osztályfőnöknek kellett eljárnia. Kapott valami megrovást magatartásból — a tanárok nem mertek szemet hunyni felette, mert akkor őket vették volna elő.” (Vö.: *Ködöböcz J.* 2006. 68.)

⁵² A „bürokrácia csökkentésének szándékával” időnként arról is jelentést kértek, hogy mely szervezetektől hány utasítást kaptak az egyes tanítóképzők. (Pl.: *Polesinszky Jenő* minisztériumi osztályvezető 1952. szeptember 24-én. ELTE TÓFK 8-18-2/1952.)

⁵³ A nagykorósi tanítóképző tanári testületének 1953. augusztus 25-i alakuló értekezletén például *Zilahy Lajos igazgató* aggodalommal konstatálta: „Nevelőtestületünk nagy óratöbblettel dolgozik, ez pedig nemcsak kiadást jelent gazdaságunknak, hanem a minőségi munkát is veszélyezteti. Vajon hogy tud az a nevelő hospítálni gyakorlóiskolánkban, tanításon, gyakorlati kiképzésen részt venni, ha 28, 29 órában dolgozik? Vagy lehet-e módszertani szempontból kifogástalan órát várni attól a kartárstól, akit képesítés nélkül állítottunk be órák ellátására? Pedig a tanító-

képzőben többről is van szó, nemcsak jól felépített kell legyen az óra, hanem a szaktanár indokolja is meg egy-egy eljárását növendékeinek is, mert minden órán kell hogy folyjék a tanítóképzés.” (PmL NKO XXVI-2-a Kiemelés tőlem — D. P.)

- ⁵⁴ „Pedagógusaink zöme ma már világosan látja, hogy a köznevelés területén Pártunk által kitűzött feladatokat csak akkor tudja maradéktalanul megoldani, ha a szakmai ismeretek elsajátítása mellett állandóan fejleszti politikai tudását, elsajátítja a marxista–leninista elméletet. A marxista–leninista világnézet megismerése hatalmas mértékben emeli az iskolai munka színvonalát, eredményesebbé teszi az oktatást” — olvashatjuk a kötelező pedagógustovábbképzés tankönyvében, mely arról tudósít, hogy e továbbképzés „az 1952/53-as tanévben népi demokráciánk fejlődésének elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Pártunk útmutatása alapján elsősorban azért jelöltük ki ezt az anyagot, mert elengedhetetlenül szükséges minden nevelő számára, hogy világosan ismerje népi demokráciánk fejlődésének döntő állomásait. Rákosi elvtárs tanít meg arra, hogy tudatosítanunk kell egyre fokozottabb mértékben, hogy a népi demokrácia proletárdiktatúra...” (Jakab M. szerk. 1952. 3–4.)
- ⁵⁵ MDP II. Kongr. 118.; *Mészáros István* ismerteti „a szülők közötti pedagógiai propagandáról” rendelkező 1952. október 16-i utasítást, mely szerint „a szocialista társadalom ugyanazokat a célokat tűzi a szülők és az iskola elé. *Mind a családban, mind az iskolában a kommunista nevelés feladatait kell megvalósítani.* ... A nevelés csak akkor lehet eredményes, ha a család és az iskola nevelőmunkája egybehangolt”, idézte a professzor úr, okkal-joggal felvetve: „és hol vannak az egyes embert megillető, alapvető szabadságjogok?” (1996. 24. Vö.: *Mészáros I.* 1996/b. 133–134.; *Dancsné*, 1979. 733.; *A Szülői Munkaközösségek...* 1948/21. 518.; *Darvas J.* 1952. 11. és 7. és *Rendtartás...* 1950. 62–64.). Az ilyen törekvések hatékonyságát illetően lásd: *Szabó M.* 1988. 160–163.; *Szabó I.* 1991. 45–56.
- ⁵⁶ FML XXVI. 53. 9. d. 52/953. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ⁵⁷ Az első székesfehérvári év után 1954-ig a *sárbogárdi képzőben* tanult V. K. — Kecskés Adriennek, 2005-ben — megemlítette, hogy „egy kicsit szegényes volt az iskola. Székesfehérváron még volt zongora és zongoraóránk, de Sárbogárdon már csak elvéve, nagyon keveset kaptunk ilyen téren. Nem volt gazdag az iskolánk, nélkülözés is volt a képzőben. Nem volt mindig, mindenünk készen. Építettük az iskolát, a tanítóképzőt, mert nem volt kész. A kollégiumban is volt, amikor rántott leves volt, s olyan is, hogy nem volt vacsora... Először egy régi kastély volt berendezve kollégiumnak... ahová befért ötven, hatvan ember. Azután, amikor megszaporodtak az osztályok, akkor elkészült a másik kollégium, a nagyobb, és akkor már ott laktunk. A feltételek fokozatosan javultak. Nem tudom, mennyit hallott az '50-es évekről, bizony szegényes volt a kollégium.”
- ⁵⁸ Tizenhárom hónap múlva az igazgató reménye alaptalannak bizonyult: a sárbogárdi képzőt is a gimnáziummá alakítandók közé sorolta a minisztérium. *Dani L.* 1989. 26–29.; *Németh R.* 1989. 37.; *Farkas G. szerk.* 236.
- ⁵⁹ „A Dolgozó Ifjúság Szövetségének feladata a középiskolában elősegíteni a Párt irányítását alapján az iskola nevelőmunkáját, vagyis segíteni az iskolaigazgatónak és a pedagógusoknak abban, hogy a dolgozók gyerekeiből jól képzett szakemberek nevelődjenek, akik aktív, lelkes építői a szocialista Magyarországnak” — olvashatjuk a gimnáziumi rendtartásban. (*Rendtartás...* 1950. 65.)
- ⁶⁰ A szülők feladata a szülői munkaközösségben — melynek tagja minden iskolába járó gyermek szülője — „tevékenyen támogatni a nevelőtestületet a *tanulmányi eredmény fokozásában és a tudatos fegyelem megeremtésében*” — olvashatjuk a gimnáziumi rendtartásban. (*Rendtartás...* 1950. 62.)
- ⁶¹ A politikai világnézeti nevelésről — Kecskés Adriennek 2005-ben adott interjújában a fentiekben már idézett — V. K. úgy vélte, hogy az „minden tantárgyban hatásos volt. Nagyon kellett ügyelni, hogy a tanítás közben is meglegyen a nevelői cél... Nekünk minden egyes tanítás során, tör-

ténelem- és matematikaórán figyelni kellett erre. *Volt egy politikailag nevelő igazgatónk [Sic!], aki minden tananyagba, még a matematikába is bevitte a nevelői célt. Tehát politikailag nevelt... az anyagot kiegészítette úgy, hogy a rendszert és a politikai nevelést is elősegítse.*"

⁶² „A Dolgozó Ifjúság Szövetségének nevelőmunkája a középiskolában szerves része az iskola nevelőmunkájának — ezért feltétlenül szükséges, hogy az igazgató és az osztályfőnök, valamint a többi nevelők részvételével folyjék... Az igazgató felelős az iskolában működő DISZ-szervezet egész munkájáért” — olvashatjuk a gimnáziumi rendtartásban. (*Rendtartás...* 1950. 65.)

⁶³ Arról, hogy az ilyen elvárások milyen hatással lehettek az 1945 előtt keresztény-nemzeti szememben nevelt pedagógusokra, beszédesen tanúskodik egy 1952. december 28-i levél, melyben az igazolások során mondvacsinált ürüggyel kényszernyugdíjazott *Mesterházy Jenő* budai tanítóképzős tanárnak (a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete egykori titkárának) írt volt tanítványa, *N. L.*, aki akkor a Lenin Intézetben folytatta egyetemi tanulmányait: „Különbösen jól megglennék. Tantestületünk majd' csupa fiatalember. *Iskolánk ott van a Kőbányai Plébánia-templom tőszomszédságában. (Elég baj ez, mert még jobban kell küzdeni a klerikális reakció ellen.)*” (ELTE TÖFK Kt. M. J. H III. és A. I. 32.; BFL XXV. 1. b. 3670/1945. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶⁴ Az igazgató — érthető okból — nem említette, amit az ekkoriban a debreceni államosított Svetits Intézetbe járt M. I.-né hangsúlyozott 2005. tavaszi interjújában (Kapusi Ádámnak): „Még az 1950-es évek közepén sem volt letisztulva egy-egy tantárgy tartalma, tanítási mélysége. Például az irodalomé, a történelemé vagy a neveléstörténeté.”

⁶⁵ „A pedagógusi munkában mindvégig meghatározó maradt a kiterjesztett szerepvállalás” — állapítja meg a 20. század folyamatait áttekintve *Nagy Mária*. (1994. 79.)

⁶⁶ FML XXVI. 53. 9. d. 703/952., 440/953. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶⁷ FML XXVI. 53. 9. d. 87/953.; 16/954.; *Dani L.* 1989. 21–26.; *Németh R.* 1989. 35–36.; *Farkas G. szerk.* 234–235.

⁶⁸ *Dani L.* 1989. 24.

⁶⁹ *Tíz évvel korábban a történelemtanítást a „nemzetnevelés” eszközeként, „magyarságtudományként” jellemezték a Néptanítók Lapjának* vezércikkében — Szinyei Merse Jenő miniszternek az Országos Közoktatási Tanács 1943. december 1-jei ülésén mondott beszédére hivatkozva. (*Barabás I.* 1944/3. 81.)

⁷⁰ „Neveléstörténetből” kétértelmű kérdést is tartalmazott a szempontsor: „A reakció nevelési politikáját tudják-e konkrétan igazolni, vagy csak szólamokban ismerik?” (MOL XIX-I-1-g 304. d.) Vö.: *Ravasz J. – Felkai L.* 1951. 27–100.; *Tanay A. – Árpássy Gy.* 1953. 31–102.

⁷¹ Az „ideológiai államapparátus” tevékenységéről s a „direkt politikai szocializáció” mechanizmusairól lásd *Bayer J.* 1997. 240–245.; *Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 275–300.; *Szabó I.* 1991. 22–34.; *Szabó M.* 1988. 160–162.; *Berend T.* 1999. 115–118.

⁷² Lásd: az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának anyagában található „Útmutató”. (MOL M-KS-276-89/283. 130-134.)

Az 1953. áprilisi budapesti brigádvizsgálat során 44 általános és 21 középiskolában vizsgálták az ifjúság erkölcsi-politikai nevelését. „Az általános megállapítás az, hogy a politikai, erkölcsi nevelés terén még csak az első lépéseket tettük meg. Nevelőink zöme politikailag, ideológiailag kevés képzettséggel kezdte a tanévet, igazgatóink is csak a folyó tanévben kaptak komolyabb továbbképzést.” „Az ellenség hatása, különösen a klérusé, még gyakran érezhető középiskoláinkban.” „Nevelőink nagy részénél hiányzik még a pártos, szenvedélyes állásfoglalás, belső átélés a tanítási anyaggal kapcsolatban. Az »objektív« tanítási mód nem lelkesíti az ifjúságot. Ezért vannak hiányosságok a hazafias nevelés eredményeiben... *Iskoláinkban inkább politikai-erkölcsi oktatásról beszélhetünk, és nem nevelésről*” — olvashatjuk a beszámolóban. (BFL XXXV. 95. c. 217. ö. e. Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez továbbá: *Kovács József* tanulmányát a *Pedagógiai Szemle* 1952/6. számában (503.), *Sós Júlia* hozzászólását a Petőfi Kör peda-

gógusvitájában (*Hegedűs B. – Rainer M. szerk. 1992. 25–26.*), valamint a XII. kerületi tanítóképzőben lezajlott vizsgálatról az 1953. április 18-i háromnegyedévi ellenőrző értekezlet jegyzőkönyvét (ELTE TÓFK). A továbbképzések és az ellenőrzés mikéntjéről lásd: *Jóboru M. 1953.*; A Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézet 1953. április 24-i, 14-74/1953. sz. körlevelét (ELTE TÓFK 274-1953.).

⁷³ Vö.: *Donáth P. 2008.*

⁷⁴ A nagykerösi képzőről lásd: *Seri A. 1986–87. 3–85.* és *Szenczi Á. 1996. 151–162.*

⁷⁵ „A szovjet típusú társadalmakat nem lehet megfelelően ellenőrizni (bár legitímálni persze lehetne) anélkül, hogy az alattvalók szüntelenül és nyilvánosan ne tennének állandó tanúbizonyságot lelkes egyetértésükről. A tiszteletadás és egyetértés ezért számít alattvalói kötelezettségnek az uralkodó fels[ös]ég iránt.” (*Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 300.*)

⁷⁶ Előfordult, hogy lelkes végzettségű református tanárokat „a palást letételére, egyházuk megtagadására” ösztönöztek. (*Ködöböcz J. 2006. 60.*)

⁷⁷ A pedagógusok, illetve az oktatási rendszer e sajátosságáról írta Durkheim: „... az oktatási szervezet még talán az egyháznál is ellenségesebben fogad minden változást, talán még nála is konzervatívabb és hagyománytisztelőbb, mivel az a feladata, hogy az új nemzedéknek a messzi múltba visszanyúló műveltséget adjon tovább”. (Idézi: *Bourdieu, P. 1974. 68.*) S valóban: az 1951–1955 között a *sárospataki képzőbe* járt *D. E.* (2006-ban, Kádár Attilának) kijelentette: „Meggyőződésem, hogy a tanulók nagy része vallásos volt, de nem szabadott templomba járni, veszélyes következményei lettek volna. ... Az az igazság, hogy a mi tanáraink féltek a politikai dolgokba belenyúlni. Óvatosak voltak, attól féltek, hogy elküldik őket.”

⁷⁸ MOL M-KS-276-89/282. 38-41. (Kiemelés tőlem — D. P.) A pedagógusok megítélésével kapcsolatban anomáliákról lásd: *Kardos J. – Kornidesz M. szerk. II. k. 18.*; *Jóboru M. 1954. 53.* Csapdahelyzetükről Mérei Ferenc, Sós Júlia, Litván György és Kemény István szolt a Petőfi Kör pedagógusvitájában. (*Hegedűs B. – Rainer M. szerk. 1992. 22–28., 49–59.*)

⁷⁹ Az 1953. VIII. 12-i kollégiumi előterjesztést lásd: MOL XIX-I-2-k 1. d. 4. Vö.: *Kovács J. 1952/6. 501-506.*

⁸⁰ Az 1953. IX. 10-i kollégiumi előterjesztést lásd: MOL XIX-I-2-k 1. d. 2., 5. — Mindez korántsem jelentette azt, hogy ne folyt volna hatékony — igaz, nem egészen a hatalom elvárásainak megfelelő szellemű — hivatásra nevelés a képzőkben. *Demeter Endre* tanár úrnak, a sárospataki képző egykori diákjának *Ködöböcz Józsefről* (a pataki képző tanáráról, a református közélet ismert alakjáról) írt megemlékezésében olvashatjuk: „Ő első perctől kezdve nem az érettségire, hanem a tanítói pályára készített bennünket. Minden órán hangsúlyozva, hogy a tanítónak nem csupán feladata, hanem fontos küldetése is van a falvakban... a nép felemelésére irányuló hivatásszeretettel végzett munkával, önzetlen nemzetszolgálatlaltal. ... Kiszállásaink alkalmával megismerkedhettünk a faluval, az ottani emberek életével, gondoljaival, mentalitásával, vagyis azzal az életközeggel, ahová az iskola befejezése után kerültünk. Megismerkedtünk a gyerekekkel, a falusi iskolák helyzetével, a tantestület tagjaival, az iskolák felszereltségével stb.” (Vö.: *Demeter E. 1996. 6.*; *Ködöböcz J. szerk. 2003. 139–140.*)

⁸¹ „Nagyobb türelmességet kell tanúsítani vallási kérdésekben. Megengedhetetlen e téren adminisztratív eszközök alkalmazása” — mondta exopozójában *Nagy Imre.* (1954/II. 366.); Lásd ehhez: *Gergely J. 1985. 139.* és *Salacz G. 1988. 120–122.*

⁸² A Szülők Iskoláját gyakran a szülők politikai-világnézeti befolyásolására használták: a Szovjet-unió megismerésére, szeretetére, a Szovjet Filmhét vetítéseinek látogatására s a vallásos világnézettel szembeállítani szándékozott „természettudományos világkép” terjesztésére. (Lásd, pl.: *BKMÖL XXVI. 65. 2. d. 617/1949., 3. d. 166/1950.*)

⁸³ Korábban gyakran kényszerítették a pedagógusokat a szülők szemében okkal-joggal ellenszenves tevékenységre. Családlátogatásairól „hangulatjelentésekben” kellett beszámolniuk. A kalocsai tanítóképző igazgatója pl. 1951. december 6-án a következőt jelentette a városi tanács oktatási

csoportjának: „jelentem, hogy a tanítóképző és a vele kapcsolatos gyakorló általános iskola nevelői december 5-én 48 családot látogattak meg. Beszélgettek Rákosi Máttyás elvtárs beszédéről, a jegyrendszer megszüntetéséről és a bérek felemeléséről. Nagy meglepéssel fogadták a mezőgazdasági termények szabad forgalmát. Különösen örültek a jegyrendszer megszüntetésének. Elmondták, hogy az utóbbi napokban mit vásároltak: ruhát, élelmet. Bizalom és szeretet megnyilvánulása mutatkozott meg a szülőknél a Párt és Rákosi Máttyás elvtárs iránt. Különösen meglepéssel vették a családi pótlék rendezéséről szóló rendelkezést. Ez a nagy anyagi könnyítést olyan lelkesedést és hálát váltott ki a szülőkből, hogy megígérték: munkahelyeiken jobb munkát végeznek, és népi demokráciánk igaz szeretetére nevelik gyermekeiket.” (BKMÖL XXVI. 65. 4. d. 593/1951.)

1952. június 6-án Jóboru Magda, a miniszter első helyettese, a Begyűjtési Minisztérium felszólításának engedve „hozzájárult” „a nevelők cséplési és körzeti ellenőri beosztásához”. A megyei tanácsok oktatási osztályainak írt körlevelében „hathatós támogatásukat kérte a Begyűjtési Minisztérium helyi szerveinek”. Felhívta figyelmüket egyrészt a június végén megadott keretszámokban megjelölt számú nevelő „biztosítására”, másrészt kérte, hogy az illetékes „az ellenőrök kijelölésénél vegye figyelembe a nevelők fontos nyári elfoglaltságát (továbbképzés, nyaraltatási akció stb.)”. (MOL XXVI-II-b/1. d. 1417-0618/1952. I. sz.) Rendszeres volt a pedagógusok békekölcsön-agitációra való mozgósítása is.

⁸⁴ Az 1953. szeptember 24-i kollégiumi előterjesztést és az október 1-jei jegyzőkönyvet lásd: MOL XIX-1-2-k 1. d., 4., 1. (Kiemelés tölem — D. P.) A hittanbefrások problémájához lásd: MOL M-KS-276-91/126 ö. e. 2–7., továbbá Nagy P. T. 1998. 23.; Beránné N. É. – Kajári E. 1989. 144–147.; Salacz G. 1988. 123.; Köbel Sz. 2005. 47. és 125–126.

⁸⁵ Nagy I. 1954/II., 358–359.

⁸⁶ 1953 második felében az 5224 tsz.-ból és tszcs.-ból 688, 1954-ben 225 oszlott fel. 376 ezer főre tehető taglétszámuk 1953 második felében 126 ezerrel, 1954-ben 20 ezerrel csökkent. Földterületük az 1953. júniusi 1620 ezer hektárról az év végéig 477 ezer, majd a következő évben további 61 ezer hektárral csökkent. (Gergely J. – Izsák L. 2000. 350.) Ily módon a szövetkezetekből 140 ezer család vált ki, a családok 18%-a, s a közösen művelt földterület aránya 24%-ról 16,7%-ra csökkent. (Pál J. 1996. 496–497.)

⁸⁷ 1953 decemberében Hegedűs András miniszterelnök-helyettes előterjesztése nyomán az MDP KV és a Minisztertanács határozatot hozott a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. Nagy Imre 1954. január 23-án az új év feladatait vázolta a parlamentben: „Oktatásunkban a legnagyobb erőfeszítéseket és anyagi áldozatokat az általános iskolák fejlesztésére kell fordítanunk. ... A pedagógusok, elsősorban a falusi és tanyai tanítók anyagi problémáival is foglalkozik a kormány.” (1954/II. 460.) Az ÁEH illetékesei a papságot, az egyházakat is rendszeresen „mozgósították” a termelőszövetkezetekkel, illetve az éppen aktuális mezőgazdasági munkákkal kapcsolatban. Lásd: Balogh M. – Gergely J. 1993. 305–307.; Pál J. 1995. 75–88.

⁸⁸ Különös „gyöngyszeme” a cikknek: a sándorfalvai általános iskola 25-30 tanulója által „a Micsurin-szakkörön belül alakított Vörös Október tsz-t” s annak tevékenységét ajánlotta olvasói figyelmébe. A termelőszövetkezetekkel kapcsolatosan lásd: Gyarmati Gy. 1996. 182–184. és Csonka E. 1981. 365–366.

⁸⁹ A budai képző hajdani tanulója (1953–1957-ig), Kozma Tamás professzor visszaemlékezése szerint: „A tanító mint a falu lámpása... Ezt nagyon okosan, szisztematikusan és hatékonyan csinálták, úgyhogy négy év alatt elég sok minden ragadt az emberre.” (Szabó Ildikó interjújából).

⁹⁰ A kormányzat által szükösen csepegtetett „olajról” Barla-Szabó Ódön (1981. 29.) megállapította: „A pedagógusok havi átlagbére ebben az időben még 34%-kal alatta maradt az 1938. évi színvonalnak, a középiskolai tanárok fizetése pedig a felét sem érte el az utolsó békeév átlagosan 314 pengőnyi jövedelmének...” Vö. Gyarmati Gy. 1996. 187–188.; Beránné N. É. – Kajári E. 1989. 93–95.

- ⁹¹ A tanítók „társadalmi-politikai munkára” való felkészítését a képzők pedagógiai kurzusain is szorgalmazták. V. ö.: *Jeszipov, B. N. – Goncsarov, N. K.* 1950. 331–335. és 388.
- ⁹² Az aktuális hatalom által preferált „tisza fény” sugárzásában való közreműködés és „a falu lám-pása olajának” összekapcsolása újra és újra előkerült a 20. századi magyar oktatástörténetben. Közel negyedszázaddal korábban pl. az akkori legnagyobb tanítói kört reprezentáló *Nemzetnevelés* (a katolikus népiskolák és tanítóegyletek hivatalos lapja) 1930. március 1-jei vezércikkében, miután felajánlotta a katolikus tanítóság hathatós közreműködését az iskolákban is jelentkező „bolszeviki izgatás” és a németiség körében tapasztalható „nemzeti egység elleni” felbujtás elleni harcban, hozzátette: „csak azt kérjük a kultuszminiszter úrtól, a tanfelügyelőségektől, a közigazgatási hatóságoktól, legyenek hathatós támogatói, segítői a tanítóságnak nemzetépítő munkájában. Igaztalan támadásoknál *legyenek a tanítók védői, jogos kérelmeiknek szószólói, sérelmeik orvoslásának... megértő előmozdítói, a keserűségek, a fájdalmak, a panaszok megszüntetői.*” (*Tíz esztendő* 1930/5. 66. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁹³ Lásd ehhez: *Kovács J. és Scheitz A.* 1954.; *Knausz I.* 1994. 135–136.
- ⁹⁴ A falusi tanító szerepével kapcsolatban megfogalmazott társadalmi-politikai elvárások valószínűleg túlzottaknak bizonyultak. Erre — vagy a néprajzkutató *Szuhay Péter* szemléletére — utalhat, hogy a magyarországi falvak életmódjának változásáról írt tanulmányában említést sem tesz „a nemzet napszámosságainak” szerepéről. (1996. 714–717.)
- ⁹⁵ MOL M-KS-276-54/272. ö. e. „A közoktatásügy kérdései” című — Rákosi Mátyás iratai között fennmaradt —, 1953. október 7-i előterjesztést lásd: MOL M-KS-276-65-341. 40-43. — A tanítókkal kapcsolatos elvárások között korábban is hangsúlyosak voltak a politikai természetű elvárások. Az akkorra már nyugdíjazott szegedi katolikus tanítóképző intézeti igazgató, *Becker Vendel* „A katolikus iskolaügy a demokratikus Magyarországon” című munkájában — a 20. század első évtizedeiről — olvashatjuk: „A magyar községi és hitvallásos iskolák rohamos... átlamosításának politikai okai voltak. *Minden kormány a tanítóság révén törekedett politikai kormányrendszerét állandósítani. Jaj volt annak az állami tanítónak, ki más véleményen volt, mint tanfelügyelője, vagy éppen minisztere! Büntetésből áthelyezték, kegyvesztett lett. A választások alkalmával — különösen tanyán — ő volt a kormányzati kortes, és ha a kormánypárti jelölt nem kapta meg a szavazatok többségét, őt okolták.*” (*Becker V.* 1947/1. 50. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁹⁶ *Kovács József* miniszterhelyettes két évtized múltán úgy emlékezett, hogy „1953 nyarán a párt Központi Titkárságán — a betegeskedő Révai József helyett — *Farkas Mihály* foglalkozott a közoktatás kérdéseivel. Még miniszterhelyettesi minőségemben (tehát 1953 októberé előtt — D. P.) vele beszéltem meg a *tanítóképzés fejlesztésére* készített javaslatunkat, melyben a képzési időnek négy évről öt évre történő emelését terjesztettük elő. A döntés pontosan az ellenkező irányban született meg; *Farkas Mihály* a képzők közel felének (köztük olyan nagy múltú intézeteknek, mint a pápai, a nagykőrösi, a soproni tanítóképzőnek) azonnali hatályú megszüntetését rendelte el.” (1978. 104.) A tanítóképzők visszafejlesztésére vonatkozó döntés csak 1954. június 11-én került kormány elé, s a Politikai Bizottság is csak július 14-én vetette el a képzési idő fel-emelésére vonatkozó javaslatot is. Igaz viszont, hogy már 1954 április elején telefonon értesítettek a leépítésre szánt intézményeket — így a nagykőrösi tanítóképzőt — arról, hogy szeptembertől nem nyithatnak tanítóképzős osztályt. (*Donáth P.* 2001. 105-109.)
- ⁹⁷ 1957. október 8-án, az Országgyűlés Kulturális Bizottságnak ülésén — tanítóképzős diák és tanári tapasztalatokkal rendelkező — *Nagy Sándor* utalt az 1953-ban történetekre is: „Amikor először, 1953-ban ilyen jellegű kérdések felmerültek, akkor *felmerült egy gondolat, hogy öt éves képzés nem elegendő, hatévesre van szükség. Abban az időben magam is ezen az állásponton voltam, tekintettel arra, hogy az öt éves időszakban semmiképpen sem lehetett a tantervek komoly javítására gondolni.*” (OGYL C-IV-10. 5. jegyzőkönyv.)
- ⁹⁸ Ez a gond sem volt új keletű. Közel négy évtizeddel korábban *Szabó Adolf* a tanítóképzők 1911. évi tantervéről elmélkedve leszögezte: „*le kellene mondanía az államnak a tanítói erővel üzőtt*

uzsoráskodásáról, zsákutcába kergetvén bele, elzárva előle a haladás minden útját, az előrejutás minden lehetőségét. ... Ne ringassa magát az állam vagy bármely más társadalmi közösség is abban a hitben, hogy az egyénnel űzött eme, ne mondjuk: visszaélés, hanem rövidlátás nem bosszulja meg magát magán a közösségen... letörlik minden igyekezetük, elfásulnak, közönybe fúlnak” — figyelmeztetett az akkor ambiciózus fiatal tanító. (1911/10. 349–350. Kiemelés tőlem — D. P.) Nem sok eredménnyel. Erről tanúskodik a négy évtized elteltével — az ötvenes évek elején — tanítói pályára került *P.-né T. Gy.* (2006-ban, Sárközi Diánának adott interjújában): „Ha valaki, mint én is, kikerült egy 6-700 lelkes faluba tanítani, attól elvárták — de boldogan csináltuk is, mert örültünk, hogy állásunk van —, hogy minden tanításon kívüli pluszmunkát társadalmi munkában végezzük. Nekünk kellett menni állatot számlálni, tojást begyűjteni, népszámlálni, kultúrmunkát végezni. Színdarabot készítettem: egy este a fonóban, 2 órás műsor lett... Pestre hívtak énekelni (Rábai Miklós), utána sok felkérést kaptunk, bányásznapon, stb. díjakban is részesítettek.”

⁹⁹ Az 1953. októberi értekezlet jegyzőkönyvét és a róla készült jelentést, javaslatokat lásd: MOL M-KS-276-89/282. 46-89., 90-96., 97-99.; Az október 10-i javaslatot lásd: MOL M-KS-276-89/283. 124-129., valamint *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 7-11. (Kiemelések tőlem — D. P.)

¹⁰⁰ „A klasszikus rendszer anatómiájáról”, s ezen belül a koordinációs, illetve tervezési-szabályozási viszonyokról, a „rendszerrel szervezett irracionális” mechanizmusairól lásd: *Kornai J.* 1993. 65-159.; *Bauer T.* 1978. 87-107.; *Berend T.* 1999. 104-111.; *Bihari M.* 1996. 19-34.; *Gyarmati Gy.* 1996. 177-183.; *Krausz T.* 2007. 122-144.; *Rév I.* 1988. 658-665., 1996. 147-148.; *Szalai E.* 2007. 53-61.; *Szigeti P.* 2007. 13-43.; *Valuch T.* 1998. 460-462.; *Wiener Gy.* 76-91.

¹⁰¹ *Urbán K.* 1981. 63-65.

¹⁰² Sajátos eszközöket használtak ennek érdekében. A 8472-0193/1952. IV. sz. OM-utasításban intézkedtek a diáksapka középiskolai bevezetéséről. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya 847-27-9/1954. számú, az igazgatóknak írt levelében leszögezte: „A fegyelem biztosításának és a kollektív szellem erősítésének komoly elősegítője a diákegysapka, ezért kérem, hogy a diáksapka és a sapkajelvény bevezetéséről szóló rendeletnek szerezzen érvényt.” (BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 120/1954. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰³ MOL XIX-I-2-k 1. d. 2.

¹⁰⁴ Márpedig minden eszközt bevetettek a „lemorzsolódás elleni harcban”. A *kalocsai tanítóképző igazgatója pl. 1952 januárjában levelet írt az órákat nem látogató növendékek lakhelyén illetékes községi tanácsi VB-elnököknek*: „Értesítem, hogy intézetünk alább felsorolt tanulói hosszabb ideje nem látogatják az előadásokat. Kérem — a lemorzsolódás megakadályozása érdekében — nevezetknél családlátogatást végeztetni, a szülőket a továbbtanulás fontosságáról meggyőzni szíveskedjék. A látogatás eredményét és a felmerülő eseteleges nehézségeket mihamarabb közölni szíveskedjék.” (BKMÖL XXVI. 65. 4. d. 5/1952.)

¹⁰⁵ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 13.

¹⁰⁶ A hat évtizeddel korábbi állapotról lásd pl.: *Sebestyén Gy.* 1896. 61-65. és 88-90.

¹⁰⁷ *Tanítóképzésünk...* 1953. — A levélírók problémáiról némi képet nyerhetünk a tanári értekezlet ránk maradt jegyzőkönyve alapján. A *nagykőrösi tanítóképző 1953. szeptember 23-i nevelési értekezletén ugyanis* „a tanévkedvet tapasztalatait és az ebből adódó feladatokat” tárgyalták. ... *Dr. Juhász Béla* tanulmányi vezető beszámolt az egyes tárgyakkal kapcsolatos problémáikról: „*Lélektan.* A tantárgyban támaszkodni kellett volna az általános iskolában tanított, idegrendszerre vonatkozó ismeretekre, ez azonban olyan csekély volt, hogy az anyagot újra fel kellett dolgozni. A későn érkezett irányító tanmenet zökkenőt okozott az anyag feldolgozásában. A tankönyv anyaga nagy és nehéz, meghaladja a tanulók szellemi képességeit. *Logika.* Új tantárgy: megtanulása szokatlan nehézséget okoz, mert a tanulók szó szerint akarják megtanulni, így azonban nem tudnak megbirkózni az anyaggal, mert 1-1 órára meglehetősen sok szöveg jut.

Nehézséget okoz, hogy nem szemléltethető az új ismeret, s az is, hogy ismétlődő részek újra meg újra meg újra előfordulnak, ami nem egyszer eltéríti, visszahúzza a tárgy mondanivalójától a tanulót. [A Pest Megyei Levéltárban őrzött példányra valamely felsőbb szerv képviselője kézzel ráírta: leendő pedagógusoknak feltétlenül szükségük van mindkét tárgyra, részletesebben is. Meg kell könnyíteni az anyag megértését.] ... *Tanítástan*. A tantárgyat a tanulók (II. o.) lelkesen tanulják, kellően el is sajátítják az anyagot. Sajnos a tankönyv stílusa miatt is a tanulók többsége a szöveg szó szerinti bevesésére törekszik, tudásuk emiatt papírízű. Majd az októberben meginduló egyéni gyakorlóiskolai látogatás hozzásegíti őket a tanítottak teljesebb átéléséhez. *Nevelés-történet*. Az irányító tanmenet nem adja világosan, hogy a magyar vagy az egyetemes nevelés-történettel kezdődjék a tanítás. A társadalmi háttér meglehetősen hiányos, így nehéz megérteni 1-1 kornevelésének történeti jellegét.” Majd a hozzászólások során a szaktanár *Csikai Pál* felvette, hogy „*a mezőgazdasági ismeretek* c. tantárggyal kapcsolatban problémák merültek fel: hatalmas anyag, s rengeteg új fogalom. A helyszínen kellene ismertetni a fogalmakat, rengeteg kirándulásra lenne szükség. [Ráírt megjegyzés: Tanulmányi kirándulás formájában nem sokat, de lehet.]”

Zilahi Lajos igazgató a november 4-i első negyedévi értekezleten — Rozsondai Zoltán OM- főelőadó jelenlétében is — megismételte: „az óraterv és a tanterv zsúfolttá tette a képzés időtartamát, a tankönyvek súlyos megterhelést jelentenek a növendékeinknek, mert komoly tartalmú anyagot heti 1-2 órás tantárgyanként feldolgozni. Az általános iskolai végzettség nem minden növendéket tesz alkalmassá arra, hogy a tanítóképzőben zökkenő nélkül folytathassa tanulmányait. A nevelők előtt álló nehézségekkel és a tanulók túlterhelésével részletesen foglalkozott a pedagógiai munkaközösség. A helyzet elemzéséről és javaslatairól jelentést tett az OM-be, és beszámolt a Nevelők Lapjában is.” (PmL NKO XXVI-2-a. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁸ BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 463/1953. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁹ ELTE TÓFK 774 és 780–953.; lásd ehhez: *Bálint B.* 1954. 3.

¹¹⁰ A 847/8532-20/1953. IX. OM számú körlevél lásd: ELTE TÓFK 898–953. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹¹¹ Rozsondai Zoltán egykorú feljegyzésében olvashatjuk: „A tanítóképzés színvonalának emelése érdekében a minisztérium új tantervet adott ki 1953/54. tanévre. ... Az évkedzeti tapasztalatok azt mutatják, hogy... a tanítóképzés négyéves kerete, úgy látszik, nem ad lehetőséget a tanítói hivatás megfelelő betöltéséhez szükséges kultúranyagnak komolyabb megterhelés nélkül való elvégzésére. *Ez... ismételtelen felveti a tanítóképzés időtartamának kérdését. Meg kell vizsgálni, hogy elegendő-e a jelenlegi négy év a tanítóképzés célkitűzéseinek eredményes megvalósítására.*”

¹¹² Az OM Kollégiuma 1954. február 18-i értekezletének jegyzőkönyvéből. MOL XIX-I-2-k 2. d. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹¹³ *Kovács J.* 1978. 104. — Kovács József ez irányú elképzeléséről, tevékenységéről lásd bővebben: *Donáth P.* 2001/2. 81–83.

¹¹⁴ Az új tanterv következtében a tanítóképzős osztályok „heti óraszám 36–40 volt. Az egyéb óraterven kívüli (MHK, sportkörü, szakköri stb.) munkát véve alapul, a IV. osztályos tanulók heti elfoglaltsága — csak napi kétórai tanulási időt számítva — 60 órára emelkedett. A tarthatatlan túlterhelés csökkentése érdekében a... tanév második felére mind a tantárgyi óraszámot, mind a tanítási anyagot csökkentettük” — írták a minisztériumi illetékesek 1954 áprilisában. (M-KS-276-89/300. ó. e. 230.)

¹¹⁵ Évtizedekkel korábban is hasonló helyzet alakult ki az 1903-as tanítóképzős tanterv és a különböző társadalmi elvárásokra felkészítő kurzusok, tanfolyamok bevezetése során. *Köveskúti Jenő* 1908. január 5-én a tanítóképző akadémiák felállítására vonatkozó tervezetével (4+2 év) lepte meg a tanítóképzős tanárok egyesületének közgyűlését, mivel úgy vélte, hogy az „összeszűfolandó nagy, de értékes anyag négy év alatt nem lesz feldolgozható, hogy rövid idő múlva a kere-

tek bővítésére lesz szükség, ha tanítóképzésünket visszafejleszteni nem akarjuk. *Tudta... hogy a nép szociális érdekeit szolgáló eszmék és védő intézmények bebocsátást fognak követelni a legtipikusabb és legmagasabb fokú népnevelési intézetben. [Sic!] Hogy a folyton növekvő tartalom okvetlenül ki fogja tágítani, feszíteni a kereteket, vagy maga a tartalom fog összezsugorodni.*” (173. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹¹⁶ Vö.: *Koselleck R.* 1994., *Riceour P.* 1967.; *Mannheim K.* 1996. 172.; *Hoffer E.* 1999. 63–93.; *Schmitt, C.* 2002. 19–25., 160–162.; *Gedő É.* 2007/1. 88–89.

¹¹⁷ ELTE TÓFK 897–953. (Kiemelés tőlem — D. P.)

Állásfoglalásukat az 1954. február 1-jei, az OM képviselőjének részvételével tartott tanári értekezleten nyomatékosították: „a jelenlegi képzésünkkel nem tudunk olyan tanítókat nevelni, akik alkalmasak a kormányprogram kulturális részének megvalósítására. A négy év nem elég alapos pedagógiai és tantárgyi ismeretek elsajátítására. Kívánatos... hogy az ötödik évet a növendékek a tanítóképzőben töltsék, komoly munkával. ... [Ezért] szükségesnek látjuk, hogy kormányunk az 5. évre gyakorlatra küldött növendékeket visszahozza az iskolába.” (ELTE TÓFK 100-1954.); lásd továbbá: *Csete Gyulának* a Nagykőrösi Tanítóképző vezető tanítójának hozzászólását (1954. 131.).

¹¹⁸ Az OM Kollégiumának 1953. október 29-i értekezletéről lásd: MOL XIX-I-2-k 1. d.

¹¹⁹ Az MDP KV 1953. december 23-i üléséről lásd: MOL M-KS-276-53/89.; *Ladányi A.* 1988. 210.

¹²⁰ MOL M-KS-276-89/313. ö. e.

¹²¹ *Jóboru M.* 1954. 49.; Vö.: *Andor M.* 1987. 48–51.; *Kardos J.* 2007. 77–79.

¹²² 1954. január 5-én *Békési Lajos* a Személyzeti Főosztály Iskolai Osztálya nevében előterjesztést tett a miniszternek „az 1953–54-es tanév munkaerő-gazdálkodásának tapasztalatairól és az 1954–55-ös iskolai év munkaerő-gazdálkodásának feladatairól”. Ebben számításokat közölt a várható elhelyezési nehézségekről, s egyben javaslattal élt „a feleslegesként jelentkező nevelők elosztására”:

„a) A norma szerinti szükséglet kielégítése után, igényen — normán — felül is helyezhessünk el gyakorlóéveseket az iskolákhoz. (Ellenkező esetben lesznek olyanok, akiket egyáltalán nem tudunk elhelyezni...)

b) *Tanítójelöltek 2-3 tanulócsoporthoz is kerülhessenek, gyakorlóévüket ne csak 4. tanítóként tölthessék.* Ezzel megkönnyítenénk az iskolafejlesztési terv teljesítését.

c) Javasoljuk, hogy azokat a képesítés nélküli nevelőket, akik nem felelnek meg, és akik oklelészerzésben nem vesznek részt, a megyei oktatási osztályok a tanév végén mentsék fel.

d) A nevelőigények kidolgozása után előfordulhat az, hogy minden végző számára munkahelyet biztosítani nem tudunk és így szükségszerű *lesz a vidéki önálló tanulócsoporthoz tartás létszámhátárának 61 főről 51 főre való leszállítása is.*” (MOL XIX-I-2-m-18/1954. 9. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹²³ 1954. január 18-án *Zsoldos Sándor* egészségügyi miniszter vezetésével értekezletet tartottak, melyen *Kiss Gyula* miniszterhelyettes az OM nevében javaslatot tett 600-800, 1954-ben végző óvónő átadására az Egészségügyi Minisztériumnak (bölcsődék, gyermekápolók, gyermekgondozók, védőnők) — átképzéssel. (MOL XIX-I-2-m-109/1954. 9. d.)

¹²⁴ MOL M-KS-276-89/313. ö. e.

¹²⁵ MOL M-KS-276-89/313. ö. e. 57.; vö.: *Knausz I.* 1994. 156.

¹²⁶ MOL XIX-I-2-k 2. d.

¹²⁷ MOL XIX-I-2-b 2. d. Az egységes tanárképzés problémája ekkor, majd 1957-ben is összekapcsolódott a tanítóképzés reformjával, olyannyira, hogy az utóbbi alkalommal úgy tervezték, az egyetemre kerülő tanárképzés helyére néhány helyen felsőfokú tanító- és óvónőképzőket telepítenek. Az egységes tanárképzés ma is napirenden van, a bolognai folyamatban helyet talál a tanítóképzés is. (Lásd pl.: *Báthory Z.* 2003/1–2., 2004/8.; *Bollókné P. I.* – *Hunyady* 2003/7–

8., *Hunyady Gy.* 2003/1–2.; 2004/1., *Hunyadyné* 2004/1.; *Ladányi A.* 2003/1.; *Ladányi A. – Szőke K.* 2004/3. 412–413.; *Falus I.* 2004/3.; *Polónyi I.* 2004/3.)

¹²⁸ *Kálmán György* javaslataiban tartalmi és anyagi megfontolásból egyaránt az ötéves tanítóképzés visszaállítása és a 48-ból kb. 30 tanítóképző fenntartása mellett érvelt. (MOL M-KS-276-89/300. 24-30.; MOL M-KS-276-89/313. 5–11., 20–23.) *Füszfás Jenő* 1954. február 19-i számításaiban nem kalkulált az ötéves tanítóképzés lehetőségével, ezért adatsora akkoriban nem szolgált érdemi döntés alapjául. 1956-ban azonban az általa vázolt pénzügyi logikával érveltek a 4+2 éves tanítóképzés gazdasági racionalitása mellett. MOL M-KS-276-89/313. 13–18.

¹²⁹ *Farkas Mihály* KV-titkárként 1953. szeptember 30-tól felügyelte az 1954. július 5-ig a közoktatás kérdéseivel is foglalkozó Agitációs és Propaganda Osztályt, majd azt követően az alosztályból önállósult Tudományos és Kulturális Osztályt (is). (*Rákosi S.* 1964. 39–40.; *Nyíró A. szerk.*, 1989. 125., 135.)

¹³⁰ A tanteremhiány döntően befolyásolta a nyolcosztályos általános iskola gyakorlati megvalósításának ütemét, a tanulócsoportok lehetséges számát s így a szükséges pedagóguslétszámot; nagymértékben lekötötte az Oktatási Minisztérium rendelkezésére álló szűkös erőforrásokat. Az OM Kollégiumának 1954. szeptember 23-i értekezletén arról tárgyaltak, hogy az *első ötéves terv során* kb. 1300 tanterem készült — amiből tényleges növekménynek csak 1000 tekinthető —, míg a tanulócsoportok száma 5000-rel nőtt... Még az 1954. évi felújítási keretért is harcolni kellett a PM képviselőivel, akik az előző évnek 80%-át, 92 millió forintot ígértek, ám csupán 65 milliót szándékoztak rendelkezésre bocsátani. A vitában ezúttal is a PM erőfölénye érvényesült: egy november 20-i előterjesztés végül is 69 millió forint felújításra fordításáról adott számot s arról, hogy az 1954-re tervezett 500 tanterem helyett 308 készült el. 1955-re pedig csak 286 osztályterem megépítését tervezhették, de még ahhoz sem látszott biztosítottak az építési kapacitások. 1954-ben az általános iskolák fejlesztésére — a júliusi csökkenések nyomán — csak 84 millió forint, a teljes keret 41%-a, 1955-ben pedig a tárca 116 millióra csökkent beruházási keretének 56,7%-a, 65,8 millió forint került felhasználásra. Így azután nem világos, mire utalt az országgyűlés költségvetési vitájában Erdey-Grúz miniszter, amikor 1955. április 20-án arról szólt, hogy „ebben az évben 416 tanterem építését terveztük, de bízunk abban, hogy helyi segítséggel további tantermeket juttathatunk iskoláinknak”. (MOL XIX-I-2-k 3. d.; *Kardos J. – Kornides M. szerk.* 1990. II. 63.; *A falusi...*, 1954. 406.; *Szabad Nép*, 13. évfolyam 110. sz. 2.) — 1956. január 18-án „Az általános iskolák helyzetéről” a Minisztertanács számára készített jelentésben Erdey-Grúz Tibor arról számolt be, hogy „az iskolahálózat... nem fejlődött kielégítően, mert nem tudtuk megfelelő arányban biztosítani a tárgyi feltételeket. Növelni kellett a meglévő tantermek kihasználtságát (1950-ben 6500, jelenleg több mint 11.000 tantermet használnak reggeltől estig, az összes tantermek 43%-át). Bérlet és igénybevétel útján sokszor nem megfelelő helyen és épületben kellett szükségtantermeket biztosítani (ezek száma jelenleg 2249). ... A tanulók egyre nagyobb száma szellőztelen, levegőtlen, kellő világítás nélküli termekben, sok esetben életkorának nem megfelelő, egészségtelen padokban tartózkodik. Reggeltől estig használt tantermekben tanul jelenleg kb. 760.000 tanuló (össztanulók 60%-a), szükségtermekben pedig kb. 100.000 tanuló. ... A következő években tovább súlyosbítja a tantermi ellátottságot, hogy a II. ötéves terv időszakában szokatlanul nagyszámú, kb. 200.000 tanuló elhelyezését kell biztosítani, ami kb. Budapest tanulólétszámának felel meg” — jelentette a miniszter. (MOL XIX-I-2-m 30. d. 0021/6/1956.) Ezért — a második ötéves terv tárgyalásai folyamán — 1956. április 22-én *Jóboru Magda* Gerő Ernőnek írt feljegyzésében, 29-én pedig a miniszter már az OT által prognosztizált 4100 helyett 4500 tanteremről harcolt, kevés eredménnyel. (MOL XIX-I-2-n 7. d. 471/1956. és M-KS-276-91. 120. ó. e. 1–2.) Június 16-i, Antos Istvánnak írt levelében — a tervtárgyalás harmadik fordulójában — *Erdey-Grúz Tibor* az uralkodó „bázisszemlélettel” szemben nyomatékosan leszögezte: „Az általános iskolákra fordított 260 millió Ft annyira alatta maradt a szükségleteknek, hogy az I. ötéves terv kezdetén a tantermek 25%-ában taní-

tottunk délelőtt-délután, ma 43%-ában. ... [A]z általános iskoláknál nemcsak a nagymérvű lemaradást kellene pótolni, hanem az I. öt éves terv 15.000-res tanulólétszám-növekedésével szemben közel 200.000-rel több gyermek oktatásáról kell gondoskodnunk. ... A 4500 tanteremre vonatkozó igényünket fenntartjuk, tekintettel arra, hogy a jelenlegi színvonal tartásához 5500 tanteremre lenne szükség. A 4100 tanterem biztosítja ugyan a tanköteles korú gyermekek beiskolázását, fokozódik azonban az iskolák zsúfoltsága, és több mint 2000 szükségstanteremben fogunk tanítani” — érvelt a miniszter. (MOL XIX-I-2-m 25.d. 121/1956. Kiemelés tőlem — D. P.) S bár hosszas viták és *Benke Valéria* egy parlamenti felszólalása nyomán — a tervezés során — végül is az utóbbi számot sikerült elfogadtatni, a helyzet valójában alig változott. *Knausz Imre* adatai szerint 1955 és 57 között — a különböző terv-variánsokban szereplő évi 1-2 ezer helyett — átlagosan csak 307 tanterem készült. (1994. 142–143. Vö.: *Andor M.* 1987. 35–40.; *Kelemen E.* 2007. 220–221.)

- ¹³¹ MOL M-KS-276-89/313. 31-40.; MOL XIX-I-2-b 2. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) Az anyagra a pártközpont valamelyik illetékese ráírta: „és mi lesz, ha újra szükség lesz az iskolák rohamos fejlesztésére? Akkor újra valami átmeneti szükségintézkedés, mint a 2 éves pedagógiai főiskola? — Ideje volna már rátérni az átgondolt, alapos, perspektivikus tervezésre...” Vö.: *Kozma T.* 1985. 50–60. és 221–225.; *Lukács P.* 1988. 6–10.
- ¹³² Márpedig e problémák elég nagy figyelmet keltek akkoriban. *Temesi Alfréd*, a Fővárosi Tanács X. Osztályának vezetője — a Budapesti Pártválasztmány közoktatásra vonatkozó határozata végrehajtásáról a VB számára írt, 1954. március 8-i jelentésében — beszámolt arról, hogy „a pedagógusképzésben megállapított hiányosságok csökkentése, a pedagógus-hivatástudatra való eredményesebb nevelés érdekében ankétot szervezünk valamennyi közép- és felsőfokú nevelőképzéssel foglalkozó intézmény és a fiatal pedagógusok részvételével. A tapasztalatok gyűjtését már megkezdtük, majd az ankét után az érdekeltekből álló bizottság a pedagógusképzésre javaslatot dolgoz ki.” (MOL XIX-I-2-m 11. d. 611/1954.) Sajnos a bizottság jelentését eddig nem sikerült megtalálni. Vö.: *Faragó L.* 1954. 248–249.
- ¹³³ Az előterjesztők aligha sejtették: egy gondolatmenetükkel rokon elképzelés már két évtizeddel korábban napvilágot látott a *Tanítók Szövetsége* lapjain. *Gömbös Gyula* miniszterelnök ugyanis — *Hóman Bálint* kultuszminiszter kb. húsz tanítóképző leépítésére vonatkozó „racionalizálási” javaslatain (talán *Imrédy Béla* pénzügyminiszter ösztönzésére) túllépve — a főrendiház ülésén, az 1933–34. évi állami költségvetésről szólva, a felesleges intézmények példájaként a tanítóképzőket említette, kijelentve: „Hatvankét tanítóképzőnk közül csak tizenötre van szükség.” Ehhez — a tanítóság véleményének hangot adva — cikkében *Bozsik Béla* hozzátette: „ha... a tanítóságot magasabb rendű tudással kell az életre felszerelni, mint amennyit a mai [öt éves — D. P.] tanítóképző nyújt, akkor nem lehet megelégedniük... azzal, hogy a meglévő tanítóképzők számát 62-ről 15-re csökkentik, hanem haladék nélkül meg kell csinálniuk [Sic!] a főiskolai tanítóképzést, mert a magasabb színvonalú nemzeteveléshez elegendő tudást kizárólag csak ez adhat a tanítóknak”. (1933/13-14. I. Kiemelés tőlem — D. P. vö.: OSZK Kt. 15. f. 48. és 736. sz.)
- ¹³⁴ *Kardos – Kornidesz szerk.* 1990. II. 199–201. (Kiemelések tőlem — D. P.) Vö.: *Szabó A.* 1911/10. 348–349.
- ¹³⁵ Az anonim dokumentum szerzőségére vonatkozó megejegyzéseket lásd a Rozsondairól szóló tanulmány 7. fejezetének megfelelő jegyzetében. Az előterjesztés szövegét lásd: *Rozsondai Z.* 2004. 204–208.
- ¹³⁶ Kiemelések részben tőlem — D. P.
- ¹³⁷ A tanítóképzésért felelős OM-ügyosztály által felvetett javaslatok értékeléséhez használhatta *Bence Gyula* a *Fűszfás Jenőtől* kapott 1954. február 19-i számításokat, melyekben a tervosztály — az ilyen irányú felkérés hiányában — nem kalkulált az öt éves tanítóképzés lehetőségével. MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 13–18.

- ¹³⁸ MOL M-KS- 276-89/313. ő. e. 49.; *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II k. 199–202. Vö.: *Kozma T.* 1985. 50–61. és 221–233.; *Lukács P.* 1988. 6–16.
- ¹³⁹ Pedig hat évvel korábban még igen komoly remények/illúziók fűződtek a szükséges pedagóguslétszám s az ehhez kiképzendő nevelők számának tervezhetőségéhez. A IV. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Nevelőképző Munkaosztályának 1948. június 30-i határozati javaslata a legelső pontban leszögezte: „A munkaosztály feltétlenül kívánatosnak tartja, hogy a *tervgazdálkodás* a nevelőképzés minden területén érvényesüljön. Időről időre a gazdasági élet tervgazdálkodásával összhangban a kultuskormányzatnak meg kell állapítania a nevelőintézmények fejlesztésének tervét és ennek megfelelően a nevelői szükségleteket. A nevelői pályára jelentkező ifjúságot ennek megfelelően kell a különböző nevelőképző intézetekbe irányítani.” (PIL SZKL 44. f. 47. d. 374. dosszié 1948–1949.)
- ¹⁴⁰ MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 69–72.
- ¹⁴¹ E tervszámokra való „támaszkodásra” — változékonyságuk okán —, nem is volt lehetőségük, hiszen például „1952-ben az ötéves tervet Magyarországon 472-szer írták át, az évest tervet pedig 113-szor” — közli *Rév István.* (1996. 147.)
- ¹⁴² A tervezéssel kapcsolatos anomáliák, nehézségek kísérték ekkoriban a szakmunkás-, ill. a technikusképzést is. Lásd: *Darvas P.* 1983–84. 69–75.
- ¹⁴³ MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 60–68.
- ¹⁴⁴ *Balogh S.* 1986. 178–179.; *Izsák L.* 1998. 129–135., 161–163.
- ¹⁴⁵ Valójában 1954-ben mindössze 309 tanterem épült. *Knausz I.* 1994. 141.
- ¹⁴⁶ MOL M-KS-276-89/300. ő. e. 219–224.; MOL M KS-276-89/313. ő. e. 73–88. Lásd ehhez: *Vas Z.* 1990. 107.
- ¹⁴⁷ *Kornai J.* 1993. 122–159., 189–254., 325–352.; *Pető I. – Szakács S.* 1985. 246–261., 268–281., 321–326.; *Berend T.* 1979. 82–140.; 1997. 104–109. — Az „erőltetett ütemű, importpótló iparosítás” okait és konzekvenciáit kutatva *Berend T. Iván* professzor általánosabb összefüggésre utalt: „Úgyszólván egyetlen megalomániás első ötéves tervet sem tudtak megvalósítani és befejezni Közép- és Kelet-Európában. 1953–1954 folyamán minden országban revideálták és mérsékelték a tervelőirányzatokat. A feszített terveket legitimáló háború végül nem robbant ki, az iparosítási politika irracionálissá vált, tele kedvezőtlen következményekkel. Rákosi Máttyás a gazdasági tervek kudarcát azzal magyarázta nem sokkal szabadulása után Aczél Györgynek, hogy »készültünk a háborúra és ránk szakadt a béke!«” (1999. 114. Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹⁴⁸ Felelősségét a történekeért — az 1953. júniusi KV-ülésem — *Rákosi Máttyás* is elismerte: „... önteltségünk, a kezdeti sikerektől való megszedülés oda vezetett, hogy terveink kidolgozásánál kezdtük hazánk gazdasági realitásait és lehetőségeit egyre inkább figyelmen kívül hagyni”. (*Szabó B.*, 1986. 86.) Részes volt ebben bizonyára — a KV-ülésem ezt az OT-re, ill. a KM-re hátrítani próbáló — *Révai József* is. (*Izsák L.* 1998. 188–194.; *Nagy I.* 1953. 634.; *Urbán K.* 1981. 46.) Bár — ha felőltek bennünk *M. Foucault* figyelmeztetése — talán ítéleteinkben sem lehetünk olyan „fellebbezhetetlenek”. A neves francia társadalomtudós figyelmünkbe ajánlja ugyanis, hogy „a hatalom, hacsak nem valamilyen magaslati és távlati pontból nézzük, nem olyasmí, ami azok között oszlik meg, akik rendelkeznek, ill. nem rendelkeznek vele, vagy akik explicite birtokolják, ill. elszenvedik. A hatalom inkább állandó mozgásban van, áramlik, körbe jár, csak láncolatokban funkcionál.” (1999. 322.)
- ¹⁴⁹ *Pető I. – Szakács S.* 1985. 246–247 és 280–281.; *Knausz I.* 1998. 160.
- Nagy Imre* miniszterelnök 1954. júniusi tanulmányában maga is hangsúlyozta: „a közgazdaságtudomány elmaradottsága miatt gazdaságpolitikánkban a szocialista építés törvényszerűségeit és objektív tényezőit nem vettük kellően figyelembe”. (1954. 23.) Ezért komoly erőfeszítést tett a helyzet megváltoztatására. Lásd: *Rainer M.* 1999. 129–132.

- ¹⁵⁰ *Ladányi Andor* figyelemre méltó értékelését (1989. 83.) csak erősíti, hogy a középtávú tervek, tervszámok ellenére az érdemi (gyakran még akkor sem végleges) döntések a gyakran igen kemény éves tervalkuk során születtek. Jól illusztrálja e folyamatot egy az Országos Tervhivatalban 1955. október 12-én — az OM részéről Erdély-Grúz Tibor s Fűszfás Jenő, a Miniszterelnökség részéről Kálmán György részvételével — zajlott tárgyalás nyelvezetében is jellegzetes emlékeztetője: „Létesítendő általános iskolai tanulócsoportok száma és a költségvetési létszámkeret igényeiben a tárca fenntartva az 1600 db tanulócsoport-igényét, a 3363 fős létszámigényét 2800 főre csökkentti (ebből 275 fő technikai dolgozó), azzal a feltétellel, hogy a függetlenített úttörővezetők további beállítása elhagyható, ill. az ily módon elhelyezhetetlen 270 gyakorlóéves tanító részére 10 hónapon keresztül havi 700 forintos átlaggal hospitálási beralapot biztosítanak. [Sic!] Ezzel szemben az OT fenntartja az 1000 db tanulócsoportra és 1300 főre vonatkozó javaslatát. Megegyezés nem jött létre, az OT függő kérdésként terjeszti a Minisztertanács elé.” A miniszter mellett Siska Vince OT-elnökhelyettes által aláírt emlékeztető érdemi vitákról tanúskodik, s egyben arról, hogy az OM miképpen próbálta a szempontjából túlságosan is szűkös forrásokat a szakmai racionalitásnak megfelelően átcsoportosítani, egyben — a hospitálási ösztöndíj javaslatával — rejtetten apró lépést tenni az ötéves tanítóképzés visszaállítása felé. Ha javaslata meghallgatásra talált volna, s a gyakorlóévesek jelentős része már nem önálló osztálytanítóként, hanem a tanító mellett hospitálóként kapott volna havonta 700 forintot, akkor a következő lépésben már „ezen összeg megtakaríthatóságával” is érvelhettek volna az ötéves képzés „gazdaságossága” mellett. (MOL XIX-I-2-m 24. d. 379/1955.)
- ¹⁵¹ *Knausz Imre* szerint 1955 és 1957 között évente átlagosan 307 tanterem készült el. Az 1954-re az általános iskolák fejlesztésére tervezett 94,3 millió forint helyett, a júliusi csökkentések nyomán 80 millió; 1955-ben pedig az egész tárca beruházási kerete 206,3 millióról 116 millióra csökkent. Bár az általános iskolák részesedési arányát 41%-ról 56,7%-ra emelték, ez így is csak 65,8 millió forintot tett ki. (1994. 142–143.)
- Andor Mihály* szerint 1950 és 1970 között az összes oktatási beruházás 80,8%-át, 13.598 millió forintot fordítottak az általános, a közép- és a felsőfokú oktatás beruházásaira. Az összeg 34,6%-át az általános, 23,4%-át a középiskolákra, s 42%-át a felsőoktatásra fordították. (1987. 50.)
- ¹⁵² „Meg kell szüntetni minden indokolatlan és jogtalan kiadást, az előírt keretek túllépését” — olvashatjuk a határozatban, mely a miniszterek kötelességévé tette, hogy „megtakarítást érjenek el az előirányzott létszám-, ill. beralaptervekkel szemben.” (*Izsák L.* 1998. 252–254.)
- ¹⁵³ 1954. május 7-én a miniszter már 650 elsőéves felvételéről értesítette Mőd Aladárt. MOL M-KS-276-89/313. ö. e. 120.
- ¹⁵⁴ A *Társadalmi Szemle* 1954. márciusi számában *Erdély-Grúz Tibor* arról írt, hogy „a tervezés fő feladata... az, hogy a tanulók létszámának növekedésével összhangba hozza az új tantermek építésének ütemét és a kiképzendő pedagógusok számát... tekintve, hogy a tanítóképzés öt évig tart (a gyakorlóévet is beszámítva), öt évre előre kell ismernünk a tanulólétszám és a tantermek számának alakulását. A statisztikai adatok alapján rendelkezésre áll a létszám, az utóbbihoz a népgazdaság fejlesztése 5 éves tervének ismerete szükséges. Ha nem hangoljuk össze a tanítóképző intézetekbe felveendő számát a tanteremépítés 5 éves tervével, akkor könnyen előfordulhat, hogy mire a tanulmányaikat a terv első évében megkezdő tanítójelöltek elhagyják az intézeteket, túl kevés vagy túl sok lesz a tanítók száma a tantermek számához viszonyítva.” (96.)
- ¹⁵⁵ A tervezés buktatóiról lásd az alábbiakban!
- ¹⁵⁶ *Rozsondai Zoltán* memoárját lásd: *Rozsondai Z.* 2004. 296–299. Vö.: *Andor M.* 1987. 40–48.; *Ködöböcz J.* 1986/a. 299–300.
- ¹⁵⁷ Vö.: *Kelemen E.* 2002. 160–163.
- ¹⁵⁸ Csak két év múltán, az SZKP XX. kongresszusát követően kaphattak nyilvánosságot a mélyebb okok: pl. a „Dogmatizmus a nevelőmunkában” (*Bizó Gy.* 1956.).

- ¹⁵⁹ A vita résztvevői, úgy tűnik, nem ismerték vagy legalábbis nem hasznosították az UNESCO Neveléstudományi Intézete által 1954 januárjában, Hamburgban, „Az elemi iskolai tanítók oktatása és képzése” témájáról tartott értekezletének anyagait, állásfoglalásait. A konferencia 2. munkacsoportjában figyelemre méltó elveket fogalmaztak meg a pedagógiai tanulmányokkal és a gyakorlati képzéssel kapcsolatban. *Füle S.* 1956. 24. 97–101.
- ¹⁶⁰ Lásd róla: *Csoma Gy.* 1979/2. 100–101.; *T. Kiss T.* 2002. 153–154.; *Mann M.* 2004. 146.)
- ¹⁶¹ A pártközponttal — helyzeténél fogva is — szoros kapcsolatot tartó Orbán László felszólalása talán arra utalt, hogy tudott a KV Tudományos és Kulturális Osztályának a kezdeményezéséről, melynek nyomán 1954 márciusában az *OM kidolgozta a falusi/községi munkával, ill. a mezőgazdaság fejlesztésének segítségével kapcsolatos elképzeléseit, melyet az MDP KV Titkársága elfogadott.* Eszerint:
- „a) Falvakban, községekben a pedagógusok társadalmi munkájának középpontjába a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló határozat népszerűsítését kell állítani.
 - b) Az oktatás minden fokon növelni kell a tanulók gyakorlati és elméleti ismereteit a mezőgazdaság területén.
 - c) Felül kell vizsgálni az általános iskolák tantervi és tankönyvi anyagát, a mezőgazdasági technikumoknál az óratervet is a mezőgazdasági kérdések fokozott tanítása céljából.
 - d) A pedagógusképző intézetek tantervi anyagába [Sic!] érvényesíteni kell a korszerű mezőgazdasági tudomány követelményeit. *A tanítóképzők tantervi anyagában általában a mezőgazdasági ismereteket* stb., a pedagógus főiskolák [Sic!] tananyagában elsősorban az állat- és növénytan szakon korszerű, a hazai feltételeknek megfelelő ismereteket kell oktatni.
 - e) A megyei tanácsok végrehajtó bizottsága segítségével gondoskodni kell arról, hogy lehetőleg minden községi és falusi, tanyai iskola mellett 400-500 négyszögöl gyakorló kísérleti kert álljon a mezőgazdasági ismeretek elsajátítása céljából az iskola rendelkezésére.” (MOL M-KS-276-91/24. ó. e. 5–6. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁶² MOL XIX-I-2-k 2. d. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹⁶³ SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d. — Az OM Pedagógusképző Főosztálya Módszertani Osztályán dolgozó Ungváry Gyulához írt kísérőlevelében Porzsolt István megjegyezte: „már vagy 20 esztendeje foglalkoztat a probléma, és számtalan variációt kidolgoztam. Sajnos eddig nem volt semmi eredménye. Hátha ennek lesz valami. Az öt éves variáció részletesebb indokolásába nem mentem bele, de ha érdemesnek tartjátok foglalkozni vele, írj néhány sort, és szívesen kidolgozom részletesebben is” — ajánlotta, fontosnak érezvén, hogy „*ne legyen tanítóinknak »félműveltség«, mint ahogy eddig, hanem érezhessék magukat minden más művelt emberrel jogosan egyenrangúnak*”. (Uo. Kiemelések mindkét doumentumban tőlem — D. P.)
- ¹⁶⁴ Erdey-Grúz Tibor 1954. április 2-án — figyelmen kívül hagyva az Agit-Prop. Osztály márciusi megjegyzéseit — ismét csak az általános és középiskolai tanárképzés tervszámainak módosításával foglalkozó határozati javaslatot kívánt a Minisztertanács elé terjeszteni, melyben a főiskolák keretszámát 300, a tudományegyetemekét 400 főben limitálta. A pártközpont munkatársai széljegyzeteikben továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy „*a tanítóképzők egy részének megszüntetését is az MT elé kell terjeszteni.* ... Bár Erdey elvtárs Horváth [Márton] elvtárstól szabad kezet kapott a tervszámok kialakítására, helyesnek tartottuk volna, ha Erdey elvtárs figyelembe vette volna véleményünket is, ami azonban nem történt meg” — írta Bencze Gyula alosztályvezető. (MOL M-KS-276-89/313. ó. e. 52–54.)
- ¹⁶⁵ MOL M-KS-276-89/300. 228–235. — Az előterjesztés anonim, az érvekből ítélve előkészítésében komoly szerepet játszhatott Rozsondai Zoltán is, aki már március 8-án alternatív javaslatot tett az 5 éves, a 6 éves és a 4+2 éves akadémiai jellegű tanítóképzésre. (*Ladányi A.* 1985/5. 358.)

- ¹⁶⁶ MOL XIX-I-2-b 2. d., aláírás nélkül, Andics Erzsébet anyagaiban. — Fűszfás Jenő aznapi tervezetében precíz számításokkal támasztotta alá a tanítói létszámokra vonatkozó javaslatot, s felvázolta annak költségkihatásait is. (MOL M-KS-276-89/313. 133–139.)
- ¹⁶⁷ A tervezési munka során az OT és az OM különböző számításokkal operált. Előbbi szerint az 1959-ig végző 9000 tanítóból 1600, utóbbi szerint 8000-ból 4200 lesz „feleslegessé”. Az 1954-ben beiskolázandó tanulóakra vonatkozó elképzelések is jelentősen eltértek: az OM 600-700, az OT 1000-1200, — s az oktatás „hullámszásának enyhébbé tételét, az iskolarendszer megrázkódtatásának elkerülését” szem előtt tartva — *Kálmán György* (MT) 900 főt javasoltak. MOL M-KS-276-89/300. öe. 192-194. o.; MOL M-KS-276-89/313. öe. 24-26. o.
- ¹⁶⁸ 1954. szeptember 23-án az OM Kollégiumi értekezletén — egy országos felmérés alapján — úgy vélték, hogy 189 „felesleges” tanítóval kell számolni, amihez hozzáadandónak vélték a felső tagozaton, szakosok helyett tanító 3205 főt. *Perspektívikusan tehát — a már pályán lévők közül — 3394 fő „tanítófelesleggel” számoltak.* (MOL XIX-I-2-k 3. d.)
- ¹⁶⁹ Az 1955. február 2-i PB-ülésem *Rákosi Mátyás* a pedagógusok DISZ-, ill. úttörővezetőként történt elhelyezésére utalva megjegyezte, hogy „tavaly 3 ezret javasoltak... Ezret megszavaztunk, és kiderül, hogy egy év alatt 760-nál tartanak...” (MOL M-KS-276-53/214. ö. e. 84.) — Nem először szembesült a kultusz-kormányzat az átmenetileg „felesleges” vagy annak tűnő tanítók elhelyezésének, „parkoltatásának” problémájával. Három évtizeddel korábban *Klebsberg Kuno* egy szociádemokrata képviselőnek a tanítók és tanítónők egyes egyesületeknél alkalmazására vonatkozó kérdésére kifejtette: „Ebben a pillanatban, azt hiszem, 600-an vannak alkalmazva különféle más téren népiszkolai tanítók, és pedig azért, mert nem óhajtottam őket átmenetileg B-listára tenni. Tudtam, hogy a tanyáknál belátható időn belül 6-800 új tanítóra lesz szükség.” (*A kultusz-tárca* 1926/25–26. 21.)
- ¹⁷⁰ A 20. századi magyar oktatáspolitikát tanulmányozó számára szembetűnő, hogy — az egymással élesen szemben álló rendszerek körülményei között is — milyen *visszatérő narratívákkal* találkozik kutatásai során. Éppen húsz évvel korábban, 1934. április 26-án, *Molnár Oszkár* c. főigazgató, a szarvasi tanítóképzőben végzett felügyeleti látogatását záró értékelését a „tanítói túltermelés” elemzésével kezdte: „Csonkaországunk tanítóinak s tanítónőinek létszámát kerekén 19.000-nek vehetjük. Minthogy a halálózás és nyugdíjazás folytán évenként beálló veszteséget a legbővebben 5%-kal szokás számítani, a tanítói karban évenként bekövetkező veszteség pótlására 950 tanítóra és tanítónőre van szükség. Ezzel szemben... az utolsó iskolai évben 731 tanító és 1380 tanítónő, összesen tehát 2111 diplomás hagyta el az intézeteket. Évenként tehát a kétszerezésével jóval meghaladja a végzők száma azoknak a számát, akikre valóban szükség van. ... Ha a tanítótermelésnek eddigi tempója továbbra is megmarad, a végző tanítók és tanítónők lényegesen hozzá fognak járulni a szellemi proletariátus növeléséhez. ... A... védekezés egyik módja az intézetek megszüntetése. ... Az állam egyik intézetét, a csurgói tanítóképzőt, nem pusztán takarékosági szempontból, már megszüntette. ... Ha a kiadott oklevelek számát intézetenként 40-nek számítjuk, a jelenleg meglévő 55 intézetből 25-30 intézetet kellene feloszlattunk, hogy... megközelítő egyensúlyt tudjunk létrehozni. Gyorsabb eredményt lehetne elérni azzal, hogyha az egyik évben az intézetek egyik felében, a következő évben meg az intézetek másik felében nem vennének fel az I. osztályba növendékeket, ... [de ez] lényegesen megrágitaná a tanítóképzést... Az elsorolt megoldási módoknál jobb, talán az egyetlen megoldási módja a tanítótermelés lényeges csökkentésének az volna, ha az iskolafenntartók felére szorítanak le az egy-egy osztályba felvehető tanulók számát... átmenetileg 20-ban kellene megállapítani az osztályonként felvehető tanulók számát. ... [Ám] a kisebb osztálylétszám tetemesen megrágitaná a tanítóképzést” — fejtegette, az 1954–1955-ben alkalmazott technikák mindegyikét lehetségesnek tekintve, *Molnár Oszkár*. (BéML VIII. 59. 7. k. 239–240. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷¹ Két évvel korábban, 1952. április 10-én egy *Jóboru Magda* által szignált körlevélben az egyéves politikai és szakmai szempontból megbízható jelöltek egyéves övönöképző tanfolyamra való

- szervezésére szólították fel a megyei tanácsokat, utalva arra, hogy az 1951/1952-től létező tanfolyamokra azért van szükség, mert „*egyre fejlődő óvodai és napközi otthoni hálózatunk súlyos nevelőhiánnyal küzd*”. (MOL XXVI-I-1-b/1. d. 8534-839/1952. IV. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷² Az 1954. szeptember 15-i tényleges tanulólétszám 36.371 volt, s novemberben már 1955-re is csak 37.000 fővel számoltak. (MOL XIX-I-2-k 3. d.)
- ¹⁷³ MOL XIX-I-2-b 2. d.; *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990 II. k. 202–204.; *Ladányi A.* 1989. 83. — Április 23-án *Kovács József*, a Pedagógusok Szakszervezetének elnöke, Horváth Mártonhoz írt levelében leszögezte: „*elvileg egyetértünk azzal, hogy a tanítói felesleg veszélyének elkerülése céljából szükséges néhány képzőt megszüntetni... Megítélésünk szerint azonban nem indokolt 20 képző megszüntetése; az OM túl mereven kezeli a tervszámokat... nem számol azzal, hogy a kultúrmunka más területein is... kellenek jól képzett tanítók. Mindezek alapján szükségesnek tartjuk, hogy a képzők megszüntetésére vonatkozó tervet alaposan vizsgálják felül, és a végleges döntést a különböző szempontok mérlegelése után hozzák meg.*” (MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 121. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷⁴ MOL XIX-I-2-b 3. d. 1–7. — Az előterjesztéssel egyidejűleg több javaslatvariáns készült a Minisztertanácshoz is „*az 1954. évben végző tanítók és tanárok iskolához történő elhelyezésről*”, melyben a kb. 1434 „*tanítói álláshiány*” (valójában 362 középiskolai, 397 általános iskolai tanári és 675 tanítói álláshely hiányzott) feloldására ajánlottak alternatívát évi 8,04 vagy 4,77 vagy 3,44 millió forintos várható költséggel. A kb. 1260 „*felesleges*” óvónő elhelyezését kb. 5,4 millió forintos éves ráfordítással látták megoldhatónak. (MOL XIX-I-2-m-1133/1954. 12. d. Erdey-Grúz Tibor irataiban.)
- ¹⁷⁵ „*Az ideális állapot, amelyre törekedni kell, azt kívánja, hogy a tanítóképzés kezdetét minél későbbre tegyük. Felmerült a 18 éves kor, de ebben nem alakult ki összhang*” — olvashatjuk az 1954. januári dokumentumban. (*Füle S.* 1956. 24. 90.)
- ¹⁷⁶ MOL M-KS-276-89/300. 253. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷⁷ Az 1954. május 5-i, legfelső szintű szovjet–magyar konzultáció során Moszkvában *Kaganovics* a magyar delegáció szemére vetette: „*Maguk nagyobb lábón élnek, mint amilyent a lehetőségeik megengednek. Hitelbe építik a szocializmust. ... Túl sok szanatóriumot, iskolát, technikumot építenek.*” (*Rainer M. – Urbán K.* 1992. 138–139.; lásd továbbá: uo. 132–133., valamint *Urbán K.* 1997. 123–125.) *Rákosi elfogadta, Nagy Imre vitatta ezt* az álláspontot. Még az 1954. októberi KV-ülésen is úgy vélte, hogy „*komolytalan és veszélyes arról beszélni, hogy »nagy lábón élünk«, hiszen az életszínvonal 1949-től 1953 közepéig csökkent (hogy mennyivel, azt nem lehet pontosan tudni; utalt hazug vagy kozmetikázott statisztikák zűrzavarára is), azóta pedig csak szerényen emelkedett. E jelszavak semmi másra nem jók, mint az adminisztratív lépések igazolására. Ezeket megtenni »sokkal könnyebb, mint az ipari vagy a mezőgazdasági termelést átállítani és fejleszteni«*” — ismerteti a miniszterelnök felszólalását *Rainer M. János.* (1999. 77. és 85.)
- ¹⁷⁸ Vö. pl.: *Pető I. – Szakács S.* 1985. 268–273., 280–281., 321–326.; *Berend T.*, 1979. 108–121.; *Barla-Szabó Ö.* 1981. 21–24.; *Gergely J. – Izsák L.* 2000. 352–353.; *Izsák L.* 1998. 236–307.; *Ladányi A.* 1989. 85–86.; *Méray T.* 1989. 64–66.; *Aczél T. – Méray T.* 1989. 230–234. és *Unwin, P.* 1992. 85–87.; *Urbán K.* 1992. 50–57.
- ¹⁷⁹ MOL M-KS-276-53/183. ő. e. 1. 5.
- ¹⁸⁰ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 18. (Kiemelés tőlem — D. P.); MOL M-KS-276-53/160. ő. e.; *Zibolen E.* 1992. 6. — *Köte Sándor* professzor úr felvilágosítása szerint a — szakirodalomban a körülményekhez képest határozottan progresszívnek ítélt — határozat megfogalmazása lényegében Töle és *Voksán Józseftől* származott, melyen a különböző pártfórumokon történő tárgyalás során bizonyos módosításokat eszközöltek.
- ¹⁸¹ *A MDP III. kongresszusa* 1954. 73. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹⁸² Az utalás pontatlan: a polgári iskolai tanárokat 1928-tól 4 éves tanárképző főiskolán képezték. *Simon Gy.* 1979. 194–196.
- ¹⁸³ MOL XIX-I-2-b/ 3. d. 1–7.; MOL M-KS-276-53/183. ő. e.
- ¹⁸⁴ MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 52–53.; MOL XIX-I-2-b 2. d.
- ¹⁸⁵ A nyíregyházi tanítóképző 1954. április 10-i tiltakozását és a soproni, nagykőrösi, ill. kalocsai képzőkre vonatkozó anyagokat lásd MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 120–124.; M-KS-276-91/33. ő. e.; XIX-I-2-m 15-16. d.; *Porzsoló I.* 1972. 48.; *Donáth P.* 2008.
- Margócsy József* ny. főigazgató úr 2005. április 11-i, hozzám írt levelében felidézte a fokozatosan megszűnő képzőkkel kapcsolatos teendők ügyében 1954-ben összehívott minisztériumi tanácskozáson történeteket (ahol, megyei szakfelügyelőként, váratlanul, neki kellett képviselnie a Szabolcs-Szatmár Megyei Oktatási Osztályt). „Semmilyen »viselkedési« útmutatást, utasítást nem kaptam. Csak később derült ki, hogy egy bizalmas utasítás zárt borítékban való átvételét, tehát afféle futárszolgálatot kell teljesítenem. Kb. 30-an voltunk egy kisebb tanácskozóteremben, ahol egy bevezetőnek felfogható közlésben a pedagógusképző intézetek létszámának csökkentése volt a téma. Azt gondolván, hogy ez valóságos értekezlet, hozzászóltam, hogy megnyitásban milyen égbekiáltóan nagy az ellátottsági nyomorúság (egy néhány nappal előbbi ott-honi tanácskozáson osztályunk vezetője konkrét adatokkal támasztotta alá a drámai állapot ismertetését). Az értekezlet szünetében az a hölgy, aki a bevezetőt tartotta, félrehívott, s ott elég szigorú, darabos stílusban tudomra adta, hogy amit a párt és kormány megbízásából elhatároztak és végrehajtanak, azt előzőleg gondosan megfontolják. Ezt a hozzászólásomra válaszként és magatartási utasításként közölte, és arébb ment.”
- ¹⁸⁶ Vö. pl.: *Rákosi M.* 1997. 962–66.; *Pető I.* – *Szakács S.* 1985. 268–273; *Barla-Szabó Ö.* 1981. 32–37.; *Hegedűs A.* 1989. 212–215.; *Méray T.* 1989. 64–67.; *Baráth M.* 1998/1. 239–241., 1998. 119–130.; *Urbán K.* 1992. 55–57., 1996/7. 80–86.
- ¹⁸⁷ Vö. pl.: *Bethlen I.* 1944. 124–139.; *Gergely J.* – *Pritz P.* 1998. 35–154.; *Hajdu T.* 1998/3. 3–10.; *Gergely J.* 1999. 55–149., 2001. 217–305.; *Kollega T. I. szerk.* 1996. 49–140.; *L. Nagy Zs.* 1995. 73–242.; *Ormos M.* 1997. 179–189., 1998. 66–285., 2001/11. 72–90., 2003. 75–86., 2003/7. 19., 2005. 189–195.; *Pölöskei F.* – *Gergely J.* – *Izsák L. szerk.* 1997. 115–257.; *Romsics I.* 1999. 220–232., 2004. 159–186., 216–222. és 340–368.; *Vargyai Gy.* 1995. 43–88.; *Püski L.* 2002. 266–233.
- ¹⁸⁸ Hazánk rendszerváltásokban oly „gazdag” 20. századi történetének — egyes politikai kampányidőszakoktól eltekintve (pl. Klebelsberg miniszterségének bizonyos évei) — sajnálatosan konstans eleme a „maradékely” alkalmazása (az oktatást s a művelődést illetően) a társadalom rendelkezésére álló források elosztásakor. A manapság — különösen a történelemben valamelyest tájékozottak körében — sikeres korszakként értékelt századelőn sem volt más a helyzet. *Imre Sándor* „Nemzetnevelés” című munkájában azon sajnálkozott, hogy „a nevelés mily kevésbé önálló tényező a nemzeti életében. ... A nevelés költségeit nem a szükséglet szerint állapítja meg a törvényhozás, hanem csak annyit ad erre, amennyi egyébtől marad.” (1912. 140–141. Kiemelés tőlem — D. P.) S ha a költségvetés meghatározásában a törvényhozás nem is játszott/játszhatott mindig meghatározó szerepet — szempontunkból ez most másodlagos: a maradékely akkor is meghatározó maradt...
- ¹⁸⁹ *Ladányi A.* 1989. 83.
- ¹⁹⁰ Az első teljes körű országos felmérés alapján készült 1954. szeptember 16-i OM-kollégiumi előterjesztésben a szakrendszerű általános iskolai oktatás megvalósításának költségeit különböző variációkban 2025–4358 millió forint közötti összegre becsülték; majd a november 20-i előterjesztésben ezt 1700–3500 millióra módosították, a tervjavaslatba az alsó határt beépítve. (MOL XIX-I-2-k 3. d.; *Kardos J.* – *Kornidesz M. szerk.* 1990. 63.)
- ¹⁹¹ Fűszfás Jenő 1954. június 11-én Bence Gyulának küldött számításait lásd: MOL M-KS-276-89/313. ő. e. 164–167.

- ¹⁹² 1950-ben a pedagógiai főiskolák képzési idejének csökkentését „az ellenség elleni harccal” is kapcsolatba hozták, s a *Szabad Népb*ben július 1-jén azt állították, hogy „két év alatt jobb és alaposabb kiképzést adunk a pedagógiai főiskolák hallgatói számára, mint amilyenben három év alatt részesültek”. Idézi: *Ladányi A.* 1986. 54.
- ¹⁹³ Valószínűleg a bizottság tájékoztatására készült 1954. július 3-án a „*Tanítóképzésünk képzési idejének alakulása*” című feljegyzés, melyet *Rozsondai Zoltán* a következőkkel zárt: „Az, hogy a bevált ötéves tanítóképzés miért alakult át négyévéssé... abban találja magyarázatát, hogy 1949-ben, amikor a tanítóképző pedagógiai gimnáziumként újra megnyílt, az egységes, s minden gimnáziumra egyaránt érvényes négyéves rendszerbe illesztették be. A tanítóképzés leglényegesebb kérdését, a képzési időt tehát végeredményben alaki, szervezési hiba döntötte el” — állította diplomatikusan — az általános iskola megteremtésével létrejött tanítóhiányról célzatosan „megfelelkezve” — a tanítóképzős osztály képviselője.
- ¹⁹⁴ *Nagy József* szerint az általános iskolai tanárok képzési idejét újra 3 évre felemelő 8550-46/1954. IX. sz. OM-rendelet már 1954 tavaszán megjelent. (*Nagy J.* 1998. 33–34.)
- ¹⁹⁵ Az OM ekkoriban az egri főiskola megszüntetése és a budapesti feltétlen megtartása mellett érvelt. Mint ismeretes: az 1955. február 6-i kormányhatározat nyomán mégis az utóbbit számolták fel. (*Mészáros I.* 1996. 141.; *Rektori...* 1955. 2.; *Nagy J.* 1998. 32–33.; *Kardos J.* 2007. 79.)
- ¹⁹⁶ MOL XIX-I-2-b 3. d.
- ¹⁹⁷ Nem valószínű, hogy ebben az ügyben *Nagy Imre* külön álláspontot képviselt volna, hiszen miniszterelnökként a gazdasági problémák őt is nyomasztották. A minisztertanács 1954. július 23-i ülésén maga is az illetékes miniszterek felelősségét hangoztatta a felmerült „veszedelmes jelenségekért”. (*Vásárhelyi M.* 1988. 186–187.) *Figyelmét amúgy is az éppen aktuális, általa sorsdöntőnek ítélt kérdések* (pl. a gazdasági stratégia egésze, a mezőgazdaság fejlesztésének problémái, a törvénytelenések és következményeik felszámolása, az államélet demokratizálásának feladata, a demokrácia fórumainak kiszélesítése, a népfront újjászervezése, kapcsolattartás a szovjetekkel — a Rákosi-féle vezetéssel folytatott küzdelem stb.) *kötötték le* s egyéb ügyekkel még a hivatali kötelesség határain belül is alig foglalkozott. A Minisztertanács Titkárságát vezető *Vas Zoltán* visszaemlékezése szerint „elfoglaltsága miatt állandóan lemaradt a leghalaszthatatlanabb hivatali teendők elvégzésével. ... A Minisztertanács elé nem kerülő anyagokra a megkérdése nélkül odagépelhettem a nevét: Nagy Imre s. k. Szívesen vette ezt tőlem. Örült, ha nélküle megoldódnak a kevésbé fontos ügyek.” (1990. 140.) Hasonló benyomásáról tudósított — a Nagy Imre iránti elfogulatlansággal aligha vádolható — *Kállai Gyula* is, amikor úgy vélte: „... hiába a jó felkészültség, ha végrehajtás során hiányzott belőle a kellő határozottság és a következetesség. Nagy Imre a helyes álláspontját sem tudta akkora eréllyel védelmezni, mint Révai József a helytelent. Ezért gyakran hagyta magát sodortatni az eseményekkel” — állította, talán burkoltan az 1956-ban történelemmel kapcsolatos koncepciója igazolásaként — a börtönéből ekkoriban szabadult, s rövidesen a miniszterelnök által is „tesztelt” *Kállai Gyula*. (1987. 217.) Az így vagy úgy elkötelezett kortársi tanúságtételek mellett hasonló benyomása támad az olvasónak a kitérő életrajzíró, *Rainer M. János* kalauzolása nyomán: hőse tevékenységében váltották egymást az aktív, céltudatos és visszahúzó periódusok. (1999. 9–140.) S ha mindehhez hozzáteszük, hogy — legalábbis forrásainkból kiolvashatóan — az oktatási kérdések csak ritkán kerültek a miniszterelnök figyelmének középpontjába, s akkor is inkább a falusi általános iskolák megteremtésével, helyzetével kapcsolatos kérdések foglalkoztatták, *megkockáztathatjuk a feltevést: Nagy Imre valószínűleg zokszó nélkül elfogadta a történetünkben oly sajnálatos fordulatot involváló határozatot...*
- ¹⁹⁸ MOL M-KS-276-53/185. ö. e. 1. és 5.
- ¹⁹⁹ Lásd ehhez: *Köznevelés*, 10. évf. 13. sz. 197–198., 14–15. sz. 222., 20. sz. 359.; *Ladányi A.* 1989. 86–88.

Hegedüs András szerint 1955-ben „az összes beruházásokon belül... csökken a kulturális beruházás 24,7%-ról 13,6%-ra”. (Hegedüs A. 1988. 239.) Egy — Gerő Ernő irányításával készült — augusztus 25-én a PB elé került javaslat az 1955. évre költségvetési „megtakarítást tervezett az iskolai oktatás területén is (300 millió forint lefaragása, az előző évihez képest 12%-os csökkenés)”: az iparitanuló-képzés területén (100 millió forint, 23%) és az iskolán kívüli tanfolyamokon (130 millió forint, 65%, és már 1954-ben 30 millió forint) stb. (Rainer M. 1999. 78. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁰⁰ Izsák L. 1998. 276–277. — Nagy Imre és további három PB-tag távollétében határoztak 1954. július 28-án — a valós gazdasági nehézségeket az „új szakasz” politikájával szemben kijátszva — a Gerő Ernő vezette Gazdaságpolitikai Bizottság felállításáról, céljairól. Lásd: Baráth M. 1998. 129.; Barla-Szabó Ö. 1981. 35–37.; Rákosi M. 1997. 963–965.; Aczél T. – Méray T. 1989. 230–234. Urbán Károly véleménye szerint Gerő Ernő súlya 1954 nyarától sem erősödött. „Sértődötten távol maradt a párt vezető testületeiben ősszel folyó csatáktól, távollétében a gazdaságpolitika erős embere az a Hegedüs András lett, aki már az 1954. május 14-i minisztertanácsi ülésen egyoldalúnak nevezte a Gerő és szűkebb köre által előadott helyzetelemzést.” (Urbán K. 1992. 56.) Romsics Ignác megítélése szerint viszont a fiatal Hegedüs András (nemcsak miniszterelnök-helyettesként) miniszterelnökként is „csak báb volt Rákosi és Gerő kezében”. (Romsics I. 1999. 380.)

²⁰¹ A Pedagógusok Szakszervezetének 1954. június 25-i levelét és Árpássy Gyula igazgató válaszát lásd: ELTE TÓFK 601/954. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁰² BKMÖL XXVI. 58. 9-1/1955. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁰³ Szabó Balázs igazgató 1955. február 19-én feljegyzésben érdeklődött az OM Tanítóképző Osztályán „az iskola sorsáról”: „szíveskedjenek tájékoztatni arról, hogy iskolánk, a bajai állami tanítónőképző jövőbeni sorsáról van-e már végleges döntés. Iskolánkban ebben az évben az általános leánygimnázium humán tagozatú első osztálya nyílt meg... Erre a tanévre már látjuk helyzetünket. ... Azt már nem is merem leírni, hogy mi titkon reménykedünk abban, hogy még néhány képző újra megkapja működési engedélyét, és mi ezek között leszünk, hisz iskolánk a tanítóképzéshez szükséges minden tárgyi és személyi feltétellel rendelkezik, mégpedig dicsekvés nélkül elmondhatjuk, hogy olyan mértékben, mint az országban kevés tanítóképző. ... Jelentettük az OM Tanítóképzős Osztálya felé a gyakorlóéves tanítójelöltekkel megtartott konferenciánk észrevételeit, de semmiféle megjegyzést nem kaptunk rá. Úgy érezzük, hogy az OM túlságosan mostohagyerekként kezel bennünket. ... Úgy érezzük magunkat, mint aki a »senki földjén« harcol. A tanítóképzős osztály már nem akar tudni rólunk, a gimnáziumi osztály még nem akar tudni rólunk. ... Tudjuk, hogy mindkét osztálynak rengeteg dolga van, és azt is tudjuk, hogy itt nem rosszakaratról van szó, de talán a mi részünkről sem hiba, ha igényeljük a minisztériumi osztályok támogatását és segítségét” — írta, a gyakorlóévvvel kapcsolatos észrevételeinek visszhang nélkül maradásáról is referálva, a bajai tanítónőképző igazgatója. (BKMÖL XXVI. 58. 95/1955. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁰⁴ Knausz Imre (1998. 154.) igaz megállapítása szerint „a gazdasági növekedés visszafogása értelemszerűen együtt járt... a szakképzési keretszámok átmeneti csökkentésével. Ez a minőségi fejlesztés számára kedvező helyzet lett volna, ha... nem jelentett volna egyúttal megtakarítási lehetőséget a költségvetés számára. A középiskolákban így egyszerre jelentkezett a perspektívák elbizonytalanodása, a tanárok elhelyezkedési lehetőségeinek beszűkülése és a tárgyi feltételek javulásának elmaradása, sőt... azok további romlása.”

²⁰⁵ Az adatok forrása: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 8. évf. 1939. 204.; 13. évf. 1946. 162.; Knausz I. 1994. 156. Rozsondai Zoltán adatai szerint a tanító/nőképző intézeti tanulók száma 1946/47-ben 12.156, 1950/51-ben 9303 volt. (1948. 80., valamint 1951. január 20-i feljegyzése a család birtokában.)

- ²⁰⁶ MOL M-KS-276-89/313. ö. e. 134–138. és 91/21. ö. e. 7.; MOL XIX-I-2-b 2.d.; *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 202–203.
- ²⁰⁷ 1954 szeptemberétől „15 tanító- és óvónőképző helyén indult gimnáziumi oktatás” — olvashatjuk egy novemberi OM-kollégiumi előterjesztésben. (MOL XIX-I-2-k 3. d.)
- ²⁰⁸ 1932 novemberében – 1933 áprilisában az államháztartás kritikus helyzetében már felmerült — egyebek között — a középiskolai „túltermelés terén a legsúlyosabb helyzetet mutató” tanítóképzés radikális csökkentésének gondolata. *Hóman Bálint* miniszter úgy vélte, hogy „a tanítóképzőknél legalább 20 megszüntetendő”, ám akkoriban fel sem merült az ötéves képzés kurtításának lehetősége. (OSZK Kt. 15. f. 48. 736.) „Hatvankét tanítóképzőből csak tizenötre van szükség” — állította miniszterén is túltéve az 1933–34. évi állami költségvetés felsőházi vitájában *Gömbös Gyula* miniszterelnök, amely radikális csökkentésből akkor semmi sem lett: a népiskolai tanító(nő)képzők száma 1937/38-ig 55 maradt, bár a tanítóképzősök száma az 1933/34. évi 9595-ről 1937/38-ra, 8336-ra csökkent. (*Bozsik B.* 1933/13–14. 1.; *Preska G.-né* 2006. 14. és 17.)
- ²⁰⁹ Az érintett tanítóképzős tanárok csak az SZKP XX. kongresszusát követően fejthették ki lesújtó véleményüket. A soproni tanítónőképző — az intézmény fennmaradásáért egészen 1956 őszéig harcoló — igazgatónöje, *Zétényiné Ritoók Magda* rövid tanulmányt írt „Tanítóképzésünk és tanítóképzőink néhány problémája” címmel, s azt egy kérvény kíséretében 1956. július 31-én elküldte Kónya Albert miniszternek. Írásában hangsúlyozta: „a képzők ilyen arányú csökkentése... a magyar tanítóképzés történetében még nem fordult elő. Félő — tette hozzá, *Rozsondai Zoltán*al egyetértve —, hogy ez pár év múlva súlyos következményekhez fog vezetni [Sic!] és a tanítóhiány a kultúrforradalom eredményes véghezvitelét... fogja akadályozni. ... [hiszen, szükség esetén] tanítókat... hónapok, vagy két év alatt csak »gyorstalpalással« lehet képezni. ... A képzők megszüntetést nem lett volna szabad addig elrendelni, amíg egy, a kor követelményeinek jobban megfelelő középiskolai típus terve meg nem születik.” (MOL XIX-I-2-j 3. d.)
- ²¹⁰ *Benjamin, W.* 1980. 190.
- ²¹¹ Az *elsőéves nappali tagozatos hallgatók létszáma* az 1952/53. évi 12.623-ról 1953/54-ben 11.010-re, 1954/55-ben 6734-re, 1955/56-ban 5837-re, vagyis a *kiinduló létszám 46,2%-ára csökkent*. Ennél is dinamikusabban redukálódott a BTK-k, a TTK-k és a pedagógiai főiskolák tanár szakos elsőéveseinek száma: azonos időszakban a *kiinduló létszám 22,6%-ra, 21,1%-ra és 21,5%-ra*. A trend az elsőévesek összlétszámát tekintve 1956/57-től megtört: 6354, 5763, 6051 s végül a felsőfokú tanító- és óvónőképző intézetek megalakulásával (688+273 fővel) a létszám 1959/60-ban 7890-re nőtt. A felsőfokú technikumok felfutásával az elsőévesek összlétszáma már 1963/64-től meghaladta az 1952/53. évit: 13.707, 1964/65-ben 14.112, majd — 1965/66-ban — 14.154 „golya” kezdte meg felsőfokú tanulmányait. (*Ladányi A.* 1989. 86., 112. és 135.) —
- ²¹² 1953/54-ben a 129.769 középiskolás 46,3%-a; 1954/55-ben a 122.627 fő 51,9%-a; 1955/56-ban a 119.101 fő 59,3%-a s 1956/57-ben már a 125.501 tanuló 63,9%-a *járt gimnáziumba*. (*Knausz I.* 1998. 155.)
- ²¹³ Egy 1954. augusztus 9-i, Berei Andorhoz írt feljegyzésében *Bence Gyula*, a felsőoktatási felvételi keretszámok drasztikus csökkentése kapcsán, az egész középfokú oktatás felülvizsgálatát sürgetve — egyebek között — megjegyezte, hogy ennek vizsgálnia kellene „a tanítóképzés új rendszerét (ez most nem aktuális, de egy idő múlva újra elő kell venni. A Szovjetunióban 1954/55-ben a tanítóképzők 2/3-a, 1955-ra pedig — egyes nemzetiségi területek tanítóképzőit kivéve — csaknem valamennyi a 10 osztályos középiskolára épített kétéves szakképzésre fog rátérni).” MOL M-KS-276-91/24. ö. e. 8. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²¹⁴ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 92–146.; *Knausz I.* 1994. 130–180.; *Kornidesz M.* 1987. 119–134.; *Ladányi A.* 1989. 82–102.

- ²¹⁵ 1956. augusztus 2-án a soproni tanítónőképző bezárása ellen kitartóan tiltakozó *Zétényiné Ritoók Emma* igazgató asszony levélben fordult Kónya Albert miniszterhez, melyben — a XX. kongresszus után megváltozott légkörre hivatkozva — sérelmezte, hogy „a képzők megszüntetésére vonatkozóan hozott rendelkezés a képzőkben dolgozó nevelők, igazgatók és a helyi szervek megkérdezése nélkül... mechanikusan a helyi körülmények figyelembe vétele nélkül... történt. ... Az OM ezt a rendelkezést, ill. intézkedést írásban nem adta ki.” (MOL XIX-I-2-j 3. d. 1751/56. Min. Vö.: GyMSM SL XXVI. 65. 7. d. A soproni tanítóképző igazgatójának 1954. október 15-i feljegyzésével.)
- ²¹⁶ *Ladányi A.* 1989. 87–89.; *Rainer M.* 1999. 73–78.
- ²¹⁷ Az OM 3-148-6/1954. III. sz. utasítását Temesi Alfréd fővárosi VB-osztályvezető ismertette a 3-X/418/1954. - X. osztály sz. levelében. (ELTE TÓFK 693/1954.)
Rozsondai Károly, a soproni képző igazgatója az 1954. november 3-i tanári értekezleten kifejtette: „A felsőbb helyekről jövő megnyilatkozásokat (III. pártkongresszus, júniusi határozat, Nagy Imre miniszterelnök cikke a Szabad Népben s a Köznevelés 2 utóbbi számában Erdy-Grúz Tibor oktatásügyi miniszter előadása: iskolapolitikánk feladatai fő kérdései a kultúrforradalom jelen szakaszában; előadás a pedagógus propagandisták tanfolyamán 1954. október 6-án) egybevetve megállapítható, hogy most... ismét új korszakot élünk: politikai, gazdasági, kulturális terveink, elgondolásaink bizonyos kérdéseit »átállítják«, helyreigazítanak, hiányosságokat pótolni igyekeznek. ... Az oktatásügyi miniszter is elismeri... hogy az újabb intézkedések széles körben keltettek bizonyos nyugtalantságot, de ezeket az újabb intézkedések, az ún. júniusi út fogja biztosítani az egész nép jólétének emelkedését. ... Az iskolákkal, tanulóknak anyagi támogatásával kapcsolatos előző tervek is túlzásoknak bizonyultak, s most — mondja a miniszter —, »menetközben« kell csökkentéseket végrehajtani.” (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d. 283/1954.)
- ²¹⁸ Az OM Kollégiumának 1954. október 13-i ülése anyagaiban (MOL XIX-I-2-k 3. d. 2–3.)
- ²¹⁹ Az OM Kollégiumának 1954. november 25-i ülésén a februári KV-határozat végrajtásával kapcsolatos pénzügyi nehézségek között említették a „takarékosági intézkedések esetenkénti helytelen értelmezését”. „Ez a körülmény a pedagógusok és a szülők hangulatára is kihatott, némi csalódást váltott ki (pl. a diákotthoni térítési díj túlzott felemelése, a tanulmányi kirándulások költségeinek teljes áthárítása a szülőkre stb.)” (*Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 62.; MOL XIX-I-2-k 3. d.)
- ²²⁰ *Id. Csoma Gyuláról/tól* lásd: *Báthory Z. – Falus I.* 1997. I. 257.; *Csoma Gy.* 1976. 92–100. és 1977. 42–44.
- ²²¹ „Vajon miért nem jelentkeztek nagyobb számban jó előképzettségű fiú tanulók a pályára? — tűnődött *Panyik Ilona* a budai képzőnek szentelt munkájában. — „Egyrészt azért, mert a tanítói pálya presztízse tovább csökkent, másrészt a középfokú képzők sorsa körüli kapkodó, elsietett intézkedések bizonytalanná tették a szülők előtt az iskola létét. A jó képességű fiúk többsége inkább a gimnáziumot választotta.” (1991. 89.)
- ²²² ELTE TÓFK 667/1954. — A tanulók érdekében talán „taktikusan túlzott aggodalmuk” megalapozatlannak bizonyult: a november 3-i tanári értekezleten arról referáltak, hogy mind a 21 elsős kollégista; vagyis csak egy tanuló maradt ki azonnal. (Uo.) Egy, az OM Kollégiumának 1954. október 13-i ülésére készült előterjesztésben az áll, hogy 1953-hoz képest 1954-ben a diákotthonosok száma a tanítóképzőkben 4956-ról 4238-ra, az óvónőképzőkben 1448-ról 1357-re csökkent. 1955-re radikálisabb redukcióval számoltak: 2902 és 858 diákotthonossal, de a tanulói létszámcsökkenés miatt ez is a *kollégisták arányának növekedését* ígérte: az 1953. évi 48,4%-ról 68,4%-ra és 63,2%-ra. (MOL XIX-I-2-k 3. d.; *Csukás I.* 1953. 417.)
 A díjmelés inkább a gimnáziumok első osztályaiban érezte — a tervezett 10%-nál nagyobb mértékben s a legalacsonyabb díjkategóriába sorolt tanulók körében — létszámcsökkenő hatását, növelve a „lemorzsolódók”, vagy a naponta bejárók taborát. A kulturális hátrányokkal, közlekedési nehézségekkel birkózó, a térítési díjért munkavállalásra (pl. 32 forintért éjszakai hóla-

pátolásra) kényszerülő tanulók küzdelmei mutatják, hogy a deklarált célok ellenére igaz maradt: „aki szegény, az a legszegényebb...” (MOL XIX-I-2-k 4.d. 1955. márc. 17. 1–5.; ELTE TÓFK, az 1955. január 20-i jegyzőkönyvben 19. és 24.)

²²³ A 84. X-185/1954. X. sz. rendeletet lásd ELTE TÓFK 774/1954.

²²⁴ „Az eddigi hozzájárulási kategóriák túl alacsonyok voltak, a helyes és lehetséges mértéken alul járultak hozzá gyermekeik taníttatásához” — írták. (Uo.) Összehasonlításként: a PB 1955. február 2-i ülésén *Rákosi Mátyás* megjegyezte, hogy „van tanító, aki 600 Ft-ot kap” havonta. (MOL M-KS-276-53/214. ö. e. 81.) 1955 szeptemberétől a képesített kezdő óvónők 726–926 Ft, a tanítók 786–1086 Ft, a főiskolát, egyetemet végzett kezdő pedagógusok 944–1300 Ft bért kaptak. (*Törvények...*, 1955. 134–140.)

²²⁵ A Budapest Főváros Tanácsa 1953. április 1-jei (VB 811-75/1953. X. számú) levelét a középiskolai szociális juttatásokról lásd: ELTE TÓFK, 234-953. 1.

²²⁶ Talán a politikai hangsúlyváltozások jeleként, forrásaink e tekintetben hiányosak, ezért támpontként csak a korábbi és későbbi adatainkból kirajzolódó tendenciát prezentálhatjuk. *Rozsondai Zoltán* 1952. július 8-i — a család birtokában lévő — feljegyzése szerint akkor a tanítóképzős növendékek „38,8%-a munkás- s 35,3%-a paraszttanuló” volt. (4–5.) Az OM Kollégiumának 1955. október 27-i ülésére készült kimutatás szerint az akkor felvett elsőéves tanítóképzősök 37,4%-a volt munkás-, 27,6%-a dolgozó paraszt, 21,5%-a értelmiségi és 13,5%-a „egyéb” származású. Az óvónők képzősök százalékaránya azonos sorrendben: 47,3%, 21,2%, 16,2% és 15,3% volt. (MOL XIX-I-2-k 6. d.) A felsőoktatási arányokról lásd: *Sáska G.* 2006/3. 598–599. és 606.

²²⁷ Az 1953/54. tanévben *országosan* a tanítóképzősök 51%-a, az óvónők képzősök 42%-a lakott diákokthozban. A legjobb tanulmányi eredményt elért elsőévesek tanulmányi átlaga 3,3 s a leggyengébben szerepelt „végzősöké” 3,1 volt. „A diákokthozban elhelyezett tanulók mind a fegyverem, mind a tanulmányi eredmény terén 2-3 tizeddel jobb eredményt mutattak fel, mint az iskolák átlagai.” A képzőkben a tanulók 13%-a volt jeles vagy *kitűnő rendű*, s lehetett *ezért ingyenes*, vagy 50%-nyi díjat fizető. Az „elégésesek”, ill. „elégtelenek” a tanulók 10,6 ill. 10,2%-át alkották, s diákokthozon elhelyezésük esetén a — szociális kategóriájuk alapján — kirótt díj 130, ill. 150%-t fizettek. (MOL XIX-I-2-k 2. d.; ELTE TÓFK 633/1954.)

A *budai képzőben* a fiúosztályok átlaga 2,68–3,04 között mozgott, míg az egyetlen elsőéves leányosztály 3,85-os átlagot ért el. A növendékek 7,03%-a kitűnő, 8,65%-a jeles, 19,04%-a jó, 35,49%-a közepes, 14,75%-a elégséges és 19,05%-a elégtelen rendű volt. *Csoma Gyula* kollégiumi igazgató a tanévzáró értekezleten közölte, hogy a kollégisták átlaga 3,29 volt, s hogy a 11 bukott kollégistának távoznia kell. „Csak akkor veszi vissza őket a kollégiumba, ha közepes eredményt érnek el.” A vitában erről *Bihari János* nyilatkozott: „elvileg indokoltnak tartja, hogy csupán a közepes eredményű tanulókat tartják érdemesnek állami támogatásra. De felveti a kérdést, nem kellene-e más álláspontra helyezkedni, ha a tanuló épp azért nem bír közepes eredményt elérni, mert szociális körülményei nem megfelelőek?” (ELTE TÓFK az 1954. június 29-i jegyzőkönyvben. A diákokthozon munkáról lásd: a budai képző vonatkozásában *Csoma Gy.* 1976. 94–100.; a sárospatakiról: *Ködöböcz J.* 1986/a., 299., 319–320.)

²²⁸ MOL XIX-I-2-k 4.d. az 1955. március 17-i informatív jelentésben, 5–6.

²²⁹ FML XXVI. 53. 886/954. 9. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) A 8462-15/1955. OM számú, 1955. július 29-i utasításban ugyan részben figyelembe vették az igazgatók észrevételeit, de nem változtattak azon, hogy a korábbi 150 Ft/fő bevételi tervet 200 Ft/főre emelték. (BFL XXIII. 113. 84/159/1955.) Ezért azután hasonló gondokról referált 1955. november 28-i jelentésében a balassagyarmati fiúdiákokthozon igazgatója is. (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B2. 217/1955.)

²³⁰ ELTE TÓFK 693/1954. 1., 774/1954. 1. és *Erdey-Grúz T.* 1954. 359.

²³¹ Pallós Emil OM-osztályvezető 8531-74/1954. sz. levelét lásd ELTE TÓFK 837/1954. Vö.: Egy rendelkezésemre álló kimutatás szerint a bajai képzőben ekkoriban „a nevelők heti óraszámá”

20–24 óra volt. (Eötvös József Főiskola irattára 1/1954. Az irat rendelkezésre bocsátásáért Rácz-Fodor Sándornak tartozom köszönettel.)

1954. november 15-én, a Falusi Pedagógusok Országos Konferenciáján tartott beszédében *Erdey-Grúz Tibor* is elismerte: „*Nem tudtunk eddig kielégítően foglalkozni a pedagógusok szociális helyzetével.* Bár a legutóbbi hónapokban a kisalusi és tanyasi pedagógusok megélhetési nehézségein segítettünk, a többiek még *joggal panaszolják nem kielégítő anyagi helyzetüket.* Különösen súlyos a pedagógusok lakáshiánya, s e tekintetben a falvak és a tanyák sincsenek előnyben. ... Bár szociális tekintetben nem eléggé támogattuk pedagógusainkat, ők tevékenyen részt vettek a társadalmi munkában. ... Hosszú ideig eltűrtük, hogy gyakran vegyék igénybe a pedagógusokat a társadalmi munka helytelen értelmezése folytán ingyenes adminisztrációra, a begyűjtés és adófizetés szorgalmazására és egyéb közigazgatási célokra, amelyek inkább elidegenítették őket a lakosság egy részétől, semmint egyengették volna az utat a jó kapcsolatok kiépítéséhez.” (*Sándor E.* 1955. 42. Kiemelés tőlem — *D. P. Vö.: Nagy M.* 1994. 79.)

²³² A fentiekben már idézett, 1956. augusztus 2-i levelében *Zétényiné Ritoók Emma* azt is sérelmezte, hogy „a képzők megszüntetésével éppen a jelenleg legmagasabb pedagógiai képzettséggel rendelkező tanítóképző intézeti tanárokat helyezi el az OM más iskolatípusokba, általános iskolákba”. A levélhez, a miniszternek írt — augusztus 15-i — feljegyzésében az akkori osztályvezető, *Bizó Gyula* hangsúlyozta, hogy az intézkedés „körültekintően és komoly pedagógiai és anyagi áldozatok vállalásával történt, mert valójában a megmaradt 28 képző helyett 14 is elegendő lenne a 650 tanuló képzésére. Így egy iskola kb. 100 tanulóval dolgozik, ami a képzés költségeit mértéken felül megnöveli... s az ilyen kis létszámú iskola jellegének fenntartása pedagógiailag is súlyos feladatokat ró a tantestületre.” A pedagógusok sorsát illetően elismerte: „Valóban, pl. Budapesten, kitűnő pedagógia szakos tanárok kerültek napközitthonba.” (MOL XIX-I-2-j 3. d. 1751/1956. Min.) A racionalizálással kapcsolatban lásd: *Barla-Szabó Ö.* 1981. 36–37.; *Pető I. – Szakács S.* 1985. 326. *Beránné N. É. – Kajári E. szerk.* 1989. 141–144.; *Rainer M. J.* 1999. 77., 82.

²³³ Az OM 1954. november 25-i kollégiumi értekezletének anyagaiban, MOL XIX-I-2-k 3. d.; *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 66.

Idézett, 1954. november 15-i beszédében *Erdey-Grúz Tibor* azt is elismerte, hogy hibát követtek el, amikor nem bíztak a pedagógusokban „eléggé”: „*sokáig úgy tekintettük őket, mint a múlt rendszer neveltjeit, kiszolgálóit.* Eltűrtük, hogy hosszú időn keresztül csak úgy emlegessék sokukat, mint volt leventeoktatót, kántort, nyugatost, horthysta tisztet. Nem vizsgáltuk, hogy miért vállalta ezeket a tisztségeket. Ma már világosan látjuk, hogy legtöbbször a kényszer, a megélhetés miatt. Elfelejtettük, hogy a falu tanítója a múltban is igen sokat tett a falu dolgozó népének kulturális felemelkedése érdekében. ... A kádern munkát sokszor az öskutatás, a múltban való turkálás jellemezte, közben nem vizsgáltuk, nem értékeltük a felszabadulás után végzett munkájukat.” (*Sándor E.* 1955. 41.) Vö.: *T. Varga Gy.* 1992. 241.

²³⁴ A 144. X. /52./1954. sz. és 1-181/1954. sz. leveleket lásd ELTE TÓFK 691/1954. és 888/1954.

²³⁵ MOL M-KS-276-91/80. ö. e. 1–2., 86. A pártoktatás tankönyveiről lásd: *Földes Gy.* 1988. 117–118. és 121–122.

²³⁶ *Erdey-Grúz T.* 1954. 358. Vö.: *Polányi K.* 1994. I. 405–411.; *Popper K.* 1962. 152–154.; *Csoma Gy.* 1998. 19.

²³⁷ Az 1954/55. évi hittan-beiratkozások tapasztalatairól augusztus 22-én tárgyalt az OM Kollégiuma. (MOL XIX-I-2-k/ 3. d.) Az Állami Egyházügyi Hivatal június 29-i és a Pedagógusok Szakszervezetének július 8-i, valamint 19-i jelentéseit erről lásd: MOL M-KS-276-91/126. ö. e. 2–7.; MOL XIX-I-2-b 3. d. és *Beránné N. É. – Kajári E. szerk.* 1989. 144–147. A történeti-politikai kontextushoz lásd: *Gergely J.* 1985. 139–141.; *Salacz G.* 1988. 123.; *Nagy P. T.* 1998. 15–17., 1999., valamint *Kardos J.* 1996. 74–75.; *Kelemen E.* 1994. 51.; *Mészáros I.* 1996/a. 19–29.

- ²³⁸ Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. II. k. 19–20.; *A hazafias...* 1954. 467.; *Erdey-Grúz T.* 1954. 356. Vö.: *Pedagógia* 1953. II. r. 33–156.
Az OM 1954/1955. évi munkatervében hangsúlyozták: „... minden területen fokoznunk kell az igaz hazafiságra történő nevelést... fontos feladatunk, hogy pedagógusainkat és ifjúságunkat is bekapcsoljuk a népi egység erősítéséért folytatott munkába”. (MOL XIX-I-2-k 3.d. 2.) November 15-én, a falusi pedagógusok konferenciáján *Erdey-Grúz* Tibor ismét kiemelte, hogy „különösen a hazafias nevelésben várnak nagy feladatok pedagógusainkra. A község történetének összegyűjtése, nemzeti haladó hagyományaink ápolása az eszköz, amely a pedagógus kezében a lakosság hazafias érzéseinek kifejlesztője, elmélyítője és tetteinek mozgatórugója lehet... ki kell aknázni mély érzelmi és tette készítő hatásukat” — hangsúlyozta a miniszter. (*Sándor E. szerk.* 1955. 47–48.) A november végi–december eleji politikai „klímaváltozás” és a konferencia tapasztalati nyomán azonban már aggodalommal konstataálta *Kiss* Gyula miniszterhelyettes, hogy „haladó hagyományainkon általában a több száz évvel ezelőtti függetlenségi harcok eseményeit értik, de nem részesülnek kellő figyelemben az utolsó száz év hagyományai. ... Nem eléggé érvényesül, hogy az utolsó száz év történetében elsősorban a munkásosztály és a kommunisták voltak azok, akik... összekapcsolták... a nemzeti függetlenség megvédését és a belső fejlődés kérdését. Egy kissé fenyeget a veszély, hogy nem egy nevelő azonossági jelet tesz a Horthy-rendszerben hazafiasnak nevezett nevelés és a mi nevelésünk között.” (*Sándor E. szerk.* 1955. 128.) Az 1955. márciusi KV-határozat „fényénél”, persze, minden „új megvilágításba került”. *A Köznevelés* 1956. januári számának értékelése szerint már „a jelző nélküli hazafiság... a szocializmus perspektívájának elhomályosítását, végső soron a burzsoá ideológiának tett engedményt jelentette”. (*Székelly E.* 1956. 12.)
- ²³⁹ *Jóboru M.* 1955. 124.; Informatív jelentés a középiskolákban folyó oktató-nevelő munka 1954/55. I. félévi eredményeiről. 1955. március 17. MOL XIX-I-2-k/ 4. d. 3.
- ²⁴⁰ *Erdei S.* 1992. 446–451.
- ²⁴¹ Az MDP KV 1954. augusztus 31-i határozatában a *népfront célját* abban látták, hogy „a munkásosztály a párt vezetésével széles párton kívüli hazafias, népi tömegeket vonjon be... a szocializmus építésébe”. „Szükség van egy olyan politikai-társadalmi mozgalomra, melyben minden hazafi — ha nem is kommunista — népi demokráciánk célkitűzéseinek megvalósításáért, népünk anyagi és kulturális felemelkedése, a béke megvédése érdekében politikailag tevékenykedhessen.” *Izsák L.* 1998. 285. és 287. Lásd ehhez: *Szabó B.* 1979. II. k. 178–207.
- ²⁴² *Nagy I.* 1989. 284–288. A népfront kérdésében kompromisszumra kényszerült *Nagy Imre* szavait nyomatékosítja, hogy négy nappal korábban a *Szabad Népb*ben megjelent „A Központi Vezetőség ülése után” c. cikke, melyben — a maga nézőpontjából — nyilvánosság elé tárta a pártvezetésben addig kulisszák mögött zajlott gazdaságpolitikai viták egy részét. A konkrét utalásokat mellőzve egyebek között szembenézett a *Gerő Ernő* vezette gazdaságpolitikus csoport által gyakran hangoztatott — s az 1954. május 5-i moszkvai tanácskozáson *Kaganovics* által a magyar küldöttségnek szegezett — váddal is: vajon igaz-e, hogy a magyarok „nagyobb lábon élnek, mint amilyet lehetőségeik megengednek”? „Kétségtelenül van társadalmi életünknek néhány területe, amelyről el lehet mondani, hogy nagy lábon élünk. Feltétlenül indokolt ezeken a területeken az ésszerű takarékoság” — írta, de csak addig, „amíg [az] nem keresztezi a párt általános politikáját. ... Úgy sem lehet takarékoskodni, hogy azzal a most születő és az ország politikai életében, a párt és a széles tömegek kapcsolatában oly fontos szerepet játszó Hazafias Népfront alól húzzuk ki az alapot.” Az új gazdaságpolitika „nem hagyja számításán kívül az embert, a társadalmat”. (*Nagy Imre vonal.* 1989. 270., 276. és 278.) Gesztusát, és a mögötte meghúzódó gazdaságpolitikai koncepciót egyaránt éles bírálattal illették az 1955. január 8-i moszkvai találkozón. Előbb *Vorosilov* vádolta a miniszterelnököt azzal, hogy „külön vonala van”, s hogy — mivel „a PB egyes tagjaival szemben a lakossághoz fordult” — „majdnem áru-lást” követett el. *Molotov* ehhez hozzátette: „Az emberek nagy része nem kommunista Magyar-

országban. Ha Nagy elvtárs rájuk akar támaszkodni elsősorban, és nem a pártra, tönkreteszik azt, amit eddig építettek. A kispolgárságra irányt venni veszélyes játék.” *Hruscov* fenyegetően lépett fel: „a maga félrevonulása és hallgatása is harc lenne a párt ellen. ... Magának vannak érdemei, de Zinovjevnek és Rikovnak is voltak érdemei, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen felléptünk ellenük...” (*Rainer M. – Urbán K.* 1992. 142–144., 147.) *Nagy Imre* azonban moszkvai emigrációs múltja ellenére sem az SZKP történetéből olyannyira ismert módon reagált. Némi habozás után nem volt hajlandó közreműködni az „új szakasz” felszámolásában. A január 13-i PB-ülésen kijelentette: „Zinovjevet és Rikovot agyonlőtték... Így nem lehet beszélni... én nem ijedek meg a fenyegetéstől...” Felszólalása — a PB határozata szerint — „nem segítette elő a fő kérdések megoldását, az alapvető elvi kérdésekben [a Rákosi féle platformon — D. P.] az egységes álláspont kialakítását...” Nem tehetette, hiszen célja (ha ezt január 13-án még „a leghatározottabban visszautasította” is) — felesége Rákosihoz intézett korabeli szavai szerint — „magyar kommunizmus volt, mindenféle orosz meg nemzetközi befolyás [pontosabban: alávetettség — D. P.] nélkül.” 1956 januárjában Nagy Imre már nyíltabban/árnyaltabban fogalmazhatott. Sajtójának vallotta a „Világ proletárjai egyesüljetek!” és a „Hazádnak rendületlenül légy híve ó magyar!” „jelmondatait”: „Nekünk, magyar kommunistáknak... ennek az eltéphetetlenül eggyé forrott két jelmondatnak elvi és eszmei egysége szolgál bel- és külpolitikánkban cselekvésünk vezérfonalául.” (*Törvénytelen...*, 1993. 218.; *Izsák L.* 1998. 326.; *Rákosi M.* 1997. 978.; *Nagy I.* 1984. 243.; *T. Varga Gy.* 1989. 47.; *Rainer M. J.* 1992. 12–14., 1999. 90–118.; *Urbán,* 1992. 48–57. Vö.: *Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 284–288.)

Más mentalitást képviselt, mint ellenfele — az átmenetileg ismét felülkerekedett —, *Rákosi* Mátyás, aki a január 13-i PB-ülésen visszautasította, hogy Nagy Imre „sértett önértetére” hivatkozik, s „az egész, lényegében helyes kritika” kapcsán kijelentette: „Az elvtársak úgy beszéltek velünk, mintha egy pártból valók lennének, és teljesen igazuk volt. Nagy elvtárs nem tudom hány évig volt a bolsevik párt tagja, én is, mások is tagjai voltunk. Teljesen igazuk van tehát a szovjet elvtársaknak, ha így beszélnek velünk... mint saját párttagjaikkal.” (*T. Varga Gy.* 1989. 51–52.) Ilyen nézőpontból persze a *Nagy Imre*-féle álláspont csak deviánsnak minősülhetett, s — ahogy *Farkas Mihály* fogalmazott 1955. március 2-án a KV-ülésen — a *népfronttal kapcsolatos kísérlete is „komoly jobboldali restaurációs koncepció” részének, a koalíciós időkhöz való visszatérés kísérletének.* Az állítólag *Szuszlov* által proponált terminológia szerint „a nép ellenségeként” fellépett miniszterelnök politikája — ahogy *Rákosi* fogalmazott — „elkerülhetetlenül a kapitalizmus helyreállításához vezetett volna”. (*Rainer M. J.* 1999. 118.; *Izsák L.* 1998. 338–339.)

²⁴³ Beszédében *Nagy Imre*, miközben a HNF-et „az ország eleven lelkiismeretének nevezte”, óvott az emigráns „undok férgektől”, „a népgyűlölő, nemzetcsúfító gyászmagyaroktól, akiket nemzeti életünk tisztító hullámai kivetettek magukból...” *Nagy Imre vonal.* 1989. 286. és 288.

²⁴⁴ *Árpássy Gyula* igazgató, pl. az 1954. június 29-i értekezleten, „a nemzeti kultúránk fokozottabb megbecsüléséről” szóló határozatról szólván leszögezte, hogy testületünk a határozatot magáévá tette, munkája során mélyült az ifjúság hazafias érzése, s minden frázisszerűséget száműztünk”. (ELTE TÓFK) Vö.: *Révai J.* 1951. 120–122. és 139–143.

²⁴⁵ Az OM 853-39/1954. VII. sz. rendeletét a fővárosi VB Oktatási Osztálya a 853-X-89/1954. sz. körlevelében ismertette valamennyi középiskolával — így a rendeletben nem említett — tanító-képzőkkel is. (ELTE TÓFK 475/1954.)

²⁴⁶ A falusi és tanyasi nevelők országos konferenciájára referátummal készülő *Erdey-Grúz Tibor* vázlatával kapcsolatban 1954. november 12-én *Bence Gyula* KV-alesztályvezető kifogásolta: „Az egész referátum hangja eléggé hivatalos... nem beszél arról, hogy az OM mit kíván nekik nyújtani, és hogy messzemenően támaszkodni szeretne a jövőben együttműködésükre és alkotó kezdeményezésükre. Iskolapolitikánk kidolgozásában és ezen belül általános iskolánk fejlesztésében a pedagógusok, az állami szervek és a pedagógus-szakszervezet kezdeményező, alkotó

szerepére és közös erőfeszítésének szükségességére jobban rá kellene mutatni.” (MOL M-KS-276-91/24. ö. e. 39. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ²⁴⁷ ELTE TÓFK 864/1954. Az előzményekről lásd: *O. Nagy G.* 1969. 98.; *Panyik I.* 1991. 90. A tanári értekezlet 1955. április 5-i értekezlete jegyzőkönyvének tanúsága szerint a Táncsics név ünnepélyes felvételére éppen a felszabadulási évfordulónak szentelt iskolai ünnepség keretében kerülhetett sor (ELTE TÓFK). Árpássy Gyula egy cikkében jelezte, a volt növendékként visszaemlékező *Bábosik István* professzor úr is említette, hogy az alkalomra készült Táncsics-induló szövegét és dallamát — egy erre a célra meghirdetett pályázat eredményeként — diákok költötték. (*Árpássy Gy.* 1955. 28.; Az interjút Nákity Anita készítette.) Egy, az előbbivel összefüggő, a továbbra is „kemény” korlátokat s az azon belüli mozgásteret egyaránt jellemző példa: az 1954/55. tanévben volt esedékes „felszabadulásunk 10. évfordulója”. Az OM tervezete szerint „az országos rendezvényeken kívül az iskolák saját kezdeményezésére” bízták, „hogy a tanév egész munkájában hogyan használják fel hazánk felszabadulásának nagy történelmi évfordulóját a hazafias nevelés továbbfejlesztésére.” (MOL XIX-I-2-b 3. d. 7–8.)
- ²⁴⁸ Szerencsémre *Bódi tanár úr* az Apáczai Gimnáziumban, 1972-ben nekem is — feledhetetlen — gyakorlatvezető tanárom volt. Életéről lásd: *Kálmán A.* 1986. 64–75.; *Nagy S. szerk.* 1976. 173.; *Vida I. szerk.* 1994. 61–62.
- ²⁴⁹ *Bihari János* (1909–1995) — Kelemen Elemér megítélése szerint is — „a XX. századi magyar nevelésügy és a tanítóképzés jelentős személyisége” volt. Életéről lásd az alábbi tanulmány 272. jegyzetében, valamint: *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997. I. k. 182.; *Bihari János-émlékkönyv.* BTF, 1989.
- ²⁵⁰ Valóban: ezek a szerzők, nézetek akkoriban „benne voltak a levegőben”. Erre utal, hogy az OM Kollégiumának 1955. május 4-i ülésére — az MDP KV márciusi határozatának a közoktatás területén való alkalmazásáról — készült előterjesztésben elítélően konstatálták: „A narodnyik nézetek ismét teret hódítottak. Az ELTE lapjában pl. Szabó Dezsőt dicsőítő cikk jelent meg. A pedagógusok körében helyenként felelevenedett a »kert-Magyarország« gondolata...” (*Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 79.; MOL XIX-I-2-k 5.d.)
- ²⁵¹ A tanári testület 1954. november 3-i értekezletén *Árpássy Gyula* az ifjúság növekvő politikai kíváncsiságáról referált: „...érdeklődésük középpontjában a Hazafias Népfrent áll; figyelemmel kísérik a kongresszus elhangzott beszédeket, főleg az ifjúság problémáival foglalkozókat. Darvas, Farkas, Gosztonyi elvtársak beszédeinek egyes részleteit faliújságra is kitétték; a beszédeket iskolagyűlés keretében is meg fogjuk tárgyalni. Ezt a kezdeményezést iskolai pártszervezetünk is segíti.” (ELTE TÓFK)
- ²⁵² Szőke Sándor megjegyzése — a források tükrében — csak az összehasonlítás szempontjából, *cum grano salis* kezelhető.
- ²⁵³ Hasonló benyomásairól számolt be — az akkoriban ugyancsak középiskolás — *Szabó Miklós* is a „Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon” című, figyelemreméltó írásában: „A Rákosi-rendszer volt a magyar történelem leginkább politikai korszaka, a rendszer zsargonjában fogalmazva: a leginkább »átpolitizált« korszak. ... Hihetetlenül hangzik ma, de ezek az évek nem a pesszimizmus és rosszkedv esztendei voltak. A nép teli szájjal röhögött a rendszer idétlenségein és várta a jobb jövőt. A szólás, hogy »guggolva is kibírjuk«, ennek a légkörnek a szülötte.” „Talleyrand azt mondta, aki nem élt a forradalom előtt, nem tudja, mi az élet. Én úgy érzem, aki nem olvasott P. Howardot és nem röhögött akkor a Rákosi-rendszeren, nem tudja, mi a nevetés.” (1988. 160–161. és 167.)
- ²⁵⁴ Az interjúkat (e kutatás keretében, 1998 végén) Kozma Tamás professzor úrral *Szabó Ildikó*, Szabó Imre iskolatörténésszel és Szőke Sándor újságíróval *Lőrincze Tímea* készítették.
- ²⁵⁵ Domokos Lajos szóbeli közlése szerint Jóboru Magda segítségével.

²⁵⁶ Zibolen Endre 1956. október 2-án, a balatonfüredi tanácskozáson bírálta — a szerinte „kétségen felül jóhiszemű” (1992. 8.) — Székely Endréné (1955) cikkét (melynek címe „A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek felhasználása a magyar pedagógiatudományban” volt). Székelyné elfogadta a bírálatot, kijelentve: „Szégyellem, hogy ebben a formában napvilágot látott [a tanulmány], mert úgy látszik, szándékom ellenére ellenkező hatást váltott ki.” Az írásban elmarasztalt Kiss Árpád másnap vázolta credóját: „Az értelmiség, meghatározása szerint, gondolkodó, alkotó réteg. Lehetetlen súlyos következmények nélkül megfosztani szerepe betöltésének lehetőségétől. ... Kelet és Nyugat egymást kizáró irányzatokká lettek. Az a következményekben leírhatatlanul pusztító felfogás kerekedett felül, hogy az oroszból lefordított néhány könyvben minden megvan, a nyugati anyagból pedig minden elvetendő, ami egy időpontnál később jelent meg. ... Ahhoz, hogy segíthessünk tudományunk és nevelésünk helyzetén, ismét széles alapra kell helyezkedniünk, minden irányba ki kell tárunk az ablakokat.” (Balatonfüredi... 1957. 109. és 251–253. Kiemelés tölem — D. P. vö.: Kiss Á. 2006.; Szabolcs É. 2006. 169–170.; Huszár T. 1998. 237.; Sáska G. 2005. 34.; Géczi J. 2006/3. 523–524.)

Úgy tűnik, hogy a megpróbáltatások sem változtattak lényegesen Kiss Árpád szemléletén: már 1944-ben elkötelezte magát a hazai nevelés tudományos színvonalra, európaiságra s ezzel együtt magyarságra mellett; elutasított minden faji alapra helyezkedő, kirekesztő jellegű nacionalista törekvést és provincializmust. (1944. 45–62.; Kiss E. 2004/3–4. 164–165., 2007/1–2. 194–200.; Sáska G. 2007. 13–19., 2007/2. 137–138.) Ennek jegyében — 1947-ben megjelent írásában — a nevelésügyi reformok számbavételekor komoly figyelmet szentelt az amerikai, nyugat-európai reformoknak (1947/b. 40–49. Báthory Z. 2007/1–2. 188–189.). Még 1948-ban is „hitet tett a nevelői szabadság mellett” — „a VKM-ben folyó ellenséges tevékenységet” vizsgálókat megbotránkoztatva (MOL M-KS-276-65-342. 11.) —, leszögezte: „nem is lehet másképp... hiszen a nevelő mindenféle társadalomban azonos nevelői felelősség képviselője”. „A termékeny kritika szabadságának, az önálló kezdeményezés lehetőségének a feltétele... a gondolkodó nevelő, aki nem lehet maga tájékozatlan, nem csúszhat félre a fejlődés vonalából, nem állhat meg az emberiség vagy saját alakulásának egy állomásánál. A nevelő a haladó értelmiség maga, vagy méltatlan hivatásának betöltésére.” (1948. 13–14.) Korunkban, amikor „a művelt emberiség minden csoportosulását a mozgás, a dinamizmus jellemzi”, immár „a nevelésben a társadalmi reform folytonos és zökkenőmentes útját látják”; ezért „nem a múltat nyújtjuk meg a jövő felé, hanem a jövő szempontjából változtatjuk ki a múltból az, ami eleven és hasznosítható”. Az „egységes világnézet nélkül élő, a közös érdekeket felismerni nem hajlandó, ellentétek közt őrlődő emberiség számára a nevelői gondolkodás csak tartalmi jegyek nélküli, tisztán formális eszményt teremthet: ennek meg igen kevés a vonzó ereje, egységesítő hatása... [Ezért, a pluralista társadalmakban] az újabb nevelői gondolkodás jól látja, hogy igazán ható nevelési eszményt nem lehet teremteni, nem lehet önkényesen az ifjúság elé állítani: a nevelési eszményt a kor — egy megadott társadalom embere — magában hordja. Nem kigondolni, hanem kiolvasni kell tehát. Munka — abban az állapotban, amelyben az emberiség él — a modernül megfogalmazott emberiségben, az élet lényegéért felismert változásban és életünk mai nyitottságában adtuk meg a nevelési és életeszmeny szükséges jegyeit. ... [S] a változás irányát figyelve jutottunk el a nemesezés fogalmához. ... Az a felismerés, hogy a nemesség politikai jogokat, anyagi jólétet, kultúrát és nem minden erőtaralékunkat feléző munkaidőt is jelent együtt, a felszabadulás, a magasabb munkabér, az iskolai és iskolán túli nevelés, a munkaidő leszállítása érdekében folytatott harc hőskorává teszi az utolsó évszázadot. A valóságos emberiség és nemesség akarása társul eszményünkben azzal a nyitottsággal, amit jelen életünk és világszemléletünk legjellemzőbb vonásának ismertünk fel. ... Így lesz... a folyton nemesező ember korunk élet- és nevelési eszménye. ... Csak a nemesező ember eszménye lebeghet a közösségi életet mindenben az egyén érdekei fölél rendelő rendszerek kialakítói és irányítói előtt, ha nem akarnak a fejlődés egy fokán megállni, ha nem mondanak le a nemesezés és emberiség feltételeinek minden napon és minden órában

való újbóli megteremtéséről. ... Ugyanennek az eszménynek kell lebegnie az egyes ember szabadságát hangsúlyozó államrendszerek előtt is. ... Az ember szocializálása a nevelés első, elért célja, de nem végső állomása... tovább is megy: megmutatja azt az embert is, amilyenek — reális számítások alapján — az emberiség magát látni szeretné. ... *Fejlett közösségi életben, olyan nevelés mellett, amelyben az új nemzedéket csak elindítani lehet, az ifjúság előbb bírálja és csak azután folytatója az apák művének. Az embert tehát nemcsak szocializáljuk, hanem képessé tesszük arra is, hogy felülmúlja önmagát, hogy a közösségi életében ne csak fenntartsa, hanem megújítsa, reformálja azt, amit elődei rá hagytak.* A pedagógia — amikor a nevelési eszményt kísérli meg kiolvasni vagy hasonló átfogó kérdést vet fel — nem szintézist keres a sokféle felfogás egyesítésére. Nem is a pedagógus számára rakja ki a ma irányzatai közötti választás előli kitérés útját. A lehetőséget mutatja meg minden haladó törekvésben: látja a nevelésben meglévő nagy ígéretet, ha a beteljesedésért hozandó áldozatok nagyságát nem is tudja lemérni” — írta, az őt ért korábbi támadások ellenére is kitarva a „nemesezés” általa vázolt (terminológiájában némi nietszchei hatást sejtető) elképzelése mellett *Kiss Árpád*. (1948/a 72–80. Kiemelések részben tőlem — D. P.) [Vö.: „Ó testvéreim, új nemességre avatlak fel s vezérellek titeket: legyetek a jövő nemzói és magvetői... *Gyermekeitek földjét szeressétek*: ez a szeretet legyen új nemességeitek — a fölfedezetlen föld a messzi tengeren: vitorlátok azt fürkészsze, fürkészsze egyre! *Gyermekeitekben tegyétek jóvá*, hogy apáitok gyermekei vagytok: *Így váltsatok meg minden múltat! Ezt az új törvénytablát állítom fölétek!*” — hirdette — a „kritikai történetírás veszedelmes kísérletével” kapcsolatosan kifejtettek sajátos példájaként/példázataként (?) *Nietzsche/Zarathustra*. 1972. 274–275.; 1989. 46–47.]

Ilyen elvekkel természetesen az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatójaként is nézeteltérései, vitái támadtak a — *kommunista — Pedagógus Pártcsoportok vezetőségével*, amely 1948. május 3-án az OKT-ról hozott határozatában úgy vélte, hogy az „mai szervezetében és összetételében nem képes feladatát ellátni. Bizonytalan, harmadik utas politikát folytat...” S bár akkortájt még csak az ügyvezető alelnök munkatársait kívánták eltávolítani, *Mérei Ferenc* egy három héttel később — látszólag más ügyben — *Kiss Árpád*hoz írt levelében pontosan körvonalazta a grémium és a címzett álláspontja közötti különbséget: „Bírálatod lényege arra vonatkozik, hogy a kollégiumi nevelés konformista nevelés, amely részint az emberek és az intézmények fölött lebegő tekintélyelvvel, részint az anyag túlzott megkötésével és konkretizálásával az egyéni gondolkodás kifejlődését gátolja. ... [A]miben nem tudok egyetérteni... a politikai nevelés konkretizálásával szembeni aggály... A feladat, amire a népi demokrácia vállalkozik, az ország alapvető átalakítása — az életszínvonal messzemenő és alapvető kiegyenlítésével. Ehhez cselekvő emberek kellene, olyanok, akik ráirányulnak a célra; olyanok, akik éppen konkrét mozzanatokból képesek megragadni a körülöttük lévő világot. ... A mi számunkra a harcoss demokrata (úgy hisszük, évtizedekig megmarad nevelői eszményünknek) olyan ember, aki közvetlen környezetében meg tudja ragadni a közvetlen feladatokat... nem a »nagy irányvonalak, a kialakult elvek« alapján kell a politikai nevelést megragadnunk. Engedd meg, hogy itt még akkor is, ha ezzel a gőg vétkébe esem, hivatkozzam az én pártom erejére, hatékonyságára.” (Sic! MOL XXVI-I-1-b-szu/1948 1. d. Lásd továbbá: *Tettemanti B.* 1949/19. 533–534.) S bár alig két év múltán *Mérei Ferenc* maga is megrendítő leckét kapott e sajátos hatékonyság árnyoldalairól (MOL M-KS-276-65-342. 6–12.), a címzett — ha kényszerűen is — gyakrabban változtatott állást, lakóhelyet, mint álláspontot.

²⁵⁷ *Horváth M.* 1995. 26–28., valamint a budai tanítóképző tanári karának jegyzőkönyvei 1955. januártól júliusig (ELTE TÖFK); továbbá: *Kiss Árpád*, 1964. 295–305.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997. II. 241–242. (Írta: *Horánszky N.*)

Kiss Árpád — amennyire a körülmények számára lehetővé tették — a későbbiekben is kitarított autonóm álláspontja mellett. Már a hatvanas években ismét leszögezte: a mindenki számára elérhetővé teendő alapműveltségnek egyesítenie kell „azokat a lényeges művelődési javakat...

amelyek utat nyitnak mindahhoz, amit becsülünk és nagyak tisztelünk az emberben”, mert csak ezek teszik „képesé és hajlandóvá... az embert egy folyton fejlődő műveltség megértésére, elsajátítására, élvezetére, alakítására, fejlesztésére”. Szélesebb értelemben is igaznak tűnik, amit *Ballér Endre professzor* a „Műveltség és iskola” c. kötet kapcsán megállapított: *Kiss Árpád műveltségfelfogása, munkája „annyira kiemelkedett a kor neveléstudományi munkái közül, hogy lényegét illetően nem is tekinthetjük jellemzőnek a hatvanas évekre. Inkább azt mondhatjuk, hogy folytatva és továbbfejlesztve az 1945–1948 közötti eredményeket — előrevetítette... a rendszerváltozás utáni iskolai műveltségteralomra jellemző felfogások számos kérdését is.”* (1996. 123–125. Vö.: *Ballér E.* 2004. 145–199.)

²⁵⁸ Vö. pl.: *Solt P. et al.* 1992. 489–514.; *Törvénytelen...* 1993. 131–214.; *T. Varga Gy.* 1992. 240–242.; *Izsák L.* 1998. 193.; valamint *Kahler Fr.* 1998. 158–163.; *Baráth M.* 1999. 150–153.; *Rainer M. J.* 1999. 24–25.

²⁵⁹ Az akkori diákok közül *Bojtár László, Harminc Ferenc, Karlovitz János, Kilincsi Tamás, Kozma Tamás, Prónai László, Szabó Imre, Szőke Sándor és Veréb Zoltán* utaltak arra, hogy tudomásuk volt egyik-másik tanáruk megpróbáltatásairól, kényszerű pályamódosításáról. (*Szabó I.* 1998. 24. és az interjúkban, beszélgetésekben, melyeket Kelessy Iлона, Lőrincze Tímea, Molnár Julianna, Mráz Katalin, Nákity Anita, Péter Krisztina, Szabó Ildikó s a jelen sorok írója folytatott.) Lásd továbbá: *Aczél T. – Méray T.* 1989. 250–261.; *Csonka E.* 1981. 376–379.; *Kállai Gy.* 1987. 212–231. stb.

²⁶⁰ Vö. pl.: *T. Varga Gy.* 1992. 240–242.; *Nagy I.* 1953. 632–637.; *Izsák L.* 1998. 193.; *Erdmann Gy.* 1992. 77–266.; *Kávási K.* 1991.; *Pál J.* 1996. 495–497.; *Romány P.* 1996. 485–494.

²⁶¹ *Hegedűs A.* (1953) 1108–1188.; *Hegedűs A.* (1953) 1. Szükség is volt a pedagógusok segítségére, hiszen egy 1954-ből származó felmérés szerint akkorra a — kampányok sorozatával politikai tekintetben „megbízhatóvá szervezett” — tanácsi apparátus dolgozóinak 79%-a 8 általánosnál kevesebbet, további 10%-a éppen annyit, 7%-a középiskolát vagy négy polgárit, 4%-a főiskolát vagy egyetemet végzett... (*Gyarmati Gy.* 1998. 1190.)

A falusi értelmiségiek közül viszont a papságra világnézeti-politikai okokból, az agrárértelmiségiekre pedig származásuk és politikai beállítódásuk folytán nem támaszkodhattak a pártállam vezetői. Ha közvetetten is, erről tanúskodik *Simó Jenőnek* — 1954. július 5-től az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya osztályvezető-helyettesének — egy 1955. szeptember 5-i levele, melyben arról tájékoztatta Erdey-Grúz Tibort, hogy „a mezőgazdasági egyetemek, ill. főiskolák hallgatóinak aránylag nagy százaléka osztályidegen származású. Tekintve, hogy a mezőgazdasági szakkadétképzésben káderpolitikánk alapelveit fokozottabban kell figyelembe venni, a Titkárság tudomásával a Földművelésügyi Minisztérium intézkedett, hogy az osztályidegen egyetemi hallgatók munkáját és magatartását szigorúan felül kell vizsgálni és az oda nem valókat egyéni elbírálás alapján el kell távolítani. Ezzel az intézkedéssel mi is egyetértünk” — olvashatjuk a miniszteri iratok közt megőrződött levélben. (MOL XIX-I-2-m 24. d. E. G. 319/1955., valamint M-KS-276-54/324. 5.)

²⁶² „A falusi nevelők bérrendezésével kapcsolatosan felmerülő problémákról” szóló szakszervezeti feljegyzést és a Pest Megyei Tanács VB Nagy Imréhez írt, 1955. január 28-i előterjesztését, Erdey-Grúz miniszter március 28-i reflexióit lásd: MOL M-KS-276-65-341. 45–47., 52–61.; *Nagy Imre*, 1984. 135–136.; *Kovács J. és Scheitz A.* 1954. 1.; *Az új év...*, *Sándor E. szerk.* 1955. 41–45.; *Füle S.* 1956. 24. sz. 86–87. és 92.; 1955. 1.; *Barla-Szabó Ö.* 1981. 29.; *Gyarmati Gy.* 1996. 187–188.; *Knausz I.* 1994. 135–136.

Az OM Kollégiumának 1954. augusztus 22-i előterjesztésében olvashatjuk: „Pártunk és kormányunk feltárta a mezőgazdaság helyzetének hibáit... Ennek alapján az OM is levonta a következtetéseket a falusi és tanyasi iskolákra, valamint az itt dolgozó pedagógusokra vonatkozóan... Július elején életbe lépett a falusi és tanyasi tanítók fizetésemelése. ... 1-2 hold, háztáji gazdaság céljára szolgáló földet igényelhetnek nevelőink. ... Az új tanévben minden területen fokoznunk

kell az igaz hazafiságra történő nevelést... *fontos feladatunk, hogy... pedagógusainkat és ifjúságunkat is bekapcsoljuk a népi egység erősítéséért folyó munkába.*” (MOL XIX-I-2-k 3. d. 1–2., vö.: *A tanya kultúrájáért* 1924/15–16. 3.; *Országos* 1926/27–28. 36. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

Ugyanakkor — ahogy Bence Gyula egy 1954. augusztus 9-i feljegyzésében olvashatjuk — az OM „felszólította a pedagógusokat, hogy a cséplési munkával kapcsolatos felvilágosító munkában vegyenek részt. Segítsenek a kalászgűjtés megszervezésében és más időszaki munkák elvégzésében tanulócsoportok szervezésével stb.”; „Főleg falun igyekezett növelni a méhészeti, gyümölcskertészeti, biológiai szakkörök számát. ... Az *óvónőképzőkben gondoskodott arról, hogy a növénytan keretében a mezőgazdasági ismereteket oktassák. A tanítóképzőkben ebben az évben bevezette a mezőgazdasági ismereteket mint külön tantárgyat. A legtöbb tanítóképző részére 2-3 hold gyakorlókeret is tudott biztosítani... az új tárgy tanításához tankönyvet és útmutatót kaptak. A tárgyat tanító tanárok részére 1 hetes nyári tanfolyamot szervezett.*” (MOL M-KS-276-91/24. ö. e. 6. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *A magyarországi népoktatásügy* 1898. 54–63.; *Felterjesztések* 1935/3. 4.)

²⁶³ Előbb a *Köznevelés* 1945. szeptember 15-i számában a VKM nevelésügyi ügyosztályán tevékenykedő — parasztpárti — *Angyal János* fogadkozott: „Ha a múltban oly kevéssé tapasztalt ösztinteséggel, tisztelettel, megbecsüléssel szeretettel és az ügyhöz méltó áldozatkészséggel karoljuk fel a falusi és tanyai nép nevelésének kérdését s e nép nevelőinek, a falusi és tanyai tanítók érdekeit, akkor nem száműzetést, hanem elismerést, kitüntetést jelent majd a falusi és tanyai tanítói állás elnyerése” (5.; vö.: *Vitner F.* 1935/5. 99–100.). Majd a november 15-i számban maga az új miniszter, *Keresztury Dezső* hangsúlyozta: szükséges „a nevelői rend” műveltségének elmélyítése, erkölcsi és szellemi szabadságának s anyagi függetlenségének biztosítása. (1.) Lásd ehhez pl.: *Kovács M.* 1945. 34.; *Benőcs J.* 1945/6. 8–9.; *Ki.* 1945/7. 8.; *Sík S.* 1946. április 25. OSZK Kt., 210.f., 10/17.; *Illyés Gy.*, 1946/16. 2.; *Keresztury D.* 1946/21. 1.; *Kiss Á.* 1946/23. 6.; *Beszámoló*, 1947. 26.; *Rákosi S. – Szabó B. szerk.*, 1967. 384.; *Az MKP a magyar tanítókért*, 1947. 3–18.; *Jósfai L.* 1948/4. 10–15.

²⁶⁴ Előbb 1953. október 17-én harminc vidéki nevelő, a miniszter és a KV-osztályvezető részvételével tartottak tanácskozást helyzetükről (MOL M-KS-276-89/ 282. ö. e. 46–89., 90–96. és 97–99.), majd egy év múlva, *ebben a politikailag igen kényes időpontban* (bizonyos szovjet impulzusok figyelembevételével) *rendezték* az ismertetett tanácskozást. (Lásd a moszkvai magyar nagykövetség 1954. augusztus 9-i jelentését az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának anyagaiban: MOL M-KS-276-91/24. ö. e. 5–9.) A Nagy Imre „kis októberi győzelmét” eredményező KV-ülés, a népfrontkongresszus után tartott tanácskozáson a mértékadó politikusok hitet tettek az „új szakasz” politikájának folytatása, kiteljesítése mellett. Ugyanakkor Andropov nagykövet rezidenciáján egymásnak adták a kilincset az aggodalmaikat megfogalmazó magyar vezetők. Elbeszélésük alapján a nagykövet arra a következtetésre jutott, hogy „az utóbbi napokban maguk a magyar [magas pártfunkcionárius posztot betöltő] elvtársak is szemmel láthatóan kezdik felismerni, hogy *tűrhetetlen és abnormális az a helyzet, hogy egy sor párt-szervezetben [pl. a Lenin Intézetben, a Szabad Nép szerkesztőségében, az Írószövetségben] lényegében lejáratták a pártvezetők tekintélyét.* Ez év november 4-én Farkas az EMAG-gyárban tartott választási gyűlésen elmondta: most nem az a feladat, hogy a múlt hibáiban vájkáljunk [ahogy azt Nagy Imre az elhúzódo rehabilitálási eljárások és a törvénytelenések kapcsán felvette]. Rámutatott, hogy a hibák senkit sem jogosítanak fel a pártvezetők országos jelentőségű érdemeinek tagadására.” (*Baráth M.* 1998. 140–141. Kiemelés tőlem — D. P.) A rehabilitálásokhoz lásd pl. *Pető A.* 2001. 103–157. A kongresszus előkészítéséről lásd: *Mivel foglalkozik...* 1954. 388–389. A tanácskozás jegyzőkönyvét közreadta *Sándor E. szerk.* 1955. Részletes beszámolót közölt a tanácskozásról a *Köznevelés* (A falusi..., 1954. 405–427.). Az idézetek a jegy-

zőkönyvből, ill. onnan (a kiemelések tőlem — D. P.) A visszhangról: *Kiss Gyula*, 1954. 453–455.

- ²⁶⁵ *Bence Gyula* már egy 1954. augusztus 9-i, Berei Andor osztályvezetőhöz írt feljegyzésében úgy vélte, hogy a — közreműködésükkel kialakítandó — miniszteri előadásban „központi kérdés legyen az osztatlan és részben osztott szakosított oktatás közti különbség leküzdésének megvitatása”. (MOL M-KS-276-91/24. 9.) S bár a miniszter augusztus 23-án kikérte a Tudományos és Kulturális Osztály véleményét „a falusi-tanyasi tanítók országos konferenciájának összehívására vonatkozó vázlatos javaslatokról” (MOL XIX-I-2-m 13. d. E. G. 1735/1954.), a reflexiókat kevésbé respektálta. Ezért *Bence Gyula* a konferenciát értékelő december 7-i feljegyzésében elégedetlenül konstataálta, hogy Erdey-Grúz Tibor beszéde „hosszú volt, eléggé belebonyolódott a részletekbe, ugyanakkor nem volt elég mozgósító hatású. ... Helyes lett volna a referátumot szilárdabban két fő kérdésre koncentrálni: a) A nevelőmunkával kapcsolatos feladatok kifejtésére.) A referátum a feladatokat inkább követelmény formájában adta, ezeket tartalmilag mélyebben, hozzászólásra indítóbban kellett volna kifejteni, sokkal inkább támaszkodva a tanyai, falusi iskolák életének, munkájának tényanyagára...) b) az iskola és a pedagógusok helye és szerepe a társadalomban, a múlt év júniusi és az azt követő párthatározatok alapján. (A referátumnak ez a része mozgósítóan tárgyalta a Hazafias Népfrontban végzendő társadalmi-kulturális nevelőmunkát, de *nem hangsúlyozta kellő nyomatékkal, hogy 1. A pedagógusok munkájának fő területe továbbra is az iskola, az iskolai oktató-nevelő munka, s nemcsak politikai, társadalmi tevékenység alapján értékeli őket a társadalom; 2. Az iskolai és a társadalmi tevékenységük nem választható el. Az iskolai oktató-nevelő munkát is a párt és a kormány politikája szellemében kell végezniük)*” — vélte a KV Tudományos és Kulturális Osztályának illetékes. (MOL M-KS-276-91/24. 52. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁶⁶ Az MDP Titkárságának 1954. november 8-i ülésén hagyták jóvá a Tudományos és Kulturális Osztály javaslatát, mely szerint — a kongresszus alkalmából — a nagymarosi általános iskola igazgatóját, Osztyényi Endrét és a kurdi általános iskola nevelőjét, Kotsis Matildot „Munka Érdemrend”, 7 pedagógust „Szocialista Munkáért Érdemérem”, s 18-at „Munka Érdemérem” kiüntetésre javasoltak. (MOL M-KS-276-54/342. 88–89.)
- ²⁶⁷ Az előadás-tervezettel kapcsolatban — a fentiekben már idézett — megjegyzéseiben *Bence Gyula* úgy vélte, hogy „valóban nem tehetünk felelőtlen ígéreteket fizetésük rendezésére, de politikailag nem volna helyes megkerülni ezt a kérdést. Meg kellene mondani, hogy az OM és a Pedagógus Szakszervezet mindent el fog követni, hogy amint népgazdaságunk fejlődése ezt lehetővé teszi, a pedagógusok anyagi helyzetén... változtasson...” (MOL M-KS-276-91/24. ő. e. 41.) Vö.: *Sándor E. szerk.* 1955. 43.
- ²⁶⁸ A tanítók adminisztratív munkára kényszerítése is régi gyakorlat volt. Már az első egyetemes tanügyi kongresszus kérte, hogy „a népiskolai tanítói hivatal... különíttessék el más, vele sok helyütt kapcsolatban lévő foglalatosságoktól, milyen a jegyzőség, harangozóság, egyházfiság, éneklőség...” (Tavasi L. 1848. 14.) *A Nagykőrös és Vidéke* c. lap 1918. szeptember 22-i számának 5. oldalán olvashatjuk: „A tanítóknak a rekvirálás végzése alóli felmentését kérte a képviselő-testülettől a református egyház. A közgyűlés — tekintettel a kormány rendeletére, s mivel másokkal nem pótolhatók — a kérelemnek nem adott helyt.” Még a Tanácsköztársaság alatt is igénybe vették erre a tanítók munkáját. (Nagykőrösi Népújság, I. évf. 47. 2.) Az 1929. évi statisztikai törvényben díjazás ellenében kötelezték a tanítókat minden összeírásban, adatgyűjtésben való részvétellel, miniszteri/miniszterelnöki rendeletre. (*Tanítók ügye* 1929/4. 53–54.) *Becker Vendel*, a szegedi kir. katolikus tanítóképző igazgatója — az alsó fokú gazdasági szakoktatás tanerővel való ellátásának problémáit taglaló munkájában — 1936-ban, *Gesztyeli Nagy László*: „A tanyavilág élete” című munkájának 72. oldaláról idézte: „Sok helyütt végzi a tanyai tanító a mindennaposok, a továbbképzősök, a leventék, analfabéták oktatását... a hittanítást. Tisztviselője a népkörnek; járátkezelő, postakezelő és anyakönyvvezető-helyettes. Hivatott az es-

ti előadások vezetésére, elsősegélynyújtásra, a vallásos és hazafias szellem ápolására és *körletének gazdasági irányítására.*” (Becker V. 1936/II. 5., valamint 1947/2. 77. Kiemelések tőlem — D. P.) Rendszeresen bevonták a tanítókat a népszámlálásokba is. (Pl.: *Sárközi I.* 1977. 49–50.)

²⁶⁹ Négyórás előadásában hosszan foglalkozott a miniszter a pedagógusok lehetséges szerepével a Hazafias Népfrontban s a tanácsok működése során. A pedagógustársadalom „szimbolikus elismerésének” tekinthető, hogy az októberi kongresszuson — a 15 akadémikus, ill. egyetemi tanár mellett — 7 tanítót és 2 gimnáziumi tanárt is beválasztottak a 105 tagú Országos Tanácsba (melynek elnöke az eredeti tervektől eltérően nem Nagy Imre, s nem is Darvas József, Dobi István, Erdei Ferenc vagy Veres Péter, lett, hanem Szabó Pál). Lásd: *Szabó B.* 1979. 20–207. és *Rainer M. J.* 1999. 94–95.

²⁷⁰ Ahogy a fentiekben már említettük, a tanácskozást — és Rákosi Moszkvából győztesként való hazatérését — követően az OM illetékesei már jóval kritikusabban ítélték meg a pedagógusok „értékes tulajdonságait”: „A konferencia igazolta azt a régebben elhangzott megállapítást, hogy a demokratikus és szocialista hazafiság fogalma nem kellő mértékben tisztázott. Nem együtt, nem egyik a másik feltételeként és egymástól nem elválasztható módon él a nevelők tudatában, s ennek megfelelően a tanításban. Mindezt a konferencia vonatkozásában bizonyítja az is, hogy a haladó népek testvéri összefogásáról, a Szovjetunió, a népi demokráciák népeivel való testvéri együttélésünkről nem esett szó, sem a hazafias nevelés kérdéseinek megtárgyalásakor, sem a kultúrunka eszméinek keresésekor. De azt hiszem, másra is fel kell figyelniünk. Ahogyan elhangzott több felszólalásban is a nép lelkével, a parasztsággal való bánásmód kérdése, és amilyen visszhang kísérte ezeket a hozzászólásokat, arra is kell gondolnunk, hogy a nép, a nemzet fogalma, a parasztság helye és szerepe a társadalmunkban még nem nyert kellő tisztázást. ... Nem kellően világítottuk meg mindazt, amit a narodnyik-probléma jelent. ... Véleményem szerint az előbbiekhöz hasonlóan vetődött fel a fegyelemre nevelés kérdése. Az a tény, hogy országos pedagóguskonferencián a fegyelemre nevelés problémája szinte önmagában vetődött fel, anélkül, hogy a közösségi nevelés lett volna a fő téma, azt mutatja... hogy a közösségi neveléssel való foglalkozás fő feladatunk a meglévő jó gyakorlati tapasztalatok elterjesztése útján” — fogalmazott a viszonylag (!) spontán felszólalások, a megváltozott „politikai klíma” (és a pártközponti instrukciók?) hatása alatt *Kiss Gyula* miniszterhelyettes. A „kincstári optimista” végkiengeség ellenére is érezhető aggodása egyértelműen jelzi, hogy milyen *sokkolóan hatott* az ilyen kevésbé „agyonszervezett” — s a bennfentes és teljesen elkötelezett —, de viszonylag széles körű (ugyanakkor válogatott) pedagógusokkal való találkozás; a szembesülés azzal, *hogy milyen „kevésbé jött át az az ideológiai, politikai, pedagógiai üzenet”, melynek révén az „új típusú ember” nevelésével megbízott pedagógustársadalom „átnevelését”, átprogramozását*, indoktrinálizálását elképzelték. Ezért azután eredeti terveiktől — s az összefoglalóban elhangzottaktól — eltérve nem nagyon szorgalmazták az újabb, még szélesebb körű egyetemes tanítói, pedagóguskongresszusok összehívását... (*Sándor E. szerk.* 1955. 122–129.; MOL M-KS-276-91/24. ő. e. 51–55.)

²⁷¹ *Sándor E. szerk.* 1955. 41–50. — Három évtizeddel korábban a *Néptanítók Lapja* vezércikkírója az 1924. július 1-jei és augusztus 15-i számokban *vázolta az iskola nevelőmunkáját s „a magyar tanító” értékes tulajdonságait, melyek révén részt vállalhat a „nemzet sülyedésének” megállításában:* „A vallásérkölcsi alapot nélkülöző tanítót — pedagógiai értelemben — még gondolatban sem lehet elképzelni” — írta H. J. A kormányzó, Horthy Miklós felfogását — mely szerint „a tanítói kar és a nemzeti hadsereg az a két pillér, amely nélkül az ország békés fejlődését és a jogrend kiptetését elgondolni sem lehet” — visszhangozva, hangsúlyozta: csak az a tanító válhat a nemzetnevelés, nemzetfejlesztés erkölcsileg és anyagilag egyaránt megbecsült munkásává, aki vállalja „a morális hadkötelezettséget”, s akit „a haza iránti rendíthetetlen hűség, a hivatás iránti odaadás, a megingathatatlan kötelességteljesítés, a fennkölt gondolkodásmód, mély becsületérzés, általános és szakműveltség, az önképzésre és haladásra való szakadatlan törekvés, a

bajtársi és vallásos érzés jellemez” — s aki ezt az iskolai ünnepek során is demonstrálja. (Az iskola 1924/23–24. 1–2.; A magyar tanító 1924/27–28. 11–15. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Frank A. 1924/43–44. 13–15.)

²⁷² Lásd ehhez önéletrajzi fogantatású regényét, az „Elindult szeptemberben”-t.

²⁷³ Ezen elvárás is végighúzódott a fordulatos 20. századi magyar történelmen. (Lásd pl.: Kállay M. 1943/14. 549–550. és Lázár L. 1943/14. 554–556.; Váradi J. 1943/19. 793–794.) — A VKM intencióinak megfelelően Békésvármegye Törvényhatósági Iskolánkívüli (Sic!) Népművelési Bizottsága a népművelés tevékenység éves megszervezésére vonatkozó körrendeleteiben felhívással fordult „népünk vezetőihez, mert az iskolai év kezdetével a népművelési tevékenység előkészítésének ideje elérkezik. Hazafias tisztelettel, testvéri szeretettel kérjük munkatársainkat, hogy átérezve nagyszerű, nemes hivatásunkat és kötelességünket, a következő években is legyenek a legteljesebb értelemben népművelők, nemzetgondozók és nemzetnevelők.” Somodi József ehhez hozzátette: „a magam részéről örömmel juttatom kifejezésre, hogy tankerületem egyes tantestületei, élükön az igazgatóval, valamint a külterületi tanítótság valóban lelkes, megértő és komoly népművelési tevékenységet fejtettek ki, s a tanítói munkának megbecsülhetetlen érdemeiket szereztek.” Munkájukat — a VKM 14.105/1928. VIII. sz. rendelete értelmében — az előléptetéseknél honorálni fogja, ígérte a királyi tanfelügyelő. (BéML VIII. 59. 41. d. 883/1941. lásd továbbá: 626/1940. Kiemelések tőlem — D. P.)

²⁷⁴ Darvas József felhívása — talán helyzetéből adódóan — eltért a KV oktatási ügyekkel foglalkozó alosztályvezetőjének az oktatási miniszterhez küldött intencióitól: „Helyes, hogy a falu társadalmi és kulturális munkájában való fokozottabb részvétel igénye jelentkezik a referátumban, de világosabban és következetesebben ki kell hangsúlyozni, hogy a pedagógus fő munkaterülete az iskola, hogy... elsősorban az ifjúság nevelője, és a társadalmi munkában úgy és olyan mértékben vegye ki részét, hogy az semmi esetre se menjen az iskolai munka rovására.” (MOL M-KS-276-91/24. ő. e. 39. Kiemelés tőlem — D. P.) Darvas Józsefről lásd: Kenyeres Á. szerk. 1981. III. 139–140.; Vida I. 1999. 100–104.) Mindazonáltal december 7-i feljegyzésében Bence Gyula elismerte, hogy a kongresszus küldöttei körében „igen jó hatása volt Nagy elvtárs levelének, Darvas elvtárs felszólalásának. Mindkét megnyilatkozásban munkájuk elismerését kapták meg.” (MOL M-KS-276-91/24. ő. e. 52.)

Ami pedig a felszólalás meglepően pongyola, „mozgalmár” nyelvezetét illeti: lehetséges, hogy annak a belső kollízióknak a nyomait regisztrálhatjuk benne, amely az „új szakasz irányvonalának kizárólagosságát” deklaráló miniszterben zajlott: ekkortájt készíthette (a koncepciók perek Nagy Imre által történt „feszégetése” következtében ismételtelen pozíciót váltott Farkas Mihály által ösztönzött) „A túllicítálókrol” c. cikkét, mely — a szerkesztőség tiltakozása ellenére — 1954. november 21-én jelent meg Szabad Népből. (Rainer M. J. 1999. 102–104.; Szabó B. 1986. 243–246.) A sokak által a „visszarendezés” első jeleként értelmezett írás alap gondolatának („féltem az új szakasz politikáját a kispolgári túllicítalástól”) és az Írószövetségben kialakult konfliktussorozatoknak is szerepe lehetett abban, hogy 1956. június 27-én Déry Tibor oly kemény ítéletet mondott Darvas József politikai tevékenységéről: „Valamennyi népművelési miniszterünk közül Darvas elvtárs hozta a legnagyobb csalódást a magyar irodalomra. Kétféle érdeket igyekezett szolgálni: az irodalom és a politika érdekeit, amelyek az elmúlt évtizedben megint csak nem voltak azonosak és megint csak a politika hibája, hogy nem lehettek azok, és amikor a lelkiismerete a kettő kereszttüzébe került, akkor mindig a meggyőzőbb hatalommal rendelkező politika javára döntött... döntései az állandó lelkiismeret-furdalások nyomát viselték. Sajnos... beírta ezzel, és nem tudta rászánni magát arra, hogy levonja belőlük a kézenfekvő következtetést.” (Hegedűs B. A. — Rainer M. J. szerk., 1991. 105.)

²⁷⁵ Sándor E. szerk. 1955. 55. Nagy Imre a november 15-i parlamenti fogadáson találkozott a kongresszus küldötteivel. (A tanító tanácsadó szerepéről lásd pl.: Nagy L. 1890/6. 290.)

- ²⁷⁶ „A hatalom” problematikájához lásd pl.: *Gombár Cs.* 1980. 141–155.; *Balázs Z.* 1998. 13. és 292–294.; *Bihari M. – Pokol B.* 1992. 182–198.; *Bihari M.* 1996. 21–30.
- ²⁷⁷ *Sándor E. szerk.* 1955. 81–82. és 99.
- ²⁷⁸ *Hegedüs Rajmund* (1912–1987) magyar–német szakos gimnáziumi tanár, korábban a zalaegerszegi Batsányi János Népi Kollégium (1946–1948), majd az újpesti Táncsics Mihály Népi Kollégium (1948–1949) igazgatója, a Nemzeti Parasztpárt Országos Központja Köznevelési Alosztályának vezetője (1948) volt. 1949–1951 között tanított a zalaegerszegi képzőben, majd 1951–1958-ig a *balassagyarmati középfokú*, 1958–1964-ig az *esztergomi felsőfokú képző igazgatója*, 1964–1975-ig szakszoportvezető tanára volt. 1976–1978 között a főiskolává lett intézmény tanszékvezető tanáraként tevékenykedett.
- ²⁷⁹ Itt bizonyára a tanulók túlterhelésére utalt Hegedüs Rajmund. A képzős tanulók gimnazistákénál nagyobb terheléséről olvashatunk a balassagyarmati leánydiákotthon 1955/1956. tanévi első negyedévi jelentésében is. Ez egyrészt a képzős tanulók intőinek és rovóinak nagyobb arányában, másrészt nagyobb iskolán kívüli elfoglaltságukban s a tanítási gyakorlattal kapcsolatos többlet-teendőikben fejeződött ki, miáltal a közösségi megmozdulásokba nehezebben voltak bevonhatók, mint a gimnazisták. (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B1. 115/1955.)
- ²⁸⁰ Javaslat, mint az alábbiakból kitűnik — látszólag —, süket fülekre talált az oktatáspolitikai irányítói körében: *Erdey-Grúz Tibor* a PB-határozat ismeretében (a rendelkezésünkre álló s akkoriban publikus források szerint) nem reagált érdemben a felvetésre. A tanítóképzés új rendszerének kialakítása mellett elkötelezett *Bence Gyula* figyelmét azonban nem kerülték el a pedagógusképzés megújításával kapcsolatos megjegyzések sem, s azokat kapcsolatba hozta az olyan, szerinte is aggodalmat keltő megnyilatkozásokkal, amelyek „a pedagógusaink fejében található, elég sok tisztázatlan nézetről” tanúskodtak („narodnyik, idealista nézetek”; „nem elég világos... a szovjet tapasztalatok felhasználásának szükségessége”). Ezért azután december 7-i, a kongresszust értékelő feljegyzésében úgy vélte: „*A konferencia tanulságait abban lehet összefoglalni, hogy több gondot kell fordítani a falusi, tanyai nevelők politikai, ideológiai és pedagógiai színvonalának emelésére. Alaposan meg kell javítani a nevelőképző intézetek munkáját.*” Be kell vonni a legjobb nevelőket az alsó és felső tagozatú tantervek kidolgozásába. ... Lehetőleg évenként most már szélesebb keretek között pedagógustanácskozásokat kell szervezni.” MOL M-KS-276-91/24. 8. és 53–55. Kiemelés tőlem — D. P.) Így azután — minden látszat ellenére — igaza volt a jól informált *Füle Sándornak*, amikor (már 1956-ban) úgy vélte, hogy a felsőfokú képzés elfogadtatásában nagy szerepe volt annak is, hogy „a tanítótság képviselői a falusi nevelők országos konferenciáján... követelték a tanítóképzés gyökeres megjavítását.” *Füle S.* 1956. 22. 128.
- ²⁸¹ *Sándor E. szerk.* 1955. 112. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁸² *Sándor E. szerk.* 1955. 120–122.
- ²⁸³ Ez esetben a tanítótság — harminc éven belül immár másodszor — keserűen tapasztalhatta meg érdekvégyesítő képességének gyengeségét. Ismét bebizonyosodott, hogy a mindenkorai hatalommal szemben akkor sem jut messzire, ha az amúgy is igen ritkán adódó, nagy nyilvánosságot ígérő fórumok segítségével helyzetének, képzésének, képesítésének felülvizsgálatára vonatkozó határozatot fogadtat el. A III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson elért „győzelme” pírusszinak bizonyult: az 1938:XIV. tc. előkészítésekor *Hóman Bálint* nemcsak egyértelműen figyelmen kívül hagyta a tanítósnak a középiskolai érettségire építendő akadémiára/főiskolára vonatkozó követelését (szinte teljesen magáévá téve a — tanítóképző intézeti tanárok zömének álláspontját tükröző — kisebbségi véleményként megfogalmazott álláspontot), hanem a törvényjavaslat indokolásában még azt a látszatot is igyekezett kelteni, mintha javaslat „lényegében” egybeesne a kongresszus és a tanítók követelésével. (A Harmadik Egyetemes 1928. 192–193., 219.; A népi iskolai tanítóképzésről... 1938. 147.; Nagy P. T. 1997. 135–140.) Ugyancsak akadémikus utódja, *Erdey-Grúz Tibor*, legalább ettől tartózkodott...

- ²⁸⁴ *Sándor E. szerk.* 1955. 116. A közreadott jegyzőkönyv s a sajtóban megjelent publikációk fényében a tanítóképzés korszerűsítésének, akadémiai szintre emelésének esélye — látszólag — semmivé lett 1954–1955 fordulóján. Mindazonáltal az 1954. december 7-i, Bence Gyula által írt feljegyzés is jelzi: a tanítóképzős tanárokon kívül is akadtak valamilyes politikai súllyal rendelkező tényezők (a pártközpontban, a miniszterelnökségen s az OM egyes ügyosztályain is), akik korántsem mondtak le szakmai-politikai motívumok által befolyásolt elképzeléseik megvalósításáról. A kedvező alkalomra vártak... (MOL M-KS-276-91/24. ö. e. 51–55.)
- ²⁸⁵ *Setényi János* négy európai ország tapasztalatait feldolgozva bizonyította, hogy az expanzió időszakát mindenütt korrekció követte „az oktatáspolitikai reformok tanulási folyamatában”, mivel az oktatási rendszerek autonóm belső logikáját még nem ismerték, s a korszerű társadalomtudományi ismeretek pedagógiai adaptációjára megkésve, éppen a reformok időszakában került sor. (1992. 7–8., 26–32., 120–127.)
- ²⁸⁶ Mint korábban már említettük, a nemrég elhunyt *Köte Sándor* professzor úr felvilágosítása szerint a — szakirodalomban a körülményekhez képest progresszívnek ítélt — határozat megfogalmazása lényegében tőle és Voksán Józseftől származott.
- ²⁸⁷ Vö.: *Sáska G.* 2007. 100–101. — A felvételi vizsgáknál (kisebb finomításokkal) továbbra is fenntartották a származási kategorizálást. Jóboru Magda aláírásával, 1955. március 25-én látott napvilágot a 847/853-68/1954. VII. számú OM-utasítás az egyetemi és főiskolai tanulásra jelentkező tanulók származásának megállapításáról, mely a munkás, dolgozó paraszt, értelmiség, alkalmazott, egyéb és X kategóriákat határozta meg, hangsúlyozva, hogy „a tanulók származásának megállapításánál általában a szülő... mind a felszabadulás előtti, mind a felszabadulás utáni foglalkozását figyelembe kell venni... Különbséget kell tenni — az egyébként X kategóriába tartozó és ebben a kategóriában nyilvántartott — olyan szülők gyermekeinek esetében... akit ma saját szakmájában vezető pozícióban alkalmaz államunk, mert szakképzettségével hathatósan elősegíti a szocializmus építését.” (BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 128/1954.)
- ²⁸⁸ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 17. és 19. Vö.: *Révai J.* 1951. 123–124.
- ²⁸⁹ A bizottságot az 1954. március 10-i PB-ülés határozatával küldték ki. *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 202. A tervezést, a tervezhetőséget illetően lásd: *Kozma T.* 1985. 50–60.; *Lukács P.* 1988. 6–10.
- ²⁹⁰ Lásd erről: MOL M-KS-276-89/300. ö. e. 219–224.; 313. ö. e. 60–68. és 73–88.
- ²⁹¹ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 100–114., 130–133. és 141–146.
- ²⁹² A fentiekben már többször idézett, Berei Andornak címzett, 1954. augusztus 9-i feljegyzésében *Bence Gyula* jelezte, hogy „a középiskolát végzett tanulók elhelyezése nálunk ebben az évben jelentkezik először komoly problémaként. Középiskoláinkban közel 25.000 tanuló végzett. Ezen belül az általános gimnáziumokban kb. 11.000. Az egyetemi felvételi lehetőségek korlátozottsága tekintetében kb. 4650 érettségizett fiatal elhelyezésének biztosítása több jelentős problémát vet fel: a) Az egész középiskolai oktatási anyag alapos felülvizsgálatát, b) tanulók és szülők között végzendő nevelőmunka új feladatait, c) a tanítóképzésnek új rendszerét (ez most nem aktuális, de egy idő múlva újra elő kell venni...) d) az egyetemi tanulmányokat nem folytató középiskolát végzettek átképzését, tanfolyamok szervezését, e) a végzettek tervszerű elosztását a népgazdaság különböző területein. Az ez évben tovább nem tanuló érettségizettek elhelyezésére az MTH, az OM és az ÓTÉ tervet dolgoztak ki.” MOL M-KS-276-91/24. ö. e. 8.
- ²⁹³ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 114–115. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁹⁴ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 116.
- ²⁹⁵ A gimnáziumi és a felsőoktatási férőhelyek arányváltozásából adódott, hogy az érettségizőknek előbb növekvő, majd csökkenő hányada kerülhetett felsőoktatási intézményekbe: 1949-ben 36%, 1950-ben 64%, 1952-ben és 1953-ban 80–90%, 1955-ben 31%, majd „a következő években... csak mintegy 25%”. (*Kornidesz M.* 1987. 119–120. és 123.; *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 100. és 138.)

²⁹⁶ Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. II. k. 117–141. (Az idézetekben a kiemelés tőlem — D. P.); Knausz I. 1994. 149–157. — Erdey-Grúz Tibor 1956. április 29-i — az OM II. ötéves tervének problémáiról — írt levelében 30–40%-os továbbtanulási lehetőséget említett. (MOL M-KS-276-91/120. ö. e. 2.); Jóboru M. 1956. 4. — A korabeli hangulatra utal, hogy Jóboru Magda — 1955. március 10-én, a megyei osztályvezetők értekezletén — szükségesnek látta csökkenteni az aggodalmakat „amelyeket egyes pedagógusok és oktatásügyi funkcionáriusok a gimnázium jövőjével kapcsolatban alaptalanul hangoztatnak. ... [B]izonyos: a gimnázium mindig általános műveltséget fog adni, és a politechnikai oktatás elemeinek megvalósítása nemcsak a gyakorlati munkába menő, hanem az elméleti stúdiumokra készülő fiatalok szempontjából is hasznos lesz” — hangsúlyozta a miniszterhelyettes. (1955. 125–126.)

²⁹⁷ A Politikai Bizottság 1955. augusztus 25-i ülésén — egyebek között — így határozott: „lehetővé kell tenni, hogy a gimnáziumot végzők 1 évre leszerződve, ugyanúgy elsajátíthassák az üzemenben a segédi képzést és felszabadulhassanak, mint ahogy az a Horthy-rendszerben számukra lehetséges volt. (Sic!)” (MOL XIX-I-2-m 24. d. E. G. 305/1955.)

²⁹⁸ Benke Valéria és Orbán László 1958. június 5-i előterjesztésében. MOL M-KS-288-5/ 82. ö. e.

²⁹⁹ Kornidesz M. 1987. 133. és Jelentés az 1955/56. tanév középiskolai iskoláztatási munkájáról. MOL XIX-I-2-k 6. d. 1.; Kardos J. – Kornidesz M. 1990. II. k. 138.; Jóboru M. 1955/b. 4.; Ladányi A. 1989. 86-88.; Tőkéczki L. 1998. 429.

Kedvezőtlenül hatottak e változások a már beiskolázottakra is. A DISZ KV illetékesei már 1954. november 22-én jelentették: „a szocialista perspektíva elhomályosulásához” vezetett, hogy „... az utóbbi években széles ifjúsági rétegeknek kellett módosítani a jövőjükéről alkotott elképzeléseiket (vissza a mezőgazdaságba, a közoktatás helyes arányainak kialakítása, racionalizálás, iparitanuló-képzés módosulása). ... A középiskolások felkészítése az életre, a termelőmunkában való részvételre súlyos fogyatékoságokkal terhes, és ezért a diákok egy része kedvetlenül tanul, elveszítettnek véli a középiskola elvégzésére fordított időt.” (Feitl I. – Ólmosi Z. szerk. 1987. 69–70.)

Vadász Ferencné egy 1956. március 23-i — Voksán Józsefnek írt — feljegyzésében konstata, hogy „az egyetemi felvételi keretek szűkítése miatt az ifjúság továbbtanulási kedve átmenetileg csökkent. ... Különösen az általános gimnáziumok beiskolázása járt nagy nehézségekkel, mivel ebbe az iskolafajtába kellett küldeni a felvehető tanulóifjúságnak több mint felét, ugyanakkor a többi iskolafajttákkal szemben (pl. ipari technikum) a kereseti lehetőségek biztosítása szempontjából hátrányosabb helyzetben volt. Ezzel magyarázható, hogy az 1955/56-os tanévre előírt iskoláztatási tervszámokat... csak 90,4%-ra teljesítettük. ... Az előírt 61,5%-os országos munkás-paraszt aránnyal szemben az általános gimnáziumban csak 57,4%-os... arányt sikerült elérni. ... A felvett osztályidegen származású tanulók száma egyharmadára csökkent. A társadalmi összetétel javítására irányuló [az 1955 márciusa után felerősödött] törekvés miatt, 7,2%-kal emelkedett az elmúlt tanévhez viszonyítva a közepesek száma. Számos helyen elégséges tanulókat is felvettek” — írta az OM Középiskolai Főosztályának vezetője. (MOL M-KS-276-91/130. ö. e. 170. Vö.: Sáska G. 2007. 105-107.)

Az 1956/57-es tanévre való beiskolázás kapcsán Erdey-Grúz Tibor is hasonló gondokról referált Hegedüs András miniszterelnöknek: „Az elmúlt év nehézségeit a jelenleg folyó iskoláztatási munkában sem tudtuk kiküszöbölni. ... A tapasztalatok szerint jelenleg 70–100% körül mozog a jelentkezettek aránya. ... [N]em javult észrevehetően a munkás- és parasztszármazású tanulók aránya. ... A munkásszármazású tanulók elmaradása a legfeltűnőbb az ipari megyékben (Komárom, Borsod). ... Nem kielégítő a munkás-paraszt arány Ózdon, Debrecenben, Szegeden, Budapesten. Valamivel jobb a helyzet Miskolcon. ... Az elmúlt évhez hasonlóan nagy az alkalmazotti és főként az értelmiségi származású tanulók jelentkezése (Budapest, Kecskemét, Pécs stb.) A fenti két rétegből jelentkezett tanulók felvételére már a szociális összetétel előírásai miatt is szerényebb a lehetőség. ... Ez ... azt eredményezi, hogy számos jól tanuló értelmiségi, alkalmazotti

és egyéb származású tanuló kimarad a gimnáziumba felvettek sorából. Ez a szülők körében nyugtalanságot okoz. A megyék a szülők nyomására kiutat keresnek a fenti helyzetből, azonban általános megoldást nem sikerült találni” — írta, talán a voluntarista/diszfunkcionális gyakorlat megváltoztatására irányuló óvatos célzásként a miniszter egy 1956. április 29-i jelentésében. (MOL XIX-I-2-m 30. d.)

³⁰⁰ Az 1953. évi 6. sz. törvényerejű rendelettel módosították az 1952. évi. 10. sz. tvr-t, s a közgazdasági technikumok képzési idejét is 3-ról 4 évre emelték. *Törvények...* 1952. 88., 1953. 10.

³⁰¹ *Kardos J. – Kornidesz M.* 1990. II. k. 127. A cél-, ill. feladatmeghatározás változása lehetséges következményeinek megítéléséhez lásd: *Horánszky N.* 1999. 407–416.; *Porosz T.* 1988. 145.; *Andor M.* 1987. 57–69.

³⁰² *Kornidesz M.* 1987. 131.

³⁰³ Az MDP PB határozatát erről lásd: MOL M-KS-I-2-m 24. d. E. G. 305/1955. — Az 1956. évi 14. tvr-t, az 1002 és 1003/1956 (I. 7.) számú, a 1048/1956 (VI. 3.) számú MT-határozatokat lásd: *Törvények...* 1956. 54., 133–135. és 158.; *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 140.; *Knausz I.* 1994. 157.

1956 májusában a Minisztertanács Kulturális és Szociális Osztályán — aláírás nélküli — feljegyzés készült „az ipari és mezőgazdasági technikumok egyes kérdéseiről” szóló kormányhatározat végrehajtásáról. Ebben úgy találták, hogy a következő tanévben az előzetes üzemi gyakorlat... az ipari technikumokban kb. 50%-ban kerül bevezetésre, a mezőgazdasági technikumok területén kb. 25%-ban. ... Egyes szakokon (vegyipar, útépités stb.) a termelő apparátus és a szakmai sajátosságok nem teszik szükségessé, vagy pedig a vonatkozó jogszabályok nem teszik lehetővé a bevezetést. ... Az eddigi tapasztalatok szerint a vártnál súlyosabb helyzet következett be a technikumi iskoláztatás tekintetében. Mivel az előzetes gyakorlatot folytató tanulók csak lakóhelyükön mehetnek üzemekbe, ezért a nagyvárosokban rendkívül feszített az iskolai tervszám. Vagy a szociális arányszám, vagy a tanulmányi előmenetel szempontjából kell engedelményeket tenni. (A jelenlegi határozat a diákotthonok szervezését nem teszi lehetővé.) ... Megjegyzem, hogy az olyan szakokon is, ahol az előzetes gyakorlat nem került bevezetésre, ill. olyan intézménytípusban, ahol nem is volt szó sohasem az előzetes gyakorlat bevezetéséről, ott is erősen érezhető a technikumba történő jelentkezés nagymérvű csökkenése (közgazdasági technikum). ... Véleményem szerint az ifjúság az MTH felé fog áramlani... azért, mert tudják, hogy akár technikumban, akár gimnázium után műszaki iskolában tanulnak is, szakmunkások lesznek. Az MTH-nál ugyanezt elérhetik, emellett ellátásukat szervezeten biztosítják, és a leghamarabb foghatnak keresethez jutni. Összegezve: a vonatkozó határozatoknak a gimnáziumok irányába tervezett előnyös hatása sem következett be úgy, ahogy vártuk, a technikumokkal szemben pedig sokkal kedvezőtlenebb hatása volt, mint ahogy erre gondoltunk.” (MOL XIX-I-2-m 30. d. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

Erdey-Grúz Tibor ugyancsak az 1956. május 4-i, Hegedüs András miniszterelnöknél tartott értekezletre — az 1956/57. tanévi iskoláztatás helyzetéről — készült feljegyzésében arról írt, hogy az előző tanévi „110 %-os globális létszámteljesítés” után a „technikumok iránti érdeklődés némileg csökkent. ... Ennek egyik oka, hogy a területi tanulólétszámmal viszonyítva a tervszámok túlfeszítettek (pl. Debrecenben nincs annyi továbbtanulásra számba vehető tanuló, mint amennyit be kellene iskoláztatni). Másik ok a szülők ellenállása a gyakorlati év bevezetésével szemben. A szülők érvei az üzemi gyakorlatos évvvel kapcsolatban a következők: a) Az egyéves gyakorlatból származó tanulmányi szünet visszaesést okoz a gyermekeknél. b) Hiányolják a diákotthoni elhelyezést. Nem engedik szívesen gyermekeiket legényszállásra vagy más olyan szálláshelyre, ahol a pedagógiai felügyelet hiányzik. c) Úgy vélik, hogy a gyakorlati munkát végző fiatalok az üzemben rosszabb helyzetbe kerülnek, mint az MTH ipari tanulói, mert az irányító, nevelő és oktató felügyeletet a gyakorlatosok számára intézményesen biztosítják. d) Nehezményezik a gyakorlati év rendszerét azért is, mert ez a parasztság technikai továbbtanulásának lehetősége-

it tovább csökkenti” — írta miniszter az ipari technikumokra utalva, majd hozzátette: „Nehezebb helyzetben vannak a mezőgazdasági technikumok. ... [A] kettős beiskolázású szakokon [ahol a gyakorlatot követően, de szükség esetén anélkül is történt felvétel] főleg minőségileg jelentősebb az elmaradás.” (MOL XIX-I-2-m 30. d.)

³⁰⁴ Kardos J. – Kornidesz M. 1990. II. k. 134.; MOL M-KS-276-53/ 244. ő. e.

³⁰⁵ Az OM Kollégiumának 1955. március 24-i ülésére készült előterjesztés szerint — javarészt a megszűnő óvó- és tanítóképzők helyén — addig 25 (1954. novemberében még csak 22) új gimnázium kezdte meg működését, a tanulócsoporthoz száma az intézménytípusban 212-vel emelkedett. Kevésbé nőtt a tanulólétszám, mivel az egy osztályra jutó tanulók száma, különösen az I. évfolyamon — „a diákothoni térítési díjak felemelése és az egyetemi felvétel megnehezítése miatt” — csökkent, s „a lemorzsolódás” általában nőtt. MOL XIX-I-2-k 3. és 4. d.

³⁰⁶ A két évtized alatt bekövetkezett változások érzékeltetésére — összevetésül — talán nem felesleges felidézniünk: az 1934. évi XI. tc., a középiskolákról szóló törvény cikk „a magyar középiskola feladatát” abban látta, „hogy a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez juttassa s az egyetemi és más főiskolai tanulmányokra képessé tegye”. A VKM 32.400/1936.V.1. számú végrehajtási utasítása ehhez hozzátette: „A középiskola a nemzeti életben vezető szerepre hivatott értelmiség nevelésére szolgáló iskolafaj. Ezért nem szakműveltséget ad, hanem a nemzet korszerű művelődési eszményének és művelődési színvonalának megfelelő általános műveltséget, melynek birtoka képessé tesz a magasabb értelemben vett szellemi munkára, minden irányú tudományos tanulmányok folytatására és az élet szerteágazó problémáinak megértésére és megítélésére.” (Közl.: *Antall J. szerk.* 1986. 133. és 141. Lásd továbbá: *Ballér Endre és Kelemen Elemér tanulmányait* In: *Ballér E. – Horánszky N. szerk.* 1999. 143–152., 209–213.; *Nagy P. T.* 1997. 116–119.)

³⁰⁷ Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. II. k. 139–140.; MOL M-KS-276-91/ 120. ő. e. 25–26.; *Jóboru M.* 1955/b. 4.

³⁰⁸ Ilyen véleményüket *Békési Lajos, Domokos Lajos, Füle Sándor* és *Köte Sándor* szóban közölték a szerzővel.

³⁰⁹ *Füle S.* 1956. 24. sz. 49–51., 74–93., 102–103.

³¹⁰ „A hatalom kontra társadalom” egyszerűsítő képletének meghaladására, *finomabb, körültekintőbb elemzésre* ösztönöz M. Foucault „A hatalom mikrofizikája” c. írásában (1976. 321–329.). Az ilyen árnyalt elemzés szép példáját nyújtja Rév István „Az atomizáció előnyei” című tanulmányában (1996. 145–147.).

³¹¹ A jelentkező (túlnyomórészt leány) tanulók nagyobb száma, jobb tanulmányi eredménye, már a felvétel, a válogatás szempontjainak sokoldalúvá tételét, érdemi érvényesítését is lehetővé tették az intézmények többségében. (A Fővárosi Tanács Oktatási Osztályának 189-850-428. sz. levelét a felvételi eljárásról lásd: ELTE TÓFK 178/1955.) Az OM Kollégiumának 1956. január 25-i ülésén *Jóboru Magda* elégedetten állapította meg: e tekintetben „nagyon jól állunk, mert 1-2 éve már a jeles tanuló is alig jut be a tanítóképzőbe, csak a kitűnő”. (MOL XIX-I-2-k 7. d.) Április 29-én — az 1956/57. évi beiskolázásokról Hegedüs Andrásnak — írt jelentésében *Erdey-Grúz Tibor* valamelyest másképp „hangszerelte” mondanivalóját: „A tanító- és óvónőképzőkben általában négy-hatszorosa a jelentkezés. ... [A] szülők körében végzett felvilágosító munka a tanító- és óvónőképzők szűk kapacitását illetően nem járt eredménnyel. A magas jelentkezés azonban módot ad a válogatásra és a szociális összetétel... az előírásnak megfelelően alakítható.” (MOL XIX-I-2-m 30. d.)

³¹² E vélemények hatására *Rozsondai Zoltán* mb. osztályvezető 1955. április 22-én javaslatot kért az intézményektől az érettségi és tanítóképesítő vizsgaszabályzat átdolgozásához. Levelét és a budai képző javaslatait lásd: ELTE TÓFK 227/1955.

³¹³ MOL XIX-I-2-k 2. d. A felsorolt intézkedések sem hoztak érdemi változást. Apróbb eltérésekkel lényegében ugyanezeket a megállapításokat olvashatjuk az 1954/1955. tanévről készült kollégi-

umi jelentésben (MOL XIX-I-2-k/ 5. d.), sőt az 1956. február 16-án „a tanító(nő)képzés helyzetről” készült OM-jelentésben is: „A zsúfolt közismereti anyag mellett a szaktárgyak anyaga is túlméretezett. A tanulók túl vannak terhelve, s ismereteik, készségeik nem elég szilárdak. A helyzeten több tantervmódosítással iparkodtunk segíteni. Az 1955-ben végrehajtott tananyagcsökkentés valamit javított a helyzeten.” (MOL M-KS-276-91/120. ö. e.)

³¹⁴ Kiss Gyuláról lásd: Nagy S. szerk. 1977. II. 385.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997. II. 242.

³¹⁵ Az OM 847/8531-2/3/1954. IX. sz. levelét lásd: ELTE TÓFK 690/1954.; a 853-47/1954. VII. OM. sz. utasítást lásd *Köznevelés*, 10. 14–15. 221–226.

³¹⁶ Faragó L. 1954. 248–249.; Füle S. 1956/a. 3.; Arató F. 1956. 3. — Árpássy Gyula igazgató 1954. július 17-i levelében leszögezte: „... tanítójelöltjeinkkel többet kellene foglalkozni nekünk, az anyaintézetek tanárainak, de gondoskodnia kell az OM-nek arról is, hogy gyakorló tanítójelöltjeink e kettős feladatukat jól végezhessék”. Ehhez szükségesnek látta annak engedélyezését, hogy tankönyveiket a gyakorlóévesek magukkal vihessék, biztosítsák számukra a *Köznevelés* olvasását, s hogy a képesítő vizsga előtt háromhetes konzultáción vehessenek részt a tanítóképzőkben. (ELTE TÓFK 601/954. és az 1954. június 29-i jegyzőkönyvben 7., valamint az 1955. január 20-i jegyzőkönyvben, 9. Vö.: *Ködöböcz J. szerk.* 2003. 144–152.)

³¹⁷ Az OM 8531-35/1955. VI. sz. levelét lásd: ELTE TÓFK 439/1955.

³¹⁸ 1955/1956-ban a budai képző tanárai készséggel részt vettek a politechnikai képzés bevezetésével kapcsolatos kísérleti munkálatokban is. (O. Nagy G. 1969. 92.)

³¹⁹ A leépítési tervek sorában — Rozsondai Zoltán visszaemlékezése szerint — felmerült a budai képző megszüntetésének, általános iskolává átszervezésének gondolata is. (Rozsondai Z. 2004. 294–295.)

³²⁰ Az összehasonlítás alapjául *Ködöböcz Józsefnek, a sárospataki tanítóképző pedagógiatanárának*, majd igazgatóhelyettesének széles forrásbázison és személyes emlékeken nyugvó, rendkívül adatgazdag, alapos monográfiájának a korszakra vonatkozó fejezete szolgál; abban a reményben, hogy a két intézmény — múltjából, társadalmi környezetéből, s a pataki képző (legalábbis 1954 őszéig) koedukált jellegéből adódó — jelentős különbségei ellenére is kimutatható közös vonások alkalmasak lehetnek a négyéves tanítóképzés bizonyos általános problémáinak megjelenítésére. (Ködöböcz J. 1986/a. 287–329. Lásd róla: *Ködöböcz J.* 2003., 2006., 2003. szerk. 143–147.; *Demeter E.* 2004.)

³²¹ Az „ideologikus” fogalmat Luhmann értelmezésének megfelelően használom: „A gondolkodás leginkább akkor minősíthető ideologikusnak, ha cselekvést igazoló és orientáló funkciójában felcserélhetőnek bizonyul.” (1970. 14.)

³²² Lásd erről bővebben a Hegedüs-kormány időszakáról szóló tanulmány 5.2. fejezetében, kötetünkben.

³²³ Kilincsné Tamás (Mráz Katalinnak) egyenesen úgy nyilatkozott, hogy véleménye szerint „az utolsó igazi pedagógusokat a középfokú tanítóképző adta — az akkor végzetek túlnyomó többsége vezetésbe beosztásba került”. (Tegyük hozzá: természetesen némi továbbtanulással.)

³²⁴ A kutatáshoz nyújtott segítségükért, a kapott információkért köszönettel tartozunk: Bábosik Istvánnak, Békési Lajosnak, Bíró Katalinnak, Bots Dénesnek, Buzás Lászlónénak, Csáthy Ferencnének, Csoma Gyulának, Domokos Lajosnak, id. Fasang Árpádnak, Füle Sándornak, Hadik Magdának, Hegedüs Ferencnének, Jablonkay Gábornak, Knoll Istvánnénak, Kozma Tamásnak, Kőte Sándornak, Palotás Emilnek, Pálffy Dezsőnének, Peskó Györgynek, Polesinszky Jenőnének, Poór Sándornak, Prónai Lászlónak, a Rozsondai családnak, Zádorfalvy Margitnak

³²⁵ Vö. pl.: *Halbwachs, M.* 1925. 124–131.; *Bartlett, F. C.* 1932. 274–309.; *Schütz A.* 1963. 184–191.; *Kohli M.* 1986. 189–212.; *Niethammer L.* 1995. 29–48.; *Hámori E.* 1999. 113–128.; *Kónya A.* 1999. 149–162.; *Pataki F.* 1999. 181–186.; *Pléh Cs.* 1999. 41–50.; *White, H.* 1997. 46–47.

- ³²⁶ Vö. pl.: Kovács A. 1992. 88–94.; Gyáni G. 1998. 297–302., 1999. 12–14.; Hanák G. – Kövér Gy. 1995. 92–100.; Kövér Gy. 1998. 337–354.
- ³²⁷ Hunyady György nemrégiben okkal-joggal jegyezte meg, hogy „a szaktörténész... jobb esetben távoli rokonszenvet táplál a pszichológia iránt, mintsem, hogy annak ismereteit történeti tárgyának vizsgálatában módszeresen alkalmazná”. (1998/a. 13.) Már csak ezért is célszerű megszívlelni Pataki Ferenc figyelmeztetését: „csak a történelem (a személyes és a köztörténet) láttatja velünk múltbéli önmagunk — eszméink, élményeink, tetteink — valódi jelentését és jelentőségét: méltóságát vagy méltatlanságát.” Ezért „mindig a helyzettől és az alkalomtól függ, hogy éppen mit emelünk ki az emlékezet tárházából. ... [E]nünk különös történetalkotó és elbeszélő: szüntelenül szövi életünk történetének fonalát.” S különösen radikális társadalmi változások után célszerű nem szem előtt tartani, hogy „emlékezetünk [ahogy interjúalanyainké is — D. P.] meglehetősen »korrupt«. Elemi erejű igényünk, hogy »jóban legyünk« mindenkori önmagunkkal, ezért emlékezetünk hajlamos arra, hogy védekezzék és torzítszon: kiszorítja a méltatlant, elfelejti a szegyenletest.” (*Életünk a történelemben*. In: 2000, 178–179.)
- ³²⁸ „Az az oral history-t, amit éppen a társadalom, a közgondolkodás történetének megismeréséhez tartunk a leginkább nélkülözhetetlenek, helyesen, szakszerű forráskritikával csak már meglévő társadalomtörténeti információk birtokában és ezekkel viszonyításban tudjuk helyesen értékelni” — ajánlotta figyelmünkbe Glatz Ferenc. (1979. 145.) „Miféle múlt milyen emlékezete miatt múlhatatlanul fontos dokumentum... az orális történeti interjú és a többi szubjektív forrás?” — vetette fel Kovács Andrással vitatkozva a kérdést Gyáni Gábor, majd válaszolt is rá: „Olyan történelem képe kerekedik ki e forrásanyag nyomán a történész kezében, amely észrevétlenül ötvözi magában a mítoszt és a valóságot. Így... egyszerre szól érvényes módon a mítosztól — a mely a múltban éppúgy, mint a jelenben, mélyen beleágyazódik a valóságos tapasztalatba —, valamint a való világ történéseiről.” (1998. 302. Kiemelés tőlem — D. P.) Finom megfigyelés: pótolhatatlannak, hiszen információforrásként kiküszöbölhetetlen immanens sajátosságaikban/korlátaikban (Kovács A. 1992. 88–94.) rejlik egyben az erejük. Vö. pl.: Niethammer L. 1995. 34–38.; Pataki F. 2000. 178–180.; László J. 2003/1. 2–4., 48–57.; Elbeszélte történelem. Körkérdés, 2007. 33–54.
- ³²⁹ Az ilyen beszámolók értékeléséhez lásd pl.: Hunyady Gy.-né – M. Nádasi M. 2007. 17–23.
- ³³⁰ Az 1953/54 tanévben országosan a tanulók 7,8 %-a, a budai képzőben 13%-a „morzsolódott le”. (MOL XIX-I-2-k 2. d., az 1954. augusztus 5-i OM-kollégiumi előterjesztésben; ELTE TÖFK az 1954. június 29-i jegyzőkönyvben). Sárospatakon 1951–1955 között a lemorzsolódás átlagosan 19% körül volt. (*Ködöböcz J.* 1986/a. 299.)
- ³³¹ Korábban többen magasabb vagy szakmailag rangosabb beosztásban tevékenykedtek: Bódi Ferenc az Ideiglenes Nemzetgyűlés parasztpárti képviselője, majd minisztériumi tisztviselő, Kiss Árpád az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatója, majd az ONI didaktikai részlegének vezetője, Szathmáry Lajos a VKM népművelési osztályának vezetője volt; többen igazgatók (Bódi Ferenc, Poór Sándor, Szathmáry Lajos, Zádorfalvi János), igazgató-helyettesek (Bihari János) voltak. Jablonkay Pál korábban gyakorlógimnáziumi vezetőtanár volt. Kapi-Králik Jenő a Deák téri, Peskó György a fásori gyülekezetek organistája/kántoraként tevékenykedett. Lásd ehhez továbbá a Hegedüs-kormányról szóló tanulmány 5. fejezetét, kötetünkben.
- ³³² Árpássy Gyula (1904–1974) igazgatóról lásd bővebben alább, a Hegedüs-kormány időszakáról szóló tanulmány 262. jegyzetében. Vö.: Árpássy Gy. 1933/5., 1935/6., 1944/17., 1955.; Tanay A. – Árpássy Gy. 1953. 67–102.) — „Árpássy Gyula elég rideg volt, de ugyanakkor emberséges is, nagyszerű vezetői tulajdonságokkal rendelkezett. Szakmailag igen jól képzett tanári kart tudott összeszedni” — emlékezett Fromm Ágoston (Gönczi Yvettel folytatott beszélgetése során).
- ³³³ Szathmáry Lajos (1903–1994), életéről lásd alább a Hegedüs-kormány időszakáról szóló tanulmány 266. jegyzetében, továbbá: Imre M. 1986. 3–10.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997. III. 360.; Kövendi D. – Szathmáry L. 1947. és Szathmáry L. 1986.; Süli Zs. 1997. 106.
- ³³⁴ Buzás Lászlóról volt szó. Róla, tőle lásd, pl.: Nagy S. szerk. 1976. I. 195.; Buzás L. 1966, 1967.

- ³³⁵ *Bori Istvánról* lásd: Nagy S. szerk. 1976. I. 177.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997. I. 194. A későbbiekben — külső munkatársként — a budai képzőből Bihari János és Kapi-Králik Jenő, a patakiból Ködöböcz József is bekapcsolódtak a PTI munkájába. (O. Nagy G. 1969. 109.; Ködöböcz J. 1986/a. 297., 2006. 64.)
- ³³⁶ Az ELTE-n 1952–1956 között a tanítóképző intézeti tanárok képzésével foglalkozott, ennyiben az Apponyi Kollégium örököse volt. A tantestületből többen részt vettek az ott folyó oktatásban.
- ³³⁷ Árpássy Gyula, Buzás László és Szathmáry Lajos. (O. Nagy G. 1969. 107.)
- ³³⁸ Nemes János (O. Nagy G. 1969. 109.)
- ³³⁹ Okruczki András és Szijj Zoltán.
- ³⁴⁰ Kapi-Králik Jenő és Peskó Zoltán orgonaművészek. (Id. Fasang Árpád, Peskó György, valamint Karlovitz János és Veréb Zoltán elbeszéléséből. Utóbbiakkal az interjút Nákity Anita és Péter Krisztina készítette.)
- ³⁴¹ Sárkány Lóránt.
- ³⁴² „Országosan az 1956-os általános iskolai tanterv rendelkezett a tematikus tervezésre vonatkozóan; a pataki képzőben [is] már 1954-ben tematikus tervezéssel készült a tanmenet, amely a tananyagok nagyobb tárgykörökre bontása, az egyes témák anyagának órákra osztása mellett az új témakör feldolgozásának eltervezésekor érvényesítette az előző tárgykör feldolgozásának tapasztalatait, feltüntette a didaktikai feladatokat, az óratípust, a fontosabb szemléltetőeszközöket, eljárásokat, kiegészítő olvasmányokat, kirándulásokat is. A terv megvalósítását a vezetés ellenőrizte.” (Ködöböcz J. 1986/a. 295.)
- ³⁴³ SRKTGy, NK Kt. 4746/33., valamint ELTE TÓFK az 1954. november 3-i jegyzőkönyvben. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ³⁴⁴ Sárospatakon is „következtesen törekedtek arra, hogy a számonkérés nevelő hatású legyen, tervszerűen történjék, az oktatási folyamatban betöltött szerepe kellően érvényesüljön, továbbá az anyaggal kapcsolatos legfontosabb alapvető fogalmak és készségek ellenőrzésére terjedjen ki. Fontosnak tartották az összefüggések meglátásának és alkalmazásának ellenőrzését s ezzel a tanulók beszéd- és előadókészségének fejlesztését. Az összefüggő feleletek értékelése nemcsak az érdemjegy közlésével történt, hanem az eredmény és a problémák összefoglalása mellett a továbbfejlődés legfontosabb teendőinek megmutatásával is. A rögzítés során nagy gondot fordítottak az ismeretek gyakorlati alkalmazására, a fontosabb fogalmak pontos, rendszeres használatára, az új anyagnak a nagyobb anyagrészebe való beillesztésére, általában arra, hogy a kialakított ismeret következtetésre és alkalmazásra képes tudás legyen” — írja elbeszélésében Ködöböcz József, *homályban hagyva, hogy ezek az intenciók mennyire váltak/válhattak napi gyakorlattá...* Valamelyes nehézségekre utal, hogy Patakon is több értekezleten foglalkoztak az értékelés problémáival. (1986/a. 304–305.)
- ³⁴⁵ „Kiváló magyartanárunk volt Bihari tanár úr. Ő mondta, hogy »fiúk, az érettségim csak azt fogjátok tudni, amit kívülről tudtok!« — emlékezett Kilincsné Tamás. *Fromm Ágoston és Lőrinczy István* a tanár úr szakértelme mellett a diákokhoz való közvetlen viszonyát, a személyes töredést emelte ki, *Latyák István* pedig azt, hogy „sok órát a könyvtárban tartott.”
- ³⁴⁶ „Mély nyomokat hagyott bennem Bori István (az ő inspirációjára lettem matematika–fizika szakos tanár) és Buzás László (tanítási módszerével, emberségével)” — nyilatkozta *Fromm Ágoston* (Suhajda Mónikának).
- ³⁴⁷ E problémák gyökerét ragadta meg kötetében *Mészáros István*: az 1950. tavaszi MDP-határozat után „az összes tárgyból új tankönyvet kellett készíteni... [Olyanokat], amelyeket a korszak hazai hivatalos párt- és állami szervei által kimunkált, a többi szocialista országban hasonlóképpen egyértelműen marxistának, szocialistának deklarált világnézeti elvek, pedagógiai és közoktatáspolitikai elgondolások alapján készítettek a szerzők.” „A tankönyvek ebben a ... korszakban — 1949 és 1961 között — erős kettős szorításban készültek. Egyrészt a pedagógusok és neveléstudományi szakemberek bírálták a tankönyveket maximalizmusukért, anyaguk túlzott átpolitikálá-

sáért, szürkesegűk-szárzagságuk miatti nehezen tanulhatóságukért; a politikai-tanügyi hatóságok viszont — a kor dogmatikus, »személyi kultuszos« felfogása szerint — a politikai-ideológiai vonatkozások erőteljesebb érvényesítését követelték.” (1989. 138. és 140–141. Lásd továbbá: *Mészáros I.* 1997. 172–173.)

³⁴⁸ „Szép emlékeim vannak az irodalomtanáromról, Poór Sándorról is, ezért később a pedagógia és pszichológia mellett harmadik szakként a magyar nyelv és irodalmat választottam” — emlékezett *Bábosik István*. Néhány éve az ELTE TÓFK Baráti Körének tagjai találkoztak (a nemrég elhunyt) Poór Sándor tanár úrral, s lelkes ünneplésben részesítették egykori osztályfőnöküket.

³⁴⁹ Vö. az alábbiakban — a Hegedüs-korszakról szóló tanulmány 5.3. fejezetében — Szathmáry Lajos „Iskolabírálatával” és Kozma Tamás visszaemlékezéseivel.

Talán nem érdektelen emlékeztetnünk arra sem, hogy három évtizeddel korábban, 1926. május 22-én, *Wágner János* királyi főigazgató, a TITOE elnöke, a XVII. közgyűlés megnyitásakor — a tanítóképzés egyetemre helyezésével szemben érvelve és a gimnáziumi előtanulmányok megfelelő mivoltát vitatva — a következőket mondta: „A tanítónak nem kell a műveltség területén világítótoronyt lennie, mely a horizont határáig szórja fénycsóvját, hogy az eltévedettek benne célpontot találjanak, maradjon és legyen ő csak kis mécses, mely a közvetlen környezetet világítja meg, gyenge fényvel és minél nagyobb, minél melegebb szeretettel.” (1926. 71.)

³⁵⁰ *Rozsondai Károly*, a soproni (korábban evangélikus) tanítóképző igazgatója egy 1954. október 15-i feljegyzésében leszögezte: „*Tanulmányi és tanítóképzési szakszempontról egyetlen célszerű megoldást lát a neveléstudomány, az 5 éves tanítóképzés visszaállítását.*” Majd az 1954. november 3-i tanári értekezleten Erdély-Grúz Tibor akkoriban tartott előadásaira utalva leszögezte: „Ma egyik fő hiányosságunk a józan, életszerű, reális tantervek hiánya — amit a miniszter is megállapít, de sajnos csak az általános gimnáziumokkal foglalkozik, a szakközépiskolák kérdéseiről említés sem történik. Az iskolai tananyagban aránytalanság, bizonytalanság, zűrzavar, túltelenség van. Nem könnyű meghatározni, megszüntetni, elrendezni azt, hogy mit, mennyit tanítsunk az egyes iskolákban a különböző tárgyakból. ... Az ismeretanyag, a követelés túlzott. ... A tanulók tudása nem elég biztos és szilárd, tudásuk terjedelme általában egyenetlen, szűk, könnyen kieső és széthulló, nincs elég szerves fogalmi kapcsolat és rendszer. Az ismeretek gyakorlati felhasználása, értékesítése szűk... A sok tantárgy különféle készségek, az úgynevezett általános műveltség sokfélesége, a tarkaság — amit a tanítóképzésben a pedagógiai szakműveltség mellett adni kell —, zsúfoltta és egyben felszínessé teszi a tanítóképzői tanulást és művelődést. Ennek eredménye a bizonytalankodás, lazaság, látszateredmények, lemaradások. A tanulóknak nincs meg eléggé a tudás, a műveltség igénylése, nincs meg a kellő minőségi alkat, adottság és tanulmányi megalapozottság sem. Ez tekintélyes mértékben az elhibázott beiskolázás és a gyenge általános iskolai szaktárgyi előkészítés következménye. Ez a helyzet általában minden tantárgyra érvényes.” (GyMMSM SL XXVI. 65. 7. d. 383/1954. Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁵¹ Sárospatakon is „súlyos problémát jelentett a képzésben a tanulók nagyméretű túlterhelése. A növendékek hiányos felkészültsége mellett segítettek ezt a rossz tankönyvek, melyeknek egy része terjedős fogalmazással, egyetemi jegyzetek kivonataként készült. Fokozta a nehézséget, hogy a képző általános és szakműveltséget nyújtó középiskola volt, s ez utóbbi a növendékektől sokféle aprólékos feladatmegoldást igényelt. A magas heti óraszám mellett sok volt a tanórán kívüli elfoglaltság is, mely az előzőekhez képest most bővült a szakköri foglalkozással, az MHK próbáira való felkészüléssel, a gyakoribb társadalmi szereplésekre való előkészületekkel. A *diákközhatalmi kötött foglalkozásokat is hozzászámítva, a tanulók nagy részét hetente 65–75 órában is foglalkoztatták*. Ilyen elfoglaltság mellett az egy-egy tárgyban való elmélyülésre, művelődésre, olvasásra, pihenésre, szórakozásra alig jutott idő. *Mindez káros volt a tanulók egészségi állapotára, szellemi és erkölcsi fejlődésére*. A minisztérium által kiadott *tananyagcsökkentő rendelkezés némiképp enyhítette ugyan a túlterhelést, de nem szüntette meg*. A megoldást az iskola a tanárok munkájának jobb összehangolásával, tervszerűbb kollektív munkatervezéssel és — vég-

- zéssel igyekezett segíteni” — írta több mint harminc év elteltével (immár bizonyosan minden praktikus megfontolástól mentesen) *Ködöböcz* József. (1986/a. 300–301. Kiemelés tőlem — D. P.) Az MHK-val kapcsolatban vö.: BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 135/1952.
- ³⁵² Vö. pl.: *Emlékirat...* 1917. 89–104.; *Közoktatásügyi...* 1942. 22., 38–40., 82–98. és 124–126.; *Kelemen E.* 1994. 28–30., 44–47. és 50–51.; 1999. 212., 2002. 76–84.; *Knausz I.* 1994. 124–126. és 170–171.; *Kozma T.* 1985. 216–221.; *Nagy P. T.* 1992. 51–122., 2005. 189–204.
- ³⁵³ A korabeli elvárások szempontjából nagy jelentősége volt annak, ha egy tantestületet „egységesnek, együttműködőnek” minősítettek a tanfelügyelők. Sárospatakon is igyekeztek megfelelni a követelményeknek: „A munka célját és feladatait illetően a nevelők egységesek voltak, csak a kivétel, a megoldási módok tekintetében volt nézetkülönbség. Az elvi vitákat a fejlődés segítőinek tartották, s arra törekedtek, hogy az elvi álláspontok minél jobban megközelítsék az ideológiailag helyes álláspontot [Sic!], s mentesek legyenek a személyeskedéstől. A fejlődés érdekében szükségesnek tartották az építő szellemű bírálatot, önbírálatot, mellyel éltek, s melyet az igazgató munkájával kapcsolatban is érvényesítettek. S a tantestület nagyot fejlődött, míg eljutott a kritika és önkritika tudatos alkalmazásához” — írta *Ködöböcz* tanár úr (1986. 293.).
- ³⁵⁴ Az 1954. december 1-jei levelet lásd ELTE TÓFK a jegyzőkönyv mellett.
- ³⁵⁵ A vita anyagát lásd: ELTE TÓFK az 1955. január 20-i jegyzőkönyvben. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ³⁵⁶ Árpássy Gyula defenzív megnyilatkozása a követelményekkel kapcsolatosan gyakran változó oktatáspolitikai elvárásokkal magyarázható. Óvatossága rövidesen igazolódott: a márciusi fordulatot követően, az „új szakaszban” ösztönzött reális középiskolai osztályzást — mint annyi mást — „jobboldali elhajlásként” bélyegezték meg. Lásd *Andor Mihály*: Csiki-csuki: játék az iskolával. (1987. 51–57.)
- ³⁵⁷ Valóban: a pedagógia oktatásáról s tanáiról az egykori növendékek közül többen pozitíven nyilatkoztak. *Karlovitz* János úgy vélte, hogy „Ők átadtak mindent, mert mire végeztünk, már birtokunkban volt. A pedagógiában megszállottak voltunk...” *Bojtár* László (Kelessy Ilonának) Tóth Bélát dicsérte: „olyan pedagógiai alapokat adott, hogy gyakorlatilag az egyetemi tanulmányom arra épült”. *Bábosik* István, *Kozma* Tamás, *Szabó* Imre és *Kilincsné Tamás* erre vonatkozó visszaemlékezését lásd alább a Hegedüs-kormány időszakáról szóló tanulmány 5.2. fejezetében.
- ³⁵⁸ *Szabó* Imre még évtizedek múltán is emlékezett az akkor történetekre, arra, hogy a hanyag, sematikus vázlatokkal teli füzeteket Árpássy Gyula mind átíratva, kivéve (tiltakozása és a füzete átvizsgálása után) az övét.
- ³⁵⁹ Sárospatakon „a képzőben a pedagógiai munkaközösségnek központi szerepe volt. Lényegében ez biztosította a képző szakiskola jellegét, irányította a szakképzést, és a sajátos képzős feladatokra mozgósította a tanárokat. Gondot fordított arra, hogy az elméleti és gyakorlati képzés együtt haladjon, egymást erősítse. ... A szaktanárok elméleti továbbképzését pedagógiai, lélektani, logikai, módszertani tekintetben irányította. Különös gondot fordított az oktatási folyamat, a didaktikai feladatok és a hatékony módszerek tudatosítására. ... A nevelők gyakorlati továbbképzését szolgálták a tervszerűen szervezett bemutató tanítási gyakorlati előkészítési, tanítási és megbeszélési órák, melyeket részletes elemzés követett, s amelyeken a testület nagy többsége részt vett... irányította a szakköri munkát, a gyakorlóévesekkel való foglalkozást, a képesítés nélküli tanítók pedagógiai segítségét” — írta a munkacsoport egykori vezetője *Ködöböcz* József. (1986/a. 317–318. Kiemelés tőlem – D. P.)
- ³⁶⁰ Említést érdemel, hogy ezúttal kimaradtak a beszámolóból a nehéz munkakörülményekre vonatkozó megjegyzések. Az előző télen ugyanis „3 és 10 °C közötti tantermi hőmérsékletek mellett” egyetlen nap szünet nélkül folyt a tanítás. „Tanulóink hónapokon át hősiesen bár, de nagyon fáztak, s ez minden önuralom mellett is lazította figyelmüket, fogyasztotta energiáikat” — olvashatjuk az 1954. IV. 15-i dokumentumban (SRKTGy Nk Kt. 4746/28.), melynek előzménye-

ként a XII. kerületi tanács oktatási osztálya — a 84-21/1954. számú levelében — „a fűtési nehézségek ellenére a folyamatos tanítás biztosítására” utasította a kerületi igazgatókat. (ELTE TÓFK 112/1954.)

³⁶¹ SRKTGy NK Kt. 4746/29. (Kiemelések tőlem — D. P.)

³⁶² Ahogy a fentiekben már említettük, hasonló tapasztalatokról számolt be 1955 végén a balassagyarmati leánydiákotthon igazgatónöje is. (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B1. 115/1955.)

³⁶³ A négyéves képzés keretei között már a századelőn is képtelenségnek látszott „a nemzet napszámosságainak” színvonalas képzése. *Imre Sándor* különböző előadásokban — 1908–1910-ben — körvonalazta álláspontját, melyet a méltán emlékezetessé vált „Nemzetnevelés” c. munkájában tett közzé: az elemi iskolai tanítóképzés államosítását sürgetve leszögezte, hogy e területen feltétlenül érvényesítendő: „a nevelésben a nemzet a legfőbb szempont”. „A tanítóképzés újjászervezése azért is követelmény, mert ma nincs biztosíték arra, hogy minden tanító igazán nevelő személyiség lehessen. ... *Négy év alatt oly sok tárggyal kell foglalkoznia, hogy mindenkiből csak valamit tudhat, és a végén az nem is tudás, hanem csak egymásra halmozott adatok ideiglenes ismerete.* Ezért azután, mikor állásba jut, nem lehet szellemi tekintetben független” — írta a kitűnő professzor (1912. 221–22. vö.: *Tavasi L.* 1848. 13. és 19–20. Kiemelés tőlem — D. P.) *Imre Sándor* munkásságáról lásd: *Heksh Á.* 1969.; *Ronkoviczné F. E.* 1999., valamint *Ballér E.* 1996. 63–74.; *Kornis Gy.* 1942. 26–29.; *Köte S.* 1997. 123–147.; *Pukánszky B. – Németh A.* 1994. 531–534. stb.

³⁶⁴ 1954. október 15-i feljegyzésében a soproni tanítóképző igazgatója is leszögezte, hogy „tanulmányi, tanítóképzési szakszempontból egyetlen célszerű megoldást lát... az 5 éves tanítóképzés visszaállítását”. (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d.)

³⁶⁵ Többen regisztrálták már *Kiss Árpád* gondolatainak, szemléletének rokonságát *Imre Sándor*val, s azt, hogy ennek forrása — a rövid 1944–45-ös együttműködésükből adódó kölcsönhatáson túl — közös „szellemi gyökereikben”, pl. a *Schneller István* munkássága iránti nagyrabecsülésükben (s talán habitusuk bizonyos hasonló vonásaiban) keresendő. (*Pukánszky B. – Németh A.* 1994. 527–534.; *Köte S.* 1997. 123–127.; *Ronkoviczné F. E.* 1999. 36–38. és 116–118.)

Imre Sándor már 1912-ben hangsúlyozta, hogy „az oktatás... tartozik előmozdítani, hogy a nemzeti közösség váljék tudatosá mindenkiében, s fejlődjék ki a munkára való képesség és készség. A tudatosság fogalmában ott van, hogy az nem lehet egyszerűen kívülről jövő közlés eredménye, hanem annak a gyermekekben kell kialakulnia; még kevésbé lehet a tanítónak a növendékekre bármily tudatosságot is rákényszerítenie, hanem csupán támogathatja ennek kialakulását. Nem úgy, hogy a tanuló látását korlátozza egy bizonyos tudatosság érdekében, hiszen ez a korlátozás éppen megakasztja a tudatosság kifejlődését, mihez tisztánlátás szükséges. ... Az egyén... akkor fejlett, ha önismerete van, vagyis ha magát, körülményeit, környezetét ismeri; ha ismeri a feladatokat, melyek a nemzet tagjaira várnak, tehát a nemzet szellemi és anyagi fejlettségével tisztában van, s önállóan tud magának helyet keresni és azt betölteni, ha szelleme és teste fejlett s dolgozni tud és akar.” (1912. 170–171. Kiemelés tőlem — D. P.) Egy 1911-ben tartott előadásában ehhez nyomatékosan hozzátette: „A nevelésnek az a feladata, hogy minden nemzedéket tovább vezessen a megelőzőnél, mindig éppen korszerű továbblépésre képesítsen. Amint csak a meglévőt szolgálja, csak a készen lévőnek átadására szorítkozik, nem nevelés többé, hanem idomítás. Ez nem elég, mert mindenkit olyanná kell nevelnünk, hogy saját korszakának megfelelően tudatos és erős legyen. Akár az egyén, akár a nemzet szempontja vezessen is bennünket, boldog, megelégedett, hasznos embereket kívánunk. Ilyenné mindenki csak úgy válik, ha maga sajátosságában kifejlett és érvényesülni tud, ha a kort ismeri és a továbbvivő út felismerésére képessége van” — hangsúlyozta *Imre Sándor*, a hogyanra vonatkozóan részletes útmutatásokkal szolgálva a „Neveléstan” c. kötetében. (1920. 89.; 1942. 162–203. Kiemelések tőlem — D. P.) Nézeteik rokonsága nyilvánvalóvá lesz, ha a fentieket összevetjük — a néhány fejezettel korábban már részletesen idézett gondolatokkal — *Kiss Árpádnak* a korszerű nevelési eszményre vo-

natkozó 1948-as álláspontjával. Alapvető tézise szerint: „*a nevelési eszményt... magunk — abban az állapotban, amelyben az emberiség él — a modernül megfogalmazott emberségben, az élet lényegeként felismert változásban és életünk mai nyitottságában adtuk meg. ... Fejlett közösségi életben, olyan nevelés mellett, amelyben az új nemzedéket csak elindítani lehet, az ifjúság előbb bírálója és csak azután folytatója az apák művének. Az embert tehát nem csak szocializáljuk, hanem képessé tesszük arra is, hogy felülmúlja önmagát, hogy a közösségi életében ne csak fenntartsa, hanem megújítsa, reformálja azt, amit elődei ráhagytak*” — írta, amihez az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatójaként hozzátette: „*a középiskola (a gimnázium) feladata, hogy a tanulóban tartós érdeklődést ébresszen minden emberi probléma iránt, őt a nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez juttassa, minden — elsősorban elméleti — irányú felsőbb tanulmány folytatására képessé tegye, és demokratikus közösségi életünk felelős tagjává nevelje*”. (*Beszámoló... 1948. 15.*) Imre Sándorral való lényegi egyetértését demonstráló gondolatai igazolják: igazi megrendülésről, őszinte tiszteletről tanúskodtak a Tanács 1945-ben elhunyt alelnökéről (tulajdonképpeni névadójáról) az 1947. február 11-jei teljes ülésen elhangzott megemlékező szavai. Imre Sándorhoz hasonlóan korántsem volt naiv, ezért osztotta a tanács elnökének, *Szent-Györgyi Albertnek* a véleményét: „*minden társadalom, habár öntudatlanul is, de kitermeli azt az oktatási rendszert, amely a neki szükséges embertípust szállítja*”. Ám a kitűnő természettudóstól eltérően, a múltra vonatkozó megállapítást sajátos kontextusban kiterjesztette a — változások hevében a voluntarizmusra igencsak hajlamos — jelenre is: „*Nemcsak az igaz ugyanis, hogy az iskola formálja a jövő társadalmát, hanem legalább ennyire érvényes az... is, hogy a társadalom szabja meg az iskola mindenkori formáját. Mindig a társadalomnak kell megújulnia ahhoz, hogy az iskolarendszer, a nevelési szellem újjászülessék. ... [A] társadalom és az intézményes nevelés közti folytonos feszültségek igen gyakran vezethetők vissza magára a kívánalmakat támogató felnőtt közösségre, mely azt akarja megvalósulva látni az iskolában, amit vonakodik maga-magára nézve kötelezőnek elismerni, vagy egyszerűen maga is képtelen egyetértésben és eredményesen megoldani*” — hangsúlyozta, nem kis bátorságról tanúságot téve, Kiss Árpád; tudván, hogy „*ha a gyermeket és ifjút nem szigetelik el mesterségesen környezetétől, akkor egy egész, szellemileg nagykorú generáció vesz munkába egy következőt, az egyes nevelő nem csak saját magát fejezi ki és nyújtja meg, hanem eszközként adja oda egyéniségét, képességeit, hogy a művelődés, a társadalom értékei felnyissa tanítványai szívet és szívet*”. Ami pedig az állami iskolákat illeti, írta, amíg írhatta a *Köznevelésben* (az akkoriban aktuális tankönyvpályázat kapcsán) 1947-ben, azokban „*gyökeresen szakítani kell az egyirányú nevelés eszményével, és — kivéve a félreérthetetlen, cselekvő demokratikus állásfoglalást — erősen közeledniük kell a becsületesen értelmezett semleges iskola felfogásához*”. (Idézetek: *Kiss Á. 1948/a. 70–74., 79–80.; Beszámoló... 1947. 3., 5.; Kiemelések részben tőlem — D. P.*)

A valójában csak négy évtized elteltével aktuálissá vált elvárás megfogalmazása egyszerre tanúskodik arról, hogy az ügyvezető igazgató úr — világtörténelmi kontextusban — mennyire korszerű követelményeket támasztott az állami iskolákkal szemben, s egyben arról is, hogy (*Köte Sándor* professzor szerint Imre Sándorhoz hasonlóan) mennyire túlértékelte a pedagógia, a nevelői társadalom, ill. az Országos Köznevelési Tanács lehetőségeit a konkrét történeti folyamatok befolyásolásában. (*Köte S. 1997. 124–130.*) Erre utalt a Tanács 1948. évi teljes ülésén *Ortutay Gyula* miniszter figyelmeztetése: „*nagy félreértés lenne azt hinni, hogy a minisztérium csak a tanügyi igazgatás gondjait tartja a magáénak. ... Az elméleti és gyakorlati irányítás a minisztérium feladata, gondja és felelőssége, s ehhez a Köznevelési Tanács állandó segítsége... iniciáló tehetsége szükséges*.” Tegyük hozzá, hogy a korabeli Magyarországon csak a változás volt állandó: a 11.150. és a 11.160/1948. számú kormányrendeletekkel már október 15-én az — éppen a februári ülésen elfogadott — Országos Neveléstudományi Intézetet állították az „*ideiglenesen szüneteltetett*” Országos Köznevelési Tanács helyébe. (*Beszámoló... 1948. 39–40.; Ma-*

gyar Közlöny, 1948/243. sz. 2321.) A nagyhirtelen befolyását veszített Kiss Árpádnak rövidesen a szabadságvesztéssel, az internálással s a megalázó munkanélküliséggel, ill. a képzettségéhez képest rendkívül alacsony pedagógus-munkakörökben is csak megtúrt szerepre kényszerítettséggel kellett szembesülnie. Így érthető: ilyen évekkkel a háta mögött, 1955-ben sem volt abban a helyzetben, hogy lényegében változatlan nézeteit „az emberség — változás — nyitottság” jelentőségéről a korszerű nevelői gondolkodásban fennen hangoztassa... (Ballér E. 1996. 90., 95–97.; Horváth M. 1995. 23–26.; Kiss E. 1999. 316–325.; Lányi K. 1999. 312–315.)

³⁶⁶ ELTE TÓFK az 1955. május 9-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁶⁷ Rozsondai Z. 2004. 130-131.

³⁶⁸ A Pedagógiai Tudományos Intézet 1955. május 27-28-án vitát rendezett a tanítóképzés új négyéves tantervéről. Árpássy Gyula felszólalásában a képzés gyakorlati jellegének erősítését szorgalmazta: „a szaktanárok az olyan tantárgyak, ill. tanítási anyagrészek megbeszélésekor, tanításakor, amelyek az általános iskola tárgyai, ill. anyagrészei is, domborítsák ki az általános iskolai vonatkozásokat és mutassanak rá a megértés módjára. Ehhez pedig az kell, hogy a tanítóképzős anyag összeállításakor legyen kevesebb az anyag, hogy az általános iskolában is tanítandó anyagrészeket az említett általános iskolai vonatkozásokkal alaposan fel tudjuk dolgozni...” (Füle S. szerk. 1955. 43. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Füle S. 1968., 1970.)

VIZSGÁLATOK, DIAGNÓZISOK — JAVALLATOK

**Kísérletek a tanítóképzésvilágnézeti-politikai
és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején¹**

1. „GYÖKERES FORDULATOT A POLITIKAI-VILÁGNÉZETI NEVELÉSBEN”²

1954 végén, 1955 elején „a politikai felhőrégiókban” drámai változás érlelődött,³ melynek egyik jeleként 1955. február 2-án MDP PB-állásfoglalás született „*a párt ifjúság közötti munkájának megjavításáról*”.⁴ Ebben — a Nagy Imre háttérbe szorítását (majd leváltását) követő ideológiai „rendteremtés” jegyében — leszögezték: „Az ifjúság között még elevenen élnek és súlyos károkat okoznak a nacionalizmus, sovinizmus maradványai. Helyenként politikai közönyösség, fegyelmezetlenség mutatkozik. Komoly hibák vannak a fiatalok egy részének magatartásában, magánéletében, érintkezési formáiban is. ... A tanuló- és értelmiségi ifjúság egy részét időnként kispolgári, nacionalista nézetek és hangulatok ragadják magukkal. Helyenként... kispolgári elpuhultság s az áldozatkészség hiánya, valamint a pacifizmus jelei is tapasztalhatók.”⁵ A tanulóifjúság egy része nem érti a fizikai munka jelentőségét, lebecsüli a falun vagy a termelés közvetlen szervezésében végzett értelmiségi munkát.” Ezért — következtek a maguk voluntarista módján⁶ — „*az Oktatási Minisztérium fordítson nagyobb figyelmet a közép- és felsőbb iskolák nevelőmunkájára és ellenőrizze, hogy a pedagógusok a tananyag tanítása mellett törekedjenek kulturált, fegyelmezett, öntudatos szocialista emberekké nevelni a tanulókat*”.⁷

Rövidesen, 1955. március 10-én újabb kollégiumi ülésen tárgyaltak a négyéves tanítóképzős tanterv irányelveiről. A kidolgozást — a feladattól szakmai fenntartásai miatt húzódozó Rozsondai Zoltán vezette ügyosztály helyett — a Pedagógiai Tudományos Intézet Tanítóképzős Csoportjára bízta. *A szakiskolai jelleg erősítése érdekében* — s az 1918–1919-ben, majd 1945 után sokat bírált mobilitási zsákutca kényszerű visszaállítása jegyében — *leszögezték: a tanítóképzés céljának meghatározásánál „a továbbtanulás... ne szerepeljen*”.⁸ „Ez azonban nem zárja ki, hogy megfelelő felvételi vizsga esetén a legkiválóbbak bizonyos egyetemeken továbbtanulhassanak” — állította összefoglalójában *Erdey-Grúz Tibor*.⁹

A továbbra is morgolódo pedagógusokat *Jóboru Magda* miniszterhelyettes figyelmeztette: „*azt tapasztaltuk, hogy tanítóképzős nevelőink egy része még mindig azon a nézeten van, hogy négy év alatt nem lehet jó tanítókat képezni*.”¹⁰ Még a tanévben össze fogjuk hívni a képzők igazgatóit és tanulmányi vezetőit, és ismertetni fogjuk velük az új óra- és tantervek alapelveit.¹¹ Meg vagyunk győződve arról, hogy ez az ismertetés megváltoztatja nézetüket...” — hangsúlyozta.¹² Szavait *Erdey-Grúz Tibor* tanévváró összegzése nyomatékosította: „*nem lehet helye a türelemnek azokkal szemben, akik tudatosan népi demokráciánk ellen dolgoznak, vagy sorozatosan és tartósan megszegik a munkafegyelmet. A pedagógusképző intézmények nagy fontosságára való tekintettel ügyelni kell arra, hogy tantestületük politikailag és szakmailag kiváló munkaerőkből álljon, s az intézmények vezetését is biztos kezekbe kell adni*.”¹³ Álláspontját az is befolyásolta, hogy az augusztus 4-i kollégiumi értekezleten — „a középiskolák 1954/55. évi munkájáról” tárgyalván — elmarasztalták a tanító- és óvóképzőket: „*Az iskolatípus célját és feladatait*

tekintve az elért eredmények nem elégségesek. A tanulók ismereteiben sok a fel-
színesség, eszmei-politikai nevelésük nem kielégítő. Ennek alapvető oka, hogy a
tanárok összetétele egyik szempontból sem megnyugtató. A testületekbe az elmúlt
évek folyamán alig került friss erő. Az iskolák felügyelete sem kielégítő, a megyei
osztályokon csak elvétve akad a pedagógusképzéshez értő ember. Az iskolák ve-
zetése, a tanulók pedagógiai képzése sincs mindig megfelelő kezekben” — olvas-
hatjuk az előterjesztésben.¹⁴ Az ifjúság, az értelmiség, a pedagógusok helyzetét
mérlegelő elemzések — a direkt politikai szocializáció (reszocializáció)¹⁵ eszkö-
zeivel operáló — párthatározatok¹⁶ szorgalmazták: „fordulatot” kell elérni a ne-
velőmunka területén, ezért ennek személyi feltételeiről is gondoskodni próbál-
tak.¹⁷ Úgy döntöttek továbbá, hogy megvizsgálják az egyes tárgyak anyagát kü-
lön-külön és összességükben is: „mennyire nyújtanak alapot a tanulók dialektikus
materialista világnézetének kialakításához”.¹⁸

Felsőbb utasításra 1955 nyarán különböző központi és budapesti kerületi (IX.
és XII.) párt és állami fórumok tárgyaltak a Rákosi újabb előtérbe kerülését, a po-
litikai fordulatot deklaráló „márciusi KV-határozat közoktatásban való érvényesü-
léséről”,¹⁹ illetve a hozzájuk tartozó iskolák, tanítóképzők politikai-világnézeti
nevelőmunkájáról, „a klerikális befolyás alatt álló családok” hatásának ellensü-
lyozásáról,²⁰ a munkás- és parasztszármazású tanulók továbbtanulásáról, valamint
a DISZ-munka segítése érdekében tett erőfeszítéseikről.

Erdey-Grúz Tibor

A gyakorló pedagógusok zöme „a múlt rendszerben nevelkedett”; őket nem
lehetett csak úgy lecserélni,²¹ ezért meg-megújuló kísérletet tettek „átnevelésük-
re”.²² Erdey-Grúz Tibor már a márciusi politikai fordulatot követően hangsúlyoz-
ta: szükséges, „hogy a káderek megítélésénél az utóbbi időben eluralkodott apoli-
tikus szellemet — mely a[z 1953.] júniusi határozat óta igen megerősödött —
megszüntessük. ... Most a politikai szempontnak kell előtérbe kerülni, [s] ... igen
fontos a vallásos világnézet elleni harc folytatása...”²³ Tanév végi értékelésében
azután gyengének ítélte a világnézeti nevelést, mert „nem folyt kellő küzdelem is-
koláinkban az idealista világnézet ellen. Nem érvényesül még megfelelően oktató-

sunkban a marxizmus szelleme, a dialektikus materialista világnézet. Pedagógusaink egy része megelégszik a tananyag egyszerű közlésével, de nem hatja át tanítását a meggyőződés tüze, a tudományos igazság melletti bátor kiállás.” Pedig — állította Erdey-Grúz Tibor — „sehol sem olyan fontos, mint a pedagógusoknál, hogy a dialektikus materialista világnézet ne frázis maradjon, hanem szilárd meggyőződéssé váljék, mert csak így hathatja át nevelőmunkánkat a lelkesedésnek az a tüze, a meggyőző erőnek az a lendülete, amelyre szükség van az ifjúság világnézetének és jellemének kialakításához, a kommunista erkölcs elsajátításához. Merényletet követ el tanítványaival szemben, aki a reakciós világnézet csökevényét oltja beléjük, vagy akárcsak elhomályosítja, ill. megzavarja dialektikus materialista világnézetüket. ... A pedagógusok tudatának szocialista szellemben való átalakítása, materialista világnézetre átnevelése tehát hazánk egészségének és minden egyes tanuló egyéni jövőjének szempontjából döntő fontosságú.²⁴ Ha világosan látjuk is, hogy *pedagógusaink egy része tudatának átalakítása lassú folyamat, határozottan meg kell követelnünk, hogy e folyamat ne csak meginduljon, hanem következetesen előre is haladjon.* A múlt évben — a márciusi határozat előtt — e tekintetben helyenként visszaessél is találkoztunk.²⁵ Egyesek, helytelenül értelmezve a vallási türelmet, vezető funkcionáriusoknak is ajánlottak vallásos pedagógusokat. A legtöbb iskolában csak formálisan ellenőrizték a hittantanítást, elnézték, hogy a be nem iratkozottak is részt vegyenek az órákon.²⁶ Nem használták ki a materialista világnézetre nevelés lehetőségeit, nem igyekeztek eléggé minden tantárgyban megmutatni: mennyire ellentétben áll a tudomány eredményeivel a vallásos világnézet... Alkotmányunk biztosítja a vallás szabad gyakorlását, s mi ezt tiszteletben is tartjuk. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy közömbös számunkra ifjúságunk világnézete, valamint a nevelés ideológiai tartalma.²⁷ *Az oktatásügy minden dolgozójának világosan kell látni, hogy ifjúságunkat marxista szellemben, dialektikus materialista világnézetre és kommunista erkölcsre kell nevelnünk, mert ez az egyedüli tudományos világnézet, ez szolgálja a haladás célját, ez felel meg népünk és hazánk valódi érdekének*”²⁸ — állította ellentmondást nem tűrően a miniszter.²⁹ Majd hozzátette, hogy az új tanév legfontosabb feladatai között szerepel *„az erkölcsi-politikai nevelőmunka megjavítása, a tárgyi ismeretek és alapvető készségek további megszilárdítása, a politechnikai képzés elemeinek továbbfejlesztése, a pedagógusok ideológiai politikai fejlődésének meggyorsítása és a kádermunka színvonalának emelése*”.³⁰

Minisztere álláspontját nyomatékosította 1955. augusztus 5-i feljegyzésében a tanítóképzős ügyosztály vezetőjévé akkoriban kinevezett³¹ Bizó Gyula: „Az elmúlt időszak liberalizmusa, a jobboldali nézetek elterjedése az iskolákban az ideológiai harc és nevelés terén... súlyos jelenségre vezetett. ... A tanárok soraiban a vallásosság megerősödött, de főleg nyílttá vált... a képzők mellett működő gyakorlóiskolákban a hittanra beiratkozott gyermekek száma megnőtt... Eddigi benyomásaim alapján nincs *a tanító- és óvónőképzőkben sürgősebb tennivaló, mint*

a világnézetű nevelés megjavítása. ... A tantestületek tagjainak nagy része, 30-40%-a Apponyi Kollégiumot végzett, kikben — a kivételektől eltekintve — az ellenforradalmi rendszer ideológiája mélyen gyökeredző. ...[Ezért] a jelenlegi helyzet javítása mindenekelőtt a tanári állomány politikai és ideológiai színvonalának javítását követeli. Ez elsősorban szívós és türelmes nevelőmunkával történhet. A képzőkben dolgozó tanárok továbbképzését különösen előtérbe kell állítani... [A]nyagának olyannak kell lennie, hogy az ideológiai és szakmai ismeretek szoros egységét tárja a tanárok elé és a dialektikus materialista világnézetüknek az oktató-nevelőmunkában való érvényesülését kényszerítő módon biztosítsa” — szögezte le a frissen kinevezett osztályvezető, hozzátéve, hogy „a jelenlegi helyzeten adminisztratív intézkedésekkel is javítani kell... [A]kiknél eddigi munkájuk alapján nem látunk garanciát arra nézve, hogy a világnézetű nevelés terén munkájuk pozitív legyen, azokat erről a pályáról el kell távolítani.”³²

Szükséges lehet ez, hiszen — ahogy a pedagógus-szakszervezettel³³ közösen képzős igazgatók, tanárok számára szervezett, október 4-i országos tanácskozáson „Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben” címmel kifejtette — „óvónő- és tanítóképzőinknek a kommunista pedagógia műhelyeivé kell válniuk ... [melyek tevékenysége] arra irányul, hogy ifjúságunkat pártunk politikájának szellemében neveljük”. „Tanulóinkat megfelelő színvonalú általános, és az eddiginél jóval magasabb szakműveltséggel kell felvérteznünk... meg kell alapozni dialektikus-materialista világnézetüket. Egyidejűleg tanulóinkat a kommunista erkölcs megszabta magatartásra, bolsevik akarati és jellemtulajdonságokra kell nevelnünk, s arra is képessé kell tennünk, hogy mindezt — megfelelő szinten — tanítványaiknál maguk is megvalósítsák.” „Olyan pedagógusokat kell nevelnünk, akik az óvodákban és az iskolákban pártunk politikája szellemében képesek helytállni, de ugyanakkor, és ugyanilyen szellemben, dolgozó népünk nevelésének is tényezői lesznek.”³⁴ Ehhez — megítélése szerint — arra lett volna szükség, hogy a képző intézetek tanárai „mélyen becsületesen és igaz módon élő szocialista emberek” legyenek. *Az állami (!) tanítóképző tanára „tűnjék ki kommunista nézeteinek és meggyőződésének szilárdságával, állhatatos és hajlíthatatlan pártszerű magatartásával. Ismerje a marxizmus tanításait, és éljen annak megfelelően. Minden cselekedete, szava, mozdulata legyen példa tanítványai számára. Legyen a szó és tett egységének megteremtője. ... [Az] óvó- és tanítóképzők tantestületeiben olyan politikai légkörnek kell uralkodnia, amely áthatja az iskola egészét. ... [T]anárainktól joggal elvárhatjuk... hogy a mi ügyünk mellett mindenkor harcosan kiálljanak.”³⁵ ... Bátran vegyék ki részüket az osztályharcból, építő munkánknak legyenek aktív harcosai... Az idealista vallásos világnézet elleni szakadatlan, nyílt és ádáz küzdelem nélkül, nevelésünk terén csak félmunkát végezhetünk”³⁶ — hangsúlyozta Bizó Gyula, hozzátéve: „egy-egy tantestületnek szilárd politikai egységé kell kovácsolódnia, amelyben mindenkinek megvan a maga helye és szerepe”. Majd tényyszerűen konstatálta, hogy „az eszmei-politikai nevelőmunkának ilyen követelményé-*

től azonban sok szempontból még messze vagyunk.³⁷ Sok esetben a példamutatás csak *szólamként* él iskoláink... falai között. Gyakran az osztályban, az órákon elhangzott szavak és kijelentések *ellenkezőjét* tapasztalják tanáraiknál a növendékek.” „[T]anáraink számottevő hányada csak tanítja a marxista világnézetet, de közben nem harcol az ellenséges világnézet ellen.” E kettősség „leküzdését”, meghaladását a pártszervezetek és az igazgatók közreműködésével látta elérhetőnek: „[A]z egészséges politikai szellem kialakításának motorja elsősorban az iskolai pártszervezet. Ahol erős pártszervezet működik, ott a testületek légköre és ezáltal az ifjúság egész nevelésének szelleme egyre fokozottabb mértékben *pártos és bátran harcos is...* A jó eredmények elsősorban az igazgató és a pártvezetés, a párttitkár elvi együttműködésének gyümölcse. ... A tanuló számára példamutató tanári magatartás és a példamutató testületi közösség kialakulásáért... az iskolában végső fokon az igazgató felelős. Mindenekelőtt az ő magatartása, munkája és politikai arculata tükröződik a testület, az ifjúság, az egész iskola eredményeiben és hibáiban. Az igazgatónak az ifjúság emberi, tanári és politikai eszményképévé kell magasodnia” — követelte az osztályvezető.³⁸ Szavaiból a jelenlévők s a címzettek egyaránt arra következtettek, hogy fordulat következik a tanítóképzők életében, s különösen a *mostantól — a kultúrforradalomban — „a párt funkcionáriusaként” tekintett pedagógusokkal szembeni elvárásokban.*³⁹

Bizó Gyula előadásában részben közvetítette a személyzeti főosztály által az 1955/56. tanévre kidolgozott — nem publikus — káderpolitikai szempontokat: „Biztosítani kell, hogy a márciusi KV-határozat kádervonatkozású konzekvenciáit az oktatás területén dolgozó személyzeti munkatársak és szakvezetők megismerjék és e szerint is dolgozzanak...

a) A fő veszély a jobboldali veszély, tehát ez ellen kell elsősorban harcolni. Előléptetésnél, beállításnál, kitüntetésnél, jutalmazásnál nagyobb hangsúlyt kell helyezni a politikai megbízhatóságra és ideológiai képzettségre. ...

b) *Fel kell számolni a pedagógusok között meglévő ideológiai liberalizmust. Funkcionárius és igazgató nem lehet az, aki világnézeti kérdéseit nem tisztázta, magatartása nem példamutató. ... Az egyszerű pedagógusokkal is éreztetni kell, hogy nem végezhet teljes értékű munkát az iskolában, ha vallásos, templomba járó.* Funkcionáriusainknak, igazgatóinknak nagy gondot kell fordítani az ilyen pedagógusok nevelésére. Természetesen vallásos beállítottságú pedagógusokat nem szabad kitüntetni, jutalmazni.

c) A munkafegyelmet sorozatban megsértő, népi demokrácia ellen dolgozó, a klerikális reakció uszályában lévő pedagógusokkal szemben a legkeményebben kell eljárni. Súlyos esetekben el kell őket állásukból bocsátani.⁴⁰

d) *Meg kell erősíteni a pedagógusképző intézetek vezetését és oktatószemélyzetét politikailag és szakmailag kiváló oktatókkal (óvónőképző, tanítóképző, pedagógiai főiskola, egyetemek bölcsészkarai).* Gondoskodni kell arról, hogy ezekben az iskolákban politikailag és szakmailag legkiválóbb pedagógusok dolgozzanak.

e) Biztosítani kell, hogy az úttörőcsoport-vezetők, DISZ-vezető tanárok a politikailag legfejlettebb pedagógusok közül kerüljenek ki.⁴¹ *Felügyelőink állandóan kísérik figyelemmel és segítsék a DISZ munkáját* — írta miniszterének az előterjesztő.⁴²

Ilyen körülmények között aligha csodálkozhatunk azon, hogy az addigi 15-25% helyett, az új tanévben a képzős tanárok szinte teljes létszámban részt vettek a szakmai és ideológiai továbbképzéseken,⁴³ s hogy *tudták: a tanítóképzők visszafelkészítése idején komoly egzisztenciális tétjük van az 1955 utolsó hónapjaiban indult „brigádvizsgálatoknak”*.

2. VIZSGÁLAT, ELLENŐRZÉS — INDIKÁCIÓ

Az 1955. október 4-i országos értekezlet tapasztalatait is felhasználva, október közepére-végére készültek el a világnézeti-politikai nevelés vizsgálatának tervei, melyekben 10 tanítóképző (s egy sor gimnázium), valamint több tucat fiatal tanító felkeresése szerepelt. Tantárgyakról — központilag meghatározott szempontok alapján — kívántak tájékozódni, valamint arról, hogy a pedagógusok „cél tudatosan végzik-e a tanítás folyamatában (és a tanórán kívül) világnézeti-politikai nevelőmunkájukat”.⁴⁴ „Ennek a vizsgálatnak ki kell terjednie az egyes tantárgyak oktatásának ellenőrzésén túl a képző vezetésére, tantestületére, a DISZ-szervezet politikai munkájára. A tanítóképzők egész légkörét kell erősen megvizsgálni, hogy mennyiben érvényesül még maradványokban a volt egyházi iskola szelleme.”⁴⁵ Mindezt azért, hogy képet alkothassanak a képzős növendékek világnézetéről, politikai magatartásáról is. Az 1952-től általánosan elterjedt „brigádmódszernek” megfelelően minisztériumi, fővárosi, kerületi szakemberek, történelem, magyar, földrajz, biológia, pedagógia szakos tanfelügyelők, a párt, a szakszervezet és a DISZ képviselői brigádonként 7–12 fővel, 2–10 napos intenzív megfigyelés során alakították ki véleményüket.⁴⁶ Iskolánként 12–36 oldalas elemzésüket javaslataikkal, utasításaikkal egyetemben záró értekezleteken tárták a tantestületek elé. A fővárosi és vidéki levéltárakban fellelhető néhány jegyzőkönyv feltűnő hasonlóságai⁴⁷ s az, hogy a tantestületek felé publikus helyi vizsgálati eredmények és a végső összegzés között komoly hangszerelési és hangsúlybeli különbségek⁴⁸ voltak, felveti a kérdést: *vajon valóban a megismerés vágya fűtötte-e elsősorban az akció szervezőit,*⁴⁹ *vagy inkább a tanítóképzős tantestületek „nevelésének”, a kívánatosnak tartott politikai fordulat kikényszerítésének,*⁵⁰ *valamint a felsőbb pártfórumok befolyásolásának szándéka?* A manipulációs motívumok dominanciájára utalhat, hogy a vizsgálat eredményeként prezentált dokumentumban szereplő „következtetések” jelentős része szerepelt már néhány, a vizsgálat előtt keletkezett dokumentumban is, s az, hogy olyan intézményeket is intenzív ellenőrzés alá helyeztek, melyek nem szerepeltek a vizsgálati tervekben. Ahogy erről az alábbiakban még szó lesz, a budai gyakorló tanítóképzőben *három hónapon át ugyanazon szem-*

pontok szerint vizsgálódott Faragó László fővárosi tanfelügyelő, s abban az időszakban a középiskolai *out put* szabályozásban szokásos érettségi- és képesítő-vizsga-elnökök mellett állami és társadalmi szervezetek által delegált „látogatók”, egyetemi emberek addig soha nem látott áradata öntötte el a Kiss János altábornagy utcai épületet.⁵¹ (A korábbi gyakorlattól eltérően, Jóboru Magda miniszter-helyettes kezdeményezésére, a budapesti pártbizottság külön emisszáriusokkal vizsgálta a tanítóképzős pártszervezetek munkáját, s a vizsgálatból „a köznevelési apparátus” megerősítésének, megújításának szükségességére következtetett).⁵²

Az intézetek töredékesen ránk maradt irataiból kiolvashatóan az iskolai élet szinte egészének átpolitizálásával, ellenőrzésével próbálták a tanítóképzők pedagógusait, növendékeit „az elvárásoknak megfelelő” állásfoglalásra (legalábbis viselkedésre) ösztönözni⁵³:

– Kötelezően előírt tanári értekezleti témák sorát határozták meg. Előre kijelölt tanár vezetésével egyetlen év alatt, külön-külön értekezleteken kellett tárgyalniuk a hazafias, a világnézeti, az ateista, a munkára és a tanítói hivatásra nevelésről; a munkás-paraszt fiatalok továbbtanulásának ösztönzéséről, a DISZ- és az úttörőmunka segítéséről, valamint az éppen aktuális párthatározatokról s azok „végre-hajtásáról a közoktatás területén”.⁵⁴ (Ezekről a felettes szerveknek elküldött — az előadások mellett a gyakran kötelező hozzászólásokat⁵⁵ is rögzítő — jegyzőkönyvek készültek.)⁵⁶

– A lojális magatartás kötelező demonstrálásának további fórumai voltak:

- a tanári, tanórai munka, melyet a tanmenetek, óravázlatok, gyakori óralátogatások, diákkfüzet-ellenőrzések révén, s az eredmény felől: az érettségi és képesítő vizsgákon keresztül ellenőriztek;⁵⁷
- a pártnapok, taggyűlések, szakszervezeti és DISZ-rendezvények;
- a pedagógusok ideológiai és szakmai továbbképzése és a tantestületen belüli sajtófigyelői, sajtóterjesztői, ill. „népnevelői” tevékenység;⁵⁸
- az állami ünnepekhez kötődő rendezvények, felvonulások, gyűlések;
- a Nagy Testvérhez való elkötelezett, bensőséges viszony nyilvánításának korántsem intim fórumai⁵⁹: a szovjet–magyar barátsági hetek, a szovjet fiatalokkal folytatott, az orosz tanulás ösztönzésére és az internacionalizmus szellemének erősítésére hivatott — a tanárok által ellenőrzött — diáklevelezések; a különböző szovjet folyóiratok előfizetése, filmek, színházi előadások, kiállítások csoportos megtekintése, delegációk fogadása, ill. az azokban való — „kitüntetett” — részvétel;⁶⁰
- a diákok számára előírt napi információs negyedórák, politikai, ill. erkölcsi nevelést szolgáló osztályfőnöki órák;⁶¹
- a szülői értekezletek⁶², családlátogatások⁶³ s a szülőkkal való foglalkozás egyéb formái;⁶⁴

- a VI. békekölcsön jegyzéséért folytatott iskolai és területi agitáció;⁶⁵ az iskolakötelezettség teljesítésével kapcsolatos kerületi adatgyűjtések;
- az ezeken túlmenő kötelező mozgósítások.

Az éppen vizsgált közösség, egyén sorsát jelentősen befolyásolta a mindezeket ellenőrző állami, párt-, szakszervezeti, MNDSZ- és DISZ-vezetőkkel, kiküldöttekkel kialakult viszony,⁶⁶ személyes impresszióik, s persze a tanítóképzők valamennyi életnyilvánításával kapcsolatosan kötelező írásbeli beszámolók, a kerületi tanácshoz benyújtandó heti jelentések. *Ezek közös célt szolgáltak: a hatalom által kívánatosnak ítélt „fordulat” — a tanároktól és diákoktól elvárt megnyilvánulások — kikényszerítését* (s annak bizonyítását, hogy az oktatási kormányzat mindent megtesz ennek érdekében).⁶⁷ Hogy milyen ambivalens eredménnyel, azt az alábbiakban, a budapesti IX. kerületi Vendel utcai, és a XII. kerületi Kiss János altábornagy utcai tanító(nő)képzők forrásai alapján külön fejezetekben próbáljuk rekonstruálni.

Előbb azonban — a különböző vizsgálatok tapasztalatait tükröző dokumentumok révén — *a tanítóképzésről született „hivatalos diagnózis” s az oktatáspolitikai irányítói által kívánatosnak ítélt „javallatok” néhány elemét ajánlom a T. Olvasó figyelmébe.*

2. 1. Hivatalos diagnózis: négy év alatt, ezzel a garnitúrával, nem megy...

„A tanítóképzők politikai-világnézeti nevelőmunkáját” firtató vizsgálat zárójelentését 1956. március 7-én tárgyalta az *OM Kollégiuma*. Mielőtt azonban az abban foglaltak ismertetésébe kezdenénk, foglalkoznunk kell a testület *január 4-i ülésével* és annak a tanítóképzés jövője szempontjából döntőnek bizonyult néhány következményével. Ezen tárgyalták ugyanis, a Pedagógiai Tudományos Intézet (PTI) előterjesztését⁶⁸ „*a négyéves tanítóképzős tanterv módosításának irányelveiről*”, amelyben Erdey-Grúz Tibor korábban idézett miniszteri összefoglalójának megfelelően határozták meg az intézménytípus célját:

„A tanítóképző középfokú szakiskola, mely az általános iskola I–IV. osztályai-ban folyó oktató-nevelő munka ellátására képez tanítókat. *A tanítóképző célja hazájukat szerető, dolgozó népünk érdekeit odaadóan szolgáló, népi demokratikus államunkhoz, annak vezető erejéhez, a párthoz hű pedagógusok képzése, akik rendelkeznek a marxista–leninista szellemű általános műveltség alapjaival és sajátos nevelői felkészültséggel, ennek megfelelően képesek és készek az általános iskola I–IV. osztályai-ban folyó oktató-nevelő munka ellátására.*”⁶⁹

A 28 oldalas, 8 melléklettel, óra- és vizsgatervvel ellátott előterjesztés⁷⁰ joggal keltheti fel a tantervtörténeti kutatással foglalkozó szakemberek figyelmét. Választott nézőpontunkból adódóan — s mert a tervezet a felsőfokú képzés bevezetése miatt később *ad acta* került — mi megelégszünk azon rövid jellemzés felidé-

zésével, amelyet „A tanító(nő)képzés helyzete” című (a Minisztertanács számára készült) OM-jelentésben olvashatunk erről: az új tanterv *„határozottan szakiskolai jellegű lesz. A maximalizmus megszüntetése mellett különös gondot fordít az ideológiai-politikai nevelés szempontjaira, az általános iskola I–IV. osztályában folyó munkához szükséges speciális ismeretek és készségek elsajátítására, továbbá arra, hogy az általánosan művelő tantárgyak is a tanítóképzést szolgálják, és hogy a tanítóképzés képessé tegye a tanítójelölteket a falu társadalmi életében való aktív részvételre. A szakiskola jelleg határozott érvényesítése a tanítóképző nyújtotta általános műveltséget bizonyos mértékig csökkenti.”*⁷¹

A tarthatatlan helyzetből a zsákutcás szakiskolai képzés irányába történő kényszerű visszalépéssel elégedetlen volt a Kollégium ülésén a Minisztertanács Hivatala Kulturális és Szociális Osztályának képviselőjeként részt vett *Kálmán György*, aki már a Nagy Imre-kormány idején is a tanítóképzés idejének felemelését szorgalmazta. Az érintettekkel történt konzultáció-sorozat nyomán álláspontját *„a tanítóképzés jelenlegi rendszeréről és ehhez fűződő javaslatról”* írt — 1956. február 13-i, ügydöntőnek bizonyult — feljegyzésében⁷² körvonalazta: *„A tanítóképzők jelenleg érvényes tantervével kapcsolatban... problémák merültek fel évek óta. Hol az úgynevezett általános műveltségi tárgyak, hol pedig a szakképzés (pedagógiai elmélet és gyakorlat) javára történtek a módosítások. A ... kollégiumi előterjesztés még mindig heti 33 órás évfolyamonkénti óraszámában kívánja a képzést lebonyolítani. Ez az óraszám magas, hiszen ehhez még különböző foglalkozások számíthatók (DISZ, sport- és szakkör, zenei gyakorló órák stb.). A leterhelés a kollégiumi anyag javaslatai szerint lényegesen nem fog javulni. Változatlanul nem lesz megnyugtató a népművelési munkára, az úttörőcsapat vezetésére való felkészítés, mert nincs biztosítva megfelelő óraszám ezekre a társadalmi szempontból is fontos feladatokra.*

A tanítóképzés rendszerének alapvető megváltoztatása a tanítóképzés egyik legfontosabb ügye. A minisztérium két ízben fordult a Politikai Bizottság felé a korábbi években javaslattal az 5 éves intézeti képzés érdekében. A Politikai Bizottság ezeket a javaslatokat, főleg gazdasági okok miatt, elvetette.⁷³ *Véleményem szerint a tanítóképzés megjavítására a helyzet megérett, mert*

1. *a képzés színvonalának, társadalmi feladatok összefüggésében való emelése égetően jelentkezik;*
2. *a szakközépiskolai képzés, az érettségire épülő szakmunkásképzés legutóbbi rendezése új helyzetet teremtett;*
3. *lehetőség van jobb tanítók képzésére az eddiginél olcsóbban.*

Ad. 1. A tanítótól joggal várja el a társadalom, hogy politikai képzettségben, általános műveltségben kiemelkedő személyiség legyen, és szolgálati helyén ebből a szempontból is megfelelő munkát végezzen. A jelenlegi képzés csak hiányosan tud ezeknek a követelményeknek eleget tenni, mert a képzési idő általános iskolára épülő 4 éve szűk keretet biztosít. ...

Ad. 2. A Minisztertanács a technikai képzés rendszerébe bevezette az előzetes üzemi gyakorlatot úgy, hogy a kötelező szakmai gyakorlat idejét is számítva átlagosan 6,5-7 év után lehet valaki technikus.⁷⁴ Ugyanebbe a komplexumba tartozó másik MT-határozat az érettségizettek műszaki iskolában történő szakmunkásképzését mondta ki. Eszerint a gimnázium 4 éve után 1-1,5 év alatt, tehát összesen 5-5,5 év alatt jól képzett szakmunkásokat kapunk, akikből művezetők, segédművezetők stb. válhatnak teljesítményük és magatartásuk alapján. A középfokú oktatás rendszerének egyszerűsödése, a képzési idők arányossága fontos az egész közoktatásügy felépítettsége és összefüggő rendszere miatt. *Ezért nézetem szerint a tanítóképzést úgy kell átalakítani, hogy a gimnázium 4 évére épüljön a tanítóképzés 2 éves főiskola vagy egyéb elnevezéssel. Ezzel a középfokú oktatás rendszere egyszerűbbé válik; a technikai képzés, illetve az érettségizettekből történő szakmunkásképzés rendszerébe beleigazodik a tanítóképzés is; az érettségi után megfelelőbb kiválogatásra nyílik lehetőség a tanítói pálya tekintetében.*

Ad. 3. Az általános műveltség sokféle s a tanítóképzés alapjait is képező ismereteivel rendelkező tanítójelölteket 2 évi pedagógiai tárgyú elméleti és gyakorlati tanulmánnyal magasabb színvonalú tanítókká lehet képezni, mint a jelenlegi zsúfolt 4 éves tanítóképzés alatt. *Ez a képzés olcsóbb a jelenlegi négyéves tanítóképzésnél... 3000 forinttal kevesebbe kerülne 1 tanító képzése, mint a jelenlegi képzési rendszerben.*⁷⁵

Emellett a tanítóképzők hálózatát kb. 10-re lehet (29-ről) csökkenteni, ami az intézmény magasabb szintűvé való fejlesztésével az érintett szervek és dolgozók előtt jól megmagyarázható. ... Több részletkérdésre itt nem térek ki. (Tanterv, tanárok, épületek, felszerelés stb.)

Az új rendszerű tanítóképzésnek vannak már tapasztalatai a Szovjetunióban és egyes népi demokratikus országokban. Nálunk az említett irányú reform gondolatának felvetésével és megvizsgálásával egyetért a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatója (Nagy Sándor elvtárs), a Középiskolai Főosztály vezetője (Vadász Ferencné elvtársnő), a Tanítóképzők Osztályának vezetője (Bizó Gyula elvtárs), a Párt Tudományos és Kulturális Osztálya Iskolai Csoportjának vezetője (Bence Gyula elvtárs). Erdey-Grúz Tibor elvtárs fő ellenérve az, hogy a tanítói hivatástudatra való nevelést 14 éves korban kell elkezdeni. Emellett véleményem szerint azért sem ért egyet, mert korábban két politikai bizottsági tárgyalás a képzési idő növelését nem helyezte. Megjegyzem, hogy a hivatástudatra való nevelés ilyen felfogása kétségbe vonja azt, hogy az egyetemen és főiskolán jó tanárokat lehet képezni”⁷⁶ — írta, az OM-en belüli nézeteltérésekről is referálva Kálmán György.

Álláspontja „csak” a terápiát illetően tért el a miniszterétől, a diagnózisban lényegében egyetértettek. „A tanító(nő)képzés helyzete” címmel a Hegedüs András miniszterelnöknél 1956. február 17-ére összehívott tanácskozás egyik előterjesztéseként készült anyagban Erdey-Grúz Tibor maga is kritikus képet adott a tanítóképzésről: „A zsúfolt közismereti anyag mellett a szaktárgyak anyaga is túlmérete-

tezett. A tanulók túl vannak terhelve, s ismereteik, készségeik nem eléggé szilárdak. Az 1955-ben végrehajtott tananyagcsökkentés valamit javított a helyzeten. ... *[A diákok többsége] a marxista világnézet alaptételeit történelmi, irodalmi, biológiai stb. tanulmányai alapján ismeri, de csak egy részüknél váltak ezek az ismeretek belső meggyőződéssé.* Ellenséges nézetek hatására, sokszor becsületes igyekezetük mellett is, könnyen bizonytalanokká válnak, elveiket feladják.⁷⁷ Elsősorban a paraszttanulóknál a szülői ház befolyása jelentős. Különösen *a leánytanulók között számosan vallásosak, s falujukban rendszeresen járnak templomba.* E tanévben az iskolai DISZ-szervezetek munkája megelégnékül, gyakran foglalkoznak az iskolai, az osztály életét érintő kérdések mellett politikai problémákkal. ... Ezek az eredmények azonban még mindig túlzott tanári irányítással születnek meg, az ifjúság politikai öntevékenysége erőteljesen még nem bontakozott ki.⁷⁸ ... A falusi kulturális munkára előkészítő szakköröknek a tanulók 40-50%-a tagja. ...

A tanítóképzők tanári testületeiben találjuk a legtöbb volt egyházi tanerőt. Bár az iskolák államosításakor 320 szerzetes tanár a képzőket elhagyta,⁷⁹ a protestáns egyháznál működtek teljes egészükben... maradtak. *Számottevő minőségi szelekció csak 1953-tól vált lehetővé a képzők számának csökkentésével. Jelenleg a tanároknak kb. 30%-a párttag.*⁸⁰ ... [E]losztásuk azonban aránytalan. (Pl. a kecskeméti képzőben egyetlen párttag van.) Jelenleg a tanárok 86%-a vesz részt ideológiai továbbképzésben, többségük filozófiaoktatásban... [V]ilágnézetileg még mindig sokfélék. Egy részük elsajátította a marxizmust, politikailag aktív, tantárgyát, az órán és az iskolán kívüli lehetőségeket sikerrel használja fel a tanulók marxista ideológiai és politikai nevelésére. Mások jó szándékúan törekednek erre, de kellő tudás és meggyőződés hiányában nem érnek el megfelelő hatást.⁸¹ Vannak olyanok, akiknek szavaiból erős tartózkodás érezhető, különösen a vallás kérdésében. A nyílt templomjárás ugyan mindenütt megszűnt,⁸² de vannak, akik a tudományt és a vallást összeegyeztethetőnek tartják. ...

A legutóbbi 3-4 évben végzett tanítók munkája, magatartása különböző. A végzetek 20-25%-a igen jól dolgozik. A falu társadalmi életéből is kiveszik a részüket... *A végzetek zöme, 60-70%-a iskolai és iskolán kívüli munkájában nem látja határozottan, hogy a mi rendszerünkben végeztek.*⁸³ Ennek oka az, hogy évekkal ezelőtt a tanítóképzőbe jelentkezőket minden válogatás nélkül felvettük, sőt azokat, akik más iskolatípusban nem feleltek meg, a tanítóképzőbe irányítottuk. Közülük sokakat ma is csak a kenyérkereset tart meg ezen a pályán. Oka az is, hogy sokszor nem kapnak megfelelő segítséget az igazgatóktól, idősebb pedagógusoktól. A 18 éves fiúk és lányok számára a nagy önállóságot követelő politikai munka és a falu bonyolult politikai viszonyai sok nehézséget jelentenek⁸⁴ — olvashatjuk a február 16-i dokumentumban.

Másnap, a minisztertanácsi ülés előkészítésével kapcsolatos értekezleten tárgyalták (egyebek között) a tanítóképzésről és az általános iskolák helyzetéről készült elemzéseket. Erdey-Grúz Tibor ez alkalommal kettős vereséget szenvedett.

Utóbb idézett előterjesztését átdolgozásra visszaadták, s a tanítóképzés kérdésében is *Andics Erzsébet*⁸⁵ és *Kálmán György* érvei győzték meg a nagypolitikában korántsem a reformirányvonal zászlóvivőjeként ismert, ám bizonyos részintézkedésekre kész *Hegedüs András* miniszterelnököt. Így — az SZKP XX. kongresszusának 3. napjával egyidejűleg (tehát semmiképp sem annak hatására!) s *az ötéves képzés visszaállítása mellett érvelő szakminiszter álláspontja ellenére* — úgy döntöttek, hogy „*a gimnáziumra épülő 2 éves tanítóképzés (akadémia) előnyösebb a 4 vagy 5 éves képzésnél*”. Egységesebbé válik a középiskolai oktatás rendszere, 18 éves korban biztosabb a pályaválasztás, inkább ki lehet elégtíteni a társadalmi igényeket (Sic!) és ez a képzési rendszer olcsóbb. Ettől a rendszertől a gimnázium felé irányuló érdeklődés növekedése várható... *Az erre vonatkozó javaslatokat a PB elé kell terjeszteni*”⁸⁶ — olvashatjuk a tanácskozásról készült emlékeztetőben. A felsőfokú képzés mellett voksolók Kálmán György idézett érvei közül természetesen mást és mást preferáltak: a történet ezen fázisában, úgy tűnik, a politikai-világnézeti érvekkel szinte azonos súlyúaknak tekintették az oktatási rendszer egységesítésére, a felsőfokú képzés gazdaságosságára s a nehezen elhelyezhető óvónők és tanítók kibocsátásának átmeneti szüneteltetésére, majd csökkentésére vonatkozó érveket.⁸⁷

A brigádlátogatások eredményeinek (és az általános politikai klíma változásának) hatására, a későbbi előterjesztésekben a politikai és szakmai érvek valamelyest előtérbe kerültek, hiszen ezekben a végzett tanítók „társadalmi-politikai felhasználhatósága” szempontjából elemezték a tanítóképzés problémáit:

„Kiszállásaink során 30 fiatal tanítót látogattunk meg. Részt vettünk a képzőkben tartott gyakorlóévesek konferenciáin s feldogoztuk az ezekről érkezett jelentéseket. ... [T]íz kiválasztott képzőben a világnézeti-politikai nevelés felmérését célzó brigádvizsgálatot tartottunk.⁸⁸ Az így nyert objektív tények elrendezése után *összeállítottuk a fiatal tanítók világnézeti fejlettségének,⁸⁹ politikai helytállásának képét,⁹⁰ s a helyzet okait igyekeztünk a képzők nevelőmunkájában megkeresni*. Mivel éppen a folyó tanévben is — a vonatkozó párthatározat alapján — számos olyan intézkedést foganatosítottunk (alkalmatlan igazgatók, pedagógia szakos tanárok leváltása, tananyagcsökkentés, osztályfőnöki órák visszaállítása stb.), amelyek a nevelőmunka színvonalát emelték, az okok keresésében a képzőkben jelenleg talált helyzeten nem egyszer túl kellett mennünk” — vázolták módszerüket a brigádlátogatások tapasztalatainak összegzői, majd a fiatal tanítók jellemzésére tértek át. „Fiatal tanítóink oktatómunkájukat általában lelkiismeretesen elvégzik, a tantervi anyagot feldolgozzák... azonban csak kevesen képesek a gyermekek világnézete alapjainak lerakásához felhasználni. Kezdeményezéseik bizonytalanok, gyakran a kisgyermek életkorától független próbálkozások. ... Ennek fő oka, hogy a bizonyító erejű tárgyi ismeretek, az erre épülő megértett törvényszerűségek, nagy többségüknél hiányosak. Általános műveltségük, tájékozottságuk a tudományok új eredményei körében gyenge.”⁹¹ Emberismeretük, élettapasztalatuk még

nem elegendő. Mindez *oktató munkájuk nevelő jellegét, a gyermek szemléletmódját, magatartását formáló hatását erőteljesen csökkenti*. Bár többségük — különösen kezdetben — sokat és szívesen forog a dolgozók között (kulturfelelős, DISZ-vezető, úttörővezető, a tanács állandó bizottságának tagja, tsz-békekölcsön-*agitációban, begyűjtésben vesz részt, SZM-összekötő, szakszervezeti funkcionárius stb.), társadalmi munkájuk eredményessége nem kielégítő.*⁹² ... Mivel kellő ellenállást az iskolából nem hoznak magukkal, lelkesedésük sok esetben megtörik, »visszavonulnak« az iskolába.⁹³ Így *sok fiatal tanító azt a törekvését, hogy az iskolában, s általában a faluban az új élet alakítói közé tartozzék, fokozatosan feladja.*”

Felkészültségük hiányosságait a még mindig túlméretezett, elrendezésében is komolyan kifogásolható, csak fokozott ütemű, felületes munkával elsajátítható tananyagban s azon belül a világnézeti nevelés szempontjából fontos mozzanatokra jutó idő elégtelenségében, valamint a képzős pedagógusok hozzáállásában látták a jelentés összeállítói. „A tanárok kb. 30-35%-a Apponyi Kollégiumot végzett... [ahol] rendkívül erőteljes politikai nevelőmunka folyt, amelynek hatása, az ott végzett tanárok nagy részénél, konzervatív vonásokként, ma is megtalálható⁹⁴ ... [E]rőteljesen hatnak a testületre, s ez az iskolák többségénél sajátos konzervatív légkör kialakulásához vezet.⁹⁵ ... Figyelmet érdemel, hogy *tanítóképzőink tanári karát kellő mértékben nem frissítettük fel. A márciusi határozat előtt [Rozsondai Zoltán osztályvezetősége idején] a szakmai felkészültséget vettük elsősorban figyelembe, és ez azt eredményezte, hogy iskoláinkban a képzés tennivalóit kiválóan ismerő... régi tanárokhoz ragaszkodtunk... A Szovjetunióban és a mi egyeteminken végzett fiatal tanárainknak csak ebben a tanévben alkalmaztuk nagyobb számban. ... A tanárok közül sokan — kellő meggyőződés hiányában — a tanulókat érdeklő (politikai, etikai, világnézeti) kérdéseket csak általánosan, elvont módon fejtegetik, holott ezek a kérdések a tanulókat egyedi, konkrét módon érdeklik. A régi tanítóképzős tanárok a nevelésnek éppen ezt a fogását ismerték jól, de ma csak kevesen alkalmazzák. ... A tantestületek egységének kialakulásában sok még a polgári szemléletmód, a már említett konzervatív vonás” — olvashatjuk a hosszú előterjesztésben, amely a tanulók jellemzésével zárult: „A *képzők jelenlegi tanulóinak hivatástudata igen jó. Ez magatartásukat, viszonyukat tanárikaikhoz és egymáshoz, pozitív módon befolyásolja: előzékenyek, udvariasak és fegyelmezettek.*⁹⁶ ... *Erkölcsei arcukatban azonban még kevés a kommunista vonás. A képzők sajátos légkörében magatartásuk polgári etikai szint kap.*⁹⁷ a nehézségek leküzdése gyakran a nehézségek elviselésének készségévé lesz. ... [Így már a] falusi beosztástól sem idegenkednek.” Igaz, még ilyen lehetőséget sem biztosíthattunk mindenkinek, mivel „az 1955/56-os tanévben végző 1950 tanulóknak csak mintegy 60-65%-át tudjuk gyakorlóévre beosztani” — írták.⁹⁸*

2. 2. Javallat: elvárt szellemiségű, érettségire épülő, kétéves tanító- és óvónőképzés

A társadalmi-politikai elvárások domináltak a „*tanító- és óvónőképzés átszervezésére*” vonatkozó — ekkor már kényszerűen, Erdey-Grúz Tibor által aláírt — 1956. május 21-i előterjesztésben⁹⁹ is: „az óvónőktől és tanítóktól nevelőmunkájuk és a társadalmi életben — különösen falun — betöltött fontos politikai szerepük magas fokú általános és szakműveltséget, ideológiai képzettséget és politikai fejlettséget követel. Ugyanakkor valamennyi középfokú szakkáderünk közül óvónőinket és tanítóinkat képezzük a legalacsonyabb színvonalon.” „*A tanítónak meg kell tanítani a 6-10 éves gyermekeket a legalapvetőbb ismeretekre. Ki kell alakítania erkölcsük, magatartásuk, jövődő világszemléletük és politikai nézeteik alapvonásait.* Mindezzel a tanító meghatározó módon irányt szab a gyermek egész további fejlődésének. Ez a nevelői tevékenység a tanítótól magas színvonalú elméleti és gyakorlati pedagógiai felkészültséget követel. *A tanító — különösen a falu és a tanyavilág társadalmi életében — jelentős politikai szerepet tölt be,*¹⁰⁰ ... a falu sokrétű politikai feladatai között biztonságosan kell eligazodnia. *Erre csak alapos ideológiai felkészültségű és a politikai, a kulturális munka gyakorlatát jól ismerő tanító képes.*¹⁰¹ *Tanítóképzőink jelenleg ilyen tanítókat képezni nem tudnak.*¹⁰² A tanulók az általános műveltséget biztosító ismereteket és a szakismereteket megfelelő színvonalon elsajátítani nem képesek, noha túlterheltek — napi 11-12 órát töltenek szervezeten tanulmányi munkával. A rövid tanulmányi idő miatt egyes tantárgyakat a tudomány megkövetelte logikai rendben egymásra építeni nem lehet. Egyes tantárgyakat a tanulók olyan fiatal életkorban tanulnak, amikor azok lényegét felfogni még képtelenek.¹⁰³ *Ezért marxista világnézetük kielégítő tudományos megalapozást nem nyerhet. Nem jut kellő idő arra sem, hogy az oktató-nevelő munka gyakorlatában megfelelő szilárd készségeket szerezzenek. Tanulmányi munkájukat intenzív tanári segítséggel végzik, ezért önállóságuk, kezdeményezőképességük, nem fejlődik ki megfelelően.*¹⁰⁴ *A társadalmi- politikai, az ifjúsági szervezetekben végzett munka elméletét, gyakorlatát alig, és csak formálisan ismerik meg.*¹⁰⁵

Az elmúlt években fennálló tanítóhiány megkövetelte, hogy minél rövidebb idő alatt képezzük ki tanítóinkat. Ez természetesen a képzés színvonalát illetően engedelményekre kényszerített bennünket¹⁰⁶ — szögezte le a hosszas vizsgálatok végső konklúziójaként az előterjesztés, hozzátéve, hogy „a Szovjetunióban 1953-ban kísérletképpen középiskolára épített kétéves tanítóképzésre tértek át. A tapasztalatok szerint a képzésnek ez a formája bevált, s a Szovjetunió egész területén fokozatosan áttérnek az új szervezési formára.”

Így azután az előterjesztők — „a hazai és a nemzetközi tapasztalatok alapján” egyaránt — úgy vélték, hogy „az óvónő- és tanítóképzést gimnáziumi érettségire kell felépíteni, két évfolyamú tanító- és óvónőképző felállításával. A kétéves taní-

tó- és óvónőképzők szakiskolai jelleggel működjenek, s azokban a legkiválóbb tanító- és óvónőképzős tanárok tanítsanak.

A kétéves tanító- és óvónőképző módot ad a jó szakmai és ideológiai előkészítésre. Ezekben az iskolákban közművelődési tárgyakat ne tanítsanak. A tanító- és óvónőjelöltek együtt tanulják a következő tantárgyakat: marxizmus–leninizmus, a pedagógia elméleti tárgyai, úttörővezetés, ének, zene, testnevelés, mezőgazdaság elmélete és gyakorlata. A módszertanokat és gyakorlati kiképzést a két tagozatban külön-külön tanulják. Az együttes képzés e mértékben szakmailag minden nehézség nélkül megoldható és gazdaságilag előnyös” — állították.¹⁰⁷

A tervezet *Andics Erzsébet és Jóboru Magda* által aláírt végső változata 1956. július 26-án került — az immár Rákosi Mátyás nélkül, Kádár János részvételével — összeült *Politikai Bizottság* elé.¹⁰⁸ A politikai válság kezelésével elfoglalt politikusok érdemben nem foglalkoztak a témával, így változtatás nélkül „átment” a határozati javaslat: „Az óvó- és tanítóképzést gimnáziumi érettségire¹⁰⁹ kell felépíteni, szakiskolai jellegű, két évfolyamú nevelőképző intézmények létesítésével... Első évfolyamukat — a káderszükséglettől függően — az 1958/59-es vagy az 1959/60-as tanévben kell megindítani.”¹¹⁰

Konjunkturális megfontolásból döntésüket a XX. kongresszus irányvonala megvalósításaként tállalták,¹¹¹ ám a tanítóképzés szakmai problémáinak megoldása mellett valójában arra készültek, hogy — mivel a létező (ám részben megszüntetésre ítélt) 49 tanítóképző helyett, alig egy tucatra lesz csak szükség, ezáltal — csökkenthető lesz „a tanítói, óvónői túltermelés”, s egyben lehetőségük lesz a tanárok (számukra oly kívánatosnak tűnő) világnézeti, politikai, szakmai szelekciójára is.¹¹²

Érzékelték a voluntarista társadalomátalakító elképzeléseikkel, s különösen a realizálásuk során alkalmazott „társadalmi technikákkal” kapcsolatos növekvő társadalmi ellenállást,¹¹³ ám sajátos, itt nem elemezhető okokból, sokáig még az SZKP XX. kongresszusa után teremtődött, igen korlátozott mozgástér kihasználásával is késlekedtek.¹¹⁴ Az „akié az ifjúság, azé a jövő” s az „akié az iskola, azé az ifjúság” egyszerűsítő képleteiből kiindulva, a „problémát gyökerénél, a kisgyermeknél” próbálták megragadni.¹¹⁵ A direkt politikai szocializáció kulcseszközének tekintett tanítóképzés¹¹⁶ hatékonyságát kívánták javítani. Előbb változatlan kerektek között: a tanterv átdolgozásával, az intézménytípus fölötti szakmai és politikai ellenőrzés „fokozásával”, valamint „a nevelőt magát is nevelni kell” tézis szimplifikált értelmezésével, s „kaderpolitikai”, adminisztratív eszközökkel próbálták céljaikat elérni, de — mint vizsgálataikból kiderült —, nem sok sikerrel. Ezt követően — egy különös, az elsősorban a hatékonyabb direkt politikai szocializációt szorgalmazókból és a tanítóképzés professzionális szempontjait (is) preferálókból álló eseti koalíció¹¹⁷ sajátos összjátékának eredményeként (a távozóban lévő miniszter szándéka ellenére) — döntöttek, a fejezetcímbe kiemelt diagnózisnak megfelelően, a felsőfokú képzés bevezetése mellett.

Az MSZMP PB 1958. június 10-i ülésén megerősített s a felsőfokú tanítóképzés képzési idejét 3 évre felemelő döntés¹¹⁸ korszakos jelentőségét az erre érzékenyek szemében talán némiképpen beárnyékolják, ám semmiképpen sem fedhetik el a döntéshozó politikusok ambivalens motívumai.¹¹⁹ (Már a peripatetikusok számára is nyilvánvaló volt: teljesen hamis premisszákból helyes következtetésre lehet jutni, ahogy *részben tévesekből* is.)

3. EXKURZUS: A FORRÁSAINKBAN REJLŐ LEHETŐSÉGEKRŐL/KORLÁTOKRŐL S A „KETTŐS NEVELÉS” TÉZISÉRŐL

E jelentős döntés ismertetésével le is zárhatnánk a tanítóképzéssel kapcsolatos vizsgálódásainkat, hiszen ez ügyben, a Hegedüs-kormány alatt — a parlamenti bejelentésen túl — nem történt semmi említésre méltó. Ha mégsem ezt tesszük, annak oka a tanulmány címében olvasható többes szám. Az eddigiekben ugyanis többféle vizsgálatról szóltunk, de „diagnózissal” csak eggyel szolgáltunk. Azzal, amely a nevezetes PB-határozat kiindulópontjául szolgált, s amely az oktatáspolitikai akkori irányítóinak szemszögéből, a tanítók általuk elképzelt társadalmi szerepével kapcsolatos — ideológiailag túlfűtött — elvárásaik fényében és mércéjével készült. A brigádvizsgálatok ismertetésekor említés történt az egyes intézeti értékelések és az országos vizsgálat összegzésének hangszerelés- és hangsúlybeli különbségeiről, de ezek mibenlétéről még nem szolgáltunk információval.¹²⁰ Ahogy arról sem, hogy vajon az idézett dokumentumokból élénk tároló kép mennyire tükrözi „a tanítóképzők valós helyzetét”. Másképp fogalmazva: vannak-e forrásaink és eszközeink arra, hogy az ismertetett dokumentumokban prezentált konstrukciót másik(ok)kal vethessük össze?¹²¹ S végül: célszerű lenne reflektálni a minisztériumi potentátok harci felhívásaiban s a mai neveléstörténeti szakirodalomban oly gyakran szereplő „kettős nevelés” fogalmára is. Kezdjük az utóbbival!

Az ideológiai-politikai vetélytársak, ellenfelek (más pártok, ill. az egyházak) — durva adminisztratív eszközöktől, brutális repressziótól sem visszariadó — „kikapcsolása”, marginalizálása, megfélemlítése után, a Magyar Dolgozók Pártja vezetői úgy vélték: radikális társadalomátalakító elképzeléseik maradéktalan érvényesítését — „az új típusú szocialista ember” kialakítására irányuló törekvésük megvalósítását — tömegméretekben, komolyan már csak a családi nevelés „mátsága” (esetleges ellentétes törekvése) korlátozhatja.¹²² Ezért már 1948. december 10–11-én, a pedagógus-szakszervezet III. küldöttgyűlésén „a szocialista társadalmi fejlődés új követelményeivel” szembesítették „a haladó pedagógusokat”. Ortutay Gyula ezek sorában¹²³ deklarálta: a „demokratikus magatartás és a szakértelem elválaszthatatlanok egymástól”. „A jól harcoló demokrata” pedagógusnak

támogatnia kell az „iskolába betört” társadalmi szervezeteket: a szülői munkaközösséget, az MNDSZ-t s a Magyar Diákok Nemzeti Szövetségét (Diákszövetséget).¹²⁴ *Ez az együttműködés „biztosítja végre azt a kapcsolatot, amely kizárja majd azt is, hogy a tanító hiába fáradozzék az iskolában, mert otthon a családi nevelés az ellenkezőjét oltotta a gyermekbe”* — vélte a miniszter,¹²⁵ ám várakozása nem igazolódott. Erre, s az elvárások radikalizálódására utal, hogy utódja, Darvas József 1952. október 16-án miniszteri utasításban intézkedett „a szülők közötti pedagógiai propagandáról”. Eszerint „a szocialista társadalom ugyanazon nevelési célokat tűzi a szülők és az iskola elé.¹²⁶ *Mind a családban, mind az iskolában a kommunista nevelés feladatait kell megvalósítani. Materialista világnézeti alapon álló, öntudatos, művelt, a szocialista hazához feltétlenül hű és a nép ügyéért áldozatra kész, bátor nemzedékeket kell felnevelni. A nevelés csak akkor lehet eredményes, ha a család és az iskola nevelőmunkája egybehangolt*” — szögezték le,¹²⁷ ellentétben az akkor hatályos magyar alkotmánnyal és az emberi jogi deklarációkkal.¹²⁸ Egyben „az Ügy” érdekében — „direkt politikai nevelés” révén — „reszocializálandónak” ítélt pedagógusokra háritották a koordináció: a „kettős nevelés elleni harc” ágensének a szerepét.¹²⁹ *A hivatalos intenciók szerint tehát akkoriban a szocialista-kommunista nevelési elvektől áthatott iskola¹³⁰ és pedagógus¹³¹ lett volna a nevelés egyik, a domináns tényezője, s a család, ill. az állam és ideológiája által nem, vagy csak kevésbé ellenőrizhető/befolyásolható egyéb szereplők,¹³² a jellegében is különböző elemekből összetevődő második tényező. A korabeli politikai közbeszédben tehát ebben állt a „kettős nevelés” fogalma.¹³³*

Az új társadalmi jelenségekre rendkívül fogékony Mannheim Károly már a harmincas évek végétől felfigyelt a nyugat-európai demokráciáktól keletre, ill. délre dominánssá vált társadalomirányítási módszerekre: a modern társadalom átlagemberének befolyásolására hivatott „társadalmi technikák” sajátos deformációira. (E technikák egyikét a nevelésben látta, amely mindenütt és mindig „a polgárok mindenkor kívánatos típusának kialakítását tűzi ki célul”.) Írásaiban felhívta a figyelmet a hatalom túlzott koncentrációjából adódó veszélyekre: „azokra a kritikus helyzetekre”, melyekben „az önkényuralmi megoldások kerülnek előtérbe”. Ezekben az esetekben ugyanis *a propaganda — melynek célja általában „a társadalmi realitásszint”, a „tisztelőre méltó” és a „méltatlan eszmék” meghatározása — funkciót vált.* „A totalitárius rendszerekben a propaganda alapvető funkciója... annak világossá tétele, hogy mi az, ami a gyakorlatba átültethető, és mi utópikus, mi igaz, és mi felforgató, s ez a platform válik a további gondolkodás megkérdőjelezhetetlen premisszájává. ... *Az emberekben az öntudatlan elfogadás hajlandóságát erősítve az alternatívának tekintett megközelítésektől való félelmet is belevésik a személyiségbe.* Mielőtt pro vagy kontra érvelni lehetne, a propaganda meghatározza, hogy milyenfajta világban élünk, és hogy az uralkodó doktrína mely értékei alapvetők a valóság magyarázatában” — állította Mannheim, „a nevelés álcáiban” jelentkező egyoldalú befolyásolásra is kiterjesztve mondandója

értelmét. „... Az uralkodó minta lehet demokratikus vagy autoritáriánus; a nevelés mindkét rendszert szolgálhatja. Az oktatás egyre inkább az emberi viselkedés manipulálása új művészetének részévé válik és a többség kevesek általi elnyomásának eszközévé nőheti ki magát” — figyelmeztetett,¹³⁴ s jelzése aligha hagyható figyelmen kívül. Azt sem felejtethetjük, hogy a letűnt század a gyermek és felnőtt állampolgárok direkt, illetve indirekt befolyásolásának zavarba ejtően gazdag eszköztárát dolgozta ki s vetette be, igaz, változó eredménnyel.¹³⁵

Már csak ezért is felmerül a kérdés: vajon valós feltételezéseken nyugodott-e, vagy eleve kudarcra ítélt volt az MDP vezetőinek törekvése a Rákosi-korszakban? *Politikai-világnézeti szempontból „egyszólamúvá” tehető volt-e, akárcsak az általában különösen fontosnak ítélt — a közoktatás kis töredékét alkotó — tanítóképzők tanári kara? Mennyire sikerülhetett a hatalomnak a fentiekben részletezett komplex rendszer és a kampányszerű nyomásgyakorlás révén 1955/1956 fordulóján ellenőrzése alá vonni s elképzeléseinek megfelelően befolyásolni a képzők életének egészét, a növendékek akárcsak iskolai szocializációját?* (Az ugyancsak rendkívül fontos lakóhelyi környezet, a kortárs csoportok, a gyermekirodalom s az akkoriban domináns médium: a rádió¹³⁶ értelemszerűen kívül esik jelen vizsgálódásunk keretein.)

A fentiekben idézett minisztériumi „diagnózis” szerint, vizsgált kampányunk irányítói maguk is tudták: törekvésük legfeljebb részleges eredményekhez vezethet. Miközben — a valójában egyelőre csendben erodálódó hatalmuk demonstrálása s legalább a hivatalos, szimbolikus nyelvi-kommunikációs tér feletti uralom megtartása és a nyelv által történő befolyásolás érdekében — továbbra is általános, sőt kirekesztő megfogalmazásokat használtak, valójában örültek, ha „részsikereket” regisztrálhattak. Szemléletesen mutatja ezt, hogy miközben fenn hangoztatták: minden tanítóképzős pedagógusnak (s még inkább minden párttagnak) materialistának, ateistának, „a klerikális reakció” harcossá kell lennie, meglepődtek, s jóleső csodálkozással fogadták, ha ilyeneket is találtak a követelmények címzettjei között. A fentiekben ismertetett pártvizsgálat során például, a XII. kerületi tanítóképzőről szóló jelentésben — a fehér hollónak, különös jelentőségnek járó csodálkozással — rögzítették: „A [11 párttaggal bíró] testület tagjai között több olyan nevelő van, aki ateista.”¹³⁷ A hivatalos jelentésekből, szövegekből is felsejlik tehát, ha ritkán is, amit a visszaemlékezők s a szakirodalom is megerősítenek. Az 1955. márciusi KV-határozattal elkezdődött ideológiai kampány s a hozzá társuló adminisztratív intézkedések korlátozott, s a korábbi időszakhoz képest viszonylag racionális,¹³⁸ kiszámítható voltak miatt, kisebb preszsiót gyakoroltak a célcsoportokra, így kevésbé befolyásolták magatartásukat, mint az 1953 előtti időszakban. *Továbbra is kockázatot jelentett az egyéni, a hivatalostól eltérő álláspont képviselése, de az ebből adódó egzisztenciális kockázatok kalkulálhatókká váltak,*¹³⁹ s a játékszabályokat látszólag tiszteletben tartó, diplomatikusan véleménynyilvánítás esetén még bizonyos korlátozott eredményre is ve-

zethettek. Ehhez járult az — amit „a totalitárius társadalmak” természetére vonatkozó leírásokban is kiemeltek —, hogy a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó Magyarországon „a hatalom nyelvét kizárólag a közéleti vagy hivatalos dokumentumok használták”, s mellette — ha nem is érintetlenül — fennmaradt az egyes szakmák s a mindennapi élet nyelve.¹⁴⁰ A bennük folyó oktató-nevelő munka jellegének feltérképezéséhez fontos lenne többet tudnunk arról, hogy vajon ezek miként koegzisztáltak, keveredtek — a hatalom által a szocialista-kommunista nevelés döntő ágensének tekintett — tanítóképzőkben?

A megbízható válasz lehetőségét, a jelenkortörténész számára — általában — a viszonylag bőségesen rendelkezésre álló források köre, természete szabja meg.¹⁴¹ A tanítóképzők korabeli anyagai, sajnos — a bizonyítványi anyagkönyveket kivéve — rendkívül hiányosan őrződtek meg, gyakran megsemmisültek, vagy egyelőre lappanganak valahol. A fellelhetők is többnyire a képzők szakmai-politikai ellenőrzését szolgáló hivatalosan előírt jelentések, jegyzőkönyvek, állami, párt-, szakszervezeti stb. dokumentumok.¹⁴² (Ilyenek a Vendel utcai tanítónőképző rendelkezésünkre álló anyagai.) Nyelvezetük az elvárásoknak megfelelően a hivatalos és a szakmai zsargont elegyíti, tartalmuk a felsőbbbségnek szánt és tált információ, s már csak ezért is komoly forráskritikával kezelendő, s ha lehet, más természetűekkel kiegészítendő.¹⁴³ Erre a mindennapi történelmi munkában ritkán nyílik lehetőség. Kutatási támogatások, sok-sok idő, s némi szerencse kell ahhoz, hogy a hivatalos források „mögé” tekinthessen a kutató. (Erre teszünk kísérletet a Kiss János altábornagy utcai képző esetében.)

Ha ezt nem teszi, könnyen forrásai foglyává válik. Megítélésem szerint ez történik a ma is „kettős nevelés”-ről értekezőkkel. Már az ötvenes évek első felében megvalósultnak tekintik a hatalom által deklarált célt „a kettős nevelés elleni küzdelemről”, ahelyett, hogy érdemben megkísérelnék feltérképezni, a tézis által egyeneműként kezelt oldalak ilyenek tekinthetők-e? Mert ha nem, akkor az iskola ez irányú szerepéről csak erős fenntartással, a hatalom által forszírozott törekvés-ként lehet/érdemes beszélni.¹⁴⁴ Kiderülhet, hogy „a kettős nevelés ellen” folytatott kampány — legalábbis az 1955/56-os tanévben, a tanítóképzőkben — valójában „a kettős nevelésért” folytatott játszma sajátos eszköze volt.¹⁴⁵ Általa a pedagógustársadalmat, a képzők tanári karát próbálták olyan helyzetbe kényszeríteni, hogy exponálja magát ebben „a harcban”, hogy azután az így előállt helyzetből — a „kognitív disszonancia” révén¹⁴⁶ — „szociálisan sokkal befolyásolhatóbban”¹⁴⁷ kerüljön ki. Ehhez azonban, természetesen, még az is kellett, hogy a „guggolva is kibírjuk”, „rövidesen úgysis vége lesz” tömegérzéslet¹⁴⁸ — a szovjet intervenció és az újabb drasztikus megtorlások nyomán — idővel a helyzet megváltoztathatatlanságának érzete váltsa fel.

Ez azonban már túlmutat dolgozatunk keretein,¹⁴⁹ úgyhogy térjünk vissza az 1955/56-os tanév fejleményeihez, s próbáljuk a fentieket „tesztelni” a IX. és XII. kerületi tanító(nő)képzőkről rendelkezésünkre álló források segítségével!

4. TANDRÁMA (FŐPRÓBA?): HARC A „KETTŐS NEVELÉS” ELLEN (ÉRT?) — A VENDEL UTCAI TANÍTÓNŐKÉPZŐBEN

A Vendel utcai Leövey Klára Tanítónőképző Intézetben¹⁵⁰ 1955 nyarától 1956 elejéig történekről — a fővárosi levéltárban folytatott hosszú és alapos keresés eredményeként is — *csak a hivatalos dokumentumok egy részét sikerült megtalálni* (az intézmény, illetve a kerületi pártbizottság fondjaiban). Kutatási tervünkhöz képest keveset, de reményeink szerint éppen annyit, amennyiből *többé-kevésbé rekonstruálható a világnézeti-politikai fordulat kikényszerítésére tett — talán leglátványosabb — kísérlet mechanizmusa, atmoszférája.*

Ez a képző ugyanis több szempontból is méltó a figyelmünkre.¹⁵¹

- *a budapesti brigádvizsgálat által érintett iskolaként;*
- *azon kevés intézmény egyikeként, melynek tevékenységével a kerületi pártbizottság is behatóan foglalkozott;*

- *olyan intézetként, melyből (a fentiekben idézett minisztériumi intenciónak megfelelően) a tanév elején — ismereteink szerint — a legtöbb: 9 tanárt helyeztek el politikai-világnézeti okokból, helyükre „ideológiailag fejlett”¹⁵², részben kezdő pedagógusokat irányítva;*

- *ezáltal olyanként, mely „figyelmeztetésként, tanulságul” szolgálhatott a többi tanítóképző számára, s egyben, a pártállami adminisztráció szempontjából, sajátos kísérleti terepül a képzők kívánatosnak vélt „áthangolása” mikéntjét illetően;*

- *összevetésül az 1869. évi alapításától állami XII. kerületi tanítóképzővel: ez tanítónőképző volt, egyházi előzményekkel;¹⁵³*

- *s végül, a szükségből erényt kovácsolva, olyan intézetként, melyről (eltérően a Kiss János altábornagy utcaitól) annyit és úgy tudhatunk, amennyit a korabeli hivatalos dokumentumok elárulnak, vagyis a történetet megkísérelhetjük (legalábbis első olvasatban) az akkori hivatalos szemüvegen keresztül szemlélni.*

Ez azonban a korabeli szövegek olvasójától némi önfegyelmet és kitartást követel. Nem túl szórakoztató ugyanis tízegynehány oldalon keresztül átrágnia magát az embernek az akkori jelentéseken, jegyzőkönyveken, megbirkózni a politikai-mozgalmi zsargon és a vulgármarxista szakszövegek nehézségével. Mindazonáltal a „beszéljenek a szövegek!” módszer¹⁵⁴ alkalmas lehet arra, hogy a mai magyar társadalom többségét kitevők is ízelítőt kapjanak ezen, számukra ma már nehezen elképzelhető világ represszív szürkeségéből,¹⁵⁵ s együttérezhessenek azokkal, akik nap mint nap ilyen szövegeket olvastak, hallgattak, sőt: időnként arra kényszerültek, hogy maguk is kivegyék részüket e különös szövegpanelek „forgalmából”. Ezért az alábbi oldalakon — minimális, a keletkezésük körülményeire, illetve a kihagyott részekre vonatkozó, szigorúan tárgyyszerű összekötő szövegekkel — *hivatalos forrásból származó dokumentumrészletek követik egy-*

mást, a maguk módján referálva az akkor történekről. Néhány kivételtől eltekintve nem áll módunkban tartalmukat ellenőrizni, a bennük megnyilatkozókról képet alkotni, ezért — eltérően a többféle forrásból, jobban ismerhető budai képzőnél alkalmazandó eljárástól — itt a szereplőket (a többször méltatlan bírálattal illetett, egyéb forrásokból jobban ismerhető, Koltai István tanár úr kivételével) családnevük kezdőbetűjével jelenítjük meg. A teljesebb rekonstrukcióra — nyelvezetük, stílusuk szempontjából sem tanulság nélküli — forrásaink nem adnak lehetőséget. Meg kell elégednünk azon atmoszféra, mechanizmus bemutatásával, melynek révén — az akció irányítóinak szempontjából látszólag sikerrel — „ideológiai-politikai fordulatot harcoltak ki” a Vendel utcai tanítónőképzőben.

A fentiekben egy jegyzetben már említettük, hogy 1955. június 6-án, a MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályán — az OM vezetőinek bevonásával — értekezletet tartottak a megyei, városi és budapesti kerületi párttitkárok számára „a márciusi KV-határozat közoktatásban való érvényesüléséről, melyen egyebek között megállapították: „A nevelőmunka eszmei-politikai színvonalának lemérhető hatékonysága, az ifjúság egy részének gondolkodásában és magatartásában mutatkozó hiányosságok arra figyelmeztetnek, hogy az okot mélyebben, a nevelők nem kielégítő ideológiai-politikai felkészültségének hiányosságaiban kell keresnünk. Világossá vált, hogy a pedagógusok eszmei-politikai és mesterségbeli felfegyverzettségének az eddigieknél magasabb szintre emelése kétségtelenül egyik legfontosabb feltétele az iskolai munka megjavításának.”¹⁵⁶

4. 1. A Vendel utcai képző politikai-világnézeti nevelőmunkája a kerületi párt-vb ülésén

A IX. kerületi pártbizottság vezetői komolyan vették az ott kapott útmutatást, s már június 24-i vb-ülésük napirendjére tűzték a Vendel utcai képző helyzetének vizsgálatát. Erre — az akkori szokásoknak megfelelően — előterjesztést készítettek az iskola vezetői, amit előzetesen „egyeztettek” a kerületi agitációs és propaganda osztály illetékes munkatársával. Így „a Vendel utcai Leövey Klára Tanítóképző Intézet¹⁵⁷ munkája az 1954/55. tanévben a hazafias nevelés szempontjából” című jelentésben az osztály aláírása szerepel.

„Az iskola célkitűzése: az általános iskola számára a Népköztársaságunkhoz hű, marxista-leninista tudással és meggyőződéssel felfegyverzett, kitűnően képzett pedagógusok nevelése, akik odaadóan építik a szocializmust, akikben tettekben megnyilvánuló szocialista hazaszeretet él. A hazafias nevelés megvalósítása érdekében munkánk három, egymástól elválaszthatatlan és egymást szorosan kiegészítő területen folyt:

1. A nevelőtestület egységes, materialista világnézetének kialakítása;
2. A tanulóifjúság nevelése a tanítási órákon folyó oktató-nevelő munka keretében;¹⁵⁸

3. A DISZ-munkában és iskolán kívüli munkák területén.

Nem beszélhetünk szocialista hazafias nevelésről a tanulóifjúság körében mindaddig, amíg a tanári testület minden egyes tagját nem hatja át szocialista hazafiság, meggyőződés, míg nem állnak materialista világnézeti alapon.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk iskolánk nevelőtestületét, akkor 1948 óta fokozatos fejlődést tapasztalhatunk; eredményeket értünk el. ... A testület legnagyobb része marxista–leninista világnézeti alapon áll, ideológiai tudással felfegyverzett, meggyőződéssel végzi oktató–nevelő munkáját (9 párttag). A testület más része meggyőződésben, tudásban marxista–leninista alapon áll, de nem elég harcos, nem lendületes a tanításban, ezért nem elég meggyőző az oktató–nevelő munka terén. *A testület harmadik csoportjába tartoznak azok, akiknek megfelelő ideológiai tudásuk van, de cselekvéseiket nem hatja át a meggyőződés. Tanításukat a hívős tárgyilagosság jellemzi. Ezeknél a nevelőknél tapasztaljuk, hogy régi idealista világnézetüket, vallásos meggyőződésüket önmagukban nem tudják 100 százalékig felszámolni. Így például akadnak olyanok, akik még istenhívők, bár ez tanításukban nem nyilatkozik meg, akik a haladó hagyományokra lelkesebben nevelnek, mint a proletár internacionalizmus elmélyítésére, szocialista építésünk eredményeit nem kellően értékelik. Bár jóhiszeműek, és nem állíthatjuk róluk, hogy ellenségként állnak szemben a marxista–leninista világnézettel, sem azt nem mondhatjuk, hogy a klerikális reakció uszályába kerültek, mégis az otthoni környezet ezer szállal köti őket az idealista világnézethez.*

Ennek leküzdéséhez a párt, az iskola, a felsőbb hatóságok nem adtak elég segítséget.¹⁵⁹ Éppen ezért ebben a tanévben *az iskola vezetőségének, az iskola párttitkárának legfontosabb feladata az volt, hogy ezeket a pedagógusokat nevelje, fejlessze, ellenőrizze és elmélyítse ideológiai tudásukat, és amennyire lehet, mentesítse őket az otthoni és egyéb klerikális hatásoktól.* A nevelés és az ellenőrzés elsősorban a tanítási órák látogatásával, az ott szerzett tapasztalatok megbeszélésével történt.

A megbeszélések fő szempontja, hogy rámutassunk *az órán folyó politikai, világnézeti nevelés helyes vagy helytelen mozzanataira.* Továbbá a szakmai munkaközösségek irányításával, *a nevelési értekezleteken feldolgozott anyaggal, az ideológiai konferenciákon való részvétel biztosításával* történt a marxista–leninista meggyőződés elmélyítése.

Ennek a munkának egyik eredménye volt, hogy a nevelőtestület teljes számmal vett részt az ideológiai konferenciákon (a részvétel önkéntes volt). Hibánk volt az ideológiai kiképzésen (sic!), hogy nem foglalkoztunk eléggé a gyengébb politikai tudással rendelkező pedagógusokkal. A marxista–leninista nevelés érdekében megszerveztük a tantestületekben *a rendszeres sajtóolvasást, a fontos politikai kérdések közös megvitatását, a legújabb politikai, irodalmi és pedagógiai művek (pl. Kairov: A szovjet pedagógia tudománya, helyzete és feladata, Illés Béla: Hon-*

foglalás) olvasását, s megbeszéltük, hogy ezekből mit tudunk használni oktató-nevelő munkánkban.

Ide sorolhatnám a közös színházlátogatásokat, kirándulásokat, amelyek lehetővé tették, hogy baráti beszélgetések során közelebb kerüljünk egymáshoz, nyíltabban feltárják a kartársak világnézeti problémáikat. Ezeknek a megbeszéléseknek következményeképpen határozta el intézményünk pártszervezete, hogy a párttagok mint népnevelők, melyik pedagógussal fognak foglalkozni. A taggyűléseken eredményeikről, illetve a felmerült nehézségeikről beszámolnak.

Oktató-nevelő munkánk központja a tanítási óra. *Legjobban a tanítási órákon, az egyes tantárgyak anyagán keresztül tudjuk a szocialista hazafiság főbb jellemvonásait kialakítani. Ezek a következők: 1. a szocialista haza, szocialista államunk és társadalmi rendszerünk szeretete, 2. pártunk szeretete, a proletár nemzetközi érzése, a Szovjetunió és népi demokráciánk szeretete, megbecsülése, 3. a szocialista honvédelemre való előkészítés, a szocialista tulajdon megbecsülése és a munkához való új, szocialista viszony kialakítása...*

Az I. osztályban... azt tapasztaltuk, hogy a hazai táj, föld, nép szeretete, a haladó hagyományok követése és tisztelete élt bennük, de nem voltak mentesek a frázisszerűségektől és az erőszakos aktualizálástól.¹⁶⁰ Így pl. az apostolokról írt magyardolgozatban előfordult a következő részlet: »Az apostol, miután népe elűzte, állás nélkül fetrengett, de mióta a nagy Szovjetunió dicsőséges Vörös Hadserege felszabadította hazánkat, azóta az apostoloknak van állása. Éljen a dicső szovjet hadsereg!« Tehát az első osztályban tanító kartársaknak ezeket a frázisszerűségeket le kellett nyesegetni. ...

A természettudományos tárgyaknak óriási a nevelő hatása a materialista világnézet kialakítása szempontjából. Az iskola szaktanárai szilárd materialista alapon állnak, ez segítette munkájukat. Állandóan rámutatnak az idealista és materialista világnézet közötti különbségre, ezt a tényt kísérletekkel is bizonyítják. *Ennél a tárgynál különösen tapasztaljuk, hogy a szülői ház idealista, klerikális világnézete mennyire rontja és csökkenti eredményeinket.* A szülőkkel való foglalkozás még mindig nem elég intenzív, és az iskola egymagában képtelen a szülők világnézetét átalakítani...¹⁶¹

Valamennyi tárgy keretében folyik hazafias nevelés. Itt megemlíthetjük pl. az éneket. *Iskolánk Bartók és Kodály Kórusa* nemcsak iskolai keretben, hanem a rádióon keresztül is a hazafias nevelés szolgálatában fejt ki tevékenységet. Ezt a célt szolgálja a népdalgyűjtés, mely a nemzeti kultúrkincsek feltárására és megőrzésére nevel.¹⁶² *A testnevelési óra a fegyelemre való neveléssel, áldozatvállalással, a cél érdekében való erőfeszítéssel nagymértékben hozzájárul a hazafias nevelés sikeréhez.* *Az iskolai ünnepélyek, irodalmi estek* ebben az esztendőben a felszabadulás tényével foglalkoztak.¹⁶³

Az ideai tanévben egyik legfontosabb célkitűzésünk volt, hogy a DISZ-munkát olyan mértékben emeltük, hogy az tényleg méltóvá legyen a párt által vezetett if-

júsági szervezethez. *DISZ-szervezetünk a tanulók politikai képzettségét, aktivitását fejlesztette, és sokoldalú tanulmányi munkával a jó tanulást segítette elő.*¹⁶⁴ ... Harcot indítottunk a sűgás, puskázás ellen. A késések, ok nélküli hiányzások megszűntek, a fegyelem a legtöbb osztályban példamutató.¹⁶⁵ A negyedik osztályokban még igen sok gyenge tanuló akad, a DISZ-szervezet iparkodott a rossz feleletek okát felkutatni és kiválasztani a segítség módját. Ilyenek voltak: kemény bírálat, nyugodt tanulási lehetőség biztosítása, tanulópár kijelölése, esetleg külön tanulószoba a negyedik osztályosok számára.¹⁶⁶

Politikai nevelés érdekében bevezettük a szellemi olimpiászt... minden héten politikai, irodalmi vagy társadalomtudományi kérdéseket vetettek fel az ifjúság részére. A tanítás előtt egy negyedórával elhangzott megafonon át¹⁶⁷ a feladat, és 11 órai szünetben közölték a helyes megfejtést. ... *DISZ-szervezetünk időszaki lapot, a Harsonát* indította meg,¹⁶⁸ azt is a politikai nevelés szolgálatába állította. A lappéldányokból küldtünk a falura kikerült tanítójelölteknek is, így megvolt az összeköttetés az iskola és a volt növendékek között.

Nem tudtunk teljes képet adni azokról az erőfeszítésekről és eredményekről, amelyeket elértünk, még mindig vannak hiányosságaink. Lemaradtak tanulmányi eredményben a IV. A és a IV. C osztályok. Ezek a növendékek *az általános iskolából elégséges és közepes eredménnyel kerültek hozzánk. A kettős képzéssel, az anyag túlsűfóltságával igen nehezen birkóztak meg.*¹⁶⁹ ... *Nem szűvesen mennek falusi, tanyai helyekre, legnagyobb hiba, hogy még mindig nem sikerűlt teljes mértékben a vallásos ideológiát felszámolni.* Ennek legnagyobb kerékkötője éppen a családi ház vallásos beállítottságában van. A családlátogatások, szűlői értekezletek még mindig nem hozták meg a kívánt eredményt, melyet ezen a téren feltétlenül biztosítani kell. Még mindig futnak be olyan jelentések, melyek arról számolnak be, hogy *végzett növendékeink templomba járók, klerikális hatás alatt állnak, igaz, hogy vannak növendékeink, akik a Pedagógusnapon kitiűntetést kaptak* (N. E., A. M.). Az iskola, amely igyekezett jó alapokat adni, nem tudta ezt olyan mértékben megerősíteni, hogy a növendék falura kikerűlve, néha teljesen magára hagyva, szilárdan megállja a helyét. Ezért volna nagyon fontos, hogy a kikerűlő fiatal tanítót a falu párt- és DISZ-szervezete szeretettel fogadja, várja, segítse és támogassa, hogy munkáját eredményesen tudja végezni¹⁷⁰ — olvashatták az anyagban a párt-vb tagjai s a budapesti pártbizottság, a kerűleti tanács és DISZ-bizottság meghívott képviselői.

Az ülésen¹⁷¹ felszólalók elűszőr kérdéseiket fogalmazták meg az elűterjesztőknek, majd az igazgatónű válaszolt:

„K. elvtársnű (VB-tag): kérdezi, hogy *volt-e olyan eset, hogy tanároknak vallással kapcsolatban téves nézetei voltak, továbbá meg tudták változtatni a magatartásukat?* Pártszervezet tevékenysége ezen a területen hogyan néz ki, foglalkozik-e ezzel rendszeresen? ...

Sz. elvtársnő (budapesti PB.): Az 1. oldalon a 9 párttagra vonatkozik-e az azt megelőző megállapítás, vagy a pártonkívüliekre is? *Nacionalista, sovinszta jelen-ségekkel találkoztak-e?* Hogyan vették fel a harcot ellene? ...

H. elvtárs (kerületi párttitkár): A jelentés 3. oldalán... lehet, hogy az itt írt megnyilvánulás tudatos volt, amely szembenállás vagy frázisszerűség volt.

Az iskola hivatali állami vezetése és a pártszerv között, hogy látják az együttműködést és egymás segítségére vannak-e, amikor a szükség megkívánja? *Vol-tak-e a vallásossággal kapcsolatban megnyilvánulások?*

Olyan problémák, amelyek fel lettek vetve a kerület felé, kaptak-e megfelelő támogatást, és miben látja a Tanítóképző Intézet, hogy ezt a támogatást fokozzuk.

...

D. elvtársnő (igazgató):¹⁷²

K. elvtársnak: volt olyan megnyilvánulás, amit kérdezett. *1948 óta vagyunk együtt, volt, aki az apácáknál dolgozott (nem volt apáca¹⁷³). A velük való foglalkozás nehéz, fokozatosan folyik. Megnyilatkozás kezdetben a növendékek felé is történt, többet foglalkoztunk velük, azt tapasztaltuk, hogy lényeges változás történt, különösen az egyik kartársnőnél. Sem az iskolában, sem a tantestületen belül nem nyilatkozik.* Hogy otthon még nem számolta fel teljesen, az biztos, a meggyőzés elvét használjuk...

Sz. elvtársnőnek: *a 9 párttag segítette a munkánkat, 65,7%-a a tanároknak mellettünk áll.* Nacionalista, sovinszta dolgokkal találkoztunk, a múltban tanultak ők, beléjük ívódott. Ha haladó hagyományokról beszélünk, úgy vetették fel, hogy mi különbek voltunk, mint a másik népek. Erre vonatkozólag kaptunk útmutatót a Tanácstól, ma már ezzel nem találkozunk.

H. elvtársnak: ... *A dolgozat írójáról: a növendék szülei vallásosak, ki kellett menni hozzájuk, akkor jöttünk rá, nemcsak frázisszerűség van itt. Párttag elvtársunk jár hozzájuk. Az ilyen dolog gyakran takar ellenséges megnyilvánulást. Ennek értelmére felhívtuk az osztályban is a figyelmet. Együttműködés: igen jó, a párttitkárral minden problémát megbeszélünk. Az iskola pártvezetőségi tagjai többször jönnek hozzám. Volt, amikor nem volt jó a kapcsolatunk, ez az iskola munkáján is meglátszott.¹⁷⁴ Különösen a vallási meggyőződés munkájában kell dolgozni. (Sic!) A szülőkkel felvenni a kapcsolatot. Komoly segítséget kell kérni az üzemek párt- és DISZ-szervezetétől is. Van egy módszer: levelet írnak a munkahelyre, a szülőkkel való foglalkozással kapcsolatban.¹⁷⁵ A Haller téri plébániáról kaptam levelet, hogy fogadjam el a hittanra való beiratkozást, illetve egyez-zünk bele a növendékek hittanra való beiratkozásába. Erre megadtuk a feleletet, ilyen szakiskolában nincsen, még a gyakorlóban sem.¹⁷⁶ Kerület támogatása: volt, amikor kaptunk, és volt, amikor nem. Nem elégszer jöttünk kérni a támogatását a pb-nek. Mindig elküldjük a jegyzőkönyveket az értekezletekről, választ nem kaptunk rá. ...*

Vallásos tanárnők nevelése milyen volt: nehéz volt, de egyúttal könnyű. A 2000 éves vallásos ideológiát nehéz pár év alatt kiirtani. A körülmények hozzásegítettek bennünket: mindkét kartárs jól dolgozik, szakmai felkészültségüket nem ismerték el az egyházi iskolában, ahol azelőtt tanítottak, anyagi előmenetelben nagy hátrányuk volt. Nem is tudtak róla, 5-8 évvel maradtak el fizetési előmenetelben.”

Ezt követően a hozzászólásokra tértek át:

„K. elvtársnő (VB-tag): A jelentésből, a válaszadásból láthatjuk, hogy *a vallásosság kérdése komoly munkát igényel ebben az iskolában, fontos ezzel mélyebben foglalkozni. Ha kikerülnek az életbe, a mi gyermekeinket fogják tanítani, nevelni, nem lehet mindegy nekünk, hogy vallásos vagy materialista nézetre neveljük őket. Az általános iskolából átkerülnek a gyermekek középiskolába, a jellemzés nem foglalkozik azzal, hogy milyen beállítottságú. A pedagógusnak nehézséget okoz, kutatni kell, megfigyelni, hogy néz ki a gyermeknél ez a kérdés. Javasolom: a tanács oktatási osztálya az általános iskolák felé az elkövetkező évre igényelje, hogy a jellemzésben foglalkozzanak a vallásosság kérdésével.*¹⁷⁷

Javasolom továbbá: a szülői munkaközösséggel karöltve természettudományi előadássorozatot rendezni. Jól képzett nevelő tartaná. Sok esetben *kétféle nevelés van, odahaza idealista módon, iskolában materialista módon. A szülők neveléséről van szó, nem találok elégnek, hogy üzemi pártszervezetek segítségét kérik. Vannak szülők, akik nem dolgoznak, főleg ezek részére helyes lenne. Ezzel eredményt tudnánk elérni. A családlátogatás igen sok időt vesz el a pedagógusoktól, nézzük meg, kik azok a képzett szülők, akiket be lehetne vonni ebbe a munkába...*

T. elvtársnő (IX. ker. PB munkatársa)¹⁷⁸: ... *Az ellenség mindig újfajta módon támad.*¹⁷⁹ Ezek ellen... a legjobb módszer, ha a pártszervezetek ideológiai munkáját fokozza... Az érettségim ott voltam, az a meglátásom, hogy a politikai fejlődésüket fokozni kell...

Sz. elvtársnő (a budapesti PB munkatársa): ... *örülök a jelentésnek, sokoldalúan foglalkoznak az elvtársak a hazafiassággal, van mit hasznosítani. Nem értek egyet az 1. oldalon a tanerők csoportosításával, a 3. megfogalmazás: jártak konferenciára, van marxista ismeretük, de ez még nem az ő világnézetükből fakad, ez tanításukban nem mutatkozik meg. De éppen ott mutatkozik meg, hogy hüvös tárgyilagossággal beszélnek róla. Azt mondják, hogy ellenünk nem agitál, azonban beszélgetés közben felmerülnek a dolgok, melyek mellett csukott szemmel elmennek, amiben még meggyőződésében nem áll ki...*¹⁸⁰

K. elvtárs (VB-tag):... *Helyes, ha menet közben megszabadul az idealista világnézetektől, helytelen, ha kikerül ilyen felfogással. Pártossággal nevelkedjenek a gyerekek...*

B. elvtárs (kerületi DISZ-titkár): *Véleményem az ottani politikai munkáról, hogy sok adminisztratív dolgot meghonosítottak: hangos-híradó, sajtótájékoztató, ennek ellenére nem forrott ki megfelelő politikai álláspont. A III. 4-i határozattal kapcsolatban nem alkottak véleményt. Hozzánk bejárnak a DISZ-csoportok, nem vi-*

atkoznak, és nem alkotnak véleményt. ... Milyen a növendékek társadalmi szereplése, hogy állják meg a helyüket, olyan embereket neveljenek, akik irányítók lesznek. [A végzett templomba járó tanító] Máriapócon volt, tudjuk, hogy a klérus nyomása alatt van. Iskola úttörőcsapata nem dolgozik. Beszélgettem a tanítóval, hogy érzi magát, azt felelte, szürkén és mindennaposan. Nincs bennük irányító szellem.

A tanítóképző iskolára visszatérve: az iskola befelé fordul, saját problémáival foglalkozik. Kerületi ifjúsági találkozót rendeztünk, a tanítóképző nem mozgósított, április 4-én nem vonultak fel. Tanácsválasztási agitációba nem tudtuk bevonni őket. Jellemző, hogy a kerületi rendezvényeknél nem tudtuk megmozgatni őket. 90 növendék volt, aki patronálta az úttörőcsapatot, ez a létszám is lecsökkent. Objektív okokból az itteni DISZ-szervezet kapta meg a vándorzászlót.¹⁸¹

V. elvtárs (IX. ker. tanács): A tanítóképző intézet irányítását a [fővárosi] X. osztály végzi, a gazdasági ügyük vezetésével mi vagyunk megbízva, társadalmi munkájukba betekintést nyerünk. ... El szeretném mondani a hatást: ha az ember bemegy az intézetbe, első kép a nagyfokú tisztaság, nyugalom. Az iskola érdeme a kulturált magatartás, a növendékek közvetlen és művelt viselkedése. ... Nagy teher az, hogy az egyházi iskolákból a világi tanerők ránk maradtak. Csehszlovákiában másképp oldották meg: azokat, akik exponálták magukat a régi rend mellett, nem alkalmazták. 5 év alatt sikerült a mai brigádot megteremteni, 1950-ig nehéz volt a helyzetük. *Mi ilyen problémával nem küzdöttünk, pártunk úgy látta, hogy a pedagógusokat be lehet állítani, ugyanakkor ezt a terhet is magára vállalta.* Vannak eredmények. Általános iskolában nagyobbak, mint a középiskolában. Ennek az az oka, hogy az általános iskolában tanító nevelők a munkásosztály soraiból kerülnek ki. ... Megfigyeltük, hogy az 5. elemitől kezdve nem íratják be a szülők hittanra a gyermekeket. Középiskolában lényegesen kisebb az aktivitás, világnézeti nevelés felé gyakorlati vonatkozásban nem törődnek velük. (sic!) 17 éves korában úgy néz ki, mint B. et. mondta. Többet kell törődni a világnézeti neveléssel...

H. elvtárs (kerületi párttitkár): A jelentés számos pozitívumot tár fel. Hiba az, hogy nem kerülnek előtérbe olyan problémák, amivel nehezebben küzd meg. *Az iskolának egyedül nincsen módja megküzdeni a felmerülő nehézségekkel. ... Az iskola munkája pozitív. Olyan nevelőket képezzünk, akik a népi demokrácia emberei. ... A világnézeti problémák megértésével, kiszélesítésével nem lehetünk megelégedve, fejlődésével sem.* (Sic!) Ez a párttagok nevelésénél is komoly probléma. Mély gyökeret eresztett ez az emberekben. Ez kemény küzdelmet kíván minden becsületes embertől. *Kitűnő tanáraink vannak, egy része életét áldozza, meggyőződéssel tanít, amit tanít. Jelentősek azok, akik jól tanítanak, de azzal nem éreznek együtt.* Mi történik az életben? A mi ellenségeink igyekeznek megtanulni a tanítókat, és igyekeznek azt kiforgatni. *Az állami és pártvezetésnek komoly gondot kell fordítania a tanárok munkásságára. Kísérje figyelemmel, ha a körülmények úgy kívánják, bele kell avatkozni.¹⁸² Nemcsak a tanároktól függ a nevelés, sok*

rosszat tanulnak, amikor a családi életben a szülők helytelen álláspontját ismerik meg. A természettudományos előadások fokozása fejlődést ad. Nem volna helyes, hogy az iskola csinálja. ... K. elvtársnő felveti a szülőkkel való foglalkozást, az iskola amennyire erejéből telik, a maga keretén belül foglalkozik velük, szülői munkaközösségre is hárul sok feladat, a pártszervezet segítségét kell igényelni. V. elvtárs helyesen vetette fel *a régi pedagógusokkal kapcsolatos problémát a népi demokrácia fejlődésében. Igyekeztiünk megtartani őket.*¹⁸³ Nehézségekkel ma is találkozunk. *Túlnyomó része a népi demokrácia mellett áll és segíti a szocializmus építését. Ez a mi számunkra nem kielégítő.*¹⁸⁴ *Van semleges álláspont, és olyan is, hogy szemben áll a népi demokráciával.*

D. elvtársnő (igazgató): *A mi iskolánk a kormányzat mostohagyermeké volt, ezen áll vagy bukik a nevelés. ... Mi kaptuk a legrosszabbul képzett beiskolázottakat. Ilyenből nehéz jó nevelőt adni. A munkát igyekszünk megvalósítani. Nincs nálunk apáca nevelő.*

DISZ-rendezvényeken nem vettünk részt: sok nálunk a távoli vidékről feljáró növendék. Április 4-én úgy volt, hogy szerepelnek a növendékek, az utolsó nap visszament. V. 1-jén teljes létszámmal kivonultak. Kongresszusi felkészülés nem volt alapos: kulturális téren kellett erősen felkészülni. A varsói VIT-re a mi énekarunk megy.¹⁸⁵ *Igaz, hogy befelé fordultunk, 17 tárggyal küzdünk, sok iskolán kívüli elfoglaltságunk van. Túl vannak terhelve az iskolák. 67 órát dolgozunk egy héten. Az érettségi nem kielégítő színvonala a rossz beiskolázás végett van. ... A most felvett növendékek más tanítók lesznek. ...*

H. et. (kerületi párttitkár): *Javaslom, az Agit-Prop. Osztály T. elvtársnővel beszélje meg külön, és két héten belül készítsenek 2-3 javaslatot az alapvető tennivalókról, amik a vitából következtetve fontosak*” — zárta a napirendi pontot a kerületi párttitkár.

A pártbizottság hiányos anyagaiban sajnos nincsenek meg az Agitációs és Propaganda Osztály iratai, így nem őrződött meg a kívánt határozati javaslat sem. Tartalmára csak a jegyzőkönyvből, és a később történelemből következtethetünk:

– A kerületi titkár által elmondottakból következően, valószínűleg „egészében pozitívan értékelték az iskola munkáját”, de *kezdeményezték a politikai-világnézeti szempontból problematikusnak ítélt tanárok színvállásra kényszerítését, majd elhelyezését a pedagógusképzés területéről,*¹⁸⁶ továbbá a tantestület ilyen szempontból „fejlett” pedagógusokkal való „megerősítését”.

– *A márciusi KV-határozat erélyesebb alkalmazására, „nagyobb éberségre” szólíthaták fel a pedagógusok világnézeti-politikai nevelését türelmet igénylő, lassú folyamatként jellemző igazgatót.*

– *Az 1955/56. tanévi hazafias nevelésre vonatkozó terv bemutatására, a kerületi pb-vel való egyeztetésére szólíthaták fel a Vendel utcai tanítónőképző állami és pártvezetését.*

A párt-*vb* ülésére valamilyen okból nem hívták meg az iskola érdemi irányítást ellátó fővárosi tanács X., oktatási osztályának képviselőjét. Talán ezért, talán mert az igazgató erről elfeledkezve, fölöslegesnek tartotta, hogy a négy nappal később megtartott tanévzáró értekezlet jegyzőkönyvében újra hasonló részletességgel megismételje az iskolai munka értékelését, *Faragó László* — augusztus 25-i reflexiójában — megróta őt: „A jegyzőkönyv nem tükrözi, hogy a záróértekezleten a Rendtartás 35. §-ban foglaltakat megtárgyalták. Nem elég elmélyülő a tanév munkájának elemzése. *Nem vizsgálja meg a tanév munkáját, például a világnézetű nevelés szempontjából...* A jövőben nagyobb igénnyel, a Rendtartás útmutatása alapján kell a jegyzőkönyvet elkészíteni” — figyelmeztetett a tanfelügyelő.¹⁸⁷

4. 2. Tanévkezdés a korrekció s a személycserék jegyében

Időközben a párthatározatról is tudomást szerzett *az igazgatónő, ezért az augusztus 29-i alakuló tanári értekezleten sietve korrigált, és magyarázkodott:*

„A mai értekezletünk első napirendi pontja az elmúlt iskolaév munkájának értékelése, és ezzel kapcsolatban az 1955/56. iskolai év fő feladatainak megjelölése...

A MDP Központi Vezetőségének márciusi határozata feltárta azokat a jobboldali elhajlásokat, amelyek egész állami és társadalmi életünk területén veszélyeztették a szocializmus építését. Közoktatásunk területén is érezhetőek voltak ezek a hibák, a tanítóképzőkben, így a mi iskolánkban is mutatkoztak. *A márciusi határozattal nevelőtestületünk behatóan foglalkozott, minthogy azonban ez a tanév végén történt, az elmúlt tanév hibáit nem tudtuk kiküszöbölni. Hiányosságaink a következők voltak: az ifjúság világnézetű-politikai nevelésénél nem érvényesült megfelelően a marxizmus szelleme, nem alkalmaztuk következetesen a dialektikus módszert. Nevelőtestületünk egy része megelégedett az anyag egyszerű közlésével. Még nem értük el, hogy növendékeink, bár a tudományos igazságot megismerték, pl. az atomerő békés felhasználásával kapcsolatban, ez igazság mellett harcosan kiálljanak. Az ideológiai oktatásban a nevelőtestület legnagyobb része szervezetten részt vett, az ott tanultakat még nem minden esetben alkalmazták tanításukban. Az ideai tanévben döntő fordulatnak kell ezen a téren történnie. A pedagógus iskolai és iskolán kívüli magatartását marxista meggyőződés hassa át. A hazafias nevelés terén hiányossága volt munkánknak, hogy a haladó hagyományok tanítása mellett bizonyos mértékben háttérbe szorult a haladásellenes tényezők, az elnyomás, kizsákmányolás bírálata, a nép szenvedéseinek és az elnyomó osztályok népellenes tevékenységének bemutatása. De nem mutattunk rá élesen a munkásmozgalom hős harcaira sem, továbbá az ellenség ténykedéseire és az osztályharc jelenlegi helyzetére. Nem neveltük tanítványainkat helytállásra, áldozatvállalásra. A DISZ-munkának... a napi politikával kell még alaposabban foglalkoznia, hogy a*

*párt politikájának végrehajtása érdekében harcos szószólók legyenek a pedagógusok*¹⁸⁸ — hangsúlyozta az igazgató, majd Erdey-Grúz Tibor tanévértékelő, -nyitó cikkéből a pedagógusok elkötelezett kiállásáról, világnézetéről írtakat idézte, s hozzátette: „iskolai munkatervünk erre vonatkozó feladatának kidolgozására és ellenőrzésére felkérem Di.-t, intézetünk alapszervezetének titkárát”.¹⁸⁹

A korrekciót értékelte *Faragó László tanfelügyelő* is, ezúttal „a tanév munkájának elemzését és a folyó tanév feladatmeghatározását helyesnek” találta,¹⁹⁰ s hasonlóan vélekedett az október 17-i, *tanévkezdést értékelő és nevelési értekezletről* is.

Ezen *D.* a váratlan áthelyezések miatt megnehezült év eleji munkát először szervezési szempontból értékelte: „Itt bizony komoly nehézségekkel küszködve indultunk... nem a mi hibánkból... és mind ez ideig teljesen megoldva még most sincsenek. Emiatt voltak év elején órarendi zavarok. Emiatt nem tudták a kartársak idejében elkészíteni tanmeneteiket és végrehajtani teljes egészében az ismétlési terveket. Emiatt kellett a meglévő kartársaknak állandóan helyettesíteni, ami kisebb-nagyobb fegyelmezetlenségre adott alkalmat. Mindezek együttvéve zavarták az első hét munkájának nyugodt menetét, az év eleji munkakezdés tervszerűségét és rendjét. A személyi változásokat feltétlenül a nyári szünidő alatt kellene elintézni felsőbb hatóságainknak... Az új kartársakat arra kérem, különösen azokat, akik először tanítanak, hogy tantárgyuk módszereivel ismerkedjenek meg alaposan. ...

Most szeretnék áttérni iskolánk nevelőtevékenységének egyik legfontosabb területére, a világnézeti és politikai nevelésre. ... Elsősorban nevelőink körében kell nevelőmunkát végeznünk, mert hiszen *az iskola a kitűzött feladatát csak abban az esetben tudja megvalósítani, ha a tanári testület valamennyi tagja materialista világnézeti alapokon áll, annak meggyőződéses híve, harcol érte, és minden tevékenységében, minden megnyilatkozásában materialistaként áll a növendékek előtt. Hogy ezt pedagógusainknál el tudjuk érni, állandó nevelésre, segítségre és ellenőrzésre van szükség*” — hangsúlyozta az igazgató, majd szólt az ideológiai továbbképzésről, a támogatásra szoruló párttag patrónusairól s arról, hogy a tanmenetek, a tanórák ellenőrzése során figyelik a materialista szemléletet. Az igazgató, a tanulmányi vezető s a párttitkár együtt és külön is látogat, figyel, észrevételeit megbeszéli az érintettel, s ha közérdekű, a tantestület előtt. Közölte: bemutató órát tartanak a dialektikus módszerről, s iskolai értekezleteken, megbeszéléseken, közös színdarab- és filmnézések során foglalkoznak a pedagógusok nevelésével.

Majd az intézet ifjúsága számára a tanév egészére kiadott jelszót ajánlotta kollektív figyelmébe: „*Szilárdabb tárgyi tudásért, önállóbb gondolkodásért, harcossabb jellemért előre!*”¹⁹¹ Külön kitért „a materialista világnézet, filozófia és a szocialista hazafiság szempontjából fontos” tárgyakra: „*Ilyenek a történelem,*¹⁹² *az alkotmánytan, a földrajz, a magyar nyelv- és irodalom, és intézetünk egyik fő*

*tantárgya: a pedagógia.*¹⁹³ Ez nem jelenti azonban azt, hogy a többi tárgyak keretén belül nem folyik világnézetű nevelés...

Világosan kell látnunk, hogy *világnézetű nevelésünknek egyik nagy akadály a még mindig fellelhető vallásos beállítottság tanulóknak és szülőkben egyaránt. Tehát a tanítási órákat úgy kell felépíteni, illetve levezetni a kartársaknak, hogy az idealista világnézetű alapon álló növendék materialista alapokon álló felnőttként kerüljön ki az iskolából.* Tehát minden egyes tanítási óra külön harci feladat ebből a szempontból. Az óra anyaga, amely tudományosan igazolt ismeret, az óra módszere a dialektikus módszer, és ezzel párosul a tanár meggyőződése, amely tükröződik abban, hogy az egyik világnézetet szembeállítva a másikkal, félreérthetetlenül foglal állást a materialista világnézet igazságai mellett... *Tehát minden nap, minden tanárnak, minden órán meg kell vívnia ezt a harcot a növendékek idealista beállítottságával szemben, nem lehet könyörületesség. Ebből következik, hogy nem taníthat elsősorban tanítóképzőben vallásos beállítottságú, idealista világnézetű alapon álló tanár.*¹⁹⁴ ...

*A pedagógiai órákon fokozott mértékben kell küzdenünk a tudatosan vagy önkéntelenül használt burzsoá pedagógiai csökevények ellen, mint például az élménypedagógia, a pedológia és a herbarti formalizmus ellen.*¹⁹⁵ ...

Az osztályfőnöki órákon, amelyeket újra beiktattak a tanítóképzők óratervébe, a tematikánál fogva is fokozott mértékben érvényesül az eszmei-politikai nevelés, hiszen a hónap négy órája közül hármon politikai munkát végeznek, a negyediken pedig erkölcsi problémákat vitatnak meg, amelyek szintén nem lehetnek mások, mint a kommunista erkölcs alapjainak lerakása, illetve a kommunista jellem formálásának órái. (Sic!) Az osztályfőnök munkáját segítjük a minden héten kiadott osztályfőnöki tájékoztatóval. ... Az osztályfőnöki munka egyik legfontosabb területe a családlátogatás. Fontos, hogy az osztályfőnök a látogatás előtt megfigyelési szempontot tűzzön maga elé. E szempontot a tanulmányi vezetővel, párttitkárral, igazgatóval megbeszéli. A látogatásoknak rendszereseknek kell lenniük, és az igazgató az osztályfőnöki családlátogatási napló segítségével ellenőrzi az osztályfőnöki látogatásokat. Az osztályfőnökök a családlátogatások eredményeképpen ismertetik az osztályukba járó tanulók otthoni körülményeit az intézet tanáraival. Elmondja, hogy milyen hatásokat és eljárásokat lát jónak a tanulók fejlődése érdekében. Rendkívül fontos, hogy a pártonkívüli kartárs párttag kartársakat kérjen meg együttes családlátogatásra. Helyes, ha az igazgató és a párttitkár is közösen ellátogat a kartársakkal a családokhoz. A szülők nevelése nemcsak családlátogatásokon és egyéni beszélgetéseken keresztül történik, hanem az osztályszülői értekezletek is nagyban előmozdítják ezt...

Az új tanévben a MDP KV határozatai és a DISZ II. kongresszusának¹⁹⁶ határozatai alapján a középiskolákban fokozott jelentőséget nyert a DISZ- szervezet munkája. Az új Rendtartás szerint: »Mint a Párthoz tartozó ifjúsági szervezet, jellegénél fogva fontos szerepet tölt be az iskola előtt álló célkitűzések megvalósítá-

sában.¹⁹⁷ Az iskolai DISZ-szervezet nevelőmunkájának célja azonos az iskola nevelőmunkája során megvalósítandó nevelési célokkal.¹⁹⁸ A párt politikájának szellemében segíti a tanárokat művelt, kommunista ifjúság nevelésében. *Feladata, hogy elmélyítse a tanulóifjúságban a párt iránti szeretetet, a hazaszeretet érzését, erősítse a proletár nemzetköziség eszméjét, és a törhetetlen hűséget a hazánkat felszabadító Szovjetunió iránt. A tanulókat lelkiismeretes kötelességteljesítésre, kitartó, rendszeres tanulásra, öntudatos, fegyelmezett magatartásra, a munka szeretetére és ugyanakkor az ellenséges burzsoá ideológia befolyása elleni küzdelemre¹⁹⁹ nevelje*” — ajánlotta kartársai figyelmébe az igazgató.²⁰⁰

4. 3 „Brigádvizsgálat” a Vendel utcai tanítónőképzőben

Az értekezletről értekezletre egyre markánsabban megfogalmazódó világnézeti-politikai követelmények érvényesülését *a budapesti brigádvizsgálat keretében tíz napon keresztül ellenőrizték az intézetben* — Jóboru Magda miniszterhelyettes, Bizó Gyula osztályvezető részvételével — az összesen 12 fős, párt- és állami vezetők, szakfelügyelők, álló látogatócsoport tagjai. A november 28-i záróértekezleten Faragó László összegezte az 1955. november 15-től 25-ig tartott felmérő látogatás során kialakult véleményt:

„A vizsgálódás célja az volt, hogy egyrészt tájékozódjunk arról, hogy kartársaink céltudatosan végzik-e a tanítás folyamatában világnézeti-politikai nevelőmunkájukat, másrészt, hogy képet kapjunk, hogy az iskola ifjúságában hogyan alakulnak ki a dialektikus materialista világnézet alapjai, milyenek politikai nézeteik, magatartásuk” — kezdte értékelését a fővárosi tanfelügyelő, majd az iskola tárgyi feltételeiről, a tiszta, rendes nevelőkörnyezetről s a haladó hagyományokat megjelenítő dekorációkról szolt elismerően.²⁰¹ Helyeselte, hogy az osztályok neveket választanak maguknak. Szorgalmazta, hogy bátrabban válasszanak kommunista személyek közül is (pl. Ságvári Endre, Földes Ferenc). Az életkori sajátosságok szempontjából elemezte az osztályok által (Apáczaitól, Kölcseytől, Makarencótól) választott jelmondatokat, s központi faliújság létesítését javasolta a gyakorlóiskolába.

Ezt követően a személyi feltételek elemzésére tért át: „Az iskola nevelőtestülete a folyó tanév elején megváltozott: több kartárs más iskolába kapott beosztást, s helyükbe új kartársak érkeztek. A személycserének az volt a célja, hogy a pedagógusképzéssel kapcsolatos magasabb követelményeknek az iskola eleget tudjon tenni. Az újonnan idehelyezett kartársak között többen vannak, akik előző munkahelyükön is megmutatták, hogy ideológiailag jól felkészültek, pártunk célkitűzéseit jól ismerik. Ugyanakkor az is igaz, hogy közülük nem egy kartársnak éppen csekélyebb szolgálati ideje miatt, a tanári gyakorlata nem teljes. Nekik éppen a tapasztaltak, a tanítóképzésben járatosak véleményére, iránymutatására van szükségük. A személycsere csak abban az esetben szolgálhatja az iskola erősödését, ha a ré-

gebben itt működő és a folyó évben idehelyezett kartársak között a legszorosabb összműködés alakul ki, ha kölcsönösen segítik egymást, látogatják egymás óráit, a szerzett tapasztalataikat kicserélik. Az előbb elmondottak miatt sem volt helyes Koltai kartársnak a tanulók előtt a csoport megosztása során tett megjegyzése, amellyel a gyengébb felkészültségű tanulót éppen az újonnan ide helyezett egyik pedagógiatanárnak a csoportjába osztotta át. Ugyanakkor kívánatos, hogy az ide helyezett pedagógusok problémáikkal nagyobb bizalommal forduljanak az iskola igazgatójához, párttitkárhoz. Ezt kell például tennie B. kartársnak. *Nem szabad elfelejteniük: csak nevelőközösség képes a világnézeti-politikai nevelés egyöntetű, maradéktalan megvalósítására.*

Az iskola munkaterve időben elkészült.. A feladatok sorából kiemelem a következőket:

a) Az igazgató, a párttitkár, a tanulmányi vezető közös óralátogatásokat végez abból a szempontból, hogy az ideológiai továbbképzésben tanultakat mennyiben hasznosítják, a világnézeti nevelési lehetőségeket mennyire aknázzák ki a nevelők, egész magatartásuk mennyire tükrözi marxista meggyőződésüket.

b) A tanmenetek elkészítésénél törekedtek arra, hogy pontosan feltüntessék azokat az anyagrészleteket, szemelvényeket, szemléltetési eszközöket, amelyek a világnézeti nevelést szolgálják.

c) A szakkörök (történelmi, pedagógiai, könyvtáros, irodalmi²⁰² stb.) munkaterve azt tükrözi, hogy munkájukkal különös tekintettel vannak a világnézeti-politikai nevelésre.

d) A munkaterv foglalkozik a Szovjetunió megismerésével, megszerettetésének elmélyítésére irányuló tervekkel.²⁰³ (Filmek megtekintése a Szovjetunió népeinek életéről, alkotásairól.) A filmeket megbeszélik.

e) Az iskola hangosbemondójának felhasználásával az ifjúság világnézeti és politikai nevelése érdekében a reggeli negyedórás mozgalom keretében politikai összefoglalókat tartanak, fontosabb sajtóeseményeket ismertetnek, s az ún. szellemi olimpiász keretében a politikai helyzettel kapcsolatos kérdéseket válaszoltatnak meg.

f) A proletár nemzetköziség elmélyítése érdekében folytatják a Szovjetunió Komi Köztársaságával megkezdett levelezést. Levelezést folytatnak a VIT-en megismert népi demokratikus országok fiataljaival.

A munkatervbe beállított kirándulások, kiállítások megtekintése, pályázatok, az osztályfőnöki munkával, a szülőkkel való foglalkozás tervei egyaránt szolgálják a világnézeti nevelés célkitűzésének megvalósítását” — konstataulta elégedetten a „brigádvezető”, majd a tanítási órákon szerzett tapasztalatok elemzésére tért át. Az ésszerű terjedelmi korlátok figyelembevételével 21 oldalas beszámolójából csak néhány jellemző mozzanatot, megállapítást ragadhatunk ki. Olyanokat, amelyek jellemzően mutatják: milyen irányú változásra ösztönözték az óralátogatások révén ellenőrzött, egyénenként értékelt pedagógusokat.

„Az általános iskola III. osztályában az »Erzsébet híd, sorsok és események« dolgozat után az lényegében helyes volt, hogy az osztálytanító stílárís vizsgálódást végzett, azonban az már nem helyes, hogy a gondolatok értékét, kifejező erejét és ennek eszközeit nem boncolgatták. Kár, hogy nem gondolt a kartárs arra, hogy ennél és hasonló témáknál a gondolatok értékelése útján történő átélés felidézésével a béke ellenségeinek gyűlölete, a felszabadítók és az újjáépítő dolgozó nép szeretete erősödhet meg.²⁰⁴ Úgy tünik, hogy a jelenlegi képzősök számára egyedül az óra hivatalos fokozatai fontosak, az eszmei tartalom elmélyítése a bírálatokon nem kapja meg a méltó gondosságot” — jegyezte meg Faragó László.

Majd a tanítóképző intézeti történelemórákkal kapcsolatban²⁰⁵ megállapította: „A tanulók alapvető tárgyi ismeretekkel — különböző mértékben ugyan —, de valamennyi osztályban rendelkeznek. ... Az eszmei-politikai nevelés lehetőségével a tanár tisztában van, ennek ellenére nem minden óráján kielégítő az a mód, ahogy azt szolgálnia kellene. Nem helyes, hogy az olyan döntő osztályban, mint a IV-ben, nem használja ki azokat a lehetőségeket, amelyekkel határozott világnézeti-politikai nevelést lehetne nyújtani. Azon az órán, amelyen az uralkodó osztályok háborús felelősségét tárgyalta, az új anyagot előadási módszerrel közölte. Egyetlenegy alkalommal sem állította ítéletalkotás, probléma megoldás elé a tanulókat, pedig erre számos alkalom kínálkozott. Pl. miért volt veszélyes az, hogy 1939-ben 31 nyilas képviselő került be a parlamentbe?²⁰⁶ Mi a véleményük arról, hogy a hitleri Németország akkori vezetői úgy vélekedtek, hogy Németország határa nem Ausztriánál, hanem a Dunánál van? Egy másik óráján a Horthy-korszak fokozódó fasizálódását a kormányok változásán keresztül nem mutatta meg, csak egyszerűen felsorolták, hogy jött Bethlen, Károlyi, Darányi stb. végül Bárdossy jött. De hogy ez mit jelentett és miért volt szükséges a változás, ezekről nem beszéltek az órán, pedig érzellemmel fűtött politikai nevelést lehetett volna adni. ... A világnézeti-politikai nevelés egyik feltétele az, hogy a tanár minden szavából sugározzék a belső meggyőződés. Az érzelmekre is hatni kell.²⁰⁷ A tanárnak, Sz. kartársnak e területen tovább kell javítania a munkáját” — közölte a tanfelügyelő.

A világnézeti-politikai szempontból fontosnak ítélt további tárgyak (magyar, biológia, földrajz) óráinak elemzése után Faragó László a gyakorlati képzés értékelését a tanítási vázlatfüzetek ellenőrzése során szerzett tapasztalatok összegzésével kezdte: „Ezek áttanulmányozása azt bizonyítja, hogy a megbeszélési órákon legnagyobb részt tanítástani és metodikai kérdések szerepelnek. A lejegyzett tanulságok között jóformán nem akadtunk olyan tanácsra, amelyek a világnézeti-politikai nevelésre, illetve az erkölcsi nevelésre utaltak volna. Ne tévesszük szem elől ezt... A hospitálási füzeteket áttanulmányozva azt tapasztaltuk, hogy nemcsak lélektani, logikai, tanítástani és módszertani megfigyeléseket adtak a kartársak, hanem neveléstaniakat is: »Mit tett a tanító a gyerekek helyes világvképének, világnézetének megalapozása tekintetében?« Meglepő volt, hogy a vizsgált négy tanuló egyike sem tudott erre választ adni. A megfigyelési szempontra így reagál-

tak: *A világnézet kialakítását nem vettem észre*” — idézte rosszállóan a látogatócsoport vezetője.

Majd *a politikai osztályfőnöki órákról* szól: „Megállapítottuk, hogy ezek az órák általában *megfelelő politikai ismereteket nyújtottak, de nevelő, formáló, mozgósító erejük nem éri el azt a színvonalat, amelyet ezektől az óráktól várunk.* A tanítóképzőben meghallgatott osztályfőnöki órákon *a tanulókat* — a III. B kivételével²⁰⁸ — *erős passzivitás jellemezte. Megnyilatkozásaik az objektivitás síkján mozogtak. Érzelmi megnyilvánulás nem tükröződött ezekben a megnyilatkozásokból.* A politikai tárgyú osztályfőnöki órák módszerét tovább kell fejleszteni. Az helyes törekvés, hogy az iskola igazgatója a DISZ-segítő tanárral együttesen ún. osztályfőnöki tájékoztatót ad át az osztályfőnököknek. Ebben megjelölik azokat a feladatokat, amelyeket az elkövetkező időben az osztályfőnököknek végre kell hajtani. ... *Nem helyes az, hogy a politikai tárgyú osztályfőnöki órán megállunk a politikai ismeretek tisztázásánál. Ezeket a megállapításokat rá kell vetíteni az osztály életére... Egyszóval el kell érniünk, hogy a politikai ismeret eleven erővé, mozgatóerővé váljék, s forrása legyen a jobb munkának... egyben formáljuk ezekkel bennük az új embertípust.*²⁰⁹ ...

Összefoglalva: a tanítási órákon a világnézeti-politikai nevelésnek sok pozitívumát láttuk. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy még nem használja fel mindenki rendszeresen és következetesen a tantárgy és anyag adta lehetőségeket a világnézeti-politikai nevelésre. Ezért az előkészület során elmélyültebben kell ezeket megállapítani,²¹⁰ s módszerükben feltétlenül sokkal nagyobb teret kell biztosítani a gondolkodás nevelésének. *A továbbképzésünkkel is arra kell törekedniünk, hogy a tudományos világnézeti és politikai nevelést megfelelő érzelmekkel kísérjük. A hűvös objektivitás területéről mindenkinek le kell szakadnia*” — szögezte le apodiktikusan az előadó.

Az ifjúsági szervezet munkáját értékelve a látogatók úgy találták, hogy *„az elmúlt évekhez viszonyítva jelentős fejlődést mutat a DISZ-szervezet munkája”.* A munkatervnél már említettekén kívül kiemelték Hollós Ervinnek, a DISZ KV titkárának *„Hűség a néphez, hűség a párthoz”* című előadását, amely olyannyira felkeltette a III. B osztály érdeklődését, hogy újra meghívták őt. *„Ez a megbeszélés azt mutatatta, hogy a tanulók egy részét foglalkoztatják a politikai kérdések. Néhányan igen aktívan vitatkoztak, sajnos többen teljes passzivitásukkal tűntek ki. Tény, hogy az a gondolat, amit Hollós Ervin elvtárs hangsúlyozott, hogy nincs szebb program, mint a párt célkitűzéséért harcolni, megmozgatta az alapszervet.*²¹¹ ... Az igazgató segíti a DISZ-t. Az osztályfőnökök megértik a DISZ törekvéseit.

A tanulók politikai magatartását úgy jellemezzük, hogy megindult politikai érdeklődésük. ... Passzivitás jelentkezik a tanulók jelentős része felől... amikor pl. a klérussal kapcsolatos kérdésekről folyik a beszélgetés. Mindez arra figyelmeztet, hogy... a jövőben a világnézeti kérdésekkel még elmélyültebben kell foglalkozni”

— összegezte a brigád benyomásait Faragó László, majd befejezésül *az iskolavezetés munkáját* értékelte:

„Az igazgató kartárs óraelemzései széleskörűek, az eredmények mellett rámutat a hiányosságokra is. *A jövőben fokozottan nyújtson a pártalapszerv közreműködésével konkrét segítséget azoknak, akiknek világnézeti és politikai nevelőmunkájuk még kívánnivalót hagy maga után.*”

Az ily módon immár állami vonalon is nyomatékos figyelmeztetésben részesített D. magyarázkodásra kényszerült: „Az év elején történt személyi változások... nehézséget okoztak. *Az intézetből kiváló kartársak helyére politikailag igen fejlett és részben igen jó szakmai felkészültséggel rendelkező kartársakat kaptunk. Ma már elmondhatjuk, hogy egységes közösséget alkot a nevelőtestület és sikerült a nehézségeket, egymás segítségével megoldani (Sic!) ... A politikai osztályfőnöki órák módszerének kialakításában vannak nehézségeink, kísérletezünk, keressük a legcélravezetőbb módszert. Éppen ezért hoztuk létre a minden egyes politikai órára elkészülő osztályfőnöki tájékoztatót. De korántsem állíthatom azt, hogy eddigi eredményeinkkel meg volnánk elégedve. Éppen ezért kérem a Fővárosi Tanácsot, hogy a képzők igazgatói és osztályfőnökei részére a legjobban dolgozó és az osztályfőnöki órát legjobban vezető osztályfőnökkel tartson részünkre politikai osztályfőnöki órát, amelynek tapasztalatait megbeszélve leszűrhetnénk azokat a konkrét módszereket, amelyekkel munkánkat... javítani tudjuk. Az úttörő-faliújságot elkészítjük. Az általános iskola alsó tagozata részére központi faliújságot, az életkori sajátosságok miatt, nem tartom helyesnek. Az osztályokban elhelyezett faliújságok megvannak... A kerületi pártszervezettől, az elmúlt tanév végétől kezdve különösen, igen sok és komoly segítséget kaptunk. Júniusban foglalkozott a pártbizottság végrehajtó bizottsága iskolánk politikai, világnézeti nevelésével. Azóta is állandóan figyelemmel kíséri iskolánk munkáját, így például szeptember hó végén egész évi hazafias nevelésünk tervének megvitatására adtak alkalmat. A megbeszélésekből leszűrte eredmények komoly segítséget adtak munkánk további megjavításához. A tanári testület tagjai már mind többen és többen igénylik iskolánk pártszervezetének segítségét, de ezen a téren feltétlenül szükség van még nagyobb bizalomra” — mondta, együttműködési készségét hangsúlyozva, de részletkérdésekben fenntartva álláspontját az igazgató.*

A történelemóráiért bírált Sz. egyoldalúnak találta az elhangzottakat: „Szerettem volna, ha a látogatások során a jót is megemlítik (sajtó, politikai tájékozottság, az osztályfőnöki órákon a falusi tanító jövő feladataira való előkészítés). ... Szerintem a 17-18 éves növendékek nem kizárólag a politika iránt érdeklődnek, nem is várhatunk pontos politikai ítéleteket tőlük — mert meg kell küzdeniük sok esetben a környezet hatásával, a szülők jó vagy rossz emlékeinek hatásával, a tankönyvek és újságok változó értékelésével.²¹² Pl. a Jugoszláviával kapcsolatos politikai helyzet. Igyekszem a meggyőzés erejével helyes politikai szemléletre ne-

velni a növendékeket, mert tapasztalatból tudom, hogy a lelkesedést sokszor szólamokkal igyekeznek pótolni” — mondta a látogatókat reflexióra késztetve Sz.²¹³

Koltai István tanár úr is mentette, ami menthető: „Az engem érintő megjegyzéssel kapcsolatban megállapítom, hogy távol áll tőlem, mintha a két átirányított növendékkel meg akartam volna nehezíteni egy kezdő tanár munkáját. A két tanulónak más munkaközösségbe, más csoportba történő áttételét még az elmúlt tanév végén határoztam el, miután a tanulókat jobb munkára serkentő nevelőeszközökből kifogytam. Véletlenül kerültek át a kezdő tanár csoportjába. Megemlítem, hogy az átirányítás módja, körülményei vitára adhatnak okot, de az áthelyezés meghozta a kívánt eredményt. Az egyik tanuló különösen megemberelte magát, a tavalyi év végi elégséges érdemjegyét 4-esre javította. A hospitálásokkal kapcsolatban a tanulók életkori sajátosságaira hívom fel a figyelmet. Úgy látom, tapasztalataim nyomán, hogy az e korú tanulók még nagyon nehezen tudják ismereteiket a gyakorlati élet különböző eseteire alkalmazni. Nehezen látják meg az egyes esetekben az általánost. Eredményesebb lesz a jelöltek munkája, ha a gyakorlóiskolai osztályvezetők a megfigyelő munkában hathatósabb segítséget nyújtanak. Kérem, irányítsák napi munkájukat a lehetőség keretein belül úgy, hogy legyen mit látni a jelölteknek, és ezt valóban meg is lássák” — mondta, szakmai érveit még a jegyzőkönyvből is érezhető öntudattal előadva a tanár úr.

A tanácskozás végén Faragó László reagált a hozzászólásokra: „A mai értekezletet a múlt évi értekezlethez viszonyítva pozitívan értékelem. Lelkesebb és több hozzászólás volt. ... Komoly bírálat érte az elmúlt tanév végén a tanítóképzőket. Már ezért is a tanítóképzőkben fokozottabb figyelmet kell fordítani az eszmei-politikai nevelésre. Tíz nap alatt nem láthattunk meg mindent fejlődésben, de mindenesetre tapasztalatokat gyűjthettünk és nyertünk... Válaszomban elsősorban Sz. hozzászólásával foglalkozom. Hangsúlyozni szeretném, hogy nemcsak mi neveljük tanítványainkat, hanem mások is, így a klérus emberei. Ha mi nem végezzük el a világnézeti nevelés feladatait, elvégzik mások. 18 éves lányok véleményére, határozott állásfoglalására feltétlenül szükség van, mert falura kikerülve, ha nem rendelkeznek szilárd meggyőződéssel, könnyen az ellenség befolyása alá kerülhetnek.”²¹⁴ Fontos, hogy a tanár élje át azt az anyagot, amelyet átad a növendékeknek. ... Koltai kartársnak igen helyes volt a hozzászólása. Feltétlenül szükséges a segítségkérés és -adás. Fontos a hospitálók ellenőrzése a gyakorlóiskolai kartársak részéről. Helyes, hogy a gyakorlóiskolai kartársak vegyék figyelembe a megadott hospitálási szempontot, a tanításaikban, a lehetőségek határain belül, jobban domborítsák ki azt.²¹⁵ 1954. december 14-én azzal a meggyőződéssel mentem el az iskolából, hogy a testületben megvan a lendület a munka megjavítására. Ma ugyanezt érzem” — fejezte be válaszáat a nála szokásos fordulattal²¹⁶ a tanfelügyelő.

Az igazgató is a rituálénak megfelelően reagált: „Megfogadjuk Faragó elvtárs szavait... a tanári testület valamennyi tagja át van hatva attól a nagy feladattól, hogy hazánknak új típusú, szocialista pedagógusokat nevelünk.”²¹⁷

4. 4. A vezetőségválasztó párttaggyűlés és a félévzáró ellenőrző tanári értekezlet mérlege

Erről a nevelőmunkáról s a képzőben az elmúlt év során történekről adtak számot az 1956. január 30-i vezetőségválasztó párttaggyűlésen is,²¹⁸ ahol — az akkori szokásoknak megfelelően — először *Di. párttitkár beszámolóját* hallgatták meg a jelenlévők:

„Az elmúlt év döntő változást jelentett belpolitikai életünkben is. A KV márciusi határozata leleplezte Nagy Imre és a jobboldali elhajlók helytelen magatartását, intézkedéseit és új korszakot nyitott a szocializmus építésében ... élesen bírálta az ideológiai fronton elkövetett hiányosságokat és megadta a feladatokat is.²¹⁹ ... A párthatározat feladatként tűzte ki iskoláinkban az eszmei, politikai, világnézeti nevelés megjavítását, a klerikális reakció és vallásos maradványok elleni harcot.

A mi iskolánkban is jelentkezett a jobboldali elhajlás az oktató-nevelő munkában. Koltai kartársnál például felfedeztük, hogy tanításában herbarti formalizmus, élménypedagógia fordul elő. A tanulmányi vezető tüzetesen átvizsgálta a tanulók füzetét, az ezzel kapcsolatos észrevételeit megtette, és a pedagógus munkaközösség ezeket a problémákat a párttitkár és a párttagság jelenlétében beszélte meg és tisztázta. *Koltai kartárs arra hivatkozott, hogy módszertani órák hiányosak, nem egy kézben vannak, ezért a tanulóknak erősebb támasztékot, részletesebb óravázlatokat akart nyújtani.*²²⁰ A munkaközösség meghatározta az egységes eljárást, amelyet azóta egyöntetűen alkalmazunk.

Tantestületünkben szakmailag kiváló kartársak működnek, azonban egyeseknél még érvényesülnek a kispolgári-vallásos világnézet maradványai. Noha az igazgató keményen megkövetelte a vallásos maradványok teljes felszámolását s a pártszervezet is szívós nevelőmunkát folytatott a klerikalizmus ellen, mégis, sajnos, előfordult olyan megnyilvánulás, türelmes magatartásunk következtében, ahol az ellenség bizonyult nálunk erősebbnek.²²¹ *Itt gondolok azokra a kartársakra, akiket a tanács azóta elhelyezett iskolánktól éppen ezért a magatartásukért. Ezek a kartársak szakmailag igen képzettek voltak, állandóan részt vettek ideológiai továbbképzésben, elsajátították a marxizmus-leninizmust, de nem alkalmazták munkájukban, látszólagos volt ideológiai felkészültségük, nem váltak materialistákká, és az alkotmányban biztosított vallásszabadságra hivatkoztak az év végi beszélgetésnél.*²²² Így pl. B. tanár kijelentette, hogy őt vallásos nevelésben részesítették és ez az ő magánügye. M.-ről csak azt tudtuk, hogy antifasiszta magatartást tanúsított, üldözötteket mentett, ezért a nyilasok majdnem kivégezték. Arról vi-

szont nem tudtunk, hogy klerikális kapcsolatai vannak. Erről sem a tanulóktól, sem a szülőktől semmiféle jelzést nem kapott sem az igazgató, sem a párttitkár. Mégis önkritikát kell gyakorolnunk azért, hogy nem ismertük eléggé munkatársainkat, nem voltunk elég éberek. L. kartársnő is vallásos beállítottságú volt, de vele nem tudtunk foglalkozni, mert a tanév nagy részében kórházban feküdt hónapokig. F. tanárt az Abonyi utcai tanítóképzőből helyezték ide, hogy neveljük át, mert már ott is voltak vallásos megnyilvánulásai. Az áthelyezés időtartama egy év volt. Az egy év lejárt, nevelésünk sikertelennek bizonyult, a kartársnő általános iskolához került.

Elmondhatjuk, hogy nevelőmunkánk eredményeként pártonkízüli kartársainknak 75%-a ma már szilárd materialista világnézettel rendelkezik és 25%-a még nevelésre szorul, de fejlődőképeseek. Pártonkízüli tanáraink közül mindig feltétlenül számíthatunk az ideológiailag kitünően képzett, harcosan materialista tanulmányi vezetőre: V. I.-re,²²³ W. DISZ-vezető tanárra, Sz., A., K., Sze. tanárookra és Va.-ra.

Párttagjaink élenjárnak a materialista világnézet terjesztésében. Nemcsak óráikon alkalmazzák, hanem türelmes népnevelő munkával foglalkoznak a kartársakkal.²²⁴ ...

Iskolánk testülete régi, összeforrott kollektíva volt. A szeptemberi áthelyezéseknél néhány kartárs más iskolához került, és új munkatársakat kaptunk helyettük. Az új kartársak, akik azóta már igen jól beilleszkedtek iskolánk nevelői közösségébe, eleinte nem találták meg a helyüket, ami nem egészen az ő hibájuk volt. Egy alkalommal az igazgató javaslatára taggyűlésünk külön foglalkozott helyzetükkel és határozatot hozott a testület egységének megteremtésére. Azóta a helyzet megjavult. A párttitkár és a párttagok is az újonnan idehelyezett kartársak egyéni problémáival sokat foglalkoztak. Elmondhatjuk, hogy ma már nincsen különbség a testület tagjai között. Az egyik régi és új kartársunk között felmerült vitát az igazgató, a tanulmányi vezető és a pedagógus munkaközösség, a párttitkár s a párttagok jelenlétében tisztázták.²²⁵ A pártszervezet igen fontosnak tartotta az egységes kollektíva segítő, baráti szellemű megteremtését.²²⁶ Az egységes kollektív szellem megteremtéséért D. és R. elvtársnők dicséretre méltó pártmunkát végeztek...

A testület tagjai valamennyien részt vesznek ideológiai oktatásban. A pártszervezet tagjai a IX. kerületi pártbizottságnál, és kívülük négy pártonkízüli ugyanott, magyar párttörténetet tanul. A többi tanár állami oktatásban részesül. A párttagok segítségét nyújtják a tanulásban a pártonkízülieknek, tankört vezetnek, segítenek a jegyzetelésben, egyes kérdéseket megbeszélnek velük. Az ideológiai képzésben elért eredményeiért meg kell említenem Sz. történelemtanárt, aki nemcsak elsajátította és alkalmazza óráin a marxizmus-leninizmust, hanem segíti is tanártársait a tanulásban.²²⁷ ...

A kádermunka nálunk eredményeket mutatott fel. Az elmúlt években iskolánkból középiskolai igazgató és óvónőképzői igazgató, egyetemi tanársegéd került ki... *Az igazgató és a párttitkár egyéni beszélgetés formájában foglalkozik a tanárokkal, és figyelemmel kíséri fejlődésüket. A tanárok külső magatartása öntudatos, ez megnyilvánult a májusi felvonuláson és a békekölcsönjegyzésnél.*

A DISZ munkájáról a KV határozatot hozott. A határozat végrehajtásáért a pártszervezet különösen felelős, annál is inkább, mert *pedagógusokat nevelünk a falu, tehát az osztályharc döntő területe számára.*²²⁸ *A kezünk alól kikerült fiatalok viszik majd tovább a falura az iskolánkból kapott materialista világnézetet, harcos politikai magatartást. ... Feladatunk a hivatásszeretetre való nevelés, a hazafias érzés, a Szovjetunió, a Párt iránti szeretet és hűség, a proletár internacionalizmus elmélyítése... Mindezen eredmények mellett vannak hiányosságok is. Politikai öntudatuk nem elég fejlett, nem ismerik eléggé a falusi osztályharc törvényeit, vallásos maradványok találhatók tudatukban, a szülői befolyás gyakran erősebb az iskoláénál, különösen károsan hat az a család, ahol nagyszülő nevel*” — konstataálta Di., majd elmondta, hogy foglalkoztak a gyakorlóévesek problémáival: válasz nélkül maradt levelekben kérték bevonásukat a DISZ-munkába, s tevékenységük jellemzését. Figyelemmel kísérték tanulmányi eredményeket is. *Amikor a IV. C osztály félévkor „súlyos eredményt” produkált, rendkívüli taggyűlést hívtak össze, „amely megvizsgálta a hanyatlás okát, az osztály problémáit, és megkerestük a segítség módját. Instruktor jelöltünk ki az osztály mellé, az osztályfőnökkel foglalkoztunk”* — hallhatták, egyebek között a 9 oldal terjedelmű beszámolóban a taggyűlés részvevői.²²⁹

Első hozzászólóként D. igazgató is eleget tett az önkritikára vonatkozó felszólításnak: *„nem voltunk elég éberek és harcosak az iskolánkban megmutatkozó klerikális megnyilvánulásokkal szemben. Mi csak a nevelésnél maradtunk, és nem hoztuk meg a végső ítéletet. Ezért felhívja a figyelmet, hogy gondosabban nézzük meg a tanári testület tagjait, a gyerekeket és a szülőket. Környezetüket is tanulmányozni kell. Ha a múltban is így jártunk volna el, nem történhetett volna meg, hogy a 9 eltávolított kartárs bomlasztó tevékenységet fejtsen ki. Ezért mindannyian felelősek vagyunk.*²³⁰ *Ezek a kartársak másképpen viselkedtek a növendékek között, és másképpen a tanárok között.*²³¹

*A tanári testület tagjai között jelenleg is vannak ingadozó elemek, méghozzá kb. 25 százalékban. Nézzük meg, milyen munkát végeztünk az ingadozók megnevelésében. Ezeknek végeredményben a 11 év alatt már el kellett volna dönteni, hova tartoznak. Itt az iskolában is kemény harcot kell folytatni. A növendékeink között a felső tagozatban még vannak vallásos megnyilvánulások, vannak még növendékeink, akik a klerikális reakció uszályába kerültek.*²³² *A klerikális reakció elleni harc terén a szovjet pedagógusokat állíthatjuk magunk elé példaként, akik ezen a téren is hathatós munkát végeznek”* — hangsúlyozta, a tanítóképzők élén szilárd igazgatókat követelő miniszteri elvárásnak megfelelően²³³ D.

Szavaihoz kapcsolódva *L.* javasolta: „különösen a népnevelőknek kell komolyabban foglalkozni a pártönkívüliekkel”, majd hozzátette: „*A taggyűlésen elhangzottak alapján meg tudjuk magyarázni a kartársaknak, hogy az említett 9 tanár tulajdonképpen miért került el az iskolától...*”²³⁴

H. (kerületi PB képviselője) hozzászólásában „hangsúlyozta, hogy a képző területén igen hatalmas súlya van a nevelésnek, s ezt jól tudja az ellenség is... Felmerül a kérdés, hogy a kommunista nevelők munkája közel tudott-e férközni a pártönkívüliekhez, megadtunk-e minden segítséget a pártönkívüliek neveléséhez, fejlődéséhez. *Vannak azonban javíthatatlan pedagógusok, és ezeknek nincs helye közöttünk.*”

G. (a budapesti PB képviselője) hiányolta a beszámolóból az arra vonatkozó útmutatást, hogy a tanév eleji áthelyezéseket miként magyarázzák meg a tantestület tagjainak. „Nagy gondot kell arra fordítani, hogy ezt a pártönkívüliek megértésük, s ezt jó lesz a jövőben is szem előtt tartani” — fogalmazott többértelműen.

D. igazgató erre „rámutatott, hogy a pártönkívüliek értik ezt, és sajnálják is a szóban forgó kartársakat. Ezek az ingadozók.”²³⁵ Az annak idején megtartott értekezleten közölték, hogy miért történt az eltávolításuk.”

Válaszát meghallgatva *G.* folytatta kritikai észrevételeit: „a pártszervezetnek bírálatával kell segíteni az igazgatót munkájában. Rámutatott még arra, hogy *a IV. A osztály növendékei nem ismerik a kommunizmus távlatait, nem tudják, mik lesznek a pedagógusok jövőbeni feladatai. A pártszervezet felelős azért, hogy az iskolából kikerülő növendékeknek milyen lesz a világnézete.*”

Mire B. sietett a *IV. A*-sok segítségére: „a mi növendékeink nem is tudják elképzelni, hogy milyen lesz a kommunizmus, mert még nincs megfelelő ideológiai képzettségük. *Még a mi számunkra is, akik magas fokú ideológiai képzésben veszünk részt, nehéz elképzelni a kommunista társadalmat.*”

Amihez az *igazgató* hozzátette: feladataikat a kommunista társadalomban „növendékeink már csak azért sem tudhatják, mert az iskolában nem tanítanak pl. politikai gazdaságtant. *Növendékeink csak azzal foglalkoznak, hogy mi szükséges a szocializmus építéséhez.*”²³⁶ A tanterv készítőinek kell jobban gondoskodni arról, hogy a növendékek bővebben tanulmányozhassák a marxista ideológiát.”

Ámde a budapesti kiküldött, *G.* nem engedett: „A leendő pedagógusoknak *láttni kell a közoktatásügyi távlatokat.* Fontos, hogy szenvedélyes harcosai legyenek ennek az ügynek. Feladatuk fontosságát kell látniuk.”

Vitazárója végén e disputához *Di. párttitkár* csak egy rövid, ám annál fontosabbnak látszó megjegyzést tett: „*G. hozzászólásával kapcsolatban a 9 eltávolított kartárs ügyét érintve leszögezte, hogy az ellenhatás erősebb volt, mint amit elér-tünk.*”

A pártszervezet mérlegével ismertetendő dokumentumaink végére értünk. Be-fejezésül említést érdemel, hogy három nap múlva, a félévi ellenőrző tanári érte-

kezleten²³⁷ felmerült még egy, a tanítóképzőkben érvényesítendőnek vélt politikai-világnézeti követelmények szempontjából figyelemre érdemes mozzanatot.

A tantestület számára sok fejtörést okozó negyedévesekkel kapcsolatban L. felvetette, hogy vajon sokat veszítene-e a pedagógustársadalom, ha azokat közülük, akikben „IV. éves korukig sem alakult ki helyes közösségi szellem, s politikailag nem elég öntudatosak... nem engedjük érettségizni?”

Mire D. igazgató összefoglalójában leszögezte: „A politikai nevelőmunkánkban valóban vannak hiányosságaink, de állandóan fejlődik munkánk, s aki azt állítja, hogy ezen a téren már mindent elértünk, az... tényleg álcázni akarja a valóságot, mert ahogy Sz. kartársnő is kifejtette: csak alakulóban van tanulóink világnézete, az iskolának a biztos materialista alapokat kell leraknia, de számolnunk kell a szülői házzal s az iskolán kívüli környezettel is. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy elsősorban magunkban kell határozott materialista meggyőződést kialakítanunk, mert csak az a nevelő tud eredményeket elérni, aki meggyőződéses híve rendszerünknek, akinek tette és szavai sugározzák a kommunista meggyőződést. L. elvtársnő hozzászólását helyesnek tartja abból a szempontból, hogy a pedagógustársadalom nem veszít az ilyen tanulókkal, éppen ezért az érettségizők közül csak azokat fogjuk javasolni gyakorlóéves beosztásra, akiknél meg vagyunk győződve, hogy mint szocialista pedagógusok fognak működni. Javasolja, hogy az üllői párt-szervezettel vegyük fel a kapcsolatot, a falusi osztályharcra való fokozott előkészítés érdekében.”²³⁸

4. 5. Olvasatok, értelmezési kísérletek

Az igazgatónő ezen megjegyzésével a Vendel utcai képző ideológiai arculatának átalakításáért indított „harc” — legalábbis látszólag — új fázisába lépett, s ezzel, elindítói szempontjából „kiteljesedett”. A tanárokkal szembeni — adminisztratív intézkedésekkel nyomatékossított — politikai-világnézeti elvárásokat kiterjesztették a negyedéves növendékekre (leendő tanítókra) is.²³⁹

Az idézett dokumentumok által reprezentált történések egyik lehetséges olvasata — a hivatalos Vendel utcai „diagnózis” — tehát: ha megfelelően „segítjük” (ellenőrizzük) a pedagógusképzők munkáját, ha kialakítjuk ennek megbízható, stabil mechanizmusát s megfelelő elszántságot (szankciókat) mutatunk, akkor a céljainkkal rokonszenvezőkön túl is elérhető a lojális magatartás és megnyilvánulás a tanárok többségénél, s idővel ez várható a növendékek tekintetében is.

Ennek eszközei: a tanügyigazgatás mellett a párt- és DISZ-bizottságok „odafigyelése”, az iskolán belül a párt-szervezet, a párttagok és a DISZ szerepének felértékelése s — adminisztratív intézkedések révén — annak demonstrálása a tanárok és az ifjú pedagógusjelöltek felé, hogy: „vagy megszoksz, vagy megszöksz”. Alkotmányos jogok ide vagy oda, a „mi” pedagógusainknak a „rendszerünk mellett elkötelezetteknek”, materialistáknak, vagyis a politikai-világnézeti „ellenségek-

kel” szemben egyértelmű, „harcos” álláspontot képviselőnek kell lenniük. Ha nem ezt teszik, vagy állásfoglalásuk pusztán színlelésnek bizonyul, hamar rajta vesztenek, hiszen a fentiekben felsorolt s a dokumentumokban plasztikusan megjelenő kontrollmechanizmusok révén²⁴⁰ — ha az iskola igazgatója és párttitkára megfelelő „éberséget” mutatnak — előbb-utóbb úgyis mindenre fény derül. „Elvárt éberségüket” e vezetők tanári értekezletek, taggyűlések jegyzőkönyvei révén s a gyakori fővárosi, kerületi kiküldöttek, ellenőrök útján, rendszeres beszámoló jelentések keretében tanúsíthatják, elkötelezettségüket szemináriumvezetökként demonstrálhatják külső pártfórumokon is. Feladatuk az iskola tanárai és diákjai tanórákon és azon kívül tanúsított magatartásának, tevékenységének irányítása, ellenőrzése,²⁴¹ s ha a gyermek valamely megnyilvánulása erre okot ad, szülei (nagyszülei) megismerése és „fejlődésük” nyomon követése (s az annak útjában álló akadályok elhárítása). A tanulók és szülei nevelését, megfigyelését az igazgató és a párttitkár által összeállított osztályfőnöki óratervek és családlátogatási szempontok, s az ezek ellenőrzését szolgáló, a történeteket regisztráló füzetek „segítik”, valamint az, hogy a családlátogatást lehetőleg több pedagógus együttesen perfektuálja (az egyik közülük lehetőleg párttag vagy vezető legyen). Az intenzív megfigyelés eredményeként tapasztalt „visszásságokat” a megfelelő fórumok (pedagógus-munkacsoport, tantestület, párt- vagy DISZ-taggyűlés) megtárgyalják, s ha szükségesnek ítélik, az illetőt (diákot, tanárt, szülőt) vagy osztályt népnevelő, instruktor, rendszeres családlátogató(k) „segítségében” részesítik. A kritika-önkritika e fórumain megnevezik, kipellengérezik a vizsgált jelenségeket, személyeket (ahogy ez az „ideológiaiilag fejlett”, ám szakmailag kezdő új kollégájával nem elég kooperatív, a polgári pedagógiai irányzatok iránt túlzott affinitást mutató Koltai István tanár úrral is történt a felügyeleti látogatáson és a párttaggyűlésen). A hibásnak („bűnösnek, elhajlónak”) ítélt személy megpróbálhatott ugyan védekezni, de mindenképp „együttműködőnek” kellett lennie. Nem utasíthatta vissza a magánéletébe való beavatkozást, nem hivatkozhatott egyéni szakmai vagy világnézeti meggyőződésére, s különösen alkotmányos jogaira nem, mert, ha ezt tette, csak „nevelhetetlenségét” demonstrálta s a képzőből való eltávolítását siettette. Azt mutatta ugyanis, hogy az 1945-tel elkezdődött gyökeres átalakulási folyamat „11. évében” sem képes alkalmazkodni a márciusi KV-határozat jegyében újra „magnövekedett követelményekhez”. S mivel a kampány egyik célja éppen ezen „ellenséges befolyás alatt állók”, vagy „fejlődésképtelenek” kiszorítása volt a pedagógusképző intézményekből (s az „ingadozók” megrendszabályozása), elindító, a történetekkel — legalábbis részben — elégedettek lehettek. „Működik a do-log”, ezt a módszert kell tovább „tökéletesíteni” — gondolhatták.²⁴²

Természetesen lehetséges a történeteknek több, s más olvasata is. Így például az, amely szerint, ami a Vendel utcában történt, aligha szolgálhatott modellként a tanítóképzők általános rekonstrukciójához, mivel egyedi körülmények sajátos együtt hatásának eredménye volt, s még így is csak korlátozott sikerre vezetett.²⁴³

Ezen — részben hipotetikus — olvasat abból indul ki, hogy hitelt érdemlő tanúk állítják: D. igazgatónő, amikor lehetősége volt rá, koncepciózus, korrekt, határozott és jó hangulatú vezetést biztosított az iskolában.²⁴⁴ Mivel Di.-ről mindezt nem tanúsíthatták az elbeszélők, s a párt-vb ülésén az igazgatónő megemlítette, hogy kapcsolatuk a párttitkárral nem volt mindig harmonikus, *az sem zárható ki, hogy éppen az iskolai vezetésen belüli befolyás megtartásáért/megosztásáért vívott rivalizálás irányította a kerületi pártbizottság figyelmét a képzőre*, s a pártközpont biztatása csak katalizálta a folyamatokat.

A testületen belüli feszültségek vezethettek az akkor már közel negyedszázados tanítóképző-intézeti tanári gyakorlattal, egyetemi doktori címmel, kitűnő német nyelvtudással rendelkező — korábban igazgató-helyettesi, mb. igazgatói szerepet is játszott, majd B-listázott s növendékei petíciója és a szociáldemokrata párt támogatása révén visszavett — Koltai István „bűnbakká” nyilvánításában is.²⁴⁵

A német tanítóképzőben játszott korábbi szerepe kapcsán néhány éve felkerestem Koltai István özvegyét, megtekinthettem könyvtárát, s elolvashattam a növendékei által hozzáírt több száz — részletes, a tanárukkal fenntartott bensőséges viszonyról tanúskodó — levelet. Publikációival együtt mindez arról győzött meg, hogy *Koltai tanár úr művelt, tanítványaira komoly hatást gyakorló pedagógus lehetett,*²⁴⁶ *vezetői ambíciókkal, szuverén egyéniséggel, önálló véleményalkotással (ami valószínűleg felszínre került a 9 kolléga rapid áthelyezésével kapcsolatban is).* Az általa védekezésül említett véletlenül túl ez állhatott frissen odahelyezett pályakezdő kollégájával kialakult konfliktusa hátterében. Az adott konstellációban mindez együtt vezethetett a tanár úr kollektív megleckéztetéséhez, *de ahhoz is, hogy Őt nem helyezték el az iskolából: szükség volt a szakértelmére.*

Az igazgatónő karakteréből adódó „egyenességén”, *politikai elkötelezettséggel párosult „naivitásán” túlmenően, a tantestület meghatározó egyéniségei közötti együttműködési nehézségek, s emiatt a házon belüli második nyilvánosság hiánya vezethettek oda, hogy — amint az alábbiakban látni fogjuk — a XII. kerületi képzőnél kevésbé voltak képesek ellenállni a rájuk nehezedő külső nyomásnak.* A korábban parlamenti képviselői, minisztériumi, egyházi gimnáziumi vezetői szerepet játszott, nagy politikai tapasztalattal rendelkező budai képzősöktől eltérően, a Vendel utcai kollégák talán némi késéssel érzékelték a politikai széljárás változását, azt az oktatáspolitikai fordulatot, amely az 1955. márciusi KV-határozatot követően bontakozott ki, a pártvezetés ifjúsággal kapcsolatos problémáinak „kezelése” jegyében. De az is lehet, hogy egyszerűen csak balszerencsések voltak, amennyiben volt egyházi képzőként éppen őket szólították beszámolóra a kerületi pártbizottság színe elé még június végén, tehát akkor, amikor még nem lett publikussá, hogy miként értelmezik át feladataikat az OM-ben Nagy Imre menesztése s „az új szakasz” politikájának éles bírálata után. *Ők a korábbi időszak káderpolitikája jegyében, a szakmai értékek szem előtt tartásával, a pedagógusok türelmes világnézeti-politikai „átnevelésének” (diskurzusnak, beszédnek, vitá-*

nak²⁴⁷) álláspontját képviselték — gyakorlatukban és jelentésükben egyaránt²⁴⁸ —, s csak a vb-ülésem szembesülhettek az elvárások radikalizálódásával, a hangsúlyok áthelyeződésével. Mikor kollégáik magatartását kategorizálták, nem tudhatták, hogy az új káderpolitikai irányelvek jegyében a szakmai munkáját jól végző, különvéleményéről a tanórákon és a növendékek körében lojálisan hallgató pedagógusokat időközben, „a kitartóan átnevelendő, túrt”-ből, az „eredménytelen ultimátum esetén azonnal eltávolítandó” kategóriába sorolták át. Ily módon a szabadidő-programok során, bizalmas kollegiális, baráti beszélgetésekben előttük kvázi-privátim megnyílt kollégákról szerzett s a hosszú reszocializáció során „érdeklükben” a további diskurzus során kamatoztatni kívánt információ (az anonim jelentés révén) váratlan következményekkel járt. Ahelyett, hogy megdicsérték volna őket „a régi értelmiség megnyerése érdekében végzett türelmes, következetes nevelőmunkájukért”²⁴⁹ — mintha csak egy időgépben három-öt évet visszazálltak volna —, kritikát kaptak „éberségük hiányáért”.²⁵⁰ Az is megkérdőjeleződött, hogy vajon megfelelnek-e egy ilyen, „éberséget, szilárdságot, harcos kiállást” igénylő funkcióban, amilyen a — hirtelen újra „a világnézeti front fő vonalába tartozónak” minősített — tanítóképző vezetése. További alkalmasságuk bizonyítására szólították fel őket, melyet mindenekelőtt addigi „mulasztásaik” gyors pótlásaként, a világnézeti-politikailag a harmadik kategóriába sorolt kollégák azonnali „színvallásra” kényszerítésével, s az eredmény gyors jelentésével abszolválhattak. E „beszélgetéseken” a „megváltozott (harci) helyzetről” ugyancsak alig informált, de a kérdés hivatalos jellegéről tájékoztatott kollégák úgy reagáltak, ahogy „békeidőben” (az új szakaszban) volt szokás, s ahogy az addig is megfelelőnek látszott: az iskolában viselkedni fogok, de a további — alkotmányban biztosított — magánügyem. Állásfoglalásukról az igazgató és a párttitkár az utasításnak megfelelően informálták a felsőbb szerveket, amire — valamennyiük számára váratlanul — a fővárosi tanács (a budapesti/kerületi pártbizottság[ok] kezdeményezésére és Bizó Gyula akkoriban keletkezett — fentiekben idézett — írásából következtethetően: a minisztériumi osztályvezető egyetértésével) szeptemberben valamennyi, a gyors világnézetváltást elutasító tanárt elhelyezte a tanítóképzés területéről. Az addig politikailag elkötelezetten, naivan, de jóhiszeműen eljáró igazgató emberileg súlyos helyzetbe került (ha visszafogottan is, de erről tanúskodnak az idézett dokumentumok), s még további bizonyítékát várták tőle „az új követelményeknek való megfelelésének”. Mivel a pedagógusok közel egyharmadát érintő retorzió s az új, nyilvánvalóan politikai célból oda helyezett kollégák megjelenése sokkolta a tantestületet és komoly feszültségeket gerjesztett, nem maradt más választása, mint a tanári kar és saját pozíciója konszolidálása érdekében megfelelni a régi-új felsőbb elvárásoknak s a testületen belüli emberi helyzete megingását, átmenetileg, az igazgatói pozíció nyújtotta formális eszközök igénybevételével (a pártszervezetre támaszkodva) ellensúlyozni.²⁵¹ Ezzel azonban — a tanítóképzők körében (a szerb-horvát és az egri képzőhöz hasonló) kivételként, de Bizó Gyula 1955. ok-

tóber 4-i útmutatásával, s a budapesti pártbizottság és tanács oktatási osztályai utasításaival összhangban²⁵² — *az iskolán belül hatalmi tényezővé avatta a párt-szervezetet, miáltal első-, és másodrendű kollégákra osztotta a tantestület tagjait.* Akkor és ott nem volt más választása: tűrte, sőt elősegítette a korábban (az említett konfliktusokból feltételezhetően) éppen általa akadályozott folyamatot.²⁵³ *Mivel a 9 tanár áthelyezését nem ő kezdeményezte, ám a történetek számára is váratlan fordulatától csak nagyon kevésbé határolhatta el magát, sőt, utóbb ki is kellett állnia a nélküle hozott döntés mellett, kényes, már-már lehetetlen helyzetbe került.*²⁵⁴ S amikor ennek felismerését/elítélését olvasta ki a szakmailag nagy tekintélyű Koltai István (potenciális riválisa) reakcióiból is,²⁵⁵ nem volt ereje ahhoz, hogy — az ugyanazon folyamat révén méltatlan támadások kereszttüzebe került — kollégája védelmére siessen: hagyta, hogy a tanár urat hozzá nem mérhető kollégái vulgármarxista pedagógiai propaganda szinten leckéztessék. Az egységét — az elvárásoknak megfelelően — gyakran deklaráló, ám *valójában akkoriban mélyen megosztott tantestület kiszolgáltatóvá vált a rá nehezedő ideológiai-politikai nyomásnak, s csak az egyértelműen „túllicitáló” követeléseknek állt/állhatott ellen* (a kommunizmus és a negyedikesek, valamint az alsó tagozatos faliújság ügyében). Általában alkalmazkodni kényszerült, s —legalábbis *a hivatalos dokumentumok sugallata szerint— messzemenően megfelelt* (a gyakran irracionális, kitalálójuk szempontjából is diszfunkcionális) *követelményeknek.*²⁵⁶

S bár „a hivatalos szervek hajlamosak voltak arra, hogy a lehallgatott szemináriumok számával mérjenek és a hozzászólások tartalmát vegyék figyelembe a pedagógusok megítélése tekintetében, s így nem elemezték, hogy tulajdonképpen milyen mérvű átfómálódás történt a pedagógusok meggyőződésében, munkája tartalmában”²⁵⁷, mindazonáltal a céljaik realizálódását tükröző jelentések címzettjeit — ha figyelmesen olvasták e dokumentumokat — nyugtalaníthatta néhány mozzanat. Mindenekelőtt az, hogy bár a tantestület megbízhatatlannak ítélt tagjait (vagy többségüket) rövid úton elhelyezték a képzőből s helyükre világnézeti-politikai szempontból megbízható pedagógusokat helyeztek, az *ingadozók* még mindig jelentős hányadot (a pártonkívüliek negyedét) képviseltek a Vendel utcában. S ami talán még elgondolkodtatóbb lehetett a számukra: a párttitkár megjegyzése, mely szerint *az áthelyezések „ellenhatása erősebb volt, mint amit elérünk”*²⁵⁸.

Jelenlegi forrásainkból nem tudhatjuk (csak sejtethetjük), hogy mit is jelent ez, ahogy arról sem sok információval rendelkezünk, hogy mi s hogyan történt a Vendel utcában a jelentések számára érdektelen, ám bizonyára nemcsak „szürke” hétköznapiakban. Az *értékes és sokszínű nevelő- és kultúrmunka mellett valójában milyen légkör jellemezte az intézetet? Erről csak a volt képzősök, és tanáraik nyilatkozhatnának hitelt érdemlően.*²⁵⁹ Remélhetőleg meg is tesszik, s így idővel lehetőségünk lesz arra is, hogy a hivatalos források által megvilágított „színpad” mögé tekinthessünk, miként megkíséreljük ezt az alábbiakban, a budai képző esetében.

5. SZÍNEK, JÁTSZMÁK, SZÖVEGEK, EMLÉKEK — „DIAGNÓZISOK” A XII. KERÜLETI TANÍTÓKÉPZŐBEN

5. 1. A hivatalos arculat

Ahogy korábban már említettük, a tanítóképzőkben folyó brigádvizsgálatokkal párhuzamosan, azonos szempontok alapján — de segítők nélkül, egymagában, így hónapokon át — vizsgálta *Faragó László* tanfelügyelő a *Táncsics Mihály Gyakorló Tanítóképző Intézet*²⁶⁰ munkáját. Jelen volt a tanári testület *1956. február 1-jei* értekezletén is, ahol az éppen visszafejlesztésre ítélt intézménytípus²⁶¹ szűk igazgatói mozgásterének megfelelően, *Árpássy Gyula*²⁶² sem tehetett mást: meg kellett felelnie (vagy legalábbis úgy kellett tennie, mintha megfelelné) az egyre keményebb megfogalmazásban ismételtetett, sulykolt elvárásoknak.²⁶³ „A világnézetű nevelés” kérdésével foglalkozva hangoztatta, hogy *„munkánk csak akkor lehet eredményes e téren, ha magunk biztos világnézetű alapon állunk. Világnézetünk fejlesztését szolgálják a továbbképzés formái, különösen a párt szervezte ideológiai oktatás. Visszautasította a testületben elhangzott véleményt, amely szerint a tanárok olyan fokon állnak, hogy szinte már nincs is szükségük ideológiai oktatásra.*²⁶⁴ A tanulók világnézetű nevelésével kapcsolatban *kiemelte, hogy ... foglalkozásaink során meg kell értetnünk a kommunista erkölcs lényegét, tartalmát, s rá kell vezetnünk őket az ebből eredő feladatokra.* Részletesen foglalkozott a klerikális hatás kérdésével és... elutasította azt az álláspontot, mely szerint a tanítóképzőbe járó növendékeknél a klerikális hatás nem érvényesül. ... *Felhívta a kartársak figyelmét a szülőkkel való foglalkozás fontosságára, a szülők világnézetűnek megismerésére és világnézetűk alakítására.* Hogy általános iskolai tanulóinknál még érvényesül a klerikális hatás, azt konkrét eset ismertetésével is bizonyította. Politikai-erkölcsi nevelés feladatai közül kiemelte a párt iránti hűség, bizalom felkeltesének fontosságát, s megállapította, hogy ezen a téren eredményes munkát végeznek a kartársak... A hazafias nevelés széles lehetőségeinek szemléltetésére egy alsó tagozati nyelvtanórát elemzett... s hangoztatta, hogyan lehet szemléltető kirándulásokkal... megalapozni a későbbi materialista világnézetet.”²⁶⁵ Ezt követően *Árpássy Gyula* helyettesét, a „tanulmányi vezetőt” kérte „beszámolója megtartására”.

*Szathmáry Lajos*²⁶⁶ többértelmű megfogalmazásokkal tüzdelt beszámolóját azal kezdte, hogy *„a dialektikus materialista világnézet hangsúlyozza magáról, hogy tudományos világnézet. Ez azt jelenti, hogy megalapozását nem a tudat alatti pszichológiai régiókban, s nem is a tanulók érzelmi világában kell elsősorban végezniünk, hanem az ismeretanyaguk megfelelő rendezésével az értelem síkján.*²⁶⁷ Ha a világnézet valóban a valóság végső összefüggéseinek a látását jelenti, akkor ez... csakis a valóság helyes ismeretére épülhet. Miután az ismeretek nyújtásának

klasszikus helye az iskola keretén belül a tanítási óra, természetes, hogy a világnézet alakítása is elsősorban a tanórán, annak ismeretnyújtó és értelmi képességeket fejlesztő munkájában folyik. Ilyenformán *az oktatás és annak módja kell, hogy egy jó iskola központi problémája legyen. Az úgynevezett érzelmi hangolást is magának a tárgynak, a tárgyban megismert valóságnak kell elvégeznie.* Ha a hangolást csak mi végezzük, úgy a gyermek nem annyira a tárgyhoz, mint inkább hozzánk viszonyul, és érzelmei ezt a viszonyt tükrözik. A jó tanár mindig a tárgy érdekességeire mutat, mert tudja, hogy világnézetet a tárgy alakít, ugyanakkor igyekszik elrejtőzni a tárgya mögé, hogy a növendék a tárgyhoz kapcsolódjék, ne hozzá. ... Mindez nem jelenti azt, hogy a tanulók magatartásának alakításában nincs igen jelentős szerepe a nevelő személyiségének. Sőt... a gyermek erkölcsi magatartásának helyes alakulása... jelentős mértékben éppen a nevelőhöz való személyes viszonyulásától függ. Ugyanakkor azonban világnézetének fejlődése a valóság ismeretének függvénye” — hangsúlyozta a tanár úr, az iskola idejét, energiáját az oktatástól elvonó, manipulációs célzatú, mozgósításokra s az ország valós helyzetét, problémáit egy „jelkesítő jövő” perspektívájából a felismerhetetlenségig átrajzoló eljárásra utalva.

Szathmáry Lajos

Majd „a dialektika törvényeinek érvényesítését” elemezte a különböző általa látott foglalkozásokon. ... A történelemórák kapcsán kiemelte: azt hogy „a fejlődést... a változásokat a dolgok belső ellentmondásai ... hozzák létre... nagyon világosan demonstrálják tanáraink. *Hogy a népi demokrácia diktatúra is, meg szabadság is együtt, s ez a belső feszültség a motorja a szocialista fejlődésnek; s hogy az egész-ségben együtt van a növekedés és az elhalás együtt, s ez a körülmény viszi előre az életet* — tanáraink briliáns didaktikával demonstrálják.” Referátuma végén a világnézetű nevelés általa reálisnak ítélt célját ajánlotta kollégái és a tanfelügyelő figyelmébe Szathmáry Lajos: „*Mi itt alapokat vetünk, a világnézet kibontakozni nem az iskolában fog, itt nem is várhatjuk, hogy tanítványaink kész világnézettel*

hagyják el érettségijükkel a tantermeinket... Korukból kifolyóan mindig mást keresnek, egyéniségük jelentkezése folytán ellenkeznek, érdeklődésük központjában fejlődő biológiai önmaguk áll, nem pedig az elvont valóság... A mi munkánk évekig tartó munka... megítélni is csak akkor lehet majd, ha növendékeinkben az itt szerzett világnézeti alapokra szilárd meggyőződések, az élet kinti csatáiban meg-edzett életelvek épültek. Nem az a célunk, hogy tüneti kezeléssel és szólamok beemléztetésével azt a látszatot keltsük idő előtt, hogy növendékeinknek világnézetük van, hanem *azon dolgozunk, hogy növendékeink tudatában elhíntsük a helyes világnézeti tájékozódás alapelveit, amelyekből kellő érés után világnézetük lesz*”²⁶⁸ — szögezte le a tanulmányi vezető.²⁶⁹

Ellenőrző látogatása végeztével *Faragó László* tanfelügyelő²⁷⁰ lényegében elégedettnek mutatkozott. A február 20-i értekezlet jegyzőkönyvének tanúsága szerint „*az iskola, mint nevelőkörnyezet, eredményesen segítheti elő a világnézeti, politikai nevelést.* Látogatásom során megállapítottam, hogy az iskolának a tisztasága, rendje, dekorációja kedvezően hat az ifjúság nevelésére. ... A dekorációban érvényesül a haladó hagyományok ápolása. Az iskola névadójának, Tánacsics Mihálynak az igazgatói iroda előtti falon, valamint az iskola dísztermében elhelyezett művészi portréja... emlékezteti a fiatalokat... a haladó pedagógusra, a XIX. század politikai harcosára. Az osztályokban mindenütt megtaláljuk Népköztársaságunk címerét, egy-egy jelmondatot, amely a tanítóképzőben alkotmányunk egy-egy részletére, az általános iskolában a pajtás-, ill. úttörőtörvényekre emlékezteti a tanulókat. Nem általános a faliújságok szervezése. Az alsó tagozat több osztályában találtam faliújságot, s láttam a Gárdonyi Géza úttörőcsapat faliújságját, valamint egy-két tanítóképzős faliújságot. Véleményem az, hogy ezek a faliújságok általában nem elégitik ki azt a célt, amelynek érdekében azokat létesítették. Az úttörőcsapat faliújságja tartalmában jól mozgósít a tanítás újrakezdése alkalmával írott cikkeivel. Sajnos olyan magasan helyezték el az iskola folyosóján, hogy azt a tanulók általában nehezen olvashatják. ... Fel kell azonban arra figyelmem, hogy a múlt haladó értékeinek bemutatásán túlmenően az iskola dekorációjában nem érvényesül eléggé a felszabadulás óta eltelt évek eredményeinek megfelelő bemutatása. Ebből a szempontból jó az a falfestmény, amely a lépcsőház falát díszíti, s emlékezteti a növendékeket arra, hogy ők e szocializmust építő országunkban élnek. Azonban ezzel ne elégedjünk meg, ezen a területen is tovább kell mennünk” — figyelmeztetett a tanfelügyelő,²⁷¹ majd a megadott szempontok alapján részletesen elemezte a meglátogatott órákon tapasztaltakat.

*Bihari János*²⁷² Petőfiről tartott óráját a növendékek gondolkodtatása, munkáltatása szempontjából „mesterinek” találta. *Bódi Ferencét*²⁷³ az 1929–1933-as gazdasági válság magyarországi hatásáról az előadásmód, a „tanulók bevonása” s az összefüggések feltárása szempontjából egyaránt „nagyszerűnek” nevezte. *Poór Sándor*²⁷⁴ „eredményesnek” talált órájából azt emelte ki, hogy Babits költői fejlődését vizsgálva „helyesen mutatta ki műveiben a haladó elemet”. Azt, hogy félt

is, kívánta is forradalmat, s ki merte mondani a szót: béke — „pedig ez merész kiállítás volt akkoriban az imperialisták ellen”. Mások, különösen a fiatalok óráival kapcsolatban tett kritikai megjegyzéseket, de ezek nemigen haladták meg a tanfelügyelőtől elvárható iránymutatás szintjét. Úgyhogy tapasztalatait összegezve megállapította: „*a tanítási órákon a világnézeti, politikai nevelés több értékét, eredményét láttam. Ez azt igazolja, hogy a nevelőtestület törekszik a világnézeti, politikai nevelés eredményes megvalósítására.*”

Bihari János

Az osztályfőnöki órák színvonalát viszont nem találta kielégítőnek. Göndöcs László²⁷⁵ III. B osztályban tartott „politikai információs óráján”²⁷⁶ „Kaganovics elvtárs beszédét, a genfi értekezletet és Kovács István elvtárs beszédét” kellett volna megtárgyalni.²⁷⁷ „Az osztályfőnök kitűnően felkészült. Annak a három tanulónak is tartalmas volt a beszámolója, akik erre már az előző órán kijelölést nyertek. A beszámolók elhangzottak. Az első után az osztályfőnök megpróbálta az elhangzottakat megbeszélni. Meglepő volt az a passzivitás, amellyel az osztályfőnöknek szembe kellett állnia. Nem volt nehéz megállapítani, hogy a tanulók nem készültek fel az órára, s így már eleve nem lehetett szó arról, hogy vita alakuljon ki, politikai ismeretek birtokába jussanak... s hogy megvizsgálják azt, mi a kapcsolatuk a megismert tényeknek és ezek mit jelentenek az ő életükben... Részben a tanulók passzivitása miatt nem volt mozgósító ez az óra” — állapította meg rosszállóan Faragó László, hozzátéve, hogy az órán „soknak mutatkozott a három téma”. A II. osztályban is „csak ismeretnyújtás folyt mozgósítás helyett”, az általános iskola V. osztályában pedig a Lenin halála évfordulójának szentelt 27 perces tanári megemlékezés²⁷⁸ nem vette figyelembe a tanulók életkorát.

A szűk mozgástérrel rendelkező s az írásos jegyzőkönyvek révén (is) folyamatosan ellenőrzött tanfelügyelő akkoriban természetesen nem volt abban a helyzetben, hogy tovább mehessen az életkori sajátosságokból adódó következtetések le-

vonásában. Esetleg odáig, hogy felvesse: vajon helyes-e, hogy az osztályfőnök és az osztály együttlétére, a kispubertás, pubertás vagy éppen ifjúkorba lépő tanulók problémáinak, az osztály ügyeinek megbeszélésére kitűnően felhasználható heti egy órák háromnegyed részét politikai információs témákra kell fordítani? Létezik-e egyáltalán olyan módszer, melynek révén a 11 éves lányok számára Lenin halálának évfordulója, vagy 15-16 éves fiúk számára az életviláguktól, problémáiktól távol álló világpolitikai események vagy az írói „lincs” aktíva vádbeszéde²⁷⁹ mozgósító erejű lehet?

Ezért nem tehetett mást, mint a megadott alapelvek figyelembevételével előírta, hogy a második félévben „tovább kell javítani e téren a munkát. *Növelni kell a politikai információs órák színvonalát és így határfokát.*” A külpolitikai kérdések mellett „nagyobb figyelmet kell fordítanunk a belpolitikai kérdések megbeszélésére. Nálunk, nevelőképző iskolában ezek sorában igen fontos a kultúrpolitikai problémák megvitatása. A legjelentősebb eseményeket állítsuk az óra középpontjába! ... Rendkívül fontos, hogy a IV. éveseket még időben felkészítsük a falusi osztályharcra. Meg kellene velük feltétlenül beszélnünk termelőszövetkezeteink helyzetét, problémáit, az ebből adódó pedagógusi feladatokat, a falusi DISZ-munka részleteit, a klerikális reakció elleni harcot a faluban, ebben való helytállásukat.” Javaslatot tett az ilyen információs órák előkészítésének mikéntjére, vázlataiknak a faliújságokra való kifüggesztésére, a tanulók számára egy külön ennek szentelt munkafüzet rendszeresítésére s végül arra, hogy bár ezek az órák is számonkérő jellegűek, mégse legyen tanítási óra jellegűk, hanem inkább szemináriumszerűen beszéljenek meg egy-egy problémát, az életkori sajátosságoknak megfelelően.

Bírálatára Bihari János reagált először, természetesen a játékszabályokhoz alkalmazkodva. Az akkoriban zajlott fontos külpolitikai eseményekkel magyarázta az ilyen témák túlsúlyát. (Azt nem mondhatta, hogy minél távolabbi, a tanulók számára közömbös kérdésekkel próbálták „letudni” a rendkívül problematikus központi utasítások „végrehajtását”, hiszen ez kényszerítette őket a legkevésbé arra, hogy állást kelljen foglalniuk az 1955 márciusától kezdődött — részleges — visszarendeződéssel kapcsolatos kérdésekben.) A témák számával kapcsolatos bírálatra reagálva álnaivan, taktikusan megkérdezte: „mi ezeknek a megbeszéléseknek a célja? Egy kérdésben kell mély elemzést adnunk, s ezzel a tanulókat a politikai kérdések helyes vizsgálatába bevezetnünk, vagy minél átfogóbb ismertetésre kell törekednünk?”. Majd kifejtette: véleménye szerint „a feladat az volna, hogy a tényeket megvilágítsuk, ismertessük, felhívjuk rájuk a tanulók figyelmét. Segítsük őket abban, hogy felismerjék a lényegét.” A kiselőadás mint módszer pedig mellett, hogy elmélyülésre ösztönzi a felkészülőt, a leendő pedagógus számára is gyakorlati lehetőséget teremt mondandója összefogására, az önálló fellépésre. Ez ugyan korlátozza a többi tanuló aktivitását, de „problematikus, hogy áttérhetünk-e már most a kiselőadásról a vitára”.

A kollégája manővere által védett helyzetbe került *Göndöcs László* már nem kényszerült magyarázkodásra. „Csatlakozott” Bihari János kiselőadás melletti érveivel és a viták lehetőségével kapcsolatos kérdéseivel, s megjegyezte: „az osztály aktivitását viszonylag így sem tartja rossznak, ha nem is éri el az eszményi állapotot, mivel 10 önkéntes hozzászólás volt”.

Ezen a ponton kapcsolódott be a vitába *Árpássy Gyula* igazgató, leszögezve, hogy nincs alapvető ellentét a tanfelügyelő és a tanárok álláspontja között: az alsóbb osztályokban inkább ismeretközlésre, a felsőbbekben, egyre inkább, vitákra nyílik lehetőség, kiselőadásokkal, amely mellett meg kell követelni a többi tanuló felkészülését is, lehetőleg egy, de alaposan körbejárt témával.

A Pedagógiai Tudományos Intézet külső munkatársaként tevékenykedő, rendkívül jól informált Bihari tanár úr²⁸⁰ felvetésére *Faragó László* sem igen tehetett mást, mint elismerte: „joggal foglalkoztatja a kartársakat a politikai információs órák kérdése. A tanulmányi felügyelők közel egynapos vitája, a sajtó cikkei azt bizonyítják, hogy a pedagógiai közvéleményt rendkívül élénken foglalkoztatja a kérdés. Még nem jutottunk végleges megoldáshoz, de az eddigi gyakorlat lényegében bevált. Az általános utasítást különösen az osztályfőnöki órák terén kell megfelelően módosítani az iskola adottságai, életkora stb. szerint. Hangsúlyozza, hogy nem lát lényegbevágó különbséget saját álláspontja és a hozzászólóké között... Mindent összevetve: nem adja meg a témák számát, de elvünk legyen: inkább kevesebbet, de elmélyülten!” — visszakozott félig, a XX. századi történelem által alkalmazkodásra szoktatott pedagógusok helyett kartársi öntudattal reagáló, tekintélyes pedagógusokkal szembekerült tanfelügyelő. Magában talán már örült is, hogy a budai képző egyéb tevékenységét pozitívan, vagy csak a szerepétől elvárható kritikával értékelte:

„Tanulmányi téren az iskola munkája határozott fejlődést mutat. Fokozott figyelemmel kell a munkásszármazású tanulók helyzetével, tanulmányi problémáival foglalkozni. A világnézeti-politikai nevelés órán kívüli lehetőségeinek sorában tájékoztam a szakköri munkáról is. A népművelési szakosztály végzett munkája alapján és terveinek ismeretében azt kérem, hogy a *népművelési minisztérium által megküldött útmutató felhasználásával fokozottan állítsák előtérbe a politikai szempontokat a népművelők képzésében*, hogy e vonalon is egyre tudatosabban lássák a növendékek azt a fontos kultúrpolitikai feladatot, amit majd el kell végezniük.²⁸¹ ... Helyes, hogy a DISZ programjában központi helyet foglal el az iskolában folyó világnézeti-politikai nevelés támogatása. ... A csütörtöki napon rendezett előadások komoly segítséget nyújtanak a fiatalok politikai képzéséhez. Komoly színvonalat képviselt a DISZ rendezte november 7-i ünnepély, amely mondanivalójában, fegyelmében, összhatásában méltó volt a gyakorló tanítóképzőhöz és általános iskolájához. Helyes az, hogy kulturális téren is megvan a fiatalok programja. Gondolok itt a Kilián György emlékversenyben való részvételre, valamint a Bartók Béla népdaléneklési versenyre. A nyert tájékoztatás alapján

eredményesnek ígérkezik a magyar–szovjet diákbarátsági hét is. Helyes az is, hogy az iskola belső rendjének, fegyelmének kialakításából a DISZ is kiveszi a részét” — rögzítette — a számára előírtaknak megfelelően — a Faragó László,²⁸² majd az iskolavezetés munkájának értékelésére tért át: „*az iskola igazgatója* sokat és eredményesen dolgozik az iskola oktató-nevelő munkájának egyre színvonala-sabbá tételéért. Figyelemreméltóak azok az eredmények, amelyeket az iskolafejlesztés terén elért. Óraelemzéseit széles körűek. Szakmai szempontokon kívül a politikai szempontok érvényesítésének vizsgálatára is kiterjednek. *Szathmáry Lajos* tanulmányi vezetői munkájával figyelemreméltó segítséget nyújt az iskola igazgatójának. Értékelései, összefoglaló jelentései igényesek.”²⁸³ „Befejezésül ki-domborítja, hogy hosszú látogatásának tapasztalata az, hogy a nevelőtestület ügy-szeretete töretlen, látja: jobbat akarunk. Lehetnek átmeneti nehézségek, de úgy vé-li, hogy ennek a törekvésnek lesznek eredményei. Lelkesítsenek eredményeink, hogy ott is előbbre jussunk, ahol még elmaradásunk tapasztalható. Ehhez kíván a testületnek erőt, kedvet, sikert.”²⁸⁴

Miután Árpássy igazgató az ilyenkor elvárt koreográfiának megfelelően „a tes-tület nevében megfogadta, hogy tanácsait követjük”, a látogatás, a maga rendje-módja szerint békében lezárult. *A tantestület meghatározó tagjainak szakmai-pedagógusi, emberi kvalitása, a köztük világnézeti, politikai, pedagógiai, esztéti-kai kérdésekben meglévő különbségek mellett (ma azt mondanánk: ellenére) is meglévő egymás iránti tiszteletük, szolidaritásuk, az ilyen rutin-helyzetekben vé-delmet biztosított számukra.*²⁸⁵ *Ezért nem kényszerültek túllícitálni a gyorsan vál-tozó központi elvárásokat, sőt mérsékelhették is azok káros hatását, anélkül, hogy ebbe a külső irányító szervek különösebben beleköthettek volna.* Az ország egyet-len gyakorló tanítóképzőjeként a budai képző ekkoriban is megőrizte — az Eötvös József által elképzelt „központi” „minta-tanítóképezde”²⁸⁶ — hagyományos tekintélyét, akkor is, ha politikai tekintetben csak éppen megfelelő szintet teljesített.²⁸⁷

5. 2. A hajdani növendékek emlékei

Ilyen — a köztudatban „az ötvenes évekkel” kapcsolatosan elterjedtől igencsak eltérő, árnyalt — képet kaptunk az évtizedek múltán visszaemlékező hajdani „prepákkal” készült interjúk során is.²⁸⁸

A budai képzőben 1958-ban végzett *Bábosik István* úgy emlékezett, hogy a „pedagógiát *Kiss Árpád,*²⁸⁹ *Buzás László* és *Tóth Béla*²⁹⁰ tanította, utóbbiak engem is. Ők szerettették meg velem a pedagógiát és pszichológiát. ... *Nagyon kellemes iskola volt, de kemény iskola. Nem volt érzelgős: ... a légköre inkább hivatalos jel-legű és szakmai beállítódású volt.* ... Erősen törekedett arra is, hogy országismere-tet biztosítson a hallgatóságnak, ezért minden tanévben többnapos kirándulást szervezett az ország különböző tájaira. ... Miután elvégeztük a négy évfolyamot, nemigen volt olyan igazán érdekes történelmi vagy földrajzi hely, ahol mi ne jár-

tunk volna. ... Az első külföldi utam is a tanítóképzőnek köszönhetem. ... Bejártuk teljes Erdélyt. ... »Mezőgazdaságtant« is tanultunk; volt egy gyakorlókertünk. Mindenkinek volt egy parcellája, amiért felelős volt, s amelyben minden növényről tudnia kellett mindent. ... *Ez egy munkára orientált intézmény volt. Semmi felelőtlenség nem volt a tevékenységében, semmi magamutogatás...* Meglehetősen politikamentes légkörben éltünk” — összegezte benyomásait az ELTE intézetigazgató egyetemi tanára.²⁹¹

Az időközben ugyancsak tanszékvezető professzorrá, főigazgatóvá lett *Kozma Tamás* az intézmény szellemiségét jellemezve megjegyezte, hogy „káderállományt neveltek: *a tanító mint a falu lámpása*. Ezt nagyon okosan, szisztematikusan és határozottan csinálták, úgyhogy négy év alatt elég sok minden ragadt az emberre. ... A tanárok két részből verbuválódtak: *részben tanítóképzős tanárok voltak*, ilyen volt igazgatónk *Árpássy Gyula*, aki nagy név volt a tanítóképzőben. ... Hibátlan, végiggombolt fehér köpenyben járt, lassú léptekkel és a tekintetétől a fiatal suhancok megdermedtek. Nem bántott *Ő* soha senkit, még hangosan sem beszélt, de ez volt a hangulat. ... Minden csöngetéskor meg kellett merevedni és aztán be az osztályba. ... Ilyen volt *Tóth Béla* is, aki elsőként foglalkozott pszicholingvisztikával, ilyen volt *Völgyes Mihály*, aki a Soproni Evangélikus Tanítóképzőből került ki. »Vitéz« volt, ezért nagyon vigyázott arra, hogy mit mond, és mit csinál.²⁹² Ők voltak azok, akik arra tanítottak, hogy »a tanító ennyit tud, ezt nagyon tudja, a többi nem rá tartozik«. Ettől még nem lett volna különösen emelkedett iskola, különösen nekem nem. ... Ellenben volt a tanári karnak egy másik eleme is, ez nagyon jó volt, legalábbis ez volt az, ami engem megszólított: az egykori Lónyay utcai gimnázium tanárai. *Bihari János, Bódi Ferenc, Hajdú István,*²⁹³ *Szathmáry Lajos, Jablonkay Pál* és *Göndöcs László* magas gimnáziumi szintet képviseltek. Rám nagyon nagy hatással Bihari, Bódi és Szathmáry Lajos... voltak, valamennyien nagy református tanárok. Az egyháziasság, a vallásosság olyan tiltott terület volt, hogy még csak meg sem fordult senkinek a fejében, hogy erről akár beszéljen, akár felhozza. Semmi jelentősége nem volt. Egyetlen szempontból igen, hogy *nekem néhány tanár igen erős ösztönzést adott arra, amit kultúrprotestantizmusnak nevezhetnék*. Tehát a protestantizmus szerepe a magyar történelemben s a magyar történelem protestáns felfogása. Ez az ő számukra — irodalmár és történész számára — olyan természetes volt, hogy nem is volt más.²⁹⁴ Persze nem minden tanár volt protestáns, például *Árpássy Gyula* az érseki képzőből került oda. De ez annyira el volt fedve a korszak politikai retorikájával, hogy ez nem volt téma.²⁹⁵ ... *Ez az iskola nem tett bennünket hasonlóká, nem volt szó arról, hogy felzárkóztatott volna.* ... Az induláskori különbségeket megőrizte. Nem az volt, hogy mindenki ugyanazt akarta elérni, de nem sikerült; hanem mindenki elérte a magáét.²⁹⁶ Ez — mai értelemben — egy nagyon formális iskola volt. Szigorúan tanár úr, tanárnő volt a megszólítás — de nem volt tanár elvtárs.

Minket a vezetéknevünkön szólítottak meg, és ez meglehetősen formális légkört teremtett” — emlékezett Kozma Tamás.²⁹⁷

Sok tekintetben hasonlóan nyilatkozott a budai képző egykori légköréről a műszaki tanárrá lett *Lőrinczky István* is. „Tanáraink szinte megközelíthetetlenek voltak a számunkra. Régivágású úriemberekként a három lépés távolságot mindig megtartották, de soha nem bántak gorombán velünk. Keményen követeltek, amit mi akkor nemigen vettünk jó néven. ... Igyekeztek a klasszikus dolgokat és a józanságot belénk nevelni s távol tartani bennünket a napi politikai eseményektől. Leendő pedagógusokként *mértéktartóknak és higgadtnak kellett lennünk*. Az ápoltság fontosságát is gyakran hangsúlyozták, mert ez is hozzátartozik ahhoz, hogy egy tanító példaképpé válhasson. Természetesen volt olyan is, akinek hivatalból kellett azt az ideológiát szorgalmazni, de nem erőszakosan. Bódi Ferencről köztudott volt, hogy őt a hatalom is megfelelőnek tartotta,²⁹⁸ ... ennek ellenére ... *sohasem az egyik-, vagy másik párt szempontjából világitotta meg mondandóját*. Érdekfeszítően adta le az anyagot.”

Az utóbb történelem–pedagógia szakon is végzett *Kilincsné Tamás* szerencsésnek tartotta, hogy „olyan kiváló tanáraink voltak, amilyent kevés osztály mondhat magáénak”. A fentiekől eltérően „a képző légkörét családiásnak” találta. Úgy vélte, hogy „nem volt jellemző a politizálás. Tanáraink: Buzás László és Kiss Árpád — korántsem annak a rendszernek a szószólói voltak.”

Mócsai György is „a régi képző távortartó szellemiségében” látta „a világnézet-i nevelés” hiányának okát. „Elég idős tanáraink voltak, valahogy nem volt arra fölkészítés, hogy majd kint hogyan kell a politikával viselkedni.”

A tanítói szerepre, a pályakezdésre azonban alaposan felkészítettek. *Szabó Imre* számára emlékezetesek maradtak azok a szombat délutáni fakultatív foglalkozások, melyeken *Árpácssy Gyula* elmagyarázta, hogy „mit kell tennünk, amikor fél év múlva gyakorló tanítók leszünk valamelyik vidéki iskolában... Megtanultuk, hogy a leendő iskolaigazgatóknál miképp mutatkozzunk be, a tantestülettel és a gyerekekkel hogyan fogadtassuk el magunkat. Mi módon teremtsünk kapcsolatot a község párt-, állami, tömegszervezeti, gazdasági vezetőivel, de az orvossal, a gyógyszerésszel, a postamesterrel, a kultúrház, a könyvtár vezetőjével is, a felnőttekkel, a szülőkkel, a fiatalokkal. (Gondoljuk csak meg: 18-19 éves »tanítóbácsik« voltunk!) Felhívta figyelmünket, hogy tanulmányozzuk a település történetét, ismerjük meg lakóinak múltját és jelenét, tartsuk tiszteletben szokásait, ünnepeiket stb. Vegyünk részt minden eseményen, ahol az emberekkel találkozhatunk, hogy ismerjenek meg bennünket. ... Lelkünkre kötötte, hogy menjünk ki a határba a tavaszi és őszi munkák idején, érdeklődjünk arról, hogy hová mit vetnek, mit ültetnek, ill. milyen lett a termés ebből-abból. Mindezeket visszakérdezte azokon a konzultációkon, amelyeket a képesítővizsga előtti időben, a gyakorlóév alatt tartott, amikor többünket meg is látogatott” — írta memoárjában a Budai Képző Baráti Körének társelnöke.²⁹⁹

Az ilyen kurzusok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy — miként *Fromm Ágoston* emlékezett — „tanáraink szaktudását, emberségét elismertük”. „A viszony kölcsönös volt, nagyon megértő és segítőkész. Úgy érzem, hogy mintaszerű, demokratikus tanár–diák viszony alakult ki közöttünk. ... Árpássy Gyula elég rideg volt, de ugyanakkor emberséges is.³⁰⁰ Nagyszerű vezetői tulajdonságokkal rendelkezett. *Szakmailag igen jól képzett tanári kart* tudott összeszedni... A világnézet az 50-es években meghatározott [hivatalosan előírt — D. P.] volt... Ugyanakkor ezek a tanárok *direkt világnézetit, politikai oktatást sohasem végeztek, teret engedtek a mi alakuló világnézetünknek. Korrektül adták elő szaktárgyaikat. ... Az iskola falain nemigen jött be a külvilág, legalábbis érezhetően*” — emlékezett évtizedek múltán az utóbb iskolaigazgatóvá lett matematika–fizika szakos tanár.

A szintén több tanári diplomát szerzett, aktív pályáját a TANOSZ vezetőjeként, főiskolai docensként záró *Karlovitcz János* úgy véli, hogy tanáraink az „1953–1956 közötti nehéz időkben is nyíltak és »hozzáférhetőek« voltak”. Osztályfőnöke, *Bihari János* például, egy családlátogatás alkalmával Törökbálinton, „egészen leplezetlenül beszélgetett édesapámmal, aki a helyi postamester volt. Kijelentette, hogy ha akármilyen más párt indulhatna a kommunisták mellett, akár a »hottentotta párt« is, biztosan győzne Magyarországon, ahol unják már a kommunistákat. Kiállt a keresztény (református) hit és erkölcs mellett (szüleim mélyen vallásos emberek voltak, örömmel hallgatták). Mindezeket előttem mondtá, nem küldtek ki” — emlékezett a kolléga, megemlítve, hogy osztályfőnökük irányításával önképzőkört is szerveztek. Önfeljesztésük tereként emlékezett *Szathmáry Lajos* „élvezetes” logikaóráira: „Felült a padra, szókratészi módszerrel faggatott minket, kihozta belőlünk a logikát. Sokat köszönhetiünk neki önálló gondolkodásunk kialakulásában.”³⁰¹

„*Büszkék voltunk csaknem minden tanárunkra, és rajongva szerettük őket, pedig sok mindent csak utólag tudhattunk meg róluk*” — írta 2005-ben megjelent memoárjában *Kálmán Attila*, majd hozzátette: „*Szathmáry tanár úr* (»Bitter«) például lenyűgözött mindnyájunkat hatalmas műveltségével. Könyv nélkül, több nyelven idézte a klasszikusokat, szinte bármilyen témában, bármit lehetett kérdezni tőle, s mindenkor úgy válaszolt nekünk, mintha a kollégái lettünk volna. Azt azonban sohasem említette, hogy ő az a Szilágyi tanár úr, akit Németh László nagyra értékelt az *Égető Eszter* című regényében, a tehetséges tanyai diákok kollégiumának, a Cseresnyésnek megszervezéséért. Azt is csak az érettségi előtti hetekben (1956 tavaszán) tudtuk meg, hogy *Kapi-Králik Jenő* nem csak kiváló zongoraművész és karnagy, hanem orgonaművész is, s nem csupán mások műveit tudja bemutatni, hanem csodálatosan szép saját szerzeményei is vannak (zömében egyházi művek)³⁰², akárcsak »zongoratanár« kollégájának, *Peskó Zoltánnak*.³⁰³ Az ötvenes évek derekán az Oparin-elméletet az »élet keletkezéséről« dogmaként tanították... *Jablonkay tanár úr*³⁰⁴ elment a Magyar Tudományos Akadémiára, és meghallgatta a szovjet akadémikus előadását. Utána örömmel újságolta, hogy

Oparin valódi tudós. Sokkal óvatosabban fogalmaz, mint »követői«. Maga is látja, hogy hol vannak elméletében a bizonyítatlan állítások, hatalmas ugrások. Ma ez természetes, akkor bátor tettek számított. Ahogy most leírom a neveket, rengeteg emlékem bukkan föl. Arra, mit tanítottak (ötven év után), már nem nagyon emlékszem, de a *habitusuk, egy-egy mozdulatuk, jellegzetes hanghordozásuk, feleltetési módszerekük, intelmük, bátorságuk, jellemük felejthetetlen*” — írta az országosan ismert matematikatanár, gimnáziumi igazgató (egykori államtitkár).³⁰⁵

Ahogy erre az utolsó megszólaló is utalt, az azóta eltelt hosszú idő, a „kollektív emlékezet” sajátosságai³⁰⁶ s az „oral history” forrásértékével kapcsolatos viták, figyelmeztetések ismeretében³⁰⁷ aligha megkerülhető a kérdés: van-e valamilyen, a visszaemlékezéseknél talán valamivel megbízhatóbb — legalább közvetett — bizonyítékunk arra, hogy *a budai képző az „ötvenes években” egyszerre nyújtotta a tanítói létehez elengedhetetlen professzionális ismereteket s a társadalmi létezéshez, boldoguláshoz szükséges „hivatalos” ideológia, nyelvezet elsajátításának lehetőségét, anélkül, hogy erőszakosan megfosztani igyekezett volna növendékeit az önálló véleményalkotás lehetőségétől?*

5. 3. A görbe tükör láttató ereje

Több ilyen forrásunk is akad. Tekintettel a terjedelmi korlátokra, itt csak a „tanulmányi vezető”, *Szathmáry Lajos négy írására hivatkozhatunk*. Korábban már idézett, *1956. február 1-jei „beszámolójára”, melyben a népi demokrácia jellegére (elhalásának lehetőségére?) tett kétértelmű megjegyzése után, a világnézeti kérdések kapcsán is félreérthetetlenül hitet tett a tanulók döntési szabadságának biztosítása mellett*, ügyesen indokolva az intenzív, manipulatív érzelmi befolyásolás mellőzését...

Továbbá egy látszólag „komolytalan”, ám lényegét tekintve „véresen komoly”, metszően ironikus írására, melyet *1956. február 25-én farsangi „iskolabírálatként”* írt a budai képző állapotáról, s amelyben „Dr. Dummer Ágoston³⁰⁸ tankerületi királyi főigazgatóként” — „a VKM 1 999 999/1913. IV. számú rendelete alapján”, valójában a felügyeleti látogatások aktuális szempontrendszerére szerint — értékelte az intézet munkáját:³⁰⁹

„Az iskola épülete ma már szinte minden szempontból megfelel az 1900-as évek század eleji követelményeinek. Minden feltétlen szükséges célra rendelkezésre áll a megfelelő helyiség. *Van hely bőven az alsóbb iskolafajú osztályok számára, s nem szorul ki teljesen a tanítóképző intézet sem*³¹⁰... Csak helyeselni tudom a nagyságos Igazgató Úr bölcs előrelátását, amellyel az iskola botanikus parkjában pénzt, fáradságot és a tanulók ruháját nem kímélve felépítette a Dél-szaki Pálmaházat, amely már a mai állapotában is hasznosan szolgálja Peskó tanár úr³¹¹ biológiai elgondolását. Így a kóbor kutyák és macskák nem kénytelenek nyilvánosan és a közerkölcsöt, főként pedig a zsenge tanulóifjúság szemérmét

sértve végezni legvitálisabb szükségleteiket. Az én véleményem azonban az, hogy ez az állatvédelmi hely ideiglenesen iskolai célokat is szolgálhatna, amennyiben télvíz idején *ott lehetne tartani az immár hetenként kettőre emelkedett számú konferenciákat*. A légköri viszonyok feltétlenül józanító hatással volnának a forrófejűekre, egyben világossá tennék a tekintetes tanári és tanítói kar előtt a helyben topogás haszontalanságát.

Áttérve most már *a testület személyi ügyeire*, meg kell állapítanom, hogy az együttes összetétele általában megfelel az 1883-as középiskolai törvény *gimnáziumi* követelményeinek. A tanárok többsége ugyanis gimnáziumi képesítésű, s így a tanítónevelés speciális feladatainak végrehajtására elsősorban alkalmasak. Rátermettségüket igazolja *hivatásra nevelésük* sikere is. Hiszen az annak idején 70-es létszámmal induló első tanítóképző intézeti osztályból még mindig maradt 30 érettségijelölt.³¹² Ezek közül azok, akik katonának, pékinasnak, váltóőrnek stb. el nem pályáznak, még mindig vannak négyen olyanok, akiknek előmenetele elégséges ahhoz, hogy valóban a nemzet nevelői legyenek, ha a javítóvizsgákon sikerül átvergődniük...

Ami *az iskola fegyelmi állapotát* illeti, e téren úgy látom, az iskolavezetés híven követi az 1897-ben megjelent fegyelmi szabályzatot, mely a Monarchia összes iskoláira vonatkozott, Galíciától Hercegovináig. A folyosókon némaság honol. A tanulók mint hangtalan árnyak lengenek a szünetek folyamán az osztály- és a végajtók között. Minden folyosósarkon ott áll a tanárelenőr, aki a tanulóellenőrt ellenőrzi, a lépcsőkön vércseszemekkel cikáznak a napos tanárok, akik a tanárelenőröket ellenőrzik,³¹³ s végül: határozott erkölcsi súllyal, koturnusban vonul végig ellenőrző útján Dr. Bihari János kollégánk, aki a feje ennek az egész ellenőrzési hierarchiának.³¹⁴ Így remélhető, hogy *a felforgató eszmékben már-már felbukkanó ún. tudatos fegyelem helyett a sokkal kézzelfoghatóbb, az úgynevezett marokban-tartó fegyelem közelesen százszázalékossá válik iskolánkban*.³¹⁵ Ha még ehhez hozzávesszük azt, hogy a folyosókon néha-néha meglepetésszerű suviksz — köröm- és hajvizsgálat is történik, bizton hisszük, iskolánkban is lesz olyan fegyelem, mint a Mária Terézia Laktanyában.³¹⁶

Miután tehát az erkölcsi nevelés fegyelmezéstechnikai része a fenti módon biztosítást nyert, szólanom kell *az erkölcsi nevelés szellemi oldalairól* is. Ezen a vonalon már kevésbé kedvező az iskola képe.³¹⁷ *Utasításaink a keresztény-nemzeti eszmének a hangsúlyozását írják elő nevelőink részére*. Tekintettel arra a liberális felfogásra, melyről személyem közismert, nem kívánok beavatkozni a Hölgyek és Urak személyes vallási meggyőződésébe. Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy hivatali minőségükben jobb példával kell előljárniuk.³¹⁸ Azt nem követelhetem meg, hogy pl. Bots Dénesné kartársnő naponta elvégezze a szentáldozás malasztos kötelességével járó ceremóniákat, annyit azonban ő is megtehetne a jó példa kedvéért, hogy a fülbegyónás szentségével él a földszinti gyóntatószobában.³¹⁹ Nagyon helyesen teszi a tekintetes Szilágyi Sándor³²⁰ tanító úr, ha körülnéz a kör-

nyék templomaiban, nem hiányzik-e valamelyik növendéke a szentmiséről. Nagyon meghatónak tartom Vadászy Béláné... tanárnőnek³²¹ azt a kedves elgondolását, hogy vasárnap reggelenként a nevelőtestület tagjai kézen fogva vezessék a kisgyermeket a szentmisére.³²² Van azonban egy nagyon komolyan veendő észrevételem is. A közelmúltban Bódi Ferenc tanár úr... állítólag azt a kijelentést tette, hogy kénköves büzt érez, ha reverendát lát. Az effajta kijelentések alkalmasak arra, hogy megingassák a tévetegebb lelkű kartársak valláserkölcsi nézeteit. ... Legyenek tehát éberek, Hölgyeim és Uraim, mert az ördög nem alszik.

A *valláserkölcsei nevelés* hatékonyságának fokozása érdekében tanácsolni szeretném a következő hitbuzgalmi eszközök felhasználását.³²³ A biológia igen tisztelt tanárai az eddiginél gyakrabban szemléltessék a keresztes pókot és a keresztes viperát. A történészek minden órán hivatkozzanak a keresztes háborúkra, a matematikatanárok a törtek osztásával kapcsolatban előszeretettel használják a keresztszorzás kifejezést. ... Az énektanárok minden óra végén énekeltessek az ifjúsággal a »kiállok a keresztútra« kezdetű, igazán szép és nem kotkodályos népdalt. (A leányosztályoknál esetleg el lehet tekinteni a daltól.) A kézimunkaórákon többet kell a keresztöltésekkel foglalkozni. A konferenciákon is kívánatos volna a férfiaknak keresztszert tett kezekkel, a hölgyeknek pedig keresztszert tett lábakkal ülniük. Felhasználom az alkalmat, hogy figyelmeztessem Bódi Ferenc tanár urat, miszerint nem szolgálta a valláserkölcsei nevelés célját az a tanulók előtt végzett kézlegyintése, amelyet a »szentölt víz« említésével párhuzamosan tett, mert az igenis ér annyit, legalábbis is annyit ér, mint a füstölő. Én nagyon jól tudom, hogy Bódi Ferenc tanár úr az egyik eretnek szektához tartozik, s ez sok mindent megmagyaráz, de annyit neki is meg kell értenie, hogy minden liberalizmusunk mellett is *állami iskolában vagyunk, ahol a keresztény-nemzeti eszme a talpköve minden további nevelőmunkának*. Nem kívánok az ügyből fegyelmi vizsgálatot kerekíteni, de remélem, nevezett kartársunk belátja, hogy magatartásának bizonyos konzekvenciáit le kell vonnia.³²⁴

Ami a *hazafias nevelést* illeti, ezen a vonalon az iskola jól dolgozik.³²⁵ A hazafias nevelésről ez évben eddig 24 konferenciát tartottak, 1347 határozati ponttal. A tanárok — átlagszámításaim szerint — óránként 49,5-szer említik a Haza szent nevét. Ha e számot 50%-kal emelik, meg leszünk elégedve.³²⁶ Bihari János tanár úr egy alkalommal, amikor az önképzőkör ifjúsága előtt a Hazáról tartott előadást, hangorgánumának célszerű reszketetésével könnyeket csalt két szemembe. Az *ifjúság pedig olyannyira fellelkessedett a nemzeti eszmétől, hogy fütykösre akart kapni a komonisták* (Sic!) *ellen, nehogy a komonizmus eszméje elterjedjék, itt valami komonista sejtmag alakulhassék, s iskolánk nemzetfelforgató elemek tanyájává nyilvánuljék.*³²⁷

Nagyon helyesnek látom egyébként a hazafias nevelés szempontjából, hogy az *ifjúságot az iskola nem viszi komolyabb vidéki tanulmányutakra.*³²⁸ *Így legalább azok a gyönyörű fogalmak, amelyek szavaink nyomán az ifjúság képzeletében ki-*

*alakulnak, nem blamáztatnak a sokszor lapos valóság által, hanem mindig ideális magasságban fognak lengeni a tények néha suta szüleményei felett. Íme ez az idealizmusra nevelés igazán helyes és követésre méltó módszere. Viszont itt és most meg kell rónom Dr. Jablonkay Pál tanár urat, amiért még mindig kitart a helyszíni szemléltetés materialista felfogása mellett.*³²⁹ Ezzel persze abba a gyanúba keveredik, hogy az elméletnek kevés figyelmet szentel, tanítása túlságosan gyakorlati jellegűvé válik. Vigyázat, vigyázat! Ebben könnyen praktícizmust vélhet találni az, aki komolyan veszi az emelkedett idealizmusból fakadó didaktikát.

S ezzel, azt hiszem, át is térhetek *az iskolában folyó oktatómunka* taglalására. Engedjék meg, hogy a tanításnak tárgyi részével csak röviden foglalkozzam, hiszen ez, a tanítóképzőben nem is fontos. *A kartársak gondosan ügyelnek arra, hogy a dolgok kapcsolatainak leglényegét ne túlságosan bolygassák*, hiszen a problémák feletti tünődések és vitatkozások elvonnák az időt a kevésbé lényeges dolgok alaposabb betanulása elől. *Problémák felvetése különben is csak lazítja a tanulás fegyelmét. Bizalmatlanságot kelt a már megállapított és örökérvényűen leszögezett törvényszerűségek érvénye felől.*³³⁰ Gondoljunk csak például a közelmúltban lezajlott Galilei-perre, amely világosan megmutatta, mi a haszna annak, ha elfogadott és kényelmesen bejárt álláspontunkat egyes forrófejűek újra problematikussá próbálják tenni. Maradjunk csak mi tovább is annál a közkeletű elv-nél, hogy mégsem mozog a föld. Tehát kevés problémát, uraim, de annál több összefüggő szövegfelmondást.³³¹ Ha ezek a beemlézett szövegdarabok, ezek a kész gondolati sémák és gondolatpótlók megtöltik ifjúságunk fejét, kirekednek belőle a kételyek. Különben is az ördög képviselője volt az, aki azt állította, hogy a kételkedés a tudás alapja. De túl az elvi indokláson, a mindennapi gyakorlat is azt mutatja, hogy *a tanítónak elég, ha bizonyos gondolatsorok végső konklúzióival, a konklúziók lassan halványuló emlékeivel rendelkezik.*³³² Ennyivel már tekintélyt szerezhet magának mind a Polgári Dalegyletben,³³³ mind a Katolikus Nőegyletben, mind pedig a Református Kugliversenyek zsűrijében. Később már ezekre az ismeretrészletekre sincs szüksége, mert (s most kissé népszerűbben fejezem ki magam) a kántor lánya el lesz véve, a tankönyvi lecke pedig fel lesz adva. A többi magától megy.³³⁴

Az első pillanatra most úgy látszhat, mintha... fenti szavainkban fordított sorrendet követtünk volna, mintha a gyakorlati szükségből akartuk volna levezetni didaktikai elveinket, s ezzel egy lépésnyi engedményt tennénk a materialista gondolkodásmód földhözragadt elveinek.³³⁵ De nem, Hölgyeim és Uraim, ez csak látszat. A valóság az, hogy *szerintünk az elméletnek és a gyakorlatnak nemcsak hogy nem ez a helyes viszonya egymáshoz, hanem egyenesen az, hogy: semmi kö-zük sincs egymáshoz. Az élet tegeye kint, amit akar, alakuljon felséges, kegyelmes és a méltóságos uraink*³³⁶ *jótetszése szerint: az iskola, a mi zárt területünk, ma-radjon egy hermetikusan elzárt világ, amelyben az utcák és a fórumok zajától függetlenül, önmagáért műveljük a didaktikát.*³³⁷ ...

Szükségtelen az itt-ott már észrevehető erőszakos kísérlet arra, hogy *a nevelő mindenáron alkalmazkodjék a tanulók életkori sajátosságaihoz*. Ez túlságos modernkedés, amelytől óvnom kell az igen tisztelt testület tagjait. Ilyesféle jelenséget tapasztaltam az egyébként igen tisztelt Okruczki András tanár úr³³⁸ óráján, aki — sajnos — megengedi, hogy a gyermekek a testnevelési óra folyamán mozogjanak. Ekkora eltévelyedés, uraim és hölgyeim, szinte alig bocsátható meg manapság. Mint sajnálatos eltévelyedést említem meg, hogy Balsay Klára tanárnő³³⁹ magyar-óráján a gyermekek a János vitéz kalandját az óriás királlyal szépirodalmi olvasmányként és olyan izgalommal olvasták, hogy némelyikük még meg is moccant a padban, sőt egyesek fel is kuncogtak. Kérem, máskor vigyázzon a tanárnő arra, hogy itt nem irodalmi kávéházban, hanem tanteremben vagyunk, ahol nem irodalmat élvezünk, hanem tananyagot taglalunk, ahol a gyermekeknek nem az a dolguk, hogy élvezzenek, hanem az, hogy a szükséges táblai vázlatokat lemásolják.³⁴⁰ Kartársaim *ne feledjék, hogy az Ellen Key által a gyermek századának nevezett korszak hazánkban még meg sem kezdődött*.³⁴¹ Nálunk a felséges Vilmos Császárok porosz irányú Unterrichts-methode-jai vannak érvényben,³⁴² s *ügyelni fogunk, hogy sem az úgynevezett gyermektanulmányozás (Kinderkunde) hőbortja, sem pedig egyes képzelt komonisták pedagógiai ábrándjai lábra ne kapjanak*.³⁴³ Vigyázzanak, kérem: Nem a gyermeket kell tanulmányozni! A gyermek tanulmányozza azt, amit eléje adunk. *Ne a jövőről ábrándozzunk*, hanem minket emlegetsen majd a jövő úgy, mint akik helytálltunk és a testünkkel védtük a gátat, amikor az új és zavaros hullámok az eszmék partjait szaggatták...

A másik időszzerű didaktikai kérdés, amelynek megtárgyalása nem tűr halasztást: *az anyag elaszticitásának kérdése*. Ez a kérdés ennek az iskolának speciális kérdése. Éppen ezért helyes megoldása az intézet fennmaradásának feltétele. *A problémát azért foglaltam idegen műszóba, mert így homályosabb, tehát tudományosabb a színezete*, még a sznobok figyelmét is felkeltheti. ... Nos: az anyag elaszticitása a kérdés. Juló Hordenár, napjaink nagy haladó didaktikusa, lándzsát tört amellett az érv mellett, hogy nincs az a didaktikai egység, amely természeténél fogva, de meg az elv kedvéért is ne pontosan egy ötvenperces tanórába férne bele. Sőt már *az Úristen... is úgy teremtette a természetet és úgy intézte el előre az idők folyását, hogy a majdani szép budai tanítóképzőben pontosan ötvenperces adagokká legyen adagolható a természetből és a társadalomból kiszivattyúzható anyag*. Ilyenformán tehát a tanárnak becsengetéskor már az osztályban bent kell lennie, kicsengetéskor pedig éppen az ámennél kell tartania. Ámde az anyag néha renitenskedik (Vigyázat kérem, ez is az idők jele!), néha a tanulók értelmetlenségének ürügye alatt nem akar beleférni az ötven percbe. Az ilyen esetre azt ajánlják nagy didaktikusaink, hogy az anyag pliszírozásával és guvrírozásával³⁴⁴ operatív járjunk el. *Ha már valaminek törnie kell, az anyag legyen az, ne az elv*.³⁴⁵ Az anyag kibírja a nyomást (éppen ebben áll elaszticitása), az elv nem. Képzeljék el, Hölgyeim és Uraim, mi lenne, ha elveinkből engednénk! Mi lenne a tanítóképző

intézettel! Egyáltalában mi volna a létalapunk? Hölgyeim és Uraim, itt esszenciális és egzisztenciális kérdésről van szó, arról, hogy van-e értelme egész létünknek? Ó létbizonytalanság, ó egzisztencializmus. Ó Sartre!³⁴⁶

De az ellenkező eset is előfordulhat. Az anyag nem akarja igazolni szabályunkat. Az a veszély is fennáll néha, hogy mindenestül belefér negyven percbe is. Mit tesz ilyenkor az ember? Az elaszticitás elvére gondol, lassítja a menetet, a gyengébbeket szólítja, hogy nehezebben és lassabban jussanak el az általánosításhoz. Mond közben egy-egy anekdotát, énekeltet egy-egy szép hazafias dalt, s ha a csengő még mindig nem akar megszólalni, akkor célszerű egy meglepetésszerűen tervszerű köröm- és cipővizsgálatot tartani, végül — ha még mindig nem csengetnek — rá kell gyűjtani Petőfi örökszép dalára, hogy „Kislak áll a nagy Duna mentében”, amely koncentrálna egyben a hazafias érzés nevelésére is szolgál, s mire a negyedik versnél tartanak, biztosan csengetnek. Íme, így győzheti le a tanár a természet renitenskedő erőit, így sűrítetheti, ritkíthatja anyagát, s emelheti ragyogó magasra az ötvenperces norma örök eszméjét.

Akadnak persze még ebben az igen illusztris testületben is egyesek, akik megfigyeléseim szerint egy, sőt két perccel a becsengetés után a hátsó lépcsőn settenkednek osztályaik felé. Ezeknek egyike azzal mentegetőzött előttem, hogy ő nem csak hátul, hanem elől is tudja elasztikusan kezelni az anyagot. Ennek a cinizmus határán tévedező kartársnak... itt, nyilvánosan hozom tudomására, hogy az anyag elaszticitásának elvét éppen az 50 perc elvének megtartása érdekében léptettük életbe, nem pedig azért, hogy a személyi érdekekből későn órára settenkedők mentsék vele az irhájukat...

A munkára nevelés elvét jól szolgálja az iskola. Téglát hordtak a tanulók az iskolával szembeni sporttelep építkezéseihez. S hogy a sokirányú technikai készség elsajátításának elvét is szolgáljuk, ismét téglát hordattak a tanulókkal az iskolai botanikus kert pálmaházának alapjaihoz. A változatosság céljából ismét téglát hordtak a bedőlt kertfal kerítésének újraépítéséhez is. Az udvar hengerelt vörös salakját jégpályaépítés céljából célszerűen szétcsákányozták. Tavaly több osztálymegafont leszereltek. Az udvaron összehalmozott salakkupacokat nagy gondal szétterítették. Az udvar kerítésének vasrácsait dicséretre méltó erőfeszítéssel többször kiserelték a betonlappból. Egyes nagyobb arányú testnevelési eszközöket, amelyeket a gondos szaktanárok a szabad ég alatt tároltak, a kis napközisek szedték szét aprólékos, ún. finommunkával.

Az esztétikai nevelés képzőművészeti részét a szaktanárok végzik nagy buzgalommal. A falfestmények, rajzok és gravűrök³⁴⁷ főként Sárkány Lóránt³⁴⁸ művész-tanár kollégánk ízlését mutatják a formát és a kivitelezést illetően, s ez a tanár úr nemes formalizmusát dicséri. A homályos jelentőségű helyeken felfedezhető néhány tematikus vázlat remélhetőleg nem az ő irányítása alatt készült. A kapcsolatos versszövegek viszont mintha a költői képességeiben szépen bontakozó Lakits

kartárs verstechnikájára emlékeztetnének.³⁴⁹ Valóban eszményi szellemi kapcsolat tanár és tanítvány között! Ezt az Akadémia is premizálhatná.

Idő hiányában *összefoglalva* az elmondottakat, látogatásom végmegállapításait a következőkben szögezem le:

1. Az iskola épül és szépül. Ha a munkálatok így folynak tovább is, *az iskola 1970-re eléri azt az állapotot, amelyben, 1912-ben volt.*³⁵⁰

2. *A testület munkája jó közepes. Hibátlan, egészen kiváló tanárok a testületben nincsenek, de méltányosságból egyelőre áthelyezésre sem ajánlunk senkit.*³⁵¹

3. *A vezetőség jól működik. Az igazgató mindent megtesz, hogy az előírt formák minden vonalon megtartassanak.*³⁵² Helyetese eszmeileg jól képezi magát. Hivatali helyiségében óraszámra a kormánylapokat olvasgatja, s a tanári szoba hirdetőtáblájára időnként egy-egy hirdetést tűz. Egyébként titokzatos irodalmi tevékenységet is folytat, ami azonban remélhetőleg a keresztény és nemzeti erkölcs irányvonalával egybeesik... A tanáregyesületeknek a testületben működő igen tisztelt hölgy megbízottja szép karitatív munkát fejt ki *a tanári nyomorenyhító akciók* folyamatba tételével. Sajnos azonban, megvallott materializmusa miatt nem járulhatok hozzá ahhoz a szép igazgatói elgondoláshoz, hogy a kisleányok Szív-gárdájának ájtatos szívű főnöknőjévé neveztessek ki a főtisztelendő egyházi hatóságokkal. ...

Beszámolóom végére értem. Exegi monumentum aere perennius.³⁵³ Egy tapasztalt, öreg tanférfiú, *egy ferencjózsefi szilárdságú elvi alapon álló hivatali tekintély* higgadt bírálatát nyugodtan elfogadhatja a mélyen tisztelt tanári és tanítói testület. *Az ellentmondásokat és vitákat nem szeretjük, éppen ezért e beszámolóhoz nyílt hozzászólásokat nem kérünk. Hisszük, hogy szavainknak olyan erejük van, mint a vérbe injekciózott gyógyszernek. Hatása máris megindult, már nem tehetnek ellene semmit*” — írta a 20. század tekintélyelvű oktatásirányítását³⁵⁴ és a direkt politikai indoktrinalizáció sajátos szómágiáját parodizálva Szathmáry Lajos. Írását az SZKP XX. kongresszusának záróakkordjaival egy időben fejezte be, így nem tudhatott Ny. Sz. Hruscsov zárt ülésen elmondott, oly nagy hatást kiváltó beszédéről.³⁵⁵

E figyelemreméltó „diagnózis” sem a konkrét történelmi pillanatról, mint inkább az akkoriban a magyar értelmiség bizonyos köreiben, a budai képzőben tanító tanári karban is lappangó hangulatról s a tanítóképzés állapotáról tudósít, a maga nemében páratlanul. Különösen, ha „szinoptikusan” olvassuk — a „jobboldali elhajlás elleni küzdelem”, a „rendcsinálás” (ma már groteszknak tűnő, akkoriban azonban, legalábbis látszólag, mindenki által „igencsak komolyan vett”) dokumentumaival — a korábban idézett minisztériumi anyagokkal, tantestületi jegyzőkönyvekkel.

A hivatalos felszín borító „vörös drapéria” alá/mögé enged tekinteni ez a tantestületi, farsangi mulatságra szánt (s valószínűleg március 10-én be is mutatott³⁵⁶)

kitűnő írás, melyben szerzője — a maga látszólag könnyed eszközeivel — meszesemenően kiaknázta a kelet-közép-európai történelem éles fordulataiból, ideológiai „túlfűtöttségéből” adódó lehetőségeket. Az időpont (a vizsgálati nézőpont) néhány évtizedes eltolásával, a 20. század első felének magyar iskoláira többé-kevésbé jellemző atavisztikus, bornírt mozzanatok/módszerek kifigurázásával, a „tréfát nem ismerő humor”, a szatíra eszközeivel megdöbbenően mély, pontos látteleletét adja a budai képző s általában a tanítóképzők akkori állapotának. Kettős értelemben is: *plasztikusan megjeleníti a direkt indoktrinalizáció kísérletének (kísérleteinek?) világát, s ugyanakkor — iróniájával — csalhatatlanul jelzi, hogy Szathmáry Lajos és kollégái természetesen jól tudták: a király ezúttal is meztelen...*

5. 4. Felelő „diagnózisok” — sokszínű tantestület

Vajon feltételezhető-e egy tantestületről, amely — (a szerzőre nézve minden következmény nélkül) legalább farsangkor — jót mulatott³⁵⁷ e sajátos „tükör által homályosan” elé tárt „ferde képen”³⁵⁸ az, hogy a mindennapos oktató-nevelő munka során a hivatalos elvárások mechanikus végrehajtójaként viselkedett? A ránk maradt írott források és a visszaemlékezők tanúsága szerint aligha. Valószínűbb, hogy az emberi, politikai, világnézeti tekintetben sokszínű pedagógusok — miközben a rájuk nehezedő rendkívüli nyomás terhe alatt látszólag „megfeleltek” a velük szemben támasztott követelményeknek — valójában különféleféleképp viselkedtek. Öntudatos elkötelezettséggel vagy éppen tudatos „passzív rezisztenciával”; valódi énjük, mimikrirel álcázott habitusuk elkerülhetetlen nyilvánításával³⁵⁹ hatottak ugyancsak rendkívül sokféle növendékeikre.

Az iskola tehát akkoriban sem pusztán az „ideológiai államapparátus” részeként,³⁶⁰ az uralkodó szemlélet, nyelv, diskurzusformák terjesztőjeként,³⁶¹ a „szimbolikus értelmi világ” reprodukálójaként³⁶² funkcionált. Tevékenysége nem merült/merülhetett ki a számára előírt, deklarált célok megvalósításában — amennyiben maga is (a társadalom részeként) a szociális tanulás sajátos tereként, sajátos „informális iskolaként” szolgált.³⁶³ „Rejtett tanterve” pedig — ezúttal is, elkerülhetetlenül — igencsak „másról és másként szólt”, mint a hivatalos.³⁶⁴

Hannah Arendt szavait kissé megváltoztatva: „a totális uralom” akkor járt volna sikerrel, „ha meg [tudott volna] szakítani minden kommunikációs csatornát, a magánélet négy fala között zajló személyes kommunikációt éppúgy, mint a nyilvánosat, amelyet a demokráciában a szólás- és véleményszabadság garantál”.³⁶⁵ Márpedig erre maradéktalanul még a hivatalos szférához tartozó budai tanítóképzőben sem került sor. *Az intézmény minimális autonómiájának megőrzését, paradox módon, a hivatalos szempontokat közvetítő, azokat érvényesítő (ezáltal a gyakorló „mintaképezde” legitimitását, saját pozícióját őrző) igazgató, és az ezek korlátozására, minimalizálására, pedagógiai szempontú racionalizálására törek-*

vő tanulmányi vezető, valamint a jelentős tanáregyéniségek — időnként súlyos konfliktusokkal terhelt — összjátéka biztosította. Egy a — központi irányítás ellenőrzése alatt álló — formális iskolai nyilvánosságot kiegészítő, *informális pedagógiai műhelyről* s az elsősorban helyzet szülte konfliktusról tudósít Szathmáry Lajos „Az én módszerem” című³⁶⁶ írása:

„Lehet, hogy másként magyarázom hivatali feladatomat, mint ahogyan azt az előírások megszabják; mindenesetre én úgy gondoltam, amikor elvállaltam, hogy nekem olyan osztályfőnökfélének kell lennem egy magasabb szinten: az iskola nevelői karát kell mozgatnom, alakítanom, fejlődésben segítenem. Az igazgató intézze az iskola külső kapcsolatainak ügyeit, tárgyaljon az állammal, a tanáccsal, tartsa kezében az összes jog- és pénzügyi szálakat, építkezzék, képviseljen; én majd kezembe veszem a testületet, s ezen keresztül az ifjúságot. Az igazgató teremtsen meg a tanítás külső feltételeit, én majd a testülettel a belső, a nevelőmunkát végzem.

A dolgok azonban a gyakorlatban nem így alakultak. *Igazgatóm* tele munkakedvvel *mindent maga irányít az iskolában*, minden tényleges intézkedési jogot fenntart magának, *nekem csak az ő rendelkezéseinek végrehajtása jut...*

Tán jobb így. Marad időm olyan munkára, amit szeretek... Szeretek beszélgetni a kartársaimmal, helyesebben alkalmakat szerzek nekik arra, hogy valahol kibeszélhessék magukat. Egyéni és hivatali munkájukból folyó kérdéseiket sem a nagy, sem a kis értekezleteken nem vethetik fel. Az értekezleteken elveket és álláspontokat kell képviselniük és védeniük a hivatalos viták során. Igen, de hol alakulnak ki bennük ezek az elvek és álláspontok? Ott semmiképpen sem, mert a felmerülő gondolatok jegyzőkönyvbe (is) kerülnek. *Az én szobám az a hely, ahol a vélemények a beszélgetések kohójában felizzanak, megoldvadnak, ahol a kétségek felelősségre vonás veszélye nélkül szőnyegre vetődhetnek, ahol mintegy hangos gondolkodás keretében szalonképes formát ölt a gondolat, mielőtt a hivatalos fórumon hangot kap.* Fáradt emberek fecsegőhelye ez, ahol közben jön meg az étvágy: közben kívánczik elő a kimondatlanul csak belső háborgást okozó, alakatlan elégedetlenség, a teret nem kapott egyéni újításvágy, a letört ambíciók romjain síró személyi tragédia stb. Egyszóval: mégiscsak *műhellyé nemesedett az én kis szobám*, amelyben gondolatok, érzelmek, emberek alakulnak, nyernek kialakultabb tartalmat, amelyben tehát végül is pedagógiai jellegű munka folyik, felnöttek nevelkedése, nevelők nemesedése, s... egy iskolában ez sem jelentéktelen jelenség.

Nagyképű volnék, ha azt mondanám, hogy én nevelem a szobámban a kartársaimat. Nem nevelem őket, nem is tűrnék el beavatkozásomat, meg aztán nem is tudnám megoldani problémáikat; sokszor oly sokrétűek ezek, hogy át sem tudom fogni őket, nemhogy én találjam meg panácejukat.³⁶⁷ De úgy tapasztaltam, nem is ez a fontos. A fontos az, hogy a kartárs leülhessen, szembe valakivel, aki érdeklődik az ügye iránt, s elmondhassa, ami kikívánczik belőle. A legtöbbször ő ma-

ga találja meg a kérdés megoldását azzal, hogy hangosan végigbogozza a kérdés-csomót. Mire végigmondta mondókáját, kitergette a részleteket, maga is jobban belelátott a kérdés lényegébe, s akkor megkönnyebbülten búcsúzik, rázza a kezemet... Én nem gyógyítok, nevelek, tanácsolok, irányítok: a hozzám betérők maguk gyógyulnak, nevelkednek, látják meg további terveik helyes irányát.

Vajon mi az oka annak, hogy éppen hozzám térnek be az arra rászoruló? ... Talán azért, vagy helyesebben: biztosan azért, mert érzik azt, hogy szeretem őket; szeretném, ha problémáik megoldódnának. Ez a felénk áradó jóakarát, szeretet az, amely hozzám vonzza őket. A jó barátjuk vagyok, akire szükségük van, aki nélkül magánosok maradnának. Magánosan pedig kibírhatatlan az élet. Persze, van mindenkinek mindennapos barátja, férfi, nő, cimborá vagy más. De itt másról van szó, nem együtt barangolásról az élet labirintusaiban. Valami fixebb pontról, amelyben meg lehet tekinteni a megtett kanyarokat, le lehet szűrni a tanulságokat, ki lehet önteni a felgyült salakot s el lehet határozni magunkat új magatartási formákra. Nem kell a helynek szent helynek lennie, ahol valami *genius loci*³⁶⁸ hat, nem kell bele pap sem, aki old és köt, vagy orvos, aki kiengedi a gennyet a sebekből. *Csak egy állandó helyre van szükség,³⁶⁹ amely mindig nyitva van, s amelyben egy barát ül, akit érdekelnek társainak az ügyei.*

Bódy kartársam így határozta meg iskolai szerepemet: *tájékoztatási és ellenpropaganda-miniszter*. Azt hiszem, igen találó a meghatározás. Valóban: nem rendelkezem, nem érvényesítem semmiféle elgondolásomat; szóval hivatalos tevékenységemben nem magamat közvetítem, csak *tájékoztatom a... kartársakat az »egyszemélyű vezetés« irányító elgondolásai, kívánságai, rendelkezései felől, lojálisan, mint egy kiszolgáltatót rabszolga, ugyanakkor azonban szóbeli kommentárjaimmal, amelyekkel a rendelkezéseket közvetítem, esetleg szóhangsúlyaimmal, amelyekkel előadom azokat, végrehajtásuk módjával a legsikeresebb ellenpropagandát fejem ki ellenük*. Igen, de miért? Azért, mert rabszolga vagyok, akinek nincs erkölcsi, vagy csak így juthat felszínre az erkölcsi álláspontja.³⁷⁰ A mindjobban hatalmi tébolyba süllő, diktátori hatalmával fenyegetőző... a hatalmi apparátushoz közelálló »vezér«³⁷¹ ellenében csak ez az egy védekezési mód áll az ember rendelkezésére... csak láncait rázhatja” — írta, a kipontozott részekben súlyos jelzőkkel fűszerezve mondandóját Szathmáry Lajos.³⁷²

Keserű sorai megvilágítják, milyen nehéz volt egyszerre megfelelni az ellentmondást nem ismerő irányító szervek gyakran irracionális utasításainak, a gyerekek kéréseinek, a kartársiasság követelményeinek, s a reprezentatív nyilvánosság intézményében megőrizni a közvetlen emberi, pedagógiailag hatékony kommunikáció, interakciók lehetőségét. *Az akkori körülmények között a képzőben elérhető maximális program a többféle (az ideológiavezérelt hivatalos, a szakmai, az életvilágot tükröző mindennapi-emberi) logika, nyelvezet koegzisztenciájának fenntartása lehetett.*³⁷³ Ha „a hivatalos” kifelé érezhetően háttérbe szorult volna, a felsőbb szervek — a Vendel utcai képzőhöz hasonlóan — bizonyára itt is adminisztr-

ratív eszközökhöz nyúltak volna. Így Árpássy igazgató, kartársait és a növendékeket gyakran irritáló „merek” magatartásával,³⁷⁴ s azzal, hogy — a konfliktusok ellenére, már csak a gyakorló tanítóképző színvonala érdekében is — megvédte általa is nehezen kézben tartható, kreatív kollégáit (a saját pozíciójának megőrzése mellett), a képző érdekeit szolgálta.³⁷⁵ Időnként talán felesleges, formális eszközöket alkalmazott, de egészében kétségtelenül az intézmény legitimitását védte. Az 1945-ös igazolási eljárások során — igazságtalanul — nagyon „megégette” magát,³⁷⁶ s a kortársak szerint amúgy is zárkózott ember volt — Szathmáry Lajos ennek ellentéte. Ezzel együtt munkakapcsolatuk zökkenőmentes volt,³⁷⁷ bár általában/gyakran „két nyelven beszéltek”.

Átélhetően jeleníti meg ezt az 1956. augusztus 23-i, alakuló tanári értekezlet jegyzőkönyve:³⁷⁸

„Árpássy Gyula igazgató... megállapítja, hogy a kartársak az elmúlt tanévben nagy érdeklődéssel foglalkoztak a politikai és pártélet problémáival. Foglalkozik azokkal a nehézségekkel, amelyeket a személyi kultusz támasztott az iskolai munkában: ennek feltárása nyomán az ifjúság körében nemcsak pozitív, hanem káros jelenségek is észrevehetőek voltak, mint pl. a cinizmus. *Foglalkozik a személyi kultusz iskolai következményeivel:* ilyen volt a szó és tett különválása, a fejlődés bonyolult voltának elhallgatása, a hibák kendőzése. *Nem láttuk meg az ifjúság nehézségeit, s így erősödtek benne a negatív vonások: a kétely, a politikai közömbösség, anyagiasság* stb. Hangsúlyozza, hogy ezeknek a jelenségeknek a megszüntetése társadalmi életünk függvénye, de ezt kísérje nevelőmunkánk megjavítása. *Munkánkban támaszkodhatunk már ifjúságunk meglévő pozitív vonásaira:* azok a mélyreható változások, amelyek népünk évtizedes önfeláldozó harcának eredményeképp bekövetkeztek, gyökeresen átalakították ifjúságunk erkölcsi-politikai arculatát. A továbbiakban *foglalkozik a pedagógusok politikai arculatával, és megállapítja, hogy a személyi kultusz következtében mutatkozó bizalmatlanság megszűnőben van, s olyan mértékben fog teljesen helyreállni, amilyen mértékben eredményeket érünk el rendszerünk demokratizmusá, népünk jólétének és kultúrájának fejlesztése terén, amilyen mértékben biztosítani tudjuk a pedagógusok számára is az anyagi és erkölcsi megbecsülést.*

A kötelező középiskolai oktatás perspektívájából elemzi az előttiünk álló közoktatási feladatokat,³⁷⁹ és hangsúlyozza, hogy komolyan meg kell erősítenünk az általános iskolák tanulmányi és anyagi alapját. Hangsúlyozza a tantervi tervezőmunka perspektivikus jellegét, hogy egyeztessük a jelen szükségletek kielégítését a jövő feladataira való átmenet előkészítésével. ... Az általános iskolában az alapműveltséget kell biztosítani, a középiskolában pedig bátran kell támaszkodni az általános iskolára. *Az általános iskola közvetlen feladatai közül kiemeli az alapos tárgyi ismeretek nyújtását, s ennek feltételeként, a tanulási kedv felébresztését.* A tanulók passzivitásának okaival foglalkozva szovjet kísérletek eredményeire hivatkozik, és megállapítja, hogy *a passzivitás egyik fő oka a tanuló bizonytalansá-*

ga az alapvető ismeretekben, ami lehetetlenné teszi a továbbhaladásba való bekapcsolódást. Ezért ismételten kéri a kartársakat, alapos szemléltetéssel, világos magyarázattal biztosítsák az anyag megértését, és minden óra végén biztosítsanak kellő időt az anyag rögzítésére.

Hivatkozik ezután a [XX.] kongresszuson a nevelőmunka megjavításával kapcsolatban elhangzottakra,³⁸⁰ és figyelmeztet arra, hogy a tanulókat nemcsak jogaira, hanem kötelességeikre is meg kell tanítanunk. *Az iskolai munka nemcsak valamely megmerevedett, hagyományosan átszármasztott ismeretanyag továbbítása, hanem az adott iskola jellegének megfelelően kialakított nevelési cél, végső fokon a kommunista erkölcs kialakítása.* Az e célt szolgáló utasítások és útmutatók elkészültek, kéri, hogy a munkaközösségek alaposan foglalkozzanak velük...

A továbbiakban a *személyi kultusszal kapcsolatos hibák kijavításával foglalkozik a tanulmányi anyagban*: rámutat a személyiség és a tömegek történeti szerepére, annak helyes szemléletére; rámutat a két szélsőséges felfogás veszélyeire: sem egyes személyiségektől nem szabad függővé tennünk a történelmet, sem elszemélyteleníteni nem szabad. Kiemeli, hogy a történelemmel is, mint minden tárggyal, cselekvő embereket kell kialakítanunk; meg kell értetnünk a tanulókkal, hogy a mi korunkban a háborúk már nem elkerülhetetlenek; *fel kell ébreszteniünk a tanulók személyes felelősségérzetét országunk ügye és a világ minden dolga iránt.* Figyelmeztet arra, hogy tanításunkból ki kell küszöbölnünk minden *szimplifikálást*. Példákon mutatja be, hová vezetett pl. a kapitalista viszonyok dogmatikusan leegyszerűsített kezelése; biztosítanunk kell azt, hogy a tananyag mindenkor az objektív igazságot tartalmazza, tudományosan igazolt ismereteket adjon,³⁸¹ ha alacsonyabb szinten is, és ha az igazságnak csak a felfogható részét fejtjük is ki a megfelelő életkorban.

Munkaterveink és tanmeneteink összeállításával kapcsolatban kéri, vizsgáljuk meg, milyen durva szimplifikálások, vulgáris megállapítások szerepelnek a tanönyvekben, tananyagban, ezeket küszöböljük ki.³⁸² Érvényesíteniünk kell a marxista–leninista szellemű tudományos tárgyilagosságot; *vulgáris tagadás és dicsőítés helyett erőseknek kell lennünk a lényegben, a jelenségek konkrét elemzésében s az összefüggések tudományos feltárásában.* Ezzel elérhetjük azt, hogy fejlődik a tanulók önálló gondolkozása, s ezen az úton tudunk megfelelni az új követelményeknek, tudjuk tanulóinkból kiküszöbölni az ingadozás, bizonytalanság, kétely elemeit, s egyszerre ezzel neveljük őket az életre: ismereteik önálló, alkotó alkalmazására. Ezért összefoglalásképp leszögezi, hogy meg kell erősíteniünk a világnézeti nevelőmunkát. Különösen gondot kell fordítanunk a marxista–leninista világnézetet megalapozó, fejlesztő mozzanatok tervszerű, rendszeres, pedagógiaiilag átgondolt, a tapasztalatokat figyelembevevő biztosítására...³⁸³

Végül felkéri Szathmáry Lajos tanulmányi vezetőt, tartsa meg beszámolóját, amely főleg módszertani szempontból van hivatva kiegészíteni az általa elmondott elvi jellegű megállapításokat.

Szathmáry Lajos tanulmányi vezető: Tanévet kezdünk ismét. A tanév megindításának adminisztrációs és technikai gondjai mellett illő, és egyben jóleső, üdítő lesz néhány pedagógiai gondolatot is megpendítenünk... Először *a tanuló személyével foglalkozom, mert hiszen ő az, aki úgy, ahogyan van, adva van, akihez az anyagot tetszik, nem tetszik, hozzá kell szabni,*³⁸⁴ *akihez a nevelőnek meg kell találnia az utat, akihez a nevelőnek alakulnia kell, hogy a tanuló őt a beosztás tudomásulvételén túl és felül valóban el is fogadja nevelőjének.* Az elfogadni szót hangsúlyozom. Miért? Mert erre bennünket gyermeklélektani törvények kényszerítenek. Újítsuk csak fel neveléslélektani ismereteinket!

*A gyermek is, mint minden ember, autonóm lény, amely igényt tart a maga autonómiájára. Csak annak nyílik meg, akivel szemben bizalma van, viszont minden erőszakos közeledéssel szemben elzárkózik. Sőt minél erőszakosabban akarjuk magunkat rákényszeríteni, annál inkább ellenszegül. Mint a sün: gömb alakot vesz fel, és tüskéivel fordul kifelé. Ha pedig a nyomást nem bírja, úgy tesz, mintha engedne, szavaiban és viselkedésében hazug formákat vesz fel. Jelleme alattomosá züllik, esetleg föld alá vagy lelki emigrációba vonul... egyszerűen megközelíthetetlen marad. Talán tanul is, jól felfogott egzisztenciális érdekében megtanulja, amit muszáj, de közösséget nem vállal sem vele, sem velünk. Ellenfélnek érez bennünket, keservesen legyűrendő szecskának az anyagot, s mint a katona a túlerővel szemben: lépésről lépésre vonul vissza, s ha fogságba esik, testileg kiszolgáltatja magát, de lelki függetlenségét fenntartja. S ha ezt is összetörjük, az egész ember használhatatlan korccsá, ronccsá, gerinctelen ronggyá válik. Nos az ilyen magtaposott féreg sok mindenre alkalmas, de hogy a szocialista társadalom öntudatos építőjévé nem válhat, az biztos. A legelső feladatunk tehát, hogy a tanulókat megnyerjük az együttműködéshez társnak, hogy ő is azt akarja, amit mi akarunk, vagyis, hogy autonómiájának meghagyásával és megbecsülésével, sőt éppen ezáltal, megnyíljék a szíve irántunk és a belőlünk áradó szellemi és erkölcsi hatások előtt. Ma, amikor tanúi vagyunk a földrajzi gyarmatok felszabadulásának, láthatjuk, hogy mindenképpen fel kell szabadítani őket, különben egyszerűen lerázzák magukról autonómiájuk megtagadóit. Ma már — mondom — lehetetlen meg nem éreznünk, meg nem értenünk, hogy az erőszak a nevelés területén is csak további blamázsokat szül*³⁸⁵ — hangsúlyozta a Petőfi Kör pedagógusvitája előtt több mint egy hónappal annak alapgondolatait (s október 23-a történéseit) megelőlegezve Szathmáry Lajos. Többértelmű szövege korrektül összegezte a gyermekekkel való foglalkozás alapelveit, s ahogy a fentiekben az „egyszemélyű vezetés diktátori metódusaira utaló” megfogalmazásával, *itt is, másról is, többről is szól.* Az *Élet és az Iskola izomorfiáját kihasználva, pedagógiai fejtegetés ürügyén pontosabb diagnózist ad az akkori társadalom alapproblémáiról, mint a Petőfi Kör vitáinak nem egy felszólalója.*³⁸⁶ S *tette ezt — igaz, már Rákosi leváltása után — a tanári értekezlet hivatalos fórumán.*

A jegyzőkönyv tanúsága szerint az elsőként hozzászóló *Bihary János* is a képzéssel kapcsolatos generális problémát érintett — a megváltozott társadalmi légkörben —, kevésbé diplomatikusan tálalva mondandóját: „*A perspektivikus tervezés gondolatával kapcsolatban úgy véli, hogy a tanítóképzőben ez a tanulók műveltségi fokának nagymérvű emelését kell, hogy jelentse*, hiszen az általános középiskolai oktatás bevezetésével olyan környezetben fog dolgozni a tanító, olyan embereket kell kulturálisan irányítani, akik rendelkeznek középiskolai műveltséggel. *A képzősök magasabb műveltségét a passzivitás leküzdésével, a művelődési igény felkeltésével tartja elérhetőnek*. A passzivitás felszámolásának kérdésében inkább a tanulmányi vezető véleményéhez csatlakozik: nem azok nem érdeklődnek, akik valamit nem értenek, hanem akik előtt nincs cél. *Az érdeklődés felkeltésének egyik legfőbb mozgatója, ha az igazságot tanítjuk, a valóság elemzéséből indulunk ki. Hangoztatja a becsületes igazságkeresés szabadságát*, ami esetleg tévedésekkel is járhat, de *ha a tanár a meggyőződését tanítja, hitelesen hangzik minden szava*” — állította a tanítóképzés diagnózisát fontos javallatokkal kiegészítve a tanár úr.³⁸⁷

Árpássy Gyula értekezlet végi válaszában jelezte: tudatában van a tanár urak és az ő megközelítése közötti különbségnek. „Helyesli azt az elvet... hogy csak az igazságot, meggyőződésünket tanítsuk; de *ez az elv csak akkor érvényes, ha a tanár is lépést tart az igazsággal, képezi magát, követi a marxista tudomány legújabb eredményeit*” — hangsúlyozta³⁸⁸ az aktuális hivatalos állásponttal összhangban az igazgató.³⁸⁹

A játszma tehát folytatódott,³⁹⁰ tanúsítva, hogy a — változó helyzet függvényében — *a némiképp kódolt* (ám az érdeklődők számára a dekódolás eszközeit is biztosító) *kommunikáció és a többé-kevésbé nyílt* (de mindenképp többféle) *beszéd tere volt akkoriban a budai képző* („az ötvenes évek” iskolája).³⁹¹ Ennek fényében ki-ki eldöntheti: *tekinthető-e a „kettős nevelés” ágensének*.

Jegyzetek

- ¹ Dolgozatom az „Állam — ideológia — iskola a 20. századi Magyarországon” és az „Oktatáspolitikai és tanítóképzés” című OTKA-kutatások keretében készült, ezért az 1955/56. tanévben a tanítóképzéssel kapcsolatban történeteket — az akkori oktatáspolitikai prioritásainak megfelelően — elsősorban a politikai-világnézeti rekonstrukciós kísérlet szempontjából vizsgálja, s csak másodsorban foglalkozik a képzés szakmai (professzionális) aspektusaival. A négyéves képzés — Füle Sándor által irányított — utolsó tantervreformjának tervezetét, annak vitáit, illetve a felsőfokú képzés bevezetésére vonatkozó döntés megszületésének részleteit más alkalommal ismertetem. (Lásd erről: Füle S. 1955.; 1955/1.; 1956., 1968., 1970.; Tóth L.-né 1966.; Ladányi A. 1985., 1985/5. 1988.)
- ² Az eredeti tanulmány „Az előzményekről röviden: a tanítóképzés hányattatásai” című, kb. negyedíves bevezetőjét, a kötetünkben szereplő tanulmányokkal való átfedés csökkentése érdekében elhagytuk. Lásd ehhez: a Rozsondai Zoltánról és a Nagy Imre-kormány idejéről szóló tanulmányokat.
- ³ Lásd pl. Izsák L. szerk. 1998. 324–345.; Baráth M. szerk. 2002. 215–324.; Hegedüs A. 1988. 233–263.; Rákosi M. 1997. 976–1024.; Csonka E. 1981. 367–389.; Balogh S. 1989/8–9. 31–33.; Rainer M. 1990. 160–344., 1999. 110–124.; Litván Gy. 1992/6. 89–95.; Izsák L. 1998. 126–132.; Romsics I. 1999. 380–382.; Püskösti Á. 2001. 280–404.; Ripp Z. 2002. 47–57.; Bihari M. 2005. 163–167.
- ⁴ Az 1954 nyarán az ifjúság nevelésével kapcsolatos kérdések vizsgálatára Ács Lajos vezetésével kiküldött bizottság javaslata szolgált az MDP PB állásfoglalásának alapjául, amely a május 27-én publikált KV-határozat korai variánsa volt. (Feitl I. – Ólmosi Z. szerk. 1987. 8–10. és 102–114.)
- ⁵ „A belső reakció 1955-ben fokozta az ifjúság, különösen az egyetemi ifjúság ideológiai »megdolgozását«, népi demokráciánkkal való szembeállítását. ... Tért hódított a sovinszta, nacionalista, antiszemita uszítás az ifjúság között. ... Fokozottan tapasztalható volt a klerikális reakció tevékenysége az ifjúság megnyerésére. Számos illegális szervezetet hoztak létre... hogy kivonják őket a marxista nevelés hatása alól” — olvashatjuk az államvédelmi szervek éves munkájáról szóló jelentésben. (A Belügyminisztérium 1953–56. 3. k. 185.)
- ⁶ Rév István e rendszert „tervgazdaság” helyett inkább „kampánygazdaságnak” (1996. 147.), Gyarmati György a Rákosi korszakot „a kampányszocializmus időszakának” nevezte, melyben a kampány, a társadalom folyamatos mozgásban tartásán túlmenően, azt a célt szolgálta, hogy általa a sürgős javítást igénylő területeken „gyorssegélyt nyújtsanak”. (2000/9–10. 85.) 1955-ben az ifjúság problémái s vele a tanítóképzés „reparálása” is, ilyen kampányfeladattá lett. Lásd továbbá: Litván Gy. 1988. 151–152.
- ⁷ MOL XIX-I-2-k. 3. d., valamint M-KS-276-53/214. (Kiemelés tőlem — D. P.); Vö.: Kovács J. 1952/6. 511–514.; Szabó M. 1988/6–7. 160–167.; Pataki F. 2003. 13–14. és 109.; Valuch T. 2001. 246–248. és 257–259.
- ⁸ Ez több mint fél évszázaddal visszavetette volna a tanítóképzést. Wlassics Gyula kultuszminiszter már az 1901. évi költségvetés vitája során kifejtette, hogy a tanítóképző intézetet szakiskolaként meghatározó Rendtartás kiadásával „a lelkükbe akartam vénsni a tanítóképző-tanítóknak (sic!) azt, hogy mi az ő feladatuk: az, hogy a magyar néptanító eszményét oltsák be a tanítójelöltek ifjú lelkébe”, felkészítve őket a rájuk váró gyakorlati feladatokra is. (A közoktatási 1901/3. 176.; Mohar J. 1901/3. 155.) A tanítóképzés ilyen felfogása már akkor élénk vitát váltott ki. (Pl.: -i 1901/3. 173.; Krausz S. 1901/3. 161–171.; Nagy L. 1901/4. 225–226.; Répay D. 1901. 236–238., 1909/2. 57–66.; Weszely Ö. 1901/4. 227–232.)

- ⁹ MOL XIX-I-2-k. 4. d. Lásd róla: *T. Kiss T.* 2002. 126–127.; *Mann M.* 2004. 122., 2005. 135–137., valamint *A Budapesti* 1924/25. 32–34.
- ¹⁰ Lásd ehhez pl. Rozsondai Károly soproni igazgató 1954. október 15-i feljegyzését (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d.), valamint a képzős tanárból egyetemi adjunktussá lett *Buzás László* 1955. december 1-jei jelentését a cinkotai képzőben tett látogatásáról: „*A tanítóképzés feladatait nem lehet megoldani 4 év alatt. Érthetetlen az, hogy ezt minden ember tudja, s illetékes szervek mégsem hajlandók ezen változtatni. Túl vannak terhelve a tanulók, ez az oka a sokszor tapasztalható szellemi közönynek. Az ifjúság egy szellemileg-testileg fáradt felnőtthöz hasonlítható, akinek hiába adnak ingyen hangversenyjegyet. Az illető hazamegy, s inkább kialussza magát.*” (BFL XXXV. 95. h/11. Kiemelés tőlem. — D. P.)
- ¹¹ A négyéves tanítóképzés PTI által készített programjáról 1955. május 28-án szerveztek vitát, 129 tanítóképző intézeti igazgató, tanulmányi vezető, pedagógus részvételével. A programkészítést irányító *Füle Sándor* még 1955-ben közreadta a tanácskozás rövidített jegyzőkönyvét, melyből kiderül, hogy valóban differenciálódott a képzős oktatók álláspontja, de még ott is többen szölkáltak az ötödik, a gyakorlati év képzési időbe kapcsolásáért. *Kiss Lajos* debreceni igazgató pedig a négyéves tanítóképző céljával kapcsolatban leszögezte: „*nem lenne helyes, ha a tanítóképző csak az általános iskola alsó tagozatára nevelne, és nem tenné növendékeit alkalmassá és joggossá az egyetemi tanulásra. Az a véleménye, hogy ez a legmerevebben ellentmondana annak a szocialista elvnek, hogy az iskolának pedig nyitottnak kell lennie. Ne zárjuk le a fejlődésnek és haladásnak ezt a lehetőségét a fiatal, törekvő kartársak előtt.*” Összefoglalójában *Nagy Sándor* PTI-igazgató (aki 1930–1935 között végezte el a középfokú tanítóképzőt Nagykörsön, majd 1943-tól 1948-ig a székelykeresztúri s a kiskunfélegyházi állami képzőkben tanított) leszögezte: „*a tanítóképző célja a tanítóképzés. Ez semmi szín alatt sem jelent zártságot vagy valamiféle zsákutcát, hiszen az OM messzemenően fogja biztosítani azt, hogy a tanítóképzők legkitűnőbb növendégeit felvegyék azokra a főiskolákra és egyetemekre, ahová esetleg menni kívánnak. A tanítóképzés jellegét azonban nem ezek az esetek szabják meg, hanem a tanítóképzés igényei.*” (*Füle S. szerk.* 1955. 51. és 67.; ELTE TÓFK Kt. M. J. VI. 3. 35/1943. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹² *Jóboru M.* 1955. 126.; Vö.: *Mann M.* 2004. 119., 2006. 161.
- ¹³ *Erdey-Grúz T.* 1955. 358.
- ¹⁴ MOL XIX-I-2-k. 5. d. 1955. augusztus 4. — Ha a tanítóképzés idejét nem tudták/akarták felemelni, maradt az adott keretek közötti „javítás” lázas — meddő — igyekezete: a tanterv, a tankönyvek, a gyakorlati képzés változtatgatása, a tanárok nyomás alatt tartása, cserélgetése.
- ¹⁵ *Boros L.* 1987. 177–185., 1993. 14–27.; *Kéri L.* 1987. 24–34.; *Szabó I.* 1991. 9–34., 2006. 104–122.; *Giddens, A.* 1995. 101–106.; *Somlai P.* 1997. 33–44., 61–65. és 162–169.; *Hunyady Gy.* 1999/1. 69–70., 2002. 480.
- ¹⁶ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* II. k. 76–90.; *Szabad Nép*, 13. évf., 165., 167. és 167. sz. 1–2.; *Izsák L. szerk.* 1998. 364.
- ¹⁷ MOL XIX-I-2-k. 5. d. 1955. augusztus 11.
- ¹⁸ MOL XIX-I-2-k. 5. d. 1955. augusztus 4.
- ¹⁹ Ahogy erről az alábbiakban még szó lesz, 1955. június 6-án az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályán a megyei, városi, budapesti kerületi párttitkárok és az OM vezetőinek részvételével értekezletet tartottak a témáról. (MOL M-KS-276-91/80. ö. e. 37.; *Közoktatásunk...*, 1955/14–15. 323.) — 1955. szeptember 6-án a XII. Kerületi Tanács VB határozatot fogadott el arról, hogy „*felkéri a kerületi Pártvégrehajtó Bizottságot, hogy az ifjúság világnézeti és politikai nevelésének eredményesebbé tétele érdekében a PVB irányítsa és ellenőrizze a pedagógusok politikai fejlődését, oktatását.*” (BFL XXXV. 107. 27. ö. e.)
- ²⁰ BFL XXXV. 104/a. 23. ö. e. — Természetesen az egyházak oldaláról sem hiányozhatott a készítés és hívó családok magatartásának befolyásolására s az állami iskoláktól eltérő nevelési elvek

és gyakorlat szorgalmazására. Ennek egy korábbi — a kötelező vallásoktatás jegyében utolsó, 1948/1949. tanév elején készült („profetikusan” vagy éppen „koraszülöttnék” tekinthető) — dokumentuma a katolikus püspöki kar, *Mindszenty József* bíboros, prímás által (alá)írt, 1948. szeptember 1-jei körlevele a katolikus szülőkhöz: „A Magyar Dolgozók Pártja... a »marxizmus-leninizmus ideológiáját, alapelveit valj... [s] következetesen küzd... [annak] világnézetétől... való bármely elhajlás ellen«, az iskolákban »az előítéletek maradványainak leküzdése« érdekében.” „Azzal legyünk tisztában, hogy az iskolát, a hitvallásokat is, az államit is, a vallásos jellem kialakításának munkájából kiiktatták... [Á]ll azonban erődvonalunk: a katolikus család, a templom és az egyházközség.” „A gyermek a szülő és Isten szentelye. Ennek állandó, feledésbe pillanatra sem merülő tudatában, szülők, neveljétek kereszténynek a gyermeket a családban, tanítástokkal és katolikus életetek útmutató példájával. ... A hit létéről vagy nem létéről van szó, legálább gyermekeitek életében. A kereszténységet át kell menteniünk a jövő nemzedékek életébe tanítással és példával.” (1948. 126–130.; Vö.: *A Vallás és Közoktatásügyi*, 1870. 48., *Jung F.* 1896/19. 147–150.; *Nagy J.* 1896/17. 134.; *E. F.* 1901/10. 74.; *Miért nem kell* 1902/2. 11.; *Csáky K.* 1906/16. 1.; *A nyelv és vallásoktatás* 1914/22. 5.; *Ravasz L.* 1934. 432–433.; *Beresztóczy M.* 1946. 1–6. és 15–24., 1946/33. 2., 1947. 99. és 107–110.; *Kapi B.* 2004. 241–248., valamint *Mészáros I.* 2000. 283–304., 2002/3 156–158.; *Nagy P. T.* 2000. 177–203.; *Völgyes I.* 1999. 11.)

- ²¹ Ennek tudható be pl., hogy a pápai tanítóképzőben 1952-ben végzett Takács Istvánné visszaemlékezése szerint kimondatlanul, „vallási propaganda nélkül is keresztény erkölcs szerint tanították őket a képzőben... sok emberséget kaptak, példamutatásukkal nevelték őket tanáraik”. (Az interjú Palkovics Attila készítette. Köszönet érte.) Lásd ehhez továbbá a IX. kerületi MDP VB 1955. június 24-i ülésének jegyzőkönyvét a Vendel utcai tanítóképzőről szóló részben az alábbiakban. (BFL XXXV. 104. a. 23. ő. e.)
- ²² 1955. augusztus 24-én az MDP KV határozatot hozott „a pedagógusok marxista-leninista továbbképzésének megjavításáról”: „A hibás, antimarxista nézetek a pedagógusok munkájában főként abban jelentkeztek, hogy nem mutatták meg az ifjúság előtt a múlt és a jelen közti gyökeres különbséget, a szocializmus alapjait lerakó népi demokráciának magasabrendűségét a kapitalista renddel szemben. Az iskolai oktató-nevelő munkában jelentős mértékben gyengült az idealista, vallásos ideológiai elleni harc, a klérus befolyása erősödött” — állították. (MOL MKS-276-91/80. ő. e. 86–90.) Vö.: *Jóboru M.* 1955/7. 146–149.; *Knausz I.* 1998. 114–117.
- ²³ Az OM kollégiumi értekezletén „az MDP KV márciusi határozatának a közoktatás területén való alkalmazásáról” tárgyaltak. (Az idézet a miniszteri összefoglalóból. MOL XIX-I-2-k. 5. d. Kiemelés tőlem — *D. P. Vö. Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 76–84.; *Mann M.* 2002/1. 92–93., 2004. 122.; *Kardos J.* 2003/6–7. 79–80.; *Donáth P.* 2004/2. 116–119.; *Köbel Sz.* 2005. 126–127.)
- ²⁴ Ellenkező intencióval, már fél évszázaddal (ill. két évtizeddel) korábban is megfogalmazódtak a pedagógusok világnézetével kapcsolatos markáns elvárások. A magyarországi katolikus tanítók országos bizottságának közgyűlését megnyitó *Steinberger Ferenc* — a miniszter nyilatkozatára hivatkozva — hangsúlyozta: vallásosan csak vallásos pedagógus nevelhet, s ezért „a tanítók és tanárok kinevezésénél ne csak az legyen az irányelv, hogy van-e a tanítónak, tanárnak oklevele, hanem az is figyelembe jöjjön, hogy bensőleg vallásos-e? ... Mert ha a tanár nem vallásos, akkor ellenkező világnézetének kifejezést fog adni, ha másképp nem, arckifejezésével, mozdulataival, ami elég súlyly fog bírni arra, hogy megingassa vallásos meggyőződését. ... Gondoskodva lesz arról is, hogy a tanítóképzés állami és nem állami intézetekben szigorúan vallásos jellegű legyen...” (A közoktatás 1898/20. 233.) Várakozásaikban némiképp csalódnunk kellett. A *Katolikus Tanügy* kolumnistája, aki — ha nem is vallástalansággal, de ahhoz vezető — „hitközömbösséggel” vádolta az állami iskolákat, keserűen konstatálta: „az államnak vannak vallástalan, hitközömbös tanárai, tanítói, amint erről mindnyájan megbotránkozással meggyőződünk, és az

állam nem mozdította el őket, hanem még jobb helyre tette át...” (Negus 1899/2. 18–19.) Talán ezért is, 1900. augusztus 14-én a Katolikus Tanítók II. Országos Kongresszusa határozatban követelte, hogy „*az állami preparandiáknál a valláserkölcsei irányzat ellenőrzésére az egyház jogát elismerjék*”. (A katolikus tanítók 1900/16. 125.) Az V. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1904. október 22-én Dudek János hangsúlyozta: bár az állam és a községek is állítanak iskolákat, a katolikus felekezeti iskolákban nevelt gyerekekből „válnak jó keresztények, hasznos polgárok és igaz hazafiak. Míg valláserkölcsei alap nélkül — szerinte — *legfeljebb jól számító materialistákat lehet nevelni*, üres szívvel és furfangos ésszel, akiknek szemében a vallás és a közérdek haszontalan... embertársuk csak egy kihasználható hitvány eszköz, és a haza szent földje is csak addig becses, amíg hasznos.” (1904/16. 123. Vö.: Bertalan V. 1904/13. 98.) 1920. április 18-án a 36555/1920. VIII. d. számú VKM-rendeletben szabályozták — a 2708/1920 ME. számú kormányrendeletnek megfelelően — a tanító(nő)k hivatali esküjének szövegét. Tanító csak az lehetett, aki esküvel fogadta: „*a gondjaimra bízott ifjúságot (gyermekeket) a magyar haza szeretetében és valláserkölcös szellemben fogom nevelni*. Isten engem úgy segítjen.” (Hivatalos Közlöny, 28. évf. 19. sz. 119. Vö.: Budaváry L. 1920/27–28. 1.) — Négy év múltán, a XVI. Katolikus Nagygyűlésen, Klebelsberg Kuno miniszter hangsúlyozta a vallásosság, az egyházak szerepét a nemzet lelki rekonstrukciójában, kizárva a nevelőmunkából mindazokat, „*akik a kommunizmus elveinek hódoltak*”. (Lásd erről bővebben a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” c. tanulmány 2.1. fejezetében, valamint: Klebelsberg K. 1924/35–36. 1–3.; A középiskolákról 1924/15–16. 17.) Álláspontját támogatta a Néptanítók Lapja 1924. november 3-i vezércikkében (Padányi) Frank Antal, a budai államképző tanára, rövidesen igazgatója s a TITOE elnöke: „*Aki figyelemmel kíséri a nevelés útját, aki... egy szemvillanást vet ama országokra, ahol a vallásoktatás helyébe általános erkölcsstant (pl. Franciaország) illesztettek, aki nyomon követi a szociáldemokraták és kommunisták vallástalan pedagógiáját, annak lehetetlen arra a megállapításra nem jutnia, hogy vallás nélkül a nevelés olyan, mint a fa gyökér nélkül*. A kis embercsemete csak úgy nőhet hatalmas felnőtté, ha a vallásos gyökereket minél gondosabban ápoljuk. A vallás nélkül való nevelés fából vaskarika.” (1924/43–44. 1. Kiemelések végig tőlem. — D. P.)

- ²⁵ A kecskeméti tanítóképzők volt hittanára, az Actio Catholica városi ifjúsági összekötője, Jancsó Imre atya — aki 1948 és 1954 között illegalitásban keresztény ifjúsági csoportokat szervezett, 1955. május 6-án (akkor már fogságban), zárdaügynök cellatársával beszélgetve — úgy látta: „*a nevelők munkája a rendszer szempontjából fontos, tőlük függ jórészt az ifjúság sorsa; bár megjegyzem, e munka megbecsülése egyáltalán nem mutatkozik meg a fizetésükben... Állítom, hogy a pedagógusok döntő többsége nem kommunista, sőt ellensége a rendszernek, és éppen ezért erkölcstelen az a mód, ahogy bedőltek és kiszolgálják a hatalom urait*. Ne vegye rossz néven, tisztelet a kivételnek, de nem vagyok elragadtatva a maga pedagógus kartársainak a viselkedésétől, ami nemegyszer a papi pasztoráció munkáját is megnehezíti az ifjúság körében. ... [E]zt... nemcsak a maguk ifjú nevelői nemzedékére vonatkoztatom, amelyik már ebben a rendszerben kezdte meg főiskolai tanulmányait, hanem az idősebbekre is, akik a régi rendszerben már működtek, tehát látták a valóságot, és annál inkább kell tudniuk, mennyire helytelen dolog az, ami itt szocialista nevelés címén végbemegy... Ha például magát nem tartóztatják le azért a diákbálhéért, maga is csak elkezdett volna hamarosan tanítani, és kénytelen lett volna szocialista nevelés címén olyan dolgokat megtenni, ami nem egyezett volna azzal, amire a becsés atyák oktatták és még egyetemista korában is oly szerető gonddal figyelmeztették. *Előbbutóbb esetleg maga sem érezte volna már e helytelen cselekedet súlyát, sőt talán egy idő múlva már azt sem, hogy irányvonala nem helyes*” — fejtegette, a szöveg tartalmát jelen sorok írójának hitelesítő,

Jancsó Imre. (TH V-141.190/1. Kiemelés tölem. — D. P.; VPL privata 1946–1948. Jancsó Imre és Actio Catholica 1040/1948. Vö.: *A Belügyminisztérium 1953-56.* 1. k. 177-178.; 2. k. 903.; Tomka M. 1992. 18–19.; Garai L. 1993. 49–51.)

²⁶ Vö.: *Magyar kormányprogramok* 2. k. 1070.

²⁷ 1955. november 30-án, a 004/11/1955. számú, a fővárosi, megyei és megyei jogú városi tanácsok oktatási osztályvezetőinek küldött „szigorúan titkos” utasításban — az izraelita vallású általános iskolai tanulók kedvezményei s a velük való bánásmód kapcsán — Erdély-Grúz Tibor megvilágította egymást követő (s negligáló) mondatai értelmét: „Az [1948. december 8-án megkötött] egyezményben biztosított kedvezmények a tanulókat megilletik, de jó nevelőmunkával arra kell törekedni, hogy minél kevesebben vegyék igénybe. Ez irányú felvilágosító munkára a családlatogatásokat és a szülőkkel egyéb alkalmakkor folytatott beszélgetéseket kell főleg felhasználni. Sokat segíthet ebben a kérdésben az igazgató és az osztályfőnök. Fel kell használni az ifjúsági szervezet adta lehetőségeket is. Türelmes, jól megtervezett, politikailag is átgondolt munkával kell csökkenteni a kedvezményeket igénybe vevő tanulók számát, adminisztratív eszközök nélkül. A szülőkkel való beszélgetés, meggyőzés alapján kell igyekezni arra is, hogy a tanulók ne viseljenek sapkát a tanteremben. [A 005/2/1954. IX. 29. OM számú utasítás] intézkedik arra, hogy az egyes kedvezményeket a szülőknek, illetve gondviselőknek írásban kell kérni az iskola igazgatójától. Az 1956/57. tanévtől meg kell kívánni, hogy az írásbeli kérelmeket mindkét szülő írja alá. Ügyelni kell arra, hogy az izraelita vallású tanulókkal való ilyen irányú foglalkozás ne eredményezzen visszatetszést a szülők vagy az izraelita egyház részéről” — írta a miniszter. (MOL XIX-I-2-m-399/1955. 24. d. Vö.: Salacz G. 1988. 123–132.; Erdő P. – Schanda B. 1993. 18. és 23–24.; Nagy P. T. 1999/4. 769.; 2006/3. 572–591.) — A titkos utasításokat a Belügyminisztérium „a belső ellenség elleni harc” egyéb konspiratív eszközeivel egészítette ki, megállapítva, hogy „az ország területén a cserkészmozgalom mintájára kb. 80 illegális csoport működik az ifjúság körében. A csoportokat világi papok és szerzetesek irányítják.” (*A Belügyminisztérium 1953-56.* 2. k. 903.)

²⁸ A „Germanizálni akart-e a Gróf?” és a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” című tanulmányban (Donáth P. 2008) részletesen szóltunk arról, hogy a korábbi bő fél évszázad jelentős vallás- és közoktatásügyi miniszterei „a vallásos-hazafias”, a „keresztény-nemzeti” nevelés jegyében, „a nemzet érdekében” szólították fel rendszeresen a pedagógusokat a „felforgató eszmékkel” (marxizmussal, szocializmussal, bolsevizmussal) folytatandó harcra. — Az akkor legnagyobb iskolafenntartó, a katolikus egyház (ahogy a többi egyház is), kategorikusan megkövetelte a tanítók 31-32%-át (ill. összesen kb. 70%-át) kitevő pedagógusaitól a vallásoktatást, a valláskerölcsi nevelést, s azt, hogy iskoláiban a fő hangsúlyt mindig erre helyezték. Megkívánta az általa ellenségesnek ítélt világnézetek elleni fellépést is: „Hit és hitetlenség, idealizmus és materializmus küzdenek egymással a világalomért” — állította a *Katolikus Tanügy* cikkírója, lezögezve, hogy „a katolikus népiszkolai tanítónak nem szabad közömbösnek maradnia... a felekezeti különbség ellen szóval és tollal, cselekedettel küzdjön”. (A *tanítói* 1898/12. 136–137.; Nagy J. 1896/17. 134. és *A magyar közoktatásügy* 1904/6. 46.) Munkaköri feladata a hitoktatás, valamint „a társadalmat, a közrendet, a békét és a hazát veszélybe döntő”, „lelkibetegséget okozó” s a tanítók körében is „egyenetlenséget szító” „radikálszocializmus”, „racionalista szocializmus”, „anarchizmus” elleni küzdelem az iskolában, valamint — az ifjúsági szervezeteken keresztül — a már végzett fiatalok körében, s „a keresztényszocializmus szolgálatát”. (Jung F. 1898/14. 161–163., 15. 173–175., 29. 341–343. és 30. 353–355.; Szabó K. 1903/11. 84.; *A Katolikus* 1905/296. 9.) A Katolikus Tanítók III. Országos Kongresszusa 1902. október 15-én az ehhez kívánatos *katolikus szellemű tanítóképzés garanciáját a katolikus képzők felállításában és „minden igényeknek megfelelő színvonalra való emelésében” s képesítési joguk megőrzésében látta.* (*Katolikus nevelés* 1902/20. 153.) Ám a világnézeti egyneműsítés még a hitvallásos képzetekben sem bizonyult könnyűnek. 1903. március 8-án *Kozma Kálmán* — a *Katolikus Tanügy*

vezércikkében — elszorítottónak ítélte, „midőn azt látjuk, hogy a katolikus képzőkből kikerült [néhány — D. P.] ifjú tanító vallásos érzülete a zérus fokon is alul áll. ... [T]ársaságban... nagy hangon abbéli nézetüknek adnak kifejezést, hogy nincsen Isten. Tessék ezektől vallásos nevelést várni! Az sem utolsó... midőn azt tapasztalják, hogy az állami képzőkből kikerült ifjak többet tudnak a liturgiából, mint a katolikus képzőkből kikerült tanulók.” (1903/5. 33. vö.: *Veridicus* 1904/6. 44. Kiemelések tőlem. — D. P.)

- ²⁹ M. Foucault szerint „minden oktatási rendszer a diskurzus kisajátításának politikai fenntartása vagy módosítása, mindazon tudással és hatalommal együtt, ami a diskurzusok birtoklásával jár. ... Végül is mi más az oktatási rendszer, ha nem a beszéd egyfajta ritualizálása, a beszélő alanyok szerepének minősítése és kijelölése; ha nem egy szétszórt doktrinális csoport létrehozása, a diskurzus hatalmának és tudásának elosztása és kisajátítása?” (1998. 62–63.) — P. L. Berger és T. Luckmann szerint „ahhoz, hogy az intézményes rend mint értelmes egész totalitásban bizonyosság jelleget nyerjen, legitimálódnia kell egy szimbolikus értelmi világban való »elhelyezkedésével.«” „Ki veheti rossz néven a teoretikusoktól, ha erősebb támasztékot keresnek, mint amit saját érveik törekény volta megadhat: ha például megkísérik, hogy az állam fegyveres hatalmával kényszerítsenek vetélytársukra egy érvelést. ... [A] társadalmi hatalom magában foglalja a döntő szocializációs folyamatok meghatározásának hatalmát, s ezzel a valóság előállításának hatalmát is. Mindenesetre az igen elvont szimbólumrendszerek (azaz a mindennapi élet konkrét tapasztalatától messze eltávolodott elméletek) érvényüket nagyobb mértékben köszönhetik társadalmi, mint empirikus alátámasztásnak. ... [I]ly módon pszeudo-pragmatizmus alakul ki.” (1998. 148., 167. és 172–173. Kiemelések végig tőlem — D. P.)

- ³⁰ Erdy-Grúz T. 1955. 353–356. (Kiemelés tőlem. — D. P.) — Idézték szövegével a miniszter látványosan „a pedagógusok marxista–leninista továbbképzésének megjavításáról” hozott, a minisztérium közreműködésével készült MDP KV-határozatban foglaltaknak próbált érvényt szerezni, a minisztériumnak és a tanácsi szervezeteknek címzett bírálatnak megfelelően. (MOL XIX-I-2-m-306/1955. 24. d.) Ez lényegében visszatérést jelentett az „új szakasz” előtti állásponthez, amely először 1948 őszén–végén körvonalazódott, s mely „módszer lényege [Fogarasi Béla korabeli megfogalmazása szerint] az ideológiai erőszak és önkényuralom volt”. (Karádi É. 1983–84. 48. Lásd ehhez pl.: *A következő láncszem...* 87.; Révai J., Ortutay Gy., Alexits Gy., Lukács S., Mérei F. az *Embernevelés* 1949/1. számában és *A Pedagógus Szakszervezet III.* ... 1948/24. 624–625.). 1952 végén Kovács József a *Pedagógiai Szemlében* — az 1950. júniusi párthatározat szellemében — ismételte az oktatásirányítók elvárását: „a klerikális reakció elleni harc... minden pedagógus hivatásteremtő kötelessége”. (1952/6. 522. Vö.: *Nagy P. T.* 2000. 189–192.)

- ³¹ Az ideológiai-politikai fordulat végrehajtása érdekében született *Vadász Ferencné* 1955. június 8-i javaslata „a tanító- és óvónőképzők irányító munkájának megjavításáról” (a tradicionális tanítóképzős és bizonyos polgári értékek mellett egyaránt elkötelezett Rozsondai Zoltán háttérbe szorításáról): „Biztosítani kell — írta a főosztályvezető asszony — ..., hogy az osztályvezető a szocialista pedagógiában képzett, politikailag önállóan intézkedni tudó, a felmerülő problémákra élénken reagáló és kezdeményező legyen.” (Az előterjesztést a Rozsondai család bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte. A körülményekről lásd: *Donáth P.* 2004/2. 122–132.) — *Bizó Gyula* (1916–1996) községi tanítóskodás és hadifogság után a pedagógus-szakszervezet munkatársa, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium igazgatója, majd a budapesti pedagógiai főiskola tanszékvezető docense volt. 1955-től 1965-ig az Oktatásügyi, ill. Művelődésügyi Minisztérium tanító- és óvónőképző osztályát vezette, így kulcsszerepet játszott a felsőfokú képzés megszervezésében.

- ³² Megjegyzések az ateista nevelés és a klerikális reakció elleni harc kérdéseire. MOL M-KS-276-91/71. 103–105. (Az utóbbi mondatot a gépelt szövegből utóbb tollal kihúzták. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ³³ 1945-től a pedagógus-szakszervezetet igénybe vették a MKP/MDP aktuális ideológiai-politikai kampányaiban, az általános iskolák megteremtéséért, az iskolák államosításáért, a pedagógusok „demokratizálásáért”, majd politikai-világnézeti átnevelésükért folytatott s „a klerikális reakció elleni” harcban. A szakszervezet elnöksége ez esetben már a párhátározatot megelőzően, 1955. július 15-én állást foglalt a témában, majd szeptember 15-én a KV iskolai osztálya felszólította a megyei elnököket: „kövessenek el mindent, hogy fordulat következzen be munkánkban a pedagógusok eszmei-politikai nevelése terén, hogy... a párthoz közelebb kerülve, lelkesebben, tudatosabban eredményesebben hajtsák végre iskolán belül és kívül, a rájuk váró feladatokat.” Fél év elteltével — 1956 februárjában — pedig megkísérelték felvázolni „a pedagógusok ideológiai képét”. (PIL SZKL 44. f. 246/1794. d. Kiemelés tőlem — D. P.) Ilyen körülmények között, az ideológiai okokból hátrányos megkülönböztetésnek kitett tagjaik a legkevésbé sem számíthattak védelmükre, holott éppen 1955. augusztus 19-én publikálták a *Nevelők Lapjában* a Nemzetközi Pedagógus Szövetségek Egyeztető Bizottságában, Moszkvában (egy évvel korábban egyhangúan) elfogadott *Pedagógus Chartát*, mely szerint: „A pedagógusok jogai nem függenek... hitüktől és meggyőződésüktől, mint ahogy a pedagógusok maguk is tiszteletben kötelesek tartani a gyermek vallási, és meggyőződésbeli szabadságát”. (1955/16. 3. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: *Kelemen E.* 1993. 39–44.; *Sárdi L.* 1993. 51–54.)
- ³⁴ A kultúrpolitika megjelenítői gyakran túloztak a tanítóképzéssel kapcsolatos elvárásaik megfogalmazásakor. Négy évizeddel korábbi hivatali elődje, *Neményi Imre* nézeteit visszahangozva a *Néptanítók Lapja* — 1914. július 16-i, anonim vezércikkében — deklarálta: „A tanítóképzés kohója a nemzet jövőjének; ez intézményünk értéke szabja meg a nép műveltségét; mindenik iskolafaj közül ennek szelleme, erkölcsi levegője árad szét a legáltalánosabban. A tanítóképzés... középponti munka az egész nemzetnevelésben.” (*A tanítóképző intézetek új 1914/29. 4.*)
- ³⁵ A hatalom által közérdeknek nyilvánított „ügy” melletti kiállás (elvárása) sem volt előzmény nélküli. Bő három évtizeddel korábban, *Klebensberg Kuno* hivatalba lépésekor a VKM munkatársaként is tevékenykedő *Quint József*, a *TITOE* elnökeként köszöntötte a minisztert, biztosítva terveit harcos támogatásáról: „Itt nem használnak a tanügyi reformok, új iskolatípusok és új tantervek, itt nevelőkre és tanítókra lesz szüksége. Ilyenek nevelésén fáradozunk mi. Nagyméltóságodnak csak egy hívó szavába kerül, és ez a testület egy lélekkel sorompóba áll, hogy Nagyméltóságod terveit végrehajtsa, a nehézségeket elhárítsa az útból, és jól képzett, erkölcsös harcosokat küldjön mindenüvé, ahol széthúzással, visszavonással, erkölcsatlansággal, babonával, tudatlansággal és átkos közönnyel kell megküzdenuünk. Várjuk Nagyméltóságod intését. Isten ujsa jelölje ki útját, mi követni fogjuk” — írta, a tanítóképző intézeti tanárság nevében, a budai állami képző igazgatója. (*Quint* 1942. 149. Kiemelés tőlem. — D. P.)
- ³⁶ Lásd erről bővebben: *Mészáros I.* 1996. 5–43.; *Nagy P. T.* 2000. 187–243.
- ³⁷ *E. R.*, aki 1953–1955-ben a Szent Lélek-téri képzőbe járt Óbudán, majd az utolsó évet a Zirzen Janka tanítónőképzőben végezte a Rózsadombon — kutatásunk keretében, Heves Sándor Zoltánnak adott interjújában — úgy emlékezett, hogy a képzőben világnézeti nevelés „nem volt”. „A tanárok hallgattak erről... amit hivatalosan elvártak volna, azt nem tudták mondani, mást meg nem akartak. Valahogy az iskola falai is sugallták még a régi szellemet, mert valamikor egyházi iskola volt. A falakban ott voltak a mélyedések, amelyekben korábban a szentek szobrai álltak, akkor pedig Lenin mellszobra volt már ott. Ilyen kettősség volt az élet akkor.”
- ³⁸ *Bizó Gy.* 1955/20. 457–459. (Kiemelések részben tőlem. — D. P.) Továbbá: PIL SZKL 44. f. 246/1794. d.; *.Politikai nevelés...* 1955/20. 1., 21. 1–2.; *Mészáros I.* 1996. 26–27. Vö.: *A tanítóképző intézetek új 1914/29. 2–3.*; *Utasítás* 1935:VI. 20–23. — Ilyen körülmények között aligha kétséges: a tanítóképzőket is az „ideológiai államapparátus” részévé kívánták tenni, ami „a legkevésbé sem jelenti azt, hogy... tevékenységük kimerült volna ideológiai funkciójukban. Inkább csak autonómiájuk hiányára utal, arra a tényre, hogy kénytelen-kelletlen olyan kontextusban működtek, amely hozzájárult az uralkodó ideológia reprodukciójához (pl. a nevelési elvek, a pro-

paganda... ill. a személyzeti és káderpolitika érvényesítése révén).” (Bayer J. 1997. 244–245. Kiemelés tőlem — D. P.) Az állami és pártszervek tevékenysége határainak összemosódásáról lásd: Gyarmati Gy. et al. szerk. 1988. 229–230.; Kornai J. 1993. 65–72.; Niederhauser E. 2001. 285–290.

³⁹ A tanácskozáson részt vett s a debreceni képzőben a témáról referáló Kiss Tihamér professzor úr találó megfogalmazása. (HBML XXVI. 51. a. 1. d. 334/1955.) — A székesfehérvári tanítóképző október 10-i előadója „A nevelő példamutatás a tanítóképzés szolgálatában” című referátumában így fogalmazott: „Nekünk, a tanítóképző tanárainak állandó önnelveléssel arra kell törekednünk, hogy magunkból minél értékesebb és kommunisztább személyiséget alakítsunk ki... Munkánk lényege a leendő tanítók kommunista nevelése.” (FML XXIII. 17. 59. d. 637/1955.) — 1955. november 28-i jelentésében a balassagyarmati képző kollégiumának igazgatója is mindenben igyekezett megfelelni a megfogalmazott elvárásoknak. (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B2. 217/1955.) — A Vendel utcai képző igazgatónőjének álláspontját lásd az alábbiakban, az 1955. október 17-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében. (BFL VIII. 131. a.) — A nagykovácsi képző igazgatóhelyettesének tartózkodóan hangszerelt beszámolója a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” c. tanulmány 3. 2. fejezetében olvasható. (PML NKO XXVI-2-a. 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.)

⁴⁰ Bizó Gyula bizonyára ismerte az OM 1955. augusztus 31-i jelentését a MDP KV 1954. februári, „a közoktatás helyzetéről és feladatairól” szóló határozatának végrehajtásáról, melyben Erdey-Grúz Tibor messzemenően támaszkodott a személyzeti főosztály javaslataira: „A KV márciusi határozata előtt a kádermunkában is több hibát követtünk el. ... A káderek kiválasztásánál egyes esetekben politikai engedményt tettünk. A világnézeti beállítottság, a valláshoz való viszony, a társadalmi munkában való részvétel háttérbe szorult. ... A nem megfelelő munkát végző pedagógusok leváltása igen vonatottan történt. A pedagógusok politikai nevelésére — elsősorban a pártszervezetek segítségével — sokkal nagyobb gondot kell fordítanunk, mint a korábbi években. A politikai nevelőmunka elhanyagolása megkönnyítette a klérus munkáját, különösen az utóbbi évben. Nőtt a templomba járó nevelők száma, többen írták be gyermekeiket hittanra, sokan ismét felvették a kapcsolatot a papokkal. A vallási türelem helytelen értelmezése sok káros hatással járt” — írta a miniszter. (MOL XIX-I-2-m-302/1955. 24. d. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

⁴¹ Vö.: Útmutató... 1956. 5–13.; P. Miklós T. szerk. 2004. 225–233., valamint 93–117. — Negyedszázaddal korábban hasonló — bár világnézeti-politikai tartalmukban szögesen ellentétes — elvárások fogalmazódtak meg a cserkészcsapatok irányításában vagy a leventevezetők kiképzésében ugyancsak kötelezően részt vállaló képzős tanárokkal szemben. Pl.: a jászberényi állami tanítóképző 1929. március 9-i tanári értekezletén S. J. tanár, cserkészparancsnok kifejtette: „a tanítóképzőben az ifjúsági egyesületek sorában feltétlenül szerepelnie kell a cserkészletnek is... [N]emcsak magáért a cserkészletért kell a tanítósnak a cserkészlettel megismerkednie, hanem a törvényes rendelkezéseken alapuló testvér mozgalom: a leventemozgalom ügye miatt is. Ez a két mozgalom dolgozik ma Csonka-Magyarország egész ifjúságáért, Nagy-Magyarország érdekében... Ha minden elemi iskolában a tanulók egy részét 8–15 éves korig a cserkészlet szellemében nevelhetjük,... az ifjúságot nem kell többé rendőri vagy csendőri fedezet mellett a leventeórákra kísérni” — hangsúlyozta a VKM 5516/1928. V. sz. leiratával, s 40175/1928. sz. rendeletével összhangban az előadó. (SZML VIII. 52. a. 3. d.; vö.: A kultuszárca 1926/23–24. 24.; Egyetemes Tanügyi 1928. 94–95., 1931. 110–111.; Becker V. 1935. 22., 1928/29. 3–12.; Schiller K. 1930–31. 299–302.; Frank A. 1933/34. 3–24.; A leventeoktatás 1936/3. 2.; Teleki P. 2001. 60–66.; Blesszauer R. 2002. 10.) Tíz év elteltével a kalocsai érseki tanítóképző igazgatója a „nagy nemzeti feladatokhoz szükséges emberanyag” biztosításában látta a nevelők feladatát, abban, hogy a leendő leventeoktató tanítókat „katonás szellemel áthatottan” bocsássák ki a képzőkből (Laszcik E. 1939. 9–11.). A két mozgalom céljairól, szervezetéről, történetéről lásd pl.:

A Honvédelmi Törvény 1942. 23–53.; a VKM 135.864/1939. és 182622/1941. IX. 2. üo. sz. rendeletei a nyilvános iskolák tanszemélyzetének a levettekiképzésben és leventeegyesületek irányításában, csapatparancsnoki munkában való részvételéről. *MRT* 1939. 1881–1882, *BéML* VIII. 59. 41. d. 48/1941.; az 5520/1941. és az 1690/1942. ME sz. rendeletek a cserkészmozgalmak szervezetről, a főcserkész jogállásáról és az ifjúsági vezetőképzésben való közreműködéséről; a 108706/1942. VKM sz. rendelet az iskolai levente-parancsnokok megbízásáról s a 3843/1938. sz. VKM-rendelet a cserkész- és levente-egyenruha és jelvény szabad viseléséről. *Hivatalos Közlöny*, 46. évf. 247., 50. évf. 177–178. és 429–430.; *Az ifjúvezetőképző* 1942. *A teljes* 1–3., *Foglalkozási füzetek* világnézetű előadásai; *A leventeintézmény* 1942/9. 2.; *Csoknyay J.* 1944/4. 141–144.; *A leventeifjúság* 1944/14. 540.; *BéML* VIII. 59. 41. d. 125/1942.; *Kapi B.* 2004. 447–448. és 895., valamint *Gergely F.* 1972., 1989., 2006.; *Bodnár G.* 1989.; valamint *Szabó L.* 1996. 98–108.; *Balogh M.* 1998. 114–116., *Az IHNÉTOV munkanaplója* 1941–1943. 10–24., 62–63., 66., 72., 83., 87., 95., 107.; VPL Kalot 2476/1944. stb.

⁴² MOL XIX-I-2-m-381/1955. 24. d. az 1955. július 18-i előterjesztésben. (Kiemelés tőlem. — D. P.) Vö.: *Utasítás* 1935:VI. 59–61. — 1955. október 19-én a személyzeti főosztályvezető jelentést tett az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának „a kádermunkában mutatkozó egyes problémákról”, melyben az újonnan kinevezett köznevelési felelősök és a tanácsi szervek közötti feszültségekről adott számot, s bírálta azt, hogy az országban több helyütt elbocsátanak munkájukat rendesen végző, ám osztályidegen rokonsággal vagy szerzetesi múlttal rendelkező pedagógusokat. (MOL XIX-I-2-m-393/1955. 24. d.)

⁴³ Országos átlagban 80%, a XII. kerületi képzőben 100%, ami meghaladta az MDP KV határozatában foglalt mértékeket. Aszerint ugyanis a párttag pedagógusok 90%-a s a pártönkívüliek 50%-a kellett, hogy részt vegyen szervezett ideológiai képzésben. (MOL XIX-I-2-k. 7. d. 1956. március 7., XIX-I-2-m-306/1955. 24. d.; ELTE TÓFK, az 1955. november 28-i jegyzőkönyvben.)

⁴⁴ MOL XIX-I-2-f 853-94/1955. 126. d.; *Mann M.* 2002. 173–174. — A tanítóképzőkben folytatott országos vizsgálat a fővárosban összefonódott az azonos témájú, de az általános és középiskolák széles körét átfogó, Jöboru Magda által kezdeményezett, irányított, értékelt ún. budapesti brigádvizsgálattal. 1955. november 9-én tájékoztatta a vizsgálatról a miniszterhelyettes asszony a budapesti pártbizottságot, megküldve szempontjait is. A tanítóképzőket e szempontsorban csak a „kádermunka” címszó alatt említi: „Az iskolagazgatók és igazgatóhelyettesek szakmai-politikai színvonala. A tanító- és óvónőképzők tantestületeinek összetétele.” (MOL XIX-I-2-n 6. d. 1067. és 1234/1955.) A zárójelentésben pedig — a középiskolákra vonatkozóan — a következőket olvashatjuk: „Budapest pedagógus-összetétele ismert okokból rosszabb, mint a vidéké. Ez év elején történt először nagyobb nyugdíjazás. Ezt azonban feltétlenül tovább kell folytatni. Évről évre növelni kell a fiatal pedagógusok számát s felszámolni egyes iskolák különösen rossz politikai összetételét. *Továbbra is külön gondot kell fordítani a tanítóképzőkre.*” (MOL XIX-I-2-k 7. d. 1956. február 15. Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd továbbá: PIL SZKL 44. f. 1955/231/1683.; *Jöboru M.* 1956/5–6. 98–103. és 125–130.

⁴⁵ BFL XXIII. 113. 84/236/1955.

⁴⁶ Egy 1953. áprilisi budapesti brigádvizsgálat során 44 általános és 21 középiskolában vizsgálták az ifjúság erkölcsi-politikai nevelését. „Az általános megállapítás az, hogy a politikai, erkölcsi nevelés terén még csak az első lépéseket tettük meg. Nevelőink zöme politikailag, ideológiailag kevés képzettséggel kezdte a tanévet, igazgatóink is csak a folyó tanévben kaptak komolyabb továbbképzést.” „Az ellenség hatása, különösen a klérusé, még gyakran érezhető középiskoláinkban.” „Nevelőink nagy részénél hiányzik még a pártos, szenvedélyes állásfoglalás, belső átélés a tanítási anyaggal kapcsolatban. Az »objektív« tanítási mód nem lelkesíti az ifjúságot. Ezért vannak hiányosságok a hazafias nevelés eredményeiben... *Iskoláinkban inkább politikai-erkölcsi oktatásról beszélhetünk, és nem nevelésről*” — olvashatjuk az 1955. évi vizsgálat előzményeként szolgált beszámolóban. (BFL XXXV. 95. c. 217. ö. e. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ⁴⁷ Lásd a budapesti Vendel utcai (november 15–25.), a debreceni tanítónőképző (november 9–12.), a zalaegerszegi tanító(nő)képző (november 16–17.), a XII. kerületi tanítóképző azonos szempontok szerint és vezetővel (1955 novemberétől 1956 februárjáig) folytatott vizsgálatok záróértekezleteinek jegyzőkönyveit. (BFL VIII. 131. a. 378/1955.; PIL SZKL 44. f. 1955/238/1730.; ZML VIII. 57. 5. d.; ELTE TÓFK) Vö. a Bács-Kiskun és Heves megyei vizsgálatok összegzésével. PIL SZKL 44. f. 1955/245/1776.
- ⁴⁸ Vö.: MOL XIX-I-2-k 7. d. Az OM Kollégiuma 1956. március 7-i anyagai.
- ⁴⁹ Egy „a tanító- és óvónőképzés reformjáról” készült — valószínűleg 1957. áprilisi — előterjesztés szerint: „munkánkhoz 1955 végén láttunk hozzá. Ennek *előkészítő* szakaszában... feltártuk a jelenlegi képzőinkben folyó munka helyzetét.” (MOL M-KS-288-33/1957/4. 78.) Tesztelték a képzőket és tanárait: milyen szakmai színvonalat képviselnek, s miként tudnak/akarnak alkalmazkodni a kampányuk által megfogalmazott „magasabb” (valójában: apodiktikus, kirekesztő jellegű) világnézeti-politikai elvárásokhoz.
- ⁵⁰ Erre utal az a körülmény is, hogy az első, a tanítóképzőkre, gimnáziumokra, más középfokú és általános iskolákra kiterjedt vizsgálat lezárása után, 1956. május 4-én országos értekezletet tartottak 30-35 tanítóképző intézeti igazgató, párttitkár, tanár részvételével a minisztériumban, majd további brigádvizsgálati tervekkel álltak elő mindkét középiskolai területen. (MOL XIX-I-2-f 853-11/1965. 215. d., 8531/21/1956. és 8531/35/1956. 218. d.; Székely E. 1956. 14.)
- ⁵¹ ELTE TÓFK, az 1955/56. tanévből fennmaradt heti jelentésmásolatok alapján.
- ⁵² *Jóboru Magda* november 9-i, Deák Líviához írt levelében kérte: „ha van rá mód, a Tudományos és Kulturális Osztály köznevelési részlege is végezzen az OM-brigádvizsgálathoz kapcsolódó vizsgálatot november–decemberben az iskolai pártszervezetek, a kerületi pártbizottságok stb. vonalán. Nagy segítséget jelentene ez számunkra.” (MOL XIX-I-2-n 6. d. 1067/1955.) A pártbizottság megbízottainak jelentései 5 tanítóképzőről és 1 óvónőképzőről maradtak ránk, s adatokkal szolgálnak a képzős tanárok párttagságáról és a pártszervezeteknek az intézetek életében játszott szerepéről. A XIV. kerületi Abonyi utcai képzőben 25 tanár között 6 párttag akadt, a VII. kerületi szerb-horvát képzőben 21-ből 11, a XVI. kerületi cinkotaiban 31-ből 8. A XII. kerületi képzőben 11, a II. kerületi óvónőképzőben 14 párttag volt (az összlétszámot nem közölték). Az Ady Endre utcai képzőről csak annyit ír a jelentés, hogy a 34 tanárból 28-an vettek részt ideológiai oktatásban, s hoi pártszervezetüknek háromfős vezetősége volt. A jelentések — a szerb-horvát képző kivételével — arról tanúskodnak, hogy a pártszervezetek alárendelt szerepet játszottak az iskolákban, melyeknek érdemi vezetője az igazgató volt. A XII. kerületi képző párttonkívvüli, szarkasztikusán találó megfogalmazásairól ismert tanára, Bódi Ferenc szerint pártszervezetük „csak szervezeti életet él”. Említést érdemel még, hogy *szinte valamennyi képzőben jelezték: az év elején politikai-világnézeti okokból több tanárukat elhelyezték.* A látogató meglepetésére a XII. kerületi képzősök sajnálatukat fejezték ki az internálásából való kiszabadulását követően nemrég visszakerült *Kiss Árpád* elhelyezése miatt. Sőt: a gyakorlóiskola pedagógusai diplomatikusan „nehezményezték elhelyezését”, mert véleményük szerint „segítette őket munkájukban”, ő „vezette a Kairov-kört, ő ismertette meg velük a szovjet pedagógia élenjáróit”. Tegyük hozzá: másokat is, csak azt nem kötötték a pártrevizor orrára. (BFL XXXV. 95. f. 8/10. ő. e.) — A vizsgálat eredményeit összegezve a budapesti pártbizottság illetékesei megállapították: „Az iskolai pártszervezetek létrejöttével, megerősödésével... nem helyeződött át a munka súlypontja az alapszervek életére... A közoktatásügy pártirányításának fő módszere a kerületek többségében az állami irányítás segítése és ellenőrzése maradt.” (BFL XXXV. 95. f. 8/4. ő. e.) Helyenként — pl. *Dombóváron* — azért is, mert akkorra feloszlatták az iskolai pártszervezeteket, s a községibe olvastották azokat, melyek — az igazgató szerint — „a sajátosan tanítóképzős problémákkal nem foglalkoztak”. (PIL SZKL 44. f. 246/1794. d.) Erről panaszkodott 1956. szeptember 3-i — a városi pártbizottság kérdésére válaszoló — levelében *az esztergomi* tanítóképző igazgatója is: „A nevelőtestületnek 6 párttag nevelője van (az összes nevelő 21,4%-a),

ezek négy különböző alapszervezetben működnek... Az iskola igazgatója nem annak az alapszervezetnek tagja, amelynek területéhez az iskola tartozik, így az iskolát olyan alapszervezet patronálja (inkább csak elvileg), amely az igazgatót és az iskola párttag nevelőit jórészt nem is ismeri, meg nem hallgatja, esetleges határozatait az igazgatóval nem közli.” (KEMÖL VIII. 1. b. 35. d. 8/1956.)

- ⁵³ Hagyománya volt Magyarországon az oktatás szereplői ellenőrzésének, az éppen aktuális hatalom politikai-világnézeti preferenciáitól eltérők megfigyelésének, adminisztratív eszközökkel történő megregulálásának. Lásd pl.: *Hóman Bálint* 1933. november 30-i 3378/1933. eln. számú szigorúan bizalmas rendeletét, melyben az iskolák tanulóinak, tanárainak, személyzetének folyamatos megfigyelését tették az igazgatók kötelességévé, s együttműködésüket az „internacionalista mótely” terjedése ellen fellépő közbiztonsági szervekkel; s Kiss Sándor szarvasi igazgató jelentését a tárgyban: BÉML VIII. 59. 39. d. 1051/1933.
- ⁵⁴ Hasonló képet kapunk a budai képző és a soproni tanítóképző 1955/56. évi tanári értekezleteinek jegyzőkönyveiből. (ELTE TÓFK, GyMSM SL XXVI. 65.)
- ⁵⁵ A hogyan nevelk tantárgyamban/osztályomban dialektikára, materializmusra, szocialista hazafiságra, proletár internacionalizmusra, a Párt, a Szovjetunió szeretetére stb. kérdésekre — a témától függően — minden érintettnek reagálnia kellett. „A kérdés nem az, hogy az egyetértés valódi-e vagy csak tettetett... az számít, hogy érvényre jut-e vagy sem az igazodási kényszer, s mindazokra büntető intézkedések várnak, aki elmulasztották egyetértésüket nyilvánosan kifejezni.” (Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 300.)
- ⁵⁶ A rendtartásokban foglaltaktól eltérve, a központi előírásoknak megfelelő — nemritkán hangsúlyosan politikai-világnézeti tartalmú — témákról tartott (a tanári továbbképzést az 1853–1955-től szolgáló ún. „módszeres”, ill. „nevelési” tantestületi értekezleteken már 1914-től gyakran előadóként/hozzászólóként szerepeltek a tanítóképzők igazgatók által kijelölt pedagógusai. (A *Vallás- és Közoktatásügyi* 1894/95. 1143.; *Rendtartás* 1914. 87–88.; *A tanítóképző intézetek új* 1914/29. 4.) A tanári értekezletek jegyzőkönyveit 1936. július 1-jétől a korábbinál gyakrabban megküldték a tanügyigazgatás — tanárok alkalmazásáról, előléptetéséről döntő — felsőbb szerveinek (államiaknak és a fenntartó egyháziaknak), amelyek jóváhagyták az abban foglaltakat, ill. szükség esetén érdemben reflektáltak az ott elhangzottakra: intézkedésre szólítva az intézmények vezetőit. (*Rendtartási* 1929. 35–37., 1930. 43–44.; *Utasítás* 1935:VI. 32–33.; *Rendtartás* 1939. 63–65.; *A Magyarországi* 1942. 43–44.; *HML VIII.* 56/14. 1940. szeptember 16. és 56/16. 1941. szeptember 4. és 56/29., 56/22. 1945. szeptember 3., december 17; BÉML VIII. 59. 9. 1942. február 25.; EOL TEE VII. 7. 1943. október 30.; BFL VIII. 130 a. 1. 1064/1943–44., VIII. 132. a. 1943. október.)
- ⁵⁷ Mindezek már a 20. század első felében is a tanári munka szakmai, politikai, világnézeti ellenőrzésének állandó eszközei voltak. (Lásd pl.: *Sarudy O.* 1915. 41–45.; *Utasítás* 1935:VI. 27–70.)
- ⁵⁸ A Megyei Oktatási Osztály rendeletére, mely szerint: „Tudomásomra jutott, hogy az egyes iskolák igazgatói és nevelői nem olvassák a munkájuk végzéséhez nélkülözhetetlen pártsajtót. *Felhívom, hogy a Szabad Népre* és a *Bácskiskunmegyei Népjúrságra, amennyiben ezt még nem tették volna meg, fizessenek elő... A munka eredményes végzése megköveteli a rendszeres sajtóolvasást mind a nevelőktől, mind a funkcionáriusoktól.* November 30-ig jelentsék, hogy a sajtóelőfizetés propagálása után kinek milyen sajtótermék jár, ill. kik fizetnek elő jelen felhívás után a pártsajtóra.” A bajai tanítónőképző igazgatója november 30-án — a nevek pontos megjelölésével — jelentette: *a tantestület 26 tagja* közül négyen nem járattak újságot, *18-an a Szabad Népet* (ketten, e nyomás hatására december 1-jétől fizették elő). Ketten a Magyar Nemzetet, ill. az Élet és Tudományt járatták, s 1-1 pedagógus a Köznevelést, a Művelt Népet, a Képes Újságot, s a Békevédelmi Tájékoztatót. Négyen két lapról számoltak be. (BKMÖL XXVI. 58. 729/1955.)

- ⁵⁹ A század első felében sem hiányoztak a Monarchiához, közös uralkodónkhoz, majd a szövetséges Olasz-, ill. Németországhoz s vezéreikhez való barátság erősítésének, nyilvánításának – gyakran demonstratív – eszközei, fórumai (tanévnnyitók és zárók, ünnepélyek, hálaadó istentiszteletek, delegációk fogadásakor díszsorfal, diáklevelezés, diákcsera stb.) Ellenben az Oroszországból érkező, eszperantó levelezési partnereket kereső levelek, akkoriban — mert „a szovjet állapotokat dicsérik” — tilalom alá estek. (GYMSM SL VIII. 64. 7. d. Ragats Rezső püspöki helynök 1937. július 31-i levelében.)
- ⁶⁰ BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 21/1955.; ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyve.
- ⁶¹ A reggeli információs negyedóráról írta, 1955. február 10-én a *bajai tanítónőképző igazgatója*: „a reggeli újságolvasás nem megy elég komolyan, mert nem figyelnek az olvasóra. Késés nincs, azonban a $\frac{3}{4}$ 8-as mozgalomnak mindig vannak késői”. Szeptember 28-án igazgatóhelyettese a következőképpen vázolta „a tanítóképzőkben folyó politikai nevelés állapotát és megjavításának lehetőségét”: „a tanítóképzőkben, iskolánkban is a politikai nevelés a legutóbbi évek folyamán mindjobban az egyes tárgyakkal kapcsolatos aktualitásokra, és ugyancsak ezeken belül a marxista világnézet kialakítására szorítkozott. A politikai nevelést szolgálta még a reggeli újságolvasás. Politikai nevelésre minden tárgyat felhasználtak a szaktanárok, igazgató és tanulmányi vezető óralátogatásainak és óraelemzéseinek egyik szempontja ennek megfigyelése és ennek bírálata volt. A materialista világnézetre nevelés terén eredményeink igen jelentősek, de a politika iránti érdeklődés felkeltése a szűk lehetőségek miatt háttérbe szorult, különösen az osztályfőnöki órák megszüntetésével. Az 1955–56. tanévben az osztályfőnöki órák visszaállításával, a két-hetenkénti politikai beszámolóval jelentős javulás várható a politikai nevelés terén... Osztályokon belül továbbra is segítséget ad a reggeli újságolvasás, ami a politikai nevelést szolgáló osztályfőnöki órákkal szervesen összekapcsolódik. Szükséges, hogy a reggeli újságolvasást ellenőrizzék a nevelők, mert egyes osztályok nem mindig következetesen annak megtartásában, előfordul az is, hogy egyesek feygelmezetlen magatartásukkal zavarják az osztályt a figyelésben... a felügyelők pár alkalommal azt tapasztalták, hogy az újságolvasás csupán s sporthírek olvasására szorítkozott” — sorolta a politikai világnézetű nevelés „nehézségeit” az igazgatóhelyettes. (BKMÖL XXVI. 58. 71/1955. és 629/1955.) „Gondjai” nem voltak ismeretlenek a pedagógustársadalom előtt: a ránk maradt levéltári források szerint, ha nem is az ötvenes években tapasztalható rendszerességgel, de — különösen a harmincas–negyvenes években — viszonylag gyakran került sor hasonlókra a tanító(nő)képzőkben.
- ⁶² Már 1921-től rendszeresen értekezleteket tartottak a szülők számára az iskola törekvései és nevelési elvei megismertetésének s a családi nevelés befolyásolásának szándékával. Vass József miniszter 26.998/1922. VI. üo. számú rendeletében „a szülői ház és az iskola közötti kapcsolat intézményesítése” érdekében előírta, hogy iskolaévenként legalább 3 értekezletet tartsanak a tanulók jellemének fejlesztéséről, vallásosságának és hazafiságának emeléséről, testi és lelki tisztaságának és épségének biztosításáról, a betegségek elleni küzdelemről, a rendes iskolába járásról, a tanulók iskolán kívüli foglalkoztatásáról stb. azzal, hogy „a szülői értekezletekről minden politikai és felekezeti kérdés kikapcsolandó”. A tanítóképzők kapcsán a miniszter leszögezte: „csak a velük kapcsolatos gyakorlóiskolákba járó gyermekek szülei hívandók össze. Itt az igazgatónak és a tanártestületnek az a feladata, hogy a szülői értekezletet oly módon szervezze és vezesse a gyakorlóiskolai tanító bevonásával, hogy a tanítójelöltek (két utolsó évfolyam növendékei), akiknek a jelenlétét kötelezővé teszem, a szülői értekezletekre nézve jövőben értékesíthető, hasznos tapasztalatokat szerezhessenek.” A 32.177/1923. VI. VKM sz. rendelet tovább nyomatékosította, hogy „ezt az ügyet a jövő tanítónemzedék népnevelői hivatásérzetének fokozása céljából a jövőben is karolják fel”. (*Mészáros I.* 1996. b. 81. és VPL I. 5. és 8. 6. d. 71. 1335/922.; *Hivatalos Közlöny*, 1923. 11. sz. 165.) E felhívások sem maradtak visszhang nélkül. A *budai képző igazgatója*, a *TITOE elnöke*, *Quint József*, — utóbbi minőségében, 1922 nyarán Imre

Sándor államtitkárhoz írt levelében — leszögezte: „ha az erkölcsi világnézet, a nemzeti öntudat, a gazdasági erő és az önmagára eszmélés mind a családban sarjad és ott jut teljes kifejlődéshez, nem mellőzhetjük a családot a nevelés munkájában. A családot nevelővé kell avatni, a családot kell nevelni, tanítani. Ebben a munkában osztozhatunk sokan, de az oroszlánrész a tanítóé marad.” (*Quint* 1942. 150., 1943/II. 9–12. valamint *Quint J.* 1924/29-30. 2–4.) — *Hanauer Árpád István váci püspök* 1935/1922. számú rendeletében ehhez hozzátette: „Okvetlenül szükséges... hogy a keresztény társadalom közreműködésével, a szülői ház és az iskola közötti kapcsolat intézményes biztosításával az iskola számára olyan környezet teremtsék, melyben a jövő nemzedék egészséges lelki és testi fejlődése biztosított.” (A Váci Egyházmegye hivatalos Közleményei, 1922. 6. sz. 19.; *Rajz M. – Korompay T.* 1988. 49.) Hasonló törekvés 1929–1930-tól már az állami és egyházi iskolai rendtartásokban is megjelent — s 1936. július 1-jétől, a szülői értekezletről felvett jegyzőkönyv megküldésével jelentésköteles is volt (*Rendtartási* 1929. 11. és 40., 1930. 13. és 48.; *Rendtartás* 1939. 48–49.; *A Magyarországi* 1942. 35–36.; *Utasítás* 1935/VI. 32. és 54.), így a képzőkben is folyamatosan jelen volt. Pl.: 1936-ban, az izraelita iskolákban a vallásos oktatás módját prezentáló mintaelőadást terveztek a Szülők Pedagógiumán; novemberben Szemere Samu tantóképző intézeti igazgató „Szülők, iskola és erkölcsi nevelés”, 1940 áprilisában „Vallásos nevelés a szülői házban”, Vihar Béla — 1938. február 15-én — a „zsidó tanítók és szülők viszonyáról” témával léptek fel az Országos Izraelita Tanítóegyesületben. 1939-ben a VII. kerületi állami képzőben Szabó Imre esperes szülői értekezletet tartott: „az iskola és a vallásos nevelés” címmel; Rozsondai Károly, a soproni evangélikus képző igazgatója szabadegyetemi előadást tartott szülők és tanítók számára a „család, iskola, munkatábor” témában, melyet közölt az *Evangélikus Népiskola* c. lap is. *A Katolikus Tanügyi Főigazgatóság* 1943-ban arra intette iskoláit, hogy „a szülői értekezlet sikerének két feltétele van: ... az értekezlet közvetlen hangulata... s a szerencsésen megválasztott gyakorlati tárgy”. Az Actio Catholica 1943 júniusában országos konferenciát rendezett egy ilyen tárgyról „A család és az ifjúság a háborúban” címmel, melyben a családok és az ifjúság lelki gondozásának elvi és gyakorlati kérdéseit tárgyalták, különös tekintettel a velük kapcsolatos munka irányítására, egységes szellemére s a háború következményeire. (*Cseh A.* 1935/12. 231–232.; *Fuchs D. R.* 1935/12. 230–231., 1940/1. 5–6.; *Pásztor J.* 1936/1. 5.; *Szemere S.* 1936/2. 36–37., 1940/4. 38.; *A Magyar Szülők* 1936/12. 2.; *Előadás a tanítóegyesületben* 1938/6. 11.; *Molnár O. szerk.* 1939/1940. 17.; *Rozsondai K.* 1939/4. 132–37., 5. 170–74.; *Weisz-Vihar B.* 1940/5. 48–49.; *A Katolikus Tanügyi* 1941–2. 44–45.; *Mihalovics Zs. szerk.* 1943. 14–23., 45–58., 79–92., 128–146.; *Becker V.* 1947/1. 6–8.) *Az evangélikus püspöki kar* 1947. február 23-án — 2/XVI/1946-47. számú körlevelében — valamennyi iskoláját kötelező szülői értekezletek tartására szólította fel. „Fel kell ébreszteni általuk azt a tudatot, hogy az evangélikus iskola történelmi örökség és nélkülözhetetlen életszükséglet” — írták. (*A Magyar Evangélikus* 1947/1. 29.) — Másfél év elteltével az államosított iskolák (a középfokú tanítóképzők is) 1948. augusztus utolsó napjaiban a VKM 50400/1948. III. és 50080/1948. III. számú rendelkezéseire hivatkozva, az államosítás célját, lefolyásának módját az állam szempontjából megvilágító szülői értekezlettel kezdték tevékenységüket s a tanévet, néhány helyen — pl. a kiskunfélegyházi Constantinumban — kisebb nagyobb atrocitásokkal. (MOL XIX-I-1-k-A-5364-1948. VIII. 25.; VPL Schola Kiskunfélegyháza, 3877/48.; Szülők és pedagógusok együttes munkájával kezdődik meg a tanév. 1948/36. 1.; *Rendtartás* 1950. 63., 1954. 75., 1955. 92–93.)

⁶³ A családlátogatásokat már 1949-től megkísérelték a hatalom aktuális politikai-világnézeti törekvéseinek szolgálatába állítani. *Mit sem törődve a pedagógusok állampolgári jogaival, kötelezővé tették számukra a választási agitációban való részvételt, kijelentvén, hogy „a pedagógusok felelőssége... ezen a téren is nagy, és családtagjaikkal egyetemlegesen felelősek szavazatuknak a szebb jövőért példát mutató kiállásával, községükért és iskolájukért” (Sic!) — írta 1949. április 26-i körlevelében a Zala vármegyei tanfelügyelő. Előző napi körlevelében felhívta az igazgatók*

figyelmét arra, hogy agitációs célú családlátogatásra most csak a Népfront által erre alkalmasnak talált, „politikailag fejlettebb” pedagógusok oszthatók be. (MOL XIX-I-1-g-P-1211-18-4-1949. 270. d.; Rendtartás 1954. 76.)

- ⁶⁴ Az 1954. évi Gimnáziumi Rendtartásban olvashatjuk: „A Szülők Iskolái a családi és iskolai nevelés összehangolását, a szülők pedagógiai és politikai nézeteinek formálását, kialakítását, valamint a burzsoá és klerikális maradványok elleni harcot szolgálják... előadásait havonként egyszer kell tartani. Az előadások napját a tantestület a szülőkkel, a párt- és helyi tömegszervezetekkel történt közös megbeszélés alapján állapítja meg. Az előadásokon a tantestület tagjai is tevékenyen vegyenek részt.” (89. §. 76. Kiemelés tőlem. — D. P.)
- ⁶⁵ Az MDP XII. kerületi bizottságának felszólítására, 1955. október 13-án, a tanítóképző párttitkára 3 párttag és 3 pártönkívuili „dolgozó” nevét küldte be, olyanokét, akik „az iskolában és a területen végzett jó munkájukkal kitűntek” a békekölcsön-jegyzés során. (BFL XXXV. 107. f. 2/191. ö. e. 40/1955.) — E hidegháborús állami hitelfelvétel (burkolt kölcsönadó) előképei az első világháború alatt hasonló eszközökkel jegyeztetett hadikölcsönök voltak. (Lásd pl. a pénzügyminiszter 6800/1914. PM s a kultuszminiszter 3956/1915. eln. és 10894/1915. eln. VKM számú rendeleteit: *Nemzeti hadikölcsön* 1914. 1–7.; *A második* 1915/19.; *A harmadik* 1915/41.)
- ⁶⁶ Kovács József, szombathelyi tankerületi főigazgató 4198/1948–49. sz. utasításában, 1949. május 3-án, a választásokkal kapcsolatos elvárások mellett, a Népfront-szervekkel, az MDP-vel való kapcsolattartásra, ideológiai-politikai útmutatásaik hasznosítására szólította fel az iskolák igazgatóit. *Hamarosan az igazgatók — Rendtartásban rögzítetten — felelőssé váltak „a párt- és kormányhatározatok, valamint érvényes jogszabályok és felsőbb utasítások” végrehajtásáért.* (GyMMSM SL XXVI. 60. 2. d. 728/1948-49. és XXVI. 65. 7. d. 176/1956.)
- ⁶⁷ Vö.: *Szabó M.* 1989. 287. — Az MDP KV számára készült, 1955. augusztus 31-i jelentésében Erdey-Grúz Tibor kiemelte: nem kielégítő „az ellenőrzés... szervezettsége és színvonala..., tartalma, hatékonysága gyenge. (Futólagos, koordinálatlan ellenőrzés, tervszerűtlen kiszállások stb.)” (MOL XIX-I-2-m-302/1955. 24. d.) Tervszerű vizsgálatokkal ezen próbáltak változtatni.
- ⁶⁸ Ahogy a fentiekben említettük, a PTI-t az 1955. március 10-i kollégiumi ülésen bízták meg e feladattal.
- ⁶⁹ MOL XIX-I-2-k 7. d. Az 1956. január 4-i OM kollégiumi ülés anyagaiban. (Kiemelés tőlem. — D. P.)
- ⁷⁰ A négyéves tanítóképzés új tervezetét *Bori István, Füle Sándor és Faludi Szilárd* gyakorló szakemberek bevonásával dolgozták ki.
- ⁷¹ MOL M-KS-276. f. 91/120. és MOL XIX-I-2-m 30. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷² MOL M-KS-276-91/120. ö. e. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷³ Lásd erről kötetünk Nagy Imre-kormány időszakát taglaló tanulmányának „A Politikai Bizottság váratlanul nemet mond — a reménytelenek reménye” című fejezetét.
- ⁷⁴ Lásd erről kötetünk Nagy Imre-kormány időszakát taglaló tanulmányának „Az újragondolás elkezdődik — az »újragombolás« halasztódik” c. fejezetét.
- ⁷⁵ „A tanító(nő)képzés helyzete” című előterjesztéshez, 1956. február 15-én fűzött feljegyzésében — mely a Hegedüs András miniszterelnöknél tartott vezetői megbeszélés meghívója mellékleteként szerepelt — *Kálmán György* részletes számításokkal szolgált. A négyéves középfokú tanítóképzés 1 diákra vetített költsége 4x5.733=22.932 forint volt, míg a négyéves gimnáziumi képzés 4x1.820=7.280 forintba kerül, s a felsőfokú tanítóképzés 2x6000=12.000 forintba költséggel járna, tehát utóbbi esetben az összköltség 19.280 forint lenne. Ez több mint háromezer forinttal kevesebb, mint a középfokú négyéves képzés, érvelt *Kálmán György*. (MOL XIX-I-2-m A 556/1. TÜK-1956.)
- ⁷⁶ Vö.: *M. Nádasi M.* 1984/14. 8.; *Bollókné P. I.* 1988. 161–177.; *Gyóniné* 1988. 233–263.; *Fátrai K.* 1996. 160–165.; *Hunyadyne* 2004/1. 3–10.; *Gombos N.* 2006. 70–133.

- ⁷⁷ 1955. december 6-án a Nógrád Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya a következőképpen instruálta a növendékek vallásokkal kapcsolatos érdektelenségéről referáló balassagyarmati diáktanulmányigazgatót: „Ne tévessze meg az Elvtársakat a fiúk közömbössége vallási tekintetben... A közömbösség még sok mindent takarhat, és még nem jelenti a kialakult, szilárd világnézetet.” (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B3-9.) Talán ezért (is) fogalmazott így a tanítóképzés képzési idejének átmeneti felemelésére vonatkozó minisztériumi kérdésre adott, 1957. január 21-i válaszában Hegedüs Rajmund balassagyarmati igazgató a bevezetendőnek ítélt „a filozófiai alapkérdések” tárgyval kapcsolatban: „elengedhetetlennek tartjuk, hogy a különböző idealista nézetek is helyet kapjanak. Ezek ésszerű kritikája minden sémánál jobban elő fogja segíteni a tanulók helyes világnézeti állásfoglalásának kialakulását.” (NML Bgy. XXVI. 64. 7-1/1957.)
- ⁷⁸ Így volt ez a zalaegerszegi képzőben is. (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyve.)
- ⁷⁹ 310-320 szerzetestanár távozására a katolikus püspöki kar s Mindszenty József állásfoglalása nyomán került sor (lásd erről a Rozsondai-tanulmányban, kötetünkben), ám az állami szolgálatra való átvételükre az államosításkor nyitottnak mutatkozó Ortutay Gyula miniszter már 1948. november 8-án a 36. és 37/1948. eln. számú rendeletével gátat próbált szabni e klerikusok és volt tanítványaik kapcsolattartásának. Utóbbiban arra utasították az államosított iskolák igazgatóit, hogy „az iskola helyiségében vagy az iskolához tartozó területen... iskolán kívüli személyek nem tartózkodhatnak, és ennek végrehajtása során különös gonddal ügyeljenek arra, hogy mindazok, akik ... az állami tantervűvé váló átminősítésüket visszautasították, a számukra ma már tilos területen ne tartózkodjanak”. (KEMÖL VIII. 1. b. 24. és 25/1948–49.)
- ⁸⁰ Az 1956. március 7-i előterjesztésben a tanárok 25-30, az igazgatók 70%-ának párttagságáról írtak, hozzátéve, hogy „egyes kivételektől eltekintve (szerb-horvát képző, egri tanítóképző) a pártszervezetek szerepe az iskolában elmosódik. Míg a párttag tanárok külső népnevelő munkája mindenütt elismerést nyer, a belső népnevelő munkára nem fordítanak gondot, azt szükségtelenné látják... [A] taggyűléseket reggel 7–8-ig tartják, nincs vezetőségi beszámoló, a taggyűlések kedélyes beszélgetéssé válnak, az Internacionálé eléneklését gyerekesnek vélik stb. A legtöbb tantestületi értekezleten a párttagok nem hallatják szavukat, a testület politikai véleménye kialakulását nem irányítják. Az elvi bírálat, nyílt vita hiányzik”. (MOL XIX-I-2-k. 7. d. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸¹ Erdey-Grúz Tibor belső használatra szánt értékelése — hangsúlyát tekintve — eltért a brigádvizsgálatok zárójegyzőkönyveiben olvasható megállapításoktól. A zalaegerszegi képzőben pl. az ezzel megbízott középiskolai előadó a következőképpen összegezte a látottakat: „az iskola tanárai magukévá tették a tanévnyitó rendelkezést, érvényre juttatják nevelői munkájukban az erkölcsi-politikai-világnézeti nevelésre vonatkozólag adott útmutatásokat. ... [A] tanítóképző nevelőtestületében megvannak a jó oktató-nevelő munka végzéséhez megkívánt összes adottságok... Csupán kisebb mértékben kell a hiányosságok pótlását kérnie, s jóval nagyobb mértékben az eddig elért jó eredmények megtartását, megszilárdítását, fokozását, továbbfejlesztését.” (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyvében. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸² 1951–1955 között a győri képzőbe járt B. Gy.-né, aki interjúja során (2005 tavaszán, Kapusi Ádámnak) megjegyezte: „Nagyon sokan jártunk misére. Senki sem tiltotta. Egy nagyon jó prédikátor volt a bencés templomban, azt nagyon szívesen meghallgattuk.” Hasonló tapasztalataikról adtak számot (2005-ben Ország Renátának) a balassagyarmati (és cinkotai) képzőbe ekkoriban járt volt növendékek is. T. J.-né kérdésünkre megemlítette: „Templomba titokban jártunk a dolgozatírás előtt, mert nagyon közel volt a kollégium a templomhoz, majdnem szemben. Úgyhogy titokban, reggel elszaladtunk, és akkor aggódva mentünk az iskolába... mert ezt nem engedélyezték.” L. J.-né úgy vélte, hogy komoly szorongásra nem volt okuk, mert „marxista világnézetben nevelték [ugyan], de talán csak egy-két tanárunk volt elkötelezett a marxista szellem

íránt... a többi tanár nem nyilvánított véleményt. Az osztályfőnökünk pl. ... inkább semleges maradt... Nem nagyon politizáltunk... Nem büntették meg azt, akinek vallásos volt a világnézete... A legtöbben eljártunk templomba titokban. Meg volt tiltva, de nem csináltak nagy ügyet belőle.” A *cinkotai* képző akkori légköréről S. G.-né megjegyezte: „kommunizmusban éltünk, vallásellenesség volt, nem volt vallásszabadság. Viszont voltak egyes tanárok és diákok az idősebbek között, akik hasonlóan gondolkoztak a vallásra vonatkozóan. Egyszer engem is elhívtak egy kirándulásra, nagyon érdekes volt. Prohászka Ottokárról beszélgettek, megmutatták, hogy melyik papi otthonban, plébánián volt. Az utolsó tanévben [1956/57-ben! — D. P.] már olyan is volt, hogy az egyik kollégiumi nevelőtábornak mondtuk, hogy kimenőt szeretnénk kérni egy óra hosszúra és átmentünk a szemben lévő templomba”. (Kiemelések tőlem. — D. P.)

⁸³ Vö.: Köpeczi Bócz E. 2004. 35.

⁸⁴ MOL M-KS-276-91/120. ö. e. (Kiemelés tőlem. — D. P.) — Ennek egyik forrására utaltak a zalaegerszegi képzőben végzett brigádvizsgálat összegzésekor: „Az ifjúság legfőbb fogyatéka a politikai kérdésekben való mélyebb tájékozódás hiánya. Különösen a lányoknál tapasztalható ez.” (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyvében)

⁸⁵ *Andics Erzsébet* már miniszterhelyettes korában is nagy érdeklődést mutatott a tanítóképzés problémái iránt. A történeteket komolyan befolyásoló döntését *Orbán László* alosztályvezető 1956. február 17-i feljegyzése nyomán hozta meg: „Kálmán elvtárs észrevételei megfontolandók... a 4 éves képzéssel megfelelő felkészültségű tanítókat képezni nem lehet, mert az így képzett tanítók általános műveltsége jóval a gimnáziumot végzettek alatt marad. Az alosztályon az elvtársak helyeslik Kálmán elvtárs javaslatát. Nézetem szerint vagy fel kellene emelni a tanítóképző idejét 4 évről 5 évre, vagy esetleg számba jöhetne az a megoldás, hogy a gimnázium 4 évére épüljön 1 éves vagy esetleg 2 éves speciális tanítóképzés. (2 éves főiskola létesítését problematikussá teszi az, hogy az általános iskola felső tagozatára képző pedagógiai főiskola időtartama 3 év, és így szinte elmosódik a különbség a tanító és a tanár között.) (MOL M-KS-276. f. 91/12. ö. e. Kiemelés tőlem — D. P.) Orbánról lásd: *Csoma Gy.* 1979/2. 100–101.; *T. Kiss T.* 2002. 153–154.; *Mann M.* 2004. 146., 2006. 162.)

⁸⁶ Ugyanezen emlékeztető szerint „Erdey-Grúz elvtárs megjegyzi, hogy az általános iskolára épülő 5 éves képzésnek vannak bizonyos előnyei”. (MOL M-KS-276-91/120. ö. e. A-504/1/TÜK 1956. és XIX-I-2-m 62/1956. 30. d. Kiemelés tőlem — D. P.) — Hegedüs András miniszterelnök akkoriban szisztematikusan áttekintette a köz- és felsőoktatás problémáit, s nem egy kérdésben progresszív döntés született ezekben a hónapokban. Memoárjából következtethetően számára mégsem volt különösebb jelentőségük ezeknek az intézkedéseknek, hiszen az „Új reformperiódus” jellemzésekor egyetlen ilyen intézkedést sem említ. (*Hegedüs A.* 1988. 257–259.) Lásd ehhez: *Nyers R.* 2001. 260.

⁸⁷ Lásd: MOL M-KS-276-91/120. ö. e. Vö.: a Nagy Imre-kormány tevékenységéről szóló tanulmány I. 3–8. fejezeteivel.

⁸⁸ A pályakezdés vizsgálatának szükségességéről s a pedagógusképzésben betöltött funkciójáról lásd pl.: *Nagy M.* 2004/3.

⁸⁹ A zalaegerszegi brigádlátogatás alkalmával a diákokon DISZ-felelősével, R. S. IV. osztályos tanulóval való átfogó beszélgetés alapján próbáltak képet alkotni „az ifjúság világnézetéről, politikai nézeteiről”: „A tanuló tisztában van a felszabadulás előtti és a mai fiatalság helyzete közti különbséggel, látja a mai fiatalság érvényesülési lehetőségeit, de ezen túl nem tekint, nem látja az ifjúság jelentős szerepét a szocializmus építésében és az ezzel járó felelősséget. A pedagógiai pályára már általános iskolás kora óta elhivatottságot érez, jó tanulással készül hivatására, szakmai és pedagógiai ismeretekkel akarja magát felvértezni, de hallgat arról, hogy világnézeti, ideológiai téren mennyire készül fel hivatása teljesítésére. Rávezetéssel került felszínre tudata mélyén őrzött véleménye a párt politikájáról, azt a munkásosztály érdekeit szolgáló, majd újabb

ravezetéssel az egész dolgozó nép ügyét, felemelkedését szolgáló programnak értékelve. Népi demokráciánk államhatalmának alapját a munkásosztályban, majd egy-két kérdés után a munkás-paraszt szövetségben látta, amelyen belül a munkásosztályé a vezető szerep, »mert ez a legöntudatosabb osztály, s legjobban fel van vértezve a marxizmus-leninizmus elméletével«. Helyesen látja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségességét, s a falujukban rosszul működő tsz viszonyaiból nem azt a következtetést vonja le, hogy a kollektív gazdálkodás útja helytelen, hanem a hibákat a nem megfelelő vezetésben keresi, s megoldásnak a jó vezetés biztosítását tartja. Hivatkozik az egyik szomszéd faluban jól működő tsz-re. Kristálytisztán látja a Szovjetunió világtörténeti szerepét, jelentőségét hazánk felszabadításában, a sokoldalú segítségnyújtásban, a béke fenntartásában; tájékozott a Szovjetuniónak a genfi külügyminiszteri értekezlet fő elvi kérdéseiben kifejtett álláspontja helyességét illetően. *A DISZ munkájának feladatát kissé egyoldalúan ítéli meg: csupán a tanulmányi munka segítségét tekinti a diszisták feladatának... [N]em látja magától a DISZ jelentőségét az ifjúság erkölcsi-politikai, világnézeti nevelése terén. Arról sem hallott, hogy része lett volna a DISZ-nek az ifjúság közvéleménye formálásában. Az intézet társadalmi munkával készülő sportpályájának építésében szívesen, lelkesen vettek részt... Elmondta, hogy a diákokthon faliújságján nincsenek cikkek, sőt nem is ismeri a faliújság-felelőst... Jóindulatú, kötelességtudó, hivatását kedvelő tanulónak látszik, akiben megvan a hajlandóság, hogy politikailag is képezze magát» — olvashatjuk a kevésbé a megkérdozett diák habitusát, inkább a korabeli hivatalosság — fiatal lányok számára meglehetősen irreleváns — kérdéseit, elvárásait, attitűdjét, módszereit felvillantó jegyzőkönyvben. (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyvében. Kiemelés tőlem. — D. P.)*

- ⁹⁰ E célból a pártközpont illetékesei beszámolókat kértek a pécsi tanárképző főiskola gyakorlóéveseiről is: *Komlósi Sándor* főiskolai docens 1956. április 12-i, „Gyakorlóéveseink világnézeti magatartása és politikai nevelőmunkája” című jelentéséből hasonló kép rajzolódott ki. (MOL M-KS-288-33/1958./11. 13–25.)
- ⁹¹ *Porzolt István*, a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója már 1951. február 4-én (!) hasonlóan értékelte az 1950. 43. tvr.-rel de facto újra négyévesé lett tanítóképzés buktatóit. (SzSzBmÖL XXXI. 11. 4. d.) Érvelését lásd: a Nagy Imre-kormány oktatáspolitikájáról szóló tanulmány I. 2. fejezetében. Vö.: a Rozsondai-tanulmány 6. fejezetével kötetünkben.
- ⁹² A debreceni, államosított Svetits Intézetben 1955-ben érettségizett M. I.-né (2005 tavaszán, Kapusi Ádámnak) elmondta, hogy „abban az időben a tanítóképzőből kikerült fiatalokat lehetőleg falusi iskoláknál helyezték el, s több olyan elfoglaltságot próbáltak biztosítani nekik, amely fejlesztette közösségbe való beilleszkedésüket, hasznosságukat (sic!). A sápi általános iskolánál nagyon sok társadalmi munkát kellett végezni. Fiatalok voltunk, számítottak ránk a különböző szervezetek: az MND SZ, a DISZ, később a KISZ... Több alkalommal a téli időt úgy használtuk ki, hogy az idősekkel együtt színdarabokat tanultunk meg, amelyeket a környező falvakba is elvittünk.”
- ⁹³ A felkészítés hiányosságai (lásd: *Tibor J. – Bécsy A.* 1943/17. 702–704.) és a valós életviszonyokkal való találkozás sokja sem tekinthetők „rendszer-specifikusnak”: „A fiatal kezdő tanító működése első éveiben sok csalódáson megy keresztül. Idealizmusa és a való élet gyakran ütközésbe kerül egymással” — olvashatjuk a *Néptanítók Lapja* 1944. januári számában. (*Zalai E.* 1944/2. 53. Lásd továbbá: *Szántó K.* 1943/11. 273–287., 12. 305–315., 1944/1. 16–23., 2. 39–48.)
- ⁹⁴ Vö.: *Tóth G.* 1996. 132–163. és 201–205.
- ⁹⁵ Hasonló képet festett B. Gy.-né (2005 tavaszán, Kapusi Ádámnak) a győri tanítónőképző pedagógusairól: „Nagyon jó emlékeim vannak a tanárokról. Inkább idősebbek voltak, tehát rejtve, egy kicsit olyan régi szellemben tanítottak bennünket. Nagyon komoly volt az iskola igazgatója,... fizika szakos, méltóságot sugárzó úriember. Szigorú volt, de bármilyen problémával kapcsolatban nagyon szívesen foglalkozott velünk, tehát nem féltünk hozzá fordulni... [A] tanárok

is kitárulkozóak voltak felénk (sic!). ... Osztályunk kétharmada vidéki volt, munkás-paraszti gyerekek voltak... *Segítettek, méltányolták bejárás körülményeinket... s kb. az első évfolyam végéig felzárkóztattak bennünket.* Sokat segítettek a kollégiumi [ingyen] korrepetálások során is” — emlékezett B. Gy.-né, majd hozzátette: „A pedagógusoknak ott a képzőben is elég nehéz volt az anyagi helyzete... Anyám egyszer, amikor hazajött a szülői értekezletről, azt mondta, hogy szíve szerint segítene ezen a szegény osztályfőnökön, mert olyan kopott kabátban jelent meg, amit ritkán látni városi emberen.” (Kiemelés tőlem. — D. P.)

⁹⁶ Ilyen benyomással távoztak a *zalaegerszegi* brigádlátogatás résztvevői is: „A folyosók, tantermek, mellékhelyiségek rendje, tisztasága a tanulók következetes rendhez szoktatásáról beszél. Az iskolában megfelelő hangnemben érintkeznek egymással, a felnőttekkel szemben udvariasak, egyenként is, csoportosan is köszönnek a belépő idegennek, az órákon általában fegyelmezettek.” (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyve.)

⁹⁷ Juhász Béla nagykovácsi igazgatóhelyettes beszámolója szerint az 1955. október 4-i országos tanácskozáson a *jászberényi képző* képviselője kifejtette: „Érdekes jelenség, hogy az I. osztályos tanulóknak még élnek a népi erkölcs vonásai, azonban a tanítóképzőben az idők folyamán ellentétes vonások alakulnak ki, kispolgári vonások, emiatt a falu erkölcsé elenyészik a tanulóknak, helyébe a dekadens polgári kultúra lép, a tanuló légüres térbe jut, ha leszűkül az eszmei-politikai nevelés. A régi és új egyszerre hat a tanulóknak és nevelőknak.” (PML NKO XXVI-2-a. 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.)

⁹⁸ „A világnézeti-politikai nevelés helyzete a tanítóképzőben” c. előterjesztést lásd: MOL XIX-I-2-k 7.d. és az elhelyezkedési lehetőségeket illetően: M-KS-276-91/120. ö. e.; *Mann M.* 2000. 175. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Gécsi J.* 2006/3. 528. — A vizsgálat tanulságait, az OM Kollégiumának megállapításaival kiegészítve — a szakszervezet költségén, osztályvezetője, a Minisztertanács, a fővárosi tanács képviselője és Faragó László felügyelő bevonásával — május 4-én megvitatták a képzők igazgatóival és párttitkáraival. (MOL XIX-I-2-f. 8531-15/1956. és 8531-21/1956.)

⁹⁹ MOL XIX-I-2-m 152/1956. 25. d. és M-KS-276-91/33. ö. e. (Kiemelés tőlem. — D. P.) — 1956. április 28-án a Pedagógus-szakszervezet KV Iskolai Osztálya is szorgalmazta az általános gimnáziumra épülő szakképzés bevezetését, hozzátette, hogy ezt „pl. a tanítóképzőknél, óvónőképzőknél már a következő tanévben meg lehetne oldani úgy, hogy 2 év épüljön a gimnáziumra a jelenlegi 4 év + egy gyakorlóév helyett. Ez mind pedagógiai szempontból előnyösebb, sőt anyagilag olcsóbb is lenne.” (*Kardos J.* — *Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 229–230.)

¹⁰⁰ 1956. július 3-án, a május 21-i előterjesztést Hegedüs András miniszterelnöknél tárgyaló újabb megbeszélést követően feljegyzések készültek a Politikai Bizottság ülésére készülő Andics Erzsébet tájékoztatására a vitában várhatóan felmerülő kérdésekről s az előterjesztés mellett felhozható érvekről. Újabb gazdaságossági számítások mellett elmagyarázták: miért olyan drága a tanítóképzés (kisebb osztálylétszámok, készségtárgyak oktatása bontott osztályokban, gyakorlóintézmények, kollégium). Választ kínáltak arra a kérdésre is, hogy „*miért hangsúlyozzuk az alsó tagozatú tanító társadalmi és kulturális szerepét falun annyira? Az alsó tagozatos tanítók a 6–10 éves gyermekeken keresztül sokkal szorosabb mindennapi kapcsolatban állnak a szülőkkel, mert a szülők ezek iránt a gyermekek iránt még jobban érdeklődnek. Ezért nagyobb az alsó tagozatos tanítók pedagógiai ráhatása a szülőkre, mint a felsőbb tagozatos tanároké.*” (MOL M-KS-276. f. 91/33. ö. e. Kiemelés tőlem — D. P.) — Az ilyen érvelés súlyát fokozta, hogy az 1956. június 14-i PB-ülésen az *értelmiségi politika néhány kérdéséről tanácskoztak.* Az elfogadott dokumentum sajnálattal konstatálta, hogy „*a párttagság gyarapodása... nagyon lassú a falusi tanítók között. ... [Ezért] mindent el kell követni, hogy a falvakban, főleg a pedagógusok... a párt szilárd támaszai, a párt politikájának állandó propagálói és szervezői legyenek.*” (MOL M-KS 276. f. 53/291. ö. e.; MOL XIX-I2-n-540/1956. 7. d.)

¹⁰¹ Vö.: Nagy M. 1986. 347.

¹⁰² Egy héttel korábban, 1956. május 14-én a *bajai tanítónőképző igazgatója* „az ifjúság világnézeti-politikai nevelésének egyes kérdéseit” firtató 847-14-1/1956. X. számú rendeletre jelentette: „Növendékeink ismerik a szocializmus nagy alkotásait, ismerik perspektíváit, de azt nem merném állítani, hogy világosan látják szerepüket és helyüket az új társadalmi rendben. Tanítónőképzős növendékeinkben négy év alatt sikerült kifejlesztenünk a hivatástudatot, ők tisztában is vannak eljövendő élethivatásukkal... A mai élet perspektívája a régihez képest tanulóink zömének nem mond sokat, elsősorban azért, mert nem élt a régiben, másodsorban, mert a családok nagy részénél még túlsúlyban van a kispolgári gondolkodás. Tanulóink tekintélyes százaléka falusi gyermek... A Párt és a munkásosztály szerepét látják, többé-kevésbé helyesen értékelik. Sokat jelentett ezen a téren az osztályfőnöki politikai órák bevezetése... Falusi tanulóink jó része bizalmatlan a kollektív gazdálkodással szemben... A materialista világnézet elemei már határozottan felismerhetők tanulóinknál. Legtöbbnél azonban még erősen érvényesül az idealista világnézet, az otthon hatása. Kétféle világnézet viaskodik bennük, bár inkább külsőségekben ragaszkodnak a valláshoz.” (BKMÖL XXVI. 58. 205/1956.)

¹⁰³ Négy és fél évtizeddel korábban, a VKM 78.000/1911. számú rendeletével bevezetett, négyéves tanítóképzős tantervet elemezve *Szabó Adolf* tanító leszögezte: „*csakis az igazán művelt tanító lehet jó tanító.* Fájdalom azonban, hogy az új tanterv nem valósíthatja meg ezt a bölcs szentenciát... olyan két követelmény teljesítésére vállalkozik, amelyeknek a rendelkezésre álló idő csekélyisége, valamint a növendékek előképzettsége és kora miatt nem felelhet meg... *Radikális megoldásra van itt szükség: a tanítóképzés a középiskolai érettségi bizonyítványt vegye alapul. Így azután képesítendő tanfolyamában a képző tán nem volna kénytelen általános műveltség nyújtásával foglalkozni, hanem kifejthetné erejét a tisztán szakyszerű, tudományos képzésben. Erre a növendékek koruk és előképzettséjük folytán mindenképpen alkalmasak volnának, s hihető, hogy e két esztendő alatt, kedvezőbb előfeltételek mellett, terjedelmesebb és mélyebb, tehát eredményesebb volna a tanítók szakképzettsége s műveltsége, mint a mai átlag*” — írta. (1911/10. 348–349. Kiemelés részben tőlem. — D. P. Vö.: *Köveskúti J.* 1908. 114., 170., 173–175., 1909/2. 116–121.; *Fináczy E.* 1912. 254–262.)

¹⁰⁴ *Porzolt István* egy 1955. május 17-én Zibolen Endrének a Pedagógiai Tudományos Intézetbe küldött előadásvázlatban „*pedagógia tanításunk helyzetéről*” kifejtette: „legfőbb hiánya, hogy nem kielégítő az elmélet és gyakorlat kapcsolata. *Fogyatékos az önállóságra nevelés. Okai: a tanítóképzés mai struktúrája mellett főként e tárgy módszertanának kidolgozatlansága*” — írta a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 9. d. Kiemelés tőlem. — D. P. Vö.: *Füle S. szerk.* 1955/1. 6–7.)

¹⁰⁵ Utóbb ez valamelyest „más megvilágításba” került: „Az ellenforradalom előtti hónapok vitáinak egyik jellemzője volt, a mi területünkön a fiatal nevelők munkájának, magatartásának teljes elítélése, s ezen keresztül a nevelőképzés eredményeinek lebecsülése, semmibevevése. Részbe volt ez a 12 év alatt elért eredményeink ellenforradalmi megtagadásának” — olvashatjuk egy 1957. október 10-i, a pedagógus-szakszervezet elnöksége számára készült, „Jelentés a fiatal pedagógusok helyzetéről” című dokumentumban, a fiatalok „pedagógiai képzettsége és materialista nevelése” kapcsán. (MOL M-KS-288-33/ 1957/4. ő. e.)

¹⁰⁶ Vö.: *Vincze L.* 1951. 48–49.; *Rozsondai Z.* 2004. 201–202.

¹⁰⁷ Vö.: „az új embertípus kialakításának” szolgálatába állított felsőfokú tanítóképzés — bő másfél évtizeddel korábbi — koncepciójával. (*Neubauer J.* 1940. 122–127.)

¹⁰⁸ Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya terve szerint a téma előbb június 14-én, majd 28-án került volna a PB elé. A végső javaslat június 22-én készült el. (MOL M-KS-276-91/2. és 297. ő. e.)

¹⁰⁹ Ezen a lényeges ponton a PB döntése tudatosan eltért az 1938. évi XIV. törvényben vázolt tanítóképző akadémia koncepciójától, hiszen, ha a felsőfokú intézményeket nevelési irányú szakkö-

zépiskolákra építette volna, akkor lényegesen szűkült volna a felvehető hallgatók köre, s különösen a tanári kar komoly szelekciójának lehetősége. Középkisiskolai előtanulmányok, „ránevelés” nélkül viszont a tanítóképzésre a két év bizonyára kevésnek bizonyult volna, s ez mintegy megelőlegezte a határozat 1958. évi módosításának szükségességét. (Vö.: Kiss Á. 1946/23. 6–7.; Donáth P. 2001/1. 224–234.) — Az óvó- és tanítóképzés e megoldása emlékeztet ugyanakkor Véghe József óvónőképző intézeti igazgatójának a TITOE 1918. december 20-i vitáján elhangzott javaslatára, melyről a Nagy Lászlóról szóló tanulmány 3. fejezetében írtunk bővebben. (MT, 34. évf. 28.)

¹¹⁰ MOL M-KS-276-91/33. ö. e. (Kiemelés tőlem. — D. P.) — A döntésről augusztus 2-án értesítettek — az MTA főtitkárává lett Erdey-Grúz Tibor helyére lépett — Kónya Albert minisztert, azzal, hogy „a 2 éves óvónő- és tanítóképző részletesen kimunkált tantervét, szervezeti, személyi és dologi feltételeit... 1957 decemberéig terjessze a Minisztertanács elé.” (Uo.)

¹¹¹ Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályán 1956. június 19-én készült, az „SZKP XX. kongresszusa tanulságainak alkalmazásáról” készült beszámolóban az iskolarendszer felülvizsgálatáról szóltak, „abból kiindulva, hogy középfokú képzésünk mennyiben felel meg a megnövekedett társadalmi és politikai követelményeknek. Kidolgozásra került... a PB elé a tanító- és óvónőképzés új rendszerére vonatkozó javaslat.” (MOL M-KS-276-91/24. ö. e.)

¹¹² A hivatásukat, kenyerüket féltő tanítóképzős tanárokat érthetően aggasztotta ez a perspektíva. A PB döntés előtt, majd 1956 végén, 1957 elején, a középfokú hatéves tanítóképzés, ill. — az 1938. évi XIII. és XIV. törvénycikkeknek megfelelően — a középfokú szakiskolára épülő kétéves akadémia megteremtését, vagy (Bizó Gyula 1956. december 27-i, átmeneti javaslatára) az öt-, ill. hatéves képzést szorgalmazták, mint tudjuk, eredménytelenül. (PIL SZKL 44. f. 283/2043. Az OM 8531-44/1956. VI. és 8531-14/1957. VI. számú leveleinek másolatát az Eötvös József Főiskola irattárából Rácz Fodor Sándor bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte.) — 1956. október 5-én, a balatonfüredi tanácskozás nevelőképzésről folytatott vitáján Kiss Árpád „tanítóképző intézeti tanár” egy „organikus megoldást” javasolt: a 4+1 éves képzés 5+1-re emelésével, s később az ötödik és a gyakorlóév összevonásával lehetne az akadémiát megteremteni. „Ez a megoldás nem okozna megrázkódtatást a tanítóképzők jelenlegi személyzetének életében” — fejtegette. (Balatonfüredi..., 1956. 389–390. A kontextushoz lásd: Szabolcs É. 2006. 165–177.; Géczy J. 2006/9. 24–27.) — A budapesti képzős tanárok vitáit összegezve a *Nevelők Lapja* 1957. január 10-i számában leszögezték: „Egyszeres a nézet, hogy a létesítendő új intézményeket helyileg és személyileg a jelenlegi képzőintézetekre kell építeni, az új képzésben érvényesíteni kell a magyar tanító- és óvónőképzés jó hagyományait, meg kell őrizni ennek légkörét.” (A tanító- és óvónőképzés... 1957/1. 5.) Erre reagálva, a lap következő számában, Juhász Béla, a nagykovácsi tanítóképző igazgatója azt javasolta, hogy a képzők maradjanak sajátos célú gimnáziumok, a pedagógiai főiskola alépitményeként. (1957. 8.; PIL SZKL 44. f. 288/2078. d.)

¹¹³ Lásd ehhez: *Magyarics T.* 1996/3.; *Rév I.* 1996.; *Scott, J. C.* 1996.; *Tilly, C.* 1996.

¹¹⁴ Vö. pl.: *Rákosi M.* 1956. 1–40.; *Baráth M.* 2006/2. 177–200.; *Feil I.* 2006/2. 201–226.

¹¹⁵ Jelentős múltja volt már akkor is az ilyen egyszerűsítő megközelítéseknek. „Kit illet első rendben a gyermeknevelés: az egyházat, az államot, vagy a családot?... [E]zen témának szerencsés megfejtése politikai és társadalmi jelentőséggel bír. Bizonyítja ezt korunk férfiainak ezen állítása, hogy »akié a nevelési jog, azé a jövő«... [N]em hiszem, hogy a szíves olvasó közül volna egy is, ki minden további indokolás nélkül ezt el nem hinné és igazságát el ne ismerné” — írta a *Katolikus Tanügy* 1896. december 1-jei vezércikkében Jung Ferenc, leszögezve: az egyháznak „elsősége van” a három közül. (1896/19. 147–149.) A lap újabb vezércikkében Augustin Imre már úgy vélte, hogy „aki az iskolát a hatalmában tartja, nem nyer vele egy faltörő kost, melynek feje egyszerre betöri a falat; tagadhatatlan, hogy nyer egy eszközt, mellyel lassan, de biztosan teszi le az alapot. Azonban ne feledjük, hogy az ifjúság nem tölti egész idejét az iskolában... Az iskola csak segítse a család-, egyház- és államnak”. (1897/2. 17. Vö.: A Vallás és Közoktatás-

- ügyi 1870. 41–52.) — *Mihalovics Zsigmond*, az Actio Catholica országos igazgatója 1935. decemberi előadásában konstata: „*korunk nagy mozgalmi versenyt futnak a gyermek birtoklásáért*. A szociáldemokrácia a gyermekbarát-mozgalommal keresi benne a későbbi osztályöntudatos, harcra kész marxistát. A szovjet éppen azzal mérte a családra, s vele a régi világra a legérzékenyebb csapást, hogy a gyermeket leszakította anyja kebeléről, a szovjet állam kizárólagos tulajdonává tette.” (1943. 130. Kiemelések végig tölem. – D. P.)
- ¹¹⁶ Hasonlóan vélekedtek az óvónőképzésről is. A kisgyermekkori politikai szocializációról lásd: *Percheron, A.* 1999. 14–23., 74–76. A gyermekek „programozói programozásának” jelentőségét, annak társadalmi funkcióját már Durkheim taglalta. (*Bourdieu, P.* 1970. 68–69.)
- ¹¹⁷ A tanítóképzés körüli oktatáspolitikai játszmában a szereplők pozíciójukból adódó motiváltsága, s nem személyes ízlése dominált. A politikusokat a „káderbürokrácia” logikája vezette, mely minden rész kérdést a „szolgálja-e Ügyünket” nézőpontjából mérlegelt. A szakterületért felelős minisztériumi tisztviselőket értelemszerűen elsősorban az ágazati érdek s a szakmai racionalitás mozgatta. Az első csoportba *Andics Erzsébet, Hegedüs András, Rákosi Mátyás* és mások sorolhatók. (A döntéshozókészítés időszakában még aktív első titkárról egy jól informált — anonim — tanú közölte: még száműzetéséből írt leveleiben is említette, hogy egyetért a tanítóképzés felsőfokúvá tételével.) — A második csoportba *Kálmán György, Rozsondai Zoltán, Kőte Sándor, Nagy Sándor, Bence Gyula* tartozott. Sokak tanúsága és forrásaink szerint inkább az utóbbi (vagy egy harmadik) csoportba sorolhatók — a fentiekben idézett szövegeikből az első kör tagjainak tűnök, ám — *a professzionális kérdések iránt is fogékonyak s a XX. kongresszusra élénken reagálók: Bizó Gyula, Jóboru Magda és Vadász Ferencné.* (*Bizó Gy.* 1956/9., 1956/10., 1957/8.; *Jóboru M.* 1956/18. Lásd továbbá: *Kornai J.* 1993. 72–80.; *Bayer J.* 1997. 237–247.; *Szabó M.* 1998. 102–104., 112–123.)
- ¹¹⁸ *Donáth P.* 2000. 108–111. Jelentőségéről lásd kötetünkben, a Rozsondai Zoltánról szóló tanulmány 7. fejezetében.
- ¹¹⁹ „A történelem olyan, amilyen... nem módosítható utólag vágyálmok, ábrándok, vagy éppen önkényes taktikai fogások szerint. ... A feltárt valóság megbízhatóan pontos bemutatására pedig elengedhetetlenül szüksége van minden társadalomnak, közösségnek, sőt egyéneknek is, ha nem óhajt szelűtöttként tapogatózva emlékezetkiesésben élni... A múltat vállalni emberséggel, felnőttnemzetként, szorongás és öncsonkítás nélkül, nem a gyengesség, hanem az erő jele” — ajánlotta figyelmünkbe *Kosáry Domokos.* (1987. 5–6.) S valóban: változtat-e bármit is a közelmúltban joggal „Magyar Örökség Díjjal” kitüntetett tanítóképzés teljesítményén az, hogy *a letűnt században a társadalmi erőforrások felett rendelkező politikusok többnyire csak akkor járultak hozzá (a már jóval, évtizedekkel korábban szükségessé vált, ám kiegészítő állami támogatást igénylő), reformok végrehajtásához, amikor azt — a kisgyermeket, ill. a falu társadalmát érintő — „politikai-világnézeti nevelési feladattal” kapcsolták össze.* Így volt ez 1918–1919-ben, 1920–1923-ban, 1956–1959-ben is. Vö.: *Litván Gy.* 1996. 342–344.
- ¹²⁰ A debreceni Lorántffy Zsuzsanna Tanítónőképzőben 1955. november 9–12-én Bizó Gyula OM-osztályvezető és egy munkatársa, a megyei oktatási osztály vezetője, a DISZ KV és városi munkatársai, valamint 10 tanfelügyelő, pedagógus részvételével lezajlott vizsgálat végső, december 8-i összegezése így szólt: a vizsgálatot végző „elvtársak véleménye, általános képe az iskoláról valamennyi területen jó volt. Az oktató-nevelő munkának jó szakembereit találták ott, de kiváló tehetségüket nem alkalmazták elég bátran. Elmélyültebben kell hozzájárulniuk az eszmei-politikai neveléshez is, hogy a Tanévnyitó Utasítás szellemében a leány tanulóifjúság világnézeti-politikai nevelését eredményesebben szolgálhassák.” (PIL SZKL 44. f. 1955/238/1730.) Összevetve az országos összegzéssel megállapítható: a két dokumentum hangszínya, intenciója lényegesen eltért egymástól.

- ¹²¹ Vö.: Popper, K. R. 1962. Berger, P.L. – Luckmann, T. 1988., Castel, R. 1994.; Habermas, J. 1994.; Polányi M. 1994.; White, H. 1997.; László J. 1999.; Kosáry D. 2000/10.; Gyáni G. 2002., 2003/1.; Pritz P. 2003/4.; Romsics I. 2003/6., ill. Kozma T. 2003/1. stb.
- ¹²² Berend T. 1999. 116–118.; Gyarmati Gy. 2000/1. 13–15. — Kiss Árpád egy vélhetően 1956 végi–1957 eleji feljegyzésében olvashatjuk: „Az iskolai nevelés hatásának jövőreható túlértékelése.” (KÁGY I/3.)
- ¹²³ „Mi tudatosítani kívánjuk, hogy a nevelésnek az általános iskola első osztályától, de a kised-óvótól kezdve politikai funkciója is van, mert igenis a nevelő napról napra való ráhatásával, munkájával politikailag is formálja a gyermeket. Nem közömbös, hogy milyen álláspontot idegeznek be a gyermekbe a szociális fejlődés, a világ eseményei iránti érdeklődés szempontjából. ... [A]z a pedagógus, aki ingatag, aki kétkulacsos politikát folytat, és aki falujában a reakciós erőknek megnyugtatására azt mondja: „én nem tehetek másként, nem cselekedhetek másként”, aki mást mond az iskolában, mást a szülőknek, aki a reakcióval paktál, miközben a demokráciában, demokratikus iskolában akarja megkeresni kenyerét, meg kell mondanom, ennek nincs helye miközöttünk” — hangsúlyozta Ortutay Gyula. (1949/1. 6. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²⁴ BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 141., 176. és 184/1948.
- ¹²⁵ Ortutay Gy. 1949/1. 7–9. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A szülői munkaközösségek kötelező megalakítását 1948. május 13–15-én (az iskolák államosítása bejelentésének napjaiban) a 43.300/1948. VKM számú rendelet írta elő: „Az 1947/48. iskolai év második félévében a népiskolában, az általános iskolában, a gimnáziumban, a líceumban, a tanító(nő)képző intézetben, az óvónőképző intézetben meg kell szervezni a szülői munkaközösséget. ... [T]agjai az iskolába járó tanulók szülei, gondviselői. ... [F]eladata: a) támogatja a nevelés sikere érdekében erkölcsi és anyagi tekintetben az iskolát, b) a szülőkön keresztül bekapcsolja az iskola életébe a társadalmat, és így biztosítja az élet és a nevelés szoros kapcsolatát.” Kezdetben a szülők és az állam közös felelősségét hangoztatták a gyermek jövőjéért, együttműködésüket szorgalmazták: „A szülői munkaközösségek munkatervének így két alapvető elvi szempontja van: a kulturális és a demokratikus. Kulturális, amennyiben a gyermek minél jobb nevelését célozza, sőt a nevelő, a tanuló és a szülő minél eredményesebb, kölcsönös egymásnevelését. S ez a kölcsönös nevelés a dollor természeténél fogva demokratikus, mert minden szülő és nevelő számára lehetőséget ad arra, hogy a jövő államát, gyermekeiben, olyanná formálja, amilyenné akarja.” De már ekkor is hozzátették, hogy „különösen megnövekedett a tanító-nevelő felelőssége. A tapintatos irányítás nagy feladata az övé, az egész környezet, kerület, egy egész község szellemi összefogása került a kezébe. Már nemcsak a gyermeket, hanem minden felnőttet is neki kell kulturálisan vezetnie.” (Dancsné, 1979. 733.; A Szülői Munkaközösségek... 1948/21. 518. Kiemelés részben tőlem — D. P.) Fontosnak ítélték ezt, amit az is mutat, hogy 1948. november 29-én a VKM 53.798/1948. III. 3. sz. rendeletével értesítette a tankerületi főigazgatóságokat: a III. főosztály keretében külön 3. számú ügyosztály alakult a szülői munkaközösségek irányítására. Egyben annak tisztázását kívánták, hogy hol nem alakultak meg e testületek, s az igazgatók sürgős intézkedését kérték létrehozásuk érdekében. (ZML XXVI. 58. 271/1948. XII. 4.) 1949. október 19-i — az új tanévről szóló — nyilatkozattervezetében Ortutay Gyula hangsúlyozta, hogy „segítik” a pedagógusokat, akiknek örködniük kell „az iskolai és tanulmányi rend és fegyelem biztosításán is... Meg vagyok győződve arról, hogy pedagógusaink a szülők munkaközösségeivel és lelkes ifjúságunkkal együtt ezt a feladatot a most következő tanévben jól végzik, és minden téren visszaverik a politikai jobboldal megújult támadásait, jelentkezzék az a vallásoktatás kérdése körül, akár az iskolai élet bárminő más területén.” (MOL P 2076. 28. d. 974-976. Kiemelés tőlem. — D. P.) A párttag szülők s szervezeti és MNDSZ-delegátusok irányítása alá helyezték (CSML XXVI. 62. 1948-1950. 1. d. 665/1948-1949.; BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 298/1848.; MOL XIX-I-1-I-Szülői Munkaközösség-1950. 4. d. vö.: Jeszipov – Goncsarov 1950. 367–371.) — sok helyütt a Katolikus Szülők Szövetsége helyett létrehozott — szervezet, a harc logikájából adódóan, annak

ágensévé, politikai-világénezi ellenfelei célpontjává vált. 1950. március 1-jén egy, a „klerikális reakció megmozdulásait” összegző jelentésben írták: „A klérus... világosan felismerhető célja, hogy felbomlassza a szülői munkaközösségeket, provokációkat rendezzen a szülői értekezleteken, hogy azután az így felbomlasztott szülői munkaközösség ne tudja iskolapolitikánkat megfelelően támogatni.” Másutt a Szülők Iskolája elleni agitációról adtak hírt a tanügyi hatóságok. Ennek vélhető okára utal a Dél-Pest vármegyei tanügyi főigazgatóság egy 1949. december 6-i körlevele: „a Szülők iskolája jól működik. Az előadásokon kívül is minden lehetőséget igyekszünk megragadni, hogy a szülők megismerjék a Szovjetunió politikai, gazdasági, kulturális életét. Ennek egyik eszköze a Szovjet filmek (sic!) látogatása” — írta az SZMK-előadó, felszólítva az igazgatót, hogy jelentse, mikor, milyen előadásra mozgósítják a szülőket. A kalocsai pedagógiai gimnázium igazgatójának december havi jelentéséből kiderül, hogy hetente Szülők Iskoláját, s a hónap során 4 értekezletet tartottak, családlátogatást szerveztek. A Diákszövetséggel közösen értékelték a Sztálin 70. születésnapja alkalmából tett felajánlások teljesítését, s együtt rendezték a generalisszimusz születésnapjának szentelt megemlékezést, valamint a „karácsonyfa-ünnepséget”. 1950. augusztus 2-án a megyei tanács illetékese mégis elégedetlennek mutatkozott: „A szülői munkaközösségek munkája nem viseli magán a politikai irányvezetés nyomait. A párt vezető szerepe nem domborodik ki eléggé” — írta, majd néhány hét múlva, a szeptemberi tisztújításra az új választmányi tagok kiválasztásának „legfontosabb elvi szempontjait” a következőkben összegezte: „Népi demokrácia iránti feltétlen hűség... A Szovjetunió iránti szeretet... A párt irányvonalának elfogadása... A reakció, de különösen a klerikális reakció elleni harcban való bátor kiállás... A béke megvédése. Ezen szempontok figyelembevételével kell a jelölést megejteni. Elnök minden körülmények között párttag kell hogy legyen... Az összeállított jegyzéket a párt vezetősége elé kell vinni.” (MOL M-KS-276-65-359. 41., XIX-I-1-g-P-1211-18-4-1949. 270. d.; BKMÖL XXVI. 65. 2. d. 617. és 650/1949., 520/1950. Vö.: VeML XXVI. 65. Általános iratok. Az 1950. október havi jelentés. Vö.: HML VIII. 56/44. 131/1947-48.; *Nagybudapesti* 1949/40. 1.) Mindezt hiába keressük az akkor érvényes középiskolai rendtartásban, mindazonáltal Darvas József miniszter 852-1517/1952. VII. KM számú utasításában, 1952. augusztusában, a szülői munkaközösség vezetőinek jelölését az iskolaigazgatóra, a párttitkára, az MNDSZ és a szakszervezet képviselőjére bízta, kikötve: figyelembe kell venniük, hogy „a városban a munkás-, falun a dolgozóparaszti-származású szülők mellett (Sic!) értelmiségi szülőket is jelöljenek. Az elnök lehetőleg párttag vagy tevékeny MNDSZ-tag legyen.” „Folytassunk a szülők között tervszerű és fokozott pedagógiai propagandát.” (*Darvas J.* 1952. 11. és 7. és *Rendtartás...* 1950. 62–64.) Később a jelölésre vonatkozó kitétel a Rendtartásba is bekerült. (1955. 68. §. 92. o.)

¹²⁶ Ehhez persze arra is szükség volt, hogy elhallgattassák, sőt önkritikára készítsék a gyermek szocializációját spontán és célzatos nevelői ráhatások komplex folyamataként értelmezőket, s hogy az iskola szerepét is szimplifikáltnak értelmezzék. Lásd erről: *Knausz I.* 1998. 101–126.

¹²⁷ Idézi *Mészáros I.* 1996. 135–136. (Kiemelés tőlem. — D. P.) — Negyedszázaddal korábban, 1928. július 3-án, a Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszuson *Klebensberg Kuno* miniszter a vallásos és hazafias nemzetnevelés szolgálatára, s ez által a marxizmus visszaszorítására szólította fel a pedagógustársadalmat. A plenáris ülés első előadója *Quint József* — a TITOE elnöke — előadásában *konkretizálta a pedagógusok és a szülők feladatait a nemzeti eszmény ébresztésében* „az emberi egyenlőség”, „a társadalmi felforgatás”, „az általános emberhez való vándorlás”, „a világbéke” jelszavaival, a „Népszövetség délibábos játékával” s az elvont tudományos-kódással szemben. Hangsúlyozta: *az így definiált „nemzeti eszmény szolgálása a családnak és a társadalomnak éppúgy kötelessége, mint az iskolának, és az élet minden megnyilatkozása éppúgy eszköze, mint a tanítás. Ez... minden oktatót kötelez arra, hogy a nemzeti eszmény szolgáltatásban az iskolán kívül is minden munkára vállalkozzék*” — hangsúlyozta, a VKM álláspontját

kifejtve a budai képző igazgatója. (*A Harmadik Egyetemes* 1928/I. 88–89., 95., 99–100. Kiemelés tőlem. — D. P.)

- ¹²⁸ A korabeli alkotmány szövegét lásd: *Balogh S. szerk.* 1986. 132–133. Lásd továbbá: *Knausz I.* 1998. 102.; *Tomka F.* 2005. 254–255. — Már az ENSZ Közgyűlése által 1948. december 10-én elfogadott „Emberi jogok egyetemes nyilatkozata” 26. cikkelyében deklarálták ugyanis: „A nevelésnek az emberi személyiség teljes kibontakoztatására, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának megerősítésére kell irányulnia. A nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közti megértést... A szülőket elsőbbségi jog illeti meg a gyermekeiknek adandó nevelés megválasztásában.” (*Emberi jogok...* 1988. 7.) Ahogy arra *Mérei Ferenc* már 1956. szeptember 28-án, a Petőfi Kör pedagógusvitáján felolvasott levelében rámutatott: „a természetesnek, a szabadnak és egyéninek az elnyomása sehol sem lehet olyan veszedelmes, mint éppen a nevelésben”. (*Hegedűs B. – Rainer M. szerk.*, 1992. 23.) Márpedig az elmúlt században az iskolai nevelés meg-megújuló kísérletet tett a gyermekek és szülei egy változó, ám nem jelentéktelen része hajlamainak, értékrendjének „felülírására”. (*Nagy P. T.* 1999/4. 768–769.)
- ¹²⁹ Lásd ehhez, pl.: *Szabó I.* 1991. 9–34., 2000. 160–161.; *Giddens, A.* 1995. 104–106.; *Somlai P.* 1997. 33–44., 61–65. és 162–169.; *Völgyes I.* 1999. 6–11. Vö. az indirekt módszerekkel: *Habermas, J.* 1971. 202–229., 350–359.; *Bourdieu, P.* 1970. 65–91.
- ¹³⁰ Az iskola szerepének ilyen szimplifikált felfogásával szemben lásd, pl.: *Adorno, Th. W.* 1975. 14–21.; *Durkheim, É.* 1980. 16–28., 93–95.; *Imre S.* 1935. 40–74.; *Faragó L.* 1948/K/1. 81–91.; *Bourdieu, P.* 1978. 7–67.; *Csoma Gy.* 2000. 11–257.; *Ferge Zs.* 1976. 11–55.; *Léderer Á.* 1896/8. 113–115., 9. 129–131., 10. 149–151., 11. 165–167., 12. 181–183., 13. 197–199., 14. 214–216.; *Somlai P.* 1992. 20–45.; *Boros L.* 1993. 21–23.; *Bábosik I. – Mezei Gy.* 1994. 25–152.; *Kozma T.* 1994. 45–360.; *Pataki F.* 2003. 13–116.; *Szabó L. T.* 1988. 5–66., 2000/1–2. 133–140., 2001/3. 461–471.; *Kardos J.* 1997. 69–79.; *Kelemen E.* 1994. 11–62., valamint módszertani szempontból: *Karády V.* 1997.; *Nagy P. T.* 1997., 2005., *Sasfi Cs.* 2006. stb.
- ¹³¹ „Az előző rendszer a pedagógusok felhasználásával szeretett volna janicsárokat nevelni. Ez a törekvés nem ért célt, nem utolsó sorban a tanítók és a tanárok önállósága miatt. Ez utóbbiak azonban maguk is a kísérlet szenvedő alanyai voltak. Köztudott a pedagógiai tanulmányokra való felvételnél évtizedeken át érvényesített ideológiai éberség... A pedagógustársadalmat évtizedeken át egy irányba nyesegették, torzították... A pedagógusok társadalmi megítélésén sokat rontott az a néhány ember, aki felvállalta, hogy a rendszert, a marxizmust, az uralkodó politikát képviselje a szülőkkel szemben. Ez a konfrontáció végigkísérte a kort. Bizonyára ritka volt az olyan pedagógus, aki feljelentette (akár csak pártalapszervezetében, illetve »hangulatjelentés« formájában) a kritikusan gondolkodó szülőt, vagy aki minden — egyebek között törvénytelen — eszközzel és ijesztgetéssel igyekezett a hittanra való beíratást megakadályozni, aki a vallásos (hittanos) tanulók szüleinek munkahelyét »tájékoztatta«, aki a »kettős nevelés« megoldásának a szülők tudásának és nézeteinek becsmérlését tekintette. Talán ritka volt az ilyen pedagógus, de a legtöbb településen és tantestületben akadt belőlük, az 50-es és 60-as években még inkább, mint később. A helyi (s persze az országos) emlékezet őrzi az ilyen eseteket” — konstatálta a „kettős nevelés” fogalmát már idézőjelben használó *Tomka Miklós*, valószínűsítve, „hogy a múlt rendszer a pedagógusokat nagyobb mértékben tudta saját képmásává formálni, mint az ország egészét”. (1992. 18–19.)
- ¹³² *Meszerics T.* 2000. 75–76.
- ¹³³ „A kommunista állam egy elméleti társadalom elképzelt érdekeiből és igényeiből próbált ön maga számára jogokat levezetni. Ilyen ideológiai spekulációval lehetett az absztrakt társadalom »igazi« érdekeit szembeállítani az élő emberek, a létező társadalom megfogalmazott törekvéseivel. S így lehetett egy nevelési-oktatási rendszert szembefordítani a szülőkkel. A »kettős nevelés« körüli vitákban az állam elítélte a szülőket, hogy hogyan mernek a hivatalostól eltérő ha-

- gyománnyokat, szemléletet képviselni? A »tudományos világnézet« tanításában minduntalan elhangzott, hogy a szülők elmaradtak, »tudománytalanok«, legjobb, ha a gyermek figyelmen kívül hagyja nézeteiket. A kommunizmus kifejezetten célul tűzte ki, hogy az ifjúságot meghódítja (hogy az ifjúságot elveszi a szüleitől). Ezt szolgálta az egységes, a marxizmusra hivatkozó — és az egyéb, mindenekelőtt a keresztény világnézettel szemben ellenséges — tananyag és oktatási rendszer” — összegezte álláspontját *Tomka Miklós*. (1992. 15.) Vö.: *Tökécski L.* 1998. 419–429.
- ¹³⁴ *Mannheim K.* 1999. 219., 220., 237. és 251–252. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³⁵ Lásd pl.: *A Belügyminisztérium* 1953–56. 1. k. 148–150. és 688–702.
- ¹³⁶ *Percheron, A.* 1999. 28–43.
- ¹³⁷ BFL XXXV. 95. f. 8/10. ö. e. Vö.: *Pléh Cs. – Bodor P. – Lányi G.* 1998. 304. — 1958 nyarán, az „Oktatásügyünk helyzete” c. „szigorúan titkos” előterjesztésben, az 1956–1957-ben tapasztaltak hatására elismerték: „nem volt megfelelő a pedagógusok világnézeti és politikai nevelésének irányítása... [De] azért a pedagógusok egy részében a politikai, pedagógiai tanulmányok és egész társadalmi életünk összhatása elindította a fejlődést, és többen közülük valóban szilárd marxistákká váltak.” (MOL M-KS-288-33/1958/4. 187/a. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³⁸ Ez esetben aláhúznám a *viszonylag* szót, hiszen a szó általános értelmében aligha nevezhető észszerűnek, hogy alkotó embereket (írókat, újságírókat, pedagógusokat s másokat) folyamatosan megfigyeltek, állásuktól (s ha ritkábban is), szabadságuktól fosztottak meg politikai-világnézeti okokból. (*A Belügyminisztérium* 1953–56. 2. k. 590–607. és 902–911., 3. k. 167–187. és 688–690. A korábbi állapotról lásd: *Gyarmati Gy.* 2000/1. 13–16.)
- ¹³⁹ *Aczél T. – Méray T.* 1989. 315–426.; *Háy Gy.* 1990. 376–377.; *Micheller M.* 1996. 88–89.; *Berend T.* 1997. 110–123.; *Heller Á. – Kőbányai J.* 1998. 110–115.; *Vajda M.* 2001. 301–302. és *Kövér Gy.* 1998. 240–259.; *Meszerics T.* 2000. 82.; *Ripp Z.* 2002. 48–50.
- ¹⁴⁰ *Arendt, H.* 1992. 617.; *Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 288–289.; *Szabó M.* 1998. 123.
- ¹⁴¹ *Glatz F.* 1995.; *Ormos M.* 1995.
- ¹⁴² Márpedig — ahogy erre *Imre Sándor* már 1935-ben felhívta a figyelmet — az iskolák/tanítóképzők oktató-nevelő munkájának színvonalas elemzéséhez a források széles körének sokoldalú összevetésére lenne szükség. (1935. 54–73.)
- ¹⁴³ *Litván Gy.* 1995. 45.; *Csepeli Gy.* 1997. 90–91.; *Gyáni G.* 2002. 44–54.
- ¹⁴⁴ E törekvésről tanuskodott *Székely Endréné* „Biztosítjuk új tanterveinkkel a tanulóifjúság eszmei-politikai nevelésnek nagyobb hatékonyságát” című, 1955. november 11-i előadása a PTI-ben, amely a *Köznevelés* 1956. január 1-jei számában jelent meg: „Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a gyermekek világnézetének, erkölcsi arculatának kialakulására az iskolán és családon kívül még igen sok tényező gyakorol befolyást (olvasmányai, barátai, színház, film, rádió, nem iskolai sportkör stb.) Nem nevelhetjük gyermekeinket üvegházban (nem is volna helyes!), tehát a mi iskoláinknak az a kötelessége, hogy olyan erős nevelőhatást gyakoroljon a tanulókra, hogy ellensúlyozza a környezetnek, a családnak esetleg nem kívánatos befolyását.” (1956. 14. Kiemelés tőlem. — D. P.) Ámde „ebben az átpolitizált korszakban sem ajánlatos... összekeverni a művelődéstörténetet a művelődéspolitikai-történettel” — ajánlja figyelmünkbe *Agárdi Péter*. (1997/II/1. 8.)
- ¹⁴⁵ A konstrukció fontos eleme volt a társadalom mesterséges aszimmetrikus ellenfogalmak segítségével történő dichotóm leírása, s abban az iskola és a pedagógusok helyének apodiktikusan az egyikben való kijelölése. (*Koselleck, R.* 1997., 1998.)
- ¹⁴⁶ „Valahányszor egy embernek olyan információja, vagy véleménye van, amely magában véve arra készítené, hogy ne hajtson végre valamilyen cselekvést, ez az információ disszonáns azzal a ténnyel, hogy a cselekvést végrehajtotta. Ha ez a disszonancia fennáll, az illető vagy cselekvésének megváltoztatásával, vagy meggyőződéseinek és véleményeinek megváltoztatásával próbálja mérsékelni. Ha a cselekvést már nem tudja megváltoztatni, megváltozik a véleménye” — írta *Festinger, L.* (1963. 11.) Vö.: *Erős F.* 2003/3. 244–246.

¹⁴⁷ *Kelman, H. C.* 1961. Vö.: *Csepeli Gy.* 1997. 280–287.

¹⁴⁸ *Szabó M.* 1988/a.; *Drahos P.* 1993. 41–42.

¹⁴⁹ „Az 1956-os események a direkt politikai szocializálás társadalmi kísérletének kudarcát is jelentették” — írta *Szabó Ildikó*, könyvében áttekintve a hatvanas-hetvenes években bekövetkezett (a generációváltások és a felsőfokú tanítóképzőkkel kapcsolatos káderpolitika következtében az általunk vizsgált területen is végbement) változásokat. (Az idézet: 1991. 34.) „Politikai szempontból 1956 után a hatalmi centrum teljesen tragikus elfogadottsági pozícióban volt. Lényegét illetően ez 1968-ig nem változott... a Kádár János nevével fémjelzett rezsim társadalmi elfogadottsága ekkor a kelet-európai szocializmus addigi történetének legmagasabb értékét érte el. Működött tehát a »másodlagos«... a fogyasztási teljesítményen alapuló legitimitáció” — írta *Boros László* az 1968 utáni szocializációs mechanizmusokat áttekintő kötetében. (1993. 4.) A „konszolidáció gyermekeiről”, az ő gyermekeikről s a négy évtizedes kísérlet „eredményéről” lásd pl.: *Balázs M.* 1986/5.; *Hegedűs T. A.* – *Forray R. K.* 1989.; *Kapitány Á.* – *Kapitány G.* 1983.; *Csepeli Gy.* – *Örkény A.* 1989.; *Tomka M.* 1991/1. 71–88., 1991/2. 143–160.; *Kovács I. G.* 1992., 2002.; *Agárdi P.* 1997. 26–55.; *Bauer B.* 2001., 2002.; *Bauer B.* – *Tibori T.* 2002.; *Rosta G.* 2002.; *Gazsó F.* – *Laki L.* 2004. 172–199.; *Köpeczi Bócz E.* 2004. 121–131.; *Szabó I.* 2006. 337–345.

¹⁵⁰ Az intézmény 1948 nyarán, az államosításkor jött létre, az 1893-ban alapított Vendel (Thaly Kálmán) utcai római katolikus, De Paul Szent Vince Szeretet Leányai (Irgalmas Nővérek) által vezetett Ranolder Tanítónőképzőből és az 1907-ben a Központi Fröbel Intézet egyesített óvónő- és tanítóképzőjéből alakult VII. kerületi, Damjanich Utcai Állami Tanítónőképzőből, IX. Kerületi Állami Tanítónőképző néven. A VII. kerületi képző az egyesülést megelőző években — mivel épületét 1944. szeptember 17-én bombatalálat érte — a Vakok Intézetében működött. 1944. november 20-án, a 93.791/1944. VIII. 3. számú VKM-rendelettel Nagy Ferenc igazgató helyére Mesterházy Jenőt nevezték ki, aki számvevőségi tiszt közreműködését kérve az átadás-átvételhez, elhárította a nyilas kormány rendeletének végrehajtását, majd az igazolásával kapcsolatos nehézségei miatt nem foglalhatta el igazgatói posztot. (ELTE TÖFK Kt. M. J. A. I. 27/2-5.) Ettől kezdve az igazgatást átmeneti megbízásokkal oldották meg. Így volt ez 1948 nyarán is, amikor ki kellett költözniük a Vakok Intézetéből, az objektum eredeti céljának megfelelő hasznosítása érdekében. A történetünkben fontos szerepet játszó tanárok, D. J.-né (akkor még csak igazgatóhelyettes) vezetésével valamennyien aláírták 1948. április 25-én az MNDSZ központjába küldött kérvényt, melyben támogatásukat kérték az intézet további fennmaradásához, s számára egy új épület biztosításához. „Iskolánk megszüntetésének oka — a megfelelő épület hiánya... 485 budapesti VI., VII., XIV. kerületi és Pest vidéki gyermek kulturális felemelkedéséről van szó, az pedig megfelel a kormány kultúrpolitikájának is. *A tanári testület az új demokratikus szellemet teljes mértékben magáévá tette, ebben az irányban neveli az ifjúságot, és biztosítja, hogy munkájával az új demokratikus magyar társadalom felépítését segíti elő*” — írták. Az MNDSZ-központból az alábbi megjegyzéssel küldték át a levelet Urutay Gyula titkárságára: „munkánk szempontjából nagyon fontos lenne, hogy kedvező elintézkedést nyerjen”. Hasonló támogató levelet küldött a kommunista VII/8. körzet párttitkára is. Alexits György támogató felszólítására a tanítóképző intézeti ügyosztály május 10-én és 19-én részletesen beszámolt erőfeszítéseiről a Vakok Intézete épületének felszabadítására, s az államtitkár segítségét kérte a felmerült lehetőségek valamelyikének megvalósításához. Tegyük hozzá: *a felsorolt variánsok között nem szerepel a Ranolder Intézet. Ennek lehetősége/szükségessége az államosítás során vetődhetett fel, amikor világozza vált, hogy az Irgalmas Nővérek nem vihetik tovább a képző irányítását, sőt az adott körülmények között tanári munkát sem vállalhatnak az államosított intézményben. Ebben a valamennyi szereplő számára váratlan helyzetben kézenfekvőnek tűnhetett a megoldás: a két világi (ének, testnevelés szakos) pedagógussal s egy hittanárral maradt ranolderes diákságot (megtartva régi tanáraikat) a helyét kereső VII. kerületi állami tantestület*

gondjára bízta, és épületüket az új, közös intézet rendelkezésére bocsátották, megteremtve ezzel az állami képzőbe járt tanulók továbbtanulásának lehetőségét is. (PLE Serédi Cat. 42. 1936–39. 2963/1937.; OSZK Kt. 210. f. 11/48. 1945–46.; MOL XIX-I-1-k-D-1948. IV. 30. V. 15., 19., 26. 1. d. s az előzményekhez: Molnár O. szerk. 1941/42. 3–4.; Jubileumi... 1943. 1–24., és 64–119.; Németh K. szerk. 2001. 49–51.; Ferencvárosi... 2001. 9.; Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁵¹ Vizsgálati szempontunkból s a rendelkezésre álló források tartalmából adódóan nem foglalkozhatunk a képző nőnevelő-intézet jellegéből adódó sajátosságokkal, amelyek szintén figyelmet érdemelnének. (Lásd ehhez pl.: Karády V. 1994/1.; Pető A. 2000., 2003.)

¹⁵² Ahogy a nagykőrösi tanítóképzőről írt tanulmányban, az első kötetben (Donáth P. 2008) bemutattuk, már a század első felében is többször megfogalmazódott — az éppen aktuális — kormányzat részéről, hogy a tanítóképzőben munkálkodó pedagógiát tanítókkal szemben komolyabb világnézeti-politikai követelményeket állítanak, mint az egyéb iskolákban dolgozókkal. Jól példázza ezt a VKM 47.403/1922. sz. fegyelmi határozata, melyben Lechnitzky Gyulát, a budai képző tanárát a Tanácsköztársaság alatti magatartásáért dorgálásra ítélték, s további szolgálatra, polgári iskolához osztották be, mivel a tanár úr „pedagógiából van tanítóképző intézetekben való tanításra képesítve, s ezt a tárgyat tanította is. Kiforratlan világnézete miatt ennek — a tanítóképző intézetekben domináló fontosságú tantárgynak — tanítása rá nem bízható” — írták, s polgári iskolai vezettsége alapján a mennyiségtan-természettudományi szakcsoport tárgyainak tanítására utasították: mert „e tárgyak természete... kizárja azt, hogy ingadozó meggyőződésével tanítványaira káros befolyást gyakoroljon”. (MOL K 502-5=160= Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁵³ 1998-ban tanítóképzős hallgatóimmal több száz interjút készítettünk a környezetükben elérhető, még középfokú tanítóképzőt végzett kollégákkal. Közöttük — véletlenszerűen — csak két Vendel utcában végzett tanítónő akadt. Együkkel, az 1945-től a Ranolder Intézetbe járt K. J.-vel Orosz Emese készített interjút. Ebből idézünk: „A Ranolder Intézetben 2 párhuzamos osztály volt, amikor államosítottak bennünket. Ránk költözött a Damjanich Utcai Állami Tanítónőképző, és az iskolánk neve IX. Kerületi Vendel Utcai Állami Tanítónőképző lett. 4 párhuzamos osztállyal indultunk, líceumként... Eleinte mi idegenkedve fogadtuk az állami tanárokat, mert ugye apácákhoz voltunk szokva, de igazán segítőkészek voltak és segítettek mindenben. Addig sem nagyon éreztük a politikát, s amikor választások voltak, az egész iskola a Kisgazdapárt győzelméért szurkolt. ... Szigorúak, következetesek voltak a tanárok, de én úgy érzem, hogy többet profitáltam volna, ha az apácák maradnak végig. ... Nagyobb fegyelmű volt, amikor az apácákhoz jártunk... A hittanoktatás fakultatív volt [az 1949/1950. tanévben — D. P.], de mi, akik a zárdából kerültünk a líceumba, jártunk hittanórára. ... Hatvanan voltunk egy osztályban. ... Az apácák nagyon tudtak tanítani, ha akartak. Mert volt olyan kedves nővér [R. R. R.], aki földrajzóra helyett inkább illemtant tanított nekünk. De amikor földrajzórát tartott, akkor nekem otthon már nem kellett elővennem a könyvet, hogy tanuljak, mert mindent megtanultam az órán. Az apácák eleve nem voltak Rákosi-hívők, és aztán később a tanárok nagy része sem. ... A tanáraink nem mertek nyilatkozni, és a lányok sem” — emlékezett (időben kissé csapongva) K. J., valamint érzékeltetve az akkori Vendel utcai képző atmoszférájából.

Kezdeményezésemre 2004-ben és 2005-ben újabb interjúk készültek. Az egyikben a tanulmányait a Ranolder Intézetben kezdő S. A.-né plasztikus képet adott az akkor történeletről (Csikós Írisznek): „1947 szeptemberében... Mária ünnep volt, s Mindszenty hercegprímás nálunk szentmisét tartott az udvaron, ott állították fel az oltárt. Az összes tanuló ott volt, még a polgáristák is. Volt valami baljós hangulat, de mi nem sejtettük, hogy a prímás úr a közelgő államosításra készít elő bennünket. Csak a nagyobbak tudták, az ötödévesek.” „Az 1948-as államosítás nagyon megviselt minket... Még egy évet töltöttek közelünkben a nővérek. Titokban jártunk hozzájuk. Egy júliusi éjszakán rájuk törtek, éjfélkor [a rendi emlékkönyv bejegyzése szerint 1950. június 18-án 23 órakor — D. P.], teherautóra rakták őket, s elvitték Kistarcsára [Újszászra, egy

kiürített kastélyba, volt zárdába, ahol szeptember 8-ig tartották őket rendőri felügyelet alatt, majd eltávozhattak — D. P.] ... Róza nővér, aki ekkor 95-96 éves volt, kiráncigálták a tolószékéből, felrakták a teherautóra... Hitoktatónkat, Lakner Gyuszi bácsit... [Lakner Ferencet, többéves, a Szent Teréz Templomban való káplánkodás után, 1956-ban — D. P.] külföldre küldték. Azt hiszem, jobb is így, mert ha itthon marad, könnyen lehet, hogy az Andrássy út 60-ba kerül, mert szolidáris volt Mindszentyvel. ... Szerencsénk volt, hogy a Damjanich utcai képzővel fuzionáltunk... mert legalább 90%-ban nagyon jó tanári kar jött velük.” (Vö.: *Balogh M. – Szabó Cs.* 2002. 19.) Hajdú Angelikának s a jelen sorok írójának *C. E.-né és V. K. K. nővér* kissé másként emlékeztek. Hallottak *Mindszenty* látogatásáról az intézetben, beszámoltak az 1947. november 23-i, a ciszterci templomban Labouré Szent Katalin szentté avatása tiszteletére tartott istentiszteletet követő látogatásáról, de gyűlésről, ahol a hercegprímás beszélt volna, nem. A Páli Szent Vince Szeretet Leányai Rend Múzeumában őrzött emlékkönyv bejegyzései szerint ezen a napon a hercegprímás *első alkalommal* látogatta meg a rendet, s kétszer is szólt az egybegyűltekhöz, csak igen elvontan utalván az aktuális kérdésekre: „A történelemben, jaj, de sokféle vonulás van! Az egyik a hadseregnek vonulása, a másik a gyűlölet hulláma, amelyek a Vezűv lávája módjára tör fel és siklik végig, felégetve mindent a világon, különösen a reneszánsz óta a mindent felemészítő vérbűnnek folyama siklik végig a világon... De van egy másik vonulás is a világon: az irgalmas szeretet, az alázatosság, a testi-lelki érintetlenség, Krisztusnak, az embernek odaadó szolgálata” — fejtegette a bíboros, hozzátéve: „ne féljünk, híveim, szentekké lenni!”. A rendtartomány főnöknőjének köszöntő szavaira válaszolva Mindszenty József megköszönte „az Anyaszentegyház iránti hűségnyilatkozatot... Meg vagyok róla győződve, hogy ha mind az 1470 irgalmas nővér itt volna, mind ugyanezt mondaná, és tapasztalatból tudom, hogy ezt tettekben meg is nyilvánítták. Jólesik hallanom ezt... most, mikor lázadás bomlasztja, mikor szennyhullámok öntik el a világot, a tisztaság lehelete itt oly jól esik az ember lelkének.” E szavakat, a későbbiek fényében telíthették az emlékezők aktuálpolitikai mondanivalóval. Az emlékkönyv egy bejegyzése szerint Mindszenty hercegprímás 1948. július 25-én is ellátogatott az akkor 25. évfordulóját ünneplő egyházközségbe, s újra köszöntötte Szent Vince Leányait, felszólítva őket s a gyülekezet tagjait — köztük, esetleg, az immár államosított iskola néhány diákját — a materializmus elleni harcra.

Az sem kizárható, hogy S. A.-né emlékezetében néhány nappal előrecsúsztak s kissé összefolytak az 1947. október 4–7-e között Budapesten tartott Mária-kongresszus eseményei, melyek sorában ifjúsági nagygyűlés is volt a Szent István Bazilika előtti téren. Lehetséges, hogy október 4-én, mielőtt arra kivonultak, a Ranolder Intézet diákjai számára misét tartottak az iskola udvarán, de azon nem vett részt a hercegprímás. Mindszenty József zárszavát a délután 5 órakor kezdődött nagygyűlésen hallhatta S. A.-né, s abban valóban szólt a katolikus ifjúságot fenyegető veszélyekről, a Kongresszus záró konferenciáján pedig a Katolikus Szülők Szövetségének „az erények és tudás hajlékát, a hitvallásos iskolát” védő tevékenységéről. (PSZVLRM; *Mindszenty J.* 1947. 135.; 1948. 100–102.; *Becker V.* 1947/2. 59.; *Mészáros I.* 1994/1. 57–89., 2002/3. 74–78.; *Németh K. szerk.* 2001. 5., 64. és 112–113.)

C. E. — S. A.-tól eltérően — úgy vélte továbbá, hogy az állami képző tanárai „minket nem nagyon szerettek... Rebellesek voltunk, át-átszöktünk a klauzúrába a nővérekhez [amire a betegszobán vagy az utcán át volt mód — D. P.] mert három éven keresztül hozzájuk szoktunk. Egy éjszaka elvitték őket, utána nyugi lett, de nem nagyon szerettek bennünket.” *Patayné Jeskó Julianna* publikált memoárjával hozzáfűzte az akkor történtek jobb megértéhez: „Szeretett nővéreink helyébe a Damjanich utcai állami tanítónőképző tanárai *D. J.-né igazgató, D. M. osztályfőnök, dr. Koltai István tanár korrekt pedagógusi magatartással igyekeztek folytatni a pedagógusi munkát.* (Sajnos nem így mások!) Segítő szándékuk a diáklelkek mélyén zajló disszonanciát nem tudta feloldani. A hiba nem az ő, és nem a mi készülékünkben volt! Az 1948/49. tanévben számunkra 4:1 volt a számok állása: 4 csodálatos felkészítő esztendő munkája állt szemben 1

»új idők új dalait« hozó esztendővel... Akik a mi ballagási tarsolyunkat töltögették 4 éven át jószággal, szeretettel, széles körű műveltséggel, nem lehettek mellettünk!... Nagyon hiányoztak!» (Németh K. szerk. 2001. 140–141. Kiemelés tőlem — D. P.)

A Damjanich utcai tanítónőképzőből a Vendel utcába került s ott 1952-ben végzett D. S.-né (Csikós Írisznek) ezt azzal egészítette ki, hogy „a ranolderes lányok hozzánk kerültek, ezért bár nem közvetlenül, érezhettük, hogy mennyire megviselte őket az államosítás s az apácák elhurcolása”. Majd hozzátette: a két intézet tanulóinak viszonya problémamentes volt ugyan, de a tudatosan összekevert osztályuk ellenére, szoros barátság csak az azonos intézetből elindultak között alakult ki. [C. E.-né úgy vélte, hogy ők, volt ranolderesek, külön osztályban maradtak — D. P.] A ranolderes T. D.-né (Rácz Józsefnének) szintén arról számolt be, hogy „kezdetben nehezen jöttek ki az átkerült fiatalokkal, de azután rendeződött a viszony”.

P. Gy.-né — aki a Damjanich utcai képzőből került a Vendel utcába, s 1951-ben végzett ott — úgy emlékezett (Kolláth Herminának), hogy az államosításkor az iskolába(n) maradt/került világi tanárok is „vallásosak voltak, mi is vallásosak voltunk, de erről nem beszéltünk. Mindenki tudta a másiknak a világnézetét, nem volt téma, de tudomásul vettük.”

N. J.-né — aki 1953-ban végzett a Vendel utcában — (Téglás Líviának) úgy nyilatkozott, hogy „a tanítóképzőben a második évtől [az 1949/50. tanévtől — D. P.] volt igazán érezhető a változás. Az első évben [az 1948/49. tanévben — D. P.] kápolnába jártak naponta, hittant, filozófiát is tanultak paptanáruktól [Lakner Ferencről — D. P.], és közösen mondtak imát minden tanítási napon, a tanítás előtt és után. A második évben drasztikus változás következett be. Épp imádkoztak a kápolnában, amikor bement a vezetőség. A feszületet a szemük láttára vették le a falról, az apácákat elvitték, és onnantól kezdve tilos volt imádkozni az iskola falain belül. Ezután a diákokkal az Örökimádás templomba jártak a tanárok.”

T. P.-né — aki 1954-ben érettségizett s 1955-ben képesítőzött a Vendel utcában, Lippainé Sziráki Szabinának adott interjújában — úgy vélte, hogy a képző „a sűrű Rákosi-korszakban is zárt közösséget alkotott”, melyben a tanár-diák viszonyt a meghitt őszinteség, a humanizmus jellemezte, s melyben „szelíd terelgetésen túl semmiféle kényszert nem érzekelték”. A vallásról zenei, irodalmi, művészeti példák, művek kapcsán esett szó az iskolában, a Ranolder Intézet világi tanárai ezen az úton érzékeltették velük a hivatalostól eltérő véleményüket.

¹⁵⁴ A hosszú idézetekért az olvasó elnézését kérve, mentségemül csak arra utalhatok, hogy véleményem szerint is: „Az autentikus történelmi szövegek döbbenhetik rá a mindig pontszerűségbe szorított embert arra, hogy legesendőbb állapotában is részese egy történelmi folyamatnak,” s hogy éppen a hiteles szövegek révén érhető el „az empátia és a különállás egyensúlya”. Ily módon érzékeltethető, hogy „a történelemről mennyire csak „rész szerint van bennünk az ismeret, s így szocializálhat békességre, kompromisszumra, amelynek elfogadása a legtöbb, amit elérhettünk”. (Tőkéczy L. 1999. 334.)

¹⁵⁵ A jelen sorok szerzője is első osztályos kisiskolás volt akkoriban.

¹⁵⁶ MOL M-KS-276-91/80. ö. e. 37.; *Közoktatásunk...*, 1955/14–15. 323.

¹⁵⁷ Az intézet — a többi tanítóképzőhöz hasonlóan — ekkoriban választott nevet magának. „A tanárok az intézmény arculatának és hagyományosan szeretetteljes, nevelésközpontú szellemiségének megfelelő nevet szerettek volna találni. Így esett a választás dr. Koltai István filozófia-pedagógia szakos tanár javaslatára Leövey Klárára, a XIX. század hazafias szellemű nőnevelőjére” — olvashatjuk a jogfolytonos s a nevet is tovább viselő gimnázium 2001. évi évkönyvében. (Ferencvárosi... 2001. 10. Kiemelés tőlem. — D. P.)

¹⁵⁸ Vö.: *Pedagógia* 1953. II. r. 33–156.

¹⁵⁹ E ponton a jelentés a párt és az oktatáspolitikai irányítóinak változó álláspontjára utalt, melyről egy 1956. január 1-jei, „a vallásellenes harc” erősítésére — vélhetően a pártközpontban — készült előterjesztésben a következőket olvashatjuk: „A párt 1953 júniusában helyesen fellépett a vallás elleni harcban alkalmazott túlzott adminisztratív rendszabályok, a türelmetlenség, a vallá-

sos tömegeket sértő gyakorlat ellen. A párt e helyes álláspontja a jobboldali opportunisták vonal következtében azonban eltorzult. *A vallásszabadság jelszavát gyakran olyan módon magyarázták, hogy azzal nem fér össze a vallásellenes harc szabadsága.* A jobboldali opportunisták a türelemre és a vallásos tömegek érzékenységére való hivatkozással lemondtak a vallásellenes harc-ról, azt mint politikailag nem időszerű, kényes kérdést kezelték, amely ellentmond a nemzeti egység erősítésére irányuló politikának. ... *A közoktatás területén az 1953–1955 közötti időben háttérbe szorult a vallásos ideológia és a klerikális reakció elleni küzdelem.* Nagymértékben hozzájárult ez ahhoz, hogy a katolikus egyház erőfeszítései az ifjúság közötti befolyásának növelésére, sikerrel jártak. Az általános iskolákban 1952-höz mérten nőtt a hittanra járók száma. Egyetemeinken is nagyobb a vallásos megmozdulásokon részvevő fiatalok száma. *Megnőtt a vallásos nézetét nyíltan megmutató pedagógusok száma, és a korábban harcosan kiálló pedagógusok jelentős része passzív magatartásúvá vált. Jelentős a vallásosan gondolkodók száma a közép- és főiskolás, egyetemi tanárok karában is.* Az OM sem foglalkozott azzal, hogy a tudományos világnézet magalapozása a tanulók életkorától és a tanult anyag tartalmától függően milyen formában valósítható meg...” — írták az előterjesztők, hozzátéve: *„A vallásos világnézet elleni harcot az iskolai oktató- és nevelőmunka egész rendszerében — tanórákon és órán kívüli munkában (szakkörök, fakultatív előadások, kirándulások, stb.) — kell megvalósítani... Az OM és a pártszervezetek a pedagógusok... ideológiai képzésénél legyenek különös tekintettel arra, hogy a marxista–leninista képzés hatékonyabban segítse materialista világnézetük kialakítását.”* (MOL XIX-I-2-m 23/1956. 24. d. 2-3. és 15. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹⁶⁰ Évtizedek távolából visszatekintve jelentéktelennek látszik a változás, ami az „ötvenes évek” „kampányszocializmusának” permanensen aktualizáló oktatáspolitikai gyakorlatában valójában végbement. A veszprémi tanítónőképzőben, 1949 áprilisában lezajlott felügyeleti látogatás során a székesfehérvári tankertületi főigazgatóság kiküldöttje kifejtette: *„A népi demokráciának a szocializmusba való átféjlődése idején néha egyik napról a másikra történnek fontos események, és szemünk előtt folyik az átalakulás. Ezekről azonnal be kell számolnunk. A tananyag változó részét a Szabad Nép napi számaiból kell azon frissen megtanulnunk.”* (VeML XXVI. 65. Általános iratok. 451/1949.) Az évek során az átalakulás üteme és mértéke — átmenetileg — mérséklődött ugyan, de az aktuális bel- és külpolitikai kérdések (továbbra is megkövetelt) „nem erőszakos” napirenden tartása az iskolai élet színterein alig csökkent valamelyest.

¹⁶¹ A fordulatot magyar történelemben természetesen arra is szép számmal találhatunk példát, hogy az állam által is szorgalmazott, támogatott keresztény-nemzeti világnézet terjesztésével kapcsolatban találkoztak a szülői ház részéről közömbösséggel vagy egyenesen ellenállással. Pl: a székesfehérvári Ferenc József r. k. Nőnevelő Intézet tanárai 1935. novemberi értekezletének jegyzőkönyvére reagálva Shvoy Lajos püspök megdicsérte az igazgató „szózatát”, melyben „a gyermeklelkeknek Krisztushoz való vezetéséről, továbbá a gyermekekkel és a szülőkkel való szelíd, kíméletes, tapintatos eljárásról” beszélt. (SzfvPL Schol 322. 4028/1935.) Tempora mutantur: történetünk idejére, az 1955. évre emlékezve már a korántsem szelíd, kíméletes és tapintatos állami intervenciókról számolt be a önéletrajzában a püspök úr. (Shvoy, 2002. 123–125.)

¹⁶² E valóban kiemelkedő eredmények az 1933-tól a Ranolder Intézetben is tanító — előbb Kiváló Művész címmel, majd 2004-ben Magyar Örökség Díjjal kitüntetett — Andor Ilona munkáját dicsérik. Az intézet(ek) — harmincas évekre visszanyúló — hagyományainak megfelelően előszeregettel mutatták be Bartók és Kodály műveit (1937/1938-tól Csorda R. Romána vagy Andor Ilona vezényletével a Rádióban is). Mellettük, egyebek között, Bárdos Lajos-, Halmos László-, Brahms- és Schubert-művekkel készültek az 1948. április 23–25-i, barni nemzetközi ifjúsági énekes találkozóra, melyre a kiutazási engedélyt az utolsó héten visszavonták... 1950 karácsonyán 9 növendékkel Bárdos Lajos, Harmat Artúr és mások társaságában élvezhették Andor Ilona a Mester és Emma asszony vendégszeretétét. Mint korábban az Operában, a kórusok 1955 őszi–téli felleptek a Zeneakadémián, s Kodály Zoltánnal a televízióban is. Ezen kívül zenei

versenyeket rendeztek stb. A VIT-szereplés elismeréseként a kórust „Szocialista Kultúráért” kitüntetésben részesítették. (*Molnár O. szerk. 1935/1936. 9.; Jubileumi... 1943. 71. és 101–104.; Csorda R. R. szerk. 1943/44. 9.; Horváth A. szerk. 1999. 22.; Kultúra és szórakozás, 1955. 9–11. Németh K. szerk. 2001. 75. és a tervezett berni fellépés meghívója PSzVLRM*)

Ranolderes tanártársa, *Varga Erzsébet Romána* nővér 1977. augusztus 7-i nekrológiájában azt írta, hogy „Andor Ilonát karmesteri munkájában haláláig szigorú, lelkiismeretes betanító munka, s a mélyen átérzett, magas művészettel telített vezénylés jellemezte. Sugalló erejű vezetésével a kórus, mint egy nemes hangszer, a lírai finomságoctól a zengő teljességig szólt könnyedén, szárnyalón.” (PSzVLRM) *S. A.-né, P. E. 1999. évi megemlékezése szerint* „karvezetési metódusa is egyedi és utolérhetetlen volt. Sohasem akarta »átírni« a művet. Csodálatos intuitív készséggel párosult művészi alázata. Mindig pontos interpretációra törekedett. Az alkotó lelkét és gondolatvilágát sugározta a kórustagokba. ... Mindenkit megigézt, mert nem erőszakkal, szívvvel irányított.” „Amit megálmodtál mindig szerény, szolgáló puritán erővel, kérkedés és magamutogatás nélkül, benső hitből tudtad megvalósítani” — búcsúzott Andor Ilona ravatalánál *Szokolay Sándor. (Németh K. szerk. 2001. 95. Lásd továbbá: Horváth A. szerk. 1999.)*

¹⁶³ Az 1955. április 4-e alkalmából rendezett ünnepélyre Simon István Kossuth-díjas költőt (az előző évben Devecseri Gábort) hívták meg. Ahogy az ország összes középiskolájában, a Vendel utcai képzőben is a szokásos iskolai versenyeket a „Felszabadulási Emlékverseny” keretében foglalták. A iskolai lap 1955. márciusi száma a „Felszabadultunk!” című vezércikkkel indult, majd két növendék egy-egy cikkben emlékezett meg kisgyermekkorai „felszabadulási élményéről”, ill. „találkozásáról a vörös katonával”. (BFL VIII. 131. Az 1955. április 14-i jegyzőkönyvben; *Harsóna, I. évf. 4. sz. 1–2.*) A nyíregyházi tanítónőképző diákjai is a város felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából jelentették meg a *Zengjen Lantom* című lap I. évfolyam 1. számát (SzSzBMÖL XXXI. 11. 3. d.).

„Nincsenek régi viccek [eljárások — D. P.], csak öreg emberek vannak” — szól a közismert mondás. Erre gondolhattak az idősebb képzős tanárok is, akik még emlékeztek arra, hogy két évtizeddel korábban a 36.500-1934. V. 1. VKM számú rendelet nyomán 1934. november 16-án (majd később Horthy Miklós kormányzóvá választásának nevezetesebbnek minősített évfordulón) tanítási szünettel egybekötött iskolai ünnepségeken emlékeztek meg „Horthy Miklós fővezér és nemzeti hadserege budapesti bevonulásának 15. évfordulójáról”. Az ünnepségen a jászberényi képző ránk maradt beszámolója szerint megemlékeztek „a vörös uralom hibáiról”, „a románok kivonulásáról, s sarkukban a nemzeti hadsereg csapatainak Budapestre való diadalmas bevonulásáról”. Az ünnepi beszédet tartó F. E. tanár „hangoztatta, hogy az országos ünneplés nemcsak a nemzeti hadsereg megteremtőjének, hanem a keresztény-nemzeti világnézetnek is szól, melynek legnagyobb támasza éppen a Főméltóságú Kormányzó Úr”. A 20. évforduló alkalmából az ünnepélyes istentisztelet mellett „minden típusú iskolában” rövid megemlékezést kellett tartani, vázolja azon „szomorú állapotot, melyben országunk vergődött, amikor Főméltóságú Urunk átvette az ország sorsának intézését”, s rámutatva arra, hogy „az elmúlt húsz esztendő folyamán milyen öröndetes változás állott be országunk helyzetében és nemzetünk sorsában. És ezt a változást kormányzónk bölcsességének, mértékletességének és államférfiúi nagyságának köszönhetjük.” (SZML VIII. 52. a. 5. d. 487/1934.; BeML VIII. 59. 41. d. 92/1940.) — A szimbolikus politizálás túlhajtása, a kikényszerített egyetértés folytonos demonstráltatása, a pótcselekvés ösztönzése végigvonul 20. századi történelmünk „neobarokk” és „sztálinista” időszakán egyaránt. Erről tanúskodik a szarvasi evangélikus tanítónőképző igazgatójának, *Kiss Sándornak* 1926. augusztus 26-i, püspökéhez írt jelentése: „tudatosan tartózkodunk a manapság annyira divatos ünnepélyhajhászat túlzásaitól. Hazánkban a legutóbbi esztendőnkben a nyilvános ünnepélyek rendezése annyira beteges szertelenséggé fajult, hogy a történelemben csak kevéssé jártas művelt embernek is észre kell venni ezen a társadalmi aberration, a hanyatló korok beteges szimptomáját. A császári Róma és a züllő bizánci birodalom mutat csak a mostanihoz ha-

sonló tüneteket. Egész éven át vége-hossza nincs a legkülönbözőbb címen kitalált ünnepegeknek... melyek hathatós előmozdítói a tettetésnek, a hivalkodásnak és a képmutatásnak. Ma már nemcsak a nagy történelmi évfordulókat vagy történelmi nagyságokat ünnepeljük, hanem élő és működő közéleti nagyságokat is, sőt... ha valamely szociális célt az állam vagy a társadalom nem tud, vagy nem akar megvalósítani (anya- és csecsemővédelem, antialkoholizmus, madárvédelem, gyermekgyógyítás stb.), azt áthárítják az iskolákra, ünneplés céljából.” (BéML VIII. 59. 54. d. 760-61-62/1926. Vö. továbbá: *Rendeletek* 1924/11–12. 24.; *Az iskola* 1924/23-24. 2–4.; *Dezső L.* 1936. 24–28., 33–34. és 54–61., valamint Juhász Bélának „A tanulmányi színvonal emeléséről” a nagykőrösi tanzustület 1947. április 5-i módszeres és nevelési értekezletén tartott előadása vonatkozó részeivel. PML NKO VIII. 53-a. 1. d.)

¹⁶⁴ 1955 márciusában a következőképpen összegezték — lapjukban — erre vonatkozó terveiket: „Legelső feladatunk a tanulás, s így terveink középpontjában a tanulmányi színvonal emelése és a fegyelem megszilárdítása áll. Ezt célozza számos, már az év eleje óta folyó munkánk, versenyünk, amelyeket most a mulasztások csökkentésére, a késések kiküszöbölésére, a folyosó-felügyelet megerősítésére, a szellemi olimpiász megrendezésére vonatkozó intézkedések egészítenek ki. Törekvésünk, hogy az osztályközösségeket egységesebbé tegyük, jó irányba tereljük, hogy az együvé tartozás érzése az iskolaközösségen át a szocialista hazafiság érzésévé szélesedjék minden DISZ-tagban! Olyan DISZ-munkát szeretnénk végezni, hogy az hozzájáruljon az iskola tanulóinak pedagógusegységessé válásához és sokoldalúságával, érdekességével, változatosságával és színvonalasságával példát nyújtson a tanítójelölteknek, hogyan szervezzék meg környezetük kultúrmunkáját! ... [A] DISZ-tagok mintegy háromnegyed részének konkrét feladatot, DISZ-munkát adunk néhány héten belül. Jelentkezzetek hát... ha van elképzeléseitek arról, hogy a munka mely ágába szeretnétek bekapcsolódni! *Színjátársócsoport, tánccsoport, Hangos Híradó, DISZ-negyedóra, folyosó-felügyelet, szellemi olimpiász dolgozatainak elbírálása, különböző sportszakosztályok életre keltése, Szabad Ifjúság agitáció, adminisztrációs feladatok, Harsona-cikkek írása, ifjvezetés* — mind megannyi lehetőség DISZ munka végzésére” — írták, tevékenységükről, terveikről képet adva a fiatalok. (Városi A. 1955. 4. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁶⁵ Szabó Balázs, a bajai tanítónőképző igazgatója az iskolai fegyelemről írt 1955. február 10-i jelentésében — ettől eltérően — úgy vélte: „a társadalmi szervek segítségével a fegyelem kialakítása terén még sajnos olyan minimális, hogy arról beszélni nem nagyon lehet”. (BKMÖL XXVI. 58. 71/1955.)

¹⁶⁶ Az 1955. április 14-i tanári értekezleten W. DISZ-segítő tanár számolt be a szervezet tanulmányi munkájáról: „DISZ osztálygyűlésen megvitatják a tanulmányi előmenetelt s annak feltételeit. Nagy erővel folyik a harc mindennemű sűgás, másolás, fegyelmezetlenség ellen. Egyes osztályok (IV/A I.) szép eredményekkel büszkélkedhetnek ezen a téren, más osztályok azonban még nem értették meg ennek a feladatnak a jelentőségét. A gyengébb eredményt produkáló tanulók megsegítése iskolánk DISZ-szervezetében intézményesen folyik. A módszer osztályonként és esetenként változik, az eredmény általában elég jónak mondható. Nem mechanikus segítséget nyújtanak a *DISZ-alapszervek*, hanem mindig *kivizsgálják a lemaradás okát, s vizsgálódásuk eredményeképpen hol kemény (néha túlkemény) bírálattal illetik a rosszul felelőt, hol rendszeres ellenőrzés, szinte gyámság alá helyezik egy időre, hol pedig tanulópart adnak mellé, hogy a nehezebb részeket vele átvegye. Van úgy, hogy a szaktanár segítségét kéri.* Egyes osztályok a legnehezebb tárgyak tanulásra brigádokat alakítottak. *Tanulmányi verseny* folyik a képző osztályai között. A verseny első három helyezettjét 250, 150 és 50 Ft jutalomban részesíti a DISZ. Egyes osztályokon belül brigádok közötti tanulmányi verseny folyik. *Az ösztönző hatást ettől sem lehet elvitatni.* Egyes osztályok osztály-tanulószobát szerveztek, hogy tanulásuk eredményesebb legyen. Sajnos az indulás lendülete túlhaladta a folytatását, a tanulószobák létszáma megcsappant. A vizsgákra való felkészülés módszeres és rendszeres segítségét is tervbe vették

egyos osztályok” — olvashatjuk W. beszámolójában. (BFL. VIII. 131. Az 1955. április 14-i jegyzőkönyvben. Kiemelés tőlem. — D. P.)

- ¹⁶⁷ 1955. március 7-én indult az iskolában a *Hangos Híradó*, naponta, reggel 8 órakor jelentkezett. Programja: hétfőn bel- és külpolitikai tájékoztató, kedden szellemi olimpiász, szerdán kulturális hírek, csütörtökön „a történelemé volt a szó”, pénteken földrajzi és mezőgazdasági vonatkozásokot emeltek ki a hét eseményeiből, szombaton a heti munkát értékelték. „Megemlékeztek a kimagaslóan jó munkát végző osztályokról és tanulókról, figyelmeztették a hanyatlókat. Elmondták, melyik osztály volt a legtisztább, legfegyelmesebb, és hol merültek fel hibák.” (*Harsona*, I. évf. 4. sz. 6.)

Ezzel bizonyára a korábbi sajtószemlét váltották fel, amelyet interjúalanyaink szerint már 1952-től rendszeresítettek az intézetben, reggelente, a tanítás előtt. D. S.-né „a reggeli Szabad Nép-félőrára” emlékezett. „Fél nyolcra oda kellett mennünk és az aznapi politikai eseményeket felolvasták, vagy nekünk kiadták a főbb hírek kirására, s mi mondtuk el őket a többieknek. Ez az utolsó évben (az 1951/52. tanévben) volt. A tanárok nem örültek neki.” A később (1954-ben) végzett K. R.-né és F. F.-né szerint akkoriban már napi negyedórás tájékoztatókat tartottak a diákok irányítással, felváltva. „Háromnegyed 8-kor tehát mindenki vigyázz-ban ült és hallgatta a híreket, amit a diákok felolvastak.” (Az interjúkat Csikós Írisz és Tóth Edina készítette — köszönet érte.) Összevetésül a zalaegerszegi tanítóképző gyakorlatáról lásd: *Káli Csaba szerk.* 1999. 404–405.

- ¹⁶⁸ A névválasztásban nagyfokú alkalmazkodókészség fejeződött ki: a DISZ Budapesti Bizottsága 1955–1956-ban *Harsona* címmel jelentetett meg egy időszaki kiadványt, melynek — az OSZK nyilvántartása szerint — összesen négy, számozatlan példánya jelent meg. A Vendel utcai lap kiadója az intézet DISZ-szervezete volt. Vélhetően két éven keresztül jelent meg. Az OSZK-ban mindössze két száma található: az 1955. márciusi, I. évf. 4. szám és az 1955. decemberi, II. évf. 1. szám. Ezekből idézünk. (Másolásukban Joó Adrienn volt segítségemre. Köszönöm.)

Az OM 1956. február 16-i, „A tanító(nő)képzés helyzete” című, a fentiekben — más vonatkozásban már idézett — jelentéséből tudhatjuk, hogy a Vendel utcában történtek több szempontból jellemzőeknek tekinthetők: „Ebben a tanévben az iskolai DISZ-szervezetek munkája megélenkült, gyakran foglalkoznak az iskolai, az osztály életét érintő kérdések mellett politikai problémákkal. Számos iskolai DISZ-szervezet a tanulók politikai nevelését is elősegítő ifjúsági lapot ad ki.” (MOL M-KS- 276. f. 91/120. és MOL XIX-I-2-m 30. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹⁶⁹ Az 1954/55. tanév I. félévében a Vendel utcai képző átlaga 3,34 volt, a kerület középiskolái között a legjobb. Az osztályok sorrendje: I. 4,27; III/B 3,52; II/B 3,50; II/A 3,45; IV/B 3,38; III/A 3,00; IV/A 2,85; IV/C 2,83. A háromnegyedévi értekezleten a képző átlaga 3,27 volt, az osztályok sorrendje pedig: I. 4,31; II/B 3,58; II/A 3,56; III/B 3,30; IV/B 3,28; III/A 2,85; IV/C 2,66; IV/A 2,59. A tanév végére a képző átlaga 3,41-re emelkedett; az osztályok sorrendje: I. 4,41; II/A 3,6; II/B 3,34; III/A 3,03; III/B 3,41; IV/B 3,56; IV/A 3,11; IV/C 2,78 volt. Az 1955/56-os tanév első negyedévében az iskola átlaga 3,26-ra (3,27-re?) csökkent. Az időközben eggyel előrelépett, ill. új évfolyammal kiegészült (s a végzett negyedikesek távozásával módosult) osztályok sorrendje: I. 3,95; II. 3,61; III/A 3,21; IV/B 2,91; IV/A 2,88. A félév végére az iskolaátlag 3,46-ra javult, s az osztályok sorrendje: I. 4,35; II. 3,95; III/a. 3,32; III/b. 3,27; IV/b. 2,97; IV/a. 2,88 volt. Az adatok egyértelműen igazolják tehát az igazgató érvelését: az ötvenes évek elején felvett gyenge tanulónak okozott komoly nehézséget a zsúfolt tananyag elsajátítása, a később, jobb tanulmányi eredménnyel a képzőbe kerültek könnyebben birkóztak meg az akadályokkal. (BFL VIII. 131. Az 1955. február 3-i, április 14-i, május 12-i, június 17-i és november 30-i ellenőrző értekezletek jegyzőkönyvei; *Harsona*, I. évf. 4. sz. 7., II. évf. 1. sz. 7. Vö.: BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 65/1955.)

- ¹⁷⁰ Az MDP IX. kerületi vb-ülésének jegyzőkönyve, 1955. június 24. 1. napirendi pont. BFL XXXV. 104. a. 23. ő. e. (Kiemelések tőlem — D. P.) Az előterjesztés aláírója: IX. ker. Párt VB Agitációs és Propaganda Osztály.
- ¹⁷¹ Az ülés jegyzőkönyvét láthatóan gyenge gyorsíró készítette. A szöveg tele van stiláris hibákkal, s a leírás szemlélete is gyakran változik. Néha egyazon felszólalás leírása közben is, előbb az illetőt idézi, majd külső szemlélőként referál az illető által mondottakról.
- ¹⁷² D. J.-né a harmincas évek közepén rajz-kézimunka szakos tanárként kezdte pályáját. 1943 szeptemberéről működött a VII. kerületi Damjanich utcai állami tanítónőképző rendes tanáraként, szakjain kívül tanította a honvédelmi ismereteket is, s kivette részét a növendékek gyakorlati képzéséből, majd igazgatóhelyettesként tevékenykedett. (Nagy F. szerk. 1943/44. 7. Vargha S.-né szerk. 1945/46. 4.) 1948-tól, az államosítástól vezette az intézményt.
- ¹⁷³ 1948-ban, az iskolák államosításakor — eltérően a tanácsköztársaság gyakorlatától — a szerzeteseket és apácákat is átvették volna állami szolgálatba. Ki is nevezték valamennyiüket, s nekik — mint minden volt egyházi iskolában szolgált pedagógusnak — nyilatkozniuk kellett a kinevezés elfogadásáról (ellenkező esetben „állásukról minden jogigény nélkül lemondottak”). 1948. június 26-án, Rozsondai Zoltán, a VKM tanítóképzős ügyosztályvezetője 164.728./1948. V. számú levelével — a 8000/1948. VKM számú rendeletre hivatkozva — hívta fel őket, hogy július 10-ig nyilatkozzanak: elfogadják-e állami szolgálatba való átvételüket. Mindszenty bíboros és a katolikus püspöki kar felszólítására az érintettek túlnyomó többsége a kitűzött határidőre nemleges választ adott, arra hivatkozva, hogy rendi előjáróiktól nem kapták meg az ehhez szükséges engedélyt. Néhányan — ebben a kétféle hivatásuk közötti választásra kényszerítő helyzetben — a pedagóguspálya mellett döntöttek, kiváltak rendjükből, s így tovább taníthattak; mások a 1950. augusztus 30-i megállapodást kísérő szeptember 1-jei kormánynyilatkozat nyomán, a szerzetesrendek feloszlását követően vállaltak pedagógusmunkát, ám az állami hatóságok „előéletüket” továbbra sem felejtették el. 1953. október 13-án pl., központi iniciatívára, a Veszprém Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya 56-1/1953. szem. biz. számú levelében kérte a városi, az Angolkisasszonyok államosított tanítónőképzőjének igazgatónőjétől, hogy jellemezze politikai és szakmai szempontból az iskolánál működő volt egyházi személyeket, javaslatával arra, hogy „megfelelőnek tartja-e nevelői minőségben való további alkalmazásra”. B 23/ 953. számú válaszában a mb. igazgató — mivel az államosításkor az ott tanító 8 nővér nem vállalta az állami szolgálatot s nyugdíjazását kérte — csak a Szegény Iskolanővérek Kongregációjából 1948 nyarán kilépett S. J. gyakorlóiskolai tanító megtartását javasolhatta: „Nevelői munkáját kifogástalanul végzi. Kitűnő gyakorlati pedagógus. Osztályában nagy odaadással oktat és nevel. Nyoma sincs nála az idealista hatásoknak. Tanulóit materialista szellemben neveli. Oktatómunkáját alapos tudás, nevelői munkáját következetesség jellemzi. Tanítványai szeretik. Egyházával semmi kapcsolata nincs. Éppen nagyszerű gyakorlati érzéke és alapos felkészültsége teszik alkalmassá arra, hogy a gyakorlati kiképzés egyik csoportjának vezetője legyen.” (Dancsné szerk. 1979. 772–773.; az 1948. június 16-i rendfőnöki értekezlet jegyzőkönyvét, valamint a tanítórendi főnököknek a püspöki kar június 24-i felhatalmazását követő tárgyalásairól készült Pro memória-lásd: IMNN RI 30. d. 189. t.; KÉL I. 3. a.; Gergely J. szerk. 1990. 11–12., 307., 328.; Drahos P. 1993. 39.; VeML XXVI. 65. Általános iratok. 58/1947–48. Bizalmas iratok. 2/1953–54.)
- ¹⁷⁴ A VKM 1213-42-1/1950. VI. számú rendeletével — melynek révén a DISZ-vezetőtanári funkciót megszüntették s e feladatot a középiskolák igazgatóira bízták — elvárták: „középiskoláink igazgatóinak valóban az iskola tanulmányi és politikai vezetőivé kell válniuk”. Amikor a későbbiekben az iskolai pártszervezeteket s azok vezetőit, különösen az utóbbit illetően (először a DISZ-munka irányításában) felelősséggel ruházták fel, ez elkerülhetetlenül magában rejtette a hatásköri, a felelősségi körök meghatározása körüli viták lehetőségét. (BKMÖL XXVI. 65. 3. d. 498/1950. és 5. d. 99/1953.)

- ¹⁷⁵ Az esztergomi tanítóképző anyagaiban fennmaradt levelek tanúsága szerint 1952-től minden évben kimutatást kértek a hittanra beíratott tanulók szüleiéről: hittanos gyermekeik számának, lakhelyüknek, foglalkozásuknak, beosztásuknak, munkahelyüknek, pártállásuknak, funkciójuknak a feltüntetésével. Az első évben az igazgatónak több esetben nem sikerült a szülők pártállását, funkcióját tisztázni. „Fejmosást” kapott azért is, mert a szülők munkahelyét pontatlanul közölte. Sürgősen, üzemenkénti csoportosításban kérték a kiegészítést... (KEMŐL VIII. 1. b. 41/1952. biz.)
- Erről a módszerről és „eredményéről” így referáltak egy, a kormány 1957. január 24-i ülésére a hitoktatás helyzetéről készült kormánybiztosi jelentésben: „Az októberi események előtt a fakultatív hitoktatás teljes egészében nem valósulhatott meg. Leginkább az ismert adminisztratív módszerek alkalmazása tette lehetetlenné a szülők szabad elhatározásának érvényesülését. Sok szülő, attól való félelmében, hogy a hitoktatásban részesülő gyermekét nem találják alkalmasnak a továbbtanulásra, továbbá az a tény, hogy *igen sok üzemben a pártszervezetek a hitoktatás mellőzését kérték a szülőkötől, nemegyszer erőszakos módszerekkel, gyermekeiket nem merték hitoktatásra beírni.*” (MOL XIX-I-A-83-a 162. d. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷⁶ A VKM 1240-V-3/1950. IV. számú rendelete, amely az 1950/1951. tanévtől megszüntette a szakjellegű középiskolákban a vallásoktatást, nem szólt a gyakorlóiskolákról. (BKMŐL XXVI. 65. 3. d. 353/1950.) Ez a gyakorlat sértette a gyermekeiket gyakorló általános iskolába írató szülők és gyermekeik fakultatív hitoktatáshoz való jogát, s az érvényes jogi szabályozás semmibevételén alapult. Ilyen kísérletre utalt Homor József, az esztergomi képző igazgatója a megyei oktatási osztály vezetőjéhez írt, 1953. július 28-i levelében is: „a hittanbeírások idején a gyakorlóiskola érvei között felhasználta, hogy aki hittant fog tanulni, annak számolnia kell azzal, hogy más iskolába kell átíratkoznia, mert a gyakorlóiskolában nem lesz hittantanítás. Ez az osztályvezető elvtárs tudtával történt, s több esetben hatásos érvnek is bizonyult.” Mivel a fenyegetést jogi háttér hiányában nem lehetett valóra váltani, a képző gyakorlóiskolájában — ha egyre csökkenő létszámmal is (1954-ben: 68 tanuló, 46,8%; 1955-ben 28 tanuló, 16,8%; 1956-ban 18 tanuló, 7,56%) — mindvégig akadtak hitoktatásra jelentkezők. (KEMŐL VIII. 1. b. 10/1953. biz., 1-1/B/1954., 10/1955. biz., 6/1956. biz.)
- ¹⁷⁷ Az ideológiai-politikai szempontból túlfűtött 20. század egyik visszatérő témája volt, hogy miként lehetne a 14 éves gyermekek politikai-világnézeti meggyőződését ellenőrizni a tanítóképzőbe kerülésüket megelőzően. „A budapesti állami tanítóképző intézet tanári testülete 1920. február 10-én tartott rendkívüli gyűlésén foglalkozott a tanítói és tanári pályára kerülők megválasztásának szempontjaival, s megállapította, miszerint egyetemes érdek, hogy a tanítói és tanári pályára jelentkező tanulók közül a kiválogatás alkalmával nemcsak a jelentkezők értelmi foka és tanulmányi haladása, hanem *legalább olyan mértékben az erkölcsi arravalóság és a nemzeti megbízhatóság és vétessék figyelembe, ezért* — írták a VKM-nek — mély tisztelettel kéri Nagyméltóságodat: ... utasítsa a tanító és tanítónőképző intézetek igazgatóságait, hogy már az 1920/21. iskolai évre hirdetendő pályázatokban a szokásos okmányokon kívül *kívántassék minden felvételért pályázó tanulótól az előző iskola tanári testülete által kiállított bizonyítvány, mely a tanuló erkölcsi és nemzeti arravalóságát jellemzi*” — javasolták a budai képző tanárai. A minisztérium utasítására Wágner János véleményezte a javaslatot: „Kétségtelen, hogy a beadványtevőt a legnemesebb intenció vezeti, ily jellemzés azonban a középfokú iskolák alsó osztályaiban alig bírhat jelentőséggel, amennyiben a 10-14 éves gyermekeknek politikailag kialakult jellemük még nem lehet... Hazafias érzésük még nagyon irányítható, nevelhető, és alig vállalhatna egy testület az egyénre ily súlyosan kiható kérdéssel felelősséget arra, hogy a tanuló nemzeti érzülete miatt a tanítói pályára diszkvalifikálja” — írta a szakfelügyelő március 16-án. (MOL K-502 1920-5-13954. Kiemelés tőlem — D. P.) Válasza mutatis mutandis a 35 évvel későbbi kérdésfelvetésre is megfelelt: *14 éves gyermekeket sem keresztény-nemzeti szempontból való megbízhatatlanságuk, sem éppen ilyen irányú elkötelezettségük miatt nem szabad kizárni a pedagóguspályáról.*

- ¹⁷⁸ T. (kerületi köznevelési felelős) és V. (a kerületi tanács osztályvezetője) a vita során másként hangszerelték mondanivalójukat. Ebben annak is szerepe lehetett, hogy a minisztérium személyzeti főosztályvezetőjének 1955. október 19-i jelentése szerint: „a IX. kerületben állandó civakodás van az osztályvezető és a köznevelési felelős között”. (MOL XIX-I-2-m-393/1955. 24. d.)
- ¹⁷⁹ *Edelmann, M.* „A politikai ellenségek konstruálása” című tanulmányában felhívja figyelmünket arra, hogy „az ellenségteremtés pszichológiailag és erkölcsileg lehetővé teszi, hogy bántsuk vagy megöljük az ellenfeleket, de a mindennapi politikai nyelvezet megfordítja az okozati és az időbeli sorrendet... *Az ok és következmény felcserélése tipikusan jellemző arra a politikai diskurzusra, amely az agressziót, az ellenségteremtést igazolja.* Az ellenségről folytatott kommunikáció ekkor döbbenetesen példázza a nyelv performatív természetét; *a nyelv nyíltan a cselekvés egyik formája, nem pedig eszköz a szituáció leírására.*” (1988. 120–121. Kiemelés tőlem — D. P.) Esetünkben az 1955. márciusi KV-határozattal megváltoztatták az addigi kategorizálást, ideológiai offenzívába mentek át, s mindezt „ellentámadásként”, „védekezésként” találták, éltek meg. Valójában évek óta nem tapasztalt türelmetlenséggel olyan ultimatív ideológiai követelményekkel szembesítették a pedagógusokat, amelyek ellentmondtak a hatályos alkotmánynak, s amelyek révén — az azokkal azonosulni nem tudó — pedagógusok sorát fosztották meg a pedagógusképzésben való részvétel lehetőségétől s helyezték őket a középiskola helyett általános iskolába.
- ¹⁸⁰ Kérdésével a kerületi párttitkár, majd hozzászólásával a budapesti pártbizottság munkatársa kérdőjelezték meg tehát először a képző vezetőinek kategorizációját, melynek révén a 3. kategóriába soroltakat jóhiszemű, más állásponton lévőként, nem ellenségesként; vallásosként, de nem a klerikális reakció befolyása alatt állókként jellemezték — egyébként „átnevelendőnek” ítélt — kollégáikat. A budapesti PB képviselője őket „a rejtőzködő ellenség kategóriájába utalta”.
- ¹⁸¹ *A Harsonában* két tudósítást találunk arról, hogy miként értékelte a kerületi DISZ-bizottság a képző DISZ-szervezetének munkáját. *1955 márciusában* arról tudósítottak, hogy *a Felszabadulási Emlékverseny* korábbi értékelésén a Vendel utcai képző a hat kerületi középiskola közül a 3., a második értékelésen, amikor háromtagú bizottság, az intézetben való vizsgálódás során értékelte a munkát, a 2. helyre került. Eredményesnek találták a tanulmányi munkát, a fegyelem megszilárdításáért tett erőfeszítéseket és méltányolták a kulturális munka sikereit. Gyengének találták a sportmunkát, és az egyes alapszervezetek által rendezett előadások nivója, látogatottsága és hatása a DISZ-tagok életében. Érdekesek és hasznosak voltak megemlékezéseink is, amelyeket a DISZ és a KMP megalakulásának évfordulóján és Vörösmarty Mihály emlékezetére tartottunk. Lapzárta után kerül sor KIMSZ-ünnepségünkre. Úgy érzem, hogy *DISZ-tagosságunk elindult azon az úton, amelyen valamennyien öntudatos, kommunista tanítókká nevelődünk*” — írta az agitációs és propagandafelelős. (II. évf. 1. sz. 4. Kiemelések tőlem. — D. P.)
- ¹⁸² Itt — még csak lehetőségként — utalást találunk a 9 tanárral később történetekre.
- ¹⁸³ *Vö.: Révai J.* 1947. 9–18.; *Bibó I.* 1947/1. 343–345., 1947/3. 505–522.
- ¹⁸⁴ A kerületi párttitkár szavai is a váltásról tanúskodnak: a Nagy Imre-kormány idején óvatosan, kimondatlanul és következtetlenül érvényesített — egy évtized múltán Kádár János által meghirdetett — „aki nincs ellenünk, az velünk van”-t, ismét „az aki nincs velünk, az ellenünk van”-nal cserélték fel.

¹⁸⁵ Az V. Világifjúsági Találkozót 1955. július 31. és augusztus 14. között rendezték Varsóban.

¹⁸⁶ Nem először történt ilyen színvallásra kényszerítés, világnézeti diszkrimináció a Vendel utcai képzőben. D. igazgató egy 1949. december 6-i jelentése szerint, „az 1948–49. iskolai év folyamán megtartott egyik szakszervezeti nap anyaga a Mindszenty-reakció ismertetése, és ezzel kapcsolatban a pedagógusok nyílt állásfoglalása volt... J. tanár — mivel előzőleg értesülést nyert arról, hogy mi lesz a szakszervezeti nap anyaga —, hogy állást foglalnia ne kelljen, tüntetőleg távol maradt. A betegségük vagy egyéb ok miatt a szakszervezeti napról távol maradt tantestületi tagokat felszólítottam, hogy... az ívet pótlólag írják alá. J. tanár ezt is elmulasztotta. Ezt a tényt a pedagógusok szakszervezete budapesti központjának tudomására hoztuk, [amely] behívatta J. tanárt. Az ottani megbeszélés következményeként a nevezett tanár még aznap az igazgatói irodában előttem egy nyilatkozatot írt alá, hogy mindenben elfogadja azt az álláspontot, amelyet ebben az ügyben a tantestület tagjai képviselnek.” A VKM-ből az igazolások során „vezetői alkalmatlansága” miatt, politikai okból a VII., majd onnan a IX. kerületi képzőbe került, mélyen katolikus J. M. E. bizonyára Miskolcon élő 4 kisgyermekére és családjára tekintettel engedett a rá nehezedő politikai nyomásnak, de meggyőződését tanítása során képtelen volt leplezni. S ez — az akkori viszonyok között — az állásába került. A IX. Kerületi Dolgozók Tanítóképzőjének „Gyermektanulmány” óráján, 1949. november 28-án — tudományos/szakmai és pedagógiai szempontból is vitatható — kétértelmű megjegyzéseket tett a heliocentrikus világról, Darwinnak az ember származására vonatkozó elképzeléseiről s a tudatalatti mibenlétéről („a tudomány által az emberiségre mért 3 csapásnak” nevezve azokat). A baloldali diákok tiltakoztak, különösen az akkori szemináriumokon gyakran taglalt származástanra tett megjegyzés miatt, majd másnap feljelentették J. E. M.-t. A „veszélyes nézeteket” valló, közkedvelt — ezért a fiatalokra káros hatást gyakorló — tanár múltjának, nézeteinek kivizsgálását követelték. December 1-jén J. E. M.-t felmentették órái megtartása alól, 5-én a minisztérium képviselőjéből (G. M.), az igazgatóból (D.), a tagozatvezetőből (Á. Gy.) s a jegyzőből (V.) álló bizottság meghallgatta a tanukat s az érintettet, majd G. M. jelentést készített. Utóbbira Szávai államtitkár — mit sem törődve a már addig is komoly anyagi nehézségekkel küzdő J. E. M. és családja sorsával — december 7-én ráírta: „A tanár már ki van vonva. *A legrövidebb úton véglegesen ki kell dobní.*” Így is történt: december 15-én rendelkezési állományba helyezték, majd végelbánás alá vonták, s 1950. májusában, 47 évesen, 56%-os juttatással nyugdíjazták. E rapid eljárás indoka lehetett, hogy J. E. M. tanár úr — akkoriban aktuálpolitikai jelentőségűnek vélt — érzékeny témákat érintett. Az MDP Titkárságának 1949. október 12-i ülésén értekeztek ugyanis „az egyházi reakció iskolai befolyásának korlátozásáról”, Révai József előterjesztésében, s — egyebek között — úgy határoztak, hogy „a felvilágosító munka kiindulópontjaként fel kell dolgozni 3 témát: *a világ keletkezését, az ember származását és a vallások eredetét.*” November 10-én pedig a Politikai Bizottság tárgyalta „a természettudományos oktatás tervéről, az egyházi reakció befolyásának korlátozásáról az iskolában”. Az elvben elfogadott előterjesztésben „*világnézetileg megalapozott természettudományos anyag beillesztését*” javasolták a pedagógusok továbbképzésébe, s a pedagógiai gimnáziumokban a biológia oktatásának kiterjesztését ajánlották a IV. osztályra is, hozzátéve, hogy „*a szakköri munkát a pedagógia mellett elsősorban a biológiára irányítjuk.*” A hitoktatók ellenben az *Új Ember* és a *Szív Újság* természettudományos rovata cikkeinek ismertetésével próbálták ellensúlyozni a fenti szemléletű természettudományos oktatást. (MOL M-KS-276-106/32. 152.) Ilyen kontextusban a tanügyigazgatási szervek „a klerikális reakció támadásaként” értékelték a tanár úr megjegyzéseit, egy, a jövő nevelői világnézetének kialakításában fontos szerepet játszó *pedagógiai gimnáziumban*. (MOL XIX I-1-s-11t-személyi lap-1946. 116. d., BFL XVII. 463., XXV. 1. b. 3463/1945.; MOL XIX I-1-I-1. J. M.-1949. 2. d., XIX-I-1-g-1040-J12-1 és 4-1950. és J. E. M. családjával folytatott korabeli levelezése. MOL M-KS-276. f. 53/39. 1. és 11-14. valamint 54/66. 4. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Frank A. 1924/11-*

12. 4.; HML VIII. 56/31. 1946/47., 56/44. 819/1947-48. valamint *Sárkány M. – Somlai P.* 2004. 12–16.)
- ¹⁸⁷ Az 1955. augusztus 25-i, Bp. Főváros Tanácsa VB X. (Oktatási) Osztály 189-850-/428 számú levelet lásd: BFL VIII. 131. (szám nélkül).
- ¹⁸⁸ *Az új követelménynek megfelelő pedagógus tehát: a párt politikájának harcosszólója.* (Ahogy a debreceni *Kiss Tihamér* tanár úr akkoriban találóan megfogalmazta: a párt funkcionáriusa a kultúrpolitikában.)
- ¹⁸⁹ BFL VIII. 131. 442/1955. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: a II. kerületi Zirzen Janka tanítónő-képző igazgatójának, P. J.-nek az 1955. október 31-i párttaggyűlésen elhangzott felszólalásával (BFL XXXV. 97. c. 591.) s a Bács-Kiskun Megyei Tanács 852-56-1/1956. számú, „a tanév eleji feladatokat” közlő rendeletével (BKMÖL XXVI. 58. 574/1955), valamint *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. 76–84.
- ¹⁹⁰ A tanfelügyelő 1955. október 8-i és november 3-i válaszaiban. BFL VIII. 131. 442/1955. és szám nélkül.
- ¹⁹¹ Vö.: *Erdey-Grúz T.* 1955. 356. — A központi irányelveknek megfelelő *jelszó tudathasadós állapotra utal: önálló gondolkodásra, harcosszólóra szólítja a fiatalokat, miközben tanáraikat a párt politikájának konformista követésére és „harcos” hirdetésére szorították.*
- ¹⁹² Vö.: *Barnabás I.* 1944/3. 81–85.
- ¹⁹³ A brigádlátogatás alkalmával kiemelten foglalkoztak a heti 70 pedagógiaórára s gyakorlatra Zalaegerszegen rendelkezésre álló egyetlen pedagógiatanár, B. S. munkájával is: „magas színvonalon, gazdag tartalommal biztosítja az ismeretek elsajátítását... Korszerű módszereket alkalmaz. Dogmatikus átadás helyett megvitatják az anyagot. A társadalom fejlődésével (a gondolkodás fejlődésével) összefüggő anyagrészeket a dialektika követelményeinek megfelelően tárgyalja. Az anyagrészek alkalmasak a dialektikus materialista világnézet fejlesztésére. A nevelő a dialektikus materializmust jól ismeri. Konferenciavezető. Ismereteit jól alkalmazta óráin anélkül, hogy ez természetellenes lett volna” — vélte Ungvári Gyula, az OM tanítóképző osztályának főelőadója. (ZML VIII. 57. 5. d. az 1955. november 16–17-i brigádlátogatást követő értekezlet jegyzőkönyvében.)
- ¹⁹⁴ „A fő figyelmünket változatlanul az oktató-nevelő munka színvonalának emelésére kell fordítani, ugyanakkor az eddiginél *hathatósabban kell a közoktatás egész területén biztosítani a párt vezető szerepének érvényesítését, kiszélesíteni a világnézeti harcot, a politikai nevelőmunkát, a marxizmus–leninizmus fokozott érvényesítését. Különös figyelmet kell fordítanunk a klerikális reakció leleplezésére, amit hathatós intézkedésekkel kell elősegítenünk. Határozottan állást kell foglalnunk ebben a kérdésben is, a pedagógusok felé kifejezve azt, hogy pártunk és államunk számára nem közömbös, hogy a pedagógusok milyen világnézetet vallanak, milyen szellemben tanítanak.* A tananyagban nagyobb gondot kell fordítani — elsősorban a történelem és irodalom tanítása során — a klerikális reakció leleplezésére. A pedagógusok között erősíteni kell a materialista világnézeti nevelést, elsősorban továbbképzésük jobbá és szélesebbé tételével. ... *Fokozott éberséggel, szükség esetén adminisztratív rendszabályokkal fel kell lépni azokkal szemben, akik ellenséges magatartást tanúsítanak vagy ilyen nézeteket terjesztenek*” — olvashatjuk az OM Kollégiuma 1955. május 4-i értekezletére készült előterjesztésben a KV márciusi határozatának a közoktatás területén való alkalmazásáról. (*Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. 82. Kiemelés tőlem — D. P.) Majd *Erdey-Grúz Tibor* ehhez hozzátette: „A pedagógusképző intézmények nagy fontosságára való tekintettel, ügyelni kell arra, hogy tantestületük politikailag és szakmailag kiváló munkaezőkből álljon, az intézmények vezetését is biztos kezekbe kell adni.” (1955. 358.) Aligha kétséges: a Vendel utcában történtek ezen törekvés indukálta.
- ¹⁹⁵ Itt az akkoriban ellenségesnek, károsnak kikiáltott, ebből a különös nézőpontból együtt említett „burzsoá pedagógiai csökevényekre”: *J. F. Herbart* és követői tanítására, módszerére; a *J. Dewey* és *D. Kolb* és újabban *C. Rogers* munkásságával kapcsolatba hozható „élménypedagóga”

irányzatára; valamint *E. Claparède* és hazánkban *Nagy László* és a tanítóképző intézeti tanárok, tanítók között nagy számmal megtalálható követői gyermektanulmányi irányzatára utaltak az akkori politikai kontextusban különösen fontosnak ítélt *Mérei Ferenc* is anatómát hirdetők. (A hazai irányzathoz lásd pl.: *Molnár O.* 1913. 70–77.; *Csech A.* 1933/12. 185.; *Lázár K.* 1933. 14–15.; *Gyarmathy A.* 1943/8. 308–310.; *Köte S.* 1983.; *Knausz I.* 1998. 109–146.; *Németh A.* – *Skiera E.* 1999. 40–95.; *Sáska G.* 2005. 8–35. stb.)

¹⁹⁶ 1955. június 15–18-án tartották a DISZ II. kongresszusát Budapesten, melyről, előzetesen, központi utasításra, politikai tájékoztató órát kellett tartani a középiskolákban, az 1955. május 18-i *Szabad Nép* „A párt legfőbb segítőtársa” című vezércikke alapján — még a tanév vége előtt. A Nógrád Megyei Tanács VB Oktatási Osztályának 144-140-30/1955. számú utasítására a balasagyarmati képző igazgatója elrendelte: május 30-án, hétfőn, a 6. órában, valamennyi osztályfőnök „tartsa meg” ezt az órát. (NML Bgy. XXVI. 64. 5. d. 164/1955.)

¹⁹⁷ Vö.: *Jóboru M.* 1955/17–18.; *Dankó Z.* 1955/18.

¹⁹⁸ A *Harsona* 1955. decemberi számában — az éppen aktuális tagkönyvcseré apropóján — vezércikkben fogalmazták meg, mit jelent a DISZ-tagság: „azt jelenti, hogy munkánkat a kommunista pártja, a Magyar Dolgozók Pártja irányítja. Az a párt, amely mélyen gyökerezik a nép szívében és életében. Az a párt, amely szerető gondoskodással öleli magához az ifjúságot. Ezért valljuk és hirdetjük a DISZ jelszavát: Hűség a párthoz, hűség a néphez! [Jellemző a sorrend — D. P.] *Diszisták vagyunk: világnézetünk szilárd kommunista világnézet, életünk irányítójá a marxista-leninista elmélet.* Forradalmi ifjúság tagjai vagyunk, hiszen szervezetünk a hős Komszomol példája nyomán halad. Hasonlóak akarunk lenni a szovjet ifjúsághoz! A DISZ olyan ifjúságot tömörít soraihoz, amely *egyéni képességeit a közösség javára fejleszti ki, saját boldogulását látja, egyéni élete közösségben bontakozik ki.* A közösség megvédésére bármikor kész, érte áldozatokra is képes. Az, hogy DISZ-tagok vagyunk, követelményeket is tartalmaz. Ez a tény követeli, hogy *jellemünk és erkölcsünk megfeleljen a kommunista erkölcs szabályainak.* Követeli, hogy *példamutatók legyünk kötelességteljesítésben és helytállásban.* Követeli, hogy minden cselekedetünk tükrözze a tudatos fegyelmet az iskolában és az iskolán kívül. Tiszta kell lánunk a párt jelentőségét, vezető szerepét, hiszen a pártnak köszönhetjük, hogy ilyen viszonyok között élhetünk, tanulhatunk, dolgozhatunk. ... Tudatában kell lennünk annak, hogy *nagy történelmi feladatot kell végrehajtanunk: a szocializmus építését.* Sokkal nagyobb dolog ez, mint az egyéni életke kicsiny problémái. Nehézséget nem ismerve, tele áldozatkészséggel kell azon fáradozunk, hogy nagy célunkat megvalósítsuk. Nekünk — a jövő pedagógusainak — legfontosabb feladatunk, hogy állandó, rendszeres munkával készüljünk élethivatásunkra. *Arra kell törekednünk, hogy mindnyájan jó pedagógusok legyünk, akikre a nép és az állam [a nép az állam elé került — D. P.] nyugodtan bízhatja a jövő ifjúságának nevelését*” — olvashatjuk a diáklap *Szabad Nép*-stílusú vezércikkében, melyet, az akkori szokás szerint egy növendékkel írtak alá. Aligha feltételezhető egy ilyen szöveg megfogalmazása egy 17 éves leányról, s az talán még kevésbé, hogy bármilyen érdeklődést kelthetett a leánytanulók körében. (Bizarrnak tűnnek a diákok túlnyomó többségét átfogó szervezet tagjainak példamutató helytállásáról szóló eszmefuttatások.) Valójában nem is nekik készült, sokkal inkább a felsőbbeknek, a „látogatóknak”. (II. évf. 1. sz. 1. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁹⁹ „Amennyiben az emberek cselekvő közösségeket hoznak létre, és szociális, gazdasági, politikai, vallási, vagy bármi más módon megszervezik önmagukat, az innen és a túl átváltozik belső és külső kategóriává. A határok megerősítetnek, a kettéválasztás társadalmilag intézményesedik; rítusok és eljárási szabályok pecsételik meg és őrzik a be- és kilépés formáit... A belső-külső lehatárolások életszükségletek, ám veszélyessé válnak, amikor őket felhasználva szakítják meg a kapcsolatokat és akadályozzák meg a kompromisszumok létrejöttét, amikor a megállapodások kizáróak, és csupán arra szolgálnak, hogy konfliktusokat szítsanak, polgárháborút robbantsanak ki...” — írta, „az ellenségfogalmakat” elemezve *R. Koselleck*, majd hozzátette: „Amióta az em-

- beriség mint autonóm és végző instancia Isten helyére lépett, fölemelkedvén saját történelmének szubjektumává és objektumává, az ellenség a fogalmiság új területeire hatolt be. Ezek után az ember ellensége már nem lehetett az ember, hanem csak a nem-ember, vagy még radikálisabban, a felsőbbrendű emberhez viszonyított alsórendű ember.” (1994. 12–13. és 17. Kiemelés tölem — D. P.) Adott összevetésben: a DISZ-tag és a burzsoá ideológiai befolyás alatt álló tanuló.
- ²⁰⁰ Ez már évek óta munkaköri köteleességei közé tartozott. (A pedagógusokat „az általános és középiskolai socialista–kommunista ifjúsági szervezetek támogatására kötelező” — 1952. november 1-jei — rendelet ismertetését lásd: *Mészáros I.* 1996. 24.) *Jóboru Magda* szignálta a képző intézményekben tevékenykedő DISZ-szervezetek munkájára vonatkozó 8531-5/1953. VI. sz. KM X. utasítást (ELTE TÓFK ELTE TÓFK 280-1953.), melynek alapján a Nógrád Megyei Tanács VB Oktatási Osztályának vezetője 853-ált-76-1/1953. számú utasításában leszögezte: „Iskolánkban az igazgató személyében felelős a DISZ működéséért is. Az iskolavezetőség közvetlen támogatásával, az osztályfőnökön keresztül, az osztályvezetőségek segítségével mozdítsa elő az iskolai DISZ-szervezet minél eredményesebb politikai nevelőmunkáját”, amihez a DISZ KV Középiskolai Osztálya havi „Útmutatókkal” nyújt segítséget. (NML Bgy. XXVI. 64. 4. d.)
- ²⁰¹ Temesi Alfréd, a fővárosi tanács oktatási osztályának vezetője 1955. augusztus 24-én körlevéllel fordult a kerületi osztályvezetőkhez és a középiskolák igazgatóihoz, melyben „javaslatokkal” élt az iskolák kívánatos díszítésével kapcsolatban. (BFL XXIII. 113. 84/181/1955.)
- ²⁰² Forrásaink szerint az iskolában széles körű szakköri munka folyt. A *Harsona* számaiban hét szakkör munkájáról számoltak be. A *történelmi* szakkör „a magyar munkásmozgalom fejlődését tanulmányozta kezdetétől napjainkig, és erről az anyagról kiállítást is rendeztünk. Adatokat gyűjtöttünk Hámán Katóról. Egyik legérdekesebb feladat: stílustörténeti előadások összeállítása énekekkel, irodalmi szemelvényekkel, esetleg filmvetítéssel egybekötve. Egy-egy ilyen előadás kb. kétórás lesz” — olvashatjuk a beszámolóban. Az *irodalmi* szakkör az akkori fiatal írónemzedék, Juhász József, Csoóri Sándor, Sipos Gyula, Simon István, Nagy László, Jobbágy Károly költészetének megismertetésével foglalkozott, s tervezte „a haladó nyugati írók” megismerését. A *könyvtáros* szakkör célja a tanítójelöltek kiképzése volt a könyvtárosi munkára. A *háztartási* szakkör a szabás-varrás s a karácsonyi sütemények elkészítésének fortélyaiába vezette be az érdeklődőket. A *barkácsoló* szakkör az általános iskola alsó tagozata számtan- és mértanitanításához készített szemléltető eszközöket. Emellett történt *matematikai és zenei* szakkörrel is. (I. évf. 4. sz. 6.; II. évf. 1. sz. 6.) Az 1956. február 2-i tanári értekezleten a tevékenység részletezése nélkül megemlítették a *pedagógiai, a színjátszó, a biológiai és a* — brigádlátogatás során megírták — *népművelési szakköröket is.* (BFL VIII. 131.)
- ²⁰³ A *Harsona* 1955. márciusi száma szerint „a magyar–szovjet barátság hete során a történelmi, irodalmi, zenei és matematikai szakkör ünnepi ülést tartott. Ezen a héten a szellemi olimpiász kérdései túlnyomórészt szovjet vonatkozásúak voltak. A DISZ-tagok csoportosan tekintették meg az »Érettségi bizonyítvány« című szovjet filmet. (I. évf. 4. sz. 6.)
- ²⁰⁴ Egy 1955-ben a „hazaszeretetre való nevelés” címmel készült szilabusz szerint: „Az ellenség gyűlöletére való nevelés: — a hazaszeretettel együtt jár; — gyűlölés, leleplezés, megsemmisítés; ... — megvetés és gyűlölet tárgyává tenni...” (BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 122/1955.) Ennek történelmi gyökereihez s az ellenségképzés mechanizmusához lásd pl.: *Imre S.* 1942. 42–47.; *Prohászka L.* 1944. 131–140.; *Szabó M. szerk.* 1998.; *Schmitt, C.* 2002. 19–25., 160–162.; *Saad J.* 2004.; *Gedő É.* 2007/1. 88–89.
- ²⁰⁵ A tanítóképzés alakulását tárgyaló dolgozatunkban csak felidézzük az akkor elhangzottakat, s ahogy más tárgyak esetében, úgy a történelem esetében sem adhatjuk az elhangzottak értékelését, kritikáját, még ha mégoly vitatható, vagy egyenesen problematikus dolgot állítanak is (mint pl. „a Horthy-rendszer fasizálódásának” megítélése, vagy az adott kontextusban aligha elhagyható Gömbös Gyula kifejejtése). Ez szétfeszítené amúgy is hosszúra nyúlt tanulmányunk kereteit. (Lásd ehhez: *Bethlen I.* 1944. 124–139.; *Gergely J. – Pritz P.* 1998. 35–154.; *Hajdu T.*

- 1998/3. 3–10.; *Gergely J.* 1999. 55–149., 2001. 217–305.; *Kollega T. I. szerk.* 1996. 49–140.; *L. Nagy Zs.* 1995. 73–242.; *Ormos M.* 1997. 179–189., 1998. 66–285., 2001/11. 72–90., 2003. 75–86., 2003/7. 19., 2005. 189–195.; *Pölöskei F. – Gergely J. – Izsák L. szerk.* 1997. 115–257.; *Romsics I.* 1999. 220–232., 2004. 159–186., 216–222. és 340–368., 2007/10. 3–32.; *Vargyai Gy.* 1995. 43–88.; *Püski L.* 2002. 206–233. *Sipos P.* 2007/3. 438–441. stb.)
- ²⁰⁶ Az 1939. évi választásokon a következő „szélsőjobboldali pártok (jelöltek)” jutottak mandátumhoz: Egyesült Nemzeti Szocialista Párt 4, Keresztény Nemzeti Szocialista Front 3, Magyar Nemzeti Szocialista Földmunkás és Munkáspárt 3, Nemzeti Front 3, Nyilaskeresztes Párt 29, párton kívüli szélsőjobb 5, párton kívüli fajvédő 1, Népakarat Párt 1. (*Hubai L.* 2001. I. k. 62–63. és 68. Vö.: *Sipos P.* 1970. 58–255. 1997. 167–212.; *Lackó M.* 1975. 318–362.; *Juhász Gy.* 1983. 7–133.; *Vonyó J.* 1994. 1168. és 1188–1195., 2003. 105–120.; *Pintér I.* 1999. 197–203.; *Gergely J. – Glatz F. – Pölöskei F. szerk.* 1991. 278–513.)
- ²⁰⁷ A történelemtanítás funkciójáról, identitásképző erejéről, céltételezéseiről a különböző korokban lásd pl.: *Barnabás I.* 1944/3. 81–85.; *Szabolcs O.* 1997. 11–23.; 1999. 56–90., 2000. 7–78.; *Vörös B.* 1999/6. 327–336. 2004. 7–112. 2004/6. 1468–1477.; *Kardos J.* 2000/1. 173–183.; *Farkas M.* 2001. 142–144., 2004. 157–164., 2007. 231–268.; *Knausz I.* 2001. 147–163., 2004. 213–220.
- ²⁰⁸ A *Harsona* 1955. decemberi számában beszámolót olvashatunk a *III. B politikai osztályfőnöki óráiról*: „Ezeknek keretében megbeszéltük a legjelentősebb kül- és belpolitikai eseményeket. Egyik politikai osztályfőnöki óra anyaga az *ifjúság közötti munka megjavításáról* szóló *párthatalmazat* ismertetése volt. Itt beszéltünk az ifjúság, a DISZ feladatáról, a falusi és városi DISZ-szervezetek problémáiról, és ezzel kapcsolatban ránk, a jövő pedagógusokra háruló kötelességekről. Több órán át a *DISZ II. kongresszusát* tárgyaltuk meg. Ezekre az órákra az osztály minden tagja elolvasta az anyagot és jegyzeteket készített. Így az órán az anyaggal kapcsolatban felmerült kérdéseket beszélhetjük meg. Legutóbb megemlékezést tartottunk a *KMP megalakulásának 37. évfordulója* alkalmából. Érdekes előadásokat hallottunk a párt történetéről, küzdelmeiről és győzelméről... az előadásokat rövid műsor egészítette ki. Az osztály tanév elején kevéssé érdeklődött politikai kérdések iránt. Az, hogy most az osztály érdeklődéssel beszél meg ilyen problémákat is, részben a politikai osztályfőnöki óráknak köszönhető” — írta a beszámoló készítője. (II. évf. 1. sz. 12.)
- ²⁰⁹ A brigádlátogatások „nevelő célzatára” utal, hogy e megállapítás és felszólítás elhangzott a debreceni tanítónőképzőben az 1955. november 9–12. között lezajlott látogatás összegzésekor s a XII. kerületi képzőben 1956. február 20-án is. (Lásd alább, ill. *PIL SZKL* 44. f. 1955/238/1730. 11–12.)
- ²¹⁰ Itt vagy önmagának ellentmondott az értékelés — hiszen az iskola munkatervében helyesnek találta az ilyen pontok részletező felmutatását —, vagy a terv és a megvalósulás közötti különbségre utalt.
- ²¹¹ Az 1955 nyarán a politikai-világnézeti neveléssel kapcsolatban kibontakozott kampány, a párt- és DISZ-bizottságok figyelmeztetései s a brigádlátogatás hatására a *Vendel utcai képzőben megnőtt a diákok számára tartott politikai előadások száma*. A márciusi *Harsona*ban nem találunk ilyen beszámolót, a decemberiben viszont hármat is: a III. B-ben Hollós Ervin DISZ KV titkár előadásáról „a mai ifjúság feladatairól”, a IV. A-ban Huszár Tibor, a DISZ budapesti bizottságának vb-titkára a szovjetunióbeli diákéletéről, a III. A-ban „Saad elytárs”, a DIVSZ munkatársa a szudáni és a gyarmati ifjúság helyzetéről beszélgetett fiatalokkal. (II. évf. 1. sz. 3. és 12–13.)
- ²¹² Sz. nyilván arra utalt, hogy 1955 elején rendelkeztek a középiskolai történelemtankönyvek használatáról: „A középiskolák IV. osztályában jelenleg használt történelem ankönyv legújabb korra vonatkozó részei elavultak, értékelései nem helytállóak” — írták, ezért a vonatkozó részek ki-

hagyására utasítottak s a tanárok számára kiadott kiegészítő füzetek használatát írták elő. (BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 63/1955.)

- ²¹³ Sz. hozzászólására — a később értékes történeti munkákat publikáló — B. szakfelügyelő reagált először: „Négy éve ismerem Sz. munkáját, pozitívan értékelem. ... Hiányossága a részletkérdések megvilágítása... Vitatható azonban Sz. azon kijelentése, hogy 18 éves lányok nem tudnak politikai ítéletet alkotni, mert érdeklődésük nem kizárólag politikai. Először is, tanulói nagyon érdeklődnek a történelmi dolgok iránt. Ezt mutatja a sajtóbeszámoló, az utána feltett kérdések, a jegyzőklv helyzet stb. *Célunk pedig igenis az, hogy helyes politikai ítéletalkotásra neveljük a 18 éves lányokat is. Az érzelmi nevelést semmiféle frázis nem szolgálhatja, helyesen állapítja meg a kartárs. Azonban érzelmi átélésre igenis szükség van a történelem tanításában, és ezen a téren Sz.-nek munkáját meg kell javítania.*” (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Bellér B.* 1955/19. 444–446.

T. I.-né (1952-ben végzett) és B. L.-né (1957-ben végzett) fél évszázad múltán egyaránt úgy emlékezett, hogy Sz. meglehetősen ridegen bánt a növendékekkel, magas követelményeket támasztott velük szemben, de ezt a szükséges empátia és tapintat nélkül tette, indulatokat kelte maga ellen a diákok körében. (Az interjúkat Hajdú Angelika és Szabó Franciska készítette, köszönet érte — D. P.)

- ²¹⁴ A kommunikációs partnerek itt láthatóan „két malomban örültek”. Sz. — védekezésésként — meggyőzni akart, s a 16-18 éves lányok fejlődéslelektani sajátosságaira és képzőbeli élethelyzetükre utalt. A tanfelügyelő viszont, „a megrendelő” oldaláról — ezen adottságoktól eltekintve —, a tőlük elvárt jövőendő szerep, a velük szemben támasztott követelmények és az ehhez elengedhetetlennek látszó indoktrinálizáció felől közelítette meg a kérdést, a politikailag instrumentalizálódott, apodiktikus nyelvhasználat példáját nyújtva. (Vö.: *Koselleck, R.* 1994. 20.)

- ²¹⁵ *Faragó László* itt értésre adta: elvárja Koltai Istvántól az új kollégák támogatását, de azt is, hogy szakmai szempontból értékesnek ítéli munkáját, felvetéseit. Figyelmeztette őt, de nem kívánt közreműködni a tanár úr bűnbakká nyilvánításában. Utóbbi, mint látni fogjuk, tantestületen belüli személyek törekvése lehetett. (A bűnbakképzés hazai és közép-kelet-európai gyakorlatáról lásd: *Pataki F.* 1993.; *Pók A.* 2000/4., 2003/7., 2004/4., 2005., 2005/1–2.)

- ²¹⁶ *Faragó László* látogatása zárásakor — 1956. február 20-án — a XII. kerületi képzőben is hasonló megfogalmazásokkal élt.

- ²¹⁷ BFL VIII. 131. a. 578/1955. (Kiemelések végig tőlem — D. P.) Vö.: Árpássy Gyula 1956. február 20-i válaszával, alább, az 5. 1. fejezetben.

- ²¹⁸ Vö.: a II. kerületi Zirzen Janka tanítónőképző pártszervezetének 1956. január 25-i, azonos koreográfiájú, hasonló szellemű értekezletének jegyzőkönyvével (BFL XXXV. 97. c. 592.)

- ²¹⁹ Vö.: *Erdey-Grúz T.* 1955. 353–358. — Terjedelmi okokból elhagytuk, de jellemző volta miatt jelezzük: a beszámolóban *hosszasan foglalkoztak a párthatározatban bírált írók* (Háy, Déry és Zelk) *hibáit taglaló — az egyik magyartanár által felszólításra írt — faliújságcikk ismertetésével* s azzal, hogy útmutatást kaptak, mostantól mely műveiket lehet tanítani. (Lásd ehhez: *Standeisky É.* 1990. 23–44.; 1997/1. 145–171., 2003. 133–135.; *Aczél T. – Méray T.* 1989. 356–367.; *Rainer M.* 1990. 210–221.)

- ²²⁰ A *Koltai István* ellen megfogalmazott vád valószínűleg még az akkori „irányvonal” szempontjából is megalapozatlan volt. Erre utal, hogy a tanár úr már egy 1949-ben kiadott tanítási vázlatgyűjteménye bevezetőjében leszögezte: „Korunk dialektikája szintézisre törekszik. Ma egyik végtel felés sem hajlunk. ... Nem tarthatjuk komoly pedagógusnak azt, aki a tanítás eredményét még mindig valamely merev fokrendszer betartásától várja. Ugyanakkor azonban azt sem állítjuk, hogy a tanításban most már minden formát el kell vetnünk és vissza kell térnünk a régi önkényhez, az »ahogy tetszik« pedagógiájához. ... A korszerű didaktikának az az alapkövetelménye, hogy minden tanítás a tanító önálló és szabad tevékenységének alkotása legyen, megváltoztatja az elméleti metodikai ismeretekhez való eddigi viszonyt. *A ma tanítójának nem egyetlen el-*

járást, egy bizonyos módszert kell elsajátítania, hanem a módszeres gondolkodásra kell szert tennie. ... Az ilyen tanító sohasem lesz lélek nélküli rutinember, akinek az iskola taposómalom, hanem az, aminek lennie kell: szabad alkotó, igazi művész.” (1949. 1–2. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Koltai I.* 1944/11. 409–411.; *Fekete J.* 1996. 34.)

- ²²¹ Di. párttitkár itt — saját korábbi megítélésüktől eltérve — már a kerületi pártbizottság, majd a fővárosi tanács és a minisztérium illetékes ügyosztályai által történt „átértékelésnek” megfelelő álláspontot képvisel, azt próbálván megmagyarázni, hogy az iskolai vezetés korábbi, türelme-
sebb átnevelési törekvése helyett, miért nyúltak a felső szervek a pedagógusképzőből való eltávolítás eszközéhez. Ebben a beállításban az érintettek kvázi visszaéltek a korábbi türelmes megközelítéssel, s kitartottak vallásos meggyőződésük, klerikális kapcsolataik mellett (alább még arról is szó lesz, hogy „bomlasztottak”), ezért mintegy „maguk provokálták ki a történeteket”. Itt elfelejtődött már a jelentésben olvasható értékelés s a megbélyegzett pedagógusok együttműködni kész, de „nevelendő” kollégákból az ellenség befolyása alá került veszélyes elemekké minősültek át. A velük való korábbi diskurzus helyébe a kiközösítés lépett. A beszéd itt már funkciót váltott: „a nyelv az erőszak ellentéte” — szögezte le *P. Ricoeur*, majd így folytatta „az erőszak és nyelv” viszonyát taglaló fejtegetését: „A beszéd, a vita és az értelem ugyancsak abból a tényből nyerik jelentésük egységét, hogy az erőszak korlátozására tett kísérletként foghatók fel. *Az erőszak, amely beszél, már olyan erőszak, mely önigazolásra törekszik: erőszak, amely az értelem terébe helyezi magát, s amely tagadni kezdi magáról, hogy az volna, ami.*” (1967. 125. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²²² Talán nem tudták, vagy nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy „a jog kettészakadt. Volt egy megismerhető, közzétett, magas rangú jogszabályokban elvi megalapozást nyert és abban a szocialista jogeszmény követelményeit tételenesen kifejező politika, a közzétett jogszabályi anyag. És volt egy másik, az ünnepélyes deklaratív forma mögött a politika pillanatnyi érdekei és tetszése szerint módosulni és alkalmazkodni képes hányada a jognak, az alsó szint, vagy a mögöttes jogalkotás és a »rugalmas« praxis. A kettő közötti szakadék alkalmanként olyan széles volt, hogy a valóságos jog megismerése az írott és kihirdetett jogszabályokból egyszerűen lehetetlen volt.” (*Mezey B. szerk.* 1996. 22. Vö.: pl. *Mezey B. szerk.* 1995. 361–364.; *Köbel Sz.* 2005. 17–24. és 126–127.)
- ²²³ A pedagógusokkal szembeni elvárások gyökeres változását jól érzékelteti, hogy V. I. az 1945/46. tanévben — beosztott állami tanítóképző intézeti tanárként — a *kaloecai érseki r. k. tanítóképző intézetben és líceumban* tanított, az ottani minősítők szerint is jó eredménnyel: „Elmélyedő alapos tárgyi tudás jellemzi... Az ifjúság megértő képviselője. Hivatali ügybuzgalma és társadalmi magatartása megfelelő” — olvashatjuk róla egyebek között. (KÉL I. 3. a. 316/1946.)
- ²²⁴ „A tanulóifjúság körében nagyobb súlyt kell helyezni a marxista világnézeti megalapozásra, a vallásos ideológia és a klerikális reakció elleni harcra. Ezt elsősorban a tantervekben meghatározott tudományos témák alapján kell elérni. Az iskolai oktatásban ki kell dolgozni, az egyes osztályok és tantárgyak szerint, hogyan lehet a legeredményesebben megalapozni a materialista világnézetet. Gondoskodni kell arról, hogy módszertani kézikönyvek is tartalmazzák ezt. A vallásos világnézet elleni harcot az iskolai oktató- és nevelőmunka egész rendszerében — tanórán és órán kívüli munkában (szakkörök, fakultatív előadások, kirándulások stb.) — kell magvasítani. Az ifjúsági szervezetek keretében folyó ilyen irányú munkához is adjanak az oktatási szervek nagyobb segítséget. Az Oktatási Minisztérium és a pártszervezetek a pedagógusok és tudományos kérdék ideológiai képzésénél legyenek különös tekintettel arra, hogy a marxista-leninista képzés hatékonyabban segítse materialista világnézetük kialakítását. A pedagógus-szakszervezet a pedagógusok körében kifejtett politikai nevelőmunkában helyezzen nagyobb súlyt a materialista világnézet elmélyítésére, a vallásos ideológia elleni harcra” — olvashatjuk „Az ateista és antiklerikális propaganda helyzetéről és feladatairól” a MDP KV Agit.-Prop. Osz-

tályán 1956. január 6-án készült jelentésben. (MOL XIX-I-2 –m 23/1956. 24. d. Kiemelés tölem — D. P.).

²²⁵ Itt valószínűleg a brigádlátogatás záróértekezletén Koltai István kapcsán említettekre utal a párttitkár.

²²⁶ Vö.: *Gál Gy.-né* 1955/18. 422–423.

²²⁷ Ezzel a dicsérettel ellensúlyozták a brigádlátogatás során Sz.-t ért bírálatot, s így ő, a hivatalos elvárásoknak megfelelő gesztusai, „a marxizmus–leninizmus alkalmazása” révén — Koltai Istvántól eltérően — „megbocsátást” nyert. *Tempora mutantur... Nem is olyan régen még ugyanazért, az állásával fizetett volna.*

1937. október 29-én tárgyalták a jászberényi állami tanítóképző tanári értekezletén a történelem-tanítással kapcsolatos elvárásokat. Az előadó, F. E. tanár mindenekelőtt hangsúlyozta: igen vesélyesnek tartja, hogy „a történeti érdeklődés minimálisra csökkent. ... A kommunista világnézetnek Oroszország határain túli továbbterjedése arra int bennünket, hogy nem szabad közömbösen szemlélnünk, mint csökken egyre jobban korunk történeti érdeklődése. A közönyösség a bolsevizmus előretörését könnyíti meg, viszont a történeti gondolkodás elmélyítése gátat emel az ázsiai áradattal szemben” — állította. (SZML VIII. 52. a. 5. d. 462/1937.)

²²⁸ A soproni tanítóképző 1955. december 21-i tanári értekezletén az igazgató beszámolt arról, hogy a középiskolai igazgatói munkaközösség november 20-i értekezletén a tanítónőképző igazgatónője tartott bemutatóval összekötött előadást a DISZ-vezetőségi ülésekről, majd a DISZ KV és az oktatásügyi miniszter határozatát ismertette a középiskolai kulturális nevelésről. Ezt követően ismertette a *Köznevelés* utóbbi számaiban megjelent, DISZ-munkával foglalkozó cikkeket: „Alapvető tanulmányként állítja be Bizó Gyula: Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben c. cikkét (1955. 20. sz.), amellyel a testület már egy előző értekezleten foglalkozott. Kiemeli Vadász Ferencné: A politikai jellegű osztályfőnöki órákról (20. sz.); Gellért László: A DISZ-segítő tanárok tevékenységéről (21. sz.); Schindler Balbina: A DISZ-vezetők öntevékenységre nevelése (22. sz.); Nábrádi Mihály: A politikai témájú osztályfőnöki órák módszeréről (22. sz.); Németh Emil: Az erkölcsi témájú osztályfőnöki órák megszervezéséről (24. sz.); Császtvai István: A kulturált magatartás követelményei régen és ma (20. sz.); Árpácssy Gyula: A tanulók kulturált magatartásra nevelése (22. sz.); Kairov: A tudatos fegyelem megszilárdítása az iskolában (21. sz.) írásait; ezek felhívja a figyelmet (a téli szünetben a nevelők tanulmányozzák át), s néhány fontosabb tanulságot megjelöl. A tanítási órán, szakkörökben, osztályfői órákon, óráközi szünetekben sokoldalú, de egységes szempontú hatások érik a tanulókat, s ezek alakítják ki a szilárd világnézetű, materialista, szocialista-kommunista közösségi embertípust.” (GyMSM SL XXVI. 65. d. 7. d. 359/1955.)

²²⁹ A beszámoló és a taggyűlésről készült jelentés: BFL XXXV. 104. f. c. 91. ő. e. (Kiemelések végig tölem — D. P.)

²³⁰ Az ilyen önkritikák természetéről, funkciójáról lásd: *Litván Gy.* 1988. 150–157.; *Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 305–312.

²³¹ Nincsenek további információink arról, hogy ez valóban így történt-e, vagy csak az adminisztratív intézkedések utólagos indokolása érdekében megszövegeztetett feltételezés volt. (Szívesen megismerném a történetek tanúinak visszaemlékezését erről.)

²³² A világnézeti monopóliumra vonatkozó igényt ily módon — egy fogalmi csúsztatással — a klerikális reakció elleni harcnak álcázták, s követelték a pedagógusok részvételét ebben. Ezen eljárás gyökerét szellemes elemzésében *Nagy Péter Tibor* az 1950. június 1-jei KV-határozatban mutatta ki. Véleménye szerint: a határozat „szembeállítja a magyar pedagógusok zömét (akik szembeállnak — persze nem a vallásoktatással, hanem az annak *ürügyén* folytatott »klerikális reakciós lélekmérgezéssel«) és azt a *sok* pedagógust, aki segíti a »reakciós hitoktatók aknamunkáját«. A szembeállítás világossá teszi, hogy nincsen harmadik út, nem lehetséges professzionális pedagógusszerep — vagyis az, hogy valaki úgy teszi a dolgát, tartja meg óráit stb., hogy nem

száll szembe a »klerikálisokkal«, de nem segíti a »reakciós hitoktatók« munkáját. Egyértelmű, hogy a pedagógusoknak nem adatik meg az a lehetőség, ami a »dolgozó tömegeknek« igen, tehát az, hogy vallásos, sőt egyházának követője is lehet, csak a »klerikális reakció« nem szabad támogatnia, neki tudniillik *támadnia* kötelező a klerikális reakciót.” A valláshoz, az egyházakhoz való viszony ugyanis sajátos politikai kódként funkcionált. (2000. 191., 2006/3. 567–569. Lásd továbbá: *Izsák L. szerk.* 1998. 164–166.; Vö.: *Erdő P. – Schanda B.* 1993. 18. és 23–24.) A tanítóképzők gyakorlóiskolaiban a határozat nyomán különösen „éberen” figyeltek minden politikai-világnézeti jellegű megnyilvánulásra. 1950. december 1-jén párt- és iskolabizottsági vizsgálat zajlott a Nyíregyházi Állami Tanítóképző Gyakorlóiskolájának V. osztályában, mert a gyerekek egy „ízléstelen” dalt énekeltek, illetve bejelentés érkezett arról, hogy a magyartanár nő az irodalmi szövegek elemzése során az erre utaló részeknél a Bibliát is a gyermekek figyelmébe ajánlotta. A kerületi párttitkár a vizsgálat végén megállapította, hogy a „megbeszélés során semmi politikaellenes (sic!), vallásos dolog nem jött ki, e részek tárgyalásakor a tanárnőnek szüksége volt ezekre a magyarázatokra, hogy jobban megvilágítsa növendékei előtt a költeményt. Nem szabad tehát úgy beállítani a dolgot otthon, egy növendéknek sem, hogy itt a bibliáról, a templomról beszélnek” — mondta M. P., majd kérte a gyerekeket, hogy „*a jövőben nagyon figyeljenek oda, mit mondanak, és jelentsék azonnal az igazgatónak, hogy még aznap ki vizsgálhassa. Az állam megegyezett az egyházzal, de nem célja senkinek, hogy ilyen kérdésekkel az iskolában foglalkozzanak, s erre nem hivatott egy tanár nő sem. Ez a hittanár feladata*” — szögezte le mihez tartás végett. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 3. Kiemelés tőlem — D. P.) Mindebből persze az is következik, hogy az érintetteknek közel sem 11 év, hanem annál jóval kevesebb idő állt rendelkezésükre, hogy „eldöntsék, hova tartoznak”, s akkor még eltekintettünk attól az időszaktól is, amikor ezek a káderpolitikai követelmények — Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt — a gyakorlatban valamelyest „felpuhultak” (a szakmai szempontok felértékelődésével).

²³³ A pártközpont elvárásainak megfelelően, 1956 januárjában–februárjában a minisztériumban egymást érték a témával kapcsolatos értekezletek, állásfoglalások. *Január 18-án Erdély-Grúz Tibor* jelentést készített a minisztertanácsnak, melyben az általános iskolákkal kapcsolatos hiányosságok fő okát „a nevelőképzés — különösen a tanítóképzés — nem kellő színvonalában s a továbbképzés elégtelenségében” kereste. „*Az idősebb pedagógusok nem fejlődnek elég gyorsan ideológiai-politikai szempontból, sok fiatalal pedig baj van a munkafegyelmet, szakmai felkészültséget illetően, s nemegyszer világnézeti vonatkozásban is*” — írta a miniszter, határozati javaslatában leszögezve: „Az általános iskola előtt álló feladatok teljesítéséhez emelni kell a tanítók és tanárok ideológiai és pedagógiai színvonalát!” (MOL XIX-I-2-m TÜK 0021/1955.)

Január 25-én már a középiskolák helyzetéről a minisztertanács elé terjesztendő jelentésről tárgyalt az OM Kollégiuma. *Jóboru Magda* miniszterhelyettes vitázárójában kifejtette: „...világos, hogy a nevelőképző intézetek kérdésével sokkal nagyobb súllyal kell foglalkozni. *Igaz ugyan, hogy az ifjúság világnézeti, politikai fejlődése bizonyos mértékig a tanítóképzőkben ugyanolyan, mint a gimnáziumokban, de miért is lenne egészen más... a tanulók is ugyanolyan összetételűek, a pedagógusok is, és így tovább. De az biztos, hogy a nevelőképző intézményekben e tekintetben még nagyobb követelménnyel kell fellépniünk, mint a gimnáziumokban, mert hiszen az a 17-18 éves nevelő ott áll a tanuló és bizonyos mértékig a falu társadalma előtt, és komoly feladatokat kell megoldania.*” A február 27-i kollégiumi ülésen „az ifjúság közötti politikai munka megjavításáról” szóló KV-határozat végrehajtásáról tárgyaltak. Az erre készült jelentés bevezetőjében leszögezték: „*az OM az 1955/56. tanévhez olyan elvi útmutatásokat adott és olyan gyakorlati intézkedéseket tett, melyek világossá tették az iskolák, egyetemek vezetői és tanárai számára, hogy központi feladatuk az ifjúság szocialista világnézeti-politikai nevelése és ennek érdekében... a DISZ-szervezetek munkájának segítése.* Iskoláink, egyetemeink életében már mutatkozik a kedvező változás számos jele” — állították. (MOL XIX-I-2-k 7. d. Kiemelések tőlem — D. P.)

- ²³⁴ Áruklodó megjegyzés ez — a történet után 4-5 hónappal — a tanterületen belüli állapotokról.
- ²³⁵ Markáns figyelmeztetéssorozat hangzott el itt. Előbb a kerületi, majd a budapesti küldött nyomatékosította: ha „javíthatatlannak” mutatkozol, te következel. Amihez az igazgatónő megadta a terminológiát, a korábban — óvatosan, legalábbis az időzítést illetően — általa is bírált intézkedésekkel nem azonosulók: *ingadozók*. (Egyértelművé vált az üzenet: vagy alkalmazkods, vagy méész.)
- ²³⁶ A balassagyarmati képző fiúdiákotthonának igazgatója 1955. november 28-i jelentésében erről így fogalmazott: „Állandóan tudatosítjuk szabad hazánk közelmúltját, értékeljük dolgozó népünk erőfeszítéseit, melyeket a párt irányításával az utóbbi 10 év alatt véghezvitt, s neveljük növendékeinket további távlatok meglátására, szocializmusunk jövőbeli kialakítására, melyhez már nekik is sokoldalúan felvértezve hozzá kell járulniuk tudásukkal, alkotó munkájukkal. ... Havonta tartott munkaértekezleteinken iparkodunk elmélyíteni ifjúságunkban a párt iránti szeretetet, tudatosítani azt, hogy a magyar nép történetének legdicsebb korszakát ma éli, hogy a haladás és a béke elválaszthatatlan egymástól, s hogy a haladásért és békéért vívott harcok élén mindenütt és mindenkor a kommunisták álltak, állnak.” (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B2. 217/1955.)
- ²³⁷ BFL VIII. 131. 44/1956. Az 1956. február 2-i értekezlet jegyzőkönyve. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ²³⁸ Ez összefüggött a tanító népművelői feladatával kapcsolatos akkori elvárásokkal is. Vö.: T. Kiss T. 2000. 60–65. — A Csalogány utcai állami tanítónőképzőben, a háború éveiben végzett B. B. M. 2005 áprilisában — Ország Renátának — a következőképp emlékezett a *falusi tanítók* „ötvenes évekbeli” kötelezettségeiről: „Nekünk nagyon sok óránk volt. 33 órát tanítottam egy héten... 12 óráig volt tanítás, délben szünet, és 2-től 4-ig újra jöttek a gyerekek. És nem volt olyan, hogy túlóra. Amennyi órát tartani kellett, azt szétosztották a tanárok között. És nem volt 13. havi fizetésünk, mert Rákosi pajtás a 12-et is elvitte valamilyen békekölcsönre... és este bizony ott ültünk néha 11 óráig is mindenféle szemináriumon, amit a falusi párttitkárok tartottak. Tetszik, nem tetszik, azt kellett hallgatni. Ez borzasztó időszak volt. Én így emlékszem.”
- ²³⁹ Mindazonáltal az igazgatónő valamelyest enyhített L. javaslatán. „A politikai és közösségi szempontból” problematikusnak ítélt negyedikeseket nem kívánta megakadályozni abban, hogy leérettségizhessenek, hanem „csak” azt javasolta, hogy „a minden szempontból megfelelően végzeteket” osszák be, a szűkösen rendelkezésre álló gyakorlati helyekre. (Vagyis az elengedhetetlen szelekció szempontjaként respektálta a felvetést.) Ekkor ugyanis már közismert volt, hogy súlyos nehézségek várhatók a gyakorlóévesek s a végzősök elhelyezésénél. Egy, az MDP KV Agit.-Prop. Osztályán Andics Erzsébet osztályvezető részére készült 1955. október 11-i feljegyzés szerint: „A tanítóképzőkben 1900 tanító végez. Az OM tervosztálya szerint tanulócsoport-bontás révén 940, napközi otthonok fejlesztésével 150, amennyiben további függetlenített úttörővezető beállítása lehetséges, 450 tanítójelölt helyezhető el. (Valamennyi érettségít tett tanítójelölt egy évig még készül képesítővizsgára.) A fennmaradó tanítójelölteket főleg a nyugdíjba menők pótlására lehetne munkába állítani.” (MOL M-KS-276. f. 91/33. 14.)
- ²⁴⁰ Ezek találó leírását találjuk az alábbiakban Szathmáry Lajos farsangi paródiájában.
- ²⁴¹ Vö.: Nagy M. 1994/1–2.
- ²⁴² Ezt a benyomást erősíthették a fokozódó politikai-világnézeti „elvárásokra” reakcióképpen született jelentések, a felsőség számára készült tanári értekezleti jegyzőkönyvek is. A soproni tanítóképző igazgatója — az 1956. április 2-i tanterületi jegyzőkönyv szerint — kérte „a nevelőket, hogy a még hátralévő új oktatási egységekkel és ismétlésekkel kapcsolatban súlypontozzák a világnézeti nevelő hatású részeket, az egységek és témák tanmenetben is rögzített nevelői célkitűzéseit sablonizmus, formalizmus nélkül összefoglaló, konkrét alakban. ... A hátralévő osztályfőnöki órákon, DISZ-vezetőségi és taggyűléseken időszerű, konkrét anyaggal foglalkozzanak (pl.

a termelészövetkezeti mozgalom a megküldött tájékoztató alapján). A nevelők számára tartandó április 10-i ideológiai konferencia után (XX. pártkongresszus) iktassák be ennek az anyagnak a tanulók fejlettségéhez mért lényegét. Elevenítsék fel a Szovjet–Magyar Barátsági Hét gazdag anyagából, a felszabadulási ünnepségről a tanulságokat. ... A tanulók folytassák a külföldi tanulókkal (népi demokráciák) való levelezést.” Ezt követően az igazgató arról beszélt, hogy a tanulmányi vezetővel „*óralátogatásaik* során meggyőződtek arról, hogy a nevelők a világnézeti nevelésre gondot fordítanak. Néhány konkrétumot azért elevenítenek fel, hogy ösztönzést adjanak ennek a kérdésnek állandó szerepeltetésére. *Magyar irodalmi órák* a tanár (B. I.) állandóan kiemeli a marxizmus–leninizmus győzelmes terjedését. A hazafias nevelést szolgálta az önkényuralom kulturális és irodalmi életének jellemzése. Igen jól elemezték a népdal eszei-politikai vonatkozásait. Helyesen állította be a tanár József Attilát, a munkás-költőt, akiről a Horthy-korszak hivatalos irodalma nem vett tudomást. A kuruc költészetből meggyőzően elemezték a »Papvilág Magyarországon« c. verset, s Veres Péter »Pályamunkások« c. művéből a munkások elszállásolására és élelmezésére vonatkozó lesújtó részleteket. *Pedagógiaórák*on (L. G.) éppen szó volt a materialista világszemléletről, a világ megismerhetőségéről. A tanulók jó tájékozottságot mutattak. *A gyakorlati tanításokban* a tanítójelöltek tervezetében is állandóan szerepelnek a világnézeti nevelés célkitűzései (számtanpélda a termelészövetkezetek életéből, a szlovák népdallal kapcsolatban: barátság a népi demokráciák között stb.). *A történelemben és alkotmánytanban* állandóan a fejlődésnek megfelelően vizsgálják a tanítási anyagot, különösen tekintettel vannak a munkásmozgalmakra, a forradalmak jellegére, jelentőségére, tanulságaira (1917. februári, októberi forradalmak stb.), állandóan felszínen van a szocializmus építésének programja. *A biológiában* (K. L. és H. Gy.) egy összefoglaló órán jól érvényesítették a világnézetre való nevelés célkitűzését. Tisztázták az idealista és dialektikus materialista felfogást. (Pavlov, Micsurin, Darwin tanításainak ide vágó vonatkozásai.) Foglalkoztak a szocialista mezőgazdaság vívmányaival, fejlődésével, pl. répanemesítés Sopronhórpácson). Egy másik biológiaórán tüzetesen vizsgálták a nagy ipari üzemek munkásvédelmi berendezéseit, az üdülés kérdését, az SZTK szolgáltatásait, szembeállítva a kapitalizmus alatti helyzettel. *Énekórán* a Dózsa népe énekkel kapcsolatban történetek helyes utalások, s Bartók Béla szlovák–román népdalgyűjtésével kapcsolatban a nacionalizmus ellen szóltak. *Rajzórán* az úttörők életéből vett témákat dolgoztak fel, s kiállítást is rendeztek szovjet reprodukciókból. *Osztályfőnöki órán* a kitűnően tájékozott tanár vezetésével beszéltek meg az időszerű politikai eseményeket, s a tanár meggyőzte az elég jól tájékozott tanulókat az újságolvasás jelentőségéről. A világnézeti nevelést szolgálták az igen tartalmas Szovjet–Magyar Barátsági Hét megrendezése, s ünnepélyeink műsorának összeállítása is.” (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d. 91/1956.)

- ²⁴³ Alig fél év múltán, 1956. június 14-én az MDP PB határozatot hozott „*Értelmiségi politikánk néhány kérdése*” címmel, melyben a következőket olvashatjuk: „Az ideológiai oktatásban részvevő pedagógusok 60-70%-a évek óta csak párttörténetet tanul. Emellett kevés olyan mű jelent meg, mely marxista értékelését adta volna a régi Magyarország viszonyainak, különösen a kulturális életnek, és ezzel a múlt és jelen összefüggéseit helyesen tárta volna fel. Nem kapott elég teret történeti fejlődésünk nemzeti sajátosságainak elemzése és politikai érvelésünkben nemzeti érdekeink hangsúlyozása... Több szempontból helytelenül folyt a szovjet kultúra és a szovjet élet megismertetése s a kapitalista országok viszonyainak és kultúrájának kritikai értékelése... A vezető értelmiségnek nagy problémát jelent elzártsága a nyugati tudományos és kulturális világtól... Mindezek következtében az *értelmiség jelentős része úgy tekint a marxizmusra, mint a népi demokrácia szűkeség járulékára, de nincs meggyőződve arról, hogy szakmai fejlődése és politikai tájékozódása számára nélkülözhetetlen*. Igen sokan még mindig nem látnak világosan olyan kérdésekben, mint a munkásosztály és a párt vezető szerepe, a hazafiság és a nemzetközi-ség összefüggése stb.; *számos burzsoá világnézeti maradványt hordoznak magukkal, különösen lassú az elszakadásuk a vallásos meggyőződéstől*. ... A régi értelmiség megnyerésére irányuló

politikánk nem átmeneti jellegű: a szocializmus építésében, az ifjúság nevelésében nem nélkülözhető az idősebb nemzedék gazdag tudása és tapasztalata. ... [De ez] korántsem jelent ideológiai fegyverszünetet az értelmiség jelentékeny részének gondolkodásában még meglévő burzsoáz nézetekkel szemben, ellenkezőleg: *jelenlegi viszonyaink... az ideológiai harc és a politikai nevelőmunka erőteljes fokozását igénylik, a múltban alkalmazott adminisztratív módszerek helyett.*” (MOL M-KS-276. f. 53/291. ő. e. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁴⁴ A Ranolder Intézetből az államosítás során D.-né igazgatása s osztályfőnöki irányítása alá került, s véleményét nevével vállaló C. E.-né, P.-né J. J. s a Ranolder Intézetben működött V. K. K. nővér mellett más, nevük elhallgatását kérő tanúk is hasonlóan nyilatkoztak. Csorda Róza Romána, aki a Ranolder Intézet utolsó igazgatónője (s Andor Ilona főnökeként, 1948-ig a kórus vezető karnagya, Kodály Zoltán személyes barátja volt, akit — V. K. K. nővér szerint — a Mester a nehéz időkben anyagilag rendszeresen támogatott) 1974-ben papírra vetett visszaemlékezésében az államosított intézmény egy szárnyában töltött 1948–1950 közötti időszakról olvashatjuk: „Az így eltöltött két évet — a hivatalos iskolai vezetés mellett — zavartalanul éltük át egymás mellett.” (*Németh K. szerk.* 2001. 64., 117–118. és 140.) V. K. K. nővér, kérdésemre ezt azazal egészítette ki, hogy tudomása szerint D.-né a későbbiekben is kapcsolatot tartott elődjével: Csorda Róza Románával.

²⁴⁵ Dr. Koltai István 1908-ban született Bátaszéken. Tanítói oklevelét a jászberényi állami tanítóképzőben szerezte 1927-ben, majd a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán nyert magyar–német–ének szakos tanári oklevelet 1930-ban. 1932-ben diplomázott pedagógia–filozófia szakos tanítóképző intézeti tanárként. Pályáját Pápán, Csurgón, Jászberényben, Nyíregyházán kezdte, s — a szakmai felügyeletet gyakorló Molnár Oszkár c. főigazgató feljegyzése szerint — már az 1934/35. tanévben kitűnt kreativitásával: a tananyagcsökkentéssel, ill. a népiskolai tárgyak oktatására való felkészítéssel kapcsolatban racionális javaslataival. Ezt követően Kiskunfélegyházán tanított állami tanítóképzőkben, amikor is — 1964-es önéletrajza szerint — „a minisztérium tanítóképzős osztályának akkori vezetője több ízben azt a szándékát juttatta kifejezésre, hogy engem kíván megbízni az iskolaigazgatói teendők ellátásával. ... A megbízásra azonban nem került sor, mert az iskola egyik tanára, összefogva — a hírhedt Endre László egyik jobbkézével — Félegyháza nyilas képviselőjével, az igazgatói megbízást politikai térre vitte, feljelentésekkel, nyilvánvalóan rágalmakkal, amelyeket soha tudomásomra hozni nem voltak hajlandók, lehetetlenné igyekeztek tenni. A jelek szerint ez sikerült is, mert az engem megrágalmazót... bízta meg az akkori minisztérium az igazgatói teendőkkel. Ilyen körülmények között nem maradhattam tovább Félegyházán. Csupán egyetlen áthelyezési lehetőséget tudott az ügyosztály javaslatba hozni, a budapesti áll. német tanítóképzőt. Sokáig töprengtem az ajánlat elfogadásán, csak akkor vállalkoztam e nehéz feladatra, amikor megtudtam az akkori minisztériumi főosztályvezetőtől, Kósa Kálmántól, hogy ez az intézmény a körülményekhez képest, a lehetőség mértéke szerint magyar nemzeti ügyet szolgál. Meg akarja akadályozni, hogy birodalmi német tanterveket importáljanak hazánk területére a német ajkú lakosság anyanyelvi oktatására” — írta áthelyezése motívumait magyarázva, két évtized múltán a tanár úr.

Koltai István addigra már két kötetet publikált a tanítóképzés témakörében: „A csurgói m. kir. áll. tanítóképző intézet története” címűt (Szeged, 1939), valamint „A német akadémiai tanítóképzés kialakulása, módja és tanulságai” címűt (Budapest, 1941), melyeket a szegedi egyetem „irodalmi munkásság alapján való” *summa cum laude* bölcsészdoktori címmel honorált 1941-ben. A német képző megszüntetése után előbb a XII. kerületi állami képzőben tevékenykedett, onnan helyezték át a VII. kerületi állami képzőbe, majd velük került a Vendel utcába. *Nemzet-szági tapasztalatai nyomán a tanítóképzés jövőjéről folytatott vitában egyértelműen az egyetem-főiskolai szintű tanítóképzés bevezetése mellett exponálta magát.* A B-listázást előkészítő minősítési eljárás során „2, 1, 2, 1-et kapott, jó felkészültségű tanár, helyes érzékkel nevel, hivatali buzgalma jó, társadalmi magatartása kifogástalan” — írta róla Szabó Béla igazgató a budai

képzőben 1946. április 18-án. (ELTE TÓFK 562/1945. 198/1946.; 1947/5. 224–226. A B-listázással kapcsolatosan történetéről: MOL XIX-I-1-g 57-9-L-99.868-1946. 142. d., XIX-I-1-g 57-1-K-137.778/1946.; BFL VI. 502. b. 279. d., XVII. 463. 166/B. 1-17. d. 1945. aug. 22.)

- ²⁴⁶ A csurgói tanítóképző történetéről írt könyvéhez *Koltai tanár úr*, az ott végzett *Mesterházy Jenő* tanítóképző intézeti tanár (a TITOE titkára) segítségét kérte, majd a küldött memoárt megköszönve, 1938. szeptember 12-i levelében egy számunkra fontos adalékot jelentő nyilatkozatot tett: „Áldozatotad, Jenő bátyám, azzal fogom meghálálni, hogy *munkám sikerére törekszem minden erőmmel, hogy méltó tagja lehessen annak a képzőintézeti tanárságnak*, amelynek értékét és fényét Ti adtátok meg, akik statusunk büszkeségei vagytok.” (Kiemelés tőlem — D. P.) Tanítványai visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy ez nem maradt pusztá deklaráció. A Vendel utcai képzőben 1953-ban végzett N. J.-né 2004-ben is úgy vélte, hogy „sokat köszönhet Koltai Pista bácsinak, aki annak ellenére, hogy a lélektan mint tantárgy »ismeretlen fogalomnak« számított akkoriban, mindenbe beleszótte azt. Enélkül a későbbiekben nem tudtak volna mit kezdeni a sok problémás gyerekekkel. A tanítási gyakorlatok után mindig sok-sok tanácsot kaptak tanáruktól, s már tanított Lenke néni, amikor Koltai István meglátogatta osztályával az óráját.” — S.-né M. M. (1951-ben végzett) Koltai István segítőkészségét emelte ki, amelyet képzős tanulmányai során és az elhelyezkedéssel kapcsolatos nehézségeik legyűrésében egyaránt tapasztaltak. T. I.-né (1952-ben végzett) az 1996. évi osztálytalálkozójukra készült szövegében arról szólt, hogy „sajnos Koltai tanár úr nem tanított engem... akiket tanított, azok rajongtak érte”. — Az Abonyi utcai tanítóképzőből 1956 őszén a Vendel utcába került T. J.-né, akinek Koltai tanár úr az osztályfőnöke volt, így emlékezett: „Fantasztikus tanár volt. Egy év alatt is rengeteget tanultunk tőle pedagógiából, lélektanból... Vele sokáig tartottam a kapcsolatot. Nagyon bensőséges kapcsolatunk volt vele.” (Az interjúkat Téglás Lívია, Csikós Írisz, Hajdú Angelika és Galbácsné Domokos Ágnes készítette — köszönet érte.)

- ²⁴⁷ „Az erőszakmentesség a diskurzusban annyit tesz, mint teret engedni a nyelvek pluralitásának és változatosságának” — írta *P. Ricoeur*. (1967. 136.)

- ²⁴⁸ Vö.: *Magyar kormányprogramok* 2. k. 1070.

- ²⁴⁹ Az ötvenes évek szituációját elemezve el kell tekintenünk ennek emberi alapjogokat sértő, illuzórikus és abszurd voltától, s csak az akkori motívumok elemzésére szorítkozhatunk.

- ²⁵⁰ E „visszarendeződést” jelezte *Székelly Endréné* „*Biztosítjuk új tanterveinkkel a tanulmányi és eszmei-politikai nevelésnek nagyobb hatékonyságát*” című, 1955. november 11-i előadása a PTI-ben, amely a Köznevelés 1956. január 1-jei számában jelent meg. Ebben a szerző egyetértően hivatkozott a MDP KV 1950-es, a VKM munkáját bíráló határozatáról, amely első helyre helyezi az ideológiai tisztaság biztosítását. (11–12.)

- ²⁵¹ Vö.: *Merton, K. R.* 1968. 294–307.; *Csepeli Gy.* 2002. 211–221.

- ²⁵² 1955 őszén a Budapesti Pártbizottság Kulturális és Köznevelési Osztályán több előterjesztés készült „a köznevelési apparátus munkamódszereiről”. Ezekben a kerületi pártbizottságokon (a II., IX. és XII. kerületekben is) függetlenül munkatárs beállítását javasolták a munka hatékonyságának javítására. „*A legfontosabb feladat — állították — az iskolai pártszervezetek megerősítése, segítése. A mai feladatok, mint az eszmei, politikai egységért, a tanítás, a kommunista nevelés mai színvonalának emeléséért, a burzsoá világnézet maradványai ellen folytatott harc megkövetelik; a mai lehetőségek pedig, mint az iskolai pártszervezetek és a köznevelési apparátus bizonyos fokú megerősödése lehetővé teszik, hogy a párt közoktatásügyi célkitűzéseire a kommunista pedagógusok aktivizálása, a pedagógusok tömegeinek mozgósítása útján harcoljunk... [T]ovább kell javítani az ifjúsági szervezet, a tanács oktatási osztálya, a pedagógus-szakszervezet és a szülői munkaközösség munkájának segítségét, ellenőrzését*” — áll egy 1955. december 22-i előterjesztésben. (BFL XXXV. 95. h. 4. ó. e.) Ennek hatására Budapest Főváros Tanácsa X. Oktatási Osztályának az 1955/56. tanév első félévéről szóló informatív jelentésében arról olvashatunk, hogy a középiskolák „politikai munkáját erősítette az iskolapárttitkárok tanfolyama a

tanév megkezdése előtt. *A tanfolyamon részt vett párttitkárok aktivitása már a tanévnyitó értekezleten is megnyilvánult.*” (BFL XXIII. 113. 1. d. 1-4/1956. X. Kiemelések tőlem — D. P.)

- ²⁵³ Székely Endréné említett cikkében erről a következőket írta: „Az iskolai munka pártosságának, eszmei-politikai színvonalának emelése érdekében erősíteni kellett az irányító munka pártosságát, elvi-pedagógiai megalapozottságát, fokozni a párt vezető szerepének biztosítását az irányító és ellenőrző munka minden szintjén.” (1956. 12. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁵⁴ A kognitív disszonanciával jellemezhető helyzetből az igazgató is — legalábbis publikus — véleménye megváltoztatásával keresett kiutat, hitelt adva az eltávolítottak valós vagy vélelmezett kettős viselkedéséről, „bomlasztásáról” szóló híreknek. Helyzetét korántsem könnyítette, hogy a *Köznevelés* párttaggyűlést megelőző, 1956. január 15-i számában Ágoston György a „*Világnézet és világnézetű nevelés*” című cikkében, miközben azt fejtegette, hogy csak a szilárd kommunista meggyőződésű pedagógusok képesek eredményes meggyőző munkára, ehhez azt is hozzátette, hogy „világnézetet senkire sem lehet erőszakolni”. Elvárható, állította, hogy minden pedagógus szembenézzen „saját világnézetű zavarával”, s fejlődésükhöz „türelmes, emberséges segítséget kell kapniuk ideológiailag fejlettebb elvtársaitól, igazgatóiktól, tanulmányi felügyelőiktől”. (1956/2. 28.) Arról viszont nem szólt a cikk, hogy mindez másképp érvényesül a tanítóképzőkben. Ennek fényében, a tájékozatlanabb kollégák tévesen még azt is hihették, hogy ami a Vendel utcában a tanév elején történt, egyszerű „tülkapás volt”.
- ²⁵⁵ Tanítványa, T. J.-né — Galbácsné Domokos Ágnesnek adott interjújában, 2004-ben — úgy emlékezett, hogy Koltai tanár úrnak „olyan rálátása volt a dolgokra, hogy nyugodtan lehetett volna kultuszminiszter”.
- ²⁵⁶ Néhány hónap elteltével, az SZKP XX. kongresszusának hatására újabb kurzusváltással szembeütltek történetünk szereplői. *Bizó Gyula* 1956 májusában cikkeket publikált a *Nevelők Lapjában* és a *Köznevelésben*. Az előbbiben némi önkritikával fűszerezve konstatálta: „világnézetű-politikai nevelésünk sem hozott olyan eredményeket, amelyek a ráfordított energia után várhatók lettek volna. ... E gátló okok egyik gyökere nevelőmunkánk dogmatikus jellege” — szögezte le az osztályvezető, majd feltette a kérdést: „Mi hát az oka annak, hogy [a pedagógusok] aprólékos gonddal ismételték a tankönyvek szövegét, hogy garmadával citálták alapos bizonyítás helyett az idézeteket? Mi a fő oka annak, hogy minden önállóságtól, eredetiségtől, egyéni íztől, és ami ezzel nagyjából azonos, jóformán minden nevelő hatástól megfosztották munkájukat? Őszintén meg kell mondani, hogy *legtöbbjük félt az önálló alkotómunkától, sokan közülük állásuk kockáztatását látták e mögött...* [P]edagógusaink ilyen... félelmének volt alapja. Mert a pedagógiához kellően nem értők, olykor párt-, minisztériumi, szakszervezeti és tanácsi funkcionáriusok bekapaszkodtak egyes szavaikba, félremagyarázták egyes mondataikat. *Voltak helyek és időszakok, amikor a tananyag »átpolitizálását« követelve, nevelőink tetemes részét rákényszerítették a sablonszerű, lélekölő, dogmatikus tanítási módszerekre.* Nem érték fel ésszel ezek az emberek, hogy nevelőink mellett tanulóink fejlődésében is hallatlan károkat okoznak.” A XX. kongresszus „megmutatta, hogy a marxizmus valóban a cselekvés vezérfonala és nem dogma... [S]zűrés munkával értessük meg pedagógusainkkal, hogy nemcsak szabad önállóan gondolkodniuk, de kell is... [A]lkotó nevelői munka nélkül... nincs eredményes nevelés.” (1956/9. 3.) Május 15-én a *Köznevelésben* elemezte a képzők igazgatói számára szervezett áprilisi értekezletet, melyen a világnézetű-politikai nevelés brigádvizsgálatának tapasztalatait s az azokból adódó feladatokat összegezték. Az intézményük bezárásától tartó, „túlélésükért küzdő” igazgatók hozzászólásaival kapcsolatban Bizó Gyula megjegyezte: „Azt sem hallgathatom el, hogy nem egy hozzászólásból még mindig kicsendült az OM, a DISZ-központ vagy a megyei szervek irányában megnyilvánuló udvariaskodás, sőt olykor károsan udvarló hang is. Az ilyen, személyi kultuszról itt rekedt gyakorlat, mely adott esetben az igazgatók, testületek érdemeit szolgamódon a felsőbb szervekre ruházta, *helytelen és veszedelmes, mert burkolt formában elnyomja az alulról jövő kritikát, zavarja az irányító szervek tisztánlátását, és mindezek mellett még ízléstelen is.* Számos hozzá-

szólás arra enged következtetni, hogy *egyes igazgatók ideológiai és politikai fejlettsége nem elégtő*. ... Mindez felveti azt az igényt, hogy *nevelőink marxista műveltségüket az eddiginél sokkal magasabb színvonalra emeljék*. Önállóan dolgozni... csak akkor lesznek képesek, ha az ehhez szükséges *ideológiai alap* birtokukban van. Ez viszont felveti *egész pedagógus-továbbképzésünk rendezésének* kérdését is” — konstataulta Bizó Gyula, a hivatalos álláspontnak megfelelően, egy pillanatil sem hagyva kétséget afelől, hogy a képzőkben továbbra is csak „*a marxizmus-leninizmus alkotó alkalmazásáról*” lehet szó. (1956/10. 221. Lásd ehhez: MOL XIX-I-2-f 8531-15. és 21/1956. valamint XIX-I-2-k 7. d. az 1956. június 22-i OM-kollégiumi ülés jegyzőkönyvi kivonata.) — Egy 1957. január 29-i megyei osztályvezetői értekezleten *Jóboru Magda* még messzebb ment a korábbi gyakorlat bírálatában: „Kétségtelen, hogy a múltban nem tudott minden pedagógus élni az alkotmányban minden állampolgár számára biztosított lelkiismereti szabadsággal... [O]lyan légkört teremtettünk, melyben a pedagógusok úgy érezték, hogy számukra a vallás nem magánügy, nekik, mint állami alkalmazottaknak, hivatalból materialista világnézetten kell lenniük. Ez természetesen helytelen volt. Tudomásul kell vennünk, hogy a pedagógusok világnézetileg ma még nem egységesek. 10-11 esztendő alatt ilyen világnézeti egységet még akkor sem tudtunk volna megeremteni, ha propagandamunkánk jobb lett volna” — fejtegette az egység elérésének célját fenntartva a miniszterhelyettes asszony, hozzátéve, hogy „semmi esetre sem engedhető meg az... hogy a pedagógusnak legyen joga a tananyagot a maga világnézete szempontjából bírálat alá venni s a tanítási órákat a maga világnézetének hirdetésére felhasználni”. (1957/1. 2–3.) — 1957. június 1-jén egy. „a pedagógusok közötti politikai helyzetről” a minisztérium kollégiuma számára készült anyagban kiemelték: „a pedagógusok alkotást az értelmiségnek azt a rétegét, mely legelőbb igyekezett megismerni, sőt terjeszteni a szocialista eszméket. *Hogy az ellenforradalom a pedagógusok és az ifjúság között mégis olyan nagy eszmei zűrzavart tudott okozni, azt mutatja, hogy a pedagógusok világnézeti, politikai fejlődése mégsem volt olyan gyors és mélyreható, amint ezt az ellenforradalom előtti időben gondoltuk és jellemeztük*. A pedagógusok magatartásának vizsgálatánál világosan látni kell, hogy a népi demokrácia szinte szelekció nélkül vette át a múltból a pedagógusokat, és hogy jelentős részük a Horthy-fasizmus (Sic!) idejéből hozott nacionalizmussal, sovinizmussal, klerikalizmussal volt terhelt, melyen a »lecke-felmondás-szerű« ideológiai továbbképzés mélyrehatóan változtatni nem tudott. ... Az elmúlt évek hibái is komolyan akadályozták fejlődésüket.” (MOL XIX-I-2-n-szn/1957. 9. d.) — E vizsgálatok, s méginkább a megváltozott politikai légkör hatására augusztusban már *Jóboru Magda* is másképp hangszerelte mondanivalóját: „a korábbi propaganda-munka dogmatikus hibáinak” bírálata mellett a hangsúlyt „a pedagógusok ideológiai-politikai nevelése” szükségességére helyezte (1957/13. 280–281. Vö.: *Békési L.* 1957/17. 391–392.). — *Kálmán György* főosztályvezető 1958. január 9-én írt jelentésében olvashatjuk: „az Országos Kommunista Aktíva értékelése szerint *a pedagógusoknak kis része az, aki a szocialista rendszernek áldozatkész híve, kis része az, aki annak ellensége, és van egy nagy tömeg, amely tulajdonképpen a régít és az újat összekeveredve hordozza magában, aki az elé tárt pozitívumokat vagy negatívumokat végtelenen fogja fel, és ezért a szocialista nevelés szempontjából nem tud hatékonyan dolgozni.*” (MOL M-KS-288-33/1958/11. 2. Kiemelés tőlem — D. P.) Ezért rövidesen az újabb „politikai-világnézeti offenzíva” keretében már rigidebben fogalmazták meg a pedagógusokkal szembeni politikai-világnézeti elvárásokat. (Vö.: *A világnézet...* 1958/4. 91.; *Juhász B.* 1958/8. 173–175., illetve a *Donáth P.* 2008-ban a nagyköri képzőről szóló tanulmány 5. fejezete.)

²⁵⁷ Az idézet *Kálmán György* 1958. január 9-i, visszatekintő jelentéséből származik. (MOL M-KS-288-33/1958/11. 2.)

²⁵⁸ Talán ezen tapasztalat hatására ezt követően „a tantestület stabilizálódott, 37 fő és egy könyvtáros” alkották — olvashatjuk a Leővey Klára Gimnázium 2000/2001. évi évkönyvében. (*Ferencvárosi...* 2001. 10.)

²⁵⁹ A fejezet elején említett interjúk között egyet, a P. J.-vel készültet, találtunk, amelynek alanya az 1955/56. tanévben a Vendel utcai képző — elsős — tanulója volt. A vele készült interjúban inkább a későbbi időszakra emlékezett, de ennek kis részlete is sejteti, hogy érdemi, új vonásokkal gazdagíthatja egy ilyen vizsgálódás a direkt indoktrinalizáció kísérletéről, eredményességéről a fentiekben vázolt képet. „1955-ben felvételiztem... a Vendel utcai Leövey Klára Tanítónképzőbe. Két dolgra emlékszem. Akkor kaptam életem első új kabátját, és a felvételre egy népdallal készültem, amit Andor Ilonka néni hallgatott meg. ... Egy osztályt indítottak, 27-en kezdtük meg tanulmányainkat. ... Hamar tudatosították, hogy mi már »kis tanító nénik« vagyunk... rendszeresen hospitáltunk, s azokról többoldalas jegyzeteket készítettünk. ... Iskolai éveimre 1956 rányomta a bélyegét... Amikor [1957-ben — D. P.] ismét elkezdődött a tanítás, fél évig németet tanultunk orosz helyett. *Sokáig a tanítás után az Örökimádó Templomba mentünk imádkozni, és volt ebben valami hősi cselekedet, hogy mindannyian, szó nélkül mentünk. Az irányító nem én voltam. Két osztálytársam volt, akikről utólag kiderült, hogy röplapokat ragasztottak és terjesztettek. III. osztálytól ők már nem voltak az iskola tanulói. Eltanácsolták őket »lázító« magatartásuk miatt... Az osztályfőnökünket is leváltották. Én első osztályban még DISZ-titkár voltam, lelkes mozgalmi ember, de '56 után semmihez sem volt kedvem, csak templomba menni a lányokkal. Egyik délután a DISZ szervezőtanára, W. közölte, hogy szeretne engem hazakísérni és beszélni a szüleimmal. A beszélgetés lényege az volt, hogy figyeljenek jobban rám, mert én is könnyen kikerülhetek az iskolából. Ez akkor elég szomorúvá tett, nem is igazán fogtam fel, hogy miért. Ezután a mozgalmi életet nem vállaltam fel. Talán egy tanuló kérte felvételét a DISZ jogutód szervezetébe, a KISZ-be.” (Az interjút Kaszás Rita készítette.)*

A megszűnő Abonyi utcai tanítóképzőből osztályával ekkoriban a Vendel utcába került R. L.-né 2004-ben, kérdésekre úgy emlékezett, hogy „1956. november 4. után valamivel, talán 1957 elején, elkezdődött tanítás, és meglepetésünkre reggelente imádkoznunk kellett egy ideig.” Diáktársa, T. J.-né — a vele Galbácsné Domokos Ágnes által készített interjúban — megemlítette: „Akkor egy hónapig minden felekezet számára volt hitoktatás. Később minden visszaállt a régi kerékvágásba.”

A visszaemlékezők a hitoktatással kapcsolatos rövid átmeneti időre emlékezhetnek. Kónya Albert oktatásügyi kormánybiztos 1957. január 23-án jelentette a kormánynak, hogy a január 1-jén a hitoktatás liberalizálásával kapcsolatban kiadott 5/1957. OK 1 számú rendelet nyomán „a hitoktatásban való részvétel azokban az iskolákban is igényként merült fel, amelyekben eddig hitoktatás nem volt (technikumok, tanító- és óvónőképzők)”. A kormány másnap ülésén utasította Kónya Albertet, hogy haladéktalanul helyezze hatályon kívül a szóban lévő jogellenes utasítást. (MOL XIX-I-2-j 4. d. 003/2/1957. TÜK és XIX-A-83-a 162. d. 1957. január 24. Kiemelések tőlem — D. P.) — A kormányülés nyomán kiadott nyilatkozat hangsúlyozta: „az iskolákban teljes mértékben biztosítja a fakultatív hitoktatást, vagyis a vallásoktatásban való részvétel vagy rész nem vétel szabadságát”. Mivel úgy értékelték, hogy „az elmúlt hetekben a politikai reakció tevékenysége következtében olyan helyzet alakult ki, amelyben nincs biztosítva a vallásoktatásban való részt nem vétel szabadsága”, ami „súlyosan zavarja az iskolai élet rendjét, fegyelmet, gátolja a megrövidült tanév eredményes befejezését és károsan befolyásolja az ifjúság nevelését”, ezért „a Művelődésügyi Minisztérium elrendelte, hogy az 1956/57. tanévben hitoktatásban csak azok vehetnek részt, akiket szüleik e tanév megkezdése előtt hitoktatásra szabályszerűen beírtak” — olvashatjuk a Nógrád Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya vezetőjének 1957. február 1-jei körlevelében. (NML Bgy. XXVI. 64. 44/1957.)

²⁶⁰ Az ország egyetlen gyakorló tanítóképzőjeként a budai 1954-ben vette fel Táncsics Mihály nevet.

²⁶¹ 1954 szeptemberétől a 49 hazai tanítóképzőből — a visszafejlesztésre, átalakításra ítélt — 20-ba már nem vettek fel növendékeket. MOL XIX-I-2-b 3. d. 1–7.

- ²⁶² Árpássy Gyula (1904–1974) pedagógia szakos tanítóképző intézeti tanár. Tanítóképző intézeti tanulmányait a szegedi királyi katolikus képzőben végezte 1923-ban, ahol helyettes gyakorlóiskolai tanítóként kezdte pályáját, majd 1924–1926-ban néptanító volt a kisszállási uradalmi népiskolában. Ezt követően a budai tanítóképzőben nevelősködött. Magyar–történelem szakos polgári iskolai tanári oklevelét 1929-ben szerezte, majd Apponyi Kollégiumot végzett 1931-ben. 1931–1939-ig az esztergomi érseki katolikus, majd a budai állami képzők tanára volt. 1942-től 1945-ig a jászberényi állami képző igazgatójaként tevékenykedett, azután újra a budai képzőben tanított. Előbb igazgatóhelyettes, majd 1952 és 1958 között annak igazgatója volt. A felsőfokú intézetben igazgatóhelyettesként tevékenykedett. Elismert szakemberként részt vett több tanítóképzős tantervi bizottság munkájában. (A KEMÖL VIII. 1. a. 81. d.; a SZML VII. 52. és az ELTE TÓFK iratai alapján. Vö.: Árpássy Gy. 1933/5., 1935/6., 1944/17., 1955.; Tanay A. – Árpássy Gy. 1953. 67–102.)
- ²⁶³ Az 1956 januárjában–februárjában az OM-ben megfogalmazódó elvárásokról lásd a Vendel utcai tanítónőképző pártszervezetének 1956. január 30-i jegyzőkönyvében D. igazgatónő felszólalásához kapcsolódó lábjegyzetet! (MOL XIX-I-2-m TÜK 0021T1956. 30. d.; XIX-I-2-k 7. d. a. január 25-i és február 27-i kollégiumi értekezletek anyagaiban.)
- ²⁶⁴ Árpássy Gyula a Budapesti Pártbizottság Kulturális és Köznevelési Osztálya iránymutatásának megfelelő álláspontot képviselt. 1955. december 22-i feljegyzésükben bírálták, hogy „még mindig él olyan elképzelés is, hogy a pedagógus művelt, értelmes ember és így nevelésével nem kell foglalkozni”. (BFL XXXV. 95. h. 11. ó. e. 91.)
- ²⁶⁵ Az itt és az alábbiakban idézett jegyzőkönyvek az ELTE TÓFK irattárában találhatóak. (A kirándulásokra vonatkozó megjegyzéshez lásd Szathmáry Lajos farsangi „iskolabírálatát”!) — „Tempora mutantur”, de az egységes világnézet kialakítására törekvés szívósan végigkísérte 20. századi oktatástörténetünket. Pl.: *Quint József a budai állami tanítóképző tanára* (rövidesen igazgatója) 1915 áprilisában, a *Magyar Tanítóképzőben* leszögezte: „az összes tantárgyat a nemzetevelés eszményén átszűrve kell a tantervekbe illeszteni és az iskolákban tanítani, különben az ismeretek nemzetközi halmazokat alkotnak, s talán alkalmasak bizonyos fokú civilizációt is szolgálni, de sohasem teremtenek nemzeti kultúrát”. (1915/4. 138. vö.: Frank A. 1915/6. 201.) *1924 tavaszán (Padányi) Frank Antal, a budai tanítóképző tanára* (később, másfél évtizeden át, igazgatója) a *Néptanítók Lapjában* „napjaink pedagógiai problémáról” értekezvén, az általa preferált, „minden értéket egy végső eszményre vonatkozó szemlélet” érvényesülését hiányolta: „mai nevelésünk több tekintetben nem szolgálja az egységes világnézetet. Így a mai tantárgyak egyoldalú, rideg kezelése nagyon megnehezíti az egységes világnézet kialakulását”. (1924/11–12. 4.) *Márpedig —1927 húsvétján*, az intézeti kápolnában szentbeszédet mondott Orsenigo Cesare pápai nunciust köszöntő — *Quint József* éppen ebben látta az intézmény akkori credóját: „Mi itt valamennyien egy cél felé törekszünk. Azt szeretnénk, hogy amit első királyunk, Szent István... akart, hogy a hit és a nemzeti érzés egybeforrjon, az egész nemzet akaratából végre megvalósuljon. Ehhez hitben erős, nemzeti öntudatra ébredt, emelkedett tanítókra van szükség. A nemzeti érzés szemléltető oktatásához Trianon óta kifogyhatatlan bőséges anyagunk van. Csak megmutatjuk az ezer sebből vérző csonka hazát, és lángra lobban a közömbösek lelke is. Nagy bánatunkban az Istent is jobban keressük. Minden szomorúságunk mellett egy kis örömnünk is van. A nagy nemzeti katasztrófát talán vallási és erkölcsi reneszánsz váltja fel. Ennek jelei láthatók a közélet sok területén (Prohászka). Ennek jele a mi kápolnánk létesítése is” — hangsúlyozta az igazgató. (*Quint*, 1942. 151.) — 1944-ben maga *Árpássy Gyula igazgató* is másként nyilatkozott „a vallás erkölcsi nevelésről” a jászberényi állami tanítóképző évkönyvében: „A vallásos nevelés célja a biztos alapon nyugvó keresztény világnézet kialakítása. A világnézet nem más, mint a léleknek öntudatra ébredése. ... Csak a vallásos világnézet segítségével győzi le a lélek az egyhangú, robotos élet örömtelenségeit s tanul meg diadalmasan élni, dolgozni, s minden evilági laposságok fölé emelkedni. Az ifjú szívét vágyak töltik el, szívének

malmán az élni akarás vérzuhatagai zúgnak át, s e feszülő végtelent kereső életszomját *csak a vallásos világnézet elégíti ki, amely a semmisség s az elmúlás mélysége fölött lelkesülten mutat rá az egyetlen, örök szépre s minden élet teljességére: Istenre.* Ilyen fennkölt lélekkel járni a világot s élni az életet: ez a célja minden nevelésnek. ... Amint falusi pörölyvel nem lehet ötvös remeket kalapálni, úgy vallás és erkölcs nélkül nem lehet lelket alakítani. ... Egész nevelésünk az isten és emberszeretet kettős pillérére épült. ... Célunk elérésére felhasználtuk azokat az időszertű diák-lelkipásztori eszközöket, amiket épp a mai idők több lelkiséget sürgető szelleme teremtet meg. Az egyéni élet megszentelését s a kegyelem elmélyítését szolgálták a lelkigyakorlatok, illetve a csendes napok is.” (Árpácssy Gy. szerk. 1943/44. 8. — Kiemelések a szövegben s a jegyzetben egyaránt részben tőlem — D. P.)

²⁶⁶ Szathmáry Lajos (1903–1994) latin, görög, magyar szakos gimnáziumi tanár. Karácsony Sándor tanítványa, a Keresztény Ifjúsági Egyesület és a cserkészlet nagy hatású munkatársa, a sárospataki, hódmezővásárhelyi, pápai református kollégiumok tanára, az „Égető Eszter” „Szilágyi tanár ura”, a koalíciós időkben a VKM szabadművelődési osztályának volt a vezetője. Ekkoriban a budai képző tanulmányi vezetőjeként tevékenykedett. „Őt szerették az istenek, mikor pedagógussá tették. Pedagóguspályája során, akivel találkozott, és akit tanított, mindenki hálával és szeretettel gondol rá” — írta róla egy biográfusa. (Süli Zs. 1997. 106. Művei: Kövendi D. – Szathmáry L. 1947.; Szathmáry L. 1986.)

²⁶⁷ Szathmáry Lajos referátumában kimondatlanul a *Köznevelés* 1956. január 1-jei és 15-i számaiban megjelent két írás bizonyos megállapításaira is reflektált. „Nálunk is jelentkezik általában a nevelőmunka, de főként a világnézetű nevelés egyoldalú intellektualisztikus felfogása, amelyről Kairov elvtárs ismert előadásában beszélt” — írta Székely Endréné cikkében, hozzátéve, hogy: „E felfogás a világnézetű nevelést csupán tudományos ismeretek nyújtásában látja, s nem gondol arra, hogy ha az órán elsajátított bármilyen helyes nézeteket (világnézetű, erkölcsi, esztétikai stb.) nem erősíti meg a gyakorlat, a gyermekek tapasztalata, életformája, akkor azok sohasem válnak magatartásukat, jellemüket meghatározó meggyőződéssé... [A] lenini útmutatásból következik, hogy a tudományok alapjait céltudatosan úgy kell kiválogatni és tanítani az iskolában, hogy kialakíthassuk az ifjúságban a kommunista világnézetet, meggyőződést úgy, hogy életének, magatartásának meghatározója, munkájának indítéka, lelkesítője legyen.” (13. Kiemelés tőlem — D. P.) „A világnézetű nevelésben is hangsúlyoznunk kell az érzelmi mozzanat fontosságát” — írta a lap következő számában Ágoston György, rámutatva „a tanulók világnézetű meggyőződésének kialakításában a leglényegesebb előfeltételre”, ami „magának a pedagógusnak szilárd kommunista világnézetű meggyőződése”. (28.) Szathmáry Lajos vélhetőleg a válogatás lenini szempontjára és a pedagógusok kommunista világnézetével kapcsolatos követelésre reagált, a maga módján.

²⁶⁸ Két évtizeddel korábban Szathmáry Lajos, hódmezővásárhelyi református gimnáziumi tanárként, „tanári közszellem mint pedagógiai tényező” című tanulmányában arra a kérdésre, „hogyan melyik iskolafokok nevelheti az egyház maradandóbb hatással az egyetemes magyar szintéziséhez a nélkülözhetetlen református vallásos jellemeket”, arra a megállapításra jutott, hogy „a serdülés és az utána következő idők” döntöek a jellemnevelő munka szempontjából. A református gimnáziumok akkori közszellemét vizsgálva leszögezte: „helytelen iskolai közszellem mellett mindenemű szóbeli oktatás illuzórikussá válik”; „az alapelv az, hogy református jellemet csak az nevelhet, aki maga is református jellem”. Ebből a szempontból vizsgálva önmagát, úgy találta, hogy keresztyén vallásosságát, hitéletét „a tudatosság szempontjából bizonytalanság, érzelmileg langymelegség, s az akaratot tekintve legfeljebb bizonyos jóindulatú keresés jellemzi”. Mindehhez hozzátette: „gyakorlati magatartásom nem fedi egészen a hivatalból tanított elveimet, s hallok érzem, hogy ez a kettőesség esetleg nullára csökkentheti szavaim nevelő erejét”. E magatartása — vélte — a református tanári közszellem „egyetlen jellemző vonását” jeleníti meg: „a túlzott individualizmust (benne a kritizizmussal és a demokráciával)”; minek következtében „isko-

- láink a valóságban fonákul... individuális közszelleműek”, a belőlük kikérülők nem alkalmasak arra, hogy „a kollektivitás összetevői” legyenek. „Viszont csak a közösség érdekeit felismerő egyéniségekre épült református gimnázium építheti fel az olyannyira várva várt egyéni meggyőződésből egységbe forrt egyháztársadalmat” — fejtegette a *Protestáns Tanügyi Szemlében* az ifjú Szathmáry Lajos. (1936/2. 69–75. Vö.: *Hajdú I.* 1940/7. 61.)
- ²⁶⁹ Szathmáry Lajos referátumához elsőként *Bódi Ferenc* szólott hozzá, megerősítve, hogy „nem törekedhetünk befejezett világnézet kialakítására, sőt a tanulót el kell indítanunk afelé, hogy világnézetét az iskolán túl tovább mélyítse, de feltétlenül le kell raknunk az alapokat”. Majd — talán némiképp félreértve Szathmáry intencióját — vitakozott az előadóval: „nem elég az intellektuális megértés, a logikai út, az érzelmek kialakítása is fontos... Foglalkozik a színes előadásmód, az érzelmi asszociációk jelentőségével” — áll a jegyzőkönyvben. (Lásd ehhez: *Bódi F.* 1968/2–3. 184–196., 1964/3–4. 369–370.)
- ²⁷⁰ *Faragó László* (1911–) akkoriban a fővárosi tanítóképzők ellenőrzésével, irányításával foglalkozott, majd 1956-tól — az Oktatási Minisztériumban — az általános iskola alsó négy osztályával kapcsolatos irányító munkát végzett. Az általa kifejtettek az akkori párt-, ill. minisztériumi irányelveket közvetítették. Összefoglalója az előírt témák direktíváknak megfelelő számonkérés mellett is, pozitívabb hangvételű volt, mint a minisztériumi diagnózis.
- ²⁷¹ *Faragó László* a fővárosi tanácsi osztályvezető 1955. augusztus 24-i körlevelében foglaltakat kérte számon. Az iskolák díszítésével kapcsolatos „ajánlások” között olvashatjuk: „Az iskola valamely központi helyén fődekoráció álljon, amely azt tükrözi, hogy az iskola a szocializmus építésére, igaz hazafiságra, proletár nemzetköziségre nevel. Helyes, ha a folyosók falait művészi reprodukciók díszítik, melyek arányosan mutatják be történelmünk dicsőséges emlékeit, a jelen eredményeit, a munkásmozgalom jelentős eredményeit, képzőművészetünk maradandó alkotásait. Ezzel kapcsolatban biztosítsanak külön helyet az iskola névadója életét, tevékenységét bemutató anyagnak. ... Valamennyi tanterem fő helyén népköztársaságunk címere függjön (ne papírból!). Alatta jelmondat, mely a munkásmozgalom nagyjainak mondását vagy az alkotmány, illetve az Úttörő-, Tanulói szabályzat egy-egy pontját idézi. A tanterem falainak képei az erkölcsi-politikai nevelést szolgálják. ... Az iskolai élet hű tükré lehet a jól vezetett központi faliújság is. Fontos, hogy a tanév elejétől kezdve rendszeres időközökben jelenjen meg és politikusan, agitatív módon ismeresse — az iskola jellegének megfelelően — a legfontosabb eseményeket (kül- és belpolitikai, iskolai) s a tanulók előtt álló feladatokat” — olvashatjuk a ránk maradt fogalmazványban. (BFL XXIII. 113. 84/181/1955.)
- ²⁷² *Bihari János* (1909–1995) magyar szakos gimnáziumi tanár, korábban a Nagykőrösi Református Tanítóképző, majd a — Lónyay utcában működött — Budapesti Református Gimnázium tanára, igazgatóhelyettese, az Országos Református Diákönkormányzati Szövetség mb. elnöke. A hazai tanítóképzés kiemelkedő alakja, nyugdíjazásáig a Budapesti Tanítóképző Főiskola tanszékvezető tanára. (Műve: *Bihari J. – Hegedűs F.* 1965.)
- ²⁷³ *Bódi Ferenc* (1909–1993) földrajz-történelem szakos gimnáziumi tanár a csurgói református gimnáziumban, majd 1945-ben ugyanott, előbb a Nemzeti Bizottság elnöke s a Nemzeti Pártszövetség képviselőjében az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője. 1947-től a VKM-ben, a kollégiumi ügyek ügyosztályán, majd hivatalában osztályvezetőként dolgozott. 1949-től két éven át a cinkotai tanítóképző igazgatója, 1952-től a budai képző igazgatóhelyettese, majd kitűnő vezetőtanára. 1959-től az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziumában tette ugyanezt, jelen sorok írójának nagy szerencséjére. Nyugdíjazása előtti utolsó tanévében — tanárjelöltként — sokat tanultam a tanár úrtól. (Művei: *Bódi F.* 1963/2., 1964/3–4., 1968/2–3., 1972. Róla: *Kálmán A.* 1986. 64–75.; *Kovács K-né* 2006. 21.)
- ²⁷⁴ *Poór Sándor* (1913–2005) a közelmúltbeli öregdiák-találkozókon lelkesen ünnepelt, magyar-német szakos gimnáziumi tanár. Egykori tanítványa jellemzése szerint a tanár úr „a modern francia irodalom kedvelője, különös egyéniség volt. A köznapi, az iskolai élet bármely esemé-

- nyéről lehetett vele beszélgetni. Egyenrangúnak tekintett bennünket, társalgott velünk, mondanivalójába befűzve az irodalomra vonatkozó élvezetes gondolatmeneteit. Az írókat, költőket emberközelen mutatta be esendőségükkel, gyengeségükkel, ami mit sem vont le szellemi teljesítményükből”. (Peller J. 2005. 2–3.)
- ²⁷⁵ Göndöcs László (1912–1994) iskolateremtő matematikatanár, nyugdíjazásáig a budai képző tanszékvezető főiskolai tanára, a Rákóczi Szövetség egyik vezetője.
- ²⁷⁶ Vö.: Vadász F.-né 1955/20. 461–462.
- ²⁷⁷ Kaganovics, L. M. (1893–1991) 1930-tól 1957-ig az SZKP PB Elnökségének tagja, miniszterelnök-helyettes, 1956–1957-ben első miniszterelnök-helyettes volt. Az 1955. október 27-től november 4-ig, majd a november 8–16-ig tartó genfi konferencián a második világháborúban győztes nagyhatalmak (USA, Anglia, Franciaország és a Szovjetunió) külügyminiszterei tárgyaltak az európai biztonságról, a németkérdésről s a kelet–nyugati kapcsolatokról. (Pók A. 1998. 60.)
- ²⁷⁸ Komócsin Zoltán az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya nevében 1955. december 21-én javaslattal fordult *Erdey-Grúz Tiborhoz*, melyben a Lenin népszerűsítésére vonatkozó előterjesztésről kérte véleményét, mielőtt az felsőbb pártszerv elé kerül. Egyetértő válaszában a miniszter egyebek között úgy vélte, hogy „az általános iskolák és középiskolák szakköri és DISZ-munkájába a folyó tanév II. félévében beiktathatók Leninnel kapcsolatos foglalkozások”. (MOL XIX-I-2-m-448/1955. 24. d.) A megemlékezés ennek jegyében kerülhetett be az iskolák programjába.
- ²⁷⁹ Az MDP vezetői szerint a „jobbra csúszott”, „renitenskedő” párttag írókat megleckéztetni hivatott 1955. december 6-i budapesti „lincs” aktíván — melyen a KV-határozat jegyében Déry Tibor, Zelk Zoltán, Aczél Tamás, Hágy Gyula, Méray Tibor és mások „elítélésére” került sor — az előadó Kovács István, az MDP KV PB és a Titkárság tagja, a budapesti pártbizottság titkára volt. (Standeisky É. 1990. 23–26. közl. 1997/1. 145–171., 2003. 133–135.; Aczél T. – Méray T. 1989. 356–367.; Rainer M. 1990. 210–221.)
- ²⁸⁰ Nagy Sándor intézetigazgató 1956. január 5-i, Jóboru Magda miniszterhelyetteshez írt feljegyzése szerint, az osztályvezetővé kinevezni javasolt Faludi Szilárd státusára „Bihari János tanítóképzői tanárt kívánom kinevezni”. (MOL XIX-I-2-n-121/1956. 7. d.)
- ²⁸¹ A Népművelési Minisztérium 8796-V-1/20. számú rendeletére az 1955/56. tanév elején szervezett népművelési szakkörök munkájáról a bajai tanítónőképzőből *Fekete-Kovács Gyözőné* igazgatóhelyettes — 1956. január 9-én — jelentette: „a viták alkalmával arra is törekedtem, hogy a tanulók ízlése és világnézete, erkölcsi felfogása haladó szellemben fejlődjön”. (BKMÖL XXVI. 58. 9/1956.)
- ²⁸² *Erdey-Grúz T.* 1955. 353–358. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁸³ Az alábbiakban olvasható Szathmáry-szövegek ismeretében, ehhez aligha férhet kétség.
- ²⁸⁴ Vö.: a zalaegerszegi képzőben elhangzott összegzéssel a fentiekben. (ZML VIII. 57. 5. d. Az 1955. november 16–17-i brigádlátogatást követő záróértekezlet jegyzőkönyvében.)
- ²⁸⁵ Így elkerülhették azt, amire sok helyen — pl. a Vendel utcai tanítóképzőben — nem voltak képesek, azaz a testületen belüli bűnbakkepzést. Lásd ehhez: *Eörsi I.* 2001. 74–83.; *Pataki F.* 1993.
- ²⁸⁶ *A Vallás- és Közoktatásügyi*, 1870. 32–33.; *Peregriny E.* 1874. 26–27.; *Gyertyánffy I.* 1882. 3., 1913. 3–4.; *Magyarfalvi L.* 1968. 20–22.; *Panyik I.* 1991. 10–11.
- ²⁸⁷ Az államosított s a marxizmus-leninizmus terjesztésére kötelezett iskolák háború előtt nevelkedett pedagógusai javarészt hasonló helyzetbe kerültek. Lássunk két példát ennek érzékeltetésére.! *Kiss Tihamér* professzor úr, aki *a debreceni református tanítóképző, majd az állami pedagógiai főiskola igazgatója*, tanára, közben az egyházkerület vallásoktatási előadója (a kátétanítás történetének kutatója), a Nagytemplom beosztott lelkésze s pedagógusátképző tanfolyamok hallgatója volt, majd — nyugdíjazásáig — a debreceni felsőfokú tanítóképző tanszékvezető tanáraként tevékenykedett, 2002. február 12-i kérdésemre született visszaemlékezésében így írt

erről: „Két úrnak is szolgáltam... Lelki meghasonlást, lelki gyötrelmet ez nem jelentett számomra? Ebben a korszakban az értelmiségiek, így a pedagógusok is, lélekben nem tudtak azonosulni a rendszerrel, amely az állampolgárokat élesen elhatárolta: párhűek és a proletariátus ellenségei, ellenforradalmárok. Kettős életvitelük volt. Ha maguk között voltak, tudták, hogy együtt éreznek, népüket szolgálják, ha gyűlésen vagy párttagok voltak, hallgattak, vagy ügyeltek arra, hogy »mi a hivatalos álláspont«, és a szerint nyilatkoztak. Kétszínűség volt, de hogy ők vannak többségben, azt az 1956-os forradalomban való részvételük bizonyította. Én 1950–1956-ban... szerencsés helyzetben voltam. Az új állami tanítóképző tanestülete úgy alakult, hogy 1956-ig egy kommunista tag sem volt köztünk. Mindenki csinálta a munkáját úgy, hogy az nevelőértékű, olyan módszerrel, hogy az hatékony legyen. Osváth István igazgató szerepe volt a felettes hatóságoknak a számadás, ezt konvencionális módon meg is tette. Mi is vallottuk, hogy munkánkkal a »szocializmust építjük« (mit is tehtünk mást, ha nem vállaltuk a mártíromságot...)» — írta az akkori idők atmoszféráját, csapdahelyzetét felidézve a professzor úr. Talán azért, mert a párt-szervezetnek nem volt érdemi szerepe a debreceni képző akkori életében, vagy/és azért, mert az 1956-ot követő egy-két évvel összemosódott emlékezetében — évtizedek múltán —, a tanár úr tévedett ebben a vonatkozásban. A debreceni Állami Maróthy György Tanítóképző Intézet 1955. november 8-i tanári értekezletén, melynek előadójaként Kiss Tihamér szerepelt, a második hozzászóló Horváth József párttitkár volt. (HBML XXVI. 51. a. 1. d. 334/1955. 3.) — Kérdésemre *Margócsy József* ny. főigazgató úr, *Porzolt István volt nyíregyházi igazgató, majd tanészkevezető főiskolai tanár, főigazgató-helyettes* közeli munkatársa, hagyatékának gondozója, 2005. május 12-én, a következőt írta a pályáján a Kálvineum igazgatójaként, református lelkészként indult pedagógus államosítás utáni helyzetéről: „Amennyire közelebbről figyelhettem, a hagyatékából olvashattam: Porzolt aktív társadalmi szereplése (szerepeltetése) a Hazafias Népfőnt és a TIT fórumain zajlott. Ehhez a megyei első titkár — maga is tanító, felesége pedig Porzolt volt tanítványa — segítette. Csak éppen a felsőfokú képző igazgatójának nem teheték meg. ... Az államosítások évében (folytatólagosan) igazgató maradt, már 1948-tól minden egyházi, Kálvineum-köri funkciójáról lemondott; a Kálvineumhoz tartozó egyik szociális létesítményt vezethette a még két évre tervezett fennállása idején. Egyébként hivatalos használatra készített önéletrajzaiban »múltjáról« mindig tárgyyszerű korrektséggel írt. Közeli rokonságában voltak református lelkészek, ahogy én tudom, velük atyafiságosan »természetes« kapcsolatban élt. Talán ide tartozik, hogy egykori tanítványaival szoros írásbeli, személyes kapcsolatban állt, olyan felvetést is olvashattam, hogy felkérték születendő gyerekekük megkeresztelésére. Azt aztán végleg nem tudom, hogy miként »számolta el« egy-egy magasabb kormánykitüntetését, retrospektíve az »őt illető« igazgatóság el nem nyerését. Nemígen lehetett könnyű »kettős rabigában« élnie.” (Margócsy József segítségét hálásan köszönöm. Vö.: *Porzolt I. szerk.* 1938/39., 1940/41., 1941/42., 1942/43. 1943/44.; *Gyulács I. szerk.* 1939/40.)

²⁸⁸ Az idézett interjúkat — általam adott szempontok alapján, 1998-ban és 2005-ben — Bábosik Istvánnal Nákity Anita, Kozma Tamással Szabó Ildikó, Lőrinczy Istvánnal Suhajda Mónika, Kilincsi Tamással Mráz Katalin, Fromm Ágostonnal Gönczi Yvett és Mócsai Györggyel Heves Sándor Zoltán főiskolai hallgatók készítették. (Kiemelések végig tőlem — D. P.)

²⁸⁹ *Kiss Árpád* (1907–1979) a magyar neveléstudomány történetének kiemelkedő alakja, az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatója, egyetemi magántanár. Az Országos Neveléstudományi Intézetből való távozását követően a budai képzőben tanított, de 1951. május 23-án történt letartóztatása, majd internálása éveken át lehetetlenné tette, hogy folytassa munkáját. 1953. szeptember 2-án — az amnesztiarendeleettel — szabadult Kistarcsáról, de a XII. kerületi képzőbe csak hosszas általános iskolai nevelői működés után, 1954. december 16-tól térhetett vissza, s ott — a visszaemlékező diákok örömeire — 1955. július 15-ig taníthatott. A márciusi „visszarendezés” nyomán ugyanis a *Pedagógiai Szemle* 1955. évi 4. számában újabb méltatlan támadás érte „a polgári pedagógia képviselőjeként” elmarasztalt kitűnő tudóst, s ismét tá-

voznia kellett az iskolából. 1956 szeptemberétől tanított rövid ideig újra a Kiss János altábornagy utcai tanítóképzőben. Utóbb az OPI tanszékvezető főiskolai tanáraként, a Magyar Pedagógiai Társaság elnökeként tevékenykedett. (Lásd: Kiss Á. 1999.) 1949–1951-ben tanítványa, Peller József, az ELTE ny. egyetemi docense memoárjában megemlíttette: „Kiss Árpádról hírlét, hogy hetenként a debreceni egyetemen is előad 2 órában, és a párizsi egyetemen is tanulmányokat folytatott. Nekünk a szovjet Jeszzipov – Goncsarov szerzőpár Pedagógia tankönyvét írták elő. Tanárunk asztalán ennek a könyvnek német nyelvű kiadása feküdt, ezt adta elő, amit a neveléstani füzetem is igazol. A könyvet magyarul csak később kaptuk kézhez.” 1951 tavaszán/őszén (?) „a neveléstani Szathmáry Lajos vette át. Kiss Árpád nem jelent meg az iskolánkban. Érdeklődésünkre választ nem kaptunk, a megkérdezetteknel valamiféle zavarodottságot éreztünk, arcukon árnyék futott át” — olvashatjuk a memoárban, melyben a szerző az akkori tanítványok — megalapozatlan — önvádjáról is beszámol: „Lehet, hogy tanárunkat mi buktattuk le? A Jeszzipov – Goncsarov tankönyvben ugyanis az is olvasható volt, hogy Sztálin elvtárs naponta 500 oldalt olvas. Ezen hangosan röhögött az osztály. Naponta folyt az élcelődés: tegnap hány oldalt olvastál? Nagyon kevés, igyekezz, messze vagy a napi 500-tól.” (2005. 25. és 32. vö: Jeszzipov B. N. – Goncsarov N. K. 1950.)

²⁹⁰ Buzás László (1914–1998), a neveléstudomány kandidátusa 1939-től tanított különböző tanítóképzőkben, 1952-től a budaiban, majd nyugdíjazásáig az ELTE Neveléstudományi Tanszéke docenseként oktatott.

Tóth Béla (1916–), a pszichológiai tudományok kandidátusa, 1939-től két évtizeden át tanított tanítóképzőkben, majd nyugdíjazásáig az OPI főiskolai tanára, máig használatos szakmunkák szerzője.

²⁹¹ Beszélgetésünk során — a képzőben szerzett benyomásairól — hasonló szellemben nyilatkozott Palotás Emil, az ELTE BTK tanszékvezető professzora is. Köszönöm.

²⁹² Völgyes Mihály (1918–?) előbb gyakorló iskolai tanító, majd gyakorlatvezető pedagógia tanár.

²⁹³ Hajdú István magyar–német–orosz szakos gimnáziumi tanár.

²⁹⁴ Karácsony Sándor a református iskolák esetleges államosításának következményeit mérlegelve úgy vélte, hogy „ha a református nevelés jó volt, beleszámítva a református tanító- és tanárképzést is, akkor — egy pozitív határesetet tételezve fel — azt mondhatnók: az iskolák államosítása esetén megszaporodhatnak református iskoláink száma, ahelyett, hogy megfogyatkoznék, sőt végleg elfogyana... a református iskola nem ott van, ahol az egy pléhtáblás vagy az épület oromzátára nagy betűkkel fel van írva, hanem ott, ahol református ember viszonyul egy másik emberhez, akár diák, akár tanár a másik ember, s akár református, akár nem.” (2003. 178–179. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁹⁵ A budai képzőbe 1953–1957 között járt Mócsai György is úgy emlékezett, hogy vallásos, vagy a hivatalostól eltérő nézetekről „egyszerűen nem volt szó. Utólag tudtuk meg, hogy a két énektanár nagyon vallásos ember volt, de vallásos éneket sosem énekeltek velünk”.

²⁹⁶ A nagykőrösi dolgozók tanítóképzőjének egy volt hallgatója Nánási Miklós kérdésére hasonlóan nyilatkozott: „Szerintem az együtt töltött évek alatt sem nivellálódás, sem polarizálódás nem következett be, viszont annál inkább nyilvánvalóvá tette a lehetőségek (adottság, tehetség, szorgalom és akarat) kibontakozását, az önirányítást, a tudatosságot, a képesítés utáni permanenciát.” (1974. 355.)

²⁹⁷ Úgy tűnik, más képzőkben is hasonló volt a helyzet: interjúalanyaink 2005 áprilisában és őszén (Ország Renátának, Kecskés Adriennek, Szűcs Melindának) legalábbis erről számoltak be. B. B. M. szerint a háborús években a „szomszéd várban”, a II. kerületi Csalogány utcai állami tanító-nőképzőben „a tanár–diák viszony olyan volt, hogy elég magasan álltak fölöttünk. Nem volt ott bizalmaskodás. Törődtek velünk, de szigorúan megtartották a távolságot. Úgyhogy a lelki dolgokkal inkább a barátinkhoz fordultunk. ... Katonás volt, ezt mondhatom. Főnről magyaráztak és parancsoltak a tanárok.” Iskolatársa, E. E.-né jónak ítéli e képzőben a tanár–diák viszonyt,

hozzátéve, hogy „egy kicsit — különösen az igazgatónő részéről — merev, de általában, nyolcvan százalékig, nagyon közvetlen. Szerettük a tanárainkat és ők is szerettek minket.” (Tanáraik iránti ragaszkodásuk példájaként többen említették, hogy amikor 1947-ben testnevelőtanárukat, L. M.-t politikai okokból állásából felfüggesztették, a parlamentnél tüntettek visszahelyezése érdekében — ami néhány hét múlva meg is történt.) *A cinkotai állami képzőben* 1942-ben végzett *Mikisné Dévény Márta* visszaemlékezésében a tudatos tanítói hivatásra nevelést, s ennek érdekében „a szigorú házirendet, vasfegyelmet, spártai nevelést”, a magartatási szabályok szigorú betartását emelte ki”. (*Mikisné D. M.* 2007/6. 1.) Az interjúinkban nyilatkozó kollégák általában úgy fogalmaztak, ahogy 1947-ben, ill. 1953-ban végzett G. G.-né és F. J.-né is: „nagy szigorúság volt, fegyelem, de éreztük, hogy szeretnek bennünket, s jót akarnak nekünk”. Ennek illusztrálására F. J.-né „elmesélte, hogyan segítették tanári pályáját, hogyan szereztek neki ruhára pénzt, hogy tanítani tudjon, s hogyan szervezték meg az esküvőjét a kollégiumon belül, hogy ott taníthasson, ahol a férje katona volt”. *R. Várkonyi Ágnes* akadémikus asszony — 2005. június 22-i beszélgetésünk során — a cinkotai tanárok felkészültségét, hivatásuk s tanítványaik iránti áldozatkészségét ajánlotta figyelmembe: történelemtanára, Ruisz Márta, a porig bombázott Budapesten is a gótika és a reneszánsz művészeti alkotásairól remek reprodukciókat tartalmazó albumokat vitt be az órákra. Zala Mária nemcsak különleges színvonalú rajzórákat tartott, hanem megismertette az osztállyal Budapest műemléktemplomait, elvitte őket a Magyar Tudományos Akadémiára, végigmagyarázva építészeti megoldását, az írószobrokat és a díszterem festményeit. Örökké hálás Simonyi Ilona francia–latin szakos tanárnőnek, hogy éveken át reggel héttől külön latinórát tartott, eleinte csak Neki, majd egy orvoskarra készülő osztálytársával együtt, így készítette fel a gimnáziumi érettségire. *A székesfehérvári képzőben* 1956-ban képesítőzött P. J.-né ezen — a mai fiatalok számára talán kevéssé érthető — viszonyt így jellemezte: „Nagy tekintélyük volt a tanároknak, de ugyanakkor bármilyen problémával hozzájuk lehetett fordulni. De a 6 lépés távolság megvolt köztünk.” (Vö.: *Medgyesi Zs. szerk.* 1938/39–1943/44.)

²⁹⁸ Történelemtanárként *Bódi Ferenc*re bízta a tanári továbbképzés irányítását, s nemegyszer az előírt politikai témájú előadások megtartását is. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésben betöltött képviselőségére tekintettel „a felszabadulás 10. évfordulója alkalmából” kormánykitüntetést is kapott. Pártonkívüli létre ezért tűnhetett a diákok számára a hatalom által is elismertnek, s mint az alábbiakból kitűnik, barátja, az ugyancsak pártonkívüli *Szathmáry Lajos* is szívesen ugratta a téma kapcsán. „Farsangi iskolabírálatában” arról értekezett, hogy „egy olyan illusztris testületben, mint amilyen ez, fel kell készülni arra, hogy az ideológiai szempontból kiváló tanárokat kormányzatunk esetleg magasabb funkciók ellátására hívja el. Így közelesen számítani lehet arra, hogy Dr. Bódi Ferenc tanár urat, a Fehér Liliom harmadrend lovagját, át fogják helyezni e mostani — bizonyos fokig valóban megalázó fokú — állásából a *Kerepesi Úti Történelmi Dísztemető igazgatói állásába*, miután az ott elhelyezettek ideológiai átképzésének nemes feladatára önként vállalkozott, s e vállalkozásától semmiképpen sem hajlandó visszalépni” — írta Szathmáry Lajos, egyszerre utalva kollégája kényszer szülte feladatára s a ragyogó előadói képességekkel megáldott Bódi Ferenc „átnevelő munkájának” várható eredményeire... (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁹⁹ *Szabó I.* 2004/1–4. 193. Vö.: *Árpássy Gy.* 1936.

³⁰⁰ Fentiekben említett beszélgetésünk alkalmával — a később biológiatanárá, szakfelügyelővé lett egykori növendék — *Kiss János* elmesélte: amikor 1956-ban édesapja eltűnt a forradalom során és egy harcokosi lakhatatlanná tette kis lakásukat, s így egy félig épült házban édesanyjának kellett (takarításból) két fiatalabb hűgát s őt is eltartania, Árpássy Gyula (kb. egyhavi egy főre jutó fizetésnek megfelelő) 1000 forintot adott neki támogatásként. (Vö.: *Ötezer család 1956. évi 6.; Magyar Statisztikai Zsebkönyv* 1956. 168.; *Budapest Statisztikai Évkönyve* 1957. 216.)

³⁰¹ *Karlovitz J.* 2006. 1–2. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ³⁰² *Kapi-Králik Jenő* (1906–?) a Deák téri templom orgonistájaként, kántoraként szerzett szélesebb elismertséget. Az ötvenes években a budai képző ének-zene tanára s egy ideig DISZ-tanácsadó tanára volt. Tanítványa, *Karlovitcz János* úgy emlékszik, „nagyon is tudták”, hogy a tanár úr „templomokban ad hangversenyeket, el is jártak a fasori (?) evangélikus templomba meghallgatni”. „Tudására jellemző volt, hogy 1956 nyarán, mikor Erdélybe mentünk kirándulni, partitúráról úgy blattolta le a román himnuszt, hogy közben két hanggal transzponálta, mert magas volt nekünk.” Az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött személyes hagyatékában két egyházi zeneművel találkozhatunk: 1940-ból a „Krisztus Urunknak áldott születésén”-nel, s 1967-ből a „118. Zsoltár”-ral. Utóbbi a reformáció 450. jubileuma alkalmából jutalomban részesítették. Erről 518/1967. számú levelében Káldy Zoltán püspök értesítette a szerzőt, kifejtve: „Tanár Úr neve a Magyarországi Evangélikus Egyházban nagy név, és tudjuk, hogy munkásságáért sok köszönettel tartozunk.” Kapi-Králik Jenő az Országos Bethlen Gábor Szövetség egy 1949. június 10-i művészeti rendezvényének megnyitásokor, rövid beszédében fényt vetett alkotóművészi krédójára is: „A protestáns muzsika születésekor fakadt már a néplélekből; annak élő gyermeke s tiszta tükröképe... Valljuk meg: ezt keressük ma is a nagyváros forgatagában mindannyian. Megtalálni pedig — csak itt találjuk meg. Nagyon sokszor talán éppen a halk orgonaszóban vagy meleg csellóhangban, színes templomablakban vagy az oldtáron égő gyertyában. Tudom, hogy mindez ma magán viseli a kispolgári szentimentalizmus bélyegét. De az alkotóművészet a lélek hangja — a nem adminisztrált léleké — mondotta nemrég Veres Péter. Igen. A templomi muzsika is a lélek hangja; padról padra jár, odamegy mindenkihez; halkán megszólít, megkérdezi fájdalmadat, gyötrő kínjaidat. Lassan-lassan mindannyiunk fájdalma, gondja benn reszket a muzsika mélységében. S hogy kimondta, megnevezte, hangokba öntötte azt, ami bennünk él, azzal már könnyebbé is tette keresztünket — s észre sem vesszük — már le is vette súlyos terhünket. Íme így lesz a népi talajból kinövő templomi zene a közösség kifejezője s a templomi kultusz bizonyágtevője.” (*G[audy]* L. 1939/44. 1. és 3.; *Karlovitcz J.* 2006. 3.; EOL Személyes hagyatékok.)
- ³⁰³ *Peskó Zoltán* (1903–1967) orgonaművész, kántor, zeneszerző, pedagógus, a soproni evangélikus tanítóképzőben, majd a fasori gimnáziumban tanított, a templomban orgonált, szakvéleményt készített az evangélikus ének- és zenekultúráról, a kántorképzés-képesítés javításáról, s tagja volt az Országos Luther Szövetség hivatalos lapja: az *Evangélikus Élet* szerkesztőbizottságának. (EOL OLSZ 6. C.; *G[audy]* L. 1939/44. 1. és 3.) 1958-tól nyugdíjazásáig a Bartók Béla Zene-művészeti Szakiskola orgonatanára volt. *Karlovitcz János* emlékezete szerint „eljártak a tanár úr orgonahangversenyeire különböző templomokba”. „Állattanból úgy vizsgáztam nála, hogy míg feleltem kint a tankertben, ő furulyáztatott.” „Jó fej volt — időnként igen nyersen fogalmazott.” (2006. 4. és a 2006. február 17-i beszélgetésünk.)
- ³⁰⁴ *Jablonkay Pál* (1911–1984) földrajz–biológia szakos gimnáziumi tanár, vezetőtanár.
- ³⁰⁵ *Kálmán A.* 2005. 29. (Kiemelések tőlem — D. P.) Lásd továbbá: *Kálmán A.* 2005/1. 9.
- ³⁰⁶ Lásd erről pl.: *Halbwechs, M.* 1925. 124–131.; *Bartlett, F. C.* 1932. 274–309.; *Schütz A.* 1963. 184–191.; *Erős F.* 1992. 223–231.; *Mayer, A. J.* 1992/3–4. 23–29.; *Niethammer L.* 1995. 29–48.; *Pléh Cs.* 2000/11–12. 66–73, 2001/1. 76–78.; *László J.* 2003/1. 48–57.; *Pataki F.* 2003. 118–122., 2003/1. 26–35.
- ³⁰⁷ Lásd erről, pl.: *Kovács A.* 1992. 88–94.; *Erős F.* 1992. 224–225.; *Bertényi I. szerk.* 1993. 358–360.; *Niethammer L.* 1995. 34–38.; *Gyáni G.* 1998. 297–302., 2006/9. 8–9.; *Hunyady Gy.* 1998. 13.; *Pataki F.* 2000. 178–180.; *Hunyady Gy. né – M. Nádasi M.* 2007. 17–23.
- ³⁰⁸ *Dummer Augustz,* a „csász. kir.” (K. u. K.) időkben a buta bohóc figuráját testesítette meg — ennek a névnek „komoly” változata szerepel a paródiában.
- ³⁰⁹ A SRKTGy, NK Kt. 4744. sz. alatt őrzött kéziratot *Szathmáry Lilla* orgonaművész és *Dienes Dénes* gyűjteményigazgató úr bocsátotta rendelkezésemre. Segítségüket köszönöm. (Kiemelések

tőlem — D. P.) Lásd továbbá: Sipos A. – Donáth P. szerk. 2000. 404–415. Vö.: a fentebb idézett látogatási jegyzőkönyvekkel és *Utasítás* 1935:VI. 33–70.

- ³¹⁰ Memoárjában egykori növendékünk, *Peller József* — az ELTE ny. egyetemi docense — így írta le az akkori épületet: „A tanítóképző épülete... nem U, hanem inkább W alakú volt, nagy udvarral, amelyhez gazdasági ismeretek oktatása céljából kert csatlakozott... A baloldali szárny földszintjén az igazgatói lakás, iroda, tantestületi szoba helyezkedett el. Középen a tortanterem nyúlt be a sportudvarba, a félemeleten kis szobák, mindegyikben egy-egy zongora... A jobboldali szárny földszintjén a gyakorlóiskola alsó tagozata, első emeletén a felső tagozata, a második emeleten a közel százfős kollégium volt. Az épület többi részében szertárak, tanterem könyvtárak. A második emeleten nagyméretű díszterem...” (2005. 2. A memoár rendelkezéseimre bocsátását köszönöm.)
- ³¹¹ *Peskó Zoltán* orgonaművész, zeneszerző, a kor különös fintoraként a budai képzőben, a zongora mellett, mezőgazdasági ismereteket tanított ekkoriban.
- ³¹² Az akkori évfolyam nagy része kényszer-átirányítás révén került az intézetbe, s más irányú érdeklődése vagy gyengébb tanulmányi eredménye okán elhagyta az intézetet.
- ³¹³ Erre vonatkozó budai képzős iratok hiányában, összevetésül, egy pécsi, s két soproni dokumentumot ajánlunk — ezt a világot saját tapasztalataikból nem ismerő — olvasóink figyelmébe. A *pécsi pedagógiai gimnázium* igazgatója, *Meskó Gyula* már a tantestület 1949. szeptember 19-i értekezletén kifejtette: „A fegyelem fokozása érdekében be kell vezetnünk a folyosón, az udvaron és mindenütt, ahol erre szükség van, a tanári felügyeletet is. Ez nem zárja ki az önkormányzat keretén belül felállított diákfelügyeletet, ami igen szép eredményeket szokott felmutatni.” A *soproni tanítóképző* 1954. szeptember 25-i tanári értekezletén az igazgató — a felsőbb intenciókkal összhangban — leszögezte: „A tanítás előtti és óráközi szüneti felügyeletet hatékonyabbá kell tenni, a kijelölt nevelők ezt a feladatukat pontosabban, eredményesebben lássák el; a megálapítás elsősorban a gyakorlóiskolai tanulókra-nevelőkre vonatkozik, de kívánatos, hogy a tanítóképzői osztályokban is nagyobb rendben várják óra előtt a tanárt; sokszor van ízléstelen zaj a tanítóképzős tantermekben is. Ezzel nem mutatnak jó példát a gyakorlóiskolai tanulóknak.” A *soproni tanítónőképző* akkoriban érvényes házirendjében — egyebek közt — a következőket olvashatjuk: „A munkanapokon 7 óra 50'-re minden tanuló köteles megjelenni az iskolában... 8 óra előtt a folyosókon sétálni, más osztályokba bemenni, senkinek nem szabad. Kivétel lehet a DISZ-funkcionáriusok hirdetése, kik erre engedélyt kötelesek kérni a folyosófelügyelő tanártól. A tanulók első csengetéskor bemennek az osztályba, és a második csengetésig minden szükséges eszközt előkészítenek az órára... Kicsengetéskor a tanulók a helyükön maradnak, és az osztályt csak a tanár engedélyével hagyhatják el... A tanítási órák után, az osztályonként kijelölt két hetes kivételével, az osztály tagjai, az osztály DISZ-felelős vezetésével, kivonulnak a termekből. Ha valaki vonakodik a termet elhagyni, annak nevét az osztály DISZ-felelős azonnal köteles jelenteni a folyosófelügyelő tanárnak... Kicsengetéskor a folyosónaposok elhagyják a tantermet, és azonnal segítségére vannak az ügyeletes nevelőnek a rend fenntartásában. A kapuhoz beosztott napos... ellenőrzi, hogy engedély nélkül senki el ne távozzon. A folyosónaposok a tanítás befejeztével karszalagjaikat a portán adják le. Jó idő esetén a tanulók az osztály DISZ-felelősök vezetésével az udvarra vonulnak... Aki a tízpercekben a WC-t az udvarra való lemenés elől búvóhelyül használja, nem igyekszik hamarosan távozni, éretlen, fegyelmezetlen, és önmaga egészségének ellensége... [M]indenki csak a saját osztálya számára kijelölt WC-t használja. Rossz idő esetén a tanulók osztálytermükből kivonulva, párosával sétálva a folyosókon tartózkodnak. A lépcsőkön jobboldalon közlekednek, legfeljebb kettesével. Sem a folyosókon, sem az előterekben a fűtőtestekre, ablakpárkányokra ülni nem szabad. Tilos a folyosókon, a lépcsőn futni, a lépcső karfáját fogni, a folyosókon énekelni, füttyülni, kiabálni, a zenegyakorlóba bemenni, az ajtókat csapkodni. A tízpercekben, egymás testi épségének megőrzése érdekében, tilos a kötés és horgolás... Az óráközi szünetek végén sorakoztatják osztályukat a sorakoztatók, és

a sorakozás után, fegyelmezett rendben indulnak osztályaikba.” Folyosónként egy napos nevelő és tanuló, ezen kívül egy napos felelős és egy ügyeletes tanuló képezték a rendfenntartók napi csapatát. Vezetőjük, az egyik nevelő vezette az ügyeletes naplót, melyben 1956. január 30-án a felelősök felsorolása mellett találjuk: „Az ügyeletes tanuló csak 8 óra előtt 5'-el jelent meg a kapunál. Az óra végét jelző csengetést a hosszú folyosón alig lehetett hallani. 1 óraker röpgyűlés volt: megalakultak az olimpiai bizottságok az osztályokban. Rendzavarás nem volt.” (BML VIII. 60. 25. d.; GyMSM SL XXVI. 65. 6. d. 344/1954., XXVI. 60. 28. d. ügyeleti napló 157.)

³¹⁴ „Számolnunk kell továbbá esetleg Dr. Bihary János tanár úr távozásával is, amennyiben ő közlelesen a Folyosó-felügyeleti Rendek Egyeztetését Intéző Országos Bizottság állandó tagja lesz félállással, amely állásába nyilván belefárad, s akkor egészen átlép a Pedagógiai Idézeteket Gyűjtő Gítttegyelet elnökségébe, minkét lábbal” — olvashatjuk a szöveg egy itt elhagyott részében, Bihary Jánosnak a folyosófelügyeletben játszott szerepére s a Pedagógiai Tudományos Intézetbe való akkoriban felmerült — de végül csak külső munkatársi közreműködésre korlátozódott — áthelyezésével kapcsolatban. (MOL XIX-I-2-n-121/1956. 7. d.)

³¹⁵ A tanügyigazgatás különböző szervei — a központi intencióknak megfelelően — évek óta szüntelenül ismételtették az öntudatos fegyelem kialakítására vonatkozó felhívásaikat. (Kovács J. 1952/6. 521–522.) 1955. december 13-i levelében például a Nógrád Megyei Tanács VB Oktatási Osztályának vezetője felhívta az egy negyedéves „avangardistának” a kollégiumból és a képzőből való eltávolításáról beszámoló balassagyarmati fiúdiákotthon vezetőjét: „a fegyelem terén valóban szükség van »szigorú örködésre«. Emellett okvetlenül rá kell térniük az öntudatos fegyelem kialakításának útjára, mert csak így tudják elérni a kívánt eredményt a fegyelem terén.” (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B2.)

³¹⁶ A fegyelmezés tradicionális hazai „hipertrófiájáról” és későbbi változásáról lásd, pl.: *Fogarasi B.* 1919. 61.; *Pukánszky B.* 2004. 21–23.; *Nagy M.* 1989/3–4. 286–300.

³¹⁷ Direkt utalás a Faragó László tanfelügyelő által — a politikai osztályfőnöki órák kapcsán — öt nappal korábban kifejtettekre.

³¹⁸ A kérdésnek különös aktualitást adhatott, hogy 1956. február 25-én Szathmáry Lajos már tudta: március 1-jei tanári értekezletük témája „az ateista nevelés” lesz, melyen (mint utóbb kiderült) — a megelőző központi előadással kapcsolatos szervezési nehézségek folytán — Árpássy Gyula arra kényszerült, hogy „A pedagógiai időszerű kérdései”-ben megjelent tanulmányt ismeretterjesztő/olvassa fel. Így az ebből szereplő állítások és felszólítások adaptálásának szükségességét hangsúlyozták: magyar és tanítóképzős szempontból egyaránt. *A pedagógusképzőkben akkor a legkényesebbnek minősített kérdés kapcsán alig maradt mozgásterük a résztvevőknek. Jegyzőkönyvben kellett demonstrálniuk — kiereszkolt — egyetértésüket: elkötelezettségüket az ateista nevelés mellett és „a klerikális reakció elleni harcban”.* Mindössze arra szorítkozhattak, hogy *Lakits Pál* felhívta a figyelmet: az ifjúság gondolkodása átalakításában türelemre van szükség, „az egy pontra irányított vallásellenes propaganda hatástalan”. *Bódi Ferenc* megemlíttette, hogy az egyház szerepe a történelemben, bizonyos esetekben haladó volt, de „a vallás mindig reakciós”; s az ateista nevelést, annak filozófiai jellege miatt a neveléstudomány hatáskörébe (órájára) utalta. Ehhez csatlakozott — az ez ügyben egyébként szóval — *Szathmáry Lajos* is. *A neveléstudomány ifjú tanára* a természettudományokra és a történelemre hártotta a feladatot, mondván: a logikában erre nincs hely. *Bihari János*, ahogy kényes helyzetekben gyakran — a papi békemozgalom exponenseire utalva — kérdést vetett fel: „Lehet-e valaki haladó magatartású, vallásos világnézet mellett is?” Ám válaszában ő is deklarálni kényszerült: „amikor az egyháziak haladó magatartásáról beszélünk, sose felejtsük el konkrét tényeken keresztül megmutatni, hogy haladó voltuk forrása nem a vallás!” (Amiben e művelt és a nyelvi játékokban virtuóz tanár úr esetében az is szerepet játszhatott, hogy — vallásos emberként — esetleg nem tartott igényt, az akkoriban használatos „haladó” besorolásra...) A vitát a következőkkel zárta — az ifjúkora közel másfél évtizedében a szege di királyi katolikus és az esztergomi

érseki tanítóképzőkben serénykedő — igazgató: „Mutassuk meg a tanulóknak, hogy a vallás világi, anyagi eredetű, mint minden világnézet; bizonyítsuk be előttük, hogy miért helytelen az idealista világnézet, miért gátolja a társadalmi haladást.” E kínos, a pedagógusok legszemélyesebb ügyét firtató/érintő értekezlet után öt nappal, a tantestület tagjai szívesen vezethették le frusztráltságukból adódó feszültségüket Szathmáry Lajos farsangi szövegén nevetve... (ELTE TÓFK; KEMÖL VIII. 1. a. 8. d. Árpácssy Gyula minősítése.)

³¹⁹ *Bots Dénesné* földrajzot, kémiát tanított a tanítóképzőben. A „földszinti gyóntatószoba” Szathmáry Lajos szobája, melyről az alábbiakban még szó lesz.

³²⁰ *Szilágyi Sándor* (1911-?) gyakorlóiskolai „vezető tanító” és úttörőcsapat-vezető volt ekkoriban.

³²¹ *Vadászy Béláné* (1912-?) ének–zongora szakos tanár, korábban budapesti katolikus szerzetesnőkhöz által fenntartott intézetekben s a II. kerületi és a cinkotai állami tanítónőképzőkben tanított. Többek visszaemlékezése szerint éppen szeretetreméltósága, kedvessége, embersége folytán közkívánatra — a nem párttag tanárok unszolására is — lett a 11 tagú pártszervezet kéttagú vezetőségének tagja. Ahogy az 1955. decemberi pártvizsgálat jelentéséből tudható: „nem tűnik ki, hogy a politikai munka végzését a pártszervezet irányítaná. Ami ezen a területen történik, azt elsősorban az iskola igazgatója és a tantestület végzi. ... A pártszervezet vezetői népszerűek az iskolában, közszeretnek örvendenek, egyenes és rendes kartársaknak tartják őket, akik tudnak a nevelőtestület tagjaival foglalkozni (Sic!)” — olvashatjuk a budapesti pártbizottság számára készült jelentésben. (BFL XXXV. 95. f. 8. cs. 10. ö. e.)

³²² Az iskolalátogatók szempontjait 1936. július 1-jétől meghatározó Utasítás 31. § 4. szerint: „Mínt hogy a vallás-erkölcsi és hazafias nevelésnek az iskolai életet teljesen át kell hatnia, ezért az iskolalátogató tájékozódjék és állapítsa meg, hogy a tanulók a kötelező istentiszteleteken rendszeresen részt vesznek-e, teljesítik-e mindazokat a vallásos élettel kapcsolatos kötelességeket, amelyeket egyházuk előír, s hogy a tanárok az istentiszteleteken való részvételükkel, ellenőrzésükkel és jó példájukkal nevelőleg hatnak-e a tanulókra... Figyelje meg, hogy a vallásos nevelés megfelelő-e, nincs-e a tanulók között vallástalan irányzat, nem fordulnak-e elő erkölcsi megtévelyedések?” (*Utasítás* 1935:VI. 43.)

³²³ Felsorolásával Szathmáry Lajos (közvetve) a fentiekben már említett, mindennapos, erőltetett kampányokra utalt, melyek során — állami iskolában, szakterületre való tekintet nélkül — *valamennyi pedagógusnak számot kellett adni, pl. arról, hogy „hogyan nevel öráin dialektikus és materialista szemléletre”*. — Áthallásos szövegével ugyanakkor a század hasonló jelenségeit is „csipkedte”. 1901. második felében például a *Katolikus Tanügy* hosszú cikksorozatát közölt *Pap József* tollából, „Miként fejlesztheti a katolikus iskola tanítója a vallásos érzületet az egyes tantárgyak tanítása alkalmával?” címmel. *Döbrössy Alajos* c. kanonok, tanítóképző intézeti igazgató, az akkor vitára bocsátott, készülő állami tanítóképzős tanterv és utasítás kapcsán leszögezte: „még nincs elégtéve azon magasabb, s a képzőkben, mint nevelőintézetekben mulhatatlanul szükséges követelménynek, hogy a vallásos irány ne csupán a hittani órákra szorítkoztassék, hanem az intézet vezetésében és a többi tantárgyak kezelésében is visszatükrözdjék”. (*Pap J.* 1901/11–22. sz.; *Döbrössy A.* 1901/18. 138.) Az akkoriban a TITOE katolikus alelnökeként tevékenykedő *Becker Vendel* — a szegedi kir. katolikus tanítóképző igazgatója — „A főiskolai tanítóképzés problémájáról” 1935-ben megjelent munkájában kifejtette: „a keresztény bölcsélet befejezést ad a tanítóképzői és szilárd, egészséges alapot a leendő tanítói vallás-erkölcsi és hitoktatási képzéshez... A leendő tanító vallásos életét mélyíti és fejleszti a neveléstudományi, magyar nyelv és irodalmi, történelmi, alkotmánytani és közgazdaságtani képzés, ha ezt őszinte vallásos szemmel hatja át. S ennek lesz következménye az, hogy a tanító lelkében a vallás-erkölcsi és tudományos ismeretek nem szerepelnek elszigetelten, hanem egy összehangzó egységgé olvadnak, melyben az egyes részek szorosan az egészhez simulnak az egységes világnézetű forrnak össze, mely minden jellemnevelés alapja.” (*Becker V.* 1935. 14–15., valamint 1936/21. 351., 1940/II. 14–15.) *Somos Lajos*, az egeri érseki tanítóképző igazgatója „A népisko-

lai nevelés” című — a Nemzetnevelés Könyvtára sorozatban, az OKT kiadásában 1943-ban megjelent könyvében — felhívta a tanítók figyelmét arra, hogy „*minden tantárgy körében keressük meg a vallási vonatkozásokat*”. Példák sorával illusztrálta, miként lehet az olvasás, a fogalmazás, a földrajz, a történelem, a természetismeret, a kézimunka és a rajz keretében — „nem felekezetieskedve” — megtenni ezt (1943. 99–100. Vö.: *Pásztor J.* 1935/12. 229.). A tanítóképzők többsége akkor közismerten egyházi, s azon belül katolikus fenntartású volt. A székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet r. k. Tanítónőképzőjének 1937. március 3-i módszeres tanári konferenciáján megállapodtak, hogy — Shvoy Lajos püspök kívánságának megfelelően — „*értekezleteinkben beszámolót tartunk az egyes tantárgyak keretében összegyűjtött gondolatokról, amelyekkel növendékeink lelkében a vallásos meggyőződést jobban erősíthetjük*”. Az intézet iskoláiban akkoriban készült két beszámoló részlete jól érzékelteti, hogy „az ötvenes évek” gyakorlatán túl, mire utalhatott Szathmáry Lajos. „*A számtan nevelő hatása és szerepe a katolikus öntudat kialakításánál*” című írásában K. E. világi tanár 1937 márciusában kifejtette: „amikor a pénz kamatoztatásáról tanulunk és megemlíjük a tanulóknak a pénz okos felhasználásának módját nemzetgazdasági szempontból, nem hagyhatjuk megemlítés nélkül a nagytökének a visszaélését, egyes néprétegek kizsákmányolását, s ezen visszaélések következményét, a kommunizmust. Rámutatunk arra, hogy a nagy gazdasági tönkrejutásnak, egyesek nyomorúságának nem a Katolikus Egyház az oka, mint azt a kommunisták és szociáldemokraták hirdetik, hanem egyes lelketlen emberek kapzsisága, önzése, igazságtalansága, vagyis az, hogy a Katolikus Egyház tanai nem érvényesülnek eléggé a közéletben. Tehát nem a katolicizmus és a katolikus papság az oka egyes néprétegek elnyomásának és kizsárolásának, hanem éppen ellenkezőleg, a vallástalan, istentelen, hitetlen emberek, a vallástalan eszmék térhódításai és az, hogy a Katolikus Egyház igazságait nem engedik minden téren teljes mértékben érvényesíteni” — fejtegette (a keresztény-nemzeti elveken nyugvó nevelést szorgalmazó állami s „az eucharisztikus módszert” szorgalmazó egyházi előírásokkal összhangban) a számtantanárnő. 1939. február 27-én H. M. P. — a természetismeret tanára — arról beszélt, hogy „elértem... hogy a növendék a természetben ne csak nézzen, hanem lásson is. Ha... a... szépségek meglátása, észrevéve felemeli, fellendíti lelkét a Mindezek alkotójához, Létrehozójához; ha a természetben lépten-nyomon elé táruló szépségek, célszerűségek a világfölötti értelmes Ős-ok: a Teremtő létezéséről is meggyőzi őt. ... [H]a értelme belátja, hogy a világ gazdag és színes valóság, a természetudomány pedig az emberi tapasztalatoknak csak egyik köre, amelynek szépségeiben elegendő indítók van arra, hogy az ember lelkét a tér és idő, a kezdet és mulandóság korlátain átemelje és nagy lendülettel segítse szárnyalni a Végtelen felé, *akkor a természetismeret megvalósította kitűzött célját, a növendékekben a katolikus öntudat fejlesztését.*” (SzfvPL Schol 322. 4266. 200 c/1937. és 4300/z. 38 c/1937., 4574/1939. 41 a./1939. Kiemelések végig tölem — D. P. Vö.: *Poppe E.* 1938. 49–52., valamint a számtan ellenkező politikai-világnézeti intencióval való „hasznosításáról”: *Kéri K. – Varga A.* 2006/3. 560–563.)

³²⁴ Szathmáry Lajos pontos görbe tükre itt *egyfelől* a Vendel utcai képzőben Koltai tanár úr kapcsán említett, de a budai képzőben — legalábbis ekkor — sikerrel elkerült bünbakképzési mechanizmust jeleníti meg. *Másfelől* viszonylag pontosan utal „a királyi főigazgatói látogatás” időszakának légkörére, mikor is a szociáldemokrata, polgári radikális irányzatokkal kapcsolatban álló pedagógusok az iskolák államosítását s a vallásoktatásnak az iskolákból való kiküszöbölését szorgalmazták. A Felsőház 1914. májusi ülésén *Csernoch János hercegprímás* — a szülők jogaira s a fennálló törvényi szabályozásra hivatkozva — leszögezte: „*nem a vallásoktatást, hanem az ilyen nevelőket kellene kitiltani az iskolákból*”. *Jankovich Béla* kultuszminiszter célszerűtlennek és időszerűtlennek nyilvánította az inkriminált törekvéseket, melyekkel kész szembeszállni, ha szükséges, ám az érintett pedagógusok kitiltására vonatkozó felszólításra nem reagált. Az új egyetemi tanári alkalmazásoknál azonban késznek mutatkozott a hívők, ill. a vallás iránt toleránsak előnyben részesítésére. (*A nyelv és vallásoktatás* 1914/22. 5–6.; *Kőrösi H.* 1914/22. 11–

12. Kiemelés tőlem — D. P.) Utóda pedig tanítóképzős ill. líceumi rendtartásokban rögzítették a tanárokkal kapcsolatos világnézeti-politikai elvárásokat. (*Rentartási* 1929. 24–27.; *Rentartási* 1939. 47–48.)

³²⁵ Az OM 1954/1955. évi munkatervében hangsúlyozták: „minden területen fokoznunk kell az igaz hazafiságra történő nevelést. ... [F]ontos feladatunk, hogy pedagógusainkat és ifjúságunkat is bekapcsoljuk a népi egység erősítéséért folytatott munkába.” (MOL XIX-I-2-k 3.d. 2.) 1954. november 15-én a falusi pedagógusok országos konferenciáján *Erdey-Grúz Tibor* kiemelte, hogy „különösen a hazafias nevelésben várnak nagy feladatok pedagógusainkra. A község történetének összegyűjtése, nemzeti haladó hagyományaink ápolása az eszköz, amely a pedagógus kezében a lakosság hazafias érzéseinek kifejlesztője, elmélyítője és tetteinek mozgató rugója lehet... ki kell aknázni mély érzelmi és tette készítő hatásukat” — hangsúlyozta a miniszter. A november végi–december eleji politikai „klímaváltozás” nyomán azonban már aggodalommal konstataálta *Kiss Gyula* miniszterhelyettes, hogy „haladó hagyományainkon általában a több száz évvel ezelőtti függetlenségi harcok eseményeit értik, de... nem eléggé érvényesül, hogy az utolsó száz év történetében elsősorban a munkásosztály és a kommunisták voltak azok, akik... összekapcsolták... a nemzeti függetlenség megvédését és a belső fejlődés kérdését. Egy kissé fenyeget a veszély, hogy nem egy nevelő azonossági jelet tesz a Horthy-rendszerben hazafiasnak nevezett nevelés és a mi nevelésünk között.” (*Sándor E. szerk.* 1955. 47–48. és 128.) Az 1955. márciusi KV-határozat „fényénél” minden „határozottabb megvilágításba került”. A *Köznevelés* 1956. januári számának értékelése szerint már „a jelző nélküli hazafiság... a szocializmus perspektívájának elhomályosítását, végső soron a burzsoá ideológiának tett engedményt jelentette”. (*Székelly E.* 1956. 12. Vö: *Szabó I.* 2006. 112-135.)

³²⁶ Az ötvenes években formális eszközökkel forszírozott/ellenőrzött „szocialista hazafiságra” (és „proletár internacionalizmusra”) nevelés pellengérré állítása mellett, itt a korábbi korszakok adminisztratív eszközökkel nyomatékosított „hazafias, sajátosan magyar nemzeti öntudatra nevelés” kampányaiban fellelhető visszasságokra, túlhajtásokra is utal a szerző. Ilyen volt pl. — a 40200/1933. BM-rendelet nyomán — a VKM 2696/1933. eln. számú „bizalmas” rendelete a névmagyarosítás ösztönzéséről: „Felhívom Címed, hogy tapintatosan igyekezzék odahatni, hogy a vezetése alatt álló hivatal tisztviselői és alkalmazottai, különösen pedig az intézetek tanszemélyzete és ifjúsága, átérze a mozgalom fontosságát, idegen hangzású nevek megváltoztatását minél nagyobb számban kérelmezzék. ... [H]azájuknak tesznek... szolgálatot... amikor hazafiúi belső érzésüknek e külsőséggel is kifejezést adnak.” A miniszteriális ösztönzések nyomán és az azokat kísérő — a TITOE tevékeny részvételével zajló — társadalmi-kulturális mozgalom részeseként, a *budai képző igazgatója* vezetéknevét Frankról *Padányi-Frank Antalra* változtatta, s kezdeményezésére (1934. január 24-i, nem végleges adat szerint) az intézményben 78-an kérték nevük magyarosítását. (BéML VIII. 59. 7. k. 1934. január 26. 210., 39. d. 114. és 117/1934. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd ehhez: *Karády V. – Kozma I.* 2002. 195–221. Vö. továbbá: *Utasítás* 1935:VI. 43–44.; *Csapó I. et al szerk.* 1937. 26–27.; *Gulyás J.* 1939/5.; *Juhász B.* 1939/11.; *Padányi-Frank A.* 1944/1. 4–5. 20.; *Szabó I.* 2006. 78–87.)

³²⁷ Szathmáry Lajos görbe tükre itt is egyszerre mutatta Rákosi Mátyás és Horthy Miklós Magyarországának visszasságait. Utóbbiakról lásd a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” c. tanulmányunk 2. 1. fejezetében. Külön figyelmet érdemel *Molnár Oszkár* c. főigazgató 1935. november 20-i, a szarvasi evangélikus tanítóképző felügyeleti látogatásán elhangzott, komoly — ám Szathmáry Lajos görbe tükrébe illő — figyelmeztetése „a külföldi kommunisták által terjesztett erotikus könyvek veszélyeiről” s a velük kapcsolatban kívánatos „fokozott éberségről”.

³²⁸ A „takarékosági intézkedések” keretében 1954 őszén megszüntették a tanulmányi kirándulások támogatását, ami igen érzékenyen érintette a tanítóképzőkben hagyományos — honismereti oktatás révén történő — hazafias nevelést. (Az OM 3-148-6/1954. III. sz. utasítását Temesi Alfréd

fővárosi vb-osztályvezető ismertette a 3-X/418/1954. – X. osztály sz. levelében (ELTE TÓFK 693/1954.).

- ³²⁹ Földrajz–biológia szakos volt *Jablonkay Pál* s katolikus világnézetét, nemzeti elkötelezettségét még ekkoriban sem nagyon kendőzte, így az a felsőbb szervek előtt sem volt titok. Tanítványait 1956-ban többhetes erdélyi körútra vitte. 32 szakmai, módszertani közlemény szerzője. — Fara-gó László tanfelügyelő 1956. február 20-i értékelésében kiemelte: „Véleményem szerint helyes, ha a kartársak esetéről esetre megnézik Jablonkay kartárs biológiai oktatását, a világnézeti neve-lés, a szemléletesség elvének értékes alkalmazása szempontjából.” A tanár urat közelről ismerők jót mulattak ezen értékelésen. Erre játszott rá e paródia.
- ³³⁰ Az 1940-es években írt munkájában *Mannheim Károly* is úgy vélte, hogy „a kívülről tanulás már a régmúlt társadalmában is az ismeretek megkövesedéséhez vezetett... Az eszmény nem az egy-re bővülő ismeretekre fogékony elme kifejesztése volt, hanem az olyan szüklátóköri szemlélet megrögzítése, amely az elfogadott és elismert doktrínákra korlátozódik. ... [A korszerű — D. P.] iskola feladata annak megmutatása, hogy hogyan lehet hatékonyabban tanulni az élettől, hogyan lehet helyes következtetésekre jutni a tapasztalatok alapján, hogyan válhat valaki önnön nevelő-jévé.” (1999. 257–258.) Az MKP közoktatás-politikai elképzeléseit vázoló *Alexits György* — 1947 januárjában, a *Társadalmi Szemle*ben megjelent cikkében — szintén leszögezte: „Nem tananyagot és nem ismerettömeget kell nekik adni, hanem a megismerési módszerek elsajátítá-sára kell őket nevelni. Nem azt kell megtanulniuk, hogy az ember adott helyzetben hogyan ás-son elő emlékezetéből analóg példákat, hanem azt, hogy az adott helyzet helyes megítélése alap-ján hogyan kell cselekednie. Kritikai szellemet kell beléjük oltani az eddig megszokott, recitáló szellem helyett. Ezeknek a céloknak az elérésére a haladó polgári pedagógia is számtalan mód-szert ajánl!” — szögezte le, *Mérei Ferenc* sugalmazására, a leendő VKM-államtitkár. (1947/1. 45. vö.: *Imre S.* 1939/2. 65–67.)
- ³³¹ Itt a század egészére jellemző problémát érint Szathmáry Lajos. Erre utal, hogy a Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége 1930. július 3-i szövetségi tanácsülésén egyebek mel-lett kérte. „Szűnjék meg végre az, hogy a tanító munkáját a szerint minősítsék, hogy a tanuló a tananyagot vagy a tankönyv tartalmát szó szerint el tudja-e mondani.” (*A Magyarországi...* 1930/8–9. 211.)
- ³³² *Szathmáry Lajos* írása plasztikusan jeleníti meg, hogy — a radikális fordulatok, politikai- ideoló-giai különbségek ellenére, a négyéves képzéshez való visszatéréssel — a résztvevők számára (bizonyos lényeges vonásokat illetően) úgy tűnhetett: a tanítóképzésben „megállt az idő”. Jól il-lusztrálja ezt a *déjà vu* érzést, ha a tanítóképzés — általa ironikusan felemlgetett — vonásait összevetjük *Fináczy Ernő*nek a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének XII. köz-gyűlésén, Kiskunfélegyházán, 1912. április 1-jén tartott előadása néhány részletével. „[A] jó néptanító... legyen művelt ember, s ne félművelt... Művelt embernek pedig intellektuális szem-pontból nem azt nevezem, aki egy terjedelmes ismeretanyagot képes befogadni, hanem azt, aki azt, amit tud... egységben látja, részeit egybe tudja kapcsolni, egymásra tudja vonatkoztatni, magasabb szempontok uralma alá tudja helyezni. Nem pusztá konglomerátuma az ismereteknek, hanem belső összefüggésük és szervezetségük teszi a műveltséget. ... Amit a mostani képzés ál-talános részében leginkább hibáztatok... az ismereteknek a ... felszínessége. ... *A mostani tanulás nagyobbára csak kompendiózus tanulás.* Ez a kivonatos tanulás fásasztja és tompítja a szelle-met; *az emlékezetet veszi igénybe az értelem rovására;* az elmét adatok és nevek gépies meg-jegyzésére s nem a fogalmak átérzésére készíti; a szellemi energiákat nem fokozza, hanem er-nyesztgi; a finomabb gondolkodást lehetetlenné teszi” — vonta meg a négyéves képzés szigorú mérlegét a professzor. „Nemzetnevelés” című munkájában — még abban az évben — *Imre Sán-dor* is kifejtette: a néptanító „oklevélhez jut 18 éves korában; lehet-é benne támasz nélküli mun-kára kellő önállóság és tapasztalás? Négy év alatt oly sok tárggyal kell foglalkoznia, hogy min-denből csak valamit tudhat, s a végén az nem is tudás, hanem csak egymásra halmozott adatok

ideiglenes ismerete.” Még huszonhét év elteltével, az ötéves tanítóképzés hatását elemezve is vitán felülínek tartotta, hogy „a tanítók nem voltak a közműveltségnek ugyanolyan részesei, amilyen a középiskolát, kivált a gimnáziumot végzett ember. Ezt a ... zsúfoltságon kívül a tanítóképzőnek az az alap gondolata és állandó törekvése okozta, hogy a növendékek mindent az elemi népiskola, a népiskolai növendék szempontjából nézzenek. Tudjuk, hogyan gyökerezik ez a tanítóképzés vaskorának abban a felfogásában, hogy *elég a tanítónak annyit tudnia, amit a gyermeknek meg kell tanítania...*” A paródia vélelmezett időpontja körül, 1914 áprilisában, Nagy László az akkori iskolák jellegéből adódónak látta az ilyen tanítóképzés gyökereit: „a mostani tanítás egyoldalú receptivitásra és reprodukálásra szoktat, nem törekszik egyébre, mint hogy minél több rendezett tudásnak — amit műveltségnek szoktunk mondani — elsajátítására, s ehhez képest nem fejleszt egyebet a gyermekben, mint a felfogóképességet és az emlékezetet”. (Fináczy E. 1912. 258.; Imre S. 1912. 222., 1939/2. 64.; Ballér E. 1970. 14. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Molnár O. 1938/4. 135.; A líceumi oktatás 1938/8. 358.; Somos L. 1939/1. 9.; Mesterházy J. 1939/5. 243.; Fabriczius L. 1944/2. 49–50. és Porzsoló István 1951. február 4-i feljegyzésével az 1950. 43. tvr.-rel de facto újra négyévesé lett tanítóképzés buktatóiról, a kivonatoss „prepa-műveltség” kényszerű forrásáról a 2.2. fejezetben.)

³³³ Komolyan felkészítették a növendékeket a falusi zenei élet támogatására a budai intézetben. Karlovitz János memoárjában olvashatjuk, hogy „a képzőben különféle hangszereket tároltak érdeklődők számára. Nyaranta kiadták e hangszereket azoknak, akik ki akarták próbálni azokat. Így jutottam egy nagybögőhöz és egy trombitához. Egy kicsit megtanultam nagybögözni, a később alakult képzős zenekarban is játszottam, s falunkban is, Törökbálinton. Bátyám megtanult trombitálni, s évtizedekig hasznos tagja lett a helyi sváb fúvós zenekarnak (pedig ő nem volt tanítóképzős).” (2006. 3.)

³³⁴ Nagy László már 1893-ban rámutatott ennek talán legfontosabb forrására: „A tanítótól méltán várjuk, hogy holtig tanuljon, mint a jó pap, különben az iskolája a sablonok ész- és szívdermesztő sívár műhelyévé válik. Sőt, még azt is megkívánjuk tőle, hogy társadalmi úton környezetét is művelje, nemesítse, annak anyagi és szellemi jó-voltát előmozdítsa. Igen ám, de lehet-e ezt jogosan követelni attól, aki családos ember létére háromszáz forintból kénytelen megélni? A létért való küzdelem bizonyára szárnyát szegi a szellem eszményi, magasztos mozgásának, ha csak a tanító csudaszerű erkölcsi erővel nem rendelkezik.” (1893/1. 52–53. Vö.: az 1868. évi XXXVIII. tc. 142. § (a) pontjával.) — Másfél évtizeddel később Kunfi Zsigmond „népoktatásunk bűneit” taglalva kitért „a tanító sorsára” is. „A legtöbb falusi tanító számára működésének ideje lassú, de biztos kikapcsolódás még abból a fél- és álkultúrából is, amelybe a tanítóképzés úgy, ahogy mégiscsak belefűzte. Szemhatára, amely előbb sem terjedt túl az ország határán, fokozatosan összezsugorodik. A templom tornya és a kastély tornáca áthághatatlan akadályként ékelődik a világ és az ő szeme közé... Ő, aki a nép oldala mellett állva az első lehetne, az úr és a pap oldalán az utolsó” — vélte Kunfi 1908-ban. (33.) — Ismert „társadalomrajzában” Weis István 1942-ben is konstataulta: „a falusi tanító még annyira sem illeszkedik a vidék úri társadalmához, mint a jegyző, a parasztok körében, pedig magasabb műveltsége és életmódja miatt nem élvezhet teljes bizalmat. Többnyire a két elem között ingadozik; sokan visszaesnek abba a paraszti környezetbe, amelyből származnak, vagyonos parasztlányokat vesznek el és a tanítói hivatásukat inkább mellékfoglalkozásnak tekintik” — írta, ám hozzátette: „az ifjabb nemzedékben... sok apostoli buzgalmú, a falusi élet nehézségein felülemelkedő egyént látunk, akik a falu társadalmi mozgalmainak és a szabadoktatásnak úttörői.” (37–38. Kiemelés mindháromban tőlem — D. P.)

³³⁵ Vö., pl.: Szalay P. 1896/16.; Groó V. 1897/13.

³³⁶ Itt ironikusan a párt- és állami bürokráciára utal Szathmáry Lajos, arra a történelmi beidegzésre rájátszva, melynek jegyében a Rákosi-korszak elején kérvényezők leveleikben „Méltóságos Fő-

titkár Elvtárs”-ként s „Miniszter Elnökségi Főtítkár Úr Elvtárs”-ként szólították meg „népünk nagy tanítóját”. (MOL XIX-I-1-1 I. d.)

³³⁷ A korábbi időszakban — 1945 és 1950 között — Kiss Árpád, Szathmáry Lajos, Buzás László és kartársaik által gyakran idézett szerzők egyike, *Edouard Claparède* szerint „azok az elvek, amelyek ez a nevelési rendszer alapul, nagymértékben elmaradtak a demokratikus elvek mögött, sőt... azokkal többé-kevésbé ellentétesek is”. (Kiss Á. szerk. 1948. 158.) Ez az „öntörvényűség” odáig jutott — írta 1930-ban —, hogy „ha nem lenne szomorú, akkor tulajdonképpen neveléses lenne annak megállapítása, hogy »az életre való felkészítés« nagy akarásával valójában csak az iskola számára készítették elő... Non vitae sed scholae...” (1974. 123. Kiemelés tőlem — D. P.) Korábban már többször idézett munkájában Mannheim Károly is a latin szállóigéhez kapcsolódott: a „Non scholae sed vitae discimus új jelentést nyert. Ahelyett, hogy gyermekeinket az élet-től elzárkózó iskola légkörére és formális követelményeire készíténők fel körültekintően, a formális iskolai képzést a felnőtt életre való felkészítés és a társadalom megértése eszközeként tekintjük. ... [F]unkciója az lesz, hogy az élet minden megnyilvánulási formáját a demokratikus tapasztalat feltételei szerint értelmezze.” (1999. 257–258.) Vö.: *Wágner F.* 1937/1. 553–560.

³³⁸ *Okruczky András* (1905–?) Testnevelési Főiskolát végzett tanítóképző intézeti tanár.

³³⁹ *Balsay Klára* magyart tanított a gyakorló általános iskola felső tagozatán.

³⁴⁰ A Szathmáry Lajos által bírált iskolai gyakorlat ellenpontjaként említett *Ellen Key* szerint „a jövő iskolájában” a „mindenkire... kötelező alapképzés során lehetővé kell tenni, hogy a gyermekek beleéljék magukat az ótestamentumi pásztorok, a görög vagy északi istenek és hősök életébe, megismerjék a népmondákat és a nemzeti történelmet. E célból olyan könyveket kell kezükbe adni, amelyeket szórakoztató olvasmánynak tekintenek. Mindezekből nem szabad — úgy mint most teszük — pusztá tantárgyat csinálni!” (1976. 147.) A probléma valóságátalmára utal, hogy ugyanerre hívta fel a figyelmet a *Magyar Tanítóképző* 1934. évi 8. számában *Kiss József* is: „Csak akkor van nevelő hatás... ha Toldit vagy János vitéz-t nem azért olvassák, mert kötelező olvasmány, hanem mert gyönyörködtet. A gyönyörködéshez pedig nyugalom és idő kell.” (253.)

³⁴¹ „A jövő iskolája számára — írta *Key* — egészen új tanítóképzőkben kell majd a tanítókat előkészíteni. A szabadalmazott pedagógia helyét az egyéni pedagógia foglalja majd el. Az iskolákban csak olyan pedagógust lehet alkalmazni, aki képes arra, hogy ott maga alakítsa ki egyéni módszerét, és akinek a természete az önnevelés eredményeképpen olyan, hogy tud a gyermekekkel játszani, élni, a gyermekektől tanulni, és szereti őket. ... Ámbár ma az oktatásban elsősorban az objektivitást értékelik, tény, hogy minden nagy nevelő éppen azzal ért el nagy hatást, hogy szubjektív volt! A pedagógusnak szeretnie kell az igazságot... Ezen túlmenően azonban minél szubjektívebb, annál jobb; annál teljesebben és gazdagabban adja át a gyermekeknek saját tapasztalatainak, életszemléletének, egyéniségének savát-borsát, annál jobban segíti a gyermekek igazi fejlődését, feltéve, hogy véleményét nem kényszeríti rájuk a tévedhetetlenség igényével, hanem ebben is szabad választást enged nekik!” *Key* számot vetett azzal is, hogy „álomiskolája” „mindaddig nem születik meg, amíg az államok a militarizmus érdekében hozzák a legnagyobb áldozatokat. Csak ha ezen már túlhaladnak, akkor jut el az ember a fejlődésnek olyan magas fokára, amikor belátja, hogy a legdrágább iskolai terv a legolcsóbb! Akkor majd a fejlett emberi agyát és az erős szívet tekintik a társadalom legnagyobb értékének” — írta a budai képző tanárai egy részére is oly nagy hatást tett szerző. (1976. 160–161. és 162. Kiemelések tőlem — D. P.) Vö.: *Karácsony S.* 2003. 131–158. és 203–207.; *Pataki F.* 2003. 32–34.; *Pukánszky B.* 2001. 169–189.; *Vág O.* 1985. 11–34.

³⁴² „Tanítási módszer” — utalás *J. F. Herbart* (1776–1841) és követői elképzeléseire. A „Vilmos Császárok” kifejezés a Hohenzollern-ház tagjaira: III. Frigyes Vilmos (1979–1840), IV. Frigyes Vilmos (1840–1858), I. Vilmos (1858–1888), II. Vilmos (1888–1918) porosz királyokra, német

császárokra vonatkozik. Vö.: *Pukánszky B.* 2002. 21–30.; *Csoma Gy.* 2000. 186–195.; *Karácsony S.* 2003. 221–226.

- ³⁴³ Utalás a tanítóképzésben érhetően nagy visszhangot keltett gyermektanulmányozás (*Nagy L.* 1904/4. 283–284., 395–403.; *Tanári* 1904. 55–61., 105–110., 221–227., 313–315.), a „pedológia”, a gyermekpszichológia és képviselőik sorsára. Akkoriban minden képző könyvtárában megtalálható volt *Lázár György* hírhedt munkája, melyben így fogalmazott erről: „a Párt kritikája követeli meg tőlünk, hogy ezt a harcot, meg nem pihenne végigvívjuk... hogy a pedológia és minden ellenséges nevelélmélet maradványait kigyomláljuk... és megtanuljunk szocializmust és kommunizmust építő nevelőkként gondolkodni és dolgozni”. (*Lázár Gy.* 1950. 62.) Letartóztatása előtt — P. J. III. osztályos tanuló 1950/1951. évi „Neveléstan” füzete tanúsága szerint, az előírásoknak megfelelően — a budai képzőben tanító *Kiss Árpád* is arra kényszerült, hogy „a pedológia néhány jellemzőjét” taglalva 12 pontban bírálja annak előfeltevéseit, módszerét, s összegzéseként megállapítsa, hogy az „ellentétben van a marxizmussal és a szocialista építés gyakorlatával”. (A füzet rendelkezésre bocsátását köszönöm — D. P.) Lásd továbbá: *Mérei F.* 1949/12. 68–78.; *Lázár Gy.* 1950/1. 5–60.; *Ballér E.* 1996. 50–62. és 102–126.; *Köte S.* 1997. 149–173.; *Knausz I.* 1998. 109–126.; *Pukánszky B. – Németh A.* 1994. 357–366., 489–501. és 575–584.; *Pukánszky B.* 2004. 11.; *Vág O.* 1985. 96–124.; *Golnhofer E.* 2004. 85–126.; *Németh A.* 2005. 358–368.; *Áment E.* 2005/1. 18–33., valamint *Kardos J.* 1997. 69–79.; *Kelemen E.* 1994/1. 48–51. és 88–89.; *Mészáros I.* 1996. 5–29.
- ³⁴⁴ Pliszíroz: redőz, redőkbe rak. — Guvríroz: álló ráncba szed (textilanyagot, szoknyát).
- ³⁴⁵ Szathmáry Lajos itt a tanítóképzők gyakorlati képzésében általában s — gyakorló tanítóképző lévén — a budai képzőben az intézmény egészében is komolyan számon kért, a tanórák felépítésével kapcsolatos elvárásokat „csipkedi”; s talán, ezen túlmenően: a világ egyszerűsítő ideológiai sémákba szoríthatóságával kapcsolatban nyilvánít véleményt.
- ³⁴⁶ *Jean-Paul Sartre* (1905–1980) író, filozófus, a francia egzisztencializmus kiemelkedő képviselője. Szathmáry Lajos itt valószínűleg „egzisztencialista főművére”: *A Lét és a Semmi-re* utalt. (*Tordai Z.* 1967. 7.)
- ³⁴⁷ Gravure — metszet.
- ³⁴⁸ *Sárkány Lóránt* rajzot és kézimunkát tanított a tanítóképzőben.
- ³⁴⁹ *Lakits Pál* magyart tanított a tanítóképzőben.
- ³⁵⁰ A budai képző 1911-ben költözött akkor felépült, mai épületébe, a Mozdony utcába. Az utca neve azóta kétszer is változott. Előbb, a tanácsköztársaság idején, a Cserny-féle különítmény által az akkor laktanya céljaira lefoglalt képző épületében megölt három csendőrtiszt egyikének: Fery Oszkár csendőr altábornagynak a nevét kapta 1921-ben, 1945 után pedig a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette antifasiszta Magyar Front katonai irányításáért kivégzett Kiss János honvéd altábornagy nevét. (*Olysoi G. J.* 1922. 59–64. o.; *Gerencsér M.* 1993. 429–430., 439–440. 466.; *Kállai Gy. – Pintér I. – Sipos A. szerk.* 1984. 298–315.)
- ³⁵¹ Direkt utalás a tanév elején a tanítóképzőkben történetekre.
- ³⁵² Vö.: „Az én módszerem” című írással alább.
- ³⁵³ Az ércnél maradandóbb emléket állítottam magamnak. Horatius egy sorából született szállóige: az írói hajthatatlanság jelmondata.
- ³⁵⁴ *Mérei Ferenc* egy 1948-as mu nkájában a magyar népoktatás kapcsán „a kizárólagos tekintélyelv német módszereinek 150 éves uralmáról” írt. (1948/22. 550.)
- ³⁵⁵ Lásd ehhez: *Hruscov, Ny.* 1956.; *Arendt, H.* 1992. 616–617.; *Font M. – Niederhauser E. – Krausz T. – Szvák Gy.* 1997. 569–571.; *Izsák L. – Stemler Gy. szerk.* 2006. 18–25.
- ³⁵⁶ A kéziratot *Szathmáry Lajos* áthúzta az eredeti, február 25-i dátumot, s kézzel ráírta: március 10. A számomra elérhető kortársak közül többen úgy emlékeztek, hogy kitűnő kollégájuk többször is szórakoztatta őket hasonló írásokkal — minden következmény nélkül. Arra azonban, hogy mindenki jelen volt-e a tantestületből az ilyen alkalmakkor, vagy csak egy „válogatott társaság”

lehetett jelen, nem nagyon emlékeztek. Több mint negyven év elteltével arra sem igen vállalkoztak beszélgetőtársaim, hogy biztos választ adjanak arra vonatkozóan, hogy éppen ezt a szöveget hallották-e 1956 márciusában. Hasonlót/hasonlókat többször is hallhattak Szathmáry Lajostól — állították. Ami mégis az akkori bemutatást valószínűsíti: a szerző későbbi munkahelyén, a Radnóti Gimnáziumban — némiképp változtatott, aktualizált változatban — többször is előadta a szöveget (erről a ránk maradt szövegvariánsok tanúskodnak). Márpedig a többszöri ismétlés csak akkor valószínű, ha az első bemutatást siker koronázta...

³⁵⁷ „Én úgy érzem, aki nem olvasott P. Howard-ot és nem röhögött akkor a Rákosi-rendszeren, nem tudja, mi a nevetés” — írta a hasonló paródiák, viccek elterjedtségére, a hétköznapi távolságtartás/ellenállás sajátos formáira utalva Szabó Miklós. (1988. 167. Vö.: Somlai P. 1992. 38–39.; Scott, J. C. 1996. 124–125. Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁵⁸ 1956. március 10-én Szathmáry Lajos a kerületi tanács oktatási osztályához — az igazgató vagy a tanulmányi vezető aláírásával — hetente kötelezően megküldött „hangulatjelentésében” beszámolt a paródiája bemutatásának színteréül szolgáló tanári összejövetelről is: „Szombaton este tartotta nevelőtestületünk farsangi összejövetelét. A jó hangulat éjfélig együtt tartotta a testület tagjait” — írta, majd hozzátette: „Ezt a jelentést is felhasználjuk arra, hogy szót emeljünk a tanulók és a testület tagjai kosztoltatásának megjavítása érdekében. Bár már többször panaszt tettünk közvetlenül a vállalathoz is... még mindig előfordul, hogy kevesebb ételt kapunk, mint ahány személyre a megrendelés szól, illetve amennyit a szállítójegyre írnak. ... A vállalat egyszer-egyszer orvosolta a hibát, de kényelmetlen, hogy ezt mindig reklamálnunk kell, mert az nem segít azon, hogy a gyermekek ez alkalommal éhesek maradtak.” (ELTE TÓFK 9/1956.)

³⁵⁹ Fromm, E. 2002. 103–145., 191–205.; Meszerics T. 2000. 80–81.

³⁶⁰ Bayer J. 1997. 244–245.

³⁶¹ Foucault, M. 1998. 51. és 62–63.

³⁶² Berger P.L.– Luckmann T. 1998. 137., 148., 167. és 172–173.

³⁶³ Szabolcs É. 2001. 74–75.

³⁶⁴ „Egy rétegzett társadalomban sokféle ismeret, ízlés, érték hat egymással párhuzamosan. S a különböző környezetből jövő gyerekek nyilvánvalóan magukkal hozzák ezt a sokféleséget. ... [AZ] iskolában... is rendszeresen és hatékonyan történik valami, összefüggésben az iskolai tanítás tartalmával és követelményeivel, ami nem tervezett, ami a tudatos és deklarált pedagógiai törekvésekben nem szerepel kétként” — ajánlotta figyelmünkbe Szabó László Tamás. (1988. 12.)

³⁶⁵ Arendt, H. 1992. 619.

³⁶⁶ SRKTGY, NK Kt. 4742. — A kézirat célját, születésének pontos időpontját eddig nem sikerült tisztázni. (Kiemelés tőlem — D. P.) A Szathmáry Lajos által gyakorolt tanári reflexió fontosságáról lásd: Szabó L. T. 2000/1–2. 133–140.

³⁶⁷ Régi hit szerint: mindent gyógyító, minden bajban használható csodaszer, varázsszer.

³⁶⁸ Egy bizonyos helyen uralkodó, onnan kiáradó szellem, helyi ihlet.

³⁶⁹ Lengyel László a hetvenes-nyolcvanas évek pénzügyminisztériumi beszélgetőszobájáról írta: „Semmit sem lehet érteni a korszakból, az akkori értelmiségi világból, ha valaki nem ismeri az ilyen beszélgetőszobákat. Minden tudományos intézetnek, egyetemi tanszéknek, sőt az államigazgatási apparátusok többségének is volt olyan »gyüldéje«, ahol a munkatársak óráig teáztak, kávéztak... de leginkább beszélgettek. A szocializmus nagy értelmiségi beszélgetés volt.” (2002. 123.) Ebben a vonatkozásban Szathmáry Lajos úttörőnek bizonyult. A sajátos „fóruma” biztosította nem formális kommunikációnak nagy jelentősége lehetett abban, hogy a rendkívül különböző nézetű, szakmájú, képességű, ezért egymással vitatkozó emberek kifelé szolidárisan, egymást és diákjaikat támogotva léphettek fel. Lásd ehhez: Horányi Ö. 1999. 58–65.; Tamás P. – Zsolt P. 1999. 257–259.

³⁷⁰ A tanár urat „mint igazgatóhelyettest nem nagyon ismertük és »jegyeztük«, az abszolút igazgató Árpássy Gyula volt, mellette tényleg nem rúghatott labdába senki, még Szathmáry Lajos sem...

- Árpássy Gyulával való viszonyáról sejtettük, hogy nem volt a legjobb, de nem foglalkoztunk vele, s ő is diszkrét volt” — emlékezett *Karlovitz János*. (2006. 2. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷¹ Szathmáry Lajos „áthallásos szövegében” itt (akaratlanul?) elmagyarázza, hogy milyen technikával közvetíthették „A Vezér” számukra elfogadhatatlan utasításait is kartársaik s tanítványaik felé...
- ³⁷² Vö.: *Szathmáry L.* 1986. 197–204.
- ³⁷³ Vö.: *Schütz, A.* 1960. és 1963.; *Horányi Ö.* 1999. 62–63.
- ³⁷⁴ Az *igazgatói szerep* hasonló magatartásra készítetett más intézményvezetőket is. A *balassagyarmati* képző igazgatójáról *L. J.-né* megjegyezte, hogy „kicsit távol állt a diákságtól... Nagy tekintélyű, nagy tudású ember volt. Pedagógiát és lélektant tanított nekünk, de ő nem tudott közvetlen kapcsolatot kialakítani a diákokkal. Vele senki sem volt annyira bizalmas. Nagyon tiszteltük őt, de nem tudtunk a közelébe férkőzni... Megtartotta a három lépés távolságot.” Így vélekedett az *esztergomi* képző igazgatójáról *Sz. L.-né* is: „az igazgató úr merev volt. Még a járása és a magatartása is hidegebb volt. Nem tudom, hogy a többi tanár tarthatott-e az igazgatótól. Amennyire mi láttuk őket, biztos, hogy jóban voltak.” (Az interjúkat 2005 őszén Ország Renáta készítette.)
- ³⁷⁵ Álláspontom, legalábbis részben, eltér több általam nagyra becsült szereplő értékelésétől. (Vö.: *Csepeli Gy.* 2001. 276–287.; *Ancsel É.* 1984. 42–43.) *Bódi Ferenc* tanár úr nyugdíjas éveiben is úgy emlékezett a XII. kerületi képzőről, hogy „*az iskola tanári testülete... színes és kiváló volt. Bihari, Kiss Árpád, Szathmáry stb. Csak az a baj, hogy ezt az igazgató nem látta, s ezért nem is tudta az iskola érdekeit s benne az egyéni érdekeket megfelelően képviselni.* Ezt különben félhivatalosan is megállapították róla.” (A kéziratos visszaemlékezés rendelkezésre bocsátásáért özvegyének, Hadik Magdának tartozom köszönettel.) Bódi tanár úr véleményétől eltérő (2004-ben megfogalmazott) értékelésemet látszik alátámasztani a képző akkori diákja, *Kálmán Attila* egy évvel később napvilágot látott visszaemlékezése „a sokak által az ország egyik legszínvonalasabbnak tartott iskolájának” igazgatójáról. „A diákság körében... dr. Árpássy Gyula közutálatnak örvendett. »Macskafej« volt a beceneve. *Roppant szigorú volt, és a mi szemünkben szélsőségesen kommunista. Sajnos csak halála után, az egyik érettségi találkozónkon tudtam meg, hogy mennyire félreismertük. Az ugyancsak »kegyetlenül« szigorú Szíjj Zoltán testnevelőnkől... tudtuk meg, hogy Árpássy igazgató úr rendkívül művelt, jó humorú ember volt, aki fölálodta magát az iskoláért. Belépett a pártba, tele torokból hirdette a marxi-lenini brosúrákat, s ha kirúgtak valamelyik egyetemről vagy elit iskolából egy-egy kiváló tanárt, rögtön követelte: »adjátok nekem ezt a klerikális, reakciós disznót, majd én megtanítom kesztyűben dudálni«.* Amikor átvette őket, négy szemközt azt mondta nekik: »itt nyugodtan dolgozhattok, ha nem csináltok nagy galibát, meg tudlak védeni benneteket«. *Olyan kiváló tanári kart verbuvált össze, hogy bármelyik főiskolának vagy egyetemnek is büszkesége lehetett volna.*” (2005. 29. Vö.: *Szabó I.* 2004/1–4. 192. Kiemelések tőlem — D. P.)
- ³⁷⁶ Jászberényi igazgatói működését érte méltatlan támadás, melynek nyomán az igazolás során 1945. június 25-én „áthelyezésre ítélték”. Fellebbezés révén sikerült magát tisztáznia, 1946. április 8-án megkapta az „igazolt” minősítést. (BFL XVII. 463. 166/B.; SZML VIII. 52. 1944–45. 250/1945.)
- ³⁷⁷ „Kooperatív antagonisták” voltak. (*Szijártó Zs. – Tamás P. – Tóth P.* 1999. 44.)
- ³⁷⁸ ELTE TÓFK. (Kiemelések végig tőlem — D. P.)
- ³⁷⁹ A kötelező középiskola perspektívájára már 1955 nyaratól találunk utalásokat a közoktatás problémáit elemző hivatalos dokumentumokban. 1955. július 29-én pl. az Országos Tervhivatal Kulturális és Szociális Osztálya észrevételeket fűzött a gimnáziumi és technikumai képzésre vonatkozó tervezethez, amelyben leszögezték: „a perspektíva a kötelező középiskola”. (*Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 134.; M-KS-276. f. 53/244.)

³⁸⁰ Vö.: Az SZKP XX. 96–100. — Árpássy Gyula fejtegetésében több ponton támaszkodott a „Tájékoztató a középiskolai tanárok számára a XX. kongresszus iránymutatásának felhasználásához” című, az iskoláknak megküldött sokszorosított anyagra, melyhez a pedagógiai tárgyakkal, tankönyvekkel, érettségi tételekkel kapcsolatos kiegészítést csatoltak. (NML Bgy. XXVI. 64. 5. d. 8/1956.; GyMSM SL XXVI. 60. 13. d. 3071/1956.)

³⁸¹ Vö.: *Feyerabend, P.* 1974.

³⁸² Vö.: *Földes Gy.* 1988. 118.

³⁸³ Vö.: *Bizó Gy.* 1956/9. 3. és 1956/10. 221. Részleteit lásd a jelen tanulmány 4. 5. fejezete végén a jegyzetben. — Az Árpássy Gyula által képviselt álláspont korabeli „helyiértékének” megítéléséhez a két soproni tanítóképző jegyzőkönyvéből idézünk. A *soproni állami tanítóképző 1956. június 26-i tanévzáró értekezletén* „a világnézeti és hazafias nevelés” áttekintése után, az igazgató kezdeményezésére, így határozott: „A nevelőtestület a XX. kongresszus szellemében végzi a jövő tanév elejétől nevelő-oktató munkáját, tehát fokozza a maga hatáskörében a tömegek és a párt egészséges kapcsolatát, a magyar élet demokratizmusát, küzd a személyi kultusz káros hatásai ellen és a szocialista törvényesség érvényre juttatásáért. Az eddigi hibákért a tömegek, a nevelés is felelős, nemcsak a vezetés. Olyan ifjúságot, tanítónemzedéket nevel, amely a tömegek történelemformáló szerepét látja, amely megvalósítja a kommunista jellem lefektetett követeléseit, amely a népet és hazát értelmesen és hasznosan tudja szeretni és építeni” — írták, a kényszeredett és hiteles elemeket akarva-akaratlanul stílusosan is megjelenítve. — A *soproni állami tanítónőképző 1956/1957.* iskolai évre készült, 1956. szeptember 5-i munkatervében az igazgató *a nevelők feladatait és a velük szemben támasztott főbb követelményeket* a következőképpen összegezte: „Fő feladat mindenekelőtt a XX. kongresszus és az MDP KV júliusi határozata szellemében dolgozni, és az előbbieket szerinti légkörben tanítani. Az MDP szerepének, jelentőségének, a párt irányításának fokozott tudatosítása. A nevelők marxista–leninista képzésének fokozása és marxista–leninista világnézetük elmélyítése, s annak az oktató–nevelő munkában való fokozott érvényre juttatása. A nevelők ideológiai–politikai munkájának fejlesztése, határozott ideológiai–politikai állásfoglalás szaktárgyak keretében és a világnézeti, politikai kérdésekben. Bátor és harcos kiállás a párt politikája, a párthatározatok és a kormányrendeletek mellett. A tanulók marxista–leninista világnézetének kialakítása, az egyes tárgyakon keresztül. Harc a klerikális reakció ellen. Bátor, harcos kiállás és határozott állásfoglalás a klerikális reakció elleni harcban. ... Ezen a téren fokozott, tudatos és tervszerű munka az osztályvezetők, valamint az osztályfőnökök részéről. ... *Állandó meggyőző és felvilágosító munka a tanulókon keresztül a szülők felé. A szülők felvilágosítása és meggyőzése.* ... A szocialista hazaszeretet továbbfejlesztése, a Szovjetunió és a népi demokráciák alaposabb megismerése és megszerettetése. Haladó hagyományaink, az elmúlt 100 esztendő és szocializmusunk építésének, nagy példaképeinknek, a szocialista munka hőseinek követendő példaként való bemutatása, rajtuk keresztül a tanulók szocialista hazaszeretetre való nevelése. Az elmúlt 11 esztendő eredményeinek nevelő szempontból való beállítása. Az ifjúság figyelmének állandó ébren tartása, a szocialista realista és a szovjet szépirodalom kiemelkedő példáira való irányítása (Sic!). Az ifjúságnak harcos kiállásra, bátor állásfoglalásra, példamutatásra való nevelése” — írta, az 1955. évi márciusi fordulat nyomán kibontakozó kampány minden elemét visszaigazolván, ám a XX. kongresszust követő hazai történésekről, hangulatváltozásról tudomást sem véve az igazgató. (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d. 176/1956., XXVI. 60. 13. d. 3114/1956.)

³⁸⁴ *Ahogy Magyarország állampolgárai, akikhez „az anyagot” „hozzá kell szabni”,* akikhez A Nevelőnek meg kell találnia az utat, „akikhez alakulnia kell,” hogy „a tanulók őt elfogadják, ugyancsak *adottak.* „A tudomásulvételten túl, *az elfogadni szót hangsúlyozom*” — írta, aligha csak a gyermeklélektani összefüggések felvillantása érdekében Szathmáry Lajos.

³⁸⁵ Lásd ehhez, például az 1957 elején naponta templomba járó Vendel utcai képzősök példáját.

- ³⁸⁶ Vö.: Hegedűs B. – Rainer M. szerk. 1992. 16–140. — Mérei Ferenc 1959. február 2-i — az akkori hivatalos megítélést tükröző — vallomását e vitáról lásd: TH V-145288-a 425. Lásd továbbá: Izsák L. – Stemler Gy. szerk. 2006. 65–68. és 90–105.
- ³⁸⁷ Szathmáry és Bihari tanár urak megnyilatkozásai, s az, hogy számukra ennek, közvetlenül, semmiféle következménye nem lett, sajátos módon „visszaigazolják” „az izgatásos bűncselekmények elleni fellépés lanygulásával” kapcsolatos — egy hónappal korábbi — BM-jelentés „aggodalmát”. (A *Belügyminisztérium* 1953–56. 3. k. 689.)
- ³⁸⁸ Az ötvenes évek „ideológiai szövegeinek” jellemzésekor Huszár Tibor — D. J. Manningre hivatkozva — kifejtette: „e korszak beszédmódját általában az jellemzi, hogy bár szimulálja a párbeszédes alakot, mégis egy személynek önmagával folytatott beszélye. S ami paradox, e monológ mégsem egyalanyú beszéd. Az imaginárius Én nyilvánul meg: »személyes vagy személytelen tekintélyek beszélnek benne, cáfolhatatlannak tűnő igazságok szólalnak meg általa. Nem látszanak rajta más beszédek, eltérő értelmezések és a valóság, mint lehetőségek rendszere«. Az ideológiákat általában jellemzi, hogy eltüntetik a bizonytalanságokat és kétértelműségeket... »követőket és megtérőket keresnek«.” (Huszár T. 1998. 241.)
- ³⁸⁹ A különböző álláspontok ilyen kikristályosodása, felszínre jutása korántsem volt egyedi eset 1956 nyarán. Visszaemlékezésében Rákosi Mátyás is arról írt, hogy a hivatalostól eltérő, sőt „a párttal ellentétes áramlatok jelentkezését” akkor már érzekelni lehetett, „a látszólag nyugodt felszín alatt”. (Rákosi M. 1997. II. k. 1003.) Egy 1958 nyarán, „A Magyar Népköztársaság oktatási és népművelési rendszeréről” készült előterjesztésből tudhatjuk, hogy két év elteltével a hatalom képviselői hasonló, sőt nagyobb „nehézségeket” érzekeltek „a pedagógusoknál és a tanulóknál egyaránt” a világnézeti és politikai nevelés terén: „a pedagógusok tudatában élő burzsoá maradványok (vallásosság, nacionalizmus stb.) és a szocialista tanterv követelményei közötti ellentmondás megnehezíti a pedagógiai munkát. Az 1956-os ellenforradalom hatása a pedagógusokat sem hagyta érintetlenül, s bizonyos mértékben visszavetette fejlődésüket. Sokan vannak olyanok is, akik a tanterv irányelvei szerint tanítanak ugyan, de hiányzik a belső meggyőződésük” — írták a minisztériumi előterjesztők. (MOL XIX-I-4-aaa 50. d. 8.)
- ³⁹⁰ A játszma ugyan folytatódott, de azzal a lényeges különbséggel, hogy Árpássy Gyula nem újította meg párttagságát az MSZMP-ben, ezért a felsőfokú képzőben 1959 őszétől csak igazgatóhelyettes lehetett. Szereplőink közül rajta kívül csak Bihari János maradhatott a felsőfokú képzőben, s idővel visszakerült Göndöcs László is. Bódi Ferenc és Szathmáry Lajos elkerültek a budai képzőből: habitusuknak jobban megfelelő gyakorlógimnáziumi vezető tanárok lettek, előbbi az Apáczai Csere János Gyakorlógimnáziumban, utóbbi a Radnóti Miklós Gyakorlógimnáziumban, ahol igazgatóhelyettesként is tevékenykedett. (Ennek okaihoz lásd kötetünkben a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” c. tanulmány 5. 2. fejezetét s a „Közszolgálat, szakértelem, méltányosság” c. tanulmány 7. fejezetét.)
- ³⁹¹ Pierre Bourdieu felhívja figyelmünket arra, hogy „senki nem sajátíthat el egy beszédmódot anélkül, hogy egyúttal egy, a beszédhez való viszonyt is el ne sajátítana”. (1978. 19.) Ebben az értelemben tehát, ami a budai képzőben történt, általánosnak tekinthető. Az azonban, hogy e kitűnő tanárok virtuóz módon bántak „a tárgyias típusú kidolgozott kóddal” és „a kidolgozott kód személyes formájával is”, s ez utóbbit is felkínálták tanítványaiknak, nem tekinthető annak, hiszen Bernstein B. szerint „kevés ember képes a kidolgozott kód mindkét formáját használni, bár valószínű, hogy a társadalomtudományok művelői között sok ilyen akad”. (1975. 167.) Lásd ehhez továbbá: Bahtyin, M. 1986. 142–187.; Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 275–297.; Szabó M. 1998. 119–123., valamint Szabolcs É. 2001. 38–39.; Podráczy J. 2007. 25–27. stb.

**„A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958”,
valamint az „Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon,
1945–1960” című kötetekhez folytatott levéltári, kéziratári, irattári
kutatómunka során átnézett intézmények, gyűjtemények,
fondok jelzetei s egyéb rövidítések.
Köszönetnyilvánítások**

I. Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

- K 26. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok
XLII. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának iratai
XLIII. A nemzetiségi és propaganda miniszter iratai
- K 27. Minisztertanácsi és kormányzótanácsi jegyzőkönyvek
- K 28. Miniszterelnökség, nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai
- K 46. Tanácsköztársaság Történeti Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (TAGYOB) iratai
605. f. II./5., 5/a., 5/b. 6. A Közoktatásügyi Népbiztosság iratai
- K 306. Országos Közoktatási Tanács iratai
- K 502. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanítóképző- és óvónőképző intézetekre vonatkozó iratai
- K 507. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanügyigazgatásra vonatkozó iratai
- K 592. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolákra vonatkozó iratai
- K 636. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemekre, főiskolákra, tudományos intézetekre vonatkozó iratai
- K 644. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kisebbségek oktatására vonatkozó iratai
- K 802. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Elnöki iratok, Személyi iratok
- P 1659 Magyar Gyermektanulmányi Társaság iratai
- P 2076. Ortutay Gyula miniszter, néprajztudós iratai
- XIX-A-2-v Minisztertanács Titkársága. Nagy Imre miniszterelnök iratai
- XIX-A-83-a Minisztertanács. Jegyzőkönyvek és mellékleteik
- XIX-I-1-f Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztályának iratai
- XIX-I-1-g Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Középiszkolai Főosztályának iratai
- XIX-I-1-j Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nevelési Osztályának iratai
- XIX-I-1-k Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Alexits György államtitkár iratai
- XIX-I-1-l Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Szávai Nándor államtitkár iratai
- XIX-I-1-r Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kollégiumi értekezleteinek iratai
- XIX-I-1-s Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Elnöki Osztályának iratai
- XIX-I-1-u Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Elnöki Osztályának nyugdíjügyekre vonatkozó iratai
- XIX-I-2-b Oktatásügyi Minisztérium, Andics Erzsébet miniszterhelyettes iratai
- XIX-I-2-f Oktatásügyi Minisztérium, központilag kezelt iratok, általános iratok
- XIX-I-2-j Oktatásügyi Minisztérium, Kónya Albert miniszterhelyettes iratai
- XIX-I-2-k Oktatásügyi Minisztérium, kollégiumi értekezletek iratai
- XIX-I-2-m Oktatásügyi Minisztérium, Erdély-Grúz Tibor miniszter iratai
- XIX-I-2-n Oktatásügyi Minisztérium, Jóboru Magda miniszterhelyettes iratai
- XIX-I-4-f Művelődésügyi Minisztérium, Felsőoktatási Főosztályának iratai
- XIX-I-4-a Művelődésügyi Minisztérium, Aczél György miniszterhelyettes általános iratai
- XIX-I-4-d Művelődésügyi Minisztérium, Szigeti József miniszterhelyettes iratai
- XIX-I-4-f Művelődésügyi Minisztérium, kollégiumi ülések iratai
- XIX-I-4-k Művelődésügyi Minisztérium, Tanító- és Óvónőképző Osztályának iratai
- XIX-I-4-z Művelődésügyi Minisztérium, Benke Valéria miniszter iratai
- XIX-I-5-a Közoktatásügyi Minisztérium, általános iratok
- XIX-I-5-d Közoktatásügyi Minisztérium, Kollégiumi értekezletek anyagai
- XX-4-b Népbírószágok Országos Tanácsa, általános iratok

XX-5-d	A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiumának iratai
XX-10-e	A Legfőbb Ügyészség Büntetőbírószáki Főosztályának iratai
XXVI-I-1-a	Országos Neveléstudományi Intézet, általános iratok
XXVI-I-1-b	Országos Neveléstudományi Intézet, Mérei Ferenc igazgató iratai
M-KS-276-53.	MDP központi szervei, a Politikai Bizottság iratai
M-KS-276-54.	MDP központi szervei, a Titkárság iratai
M-KS-276-55.	MDP központi szervei, a Szervező Bizottság iratai
M-KS-276-65.	Rákosi Mátyás titkári iratai
M-KS-276-67.	Farkas Mihály titkári iratai
M-KS-276-68.	Révai József titkári iratai
M-KS-276-86.	MDP központi szervei, Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai
M-KS-276-89.	MDP központi szervei, Agitációs és Propaganda Osztály iratai
M-KS-276-91.	MDP központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály iratai
M-KS-276-106.	MDP központi szervei, Központi Szervezési és Instruktor Osztály iratai
M-KS-276-108.	MDP központi szervei, Országos Propaganda (Agitációs) Osztály iratai
M-KS-276-109.	MDP központi szervei, Központi Értelmiségi (Kultúrpolitikai) Osztály iratai
M-KS-276-111.	MDP Országos Oktatási Osztály iratai
M-KS-288-4.	MSZMP központi szervei, Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság) iratai
M-KS-288-5.	MSZMP központi szervei, Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) iratai
M-KS-288-7.	MSZMP központi szervei, Titkárság iratai
M-KS-288-33.	MSZMP központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály iratai
M-BP-1.	MSZMP Budapesti Bizottságának iratai
M-BP-1-1.	MSZMP Budapesti Bizottságának iratai. Választott vezető testületek és titkárok
M-BP-17.	MSZMP XII. Kerületi Bizottságának iratai

2. A Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest (PIL)

I.	274. f.	Magyar Kommunista Párt iratai
		3. Politikai Bizottság iratai
		4. Titkárság iratai
		7. Központi Vezetőség főtitkársága, titkári iratai
		16. Szervezési (Organizációs) Osztály iratai
		21. Propaganda-, Agitációs Osztály (Alosztály) iratai
		22. Oktatási Osztály (Alosztály) iratai
		24. Értelmiség Osztály (Alosztály) iratai
		25. Káderosztály iratai
	283. f.	Szociáldemokrata Párt iratai
		21. Értelmiségi Titkárság iratai
		36. Oktatási Osztály iratai
	284. f.	Nemzeti Parasztpárt iratai
IV.	302. f.	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége iratai
		1. NÉKOSZ-iratok
		4. NÉKOSZ Dokumentumgyűjtemény Szerkesztő Bizottságának iratai
VI.	686. f.	A magyar munkásmozgalom résztvevőinek dokumentumgyűjteménye
	867. f.	Visszaemlékezések
IX.	604. f.	3. Tanácsköztársasági gyűjtemény. Szakszervezete és társadalmi szervezetek iratai
IX.	613. f.	Baloldali és antifasiszta szervezkedés miatt indított perek vádiratainak és ítéleteinek másodpéldányai
		1. A Budapesti Büntetőtörvényszék ítélet-duplumai
		2. A Budapesti Büntetőtörvényszék vádirat-duplumai
		7. Kaposvári Törvényszék
		13. Sátoraljaújhelyi Törvényszék
	651. f.	A baloldali mozgalmakban résztvevő személyekről készült belügyminisztériumi nyilvántartó kartonok 1919–1944.

14. Az Országos Bünyügyi Nyilvántartó-hivatal büntetőlapjai
 15. A Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának nyilvántartó lapjai
 652. f. A Budapesti Rendőrfőkapitányság államrendészeti nyilvántartó lapjai a baloldali mozgalmakban részt vevő személyekről

X. BB. Arch. 51. f. Magyar Kommunista Párt XII. Kerületi Bizottsága és alapszervezeteinek iratai

3.— A Politikatörténeti Intézet Levéltára, Szakszervezetek Központi Levéltára, Budapest (PIL SZKL)

44. f. Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének iratai, 1917–1944., 1930–1935., 1945., 1946., 1947., 1948., 1949., 1950., 1951., 1952., 1953., 1954., 1955., 1956., 1957.

4. Történeti Hivatal — Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (TH) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)

„V” — vizsgálati dossziék:

V-9457	Jancsó Imre.
V-141190	Jancsó Imre.
V-141190/a	Jancsó Imre.
V-141190/1	Jancsó Imre és társai.
V-141190/1-A	Jancsó Imre és társai.
V-143621	Miklóssy János.
V-145288	Mérei Ferenc és társai.
V-145288-a	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/1	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/5	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/9	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/12	Mérei Ferenc és társai.
V-145460	Szabó Gyula.
V-150364/1. II/a	Bács-Kiskun Megye 1956-os monográfiája.
V-150374	Somogy Megye 1956-os monográfiája.
3. 1. 9. V-700/57	Mihalovics Zsigmond és társai (Mindszenty-ügy).
3. 1. 9. V-2904.	Szabó Gyula és társai.

TH B-86574. Molnár András

„O” — objektumdossziék

O-16606 Budapest VII. kerületi, politikailag kompromittált személyek

5. Hadtörténeti Levéltár, Budapest (HL)

IV. 92. a III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének iratai. 21. és 30. öe. Hodossy Béla pere, ítélete

6. Országgyűlési Levéltár, Budapest (OGYL)

C-IV-10. Kulturális Bizottság jegyzőkönyvei

7. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Budapest (OSZK Kt.)

15. f. Hóman Bálint iratai
 177. f. Keresztury Dezső iratai
 210. f. Kovács Máté iratai

8. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest (MTA Ms)

5549-5554 Révész Géza hagyatéka

9. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Budapest (MTA L)

3. Elnök. 61659. 590/1950., 650/1950., 73761950. Révész Géza levelei
V-42322/1955. Révész Géza levelei

10. Országos Pedagógiai Könyvtár És Múzeum Dokumentumtára (OPKM Múz. D)

Nagy László hagyatéka

11. Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Tanfelügyelőség, Tankerületi Főigazgatóság
VI. 504. b. Budapest Székesfőváros Királyi Tanfelügyelőségének iratai
VIII. 129. Budapesti Magyar Királyi Állami Tanítónőképző, majd Budapesti II. kerületi Magyar Királyi Állami Tanítónőképző, majd Tanítónőképző Intézet iratai
VIII. 130. Budapesti Magyar Királyi áll. Tanítóképezde, majd Budapesti XII. kerületi Magyar Királyi áll. Fiúliceum és Tanítóképző, majd Budapest XII. kerületi Állami Tanítóképző iratai
VIII. 131. A VI., VII., XIV. kerületi, majd IX. kerületi (Leővey Klára) Tanítónőképző Intézet iratai
VIII. 132. A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző és Liceum iratai
VIII. 135. Szent Orsolya Rendi Liceum és Tanítóképző iratai
VIII. 761. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium iratai
XVII. 463. Budapesti 166/b sz. Igazoló Bizottság iratai (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium)
XXIII. 113. Budapesti Tanács Oktatási osztályának iratai
XXV. 1. b. Budapesti Népbíróság igazolásfellebbezési iratok
XXXV. 95. a. MDP Budapesti Bizottsága Vezető testületek ülései, VB-ülések anyagai
XXXV. 95. c. MDP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának iratai
XXXV. 95. f. MDP Budapesti Bizottsága
XXXV. 95. h. MDP Budapesti Bizottsága Kulturális és Köznevelési Osztályának iratai
XXXV. 97. a, b, c. MDP II. kerületi Bizottsága (vezető testületek, apparátus, alapszervezetek) iratai
XXXV. 104. a., c. MDP IX.. kerületi Bizottsága (vezető testületek, alapszervezetek) iratai
XXXV. 107. a, b, c. MDP XII. kerületi Bizottsága VB-üléseinek és alapszervezeteinek iratai
XXXV. 109. c. MDP XIV. kerületi Bizottsága alapszervezeteinek iratai
XXXV. 1. a. 3. MSZMP Budapesti Bizottsága Végreható Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei
XXXV. 1. b. MSZMP Budapesti Bizottsága Párt- és Tömegszervezetek Osztályának iratai
XXXV. 1. c. MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának iratai
XXXV. 17. a, b. MSZMP XII. kerületi bizottságának testületi és alapszervi iratai

12. Baranya Megyei Levéltár, Pécs (BML)

- VI. 501. A Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1881–1950.
VIII. 53. A Miasszonyunk Rend Szent Erzsébet Leánygimnáziuma (Állami) Leőwey Klára Gimnázium iratai, 1914–1961
(A XXVI. 55. A Pécsi Állami Leányliceum és Tanítónőképző Intézet, Pedagógiai Leánygimnázium, Pécsi Állami Teleki Blanka Tanítónőképző iratai ide lettek sorolva)
VIII. 59. Miasszonyunk Rend (Római Katolikus) Tanítónőképző Intézetének iratai, 1895–1948.
VIII. 60. A Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézet iratai, 1870–1955.
(A kutatás folyamán a XXVI. 58. A Pécsi Állami Tanítóképző Intézet iratai is ide lettek besorolva.)
XXXII. 11. 1956-os gyűjtemény. Pécs Város Tanács VB Művelődésügyi Osztályának iratai.

13. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét (BKMÖL)

- IV. 903. a A kalocsai járás főszolgabírójának iratai. Elnöki iratok
 VIII. 60. Az Angolkisasszonyok Kecskeméti Római Katolikus Leánylíceumának iratai
 VIII. 81. Az Angolkisasszonyok Kecskeméti Római Katolikus Tanítónőképzőjének iratai
 VIII. 82. Bajai Állami Tanítóképző Intézet iratai
 VIII. 88. A Kalocsai Érseki Tanítóképző iratai
 XXVII. 46. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság iratai
 XXVI. 58. A Bajai Állami Leánylíceum, Tanítónőképző Intézet és Leánygimnázium iratai
 XXVI. 59. A Kecskeméti Állami Tanítónőképző iratai
 XXVI. 65. A Kalocsai Állami Tanítóképző Intézet iratai, 1948–1957
 XXVI. 66. A Kalocsai Állami Általános Leánygimnázium iratai
 XXIII. 11. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya iratai

14. Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiskunfélegyházi Fióklevéltára, Kiskunfélegyháza (BKMÖL Kf.)

- VIII. 84. A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet iratai
 VIII. 89. A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Kiskunfélegyházi Constantinum Római Katolikus Leánynevelő Intézete Leánylíceumának és Tanítónőképző Intézetének iratai
 XXII. 101. a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1945–1950
 XXII. 103. a. Kiskunfélegyháza város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok

15. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára, Gyula (BéML)

- VIII. 59. Szarvas mezőváros iratai
 V. 334. Szarvas nagyközség iratai
 VIII. 59. Szarvasi Evangélikus Tanítóképző Intézet és Leánylíceum iratai, 1869–1948
 XXI. 1. Békés Megye főispánja iratai
 XXI. 3. Alispán-a., Közigazgatási iratok
 XXV. 10. Békés Megyei Törvényszék (1945-50; 1950 után Békés Megyei Bíróság) iratai
 XXVI. 59. Szarvasi Állami Tanítóképző Intézet iratai

16. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc (BAZML)

- XXIV. 501. A Miskolci Tankerületi Főigazgatóság iratai.

17. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár — Zemplén Levéltára (BAZML ZL)

- VII. 12. Sátoraljaújhelyi Királyi Ügyészség iratai
 VII. 2. b. Sátoraljaújhelyi Királyi Törvényszék iratai
 VIII. 65. Sárospataki Tanítóképző Intézet iratai

18. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged (CSML)

- XXIII. 51. Csongrád Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai
 XXIII. 112. Szeged Város Tanács VB Művelődési Osztályának iratai
 XXVI. 62. A Szegedi Állami Gimnázium és Tanítóképző Intézet iratai
 XXXIII. 3. 1. f. MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának Archívuma, VB-ülések jegyzőkönyvei
 XXXIII. 3. 2. f. MSZMP Szegedi Városi Pártbizottságának iratai

19. Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (CSML HL)

- XXIII. 512. Hódmezővásárhelyi Városi Tanács VB művelődési szakigazgatási szervének iratai, b)
A Művelődési Osztály iratai, 1957–1990
- XXVI. 52. Hódmezővásárhelyi Állami Tanítóképző (Leánygimnázium) és Gyakorló Általános Iskola iratai, 1949–1957 (–1962)

20. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár (FML)

- VI. 501. Tankertületi Főigazgatóság iratai, 1936–1949. Bizalmas iratok
5. d. 1944–1949. Levelezés
8. d. 1942–1949. Felügyelet, nevelési értekezletek
17. d. 1940–1949. Tanítóképző intézetek és gimnáziumok
26. d. 1948–1949. Államosítás, átminősítések
- VIII. 52 A székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet iratai
a) A Tanítóképző Intézet iratai
b) A Tanítóképző Intézet Dolgozók Iskolájának iratai
- XXIII. 14. Fejér Megyei Tanács VB Oktatási és Népművelési Osztályának iratai
- XXIII. 17. 59. d. Fejér Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai. Érettségi és iskolai jegyzőkönyvek, 1950–1963
- XXIII. 778. Sárbogárd Községi Tanács tanácsülési és vb-lési jegyzőkönyvei
- XXVI. 53. Sárbogárdi Tanítóképző Intézet iratai
- XXVI. 54. Székesfehérvári „Vasvári Pál” tanítóképző iratai

21. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (GyMSM GyL)

- VIII. 55. Győri Római Katolikus Tanítóképző Intézet iratai.
a. Tanítóképző Intézet Igazgatósága iratai, 1778–1949
b. Kisfaludy Önképzőkör iratai.

22. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (GyMSM SL)

- VIII. 3. Szt.Orsolya Rendi Római Katolikus Felső Nép- és Polgári Iskolai Tanítónőképző Intézet iratai, 1892–1926
- VIII. 62. Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet iratai, 1853–1948
- VIII. 63. Isteni Megváltó Leányainak Leánylíceuma és Tanítóképzője iratai, 1899–1948
- VIII. 64. Szt. Orsolya Rendi Római Katolikus Tanítóképző Intézet iratai, 1865–1948
- XXVI. 59. Soproni Állami Tanítóképző Intézet iratai, 1948–1953
- XXVI. 60. Soproni I. sz. Állami Tanítónőképző Intézet iratai, 1947–1957
- XXVI. 61. Soproni II. sz. Állami Tanítónőképző Intézet iratai, 1948–1949
- XXVI. 65. Soproni Állami Líceum és Tanítóképző Intézet iratai, 1948–1957

23. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen (HBML)

- XXVI. 51. a. Állami Tanítóképző iratai. Tantestületi jegyzőkönyvek, 1951–1957
- XXVI. 52. b. Debreceni Állami Svetits Intézet, majd Lórántffy Zsuzsanna Tanítóképző iratai. Jegyzőkönyvek, 1950–1956

24. Heves Megyei Levéltár, Eger (HML)

- VIII. 56. Egri Érseki Római Katolikus Tanítóképző Intézet és Fiúlíceum, továbbá Gyakorló Elemi Népiskolája (Általános Iskolája) iratai, 1857–1950
- VIII. 60. Állami Tanítóképző Intézet (1949-től Állami Líceum és Tanítóképző Intézet, 1951-től Egri Állami Tanítóképző és Tanítónőképző, 1955-től Egri Állami Gárdonyi Géza Tanítóképző, 1957-től Egri Állami Gárdonyi Géza Tanítóképző és Általános Gimnázium) és Gyakorló Általános Iskolája iratai, 1948–1960

25. Jász –Nagykun-Szolnok Megye Levéltára, Szolnok (SZML)

- V. 41. a. Jászberény Város Közgyűlésének jegyzőkönyvei
 VIII. 52. a Jászberényi M. Kir. Állami Elemi Iskolai Tanítóképző Intézet jegyzőkönyvei
 VIII. 52. b. Jászberényi M. Kir. Állami Elemi Iskolai Tanítóképző Intézet iktatott iratai
 XXIII. 15 Szolnok Megyei Tanács Művelődési Osztályának iratai
 XXIII. 501. a Jászberényi Városi Tanács vb-jegyzőkönyvei
 XXVI. 67. a Jászberényi Tanítóképző Intézet tanári értekezleteinek jegyzőkönyvei
 XXVI. 67. b Jászberényi Tanítóképző Intézet iktatott iratai

26. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom (KEMÖL)

- VIII. 1. a Esztergomi Római Katolikus Tanítóképző Intézet iratai, 1815–1947
 VIII. 1. b Esztergomi Tanítóképző Főiskola iratai, 1947–1967

27. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján (NML)

- XXIII. 13. Nógrád Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztályának iratai
 XXXII. 10/B Vegyes gyűjtemény

28. Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Részleg (NML Bgy)

- XXIII. 209. Balassagyarmati Járási Tanács VB Népművelési Osztályának iratai
 XXVI. 64. Balassagyarmati Állami Tanító(nő)képző Intézet iratai, 1951–1960

29. Pest Megyei Levéltár, Budapest (PML)

- XXIII. 17. Pest Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya iratai
 XXIV. 501/a, b Budapest-vidéki Tankerületi Főigazgatóság iratai

30. Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya, Nagykőrös (PML NKO)

- VIII. 53. Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet iratai
 a. Igazgatótanács és tanárszéki jegyzőkönyvek
 b. Ügyviteli iratok
 d. Évkönyvek
 XXIII. 528. b Nagykőrösi Városi Tanács VB Titkárságának iratai. Általános iratok
 XXIII. 537. b Nagykőrösi Városi Tanács VB Oktatási és Népművelési Osztályának iratai. Általános iratok
 XXVI. 2. Nagykőrösi Állami Tanítóképző Intézet iratai
 a. Tantestületi jegyzőkönyvek
 b. Bizalmas iratok
 c. Általános iratok

31. Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya, Vác (PML VO)

- V. 472. d. Vác város polgármesterének iratai, Közigazgatási iratok
 XV. 2. a. Vác várostörténeti iratok levéltári gyűjteménye, Családokra és személyekre vonatkozó iratok, 120. tétel Tragor Ignác

32. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár (SML)

- IV. 412. Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai (Kgb)
 IV. 414. Csurgói járás főszolgabírói iratok
 V. 236. Csurgó nagyközség iratai. Képviselő-testületi jegyzőkönyvek
 VIII. 54. Csurgói Állami Tanítóképző Intézet iratai

- XXV. 2. Somogy Megyei Bíróság iratai
 XXVII. 518. 1957/III. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Párt- és Tömegszervezeti Osztályának iratai
 XXVII. 519. MSZMP Kaposvár Városi Bizottságának iratai
 1957/I. 10. ő. e. „Egyes személyek visszaemlékezései, valamint egyes személyekre ellenforradalommal kapcsolatos anyagok” — az Agitációs és Propaganda Csoporttól
 1958. 14. ő. e. Apparátusi iratok

33. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza (SzSzBMÖL)

- VIII. 53. A Nyíregyházi Állami Tanítóképző iratai
 XXXI. 11. Porzsolt István hagyatéka

34. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd (TML)

- XXIII. 17. Tolna Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai
 XXX. 205. III. MSZMP Járási Bizottsága, Dombóvár, vb-ülés jegyzőkönyvei

35. Vas Megyei Levéltár, Szombathely (VaML)

- VI. 501. a Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1935–1945. Bizalmas iratok
 VI. 501. b Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1935–1945. Általános iratok
 XXIV. 501. a Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai — Bizalmas iratok, 1946–1950
 XXIV. 501. b Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai — Iktatott iratok, 1946–47, 1947–48, 1948–49.

36. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém (VeML)

- VIII. 74. Az Angolkisasszonyok Veszprémi Sancta Maria Intézete Római Katolikus Tanítónő-képzőjének és Leánylíceumának iratai. Tantestületi iratok. Iktatott iratok
 XXVI. 65. A Veszprémi Állami Tanítónőképző Intézet iratai. Bizalmas iratok. Általános iratok

37. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg (ZML)

- VIII. 57. A Zalaegerszegi Notre Dame Tanítónőképző anyakönyvei
 XVII. 57. Zalaegerszeg város Nemzeti Bizottságának iratai
 XXVI. 58. A Zalaegerszegi Állami Tanítónőképző iratai (a kutatás közben visszasorolták a VIII. 57-be, ezért a hivatkozások egy része már erre utal)
 XXXV. 57. MDP Zala Megyei Bizottsága iratai, 1948–1956

38. Prímási Levéltár, Esztergom (PL vagy PLE)

- Csernoch Cat. B. Kormányzati szervekkel folytatott levelezés
 Csernoch Cat. 41. Iskolai ügyek iratai
 Csernoch Cat. 42. Tanítóképzéssel, kántortanító-képzéssel, tanítókkal kapcsolatos iratok
 Serédi Cat. 42. Tanítóképzéssel, kántortanító-képzéssel, tanítókkal kapcsolatos iratok.
 A Katolikus Tanügyi Tanács iratai 1940–1946
 S 11. Actio Catholica, 1943–1948
 Mindszenty egyházkerületi iratok (külön jelzés nélkül, csak számmal jelölve).
 Mindszenty-magánlevéltár (külön jelzés nélkül, csak számmal jelölve).

39. Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsa (KÉL)

- I. 3. a Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség. Címzavas iratok
 I. 3. d Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség. Felsőfokú intézmények iratai

40. Győri Püspöki és Káptalani Levéltár, Győr (GyPL)

I. Püspöki Levéltár

1. Egyházmegyei Hatóság iratai
 - o. Egyházkormányzati iratsorozat, 1856–1979
 - p. Püspöki körlevelek (Circulares), 1946–1948
2. Iskolai Levéltár
 - b. II. sorozat: Az Iskolai Főhatóság iktatott iratai, 1902–1949
 - c. III. sorozat: Évzáró és iskolalátogatási jelentések, 1902–1948

41. Szeged-Csanádi Püspöki és Káptalani Levéltár, Szeged (SzCsPL)

I-3/a Szegedi r. k. Tanítóképző Intézet iratai

42. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár (SzfvPL)

540/B	Egyházkormányzati iratok — Actio Catholica iratai
322. Schol	Szatmári Irgalmas Nővérek Székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet, 1854–
7165. Schol	Iskolai kimutatások, évi és évvizsga jelentések, 1942–1948
7488. Schol	Hitoktatói jelentések, 1948
7492. Schol.	Hitoktatói jelentések, 1940–1948
7496. Schol	Katolikus Tanügyi Főigazgatóság, 1940
7497/B Schol	Vegyes iskolai iratok, 1945–1946
7501/A Schol	Vegyes iskolai iratok, 1945–1946

43. Szombathelyi Püspöki Levéltár (SzPL)

Egyházmegyei főtanfelügyelő iratai B (Tf. B)

- 4–7. Jelentés az iskolák állapotáról, 1938–1938
- 8–10. Iskolai évvizsga jelentések, 1926–1938
- 11–12. Iskolai évvizsga jelentések, 1941., 1942., 1941–1946
- 13–15. Iskolai helyzetjelentések, 1945–1946
16. Iskolák államosítása
35. Hitoktatás 1948–
36. Tanítóképző tanárainak minősítési lapja

44. Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPL)

Actio Catholica, 1933–1948
 Actio Catholica, ifjúsági ügyek
 Circulares
 Conferentia Epporum
 Consociatio
 KALOT
 Gymnasium, 1946–49
 Privata, Jancsó Imre
 Schola in genere
 Schola Kecskemét
 Schola Kiskunfélegyháza

45. Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Rendi Irattára, Budapest (IMNN RI)

25. d. 159. t	Iratok, visszaemlékezések
160/ 1. t	Iratok, visszaemlékezések, újságcikkek
2. t	Iratok, visszaemlékezések
	Krónika, 1944–1950. Sopron, Anyaház, háborús események

30. d. 189. t. Iratok, visszaemlékezések, levelek, újságcikkek
190. t. **Notre Dame Női Kanonok és Tanító Rend Iratai, Zalaegerszeg (NDNKTRI)** Dokumentumok, visszaemlékezések, levelek

46. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest (PRKL)

Sík Sándor hagyatéka

47. Páli Szent Vince Szeretet Leányai Rend Múzeuma, Budapest (PSzVLRM)

Emlékkönyv és egyéb anyagok

48. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest (MREZSL)

A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 1946. május 9. és 1947. április 15–16-i jegyzőkönyvei

1. Egyetemes zsinati iratok
2. a. Konventi közigazgatási iratok
2. d. Konventi Tanügyi Bizottsági iratok

49. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest (RL)

- A/1/b Dunamelléki Egyházkerület Püspöki Hivatalának iratai, egyházigazgatási iratok
A/1c Dunamelléki Egyházkerület Elnöki iratok
A/1/d. Dunamelléki Egyházkerület, Közgyűlési iratok
A/1/e. Dunamelléki Egyházkerület, Bírósági iratok
A/1/g. Dunamelléki Egyházkerület, Tanügyi iratok
A/5. Kecskeméti egyházmegye, Bírósági iratok
A/13. A Budapesti Református Teológiai Akadémia iratai
C/39. III. 1. a. 13. cs. Imre II. Sándor iratai. Államtitkári feljegyzések, életrajzok
C/39. III. 1. i. 14-15. cs. Imre II. Sándor iratai. Az „Új Lap” és „Népakarát” elleni sajtóper 1919–1921 vegyes iratok
C/39. III. 2. e. 21. cs. Imre II. Sándor iratai. Az Országos Közoktatási Tanácsban való tevékenységével kapcsolatos iratok
C/39. III. 2. f. 22. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok
C/39. III. 2. f. 22/a cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
VKM vallásügyi iratok 1919
C/39. III. 2. f. 23. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári iktatókönyve
C/39. 24/a., b cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
C/39. III. 2. g-h. 25. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
C/39. III. 2. h. 26. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
C/39. III. 2. h. 26/a cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919–1920
C/39. III. 2. h. 27. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1920
C/39. III. 2. h. 28. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1920–1921
C/39. III. 2. h. 30. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1922–1924
C/39. III. 2. k. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Brüsszeli Nevelésügyi Kongresszus
C/39. III. 2. l. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Tanítóegyesületi, tanítóképző-intézeti iratok
C/39. III. 2. m. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Domokosné-féle Új Iskola felügyelői iratai

- C/39. III. 2. n. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Országos Közoktatásügyi Tanács
 C/39. III. 2. r. 35. cs. Imre II. Sándor iratai. Gazdasági Szaktanárvizsgáló Bizottság
 C/39. III. 2. s. 35. cs. Dunamelléki egyházkerület tanügyi főelőadói megbízásával kapcsolatos iratok
 C/39. 31-35. d. Imre II. Sándor levelezése a levélírók betűrendjében
 C/39. Imre II. Sándor tudományos munkái, I., II., VI., VII., VIII., XIV., XXIII., XXV.,
 XXVIII., XXXII., XLIII
 C/39. Imre II. Sándor iratai. Újság- és folyóiratcikkek, XLVII

50. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kézirattár (SRKTGy, NK Kt.)

Szathmáry Lajos hagyatéka. Kt. 4742., 4744., 4745., 4745., 4747., 4802., An. 6122
 E. Kovács Kálmán: A tanácsköztársaság Sárospatakon. Kt. 4720

51. Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Levéltár, Debrecen (TtREL)

- I. 120. Debreceni Református Dóczi Leánynevelő Intézet iratai, 1874–1952
 a) Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek, 1898–1950
 e) Tanítóképző és Líceum iratai, 1874–1951
 II. 8. Református Kollégium — Tanítóképző és Líceum iratai, 1866–1951
 a) Tanárkari jegyzőkönyvek, 1871–1951
 b) Igazgatói iratok, 1866–1951

52. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa (DREL)

- I. 1. a Egyházkerületi ügyviteli iratok

53. Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (EOL)

Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Közgyűléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1959 (MEE KJ)
 Magyarhoni Evangélikus Egyházegyetem püspöki konferenciáinak jegyzőkönyvei, 1939–1952 (PÉJ)
 Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Tanügyi Bizottságának iratai, 1918–1928., 1948. (MEE TBI)
 Országos Evangélikus Tanáregyesület iratai (OET)
 Országos Luther Szövetség iratai (OLSZ)
 Bányai Evangélikus Egyházkerület. Törvényszéki iratok (BEE TVI)
 Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöki jelentései, közgyűlési jegyzőkönyvei, 1949–1950 (DEE PJ, KJ)
 Dunántúli Evangélikus Egyházkerület tanügyi iratai (DEE TI)
 Szabályzatok, tervezetek, 1909–1911., 1940–1943
 Soproni Evangélikus Tanítóképző és Líceum iratai, 1935–1948 (STL)
 Iskolák államosítása
 Tiszai Evangélikus Egyházkerület tanügyi iratai (TEE TI)
 VII. Eperjesi–Miskolci Tanítóképző iratai, 1873–1938 (E-MT)
 Miskolci Evangélikus Líceum és Tanítóképző Intézet iratai, 1938–1948 (MT)
 Analekta, Hrabács József hagyatéka
 Személyes hagyatékok. Kapi–Králik Jenő hagyatéka

54. Szarvas-Ótemplomi Evangélikus Egyházközség Levéltára, Szarvas (SzÓEL)

- 1.b/23., 24. Szarvasi Evangélikus Egyházközség Egyháztanács jegyzőkönyvei, 1939–1941.,
 1942–1944
 1.b/29. Képviselő-testületi Központi Bizottsági jegyzőkönyvek, 1939–1943
 1.b/30 Szarvasi Evangélikus Egyházközség Képviselőtestületének és Közgyűlésének
 jegyzőkönyvei, 1941–1952.
 1.b/31., 32. Szarvasi Evangélikus Egyházközség Gazdasági- és Iskolai Bizottságának, vala
 mint az Egyháztanács üléseinek 1917. és 1918. évi jegyzőkönyvei

- 1.b/33., 34. Bizottsági jegyzőkönyvek (vegyes), 1903–1952, 1863–1885 (1863–1953)
 1.b/41., 42. Egyháztanácsi jegyzőkönyvek, 1900–1910., 1911–1920
 7/25-27., 28-29., 30-32., 34. Szarvasi Evangélikus Egyházközség Iskolabizottságának jegyzőkönyvei, 1908-1945

55. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MZSML)

- XII-A Rabbiképző Intézet iratai
 XII-B Országos Izraelita Tanítóképző Intézet iratai
 XVI-A Magyar Izraeliták Országos Irodájának iratai

56. Oktatási Minisztérium Irattára (OM Irattár)

Az Egyetemi és Főiskolai Főosztály töredékes, jelzet nélküli iratai, 1956–1964

57. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Központi Irattára, Nyíregyháza (BGyTF)

I/1. Porzolt István tanítóképző intézeti igazgatónak a felsőfokú tanítóképzés kialakításával kapcsolatos iratai.

58. Eötvös József Főiskola Tanítóképző Karának irattára, Baja (EJFTK)

Általános iratok, jegyzőkönyvek az 1948–1956 közötti időszakból.

59. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest (ELTEL)

- 1-c-I. Rektori Hivatal iratai
 4. Egyetemi ügyek kormánybiztosának irata
 5. Egyetemi politikai megbízott iratai
 8-b. Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatalának iktatott iratai

60. Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Irattára, Budapest (ELTE-TÓFK)

A XII. kerületi középfokú tanítóképző intézet általános és iktatott iratai, anyakönyvei, 1945–1959

61. Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Könyvtára, Budapest (ELTE-TÓFK Kt)

Zs. Molnár Judit adománya (ZSMJ)
 Mesterházy Jenő hagyatéka (M. J.)

62. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék, Kiss Árpád Gyűjtemény, Debrecen (KÁGY)

63. A kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Gépészeti Szakközépiskola irattára (KPSGSz)

A kiskunfélegyházi Állami Líceum és Tanítóképző Intézet iratai

64. Xantus János Múzeum, Győr (XJM)

Schleich Lajos hagyatéka. A levéltári, kéziratos hagyatékek egésze.

További rövidítések:

- AGY A Gyermekek
 F Fáklya
 KFK Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár
 KN Közoktatásügyi Népbizottság

MT	Magyar Tanítóképző
NÉPNEV	Népnevelők Lapja
NL	Néptanítók Lapja
NYME ACSJTFFK	Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kara
OGYK	Országgyűlési Könyvtár
PIK	Politikatörténeti Intézet Könyvtára
PVK	Pápai Városi Könyvtár
TITOE	Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Magánszemélyek, akik iratokat, forrásokat bocsátottak rendelkezésemre:

Bódi Ferencné, Buzás Lászlóné, Csoma Gyula, Fűrj Zoltán, Gergely Ferenc, Hadik Magda, Jablonkay Gábor, Jurassa Medárd családja, Karlovitz János, Kiss Tihamér, Koltai Istvánné, Ladányi Andor, Lux Gyula családja, Milei György, Moduna Sarolta, Molnár Oszkár családja, Padányi Máriusz, Peller József, Polesinszky Jenőné, Rajczy Péter, Rácz-Fodor Sándor, Rozsondai Zoltán családja, Szabó Imre, Szabó János, Uherkovich Gábor.

Köszönettel tartozom a levéltári, könyvtári kutatáshoz nyújtott segítségért

Levéltáros, könyvtáros kollégáknak:

BFL: Gajári Istvánnak, Nagy Sándornak, Sipos Andrásnak, Fehérné Bozsocs Máriának, Szabó Klárának, Szécsényi Mihálynak; *BAZML:* G. Jakó Mariannak; *BéML:* Erdmann Gyulának; *BML:* Rajczy Péternek, Rozs Andrásnak; *BKMÖL:* Eszik Jánosnének, Péterné Fehér Máriának, Papp Imrénének; *CSML:* Berta Tibornak, Kruzslicz István Gábornak, Somogyi Zsuzsannának; *ELTE-TÓFK:* Kuczko Andreának, Légler Juditnak, Obbágy Katalinnak, Vajda Albertnének; *EOL:* Czente Miklósnak, Kertész Botondnak; *FML:* Erdős Ferencnek, Radnai Józsefnének; *GyMSM SL:* László Erikának, Németh Ildikónak, Turbuly Évának; *HML:* Szabó Jolánnak, *IMNN RI:* Ribai M. Elmának; *KEMÖL:* Csombor Erzsébetnek; *KÉL:* Lakatos Andornak; *KFK:* Fischerné Grócz Zitának; *MOL:* Bertók Lajosnak, Gecsényi Lajosnak, Iványi Domicián Péternek, Katona Csabának, Katona Istvánnak, Kurecskó Mihálynak, Siklósné Kosztríc Annának, Szabó Csabának, Szűcs Lászlónak, Vass Istvánnak; *MREZSL:* Kánási Szabolcsnak; *MZSML:* Toronyi Zsuzsának; *NYME ACSJTFFK:* Cseh Sándornak, Siposné Major Erikának; Tóthné Koczor Juditnak; *OGYK:* Ambrus Jánosnak, Jónás Károlynak; *PL:* Horváth Juliánnának, Zalai Katalinnak, Halász Nórának; *PIK:* Tóth Évának; *PL:* Hegedüs Andrásnak; *PML:* Héjjas Pálnak, Böör Lászlónak, Ajkavölgy Emőkének, Halász Csillának; *DREL:* Hudi Józsefnek; *PVK:* Hermann Istvánnak; *RL:* Nagy Editnek, Szathmáry Juditnak, Szabó Katalinnak, *PSzVLRM:* Visy M. Klárának; *SML:* Szántó Lászlónak; *SRKTGY:* Dienes Dénesnek, Kovács Attilának; *SzfvPL:* Mózessy Gergelynek; *SZML:* Papp Izabellának; *SzPL:* Kiss Máriának; *SzSzBMÖL:* Margócsy Józsefnek, Nagy Ferencnek; *TH:* Baráth Magdolnának, Gyarmati Györgynek, Unger Gabriellának; *TML:* Dobos Gyulának; *TiREL:* Jeneyné Lovász Mártának, Szabadi Istvánnak; *VaML:* Benczik Gyulának, Tilcsik Györgynek; *VeML:* Somfai Balásznak; *ZML:* Csomor Erzsébetnek, Molnár Andrásnak.

Kollégáimnak, hallgatóimnak:

Agárdi Fruzsínának, Agárdi Noéminek, Balics Rékának, Baranyi Ágnesnek, Bató Viviennek, Bene Emesének, Bucsek Noéminek, Budai Bélánának, Burján Zsuzsának, Csoboth Juditnak, Csontos Kittynek, Csurpek Klaudiának, Czirják Helgának, Demeter Katalinnak, Dégi Barbarának, Egyed Georjinának, Ertli Mártának, Farkas Tündének, Fedor Nórának, Felföldi Mihálynak, Gajdos Krisztinának, Gömöri Editnek, Grubert Rolandnak, Haszon Andreának, Hataier Jánosnak, Hegyi Eszternek, Hoffmann Renátának, Horváth Annamáriának, Horváth Antóniának, Karsai Klárának, Katus Mónikának, Kenedly Laurának, Kenessey Andrásnak, Kenyeres Tamásnak, Kiszely Csabának, Kocsir Anikónak, Kolozsvári Dórának, Koncz Eszternek, Kópataki Bernadettnek, Kupcsik Bertalannak, Lipcsei Olgának, Lippainé Sziráki Szabinának, Lucza Júliának, Magyarai Gabriellának, Maczó Erzsébetnek, Majláth Máriának, Makai Gabriellának, Máté Sára Júliának, Mosolygó Editnek, Müller Diánának, Nagy Anitaának, Nagy Juditnak, Nagy Krisztinának, Németh Georjinának, Orosz Anitaának, Orosz Emesének, Óré Adriennek, Pataki Balásznak, Pataki Dórának, Palkovics Attilának, Pinke Anikónak, Preska Gábornének, Rácz Mártának, Rákos Esztellának, Somlainé Farkas Tündének, Stadler Györgynek, Strassner Mónikának, Szabó Anikónak, Szeles Anikónak, Szeverényi Ágnesnek, Szeniási Máriának, Terpán Évának, Tollingász Diánának, Tringel Juditnak, Udvari Szabolcsnak, Urbancsok Máriusznak, Vakliné Határ Veronikának, Varga Anikónak, Varga Nórának, Veindl Virágnak, Végh Dórának, Vízkeleti Juliánnának, Vukov Mónikának.

FELHASZNÁLT, HIVATKOZOTT IRODALOM*

Kötetek, önálló kiadványok, disszertációk

- 1932–1935. A Gömbös-kormány három esztendő munkássága. Bp. 1935.
- Az 1935. évi április 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 17. k. Bp. 1938.
- Az 1945. évi november hó 29-re összehívott Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum, Bp. 1952.
- A II. Országos (1896) és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója. I. k. 1–2. r. (Szerk.: Nagy László – Beke Mánó – Kovács János.) Bp. 1898.
- A IX. Egyetemes Tanítógyűlés Naplója (1935). (Szerk.: Wanitsék Rezső.) Kiadta a Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp.
- Ablonczy Balázs (2005): *Teleki Pál*. Osiris, Bp.
- Aczél Tamás – Méray Tibor (1989): *Tisztító vihar*. JATE, Szeged.
- Agárdi Péter (1997): *A kultúra sorsa Magyarországon, 1985–1995. Történeti kronológiai bevezető „Magyarország kulturális állapota” című komplex szociológiai felméréshez és elemzéshez*. Új Mandátum, Bp.
- Agárdi Péter (2002): *Kultúra és média a magyar ezredfordulón*. PTE TK FEEFI, Pécs.
- Allport, W. A. (1977): *Az előítélet*. Gondolat, Bp.
- Ancsel Éva (1984): *Éthosz és történelem*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Andor Mihály (1987): *Dolgozatok az iskoláról*. Művelődéskutató Intézet, Bp.
- Andor Mihály (1998. szerk.): *Iskola és társadalom. Iskola- és oktatásshociológiai szöveggyűjtemény*. Új Mandátum, Bp.
- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Bp.
- Andorka Rudolf (1997): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Bp.
- Antall József szerk. (1986): *Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája. A tantervelmélet forrásai 7. k. OPI, Bp.*
- Arany Bálint (1990): *Koronatanú. Emlékirat, 1945–57*. Püski, Bp.
- Arató Ferenc szerk. (1976): *Az államosítás közoktatásunkban*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Bp.
- Arendt, Hannah (1995): *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Osiris Kiadó – Readers International, Bp.
- Arendt, Hannah (2002): *A sivatag és az oázisok*. Gondolat – Palatinus, Bp.
- Aronson, Elliot (1978): *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Ábent Ferenc szerk. (1965): *A közoktatásügy Európa szocialista országában*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Áment Erzsébet (2005/1): *A budai Új Iskola pedagógiája*. OPKM, Bp.
- Árpássy Gyula (1936): *A tanító megbecsülésének alapfeltételei. Úmutató tanítójelöltek és kezdő tanítók számára*. A szerző kiadása, Esztergom.
- Árpássy Gyula szerk. (1943/44): *A Jászberényi M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképző Intézet évkönyve az 1943–44. iskolai évről (6. ill. 27. tanév)*. Kovács Nyomda, Jászberény.
- Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989): *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Bp.
- Bahtyin, M. M. (1986): *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat, Bp.
- Bakacsi Géza szerk. (2003): *Tanítóképzés Szegeden, 1844–2002*. Szeged.
- Balatonfüredi pedagógus konferencia, 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv, szerk.: Szarka József – Zibolen Endre – Faragó László.) PTI, 1957.
- Balázs Zoltán (1998): *Modern hatalomelméletek*. Korona, Bp.
- Ballér Endre (1970): *Elmélet és gyakorlat egysége Nagy László munkásságában*. Pedagógiai közlemények, 13. ELTE Neveléstudományi Tanszék – Tankönyvkiadó, Bp.
- Ballér Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században*. A tantervelmélet forrásai 17. OKI, Bp.
- Ballér Endre (2004): *A tantervelmélet útjain. Válogatás négy évtized pedagógiai írásaiból*. Aula, Bp.
- Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk. (1999): *Művelődéspolitikai és pedagógiai szempontok a hazai iskolatípusok tanterveiben, 1868–1945*. A tantervelmélet forrásai 21. OKI, Bp.
- Balogh József (1946): *A fővárosi iskolák állapota 1946-ban*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala – Irodalmi és Művészeti Intézete, Bp. é. n.
- Balogh László – Kelemen Elemér szerk. (1996): *Adatok Dél-Magyarország iskolaiügyének történetéből. Tudományos konferencia Szegeden*. Neveléstörténeti Füzetek 13. OPKM, Bp.

* Az ábécé szerinti besorolás a bibliográfia hármas tagolása (Kötetek, önálló kiadványok, disszertációk; Könyvfejezetek; Tanulmányok, cikkek) szerint többször újrakezdődik.

- Balogh László szerk. (1997): *Iskola a magyar társadalom történetében. Konferencia a Magyar Tudományos Akadémián, 1996. november 12.* OPKM, Bp.
- Balogh Margit – Knausz Imre (1948): *Egy döntés anatómiája. Az államhatalom és a katolikus egyház harca az iskolákért 1948. tavaszán.* Kézirat.
- Balogh Margit (1998): *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946.* MTA TTI, Bp.
- Balogh Margit (2002): *Mindszenty József, 1892–1975.* Élet-kép sorozat. Elektra Kiadóház, Bp.
- Balogh Margit – Gergely Jenő (1993., 1996): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. I. Kronológia. II. Adattár.* História, Bp.
- Balogh Margit – Szabó Csaba szerk. (2002): *A Grösz-per.* Híres politikai perek. (Sorozatszerk.: Stemler Gyula.) Kossuth, Bp.
- Balogh Sándor (1975): *Parlament és pártarcok Magyarországon, 1945–1947.* Kossuth, Bp.
- Balogh Sándor szerk. (1986): *Nehéz esztendőkrónikája.* Gondolat, Bp.
- Balogh Sándor – Szabolcs Ottó szerk. (1963): *Pedagógusok a két világháború között, 1919–1945.* Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 6. Bp.
- Balogh Sándor – Földesi Margit szerk. (1998): *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok, 1945–1949.* Napvilág Kiadó, Bp.
- Balogh Sándor – Izsák Lajos szerk. (1977): *Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Balogh Sándor – Izsák Lajos szerk. (1980): *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben, 1944–1948.* Gondolat, Bp.
- Balogh Sándor – Sipos Levente szerk. (2002): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993.* Napvilág Kiadó, Bp.
- Barabás András (1940): *A nemzetnevelés iskolája.* Haladás Nyomda Rt., Pécs.
- Barankovics István (2001): *Híven önmagunkhoz. Barankovics István összegyűjtött írásai a kereszténydemokráciáról.* (Szerk.: Kovács K. Zoltán – Gyorgyevics Miklós.) Barankovics Akadémia Alapítvány, Bp.
- Barankovics István (2002): *Demokrácia, egyház, szabadság.* Szent István Társulat, Bp.
- Baráth Magdolna szerk. (2002): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljev és Andropov titkos jelentései.* Napvilág Kiadó, Bp.
- Barcsai Károly (1921): *A magyar tanítóképzés újjászervezése.* Győr.
- Barcza József – Kocsis Elemér szerk. (1988): *A Debreceni Református Kollégium története. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.*
- Barcza József – Dienes Dénes szerk. (1999): *A Magyarországi Református Egyház története, 1918–1990. Tanulmányok.* Sárospatak.
- Baróti Dezső (1988): *Sík Sándor.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Bartal Alajos (1942): *Az esztergomi római katolikus líceum és tanítóképző-intézet története, 1842–1942.* Esztergom.
- Barth, K. (1984): *Szöveggyűjtemény műveiből.* (Szerk.: Poór József.) Kézirat, Debrecen.
- Bartha Tibor – Makkai László szerk. (1983): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.
- Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001): *Magyar tanító, 1901.* Iskolakultúra-könyvek 9. (Sorozatszerk.: Géczy János.) Pécs.
- Bassola Zoltán (1998): *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai.* (Szerk.: Jáki László – Kardos József.) OPKM, Bp.
- Bayer József (1997): *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról.* Napvilág Kiadó, Bp.
- Bayer József – Szabó Márton szerk. (1990): *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról.* MTA Társadalomtudományi Intézete, Bp.
- Bábosik István – Mezei Gyula (1994): *Neveléstan.* Telosz Kiadó, Bp.
- Bálint László (1999): *Ki kicsoda 1956-ban Szegeden és Csongrád Megyében.* Szeged.
- Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző szerk. (1995): *Magyarok kisebbségben és szórányban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944.* TLA, Bp.
- Bárdosy Magdolna – P. Zsolnay Éva szerk. (2000): *A Szent Margit Tanítónőképző és a Gyakorlóiskola története.* Budai Margitosok Baráti Köre, Bp.
- Báthory Zoltán (2001): *Maratoni reform. A magyar közoktatás reformjának története, 1972–2000.* ÖNKONET, Bp.

- Báthory Zoltán (2006): *A hozzáadott remény*. Aula, Bp.
- Báthory Zoltán – Falus Iván szerk. (1997): *Pedagógiai Lexikon I–III*. Keraban Könyvkiadó, Bp.
- Becker Vendel (1932): *A tanítóképzés reformja. Tanítóképzés és papnevelés*. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat Rt. Nyomdája, é. n.
- Becker Vendel (1935): *A főiskolai tanítóképzés problémája. Tanítóképzés és papnevelés*. Burkus Nyomda, Szeged, é. n.
- Becker Vendel (1936/II): *Az alsófokú gazdasági szakoktatás problémája és a Szegeden felállítandó Gazdasági Szaktanítóképző Főiskola*. Szegedi Új Nemzedék, Szeged.
- Becker Vendel (1940/I): *A tanítóképzői tanárképzés és a tanítóképző-akadémia*. Különlenyomat a Szegedi Kir. Kat. Líceum és Tanítóképző-Intézet 1939–40. évi értesítőjéből. Szeged.
- Becker Vendel (1940/II): *A magyar néptanítók fizetésrendezése az Országos Iskolaalap megszervezésével. A katolikus tanítók áthelyezésének kérdése*. Szeged.
- Becker Vendel (1941): *Gondolatok a katolikus iskolai főhatóság szervezetéről és feladatairól. Az I. osztály 1941. november 7-i ülésén székfoglaló értekezés gyanánt felolvasta*. Különlenyomat a Szent István Akadémia Értesítőjének 1941. évi XXVI. kötetéből. Stephaneum Nyomda, Bp. 1942.
- Becker Vendel (1942): *A keresztény nemzeti népiskolák jövő alakulása. Előadta a Szent István Akadémia I. osztályának 1942. októberi ülésén*. Stephaneum Nyomda, Bp. 1943.
- Becker Vendel (1947/1): *A katolikus iskolai ügy a demokratikus Magyarországon*. Szt. Gellért Nyomda, Szeged.
- Becker Vendel (1947/2): *A mezőgazdasági szakoktatás országos megszervezése. Demokratikus szellemű nevelőkészítés és papképzés a Nevelőkészítő-főiskolán. Kertmagyarország megvalósítása*. Szeged.
- Beke Margit szerk. (1992): *A Magyar Katolikus Püspöki Tanácsok története és jegyzőkönyvei 1919–1941 között. I–II. k. München – Budapest*.
- Beke Margit szerk. (1996): *A Magyar Katolikus Püspöki Tanácsok története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Köln – Budapest.
- Békés Csaba (1996): *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmányok és válogatott dokumentumok*. 1956-os Intézet, Bp.
- Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos szerk. (2000): *Munkások Magyarországon, 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Bp.
- A Belügyminisztérium (1953–56/ 1. 2. 3.) Kollégiumának ülései 1953–1956*. (Összeáll., szerk.: Kajári Erzsébet – Gyarmati György – S. Varga Katalin.) 1. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések. 2. Az 1954. július 13. és az 1955. december 9. közötti ülések. 3. Az 1956. január 18. és az 1959. október 15. közötti ülések. Történeti Hivatal, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp. 2001., 2005., 2006.
- Benczik Vilmos (2006): *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Trezor, Bp.
- Béki Ernő – Kiss Árpád – Takács István (1946): *Társadalmi nevelésünk kérdései. (Szabad beszélgetések)*. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Bp.
- Benda István – Orosz László szerk. (1990): *A beregszászi magyar gimnázium története, 1864–1989*. Magyarországi kutató Intézet, Bp.
- Benda Kálmán szerk. (1983): *Magyarország történeti kronológiája. III. k. 1848–1944*. Akadémiai, Bp.
- Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31): *Magyar tanítók évkönyve, 1930–31*. Dante, Bp.
- Bene Lajos szerk. (1936–37. 1938–39): *Magyar tanítók évkönyve, 1936–37., 1938–39*. Dante, Bp.
- Bene Lajos szerk. (1941): *Magyar Tanítók Lexikona*. Második kiadás. A szerkesztő kiadása, Bp.
- Benkóczy Emil (1928): *Pyrker első magyar tanítóképzője az egri érseki r. k. tanítóképző centenáriuma. Adatok a magyar tanítóképzés történetéhez*. Az Egri Érseki Líceumi Könyvnyomda nyomása, Eger.
- Benkő Péter (1996): *A magyar népi mozgalom almanachja, 1932–1962*. Dák, Bp.
- Benkő István (1938): *A predesztináció világszemlélete*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nyomása, Bp.
- Beránné Nemes Éva – Kajári Erzsébet szerk. (1989): *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai, 9. k. Útkeresés, 1953–1958*. Népszava, Bp.
- Bereczky Albert (1945): *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Református Traktátus Vállalat kiadása, Bp.
- Bereczky Albert (1948) püspöki székfoglaló beszéde. Elmondott a Dunamelléki Egyházkerület Közgyűlésén 1948. szeptember 28-án*. Kiadja a Dunamelléki Református Egyházkerület.
- Bereczky Albert (1948/1) I. püspöki jelentése. Előterjesztette 1948. november 25-én*. Sylvester Rt., Bp.
- Bereczky Albert (1949) II. püspöki jelentése. Előterjesztette 1949. november 24-én*. Független Nyomda, Bp.
- Bereczky Albert (1953): *A keskeny út. Igéhirdek, előadások, cikkek*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Bp.
- Bereczky Albert (1961): *Hűben való engedelmesség*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Bp.

- Bereczky Albert (1980): *Hálaadás. Igehirdetések, előadások, cikkek, tanulmányok*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.
- Berend T. Iván (1979): *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1975*. Kossuth, Bp.
- Berend T. Iván (1997): *A történelem, ahogyan megéltém*. Kulturtrade, Bp.
- Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990*. Vince, Bp.
- Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, Bp.
- Beresztóczy Miklós (1946): *Egyházunk és iskolánk*. II. kiadás. Új Ember Kiskönyvtára, Bp.
- Beresztóczy Miklós (1947): *VKM I. A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Katolikus I. Ügyosztályának története, 1867–1947*. Bp.
- Berger P. L. – Luckmann T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Jószyveg Műhely, Bp.
- Bertényi Iván szerk. (1998): *A történelem segédanyagjai*. Pannonica – Osiris, Bp.
- Beszámoló (1947) művelődéspolitikánk mai helyzetéről. Az Országos Köznevelési Tanács teljes ülése, 1947. február 11.* A Köznevelés Könyvtára. (Szerk.: Kiss Árpád.) MVKM, Bp.
- Beszámoló (1948) művelődéspolitikánk mai helyzetéről. Az Országos Köznevelési Tanács teljes ülése, 1948. február 5.* A Köznevelés Könyvtára. (Szerk.: Kiss Árpád.) MVKM, Bp.
- Bethlen István emlékirata 1944-ből.* (Szerk. bev.: Romsics Ignác – Bolza Ilona.) Zrínyi, Bp. 1988.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok. I. 1935–1944., II. 1945–1949.* (Vál., szerk.: Huszár Tibor, Vida István és Nagy Endre.) Magvető, Bp.
- Bihari János – Hegedüs Ferencné (1965): *Az anyanyelvi tárgyak tanításának módszertana*. Bp.
- Bihari Mihály (1996): *Magyar politika, 1945–1995. (A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után.)* Korona, Bp.
- Bihari Mihály (2005): *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, Bp.
- Bihari Mór (1973): *A tanító. Czabán Samu élete*. Kossuth, Bp.
- Bíró Judit (1990): *Magántanárok a pesti tudományegyetemen, 1848–1952.* Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 12. (Szerkeszti: Szógi László.) Bp.
- Bíró Sándor (2002): *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok, 1967–1940.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Bloch, M. (1996): *A történész mestersége. Történeti írások*. Osiris, Bp.
- Bodnár Gábor (1989): *A magyarországi cserkészlet története*. Püski, Bp.
- Bodnár László (1947): *Az evangéliumi társadalom a jövő világtársadalmá.* Szülők és népmvelők könyvtára 6. Bp.
- Bodnárné Tasi Mária (1992) et al.: *Oktatás, művelődés, 1950–1990*. KSH, Bp.
- Bodonyi Edit (1999): *Nemzetiségi oktatásügy Magyarországon 1945-től napjainkig*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Bp.
- Bodor Antal szerk. (1935): *Honismeret könyve*. Kiadja a Magyar Társaság Falukutató Intézete, Bp.
- Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Bp.
- Bódy Zsombor – Ó. Kovács József szerk. (2003): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp.
- Bogár László (2003): *Magyarország és a globalizáció*. Osiris, Bp.
- Bogárdi Szabó István (1995): *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között. Teológiai doktori értekezés*. Debrecen.
- Bojtor István (1996): *Misszió a Tiszán innen. A Tiszáninnen Református Egyházkerület missziótörténete 1950 és 1956 között*. Miskolc.
- Bollókné Panyik Ilona (1982): *Az állami tanítóképzés 1868 és 1945 között*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK.
- Bollókné Panyik Ilona szerk. (2007): *Gyermek — nevelés — pedagógusképzés, 2007*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXX. Trezor, Bp.
- Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, Bp.
- Borbándi Gyula (1997): *Magyar politikai pályaképek, 1938–1948*. Európa, Bp.
- Borhi László (1994): *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945–1990*. Kronológia. MTA TTI, Bp.
- Borhi László (1997): *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949*. Kossuth Egyetemi Kiadó – MTA TTI, Debrecen.
- Borhi László (2000): *A vasfüggöny mögött. Magyarország a nagyhatalmi erőterben, 1945–1968*. Ister

- Boros László (1993): *Politikai szocializáció és társadalmi változás. A szociológiai háttér elemzése az elmúlt negyedik század Magyarországon*. ELTE JTI, Bp.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel (1999): *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Korona, Bp.
- Borsányi György (1988): *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918*. Kossuth, Bp.
- Bosnyák István (1997): *Pörök, táborok, emberek. II. Kor- és körtörténeti variációk az ezredvégről*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság.
- Borsody István szerk. (1938): *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938*. Az ország útja, Bp.
- Botlik József (1997): *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig, 1646–1997*. Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, Bp.
- Bottlikné Káráz Aranka (1998): *Szürke nénék intézete. Az óbudai Szentlélek téri nevelő- és tanintézet története*. Bp.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- Bourdieu, P. (1994): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Bp. 2002.
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Századvég, Bp.
- Bölgöny József (1992): *Magyarország kormányai, 1848–1992*. 4., bővített és javított kiadás. Az 1987–1992 közötti időszakot feldolgozta és a kötetet sajtó alá rendezte Hubai László. Akadémiai, Bp.
- Braham, R. L. (1988): *Magyar holocaust. I–II*. Gondolat, Bp. 1988.
- Braham, R. L. szerk. (2001. 2002): *Tanulmányok a holokausztról. I., II*. Balassi, Bp.
- Breisach, E. (2004): *Historiográfia*. Osiris, Bp.
- Breznay Imre (1903): *Népoktatásunk és az egységes magyar nemzeti állam*. Az Érseki Lyceum Könyvnyomdája, Eger.
- Bucsay Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*. Gondolat, Bp.
- Buda András – Kiss Endre szerk. (2006): *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása. A IV. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai*. Kiss Árpád Archivum Könyvtár IV. DE Neveléstudományi Tanszék, Debrecen.
- Budapest (1957) statisztikai évkönyve*. KSH Fővárosi Igazgatósága, Bp.
- A Budapesti (1918–23) VIII. kerületi, s a tanítóképző-intézeti tanárjelöltek didaktika kiképzésével megbízott M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítónőképző Intézet értesítője az 1918/19., 1919/20., 1921/22. és 1922/23. iskolai évről*. (Kiadja az igazgatóság.) Mars Grafikus Műintézet, Szeged, 1923.
- A Budapesti (1924/25) Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az 1924/25. tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai és az 1919/1920–1923/24. tanévekben elfogadott doktori értekezések jegyzéke*. (Összeáll.: a dékán.) A Kar kiadása, Bp. 1925.
- A Budapesti Tanítóképző (1969) Intézet száz éve, 1869–1969*. Bp. (Szerk.: Bihari János – Nábrádi István – Szőnyi Tibor – Vágó Elemér.) Bp.
- Budaváry László (1941): *Zöld bolsevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe*. Nemzeti Élet Kiadása, Bp.
- Buzás László (1966): *A csoportmunka időszzerű kérdései*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Buzás László (1967): *Az „Új Iskola” pedagógiája*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Carr, E. H. (1993): *Mi a történelem?* Osiris, Bp.
- Claparède, E. (1974): *A funkcionális nevelés*. (Ford.: Süpek Ottó.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Collingwood, R. G. (1987): *A történelem eszméje*. Gondolat, Bp.
- Corpus Juris Hungarici (CJH). Magyar Törvénytár. Millenniumi Kiadás*, Franklin Társulat, Bp.
- Csató Éva szerk. (1998): *Mi a nemzet? Tanulmányok*. Magyar Tudomány Füzetek 1. Akadémiai, Bp.
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit szerk. (1999): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963*. Osiris, Bp.
- Cseh Sándor szerk. (1996): *Tanító- és óvóképző főiskolák az új ezredév küszöbén*. Óvó- és Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, XXVII. Debrecen.
- Csepeli György (1997): *Szociálpszichológia*. Osiris, Bp.
- Csepeli György (2001): *A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Osiris, Bp.
- Csepeli György – Örkény Antal (1989): *Az alkony. (A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája a '80-as évek végén)*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp.
- Csete Gyula – Csikai Pál – Danszky Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982): *Szemelvények a Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet életéből*. Nagykőrös.
- Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza – Palasik Mária szerk. (1998): *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt széttűzésára, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. 1956-os Intézet, Bp.

- Csillik László – Gácsér József szerk. (1994): *A Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet Emlékkönyve, 1844–1994*. Szeged.
- Csillik László szerk. (2000): *Az Újszegedi Tanítóképző Intézet Emlékkönyve, 1923–1958*. Gyula.
- Csizmadia Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai, Bp.
- Csoma Gyula (2000): *Közoktatás és nemzet. Új Mandátum*, Bp.
- Csomor Erzsébet (2001): *1956 Zalaegerszegen*. Zalaegerszeg.
- Csonka Emil (1981): *A forradalom oknyomozó története, 1945–1956*. Veritas, München.
- Csorba Csaba szerk. (1989): *Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai a kezdetektől 1950-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 29*. Miskolc.
- Csorba László (1999): *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp.
- Csorda Róza Romána szerk. (1939/40): *Depaul Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, líceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdédóvjának évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Bp. 1940.
- Csorda Róza Romána szerk. (1943/44): *Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, líceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdédóvjának évkönyve az 1943–44. iskolai évről*. Bp. 1944.
- Csorda Róza Romána – Szlávik Margit Donatilla szerk. (1940/41., 1941/42., 1942/43.): *Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, líceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdédóvjának évkönyve az 1940–41. (1941–42., 1942–43.) iskolai évről*. Bp. 1941., 1942., 1943.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk.: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, é. n.
- Dancs Istvánné szerk. (1979): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948. Források a magyar népi demokrácia történetéhez, III*. Kossuth, Bp.
- Dániel Márton (1889): *Jelentés a tanítóképzésről az Országgyűlés Közoktatási Bizottsága számára*. [Bp.] 1889. január 19.
- Darvas József (1970): *Elindult szeptemberben*. Szépirodalmi, Bp.
- Deák Gábor (2000): *A magyar gyermektanulmányi mozgalom története. I. FPI – MPT – OPKM*, Bp.
- Demeter Endre (2004): *Emlékezés Osztyájfőnökömre*. (Kézirat.) 1–5.
- Demokrácia* (1945). A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása. Bp.
- Demokrácia és köznevelés* (1945). OKT, Bp.
- Dessewffy Tibor (1999): *Iskola a hegyoldalban*. Új Mandátum, Bp.
- Dewey, John (1976): *A nevelés jellege és folyamata*. (Ford.: Molnár Magda.) Tankönyviadó, Bp.
- Dezséry László (1948): *Nyílt levél az Evangélikus Egyház ügyében*. A szerző kiadása, Bp.
- Dezső Lipót szerk. (1936): *Népiskolai rendeletek gyűjteménye. A tanító teendői iskolájának igazgatásában*. A Dunántúli Népművelő Kiadóhivatala, Szombathely.
- Diószegi István szerk. (1989): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. ELTE, Bp.
- Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága*. APC – Stúdió, Gyula.
- Donáth Péter (1990): *Elmélet és gyakorlat. A „baloldaliság” korai történetéhez: Gorkij — Lunacsarszkij — Bogdanov, 1907–1910*. BTF, Bp.
- Donáth Péter (1997., 1998): *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés Magyarországi történetéhez, 1919–1944*. Trezor, Bp.
- Donáth Péter (2000): *Ajánló bibliográfia Magyarország 20. századi társadalom-, művelődés- és politikatörténetének tanulmányozásához*. Új Mandátum – ELTE TÓFK, Bp.
- Donáth Péter (2007): *Adalékok Nagy László pályájához. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–1922-ből*. Trezor, Bp.
- Donáth Péter (2008): *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958*. Trezor, Bp.
- Donáth Péter szerk. (1990): *A Budapesti Tanítóképző Főiskolai Tudományos Közleményei VII*. Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997): *Filozófia — művelődés — történet*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. XV. BTF, Bp.

- Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. (1999): *Filozófia — művelődés — történet 1999*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. XVIII. Trezor, Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001): *Filozófia — művelődés — történet 2001*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XIX. Trezor, Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004): *Filozófia — művelődés — történet 2004*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXVI. Trezor, Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007): *Filozófia — művelődés — történet 2007*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXIX. Trezor, Bp.
- Dósa Rudolfné (1972): *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944*. Akadémiai, Bp.
- Drávczki Sándor (2000): *Tanítóképzés Északkelet-Magyarországon, 1914–1959 között*. Nyíregyháza.
- Droppáné Debreczeni Éva (2003): *Gyertyánffy István, 1834–1930. Tudós tanárok — tanár tudósok*. OPKM, Bp.
- Duby, G. – Lardreau, G. (1993): *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai, Bp.
- Duby, G. (1993): *A történelem írása*. Collegium Budapest.
- Dunamelléki (1939/40., 1941/42., 1942/43): *A Református Egyházkerület Közgyűlése elé terjesztett tanügyi jelentések az 1939–40., 1941–42., 1942–43. iskolai évről. C. Tanítóképző-intézetek és líceumok*. H. n., é. n.
- Durandin, C. (1998): *A román nép története*. Maecenas Könyvek, Bp.
- Durkheim, E. (1980): *Nevelés és szociológia*. (Ford.: Farkas József, Kiss Árpád és Lakatos Mária.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Egry Gábor – Feitl István szerk. (2005): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Napvilág, Bp.
- Egyetemes Konvent (1920–21., 1921–1922., 1922., 1929., 1931., 1938., 1943., 1944): *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1920. május 28–29., 1921. június 7–9., 1922. évi július 4–6., 1922. szeptember 20., 1929. évi április 9–11., 1931. évi április 15–17., 1938. évi április 27–28., október 25., 1943. évi május 19–20., 1944. évi május 4. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve*. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- Éhártné Varga Zsuzsanna (1998): *A Pápai Állami Tanítóképző Intézet emlékezete, 1896–1996*. Pápa.
- Elmer István (1995): *A történelem orgonáján Isten játszik. 50 éves az Új Ember*. Új Ember, Bp.
- Ember Judit (1989): *Pócspetri*. Magyar Filmgyártó Vállalat, Bp.
- Emberi jogok (1988, 1993): *Nemzetközi okmányok gyűjteménye*. Egyesült Nemzetek, New York, Bp.
- Eörsi István (2001): *Versdokumentumok, magyarázatokkal, 1949–1956*. Palatinus, Bp.
- Eötvös József (1979) *Művei. Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, Bp.
- Erdei Ferenc (1974): *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. (Szerk.: Berend T. Iván – Szuhay Miklós.) Gondolat, Bp.
- Erdei Ferenc (1978): *Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetről, művelődésről. Összegyűjtött Művei*. (Szerk.: Erdei Sándor.) Akadémiai, Bp.
- Erdei Ferenc (1980): *A magyar társadalomról. Összegyűjtött Művei*. (Szerk.: Kulcsár Kálmán.) Akadémiai, Bp.
- Erdei Ferenc (1991): *Levezetés köz- és magánügyben, 1931–1944*. (Szerk.: H. Soós Mária, utószó: Huszár Tibor.) Magvető, Bp.
- Erdmann Gyula (1992): *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1946–1956*. Gyula.
- Erdő Péter – Schanda Balázs (1993): *Egyház és vallás a mai magyar jogban. A főbb jogszabályok szövegével, nemzetközi bibliográfiával*. Szent István Társulat, Bp.
- Érettségi (1940) vizsgálati utasítás a líceum és leánylíceum számára. *Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. január 16-án kelt 167.164/IX. üo. számú rendeletével*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Faludi Szilárd (1995): *Quint József*. Magyar Pedagógusok. OPKM, Bp.
- Falusné Szikra Katalin (1990): *A tudás leértékelődése*. KJK, Bp.
- Faragó László – Kiss Árpád (1949): *Az új nevelés kérdései*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Farkas Gábor szerk.: *Sárbogárd város története*. Sárbogárd, é. n.
- Farkas László (2002): *Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban, 1934–1949*. (Szerk.: Varga Domokos.) OPKM, Bp.
- Fazekas Csaba (1996): *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. Látószög könyvek. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, Bp.
- Fedinec Csilla (2002): *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944*. Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta – Dunaszerdahely.
- Fegyelemre nevelés iskoláinkban (1951). Szocialista Nevelés Könyvtára 28. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp.

- Fehér Erzsébet (1995): *Preceptorok és tanítók. Tanulmányok a tanítóképzés történetéből.* Eötvös József, Bp.
- Fehér Erzsébet (1997): *Tanítóképzőnk története. Sárospatak 1857–1997.* Eötvös József, Bp.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György (1991): *Diktatúra a szükségletek felett.* Cserépfalvi, Bp.
- Fehér Könyv (1947): *A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai.* Magyar Tájékoztatásügyi Minisztérium, 1947. június.
- Feitl István – Ólmosi Zoltán szerk. (1987): *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből.* Kossuth, Bp.
- Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949.* Napvilág, Bp.
- Feitl István szerk. (2003): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947.* Napvilág, Bp.
- Feitl István – Sipos András szerk. (2004): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok.* Napvilág, Bp.
- Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004): *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma.* Napvilág, Bp.
- Feitl István – Földes György szerk. (2005): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok.* Napvilág, Bp.
- Fejtő Ferenc (1990): *Budapesttől Párizsig. Emlékeim.* Magvető, Bp.
- Fejtő Ferenc (1991): *A népi demokráciák története, I–II.* Magvető – Magyar Füzetek, Bp. – Párizs.
- Fejtő Ferenc (2000): *Magyarság, zsidóság. Zeke Gyula közreműködésével.* História monográfiák 14. História – MTA TTI, Bp.
- Fekete Sándor – Finta István – Kádár Imre szerk. (1950): *A magyar protestantizmus öt éve, 1945–1950.* Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.
- Felkai Gábor szerk. (1999): *Mannheim Károly. Új Mandátum.* Bp.
- Felkai László szerk. (1959): *A dualizmus közoktatásügyének bírálata a haladó sajtóban.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Felkai László szerk. (1971): *Nevelésügyi kongresszusok Magyarországon, 1848–1948. I–II.* MPT, Bp.
- Felkai László – Zibolen Endre (1993): *A magyar nevelés története. II.* (Főszerk.: Horváth Márton.) Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Bp.
- Felkai László (1994): *Magyarország közoktatásügye a Millennium körüli években.* OPKM, Bp.
- Felkai László szerk. (1995): *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban, 1980–1990.* A tantervelmélet forrása 16. (Szerk.: Báthory Zoltán – Horánszky Nándor.) OKI, Bp.
- Felkai László (1998): *Zsidó iskolázás Magyarországon, 1780–1990.* OPKM, Bp.
- Felügyeleti (1941) *szabályzat a református népiskolák számára. Megállapította a Református Egyetemes konvent 234/1941. számú határozatával.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- A Ferencvárosi (2001) *Önkormányzat Leövey Klára Gimnáziumának évkönyve a 2000/2001-es iskolai évről.* Bp. 2001.
- Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága.* Akadémiai, Bp.
- Ferge Zsuzsa szerk. (1971): *A francia szociológia. Válogatás.* KJK, Bp.
- Ferge Zsuzsa – Háber Judit szerk. (1974): *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok.* KJK, Bp.
- Festinger, Leon (2000): *A kognitív disszonancia elmélete.* Osiris, Bp.
- Finácz Ernő (1925): *Világnézet és nevelés. Tanulmányok.* Filozófiai Könyvtár 8. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása, Bp.
- Finácz- emlékfűzet (1930). *Finácz Ernő születésének hetvenedik évfordulójára.* MPT, Bp.
- Finácz Ernő (1937): *Elméleti pedagógia.* Egyetemi előadásai kézírataiból sajtó alá rendezték tanítványai: Nagy J. Béla – Prohászka Lajos. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Finácz Ernő (2000). *Tudós tanárok — tanár tudósok.* (Sorozatszerk.: Jáki László.) OPKM, Bp.
- Finácz Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc szerk. (1934): *Magyar Pedagógiai Lexikon.* Révai Irodalmi Intézet, Bp.
- Fodor Gábor (1988): *„A múltat véggépp eltörölni?” Adalékok egy eltékoztolt politikai nyilvánosság történetéhez.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Fogarasi Béla (1919): *Kommunista politika — kommunista kultúra. Előadásai a tanítók előadóképző tanfolyamán.* A Közoktatásügyi Népbizottság Kiadása, Bp.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula (1997): *Oroszország története.* Maecenas, Bp.
- Foucault, M. (1999): *A tudományok archeológiájáról. Válasz az Episztemológiai Kör kérdésére.* In: Sutyák Tibor szerk.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Latin Betűk, Debrecen 1999. 169–199.

- Föglein Gizella (2000): *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról, 1945–1993. Forrásközlések és tanulmányok*. Ister, Bp.
- Föglein Gizella (2006): *Emikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásunk állami szabályozása, 1945–1985. Politikátörténeti Füzetek XXII. (Sorozatszerkesztő Földes György.)* Napvilág, Bp.
- Földes Éva (1959): *A Tanácsköztársaság sportja*. Sport Lap- és Könyvkiadó, Bp.
- Földes Géza (1904): *A népiskolai közoktatás. Különlenyomat a „Nemzeti Iskola” XI. évfolyamából*. Bp.
- Földes György – Hubai László szerk. (1999): *Parlamentari választások Magyarországon, 1920–1998. 2., bővített, átdolgozott kiadás*. Napvilág, Bp.
- Földesi Margit – Rainer M. János – Balogh Sándor szerk. (1987): *A felszabadulás utáni történetünkről. I–II.* Kossuth, Bp.
- Földesi Margit (1995): *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon, visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében, 1945–1947.* IKVA, Bp.
- Földesi Margit – Szerencsés Károly szerk. (2001): *Halványkék választás, Magyarország—1947.* Kairosz, Bp.
- Fraknóy József szerk. (1941): *A Budapesti Tankerület Évkönyve az 1940–41. iskolai évre*. Bp.
- Frank Antal (1924): *Lelki megújulás. Voluntarisztikus-idealizmust hirdető pedagógia néhány alapvonala*. Békéssy Sándor kiadása, Bp.
- Frank Antal – Drozdly Gyula szerk. (1929): *Hogyan tanítsunk a népiskolában? Pedagógiai előadások és mintatanítások. A Budapesti I. kerületi Állami Tanítóképző Intézetben a tanítói szemináriumok előadói részére tartott tanfolyam előadásai és mintatanításai*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Frank Antal szerk. (1933/34): *A Budapesti Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet Értesítője*. Bp. 1934.
- Frank Tibbor szerk. (2002): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934–1941.* Corvina, Bp.
- Fromm, E. (2002): *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág, Bp.
- Füle Sándor szerk. (1955/1): *A pedagógiai oktatás módszertanának néhány kérdése. A PTI által 1955. május 27–28-án rendezett pedagógiai ankét vitaindító előadása és a hozzászólások jegyzőkönyvi kivonata*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 14. sz. Kézirat.
- Füle Sándor szerk. (1955): *A PTI által 1955. május 28-án rendezett pedagógiai ankét Tanítóképzői Albizottságának vitája. Jegyzőkönyvi kivonat*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 9. sz. Kézirat.
- Füle Sándor szerk. (1956): *A tanítóképzés újjászervezésének kérdései Magyarországon, 1904–1956*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 22. sz. Kézirat.
- Füle Sándor szerk. (1956): *Az elemi iskolai tanítók oktatása és képzése. Az UNESCO Neveléstudományi Intézete által 1954. január 4–9-én Hamburgban rendezett értekezlet anyaga*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 24. sz. Kézirat.
- Füle Sándor (2007): *Opponensi vélemény Molnár Béla „A középfokú tanítóképzés története 1945-től a felsőfokúvá válásig” c. doktori értekezéséről*. Kézirat, ELTE PPK, Bp.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter (1998): *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula, Bp.
- Fürj Zoltán (1996): *Egyház és iskola. Református iskolák a Tiszántúlon 1944–45 fordulóján*. Debrecen.
- Fürj Zoltán szerk. (1997): *Válogatás a Magyarországi Református Egyház művelődéspolitikai dokumentumaiból*. KFRTF, Debrecen.
- Gábris József szerk. (1979): *Tanulmányok. 12. Esztergomi Tanítóképző Főiskola*.
- Gábris József (1988): *Mozaikok az esztergomi nevelőképzés történetéből*. Esztergomi Tanítóképző Főiskola kiskönyvtár, 9.
- Gábris József (1986/1): *Emlékek és tanulságok. Az esztergomi népi kollégium története*. Esztergomi Tanítóképző Főiskola kiskönyvtár, 7.
- Gábris József (1996): *Az esztergomi nevelőképzés krónikája. I. Az Esztergomi Tanító- és Óvónőképző Öregdiákjainak Egyesülete, Esztergom*
- Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János szerk. (1993): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Századvég – 56-os Intézet, Bp.
- Galantai Fekete Béla (1927): *Nagykörös*. Magyar városok monográfiája. Bp.
- Galantai József (1989): *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása, 1919–1920*. Maecenas, Bp.
- Garai József (1947): *A filantrópista nevelésszociológia mai értékei. Összehasonlító tanulmány*. Sopron.
- Garai László (1993): *„...Elvegyültem és kiváltam.” Társadalomlélektani esszé az identitásról*. Twins, Bp.
- Gárdonyi Géza: *A lámpás*. Regény. Szabad Hazánkért Kiskönyvtára, 22. Honvéd Kiadó Intézet, é. n.
- Gáspár László – Kelemen Elemér (1998): *Neveléstörténet problémátörténeti alapon*. OKKER, Bp.

- Gati, Ch. (1990): *Magyarország a Kreml árnyékában*. Századvég, Bp.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág, Bp.
- Géczi János (2005): *Pedagógiai tudásátadás*. Iskolakultúra-könyvek 26. Pécs
- Géczi János (2006): *Az iskola kultúrája: nevelés és tudomány*. Iskolakultúra-könyvek 31. Pécs
- Geertz, C. (1994): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. (Szerk.: Niedermüller Péter.) Századvég Kiadó, Bp.
- Gelei József (1942): *A nemzetevelés alapja*. Szentgercei Jakab Jenő kiadása, Kolozsvár.
- Geöcze Sarolta (1921): *Közgazdaságtan és társadalomtan tanító-, tanítónő- és tanárképző intézetek számára*. Szent István Társulat Kiadása, Bp.
- Gerében Ágnes (2001): *Egyház az ateista államban, 1917–1925. Új dokumentumok az orosz ortodoxia és a bolsevizmus viszonyáról*. PolgART, Bp.
- Gerencsér Miklós (1993): *Vörös Könyv, 1919*. Antológia, Lakitelek.
- Gergely Ferenc (1972): *A leveletintézmény története*. Bp.
- Gergely Ferenc – Kiss György (1976): *Horthy leventéi*. Kossuth, Bp.
- Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Göncöl, Bp.
- Gergely Ferenc (1994): *„Prepa” voltam Félélyházán, 1948–1951. Emlékezés a tanítóképzőre*. Kézirat, Bp.
- Gergely Ferenc szerk. (1997): *A Gyermekbarát Mozgalom története és válogatott dokumentumai, 1917–1997*. Magyarországi Gyermekbarátok Országos Mozgalma, Bp.
- Gergely Jenő (1977): *A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950*. Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő (1985): *A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971*. Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő szerk. (1990): *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Dokumentumok*. Vigília, Bp.
- Gergely Jenő (1997): *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*. ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp.
- Gergely Jenő (1999): *Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz*. Elektra Kiadóház, Bp.
- Gergely Jenő (2001): *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince, Bp.
- Gergely Jenő (2004): *Főpapok, főpástorok, főabbik. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből*. Pannonica Kiadó.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc szerk. (1991): *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc (1997): *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Korona, Bp.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos (2000): *A huszadik század története*. Pannonica, Bp.
- Gergely Jenő – Pritz Pál (1998): *A trianoni Magyarország, 1918–1945*. Vince, Bp.
- Gergely Jenő szerk. (2001): *A Mindszenty-per*. Híres politikai perek. (Sorozatszerk.: Stemler Gyula.) Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (2001): *A magyar államiság ezer éve*. ELTE – Eötvös Kiadó, Bp.
- Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004): *Autonómiák Magyarországon, 1848–1998*. *Tanulmányok*. ELTE Történelemtudományok Doktori iskola Új- és Jelenkori Történeti program. Bp.
- Gerő András szerk. (1989): *Sorsdöntések*. Bp.
- Gerő András (1996): *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Bp.
- Gerő András szerk. (1998): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Új Mandátum, Bp.
- Giddens, A. (1995): *Szociológia*. Osiris, Bp.
- Giesswein Sándor (1907): *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*. Szent István Társulat Kiadása, Bp.
- Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- Glatz Ferenc (1980): *Történetíró és politika. Székfü, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Akadémiai, Bp.
- Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet, 1867–1987*. Kossuth, Bp.
- Glatz Ferenc (1990): *Történetírás korszakkváltásban*. Gondolat, Bp.
- Glatz Ferenc szerk. (1993): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. Születésnapjára*. MTA TTI, Bp.
- Glatz Ferenc szerk. (1995): *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Bp.
- Glatz Ferenc (1996–1997): *Tudománypolitikai reformról, Akadémiáról. Beszédek, cikkek, jegyzetek, 1996–1997*. Pannonica, Bp.
- Glatz Ferenc szerk. (1997): *Globalizáció és nemzeti érdek*. MTA, Bp.

- Glatz Ferenc (2000–2002): *Magyar millennium Európában. Beszédek, cikkek, jegyzetek, 2000–2002*. Pannonica, Bp.
- Glatz Ferenc et al. szerk. (2003): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002*. I–III. MTA Társadalomkutató Központ, Bp.
- Golnhofer Erzsébet (2004): *Hazai pedagógiai nézetek Magyarországon, 1945–1949*. Iskolakultúra-könyvek 23. (Sorozatszerk.: Géczy János, szerk.: Horváth József.) Iskolakultúra, Pécs.
- Gombos Gyula (1992): *A történelem balján. II. Szűk esztendő. Húsz év után. Huszonegy év után. Igazmondók*. Püski, Bp.
- Gombos Norbert (2006): *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon — a korabeli központi tantervek tükrében*. Bölcsészdoktori disszertáció első, ill. végleges változata. ELTE PPK, Bp.
- Gonda László (1992): *A zsidóság Magyarországon, 1525–1945*. Századvég, Bp.
- Gömbös Gyula (1920): *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló megjegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Bp.
- Gömbös Gyula (1932): *A nemzet öncélúságáért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde*. Stádium Sajtóvállalat, Bp.
- Gömbös Gyula (2004): *Válogatott politikai beszédek és írások*. (Szerk.: Vonyó József.) Osiris, Bp.
- Gratz Gusztáv szerk. (1921): *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin Társulat, Bp.
- Gratz Gusztáv (1934): *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Magyar Szemle Társaság, Bp.
- Gratz Gusztáv (1935): *A forradalmak kora, 1918–1920*. Magyar Szemle Társaság, Bp.
- Gratz Gusztáv (2001): *Magyarország a két világháború között*. Osiris, Bp.
- Gröss József kalocsai érsek naplója, 1944–1946. Szent István Társulat, Bp.
- Grynaeus Ida szerk. (1940/41., 1941/42. 1943/44): *A Budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Leánylíceum és Tanítónőképző Intézet évkönyve(i) az 1940–41., 1941–42., 1943–44. iskolai évről*. Bp. 1941., 1942., 1944.
- Gulyás Antal (1997): *A tanítóképzés története Székesfehérváron. Fejér Megyei Levéltár Közleményei, 21*. Székesfehérvár.
- Gulyás Antal (1999): *Fejér Megye népoktatásának története, 1944–1948. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 27*. Székesfehérvár.
- Gulyás Gyula szerk. (1997): *Közszolgálat és etika*. Helikon, Bp.
- Gyáni Gábor szerk. (1995): *Magyarország társadalomtörténete. II. 1920–1944. Szöveggyűjtemény*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Gyáni Gábor – Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a második világháborúig*. Osiris, Bp.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp.
- Gyarmati György (1995): *A párturalom intézményesítése. A magyar közigazgatás metamorfózisa, 1945–1950*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.
- Gyarmati György (1998): *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Paginarum, Bp.
- Gyarmati György szerk. (2000): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség II. világháború utáni tevékenységéről*. Történeti Hivatal, Bp.
- Gyarmati György (2002): *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Habilitációs Füzetek, 1. PTE, Pécs.
- Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály szerk. (1988): *Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956*. Minerva, Bp.
- Gyekiczky Tamás (1989): *„A szó veszélyes fegyver.” Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Bp.
- Gyertyánffy István (1882): *A budapesti állami és polgári iskolai tanítóképzés múltja és jelene, 1873/74–1880/81. Adalékok az elemi és polgári iskolai tanítók képzésének történetéhez Magyarországon*. Bp.
- Gyertyánffy István (1892): *Tájékoztató adatok a budapesti állami Pedagógiumról és felsőbb tanítónőképzőről. A tisztviselők fizetésének rendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmából*. Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Bp.
- Gyertyánffy István (1898): *A tanítóképző-intézeti tanárok képzésének és képesítésének kérdéséről*. Emlékirat. Hungária Könyvnyomda, Bp.
- Gyertyánffy István (1913): *A Paedagogium*. Bp.
- Gyivicsán Anna (1993): *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Bp.
- Gyóni Lajosné (1986): *Néhány szocialista ország tanítóképzésének összehasonlító vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. Bp.

- György Péter (1997): *Az Ó-Új Világ*. Lassuló idő, Magvető, Bp.
- György Péter (2000): *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés: 1956 1989-ben. (A régmúltól az örökségig.)* Magvető, Bp.
- Györkei Jenő – Horváth Miklós szerk. (1996): *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Argumentum, Bp.
- Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk. (2006): *Történelemleírás. I–II*. Osiris, Bp.
- Habermas, J. (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Gondolat, Bp.
- Habermas, J. (1994): *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz, Bp.
- Habermas, J. (2006): *A posztmodernizmus állapota. Politikai esszék*. L' Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Bp.
- Hadas Miklós szerk. (1994): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Bp.
- Haefler István szerk. (1940): *Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*. Bp.
- Hegyí András szerk. (1986): *Úttörőkronika (1946–1986)*. Szeged.
- Hajdu Tibor (1968): *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Kossuth, Bp.
- Hajdu Tibor (1969): *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth, Bp.
- Hajdu Tibor (1978): *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kossuth, Bp.
- Hajdu Tibor (1989): *Közép-Európa forradalma, 1917–1922*. Gondolat, Bp.
- Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2003): *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. OKI, Bp.
- Halász László (1992): *Hasonmás. Az ember kettőssége*. Scientia Humana, Bp.
- Haller József szerk. (1906/1907): *Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1906/907. iskolai év végén*. Győregyházmezeje Könyvsajtója, Győr, 1907.
- Hamar Gyula szerk. (1918/19–1926/27.): *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Elemi Népipiskolai Tanítóképző Intézetének 1918/19–1926/27. iskolai évi értesítője*. Vass Lajos Könyvnyomda, Sopron.
- Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László szerk. (1999): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Bp. – Pannonhalma.
- A Harmadik Egyetemes* (1928. 1928/II.) *Tanügyi Kongresszus Naplója I–II. k.* (Szerk.: Négyesy László – Simon Lajos – Papp Gyula.) H. n.
- Havas Gábor – Kulifay Albert (1992): *A Soli Deo Gloria Szövetség története*. Soos Géza Soli Deo Gloria Református Diák Ifjúsági Alapítvány, Bp.
- Háy Gyula (1990): *Született 1900-ban. Emlékezések*. Interart, Bp.
- Hegedűs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában*. Kossuth, Bp.
- Hegedűs András (1988): *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések*. Kossuth, Bp.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János szerk. (1990): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történelemszöveg*. Kelenföld Kiadó – ELTE, Bp.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János szerk. (1991): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. IV. Partizántalálkozó. Sajtóvita*. Műzsák – 1956-os Intézet, Bp.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János szerk. (1992): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*. Műzsák – 1956-os Intézet, Bp.
- Hegedűs B. András szerk. (1996): *1956 kézikönyve. I. Kronológia*. 1956-os Intézet, Bp.
- Hegedűs T. András – Forray R. Katalin (1989): *Az újjáépítés gyermekei — a konszolidáció gyermekei*. Magvető, Bp.
- Hegedűs Judit (2005): *Javítóintézeti neveltek Aszódon 1945–1950 között*. Önkonet, Bp.
- Hecksch Ágnes S. (1969): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Perczel László (2001/2): *Magyar filozófia a XX. században*. 2. rész. Áron, Bp.
- Heller Ágnes (1982): *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő, Bp. 2001.
- Heller Ágnes (2004): *A „zsidókérdés” megoldhatatlansága, avagy miért születtem hébernek, miért nem inkább négernek? Múlt és Jövő*, Bp.
- Heller Ágnes – Kőbányai János (1998): *Bicikliző majom*. Múlt és Jövő, Bp.
- Hermann Egyed (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. 2., javított kiadás. Auróra Könyvek, München.
- Hernádi Miklós szerk. (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Gondolat, Bp.
- Hetényi Varga Károly (1992): *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi (g. k.), eperjesi (g. k.), hajdúdorogi (g. k.) egyházmegyék üldözött papjai*. Lámpás, Abaliget.

- Hetényi Varga Károly (2002): *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. Üldözött, börtönviselt jezsuiták, kapucinusok, karmeliták, keresztény iskolatestvérek, lazaristák, marianisták, maristák, mecharisták, minoriták, piaristák szenvedéstörténete.* Lämpás, Abaliget.
- Heym, St. (1977): *Dávid király krónikája. Regény.* (Ford.: Görög Livia.) Európa, Bp.
- Hobsbawm, E. J. (1998): *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991.* Pannonica, Bp.
- Hobsbawm, E. J. (2004): *A birodalmak kora.* Pannonica, Bp.
- Hobsbawm, Eric (2006): *A történelemről, a történetírásról.* Napvilág, Bp.
- Hoffer, E. (1999): *A fanatizmus természetrajza.* (Ford.: Doubravszky Sándor.) Bagolyvár, Bp.
- Hóman Bálint szerk. (1935): *A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése.* Bp.
- Hóman Bálint (1937): *Közoktatási kérdések.* Az Országos Nemzeti Klub Kiadványai, 13. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Hóman Bálint (1938): *Művelődéspolitikai.* Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- A Honvédelmi Törvény (1942), magyarázatos kiadás. (Szerk.: Vajna Viktor et al.) Bp.
- Horánszky Nándor (1999): *Erkölcsei rend és szakmaiság a tantervekben. Tantervtörténeti tanulmányok. A tantervelmélet forrásai 22.* OKI, Bp.
- Horánszky Nándor szerk. (2001): *A tantervelmélet kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. A tantervelmélet forrásai című sorozat bevezető tanulmányai.* A tantervelmélet forrásai 23. OKI, Bp.
- Horváth Andrea szerk. (1999): *Egy mindenkiért, mindenki egyért. Emlékkönyv Andor Ilonáról.* Andor Ilona Baráti Társaság, Bp.
- Horváth József (1933): *A Nagykőrösi Református Egyház múltja és jelene.* Az Országos Református Lelkészegyesület és az Országos Református Presbiteri Szövetség 1933. augusztus 24–28-i gyűlései alkalmából kiadja a Sajtóbizottság. Nagykőrös.
- Horváth Julianna – Ripp Zoltán szerk. (1997): *Ötvenhat októbere és a hatalom.* Napvilág, Bp.
- Horváth Julianna – Szabó Éva – Zalai Katalin szerk. (2001): *A Magyar Kommunista Párt iratainak repertóriuma, 1944–1948.* Napvilág, Bp.
- Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin szerk. (2003): *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948.* Napvilág, Bp.
- Horváth Lajos (2002): *Kárpátalja képviselője a magyar országgyűlésben, 1938–1945.* Tarsoly, Bp.
- Horváth Márton (1975): *A népi demokrácia közoktatási rendszere, 1945–1948.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Horváth Márton (1978): *Közoktatás-politika és általános iskola.* Akadémiai, Bp.
- Horváth Márton (1995): *Kiss Árpád.* 2. kiadás. Magyar pedagógusok. OPKM, Bp.
- Hruscov, Nyikita (1956): *A személyi kultusz következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén 1956. február 25-én.* Kossuth, 1988.
- Hubai László (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. I–III.* Napvilág, Bp.
- Hunyady György (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban.* Akadémiai, Bp.
- Hunyady György szerk. (1998): *Történeti és politikai pszichológia.* Osiris, Bp.
- Hunyady György szerk. (2002): *Szociálpszichológia történettanároknak.* Önkonet, Bp.
- Hunyady György (2006): *A szociálpszichológia történeti olvasatai.* ELTE Eötvös, Bp.
- Huszár Tibor – Somlai Péter szerk. (1975): *A magyar értelmiség történetéhez, 1945–1948. Dokumentumok.* Szociológiai Füzetek 8. Oktatási Minisztérium, Bp.
- Huszár Tibor szerk. (1981): *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon, 1900–1945.* Kossuth, Bp.
- Huszár Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács.* Akadémiai, Bp.
- Huszár Tibor (1998): *A politikai gépezet 1951 tavaszán, Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány.* Corvina, Bp.
- Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése.* Zrínyi, Bp.
- Huszár Tibor (2001., 2003): *Kádár János politikai életrajza 1. 1912–1956., 2. 1957. november – 1989. június.* Szabad Tér – Kossuth, Bp.
- Huszár Tibor szerk. (2002): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989.* Osiris, Bp.
- Az ifjúság (1950) *erkölcsei nevelésének kérdései.* Szocialista nevelés kiskönyvtára 10. Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, Bp.
- Az ifjúvezetőképző (1942) *csapatok kiképzési füzetei. A teljes kiképzési anyaggal kapcsolatos általános utasítások. Foglalkozási anyag. 1–22. sz.* Kiadja a IX. Hadtest Levente Parancsnoksága. Eng. sz. HM 127.426/Eln. VIII. Csfh. – Kolozsvár.
- Igazgatói* (1950) *beszédvázlat az évnnyitó ünnepélyre, általános iskolák részére.* H. n., é. n.

- Az *IHNETOV munkanaplója* (1941–1943). Vitéz Bély Alajos vezérezredes hadtörténelmi levéltárban őrzött irataiból, 1941–1943. (Szerk.: Blasszauer Róbert.) PETIT REAL Könyvkiadó, Bp. 2002.
- Illés Lajosné (1975): *A szovjet pedagógia története, 1917–1972*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Illyés Gyula (1987): *Naplójegyzetek, 1946–1960*. Szépirodalmi, Bp.
- Imre Magda – Szűcs László szerk. (1986): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei, 1919*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok. A magyar minisztertanács jegyzőkönyvek, 1867–1919. XIII. Akadémiai, Bp.
- Imre Sándor (1912): *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődési politikához*. Bp.
- Imre Sándor (1920): *A magyar nevelés körvonalai. Tizenkét dolgozat*. Bp.
- Imre Sándor (1935): *A neveléstudomány magyar feladatai*. Szeged.
- Imre Sándor (1942): *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*. Studium, Bp.
- Imrédy Béla (1999) *a vádlottak padján*. (Szerk.: Sipos Péter – Sipos András.) Párhuzamos Archívum, Osiris – BFL, Bp.
- Isten embere (2002). *Túróczy Zoltán evangélikus püspök, 1893–1971. I. Életút dokumentumokban, II. k. Igehirdetések és visszaemlékezések*. (Szerk.: Cserháti Péter et al.) MEVISZ, Bp.
- Isten szava a nevelőkhez (1948). *Ravasz László, Muraközy Gyula, Farkas József előadásai a kecskeméti nevelők csendesnapjain*. Kecskeméti Református Szent Eklézsia.
- Izsák Lajos (1985): *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt, 1944–1949*. Négy évtized sorozat 5. (Szerk.: Farkas Mária.) Kossuth, Bp.
- Izsák Lajos (1998): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története, 1944–1990*. Kulturtrade, Bp.
- Izsák Lajos szerk. (1998): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*. Napvilág, Bp.
- Izsák Lajos – Kun Miklós szerk. (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*. Századvég, Bp.
- Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (1996): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Napvilág, Bp.
- Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (2006): *Krónika 1956*. Kossuth – Tekintet Alapítvány, Bp.
- Jakab Miklós szerk. (1952): *Pedagógus-továbbképzés: marxizmus-leninizmus. Az általános továbbképzésben részt vevő általános és középiskolai nevelők tananyaga*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Jakab Miklós (1979): *Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944–1948*. Kossuth, Bp.
- Jakab Sándor (1985): *A magyar szakszervezeti mozgalom, 1944–1950. Fordulópontok a szakszervezeti mozgalomban*. Négy évtized sorozat 8. (Szerk.: Farkas Mária.) Kossuth, Bp.
- Jáki László szerk. (2000): *Érettségi tételek történelemből, 1851–1949*. OPKM, Bp.
- Jancsó Elemér (1935): *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében, 1914–1934*. Nagy László Könyvtár 4. Bp.
- Janos, C. J. (2000): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon, Bp. 2003.
- Jegyzőkönyv a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1948. évi november hó 18. napján Budapesten tartott rendkívüli közgyűléséről*. Bp. 1948.
- Jegyzőkönyv a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1949. évi szeptember hó 29. napján Budapesten tartott rendes közgyűléséről*. Bp. 1948.
- Jelentés* (1928/29., 1932/33., 1933/34.) *a tanító- és tanítónő- és óvónőképző intézetek 1928–29 (1932–33., 1933–34.) iskolai évi állapotáról*. Közzétette a Tanító-, Tanítónő- és Óvónőképző Intézetek Királyi Főigazgatósága, Bp. 1930., 1934., 1935.
- Jelentések* (1927/28., 1936/37., 1937/38., 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43.) *a református tanítézetek 1927/28. (1936/37., 1937/38., 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43.) tanévi állapotáról*. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Kézirat gyanánt. Bp. 1929., 1938., 1939., 1940., 1941., 1942. 1943., 1944.
- Jeszipov, B. P. – Goncsarov, N. K. (1950): *Pedagógia*. A Szocialista Nevelés Könyvtára I. A VKM engedélyével kiadja a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp.
- Jobboldali radikalizmus* (1993) *tegnap és ma. Cikkek, előadások*. Politikatörténeti Füzetek II. (Szerk.: Földes György – Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Bp.
- Jóboru Magda (1972): *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó- és középfokú oktatás*. Kossuth – Tankönyvkiadó, Bp.
- Jost, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (Szerk.: Hunyady György.) Osiris, Bp.
- Józsa Péter (1979): *Adalékok az ideológia és a jelentés elméletéhez. Tanulmányok*. (Szerk.: Ardó Mária.) Népművelési Propaganda Iroda, Bp.

- József Farkas szerk. (1962): „Mindenképp újra készül...” Az 1918–19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény. II. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete. MTA IT, Bp.
- Juhász Gyula (1983): *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944.* Kossuth, Bp.
- Kabdebő Lóránt (1983): *A háborúnak vége lett.* Kozmosz Könyvek, Bp.
- Kahler Frigyes (1993): *Joghalál Magyarországon, 1945–1989.* Zrínyi, Bp.
- Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor (1997): *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét törtüetnek. A nagy per.* Püski – Kortárs, Bp.
- Kairov, I. A. szerk. (1952): *Pedagógia. Szocialista nevelés könyvtára 4. sz. 5., javított magyar kiadás.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Kajári Erzsébet szerk. (1996., 1997): *Rendőrségi napi jelentések. 1. 1956. október 23–december 12. 2. 1956. december 13–december 31.* Bp.
- Káli Csaba szerk. (1999): *Dokumentumok Zala megye történetéből, 1947–1956. Zalai Gyűjtemény 48.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- Kalinin, M. I. (1949): *A kommunista nevelésről.* Szikra, Bp.
- Kállai Gyula (1987): *Megkéssett börtönnapló.* Kossuth, Bp.
- Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila szerk. (1984): *A Magyar Front.* Kossuth, Bp. Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája.* Magvető, Bp.
- Kapi Béla – Ordass Lajos (1948): *Élő Kossuth. Bizonyosságok fellege. Az evangélikus egyház ünnepi nyilatkozata. Elhangzottak az evangélikus egyház centenárius ünnepségén, március 20-án.* Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem kiadása.
- Kapi Béla (2004): *Lámpás az oltár számolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról.* (Szerk.: Mirák Katalin.) Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium, Sopron.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1983): *Értékrendszereink.* Kossuth, Bp.
- Karácsony András (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába.* Osiris – Századvég, Bp.
- Karácsony Sándor (1930): *Református tanítónevelés (értekezés).* 1930.
- Karácsony Sándor (1937): *A mai magyar ifjúság lelki arca.* Bp.
- Karácsony Sándor (1945): *A magyar demokrácia. Függetlenségre (autonómiára) nevelés.* Exodus, Bp.
- Karácsony Sándor (1985): *A magyar észjárás.* (Szerk.: Lendvai L. Ferenc.) Magvető, Bp.
- Karácsony Sándor (2003): *Magyarság és nevelés. Tanulmányok.* (Szerk.: Lendvai L. Ferenc.) Áron, Bp.
- Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Bp.
- Karády Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Bp.
- Karády Viktor (2001): *Őnazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Új Mandátum, Bp.
- Karády Viktor (2002): *Túlélők és újrakezdek. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő Könyvek, Bp.
- Karády Viktor – Kozma István (2002): *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Osiris, Bp.
- Kardos József (1987): *A szentkorona-tan története, 1919–1944.* Második, változatlan kiadás. Akadémiai, Bp.
- Kardos József (2007): *Iskola a politika sodrásában, 1945–1993.* Gondolat, Bp.
- Kardos József – Kornidesz Mihály szerk. (1990): *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből. I. 1945–1953., II. 1954–1972.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Kardos József – Kelemen Elemér (1996): *1000 éves a magyar iskola. 2., bővített kiadás.* Korona, Bp.
- Kardos László szerk. (1980): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949. I–II.* Akadémiai, Bp.
- Kardos László – Tasi József – Pogány Mária (2000): „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” A NÉKOSZ utóélete. Püski, Bp.
- Kardos Sándor – Jávor István – Kovács Albert – Kenedi János – Pető Iván – Vági Gábor szerk.: „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.” Héttorony, Bp.
- Karlovitz János (2006): *A budai tanítóképző tanárai, képzőnk légköre 1956 tájkán.* Kézirat.
- Karner Károly (1931): *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Teológiai tanulmányok 14. Debrecen.
- Katona Imre (1994): *A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig.* Móra, Bp.
- Katona Lajosné Thuránszky Irén (1935): *A magyar tanítónők Mária Dorothea Egyesületének félszázados története, 1885–1935.* Kiadja a Mária Dorothea Egyesület, Bp.

- A Katolikus Tanügyi (1941–42) Főigazgatóság évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Stephaneum, Bp. 1943.
- Kávási Klára (1991): *Kuláklista.* Agóra, Bp.
- Kelemen Elemér (1970): *Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején.* Kaposvár.
- Kelemen Elemér (1982): *Néptanítók Somogyban a kiegyezés korában.* Somogyi Almanach, 34–35. Kaposvár.
- Kelemen Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában, 1868–1918.* Akadémiai, Bp.
- Kelemen Elemér (1994): *Ezeréves a magyar iskola. Lapok a nevelés történetéből.* Pedagógusok Szakszervezete Országos Irodája, Bp.
- Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon.* Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Bp.
- Kelemen Elemér (2007): *A tanító a történelem sodrában.* Iskolakultúra, Pécs.
- Kelemen Elemér – Setényi János (1994): *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés.* Bárczy István Könyvtár 1. FPI, Bp.
- Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1996): *Állam — egyház — iskola. Neveléstörténeti felolvasóújság Buda-pesten.* Neveléstörténeti Füzetek 16. OPKM, Bp.
- Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (2000): *A jezsuita tanügyi szabályzattól napjainkig. Tanulmányok. Neveléstörténeti konferenciák 1999. Neveléstörténeti füzetek 18.* OPKM, Bp.
- Kelen Jolán szerk. (1958): *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon, 1900–1920. A Tanácsköztársaság iskolapolitikája.* Kossuth, Bp.
- Kemény Gábor szerk. (1947): *Továbbképzés és demokrácia.* Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kemény Gábor (1966) válogatott pedagógiai művei.* (Szerk., a bevezető tanulmányt írta: Kőte Sándor.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kenyeres Ágnes (1967., 1969., 1981., 1994.) szerk.: *Magyar Életrajzi Lexikon I–IV.* Akadémiai, Bp.
- Kerekes Lajos – Zsigmond László szerk. (1962): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. I. A Berlin–Róma-tengely kialakulása és Ausztria annexiója, 1936–1938.* Akadémiai, Bp.
- Keresztény egyházfők (1938–39) felsőházi beszédei a zsidókérdésben, 1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidótörvény kapcsán.* Szerkesztette és kiadta: Fisch Henrik.
- Keresztury Dezső (1993): *Emlékezéseim, szülőföldeim.* Argumentum, Bp.
- Kerschensteiner, Georg (1928): *A munkaiskola fogalma.* (Ford., kísérő tanulmány: Bódi Ferenc.) Tankönyvkiadó, Bp. 1972.
- Kertész Imre (2001): *A száműzött nyelv.* 3. kiadás. Magvető, Bp.
- Kéri László szerk. (1987): *A politikai szocializáció elméleti kérdései.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp.
- Kéri László (1989): *Politikai folyamatok szocializációs metszetben.* Bp.
- Kéthly Anna (1945): *Demokratikus közoktatás.* Szocialista tudás könyvtára. Népszava kiadása.
- Kéthly Anna (1990): *Válogatott írásai és beszédei.* (Szerk.: Strassenreiter Erzsébet.) H. n.
- Key, E. (1976): *A gyermek évszázada.* (Ford.: Szilágyi Pál.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiegészítő utasítások az 1945/46. iskolai évre.* Az érvényben lévő tantervek, általános és részletes utasítások pótlására kiadja az Országos Köznevelési Tanács. Bp. 1945.
- Kisantal Tamás szerk. (2003): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái.* L'Harmattan – Atelier, Bp.
- Kis Kádi Géza – Kiss Gábor szerk. (1998): *„Csak tettem a dolgom...” Keresztury Dezső a magyar művelődés szolgálatában. Beszélgetések, riportok.* Zalaegerszeg.
- Kiss Áron – Sebestyén Stetina Ilona (1896): *A polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés.* Bp.
- Kiss Árpád (1943): *Mai magyar nevelés.* Debreceni Könyvek kiadása.
- Kiss Árpád – Kovács Máté szerk. (1944): *Magyarságtudomány és nemzetnevelés.* Debreceni Könyvek kiadása.
- Kiss Árpád (1945): *Az emberi felszabadulás útja.* Debreceni Könyvek kiadása
- Kiss Árpád szerk. (1947): *Nevelőmunka az általános iskolában.* A Köznevelés Könyvtára, 1. VKM, Bp.
- Kiss Árpád szerk. (1948): *Nevelés és neveléstudomány. Pedagógiai olvasókönyv.* Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kiss Árpád szerk. (1948/K): *A köznevelés évkönyve.* A Köznevelés Könyvtára, 5. VKM, Bp.
- Kiss Árpád (1969): *Műveltség és iskola.* Bp.
- Kiss Árpád (1982): *Közoktatás és neveléstudomány.* (Szerk.: Horváth Márton és Simon Gyula.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Árpád (1999): *Igazság költészet nélkül.* TLA, Bp.
- Kiss Endre szerk. (2001): *Interdiszciplináris pedagógia. A Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai. Debrecen, 1999. november.* Kiss Árpád Archívum könyvsorozata. I. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék.

- Kiss Tihamér László (1938): *A kátétanítás módszereinek történeti ismertetése*. Szeged.
- T. Kiss Tamás (1993): *A magyarországi kulturális minisztériumokról, 1867–1993*. Bp.
- T. Kiss Tamás (1998): *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága*. MMI – Mikszáth.
- T. Kiss Tamás (2000): *A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Új Mandátum, Bp.
- T. Kiss Tamás (2002): *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikájáról, 1867–2000*. Új Mandátum, Bp.
- Kłoczowski, J. – Müllerowa, L. – Skarbek, J. (1994): *A katolikus egyház Lengyelországban*. Ecclesia Sancta, 3. Bp.
- Knausz Imre (1994): *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*. Kandidátusi értekezés.
- Knausz Imre (1998): *Történelem és oktatás*. FPI, Bp.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor (1994): *A magyar sajtó története*. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége – a Bálint György Újságíróiskola kiadása a Magyar Könyv Alapítvány támogatásával.
- Kókay Júlia Ladisla szerk. (1938–39): *Depaul Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, liceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdudóvójának évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Bp.
- Kollega Tarsoly István szerk. (1996., 1997): *Magyarország a XX. században. I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd.
- Koltai István (1939): *A csurgói m. kir. áll. tanítóképző-intézet története*. Szeged.
- Koltai István (1941): *A német akadémiai tanítóképzés kialakulása, módja és tanulmányai*. Bp.
- Koltai István (1949): *Általános tanítási vázlatok. Szempontok az általános iskolai tanítások szabad alakításához*. Kézirat helyett, Bp.
- Koltay Gábor – Bródy Péter szerk. (1990): *El nem égetett dokumentumok. I. Szabad Tér*. Bp.
- Komáromy László (1980): *A magyar oktatás a statisztika tükrében, 1945–1980*. Tudományos-szervezési és Informatikai Intézet, Bp.
- Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Bp.
- Kónya István (1988): *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé*. Akadémiai, Bp.
- Kónya Sándor (1968): *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai, Bp.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Rt., Bp.
- Kornis Gyula (1927/I–II.): *A magyar művelődés eszményei, 1777–1848*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kornis Gyula szerk. (1927): *Magyarország közoktatásiügye a világháború óta*. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp.
- Kornis Gyula (1928): *Kultúra és politika. Tanulmányok*. Franklin Társulat, Bp.
- Kornis Gyula (1942): *Tudós fejek*. Franklin Társulat, Bp.
- Kósa László szerk. (1998): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Bp.
- Kosáry Domokos (1987): *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Bp.
- Koselleck, R. (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Műhely, Bp.
- Kotnyek István (1978): *Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig*. Zalai Gyűjtemény, 9. Zalaegerszeg.
- Kovács András szerk. (2002): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Múlt és Jövő Könyvek, Bp.
- Kovács Éva – Pöcze Gábor (1988): *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon. Viták az iskola államosításáról*. OPKM, Bp.
- Kovács Imre (1935–1947): *Tanulmányok, 1935–1947*. (Szerk.: Szabó A. Ferenc.) Magyar Napló, Bp. 2003.
- Kovács János (1913): *A polgáriskolai tanárképzés szervezete*. Stephaneum Nyomda, Bp.
- Kovács József (1978): *Tegnaptól holnapig. Egy pedagógus visszaemlékezései*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kovács Máté (1945): *A magyar köznevelési korszerű kifejlődése. Országos Köznevelési Tanács, Bp.*
- Kovács Máté (1983) *emlékkönyv*. (Szerk.: Szelle Béla.) Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Bp.
- Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997): *Barankovics István öröksége. A modern magyar kereszténydemokrácia atyja*. Barankovics István Alapítvány, Bp.
- Kovacsics József szerk. (1994): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Az 1992. szeptember 2–5. között Budapesten megrendezett Statisztikai Konferencia előadásai. Bp.
- Kováts Gyuláné (1989): *Kultúra és politika Kornis Gyula közoktatáspolitikai tevékenységében*. Győr.

- Kovátsné Németh Mária – Mastalirné Zádor Márta – Sipőcz László – Varga József szerk. (1996): *Település — iskola — társadalom. Tanulmányok Győr-Moson-Sopron megye és Burgenland iskolatörténetéből, 1777–1996*. Győr.
- Kovátsné Németh Mária szerk. (2000): *Óvó- és tanítóképzés az ezredfordulón. Az óvó- és tanítóképzés felsőfokúvá válásának 40., főiskolai szintre emelésének 25., az óvóképzés főiskolai szintre emelésének 15. évfordulójára*. Kaposvár.
- Kozma Tamás (1985): *Tudásgyár? Az iskola mint társadalmi szervezet*. KJK, Bp.
- Kozma Tamás (1994): *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kozma Tamás – Tomasz Gábor szerk. (2000): *Szociálpedagógia szövegyűjtemény*. Osiris – Educatio, Bp.
- Köbel Szilvia (2005): *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel, Bp.
- Ködöböcz József (1986/a): *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Ködöböcz József (2003). (Válogatta, a bevezető tanulmányt írta: Demjén István.) *Tudós tanárok — tanár tudósok*. OPKM, Bp.
- Ködöböcz József (2006): *Életem*. (Szerk.: Kováts Dániel.) Sárospatak.
- Ködöböcz József szerk. (1996): *Volt egyszer egy osztály. Egy tanítóképzős osztály életéből. 1951–1955*. Sárospatak.
- Ködöböcz József szerk. (2003): *Volt egyszer egy osztály. II. 1951–1955*. Sárospatak.
- Kőfalviné Ónodi Márta (2001): *A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolánőverek vezetése alatt álló kiskunfélegyházi Constantinum római katolikus Ledénynevelő Intézet története, 1908–1948*. Kiskunfélegyháza.
- Köpeczi Béla (1986): *A magyar kultúra útja, 1945–1985*. Kossuth, Bp.
- Köpeczi Bócz Edit (2004): *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai, Bp.
- Kőrösi Henrik – Szabó László szerk. (1911., 1912., 1915.): *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. I–III. Franklin Társulat, Bp.
- Köszegfalvi Ferenc – Borus Gábor szerk. (2002): *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon*. Bába Kiadó, Szeged.
- Köte Sándor (1975): *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában, 1849–1918*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Köte Sándor (1979): *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Köte Sándor (1983): *Egy úttmutató pedagógus. Nagy László élete és munkássága*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Köte Sándor (1989): *A pedagógus Kemény Gábor*. Tankönyvkiadó – Békés Megyei Tanács, Budapest – Békéscsaba.
- Köte Sándor (1997): *A hazai neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései*. OPKM, Tankönyvkiadó, Bp.
- Kövendi Dénes – Szathmáry Lajos (1947): *A szabad művelődés kézikönyve*. Bp.
- Kövér György (1998): *Losonczy Géza, 1917–1957*. 1956-os Intézet, Bp.
- Kövér György szerk. (2006): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég, Bp.
- A következő láncszem. Elméleti feladataink és a pártoktatás. Rajk László megnyitója, Révai József előadása és zárszava, Bíró Zoltán előadása és zárszava, a Magyar Dolgozók Pártja I. Országos Oktatási Értekezletén 1948. szeptember 25–26-án*. MDP KV Oktatási Osztály.
- Közi-Horváth József (1936): *Proletárok megváltása. XI. Pius pápa „Quadragesimo Anno...” kezdetű körleveléből*. Actio Catholica Országos Elnöksége, Bp.
- Közi-Horváth József (1980): *Mindszenty bíboros*. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, 2002.
- A közoktatásügy (1908) Magyarországon*. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. Hornyánszky Viktor cs. kir. udvari könyvnyomdája, Bp.
- Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet (1942)*. (Szerk.: Kósa Kálmán.) Nemzetnevelők Könyvtára. II. 4. Nemzetiszolgálat. Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Krausz Tamás – Tütő László szerk. (1988): *Válaszúton. „Létező szocializmus” — politikai átmeneti időszak? Szocializmus? Kapitalizmus? ELTE ÁJTK*, Bp.
- Krausz Tamás szerk. (1998): *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből*. Ruszisztikai könyvek III., Bp.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007): *Államszocializmus. Értelmezések — viták — tanulságok*. L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp.
- Kron, F. W. (1997): *Pedagógia*. Osiris, Bp.
- Kubinszky Lajos (1947): *A vallás- és közoktatásügyi igazgatási jog vázlata*. Egyetemi Nyomda, Bp.

- Kugler József (2000): *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 1944–1948*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- Kulcsár Kálmán (1988): *Erdei Ferenc*. Akadémiai, Bp.
- Kun Béla (1919): *A proletárdiktatúra és a tanítótság*. A Közoktatásügyi Népbizottság Kiadása, Bp.
- Kunfi Zsigmond (1908): *Népoktatásunk bűnei*. Természet és Társadalom. Népszerű Tudományos Könyvtár. Kiadja a Huszadik Század szerkesztősége, Bp.
- Lackó Miklós (1975): *Válságok — választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Gondolat, Bp.
- Ladányi Andor (1986): *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Kossuth, Bp.
- Ladányi Andor (1989): *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után*. Tankönyvkiadó – OKI, Bp.
- Ladányi Andor (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Akadémiai, Bp.
- Lajtai L. László (2007): *A történetírás mint tudomány. A történeti hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Napvilág, Bp.
- Lányi Gusztáv (2001): *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*. Jászöveg tankönyvek, Bp.
- László János (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Bp.
- László T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945*. Szent István Társulat, Bp.
- Lázár Andor (1995): *Visszaemlékezéseim*. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 7. Bp.
- Lázár György (1950): *A magyar neveléstudomány feladatai a szocialista építésben*. Szikra, Bp.
- Lázár Károly (1933): *A gyermektanulmány vázlata. Tájékoztató tanítók, nevelők, szülők s mindazok számára, kik a gyermekekkel foglalkoznak, továbbá segédkönyv a tanítójelöltek pedagógiai tanulmányaihoz*. Sárospatak.
- Lázár Károly (1943): *Köznevelésünk szervezete. A tanítói továbbképzés könyvei*. Sárospatak.
- Lendvai L. Ferenc (1986): *Protestantizmus, forradalom, magyarság. Történetfilozófiai tanulmány*. Akadémiai, Bp.
- Lendvai L. Ferenc szerk. (1987): *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok*. Kossuth, Bp.
- Lendvai L. Ferenc (1993): *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*. Akadémiai, Bp.
- Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk. (1990/1., 2.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. r. MTA Filozófiai Intézete, Bp.
- Lengyel László (2002): *A távol közelében*. (Kérdez: Hankiss Elemér.) Helikon, Bp.
- Litván György (1996): *Októberek üzenete. Válogatott történeti írások*. Osiris, Bp.
- Losonczy Géza (é. n.): *Kommunista erkölcs*. Kiadja a MDP KV Oktatási Osztály, Bp.
- Lökkös János (2000): *Trianon számokban. Az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon*. Püski, Bp.
- Lunacsarszkij, A. (1968): *Válogatott esztétikai munkák*. (Szerk.: S. Nyíró József.) Kossuth, Bp.
- Lunacsarszkij, A. (1973): *Az egységes munkaiskola alapelvei*. (Szerk.: Vág Ottó.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Lunacsarszkij, A. (1988): *Emlékképek*. (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta Donáth Péter.) Kossuth, Bp.
- Macartney, C. A. (1993): *Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941*. Bp.
- A Magyar Békekongresszus, 1950. november 4–5*. Szikra, Bp. 1950.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai* (1951). Szikra, Bp. 175–181.
- A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve, 1951. február 24–március 2*. Szikra, Bp. 1951.
- A Magyar Dolgozók Pártja III. Kongresszusának rövidített jegyzőkönyve, 1954. május 24–30*. Szikra, Bp.
- A Magyar Dolgozók Pártjának Programnyilatkozata és Szervezeti Szabályzata* (1948). Szikra, Bp.
- Magyar Katolikus Almanach*. (1984). Bp. 1984.
- Magyar Katolikus Almanach. II.* (1988). *A magyar katolikus egyház élete, 1945–1985*. Bp.
- A M. Kir. Kormány...* (1914., 1915–18., 1919–1922., 1923–25., 1927., 1928., 1929., 1930., 1939., 1940., 1941.) *évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Atheneum, Budapest, 1916., 1924., 1926., 1928. 1929., 1930., 1931., 1932., 1941., 1943.
- A Magyar Kommunista Párt a magyar tanítókért* (1947). Szikra, Bp.
- Magyar kormányprogramok. 1. 1867–2002.; 2. 1945–2002*. (Szerk.: Kiss Péter – Galambos Károly – Jónás Károly et al.) Magyar Hivatalos Közlöny Kiadó, Bp. 2004.
- A Magyar munkásosztály egységéért! A Szociáldemokrata Párt XXXVI. Kongresszusának teljes jegyzőkönyve Budapesten, 1948. március 6–7–8-án*. Világosság Rt., Bp.
- Magyar politikai* (1929) *lexikon (Magyar politikusok), 1914–1929*. Bp.

- Magyar Statisztikai Évkönyv* (1915. 1943–1946). *Új folyam. XXIII., LI., LII., LIII., LIV. 1943., 1944., 1945., 1946.* Atheneum, Bp. 1918., 1948.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv*, 8. évf. 1939.; 13. évf. 1946.; 14. évf. Bp. 1947.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv*, Bp. 1956.
- A Magyar (1913) *Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése*. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 31. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Bp.
- A Magyar (1930) *Társadalom Lexikonja*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- A Magyar Tudományos (2003) *Akadémia tagjai. I–III. k.* (Főszerk.: Glatz Ferenc.) MTA Társadalomkutató Központ, Bp.
- Magyarfalvi Lajos (1968): *Gyertyánffy István és a budai Pedagógium*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Magyarfalvi Lajos szerk. (1988): *A tartalmilag megújított, négyéves tanítóképzés. Helyzetfeltáró előtanulmányok és javaslatok*. BTF, Bp.
- Magyarország (1947) hároméves terve*. Az Országos Tervhivatal kiadása, Bp. 1947. július.
- Magyarország Közoktatásügye (1902–1912) az 1902. (és következő) év(ek)ben. Különlenyomat „A M. Kir. Kormány 1902. (és következő) évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv”-ből*. Atheneum, Bp. 1904–1914.
- Magyarország tisztviselő- és névtára, 1906–1943. XXV–L. évfolyam(ok)*. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1906–1943.
- A magyarországi (1930) ág. hitv. ev. középiskolák és leánykollégiumok tanárainak szolgálati szabályzata. A Magyarországi Ág. Evang. Egyetemes Egyház hivatalos kiadványa. Nyíregyháza.
- A Magyarországi (1942) *Evangélikus Egyház közép- és középfokú iskoláinak Rendtartása*. A MEE hivatalos kiadványa. Győr.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján, Budapesten tartott 1944–1946. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. A MEE hivatalos kiadványa. Bp. 1947.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1948. évi június hó 14. napján, Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. A MEE hivatalos kiadványa. Bp. 1948.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1949. évi április hó 7. napján, Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. A MEE hivatalos kiadványa. Bp. 1949.
- A magyarországi latin (1948) és görög szertartású egyházmegyei és szerzetes római katolikus papság és női szerzetesrendek névsora, iskolák, közjóléti és hitbuzgalmi egyesületek feltüntetésével. Bp.
- A Magyarországi Néptanítók (1904) *Hatodik Egyetemes Gyűlésének Naplója*. (Szerk.: Hajós Mihály – Szabó Bugáth László.) Bp. 1905.
- A Magyarországi Néptanítók (1896) *Ötödik Egyetemes Gyűlésének naplója. Népiskolai Szakosztály*. (Szerk.: Hajós Mihály) Bp. 1898.
- A Magyarországi Néptanítók (1923) *Nyolcadik Egyetemes Gyűlésének Naplója*. (Szerk.: Simon Lajos.) Bp.
- A Magyarországi (1918–22/j) *Református Egyház Budapest székesfővárosban az 1917. év október hava 22. napján megnyílt Országos Zsinatának jegyzőkönyve. A Magyarországi Református Egyház hivatalos kiadványa. B-F. Második – hatodik ülészakok: 1918. okt. 2–4.; 1919. okt. 2.; 1920. szept. 28–30.; 1921. szept. 27–29. és 1922. szept. 19–21.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp. 1926.
- A Magyarországi (1919–21/n) *Református Egyház Budapest székesfővárosban az 1917. év október hava 22. napján megnyílt Országos Zsinatának naplója. III–VI. 1919. okt. 2.; 1920. szept. 28–30.; 1921. szept. 27–29.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp. 1926.
- A Magyarországi Református (1948. 04. 30.) *Egyház zsinati tanácsa Budapesten, 1948. évi április hó30-án tartott ötödik ülésének jegyzőkönyve*. A Magyarországi Református Egyház 1939. március 1-jén megnyílt zsinatának irományai. 59. Bp.
- Magyarországi rendeletek tára (MRT)*. 1919., 1923., 1939., 1940., 1941., 1942., 1943., 1944.
- A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 7. k. *A munkásegységért, a demokráciáért, az államosításokért, 1945–1948*. (Szerk.: Végh Oszkár.) Népszava, 1987.
- Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész. Adattár. A–B k.* (Szerk.: Schweitzer József – Frojimovics Kinga.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1994.
- Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. (Szerk.: Vértes Róbert – Székely Gábor.) Polgár, Bp. 1997.
- Mai magyar (1946) művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények*. VKM, Bp.
- Mályusz Elemér (1994): *Népiségtörténet*. (Sajtó alá rendezte: Soós István.) Bp.
- Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikuskor a dualizmus korában*. OPKM, Bp.

- Mann Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. OPKM, Bp.
- Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné (1997): *A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története*. Bárczy István Könyvtár 3. FPI, Bp.
- Mann Miklós (2002): *Budapest oktatásiügye, 1873–2000*. ÖNKONET, Bp.
- Mann Miklós (2004): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a XX. században*. ÖNKONET, Bp.
- Mann Miklós (2005): *Magyar oktatási miniszterek, 1848–2002*. ÖNKONET, Bp.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Bp.
- Mannheim Károly (1999). (Szerk.: Felkai Gábor) *Magyar Panteon. Új Mandátum*, Bp.
- Mannheim-tanulmányok (2003). *Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. (Összeáll.: Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos.) Napvilág, Bp.
- Márai Sándor (1942): *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram, Pozsony, 1993., 2004.
- Márai Sándor (1943–1944): *Napló, 1943–1944*. Akadémiai – Helikon, Bp. 1990.
- Margitai József (1896): *Értekezések a tanügy köréből*. Fischer Fülöp Könykereskedése, Nagykanizsa.
- Margócsy István szerk. (1988): *Jöjjön el a Te országod...Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Szabad Tér, Bp.
- Márkus György (1994): *A „rendszer” után: a filozófia a tudományok korában*. Akadémiai székfoglaló, 1992. május 14. Akadémiai, Bp.
- Márkus István (1979): *Nagykőrös. Magyarország felfedezése*. Szépirodalmi, Bp.
- Márkus István (1996): *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével*. Magyarország felfedezése. Dinasztia, Bp.
- Mártonffy Károly szerk. (1937): *Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai. III. Bölcsészeti, orvosi és műszaki szakosztályok*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Medgyesi Zsófia szerk. (1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43., 1943/44.): *A Cinkotai M. Kir. Állami Tanítóképző Intézet és Leánylíceum évkönyve az 1938–39. (1939–40., 1940–41., 1941–42., 1942–43., 1943–44.) iskolai évről. Az iskola fennállásának LXVIII. (LXIX., LXX., LXXI., LXXII., LXXIII.) éve*. Cinkota, 1939., 1940., 1941., 1942., 1943., 1944.
- Méray Tibor (1989): *Nagy Imre élete és halála*. Bibliotéka, Bp.
- Mérei Gyula (1969): *A magyar októberi forradalom és a polgári pártok*. Akadémiai, Bp.
- Merton, R. K. (1968): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Bp.
- Mészáros István (1989): *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948*. Bp.
- Mészáros István (1992): *A hazai történettudomány 1948–1992 közötti Mindszenty-képe*. Esztergom.
- Mészáros István (1992/S): *Sík Sándor, a pedagógus*. OPKM, Bp.
- Mészáros István (1994): *... Kimaradt tananyag ... Diktatúra és az egyház, 1945–1956. I. Márton Áron Kiadó, Bp.*
- Mészáros István (1994/1): *Boldogasszony Éve, 1947/1948. Mindszenty bíboros evangelizációs programja*. Ecclesia, Bp.
- Mészáros István (1996): *Ateista nevelés iskoláinkban, 1950–1990. Neveléstörténeti tanulmány*. Eötvös József Kiadó, Bp.
- Mészáros István (1996/b): *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Mészáros István szerk. (1996): *Felekezeti népkolai tantervek, 1868–1948. A tantervelmélet forrásai 18. (Sorozatszerk.: Horánszky Nándor.) OKI, Bp.*
- Mészáros István (2000): *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István (2002/1): *„Devictus vincit.” Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéről*. Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István (2002/2): *Mindszenty-mozaik. Írások a bíborosról*. Ecclesia, Bp.
- Mészáros István (2002/3): *Pannonia Sacra. Mindszenty-tanulmányok*. Kairosh. Bp.
- Mészáros István (2004): *Ortutay Gyula kultuszministersége és a Magyar Katolikus Egyház*. Előadások a Szent István Társulatnál, XV. Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István (2005): *Prímások, pártok, politikusok, 1944–1945. Adalékok a magyar katolikus egyház XX. századi történetéhez*. Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996): *Győri iskolatörténeti millennium '96. Tanulmánykötet*. Győr.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2000): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Bp.

- Mezey Gyula (1991): *Tettem, amit tettem...* Szabad Tér, Bp.
- Mezey Barna szerk. (1995): *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris, Bp.
- Mezey Barna szerk. (1996): *Magyar jogtörténet*. Osiris, Bp.
- Mezősi Károly (1946): *A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet 75 éves története*. Kiskunfélegyháza.
- A Miaszonyunkról* (1995) nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek bajai iskoláiban vezetett *Krónika 1936–1948*. (Az előszót írta Kelemen Márton, a szöveget gondozta Köhegyi Mihály és Merk Zsuzsa.) Baja
- Micheller Magdolna szerk. (1990): *Fejezetek a pedagógusképzés történetéből, I. Bács-Kiskun Megye. II. Békés Megye. III. Csongrád Megye*. Szeged.
- Micheller Magdolna (1996): *Tehetség és társadalom. Fejezetek a 20. századi magyar társadalom történetéből*. Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba.
- Migray József (1910): *A szociális kérdések, az iskola és a tanítóság. A Budapesti Tanítóegyesület Elemi Iskola Körének 1910. október 6-i közgyűlésén tartott felolvasás*. Löblovitz Zsigmond Nyomdája, Bp. 1911.
- Migray József (1919): *Szocializmus és népnevelés. Az oktatásügy reformjának alapkérdései*. Táltos Könyvtár 5–7. sz. Bp.
- Mihalovics Zsigmond (1943): *Az Actio Catholica tíz éve. Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatója beszédeinek és írásainak tükrében*. (Szerk.: Nyisztor Zoltán.) Szent István Társulat, Bp.
- Mihalovics Zsigmond szerk. (1943): *A család és ifjúság a háborúban. Az 1943. június 15–17. napjain tartott országos lelképásztori konferencia anyaga*. Kiadja az Actio Catholica Országos Elnöksége, Bp.
- Mihelics Vid (1938): *Világproblémák és katolicizmus*. Dom kiadása, Bp.
- P. Miklós Tamás szerk. (2004): *A magyar gyermek- és ifjúsági szervezetek, mozgalmak történetének válogatott dokumentumai. Gyermek- és serdülőszervezetek. Gyermek- és Ifjúságszervezet-történeti Múzeum, Zánkai Gyermek- és Ifjúsági Centrum Kht., Zánka*.
- Miklóssy István (1919): *Nemzetnevelés. Szociálpedagógiai tanulmány*. Szent István Társulat, Bp.
- Mikó Imre (1944): *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből*. Az Államtudományi Intézet támogatásával, Minerva, Kolozsvár
- Mindszenty József (1945–46., 1947., 1948.): *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. I. 1945–1946., II. 1947., III. 1948.* (Szerk.: Beke Margit.) Esztergom–Budapesti Főegyházmegye – Szent Gellért Kiadó, 1993., 1994., 1997.
- Mindszenty* (1957) *Okmánytár, II. Mindszenty harca*. (Szerk.: Vecsey József.) München.
- Mindszenty József (1989): *Emlékirataim*. Szent István Társulat, Bp.
- Mindszenty-leveleskönyv* (1938–1975). *Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975*. (Összeállította: Mészáros István.) Bp. 1997.
- Molitor Gusztáv (1938): *Miért van szüksége evangélikus egyházunknak két férfi tanítóképző-akadémiára?* Miskolc.
- Mirák Katalin szerk. (1995): *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelműltről. I. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség*, Bp.
- Molnár Béla (2007): *A középfokú tanítóképzés története 1945-től a felsőfokúvá válásig*. Doktori disszertáció. ELTE PPK, Bp.
- T. Molnár Gizella: *Klebelsberg az iskolaépítő*. H. n., é. n.
- Molnár János (1987): *A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája, 1944–1948*. Kossuth, Bp.
- Molnár János (2006): *A Bajai Állami Tanítóképző Intézet története, 1900–1950*. A szerző kiadása, Baja.
- Molnár Oszkár (1913): *Bevezetés a gyermektanulmányba*. Stiff Jenő és Társa, Kolozsvár.
- Molnár Oszkár (1926): *A tanítási módszer történeti fejlődése*. Népközpont egységes vezérkönyvek 1. (Szerk.: Kőrösi Henrik – Quint József.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Molnár Oszkár (1943): *Neveléstörténelem. Segédkönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek V. osztályai számára és a továbbképzés céljaira*. Szukits kiadása, Pécs.
- Molnár Oszkár (1944–45): *Budapest élete az ostrom alatt*. Kézirat.
- Molnár Oszkár (1945): *Budapest élete az ostrom után*. Kézirat.
- Molnár Oszkár szerk. (1935/36): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet értesítője az 1935/1936. iskolai évről*. Bp. 1936.
- Molnár Oszkár szerk. (1938/1939., 1939/1940., 1940/1941., 1941/1942.): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet és Leányliceum évkönyve az 1938–39. (1939–40., 1940–41., 1941–42.) tanévről*. Bp. 1939–1942.
- Mona Ilona (1997): *Slachta Margit*. Corvinus, Bp. 1997.
- Mózessy Gergely (1997): *Egyetemi lelkészségek Magyarországon a 20. század első felében. A katolikus egyetemi lelkészségek története*. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 17. Bp.

- Mózessy Gergely szerk. (2004): *INTER ARMA 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, II. Kiadja a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár.
- Nagy Ferenc (1990/1–2): *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* 1–2. Európa – História, Bp.
- Nagy Ferenc szerk. (1997): *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig.* BETTER – MTESZ-OMIKK, Bp.
- Nagy Ferenc (2003): *5 millió magyar a Golgotán. Beszédek, írások, gondolatok.* (Szerk. és bev.: Csicsery-Rónay István.) Occidental Press, Bp.
- Nagy Ferenc szerk. (1942/1943., 1943/1944.): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Leányliceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve az 1942/43., 1943/44. tanévről.* Bp. 1943., 1944.
- Nagy Imre (1954/II.): *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1948–1954. II.* Szikra, Bp.
- Nagy Imre (1984.): *A magyar nép védelmében.* Vitairatok és beszédek, 1955–1956. Magyar Füzetek, Párizs.
- Nagy Imre vonal (1989). *Dokumentumválogatás.* (Szerk.: Dér Ferenc.) Reform, Bp.
- Nagy László (1918) *közoktatási reformterve.* (Szerk.: Vácz Miklós.) OPKM, Bp. 1982.
- Nagy László (1972) *válogatott pedagógiai művei.* (Szerk.: Nagy Sándor.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Nagy Mária (1994): *Tanári szakma és professzionalizálódás. Vázlat egy szakma politikatörténetéhez.* OKI, Bp.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása.* Educatio, Bp.
- Nagy Péter Tibor (1997): *Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitikai, 1867–1945. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből.* KJF – OKI, Székesfehérvár – Bp.
- Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Bp.
- Nagy Péter Tibor szerk. (2000): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam — egyház — iskola — társadalom a 20. században.* Új Mandátum, Bp.
- Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Bp.
- Nagy Péter Tibor (2005): *Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945. Iskolakultúra 2005/6–7. 3–229.*
- Nagy Sándor (1988): *Mába nyúló történelem: a harmincas évek pedagógiai irányai.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Nagy Sándor szerk. (1976–1979): *Pedagógiai lexikon, I–IV.* Akadémiai, Bp.
- Nagy Töhötöm (1990): *Jezsuiták és szabadkőművesek.* Universum, Szeged.
- L. Nagy Zsuzsa (1995): *Magyarország története, 1918–1945.* Debrecen.
- L. Nagy Zsuzsa (2006): *Egy politikai polgár portréja. Rassay Károly, 1886–1958.* Napvilág Kiadó, Bp.
- Nánási Miklós (1947): *A szabadművelődési ismeretek vázlata.* Bp.
- Narratívák 3. A kultúra narratívái.* (Szerk.: N. Kovács Tímea.) Kijárati Kiadó, Bp. 1999.
- Németh Alajos (1991): *Papok a rács mögött, 1948–1950. Korrajz. Sokak személyes emlényeinek naplója.* Szent István Társulat, Bp.
- Németh Alajos (1993): *Sopron könnyes-véres dátumai.* Sopron.
- Németh András (1990): *A magyar tanítóképzés története, 1775–1975.* In: Főiskolai füzetek 11. sz. Zsámbék.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlesztési és recepciósi hatások, nemzeti sajátosságok.* Gondolat, Bp.
- Németh András – Ehrenhard Skiera (1999): *Reformpedagógia és az iskola reformja.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Németh András – Pukánszky Béla (2004): *A pedagógusszerep történelmi változása.*
- Németh András – Pukánszky Béla (2004/2): *A pedagógia problémátörténete.* Gondolat, Bp.
- Németh Károly szerk. (2001): *Szent Vince Szeretet Leányai Irgalmas Nővérek Ranolder Intézete, Budapest.*
- Németh László (1986): *Művelődéspolitikai írások.* Múzsák, Bp.
- Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. III. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban.* Nagy Imre Alapítvány.
- Nemzetgyűlési almanach, 1920–1922.* (Szerk.: Vidor Gyula.) Bp. 1921.
- A népi demokrácia útja* (1946). *A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusának jegyzőkönyve.* Szikra, Bp.
- A népi mozgalom* (1997) *és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozói 50. évfordulója alkalmából.* (Szerk.: Sipos Levente – Tóth Pál Péter.) Napvilág, Bp.
- Niederhauser Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában.* História Könyvtár, Bp.
- Niederhauser Emil (2001): *Kelet-Európa története.* História – MTA TTI, Bp.
- Nietzsche, F. (1989): *A történelem hasznáról és káráról.* (Ford.: Tatár György.) Akadémiai, Bp.
- Noiriel, G. (1996): *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományválságtól napjainkig.* Napvilág, Bp. 2001.

- Nyíró András szerk. (1989): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Interart Stúdió, Bp.
- Nyulászai Imre szerk. (1939/40): A Kálvineum Nyíregyházi Református Tanítóképző Intézetének 12. értesítője és Leánylíceumának 2. évkönyve az 1939–40. iskolai évről. Nyíregyháza, 1940.
- Ólmosi Zoltán – Urbán Károly szerk. (1991): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. Lex Kft. Bp.
- Olysoi Gabányi János (1922): „Mártírjaink.” Az „őszirózsás” forradalom és a proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása. Reprint, Bp. 2000.
- Orbán Sándor (1962): *Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése, 1945–1950*. Kosuth, Bp.
- Ordass Lajos (1982., 1998): *Válogatott írások. I–II.* (Szerk.: Szépfalusi István.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Ormándi János (1992): *Keresztury Dezső kultuszminiszteri pályája, 1945–1947*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Ormos Mária (1998): *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Csokonai, Debrecen.
- Ormos Mária (2005/2): *A történelem vonatán. Európa és magyarország a 20. században*. Múlt és Jövő, Bp.
- Ormos Mária (2007): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág, Bp.
- Ormos Mária szerk. (2003): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Osiris, Bp.
- Ormos Mária – Majoros István (1998): *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris, Bp.
- Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk. (1996): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda, Bp.
- Ortutay Gyula (1947): *Művelődéspolitikánk alapelvei. A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Zene-művészeti Főiskolán 1947. május 17-én tartott előadása*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Ortutay Gyula (1949): *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Hungária Könyvkiadó, Bp.
- Ortutay Gyula (1973): *Fényes, tiszta árnyak. Tanulmányok, emlékek, vázlatok*. Szépirodalmi, Bp.
- Osváth Ferenc (1939): *A Nagykőrösi Református Tanítóképző Intézet története. Az intézet megalapításától a világháborúig (1839–1914)*. Nagykőrös.
- Oszwald József szerk. (1927/28): *A Kalocsai Római Katolikus Tanítóképző Intézet értesítője az 1927–1928. iskolai évről*. Nyomatott az Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdájában, Kalocsa, 1928.
- Ozsváth Judit (2003): *Erdélyi iskola. Antológia, repertórium*. Státus, Csíkszereda.
- Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. Statisztikai időszaki közlemények 5/1957. KSH, Bp. 1957
- Paczkowski, A. (1997): *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989*. 1956-os Intézet, Bp.
- Padányi-Frank Antal (1931): *A pedagógia válsága és a jövő útja*. A Szent István Akadémia Hittudományi-bölcseleti Osztályának felolvasásai. III. k. 2. sz. Stephaneum Nyomda, Bp. 1938.
- Padányi-Frank Antal (1939): *A nevelés módszere. Előadások, cikkek*. A szerző kiadása, Bp.
- Padányi-Frank Antal szerk. (1934/35., 1937/38.): *A Budapesti Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet Értesítője*. Bp. 1935., 1938.
- Padányi-Frank Antal szerk. (1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43., 1943/44.): *A Budapesti M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve(i)*. Bp., 1940., 1941., 1942., 1943., 1944.
- Padányi-Frank Antal szerk. (1943): *Eszményi gyakorlatiasság a tanítóképzésben. Tanítóképző tanárok könyvtára I.* Kiadja a Tanítóképző-Intézeti Tanárok Országos Egyesülete, Bp.
- Pál József (1995): *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989*. Egyházfórum.
- Palasik Mária (2000): *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág, Bp.
- Palotás Emil (2003): *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Bp.
- Panyik Ilona (1991): *A Budapesti Tanítóképző Főiskola*. Tankönyvkiadó – BTF, Bp.
- Papp László (1992): *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*. (Szerk.: Bárczay Gyula.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Parlamentari almanach (1922–1927) az 1922–1927. évi Nemzetgyűlésre. Sturm-féle országgyűlési almanach*. (Szerk.: Baján Gyula.) MTI, Bp.
- Pásztor József szerk. (1959): *Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete*. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, Bp
- Pataki Ferenc (1967): *Makarenko élete és pedagógiája*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.
- Pásztor Mihály (1985): *A fehérterror néhány jelensége. Pest megye 1919–1920*. PmL, Bp.
- Pataki Ferenc szerk. (1974): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Pataki Ferenc (1993): *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Scientia Humana, Bp.

- Pataki Ferenc (2000): *Rendszerváltók és bűnbakok. Társadalom-lélektani metszetek*. Osiris, Bp.
- Pataki Ferenc (2003): *Nevelés-ügyek. Társadalompedagógiai írások*. Aula, Bp.
- Pataki Ferenc (2005): *A NÉKOSZ-legenda*. Osiris, Bp.
- Paulsen, Friedrich (1972): *Az akarat nevelése*. (Ford.: Szilágyi Pál.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Pécsi István (1984): *Évtizedek az ifjúságért. A nevelés professzora — emberközélekből*. MPT, Bp.
- Pedagógia* (1953) a tanítóképzők III–IV. osztálya számára. II. rész. Ideiglenes tankönyv. A Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Pelle János (1995): *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Pelikán, Bp.
- Peller József (2005): *Tanítóképzőben 1948–1952*. Kézirat, Bp.
- Peregriny Elek (1874): *A budai m. k. állami tanítóképezdek négyévi történetének vázlata*. Franklin Társulat Nyomdája, Bp.
- Péter János (1952): *A magyar református egyház útja. Péter János második püspöki jelentése*. Bp.
- Péter Zoltán szerk. (1948–49): *A Debreceni Református Kollégium évkönyve az 1948–49. iskolai évről*. LXXI. (XXXV.) évfolyam. Debreceni Református Kollégium, Debrecen.
- Péterhidi József szerk. (1936): *Előadások a Magyar Tanítók Szabadegyetemén*. Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp.
- Pethő László (1991): *A tanítók és a társadalom*. Educatio, Bp.
- Pető Andrea (2001): *Rajk Júlia*. Balassi, Bp.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. KJK, Bp.
- Petőfi Sándor* (1956/I–II) összes költeményei. I–II. Szépirodalmi, Bp.
- Petrák Katalin (1969): *Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája 1919*. Táncsics, Bp.
- Petrák Katalin – Milei György szerk. (1959): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat, Bp.
- Petrák Katalin – Milei György szerk. (1959/2): *A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat, Bp.
- Petriné Fejér Judit – Szabolcs Éva (1999): *Nagy Sándor*. OPKM, Bp.
- Petróci Sándor (1997): *Emlékek Pétery József püspökről*. Szent István Társulat, Bp.
- Pipes, R. (2004): *A kommunizmus*. Európa, Bp.
- Pirigy István (1991): *A görögkatolikus magyarság története*. Bp.
- Pók Attila (1998): *A nemzetközi élet krónikája, 1945–1997*. MTA TTI – História, Bp.
- Pokol Béla (1997): *Szociológiai elmélet*. FKI, Bp.
- Polányi Imre (1987): *A szlovák társadalom és a polgári nemzeti mozgalom a századfordulón, 1895–1905*. Akadémiai, Bp.
- Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához. I–II*. Atlantisz, Bp.
- Poór József (1986): *A protestáns teológia Magyarországon, 1945–1985. Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből*. Kossuth, Bp.
- Popély Gyula (1995): *Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban, 1918–1925*. Kalligram, Pozsony.
- Poppe Ede (1938): *Az eucharisztikus módszer a nevelésben. Mercier bíboros előszavával*. Szent István Társulat, Bp.
- Popper, K. R. (1997): *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és előadások*. (Ford.: Darai Lajos Mihály.) Aduprint, Bp.
- Pornói Imre (2007): *Bevezetés a szociális gondoskodás elméleti és történeti alapjaiba*. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza, é. n.
- Porzolt István szerk. (1938/39., 1940/41., 1941/42., 1942/43., 1943/44.): *A Kálvineum Nyíregyházi Református Tanítóképző Intézetének 11. (13., 14., 15., 16.) értesítője és Leányliceumának 1. (3., 4., 5., 6.) évkönyve az 1938–39. (1940–41., 1941–42., 1942–43., 1943–44.) iskolai évről*. Nyíregyháza, 1939., 1941., 1942., 1943., 1944.
- Potó János (1989): *Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor*. MTA TTI, Bp.
- Potó János (2003): *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris, Bp.
- Pölsökei Ferenc (1977): *Horthy és hatalmi rendszere, 1919–1922*. Kossuth, Bp.
- Pölsökei Ferenc (2001): *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikuskor és intézmények*. História – MTA TTI, Bp.

- Pölsökei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (1997): *20. századi magyar történelem, 1900–1994*. Korona, Bp.
- Pölsökei Ferenc – Stemler Gyula szerk. (1997): *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*. ELTE BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Bp.
- Pölsökei Ferenc szerk. (2002): *A falukutatás fénykora, 1930–1937*. OPKM, Bp.
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E. (1992): *A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. AB OVO.
- Preska Gáborné (2006): *Adalékok a tanítóképzés statisztikájához. Szakdolgozat*. ELTE TÓFK, Bp.
- Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Bp.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós szerk. (2006): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Prohászka Lajos (1944): *A mai élet erkölcse*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Prohászka Lajos (1946): *Történet és kultúra*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Prohászka László (1994): *Szoborsorsok*. Kornétás, Bp.
- Prohászka Ottokár (1903): *A diadalmas világnézet*. 4., változatlan kiadás, Székesfehérvár, Vörösmarty Nyomda, 1925.
- Prohászka Ottokár (1927/XI): *Kultúra és terror. A társadalmi kérdés*. Összeüjtött Munkái. XI. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1928/IX): *Világosság a sötétségben. Pásztorlevelek*. Összeüjtött Munkái. IX. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XX): *Az Úr házáért*. Összeüjtött Munkái. XX. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XXI): *Az igazság napszámában*. Összeüjtött Munkái, XXI. k. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XXII): *Iránytű*. Összeüjtött Munkái. XXII. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XXIII): *Soliloquia*. I. Összeüjtött Munkái. XXIII. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1990): *Modern katolicizmus. Válogatás Prohászka műveiből*. (Szerk.: Koncz Lajos.) Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp.
- Pukánszky Béla – Németh András (1994): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- Pukánszky Béla (2004): *Tizenkilencedik századi magyar neveléstani kézikönyvek gyermekszemlélete, a gyermekkor történetére vonatkozó kutatások tükrében*. Akadémiai doktori értekezés, tézisek.
- Pünkösti Árpád (1996): *Rákosi a csúcson, 1948–1953*. Európa, Bp.
- Pükösti Árpád (2001): *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971*. Európa, Bp.
- Quint* (1942/I., 1943/II–III) *József élete és munkássága*. I–III. (Szerk.: özv. Quint Józsefné.) Bp. 1942., 1943.
- Rác Erzsébet (1995): *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra*. A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 6. Bp.
- Radnóti Miklós (1989): *Napló*. Magvető, Bp.
- Raffay Sándor (1941): *A zsidókérdés története Magyarországon! Raffay Sándor előadása az Országos Nemzeti Klubban 1940. november 27-én*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Raffay Sándor (1944): *Ötven év távlatából. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete elnökének visszaemlékezései*. Kiadja a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete, Bp.
- Rainer M. János (1990): *Az író helye. Víták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956*. Magvető, Bp.
- Rainer M. János (1996., 1999): *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I. 1896–1953.; II. 1953–1958. 1956-os Intézet, Bp.
- Rainer M. János (2003): *Örvenhat után*. 1956-os Intézet, Bp.
- Rainer M. János – Szereda V. szerk. (1996): *Döntés a Kremlben. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. 1956-os Intézet, Bp.
- Rajz Mihály – Korompay Tibor (1988): *Megemlékezés Dr. Hanauer Á. István váci megyéspüspökről*. Szent István Társulat, Bp.
- Rákosi Mátyás (1948): *A fordulat éve*. 2. kiadás, Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1950): *Válogatott beszédek és cikkek*. Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1953): *A szocialista Magyarorszáért*. Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1956): *A politikai helyzet és a párt feladatai. A Politikai Bizottság beszámolója a budapesti pártaktíva ülésén, 1956. május 18-án*. Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1997): *Visszaemlékezések, 1940–1956*. 1–2. (Szerk.: Feitl István és Sipos Levente.) Napvilág, Bp.
- Rákosi Mátyás élete képekben (1952)*. Szikra, Bp.

- Rákosi Sándor (1964): *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése, 1944–1956.* MSZMP KB PTI, Bp.
- Rákosi Sándor szerk. (1984): *A MADISZ, 1944–48.* Kossuth, Bp.
- Rákosi Sándor és Szabó Bálint szerk. (1967): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948.* Kossuth, Bp.
- Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula szerk. (1968): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Bp.
- Ránki Vera (1999): *Magyarok — zsidók — nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája.* Új Mandátum, Bp.
- Ravasz János – Felkai László (1951): *Magyar neveléstörténet a tanítóképzők IV. osztálya számára.* A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Ravasz János szerk. (1957): *Tanulmányok a magyar nevelés történetéből, 1849–1944.* PTI, Bp.
- Ravasz László (1938): *Legyen világhosszú. Beszédek, írások. I–III.* Franklin Társulat, Bp.
- Ravasz László (1941): *Mi a kollégium?* Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata.
- Ravasz László (1988): *Válogatott írások, 1945–1968.* (Szerk.: Bárczay Gyula.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Ravasz László (1992): *Emlékezéseim.* Kiadja a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.
- Rendtartás* (1939) a líceum és leánylíceum számára. *Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. május 10-én kelt 133.594/IX. üo. számú rendeletével.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Rendtartás* (1950) általános gimnáziumok számára. A VKM rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartás* (1954) az általános gimnáziumok számára, ideiglenes használatra. Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartás* (1955) az általános gimnáziumok számára. Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartási* (1914) szabályzat a m. kir. állami tanítóképző-intézetek számára. *Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi május hó 4-én 31.152. sz. alatt kelt rendeletével.* Bp.
- Rendtartási* (1929) szabályzat a m. kir. állami tanítóképző-intézetek számára. *Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1929. évi július hó 26-án kelt 840-05/360. sz. rendeletével.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Rendtartási* (1930) szabályok a magyarországi református tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913): *Az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszus naplója s a vele kapcsolatos kiállítás leírása.* Fritz Ármin Könyvnyomdája, Bp.
- Réti György (1998): *Budapest — Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok a Gömböskormány megalakulásától a berlini háromhatalmi egyezményig, 1932–1940.* ELTE Eötvös, Bp.
- Rév István (1990) szerk.: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. I–II.* Aula, Bp.
- Révai József (1947): *Az összeesküvés ügy tanulságai.* Szikra, Bp.
- Révai József (1947): *Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek, 1945–1949.* Szikra, Bp.
- Révay József (1934): *Gömbös Gyula élete és politikája.* Franklin Társulat, Bp.
- Révész Géza (1985): *Tanulmányok.* (Szerk.: Csillagné Gál Judit.) Gondolat, Bp.
- Révész Imre (1923): *A mai magyar kálvinizmus.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- Révész Imre (1990): *„Vallomások.” Teológiai önéletrajz és válogatott és kiadatlan kéziratok, 1944–1949.* (Szerk.: Barcza József.) A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk.* Sík, Bp.
- Ripp Zoltán (2002): *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Korona, Bp.
- Romsics Ignác szerk. (1995): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok.* TLA, Bp.
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Bp.
- Romsics Ignác (2001., 2005.): *A trianoni békeszerződés.* Osiris, Bp.
- Romsics Ignác szerk. (2002): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Osiris, Bp.
- Romsics Ignác (2004): *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Osiris, Bp.
- Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005): *Mi a magyar?* Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó, Bp.
- Ronkoviczné Faragó Eszter (1999): *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában.* Pécs.
- Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001): *Bűcsű Hegedűs Andrástól. 1922. október 31–1999. október 23.* Osiris, Bp.

- Rozs András (1989): *A Turul Szövetség szervezete Pécsen, 1923–1945*. Baranyai Levéltári Füzetek 123. Pécs.
- Rozsondai Károly (1936): *Falukutatás és tanítóképzés*. A Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet „Péterfy Sándor Turul Bajtársi Egyesület”-ének támogatásával Simon és Garab Könyvnyomdája. Kézirat gyanánt, Cegléd.
- Rozsondai Zoltán (2004): *KÖZszolgálat — pedagógushivatás. Rozsondai Zoltán a magyar tanítóképzésért és megújításáért*. (Szerk.: Donáth Péter – Rozsondai Anikó, Zoltán és Zsolt.) Trezor, Bp.
- Rónay László (2000): *Sík Sándor*. Balassi, Bp.
- Rüblein Richárd (1932): *Tanítók, óvók és a nem állami tanárok ellátásának rendezéséről szóló 1924. évi XXVIII. törvény cikk ismertetése és magyarázata*. A szerző kiadása, Bp.
- Salacz Gábor (1988): *A magyar katolikus egyház tízenhét esztendeje (1948–1964). E munkám a jelzett tízenhét esztendő történetének nem annyira feldolgozása, mint inkább forrása kíván lenni*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IX. Görres Gesellschaft, München.
- Saly Dezső (1939–44): *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. Anonymus, Bp. 1945.
- Sándor Ernő szerk. (1955): *A falusi pedagógusok országos konferenciája*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Sándor László szerk. (1983): *Emlékkülés Kemény Gábor születésének 100. évfordulójára*. Pedagógusok Szakszervezete KV, Bp.
- Sánta Ilona szerk. (1984): *Politikuspályák*. Kossuth, Bp.
- Sánta Ilona szerk. (1987): *Egy letűnt korszakról, 1919–1945*. Kossuth, Bp.
- Sárközi István (1980): *Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. aug.–1944)*. Akadémiai, Bp.
- Sasfi Csaba szerk. (1997): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg.
- Sáska Géza (2005): *A szocialista és polgári nevelés radikális alternatívái*. Kutatás közben, 206. Felsőoktatási Kutatóintézet, Bp.
- Sáska Géza (2007): *Rendszerek és váltások*. FKI – Új Mandátum, Bp.
- Sáska Géza (2007/2): *Közműveltség és magántudás*. FKI – Új Mandátum, Bp.
- Schmidt Mária – Tóth Gy. László szerk. (1998): *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok*. Kairosz, Bp.
- Schmitt, C. (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford., szerk.: Cs. Kiss Lajos.) Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Bp.
- Schütz Antal (1922): *Katolikus erkölcs tan középiskolák számára*. Szent István Társulat, Bp.
- Schvarcz Gyula (1866): *Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statisztikáját?* Stolp Károly bizományában, Pest.
- Schvarcz Gyula (1867): *Magyarország tanítóképezdéinek statisztikája, különös tekintettel r. kat. tanítóképezdéinkre, az egyes tanítóképezdek igazgatóságaitól nyert részletes kimutatásokból*. Stolp O. K. bizománya, Pest
- Sebestyén Gyula (1896): *Az elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése*. Bp.
- Sebők Marcell szerk. (2000): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Bp.
- Seres Ferenc (1993): *Mihalovics Zsigmond élete és művei*. Az Actio Catholica története. Pilisszentlélek.
- Seri András (1984): *Lelkésztanítóképző tanfolyam Nagykorörsön*. Ráday Kollégium, Bp.
- Setényi János (1992): *Harc a középiskoláért. Kísérletek az egységes középiskola megteremtésére az 1945 utáni Európában*. Educatio, Bp.
- Shvoy Lajos (2002): *Önéletrajz*. (Szerk.: Mózessy Gergely.) Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár, Székesfehérvár.
- Sík Sándor (1993): *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. (Szerk.: Szabó János.) Magvető, Bp.
- Simon Gyula (1979): *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Simon Gyula szerk. (1959): *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából, 1919–1931*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Simon Gyula szerk. (1965): *Nevelésügyünk húsz éve, 1945–1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Simon Gyula szerk. (1969): *Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének köréből*. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp.
- Sipos András – Donáth Péter szerk. (1999): *„Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. 1870–1930*. BFL – BTF, Bp.
- Sipos András – Donáth Péter szerk. (2000): *„A nagy válságtól” „a rendszerváltásig”. Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. II. 1930–1990*. BFL – ELTE TÓFK, Bp.

- Sipos Balázs (2004): *A politikai újságírás, mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Bp.
- Sipos István (1943): *Katolikus egyházjog*. 3. kiadás, Pécs.
- Sipos Lajos (2003): *Babits Mihály*. Élet-kép sorozat. Elektra Kiadóház, Bp.
- Sipos Péter (1970): *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai, Bp.
- Sipos Péter (1971): *Milóty István pályaképe*hez. Különlenyomat a Századok 1971/3–4. számából.
- Sipos Péter (1984): *A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt*. Akadémiai – MTA TTI, Bp.
- Sipos Péter (1997): *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Társadalom- és művelődés-történeti tanulmányok 20. MTA TTI, Bp.
- Sinkovics István szerk. (1985): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635-1985*. Bp.
- Solt Pál – Horváth Ibolya – Szabó Győző – Zánthy János – Zinner Tibor szerk. (1992., 1993., 1994., 1995., 1996.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1–5*. KJK, Bp.
- Somlai Péter szerk. (1992): *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások. Válogatott tanulmányok*. ELTE Szociológiai Intézete, Bp.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átöröklés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina, Bp.
- Somlai Péter szerk. (2004): *Az evolúció elméleti és metaforái a társadalomtudományokban*. Napvilág, Bp.
- Somogyi Béla (1912/4): *Mi baja a magyar népnek és hogyan segíthetünk rajta? Egy falusi néptanító előadása a falusi népkörben*. Melléklet az Új Korszak 1912. február 23-i, 4. számához.
- Somogyi József (1942): *Hazánk közoktatásiügye a második világháborúig*. Bp.
- Somos Lajos szerk. (1938/39., 1939/40): *Az Egri Érseki Római Katolikus Tanítóképző-intézet és Fiúliceum évkönyve az 1938–39. iskolai évről az intézet alapításának 111., 112. évében*. Szent János Nyomda, Eger 1939., 1940.
- Somos Lajos (1943): *Népiskolai nevelés*. Nemzetnevelők Könyvtára V. A népiskola könyvei 1. Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Somos Lajos – Zentay Károly (1945): *Az ember lelki világa. A líceum és lányliceum III. osztálya számára. A VKM 25.800/1945. sz. alatt, a Katolikus Egyházi Főhatóság 3000/1945. sz. alatt engedélyezte*. Szent István Társulat, Bp.
- Soós László szerk. (1997): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. MOL, Bp.
- Standeisky Éva szerk. (1990): *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. MTA IT, Bp.
- Standeisky Éva (1996): *Az írók és a hatalom. 1956–1963*. 1956-os Intézet, Bp.
- Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998): *A fordulat éve, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. 1956-os Intézet, Bp.
- Sulyok Dezső (1954): *A magyar tragédia. I. rész: A trianoni béke és következményei*. Magyar Október 23. Mozgalom kiadása, New York, 1996.
- Svéd László szerk. (1994): *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Politikátörténeti Alapítvány, Bp.
- A Szabad Tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója*. (Szerk.: Pályi Sándor – Vörösváry Ferenc.) Kiadja a Kongresszus Végrehajtó Bizottsága. Franklin Társulat Nyomdája, Bp.
- Szabady Egon szerk. (1968): *Művelődésstatistikai adattár*. KSH, Bp.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002): *Ifjúság 2000. Tanulmányok. I*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Bp.
- Szabó Ágnes – Vértes Róbert szerk. (1975): *Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája, 1919. augusztus 1.–1945. április 4*. Akadémiai, Bp.
- Szabó Bálint (1986): *Az „ötvenes évek”. Elmélet és politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon, 1948–1957*. Kossuth, Bp.
- Szabó Bálint et al. szerk. (1977): *A magyar népfront története dokumentumokban, 1935–1976. II*. Kossuth, Bp.
- Szabó Béla szerk. (1945/46): *A Budapesti Állami Líceum és Tanítóképző-intézet évkönyve az 1945–46. tanévről*. Bp. 1946.
- Szabó Béla szerk. (1946/47): *A Budapesti XII. ker. Áll. Líceum és Tanítóképző-intézet évkönyve az 1946–47. tanévről az iskola fennállásának 78. évében*. Bp. 1947.
- Szabó Csaba szerk. (2000): *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951., 1953*. Osiris – BFL, Bp.
- Szabó Csaba szerk. (2001): *A Grósz-per előkészítése, 1951*. Párhuzamos Archívum. (Sorozatszerk.: Varga László.) Osiris – BFL, Bp.
- Szabó Ferenc szerk. (2000): *Tájéntőképző remetei történetek*. Gyulai Városszépítő Egyesület, Gyula.

- Szabó Ferenc – Mózessy Gergely szerk. (2002): *Prohászka Ottokár, Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmévilágáról*. Agapé, Szeged.
- Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Tekintet könyvek. Tekintet Alapítvány, Bp.
- Szabó Ildikó – Csákó Mihály szerk. (1999): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Új Mandátum, Bp.
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, Bp.
- Szabó Ildikó (2006): *Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása Magyarországon, 1867–2006*. MTA doktori disszertáció, Budapest.
- Szabó Imre (1988): *Az iskolák államosítása Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében*. Pest Megyei Levéltár, Bp.
- Szabó Imre – Szatmári Lajos szerk. (1978): *Iskolánk államosítása 1948-ban*. Pest Megyei Pedagógustovábbképző, Bp.
- N. Szabó József (1991): *A koalíciós pártok felsőoktatási és tudománypolitikája, 1944 ősze–1946 ősze*. Akadémiai, Bp.
- N. Szabó József (1993): *Értelmiség és rendszerváltás, 1944 ősze–1946 ősze*. Debrecen.
- N. Szabó József (1994): *A Független Kisgazdapárt művelődéspolitikája a politikai pluralizmus idején (1945–1946)*. Nyíregyháza.
- N. Szabó József (1995): *A Nemzeti Paraszpárt és a kultúra, 1945–1946*. Nyíregyháza.
- Szabó Kálmán Attila (2000): *A székelykeresztúri állami tanítóképző intézet története*. Benedek Elek Alapítvány, Székelyudvarhely.
- Szabó Kálmán Attila szerk. (2006): *Az erdélyi tanító- és óvóképzés történetéből. Az erdélyi magyar tanító- és óvóképzés évszázadai Aradiól Zilahig (1777–2000)*. Mentor, Marosvásárhely.
- Szabó Lajos (1996): *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. Oktatástörténeti Füzetek 2. ADU Gmk, Bp.
- Szabó László Tamás (1988): *A „rejtett tanterv”*. Magvető, Bp.
- Szabó Márton szerk. (1997): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Bp.
- Szabó Márton (1998): *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Scientia Humana, Bp.
- Szabó Márton (1998/1): *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Bp.
- Szabó Márton szerk. (1998): *Az ellenség neve*. József K. Könyvek, Bp.
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Medvetánc Könyvek, Atlantis Program, ELTE – MKKE, Bp.
- Szabó Miklós (1995): *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum, Bp.
- Szabó Miklós (2003): *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Új Mandátum, Bp.
- Szabó Róbert (1995): *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon, 1945–1956*. Windsor Kiadó.
- Szabolcs Éva (2001): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki, Bp.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó, 1867–1944*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Bp.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok. I. Új szempontok, új források*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II.): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok II. Új szempontok, új források*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp.
- Szabolcs Éva szerk. (2006): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József, Bp.
- Szabolcs Ottó (1964): *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben*. Kossuth, Bp.
- Szabolcs Ottó (1965): *Köztestviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában, 1920–1926*. Akadémiai, Bp.
- Szabolcs Ottó (1999): *Történelempedagógiai írások*. ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Szabolcs Ottó szerk. (1994): *Párhuzamos politikus-portrék a XX. századi Magyarországról*. ELTE BTK, Bp.
- Szabolcs Ottó szerk. (2000): *Fejezetek a történelemtanítás történetéből. II. 1868-tól a 20. század első évtizedéig*. ELTE BTK, Bp.
- Szakács Kálmán (1963): *Kaszáskeresztesek*. Kossuth, Bp.

- Szakács Sándor – Zinner Tibor (1997): *A háború „megváltozott természete” — Adatok és adalékok, tények és összefüggések — 1944–1948*. Bp.
- Szakál János (1934): *A magyar tanítóképzés története*. Hollósy János Könyvnyomató, Bp.
- Szálasi Ferenc (1938–1940): *Hungarizmus I. A cél*. Gede Testvérek, Bp. 2000.
- Szántó János (1998): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. (Szerk.: Nagy Péter Tibor.) Új Mandátum, Bp.
- Szántó Károly (1999): *A nemzet napszámossai régen és ma. Történetek, elbeszélések*. Pécs.
- Szántó László szerk. (1995): *Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok*. Kaposvár.
- Szarka László szerk. (2002): *Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák.)* MTA, Bp.
- Szathmáry Béla (2004): *Magyar egyházjog*. Századvég, Bp.
- Szathmáry György (1896): *Nemzeti állam és népoktatás*. Lampel Róbert könyvkereskedése, Bp.
- Szathmáry Lajos (1986): *Nevelés és műveltség. Válogatás Szathmáry Lajos írásaiból*. Hódmezővásárhely.
- Szeben Éva – Tóthné Sikora Gizella – Mausecz Zsuzsa (1984): *Az értelmiség anyagi érdekviszonyai*. Kossuth, Bp.
- Széchenyi István (1981): *A Magyar Akadémia körül*. Bp.
- Szecső Károly (1994): *Somos Lajos*. Magyar pedagógusok. (Sorozatszerkesztő: Jáki László.) OPKM, Bp.
- Szeghalmi Elemér (2000): *Keresztény küzdelmek és megtorpanások, 1945–1956*. Az Új Ember 1945–1956 között. Új Ember.
- Székely Endréné szerk. (1959): *Új tavaszi seregszemle. Szakmunkásnevelés a Magyar Tanácsköztársaságban*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Székelyné Körösi Ilona – Szepes Lajos szerk. (1997): *„Én iskolám köszönöm most neked.” Iskolatörténeti adatár I*. Kecskemét.
- Szekeres András szerk. (2002): *A történeész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem — társadalomtudományok” konferencia anyagai*. L'Harmattan – Atelier, Bp.
- Szekfü Gyula (1942): *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről*. (Fónagy Zoltán utószavával.) Kisebbségkutatás Könyvek Lucius, Bp. 2001.
- Szekfü Gyula (1983): *Forradalom után*. (Szerk.: Glatz Ferenc.) Gondolat, Bp.
- Szekfü Gyula (1989): *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV – Maecenas, Bp.
- Szendí Emma (2002): *A fővárosi pedagógustársadalom kultúrtörténete a két világháború között, 1920–1938*. Eötvös, Bp.
- Szentpétery Imre (1935): *A Bölcsészettudományi Kar története, 1636–1935*. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. Pázmány Péter Tudományegyetem Kiadása, Bp.
- Szép Zsófia (1980): *Az oktatási ráfordítások jellemzői és alakulásuk Magyarországon, 1945–1977-ig*. Készült a vezetőképzés törzsanyagának 5. sz. témacsoportjához, az „Oktatásgazdaságtani, gazdálkodási ismeretek” c. témacsoporthoz. MM, Bp. 4. sz.
- Szereda, V. – Sztikalin, A. (1993): *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Zenit Könyvek.
- Szita Szabolcs szerk. (1994): *Magyarország 1944. Üldöztetés — embermentés*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Bp.
- Az SZKP XX. Kongresszusa. 1956. február 14–25. Szikra, Bp. 1956.
- A Szociáldemokrata Párt vezetőségének jelentése az 1947. évről. A 36. pártgyűlés elé, 1948. március 6–7–8. Világosság Rt., Bp.
- Szokolay Katalin (1996): *Lengyelország története*. Balassi, Bp.
- Szolnoky Erzsébet (2003): *Szociális igazságosság és keresztény szeretet. Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója*. Éghajlat Könyvkiadó, Bp.
- A szovjet pedagógia (1975) teoretikusai, 1917–1945. (Összeáll.: Vág Ottó) Tankönyvkiadó, Bp.
- Szögi László szerk. (1994): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Magyar Felsőoktatás – Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Bp.
- Szűcs László szerk. (1997/A–B): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsai jegyzőkönyvei, 1944. december 23–1945. november 15*. A–B k. MOL, Bp.
- Szűcs László szerk. (2000): *Dimnyés Lajos első kormányának minisztertanácsai jegyzőkönyvei, 1947. június 2–szeptember 19*. MOL, Bp.
- Takács Ádám szerk. (2004): *Francia történelemfilozófia a XX. században*. L'Harmattan – Atelier, Bp.
- Tanay Antal – Árpásky Gyula (1953): *Egyetemes neveléstörténet és iskolaszervezetten a tanítóképzők IV. osztálya számára*. Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Tánczos Gábor szerk. (1977): *A népi kollégisták útja, 1939–1971. Statisztikai-szociológiai tanulmány és táblázatok*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp.

- A tanítóképzés feladatai* (1928/29) *a leveleoktatás és az iskolán kívüli népművelés terén*. Különlenyomat a Szegedi Kir. Kat. Líceum és Tanítóképző-Intézet 1928–29. évi értesítőjéből. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat, Szeged.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok* (1935) *Országos Egyesületének Alapszabályai*. Bp.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok* (1896/III) *Országos Egyesületének III. emlékirata Wlassics Gyula dr. vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter úr Ó Nagyméltóságához*. Felterjeszti az egyesület választmánya. Singer és Wolfner Könyvkereskedése, Bp. é. n.
- Tanterv és Utasítás* (1925) *a m. kir. állami tanító- és tanítónőképző intézetek számára*. Bp. 1925.
- Tanterv és* (1939) *utasítások a líceum és leánylíceum számára*. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. június 10-én kelt 133.864/1939. IX. üo. számú rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Tanterv* (1946) *az általános iskolák számára*. Kiadta a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 75.000/1946. VKM számú rendeletével. Országos Köznevelési Tanács, Bp.
- Tatai Zoltán szerk. (1998): *Emlékezés Szokolszky Istvánra. Élete és munkássága*. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp.
- Tavasi Lajos szerk. (1848): *Nevelési emléklapok*. Pest, Trattner Károly betűivel.
- Teleki Pál (1940): *Magyar nemzetiségi politika*. Bp.
- Teleki Pál (1941): *Magyar politikai gondolatok*. Nemzeti Könyvtár 42–43. Bp.
- Teleki Pál (2000): *Válogatott politikai írások és beszédek*. (Szerk., utószó: Ablonczy Balázs.) Osiris, Bp.
- Teleki Pál (2001). *Tudós tanárok — tanár tudósok*. (Szerk., előszó: Török Zsolt.) OPKM, Bp.
- Teleki Pál öröksége* (1992). (Szerk.: Barabás Béla.) Antológia Nyomda, Lakitelek.
- Tibori János (1995): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története, 1944–1957*. Debrecen.
- Tibori János (2001): *Levéltári források a Királyhágómelléki Református Egyházkerület történetéhez a két világháború közötti negyedszázadból*. Debrecen.
- Tizedik Egyetemes Tanítógyűlés* (1940). *Napló*. (Szerk.: Sugár Béla.) Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp. 1941.
- Tóbiás Áron (1989): *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre*. Szabad Tér, Bp.
- Todorov, T. (1992): *Az emlékezet hasznáról és káráról*. (Ford.: Lenkei Júlia.) Napvilág, Bp. 2003.
- Todorov, T. (2005): *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. (Ford.: Bethlen József.) Napvilág, Bp.
- Toldy Sára szerk. (1970): *A Pedagógusok Szakszervezetének 50 éves története. Válogatott dokumentumok*. Kiadja a Pedagógusok Szakszervezete, Bp.
- Tomka Béla (2003): *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, Bp.
- Tomka Béla – Gójkai János szerk. (1993): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szent István Társulat, Bp.
- Tomka Ferenc (2005): *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés, 1945–1990 és az ügynökkérdés*. Szent István Társulat, Bp.
- Tomka Miklós (1991/1): *Magyar katolicizmus, 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Bp.
- Tomka Miklós (1991/2): *Vallásszociológiai szöveggyűjtemény*. ELTE BTK, Bp.
- Tordai Zádor (1967): *Egzisztencia és valóság*. Akadémiai, Bp.
- Tóth Gábor (1996): *A magyarországi tanítóképző intézeti tanárképzés története*. Apponyi Kollégium. OPKM, Bp.
- Tóth István (1972): *A Nemzeti Parasztpárt története, 1944–1948*. Kossuth, Bp.
- Tóth István György szerk. (2001): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Osiris, Bp.
- Tóth Lajos szerk. (1973): *Békés Megye iskoláinak államosítása. Tanulmányok, emlékezések*. Békéscsaba.
- Tóth László – Filep Tamás Gusztáv szerk. (1998): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998. II. Oktatásügy — közművelődés — sajtó, rádió, televízió*. Ister, Bp.
- Tóth Pál Péter (1987): *Messiasok*. Akadémiai, Bp.
- Tőkéczi László (1999): *Történelem, eszmék, politika*. Kairosz, Bp.
- Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. Népesség — népmozgalom*. KSH. Bp. 1992.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. (1951., 1952., 1953., 1954., 1955., 1956.) Bp.
- Törvénytelen* (1993) *szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése*. (Szerk.: Révai Valéria.) Zrínyi – Új Magyarország, Bp.
- Trencsényi László szerk. (2006): *A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az Úttörőmozgalom „egyesülése” 1948-ban*. MPT, Bp.

- Ujfalussy József szerk. (1973): *Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből*. Akadémiai, Bp.
- Ujváry Gábor (1996): *Tudományszervezés — történetkutatás — forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet. Historia est magistra vitae? Tanultunk a történelemből?* Győr.
- Ungvári Tamás (1999): *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*. Akadémiai, Bp.
- Unwin, P. (1992): *A pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom*. Héttorony, Bp.
- Urbán Károly (1985): *Lukács György és a magyar munkásmozgalom*. Kossuth, Bp.
- Urbán Károly (1997): *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története, 1953–1956*. Kézirat.
- Utasítás* (1935:VI.) a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935:VI. törvénycikk végrehajtására. *Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 3500/936. elnöki számú rendeletével*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Útmutató* (1956) az úttörő csapatvezetők számára az 1956/57-es tanévben. DISZ KV Úttörő Osztály, Bp.
- Váczy Ferenc szerk. (1940/41., 1941/42, 1942/43., 1943/44., 1946/47.): *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző-intézet és Nagykőrösi Református Líceum évkönyve(i)*. Nagykőrös, 1941–1947.
- Vág Ottó (1985): *Reformelméletek és reformmozgalmak a pedagógiában. Fejezetek a 20. századi pedagógiai reformtörekvések történetéből*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Vajda Zsuzsanna (1999): *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Helikon, Bp.
- A Vallás- és Közoktatásügyi (1873/74 – 1896/97.) M. Kir. Miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az Országgyűlés elé terjesztett 5. (6–27.) jelentése*. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1876–1898.
- Valuch Tibor szerk. (1995): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris, Bp.
- Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Bp.
- Vályi Nagy Ervin (1993): *Minden idők peremén. Válogatott írások*. (Szerk.: Vályi-Nagy Ágnes.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel – Bp.
- Vámos György szerk. (1987): *Az utak összefutnak*. Kossuth, Bp.
- Varga Anikó (2006): *Nőnevelés, eszmények, gyakorlat. Fejezetek a székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet történetéből*. Szakdolgozat, ELTE TOFK, Bp.
- Varga Gábor – Szekerczés Pál (1990): *Tanulmányok a régi debreceni kollégiumi tanítóképzés történetéből, 1538–1944*. Debrecen.
- Varga István – Oláh János (1999): *Becker Vendel élete és munkássága*. APC – Stúdió, Gyula.
- Varga Lajos szerk. (1999): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág, Bp.
- Vargha Sándorné szerk. (1945/46., 1946/47.): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Leánylíceum és Tanítóképző-Intézet és Dolgozók Tanítóképzőjének évkönyve az 1945/46., 1946/47. tanévről, fennállásának 39. évében*. Bp. 1946., 1947.
- Vaskó László (1980): *A köznevelésügyi fejlődése a tiszántúli tankerületben, 1944–1950*. KLTE, Debrecen.
- Vas Zoltán (1990): *Betiltott könyvem. Életem III*. Szabad Tér, Bp.
- Vass Henrik – Szabó Ágnes szerk. (1978): *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Kossuth, Bp.
- Vass Sándor (1929): *A református magyarság a statisztika tükrében*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., Bp.
- Végh József (1937): *A budapesti m. kir. állami óvónőképző-intézet százéves története*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs, é. n.
- Venczell Ede szerk. (1908/1909): *Az Egri Római Katolikus Érseki Tanítóképző-intézet értesítője az 1908–1909. iskolai évre*. Eger, 1909.
- Veres Péter (1943): *„Bérharcos” munkásmozgalom vagy „államépítő” szocializmus?* Magvető, Bp. 1986.
- Veres Péter (1953-56, 1956-69): *Olvasónapló, 1953–1956., 1956–1969* Szépirodalmi, Bp. 1986, 1988.
- Vida István (1976): *A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947*. Akadémiai, Bp.
- Vida István szerk. (1994., 1999): *Országgyűlési almanach. Történelmi sorozat. I. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja, II. Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja*. Bp.
- Vida István szerk. (1998): *1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4. Válogatott dokumentumok*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Bp.
- Vida Sándor szerk. (1985): *Pártkongresszusok és pártkonferenciák, 1918–1980*. Kossuth, Bp.
- Vígh Károly (1979): *Vörös Pest vármegye. Pest Megye múltjából 4*. PML, Bp.
- Vincze Gábor szerk. (2003): *Történelmi kényszerpályák — kisebbségi realpolitikák, II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához, 1944–1989*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Vincze László (1951): *A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája. A Szocialista Nevelés Könyvtára 24. sz.* Bp.

- Vonyó József szerk. (1998): *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai, 1932–1939*. Dialóg Campus Kiadó, Bp. – Pécs.
- Vonyó József szerk. (2003): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Pannonia Könyvek, Pécs.
- Vörös Boldizsár (2004): „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919*. MTA TTI, Bp.
- Wagner Ferenc (1938): *Románia művelődéspolitikája s a magyarság*. Szeged.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Bp.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan*. (Ford.: Erdélyi Ágnes.) KJK, Bp.
- Weber, M. (1996): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I.)* (Ford.: Erdélyi Ágnes.) KJK, Bp.
- Weis István (1942): *Hazánk társadalomrajza*. Nemzetnevelők Könyvtára, I. 7. Nemzetismeret. Szinyei Merse Jenő m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából kiadja az Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Welker Ottó (1919–44): *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Közoktatásügyi Népbiztosság) szervezete, ügybeosztása és vezető tisztségviselői, 1919–1944*. Kézirat, é. n.
- Welker Ottó (1945–84): *A művelődésügyet irányító minisztériumok szervezete, ügybeosztása és vezető tisztségviselői, 1945–1984*. Kézirat, é. n.
- Weszely Ödön (1935): *A korszerű nevelés alapelvei. A neveléstudomány rendszere*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- White, H. (1997): *A történelem terhe*. (Ford.: Braun Róbert.) Osiris, Bp.
- Wittgenstein, L. (1963): *Logikai-filozófiai értekezés*. (Ford.: Márkus György.) Akadémiai, Bp.
- Wittgenstein, L. (1995): *Észrevételek*. (Ford.: Kertész Imre. Atlantisz, Bp.
- Závada Pál (1986): *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Művelődés-kutató Intézet, Bp.
- Zentai Violetta szerk. (1997): *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Zentay Dezső (1930): *A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten*. Statisztikai Közlemények 60. 4. sz.
- Zeidler Miklós (2001): *A revíziós gondolat*. Osiris, Bp.
- Zeidler Miklós (2002): *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. TLA, Bp.
- Zielbauer György szerk. (1990): *A magyarországi németek elhurcolása, 1944–1945. A kollektív büntetés első átlomása*. MNSZ, Bp.
- Zielbauer György (1990): *A magyarországi németek nehéz évtizede, 1945–1955*. Szombathely.
- Zimándi Piusz (1992): *A forradalom éve. Krónika 1956-ból*. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Bp.
- Zinner Tibor (1989): *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Zinner Tibor (2001): *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Bp.
- Zsitvay Tibor (1999): *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*. Korok és dokumentumok. (Szerk., bevezette: Sipos Péter.) Palatinus – Ráday Gyűjtemény, Bp.

Könyvfejezetek

- Ádám Péter (1959): 1919. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság hőskora. In: *Pszichológiai tanulmányok*, II. Akadémiai, Bp. 13–26.
- Agárdi Noémi – Csoboth Judit: Végzett növendékeink pályájának alakulása egy hallgatói felmérés tükrében. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 201–206.
- Agárdi Péter (1993): Közéletések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez (1997/II/1): Bevezető az 1945 és 1990 közötti magyar művelődéstörténet dokumentumaihoz. In: *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény II/1–2. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból*. JPTE, Pécs. 7–10., 711–747.
- Agárdi Péter (2004): A kultúra, mint a szociáldemokrácia posztulátuma. In: Feilt István – Földes György – Hubai László szerk. (2004). 245–263.
- Andrásfalvy Bertalan (1996): Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk. (1996). 345–382.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1992): Ideológiai átrendeződések Magyarországon a pluralizálódás időszakában. In: Somlai Péter szerk. (1992). 62–82.

- Angelusz Róbert (1992): A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig. (A látens közvélemény természetrajzához.) In: Somlai Péter szerk. (1992). 83–108.
- Angyal János (1947): A demokráciában az iskola is a népé. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 24–39.
- Antall József (1986): A magyar középiskola történetéből. In: Antall József szerk. (1986). I–XII.; valamint Antall József: *Modell és valóság*. I. Athenaeum Rt. 1993. 299–302.
- Apponyi Albert gróf (1911): Elemi oktatás Magyarországon. In: Kőrösi Henrik – Szabó László szerk. (1911). 265–269.
- Arató Ferenc (1970): A pedagógus mozgalom története. In: Toldy Sára szerk. (1970). 5–40.
- Arató Ferenc (1972): A közoktatás demokratizálása Szabolcs-Szatmár megyében. In: Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 4*. Nyíregyháza. 7–40.
- Arató Ferenc (1976): Szabolcs — Pócspetri előtt és után. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 176–193.
- Arday Lajos (1991): A horvátországi (baranyai–szlavóniai) magyarok oktatási-művelődési helyzete az 1950-es évek első felében. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 97–107.
- Asch, S. E. (1960): A csoportnyomás hatása az ítéletek alakulására. In: Erős Ferenc szerk. (1998). 17–26.
- Babits Mihály (1928): Az írástudók árulása. In: *Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok*. II. Szépirodalmi, Bp. 1978. 207–234.
- Babos Tibor (1976): Történelmi igazságszolgáltatás Zalában. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 206–215.
- Balogh András (2000): Az 1947–1948-as fordulat a világpolitikában. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 9–24.
- Balogh Margit – Szabó Csaba (2002): Út a perhez, avagy torzulások az egyházpolitikában. In: Balogh Margit – Szabó Csaba szerk. (2002). 9–60.
- Balogh Margit (1997): A katolikus egyház: „vallásszabadság”, egyházüldözés, népfront, 1945–1964. Az izraelita felekezet, 1945–1989. In: Kollega Tarsoly István szerk. (1997). 396–400., 433–435.
- Balogh Sándor (1987): Egyház és oktatás a felszabadulás után. In: Földesi Margit – Rainer M. János – Balogh Sándor szerk. (1987). 259–265.
- Balogh Sándor (2000): Népi demokrácia vagy „népidemokrácia”. Utószó. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 381–390.
- Barabás Endre (1935): A falukutatás és a tanítók. In: Bodor Antal szerk. (1935). 37–45.
- Barankovics István (1951): A keresztény politika iskolája. Bevezető tanulmány a „Keresztény politika iskolájához”. In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997). 72–83.
- Baranyai Lipót (1947/5): A fakultatív hitoktatás kérdése. In: Huszár Tibor – Somlai Péter szerk. (1975). 352–362.
- Baráth Magdolna (1998): A szovjet nagykövet 1954. évi beszélgetései. In: Litván György szerk.: *Évkönyv VI. 1998. 1956-os Intézet*, Bp. 119–141.
- Baráth Magdolna (1999): Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén, 1953–1954. In: Gyarmati György szerk.: *Trezor I. A Történelmi Hivatal évkönyve 1999*. Bp. 147–166.
- Bárth János – Bárthné Berhidai Ágnes (1983): Fejezetek a kalocsai tanítóképzés történetéből. In: Iványosi-Szabó Tibor szerk.: *Bács-Kiskun Megye múltjából. V. BKMÖL, Kecskemét*. 257–320.
- Bárth János – Bárthné Berhidai Ágnes (1990): Fejezetek a kalocsai tanítóképző történetéről. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 122–185.
- Barthes, R. (1967): A történelem diskurzusa. (Ford.: Szabó Piroska.) In: Kisantal Tamás szerk. (2003). 87–98.
- Bartlett, F. C. (1932): Észlelés, felismerés, emlékezés. Elmélet az emlékezésről. In: Pléh Csaba ford.: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Gondolat, Bp. 1985. 274–309.
- Baska Gabriella (2001/1): Fények és árnyak. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 59–83.
- Baska Gabriella (2001/2): Életrajzok, intézmények. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 104–120.
- Báthory Zoltán (1997): Megnyitó. In: Balogh László szerk. (1997). 5–8.
- Bauer Béla – Tibori Timea: Az ifjúság viszonya a kultúrához. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002). 166–201.
- Bauer Béla (2001): A fiatalok értékrendjének eltérése a különböző régiókban. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 165–180.
- Bauer Béla (2002): Az ifjúság viszonya az értékek világához. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002). 202–219.
- Bauer Tamás (1978): Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. A reform előtti gazdaságirányítási rendszer tapasztalatai alapján. In: Rév István szerk. (1990). 87–107.

- Bayer József (1990): Az ideológia vége és végtelensége. In: Bayer József – Szabó Márton szerk. (1990). 19–58.
- Becker Vendel (1928/29): A tanítóképzés feladatai a leveleoktatás és az iskolán kívüli népművelés terén. In.: *A tanítóképzés feladatai* (1928/29). 3–12.
- Beke Margit (1988): A katolikus egyház oktatási és nevelési intézményei 1948-ig. In: *Magyar Katolikus Almanach. II. 1988.* 232–257.
- Béki Ernő (1948): A magyar nevelők szakszervezeti mozgalma. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 189–210.
- Bencze Imre (1997): Az evangélikus egyház: a hitvalló evangélikus egyház felé, 1945–1948. Az evangélikus egyház elszigetelődése, 1948–1956. In: Kollega Tarsoly István szerk. (1997). 405–411.
- Benjamin, W. (1980): Goethe: „Vonzások és választások.” In: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok.* Magyar Helikon, Bp. 97–190.
- Beran Eszter (1999): Kollektív identitás a humorban: csoportdefiníció külső és belső nézőpontból a zsidó és antiszemita viccekben. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 23–232.
- Berkényi Károly – Sugár Béla (1936): Bevezető. In: Péterhidi József szerk. (1936). 3–4.
- Bernstein, B. (1975): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Andor Mihály szerk. (1998). 145–170.
- Berzeviczy Albert (1886): Társadalom és iskola. In: Berzeviczy Albert: *Beszédek és tanulmányok.* II. Singer és Wolfner Kiadása, Bp. 1905. 327–350.
- Berzeviczy Albert (1897): Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül. In: Berzeviczy A. (1905). 459–487.
- Bibó István (1942–1944): Az európai egyensúlyról és békéről. 4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása. 5. A területi viták nyomorúságai. In: Bibó István (1986): I. 327–364.
- Bibó István (1945/1): A magyar demokrácia válsága. In: Bibó István (1986). II. 13–80.
- Bibó István (1946/1): A magyar demokrácia mérlege. In: Bibó István (1986). II. 119–184.
- Bibó István (1946/2): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István (1986). II. 185–265.
- Bibó István (1947/1): A koalíció válaszüton. In: Bibó István (1986). II. 335–366.
- Bibó István (1947/2): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Bibó István (1986). II. 485–504.
- Bibó István (1947/3): Értelmiség és szakszerűség. In: Bibó István (1986). II. 505–522.
- Bibó István (1948/1): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István (1986). II. 569–620.
- Bibó István (1948/2): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István (1986). II. 621–798.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): Hatalom és legitimitáció. In: Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): *Politológia.* ELTE – Tankönyvkiadó, Bp. 182–198.
- Bizó Gyula (1965): Az általános iskolai nevelőképzés. In: Simon Gyula szerk. (1965). 419–450.
- Blasszauer Róbert (2002): A jövő nemzedéke — a nemzet jövője. In: *Az IHNÉTOV munkanaplója* (1941–1943). 7–24.
- Bocsák Eszter (1997): Az intézeti és országos táj- és népkutató pályázatokról, valamint eredményeiről. In: Donáth Péter (1997). 263–268.
- Bódi Ferenc (1972): Georg Kerschensteiner (1854–1932). In: Kerschensteiner G. (1928). 164–176.
- Bodor Jenő (1983): Bács-Kiskun megye oktatásügyének jellemzői a felszabadulás után, 1945–1970. In: Iványosi-Szabó Tibor szerk.: *Bács-Kiskun Megye múltjából.* V. BKMÖL, Kecskemét. 7–60.
- Bohár András (1999): Egy nyitott kultúra felé (1956–1963). Hermeneutikai elemzés. In: Huszár T. – Szabó J. szerk. (1999). 327–362.
- Bolla József (1976): Az egységes állami iskolák kialakulása Győr-Sopron megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 107–114.
- Bollókné Panyik Ilona (1988): A magyar tanítóképzés tantervtörténeti előzményei és hasznosítási lehetőségei a négyéves tanítóképzés tervezésében. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 150–196.
- Bollókné Panyik Ilona (1999): A „Magyar Tanítóképző” című egyesületi folyóirat bemutatása, 1886–1944. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. (1999). 65–84.
- Bolyki János – Ladányi Sándor (1987): A református egyház. In: Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 25–127.
- Boros László (1987): A politikai szocializáció társadalmi alapjai és kutatásának néhány problémája. In: Kéri László szerk. (1987). 167–186.
- Borsányi György (1987): Az értelmiség helye a magyar társadalomban. In: Sánta Ilona szerk. (1987). 127–143.
- Borsody István (1998): Csehek és magyarok. In: Borsody István (1998): *Az új Közép-Európa.* Savaria University Press, Szombathely. 54–61.
- Bourdieu, P. (1970): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In: Ferge Zsuzsa és Háber Judit szerk. (1974). 65–91.
- Bourdieu, P. (1990): Férfiuralom. In: Hadas Miklós szerk. (1994). 7–54.

- Bown, R. (1965): A tömeg pszichológiájáról: menekülési és beszerzési pánik. In: Hunyady György szerk. (2002). 74–82.
- Bozóky Endre (1920): Fináczy Ernő az Országos Közoktatási Tanácsban. In: *Fináczy-emlékfüzet* (1930). 29–33.
- Böör László (1978): Nagykőrös gazdasági és társadalmi viszonyai a két világháború között. In: Novák László szerk. (1978). 169–270.
- Certeau, D. (1975): Az írás és a történelem. Kisantal Tamás szerk. (2003). 99–111.
- Chapman, R. A. (1993): Etika a közszolgálatban. In: Gulyás Gyula szerk. (1997). 5–23.
- Claparède, E. (1948): Nevelés és demokrácia. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 158–162.
- Cooper, T. L. (1987): Hierarchia, erény és a közigazgatás gyakorlata. A normatív etika perspektívája. In: Gulyás Gyula szerk. (1997). 47–61.
- Croce, B. (1930): Történelem-ellenesség. In: Croce, B. (1940): *A történelem és a szabadság*. A „Századunk” Kiadása, Bp. 15–31.
- Croce, B. (1987): A történelem filozófiája. In: Croce, B. (1987): *A szellem filozófiája. Válogatott írások*. Gondolat, Bp. 549–639.
- Crutchfield, R. (1968): Konformitás és karakter. In: Hunyady György szerk. (2002). 94–107.
- Czettler Jenő (1913): A falu kultúrképessége és a falusi kultúra védelme. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. (Szerk.: Tóth Pál Péter.) Századvég – Akadémiai, Bp. 1995. 190–199.
- Czettler Jenő (1936): A falusi szabadtanítás. In: Péterhidi József szerk. (1936). 133–140.
- Csaplár Ferenc (1978): A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma. In: Vass Henrik – Szabó Ágnes szerk. (1978). 167–199.
- Császár Elemér (1921): Főiskolák. In: Gratz Gusztáv szerk. (1921). 672–694.
- Cseh Géza (2004): Ifjúság a forradalomban (Szolnok megye). In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004). 259–297.
- Cseh-Szombathy László (1997): Gazdasági változások — társadalmi értékek. In: Glatz Ferenc szerk. (1997). 145–147.
- Csete Gyula (1981): Emlékeim a gyakorlóiskoláról. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszkay Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 10–13.
- Csiffáry Nándor (1979): A Tanácsköztársaság esztergomi esnényei. In: Gábris József szerk. (1979). 26–50.
- Csizmadia Ervin (1997): Ideológiai, eszmék és a politika nyelve. In: Szabó Márton szerk. (1997). 171–194.
- Csohány János (1988): A korszakváltások évszázada. In: Barcza József – Kocsis Elemér szerk. (1988). 213–300.
- Csorba László (1990/1): Zsidó szellemi élet a húszas–harmincas évek Magyarországon. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk. (1990/1). 200–280.
- Csorba László (1990/2): Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk. (1990/2). 61–190.
- Dani Lukács (1989): Adatok a sárbogárdi tanítóképzés történetéhez, 1951–1957. In: *Előadások Sárbogárd múltjából. Tudományos ülés 4. Sárbogárd, 1989. április 6.* 21–29.
- Danto, A. C. (1965): A narratívák szerepe a történelmi magyarázatban. In: Kisantal Tamás szerk. (2003). 61–83.
- Deák Árpád (2006): A kolozsvári magyar óvónő- és tanítóképző rövid története. In: Szabó Kálmán Attila szerk. (2006). 248–262.
- Demeter Katalin (2007): Szélgjegyzetek Kornis Gyula „Nietzsche és Petőfi” című írásához. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007). 191–210.
- Dewey, J. (1948): A tanítási óra. Humanizálható-e a természettudomány? In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 289–293., 293–301.
- Dilthey, W. (1910): A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. In: Dilthey, W. (1974): *A történelmi valóság felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Bp. 495–542.
- Diószegi István (1989): A két forradalom időszaka. Az ellenforradalmi korszak. In: Diószegi István szerk. (1989). 75–80., 81–99.
- Dobos Gyula (1995): Tolna megye az 1956-os forradalom után. Tények, adatok a megtorlásról. In: *Tolna Megyei Levéltári Füzetek Tanulmányok 5.* (Szerk.: Dobos Gyula.) Szekszárd. 191–220.
- Dobos László (1957): A pedagógiai pacifizmus törekvései és csődbejutása hazánkban. In: Ravasz János szerk. (1957). 117–165.
- Dombi Alice: A gyermekvédelem elemei Nagy László munkásságában. In: Pukánszky Béla szerk. (2000). 21–33.
- Domokos Lászlóné (1947): Szabad beszélgetés. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 170–182.

- G. Donáth Blanka (1989): Az életigenlő Mérei Ferenc személyes affinitása a pedagógiához. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 70–72.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/1): Adalékok a tanítóképzés statisztikájához és geográfiájához a dualizmus korában. Kézirat.
- Donáth Péter (1993): Oroszország, 1917 — változó tükörben. In: Glatz Ferenc szerk. (1993). 307–312.
- Donáth Péter (1996): Adalékok a nemzetiségi tanítóképzés történetéhez: a m. kir. állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum létrejöttének előzményei. In: *Tantárgypedagógiai Kutatások*. Baja. 128–141.
- Donáth Péter (1997): „Germanizálni akart-e a Gróf?” Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikájának motívumairól. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997). 55–71.
- Donáth Péter (1998): A csak politikailag releváns Kanonizált Nagy Elbeszéléstől a tanulságos kis történetekig. In: Krausz Tamás szerk. (1998). 76–84.
- Donáth Péter (2000): A felsőfokú tanítóképzés megteremtésének oktatáspolitikai előzményei, ideológiai motívumai (1953–1959). In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (2000). 99–110.
- Donáth Péter (2000/1): Politika és iskola. Egy ismeretlen epizód az 1922. évi választások és a magyarországi szlovák nyelvoktatás történetéből. In: Erdődy Gábor – Pók Attila szerk. (2000). 289–305.
- Donáth Péter (2001): Rozsondai Zoltán a magyarországi tanítóképzés értékeinek megőrzéséért, megújításáért. In: *Tantárgypedagógiai kutatások*. Eötvös József Főiskola, Baja. 2000. 68–80.
- Donáth Péter (2001/1): A „tanítóképző akadémiák” kérdése 1908., 1938., 1958 — azonosságok és különbségek. In: *Tanulmánykötet*. (Szerk.: Kovátsné Németh Mária.) Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar, Győr. 219–234.
- Donáth Péter (2001/2): A tanítóképzés a legfelső döntéshozó fórumok előtt: 1954. (Egy súlyos következménnyel járó oktatáspolitikai döntés születése.) In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 73–116.
- Donáth Péter (2004): Vizsgálatok, diagnoszisosok — a tanítóképzés hosszú, lázas állapota után. Kísérletek a képzők világnézeti-politikai és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 91–137.
- Donáth Péter (2004/1): Harc a „kettős nevelés” ellen/ért (?) a Vendel utcai tanítónőképzőben. Kísérlet a politikai-világnézeti „elváráások” érvényesítésének kikényszerítésére egy pedagógusképző intézetben a Hegedüs-kormány idején. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 67–149.
- Donáth Péter (2004/2): SzakEMBER a minisztériumi ügyosztályon. Rozsondai Zoltán a magyarországi tanítóképzés értékeinek megőrzéséért, megújításáért (1945–1960). In: Rozsondai Zoltán (2004). 13–167.
- Drahos Péter (1993): A katolikus iskolák államosítása és a következmények. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1996). 31–46.
- Dráviczki Sándor (1995): A Nyíregyházi Állami Tanítóképző 1948–1959 közötti története. In: Nagy Ferenc szerk. (1995): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XI*. Nyíregyháza. 243–258.
- Durkheim, E. (1934): A pedagógia természete és módszere. In: Ferge Zsuzsa szerk.: *A francia szociológia. Válogatás*. KJK, Bp. 1971. 37–56.
- Durkheim, E. (1948): Pedagógia és szociológia. In: Kiss Árpád szerk.: *Nevelés és neveléstudomány. Pedagógiai olvasókönyv*. Egyetemi Nyomda, Bp. 234–249.
- Edelmann, M. (1988): Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton szerk. (1998). 88–123.
- Egyesületi élet (1947/2). *Evangelikus Iskola*, 1947. augusztus 14–16.
- Eibner, J. V. (1990): A szovjet valláspolitikai hatalma és bukása. In: Balla Bálint – Kende Péter szerk.: *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert? Politikai tanulmányok*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern. 37–62.
- Elias, N. (2005/1): Bevezetés: szociológia és történettudomány. In: Elias, N. (2005): *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. (Ford.: Gellériné Lázár Márta et al.) Napvilág, Bp. 9–48.
- Elias, N. (2005/2): Elképzelhető-e az állam strukturális konfliktusok nélkül? In: Elias, N. (2005): *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. (Ford.: Gellériné Lázár Márta et al.) Napvilág, Bp. 325–333.
- Engels, F. (1890): Levele Konrad Schmidthez, 1890. október 27. In: Marx és Engels Művei. 37. Levelek, 1888–1890. Kossuth, Bp. 1977. 477–483.
- Enyedi Sándor (1990): Küzdelem és remény. A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1989*. Bp. 1990. 139–164.
- Enyedi Sándor (1991): A romániai magyar oktatás helyzete, 1944–1959. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 55–96.

- Erdei Ferenc (1945): A magyar értelmiség útja. In: Erdei Ferenc (1988): *Politikai írások, I.* Összegyűjtött Művei. (Szerk.: Kulcsár Kálmán – Gyarmati György.) Akadémiai, Bp. 261–266.
- Erdei Ferenc (1945/2): Népi demokrácia. In: *Demokrácia*. 1945. 7–12.
- Erdei Ferenc (1968/8): Hej, Nagykőrös, híres város. In: Erdei Ferenc (1977): *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött írások és beszédek.* Összegyűjtött Művei. (Szerk.: Halász József – Kovács István.) Akadémiai, Bp. 168–173.
- Erényi Tibor (1996): Felszabadulás. Új helyzet, új veszélyek. A „népi demokrácia”. In: *A zsidók története Magyarországon.* Útmutató Kiadó, Bp. 97–112.
- Erényi Tibor (1997): Bevezető tanulmány. In: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945.* 9–14.
- Erős Ferenc (1989): A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 27–31.
- Erős Ferenc (1992): A kollektív emlékezetéről. In: Erős F.: *A válság szociálpszichológiája.* T-Twins, Bp. 1993. 223–232.
- Erős Ferenc (1995): Mérei Ferenc életműve és a magyar szociálpszichológia. In: Kiss György szerk.: *Pszichológia Magyarországon.* OPKM, Bp. 123–136.
- Erős Ilona (1990): Tények és viták az általános iskoláról 1946-ban. In: Donáth Péter szerk. (1990). 45–61.
- Eysenck, H. J. (1996): A szociális attitűdök szerveződése. In: Lányi Gusztáv szerk.: *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény.* Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet, Bp. 90–114.
- Fabiny Tibor (1987): Az evangélikus egyház. In: Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 128–170.
- Fabiny Tibor (2002): Túróczy Zoltán életútja. In: *Isten embere* (2002). 13–79.
- R. Faragó Eszter (2002): Imre Sándor közreműködése a református iskolaügy irányításában. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 78–93.
- Faragó Klára (1999): Mi lenne, ha... Tudománytalan gondolatok Faragó László kapcsán. In: Kiss Endre szerk. (2001). 292–299.
- Faragó László (1948/K/1): Az élet fogalma a modern pedagógiában. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 81–91.
- Farkas Csaba (2004): Szegedi egyetemisták a forradalomban. In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004). 9–40.
- Farkas Domonkos (1969/1): Az intézet története, 1901–1945. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 52–80.
- Farkas Domonkos (1969/2): Quint József. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 234–247.
- Farkas Gábor (1989): Politikai struktúrák Sárobgárdon, 1944–1950. In: *Előadások Sárobgárd múltjából. Tudományos ülés 4.* Sárobgárd, 1989. április 6. 4–13.
- Farkas Mária (1997): Katolicizmus — politika — radikalizmus. A *Korunk Szava* folyóirat és a jobboldali radikalizmus. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997). 72–123.
- Farkas Mária (2001): Szemléletformálás és értékközvetítés a népiskolai történelemoktatásban a két világháború között (olvasókönyvek tükrében). In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 117–146.
- Farkas Mária (2004): Lojális alattvalót vagy homo socialist? A XX. század első két évtizede népiskolai történelemtanításának dilemmáiról. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 151–212.
- Farkas Mária (2007): A népiskolai történelemtanítás és a nemzetiségek a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007). 231–278.
- Fátrai Klára (1993): A pedagógiai tárgyak tartalmának és szerepének változása a tanítóképzőkben (1945–1980-ig). In: Albertné Herbszt Mária szerk. (1993). Eötvös József Tanítóképző Főiskola, Baja 120. 33–48.
- Fazekas Csaba (1997): A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In: Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula szerk. (1997). 63–101.
- Fazekas Csaba (2002): Prohászka Ottokár és Mayer Károly káptalani nagyprépost tiltakozása az egyházi birtokok „likvidálása” ellen. In: Szabó Ferenc – Mózesy Gergely szerk. (2002). 97–117.
- Fazekas József (1987): Történelem — politika — szocializáció. In: Kéri László szerk. (1987). 187–206.
- Feitl István (2000): A kettős fordulat éve: 1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 368–380.
- Fejtő Ferenc (2005): Régi és mai magyarok. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005). 67–74.
- Fekete Bertalan: A bajai nemzetiségi pedagógusképzés. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 470–490.
- Fekete János (1990): A kiskunfélegyházi tanítóképző története (1871–1957). In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 5–121.
- Fekete János (1996): A kiskunfélegyházi tanítóképző története (1871–1957). In: Tóth Gyuláné szerk.: *A kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Gépészeti Szakközépiskola jubileumi évkönyve, 1871–1996.* Kiskunfélegyháza. 15–58.

- Felkai Gábor (1999): Bevezetés. Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos politika. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 7–85.
- Felkai László (1971): A Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus. In: Felkai László szerk. (1971/I). 103–164.
- Felkai László (1994): A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1994). 39–48.
- Festinger, L. – Pepitone, A. – Newcomb, Th. M. (1952): Egyéniségvesztés a csoportban. In: Hunyady György szerk. (2002). 133–146.
- Festinger, L. (1963): A kognitív diszsonancia elmélete. In: Erős Ferenc szerk. (1998). 10–16.
- Festinger, L. (1968): A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In: Hunyady György szerk. (2002). 339–366.
- Feyerabend, P. (1974): Milyen lesz a tudományfilozófia 2001-ben? In: Tillmann J. szerk.: *A későújkor józansága. I. Olvasókönyv a tudományos-technikai világfelszámolás tudatosítása köréből*. Göncöl, Bp. 1994. 190–205.
- Fizély Imre: A magyar iskola. In: Borsody István szerk. (1938). 108–110.
- Foucault, M. (1976): A hatalom mikrofizikája. In: Sutyák Tibor szerk.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen 1999. 307–330.
- Foucault, M. (1998): A diskurzus rendje. In: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió – Attraktor KFT, Bp. 50–74.
- Föglein Gizella (1998/1): A politikai átalakulás a „természetes és elidegeníthetetlen jogok” tükrében, 1946–1949. In.: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 135–144.
- Földes Éva (1970): Kulturális forradalom — forradalmi kultúrpolitika a Magyar Tanácsköztársaságban. In: Mészáros István szerk. (1970). 129–150.
- Földes Ferenc (1941): Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. In: *Földes Ferenc válogatott művei*. (Szerk.: Simon Gyula.) Tankönyvkiadó, Bp. 1957. 109–183.
- Földes György (1988): A jövőtől a jelen felé. A pártoktatási kézikönyvek szocializmusképe 1945–1983. In: Krausz Tamás – Tütő László szerk.: *Válaszúton. „Létező szocializmus” — politikai átmeneti időszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* ELTE ÁJTK, Bp. 117–136.
- Földesi Ferenc (1990): Az 1956-os forradalom utáni megtorlás iskolai dokumentumai. In: Földesi Ferenc – Kancsó János – Török Attila szerk.: *A hőmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1990*. Hőmezővásárhely.
- Frank Antal (1918): A pedagógiai tanulmányok tudatos továbbfejlesztése és helye a hatévfolyamú akadémiai tanítóképzésben. In: Padányi-Frank Antal (1939). 36–44.
- Frank Antal (1929): Az új tanterv szelleme. In: Frank Antal – Drozdy Gyula szerk. (1929). 15–23.
- Frank Antal (1933/34): Cserkészszellem a tanítóképzésben. In: Frank Antal szerk. (1933/34). 3–24.
- Füle Sándor (1968): A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése. In: Kiss Lajos – Kiss Tihamér szerk.: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. V*. Debrecen. 185–197.
- Füle Sándor (1970): A magyar tanítóképzés reformjai. 1945–1970. In: Kiss Lajos szerk.: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. VII*. Debrecen. 7–19.
- Gábris József (1976): Küzdelem az egységes iskolarendszerért, az államosításért Komárom megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 142–157.
- Gácsér József – Véghné Boronkai Andrea (1990): A szegedi királyi katolikus tanítóképző rövid története. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). III. 171–186.
- Gadamer, H.-G. (1984): A nyelv mint a hermeneutikai ontológia horizontja. Hermeneutika és historizmus. Utószó. In: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Bp. 305–339., 348–369. és 370–388.
- Garai László (2007): Bürokratikus állam élén illegális párt. Az úgynevezett államszocializmusról. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 184–213.
- Gáspár László (1987): Előszó. In: *A szubjektumok termelése. A marxi életmű pedagógiai mondanivalója*. Kosuth, Bp. 7–13.
- Gazdag Ferenc (1999): A kommunista típusú konszolidáció szovjet modellje és a magyar 1956; nemzetközi aspektusok. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 7–42.
- Gazdag Ferenc (2000): Európa kettészakadása. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 25–38.
- Gedeon Péter (2004): Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció? In: Somlai Péter szerk. (2004). 53–94.

- Geertz, C. (1994/a-b-c): Az ideológia mint kulturális rendszer. (Ford: Fejér Balázs.) Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. (Ford: Kovács Éva.) Mai gondolkodásuk: út a modern gondolat etnográfia felé. (Ford: Kovács Éva.) In: Geertz, C. (1994). 22–62.
- Gergely Jenő (1998): Az egyházak az 1918-as forradalom és köztársaság alatt. In: *1918. Korszakvége – korszakkezdete*. 441–458.
- Gergely Jenő (1996): Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatáról, 1920–1990. In: Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (1996). 93–102.
- Gergely Jenő (1997/1): Barankovics István politikai pályaképe. In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997). 6–21.
- Gergely Jenő (2000): 1948 és az egyházak Magyarországon. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 138–151.
- Gergely Jenő (2000/1): Az iskolai vallásoktatás Magyarországon 1945 után. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 185–206. és 271–278.
- Gergely Jenő (2001): Felekezeti és etnikai ekvivalenciák mint a nemzeti identitás formálói a 19–20. századi Magyarországon. In: Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (2001). 427–434.
- Gergely Jenő (2004/1): Előszó helyett. Autonómiák Magyarországon, 1848–1998. In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004). 7–11.
- Gergely Jenő (2004/2): Egyházi autonómiák Magyarországon. In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004) 155–189.
- Gergely Jenő (2005): Az egyházak és a földkérdés. In: Fürj Zoltán – Jávor András szerk.: „...a birtokolt föld... a szabadság maga”. DE AC Debrecen 71–80.
- Gergely Jenő (2005/1): Egyházi autonómiák, 1848–2000. In: Gergely Jenő szerk. (2005). I. 173–222.
- Gerő András (1998): Bevezető: az államosított forradalom. In: Gerő András szerk. (1998). 9–23.
- Gerő András (2005): Előszó. In: Romsics Ignác – Szegegyi-Maszák Mihály szerk. (2005). 7–11.
- Gerschenkron, A. (1962): Az ideológia mint módszertani és történelmi probléma. In: *Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat, Bp. 1984. 151–175.
- Glatz Ferenc (1969): Kultúrpolitika és szaktudomány, 1919–1931. (Klebsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány.) In: Glatz Ferenc (1988). 121–178.
- Glatz Ferenc (1979): A szóbeli források és kritikájuk. In: *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Bp. 1990. 134–146.
- Glatz Ferenc (1980): A történettudomány legitím és kritikai funkciója. In: *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Bp. 1990. 71–79.
- Glatz Ferenc (1990/a): Konzervatív reform — kultúrpolitika. Gróf Klebsberg konzervatív reformeszméi. In: *Klebsberg Kuno gróf* (1990). 5–26.
- Glatz Ferenc (1995): Jelenkortörténet és jelentéstörténet. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 17–27.
- Glatz Ferenc (1995/1): A szovjet övezetben, 1945–1990. In: Glatz Ferenc szerk. (1995). 630–631.
- Glatz Ferenc (1996): Egyház, szerzetesek, társadalom. (A Szent Benedek-rend milleniumán.) In: Glatz Ferenc (1996–1997). 113–123.
- Glatz Ferenc (1997): A tudomány új szerepvállalása. In: Glatz Ferenc szerk. (1997). 37–41.
- Glatz Ferenc (2001): Reform, forradalom, kiegyezés. (A hősiességről és a rendszerváltozásokról.) In: Glatz Ferenc (2000–2002). 295–302.
- Glatz Ferenc (2001/2): A tudományból a politikába. (Hóman Bálint koporsója előtt.) In: Glatz Ferenc (2000–2002). 464–472.
- Golnhofer Erzsébet (1999): Folyamatosság és megszakítottság a magyar neveléstudományban 1945–1948 között. In: Kiss Endre szerk. (2001). 281–291.
- Golnhofer Erzsébet (2006): Rendszerváltások a tudomány legitimációjában — Magyarország 1945–1949. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 9–28.
- Golnhofer Erzsébet (2006/1): A Magyar Tudományos Tanács és a neveléstudomány, 1948–1949. In: Buda András – Kiss Endre szerk. (2006). 246–256.
- Gombár Csaba (1980): A hatalom szerkezete; hegemonia-monopólium; az uralom problémája. In: *Egy állampolgár gondolatai. Politikaelméleti írások*. Kossuth, Bp. 1984. 141–155.
- Gombár Csaba (1984): Mentalitás, érték és politikai intézmény. (Gondolatok politikai kultúránkról.) In: *Borítékolt politika*. Pénzügykutató Rt., Bp. 1989. 62–71.
- Gombos Norbert (2002): Az elemi iskolai tanítóképzés a kiegyezés után — a tantervek tükrében. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 60–77.

- Gombos Norbert (2006/2): Tanítóképzés az ötvenes években. Az 1951. évi tanterv. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 114–132.
- Göncz Árpád (1997): A háborúktól a demokráciáig. In: Glatz Ferenc szerk. (1997). 9–19.
- Greenstein, F. I. (1975): A személyiségjellemzők halmazati hatása a politikai rendszerekre. In: Hunyady György szerk. (1998). 367–381.
- Grendel Lajos (2005): Magyar traumák — magyar téveszmék. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005). 75–91.
- Grunder, H. U. – Badertscher (2002): Az iskola története Svájcban. In: Réthy Endréné – Schaffhauser Franz – Szabolcs Éva szerk.: *Iskolák és iskolareformok Svájcban és Magyarországon*. Osiris, Bp. 47–92.
- Gurevics, A. J. (1969): Mi a történeti tény? In: Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977). 186–211.
- Gyáni Gábor (1999): „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről. In: Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László szerk. (1999). 83–93.
- Gyáni Gábor (2002): Történetírásunk az évezred fordulóján. In: Gyáni G.: *Történetésdiskurzusok*. L'Harmattan, Bp. 35–55.
- Gyáni Gábor (2003): A történetírás fogalmi alapjairól. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003). 11–53.
- Gyarmati György (1996): Politika és társadalom 1945–1989 között. In: Kollega T. I. szerk. (1996). 140–250.
- Gyarmati György (2000/1): Előszó. In: Gyarmati Gy. szerk. (2000). 7–17.
- Gyarmati György (2000/2): Ha tied az ÁVO, tied a hatalom... A politikai rendőrség működése 1947–1948-ban. In: Gyarmati Gy. szerk. (2000). 97–133.
- Gyarmati György (2000/3): A társadalom közérzete a fordulat évében. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 118–137.
- Gyarmati György (2001): Magyarország a II. világháborútól napjainkig, 1944/45–2000. In: Tóth István György szerk. (2001). 557–639.
- Gyóni Lajosné (1988): Néhány európai szocialista ország tanítóképzésének tapasztalatai. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 233–163.
- Habermas, J. (1979): Technika és tudomány, mint „ideológia”. Herbert Marcuse 70. születésnapjára. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp. 1994. 11–58.
- Habermas, J. (2006/1): A történelem közéletben való felhasználásáról. In: Habermas, J. (2006). 30–38.
- Habermas, J. (2006/2): Katasztrófákból tanulni? Kordiagnosztikai visszatekintés a rövid XX. századra. In: Habermas, J. (2006). 41–55.
- Hajdu Tibor (1980–81): Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. In: Gyáni Gábor szerk. (1995). 215–237.
- Hajdu Tibor (1995): Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Romsics Ignác szerk. (1995). 195–201.
- Hajdu Tibor (1995/1): A magyar értelmiség számszerű növekedésének és mobilitásának összefüggései a 20. század első felében. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 558–562.
- Hajdu Tibor (2004): Demokrácia és diktatúra választóján 1919-ben és 1945 után. In: Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004). 390–394.
- Halász Pál (1943): A család imaélete. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 79–92.
- Halbwachs, M. (1925): Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa szerk. (1971). 124–131.
- Hátori Eszter (1999): Az önéletrajzi emlékek egyéni és kollektív funkciója tárgyakapcsolati megközelítésben. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 113–128.
- Hamvai Vilmos (1932): Nagy László műveinek jegyzéke. In: *Nagy László (1932) emlékére...* 111–117.
- Hanák Gábor – Kövér György (1995): Biográfia és Oral History. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 92–100.
- Hanák Péter (1992): Töredék fiaimnak. In: *Ragaszkodás az utópiához*. Liget Könyvek, Bp. 7–116.
- Hankiss Ágnes (1989): Filozófus és kalandkereső. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 98–101.
- Hankiss Elemér (1999): A szabadság sokkja. A társadalmi tudat változásai, 1945–1999. In: *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon, 135–145.
- Hankiss János (1936): A magyar tanítói rend egysége. In: Péterhidi József szerk. (1936). 335–341.
- Hausel Sándor (1997): A Balassagyarmati Állami Tanító- és Tanítónőképző Története (1951–1959). In: Sasfi Csaba szerk. (1997). 401–416.
- Hegedűs Judit (2002): Iskolai igazgatók a XIX. század végi Magyarországon. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 41–59.

- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1992): A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: Somlai Péter szerk. (1992). 109–118.
- Herbart, J. F. (1948): A pedagógia alapvetése. A sokoldalúság feltételei. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 96–107., 107–109.
- Hinora Sándor (1976): Szocialista tankönyvkiadásunk megvalósításáért. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 32–55.
- Hoffmann István (1936): A népművelési mozgalom és a tanítóság. In: Péterhidi József szerk. (1936). 141–157.
- Hofgesang Péter – Lelénd Erdélyi Mária (1986): A szocialista forradalom győzelme után (1948–1950). In: Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkrónika (1946–1986)*. Szeged. 39–63.
- Hollósy Tibor – Lux Ibolya (1998): Lektorai kiegészítő „A Pápai Állami Tanítóképző Intézet emlékezeté”-hez. In: Éhártné Varga Zsuzsanna (1998). 87–92.
- Hóman Bálint (1935): Előszó. In: Hóman Bálint szerk. (1935). 5–7.
- Hóman Bálint (1939): Magyar múlt, magyar jövő. Záróbeszéd. In: Balassa Brúnó szerk. (1939). 233–240.
- Horánszky Nándor (1999): Zibolen Endre pályája írásainak tükrében. In: Kiss Endre szerk. (2001). 300–311.
- Horányi Özséb (1999): A személyközi kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 57–85.
- Hordós Tamás – Kozma Tamás: A szociálpedagógia kezdetei Magyarországon. In: Pukánszky Béla szerk. (2000). 56–65.
- Horváth J. András (2006): A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája, 1873–1890. Kövér György szerk. (2006). 597–645.
- Horváth Márton (1976): A világnézeti, pedagógiai és szervezeti egység kérdései közoktatásunkban a „fordulat éve” táján. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 11–31.
- Horváth Márton (1983): Kovács Máté művelődéspolitikai tevékenysége a koalíció időszakában. In: *Kovács Máté emlékkönyv*. (Szerk.: Szelle Béla.) Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Bp. 1983. 17–26.
- Horváth Márton (1984): „Az általános iskola létrehozását tartottam magam is az egyik legfontosabb feladatnak.” Beszélgetés Keresztury Dezső akadémikussal. In: Kis Kádi Géza – Kiss Gábor szerk. (1998). 20–24.
- Horváth Virág (1996): A dombóvári Szent Orsolya Rend Tanítóképző, 1927–1948. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmán szerk. (1996). 265–271.
- Hruscov, Ny. Sz. (1956): A személyi kultuszról és következményeiről. In: Gáti Imre – Huszár Zoltán szerk. (1996): *Szöveggyűjtemény IV. Források és tanulmányok a társadalomtudományi tárgyak tanulmányozásához*. Janus Pannonius Tudományegyetem – Tanorg Oktatási Központ, Budapest – Pécs. 109–130.
- Hubai László: A magyar társadalom politikai tagoltsága és az 1947-es választások. In: Feilt István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 98–117.
- Hunyady György (1981): Történelem és pszichológia. In: Hunyady György szerk. (2002). *Szociálpszichológia történelemtanároknak*. Önkonet, Bp. 421–433.
- Hunyady György (1998 a-b): Előszó. A politikai pszichológia importja: amit ők tudnak és mi nem. Utószó. A politikai pszichológia exportja: amit mi tudunk és ők nem. In: Hunyady György szerk. (1998). 11–16., 691–694.
- Hunyady György (2001): Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. In: Hunyady György szerk. (2002). 434–447.
- Hunyady György (2002): A kontraszelekció pszichológiája: egy kutatási terület feltérképezése. In: Hunyady György szerk. (2002). 448–488.
- Hunyady György (2003): Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In: Jost, J. T. (2003). 9–26.
- Hunyady Györgyné – M. Nádasiné Mária (2007): „Csak a szépre emlékezem.” Pozitív iskolai élmények vizsgálata. In: Bollókné Panyik Ilona szerk. (2007). 9–24.
- Hunyady Györgyné: A négyéves tanítói szak programja. Bevezetés és kommentár. In: Kovácsné Németh Mária szerk. (2000). 89–100.
- Huszár László (1999): A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője, 1957–1962. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 147–160.
- Huszár Tibor (1984): Erdei Ferenc. In: Sánta Ilona szerk. (1984). 171–183.
- Huszár Tibor (1997): A népi mozgalom társadalomszemlélete. In: *A népi mozgalom* (1997). 68–76.
- Huszár Tibor (1999): A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélye: 1956–1960. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 67–146.
- Husztai Ernő (1959): Bankrendszer és pénzforgalom a Magyar Tanácsköztársaságban. In: *A Magyar Tanácsköztársaság* (1959). 169–244.
- Husztai József (1936): Polgári iskolai és tanítóképző-intézeti tanárképzés. Mártonffy Károly szerk. (1937). 83–90.

- Imre Mihály (1986): Ekléziaépítő Csomorkányon. In: Szathmáry Lajos (1986). 3–10.
- Imre Nóra – Nagy Mária (2003): Pedagógusok. In: Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2003). 273–307.
- Imre Sándor (1921): Népoktatás: kisdnedvelés, népiskolák, tanítóképzés, a felügyelet. Szakoktatás. In: Gratz Gusztáv et al. szerk.: *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin Társulat, Bp. 1921. 621–657., 669–672.
- Imre Sándor (1935): A magyar református egyház művelődési politikája. In: Fürj Z. szerk. (1997). 20–63.
- Imre Sándor (1936): A tanítóképzés és az egyetem. In: Mártonffy Károly szerk. (1937). 103–111.
- Intézetünk jubileumi (1939/40) ünnepsége. In: Váczy Ferenc szerk. (1939/40). 4–23.
- Irsa Ferenc – Kehrer Károly – Szombatfalvy György: Közoktatásügyi statisztika. In: Hóman Bálint szerk. (1935). Táblázatok.
- Izsák Lajos (1997): A Rákosi-rendszer válsága és a Nagy Imre-kormány. Az 1955. évi márciusi fordulat és következményei. In: Pölöskei F. – Gergely J. – Izsák L. szerk. (1997). 315–323.
- Izsák Lajos (1997/a): A KDMP története — a DNP az országgyűlésben. In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997). 22–41.
- Izsák Lajos (1999): A parlamentarizmus vesztes csatája — 1947. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 235–258.
- Izsák Lajos (2000): A koalíció éve. A Rákosi-rendszer. In: Gergely Jenő – Izsák Lajos (2000). 225–375.
- Izsák Lajos (2001): „Két fordulat” jelenkori történelmünkben (1944–1945 és 1947–1949). In: Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (2001). 171–183.
- Joó András (2005): Ausztria–Magyarország etnikai viszonyai és az európai nagyhatalmi politika a 20. század kezdetén. A Monarchia a pánszlávizmus és a pángermán törekvések metszéspontjában. In: Egry Gábor – Feitl István szerk. (2005). 430–456.
- Juhász Béla (1936): A tanulóifjúság magatartásának változásai az utolsó tíz évben. *Különlenyomat a Nagykovácsi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet Értesítőjéből, 1935–1936. év*. Híradó Nyomda, Nagykovácsi.
- Kádár Zsuzsanna (1997): Kéthly Anna és a szociáldemokrata emigráció. In: Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula szerk. (1997). 173–181.
- Kahler Frigyes (1998): Erkölcsei és jogi igazságtétel. In: Schmidt Mária – Tóth Gy. László szerk. (1998). 158–186.
- Kálmán András (1986): Bódi Ferenc élete és munkássága. In: *Pedagógus arcképcsarnok. II.* Kaposvár. 64–75.
- Kálmánfi Béláné (1979): Az esztergomi középiskolások tevékenysége a Tanácsköztársaság idején. In: Gábris József szerk. (1979). 76–88.
- Kapi Béla (1938) beszéde a felsőházban. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1937–38. Tanévi Értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd, 1938. 9–13.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1995): Világkép — Jelek. Világképek változása, Magyarország, 1945–(1953)–1956–(1968)–1972–1989/90. In: *Rejtjelek 2.* Kossuth, Bp. 139–178.
- Karácsony Sándor (1945/1): Tanítóképzés és egyetem. In: Karácsony Sándor (1945). 80–87.
- Karády Viktor (1992): A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: Kovács M. Mária – Yitzak M. Kashti – Erős Ferenc szerk.: *Zsidóság, identitás, történelem*. A T-Twins kiadása, Bp. 23–45.
- Karády Viktor (1994): A zsidó „túliskolázás” kérdése a történelmi Magyarországon. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1994). 7–38.
- Karády Viktor (1994/1): Társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: Hadas Miklós szerk. (1994). 176–195.
- Karády Viktor (1997): A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba szerk. (1997). 19–34.
- Karády Viktor (2000): Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 209–232. és 279–285.
- Karády Viktor (2004): Zsidó diákok a budapesti középiskola piacon 1945 előtt és után. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 79–90.
- Kardeván Jenő (1938): Intézetünk és a kisebbségi népoktatás. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1937–38. tanévi értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd, 1938. 30–35.
- Kardos József (1997): A magyar iskola elmúlt évtizedei, 1945–1996. In: Balogh László szerk. (1997). 69–79.
- Kardos József (2000): Fordulat a közoktatásban. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 152–160.
- Kardos József (2000/1): Felekezeti és történelemtanítás — A szentkoronatan eredete. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 173–183. és 269–270.

- Kardos József (2004): A „szocialista egyetem” és az autonómia (1949–1969). In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004). 207–217.
- Kardos József (2005): A Magyar Tudományos Akadémia autonómiaja, 1848–2000. In: Gergely Jenő szerk. (2005). I. 255–262.
- Kaschinszkné Kary Erzsébet (1969): Váradi József. In: A *Budapesti Tanítóképző* (1969). 264–278.
- Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla (2001): Oktatáselméleti koncepciók és a tanárképzés gyakorlata a kolozsvári-szegedi egyetemen. In: Horánszky Nándor szerk. (2001). 319–370.
- Kelemen Elemér (1993): A magyar pedagógusmozgalmak és -szakszervezetek vázlatos története. In: „*Lázad hát már az élet alágýürtje, a tanító...?*” 75 éves a *Pedagógusok Szakszervezete*. PSZ. 7–48.
- Kelemen Elemér (1999/a): Gondolatok a magyar tanítóképzés kettős évfordulóján. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. (1999). 53–64.
- Kelemen Elemér (2003): Zibolen Endre neveléstörténeti munkássága. In: Balogh Mihály szerk.: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum évkönyve 2003*. OPKM, Bp. 29–39.
- Kelemen Elemér (2004): Két fejezet a hazai pedagógusmozgalmak és -szervezetek 20. századi történetéből. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 55–66.
- Kelemen Elemér (2004/1): A magyarországi pedagógusmozgalom radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben, 1917–1919. In: Bollókné Panyik Ilona szerk. (2004): *Gyermek — nevelés — pedagógusképzés*. Trezor, Bp. 173–183.
- Kelemen Elemér (2007): Gondolatok az általános iskoláról — a 60. évforduló után. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007). 211–230.
- Kelman, H. C. (1961): A szociális befolyásolás három folyamata. In: Erős Ferenc szerk. (1998). 27–36.
- Kemény Gábor (1927): Tanítóság és nemzeti kultúra. In: *Kemény Gábor* (1966). 84–88.
- Kemény Gábor (1932): Az új pedagógia körvonalai. In: *Kemény Gábor* (1966). 94–104.
- Kemény Gábor (1945): Demokratikus iskolareform. In: *Kemény Gábor* (1966). 180–202.
- Kemény Gábor (1945/a): A nevelők legégetőbb kérdései. In: Sándor László szerk. (1983). 47–49.
- Kemény Gábor (1945/b): A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének célkitűzése és ügyrendje. In: Sándor László szerk. (1983). 51–53.
- Kemény Gábor (1945/c): Egy negyedszázad nevelésügyi mérlege. In: *Demokrácia és köznevelés* (1945). 35–50.
- Kemény Gábor (1947/b): Demokráciára való nevelés és embernevelés. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 23–33.
- Kemény Gábor (1947/c): Nevelők átképzésének elméleti és gyakorlati tervei. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 432–437.
- Kemény Gábor (1948/K/1): Nagy László és az új magyar pedagógia. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 100–113.
- Kende Péter (1991): Elkérülhetetlen volt-e a forradalom 1956-ban. In: A *párizsi toronyból. Válogatott politikai írások, 1957–1989*. Cserépfalvi, Bp. 23–45.
- Kende Péter (1999): A szovjet tábor belső kapcsolatrendszerének módosulása 1953 után. In: Standeisky Éva – Rainer M. János szerk.: *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv 1999. VII.* 1956-os Intézet, Bp. 250–254.
- Képek (1996) a tanítóképző életéből. In: Tóth Gyuláné szerk.: *A kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Gépészeti Szak-középiskola jubileumi évkönyve, 1871–1996*. Kiskunfélegyháza. 59–79.
- Keresztury Dezső (1946): A mai magyar művelődéspolitikai irányelvei. In: *Mai magyar* (1946). 7–35.
- Keresztury Dezső (1947): Előszó. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 5–14.
- Keresztury Zsuzsa (1988): A „kétféle átmenet” és a négyéves tanítóképzés. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 60–82.
- Kéri Katalin (1997): Az 1879:XVII. törvénycikktől a „Lex Apooyni”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: Híd a századok felett — Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Főszerk.: Hanák Péter. Szerk: Nagy Mariann.) University Press, Pécs 1997. (www.kerikata.hu)
- Kéri László (1987): A politikai szocializáció kutatásának értelmezési nehézségei. In: Kéri László szerk. (1987). 19–47.
- Kerkay Jenő (1943): Ifjúságunk lelkülete és szervezése. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 14–23.
- Kertész Imre (1993): A fölösleges értelmiségi. Előadás a Tutzingi Evangélikus Akadémián, 1993. In: Kertész Imre (2001). 186–202.
- Kertész Imre (1995): A boldogtalan 20. század. Beszéd a hamburgi Schauspielhausban, 1995. In: Kertész Imre (2001). 11–44.
- Kertész Imre (1999): Előszó. In: Kertész Imre (2001). 5–10.
- Keszthelyi György (1970): A Bajai Tanítóképző Intézet története, 1870–1970. In: *A Bajai Tanítóképző Intézet Jubileumi Emlékkönyve, 1870–1970*. Baja 1970. 5–67.
- Kiss Árpád (1944): Nevelés magyarul Európában. In: Kiss Árpád – Kovács Máté szerk. (1944). 45–62.

- Kiss Árpád (1945): A demokrata nevelők szerepe a diáktársadalom életében. In: *Demokrácia és köznevelés* (1945). 76–91.
- Kiss Árpád (1947/a): A munkáltatás. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 13–22.
- Kiss Árpád (1947/b): Nevelési reformok a második világháború után. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 40–54.
- Kiss Árpád (1948/a): Nevelési eszményi keresése. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 69–80.
- Kiss Árpád (1948/b): A magyar köznevelési reform. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 23–48.
- Kiss Árpád (1971): *A Negyedik Egyetemes Tanügyi Kongresszus*. In: Felkai László szerk. (1971/II). 163–187.
- Kiss Árpád (1975): 30 év legfontosabb oktatáspolitikai törekvései. In: Regös János szerk.: *Pedagógiai írások*. Vas Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya – MPT Vas Megyei Tagozata, 1975. 11–20.
- Kiss Árpád (2006): „Tudósnak maradni...” Feljegyzések, töredékek. In: Buda András – Kiss Endre szerk. (2006). 428–472.
- Kiss Endre (1999): Kiss Árpád emlékiratai. In: Kiss Endre szerk. (2001). 316–325.
- Kiss István (1943): A mi háborús feladataink. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 129–146.
- Kiss József (1938–39): Iskolán kívüli népművelés. In: Bene Lajos szerk. (1938–39). 211–235.
- Kiss József (1982): Prepa voltam Nagykörsön. Visszaemlékezés. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszky Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 74–151.
- Kiss Mária (1975): Paraszt dolgozók Tanítóképző Intézete, Répcseszentgyörgy, 1946–1949. In: Regös János szerk.: *Pedagógiai íráso.*, Vas Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya – MPT Vas Megyei Tagozata, 1975. 64–80.
- Kiss Tihámér László (1998). In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998). 134–151.
- Knausz Imre (2001): A történelemtanítás funkcióiról. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 147–163.
- Knausz Imre (2004): A történelmi műveltségről. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 213–230.
- Kohli, M. (1986): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: Gellériné Lázár Márta szerk.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Bp. 1990. 175–212.
- Kónya Anikó (1999): A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 149–162.
- Koren István (1976): Az egységes tanszergyártás és taneszközellátás megvalósulása. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 56–61.
- Kormos László (1995): A református egyházi társadalom, 1945–1950. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 626–646.
- Koselleck, R. (1972): Ábrázolás, esemény és struktúra. In: Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977). 173–185.
- Koselleck, R. (1994): Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton szerk. (1998). 12–23.
- Kovács András (2002): Zsidó csoportok és identitásstratégiák. In: Kovács András szerk. (2002). 9–40.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor (2006): Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. Kövér György szerk. (2006). 417–506.
- Kovács I. Gábor (1978): Az értelmiségi keresetek változása, 1920–1975. In: Gyáni Gábor szerk. (1995). 441–461.
- Kovács I. Gábor (1992): Reformátusok a mai magyar társadalomban. In: Tenke Sándor szerk. (1993): *Református értelmiség új utakon*. Bp. 61–70.
- Kovács I. Gábor (1999): Iskolamonopólium és világnézeti homogenizáció. Ötven éve államosították iskoláinkat. In: Fekete Károly szerk. (1999): *Teológia a reménység örömeiben*. A Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, Bp. 125–130.
- Kovács I. Gábor (2002): A Magyarországi Református Egyház küldetése a szociológus szemével. In: Albert Gábor – Tenke Sándor – Tölkéczki László szerk. (2002): *Szárszó 1992–2001. A Református Értelmiségi Konferenciák előadásai*. Bp. 2002. 513–522.
- Kovács József László (1984): Zsámbéki századok. Jegyzetek a 250 éves népoktatásról, az 55 éves tanítóképzésről. In: Kovács József László (1984): *Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti-irodalomtörténeti tanulmány*. Főiskolai Füzetek 3. Zsámbék. 3–18.
- Kovács Kálmánné (2006): Iskolatörténet. In: *A Szerb Antal Gimnázium jubileumi évkönyve a 2005–2006. tanévről*. Bp. 7–18.
- Kovácsné Németh Mária (1996): Győr középszintű iskolái, 1627–1996. In: Kovácsné Németh Mária – Mastalirné Zádor Márta – Sipőcz László – Varga József szerk. (1996). 273–345.
- Kozma Tamás – Tomasz Gábor (2000): Előszó. In: Kozma Tamás – Tomasz Gábor szerk. (2000). 7–25.
- Kozma Tamás (1994): Szociális tanulás. In: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 59–67.

- Ködöböcz József (1986): A magyar tanítóképzés történetének néhány jellemző vonása. In: *Óvónőképzők és Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei*. 20. sz. (Szerk.: Szekerczés Pál.) Debrecen. 285–299.
- Köte Sándor (1989): Mérei Ferenc és a népi kollégiumok. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 81–84.
- Köteles Pál (1992): Teleki Pál nemzetiségi politikája. In: *Teleki Pál öröksége* (1992). 27–39.
- Krajcsovszki József – Krajnyák Nándor (1983): A kecskeméti pedagógusképzés története. In: Iványosi-Szabó Tibor szerk.: *Bács-Kiskun Megye múltjából*. V. BKMÖL, Kecskemét. 215–256.
- Krajcsovszki József – Krajnyák Nándor (1990): A gazdasági szaktanítóképzéstől a tanítóképző főiskoláig. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 186–348.
- Krajcsovszki József (1997): A magyar tanítóképzés történetének néhány jellemvonása. In: Székelyné Körösi Ilona – Szepes Lajos szerk. (1997). 88–96.
- Kratofil Dezső (1948/K/1): A polgári iskolai tanárok gyakorlati kiképzése. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 214–223.
- Krausz Tamás – Tütő László (1988): Politikai átmeneti időszak, szocializmus — „létező szocializmus”. In: Krausz Tamás – Tütő László szerk. (1988). 7–14.
- Krausz Tamás (1997): A Szovjetunió. In: Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István szerk.: *20. századi egyetemes történet. II. 1945–1995*. Európa – Korona. 503–537.
- Krausz Tamás (1997/1): A szovjet Oroszország. In: Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula (1997). 419–632.
- Krausz Tamás (2005): Sztálin és a szovjet vezetés perspektíve meghatározása 1945-ben. In: Feitl István – Földes György szerk. (2005). 13–32.
- Krausz Tamás (2007/1): A szocializmusvita jelenlegi állásáról. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 122–144.
- Krausz Tamás (2007/2): Módszer és történetiség. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 274–283.
- Kuczai Tibor (1990): Beszédmodok a marxizmusoktatásban. A Tájékoztató című periodika elemzése. In: Bayer József – Szabó Márton szerk. (1990). 124–140.
- Kurecskó Mihály (2002): Vissza az iskolapadba? A politikai rendőrség megjelenése az iskolákban. In: Majtényi György – Ring Orsolya szerk.: *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. MOL, Bp. 171–184.
- Kuszák István (1939): A líceum szerepe az evangélikus tanítóképzésben. In: *A Dunántúli Ág. H. Év. Egyházkerület Soproni Liceumának (I. isk. év) és Tanítóképző-intézetének (LXXX. isk. év) Évkönyve*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Győr, 1939. 11–16.
- LaCapra, D. (1983): A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás. In: Kisantal Tamás szerk. (2003). 169–209.
- Lackó Miklós (1980): Tisztviselők, értelmiség. In: Gyáni Gábor szerk. (1995). 239–244.
- Laczkóné Pálfi Alojzia (1991): Az Angolkisasszonyok Magyarországon. In: Balogh László – Kelemen Elemér szerk. (1996). 132–139.
- Ladányi Andor (1985): A felsőfokú tanítóképzés előzményei, 1945–1959. *Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei*. XIX. Debrecen. 333–345.
- Ladányi Andor (1988): A felsőfokú tanítóképzés előzményei (1945–1959). In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 197–232.
- Ladányi Andor (1991): Az államszocialista korszak. A „fordulat évétől” 1956-ig. In: *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása*. Bp. 31–37.
- Ladányi János (2002): A zsidó népesség térbeni elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870–2000. között. In: Kovács András szerk. (2002). 77–100.
- Ladányi Sándor (1997): A református egyház: a református egyház a koalíció éveiben, 1945–1948. Az egyezmény jegyében, 1948–1956. In: Kollega Tarsoly István szerk. (1997). 417–428.
- Ladányi Sándor (1999): Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról. In: Barcza József – Dienes Dénes szerk. (1999). 109–113.
- Ladurie, E. R. (1988): A tudomány historizálása, a történelem tudományossá tétele. In: Michalski, K. szerk.: *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Bp. 66–86.
- Laky Dezső (1931): Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. In: Huszár Tibor szerk. (1981). 112–135.
- Lányi Gusztáv (1998): A rejtőzködés (politikai) pszichológiája. Politikai pszichológia Magyarországon a fordulat évétől a rendszerváltásig. In: László János szerk.: *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. Scientia Humana, Bp. 224–249.

- Lányi Katalin (1991): Visszaemlékezések néhai Kiss Árpádra (1907–1979), a neveléstudomány képviselőjére. In: Kiss Endre szerk. (2001). 312–315.
- László Béla (1998): A (cseh)szlovákiai oktatásügy szervezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv szerk. (1998). 94–177.
- László János (1999/1): A szociális reprezentációról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 129–138.
- Lázár György (1950/1): A magyar pedológia visszavonulási taktikája. In: Lázár György (1950). 5–60.
- Lendvai L. Ferenc (1987): Bevezetés. Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 7–24.
- Lendvai L. Ferenc (1987/2): Bevezetés. In: Lukács György (1918–19). 11–29.
- Lengvári Józsefné (1972): A Nyíregyházi Tanítóképző Intézetben végzett hallgatók helytállásáról. In: Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* 4. Nyíregyháza. 51–55.
- Lenin, V. I. (1909): Levél a Capri szigeti iskola hallgatóihoz, augusztus 30. In.: *LÖM. 47. Levelek, 1905–1910. november*. Kossuth, Bp. 1976. 194–202.
- Litván György (1989): Mérei Ferenc a politikában. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 112–115.
- Litván György (1995): Történetírásunk és jelenkorunk. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 39–45.
- Litván György (1998/1): Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 171–180.
- Lovász György (1973): A Békés megyei iskolák államosításának története. In: Tóth Lajos szerk. (1973): *Békés megye iskoláinak államosítása. Tanulmányok, emlékezések*. Békéscsaba. 7–111.
- Lovász György (1976): Vihar a vihararokban. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 96–106.
- Luhmann, N. (1970): Igazság és ideológia. In: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris, Bp. 1999. 7–31.
- Lukács György (1918, 1919): A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Taktika és etika. In: Mesterházi Miklós szerk. (1987): *Forradalomban. Cikkék, tanulmányok, 1918–1919*. Magvető, Bp. 36–41., 124–132.
- Lukács György (1969): Életrajz magnószalagon. (Eörsi István és Vezér Erzsébet beszélgetései Lukács György-gyel.) In: Eörsi István szerk.: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Magvető, Bp. 1989. 88–318.
- Lukács György (1976): Az ideológia problémája. In: *A társadalmi lét ontológiájáról. II. Szisztematikus fejezetek*. Magvető, Bp. 448–562.
- Magyary Zoltán (1920): Társadalmi kérdések. Általános bevezetés. In: *Védelmi tanfolyam*. Stephaneum Nyomda, Bp. 3–20.
- Majnai Tamás (1994): A protestáns egyházak az üldözés ellen. In: Szita Szabolcs szerk. (1994). 150–184.
- Majnai Tamás (1999): Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyház recepciójához. In: Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László szerk. (1999). 179–211.
- Makk Ferencné (1986): Az úttörőmozgalom a szocialista építés kibontakozásának idején (1950–1956). In: Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkronika (1946–1986)*. Szeged. 65–91.
- Mann Miklós (2002/1): Oktatáspolitikusok és koncepciók a sajtó tükrében, 1945–1990. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002). 76–122.
- Mann Miklós (2002/II): Költségvetés és törvénykezés a két világháború közötti korszak pedagógiai sajtójában. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 94–143.
- Mann Miklós (2006): A minisztérium vezető tisztségviselőiről. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 160–164.
- Mannheim Károly (1995): A kultúraszociológiai megismerés sajátosságáról. In: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, Bp. 11–145.
- Mannheim Károly (1999/a): Ember és társadalom az átépítés korában. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 117–156.
- Mannheim Károly (1999/b): Korunk diagnózisa. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 157–216.
- Mannheim Károly (1999/c): Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 217–274.
- Margócsy István (1998): A szabadelvű Petőfi. In: *Petőfi Sándor*. (Vál., szerk.: Margócsy István.) Magyar Szabadelvűek. Új Mandátum, Bp. 9–28.
- Margócsy József (2000): Porzsolt István (1910–1986). Pályaképvázlat. In: Nagy Ferenc szerk. (2000): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, XIV*. Nyíregyháza. 191–204.
- Markó Endre (1996): *Értékek és hagyományok a győri tanítóképzésben*. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996). 66–70.
- Marosy Izidor (1988): A hitoktatás. In: *Magyar Katolikus Almanach, II*. 1988. 620–649.
- Marx, K. – Engels, F. (1845–46): A német ideológia. I. Feuerbach. In: *MEM 3. 1845–1846*. Kossuth, Bp. 1960. 19–80.
- Marx, K. (1845): Tézisek Feuerbachról. In: *MEM 3. k. 1845–1846*. Kossuth, Bp. 1960. 7–10.

- Marx, K. (1857–1859): Bevezetés. In: *MEM 46/1. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth, Bp. 1972. 11–36.
- Mérei Ferenc (1947/b): Az ember élete mint tantárgy. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 121–126.
- Mérei Ferenc (1948/K/1): Csoportosulás és társas szerkezet az általános iskolában. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 114–134.
- Mérei Ferenc (1975): Az elveszett paradicsom. November '66. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 134–145.
- Mérei Ferenc (1981): Bandázs nélkül. November '72. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 146–158.
- Mervó Zoltánné (1990): Adalékok a debreceni tanítóképzés történetéhez, 1949–1959. In: Gazdag István szerk.: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 17.* 125–140.
- Mészáros István (1989): Az állami tankönyvkiadás. In: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó – Dabasi Nyomda, Bp. – Dabas. 136–162.
- Mészáros István (1997): Négy évtized tankönyvtörténete. In: *Magyar iskola: 996–1996. Előadások, cikkek, beszédek*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp. 172–177.
- Mezei Gyula (1976): A fővárosi államosítás krónikája. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 65–74.
- Micheller Magdolna (1990): Utószó. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 491–495.
- Micheller Magdolna (1991): Értékrend a kollégiumokban a rendszerváltások tükrében, 1920–1990. In: Balogh László – Kelemen Elemér szerk. (1996). 163–170.
- Mihalovics Zsigmond (1943): Ifjúságunk nevelésének mai gyakorlati kérdései. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 45–58.
- P. Miklós Tamás (2006): A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az Úttörőmozgalom „egyesülése” 1948-ban. In: Trencsényi László szerk. (2006). 5–52.
- Mikonya György (2002): Az evangélikus pedagógusképzés alakulása a sajtó tükrében. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002). 9–26.
- Mikonya György (2006): Pedagógiai életképek az 1945 utáni magyar nevelés történetéből. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 59–113.
- Mirák Katalin (1995/1): Bevezetés: az evangélikus egyház Magyarországon (1945–1991). In: Mirák Katalin szerk. (1995). 13–26.
- Misóczki Lajos (1976): Szemtől szemben a Mátra vidéken. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 129–141.
- Mitrovics Gyula (1936): Hozzászólás Imre Sándor: A tanítóképzés és az egyetlen című előadásához. In: Mártonffy Károly szerk. (1937). 111–112.
- Molnár Erik (1945): A korai feudális társadalom. In: *Demokrácia és köznevelés* (1945). 288–306.
- Molnár János (1976): A közoktatás új rendje a Duna–Tisza közén. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 75–95.
- Molnár Pál (1976): Tisztító vihar Nógrádban. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 158–162.
- Moór Gyula (1945): A demokrácia örvényei. In: *Demokrácia*. 1945. 96–109.
- Mosdóssy Imre (1920): Finácsy Ernő mint a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke. In: *Finácsy-émlékfüzet* (1930). 33–37.
- Muxel, A. (1999): Az ifjúkor politikai moratóriuma. In: Szabó Ildikó – Csáková Mihály szerk. (1999). 100–124.
- Müller Ildikó (2006): Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: a budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium. Kövér György szerk. (2006). 673–711.
- Nagy Árpád (1930–31): Az új tanterv célja. In: Bene Lajos – Berwaldszyk Kálmán szerk. (1930–31). 164–168.
- Nagy Ferenc (1995): A szabolcsi diákok szerepe a forradalmi eseményekben. 1956. In: Nagy Ferenc szerk. (1995): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XI.* Nyíregyháza. 259–267.
- Nagy Ferenc szerk. (2000): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, XIV.* Nyíregyháza. 191–204. Nagy Imre (1953) a Központi Vezetőség előtt. In: *Beszélő össziadás, 1981–1989. I.* 1–10. sz. 1981–1984. AB–Beszélő, 1992. 628–641.
- O. Nagy Gáborné (1969): Az intézet története, 1945–1969. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 81–139.
- Nagy József (1998): A főiskolai képzés első évtizede. In: Nagy József szerk. (1998): *50 éves a tanárképzés Egerben*. Líceum, Eger, 5–38.
- Nagy Mária (2000): Pedagógusok, szakmai szervezetek és világnézeti elkötelezettség a kilencvenes évek magyarországi közoktatásában. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 255–265.
- Nagy Mária (2001/1): A tanítóság a századelőn a statisztikai adatok tükrében. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 11–37.
- Nagy Mária (2001/2): „Önbecszeret és tudásvágy.” Viták a Néptanítók Lapja 1901. évfolyamában. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 84–103.

- Nagy Péter Tibor (2000/1): Szeperáció és reláció. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 157–168.
- Nagy Sándor (1972): Nagy László pedagógiájának időszerűsége. In: Nagy László (1972). 5–50.
- Nagy Varga Rita (2002): Teológia és antiszemitizmus. Milleniumelmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban, 1840–1941. In: Braham, R. L. szerk. (2002). 53–80.
- L. Nagy Zsuzsa (1998): Válság és kiütkezés. Az 1918-as forradalom — az első kísérlet. In: *1918. Korszakvége — korszakkezdet.* 371–382.
- Nánási Miklós (1964): A nagykörsi tanítóképzőről. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszkay Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 158–181.
- Nánási Miklós (1974): NDTK/I. Adalékok a népi demokrácia pedagógusképzésének történetéhez. In: Geréb György szerk.: *A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, 1974.* I. rész. Szeged. 339–357.
- Nánay Béla (1947): A fiatal nevelők bevezetése az iskolai munkába. In: Kiss Árpád szerk. (1947): *Nevelőmunka az általános iskolában.* A Köznevelés Könyvtára I. VKM, Bp. 194–203.
- Németh László (1939–1940): Magyar felsőbboktatás. Öt levél Szathmáry Lajoshoz. In: *Művelődéspolitikai írások.* Múzsák, Bp. 1986. 77–84., 95–96.
- Németh Rudolf (1989): A tanítóképzés Sárbogárdon, 1951–1955. In: *Előadások Sárbogárd múltjából. Tudományos ülés 4.* Sárbogárd, 1989. április 6. 35–38.
- Nevelős Gyula (1930–31): Az iskolán kívüli népművelés célja és feladatai. In: Bene Lajos – Berwaldszy Kálmán szerk. (1930–31). 284–295.
- Nietzsche, F. (1972): Így szólott Zarathustra. (Könyv mindenkinek és senkinek.) In: *Válogatott írásai.* (Ford.: Szabó Ede.) Gondolat, Bp. 297–334.
- Nyers Rezső (2001): Emlékeim Hegedűs András pályafutásának három korszakából. In: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001). 259–262.
- Oláh János – Varga István (2002): Becker Vendel a két világháború közötti tanítóképzés korszerűsítéséért. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002). 183–187.
- Ormándi János (2002): Becker Vendel a katolikus iskolaiügyről. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002). 188–192.
- Ormos Mária (1995): A történettudomány forrásairól a 20. században. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 28–38.
- Ormos Mária (2003): Politikai ideológia a két világháború között. In: Vonyó József szerk. (2003). 75–86.
- Ormos Mária (2005): Magyarok itthon, otthon, tegnap és ma. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005). 171–201.
- Orosz Gábor (1985): A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In: Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI.* Nyíregyháza. 158–236.
- Orosz Gábor (2004): Prohászka Lajos egyetemi neveléstörténeti előadásai. In: Németh András szerk. (2004). 88–122.
- Orosz Lajos (1971): Az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus. In: Felkai László szerk. (1971/I). 11–100.
- Ortutay Gyula (1945): Új magyar köznevelés. In: *Demokrácia.* 1945. 110–138.
- Ortutay Gyula (1965): Emlékezés az államosításra. In: Ortutay Gyula (1973). 393–401.
- Ortutay Gyula (1967): A szocialista művelődésszervezés kialakításának kérdései. In: Ortutay Gyula (1973). 406–427.
- Paczkowski, A. (1997): Olvadás és özönvíz. In: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989.* 1956-os Intézet, Bp. 194–205.
- Padányi-Frank Antal (1933/1): Miért szándékozunk most a tanítóképzés reformjával foglalkozni? In: Padányi-Frank Antal (1939). 72–74.
- Padányi-Frank Antal (1933/2): Tanítóképzés a nemzetnevelés szolgálatában. In: Padányi-Frank Antal (1939). 74–81.
- Padányi-Frank Antal (1938/5): A líceumon felépülő akadémiai tanítóképzés a Szent István emlékében. In: Padányi-Frank Antal (1939). 131–136.
- Pál Eszter (2004): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy: mire jók a metaforák? In: Somlai Péter szerk. (2004). 95–116.
- Pál József (1996): A „szövetkezeti kérdés”. In: Orosz I. – Fűr L. – Romány P. szerk. (1996). 495–502.
- Palasik Mária (1998/1): A Kisgazdapárt felbomlásztására irányuló kommunista taktika lépései. In: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 113–134.
- Papp Barbara (2006): Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. Kővér György szerk. (2006). 713–756.
- Papp István (2002): A NÉKOSZ legendája és valósága. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 309–338.

- Pásztor József (1957): Népoktatásunk és szakoktatásunk 1918–1919-ben. In: Ravasz János szerk. (1957). 167–220.
- Pataki Ferenc (1989): Elnöki megnyitó. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 20–23.
- Pataki Ferenc (1998): Töredékes számvetés. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998). 190–199.
- Pataki Ferenc (1999): Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 181–186.
- Pataki Ferenc (2000/M): Mi marad Makarencóból? In: Iványi Erika – Solymosi Zsuzsa szerk.: *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Bp. 319–354.
- Pecze Ferenc (1959): Az országos gyűlés tárgyalási rendje, különös tekintettel a küldöttek jogállására. In: Sarlós Márton szerk. (1959). 71–92.
- Pecze Ferenc (1959): Az országos gyűlés tárgyalási rendje, különös tekintettel a küldöttek jogállására. In: Sarlós Márton szerk. (1959). 71–92.
- Percheron, A. (1999/a–e): Szocializáció és politikai szocializáció. Az egyén politikai formálódása. A politikai szocializáció fogalmának története. Összegzés. A politikai örökség. In: Szabó Ildikó – Csákó Mihály szerk. (1999). 9–17., 18–43., 57–73., 74–78., 125–136.
- Perrow, Ch. (1994): A hivatalos és nem hivatalos hierarchikus rend. Szakértelem és fegyelem. In: *Szervezet-szociológia*. Osiris – Századvég, Bp. 47–48. és 55–58.
- Péteri Lóránt (1998): Bethlen István. In: Romsics Ignác szerk. (1998). 31–50.
- Pető Andrea (2000): A nők politikai képviselete a fordulat évében. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 318–334.
- Pető Andrea (2003): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003). 514–531.
- Pető Iván (1982): Ellentmondásos kiütéskeresés. Az 1956-ban elfogadott második öt éves terv koncepciójához. In: Vass Henrik szerk.: *Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve*. Kossuth, Bp. 35–50.
- Pető Iván (1998/1): A gazdaság „átpolitizálása”. In.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 95–112.
- Pintér István (1999): Kényszerpályára szavazó ország — 1939. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 176–207.
- Pirigyi István (1988): A görög katolikus egyház élete, 1945–1985. In: *Magyar Katolikus Almanach II*. 1988. 719–738.
- Pléh Csaba – Bodor Péter – Lányi Gusztáv (1998): Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése: a magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998). 303–310.
- Pléh Csaba (1999): Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 41–50.
- Pletka Anna (1986): Az úttörőmozgalom kezdetei (1946–48). In: Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkronika (1946–1986)*. Szeged. 9–37.
- Podráczky Judit (2007): Diskurzuselemzés a pedagógiai kutatásban. In: Bollókné Panyik Ilona szerk. (2007). 25–32.
- Pók Attila (2003): A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth-képe. In: Ormos Mária szerk. (2003). 170–183.
- Pók Attila (2005): Bűnbakkeresés és a második világháború. In: Feitl István – Földes György szerk. (2005). 258–265.
- Polányi Mihály (1958): A történelem megértése. In: *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Argumentum – Polányi Társaság, 1997. 143–161.
- Popély Gyula (1991): Magyar népiskolai oktatás Csehszlovákiában, 1918–1938. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 41–54.
- Popély Gyula (1998): A magyar iskolatípus kálváriája (Cseh)Szlovákiában, 1918–1945. In: Tóth László – Filep Tamás szerk. (1998). 22–23.
- Popper, K. R. (1962): A történetírás és a történelem értelme. In: Popper, K. R. (1997). 133–156.
- Popper Péter (2005): 1945–1948 a lélektan szempontjából. In: Feitl István – Földes György szerk. (2005). 288–303.
- Pornói Imre (2006): *Az oktatásfinanszírozás problémái a 19–20. századi magyar népoktatásban*. In: Buda András – Kiss Endre szerk. (2006). 69–74.

- Pornói Károly – Katona András (1992): Egy „elfelejtett” tanügyi reform margójára. Németh László tanügyi rendezése 1945. In: *Tanárképzés és tudomány VII.* Bp. 1992. 57–79.
- Porosz Tibor (1988): Alternatívák és választások. Megjegyzések Magyarország 1945-től napjainkig tartó időszakának társadalmi folyamatairól. In: Krausz Tamás – Tütő László szerk. (1988). 137–154.
- Porzolt István (1972): Adalékok a pedagógusképzés felszabadulás utáni történetéhez Szabolcs-Szatmár megyében. In: Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 4.* Nyíregyháza. 43–49.
- Pölsökei Ferenc (1981): A kollégium a kiegyezés után. In: Trócsányi Zsolt szerk.: *A Pápai Kollégium története.* Tankönyvkiadó, Bp. 325–421.
- Pölsökei Ferenc (1996): Parasztpolitikai irányzatok. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk. (1996). 383–401.
- Pritz Pál (2003): Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról. In: Ormos Mária szerk. (2003). 248–260.
- Prondczynsky, Andreas (2002): Reformpedagógia és háborús pedagógia. In: Németh András szerk. (2002). 44–63.
- Pukánszky Béla (2002): Herbart pedagógiájának időszerűsége: példa a középút keresésére. In: *Neveléstörténeti kaleidoszkóp — A középkortól napjainkig.* Neveléstörténeti füzetek, 20. OPKM, Bp. 21–30.
- Püski Levente (2002): Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 206–233.
- Quint József (1926): Előszó. In: Molnár Oszkár (1926). 3–5.
- Rácz Fodor Sándor (1990): A bajai állami tanítóképző történetéből. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 349–469.
- Rainer M. János (1998/1): A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 17–44.
- Rajczi Péter (1989): A Miasszonyunkról nevezett női kanonok rend pécsi római katolikus tanítóképző intézetének története, 1895–1948. In: Szita László szerk.: *Baranyai helytörténetírás 1989.* Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1989. 439–473.
- Rákosi Mátyás (1945/2): A magyar demokrácia kérdései. *Demokrácia.* 1945. 147–265.
- Rákosi Mátyás (1948/1): Tiéd az ország, magadnak építed! Beszámoló az MKP funkcionáriusainak harmadik országos értekezletén 1948. január 10-én. In: Rákosi Mátyás (1950). 242–277.
- Ravasz László (1933): Van-e szükség református tanítóra? In: Ravasz László (1938/III). 440–445.
- Ravasz László (1934): A református tanító hivatása. In: Ravasz László (1938/III). 429–439.
- Ravasz László (1936): A vallásos nevelés. In: Ravasz László (1938/III). 396–402.
- Ravasz László (1937): Záróbeszéd. In: Juhász Béla szerk. (1937). 154–156.
- Ravasz László (1938/1): Neonacionalizmus. In: Ravasz László (1938/III). 211–214.
- Ravasz László (1938/2): Hit és nemzet. In: Ravasz László (1938/III). 242–247.
- Ravasz László (1938/3): Arccal a falu felé. In: Ravasz László (1938/III). 278–288.
- Ravasz László (1938/4): A zsidókérdés megoldása. In: Ravasz László (1938/III). 348–354.
- Rendtartás a liceum (1939) és leányliceum számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. évi május 10-én 133.594/IX. üo. sz. rendeletével.* Királyi Magyar egyetemi Nyomda.
- Rév István (1988): A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technológia. Az átmenet megközelítése. In: Rév István szerk. (1990). 658–676.
- Révai József (1951): Az MDP II. kongresszusán elhangzott beszéde. In: *A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve, 1951. február 24– március 2.* Szikra, Bp. 117–143.
- Ricoeur, P. (1964): Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. (Ford.: Sajó Sándor.) In: Takács Ádám szerk. (2004). 85–102.
- Ricoeur, P. (1967): Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton szerk. (1998). 124–136.
- Ricoeur, P. (2000): A történelem írása és a múlt megjelenítése. (Ford.: Sajó Sándor.) In: Takács Ádám szerk. (2004). 187–205.
- Riedl Frigyes (1921): Középkolák. In: Gratz Gusztáv szerk. (1921). 658–668.
- Ripp Zoltán (1999): Az MSZMP legitimitációja a Kádár-korszak kezdetén. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 43–66.
- Rokeach, M. (1960): A nézetek rendszerének szerveződése. A nézetek szerveződése az elfogadott-elutasított dimenzió mentén. In: Hunyady György szerk. (2002). 296–312.
- Romány Pál (1996): Öt évtized — négy és fél agrárforradalom. Reményvesztett falvak — permanens „agrárforradalom”? In: Orosz I. – Für L. – Romány P. szerk. (1996). 427–436., 485–494.

- Romsics Ignác (1974): Adatok a dunamelléki ellenforradalom történetéhez. In: *A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos diákköreinek kiadványai 1974*. Szeged. 77–87.
- Romsics Ignác (2002): A magyar iskolarendszer és a népfőiskolai mozgalom a két világháború között. In: Pölöskei Ferenc szerk. (2002). 145–151.
- Romsics Ignác (2002/1): Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 7–27.
- Romsics Ignác (2005/2): A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. In: Romsics Ignác – Szegei-Maszák Mihály szerk. (2005). 202–230.
- Ronkoviczné Faragó Eszter (2002): Imre Sándor nézetei a reformpedagógiáról. In: Németh András szerk. (2002). 92–100.
- Rorty, R. (1994): Bevezetés. A nyelv esetlegessége. A liberális közösség esetlegessége. Magánjellegű irónia és liberális remény. In: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 11–38., 61–112.
- Rosta Gergely (2002): Ifjúság és vallás. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002). 220–239.
- Rozs András (1999): „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek. Ideológiai vonatkozások a Turul pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években. In: Font Márta – Vonyó József szerk.: *Tanulmányok Pécs történetéből*. 5–6. k. Pécs 1999. 241–258.
- Rozs András (2004): Az 1956-os forradalom diákmegmozdulásai Pécsen és Baranya megyében. In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004). 353–402.
- Rozsondai Károly (1936): A mi iskolánk. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1936–37. Tanévi Értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd 1937. 9–11.
- Rozsondai Károly (1938/1): Új korszak küszöbén. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1937–38. Tanévi Értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd 1938. 13–21.
- Russel, B. (1997): Egyéni és társadalmi erkölcs. In: Russel, B. (1997): *A hatalom és az egyén*. (Ford.: Rakovszky Zsuzsa.) Kossuth, Bp. 137–159.
- Saad József (2004): Telepessors. www.telepesek.hu/index1.htm
- Sackij, Sz. T. (1973): Az egységes munkaiskola. A munkamódszerek. (Ford.: Kövendi Dénes.) In: *Az első évtized után. Szovjet pedagógusok előadásai 1928-ban*. Tankönyvkiadó, Bp. 61–72.
- Sanford, R. N. (1968): Az autoriter személyiség elmélete. In: Hunyady György szerk. (2002). 279–295.
- Sárdi Lajos (1993): A Pedagógusok Szakszervezete, 1948–1989. In: „*Lázad hát már az élet alágyúrtja, a tanító...?*” 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete. PSZ. H. n., é. n. 50–69.
- Sárkány Mihály – Somlai Péter (2004): A haladástól a kontingenciáig. In: Somlai Péter szerk. (2004). 11–52.
- Sárközi István (1977): A tanítók jelentései a lakosság életviszonyairól Csongrád megyében az 1930. évi népszámlálás idején. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 1919–1945*. Szeged. 49–79.
- Sasfi Csaba (2006): Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Kövér György szerk. (2006). 509–539.
- Schieder, Th. (1970): Különbségek a történelmi és társadalomtudományi módszer között. In: Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977). 155–172.
- Schiller Károly (1930–31): Múlt, jelen, jövő. (Leventenevelés.) In: Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31). 299–302.
- Schlett István (1982.): A politikai ideológia természetéről. In: Schlett István (1990): *Az opportunizmus dicsérete*. Magvető, Bp. 277–300.
- Schmidt Mária (1998): „Ez lesz a perek pere.” In: *Diktatúrák ördögszerén*. Magvető, Bp. 271–284.
- Schütz, A. (1960): A társadalmi valóság értelmi felépítése. In: Hernádi Miklós szerk. (1984). 159–177.
- Schütz, A. (1963): A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós szerk. (1984). 178–228.
- Sebők László: A romániai magyarság egyházainak közigazgatás-történeti vázlata 1918-tól napjainkig. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 111–132.
- Seri András (1986–87): A Nagykőrösi Tanítóképző Intézet története. In: Farkas Péter – Novák László szerk.: *Az Arany János Társaság Évkönyve XX*. Nagykőrös. 3–85.
- Shvoy Lajos (1944–1945): Szemelvények Shvoy Lajos püspök körleveleiből. In: *Mózesy Gergely szerk.* (2004). 79–92.
- Sík Sándor (1945): Előszó. In: *Demokrácia és köznevelés*. Országos Köznevelési Tanács, Bp. 3–4.
- Simmel, G. (1973): Kitérés egy problémára: hogyan lehetséges társadalom? A vizsály. In: Simmel, G. (1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.: Somlai Péter.) Gondolat, Bp. 211–216. és 261–310.

- Simon Gyula (1971): A Harmadik Magyar Egyetemes Tanügyi Kongresszus. In: Felkai László szerk. (1971/II). 9–83.
- Simon László (1947): Nevelők a magyar társadalomban. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 15–23.
- Sinkó Ervin (1920): Az út. In: József Farkas – Illés László szerk. (1990): *Az út. Naplók, 1916–1939*. Akadémiai, Bp. 64–152.
- Sinkó Ervin (1935): Szemben a bíróval. In: Sükösd Mihály szerk. (1977): *Szemben a bíróval*. Gondolat, Bp. 47–90.
- Sipos Balázs (2005): „Asszonyfejjel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: Palasik Mária – Sipos Balázs szerk. (2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág, Bp. 11–37.
- Sipos Istvánné (1970): A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. In: Mészáros István szerk. (1970). 117–128.
- Sipos Péter (1993): A Magyar Megújulás Pártja. In: *Jobboldali radikalizmus* (1993). 60–70.
- Sipos Péter (1999/3): Az MSZDP a magyar politikai életben, 1919–1944. In: Varga Lajos szerk. (1999). 129–148.
- Sipos Péter (2004): A szociáldemokrácia és a nemzeti sorskérdések Magyarországon, 1868–1948. In: Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004). 319–140.
- Sipos Sándor (1935): Térképek: tankerületek, népiskolák, középfokú és szakiskolák. In: Hóman Bálint szerk. (1935).
- Síró Béla (1995): Középfokú iskolázást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 563–576.
- Solymsi Zsuzsa szerk. (1992): Ifjúság és társadalom — az ifjúságkép alakulása a propagandában 1962–1980 között. In.: *Társadalom és felsőoktatás II. Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe*. FKI, Bp. 9–31.
- Somlai Péter (1992): Elméletek a szocializációról. In: Somlai Péter szerk. (1992). 5–61.
- Standeisky Éva (1990): Írók lázadása. In: Standeisky Éva szerk. (1990). 11–44.
- Standeisky Éva (1998/1): A kígyó bőre. Ideológia és politika. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 151–170.
- Standeisky Éva (2003): Kultúra és politika Magyarországon, 1945–1956. In: Vonyó József szerk. (2003). 121–137.
- Stark Tamás (2002): Kísérlet a zsidó népesség létszámának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András szerk. (2002). 101–128.
- Steinecker Ferenc (1936): A falu vezetése. I–II. In: Péterhidi József szerk. (1936). 159–183.
- Strassenreiter Erzsébet (1984): Kéthly Anna. In: Sánta Ilona szerk. (1984). 244–256.
- Strauss, L. (1941): Az üldöztetés és az írás művészete. In: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Atlantisz, Bp. 1994. 27–44.
- Sütle Sándor (1976): Az iskolák államosítása Veszprém megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 194–205.
- Süli Zsuzsanna (1997): Egy pedagógus pályaképe, Szathmáry Lajos élete és munkássága. In: Székelyné Kőrösi Ilona – Szepes Lajos szerk. (1997). 105–106.
- Szabó Ágnes (1999): A konszolidáció kezdete — 1922. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 85–104.
- Szabó István – Szabó László (1978): Nagykőrös mezőváros kapitalizmuskori paraszttársadalma. In: Novák László szerk. (1978). 359–431.
- Szabó József (1982): Dolgozók tanítóképzője Nyíregyházán, 1946–1952. In: Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. III–IV. Nyíregyháza*. 291–318.
- N. Szabó József (1991): Keresztury Dezső kultúrpolitikája, 1945–1946. In: Kis Kádi Géza – Kiss Gábor szerk. (1998). 35–40.
- Szabó Kálmán Attila (2006): Bevezetés. In: Szabó Kálmán Attila szerk. (2006). 9–122.
- Szabó Márton (1997): Politikai fogalmak történeti metszetben. In: Koselleck, R. (1997). 83–103.
- Szabó Miklós (1978): Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján. In: Vass Henrik – Szabó Ágnes szerk. (1978). 133–164.
- Szabó Miklós (1988): A legitimáció ma Magyarországon. In: Szabó Miklós (1995). 104–112.
- Szabó Miklós (1989): A legitimáció történelmi alakváltozásai. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal szerk.: *Magyarország társadalomtörténete, III. 1945–1989. Válogatott tanulmányok. I. k. Új Mandátum*, Bp., 1998. 118–146.
- Szabó Miklós (1993): A Klebelsberg-legenda. In: Szabó Miklós (1995). 175–179.

- Szabolcs Éva (2001): „...Tanítói állomásra pályázat hirdettetik...” In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 38–58.
- Szabolcs Éva (2006): Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia. In: Szabolcs Éva szerk. (2006) 165–177.
- Szabolcs Ottó (1994): Klebelsberg és Hóman. In: Szabolcs Ottó szerk. (1994). 53–60.
- Szabolcs Ottó (1996): A magyar értelmiség két világháború közötti munkanélküliségének történetéhez. In: Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (1996). 341–349.
- Szabolcs Ottó (1997): A történelemtanítás hagyományai Magyarországon. A történelemtanítás állandó és változó tényezői. In: Szabolcs Ottó szerk.: Történelempedagógiai Füzetek 1. ELTE BTK, Bp. 1997. 11–23.
- Szabóné Fehér Erzsébet: A sárospataki tanítóképző államosítása. In: Szekerczés Pál szerk. (1984): *Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei. Különkiadás.* Debrecen. 33–40.
- Szalai Erzsébet (2007): A létezett szocializmus — és tanulságai. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 53–75.
- Szalatsy Richard (1938–39): Tanítóképző-intézeti gyakorlóiskolai állások betöltése. In: Bene Lajos szerk. (1938–39). 253–268.
- Szántó János (2000): Iskolai végzettség és istentisztelet-járási gyakoriság Budapesten. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 286–290.
- Szántó Károly (1964): Adalékok a tanítóképzés történetéhez Pécssett, a 18. és a 19. században. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola 1964. évi tudományos közleményei.* Pécs. 37–69.
- Szarka László (1995): Bevezető. A dualizmus kori magyarországi nemzetiségi politika eszmei háttere. In: Szarka László (1995): *Szlovák nemzeti fejlődés — magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Kalligram, Pozsony. 7–47.
- Székely Gábor (2000): A Kominform, 1947–1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 62–74.
- Szekfü Gyula (1955): Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. In: Lackó Miklós szerk.: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből.* Akadémiai, Bp. 1955. 283–289.
- Szenczi Árpád (1996): A nagykorösi tanítóképzés múltja, jelene, távlati lehetőségei. In: Cseh Sándor szerk. (1996). 151–162.
- Szerencsés Károly (1997): Restauráció és konszolidáció. In: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (1997). 337–340.
- Szigeti Jenő (1987): A magyarországi unitárius egyház. A kisebb magyarországi egyházak. In: Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 171–187. és 188–262.
- Szigeti Péter (2007): Államszocialista kísérletek — történelmi tanulságok. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 13–52.
- Szijjártó M. István (2003): A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003). 494–513.
- Szijjártó Zsolt – Tamás Pál – Tóth Péter (1999): A konfliktusról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 35–52.
- Sziklay Andor (1989): Az Eisenhower-kormány és a magyar forradalom. 1956 másik oldala. In: Gábor Luca szerk. (1989): *Jalta és Szeuz között.* Tudósítások Kiadó, Bp. 87–141.
- Szilágyi Ákos (1993): Radikalizmus, jobb és bal. In: *Jobboldali radikalizmus* (1993). 9–14.
- Szinai Miklós (1993): A magyar szélsőjobboldal történelmi helyéhez. In: *Jobboldali radikalizmus* (1993). 46–53.
- Szita Szabolcs (1994): Az 1944–45. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Szita Szabolcs szerk. (1994). 7–114.
- Szombatfalvy György (1945): Az új nevelők felelőssége. In: *Demokrácia és köznevelés.* (1945). 51–61.
- Szövényi Zsolt (2004): Előszó. In: Donáth Péter – Rozsondai Anikó, Zoltán és Zsolt szerk. (2004). 9–12.
- Szuhay Péter (1996): Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz I. – Für L. – Romány P. szerk. (1996). 705–721.
- Táboriné Kristóf Margit (2000): Nevelve tanítottak nevelni. In: Scherer Róbert szerk. (2000): *Budai Margitosok Baráti Köre: Még ilyen iskolát!* Bp. 36–39.
- Takács Béla (1930–1931): Az új tanterv életbeléptetése. In: Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31). 169–172.
- Tamás Gáspár Miklós (1999): „Értékválasztás.” Az engedelmesség indokai. In: Tamás Gáspár Miklós (1999): *Törzsi fogalmak, II.* Atlantisz, Bp. 209–222., 223–232.
- Tamás Pál – Zsolt Péter (1999): A társadalmi kommunikáció szociológiájáról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 245–263.

- Tamás Pál (2001): Antipódok: a politikus értelmiségi és az értelmiségi politikus. In: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001). 291–299.
- Tattay Pál (1935): A közoktatásügyi igazgatás szemléltető ábrázolása. In: Hóman Bálint szerk. (1935). Ábrák.
- Thompson, D. F. (1992): A közszolgálati etika lehetősége. In: Gulyás Gyula szerk. (1997). 34–46.
- Timár Lajos (1995): Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború közötti Magyarországon. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 577–587.
- Timár Lajos (2004): A középfokú oktatási rendszer intézményei és társadalmi arculatuk a két világháború közötti Magyarországon. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 61–77.
- Tolnainé Faluvégi Emese (1996): A szászrégeni magyar tanítóképző, 1948–1956. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmán szerk. (1996). 310–323.
- Tomka Miklós (1991): A múlt öröksége: politika és vallási élet. In: *Magyar katolicizmus*. Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Bp. 66–76.
- Tóth Lajos (1990): A szarvasi pedagógusképzés történetéhez. In: Micheller M. szerk. (1990). II. 11–185.
- Tóth Lajos (1990/2): A gyularemetsi tájtanítóképző megalakulása és munkája, 1946–1951. In: Micheller M. szerk. (1990). II. 256–279.
- Tóth Lajos (2000): A gyula-remetsi tájtanítóképző megalakulása és munkája, 1946–1951. In: Szabó Ferenc szerk. (2000). 143–163.
- Tóth Lászlóné (1966): Tanítóképzésünk fejlődése. *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. III.* Debrecen. 177–196.
- Tőkéczi László (1998): Értékvesztés és iskolapolitika. In: Schmidt Mária – Tóth Gy. László szerk. (1998). 419–439.
- Törlei Dénes (1976): A somogyi iskolák államosítása. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 163–175.
- Trencsényi László (1988): A tanítói szerep és a tanítóképzés reformja. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 122–149.
- Trencsényi László (1994): Az iskola-köztársaságok történetéből. In: Trencsényi László szerk. (1998): *Az „alkotmányos” pedagógus: Janusz Korczak*. Iskolapolgár Alapítvány – Állampolgári Tanulmányok Központja, Bp. 77–95.
- Turner, J. C. (1975): A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosság tudat: a csoportközi viselkedés távlatai. In: Hunyady György szerk. (2002). 367–399.
- Uherkovich Gábor (1997): A Németsyvelvű Tanítóképző-Líceumban folyó táj- és népkutató munkáról. In: Donáth Péter (1997). 257–262.
- Újváry Gábor (2003): Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Vonyó József szerk. (2003). 87–104.
- Ungárné Komoly Judit (1988): A korszerű tanítói pályakép és ennek kihatásai a négyéves tanítóképzésre. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 83–98.
- Unger Máttyás (1986): A soproni evangélikus tanítóképző, 1858–1948. In: Györffy Sándor – Hunyady Zoltán szerk.: *A soproni líceum*. Tankönyvkiadó, Bp. 157–170.
- Ungváry Krisztián (2002): Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 279–308.
- Urbán Károly (1984): Révai József. In: Sánta Ilona szerk. (1984). 184–201.
- Vág Ottó (1970): Az iskoláskor előtti nevelés a Magyar Tanácsköztársaság idején. In: *Mészáros I. szerk.* (1970). 23–29.
- Vajda Mihály (1984): Kelet-közép-európai perspektívák. Totalitarizmus versus paternalizmus. In: *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Századvég, Bp. 1989. 119–152.
- Vajda Mihály (2001): Hegedűs. In: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001). 300–303.
- Valuch Tibor (1998): A magyar művelődés 1948 után. In: Kósa László szerk. (1998). 460–547.
- Váradai József (1935): Széchenyi és a honismeret. In: Bodor Antal szerk. (1935). 9–16.
- Váradai József (1936): Az állampolgári nevelés gondolata népnevelésünk és népművelésünk eszmerendszerében. In: Péterhidi József szerk. (1936). 121–127.
- Váradai József (1948/K/1): A népiskolai tanítójelöltek gyakorlati kiképzése. A tanítóképző-intézeti tanárjelöltek gyakorlati kiképzése. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 211–214. és 229–231.
- Varga Gábor (1996): A debreceni tanítóképzés múltja, 1538–1948. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmán szerk. (1996). 108–113.
- T. Varga György közl. (1989): „Igazuk van a szovjet elvtársaknak, ha így beszélnek velünk.” Beszámoló egy moszkvai látogatásról. In: Papp Gábor – Gábor Luca szerk.: *Jalta és Suez között. 1956 a világpolitikában*. Tudósítások Kiadó, Bp. 39–86.

- Varga István (2002): Becker Vendel élete és munkássága. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002). 176–182.
- Vargyai Gyula (1992): A miniszterelnök. In: *Teleki Pál öröksége* (1992). 17–26.
- Varsányi Péter István (1990): Az iskolák államosításának néhány elméleti és gyakorlati kérdése az 1918–1919-es forradalmak előtt és alatt. In: Guttler József szerk. (1990): *A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Közleményei VII. Társadalomtudomány 2.* Szombathely. 51–60.
- Vaskó László (1976): Az egységes állami iskola megteremtése Hajdú-Bihar megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 115–128.
- Voksán József (1976): Az iskolák államosítása és a szakszervezet. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 23–31.
- Vonyó József (2003): A szélsőjobboldali mozgalmak a kultúráról, 1919–1944. In: Vonyó József szerk. (2003). 105–120.
- Vonyó József (2004): Utószó. In: Gömbös Gyula (2004). 701–753.
- Weber, M. (1904): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: Weber, M. (1998): *Tanulmányok.* Osiris, Bp. 7–69.
- Weber, M. (1917): A tudomány mint hivatás. In: *A tudomány és a politika mint hivatás.* Kossuth, Bp. 1995. 5–51.
- White, H. (1997): Előszó. A történelem terhe. In.: White, H. (1997). 7–67.
- White, R. K. – Lippit, R. (1960): A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában”. In: Hunyady György szerk. (2002). 149–175.
- Wiener György (2007): A nyers kommunizmus tulajdonformája. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 76–93.
- Zibolen Endre (1957): Felfogások az iskolai közösségről az ellenforradalmi korszak magyar pedagógiájában. In: Ravasz János szerk. (1957). 281–314.
- Zibolen Endre (1989): Mérei Ferenc a Balatonfüredi Pedagógus Konferencián. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 85–88.
- Zibolen Endre (1992): Bevezetés. In: Hegedűs B. A. – Rainer M. J. szerk. (1992). 5–13.

Tanulmányok, cikkek

- 848 és az iskolakérdés (1947/11). *Új Ember*, **3**, 11. sz. 5.
- Az 1935–36-os tanévben 3986 tanköteles tanul Nagykőrösön. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 86. sz. 3.
- 2100 szótöbbséggel (1939/43) Milotay István Nagykőrös képviselője. Paczolay György Középpestvármegye fajvédőpárti képviselője. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 43. sz. 1–2.
- II. Országos (1918/3–4) Gyermektanulmányi Tanácskozás. *Népnevelők Lapja*, **53**, 3–4. sz. 9–10.
- A III. egyetemes (1914/16., 18) tanügyi kongresszus előkészítő értekezlete. *Néptanítók Lapja*, **47**, 16. sz. 9–10., 18. sz. 9.
- A IX. Egyetemes Tanítógyűlés (1935/9). *Néptanítók Lapja*, **68**, 350–352.
- IX, X, XI. (1911/12). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 439–440.
- XIII. közgyűlésünk (1917) jegyzőkönyve. *Magyar Tanítóképző*, **32**, 284–322.
- a -c (1913): Politikai pártok állásfoglalása a tanítók továbbképzése kérdésében. *Új Korszak*, **6**, 2. sz. 7–8.
- Ablonczy Balázs (2007/4–5): Értelmiségiek, ideológusok, fellegjárók. Portrék a Horthy-korszak szellemi elitjéből. *Rubicon*, **18**, 174–175. sz. 72–79.
- Ábrányi Aladár (1915/2): Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet (ism.). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40**, 33–36.
- Ádám Zsigmond (1940/10): Recenzió Somos Lajos „A művelődés és az anyagi jólét szerepe a gyermek fejlődésében” c. munkájáról. *Magyar Tanítóképző*, **53**, 308–309.
- Adatok a felvételtől (1897). *Magyar Tanítóképző*, **12**, 537–559., 633–647.
- Adatok (1921/1–4) a hat évfolyamú tanítóképző tanterveinek munkálataihoz. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 9–19.
- Adler Simon (1911/3): Közoktatásügyünk állapota. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 73–75.
- Adler Simon (1913/6): A zsidó népiskolák a miniszteri jelentésben. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38**, 211–212.
- Adorján József (1938/1–2): A kormányzó szólt. *Tanítók Szövetsége*, **25**, 1–2. sz. 3–4.
- Adorno, Th. W. (1975): A tanári hivatás tabuairól. *2000*, **12**, 9. sz. 14–21.
- Adriányi Gábor (2000/10): Katolikus nagygyűlések Magyarországon. *Vigília*, **65**, 10. sz. 739–746.
- Ágoston György (1956/2): Világnézet és világnézetű nevelés. *Köznevelés*, **12**, 2. sz. 25–28.
- Ágotha Tivadar (2001): Három állomás. *Lapok Pápa történetéből*, **111**, 2. sz. 275–292.

- Akié a föld... (1935/35) *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 35. sz. 1., **59**, 21–22. sz. 25–35., 23–24. sz. 18–29., 25–26. sz. 19–23.
- Alexits György (1947/1): Köznevelésünk demokratizálásnak alaproblémái. *Társadalmi Szemle*, **2**, 1. sz. 40–48.
- Alexits György (1949/1): Az iskola és a politika. *Embernevelés*, **5**, 1. sz. 30–33.
- Államtitkár-változás (1914/2) a kultuszminisztériumban. *Néptanítók Lapja*, **47**, 2. sz. 12.
- Államtitkár-változás (1914/3) a kultuszminisztériumban. *Néptanítók Lapja*, **47**, 3. sz. 1–2.
- Államtitkár-változás (1917). *Magyar Tanítóképző*, **32**, 5.
- Alszegehy Zsolt (1944/1): Az Országos Közoktatási Tanács munkája. *Néptanítók Lapja*, **77**, 1. sz. 9–11.
- Az általános iskola (1946). *Népszava*, **74**, 1946. február 19. 2.
- Az általános iskola rágalmazói (1947). *Szabad Szó*, **49**, 32. sz. 1947. február 7. 1.
- Amerre az út vezet (1947/17). *Új Ember*, **3**, 17. sz. 1.
- Az analfabétizmustól (1948/32, 1948/33) a — nulláig. Tallózás az államosítási törvényjavaslat vitájának megálapításai között. *Új Ember*, **4**, 32. sz. 1., 33. sz. 5.
- Andics Erzsébet (1954): Az oktatásügyi miniszter 853-47/1954. VII. OM számú utasítása az 1954/55. tanév fő feladatairól az iskolák és nevelőintézmények számára. *Köznevelés*, **10**, 14–15. sz. 221–226.
- Angelusz Róbert (1992): Recenzió Szabó Ildikó: Az ember államosítása c. könyvről. *BUKSZ*, **4**, 1. sz. 99–101.
- Angyal János (1945/5): Új iskola. *Köznevelés*, **1**, 5. sz. 1–3.
- Angyal János (1945/6): Az általános iskola falun és tanyán. *Köznevelés*, **1**, 6. sz. 1–3.
- Angyal János (1945/9): Nevelők képzése az általános iskola számára. *Köznevelés*, **1**, 9. sz. 2–4.
- Ankét (1947/5) a nevelőképzés kérdéseiről. *Köznevelés*, **3**, 5. sz. 88–89.
- Apor Péter (2005/1): Előkép: a Tanácsköztársaság felidézése a Rákosi-rendszerben. *Századvég*, Új folyam, 35. sz. 3–30.
- Az arany (1935/23) hatalmával szemben a milliók vérében élő szociális gondolat hatalmát hirdetjük. Ötezer főnyi közönség lelkes ünneplése mellett tartotta meg Milotay István programbeszédét. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 23. sz. 1–2.
- Arany János iskolájában (1957/3). *Köznevelés*, **13**, 3. sz. 59.
- Arató Ferenc (1956): Mi a véleménye egy oktatási osztálynak a gyakorlóévesek vitájában. *Nevelők Lapja*, **12**, 8. sz. 3.
- Árpássy Gyula (1933/5): Visszhang. A Nemzetnevelés XV. évf. 4. számában megjelent „Családlátogatás” című cikkére. *Nemzetnevelés*, **15**, 5. sz. 67–68.
- Árpássy Gyula (1935/6): Az énektanítás pedagógiai jelentősége és anyaga. *Nemzetnevelés*, **17**, 6. sz. 86–87.
- Árpássy Gyula (1943/17): Eszményi gyakorlatiasság a tanítóképzésben. Padányi Frank Antal könyve. *Néptanítók Lapja*, **76**, 17. sz. 710–712.
- Árpássy Gyula (1955): A felszabadulás éve iskolánk életében. *Köznevelés*, **11**, 2. sz. 28–29.
- Asztalos József (1929/11–12): Elemi népoktatásunk újabb fejlődése. *Néptanítók Lapja*, **62**, 11–12. sz. 11–14.
- Augusztin Imre (1897/2., 3., 4., 5): Pedagógiai túlzások, tévedések. *Katolikus Tanügy*, **3**, 2. sz. 17–18., 3. sz. 29–31., 4. sz. 43–44., 5. sz. 55–56.
- Bajomi Iván (2006/3): Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat. *Educatio*, **15**, 3. sz. 492–510.
- Bakos Sándor (1914/23): A tudás hatalom; a hatalom tudás. *Tanítók Lapja*, **25**, 23. sz. 1–2.
- Bakay Gyula (1929/9): Tanítók magasabb képzése. *Nemzetnevelés*, **11**, 9. sz. 132–133.
- Balai F. István (1992): Kecskeméti pap, aki bezárta az ávosokat. *Kecskeméti Lapok*, **1992**, április 17. 9.
- Balázs Magdolna (1986): Önvallomás-féle a konszolidációban született nemzedékről. *Valóság*, **29**, 5. sz. 73–81.
- Bálint Béla (1954): A szilárdság és az egyenletes munka feltételeinek hiánya a nevelők egyik legégetőbb kérdése. (Az oktató-nevelő munka néhány kérdéséről.) *Köznevelés*, **10**, 1. sz. 3.
- Bálint László (2002): Diákmegmozdulások Szegeden 1947-ben. *Szegedi Műhely*, **41**, 3–4. sz. 137–145.
- Balla Mária (2000/1): A könyv- és könyvtárhasználat, valamint a szakirodalmi ismeretek a tanítóképzés tanterveiben. Történeti vázlat, 1945–1990. *Könyv és nevelés*, Új folyam, **2**, 1. sz. 73–81.
- Balla Sándor (1929/1. 8): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **11**, 1. sz. 9–10., 8. sz. 115–116.
- Baló József (1910): Elnöki megnyitó az 1910. október 8-i választmányi ülésen. *Magyar Tanítóképző*, **25**, 433–437.
- Baló József (1912): Tanítóképzésünk jövője. *Magyar Tanítóképző*, **27**, 297–302.
- Balogh Anyos (1941/1–2): A visszatért Délvidék oktatásügye és tanügyi igazgatása. Előadás a Délmagyarországi Nevelők Egyesületének 1941. november 26-án tartott ülésén. *Nevelésügyi Szemle*, **5**, 216–224.
- Balogh Margit (2000/6): Szabadlábbon fogolyként, avagy kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. *Vigília*, **65**, 6. sz. 402–416.

- Balogh László (1985/9): Fináczy Ernő munkásságának főbb jellemzői. *Pedagógiai Szemle*, **35**, 9. sz. 863–877.
- Balogh Sándor (1973/4): A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza). *Századok*, **107**, 4. sz. 906–940.
- Balogh Sándor (1989/8–9): Politikai reformpróbálkozások és kudarcaik 1953 és 1956 között. *Társadalmi Szemle*, **44**, 8–9. sz. 19–35.
- A Balogh-párt deklarációja (1948/24). *Hazánk*, **3**, 24. sz. 4.
- Bánkúti Gábor (2006/4): A szerzetesrendek feloszlataása Magyarországon, 1950. *Rubicon*, **2006**, 4. sz. 46–53.
- Bánlaky Pál (1999): Ember, közösség, érték — századvégi leltár. (Utak, tévutak, sivatag, dzsungel.) *Tekintet*, **12**, 2–3. sz. 9–24.
- Bánóczy József (1911/12): Az országos izraelita tanítóképző internátusa. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 423–430.
- Bányai Jakab (1898/16): A szocializmus és a tanítók. *Népnevelők Lapja*, **33**, 16. sz. 242–246.
- Barabás András (1930/3): Államosítás? *Nemzetnevelés*, **12**, 3. sz. 33–34.
- Barankay Lajos (1946/13): Lehetséges-e a tanító- és tanárképzés egységesítése? *Köznevelés*, **2**, 13. sz. 6–7.
- Barankay Lajos (1946/18): A politikai nevelés és a diákönkormányzat. *Köznevelés*, **2**, 18. sz. 3–5.
- Barankay Lajos (1947/7–8): A demokratikus nevelés filozófiai alapjai. *Embernevelés*, **3**, 7–8. sz. 366–369.
- Barankovics István (1948/10): A kultúregyház és az állam megegyezésének feltételeiről beszélt Barankovics István a megajánlási vitában. *Hazánk*, **3**, 10. sz. 1–3.
- Bárány Tamás (1956): Levél öcséinkhez. *Irodalmi Újság*, **7**, 43. sz. 2.
- Baráth Magdolna közl. (1998/1): Kiszjeljov szovjet nagykövet beszélgetései Nagy Imrével és Gerő Ernővel 1954 elején. *Múltunk*, **43**, 1. sz. 218–241.
- Baráth Magdolna közl. (1998/3): Kiszjeljov beszélgetései Nagy Imrével 1953 nyarán. *Társadalmi Szemle*, **53**, 3. sz. 103–117.
- Baráth Magdolna (1999/4): Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, **44**, 4. sz. 40–97.
- Baráth Magdolna (2005/4): Adalékok a szovjetek Mindszenty-képéhez. *Vasi Szemle*, **49**, 4. sz. 499–504.
- Baráth Magdolna (2006/2): Az SZKP XX: kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. *Múltunk*, **51**, 2. sz. 177–200.
- Barcsai Károly (1929/13–14): A történelmi érzék fejlesztése a népiskolában. *Néptanítók Lapja*, **62**, 13–14. sz. 3–6.
- Bárd Rezső (1935/1): Állástalan zsidó tanítók. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 3–6.
- Bárd Vilmos (1929/4): Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet értesítője a LXI–LXXI. tanévekről, 1917/18-tól 1927/28-ig (ism.). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **54**, 77.
- Barla-Szabó Ödön (1981): Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. *Párttörténeti Közlemények*, **27**, 2. sz. 3–55.
- Barnabás István (1944/3): A történelemtanítás — nemzetnevelés. *Néptanítók Lapja*, **77**, 3. sz. 81–85.
- Barra György (1946/6–7–8): Régi és új iskolarendszerünk. *Köznevelés*, **2**, 6. sz. 6–8., 7. sz. 2–5., 8. sz. 2–3.
- Bartha Pál (1919/1): Állami közoktatás. *Népkultúra*, **1**, 1. sz. 2–3.
- Bassola nem járt Kalocsán (1946). *Népszava*, **74**, 159. sz. 3.
- Báthory Zoltán (2003/1–2): Válságban a pedagógusképzés — a közoktatás felől nézve. *Pedagógusképzés*, **1**, (30.) 1–2. sz. 63–70.
- Báthory Zoltán (2004/8): Aggódások, vívódások: egységes tanárképzés? *Iskolakultúra*, **14**, 8. sz. 37–43.
- Báthory Zoltán (2007/1–2): Kiss Árpád társadalompedagógiája. *Neveléstörténet*, **4**, (2007) 1–2. sz. 188–193.
- „Báy” (1935/97): Az Arany János bajtársak helyiségavató táborozása. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 97. sz. 3.
- Báy (1936/84): A „Kelet Népe” folyóirat írógárdája Nagykoröson. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 84. sz. 1–2.
- Bayer József (1989/8–9): Politikai párt — fordulat az ideológiában. *Társadalmi Szemle*, **44**, 8–9. sz. 72–81.
- Becker Vendel (1928/21.): A tanítóképzés reformjáról. *Nemzetnevelés*, **10**, 21. sz. 326–328.
- Becker Vendel (1929/3., 6., 11.): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **11**, 3. sz. 37–38., 6. sz. 84–85., 11. sz. 163–164.
- Becker Vendel (1929/14. 18.): A tanítók magasabb képzése. *Nemzetnevelés*, **11**, 14. sz. 210., 18. sz. 274–275.
- Becker Vendel (1944/1): A magyar néptanítók fizetésrendezése az országos iskolaalap megszervezésével. *Néptanítók Lapja*, **77**, 1. sz. 22.
- Beke Margit (2005/4): Mindszenty József pasztorációs tevékenysége, 1945–1948. *Vasi Szemle*, **49**, 4. sz. 483–490.
- Békési Lajos (1957/13): Számszerűség vagy színvonalemelés. Hozzájárulás a pedagógusok állami ideológiai továbbképzéséhez. *Köznevelés*, **13**, 17. sz. 391–392.
- Béki Ernő (1945/3–4): A nevelés és a politika. *Embernevelés*, **1**, 1–2. sz. 45–51.
- Béki Ernő (1947/7): Köznevelésügyünk új szakasza. *Pedagógus Értesítő*, **3**, 1947. április 1. 1–2.

- Belföldi lapszemle (1919/47). Magyar Tanítóképző, 7–8. szám. *Néptanítók Lapja*, **51**, 47. sz. 18.
- Belháború (1922/31) egyházunkban. *Nagykőrös és Vidéke*, **12**, 31. sz. 1.
- Bellér Béla (1955/19): A nacionalizmus és kozmopolitizmus jelenségei iskolai munkánkban. *Köznevelés*, **11**, 19. sz. 444–446.
- Benedek László (1934/16) lemondott Szent István dominuszi tisztéről. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**, 16. sz. 3.
- Benke Valéria (1958/11): Miniszteri köszöntő. *Köznevelés*, **14**, 11. sz. 241.
- Benke Valéria (1984/10): „Sokkal együtt van részem...” *Valóság*, **27**, 10. sz. 14–26.
- Benkő László (1939/5): Társadalom, politika, iskola. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **13**, 5. sz. 211–215.
- Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Pro Minoritate*, **2002**, ősz, 7–41.
- Benőcs József (1945/6): Vádoltak és vádlók. *Köznevelés*, **1**, 6. sz. 8–9.
- Berend T. Iván (1989/8–9): Problémák és megközelítések felszabadulás utáni történelmünkben. *Társadalmi Szemle*, **44**, 8–9. sz. 5–12.
- Beresztóczy Miklós (1946/33): Hitoktatás és demokrácia. *Új Ember*, **2**, 33. sz. 2.
- Beresztóczy Miklós (1946/41): A katolikus kultúráért. Iskoláink helyzete. Hogyan terjeszthetjük a keresztény kultúrát? Magyar álmok. *A Szív*, **31**, 41. sz. 1–2.
- Berkényi Károly (1938/3–4): Főiskolai tanítóképzés. *Tanítók Szövetsége*, **25**, 3–4. sz. 3–4.
- Bernát István (1899/48): Egyházunk feladatai a szocializmussal szemben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42**, 48. sz. 753–756.
- Bernics Ferenc (1988/1): Az iskolák államosítása Baranya megyében. *Baranyai Művelődés*, **1988**, 1. sz. 5–46.
- Bertalan Imre (1948/2): A tanító és a lelkész. Hozzászólás. *Evangelikus Nevelő*, **1948**, február, 166–167.
- Bertalan Gyula (1901/21): A Katolikus Tanügyi Tanács elsőrendű tancélja és feladata. *Katolikus Tanügy*, **7**, 21. sz. 161–163.
- Bertalan Vince (1902/19): Vészkiáltás. *Katolikus Tanügy*, **8**, 19. sz. 145–146.
- Bertalan Vince (1902/24): Az állami tanítók törekvése. *Katolikus Tanügy*, **8**, 24. sz. 185–188.
- Berzeviczy Albert (1904): Törvényjavaslat. *Magyar Tanítóképző*, **19**, 441–472.
- Berzeviczy Albert (1905): A képzőintézetek szakfelügyelete. *Magyar Tanítóképző*, **20**, 123–125.
- Berzeviczy Gizella (1947): Milyen legyen a magyar nevelőképzés? *Embernevelés*, **3**, 7–8. sz. 309–312.
- Bessenyei Lajos (1944/4): Az ORTE memoranduma az Országos Közoktatási Tanácshoz. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **18**, 4. sz. 73–81.
- Beszámoló (1947/1). *Evangelikus Iskola*, **1947**, június 9–17.
- Beszél az általános (1946/45) iskola igazgatója. Haladás, vagy a magyar kultúrpolitika csődje? *Új Ember*, **2**, 45. sz. 3–4.
- Beszélgetés a tanyai tanítóval (1946/49) a kolduskenyérről és a magyar falu tanyakultúrájáról. *Új Ember*, **2**, 49. sz. 5.
- B. H. (1902/4): Budapest főváros iskolaügyi programja. *Katolikus Tanügy*, **8**, 24. sz. 185–188.
- Biczi Gyula (1929/16): A tanítók magasabb képzése. *Nemzetnevelés*, **11**, 16. sz. 245–246.
- Bierbauer Clarisse (1919): Testi kultúránk megteremtése. *Fáklya*, **10**, 1919. május 1. 5.
- Billes Ármin (1936/6): A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **61**, 157–159.
- Birkás Géza (1942): A hazai németiség helyzete. *Láthatár*, **10**, 10. sz. 272–276.
- Bíró Samu (1934/4): Támasszuk fel a megszüntetett zsidó iskolákat. Mentünk meg gyermekeinket a zsidóságnak. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**, 61–64.
- Bíró Samu (1935/9–10): A közoktatásügyi igazgatás újjászervezéséről szóló törvényjavaslat. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 161–164.
- Bizottsági (1935/3) gyűlések. *Tanítók Szövetsége*, **20**, 3. sz. 4–5.
- Bizó Gyula (1955/20): Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben. *Köznevelés*, **11**, 20. sz. 457–460.
- Bizó Gyula (1956/9): Dogmatizmus a nevelőmunkában. *Nevelők Lapja*, **12**, 9. sz. 3.
- Bizó Gyula (1956/10): Megjegyzések egy igazgatói értekezlethez. *Köznevelés*, **12**, 10. sz. 220–221.
- Bizó Gyula (1957/8): A tanító- és óvónőképző akadémiáról folyó vita eredményei. *Köznevelés*, **13**, 8. sz. 182–185.
- Bizó Gyula (1959): A tanító- és óvónőképzés reformja. *Köznevelés*, **15**, 16. sz. 349.
- Bizó Gyula (1960): Tanító- és óvónőképzésünk átszervezéséről. *Felsőoktatási Szemle*, **9**, 1. sz. 36–40.
- blp (1946/10): A pedagógusok harca a megélhetésért. *Köznevelés*, **2**, 10. sz. 2–6.
- Bobdai Gyertyánffy (1922/8–9) István — tankerületi kir. főigazgató. *Néptanítók Lapja*, **55**, 8–9. sz. 37–38.
- Bobory János (1896/15. 16): A vallásérkölcös nevelés. *Katolikus Tanügy*, **2**, 15. sz. 115–116., 16. sz. 123–124.
- Bocsor Mária (1938/9–10): Nagy László és a gyermektanulmányozás. *Jövő Utja*, **4**, 9–10. sz. 10–15.

- Bódi Ferenc (1963/2): Schneller István személyiségpedagógiája és a német reformmozgalmak. *Magyar Pedagógia*, **1963**, 2. sz. 209–232.
- Bódi Ferenc (1964/3–4): Iskolareform és történelemoktatás. *Magyar Pedagógia*, **1964**, 3–4. sz. 309–383.
- Bódi Ferenc (1968/2–3): Tanulóíjúságunk világról alkotott képe a kezdeti alakulás szakaszában. *Magyar Pedagógia*, **1968**, 2–3. sz. 184–196.
- Bodnár László (1937/7): „A tanítótság buzgalma megteremtette a nyolcosztályú népiskolát.” *Tanítók Szövetsége*, **24**, 7. sz. 6–7.
- Bodosi Béla (1996): Az egri tanítóképzés története az 1912 és 1945 közötti időszakban. *Pedagógusképzés*, **1996**, 1–2. sz. 190–197.
- Boga Károly (1905): Küzdelmünk eredménye a szakfelügyelet. *Magyar Tanítóképző*, **20**, 133–138.
- Bognár József (1978): Búcsú Ortutay Gyulától. *Valóság*, **21**, 5. sz. 2–7.
- Bóka László (1946): Az oktatószemélyzet kérdése. *Népszava*, **74**, 1946. március 3. 3.
- Bóka László (1948/24): Ügybeosztás 1919-ben. *Köznevelés*, **4**, 24. sz. 613–614.
- Boldog örömmel (1939/23) ünnepelte Nagykörös a szabadság ünnepét. Milotay István: a mostani események csak bevezető részét képezik az egész Európára kiható új elrendeződésnek. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 23. sz. 1–2.
- Bolgár Ferenc (1931/12): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**, 234–235.
- Bolgár Ferenc (1934/5): „A gyermek és az ifjúság.” *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**, 98–99.
- Bollókné Panyik Ilona (996/1–2): Az állami tanítóképzés és a népoktatás összefüggése. *Pedagógusképzés*, **1996**, 1–2. sz. 59–69.
- Bollókné Panyik Ilona – Hunyady Györgyné (2003/7–8): A tanítóképzés az integrált felsőoktatásban. *Új Pedagógiai Szemle*, **53**, 7–8. sz. 4–16.
- Bordás-Giesz István (2003/1): 1939: Kárpátalja. Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása. *Századok*, **137**, 1. sz. 159–178.
- Borhi László (1998/3–4): Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez. *Történelmi Szemle*, **40**, 3–4. sz. 341–380.
- Borovi József (2000/6): A megállapodás előtt és után. *Vigilia*, **65**, 6. sz. 426–432.
- Bourdieu, P. (1993/3): A totális értelmiségi és a gondolat mindenhatóságának illúziója. (Ford.: Ádám Péter.) *Világosság*, **34**, 3. sz. 20–23.
- Bozsik Béla (1931/15): Régi kívánságok, új remények. *Tanítók Szövetsége*, **16**, 15. sz. 1.
- Bozsik Béla (1933/13–14): „Hatvankét tanítóképzőből csak tizenötre van szükség.” *Tanítók Szövetsége*, **18**, 13–14. sz. 1.
- Bozsik Béla (1935/4): A népoktatás reformja és a tanítótság. *Tanítók Szövetsége*, **20**, 4. sz. 2–3.
- Böröcz Enikő (1998/3–4): A hit és keresztyén helytállás embere: Ordass Lajos evangélikus püspök, 1901–1978. *Szózat*, **8**, 3–4. sz. 3.
- Böröcz Enikő (1998/7): Adalékok a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) II. vh. utáni történetéhez. III. r. Az egyházi iskolák államosítása, 1948. június 16. XXXVIII. tc. *Szózat*, **8**, 7. sz. 2.
- Böröcz Enikő (1998/8–9): Adalékok a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) II. vh. utáni történetéhez. I. r. A püspöki konferenciák kora, 1945. június 13–1947. február 20. *Szózat*, **8**, 8–9. sz. 4.
- Böröcz Enikő (1999/2–3): Adalékok a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) II. vh. utáni történetéhez. IV/1. r. Útban az Egyezmény felé, 1948. december 18. *Szózat*, **9**, 2–3. sz. 2.
- Brandenstein Béla (1926/1–5): Korunk lelki válsága és a metafizika problémái. *Minerva*, **5**, 1–5. sz. 3–17.
- A budapesti gyűlések (1911/31). *Tanítók Lapja*, **22**, 31. sz. 3–4.
- A budapesti reformátusok (1947/21) a fakultatív hitoktatás ellen. *Új Ember*, **3**, 21. sz. 8.
- Budapesti világnézeti irányító átképző tanfolyam. *Köznevelés*, **2**, 16. sz. 6.
- Budaváry László (1920/18–20): Népoktatásügyünk és a tanítótság kérdése a felhatalmazási törvényjavaslat vitájában. *Néptanítók Lapja*, **53**, 18–20. sz. 2–14.
- Budaváry László (1920/27–28): Keresztyén, nemzeti! *Néptanítók Lapja*, **53**, 27–28. sz. 1.
- Burchard Erzsébet (1957/7): Célok és feladatok. *Köznevelés*, **13**, 7. sz. 155–156.
- Buzás László (1982/5): Nagy László és a budapesti Új Iskola. *Pedagógiai Szemle*, **32**, 5. 445–456.
- Castel, R. (1998/1–2): „Problematizáció” és történelemolvasat. (Ford.: Dragomán György.) *Szociológiai Figyelő*, **2**, 1–2. sz. 64–74.
- Chobodiczky Alajos (1938/2): Az alkotmánytan tanításának módja. *Magyar Tanítóképző*, **51**, 49–56.
- Csajági Imre (1911/13): Magyar nemzeti állam és nemzeti népoktatás. *Tanítók Lapja*, **22**, 13. sz. 3–5.
- Csak javítani akarunk (1947/12). *Új Ember*, **3**, 12. sz. 8.
- Csáky Károly gr. (1906/16) váci püspök a katolikus iskolákért. *Magyar Állam*, **47**, 16. sz. 1–3.

- Cseh Arnold (1933/12): Szemere Samu: Dewey neveléstana. Szemelvények a „Demokrácia és nevelés” c. művéből (ism.). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**, 185.
- Cseh Arnold (1935/12): Öröklődés és nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 231–232.
- Cser János (1933/1): Visszapillantás a Gyermektanulmányi Társaság 30 éves múltjára. A Társaság 1933. február 26-i közgyűlésén tartott előadás. *A Gyermek*, **35**, 1. sz. 1–6.
- Csete Gyula (1954): Hozzászólása a „Vita az oktató-nevelő munka néhány kérdéséről” sorozatban. *Köznevelés*, **10**, 6. sz. 131.
- Csécseyi András (1947/31): Harc az új értelmiségért. *Új Ember*, **3**, 31. sz. 6.
- Cséry Lajos (1938/17): Mibe kerül az oklevél? *Evangélikus Élet*, **6**, 17. sz. 10.
- Csoknyay József (1944/4): A leventeképzés nevelői szemmel. *Néptanítók Lapja*, **77**, 4. sz. 141–144.
- Csoknyay József (1978): Messze volt a cél... *Lapok Pápa történetéből*, **102**, (2000) 1. sz. 189–204.
- Csoma Gyula, id. (1976): A Kulich Gyula középiskolás fiúképzés történetéből. *Tanulmányok, cikkek a fővárosi gyermekvédelem köréből*, 16. sz. 92–138.
- Csoma Gyula, id. (1977): „Ami boldogság van a világon, az mind a másoknak nyújtott szolgálatból ered...” *Budapesti Nevelő*, **1977**, 3. sz. 42–44.
- Csoma Gyula, ifj. (1979/2): Orbán László, 1912–1978. *Pedagógiai Szemle*, **29**, 2. sz. 100–101.
- Csoma Gyula, ifj. (1998): Esszé az esszéről és a közoktatási-pedagógiai gondolkodásról. (Kézirat.) 1–30.
- Csakás István (1953): Nevelőképzésünk helyzete és feladatai. *Köznevelés*, **9**, 18. sz. 417–420.
- Czettler Jenő (1917): A tanítóképzés és a gazdasági többtermelés. Előadásának kivonata. *Magyar Tanítóképző*, **32**, 175–177.
- Czike Bernadett (1997/6): Az alternatív iskolák jellemzői — kezdeti elvei és mai gyakorlatuk. *Új Pedagógiai Szemle*, **6**, sz.
- Czike Imre (1904/13. 14): A tanító, mint a nép tanácsadója. Időszzerű fejtegetés arról, hogyan segítsen magán a gazda, ha kevés a takarmánya. *Katolikus Tanügy*, **10**, 13. sz. 100–102., 14. sz. 108–110.
- Dankó Zoltán (1955/18): A jobb DISZ munkáért. *Köznevelés*, **11**, 18. sz. 416–417.
- Danóczy Antal (1934/66): Aranyhíd város és egyház között. *Nagykőrösi Híradó*, **12**, 66. sz. 1–2.
- Darányi Kálmán (1938/20) miniszterelnök beszéde. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 20. sz. 1.
- Darvas József (1952/10): Pedagógusaink továbbképzéséről. *Köznevelés*, **8**, 10. sz. 289–291.
- Darvas József (1952/5): Rákosi Mátyás, népünk tanítója. *Köznevelés*, **8**, 5. sz. 129–130.
- Darvas József (1952/8): Pedagógusaink továbbképzéséről. *Köznevelés*, **8**, 10. sz. 289–291.
- Darvas Péter (1983–84): Oktatás és tervgazdálkodás, 1949–1953. *Medvetánc*, 1983/4–1984/1. sz. 59–75.
- Deli István (1996/1–2): A pályára való gyakorlati felkészítés történeti alakulása a tanítóképzésében. *Pedagógusképzés*, **1996**, 1–2. sz. 229–233.
- Demeter Endre (1996): Én pedagógusnak születtem. *Edelényi Valóság*, **1996**, február 25. 6.
- Dénes Lajos (1918): Új iskolát. *Világ*, **1918**, december 1. 7.
- Dénesné Boga Janka (1944/10): Osztyájközösség, nemzetközösség. *Néptanítók Lapja*, **77**, 10. sz. 369–372.
- Déry Tibor (1956): Barátaim. *Irodalmi Újság*, **7**, 43. sz. 1.
- Dessewffy Tibor (1996): Az ellenállás diszkrét bája. *Replika*, 23–24. sz. 71–80.
- Dezséry László (1938/31–32): Van iskolapolitikánk? *Evangélikus Élet*, **6**, 31–32. sz. 3.
- Dezséri László (1948/1): Nyíltan a nyílt levélről. *Evangélikus Élet*, **13**, 1. sz. 5.
- D[ezséri László] (1949/37): Az iskolai vallástanítás. *Evangélikus Élet*, **14**, 37. sz. 1.
- Dezséri László (1949/37): Elvittem a fiamat az iskolában. *Evangélikus Élet*, **14**, 37. sz. 1.
- Dobi István (1957/15) beszéde a nagykőrösi Arany János Gimnázium 400 éves fennállása alkalmából. *Köznevelés*, **12**, 15. sz. 341.
- Dobó Sándor (1915/1): Tanító-testvéreim! *Tanítók Lapja*, **26**, 1. sz. 1.
- Dolmányos István (1968): A „Lex Apponyi”. Az 1907. évi iskolatörvények. *Századok*, **102**, 3–4. sz. 484–533.
- Donáth Péter (1997/1): Lux Gyula emlékezete. *Regio*, **8**, (1997) 1. sz. 195–203.
- Donáth Péter (1999): Oktatáspolitikai és tanítóképzés — az első Nagy Imre-kormány idején. *Magyar Pedagógia*, **99**, 1. sz. 71–95.
- Donáth Péter (2000/3): Amikor a körösi „lámpás”-gyújtogatók átmeneti lámpaoltásra kényszerültek. *Studia Caroliensia* (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata), **1**, 3. sz. 12–38.
- Donáth Péter (2000/7): A „kettős nevelés”-ről az ötvenes években. *Valóság*, **43**, 7. sz. 64–79.
- Donáth Péter (2006/3): „Gyökeres fordulatot a politikai-világnézetű nevelésben.” Kísérlet a tanítóképzés világnézeti-politikai és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején. *Educatio*, **15**, 3. szám. 2006 – ősz, 461–491.

- Donáth Péter (2007/6–7): Nagy László kényszerű számvetése 1922-ből. *Iskolakultúra*, **17**. (2007) 6–7. sz. 127–135.
- Donáth Péter (2007/7–8): Nagy László beszámolója az iskolareform, a gyermekvédelem s a gyermektanulmányozás ügyeiről — 1919. augusztus. *Új Pedagógiai Szemle*, **57**. 2007/7–8. sz., 164–178.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/1–2): Oklevél-kibocsátás a magyarországi tanító(nő)képzőkben és a tanítói utánpótlás biztosítása a dualizmus korában. *Neveléstörténet*, **4**. (2007) 1–2. sz. 5–30.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/2): A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága, 1868–1918. *Iskolakultúra*, **17**. 2. sz. 88–102.
- Döbrössy Alajos (1901/18. 20): Észrevételek és kívánságok. *Katolikus Tanügy*, **7**. 18. sz. 137–140., 20. sz. 153–155.
- Dráviczki Sándor (2000/1–2): Magyar nyelvű tanítóképzés Csehszlovákiában 1919–1938 között. *Pedagógusképzés*, **2000**. 1–2. sz. 55–58.
- Dráviczki Sándor (2002): Az északkelet-magyarországi tanítóképzők tanulóinak többszemponú vizsgálata 1914–1959 között. *Pedagógusképzés*, **2002**. 93–112.
- Dudek János (1904/16): A katolikus tanügy állpotáról. *Katolikus Tanügy*, **10**. 16. sz. 123–125.
- E. F. (1901/9. 10): Nemzeti népoktatás. *Katolikus Tanügy*, **7**. 9. sz. 65–67., 10. sz. 73–75.
- Egyesületünk (1943/2) küldöttsége a miniszter úrnál. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 51–53.
- Egyéb intézményeink (1920). *A Gyermek*, **13**. 240–241.
- Egy fegyelmi (1914/25) vizsgálat. *Tanítók Lapja*, **25**. 25. sz. 3–4.
- Az egyház szociális (1901/20) jelentősége. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **44**. 20. sz. 307–308.
- Egyház, szülők, iskolák (1946/41). Részletek a Bíboros-Hercegprímásnak a Szülők Szövetségén, június 29-én mondott beszédéből. *A Szív*, **31**. 41. sz. 1.
- Az egyházi zene (1892/9) és a kántorságtan az állami tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **7**. 9. sz. 501–502.
- Az egyházkerület (1942/50) és a nagykörösi református egyház megállapodása a tanítóképző fenntartási költségeire. *Nagykörösi Híradó*, **20**. 50. sz. 3.
- Az egyházkerület (1937/2) papjainak és tanítóinak tanügyi értekezlete a tanítóképzőben. *Nagykörösi Híradó*, **15**. 2. sz. 3.
- Az egyháztanács (1936/6., 8., 9., 11., 13., 24.) a meghívás útján papválasztás mellett döntött (és a választás további fejleményei — D. P.). *Nagykörösi Híradó*, **14**. 6. sz. 1., 8. sz. 1., 9. sz. 1–2., 11. sz. 1., 13. sz. 1–2., 24. sz. 5.
- Egyleti (1895/1) ügyek. A Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete. *Katolikus Tanügy*, **1**. 1. sz. 8.
- Ekamp Nándor (1935/2): Nagy építési tervek. *Tanítók Szövetsége*, **20**. 2. sz. 1–2.
- Elbeszélrtörténelem (2007). Körkérdés. *Replika*, **58**. sz. (2007. szeptember) 33–54.
- Elemi (1896/3) tanítóképzők. Ecoles normales primaires. *Katolikus Tanügy*, **2**. 3. sz. 19–20.
- Elmaradt (1935/91) Milotay István előadása az Arany János Társaságban. *Nagykörösi Híradó*, **13**. 91. sz. 1–2.
- Előadás a Tanítóegyesületben (1938/6). *Zsidó Szemle*, **33**. 6. sz. 11.
- Az előértekezlet (1917) és a felolvasó ülés jegyzőkönyvei. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 341–347.
- Előléptetések (1904) a közoktatási minisztériumban. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 589–592.
- Az elsodort köztisztviselő (1948/21). *Hazánk*, **3**. 21. sz. 1.
- Első közgyűlésünk (1946). *Pedagógus Értesítő*, **2**. 3–4. sz. 1–9.
- Embernevelés beköszöntő (1945). *Embernevelés*, **1**. 1. sz. 1.
- Emlékezés (1943/20) gróf Klebelsberg Kunóról. *Néptanítók Lapja*, **76**. 20. sz. 825–830.
- Emlékirat (1917) a fizetékkiegészítési államségélyt élvező nem állami tanító- és tanítónőképző intézetek igazgatóinak, tanárainak, tanítónőinek és gyakorlóiskolai tanítóinak és tanítónőinek az államiakkal leendő minden vonatkozású egyenlősítése tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 184–189.
- Emlékirat a gyakorlóiskolai (1938/4) tanítóóság súlyos helyzetéről. *Magyar Tanítóképző*, **51**. 157–159.
- Építkezés (1936/57) a tanítóképzőnél. Jövő tervek az iskolai és internátusi székház-kérdések megoldására. *Nagykörösi Híradó*, **14**. 57. sz. 3.
- Erdei Sándor (1992): Többé nem hazudunk. Beszélő-beszélgetés Erdei Sándorral, az Írószövetség főtítkárával a fordulatról — 1953–1955. *Beszélő Összkiadás, 1981–1989*. II. 1984–1987. AB – Beszélő Kiadó, 446–462.
- Erdey-Grúz Tibor (1954): Közoktatásunk helyzete és feladatai. *Társadalmi Szemle*, **9**. 3. sz. 86–98.
- Erdey-Grúz Tibor (1954/b): Iskolapolitikánk fő kérdései a kultúrforradalom jelen szakaszában. *Köznevelés*, **10**. 20. sz. 356–361.
- Erdey-Grúz Tibor (1955): Az elmúlt tanév értékelése, feladataink az új tanévben. *Köznevelés*, **11**. 16. sz. 353–358.

- Erdey-Grúz Tibor (1955/a): Az új tanév kezdetén. *Szabad Nép*, **13**. 241. sz. 1.
- Erdey-Grúz Tibor (1955/b): Oktatáspolitikánk értékelése a Központi Vezetőség márciusi határozata alapján. *Köznevelés*, **11**. 10. sz. 217–221.
- Erős Ferenc (2003/3): A leegyszerűsítés géniusza. *BUKSZ*, **15**. 3. sz. 240–252.
- Ezernél több tiltakozás (1947/1). *Új Ember*, **3**. 1. sz. 10.
- Fabricsius László (1944/2): A falusi tanító önképzése. *Néptanítók Lapja*, **77**. 2. sz. 49–50.
- Fakultatív (1919/10–11) vallásoktatás. *Néptanítók Lapja*, **52**. 10–11. sz. 7–8.
- Falus Iván (2004/3): A pedagógussá válás folyamata. *Educatio*, **13**. 359–374.
- A falusi pedagógusok országos konferenciája. (1954) *Köznevelés*, **10**. 22–23. sz. 405–427.
- Faragó László (1950/1–2): A „koalíciós neveléstudomány” bukása. *Magyar Pedagógia*, **1950**. 1–2. sz. 66–77.
- Faragó László (1946): Mannheim Karl: Diagnosis of our Time. Wartime Essays of a Sociologist. *Embernevelés*, **2**. 7–8. sz. 300–303.
- Faragó László (1948/10): A budapesti Pedagógiai Főiskola megszervezése és diákönkormányzata. *Köznevelés*, **4**. 10. sz. 207–210.
- Faragó László (1948/11): Népi demokrácia — állami iskola. *Köznevelés*, **4**. 11. sz. 240–242.
- Faragó László (1948/19): Egy jakobinus népnevelő. *Március Tizenötödike*, **2**. 19. sz. 2.
- Faragó László (1948/24): Iskolaállamosítás és valláserkölcsei nevelés. *Köznevelés*, **4**. 24. sz. 614–616.
- Faragó László (1950/1–2): A „koalíciós neveléstudomány” bukása. *Magyar Pedagógia*, **1950**. 1–2. sz. 66–77.
- Faragó László (1953): A budapesti tanítójelöltek ankétja. *Köznevelés*, **9**. 13. sz. 301.
- Faragó László (1954): Gyakorlóéves pedagógusok ankétja. *Köznevelés*, **10**. 14–15. sz. 248–249.
- Farkas Klára (1955): Politikai osztályfőnöki órákról. *Harsona*, **2**. 1. sz. 12.
- Fasiszta (1948/255) diáktüntetésre uszította Sarlós pap-tanár a zalaegerszegi szerzetesnővérek államosított tanítónőképzőjének növendékeit. *Népszava*, **76**. 255. sz. 5.
- Fátrai Klára (1996/1–2): A pedagógiai tárgyak szerepe és arányainak változása a tanítóképzés történetében, 1945–1980. *Pedagógusképzés*, **1996**. 1–2. sz. 160–165.
- Februári (1944/4) tagértekezlet. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 113–116.
- A fecskendő logikája (1947/13). *Új Ember*, **3**. 13. sz. 4.
- Fehér Erzsébet (2002): Reformok a sárospataki közép fokú tanítóképző történetében. *Pedagógusképzés*, **2002**. 113–117.
- Feitl István (2006/2): Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, **51**. 2. sz. 201–226.
- Fejérdy András (2005/4): A magyar sajtó Mindszenty-képe, 1948–1989. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 491–498.
- Fel akarnak fedezni bennünket (1936/93). *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 93. sz. 2.
- Felekezeti iskolák (1934/66) és a nagykőrösi adózó polgárság. *Nagykőrösi Híradó*, **12**. 66. sz. 3.
- Felhívás (1897). *Magyar Tanítóképző*, **12**. 1–2.
- Felhívás (1920) a Nemzetgyűlés képviselőihez! *Polgáriszkolai Közlöny*, **24**. 3–4. sz. 9–13.
- Felhívás 5133 kőrösi (1936/80) magyarhoz, akiknek idegen nevük van. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 80. sz. 2–3.
- Felirat (1921/7) a Miniszter Úrhoz. Tanítóképzésünk. *Nemzetnevelés*, **3**. 7. sz. 50–51.
- Felletár Béla (1991/3): Pedagógusok a forradalomban és a pellengéren. Az 1956/1957-es tanév Hódmezővásárhelyen. *Juss*, **4**. 3. sz. 77–88.
- Felletár Béla (1991/1–14): Ók huszonhatan. *Vásárhely és Vidéke*, **1**. 182–196. sz. 1991. október 7–24.
- Felterjesztés (1904) a népoktatási törvényjavaslat tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 531–542.
- Felterjesztések (1935/3) a tanyai tanítók érdekében. *Tanítók Szövetsége*, **20**. 3. sz. 3–4.
- Félmillió (1936/87) pengős költségvetéssel dolgozik a nagykőrösi református egyház. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 87. sz. 5.
- Fényes Mór (1931/8–9): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**. 188–191.
- Fényes Mór (1931/10): Nagymagyarországi zsidó középiskolák. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**. 205–207.
- A fiatalság (1933/48.) tragédiája. *Nagykőrösi Közlöny*, **4**. 48. sz. 1.
- Figyelő (1901/40., 41): Térítő és hódító egyház. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **44**. 40. sz. 625–626., 41. sz. 641–643.
- Fináczy Ernő (1912): Tanítóképzésünk jövője. *Magyar Tanítóképző*, **27**. 254–262.
- Fináczy Ernő (1919): Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Pedagógia*, **28**. 92–114.
- Finta Sándor (1932/21): Üzennek a községi bástyafalak! *Nemzetnevelés*, **14**. 21. sz. 323–324.
- Finta Sándor (1933/1): Amikor elkezdttük. *Nemzetnevelés*, **15**. 1. sz. 1–2.
- A fiúk és lányok (1949) megoszlása középiskoláinkban. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **1**. sz. 31–35.
- Flahchbart Ernő (1942): A nemzetközi kisebbségi jog legújabb fejlődése. *Láthatár*, **10**. 10. sz. 234–238.

- Fleischer Gyula (1898/45): A protestantizmus és a szociális kérdés. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41.** 45. sz. 712–714.
- Fodor József (1946/1–2): Országos küldöttközgyűlés. *Pedagógus Értesítő*, **2.** 1–2. sz. 3–4.
- Fodor Márk (1916): A háború és a gyermek lelke. (Recenzió.) *A Gyermek*, **10.** 213–216.
- Fodor Márk (1919): A demokratikus áramlat és az iskolai reformtárgyalások. *A Gyermek*, **12.** 387–389.
- Fogarasi Béla (1939): A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. (Újraközölve az Új Hang 1939. márciusi számából.) *Társadalmi Szemle*, **4.** (1949) 3–4. sz. 210–213.
- Fogarasi Béla (1947/2): A hároméves terv és a kultúra. *Társadalmi Szemle*, **2.** 2. sz. 100–105.
- Folyóiratot (1937/92) indítanak az alföldi Turul szervezetek. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 92. sz. 7.
- Földes György (1989/8–9): A többpártrendszer esélyei 1956–1957-ben. *Társadalmi Szemle*, **44.** 8–9. sz. 66–71.
- Földvári Mónika (2003/4): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle*, **13.** 4. sz. 20–33.
- A főiskolai ifjúság kívánságai (1935/94). *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 94. sz. 11.
- A főiskolai ifjúság nagygyűlése (1947/41). *Új Ember*, **3.** 41. sz. 8.
- A főiskolai oktatásért (1946/50). *Új Ember*, **2.** 50. sz. 12.
- Főiskolai (1937/100) rangra emelik a tanítóképzést. Főiskolája lesz Nagykorörsnek is. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 100. sz. 1.
- A főiskolai (1938) tanítóképzés. *Evangelikus Népiskola*, **44.** 42–43.
- A főváros (1912/6) tanítóképző intézete. *Népnevelők Lapja*, **47.** 6. sz. 132–133.
- Frank Antal (1914/16): Imre Sándor — Nemzetnevelés. *Néptanítók Lapja*, **47.** 16. sz. 12–13.
- Frank Antal (1915/6): A tanítóképző intézetek és a népiskolák szellemi közössége. *Magyar Tanítóképző*, **30.** 195–201.
- Frank Antal (1919/33–35): Nemzetnevelés. *Néptanítók Lapja*, **52.** 33–35. sz. 12–14.
- Frank Antal (1924/11–12. 13–14): Napjaink pedagógiai szükséglete. *Néptanítók Lapja*, **57.** 11–12. sz. 3–5., 13–14. sz. 4–5.
- Frank Antal (1924/25–26): A nevelői gondolat a Szociális Missziótársulat munkájában. *Néptanítók Lapja*, **57.** 25–26. sz. 1–3.
- Frank Antal (1924/29–30): Történelem és világnézet. Kornis Gyula legújabb munkája nyomán. *Néptanítók Lapja*, **57.** 29–30. sz. 10–12.
- Frank Antal (1924/37–38): A XVI. Katolikus Nagygyűlés nevelői gondolataihoz. *Néptanítók Lapja*, **57.** 37–38. sz. 1–3.
- Frank Antal (1924/43–44): A nemzetnevelő egyénisége. *Néptanítók Lapja*, **57.** 43–44. sz. 13–15.
- Frank Antal (1926/5–6): A nevelői gondolat erősödése a tanítóképző intézetekben. *Néptanítók Lapja*, **59.** 5–6. sz. 2–4.
- Frank Antal (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40.** 78–82.
- Fuchs D. Rafael (1935/12): A nevelés problémái. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60.** 230–231.
- Fuchs D. Rafael (1940/1): Jellemnevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65.** 5–6.
- A Független (1938/18) Polgári Kör közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 18. sz. 12.
- Füle Sándor (1956/a): Néhány megjegyzés a gyakorlóévesek problémájával foglalkozó cikkhez. *Nevelők Lapja*, **12.** 5. sz. 3.
- Fürj Zoltán (1986/3–4): Révész Imre „Bizalmas utasításának” keletkezéséről. *Magyar Pedagógia*, **1986.** 3–4. sz. 424–430.
- Fürj Zoltán (1989/6): Az állam és a protestáns egyházak egyezménye. *Társadalmi Szemle*, **44.** 6. sz. 48–58.
- Fürj Zoltán: (1990/2): A protestáns egyházak és a fakultatív hitoktatás kérdése. *Pedagógiai Szemle*, **1990.** 2. sz. 112–127.
- Fürj Zoltán (1992/10): Egyház — iskola — államosítás. *Magyar Tudomány*, **1992.** 10. sz. 1206–1218.
- Fürj Zoltán (1996/1–2): A lelkesztanítóságtól a tanító lelkeszekig. *Pedagógusképzés*, **1996.** 1–2. sz. 172–177.
- Füst Milán (1956): Emlékbeszéd Thukydidesz modorában az elesett hősök sírja felett. *Irodalmi Újság*, **7.** 43. sz. 3.
- Gádor Mór (1915/3., 4–5., 6., 8–9., 10., 11., 12): Az állampolgári nevelésről. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40.** 55–61., 88–95., 115–122., 171–176., 204–241., 236–243., 278–288.
- Gál Gyöngyné (1955/18): Az iskolai pártszervezetek szerepe a pedagógus kollektíva nevelésében. *Köznevelés*, **11.** 17. sz. 387–389.
- Galla Endre (1935/8–9): A népiskolák irányítása a tanítóság kezében. *Tanítók Szövetsége*, **20.** 8–9. sz. 1–3.
- Garai József (1940/6): A licei érettségi Vizsgálati Utasításról. *Evangelikus Népiskola*, **46.** 145–148.
- Garai József (1943/10): Néhány megjegyzés a régi és új iskolákról. *Néptanítók Lapja*, **76.** 10. sz. 382–386.

- Garai József (1943/15): Gyermekközösségek és szerepük a nevelésben. *Néptanítók Lapja*, **76**, 15. sz. 599–604.
- Garai József (1944/6. 8): Az új iskolák világnézete. *Magyar Tanítóképző*, **57**, 168–174., 204–210.
- Garai József (1944/8): A közösség lélektana és a közösségre való nevelés. *Néptanítók Lapja*, **77**, 8. sz. 293–298.
- Garai József (1944/19): A közösséglelektan tárgya és feladata. *Néptanítók Lapja*, **77**, 19. sz. 710–715.
- Garai József (1947/3): Az új nevelés néhány alapvető problémája. *Evangelikus Iskola*, **1947**, december 4–8.
- Gárdos Dezső (1947): Összeesküvés az általános iskola ellen. *Népszava*, **75**, 1947. február 2. 10.
- Gárdos Mór (1921/11–12): A tanítóhiányról. *Israelita Tanügyi Értesítő*, **46**, 11–12. sz. 102–103.
- Gáspár Edit (1949): A magyar középiskolák utolsó évfolyamainak szociális összetétele. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 12–14.
- Gáspár Edit (1949/1): A középiskolai tanulók migrációja. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 15–27.
- G[audi] L[ászló] (1939/44): Ifjúsági konferenciák. *Evangelikus Élet*, **7**, 44. sz. 2–3.
- G[audi] L[ászló] (1939/51): Felekezeti iskolák. *Evangelikus Élet*, **7**, 51. sz. 7–8.
- Gausser Rezső (1930/22., 23): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **12**, 22. sz. 342–345., 23. sz. 359–361.
- A Gazdasági Főtanács döntése (1947). *Pedagógus Értesítő*, **2**, 6. sz. 3.
- Gecsényi Lajos – Sipos Péter (2000/3–4): Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle*, **42**, 3–4. sz. 309–369.
- Géczi János (2006/3): A pedagógiai sajtó 1956. *Educatio*, **15**, 3. sz. 511–538.
- Géczi János (2006/9): A szovjet pedagógiai minta. *Iskolakultúra*, **2006**, 9. sz. 24–38.
- Gedő Éva (2007/1): A politikum fogalma Carl Schmittnél. *Századvég*, **2007**, 1. sz. 79–104.
- Gelsyné Oroszlányi Erzsébet (1932/10): A közgazdaságtan tanítása. *Magyar Tanítóképző*, **45**, 354–355.
- Geőcze Sarolta (1907): A szociológia a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **22**, 57–62., 261–266., 351–363.
- Geőcze Sarolta (1909/4. 5. 10): A szociológia a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **24**, 182–187., 251–258., 524–529.
- Geőcze Sarolta (1920/27–28., 37–39): Az ezeréves ország II. és VI. *Néptanítók Lapja*, **53**, 27–28. sz. 5–8., 37–39. sz. 16–20.
- Geőcze Sarolta (1920/47–49): A nemzeti megújulás. *Néptanítók Lapja*, **53**, 47–49. sz. 6–10.
- Geőcze Sarolta (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 71–72.
- Gerencsér István (1922/1–3): Farkas Sándor emlékezete. *Magyar Tanítóképző*, **37**, 2–3.
- Gergely Antal (1898/30): Kereszténység és szocializmus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**, 30. sz. 465–467.
- Gergely Antal (1898/33): Szocializmus: ateizmus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**, 33. sz. 513–514.
- Gergely Jenő (1989/6): A szétválás konfliktusai. A magyar állam és a katolikus egyház viszonya 1945–1951. között. *Társadalmi Szemle*, **44**, 6. sz. 32–47.
- Gergely Jenő (1993/5–6): A Demokrata Néppárt „igazolójá” a Mindszenty József bíboros hercegprímás-sal keletkezett konfliktusáról. *Századok*, **127**, 5–6. sz. 761–780.
- Gergely Jenő (2005/4): Mindszenty hercegprímás közéleti tevékenysége. *Vasi Szemle*, **49**, 4. sz. 471–481.
- Gesztyeli Nagy László és (1935/20) Milotay István a nagykőrösi képviselőjelöltek? *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 20. sz. 1–2.
- G. Gy. (1948/19): „Lehullott a hályog a szemünkről” mondják a korbácsos tanítóképző diákjai. *Március Tizenötödike*, **2**, 19. sz. 5.
- Gianone András (2003/1): A magyar Actio Catholica tevékenysége 1945–1948-ban. *Múltunk*, **48**, 1. sz. 79–126.
- A gimnáziumban (1939/72) csökkent, a tanítóképzőben emelkedett a beiratkozottak száma a múlt évhez képest. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 72. sz. 3.
- Glatz Ferenc (1993): Rendszerváltás, oktatáspolitikai, történelemtanítás. *História*, **15**, 9–10. sz. 2., 61–62.
- G. L. (1941/25): Átmeneti rendelkezések a tanítóképzés kérdésében. *Evangelikus Élet*, **9**, 25. sz. 2–3.
- Gócz Imre (1938): „A református népiskolai nevelés legfőbb kérdései” kötet ismertetése. *Jövő Útja*, **4**, 5–6. sz. 45–47.
- Gócz Imre (1939/6–7): Falunevelés. *Jövő Útja*, **5**, 6–7. sz. 23–28.
- Golnhoffer Erzsébet (2006/3): Rendszerváltások és egyéni élettörténetek. *Educatio*, **15**, 3. sz. 539–552.
- Gombár Csaba (1987): Velleitásaink. *Századvég*, 4–5. sz. 5–26.
- Gombos Norbert (1999/4): A budapesti tanítóképző élete az 1920–1930-as években. *Budapesti Nevelő*, **35**, 102–109.
- Groó Vilmos (1897/13): Tanítóképzésünk a gyakorlat szempontjából. *Nepnevelők Lapja*, **32**, 13. sz. 193–199..
- Gömbös Gyula (1936/20). *Néptanítók Lapja*, **69**, 20. sz. 750–751.
- Gömbös Gyula (1936/79). *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 79. sz. 1.

- Gömbös miniszterelnök (1935/82) egyórás látogatása Milotay Istvánnál az Új Magyarország szerkesztőségében. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 82. sz. 7.
- Gömöri Sándor (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 64–71.
- Gööz József (1896/2): A tanító, mint a magyar kultúra és szabadságszeretet apostola. *Néptanítók Lapja*, **29**, 2. sz. 2–4.
- Grekus (1915/7): Az iskolák államosítása. *Tanítók Lapja*, **26**, 7. sz. 1–4.
- Gróf Apponyi (1918/12) *Albert* nyilatkozata kultúrpolitikájáról. *Néptanítók Lapja*, **51**, 12. sz., 10.
- Groó Gyula (1948/1): A tanító és a lelkes. *Evangelikus Nevelő*, **1948**, január, 133–135.
- Gulyás József (1939/5): A sajátosan magyar nemzeti öntudat tartalma, a nemzeti öntudat fejlesztésének és elmélyítésének gyakorlati útjai és módjai. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **13**, 5. sz. 202–211.
- Guzsvenitz Vilmos (1902): Helyreigazítás. *Magyar Tanítóképző*, **17**, 598–599.
- Gyalmos János (1948/24/1): Szaktanítói tanfolyamok. *Köznevelés*, **4**, 24. sz. 609–610.
- Gyalmos János (1948/24/2): Nevelőképző tanfolyamok Angliában. *Köznevelés*, **4**, 24. sz. 621.
- Gyáni Gábor (1997/6): A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok*, **131**, 6. sz. 1265–1302.
- Gyáni Gábor (1998): Emlékezés és Oral History. *BUKSZ*, **10**, 3. sz. 297–302.
- Gyáni Gábor (1999): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. *2000*, **11**, 3. sz. 12–16.
- Gyáni Gábor (2003/1.): Történetírói nézőpont és narratív igazság. *Magyar Tudomány*, **110**, 1. sz. 26–35.
- Gyáni Gábor (2004/11): A rendszerváltástól a jövő „várható hatásáig”. *Magyar Tudomány*, **111**, 11. sz. 1193–1200.
- Gyáni Gábor (2004/3): Kontextus és kontextualizáció a történetírásban. *Századvég*, **33**, sz. 49–64.
- Gyáni Gábor (2006/3–4): A történetírás újragondolása. *Történelmi Szemle*, **48**, 3–4. sz. 261–273.
- Gyáni Gábor (2006/9): Emlékezés és felejtés. *Kritika*, **35**, 9. sz. 6–9.
- Gyáni Gábor (2007/1): Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmáiról. *BUKSZ*, **19**, 1. sz. (2007. tavasz) 41–49.
- Gyáni Imre (1989): A vásárhelyi 1956-os népfelkelés és megtorlása. *Juss*, **2**, 2. sz. 49–56.
- Gyarmati György (1985/2): A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945–1946-ban. *Századok*, **119**, 2. sz. 518–556.
- Gyarmati György (1992/2): Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezés átalakítása Magyarországon, 1945–1950. *Századok*, **126**, 2. sz. 202–225.
- Gyarmati György (1996/1): A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában. *Történelmi Szemle*, **38**, 1. sz. 63–98.
- Gyarmati György (1996/3): Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, **130**, 3. sz. 497–570.
- Gyarmati György (1998): Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. *Magyar Tudomány*, Új folyam **43**, 10. sz. 1183–1194.
- Gyarmati György (2000/9–10): A politika rendőrsége, ’45–56. *Beszélő*, **3/5**, 9–10. sz. 85–94.
- Gyarmathy Aurél (1943/8): A gyermektanulmányozás múltja és eredményei. *Néptanítók Lapja*, **76**, 8. sz. 308–310.
- Gyermeink hitéért...! (1947/25). *A Szív*, **32**, 25. sz. 1.
- Gyermekek (1919/4–10) és ifjak szórakoztatása. *A Gyermek*, **13**, 4–10. sz. 236–238.
- A gyermek és a háború (1914/48). A Magyar Gyermektanulmányi Társaság országos adatgyűjtést indított. *Néptanítók Lapja*, **47**, 48. sz. 18.
- A gyermekpszichológia (1896) Olaszországban. *Magyar Tanítóképző*, **11**, 203–209.
- A gyermekvédelem (1919/7) és az iskolaügy reformja. *Nemzeti Kultúra*, **5**, 7. sz. (1919. február 15.) 3.
- Gyulai István (1939/6): A nemzeti népiskola. *Tanítók Szövetsége*, **24**, 7. sz. 4–8.
- Gyülekezeti (1937/1) házast létesít a református egyház. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 1. sz. 2.
- Hajdu Tibor (1989/8–9): 1956 nemzetközi háttere. *Társadalmi Szemle*, **44**, 8–9. sz. 36–47.
- Hajdu Tibor (1990/12): 1956 — Magyarország a szuperhatalmak játéktérén. *Valóság*, **33**, 12. sz. 40–53.
- Hajdu Tibor közl. (1993/1): Kádár János Rajk Lászlóról, 1954. július. *Társadalmi Szemle*, **48**, 1. sz. 86–89.
- Hajdu Tibor (1993/10): Elhervadt az őszirózsza? *Mozgó Világ*, **1993**, 10. sz. 3–6.
- Hajdu Tibor (1998/3): Egy hamis kép helyett kettő. *Mozgó Világ*, **1998**, 3. sz. 3–10.
- Hajdu Tibor (2000): Hazatérhet-e az emigráns? 125 éve született Károlyi Mihály. *Népszabadság*, **58**, 54. sz. 29.
- Hajdu Tibor (2006/3–4): Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? *Történelmi Szemle*, **48**, 3–4. sz. 309–336.
- Hajdu Tibor (2007/1): A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben. *Történelmi Szemle*, **49**, 1. sz. 63–89.

- Hajdu Tibor (2007/2): A középosztály érdekvénesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában. *Iskolakultúra*, **17**. 2. sz. 24–29.
- Hajdú István (1940/7): A református tanárság helyzete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14**. 7. sz. 52–62.
- Hajdú Zoltán (2006/1): A 20. századi magyar parlamenti választások választási földrajzi kérdései. *Múltunk*, **51**. 1. sz. 137–169.
- Hajnóczy R. József (1902/5. 6): Népoktatási állapotok. *Katolikus Tanügy*, **8**. 5. sz. 34–38., 6. sz. 44–45.
- Hajtay Etelka (1936/7): Az egységes világnézet kialakulása. *Néptanítók Lapja*, **69**. 7. sz. 238–242.
- Halász Arnold (1919): A nép tanítója-e a néptanító? *Néptanítók Lapja*, **52**. 15–16. sz. 15–16.
- Haller István (1920/18–20) m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde. *Néptanítók Lapja*, **53**. 18–20. sz. 13–26.
- Hamar István (1901/19): Az iskolák vallásos szelleme. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **44**. 19. sz. 292–294.
- Hány iskolát (1948/21) építettek újjá a katolikus szülők? *Új Ember*, **4**. 21. sz. 4.
- 3535 szótöbbséggel (1935/27) dr. Milotay István Nagykőrös képviselője. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 27. sz. 1–2.
- Hargita Péter (2000/3): Dokumentumok a régi Tanítóképző Énekkarának múltjáról. *Studia Carolinensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, **1**. 3. sz. 99–113.
- A harmadik (1915/39., 41) hadikölcsön. *Néptanítók Lapja*, **48**. 39. sz. 1–2., 41. sz. 1–3.
- Háselbach Márta (1955): Tagkönyvcseré. *Harsona*, **2**. 1. sz. 1.
- Használt-e a cikkezés? (1946). *Népszava*, **74**. 166. sz. 1946. július 26. 3.
- Hatos Pál (2004/4): Ravasz László és a Magyar Református Egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai. *Protestáns Szemle*, **66**. (13. új) 4. sz. 211–225.
- Hatos Pál (2005/1): A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, **2005**. 1. sz. 89–117.
- Hauner István (1933/18): Az öröm pedagógiája. *Nemzetnevelés*, **15**. 18. sz. 274–277.
- Hazafias (1956) nagygyűlés Vásárhelyen. *Viharsarok*, **12**. 255. sz. 2. 1956. október 28.
- A hazafias nevelésről. (1954). *Köznevelés*, **10**. 24. sz. 467–469.
- A hazai (1914/22) tanügyi lapokból. Magyar Tanítóképző májusi száma. *Néptanítók Lapja*, **47**. 22. sz. 13.
- H. B. (1918/3–4): Hogyan szervezkedjünk? *Népevelők Lapja*, **53**. 3–4. sz. 1–2.
- Héczey Nándor (1898/7): Tanítótság és a szocializmus. *Népevelők Lapja*, **33**. 7. sz. 102–104.
- 728 tanuló (1937/72) iratkozott be a nagykőrösi középiskolákba. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 72. sz. 5.
- Hegedüs András (1953): Hogyan nyújtson segítséget a falusi pedagógus a termelőszövetkezetek megszilárdításához. *Nevelők Lapja*, **9**. 20. sz. 1.
- Hegedüs András (1953): MDP KV és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. *Társadalmi Szemle*, **8**. 12. sz. 1108–1188.
- Hegedüs András (1956/12): Igazibb, eredményesebb nevelőmunkát! *Köznevelés*, **12**. 12. sz. 285–286.
- Hegedüs András (1988/6–7): A funkcionárius. *Századvég*, 6–7. sz. 123–132.
- Hegedüs Rajmund (1960/5): Az eszmei nevelés a felsőfokú tanítóképző intézetekben. *Felsőoktatási Szemle*, **10**. 5. sz. 309–312.
- Hegedüs János (1910): A mai tanítóképzés a nemzeti egység szolgálatában. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 377–382.
- Hegedüs Judit (2003/3): Tanítói karriertörténetek a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, **2003**. 3. sz. 42–52.
- Heiner László (1933/4): A gyermekek világnézete. *Nemzetnevelés*, **15**. 4. sz. 50–51.
- Heller Ágnes (1992/1): Emlékezet és felelősség. *Thalassa*, **3**. 1. sz. 6–14.
- Helyet (136/27) az ifjúságnak! *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 27. sz. 1.
- Herczka Gusztáv (1931/5., 6): A nyolcosztályú népiskola és a tanítóképzés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**. 111–113., 135–138.
- Hermann Alice (1957/20): Mít várunk a jövő tanítók nevelőitől? *Köznevelés*, **13**. 20. sz. 469–471.
- Hermann Sámuel (1926/17): Iskola és tanítók. *Zsidó Újság*, **2**. 17. sz. 1926. április 30. 5.
- Hernitz József (1919/2): Egyéb baj nincsen? *Jövők*, **1**. 2. sz. 30–31.
- Hervei Géza (1946/20): A nevelőképzés reformja Angliában. *Köznevelés*, **2**. 20. sz. 13–14.
- H-i (1946): Klerikalizmus nem nyughatnak — a közoktatásügyi miniszter segít nekik. *Népszava*, **74**. 156. sz. 1946. július 14. 7.
- Hírek (1938/8). *Jövő Útja*, **4**. 8. sz. 23–24.
- Hírek (1939/5). *Jövő Útja*, **5**. 5. sz. 20–21.
- Hírek (1939/6–7). *Jövő Útja*, **5**. 6–7. sz. 41–46.
- A hitoktatásról (1947/24). *A Szív*, **32**. 24. sz. 1–2.
- Hitvallásos iskola (1947/13) Európa államaiban. *Új Ember*, **3**. 13. sz. 4.
- Hivatalos közlemények (1919/12). *Új Korszak*, **8**. 12. sz. 4.

- H. L. (1933/28): A Mesko-féle horogkeresztes párt tagjainak átlépése a Böszörményi-féle pártba. *Nagykőrösi Közlöny*, **4**, 28. sz. 3.
- H. L. (1949/39): Új fejezet a vallás tanításában. *Evangelikus Élet*, **14**, 39. sz. 1.
- Hóman Bálint (1936/20): Közoktatásunk új irányelvei. *Néptanítók Lapja*, **69**, 20. sz. 752-755..
- Hóman Bálint (1936/22) kultuszminiszter nyilatkozata kultúrpolitikai proramjáról. *Néptanítók Lapja*, **69**, 22. sz. 829-830.
- Hóman (1937/94) kultuszminiszter lemondott, de marad. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 94. sz. 11.
- Horthy (1935/47). *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 47. sz. 1.
- Horváth József (1935/90): A nagykőrösi kézfogó. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 90. sz. 1-2.
- Horváth József (1938/24): Varga József emléklap. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 24. sz. 2-3.
- Horváth László Béla (1993/2-4): Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). *Sic itur ad astra* 1993/2-4. 120–229.
- Horváth Márton (1985/9): Fináczy Ernő és a Magyar Pedagógiai Társaság. *Pedagógiai Szemle*, **35**, 9. sz. 894–901.
- Horváth Sándor (2006/2): A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég, Új folyam* 40. sz., **2006**, 2. sz. 3-30.
- Horváth Zoltán (1944/11., 13., 14., 15., 17): 1700/1944. ME. *Néptanítók Lapja*, **77**, 11. sz. 426-427., 13. sz. 500., 14. sz. 542., 15. sz. 585-586., 17. sz. 655.
- K. Horváth Zsolt (2005/1): Harc a szocializmusért a szimbolikus mezőben. Helyek, túlélők és identitásformációk versengése Magyarországon 1989 után. *Századvég, Új folyam*, 35. sz. 31–68.
- Hunyady György (1999/1): Generáció és identitás. *Alkalmazott Pszichológia*, **1**, 1. sz. 67–73.
- Hunyady György (2000/4): A tehetség kibontakozásának társadalmi rugói és kerékkötői. *Alkalmazott Pszichológia*, **2**, 4. sz. 5–14.
- Hunyady György (2002/24): Az érdemtelenek kiválasztása. Pünköshti Árpád beszélgetése Hunyady Györggyel a kontraszelekció lélektanáról. *Népszabadság*, **60**, 103. sz. 24.
- Hunyady György (2003/1–2): A hazai tanárképzés strukturális problémái. *Pedagógusképzés*, **1**, (30.) 1–2. sz. 77–83.
- Hunyady György (2004/1): A lefelé menő spirál víziója. *Pedagógusképzés*, **2**, (31.) 1. sz. 31–40.
- Hunyady Györgyné (2004/1): A hazai főiskolai szintű tanár-, tanító- és óvóképzés pedagógiai programja. *Pedagógusképzés*, **2**, (31.) 1. sz. 3–10.
- Huszár Károly (1919/31-32): Szózat a magyar tanítókhöz. *Néptanítók Lapja*, **52**., 31-32. sz. 1-2.
- Hübner József (1924/21–22., 23–24., 25–26., 29–30., 33–34., 35–36., 37–38., 39–40., 43–44): A tanya kultúrájáért. *Néptanítók Lapja*, **57**, 21–22. sz. 1–6., 23–24. sz. 5–7., 25–26. sz. 3–6., 29–30. sz. 6–8., 33–34. sz. 4–5. 35–36. sz. 15–17., 37–38. sz. 3–4., 39–40. sz. 4–6., 43–44. sz. 26–30.
- i (1901/3. 4): Kalászkok a közoktatás tarlójáról. *Magyar Tanítóképző*, **16**, 171–173., 232–236.
- Az idei (1942/50) tanévvél megszűnt a református lelkesztanító képzés. *Nagykőrösi Híradó*, **20**, 50. sz. 1.
- Az ifjúság (1934/7., 19). A magyar ifjúság. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**, 7. sz. 1., 19. sz. 1.
- Az ifjúság (1944/14) hősi helytállásáról, a kilencedik hősi halottról mondott beszédet az abonyi leventeothon felavatásán vitéz Bély Alajos vezérezredes. *Néptanítók Lapja*, **77**, 14. sz. 540.
- Az ifjúsági (1937/100) és női táborkok fokozottabb szervezését kívánja Ravasz László püspök karányonyi pásztorlevelében. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 100. sz. 1.
- Igaz-e (1948/42), hogy a művelt országokban nincsenek katolikus iskolák? *A Szív*, **33**, 42. sz. 1–2.
- Az igazi (1936/38) nemzeti egység. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 38. sz. 1–2.
- Illés Béla (1946/10): A magyar jövő és a magyar tanító. *Köznevelés*, **2**, 10. sz. 6–7.
- Illés Gyula (1944/11): „E kívül nincsen számodra hely!” *Néptanítók Lapja*, **77**, 11. sz. 401–402.
- Illés Lajos (1982/5): Nagy László nyomában. (Beszélgetés Kóte Sándorral, Mérei Ferencsel, Balázs Mihállyal, Kaján Lászlóval és Sarody Gyulával.) *Pedagógiai Szemle*, **32**, 5. 468–478.
- Illyés Gyula (1946/16): Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében. *Köznevelés*, **2**, 16. sz. 2.
- Imre Rózsa (1955): Mire kell a Visszhang? *Harsona*, **2**, 1. sz. 7.
- Imre Sándor (1939/2): A tanítóképzés és a líceum. *Magyar Tanítóképző*, **52**, 61–69.
- Interpelláció és válasz (1933/1). Elmondta Kocsán Károly főtítkáruk a Képviselőház december 14-i ülésén. Petry Pál államtitkár adta meg a választ. *Nemzetnevelés*, **15**, 1. sz. 2–6.
- Az intézeti (1946/20) oktatás és a nevelőképzés. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának emlékiratából. *Köznevelés*, **2**, 20. sz. 7–9.
- Irányelvek (1944/17) a VKM 9150/1944. számú rendeletének végrehajtásához. *Néptanítók Lapja*, **77**, 17. sz. 656–661.
- Az iskola (1924/23–24) nevelőmunkássága. *Néptanítók Lapja*, **57**, 23–24. sz. 1–4.

- Iskolaharc (1934/16) a város és a református egyház között. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**, 16. sz. 2.
- Az iskolai (1939/72) év küszöbén. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 72. sz. 1.
- Iskolai gyászünnepe (1920/11) a Tanítóképző Intézetben. *Nagykőrös és Vidéke*, **10**, 11. sz. 5.
- Az iskolai munkának (1937/4) az egyházi politika középpontjába kell kerülni — mondta Ravasz László püspök a lelkészek és tanítók tanügyi értekezletén. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 4. sz. 1.
- Iskolai (1919/7) reformok. *Nemzeti Kultúra*, **5**, 7. sz. (1919. február 15.) 3–4.
- Az iskolai vallásoktatás (1919) és az iskolák államosítása. A lelkészszövetség küldöttsége a közoktatásügyi miniszternél. *Népszava*, **47**, 1919. március 6. 3–4.
- Iskoláink körül (1948/22). *Új Ember*, **4**, 22. sz. 1.
- Iskoláink védelme (1948/40., 1948/41). Válaszok a vádakra. *A Szív*, **33**, 40. sz. 5. és 41. sz. 2.
- Az iskolák szellemének (1919/5) átalakulása. Kunfi miniszter beszéde a Pest megyei tanítók gyűlésén. *Új Korczak*, **8**, 5. sz. 1–2.
- Az iskolán-kívüli (1924/15–16) népoktatás. *Néptanítók Lapja*, **57**, 15–16. sz. 18.
- Iskolarendszerünk (1920) reformja. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 31–32.
- Izsák Lajos (1985/2): A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon, 1945–1956. *Századok*, **119**, 2. sz. 423–466.
- Izsák Lajos (1990/5–6): A polgári ellenzéki pártok Magyarország nemzetközi helyzetéről, külpolitikai lehetőségeiről, 1944–1947. *Századok*, **124**, 5–6. sz. 753–785.
- Izsák Lajos (1992/1–2): Az egypártrendszer létrehozása Magyarországon. *Történelmi Szemle*, **34**, 1–2. sz. 61–93.
- Jancsó Imre (1988–89): Álnéven Krisztusért, 1–12. *Keresztény Élet*, 1988–1989.
- Jankovich József (1904/14): Glosszák — államosítás. *Katolikus Tanúgy*, **10**, 14. sz. 107.
- Jankovits Miklós (1938/12): Újabb törekvések a nevelésügyben. *Tanítók Szövetsége*, **25**, 12. sz. 6–7.
- Jankó László (1932/7–8): A közigazdaságtan a tanítóképzésben. *Magyar Tanítóképző*, **45**, 260–264.
- Jegyzőkönyv (1917) a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének 1917. február 17-én tartott választmányi üléséről. *Magyar Tanítóképző*, **32**, 99–106.
- Jegyzőkönyvek (1902) a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének Budapesten tartott VII. közgyűléséről. *Magyar Tanítóképző*, **17**, 447–465.
- Jelentések (1896–1898) a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének 1896–98. évi működéséről. *Magyar Tanítóképző*, **13**, Melléklet. 1–32.
- Jézus Krisztus (1937/3). *Jövő Útja*, **4**, 3. sz. 3–9.
- Jóboru Magda (1952/6): A köznevelés kérdéseiről hozott párthatározat második évfordulójára. *Köznevelés*, **8**, 6. sz. 162–164.
- Jóboru Magda (1953): Szakfelügyelet és továbbképzés. *Köznevelés*, **9**, 7. sz. 155–157.
- Jóboru Magda (1954): Oktatásügyünk helyzete és feladatai. *Köznevelés*, **10**, 3. sz. 49–53.
- Jóboru Magda (1955): Az első félév tapasztalatai. *Köznevelés*, **11**, 6. sz. 123–127.
- Jóboru Magda (1955/7): Oktatásügyünk tíz évéről. *Köznevelés*, **11**, 7. sz. 146–149.
- Jóboru Magda (1955/17–18): Az ifjúsági szervezetek további fejlesztése. *Köznevelés*, **11**, 17. sz. 387–389., 18. sz. 409–412.
- Jóboru Magda (1955/a): A gimnáziumi és technikai oktatás jellegéről. *Szabad Nép*, **13**, 339. sz. 4.
- Jóboru Magda (1956): A politechnikai oktatás a Szovjetunióban és nálunk. *Szabad Nép*, **14**, 134. sz. 4.
- Jóboru Magda (1956/4): A budapesti brigádvizsgálat tapasztalatai. *Óvodai Nevelés*, **9**, 4. sz. 111–112.
- Jóboru Magda (1956/5–6.): A budapesti brigádvizsgálat tapasztalatai. *Köznevelés*, **12**, 5. sz. 98–103. 6. sz. 125–130.
- Jóboru Magda (1956/18): Az oktatásügy időszerű kérdései. *Köznevelés*, **12**, 18. sz. Melléklet, 1–4.
- Jóboru Magda (1957/1): Közoktatáspolitikánk fő kérdései. *Köznevelés*, **13**, 1. sz. 1–5.
- Jóboru Magda (1957/13): Szocialista közoktatásunk helyzetéről. *Köznevelés*, **13**, 13. sz. 277–284.
- Jóboru Magda (1974): Tervek a középiskola megreformálására a felszabadulás utáni években. *Pedagógiai Szemle*, **24**, 5. sz. 410–418.
- Jóboru Magda (1979/10, 11): Köznevelésünk felszabadulás utáni történetének néhány kérdése 1945–1948., 1948–1950. *Pedagógiai Szemle*, **29**, 10., 11. sz. 867–876., 963–972.
- Jócsik Lajos (1946/19): Hogyan tanítsunk szociológiát? *Köznevelés*, **2**, 19. sz. 2–3.
- Joó Adrienn (2006/3): Az elemi népoktatás és a tanítóképzés reformja a Nemzetnevelés tükrében. *Iskolakultúra*, **2006**, 9. sz. 3–23.
- Joó Adrienn (2007/1): Nemzetnevelés a „Nemzetnevelésben”. *Új Ifjúsági Szemle*, **5**, 1. sz. 5–24.
- Joó Gyula (1938/1): Útravaló. *Hajnaldok*, **1**, 2.
- Jósvai László (1948/4): Az általános iskolai oktatás a tanyai iskolában. *Evangelikus Iskola*, **1948**, május 10–15.

- A jövő tanítói (1928/11). *Nemzetnevelés*, **10**, 11. sz. 161–162.
- Jubileumi (1943) Emlékkönyv. Ranolder Híradó, ünnepi szám. **10**, 1–3. sz. 1–163.
- Juhász Béla (1937/1): Tanítóképzésünk megoldásra váró kérdései. Különlenyomat a *Nevelésügyi Szemle*, **1**, 1. számából, 1–9.
- Juhász Béla (1941/11): Túlterhelés a líceumban. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **15**, 11. sz. 297–303.
- Juhász Béla (1957): Hozzászólás a tanítóképzés reformjához. *Pedagógus Értesítő*, 1957. február 14. 8.
- Juhász Béla (1957/7): A tanterv alkalmazhatóságának főbb kérdései. *Köznevelés*, **12**, 7. sz. Alsó tagozati oktatás-nevelés c. melléklet, VI–VII.
- Juhász Béla (1958/8): A világnézeti nevelésről. *Köznevelés*, **14**, 8. sz. 173–175.
- Juhász Imre (1957/14): A tanítóképző intézeti tanárok képzése a Nemzetközi Nevelésügyi Iroda XX. konferenciájának napirendjén. *Köznevelés*, **13**, 14. sz. 324.
- Juhász Nagy Sándor (1925/25) nyilatkozata a tanítóóság sérelmeiről. *Tanítók Lapja*, **39**, 25. sz. 1.
- Július 18–27 között betiltott (1946/31) egyesületek statisztikája. *Új Ember*, **2**, 31. sz. 5.
- Jung Ferenc (1896/19.): Kit illet első rendben a gyermeknevelés: az egyházat, államot, vagy családot? *Katolikus Tanügy*, **2**, 19. sz. 147–150.
- Jung Ferenc (1898/14., 15): A tanítónak, mint népnevelőnek feladata a radikálszocializmussal szemben. *Katolikus Tanügy*, **4**, 14. sz. 161–163., 15. sz. 173–175.
- Jung Ferenc (1898/29. 30): A népiskolai hittanítás körül miféle teendői vannak a tanítónak? (1. Ott, ahol rendes hitoktató van és 2. ott, ahol hitoktató nincs.) *Katolikus Tanügy*, **4**, 29. sz. 341–343., 30. sz. 353–355.
- Kádár Ilona (1929/2): Geőcze Sarolta. *Magyar Tanítóképző*, **42**, 145–149.
- Kahler Frigyes (2005/4): Tempora mutantur... Avagy gondolatok a Vatikán új keleti politikájáról, Mindszenty József igazságáról és engedelmességéről. *Vasi Szemle*, **49**, 4. sz. 451–470.
- Kállay István (1946/6): Az általános iskola a mérlegen. *Köznevelés*, **2**, 6. sz. 3–5.
- Kállay Miklós (1943/14) miniszterelnök a tanítók és tanárok munkásságáról. *Néptanítók Lapja*, **76**, 14. sz. 549–550.
- Kálmán Attila (2005) visszaemlékezése. *Új Katedra*, **2005**, május–június, 28–29.
- Kálmán Attila (2005/2): Fő célom mindenkor a nevelés volt. *Harangláb*, **2005**, december, 9.
- Kálmán József (1946/4): Politikai iskola. *Embernevelés*, **3**, 4. sz. 175–177.
- A kalocsai (1926/25–26) új polgári iskola felavatása. A kultuszminiszter beszéde. *Néptanítók Lapja*, **59**, 25–26. sz. 18–19.
- Kapi Béla (1947/1): Beköszöntő. *Evangélikus Nevelő*, **1947**, június, 1–2.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1998): A céh. *Eszmélet*, 39. sz. 33–68.
- Karádi Éva (1983–84): Fogarasi Béla — értelmiségi életpálya a XX. században. *Medvetánc*, 1983/4.–1984/1. sz. 33–53.
- Karáczy Viktor (1993/3): Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar–zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság*, **34**, 3. sz. 33–60.
- Kardeván Jenő (1941/11. 12): A hazai német nyelvű tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, 54. évf. 11. sz. 305–310., 12. sz. 325–331.
- Kardos József (2003/6–7): Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra*, **2003**, 6–7. sz. 73–80.
- Kardos Lajos (1956/4–6): Révész Géza, 1878–1955. *Magyar Tudomány*, **43**, 4–6. sz. 264–267.
- Kármán Mór (1892): A tanítóképző tanárképzésről. *Magyar Tanítóképző*, **8**, (1893) 36–40.
- Karsai László (2004/6): A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. *Századok*, **138**, 1285–1304.
- Kassák Lajos (1945): Az ifjúság kérdéséhez. *Embernevelés*, **1**, 1–2. sz. 82–83.
- Káth József (1919/2): A keresztény tanítóóság jövője. *Jövönk*, **1**, 2. sz. 24–25.
- A katolikus diákság (1948) hatalmas tiltakozása a Mindszenty-reakció ellen. A volt kegyesrendi gimnáziumból indult ki a mozgalom. *Kecskemét*, **2**, 49. sz. 1.
- Katolikus főiskolák (1946/50). *Új Ember*, **2**, 50. sz. 8.
- Katolikus nevelés (1902/20). *Katolikus Tanügy*, **8**, 20. sz. 153–154.
- Katolikus pedagógiai (1930/11., 13) kongresszus és programja. *Nemzetnevelés*, **12**, 11. sz. 162–165., 13. sz. 193–194.
- A katolikus tanítók (1900/16) ünnepi kongresszusa. *Katolikus Tanügy*, **6**, 16. sz. 123–125.
- A katolikus tanítókért (1948/10). Még az idén életbe lép az új szabályzat. *Új Ember*, **4**, 10. sz. 8.
- A katolikus tanítóóság (1926/39–40) gyűlése. *Néptanítók Lapja*, **59**, 39–40. sz. 21–22.
- A katolikus tanítóóság (1946/36) az igazolások tükrében. *Új Ember*, **2**, 36. sz. 3.
- Katolikus tanítóóság (1926/39–40) gyűlése. *Néptanítók Lapja*, **59**, 39–40. sz. 21–22.

- Katona Máté (1911/31): Az Országos Szövetség gyűlése. *Tanítók Lapja*, **22**, 31. sz. 4–8.
- Katona Miklós (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52**, 82–85.
- A Katolikus (1905/296) Tanügyi Tanács elnökségi ülése. *Magyar Állam*, **46**, 296. sz. 8–9.
- A Katolikus (1919/2) Tanügyi Tanács közgyűlése. *Jövönk*, **1**, 2. sz. 26–27.
- Kecskeméti Károly (2007/6): A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus. *Magyar Tudomány*, **168**, 6. sz. 770–786.
- Kékes Szabó Mihály (2003/3): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, **2003/3**, 17–24.
- Kelen Jolán (1968/10): Az Iskolai Reformbizottság, 1918–1919. *Pedagógiai Szemle*, **18**, 10. sz. 879–900.
- A keleti rém (1942/22) elleni harc az új márciusi szabadságeszmény mérközését is jelenti. *Nagykőrösi Híradó*, **20**, 22. sz. 1.
- Kemény Ferenc (1929/17–18): Jelentés a Bellinzonai Kongresszusról. *Néptanítók Lapja*, **62**, 17–18. sz. 8–10.
- Kemény Gábor (1945/1–2): Demokratikus iskolareform. *Embernevelés*, **1**, 1–2. sz. 2–20.
- k. g. (1945/1–2): [Kemény Gábor]: A nevelők felelőssége. *Embernevelés*, **1**, 1–2. sz. 83–84.
- Kemény Gábor (1946/9–10): Vezércikk, cím nélkül. *Embernevelés*, **2**, 9–10. sz. 321.
- Kemény Gábor (1946/9–10): Észrevételek a nevelőképzésről. *Embernevelés*, **2**, 9–10. sz. 335–338.
- Kemény Gábor (1947/33): A reakció támadásra indult az általános iskola ellen. *Szabad Nép*, **5**, 33. sz. 1947. február 9. 3.
- Kemény Ferenc (1914/27): A németországi tanítók nagygyűlése. *Néptanítók Lapja*, **47**, 27. sz. 13–14.
- Kende Tamás (2003/12): A Nagy Terv, avagy kik azok a kommunisták? Erényi Tibor és Szabó Ágnes emlékének. *Beszélő*, **8**, 12. sz. 52–64.
- Kenyeres Elemér (1933) halála és temetése. *A Gyermekek*, **35**, 136–137.
- A képzőintézetek (1905) egységes felügyelete. *Magyar Tanítóképző*, **20**, 130–133.
- Kerepeszki Róbert (2005/4): A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, **50**, 4. sz. 42–75.
- Keresztesi Samu (1898/48): Nemzeti iskolapolitika. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **40**, 48. sz. 758–759.
- Kereszténység és (1938/20) szocializmus. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 20. sz. 1.
- Keresztury Dezső (1945/10): Előszó. *Köznevelés*, **1**, 10. sz. 1.
- Keresztury Dezső (1946/4–5/a): A dolgozók iskolái. *Köznevelés*, **2**, 4–5. sz. 1–2.
- Keresztury Dezső (1946/4–5): A magyar demokrácia művelődéspolitikája. *Köznevelés*, **2**, 4–5. sz. 2–3.
- Keresztury Dezső (1946/10): Mélység és magasság. *Köznevelés*, **2**, 14–15. sz. 1–3.
- Keresztury Dezső (1946/21): A parasztság a magyar művelődéspolitikában. *Köznevelés*, **2**, 21. sz. 1.
- Kéri Katalin (1995/5): Tanítók a baranyai római katolikus püspökségben, 1868–1918. *Iskolakultúra*, **1995**, 5. sz. 36–44.
- Kéri Katalin (2002/3): Gyermekekünk az ötvenes évek első felében. *Iskolakultúra*, **2002**, 3. sz. 47–59.
- Kéri Katalin – Varga Attila (2006/3): Acélos szoszó és 25 méter vörös szőnyeg. Átpolitizált alsó tagozatos tankönyvek 1950–1956 között. *Educatio*, **15**, 3. sz. 553–565.
- Keszler Károly (1919): Új korszak felé. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 51–54.
- Keszler Károly (1922/1–3): Farkas Sándor élete és működése. *Magyar Tanítóképző*, **37**, 3–4.
- Két főpásztori (1943/15) körlevél. *Nagykőrösi Híradó*, **21**, 15. sz. 1.
- Két nagykőrösi (1938/8) tanítóképzős részeseül Horthy Miklós ösztöndíjban. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 8. sz. 3.
- Két napon (1942/96) át ünnepelte Nagykovács a Kormányzó Urat. *Nagykőrösi Híradó*, **20**, 96. sz. 1–2.
- Kéthly Anna (1947/36): Támadások az általános iskola ellen. *Népszava*, **75**, 36. sz. 1.
- Kétyi Andrásné (1998): A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának működése, 1912–1931 között. *Budapesti Nevelő*, **34**, 1. sz. 97–109.
- Kevesen (1939/45., 51) jelentkeztek a nagykovácsi Líceum második osztályába. Nagykovács gyakorlati középiskolája. Tájékoztató a Líceumról. *Nagykovácsi Híradó*, **17**, 45. sz. 6., 51. sz. 4.
- Kéz a kézben (1934/50). *Nagykovácsi Híradó*, **12**, 50. sz. 1–2.
- Ki. (1945/7): Új tanítóképzést. *Köznevelés*, **1**, 7. sz. 7–8.
- Kinek van itt identitása? (2000) Kerekasztal-beszélgetés Erős Ferenc szociálpszichológussal és Szabó Miklós történésszel A napfény íze apropóján. (Pogonyi Lajos.) *Kritika*, **29**, 4. sz. 17–20.
- Kinek van (1957) joga felháborodni? A vásárhelyi leánygimnázium tanulói levelének margójára. *Csongrád Megyei Hírlap*, **2**, 145. sz. 1957. június 23.
- Király István (1946): Társadalmi fejlődés és egyházi iskolák. *Embernevelés*, 5–6. sz. 203–209.
- Kirchner Béláné (1920): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 11–21.

- Kis-Erős Ferenc (1919): A vallásos és nemzeti érzés ápolásának kérdése a tanítóképző-intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 55–58.
- Kis-Erős Ferenc (1919/a): A kommunizmus és a tanítóképző-intézetek. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 67–70.
- Kisházi Mihály (1934/14): Reform lesz-e? *Nemzetnevelés*, **15**, 21. sz. 321–322.
- Kisházi Mihály (1934/21): Barátkozás — a gyermekbaráttal. *Nemzetnevelés*, **16**, 14. sz. 213–214.
- Kisházi Mihály (1934/22): Tanítók az Egyház ellen. *Nemzetnevelés*, **16**, 22. sz. 353–354.
- Kiss Árpád (1940/7): A „vezetők” nevelése és kiválasztása. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14**, 7. sz. 165–174.
- Kiss Árpád (1945/12): Az általános iskola, mint kultúrpolitikai probléma. *Köznevelés*, **1**, 12. sz. 8–10.
- Kiss Árpád (1946/17): Az új iskola felé. *Köznevelés*, **2**, 17. sz. 1–2.
- Kiss Árpád (1946/18): Az általános iskola a megvalósulás útján. *Köznevelés*, **2**, 18. sz. 1–2.
- Kiss Árpád (1946/23): Nevelők a nevelőképzésről. *Köznevelés*, **2**, 23. sz. 4–8.
- Kiss Árpád (1946/20): A nevelőképzés reformja. *Köznevelés*, **2**, 20. sz. 2–6.
- Kiss Árpád (1948/4): A jövő nevelői. *Köznevelés*, **4**, 10. sz. 205–207.
- Kiss Árpád (1948/3–4): Hozzászólás Szávai Nándor: A mai középiskola című előadásához. *Embernevelés*, **4**, 3–4. sz. 146–147.
- Kiss Árpád (1949/3): Az ONI didaktikai osztályának munkája. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **3**, sz. 121–123.
- Kiss Árpád (1964): Életemről, munkámról. *Pedagógiai Szemle*, **3**, sz. 295–305.
- Kiss Barna (1938/1): Hajnalodik... *Hajnalodik*, **1**, 1.
- Kiss Endre (2004/3–4): A pályakezdő Kiss Árpád pedagógiai rendszeréről. *Neveléstörténet*, **1**, 3–4. sz. 161–165.
- Kiss Endre (2007/1–2): „... a szellem problémáival foglalkozó szabad ember...” *Neveléstörténet*, **4**, (2007) 1–2. sz. 194–202.
- Kiss Erzsébet (1938/12): Magyar iskolák nevelési eredménye. *Tanítók Szövetsége*, **25**, 12. sz. 10.
- Kiss Gyula (1953): A pedagógus-továbbképzés eredményei és főbb feladatai. *Köznevelés*, **9**, 17. sz. 393–396.
- Kiss József (1929/1., 2., 3., 4): A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. *Magyar Tanítóképző*, **42**, 1. sz. 22–35., 2. sz. 100–120., 3. sz. 175–185., 4. sz. 240–246.
- Kiss József (1930/1., 4): A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. *Magyar Tanítóképző*, **43**, 1. sz. 22–35., 4. sz. 201–218.
- Kiss József (1932/3): A tanító-, tanítónő- és óvónőképző intézetek tanulóinak statisztikai adatai az 1930–31. tanévről. *Magyar Tanítóképző*, **45**, 135–139.
- Kiss József (1932/5/1): Hogyan történik a tanítóképzés? *Magyar Tanítóképző*, **45**, 156–162.
- Kiss József (1932/5/2): A tanítóképzés az 1932/33. évi állami költségvetésben. *Magyar Tanítóképző*, **45**, 163–167.
- Kiss József (1933/1–2/1, 1933/4): A magyar tanítóképzés reformgondolatai. I. r.: 1777-től 1896-ig. II. r.: 1896-tól napjainkig. *Magyar Tanítóképző*, **46**, 6–21., 103–123.
- Kiss József (1933/1–2/2): A középiskolai érettségire épített tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **46**, 21–24.
- Kiss József (1933/6): A tanítóképzés reformja. Jelentés egyesületünk állásfoglalásáról. *Magyar Tanítóképző*, **46**, 195–219.
- Kiss József (1934/8): Tanítás és nevelés. *Magyar Tanítóképző*, **47**, 249–255.
- Kiss József (1935/3): A IX. Egyetemes Tanítógyűléshez. *Magyar Tanítóképző*, **48**, 121–124.
- Kiss József (1988/1): Emlékezés a tanítók sorsára és az iskolák államosítására. *Baranyai Művelődés*, **1988**, 1. sz. 76–90.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István közl. (1993): Források a Nagy Imre-kormány külpolitikájának történetéhez. *Társadalmi Szemle*, **48**, 5. sz. 78–94.
- Kiss László (1922/39): Bakó Úr! *Nagykőrös és Vidéke*, **12**, 39. sz. 1.
- Kiss László (1922/42): Néhány megjegyzés Bakó úr „programbeszédéhez”. *Nagykőrös és Vidéke*, **12**, 42. sz. 1.
- Kiss László (1936/5): A képviselőtestületi bizottsági választások utóhangja. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 5. sz. 5.
- Kiss László (1939/15): Politikai kilátások. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 15. sz. 1–2.
- Kiss Réka (2001/7): „Még a gondolatot is halálra ítélnék...” *Valóság*, **46**, 64–89.
- Kiss Réka (2003/3): A diktatúra szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresései a második világháborút követő esztendőkből (1945–1948). *Századvég*, Új folyam, **29**, sz. 39–68.
- T. Kiss Tamás (1982): Klebelsberg ideológiája és szervező munkája beszédei és cikkei tükrében. *Kultúra és közösség*, **1982**, 4. sz. 3–15.
- T. Kiss Tamás (1989/3–4): A kulturális érdekérvényesítés az 1920-as évek Magyarországon. *Népművelés*, **1989**, 3–4. sz. 46–49.

- Kiss Tihamér (1947/9): A különösen tehetségesek nevelése az általános iskolában. *Embernevelés*, **3**, 9. sz. 399–403.
- Kiss Tihamér (1961): A tanulók cselekvésre alapozott ismeretszerzése és az erre felkészítés fontossága tanítóképzőinkben. *Magyar Pedagógia*, **41**, 3. sz. 281–294.
- Kiss Tihamér (1996): Piaget pszichológiájának és didaktikai elveinek hatása hazánk oktatásmetodikájára. *Magyar Pedagógia*, **96**, 4. sz. 397–406.
- K. J. (1921/16): Levél. *Nemzetnevelés*, **3**, 16. sz. 137.
- Kleblsberg Kuno (1924/35–36): A katolikusok feladatairól az ország építésében — a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen tartott beszéde. *Néptanítók Lapja*, **57**, 36–36. sz. 1–3.
- Kleblsberg Kuno (1929/7–8): A tankötelezettség meghosszabbításáról és népiskoláinknak ezzel kapcsolatos továbbfejlesztéséről szóló törvényjavaslat indokolása. *Néptanítók Lapja*, **62**, 7–8. sz. 1–8.
- Klein Ármin (1911/5): A tanítók továbbképzés és társadalmi helyzete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 156–158.
- Klima István (1933/22): Katolikus tanító és katolikus akció. *Nemzetnevelés*, **14**, 21. sz. 337–339.
- Kmetykó János (1919/5): A testnevelés pedagógiai elvei. Válasz Nagy László tanítóképző-intézeti szakfelügyelő úr cikkére. *Testnevelés*, **1**, 5. sz. 146–158.
- Kmetykó Zoltán (1937/92., 94): Nur Deutsch. Hattyúdal a Frauleinekről. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 92. sz. 5.; 94. sz. 7.
- Kocsán Károly (1933/4): Apponyi Albert gróf. *Nemzetnevelés*, **15**, 4. sz. 1–2.
- Kocsán Károly (1934/9): Beszéd a középiskolai javaslatnál. *Nemzetnevelés*, **16**, 9. sz. 132–139.
- Kodály Zoltán (1939/65) ünnepi kórust írt a nagykőrösi református tanítóképző jubileumára. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 65. sz. 2–3.
- Koltai István (1944/11): A csendes foglalkozásokról. *Néptanítók Lapja*, **77**, 11. sz. 409–411.
- Koltai István (1947/5): A nevelők lelki egysége. *Embernevelés*, **3**, 5. sz. 224–226.
- Komlóssy Ferenc (1895/1): T. Olvasóinkhoz! *Katolikus Tanügy*, **1**, 1. sz. 1–2.
- Kopp Erika (2000/3): Református iskolák identitásának történelmi hagyományai. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, **1**, 3. sz. 64–69.
- Kordás Ferenc (1946/4–5): Tartasuk tanítói önvizsgálatot! *Köznevelés*, **2**, 4–5. sz. 6–7.
- Kornidesz Mihály (1979): Középiskolai képzésünk a felszabadulás utáni években, 1945–1946. *Pedagógiai Szemle*, **29**, 12. sz. 1070–1080.
- Kornidesz Mihály (1979): Tervek a középiskolai rendszer egységesítésére a felszabadulás utáni években. *Pedagógiai Szemle*, **30**, 4. sz. 291–303.
- Kornidesz Mihály (1987): A középiskola az 50-es években, I–II. *Pedagógiai Szemle* **37**, 1. és 2. sz. 33–49., 119–134.
- Koroljov, F. F. (1967/11): Lenin a kultúráról és a közoktatásról. *Pedagógiai Szemle*, **17**, (1967) 11. sz. 969–982.
- Kosáry Domokos (2000/10): „A történelem nem példatár.” Kosáry Domokossal beszélget Ráday Eszter. *Mozgó Világ*, **2000**, 10. sz. 3–12.
- Kovács Alajos (1934/6): A tanítók és a névmagyarosítás. *Nemzetnevelés*, **16**, 6. sz. 83–84.
- Kovács Alajos (1942): A magyarság számbeli súlya Magyarországon történelmünk folyamán és jelenleg. *Láthatár*, **10**, 10. sz. 228–233.
- Kovács András (1992): Szóról szóra. *BUKSZ*, **4**, 1. sz. 88–94.
- Kovács Dezső (1937/10): A magasabb rendű tanítóképzés kérdése. *Tanítók Szövetsége*, **24**, 10. sz. 3–4.
- Kovács Dezső (1947/2): Az általános iskola falun. *Evangelikus Iskola*, **1947**, augusztus 7–10.
- Kovács Endre (1957/7): A feladatokhoz és az óratervekhez. *Köznevelés*, **13**, 7. sz. 156–157.
- Kovács I. Gábor (1975): Adalékok a magyar értelmiség kereseti viszonyaihoz a két világháború között. *Szociológia*, **1975**, 4. sz. 624–644.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor (2001): A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, 2001, 3–4. sz. 170–187.
- Kovács József (1952/6): A magyar közoktatás fejlesztése a felszabadulás óta. *Pedagógiai Szemle*, **2**, 6. sz. 475–522.
- Kovács József (1954): Gondoskodás a tanítókról. *Nevelők Lapja*, **10**, 3. sz. 1.
- Kovács József (1974): Az iskolák államosítása a szombathelyi tankerületben. *Vasi Szemle*, **28**, 3. sz. 403–421.
- Kovács Lajos (1911/27): Szociális kérdések és a tanítóság. *Tanítók Lapja*, **22**, 27. sz. 1.
- Kovács Máté (1946/14–15): Az általános iskola továbbfejlesztése. *Köznevelés*, **2**, 14–15. sz. 1–3.
- Kovács Máté (1946/21): Az általános iskola a megvalósulás útján. *Köznevelés*, **2**, 21. sz. 4–5.
- Kovács M. Mária (1982/9): Közalkalmazottak, 1938–1949. *Valóság*, **25**, 9. sz. 41–53.

- Kovács Péter (1948/15–16): A pedagógusok szerepe a falusi nép vezetésében. *Pedagógus Értésítő*, **4**, 15–16. sz. 14–15.
- Kovács Dániel (1996/1–2): Az értelmiségi szerepvállalásra nevelés a sárospataki tanítóképzőben a két világháború között. *Pedagógusképzés*, **1996**, 1–2. sz. 166–171.
- Kovácsné Németh Mária (2004/3–4): A magyar nyelvnek, mint az állam nyelvének elsajátítása. *Neveléstörténet*, **1**, 3–4. sz. 85–95.
- Kozma Kálmán (1903/5): Államosítani! *Katolikus Tanügy*, **9**, 5. sz. 33–34.
- Kozma Tamás (1992/1): Egyház és demokrácia. *Educatio*, **1**, 1. sz. 3–12.
- Kozma Tamás (2003/1): Változások hordozói. *Educatio*, **12**, 1. sz. 65–78.
- Kozma Tamás (2004/11): Quo vadis, paedagogia? — egy tudományos közösség önmeghatározási kísérletei. *Magyar Tudomány*, **111**, 11. sz. 1217–1224.
- Kozma Tamás (2007/6–7): Az iskola időarcai. *Iskolakultúra*, **17**, 6–7. sz. 200–203.
- Kőrösnéy András (1988): A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig. *Századvég*, 6–7. sz. 104–122.
- Kőrösi Henrik (1914/22): „Amit a Néptanítók Lapja elhallgatott.” *Néptanítók Lapja*, **47**, 22. sz. 10–12.
- Kőrösi László (1943/32) a református egyház főügyésze. *Nagykőrösi Híradó*, **21**, 32. sz. 2.
- kp.(1936/81): Város és az egyház. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 81. sz. 1–2.
- Köves Sándor (1933): Iskola és politika. *Nemzetnevelés*, **15**, 16. sz. 242–243.
- Köveskúti Jenő (1908): A tanítók akadémiai képzése. *Magyar Tanítóképző*, **23**, 108–116., 169–175.
- Köveskúti Jenő (1909/1–2): A tanítóképzés reformja. Két közlemény. *Magyar Tanítóképző*, **23**, 66–72., 113–121.
- Köveskúti Jenő (1919): A lévai áll. el. tanítóképző-intézet tanári karának kívánságai. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 16–18.
- Köveskúti Jenő (1920): A magyar tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 1–11.
- Köveskúti Jenő (1920/a): A magyar tanítóképzés fejlődése. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 39–44., 71–81.
- Köveskúti Jenő (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 53–57.
- Kövér György (2006/3–4): A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle*, **48**, 3–4. sz. 235–260.
- Középiszkolai (1919/12–14) tanárok szociális tanfolyama. *Néptanítók Lapja*, **52**, 12–14. sz. 32–34.
- A középiszkolai (1949) tanulók migrációja. *Országos Neveléstudományi Intézet Értésítő*, **1**, sz. 15–27.
- A középiszkolákról (1924/13–14. 15–16) szóló törvényjavalat tárgyalása a Nemzetgyűlésen. Klebelsberg Kuno gróf vallás- és közoktatási miniszternek az általános vitát bevezető és befejező beszédei. *Néptanítók Lapja*, **57**, 13–14. sz. 8–17., 15–16. sz. 10–18.
- Közgyűlés (1935/2). *Magyar Tanítóképző*, **48**, 2. sz. 104–108.
- Közgyűlésünk (1920/9–10). *Magyar Tanítóképző*, **35**, 7–8. sz. 129–159.
- Közoktatásunk (1955/14–15) a KV 1955. márciusi határozata után. *Köznevelés*, **11**, 14–15. sz. 321–324.
- A közoktatás (1898/20) vallásos és nemzeti irányú fejlesztése. *Katolikus Tanügy*, **4**, 20. sz. 231–235.
- A közoktatási (1901/3) költségvetés tárgyalása. *Magyar Tanítóképző*, **16**, 173–177.
- A közoktatásügyi miniszter 852-1517/1952. VII. KM számú utasítása az 1952/53. tanév fő feladatairól az általános és középiszkolák számára. *Köznevelés*, **8**, 17. sz. (1952. szeptember 1.) Melléklet. 1–12.
- Közoktatásügyi (1928/3) miniszterünk körlevele a tanítószághoz. *Nemzetnevelés*, **10**, 3. sz. 33–34.
- A közoktatásügyi (1920. január) reformtervezet. *A Gyermekek*, XIII. évf. 1919. 239–240.
- A Központi Vezetőség határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól (1954). *Társadalmi Szemle*, **9**, 96–103.
- A köztisztviselők (1914/41) magatartása az ellenséggtől megszállt területen. *Néptanítók Lapja*, **47**, 41. sz. 15–16.
- Köszöntjük (1957/4) a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetséget. *Köznevelés*, **13**, 4. sz. 84.
- Közöljük (1947) a státusmódosító rendeletet. *Pedagógus Értésítő*, **3**, (?) április 1. 2–3.
- Krausz Tamás (1999): A Kommunista Kiáltvány fejlődés-fogalma az államszocializmus kelet-európai összeomlásának fényében. (Adalékok egy kérdésfelvetéshez.) *Tekintet*, **12**, 2–3. sz. 96–104.
- Krausz Sándor (1901/3): A 45.781. számú vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendelet és az állami tanítóképzők feladatai. *Magyar Tanítóképző*, **16**, 161–171.
- Kultúra és szórakozás (1955). *Harsona*, **2**, 1. sz. 9–11.
- Kultúrpolitika (1932/21). *Nemzetnevelés*, **14**, 21. sz. 327–328.
- „Kultúrpolitikánk csödjé” (1946/43). *Új Ember*, **2**, 43. sz. 4.
- Kultuszminisztériumból (1914/23). *Néptanítók Lapja*, **47**, 23. sz. 7–8.
- A kultuszminiszter (1926/25–26) nyilatkozott a tanítók memorandumáról. *Néptanítók Lapja*, **59**, 25–26. sz. 18.

- A kultuszminiszter (1939/33., 34) szerdán fogadja a református egyház küldöttségét. Kedvező eredménnyel járt a kultuszminiszternél a református egyház küldöttsége. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 33. sz. 1., 34. sz. 2.
- A kultuszminisztérium (1920/18–20) új ügybeosztása. *Néptanítók Lapja*, **53**. 18–20. sz. 46–47.
- A kultuszminisztérium (1922/38–39) ügyosztályainak átszervezése. *Néptanítók Lapja*, **55**. 38–39. sz. 13.
- A kultusz tárca (1926/21–22., 23–24., 25–26) költségvetésének tárgyalása a nemzetgyűlésen. *Néptanítók Lapja* Kunfi miniszter (1919/5) az iskolai vallástanításról. *Új Korszak*, **8**. 5. sz. 2.
- Kunfi Zsigmond (1919): Szociális irányú tanfolyamok. A magyar közoktatásügyi miniszternek 1919. évi 22.025. sz. rendelete. *Magyar Tanítóképző*, **34**. 1–3.
- Kunfi Zsigmond (1919/5–6.): A magyar tanítószághoz. *Hivatalos Közlöny*, **27**. 5–6. sz. 1–2.
- Kurucz Gyula (1896/8): Az állam mint iskolafenntartó. *Néptanítók Lapja*, **29**. 8. sz. 1–4.
- Kuthi Zsigmond (1911/5): Reflexiók Szabó Adolf cikkére. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 154–156.
- Küzdelmünk (1946) a kenyérért. Nagygyűlések országszerte. Határozati javaslat. *Pedagógus Értesítő*, **2**. 5–6. sz. 2–9.
- Ladányi Andor (1985/5): Egy fontos oktatáspolitikai döntés megszületése. *Magyar Tudomány*, **30**. 5. sz. 356–365.
- Ladányi Andor (2003/1): A NAT és a tanárképzés. *Új Pedagógiai Szemle*, **53**. 1. sz. 47–52.
- Ladányi Andor (2004/3): Az egyházak és a felsőoktatás, 1945–2000. *Múltunk*, **49**. 3. sz. 3–58.
- Ladányi Andor – Szőke Krisztina (2004/3): A pedagógusképzés a kétciklusú képzés rendszerében. *Educatio*, **13**. 406–414.
- Ladányi Sándor (2000): A református egyház megtörése és behódoltatása Magyarországon. *Vigília*, **65**. 10. sz. 747–757.
- Lajos Mária (1924/1–2): Egyesületi élet. *Magyar Tanítóképző*, **38**. 1–2. sz. 12–13.
- Lakits Vendel (1896/3): Reményseink és földadataink. *Néptanítók Lapja*, **29**. 3. sz. 2–3.
- Láng Károly (1915/1911): Új tanító nemzedék. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40**. 245–246.
- Láng Mihály (1898/8): Független nemzeti nevelés. *Népnevelők Lapja*, **33**. 8. sz. 113–115.
- Lányi Jakab (1917/19–20): A jövő tanügy perspektívája. *Népnevelők Lapja*, **52**. 19–20. sz. 11–12.
- Lányi Katalin (1994/4): Nagy László közéletisége és a Magyar Pedagógiai Társaság fóruma. *Embernevelés*, **6**. 4. sz. 85–99.
- László János (2003/1): Bevezető. Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*, **108**. 1. sz. 2–4., 48–57.
- Laurentzi Vilmos (1914/5–6): A történelem tanításának reformjához. *Új Élet*, **9**. 5–6. sz. 428–442.
- Lázár György (1983): Szlovák iskolaiügy Magyarországon, 1945–1949. *Századok*, **118**. 6. sz. 1359–1375.
- Lázár Károly (1932/7–8): A tanítóképzés reformja. Tanítóképzés és papnevelés. (Recenzió.) *Magyar Tanítóképző*, **45**. 250–259.
- Lázár Lajos (1943/14): A tanító és az iskolán kívüli népművelés. *Néptanítók Lapja*, **76**. 14. sz. 554–556.
- Lázár Lajos (1944/18): Községrajz a népiskolai tanítás és nevelés szolgálatában. *Néptanítók Lapja*, **77**. 18. sz. 677–681.
- Léderer Ábrahám (1896/ 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14): Állam és iskola, társadalom és iskola. *Népnevelők Lapja*, **31**. 8. sz. 113–115., 9. sz. 129–131., 10. sz. 149–151., 11. sz. 165–167., 12. sz. 181–183., 13. sz. 197–199., 14. sz. 214–216.
- Lengyel János (1919/2): A Néptanítók Lapjáról tekintetes Zigány Zoltán úrnak. *Jövönk*, **1**. 2. sz. 27–28.
- Levél (1922/35). *Nagykőrös és Vidéke*, **12**. 35. sz. 4.
- A leveletíjúság (1944/14) és a korszellem. *Néptanítók Lapja*, **77**. 14. sz. 540.
- A leveletintézmény (1942/9) és annak jelentősége. *Nagykőrösi Híradó*, **20**. 49. sz. 2.
- A leveletektag (1936/3) — nemzetnevelés. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 3. sz. 2.
- A líceumi oktatás (1938/8) és nevelés alapelveit tartalmazó Útmutatás. *Magyar Tanítóképző*, **51**. 358–360.
- A líceumok (1943/8) és a tanítóképzők új tanulmányi rendje. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 222.
- A lipcsei (1914/22) népnevelési kongresszus. *Néptanítók Lapja*, **47**. 22. sz. 17–18.
- Litván György (1968/4): A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbjája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, **11**. 4. sz. 401–426.
- Litván György (1988): „Mi kommunisták, különös emberek vagyunk...” A sztálinizmus lélektana. *Századvég*, **6–7**. sz. 150–159.
- Litván György (1992/6): A Nagy Imre-csoport kialakulása és tevékenysége 1955. április–1956. július. *Társadalmi Szemle* **47**. 6. sz. 89–95.
- Litván György (1999/2): Mérei és a krampusz. Esettanulmány. *Beszélő*, **4**. 2. sz. 60–70.
- Litván György (2000): Kudarc és siker. Jászi Oszkár születésének 125. évfordulóján. *Népszabadság*, **58**. 54. sz. 29.

- Lukács Péter (1988): Iskola a piacon — avagy hogyan kerüljük el az újabb oktatási reformokat. *Mozgó Világ*, **14**, 5. sz. 6–16.
- Lukács Sándor (1946.): A nevelőképzés reformjához. *Köznevelés*, **2**, 23. sz. 1–3.
- Lukács Sándor (1946/5–6): A nevelők átképzéséről. *Embernevelés*, **2**, 5–6. sz. 216–219.
- Lukács Sándor (1946/9–10): Az általános iskola legfontosabb elvi kérdései. *Embernevelés*, **2**, 9–10. sz. 321–331.
- Lukács Sándor (1947/6): Nagysikerű ankét a nevelőképzés reformjáról. *Pedagógus Értesítő*, **2**, (?) március 15. 6. sz. 7–10.
- Lukács Sándor (1947/7): Szakszervezetünk a nevelőképzés reformjáért. *Pedagógus Értesítő*, **3**, (?) április 1. 7. sz. 4–6.
- Lukács Sándor (1948/4–5): A magyar népoktatás időszeri kérdései. *Társadalmi Szemle*, **3**, 4–5. sz. 328–339.
- Lukács Sándor (1949/1): A szocialista köznevelésért. Részletek a III. küldöttközgyűlésen elhangzott főtitkári beszámolóiból. *Embernevelés* **5**, 1. sz. 10–25.
- Lukács Sándor (1982/8): Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években. *Valóság*, **35**, 8. sz. 35–50.
- Mácsay Károly (1947/6): A tanítóság küzdelmes útja 1868-tól napjainkig. *Pedagógus Értesítő*, **2**, (?) 6. sz. március 15. 3–5.
- A Magyar (1948/4–5) Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. *Társadalmi Szemle*, **3**, 4–5. sz. 249–265.
- A Magyar Evangélikus (1947/1., 2., 4., 5., 1948/1., 2., 3., 4., 5., 6.) Egyház Püspöki Karának körlevele(i) az evangélikus iskolák vezetőihez és nevelő-munkásaihoz. *Evangélikus Nevelő*, **1947**, június, 26–33., augusztus, 27–32., október 21–33., november, 126–132. **1948**, január, 160–164., február 192–197., március, 226–228., április 259–260., május, 289–292., június, 334–336.
- A Magyar Élet (1939/4) zászlaja alatt. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 4. sz. 1.
- A magyar katolikus (1901/1., 2., 3) tanítóság szupremáciájának és tömörülésének akadályai. *Katolikus Tanügy*, **7**, 1. sz. 1–3., 2. sz. 9–11., 3. sz. 17–19.
- A m. kir. minisztérium 700/1928. számú rendelete a március tizenötödikét nemzeti ünnepé nyilvánító 1927: XXXI. tc. végrehajtása tárgyában. *Nemzetnevelés*, **10**, 5. sz. 77–78.
- A magyar közoktatásügy (1904/6) állapota 1902-ben. *Katolikus Tanügy*, **10**, 6. sz. 46.
- A magyar kultúra (1926/29–30) jövője. Beszélgetés gr. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. *Néptanítók Lapja*, **59**, 29–30. sz. 13–15.
- A Magyar Szülők (1936/12) Szövetségének munkája. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 12. sz. 2.
- A magyar tanító (1924/27–28). *Néptanítók Lapja*, **57**, 27–28. sz. 11–15.
- A Magyar (1936/2–3) Tanítók Szabadegyletemének megnyitása. *Tanítók Szövetsége*, **23**, 2–3. sz. 18–19.
- A magyar (1920) tanítóképzés újjászervezése. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 65–70.
- Magyarics Tamás (1996/3): Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. *Századok*, **130**, 3. sz. 571–610.
- Magyarország a lipcsei (1914/22) világkongresszuson. *Néptanítók Lapja*, **47**, 22. sz. 16.
- A Magyarországi Katolikus (1901/7) Tanítók Tanügyi Tanácsának közgyűlése. *Katolikus Tanügy*, **7**, 7. sz. 52–54.
- A Magyarországi (1911/4) Tanítóegyesületek Országos Szövetsége. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 118.
- A magyarországi (1919/2) tanítók szakszervezete. Hazug cím a tanítók becsapására. *Jövönk*, **1**, 2. sz. 29–30.
- A Magyarországi (1919/1) Tanítók Szakszervezete kultúrprogramjának főbb tételei. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 1. sz. 11–13.
- A Magyarországi (1930/8–9) Tanítóegyesületek Országos Szövetsége. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **55**, 211.
- A Magyarországi (1933/1) Tanítóegyesületek Országos Szövetségének nagygyűlése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**, 12–13.
- A Magyarországi (1919) Tanítók Szakszervezete kultúrprogramjának főbb tételei. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 11–13.
- Majláth József gróf (1915): Tanítók szociális feladatai. *Néptanítók Lapja*, **53**, (1920) 22. sz. 16.
- Major Márta (1997/3–4): Lecke a hatalom megszilárdításának módszertanáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*, **9**, 3–4. sz. 157–191.
- Major Sándor (1933/5): Mi a teendőnk a lelkek bolsevizálása ellen? *Nemzetnevelés*, **15**, 5. sz. 65–66.
- Majsai Tamás (2001/11): Krisztus átvilágít, de pénzt nem ad. *Mozgó Világ*, **2001**, 11. sz. 22–38.
- Majsai Tamás (2005/2): Egyházak és titkosszolgálatok. *Mozgó Világ*, **2005**, 2. sz. 3–33.
- Málnai Mihály (1914/1): Pedagógiai jelszavak és a tanítóság. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **39**, 15–19.
- Málnai Mihály (1915/6): Meumann Ernő. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40**, 126–127.
- Mármoros örömmel (1938/87) ünnepelte a felszabadult Felvidéket Nagykőrös népe. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 87. sz. 3.
- Mannheim Károly (1951): A politika megújítása. *Café Babel*, **1991**, 2. sz. 71–76.

- Marasztaló ítéletet (1933/26) hoztak a húsvéti horogkeresztes „lázasadás” miatt. *Nagykőrösi Közlöny*, **4**. 26. sz. 1–2.
- Márkus László (1948/22): Mi az igazság az egyházi iskolák ügyében? *Hazánk*, **3**. 22. sz. 5.
- Marmula János (1989): A tanítóképzés ügye a tanítóegyesületekben. A Heves megyei általános tanítóegyesület közgyűlése. *Magyar Tanítóképző*, **13**. 444–448.
- Márton Barna (1939/67): Dalol a munka! *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 67. sz. 2.
- Marx–Engels Munkásegyetem (1919) Budapesten. *Fáklya*, **10**. 1919. május 1. 5.
- A második (1915/19) hadikölcsön. *Néptanítók Lapja*, **48**. 19. sz. 1–3.
- Mayer, A. J. (1992/3–4): Emlékezet és történelem. A judeocídium emlékezetének és elfeledésének nyomorúsága. (Ford.: Hell Tamás.) *Café Babel*, **1992**. 3–4. sz. 23–32.
- Még most sincs vége (1936/80) a város és az egyház viszályának. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 80. sz. 2.
- Megalakult (1934/42) a Nemzeti Egység ifjúsági szervezete. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**. 42. sz. 3.
- Megalakult a (1947) szakszervezet Pedagógiai Bizottsága. *Pedagógus Értesítő*, **3**. (?) 20. sz. október 15.
- Megalakult a (1956) Pedagógus Forradalmi Tanács. *Vásárhelyi Nemzeti Újság*, **1**. 4. sz. 1956. november 1.
- Megindult a tiltakozások áradata (1947/14) a fakultatív hitoktatás ellen. *Új Ember*, **3**. 14. sz. 3.
- Megindult a választási (1935/21) küzdelem. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 21. sz. 1–2.
- Megnyílnak (1947/17) az első nevelőképző főiskolák. *Köznevelés*, **3**. 17. sz. 378.
- Megnyílt (1919/28) a tanítók szociális átképző tanfolyama. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 28. sz. 2–3.
- Megoldódott (1935/20) a politikai és kormányválság. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 20. sz. 1.
- Megszűnik (1935/72) a nagykőrösi Nemzeti Egység és a MOVE otthona. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 72. sz. 6.
- Megújulva (1935/83) fog munkához a nagykőrösi Polgári Lovászegylet. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 83. sz. 3.
- Megvalósul (1928/13) a nyolcosztályú népiskola. *Nemzetnevelés*, **10**. 13. sz. 193–195.
- Megváltást (1934/44), a nemzeti erők összefogását ígérték, de nem üdvözültünk. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**. 44. sz. 1–2.
- Meleg József (1944/11): Családlátogatások a nevelés szolgálatában. *Néptanítók Lapja*, **77**. 11. sz. 403–404.
- Melocco János (1948/23): Egy iskola és a többiek. *Új Ember*, **4**. 23. sz. 5.
- Méltó (1944/17) sírhelyet kap Zrínyi Miklós. *Néptanítók Lapja*, **77**. 17. sz. 655.
- Melyek (1895/12) a tanító társadalmi kellekei? Szünidei gondolatok. *Katolikus Tanügy*, **1**. 12. sz. 108–109.
- Memorandum (1911/11) a miniszterhez. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 381–385.
- Mencz Sebestyén (1947/3): Az iskolaszékekről. *Evangelikus Iskola*, **1947**. december 11–14.
- Mérei Ferenc (1936/5): Lázár Károly: A tanítóképzés gyakorlati része. (Recenzió.) *A jövő útjain*, **11**. 5. 178–179.
- Mérei Ferenc (1947/2): A. Makarenko: Az új ember kovácsa. (Recenzió.) *Társadalmi Szemle*, **2**. 11. 828–830.
- Mérei Ferenc (1947–48): Demokrácia az iskolában. *Neveléstudomány és iskolakutatás*, **4**. 1985/3. sz. 11–91.
- Mérei Ferenc (1948/4): Közoktatásügyünk alapproblémái. Előadás a NÉKOSZ II. Nevelői Értekezletén 1948. január 5-én. *Valóság*, **4**. 209–216.
- Mérei Ferenc (1948/7–8): Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van. *Embernevelés*, **4**. 7–8. sz. (1948. július–augusztus.) 357–362.
- Mérei Ferenc (1948/7–8/2): Hermann Alice: Emberré nevelés. (Recenzió.) *Embernevelés*, **4**. 7–8. sz. (1948. július–augusztus.) 380–383.
- Mérei Ferenc nyilatkozata (1948/13): Változatossá és érdekessé válik a tanulás a diákkormányzatok nyomán. (aláírás: -vátor-) *Március Tizenötödike*, **2**. 13. sz. 7.
- Mérei Ferenc (1948/22): A falakon belül. A neveléstudomány feladata. *Köznevelés*, **4**. 22. sz. 549–552.
- Mérei Ferenc (1949): Az általános iskola új nevelője. (A pedagógiai főiskolák tanulmányi értekezlete.) *Köznevelés*, **5**. 8. sz. 189–191.
- Mérei Ferenc (1949/1): A kétféle műveltség. *Embernevelés*, **5**. 1. sz. 25–30.
- Mérei Ferenc (1949/1–2): Ortutay Gyula: Művelődés és politika. (Recenzió.) *Köznevelés*, **5**. 1–2. 24.
- Mérei Ferenc (1949/19): A demokratikus nevelői szellem. *Köznevelés*, **5**. 19. sz. 523–525.
- Mérei Ferenc (1949/12): A burzsoá objektívizmus a gyermeklélektanban. *Magyar Pedagógia*, **57–58**. 1949. december. 68–78.
- Mérei Ferenc (1956/4): Hozzászólás az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitáulésén. *Pedagógiai Szemle*, **6**. 4. sz. 297.
- Mérei Ferenc (1956/20): A dogmatizmus perében. *Köznevelés*, **12**. 20. sz. 455–456.
- Mérei Ferenc (1975/10): A NÉKOSZ pedagógiája. *Valóság*, **18**. 10. sz. 1975. október. 107–111.
- Mérei Ferenc (1977/4): Küzdelem a lélektanral és a világgal. (Győri György beszélgetése Mérei Ferencsel.) *Kortárs*, **21**. 4. sz. 1977. április. 629–644.
- Mérei Ferenc (1982/5): Nagy László lélektani felfogása. *Pedagógiai Szemle*, **32**. 5. sz. 428–437.

- Mérei Ferenc (1982/6): A fejlődéslektan Nagy László gondolatvilágában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, **39**. 6. sz. 593–613.
- „Mert őt nekünk Isten adta!” (1935/95) *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 95. sz. 1.
- Mester (1944/10) Miklós kultuszállamtitkár átvette hivatalát. *Néptanítók Lapja*, **77**. 10. sz. 365–367.
- Mesterházy Jenő (1939/5): Főtitkári jelentés az 1938/39. egyesületi év működéséről. *Magyar Tanítóképző*, **52**. 240–249.
- Mesterházy Jenő (1943/9): Emlékiratunk és anyagi ügyeink. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 225–232.
- Mesterházy Jenő (1944/2): Az 1944. évi állami költségvetés és anyagi ügyeink. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 33–39.
- Mészáros István (1989/1): A koalíciós időszak iskolatörténetéből — Sík Sándor az Országos Köznevelési Tanácsban, 1945–1948. *Pedagógiai Szemle* **39**. 1. sz. 43–56.
- Mészáros István (1997/3–4): „Diáksztrájk” és megtorlás Zalaegerszezen, 1948. október 30. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*. **9**. 3–4. sz. 157–161.
- Mészáros István (2000/6): Szerzetesség Magyarországon. *Vigilia*, **65**. 6. sz. 417–425.
- Mészáros István (2005/4): A katolikus egyetemi ifjúság 12 pontja. Dokumentum 1947-ből. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 424–432.
- Mészáros Jenő (1914/3., 4., 5): Tanulmányutam. A svájci tanítóképzés. *Néptanítók Lapja*, **47**. 3. sz. 3–6., 4. sz. 2–5., 5. sz. 2–5.
- Mészáros József (2004/4): Racionális döntések elmélete és a társadalomtudományok. *Társadalomkutatás*, **22**. 4. sz. 427–451.
- Meszerics Tamás (2000/9–10): Politikai ellenállás '45–56. *Beszélő*, **3/5**. 9–10. sz. 74–84.
- Mezei Gyula (1985/4): A közoktatás irányításának alakulása a felszabadulás után. *Pedagógiai Szemle*, **35**. 4. sz. 318–334.
- A mezőgazdasági (1917) többtermelés és tanítóképzés című előadásorozat javaslatai. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 178–181.
- A mezőgazdasági (1926) népesség érdekeit szolgáló népiskolák felállítására vonatkozó törvényjavaslat tárgyalása. *Néptanítók Lapja*, **1926**. március 5. Rendkívüli szám. 4–30.
- Miért nem kell (1902/2) nekünk az állami iskola? *Katolikus Tanügy*, **8**. 2. sz. 10–11.
- Mihály Istvánné (1996/1–2): A pedagógusképzés hagyományai Szarvason. *Pedagógusképzés*, **1996**. 1–2. sz. 316–325.
- Mihály Ottó (1985): Néhány szó Mérei Ferenc Demokrácia az iskolában c. tanulmánya elé. *Neveléstudományok és iskolakutatás*, **4**. 3. sz. 5–6.
- Mikisné Dévény Márta (2007/6): Aki azt a bátorságot veszi, hogy másokat tanítson, annak mindennap tanulnia kell! *Tanító*, **45**. 6. sz. 1–3.
- Mikler Károly (1948/1): Az állam, az egyház és az iskolák államosítása. *Evangelikus Élet*, **13**. 1. sz. 5.
- Miklóssy János (M. J. 1956): Beköszöntő. *Kalocsa és Vidéke*, **1**. 1. sz. 1.
- Miklósvári Sándor (1955/19): A tanító előkészülete a tanításra. (Összevont osztályok esetében.) *Köznevelés*, **11**. 19. sz. Alsó tagozati oktatás, nevelés, I–II.
- Milyen (1949/40) a jó diákvezető? *Március Tizenötödike*, **2**. 40. sz. 3.
- A miniszter (1924/29–30) és a tanítótság. *Néptanítók Lapja*, **57**. 29–30. sz. 1–2.
- Miniszteri (1898/11) jelentés a közoktatásügyről. *Népnevelők Lapja*, **33**. 11. sz. 168–170.
- Miniszterünk (1896/6) az államosításról. *Néptanítók Lapja*, **29**. 8. sz. 1–4.
- Mit kíván a diákság (1956/254). *Zala*, **12**. 254. sz. 2.
- Mi történt (1948) a „Bethlen Kata” tanítónőképző III. osztályában? A lányok egy részét megfertőzte a kerekgeyházi rémhirkezőpont, majd Jancsó Imre hitoktató, és az eredmény 26 kicsapás az ország összes iskoláiból. *Kecskemét*, **2**. 51. sz. 1–2.
- Mitrovics Gyula (1942/8): A református iskolaügy központi irányítása és felügyelete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14**. 10. sz. 221–223.
- Mohar József (1901/3): Új „Rendtartás” és képesítő vizsgálati szabályzat. *Magyar Tanítóképző*, **16**. 152–161.
- Molinári (1897/30): Hatalmas argumentum az államosítás mellett. *Népnevelők Lapja*, **32**. 30. sz. 465–467.
- Molitor Gusztáv (1938/5): Evangélikus tanítóképzésünk jövője. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **12**. 5. sz. 225–228.
- Molnár László (1936/2): Körös és a körösi diák. *Jövő Útja*, **3**. 2. sz. 3–5.
- Molnár Oszkár (1926): Egyesületünk XVII. közgyűlése. *Magyar Tanítóképző*, **39**. 86–90.
- Molnár Oszkár (1938/4): Tanítóképző-akadémia. *Magyar Tanítóképző*, **51**. 134–136.
- Molnár Oszkár (1944/1): Az 1944. évi költségvetés. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 1–3.
- Molnár Oszkár (1944/11): Új idők hajnalán. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 237–238.

- A morálpedagógiai (1922/32–33) kongresszus. Pauler Ákos egyetemi tanár beszámolója. *Néptanítók Lapja*, **55**, 32–33. sz. 14–16.
- Moravek Endre (1946/8–9): A nemzetiségi iskolaügy újjászervezése. *Köznevelés*, **2**, 6. sz. 8–9.
- Moravek Endre (1946/18): Demokrácia, nemzeti eszme, sovinizmus. *Köznevelés*, **2**, 18. sz. 5–6.
- Morozova Irina – Vida István közl. (1996): Újabb részletek Rákosi Máttyás lemondatásáról. *Társadalmi Szemle*, **51**, 3. sz. 76–94.
- Munkácsi Ernő (1940/1): A magyar zsidó iskola világnézete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65**, 1–3.
- Muszty László (1947/12): „A magányos ember.” A tanító „proletár” tudata, önképzése és önévelése. *Embernevelés*, **3**, 12. sz. 529–533.
- M. Nádasi Mária (1984/14): Tanuljunk-e a régi tanítóképzőtől? *Köznevelés*, **40**, 14. sz. 8.
- Nagy Andor (2004/3): Dr. Somos Lajos, a pedagógus példakép. *Módszertani Közlemények*, **44**, 3. sz. 134–135.
- Nagybudapest (1949/40) diákjai élenjárnak a sztálini tanulmányi felajánlás teljesítésében. *Március Tizenötödike*, **2**, 40. sz. 1.
- Nagydiósi Géza (1944/4): A felekezeti iskolafenntartási terhek igazságos megosztása. *Néptanítók Lapja*, **77**, 4. sz. 132–135.
- Nagy Ferenc (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 61–63.
- O. Nagy Gáborné (1969): Az intézet története, 1945–1969. In: In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969) 81–139.
- Nagy Gyula (1956): A Kalocsai Járásai Ideiglenes Nemzeti Bizottság alakuló ülése. *Kalocsa és Vidéke*, **1**, 1. sz. 1.
- Nagy Imre (1954): A magyar tudomány előtt álló feladatok. *Társadalmi Szemle*, **9**, 6. sz. 17–29.
- Nagy István (2000/3): A lámpás újra kigyulladt. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, **1**, 3. sz. 39–46.
- Nagy Iván (1936/16): Kisebbségi népoktatásunk új rendje. *Néptanítók Lapja*, **69**, 16. sz. 599–603.
- Nagy József (1896/16., 17): Mily viszonyban van az iskola az egyházzal és tanácsos volna-e az iskolát az egyháztól elválasztani? *Katolikus Tanügy*, **2**, 16. sz. 124–126., 17. sz. 133–135.
- Nagy József (1911/7): A nyolcosztályú elemi népiskola. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 243–245.
- Nagy József (1928/1–3): Kultúra és politika. Recenzió Kornis Gyula tanulmánykötetéről. *Minerva*, **7**, 1–3. sz. 134–150.
- Nagykőrösön (1938/7) is megindult a falu- és tanyakutatás. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 7. sz. 4.
- Nagy László (1890/6): Törekedjünk hatni a közvéleményre! *Magyar Tanítóképző*, **5**, 289–295.
- Nagy László (1890/7): Remények és óhajtások. *Magyar Tanítóképző*, **5**, 354–361.
- Nagy László (1893/1): A háromszáz forintos minimumról. *Magyar Tanítóképző*, **8**, 50–54.
- Nagy László (1897/8): Tanítóképző tanárjelöltjeink az egyetemen. *Magyar Tanítóképző*, **12**, 481–482.
- Nagy László (1901/4): A haladás útján. *Magyar Tanítóképző*, **16**, 225–226.
- Nagy László (1902/6): A tanítóképesítő vizsgálatok reformja. *Magyar Tanítóképző* **17**, 322–332.
- Nagy László (1902/7): A tanítóképző intézeti tanárok képzése. Indítvány. *Magyar Tanítóképző*, **17**, 402.
- Nagy László (1903): A tanítóképző tanár hivatása. *Magyar Tanítóképző*, **18**, 8–10.
- Nagy László (1903/1): Gyermektanulmányozások az amerikai tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **18**, 57–71.
- Nagy László (1904/4): A gyermektanulmány a tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **19**, 283–284., 395–403.
- Nagy László (1918): Nagy célok felé. *A Gyermek*, **12**, 382–386.
- Nagy László (1925/6., 9–10.): A népiskolai reform, szakfelügyelet és tanítóképzés kérdései. *Tanítók Lapja*, **39**, 6. sz. 3–4., 9–10. sz. 8–9.
- Nagy Mária (1986): Politika, tudomány és pedagógiai gyakorlat az 1945 utáni magyar oktatási rendszerben. *Magyar Pedagógia*, **86**, 343–358.
- Nagy Mária (1989/3–4): Rend és fegyelem az iskolában Általános iskolai működési szabályzatok vizsgálata. *Magyar Pedagógia*, **89**, 3–4. sz. 285–300.
- Nagy Mária (1994/1–2): Kontroll és autonómia a tanári szakmában. *Magyar Pedagógia*, **94**, 1–2. sz. 27–35.
- Nagy Mária (1995/1–2.): Somos Lajos, 1952-ben, a III. B-ről. *Magyar Pedagógia*, **95**, 1–2. sz. 101–111.
- Nagy Mária (2004/3): Pályakezds, mint a pedagógusképzés középső fázisa. *Educatio*, **13**, 375–390.
- Nagyemlétságú (1897/11) Miniszter Úr! Kegyelmes Urunk! *Népközelők Lapja*, **32**, 11. sz. 168–172.
- Nagy Miklós (1937/9): Iskolapolitikai feladataink. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **11**, 9. sz. 337–344.
- Nagy Miklós (1938/2): A tanítóképzés reformja. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **12**, 2. sz. 74–77.
- Nagy Miklós (1942/8): A református iskolaügy központi irányítása és felügyelete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14**, 8. sz. 173–180.

- Nagy Miklós (1943/5): Javaslat az Egyházi Törvények V. törvénycikkének a módosítására. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **17**, 5. sz. 97–102.
- Nagy Miklós (1946/20): A nevelőképzés reformja elé. *Köznevelés*, **2**, 20. sz. 1–2.
- Nagy Miklós (1946/14–15): Az iskola és a politika. *Köznevelés*, **2**, 14–15. sz. 4–5.
- Nagy Miklós (1946/16): A magyar nevelők demokratikus átképzése. *Köznevelés*, **2**, 16. sz. 1.
- Nagy Péter Tibor (1998): *Gondolatkíséret az ötvenes évek hittan-politikájának megértéséhez*. Oktatáskutató Intézetben megvitattott tanulmány (kézirat).
- Nagy Péter Tibor (1999/4): Az iskolalátogatási és iskolaszervezési kényszer formaváltozásai. *Educatio*, **8**, 4. sz. 752–770.
- Nagy Péter Tibor (2001/3): Modern (szekuláris) értékek egy tradicionális társadalomban. *Educatio*, **10**, 3. sz. 434–448.
- Nagy Péter Tibor (2006/3): Világnézeti nevelés az ötvenes évek Budapestjén. *Educatio*, **15**, 3. sz. 566–592.
- Nagy Sándor (1919): Egyesületünk újjászervezése. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 40–43.
- A nagybirtok csódjé (1935/33). *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 33. sz. 1.
- Negus (1899/2): Veszedelmes-e az állami iskola felekezeti szempontból? *Katolikus Tanügy*, **5**, 2. sz. 17–19.
- Néhány érdekes adat nevelőkről, nevelőképzésről. *Köznevelés*, **2**, 20. sz. 14.
- A nem állami iskolák (1938/11) anyagi ügyei. *Tanítók Szövetsége*, **25**, 11. sz. 4–5.
- Neményi Imre (1935/7): A magyar tanítóképzés és tartozékai. *Magyar Tanítóképző*, **48**, 285–314.
- Nemes Lipót (1933/3): Megemlékezés Nagy Lászlóról. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**, 40–42.
- Nemes Lipót (1947/4): Az iskola intézményes gyermekmentő munkája. *Köznevelés*, **3**, 4. sz. 59.
- Nemesvári Ernő (1936/4–5): Szigorú büntetés, avagy Mikulás-esti mese az ördögök fejedelméről, a pokolról és az agyafúrt zsidóról. *Nagykőrösi Prepák Lapja*, **2**, 4–5. sz. 2–6.
- Németh András (2007/1–2): A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. *Pedagógusképzés*, **5**, (34.) 5–26.
- Németh Béla (1944/18): A nevelési irányzatok harca. *Néptanítók Lapja*, **77**, 18. sz. 674–676.
- Németh István (1999): „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” avagy az 1959-es év kulturális állapota. *Kultúra és Közösség*, **2**, **f. 3. évf.** 2. sz. 89–114.
- Németh László (1956): Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság* **7**, 43. sz. 1.
- Németh Vince (1927/4): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **9**, 4. sz. 50–52.
- Nemo (1897/43): Szocializmus a tanítók között. *Népnevelők Lapja*, **32**, 43. sz. 675–676.
- Nem tudják fenntartani (1930/8–9) a nagykőrösi felekezeti iskolákat. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **55**, 210.
- Nemzet és nemzetiség (1914/46). *Néptanítók Lapja*, **47**, 46. sz. 1–4.
- A nemzet nevelői (1943/28). *Evangélikus Élet*, **11**, 28. sz. 1.
- Nemzeti hadikölcsön (1914). *Néptanítók Lapja*, **47**, Rendkívüli kiadás. 1–7.
- Nemzeti (1938/16) politika és új kivándorlás. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 16. sz. 1–2.
- A nép leszámol ellenségeivel (1947). *Nemzedék*, **2**, 3. sz. 7.
- A népiskolai tanítóképzésről (1938) szóló törvényjavaslat indokolása. *Magyar Tanítóképző*, **51**, 144–153.
- A népoktatási (1904) törvényjavaslat. Álláspontunk. *Magyar Tanítóképző*, **19**, 592–616.
- A népoktatási (1904/16) törvényjavaslat. *Katolikus Tanügy*, **10**, 16. sz. 125–126. Neubauer János (1940): A Tanítóképző Akadémia nevelés- és tanítástan anyagának tervezete. *Evangélikus Népiskola*, **46**, 122–127.
- Népnevelés (1948/16) a Szovjetunióban. *Köznevelés*, **4**, 16. sz. 385–388.
- Népünk műveltsége (1924/37–38), egybevetve a korrall, anyanyelvvél és vallással. *Néptanítók Lapja*, **57**, 37–38. sz. 4–6.
- Nevelési értekezlet (1937). *Jövő Útja*, **3**, 5–6. sz. 21–22.
- Nevelőképző (1947/17) főiskolát Pápára. *Pápai Néplap*, **3**, 17. sz. 1.
- Névmagyarosítás (1936/82) és a jó példa. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 82. sz. 1.
- Niethammer L. (1995): A „floating gap” innesső oldalán. Kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusban. *Századvég*, **33**, sz. (2004/3) 29–48.
- Nikolin Éva (1956): Ez a mi dolgunk! *Vásárhelyi Nemzeti Újság*, **1**, 10. sz. 1956. november 9.
- Nóbik Attila (2006/4): Népiskolai tanítótság a 19. századi neveléstörténeti tankönyvek tükrében. *Iskolakultúra*, **2006**, 4. sz. 41–48.
- Nyeharoseva, A. (1946/10): Hogyan javadalmazzák a szovjet pedagógusok munkáját? *Köznevelés*, **2**, 10. sz. 7.
- A nyelv- és vallásoktatás (1914/22) a főrendi házban. A főrendi ház ülése. *Néptanítók Lapja*, **47**, 22. sz. 1–8.
- Nyilatkozat (1944/2) a gyengébb értelmi felfogású gyermekek külön oktatásának kérdésében. *Nagykőrösi Híradó*, **22**, 1944. január 8. 4.
- Nyíri Kristóf (1999): Castells: The Information Age. Könyvismertetés. *Replika*, **36**, sz. 157–181.

- Oláh János (1992/1): Becker Vendel a tanítóképzésről. *Módszertani Közlemények*, **32**, 1. sz. 42–45.
- O. L. (1911/29): Gyűlések előtt. *Tanítók Lapja*, **22**, 29. sz. 1–2.
- Oncsik György (1937/11): Az „Iskolaügyünk — Iskolaszék” című cikkhez. *Evangelikus Élet*, **5**, 11. sz. 85–86.
- Ormos Mária (1989/8–9): A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. *Társadalmi Szemle*, **44**, 8–9. sz. 48–65.
- Ormos Mária (1997): Jelző és történelem. (Kérdések a Horthy-korszakról.) *Történelmi Szemle*, **39**, 2. sz. 179–189.
- Ormos Mária (2001/11): Körkép világválság idején. *Mozgó Világ*, **2001**, 11. sz. 72–90.
- Ormos Mária (2003/1): Politikai szerepek és személyiségek a huszadik században. *Magyar Tudomány*, **108**, sz. 5–15.
- Ormos Mária (2003/7): Történelem és társadalom. *Mozgó Világ*, **2003**, 7. sz. 15–21.
- Ormos Mária (2007/4–5): Partnerek és ellenfelek. Horthy Miklós útja a teljes magányig. *Rubicon*, **18**, 174–175. sz. 119–121.
- Országos (1919/2) egyesületünk felébredése. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 2. sz. 70–71.
- Országos (1926/27–28) tanítógyűlés Hódmezővásárhelyen. *Néptanítók Lapja*, **59**, 27–28. sz. 35–37.
- Az ország katolikus (1948/40) társadalmi az egyházi iskolák államosítása ellen. *A Szív*, **33**, 40. sz. 1.
- Az Országos (1897/27) Bizottság a következő felterjesztést intézte a miniszterhez. *Népnevelők Lapja*, **32**, 27. sz. 426–427.
- Az Országos (1932/6–7) Izraelita Tanítóképző jubiláris ünnepe. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **52**, 90–92.
- Az Országos Katolikus (1914/24) Tanügyi Tanács ülése. A tanítóképző intézetek új (1914/29) rendtartása. *Néptanítók Lapja*, **47**, 24. sz. 8.
- Az Országos (1943/14) Közoktatási Tanács Tagjainak kinevezése. *Néptanítók Lapja*, **76**, 14. sz. 563–564.
- Az Országos Testnevelési (1924/11–12) Alapról szóló törvényjavaslat a Nemzetgyűlésen. Klebelsberg Kuno gróf vallás- és közoktatási miniszternek az általános vitát bevezető és befejező beszédei. *Néptanítók Lapja*, **57**, 11–12. sz. 12–17.
- Ortutay Gyula (1948/5): Részletek Ortutay Gyula kultuszminiszter költségvetési beszédéből. *Köznevelés*, **4**, 5. sz. 73–77.
- Ortutay Gyula (1948/10): A vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskolák államosításáról. *Köznevelés*, **4**, 10. sz. 223.
- Ortutay Gyula (1949/1): Az új iskola kibontakozásának alapelvei. *Embernevelés*, **5**, 1. sz. 3–9.
- Ortutay Gyula (1973): Az 1948/XXXII. törvénycikk: az iskolák államosítása. *Valóság*, **16**, 8. sz. 1–19.
- Oszvald György (1942): A hazai nemzetiségek jogi helyzete. *Láthatár*, **10**, 10. sz. 298–305.
- Otlyk Ernő (1948/4., 5., 6): Egyházi iskolafenntartói jog. *Evangelikus Nevelő*, **1948**, április, 251–254., május, 280–282., június, 298–301.
- Otlyk Ernő (1964/5., 6): Egyházunk és az 1918–19-es forradalmak. *Lelkipásztor*, **39**, 289–301. és 234–343.
- Az óvónők (1946/21) az óvodáért. *Köznevelés*, **2**, 21. sz. 16.
- Az óvónők és tanítók (1957/2) akadémiai képzésének tervezete. *Köznevelés*, **13**, 2. sz. 41–48.
- Őrszigety Lajos (1948/3): A tanító és a lelkész. *Evangelikus Nevelő*, **1948**, március, 197–199.
- Padányi-Frank Antal (1936/1): A tanítóság és a tanítóképző tanárság együttműködése. *Magyar Tanítóképző*, **49**, 1–3.
- Padányi-Frank Antal (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52**, 88–91.
- Padányi-Frank Antal (1944/1): Nevelés Zrínyi szellemében. *Néptanítók Lapja*, **77**, 1. sz. 11–14.
- Padányi-Frank Antal (1944/ 4., 5): Magyar öntudatra való nevelés. *Néptanítók Lapja*, **77**, 4. sz. 129–132., 5. sz. 172–176.
- Palasik Mária (1995/3): A jogállam csapdái Magyarországon 1947 első felében. A Magyar Közösség pere, mint eszköz a kisgazdapárt hatalomból történő kiszorításához. *Századok*, **129**, 6. sz. 1305–1330.
- Palasik Mária (1998): A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon. *Századok*, **132**, 3. sz. 585–600.
- Pap József (1901/11., 12., 15., 16., 18., 19., 20., 21., 22): Miként fejlesztheti a katolikus iskola tanítója a vallásos érzületet az egyes tárgyak tanítása alkalmával? *Katolikus Tanügy*, **7**, 11. sz. 81–83., 12. sz. 90–91., 15. sz. 115–117., 16. sz. 122–123., 18. sz. 140–141., 19. sz. 147–148., 20. sz. 155–156., 21. sz. 164., 22. sz. 173–174.
- Párhuzam (1947/12). *Új Ember*, **3**, 12. sz. 8.
- Pásztor József (1935/12., 1936/1): A magyar zsidó nevelők (lelkészek, tanítók, tanárok) legközelebbi teendői. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 226–229., **61**, 4–7.

- Pásztor József (1936/11): Utasítás a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935.VI. tc. végrehajtására. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **61**, 256–257.
- Pataki Ferenc (1967/11): A szovjet pedagógia első műhelyei. *Pedagógiai Szemle*, **17**, (1967) 11. sz. 988–999.
- Pataki Ferenc (1987/1): A NÉKOSZ pedagógiai öröksége. *Magyar Pedagógia*, **1987**, 1. sz. 28–36.
- Pataki Ferenc (1997/4): Az önéletrás „dramaturgiája”: az élettörténeti forogatókönyvek. *Pszichológia*, **17**, 4. sz. 339–389.
- Pataki Ferenc (2003/1): Együttes élmény — kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány*, **108**, 1. sz. 26–35.
- Pataki Tibor (1942): Nemzetiségi politikánk alapjai. *Láthatár*, **10**, 10. sz. 217–223.
- A Pedagógiai (1947) Bizottság felhívása. *Pedagógus Értesítő*, **3**, (?) 22. sz. november 15.
- A Pedagógiai Főiskola feladata és szervezete. (1948) *Köznevelés*, **4**, 8. sz. 149–150.
- A Pedagógiai Tudományos (1957/1) Intézet összevont értekezletének vitája a közelmúlt pedagógiai mozgalmáról s időszerű politikai, kultúrpolitikai és pedagógiai kérdésekről. *Pedagógiai Szemle*, **7**, 1. sz. 95–99.
- A pedagógus bérrendezéséről (1955). *Óvodai Nevelés*, **8**, 9. sz. melléklete.
- A Pedagógus Szakszervezet (1948/24) III. küldött-kögyűlése. *Köznevelés*, **4**, 24. sz. 624–625.
- A Pedagógusok Chartája (1954). *Nevelők Lapja*, **11**, 16. sz. (1955. augusztus 19.) 3.
- A pedológia. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának 1936. július 4-én kelt határozata a pedológia eltávolításáról. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 2–7.
- Pénzes Balduin (1946/31): Ahol nem féltek a demokráciát a katolikus neveléstől. *Új Ember*, **2**, 31. sz. 5.
- Pénzes Balduin (1946/46): Az egyházak támogatása. *Új Ember*, **2**, 46. sz. 5.
- Pénzes Balduin (1947/11): Hitoktatásunk védelmében. *Új Ember*, **3**, 11. sz. 1.
- Perecz László (2007/4): „Objektív” és „primitív”? Karácsony Sándor és a „magyar filozófia” gondolata. *Világosság*, **48**, 4. sz. 21–31.
- Perényi László (1948/10): Zenei képzés a Pedagógiai Főiskolán. *Köznevelés*, **4**, 10. sz. 214.
- Péter János (1950): A második évforduló. *Az Út*, **3**, 28. sz. 1–2.
- Pethes János (1902): A gyermeklélektan szerepe a tanítók kiképzésében. *Magyar Tanítóképző*, **17**, 474–476.
- Petúció (1936/3) a városi képviselőválasztás ellen. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 3. sz. 3.
- Petri Pál (1935/2): Tanítók seregszemléje. *Néptanítók Lapja*, **68**, 45–48.
- Pléh Csaba (1998): Pszichológia, szimbolika, diktatúra. *BUKSZ*, **10**, 3. sz. 288–296.
- Pléh Csaba (2000/11–12.): Az elbeszélő történelem a pszichológiában. *Világosság*, **41**, 11–12. sz. 63–75.
- Pléh Csaba (2001/4): Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. *BUKSZ*, **13**, 1. sz. 76–78.
- Podráczky Judit (2000/1–2): A társadalmi célok kifejeződése az 1891. évi kisdiedővási törvényben. *Pedagógus-képzés*, **2000**, 1–2. sz. 241–258.
- Pók Attila (2000/4): Bűnbakkeresés Közép- és Kelet-Európában. *Európai Szemle*, **2000** 4. sz. 83–101.
- Pók Attila (2002): Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtsschreibung in Ungarn, 1990–2000. *Österreichische Osthefte*, **44**, ½. sz. 315–325.
- Pók Attila (2003/7): Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. *Mozgó Világ*, **2003**, 7. sz. 23–28.
- Pók Attila (2004/4): Bűnbakkeresés és holokauszt a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Rubicon*, **15**, 4. sz. 38–41.
- Pók Attila (2005/1–2): Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, **47**, 1–2. sz. 47–67.
- Polányi István (1937/1): Az osztrák tanítóképzés reformja. *Nevelésügyi Szemle*, **1**, 370–371.
- Polgári Demokrata Párt (1945). *Nagykőrös Népe*, **1**, 1945. december 1. 3.
- A polgári gondolat ünneplése (1945). *Nagykőrös Népe*, **1**, 1945. szeptember 15. 1–2.
- A polgári (1926/23–24) iskoláról, a külföldi magyar intézetekről, a nemzeti közművelődési alapítványról, a leányiskoláról és a leánykollégiumokról szóló törvényjavaslatok. *Néptanítók Lapja*, **59**, 23–24. sz. 29–30.
- A polgári (1926/37–38) iskolai tanárképzőt a szegedi egyetem bölcsészeti fakultásához csatolják. *Néptanítók Lapja*, **59**, 37–38. sz. 16.
- A polgári iskolai (1919) tanárok reformtervezetének kivonata. *Magyar Tanítóképző*, **34**, 14–15.
- A Polgárok (1921) és Munkások Szövetsége a közszolgálati alkalmazottakért. *Világ*, **12**, 1921. november 26. 2.
- Politikai (1936/18) bűvészműtatvány. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 18. sz. 1.
- Politikai nevelés (1955/20., 21) a tanítóképzőkben. Hozzászólások Bizó Gyula referátumához. *Nevelők Lapja*, **11**, 20. sz. 1., 21. sz. 1–2.
- Polónyi István (2004/3): Pedagógusképzés — oktatás-gazdaságtani megközelítésben. *Educatio*, **13**, 343–358.
- Polónyi István – Timár János (2006/4): A pedagógusprobléma. *Új Pedagógiai Szemle*, **56**, 4. sz. 15–31.
- Porzolt István (1957/7): Általános gimnázium vagy szakközépiskola? *Köznevelés*, **13**, 7. sz. 153–155.

- Póth Piroska (1985/2): A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között. *Századok*, **119**, 2. sz. 498–517.
- Pölskei Ferenc (1970/1): Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén. *Századok*, **104**, 1. sz. 3–32.
- Pritz Pál (2003/4): Történetírásunk egynemely problémájáról — különös tekintettel a posztmodernre. *Múltunk*, **48**, 4. sz. 246–279.
- Pünkösti Árpád (1999): Rákosi végjátéka Nagy Imrével. *Múltunk*, **44**, 4. sz. 138–162.
- Quint József (1915/4): A háború és a tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **30**, 121–138.
- Quint József (1924/5–6): A testnevelési törvény végrehajtási Utasítása. *Néptanítók Lapja*, **57**, 5–6. sz. 1–2.
- Quint József (1924/29–30): Az iskolaév küszöbén. *Néptanítók Lapja*, **57**, 29–30. sz. 2–4.
- Quint József (1926/5–6): Német lapokból. A tanítóképzés újjászervezése. *Néptanítók Lapja*, **59**, 5–6. sz. 13–15.
- r- (1947): Beteg az általános iskola. *Nemzedék*, **2**, 3. sz. 1. és 7.
- Rainer M. János (1987/4–5): Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. *Századvég*, 4–5. sz. 61–87.
- Rainer M. János (1992/4): Nagy Imre életútja. *Múltunk*, **37**, 4. sz. 3–14.
- Rainer M. János – Urbán Károly közl. (1992): „Konzultációk.” Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozájáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, **37**, 4. sz. 124–148.
- Rajz- és kézimunka (1936/46) kiállítások. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 46. sz. 2.
- Rákosi Mátyás (1945) előadása Moszkvában, 1945 júniusában. (Közreadta: Póth Piroska.) *Múltunk*, **44**, 4. sz. 199–223.
- Rákosi Mátyás (1949/34) elvtárs nagy beszéde Népköztársaságunk alkotmányáról. *Szakra*, **2**, 34. sz. 1–3.
- Ravasz László (1939/4): Asszimiláció és disszimiláció. *Magyar Szemle*, **35**, 304–308.
- Ravasz László (1947/9): Ellenségek vagyok a szellemi monopóliumnak. *Új Ember*, **3**, 9. sz. 5.
- Rébay Magdolna (2006/4): Az egészséges leány és fiú középiskola. *Iskolakultúra*, **2006**, 4. sz. 3–21.
- A Református Tanítóképző és Líceum (1946). *Nagykőrös Népe*, **2**, 1946. március 23. 3.
- Reichardt, Sven (2001/3–4): Bourdieu történészeknek? Kultúrszociológiai ajánlat a társadalomtörténet számára. *Korall*, 2001. 3–4. sz. 233–246.
- Reisinger Gyula (1898/6): A hazaszeretet szellemének ápolása az iskolában. *Népnevelők Lapja*, **33**, 6. sz. 81–83.
- Rektori-dékáni értekezlet az Oktatásügyi Minisztériumban. *Szabad Nép*, **13**, 62. sz. 2.
- Rendelet (1920/7–8) a tanítóképzésnek hat évre való kiterjesztéséről. 86.377/1920. VIII. b. VKM. sz. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 99–107.
- Rendeletek (1924/11–12/1). A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1924. évi 1925/VIII. a. sz. alatt kelt rendelete anyá-, csecsemő és nemzetvédő ünnepnek az összes elemi-, polgári iskolákban, leányközépiskolákban és tanítóképző intézetekben való megtartása tárgyában. *Néptanítók Lapja*, **57**, 11–12. sz. 24.
- Rényi József (1896/3): Nők az egyetemen. *Néptanítók Lapja*, **29**, 3. sz. 3–4.
- Reők Iván (1948/2): Az evangélikus értelmiség. *Evangélikus Élet*, **13**, 2. sz. 7.
- Répay Dániel (1901): A magyar tanítóképzés reformjához. *Magyar Tanítóképző*, **16**, 236–238.
- Répay Dániel (1909/2): Pedagógiai szakiskolák-e tanítóképző intézeteink? *Magyar Tanítóképző*, **24**, 57–66.
- Rév István (1996): Az atomizáció előnyei. *Replika*, 23–24. sz. 141–158.
- Révai József (1947/3): Az összeesküvés tanulságai. *Társadalmi Szemle* **2**, 3. sz. 161–168.
- Révai József (1948/18): Munkásifjakat a középiskolákba és a főiskolákra! Révai József előadása a MÁVAG kultúrtermében, 1948. szeptember 16-án. *Köznevelés*, **4**, 18. sz. 429–431.
- Révai József (1949/1): Köznevelésünk feladatai. *Embernevelés*, **5**, 1. sz. 1–3.
- Rezessy Zoltán (1942/35): Hétköznapi problémák. *Evangélikus Élet*, **10**, 35. sz. 8.
- Ribai M. Elma (1997): A leghűségesebb város hűséges gyermekei. Tüntetés Sopronban az egyházi iskolák vendelmében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*, **9**, 1–2. sz. 155–191.
- Ricoeur, P. (2003/11–12): Emlékezés, történelem, megbocsátás. Paul Ricoeurrel beszélget Sorin Antohi. *2000*, **15**, 11–12. sz. 5–13.
- Romsics Ignác (2002/4): Demokratikus örökségünk. *Mozgó Világ*, **28**, 4. sz. 47–51.
- Romsics Ignác (2003/6): A történetés mestersége. *Rubicon*, **2003**, 6. sz. 4–5.
- Romsics Ignác (2006/3–4): A szintézisírás dilemmái. *Történelmi Szemle*, **48**, 3–4. sz. 223–234.
- Romsics Ignác (2007/10): Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, **33**, 10. sz. 3–32.
- Rónay György (1947/34): Művelődéspolitikánk alapelveihez. *Új Ember*, **3**, 34. sz. 5.
- Rózsa Ede (1911/5): Kerscheneiner pedagógiai törekvései. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 147–154.
- Rózsa Ede (1911/9): Tanítói gyűlések. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 315–321.
- Rozsondai Károly (1936/6): A helytörténetírás nemzeti jelentősége és a tanítóság. *Néptanítók Lapja*, **69**, 6. sz. 204–206.

- Rozsondai Károly (1939/4., 5.): Család, iskola, munkatábor. *Evangelikus Népiskola*, **45**, 132–137, 170–174.
- Rozsondai Károly (1942/8.): ViSSzapillantás és előrenézés. *Evangelikus Népiskola*, **48**, 173–175.
- Rozsondai Zoltán (1948): Pedagógiai Főiskola és a tanítóképző intézetek. *Köznevelés*, **4**, 5. sz. 77–81., 6. sz. 105–108.
- Rozsondai Zoltán (1969): Tanítóképzésünk színvonalproblémái. *Magyar Pedagógia*, **69**, 3. sz. 231–242.
- Rövidesen (1937/4) megalakul a Baross Szövetség helyi fiókszervezete. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 4. sz. 3.
- Ruzsinszky József (1919/2): A „Néptanítók Lapja”. *Jövők*, **1**, 2. sz. 28–29.
- Sárközi (1902/31): A segédlelkész-hiány. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **45**, 31. sz. 493–494.
- Sárközi Máttyás (1987): „Ő mondja meg, ki voltál...” Irodalmi élet a Rákosi-korszakban. *Századvég*, 4–5. sz. 38–60.
- Sarudy Ottó (1915): A tanítóképző intézetek normáltanmenetei. *Magyar Tanítóképző*, **30**, 41–45.
- Sáska Géza (2006/3): A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio*, **15**, 3. sz. 593–608.
- S. B. (1911/35): A szocializmus. *Tanítók Lapja*, **22**, 35. sz. 7.
- Scheitz Antal (1954): Mit tehetnek a nevelők a mezőgazdaság fejlesztése érdekében? *Nevelők Lapja*, **10**, 3. sz. 1.
- Scott, J. C. (1996): Erős-e a hamis tudat? Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24. sz. 81–108., 109–130.
- Sebestyén Dezső (1914/8): Munkaiskola — zsidó iskola. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **39**, 288–291.
- Simon Gyula (1973): Emlékezés Kemény Gáborra. *Embernevelés*, **12**, (2000) 1–2. sz. 51–53.
- Simon László (1946/6): „B” lista és oktatószemélyzet. *Köznevelés*, **2**, 6. sz. 2–3.
- Simonovits Anna (1948/16): A lipcsei III. pedagógiai kongresszus. *Köznevelés*, **4**, 16. sz. 381.
- Sipos Levente közl. (1994/11): Hiányos leltár. I. MSZMP-dokumentumok „a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről”. *Társadalmi Szemle*, **49**, 11. sz. 72–94.
- Sipos Levente – T. Varga György közl. (1990): Jelentés 1956-ból Farkas Mihály bűneiről. *Társadalmi Szemle*, **45**, 6. sz. 73–90.
- Sipos Péter (2004/2–3): A zsidóság és a Horthy-rendszer politikájá. *História*, **26**, 2–3. sz. www.historia.hu
- Sipos Péter (2007/3): Egy Horthy-életrajz problémái. *Történelmi Szemle*, **49**, 3. sz. 429–441.
- Skiera Ehrenhard (2004/3): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 3. sz.
- Snasel Ferenc (1910): A szociológia a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **25**, 193–196.
- Somogyi Béla (1940/4): A nyolcosztályú népiskola képe a törvényjavaslat tükrében. *Evangelikus Népiskola*, **46**, 98–100.
- Somos Lajos (1939/1): Mennyiben szolgálja a líceum a tanítóképzést? *Magyar Tanítóképző*, **52**, 1–13.
- Somos Lajos (1952/6): A III. B története. *Köznevelés*, **8**, 6. sz. 177–182.
- Só (1935/32): Milotay pártállása. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 32. sz. 5.
- Só (1939/41): Választás. Egyesült nyilas, liberális, zsidópárt alakult Nagykorörsön. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 41. sz. 1–2. és 3.
- Soós Béla (1933/7): A tanítóképző intézetek vallástani tantervének módosításáról. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **7**, 7. sz. 248–255.
- Sós Ernő (1926/45–46): Bánóczy József. *Néptanítók Lapja*, **59**, 45–46. sz. 22.
- Sretvizer Lajos (1989/2): ViSSzhang a miniszteri szózatra. *Népnevelők Lapja*, **33**, 2. sz. 19–21.
- Standeisky Éva (1992/2): Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, **126**, 2. sz. 284–308.
- Standeisky Éva közl. (1997/1): Az 1955. december 6-i „lincskatvía” jegyzőkönyve. *Múltunk*, **42**, 1. sz. 131–219.
- Standeisky Éva (1999/1): Hivatás és pártpolitika. Kommunista értelmiségi magatartásformák. *Mozgó Világ*, **1999**, 1. sz. 106–114.
- Standeisky Éva (2005/2): Csábtánc és kiszorítódás. Az 1945-ös Új Szellemi Front- *Múltunk*, **50**, 4. sz. 4–41.
- Standeisky Éva (2007/2): A kommunisták politikai antiszemizmusa 1945–57. *Századvég*, Új folyam 44. sz. (2007/2) 3–29.
- Standeisky Éva (2007/3): Ötvenhat-értelmezések. *BUKSZ*, **19**, 3. sz. (2007. ősz) 199–207.
- Státuszrendezés (1919). *Magyar Tanítóképző*, **34**, 32–39.
- Stefán Béla (1944/10): A mi céljaink. *Néptanítók Lapja*, **77**, 10. sz. 367–369.
- Stern Samu (1935/3): Szózat a magyar zsidó tanítóságához. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 37–38.
- Stromp László (1898/1., 2., 3): Vallásoktatás a tanítóképzőkben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**, 1. sz. 5–7., 2. sz. 19–21., 3. sz. 35–37.
- Stromp László (1898/5): Epilógus a „Vallásoktatás a tanítóképzőkben” című cikkekre. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**, 5. sz. 67–69.

- Stumpf Mariska (1904/19): Az új népoktatási törvényjavaslat és a tanítónők. *Katolikus Tanügy*, **10**. 19. sz. 147–149.
- Sulyok Kálmán (1934/6): Belső reformok felé. A tanító-succrescentia szelekciója, feladatai és elhelyezkedési lehetőségei. *Nemzetnevelés*, **16**. 6. sz. 86–90.
- Sulyok Kálmán (1934/9., 10): Belső reformok felé. A magasabb fokú tanítóképzés és a pályaválasztás. *Nemzetnevelés*, **16**. 9. sz. 86–90., 10. sz. 149–150.
- Szabó Adolf (1911/4., 6): A tanítók továbbképzése és társadalmi helyzete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 109–114., 205–207.
- Szabó Adolf (1911/10): A tanítóképzők tanterve. Szemléldések. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 339–350.
- Szabó Adolf (1932/8–9., 10., 11): Zsidó iskoláink válságos helyzete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **57**. 107–112., 135–138., 159–165.
- Szabó Adolf (1932/10): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **57**. 150–153.
- Szabó Adolf (1932/12): Megindul a munka zsidó iskoláink megmentése érdekében. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **57**. 175–176.
- Szabó Adolf (1933/7–8., 10., 11): Válságba jutott zsidó iskoláügyünk megmentése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**. 109–114., 137–140., 161–164.
- Szabó Adolf (1933/12): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**. 184–185.
- Szabó Csaba (2002/1): A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság*, **45**. 1. sz. 87–96.
- Szabó Ferenc (1929/12): A tanítók magasabb képesítése. *Nemzetnevelés*, **11**. 12. sz. 178–181.
- Szabó Gyula (1911/36): Elmélkedjünk újra. *Tanítók Lapja*, **22**. 36. sz. 1–2.
- Szabó Gyula (1957/5): Helyes megoldás-e a gimnáziumra épülő akadémia? *Köznevelés*, **13**. 5. sz. 112–113.
- Szabó Ildikó (2007/2): Nemzeti szocializáció a két világháború közötti Magyarországon. *Iskolakultúra*, **17**. 2. sz. 50–70.
- Szabó Imre (1998): Osztálytársi-baráti visszaemlékezés a „budai képzős” indíttatásra. *Embernevelés*, **1998**. 3. sz. 23–27.
- Szabó Imre (2004/1–4): Száz éve született dr. Árpássy Gyula (1904–1974). *Budapesti Nevelő*, **40**. 1–4. sz. 192–193.
- N. Szabó József (1996): A politika és a pedagógusok, 1945–1946. *Kultúra és Közösség*, 1996. 169–183.
- Szabó Kálmán (1903/11): A tanítók között való egyenlenségeknek káros következményeit milyen módon lehetne megakadályozni? *Katolikus Tanügy*, **9**. 11. sz. 84–85.
- Szabó Károly (1939/8–9): Mit várunk a tanítóképzéstől? Elhangzott a nagykőrösi önképzőkör pedagógiai szakosztályának ülésén. *Jövő Útja*, **5**. 8–9. sz. 38–40.
- Szabó László Tamás (2000/1–2): A „reflektív paradigma” neveléstudományi nézőpontból. Egy fogalom színe és visszaja. *Pedagógusképzés*, **2000**. 1–2. sz. 133–140.
- Szabó László Tamás (2001/3): Értékek az iskolában. *Educatio*, **10**. 3. sz. 461–471.
- Szabó Lőrinc (1956): Ima a jövőért. *Irodalmi Újság*, **7**. 43. sz. 3.
- Szabó Miklós (1988/a): Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon. *Századvég*, 6–7. sz. 160–167.
- Szabolcs Éva (2002/3): A gyermektanulmányi szemléletmód megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1890–1906. *Iskolakultúra*, **2002**. 3. sz. 33–38.
- Szabolcsi Miklós (1948/10): Látogatás a főiskolán és kollégiumában. *Köznevelés*, **4**. 10. sz. 211–213.
- Szabolcsi Miklós (1948/21): A munkásifjúság létszámának emelése a középiskolában. *Köznevelés*, **4**. 21. sz. 517–518.
- Szakály Dezső (1948/3): A tanító és a lelkész. *Evangélikus Nevelő*, **1948**. március, 199–200.
- A szakbizottság (1927) által elfogadott javaslat a tanítóképzés reformjához. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 154–155.
- A szakkör életéből (1955). *Harsona*, **2**. 1. sz. 6.
- Szakszervezetünk (1919/2) nagygyűlése. Demonstrálás a nemzeti valláserkölcös oktatás mellett. Kultúrprogramunk ismertetése. *Jövők*, **1**. 2. sz. 22–23.
- A szaktanácskormány (1904). *Magyar Tanítóképző*, **19**. 473–476.
- Szalatsy Richárd (1934/9): A gyakorlóiskolai tanító szerepe és helyzete a tanítóképzés szolgálatában. Az októberi taggyűlésen tartott előadás. *Magyar Tanítóképző*, **47**. 9. sz. 285–302.
- Szalay Pál (1896/16): Az idealizmus szerepe a nevelésben. *Népnevelők Lapja*, **31**. 16. sz. 248–249.
- Szalóky Dániel (1899/3): Az evangélikus református egyház tanítói. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42**. 3. sz. 37–38.
- Szántó Károly (1943/11., 12., 1944/1. 2): Az ifjú tanító helyzeti és hivatáslélektani vizsgálata. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 273–287., 305–315., **57**. 16–23., 39–48.

- Szántó Sámuel (1934/7–8–9): Értésítők ismertetése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**. 155–157.
- Szarka József (1957/6): Hogyan tovább? *Pedagógiai Szemle*, **7**. 6. sz. 1–3.
- Szarka József (1979/12): Dr. Kiss Árpád. *Valóság*, **29**. 12. Sz. 1059–1060.
- Szathmáry György (1896/2): Tanítóképzők és néptanítók. *Néptanítók Lapja*, **29**. 2. sz. 1–2.
- Szathmáry Lajos (1936/2): Tanári közszellem, mint pedagógiai tényező. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **10**. 2. sz. 68–75.
- Szász Imre (1956): Lélekzajlás. *Irodalmi Újság* **7**. 43. sz. 2.
- Szávai Nándor (1948/3–4): A mai középiskola. *Embernevelés*, **4**. 3–4. sz. 139–146.
- Szávai Nándor (1948/18): A „fordulat éve” az iskolában. *Március Tizenötödike*, **2**. 18. sz. 1. és 4.
- A százhusz (1935/101) százalékos pótdadó és az egyház–város pór két interpellációban. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 101. sz. 9–10.
- Széchy Éva (1974/2): „Akinek nem adatott meg katedrán tanítani.” (Emlékezés Darvas Józsefre, a pedagógusra.) *Pedagógiai Szemle*, **24**. 2. sz. 89–106.
- Szecssey Ferenc (1896/17): A plébános és a tanító. *Katolikus Tanügy*, **2**. 17. sz. 131–134.
- Szecső Károly (1974): Az MDP harca az iskolák államosításáért Heves megyében. *Archivum*, **1974**. 87–106.
- Szecső Károly (1977): A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének tevékenysége Heves Megyében, 1945–1948. *Archivum*, **1977**. 80–95.
- Szecső Károly (1996): Egri egyetemi tervek az 1945 és az 1948 közötti években. *Archivum*, **1996**. 191–214.
- Székely Endréné (1955): A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó alkalmazása a magyar nevelés-tudományban. *Pedagógiai Szemle*, **4**. sz.
- Székely Endréné (1956): Biztosítjuk az új tantervekkel a tanulói ifjúság eszmei-politikai nevelésének nagyobb hatékonyságát. *Köznevelés*, **12**. 1. sz. 11–14.
- Szemere Samu (1936/2): Szülők, iskola és erkölcsi nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **61**. 36–37.
- Szemere Samu (1940/4): Vallásos nevelés a szülői házban. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65**. 38.
- Szent (1930/14., 15) Imre Katolikus Pedagógiai Kongresszus. *Nemzetnevelés*, **12**. 14. sz. 210–218., 15. sz. 226–230.
- Szenczi Árpád (1996/1–2): A református tanítóképzők szellemi hatása. *Pedagógusképzés*, **1996**. 1–2. sz. 178–182.
- Szenczi Árpád (2000/3): Karácsony Sándor pedagógiai elveinek érvényesülése. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, **1**. 3. sz. 70–77.
- Szenczi Árpád (2006/2): A nagykőrösi és dunamelléki református tanítóképző intézet szellemiségének gyökerei és pedagógiai filozófiája Trianontól az 1957. évi bezárásig. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, **2006/2**. 31–54.
- A Szentatya üzenete (1948/40): senki közületek ne ingadozzék! *A Szív*, **33**. 40. sz. 1.
- Szentirmayné Kary Erzsébet (1948/24): A nevelőképzés a valóság útján. *Köznevelés*, **4**. 24. sz. 631.
- Szeptember 15-én Ravasz László (1934/37., 38) nyitja meg Nagykőrösön a református lelkésznevelendék tanfolyamát a tanítóképzésben. *Nagykőrösi Közölny*, **5**. 37. sz. 3., 38. sz. 20.
- Szerzetesek állami alkalmazása (1948/30). *Új Ember*, **4**. 30. sz. 3.
- Szerzetesek és a tanítás (1948/34). *Új Ember*, **4**. 34. sz. 2.
- Szeretettel köszöntjük (1945). *Nagykőrös Népe*, **1**. 1945. szeptember 15. 1.
- Sziklai Imre (1949/3): Az ifjúsági szervezetek és az iskola kapcsolata. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **3**. sz. 3–5.
- Szilágyi Ákos (1999): Száz esztendő Utópiában. *Népszabadság*, **57**. 305. sz. 21. és 29.
- Szilágyi Kornélia (1929/17): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **11**. 17. sz. 258–260.
- Szilágyi László (1932): A magyar falu 1932-ben. *Magyar Szemle*, **16**. 62. sz. 105–114.
- Szinyei Merse Jenő (1943/15) vallás- és közoktatásügyi miniszter a hit és a tudomány viszonyáról. *Néptanítók Lapja*, **76**. 15. sz. 597–598.
- Sziriusz (1895/1): A nőnevelés fontossága. *Katolikus Tanügy*, **1**. 1. sz. 7–8.
- Szita László (1988/1): Dokumentumok az iskolaállamosítás történetéhez Baranyában, 1948. május–június. *Baranyai Művelődés*, **1988**. 1. sz. 47–69.
- Szlávik Máttyás (1898/9., 10): Az egyház munkássága a szociális kérdés megoldására. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**. 9. sz. 138–139., 10. sz. 149–151.
- Szlovák (1944/16) tanítói tanfolyam. *Néptanítók Lapja*, **77**. 16. sz. 619.
- Szoboszlai Ferenc (1945/1–2): Mit vár a főváros a Pedagógusok Szabad Szakszervezetétől? *Embernevelés*, **1**. 1–2. sz. 40–45.
- Szocialista tanítók memoranduma (1897/43). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **40**. 43. sz. 687.

- A szocialista (1919/2) tanítók szakszervezetének alakuló közgyűlése. *Néptanítók Lapja*, **52**. 2. sz. 9–11.
- A szociológiai (1909/4. 7) tanfolyam előadásai. *Magyar Tanítóképző*, **24**. 174–182., 362–371.
- Szocializmus (1897/43) a tanítók körében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **40**. 43. sz. 681–682.
- Szociológia (1910) a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 66–71., 120–121.
- Szombatfalvy György (1935/5): A nyolcosztályú elemi népiskola. *Néptanítók Lapja*, **68**. 179–180.
- Szombatfalvy György (1946/27): Egy elhibázott kísérlet — az általános iskola. *Magyar Nemzet*, **3**. 27. sz. 1947. február 2. 4.
- Szombatfalvy György (1947/2): Védhető-e az általános iskola. *Magyar Nemzet*, **3**. 39. sz. 1947. február 16. 5.
- Szomor Miklós – Orcsik Imre (1956): Szót kérünk. *Kalocsa és Vidéke*, **1**. 1. sz. 3.
- Szóllósi Jenő [Venyigéssy István álnéven] (1919/47): Magyar tanítóképzés. *Néptanítók Lapja*, **51**. 47. sz. 9–10.
- Szövetségiünk közgyűlése (1932/21). *Nemzetnevelés*, **14**. 21. sz. 321–323.
- Szöcs Gábor (1993/2–4): Történetíró vagy politikus? Bevezető a „Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951) című munkájához. *Sic itur ad astra*, 1993/2–4 118–119.
- Szöke Andor (1931/15): Néhány szó a tanítóképzés reformjához. *Tanítók Szövetsége*, **16**. 15. sz. 2.
- Szuchovszky Lajos (1943/23): A papság és az iskola. *Evangelikus Élet*, **11**. 23. sz. 5–7.
- Szuppán Vilmos (1893/1): Az állami tanító- és tanítónőképző intézetek. *Magyar Tanítóképző*, **8**. 16–36.
- V. Szűcs Sándor (1935/43): Nagykőrös nemzeti egysége. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 43. sz. 1–2.
- V. Szűcs Sándor (1939/36): Választás. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 36. sz. 1–2.
- V. Szűcs Sándor (1939/42): Magyar pünkösöd, nagykőrösi pünkösöd. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 42. sz. 1–2.
- Szülők és pedagógusok (1948/36) együttes munkájával kezdődik meg a tanév. *Félegyházi Közlöny*, **3**. 36. sz. 1. -sz. (1938/1): Boldogabb új évet Nagykőrösnek! *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 1. sz. 1–2.
- A Szülői Munkaközösségek (1948/21/1). *Köznevelés*, **4**. 21. sz. 518.
- A szülők felelőssége (1948/37). *Új Ember*, **4**. 37. sz. 1.
- Tájékozatlanság vagy ködösítés? (1947/12). *Új Ember*, **3**. 12. sz. 8.
- Tájékoztató az 1947–48. iskolaévi nyári szüneti általános iskola szaktanítói tanfolyamokon részt vett hallgatókról. *Köznevelés*, **4**. 24. sz. 621.
- Tájékoztató (1909/3) a folyó évi március 29-től április 3-ig a Köztelek nagytermében tartandó szociológiai tanfolyamról. *Magyar Tanítóképző*, **24**. 139–141.
- Takács Béla (1943/12): Táj- és népkutatás a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 325–328.
- Takács Lajos (1943/16): A honvédelmi ismeretek tanítása a népiskolában. *Néptanítók Lapja*, **76**. 16. sz. 654–655.
- Tamási Áron (1956): Magyar fohász. *Irodalmi Újság*, **7**. 43. sz. 4.
- Tanárhíány (1943/57) miatt válságban a magyar tanítóképzés. 92 jelentkező közül negyven nem kaphat felvételt a nagykőrösi líceum első osztályába. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 57. sz. 2.
- Tanári (1904) testületnek véleménye a gyermektanulmányozás ügyében. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 55–61., 105–110., 221–227., 313–315.
- Tanfelügyelők és (1919/7) főigazgatók kinevezése. *Nemzeti Kultúra*, **5**. 7. sz. (1919. február 15.) 3.
- Tanfői Iván (1920): A tanítóképző intézetek reformjának kérdéséhez. *Magyar Tanítóképző*, **35**. 33–39.
- Tanítók B-listájának (1946/37) rejtelmeli a bácsalmási járásban. „Elbírtja ezt a demokrácia?” — kérdi maga a szakszervezet. *Új Ember*, **2**. 37. sz. 4.
- Tanítóképzés (1937/6). *Tanítók Lapja*, **51**. 6. sz. 1–2.
- Tanítóképzésünk (1953) időszerű kérdései. *Nevelők Lapja*, **9**. 21. sz. 3.
- Tanítóképző intézetbe (1914/33) való felvétel. *Néptanítók Lapja*, **47**. 33. sz. 11.
- Tanítók ügye (1929/4) a képviselőházban. *Nemzetnevelés*, **11**. 4. sz. 50–55.
- A tanító (1918/50–51) és tanárképzés reformja. *Néptanítók Lapja*, **51**. 50–51. sz. 26.
- A tanító- és óvónőképzés (1957/1) reformjának vitájához. A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Ideiglenes Elnökségének 1956. december 19-i állásfoglalása. *Pedagógus Értesítő*, 1957. január 10. 5.
- A tanító- és tanítónőképzők (1930/5) tanulóiinak száma. *Nemzetnevelés*, **12**. 5. sz. 74.
- A tanítói (1898/12) tekintély és a vallásos iskola. *Katolikus Tanügy*, **4**. 12. sz. 136–138.
- A tanítóképezdei tanárok (1928/9) közgyűlése a főiskolai tanítóképzés ellen foglalt állást. *Nemzetnevelés*, **10**. 9. sz. 141.
- A tanítóképzés (1911/8) reformja. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 281–282.
- A tanítóképző intézetek rangja (1890/2). *Iskolai Szemle*, **10**. 2. sz. 23–27.
- A tanítóképző intézetek új (1914/29) rendtartása. *Néptanítók Lapja*, **47**. 29. sz. 1–4.
- A tanító- és tanítónőképző-intézeti (1906) tanárjelöltek kollégiumainak szervezeti szabályzata. *Magyar Tanítóképző*, **21**. 460–464.

- A tanítóképző-intézeti tanárok (1899/9) képzése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42**, 9. sz. 141.
- A tanítóképző (1938/17) intézet hangversenye. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 17. sz. 7.
- A Tanítóképző Intézeti (1947) Tanárok Országos Egyesülete beolvadt a szakszervezetbe. *Pedagógus Értesítő*, **2**, 4. sz. február 15. 9.
- A Tanítóképző-intézeti (1898) Tanárok Országos Egyesületének V. közgyűlése. *Magyar Tanítóképző*, **13**, 438–444., 482–488.
- A tanítóképzők (1920/34–36) új szervezete és új tanulmányi rendje. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszternek 86.377/1920. VIII. b sz. körrendelete. *Néptanítók Lapja*, **53**, 34–36. sz. 24–28.
- A tanítóképző-szakosztály (1919/7. 8–9., 12.). *Új Korszak*, **8**, 7. sz. 7., 8–9. sz. 8., 12. sz. 4.
- A tanítóképző tanárok gyűlése (1943). *Győri Nemzeti Hírlap*, **8**, 104. sz. 2.
- A tanítóképző tanárok (1906) képzését és új képzését életbeléptető rendelet. Szabályzat. A vizsgáló bizottság tagjai. *Magyar Tanítóképző*, **21**, 206–213.
- A tanítók válasza (1929/1–2) a Faluszövetségnek a nyolcosztályú elemi népiskola felállításáról hozott határozatára. *Néptanítók Lapja*, **62**, 1–2. sz. 35.
- A tanulóifjúságnak (1917) a mezőgazdasági munkálatokban való részvétele. *Magyar Tanítóképző*, **32**, 205–215.
- A tanya kultúrájáért (1924/15–16). Pályázatunk eredménye. Quint József előadói jelentése. *Néptanítók Lapja*, **57**, 15–16. sz. 2–4.
- Tarján Imre (1988): Kónya Albert, 1917–1988. *Magyar Tudomány, Új folyam*, **33**, 7–8. sz. 631–632.
- A társadalmat (1939/54) is hadsereggé kell szervezni a magyar jövő érdekében — mondta Milotay István. Kiépítik a Magyar Élet Pártjának nagykőrösi szervezetét. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 54. sz. 1.
- A társadalmi egyesületek (1939/5) és intézmények üdvözölték vitéz Imrédy Béla miniszterelnököt. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 5. sz. 1.
- A társadalmi (1957/18) fejlődés mai problémái. *Köznevelés*, **13**, 18. sz. 432.
- Teslery Károly (1946/10): Népoktatásunk elszomorító helyzete. *Köznevelés*, **2**, 10. sz. 7–9.
- Teslery Károly (1946/12): Régi örökség — új felelősség. *Köznevelés*, **2**, 12. sz. 2–3.
- A testnevelési törvény (1924/5–6), az 1921:LIII. tc. végrehajtási utasítása alkalmából Horthy Miklós Klebelsberg Kunóhoz. *Néptanítók Lapja*, **57**, 5–6. sz. 3.
- Tettemanti Béla (1945/3–4): Világnézet és nevelés. *Embernevelés*, **1**, 3–4. sz. 87–92.
- Tettemanti Béla (1949/19): A nevelés szocialista fogalma. (Kritikai megjegyzések Faragó László és Kiss Árpád. Az új nevelés kérdései c. könyvéhez.) *Köznevelés*, **5**, 19. sz. 533–534.
- T. Gy. (1958/1): Szakszervezetünk országos küldöttgyűlése. *Köznevelés*, **14**, 1. sz. 2–3.
- Tibor István – Bécsy Attila (1943/17): Gondolatok a kezdő tanítók lélekrajzához és helyzetképéhez. *Néptanítók Lapja*, **76**, 17. sz. 702–704.
- Tilly, C. (1996): Alávetés, ellenszegülés, behódolás... diskurzus. *Replika*, 23–24. sz. 131–140.
- Tiltakozik az ország (1948/41). *A Szív*, **33**, 41. sz. 2.
- Tilos (1933/38) a horogkereszt! *Nagykőrösi Közlöny*, **4**, 38. sz. 3.
- Tíz esztendő (1930/5). *Nemzetnevelés*, **12**, 5. sz. 65–66.
- Tíz indítvánnyal (1937/88., 90) szerepelnek a körösi turulisták a Turul Országos Követtáborában. A Turul Szövetség XVIII. Országos Soproni Követtábora. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 88. sz. 8., 90. sz. 3.
- T. J. (1925/6): A magyar tanítók 12 pontja. *Tanítók Lapja*, **39**, 6. sz. 1.
- Tomka Miklós (1992): Vallás és iskola. *Educatio*, **1**, 1. sz. 13–25.
- Tompa Józsefné (1949/1): A tanulók megoszlása a gimnázium humanisztikus és reális tagozatában. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 30–31.
- Tompa Józsefné (1949/1/a): A magyar középiskolák utolsó évfolyamainak szociális összetétele. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 12–14.
- Tompa Józsefné (1949/1/b): Középiszkolai tanulók migrációja. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 15–29.
- Tompa Józsefné (1949/3): A középiszkolai tanulók szociális megoszlása az 1948–1949. iskolaévben. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 3. sz. 54–65.
- Tordai Zádor (1983–84): Messianizmus, baloldaliság, zsidóság. *Medvetánc*, 1983/4–1984. 14/1. sz. 13–31.
- Tóth B. Zoltán (1943/1): Leventenevelés. Az ifjúság katonás szellemű nevelésének lélektani kérdései. (Ism.: Garai József.) *Magyar Tanítóképző*, **56**, 22–23.
- Tóth B. Zoltán (1943/3): Altrichter, Friedrich: Der soldatische Führer. (Ism.) *Magyar Tanítóképző*, **56**, 88–90.
- Tóth B. Zoltán (1944/1): A németországi politikai és ifjúsági vezetőképző intézetek. *Magyar Tanítóképző*, **57**, 3–15.
- Tóth Gábor (2000/1–2): Gyertyánffy István (1834–1930). *Pedagógusképzés*, **2000**, 1–2. sz. 288–299.

- Tóth Sándor (1900/4): Tanítóképzés dióhéjban. *Katolikus Tanügy*, **6**, 4. sz. 30.
- Tóth Zoltán (1987/1): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, **65**, 1. sz. 62–86.
- További tiltakozások (1946/31) az iskolaügyben. *Új Ember*, **2**, 31. sz. 5.
- Tökéczki László (1985/1): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. *Magyar Pedagógia*, **85**, 1. sz. 69–78.
- Tökéczki László (1990/2): Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. *Valóság*, **33**, 2. sz. 48–63.
- Tökéczki László (2007/4–5): A nemzeti elit megújítása. Klebelsberg Kuno az építő. *Rubicon*, **18**, 174–175. sz. 92–97.
- Tömegek özönlése (1946/37) a katolikus iskolákba. *Új Ember*, **2**, 37. sz. 7.
- Törvényjavaslat (1929/5–6., 7–8) a tankötelezettség meghosszabbításáról és népiskoláinknak ezzel kapcsolatos továbbfejlesztéséről és annak indokolása. *Néptanítók Lapja*, **62**, 5–6. sz. 40–41., 7–8. sz. 1–8.
- Törvénytervezet a tanítóképzésről (1924/1–2). *Magyar Tanítóképző*, **38**, 1–2. sz. 1–10.
- Törös Károly (1927/22): A nyolcosztályú népiskola. *Tanítók Lapja*, **41**, 22. sz. 2–3.
- Törös Károly (1927/23): A tanítóképzés reformja. *Tanítók Lapja*, **41**, 23. sz. 4.
- Tudósító (1896/28–29): A tanügyi kongresszus. *Népnevelők Lapja*, **31**, 28–29. sz. 441–442.
- Túróczy Zoltán (1938): Egyházi középiskoláink. *Protestáns Szemle*, **47**, 423–428.
- A Turul (1937/100) bajtársak karácsonyfa ünnepe. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 100. sz. 4.
- A Turul (1938/7) bajtársak tanyai népművelő előadása. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 7. sz. 8.
- Tüdös István (1911/9., 10): Miért nem méltányolja kellőleg a magyar társadalom a népnevelőknek sem személyét, sem munkáját? *Tanítók Lapja*, **22**, 9. sz. 1–4., 10. sz. 1–2.
- tzky (1895/2): A katolikus képezdei tanárok képzése. *Katolikus Tanügy*, **1**, 2. sz. 17–18.
- Ujvári Gábor (1991/5): Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről. *Valóság*, **34**, 5. sz. 64–73.
- Ujváry L. (1930/6): Tanítógyerekek a tanítóképzőben. *Nemzetnevelés*, **12**, 6. sz. 86.
- Urbán Károly (1981): Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. *Párttörténeti Közlemények*, **27**, 4. sz. 30–83.
- Urbán Károly (1990/10): Moszkvába menekült magyar pártvezetők memoranduma a szovjet pártelnökséghez — 1957 februárjában. *Társadalmi Szemle*, **45**, 10. sz. 83–93.
- Urbán Károly (1992/4): Nagy Imre, az államférfi. *Múltunk*, **37**, 4. sz. 48–58.
- Urbán Károly (1992/6): Nagy Imre első miniszterelnöksége. *Társadalmi Szemle*, **47**, 6. sz. 72–81.
- Urbán Károly (1995/11): Magyarország és a Varsói Szerződés létrejötte. *Társadalmi Szemle*, **50**, 11. sz. 69–82.
- Urbán Károly (1996): A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok a Nagy Imre-kormány időszakában (1953–1955). *Társadalmi Szemle*, **51**, 7. sz. 80–94.
- Új emberek — új élet. *Kalocsa és Vidéke*, **1**, 1. sz. 1.
- Új fejezet (1946/29) a katolikus nevelésben. *Új Ember*, **2**, 29. sz. 8.
- Újhelyi István (1932/21): Mit tehet vagy tegyen a tanító, hogy a falu népét megvédje a szélsőséges izgatásoktól! *Nemzetnevelés*, **14**, 21. sz. 324–327.
- Az új idők szelleme (1945). *Embernevelés*, **1**, 3–4. sz. 85–86.
- Újlaki Andor (1947/12): A belpolitika eseményei. Új miniszterek. Bírálólatok a parlamentben a fakultatív hitoktatásról. *Új Ember*, **3**, 12. sz. 2.
- Az új magyar (1935/71) élet reformeszméi az Arany János Bajtársi Törzs dísztáborozásán. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 71. sz. 1–2.
- Új magyar (1934/85. 93.) szemlélet — új magyar út. A KIE gazdag előadássorozata. Világválság és keleti veszedelem. *Nagykőrösi Híradó*, **12**, 85. sz. 1–2., 93. sz. 1–2.
- Az új magyar (1938/18) tanítónevelés. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 8. sz. 1.
- Az új tanítók kibocsátása (1935/48). *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 48. sz. 5.
- Újváry Béla (1896/3): Egyesült erővel. *Néptanítók Lapja*, **29**, 3. sz. 1–2.
- Új vezetőséget (1956/5) választottak a Zalaegerszegi Városi Forradalmi Bizottságba *Új Zala*, **1**, 5. sz. 4.
- Új világ (1912/1–2) a régi helyén. *Népnevelők Lapja*, **47**, 1–2. sz. 6–18.
- Váczy István (1904/12): A népiskolai közköztartás reformja. *Katolikus Tanügy*, **10**, 12. sz. 90–92.
- Vadász Ferencné (1955/20): A politikai jellegű osztályfőnöki órákról. *Köznevelés*, **11**, 20. sz. 461–462.
- A vádlottak padjáról (1948/41). *A Szív*, **33**, 41. sz. 1.
- Vág Ottó (1956/5): A nevelőképző akadémiaikról. *Köznevelés*, **13**, 5. sz. 111–112.
- Vajda György Mihály (1948/16): A lengyel pedagógiai főiskolák. *Köznevelés*, **4**, 16. sz. 385–388.
- Vajda György Mihály (1948/24): Az általános iskolai szaktanítói tanfolyamok hallgatóihoz. *Köznevelés*, **4**, 24. sz. 610–613.

- Vajda László (1946/1–2): Embernevelés vagy nemzetnevelés? Imre Sándor emlékének. *Embernevelés*, **2**, 1–2. sz. 40–44.
- A vallási (1919/5–6) gyűlölködés ellen. *Néptanítók Lapja*, **52**, 5–6. sz. 17.
- A vallásoktatás (1919/5–6) az iskolában. *Néptanítók Lapja*, **52**, 5–6. sz. 11–12.
- Vanniss Ferenc (1934/2): Actio Catholica és a népművelés. *Nemzetnevelés*, **16**, 2. sz. 18–20.
- Varga Antal (1937/10): A tanítók önművelése. *Tanítók Lapja*, **51**, 10. sz. 3–4.
- Varga Éva (1995/1–2): Emlékezés Hermann Alice-ra. *Thalassa*, **6**, 1–2. sz. 222–223.
- Varga Ferenc (1947): A parasztnemelés és oktatás időszzerű kérdései. *Embernevelés*, **3**, 1. sz. 12–18.
- T. Varga György közleménye (1992): Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól. 1953. június 13–16. *Múltunk*, **37**, 2–3. sz. 234–269.
- Varga István – Oláh János (2001/5): Becker Vendel a tanítóképzés korszerűsítéséért. *Módszertani Közlemények*, **41**, 5. sz. 232–235.
- Varga László (1992/2): „Zsidókérdés”, 1945–1956. *Világosság*, **33**, 2. sz. 62–67.
- Varga Tamás (1949): A didaktika rehabilitálása. *Köznevelés*, **5**, 8. sz. 202–204.
- Vargha Sándor (1921/12): A tanítóság és a társadalom. *Nemzetnevelés*, **3**, 12. sz. 90–91.
- Vargyai Gyula (1995): Jog és szellemi élet a két világháború közötti Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, **37**, 1–2. sz. 43–88.
- Varsányi Péter István (1975/1): Törvényjavaslat a pedagógusképző intézmények államosításáról 1919 februárjában. *Magyar Pedagógia*, **1975/1**, 59–68.
- Választási (1939/42) tudnivalók. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 42. sz. 5.
- Választmányi ülések (1920). *Magyar Tanítóképző*, **35**, 29–30.
- Váradai József (1919/14): „Iskolarendszerünk reformja” és „Kultúrpolitikánk irányelvei”. *Nemzetnevelés*, **3**, 14. sz. 119–120.
- Váradai József (1931/3): Népművelés és tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **44**, 3. sz. 137–144.
- Váradai József (1935/2): Mit kíván a falu a tanítóképzéstől? A XXV. közgyűlésen tartott felolvasás. *Magyar Tanítóképző*, **48**, 2. sz. 62–82.
- Váradai József (1937/1): Nemzeti kisebbségek és oktatásügyük. *Nevelésügyi Szemle*, **1**, 103–108.
- Váradai József (1943/19): Az Isten napszámái. Schandl Károly könyvéről. *Néptanítók Lapja*, **76**, 19. sz. 793–794.
- Váradai József (1945/1–2): Imre Sándor (1877. X. 13–1945. III. 11.) *Köznevelés*, **1**, 1–2. sz. 5–6.
- Váradai József (1947): Visszapillantás. *Pedagógus Értesítő*, **3**, 7. sz. április 23. 3–5.
- Várkonyi Hildebrand (1925/6–10): A pedagógia a szellemi tudományok sorában. *Minerva*, **4**, 6–10. sz. 165–173.
- Városi Anna (1955): Terveink. *Harsona*, **1**, 4. sz. 4.
- Vásárhelyi Miklós (1988): Az első meghiúsított reformkísérlet. Az 1953-as kormányprogram. *Medvetánc*, 2–3. sz. 149–205.
- Véget ért (1936/88) a Turul Szövetség XVII. országos követtáborozása. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 88. sz. 1–2.
- Veöreös Imre (1947/1): Egyház és iskola. *Evangélikus Nevelő*, **1947**, június 3–4.
- Veress István (1915/12): A magyar tanítóság. *Tanítók Lapja*, **26**, 12. sz. 1–3.
- Verudicus (1904/6): Katolikus népiskoláink csődje. *Katolikus Tanügy*, **10**, 6. sz. 43–45.
- Veritas (1913/11): A tanítók továbbképzése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38**, 445–448.
- Vermes Mihály (1917/7–8): Az egységes magyar nemzeti állam népiskolája. *Népnevelők Lapja*, **52**, 7–8. sz. 1–2.
- A vezetőség munkájáról (1955). *Harsona*, **2**, 1. sz. 4–5.
- Vida István (1990/5–6): Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban, 1947 júniusában. *Századok*, **124**, 5–6. sz. 787–846.
- Vigyázat a lányok nevelése körül (1935/42)! *Zsidó Újság*, **11**, 42. sz. 1935. november 1. 3.
- Világmelléki (1899/6): Lelkész és tanító. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42**, 6. sz. 87–88.
- A világnézeti (1958/4) nevelés és a pedagógusok világnézete. *Köznevelés*, **14**, 4. sz. 91.
- Vincze Tamás (2003/3): A német nyelv szerepe a magyar tanítóképzésben a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, **2003**, 3. sz. 25–38.
- Vita (1913/1) a tanítók főiskolai kiképzéséről a porosz képviselőházban. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38**, 19–20.
- Vita (1947/5) a Kommunista Párt hároméves művelődési tervéről. *Köznevelés*, **3**, 5. sz. 87.
- Vitner Ferenc (1935/5): A IX. Egyetemes Tanügyi Kongresszus. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 97–100.
- Vonyó József (1994/6): A kormánypárt és a választások. A NEP és a MÉP helyi szervezeteinek feladatai az 1935. és 1939. évi választások során. *Századok*, **128**, 6. sz. 1164–1198.
- Vonyó József (2006/75): Szolidáris nacionalizmus — magyar szolidaritás. *Népszabadság*, **64**, 75/2. sz. 14.
- Völgyes Iván (1999): Politikai szocializáció és kultúra Magyarországon. *Világosság*, **40**, 7. sz. 3–14.

- Vörös Boldizsár (1999/6): Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban. *FONS* **6**, 3. sz. 327–336.
- Vörös Boldizsár (2004/6): A jelen és a közelmúlt történetének tanítása — világháborúban és „világforradalomban”. *Századok*, **138**, 1468–1477.
- V. D. (1948/256): Diáksztrájkot szervezett a klerikális reakció Mindszenty „legkedvesebb iskolájában”. *Szabad Nép*, **6**, 256. sz. 5.
- V. K. (1938/1): Kovács Imre: Néma forradalom. *Hajnalodik*, **1**, 27–28.
- Walkó György (1947): Igény és szaktudás. Elmélkedés a nevelőképzés reformjáról. *Embernevelés*, **3**, 7–8. sz. 312–314.
- Wágner Ferenc (1937/1): Tanítóképzőink történetiszemléletéhez. *Nevelésügyi Szemle*, **1**, 553–560.
- Wágner Ferenc (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52**, 81.
- Wágner János (1926): Reformkérdések. Elnöki megnyitó. *Magyar Tanítóképző*, **39**, 65–73.
- Wehler, Hans-Ulrich (2001/3–4): Pierre Bourdieu. A életmű magva. *Korall*, 2001. 3–4. sz. 247–265.
- Weisz-Vihar Béla (1935/2): A zsidó népiskola korszerű feladatainak vázlata. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 20–23.
- Weisz-Vihar Béla (1940/5): Szociális nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65**, 253–256.
- Weszely Ödön (1901/4): A tanítóképzés színvonala. *Magyar Tanítóképző*, **16**, 227–232.
- Weszely Ödön (1925/1–5): A magyar pedagógia újabb fejlődése. *Minerva*, **4**, 1–5. sz. 77–83.
- Weszely Ödön (1928/8–10): A pedagógiai alapfogalmak változása. *Minerva*, **7**, 8–10. sz. 305–314.
- Wiener György (2006/1): Osztályszavazás a két világháború közötti időszakban. *Múltunk*, **51**, 1. sz. 99–136
- Wittman Tibor (1947/10): Szociológia a jövő tantervében. *Embernevelés*, **3**, 10. sz. 449–451.
- Zacher Lajos (1947/1): Az evangélikus tanítóság problémái. *Evangélikus Nevelő*, **1947**, június, 17–19.
- Zacher Lajos (1947/2): Az általános iskola városon. *Evangélikus Iskola*, **1947**, augusztus, 4–7.
- Zalai Ernő (1944/2): Kezdő tanítók útnakindítása és gyakorlati továbbképzése. *Néptanítók Lapja*, **77**, 2. sz. 51–56.
- A zászlóbontás után (1939/8) *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 9. sz. 1–2.
- Zelliger Vilmos (1897/1): A Katolikus Tanügy T. Olvasóihoz! *Katolikus Tanügy*, **3**, 1. sz. 1.
- Zétényiné Ritoók Magda (1956): Intézzük megfontoltabban a tanítóképzők sorsát. *Szabad Nép*, **14**, 165. sz. 2.
- Zétényiné Ritoók Magda (1957/5): A tanítóképzés összefüggéseiről. *Köznevelés*, **13**, 5. sz. 110–111.
- Zichy János (1911/25) beszéde 1911. június 16-án. *Tanítók Lapja*, **22**, 25. sz. 3–5.
- Zigány Zoltán (1914/36., 37): Hamis lobogók. *Tanítók Lapja*, **25**, 36. sz. 1–4., 37. sz. 1–5.
- Zigány Zoltán (1919/1): Új idők, új célok. *Néptanítók Lapja*, **52**, 1. sz. 1–2.
- Zoltán Péter (1946/6): Dolgozik a minisztérium. (Interjú Kovács Mátéval, az elnöki ügyosztály vezetőjével.) *Köznevelés*, **2**, 6. sz. 5–6.
- Zoltán Péter (1946/18): Miért tanulnak a dolgozók? *Köznevelés*, **2**, 18. sz. 6–7.

*

Térképek jegyzéke

Tanító(nő)képzők Magyarországon az 1950/51. tanévben.....	62
Felsőfokú tanító- és óvónőképzők intézetek Magyarországon az 1959/60. tanévben.....	72

NÉVMUTATÓ

- Aczél Tamás 252 256, 269, 383, 400, 414
Ádám Magda 121
Adorno, Th. W. 382
Ady Endre 74
Agárdi Péter 383, 384
Ágoston György 408, 412
Alexits György X, 5, 11, 27, 28, 29, 31, 35, 36,
37, 38, 40, 55, 56, 57, 85, 91, 104, 113, 115,
116, 117, 120, 126, 134, 138, 142, 144, 146,
151, 364, 384, 424
Allport, W. A. XXI
Althusser, L. XXII
Alszegehy Zs. 103
Áment Erzsébet 427
Amigó Mária 154
Ancsel Éva 429
Andics Erzsébet 68, 69, 199, 255, 300, 303,
374, 376, 379, 404
Andor Ilona 388, 389, 406, 410
Andor Mihály 237, 249, 251, 253, 277, 283
Andorka Rudolf 87, 92
Angelusz Róbert XXI, 241
Angyal János 27, 88, 90, 94, 113, 270
Antall József XXVIII, 278
Antos István 250
Apor Péter 155
Apponyi Albert 129
Arany János 71, 74, 191, 210
Arató Ferenc 87, 138, 279
Arendt, H. 241, 427, 428
Árpássy Gyula IX, XXI, 137, 187, 203, 207,
210, 222, 223, 224, 225, 231, 239, 243, 259,
265, 266, 279, 280, 281, 283, 286, 400, 402,
411, 412, 417, 420, 421, 429, 430, 431
Asch, S. E. 241
Asztalos József 135
Augusztin Imre 378

B. Gy. 83
B. J. 85
Babits Mihály 165, 337
Bábosik István XIII, 115, 279, 282, 283, 341,
382, 415
Bacsó Ferenc 125
Bahtyin, M. M. XXI, 431
Bajcsy-Zsilinszky Endre 427
Bajomi Iván 133
Balassi Bálint 210
Balázs Magdolna 384
Balázs Zoltán 274
Bálint Béla 248
Bálint László 84
Ballér Endre 86, 269, 278, 284, 286, 425, 427
Balogh Ányos 121
Balogh Jenő 88, 205
Balogh László 204, 216
Balogh Margit XIII, 84, 109, 111, 146, 147,
236, 245, 367, 386
Balogh Sándor 89, 90, 91, 102, 107, 108, 109,
111, 112, 135, 145, 226, 233, 238, 252, 359,
382
Balsay Klára 349, 426
Bánáss László 84
Bangha Béla 315
Bánóczy József 135
Barabás András 128
Barabás Endre 139
Barankovics István 111, 127
Baranyai Lipót 111
Baráth Magdolna 128, 232, 257, 269, 270, 359,
378
Barcza József 105, 110
Barcasai Károly 130
Bárdos Lajos 84, 388
Bárdossy László 322
Barla-Szabó Ödön 245, 256, 257, 263, 269
Barnabás István 396, 399
Baróthy (Baróti) Dezső 36, 40, 107, 110, 122,
125, 133, 146, 144
Barra György 83
Barth, K. 622
Bartha Pál 513
Bartha Tibor 110
Bartlett, F. C. XXVII, 279, 418
Bartók Béla 340, 405
Baska Gabriella 86, 136
Bassola Zoltán 82, 83, 85, 86, 107, 114
Báthory Zoltán XIII, XXI, XXII, 82, 156, 249,
261, 266, 267, 268, 279, 280, 281
Bauer Béla XIII, 384
Bauer Tamás 247
Bayer József XXII, 163, 241, 243, 366, 379,
428
Becht József 146
Becker Vendel 87, 101, 103, 110, 111, 112,
115, 135, 163, 246, 271, 272, 366, 371, 386,
421

- Becker, C. H. 97
 Bécsy Attila 375
 Beke Manó 84, 91, 109, 111, 125
 Békési Lajos 194, 249, 278, 279, 409
 Béki Ernő 39, 43, 87, 629
 Bellér Béla 400
 Bence Gyula 63, 156, 190, 191, 251, 257, 260,
 265, 270, 271, 273, 274, 275, 298, 379
 Bencze Imre 110, 254
 Benczik Vilmos XXI
 Bene Lajos 101, 135
 Benjamin, W. 260
 Benke Valéria X, 70, 71, 160, 161, 251, 276
 Benőcs József 87, 92, 270
 Beránné Nemes Éva 245, 263
 Berei Andor 199, 201, 260, 271, 275
 Berend T. Iván XIII, XXIII, 234, 243, 247, 252,
 256, 252, 380, 383
 Beresztóczy Miklós 109, 111, 361
 Berger, P. L. XXI, XXII, 364, 380, 428
 Berija, L. P. 233
 Berkényi Károly 136
 Bernstein, B. XXI, 431
 Bertalan Vince 87, 128, 362
 Bertényi Iván 418
 Berwaldszky Kálmán 135
 Berzeviczy Gizella 113
 Berzsenyi Dániel 210
 Bessenyei Lajos 104
 Bethlen István 257, 322, 398
 Betti, E. XXVIII
 Bibó István 83, 88, 89, 95, 108, 120, 394
 Bihari János 211, 223, 224, 226, 231, 262, 266,
 280, 281, 337, 338, 339, 340, 342, 344, 346,
 347, 358, 413, 414, 420, 429, 431
 Bihari Mihály 241, 247, 274, 359
 Bíró Katalin 279
 Bizó Gyula 3, 67, 73, 76, 78, 82, 107, 135, 155,
 160, 162, 164, 253, 263, 291, 292, 293, 298,
 320, 333, 364, 365, 366, 378, 379, 402, 408,
 409, 430
 Blesszauer Róbert 366
 Bloch, M. XIX, XXIII, XXV, XXVIII
 Bódi Ferenc 84, 153, 162, 211, 224, 227, 230,
 266, 280, 337, 342, 343, 347, 368, 413, 417,
 420, 429, 431
 Bodnár Gábor 367
 Bodor Péter 143, 383
 Bogárdi Szabó István 111
 Bognár Cecil 229
 Bojtár László 269, 283
 Bóka László 133
 Bollókné Panyik Ilona XIII, 3, 76, 93, 99, 136,
 142, 154, 160, 162, 235, 249, 261, 266, 372,
 414
 Bolyki János 110, 111
 Borhi László 232
 Bori István 158, 224, 281, 372
 Boros Béla 214
 Boros László 360, 382, 384
 Borsányi György 87
 Bots Dénes 279
 Bots Dénesné 227, 230, 346, 421
 Bourdieu, P. XXI, XXII, 96, 244, 379, 382, 431
 Bozsik Béla 87, 90, 251, 260
 Bódi Gabriella 149
 Böröcz Enikő 110
 Bucsay Mihály 111
 Budaváry László 87, 362
 Buzás László 188, 224, 280, 281, 341, 343, 360,
 416, 426
 Buzás Lászlóné 279
 Carr, E. H. XV, XXIII, XXV, XXVII
 Castel, R. XIX, XXIII, XXVI, XXVIII, 160,
 380
 Chobodiczky Alajos 135
 Claparède, E 397, 426
 Collingwood, R. G. XV, XXII, XXV
 Cooper, T. L. 163
 Croce, B. XV, XXV, XXVI, XXVIII
 Czapik Gyula 127, 147
 Csada Imre 139
 Csáky Károly 128, 361
 Csaplár Ferenc 122
 Császtvai István 402
 Csáthy Ferenc 279
 Cseh Arnold 397
 Csécsényi András 117, 124
 Cseh Gergő Bendegúz 161
 Cseh Sándor XIII
 Csépe Valéria XIII
 Csepeli György 241, 383, 384, 407, 429
 Cserenyey Géza 108
 Csernáth Erzsébet 148, 235
 Csernoch János 422
 Csete Gyula 249
 Cseterki Lajos 212
 Csicsery-Rónay István 108
 Csikai Pál 248

- Csikós Írisz 385, 387, 391, 407
 Csiky Gyuláné 229
 Csillag Ferenc XIII
 Csizmadia Andor 111
 Csizmadia Ervin XXI
 Csoknyay József 103, 148, 367
 Csokonai Vitéz Mihály 210
 Csoma Gyula id. 113, 207, 226, 229, 230, 261, 262
 Csoma Gyula XIII, XXII, 115, 160, 254, 261, 263, 279, 374, 382, 427
 Csonka Emil 245, 269, 359
 Csoóri Sándor 398
 Csorba László XIII, 110, 111
 Csorda Róza Romána 388, 389, 406
 Csukás István 158, 171, 186, 187, 188, 261
- D.-né G. 149
 Damjanich János 87
 Dancs Istvánné 94, 107, 108, 110, 122, 122, 125, 126, 128, 132, 145, 147, 242, 111, 380, 392
 Dani Lukács 242, 243
 Dankó Zoltán 397
 Darányi Kálmán 322
 Darvas József IX, 61, 82, 84, 86, 147, 154, 155, 169, 171, 173, 174, 193, 212, 213, 232, 236, 237, 238, 242, 266, 272, 273, 305, 381
 Darvas Péter 252
 Darwin, Ch. 395, 405
 Deák Lívia 368
 Demeter Endre 244, 279
 Demeter Katalin XIII
 Dénes Lajos 115
 Dénesné Boga Janka 116
 Déry Tibor 273, 400, 414
 Dessewffy Tibor 88
 Devecseri Gábor 389
 Dewey, J. 30, 396
 Dezséry László 145
 Dienes Dénes 105, 110, 418
 Dilthey, W. XXIII, XXVII
 Dobi István 212, 272
 Domokos Lajos 44, 82, 85, 130, 266, 278, 279
 G. Donáth Blanka 143
 Donáth Péter XIII, XX, 83, 85, 86, 99, 113, 143, 154, 157, 159, 160, 232, 238, 244, 246, 248, 257, 361, 364, 378, 379, 409, 419
 Döbrössy Alajos 421
- Drahos János 109, 126
 Drahos Péter 145, 147, 384, 392
 Dráviczki Sándor 92, 139, 235
 Droppánné Debreczeni Éva 99
 Drozdy Győző 99
 Duby, G. XXIII, XXV
 Dudás Miklós 73
 Dudek János 362
 Dummer Ágoston (Auguszt) 345, 418
 Durkheim, E. 244, 379, 382
- Edelmann, M. 394
 Eglis István 125
 Ekamp Nándor 90, 96
 Elias, N. XXVIII
 Endre László 406
 Eörsi István 414
 Eötvös József 42, 341
 Erdei Ferenc 272
 Erdey-Grúz Tibor IX, 62, 66, 69, 82, 140, 562, 155, 158, 171, 184, 190, 193, 195, 199, 202, 212, 213, 215, 216, 250, 253, 254, 256, 261, 262, 263, 264, 265, 269, 271, 276, 274, 277, 278, 282, 289, 290, 291, 296, 298, 299, 302, 318, 360, 363, 364, 366, 372, 373, 374, 378, 396, 400, 403, 414, 423
 Erdmann Gyula XIII, 269
 Erdő Péter 111, 363, 403
 Erényi Tibor 233
 Erős Ferenc XXIV, 143, 383, 418
 Erős Ilona 115
 Euklidész 73
- F. S. 153
 Fabiny Tibor 110
 Fabriczius László 98, 425
 Faludi Szilárd 158, 372, 414
 Falus Iván XIII, XXI, 82, 261, 266, 268, 279, 280, 281
 Falusné Szikra Katalin XXVIII, 160,
 Faragó Klára 118, 133
 Faragó László 11, 12, 13, 19, 40, 92, 93, 114, 118, 121, 123, 132, 133, 140, 143, 145, 152, 225, 239, 251, 279, 295, 317, 318, 320, 322, 324, 325, 326, 335, 337, 338, 340, 341, 376, 382, 400, 413, 420, 424
 Farkas Domonkos 136
 Farkas Ferenc 84, 119
 Farkas Gábor 242, 243
 Farkas Mária XIII, 399

- Farkas Mihály 62, 127, 134, 147, 190, 199, 212, 232, 246, 250, 265, 266, 270, 273
 Farkas Sándor 83
 Fasang Ápád 279, 281
 Fátrai Klára 135, 235, 372
 Fazekas Csaba XIII, 111
 Fehér Ferenc XXI, 241, 244, 265, 369, 383, 402, 431
 Feitl István 276, 359, 378
 Fejtő Ferenc 232
 Fekete János 401
 Fekete József 99, 136
 Fekete-Kovács Gyözőné 414
 Felkai László 83, 87, 111, 122, 130, 135, 239, 243
 Ferenc József 388
 Ferge Zsuzsa XXII, 382
 Fery Oszkár 427
 Festinger, L. 241, 383
 Feyerabend, P. 430
 Fináczy Ernő 151, 235, 377, 424, 425
 Fodor Gábor 143
 Fogarasi Béla 98, 106, 115, 117, 420
 Font Márta 427
 Forray R. Katalin XIII, 384
 Foucault, M. XXI, XXII, XXIII, XXVI, XXVIII, 252, 278, 364, 428
 Föglein Gizella XIII, 159
 Földes Ferenc 92, 135, 320
 Földes György 263, 430
 Földesi Margit 90, 125
 Földvári Mónika 111
 Frank Antal 90, 99, 100, 101, 116, 119, 124, 125, 129, 136, 138, 163, 273, 362, 366, 395, 411, 423
 Frigyes Vilmos, III. 426
 Frigyes Vilmos, IV. 426
 Fromm Ágoston 280, 281, 344, 415
 Fromm, E. 428
 Fuchs, D. R. 371
 Futó János 119
 Füle Sándor XIII, 154, 158, 234, 235, 238, 239, 254, 256, 269, 274, 278, 279, 286, 359, 360, 372, 377
 Fűrj Zoltán XIII, 87, 110, 111, 128, 145
 Fűzfás Jenő 190, 250, 251, 253, 255, 257
 G. L. 102
 G. M.-né 155
 G. Szabó Kálmán 94
 Gábris József 124, 136
 Gadamer, H. G. XVIII, XXI, XXVI, XXVII, XXVIII
 Gádor Mór 115
 Gál Györgyné 402
 Galbácsné Domokos Ágnes 407, 408, 410
 Garai József 92, 115, 116, 137
 Garai László 241
 Gárdonyi Géza 183, 210
 Gárdos Dezső 115
 Gáspár László 109
 Gati, Ch. 232, 233
 Gaudy László 418
 Gazsó Ferenc 384
 Géczy János XIII, 235, 267, 378
 Gecsényi Lajos XIII
 Gedeon Péter XXVIII, 160
 Gedő Éva 249, 398
 Gellért László 402
 Gerebenics Tamás 235
 Gerencsér Miklós 427
 Gergely András XIII
 Gergely Ferenc XIII, 86, 101, 108, 121
 Gergely Jenő XIII, 84, 109, 109, 111, 146, 147, 161, 236, 244, 245, 256, 257, 263, 367, 392, 399, 399
 Gerő Ernő 147, 199, 202, 232, 238, 250, 259, 264
 Gerschenkron, A. 241
 Gesztelyi Nagy László 271
 Ghimessy Mária 296
 Gianone András 109, 146
 Giddens, A. 360, 382
 Glattfelder Gyula 124
 Glatz Ferenc XIII, XXIII, XXV, XXVI, XXVIII, 111, 114, 163, 280, 383, 399
 Goethe, J. W. 74
 Golnhofer Erzsébet XIII, 86, 99, 113, 114, 115, 117, 118, 129, 131
 Gombár Csaba 241, 274
 Gombos Ferenc 83
 Gombos Gyula 110
 Gombos Norbert XIII, 154, 160, 235, 372
 Goncsarov, N. K. 152, 172, 235, 246, 380, 416
 Gosztonyi János 212, 266
 Gömbös Gyula 251, 260, 398
 Göncz Árpád XXVIII
 Gönczi Yvett 280, 415
 Göndöcs László 338, 340, 342, 414, 431
 Grekus 128

- Groó Vilmos 137, 425
Grósz József 88, 109
Grynaeus Ida 130
Gulyás József 423
Gurevics, A. J. XXVII
Gyalmos János 40, 94, 126, 133
Gyáni Gábor XXIII, XXV, 83, 88, 280, 380, 383, 418
Gyarmathy Aurél 115, 397
Gyarmati György XIII, 83, 110, 111, 245, 247, 269, 359, 366, 380, 383
Gyekiczky Tamás XXI
Gyertyánffy István 99, 414
György Péter XXVIII
Gyulai István 92
Gyurgyák János 233
- Habermas, J. XXIII, XXVII, 380, 382
Hadik Magda 84, 279, 429
Hajdú Angelika 400, 407
Hajdú István 124, 342, 413, 416
Hajdu Tibor XIII, XXVIII, 91, 160, 232, 233, 257, 398
Halász Pál 524
Halbwachs, M. XXVII, 279, 418
Haller István 369
Hámán Kató 398
Hámori Eszter XXVII, 279
Hanák Gábor 280
Hanauer Á. István 371
Harmat Artúr 388
Harminc Ferenc 269
Harsányi Iván XIII
Háy Gyula 233, 234, 241, 383, 400, 414
Hegedüs András (szakszervezeti vezető) 183
Hegedüs András XXI, 68, 69, 148, 159, 160, 199, 233, 234, 245, 257, 259, 269, 276, 278, 298, 300, 359, 372, 374, 376, 379
Hegedüs B. András 161, 183, 233, 235, 244, 273, 382, 431
Hegedüs Ferencné 279, 413
Hegedüs Rajmund 117, 148, 160, 163, 214, 274, 373
Hegedüs T. András 384
Heksh Ágnes 284
Heller Ágnes XXI, XXIV, 234, 241, 243, 244, 265, 383, 402, 431
Herbart, J. F. 396, 426
Herendi Károly 110
Hermann Alice 3, 4, 82, 164
- Hernitz József 110
Heves Sándor Zoltán 149, 415
Hobsbawm, E. J. 241
Hoffer, E. 236, 241, 249
Hollós Ervin 323, 399
Hóman Bálint XXIV, 81, 83, 121, 123, 124, 137, 122, 157, 241, 251, 260, 274, 369
Homor József 393
Horánszky Nándor XIII, 86, 111, 131, 268, 277, 278
Horányi Özséb 428, 429
Hordenár, Juló 349
Horthy Miklós 142, 201, 233, 272, 389, 423
Hortobágyi István XIII
Horváth Andrea 389
Horváth J. András 136
Horváth József 415
Horváth Julianna 112
Horváth Márton (az MDP KV tagja) 157, 184, 193, 236, 256
Horváth Márton (professzor) XIII, XXII, 84, 86, 88, 107, 113, 115, 117, 127, 145, 268, 286
Horváth Sándor XXV
K. Horváth Zsolt XXVIII
Howard, P. 266, 428
Hrabács József 146
Hruscov, Ny. 265, 351, 427
Hubai László 125, 399
Hunyady György XIII, XXI, 143, 154, 160, 249, 250, 280, 360, 418
Hunyady Györgyné XIII, 250, 280, 418
Huszár Tibor 90, 91, 111, 114, 161, 241, 267, 399, 431
Huszka János 22, 89
Husztai József 95
- Ilku Pál 22, 23, 107
Illés Béla 310
Illyés Gyula 233, 241, 270
Imre Magda 280
Imre Nóra XXVIII, 160
Imre Sándor 54, 82, 97, 99, 101, 103, 114, 143, 235, 257, 284, 370-371, 382, 383, 398, 424, 425
Imrédy Béla 251
Izsák Lajos XIII, 89, 91, 108, 109, 109, 116, 125, 127, 145, 160, 232, 233, 234, 238, 245, 252, 253, 256, 257, 264, 265, 269, 359, 360, 399, 403, 427, 431

- Jablonkay Gábor 279
 Jablonkay Pál 224, 228, 229, 280, 342, 344, 348, 418, 424
 Jakab Miklós 86, 87, 151, 242
 Jakab Sándor 88
 Jancsó Elemér 135
 Jancsó Imre 362, 363
 Jankovich Béla 422
 Jánosi Ferenc 212
 Janson Vilmos 104
 Jantsky Béla 104
 Jedlik Ányos 75
 Jeges Károly 103
 Jeszipov, B. N. 152, 172, 235, 246, 380, 416
 Jobbágy Károly 398
 Jóboru Magda 65, 69, 87, 88, 150, 158, 173, 189, 194, 199, 219, 237, 239, 240, 244, 245, 249, 250, 255, 264, 266, 275, 276, 278, 289, 295, 303, 320, 360, 361, 367, 368, 379, 397, 398, 403, 409, 414
 Jókai Mór 71, 210
 Joó Adrienn 87, 412
 Jósvai László 117, 270
 Joynert, Ch. XXIV
 József Attila 74, 405
 Juhász Béla 89, 102, 108, 115, 135, 164, 247, 376, 378, 390, 409, 423
 Juhász Gyula 399
 Juhász József 398
 Juhász Nagy Sándor 87
 Jung Ferenc 361, 363, 378
- K. Gy.-né 148
 K. I. 85
 K. J. 125
 K. T. 125
 K. T.-né 149
 Kabdebó Lóránt 84
 Kádár Attila 244
 Kádár János 69, 71, 90, 147, 161, 232, 303, 384
 Kaganovics, L. M. 256, 263, 338, 414
 Kahler Frigyes 161, 269
 Kairov, I. A. 310, 402, 412
 Kajári Erzsébet 245, 263
 Káldy Zoltán 418
 Káli Csaba 391
 Kállai Gyula X, 161, 162, 258, 269, 427
 Kállay Miklós 159
 Kálmán András 266, 413
- Kálmán Attila, 344, 418, 429
 Kálmán György 68, 159, 190, 192, 250, 253, 255, 297, 298, 300, 372, 374, 379, 409
 Kalmár Ella 136
 Kalmár Melinda XXIII, 161
 Kapi Béla 87, 103, 123, 109, 112, 361
 Kapi-Králik Jenő 162, 228, 280, 281, 344, 418
 Kapitány Ágnes XXII, XXV, 384
 Kapitány Gábor XXII, XXV, 384
 Kapusi Ádám 149, 240, 241, 243, 373, 375
 Karácsony András XXII, XXVII
 Karácsony Sándor 96, 97, 101, 110, 116, 412, 416, 427
 Karádi Éva 364
 Karády Viktor XIII, 111, 233, 382, 385, 423
 Kardos József XIII, XXII, 86, 99, 122, 146, 150, 151, 157, 161, 232, 237, 244, 247, 249, 250, 251, 252, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 266, 275, 276, 277, 278, 360, 361, 376, 382, 396, 399, 427, 429
 Kardos László 119, 124, 157
 Karlovitz János 162, 269, 281, 283, 344, 418, 425, 429
 Karner Károly 111
 Károlyi Mihály 322
 Kaschinszkyné Kary Erz 129
 Kaszás Rita 410
 Katona András 86
 Katona Imre 94
 Katona Miklós 163
 Kávási Klára 269
 Keats, J. 174
 Kecskés Adrienn 149, 236, 242, 416
 Kékes Szabó Mihály 136
 Kelemen Elemér XIII, XXII, 86, 87, 109, 131, 136, 153, 232, 234, 241, 251, 253, 263, 266, 278, 283, 365, 382, 427
 Kelessy Ilona 269, 283
 Kelman, H. C. 241, 384
 Kemény F. 101
 Kemény Gábor 19, 54, 82, 87, 88, 90, 94, 95, 99, 106, 112, 114, 115, 121, 142
 Kemény István 244
 Kende Péter 232, 234
 Kende Tamás 120
 Kenyeres Ágnes 273
 Kepler, J. 73
 Keresztury Dezső IX, 1, 5, 7, 8, 17, 18, 23, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 100, 127, 140, 164, 270
 Kereszty Zsuzsa 106

- Kéri Katalin 118, 422
Kéri László 360
Kerkay Jenő 124
Kerschesteiner, G. 30
Kertész Imre 120
Kéthly Anna 83
Key, E. 349, 426
Kilián György 340
Kilincsányi Tamás 269, 279, 281, 283, 343, 415
Király Rudolf 16, 27, 95
Kiss Árpád 7, 9, 10, 22, 69, 78, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 99, 100, 104, 105, 107, 114, 116, 118, 123, 127, 132, 133, 143, 145, 149, 165, 211, 228, 230, 267, 268, 269, 270, 280, 284, 285, 286, 341, 343, 368, 378, 380, 415, 416, 426, 427, 429
Kiss Endre XIII, 88, 133, 267, 286
Kiss Gyula 186, 194, 220, 249, 264, 271, 272, 279, 423
Kiss János 129, 417, 427
Kiss József 3, 57, 58, 59, 122, 135, 235, 426
Kiss Lajos 158, 360
Kiss Mária 137
Kiss Réka 110
Kiss Sándor 369, 389
M. Kiss Sándor 161
T. Kiss Tamás XIII, 82, 100, 107, 134, 160, 234, 254, 374, 404
Kiss Tihamér 21, 94, 99, 105, 106, 162, 366, 396, 414, 415
Kiszeljov, J. 232
Klebensberg Kuno 89, 255, 257, 362, 365, 381
Klein Ármin 87, 92
Knausz Imre XIII, XXII, 86, 87, 93, 94, 99, 107, 112, 114, 115, 118, 119, 124, 126, 133, 146, 246, 249, 251, 252, 253, 259, 260, 269, 277, 283, 361, 381, 382, 397, 399, 427
Knoll Istvánné 228, 279
Kocsis Eszter 125, 152
Kocsis Gyula 152
Kodály Zoltán 388, 406
Kohli, M. 279
Kolb, D. 396
Kolláth Hermina 387
Kollega Tarsoly István 257, 399
Koltai István 99, 112, 113, 135, 309, 321, 325, 326, 331, 332, 334, 386, 401, 402, 406, 407, 408, 422
Komlósi Sándor 375
Komócsin Zoltán 414
Kondor Imre 119
Kónya Albert IX, XXVII, 260, 261, 378, 410
Kónya Anikó 279
Kopernikusz, N. 73
Kormos László 111
Kornai János 247, 366, 379
Kornidesz Mihály 86, 99, 151, 157, 161, 237, 244, 247, 250, 251, 252, 256, 257, 260, 261, 263, 264, 266, 275, 276, 277, 278, 360, 361, 376, 396, 429
Kornis Gyula XXIV, XXV, 86, 91, 106, 114, 284
Korompay Tibor 371
Kósa Kálmán 406
Kosáry Domokos XIII, XXIV, XXVIII, 379, 380
Koselleck, R. XXI, 249, 383, 397, 400
Kotsis Matild 271
Kovács András 233, 280, 418
Kovács Dezső 96, 117
Kovács Éva 84, 86, 108, 109, 110, 127, 134, 145, 148, 238
Kovács I. Gábor 87, 110, 136, 384
Kovács István 199, 338, 414
Kovács József 117, 118, 126, 139, 150, 152, 157, 188, 195, 201, 212, 215, 243, 244, 246, 248, 269, 359, 372, 420
Kovács Józsefné 154, 235
Kovács Kálmánné 413
Kovács Máté 6, 7, 18, 22, 23, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 94, 95, 99, 107, 115, 270
Kovács Péter 142, 143
Kovátsné Németh Mária XIII
Kozma István 423
Kozma Kálmán 363
Kozma Tamás XIII, XXII, 115, 133, 211, 245, 251, 252, 266, 269, 275, 279, 283, 342, 343, 380, 382, 415
Kőbányai János 234, 383
Köbel Szilvia 111, 245, 361, 401
Ködöböcz József 104, 124, 136, 152, 153, 154, 238, 239, 241, 244, 253, 262, 279, 280, 281, 283
Kölcsey Ferenc 320
Köpeczi Béla 161, 165
Köpeczi Bócz Edit 143, 162, 239, 374, 384
Kőrösi Csoma Sándor 145
Kőrösi Henrik 101, 111, 130, 135, 422
Köte Sándor 65, 129, 143, 156, 199, 202, 256, 275, 278, 279, 284, 285, 379, 497, 427

- Kövendi Dénes 280, 412
 Kövér György 87, 161, 280, 383
 Köveskúti Jenő 86, 96, 248, 377
 Közi-Horváth József 109
 Krajcsovszki József 136
 Krausz Sándor 359
 Krausz Tamás XIII, 232, 241, 247, 427
 Kubinszky Lajos 99
 Kuczi Tibor 163
 Kun Béla 160
 Kun Miklós 109
 Kunfi Zsigmond 83, 87, 425
 Kurucz Gyula 128
 Kuthi Zsigmond 87, 92
 Kürti Menyhért 25, 126
- Labouré Szent Katalin 386
 LaCapra, D. 83
 Lackó Miklós 123, 399
 Laczkó Géza 149
 Ladányi Andor XIII, XXVIII, 86, 88, 91, 106,
 108, 111, 122, 123, 125, 150, 156, 157, 159,
 209, 211, 232, 233, 238, 249, 250, 253, 254,
 256, 257, 258, 260, 261, 276, 359
 Ladányi János 233
 Ladányi Sándor 110, 112
 Laki László 384
 Lakits Pál 223, 227, 230, 350, 420, 427
 Lakits Vendel 87
 Lakner Ferenc 386, 387,
 Lányi Gusztáv 117, 143, 383
 Lányi Katalin 286
 Lardreau, G. XXIII, XXV
 Laszczik Ernő 122, 366
 László János XXIV, 280, 380, 418
 Latyák István 281
 Lázár Andor 110
 Lázár György 114, 117, 118, 427
 Lázár Károly 129, 397
 Lázár Lajos 159, 273
 Lechnitzky Gyula 72, 128, 385
 Léderer Ábrahám 382
 Leibnitz, G. W. 73
 Lénárd Ödön 109, 128
 Lendvai L. Ferenc 97, 111
 Lengvári Józsefné 136
 Lengyel László 428
 Lenin, V. I. 73, 74, 75, 182, 183, 194, 195, 338,
 339, 414
 Leövey Klára 387
- Lippainé Sziráki Szabina 387
 Litván György XXVIII, 133, 143, 241, 244,
 359, 379, 383, 402
 Losonczy Géza 89, 235
 Lovass Nagy István 187, 234, 239, 241
 Lőrincze Tímea 239, 266, 269
 Lőrinczky István 281, 343, 415
 Luckmann, T. XXI, XXII, 364, 380, 428
 Luhmann, N. 241, 279
 Lukács György 233
 Lukács Péter 251, 252, 275
 Lukács Sándor 35, 42, 87, 88, 90, 107, 108,
 113, 128, 134, 151, 364
- M. Gy.-né 163
 M. I.-né 149
 Mácsay Károly 87, 98, 99, 108
 Magyarfalvi Lajos 99, 414
 Magyarics Tamás 378
 Majsai Tamás 110
 Makarenko, A. 320
 Makkai László 110
 Málnai Mihály 115
 Mann Miklós XIII, 58, 82, 84, 91, 86, 107, 158,
 160, 234, 235, 241, 254, 360, 361, 367, 374,
 376
 Mannheim Károly XXI, XXII, XXVII, 115,
 241, 249, 305, 383, 424, 426
 Manning, D. J. 431
 Márai Sándor 83, 89
 Margócsy József 161, 257, 415
 Márkus György XXI, 241, 243, 244, 265, 369,
 383, 402, 431
 Maros Bernadett 235
 Marosán György 73, 76, 162
 Marosi Izidor 110
 Márton Barna 85
 Marx, K. 73, 74, 75, 77, 181, 182, 194, 195
 Mausecz Zsuzsa XXVIII, 160
 Mayer, A. J. 418
 Medgyessy (Medgyesi) Zsófia 153, 153, 417
 Medve Zsigmond 84
 Melocco János 128
 Mencz Sebestyén 128
 Méray Tibor 233, 256, 257, 269, 383, 400, 414
 Mérei Ferenc X, 5, 14, 15, 19, 20, 28, 35, 37,
 39, 44, 55, 56, 57, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 95,
 98, 99, 105, 106, 108, 113, 115, 117, 118,
 119, 122, 123, 124, 126, 129, 130, 131, 133,

- 134, 142, 143, 144, 145, 149, 151, 162, 234,
244, 268, 364, 382, 397, 424, 427, 431
Merton, R. K. 99, 134, 145, 163, 407
Meskó Gyula 116, 419
Mesterházi Miklós 89, 98
Mesterházy Jenő 97, 136, 139, 243, 384, 407,
425
Mészáros István XIII, XXII, 86, 109, 112, 115,
124, 132, 146, 147, 154, 159, 162, 165, 234,
239, 241, 242, 258, 263, 281, 282, 361, 365,
370, 381, 386, 398, 427
Mészáros Jenő 235
Mészáros József 88
Meszerics Tamás 382, 383, 428
Mezei Gyula 115, 382
Mézes Ernő 124
Mezey Barna 401
Mezősi Károly 104
Micheller Magdolna XIII, 91, 124, 383
Micsurin, I. V. 405
Migray József 86
Mihalovics Zsigmond 108, 109, 111, 124, 371,
379
Mihályfi Ernő 114
Mikisné Dévény Márta 417
Mikler Károly 145
P. Miklós Tamás 366
Miklósvári Sándor 144
Mikonya György XIII
Mikszáth Kálmán 71
Mindszenty József XI, 25, 26, 27, 84, 109, 111,
114, 125, 127, 135, 147, 151, 361, 373, 385,
386, 392, 395
Mírák Katalin 110
Mócsai György 343, 415, 416
Mód Aladár 253
Mohar József 359
Molnár Julianna 269
Molnár Oszkár 89, 97, 98, 115, 129, 135, 138,
140, 163, 255, 371, 385, 389, 397, 406, 423,
425
Molotov, V. M. 264
Montessori, M. 30
Móra Ferenc 210
Mózessy Gergely 111
Mráz Katalin 269, 279, 415
Muszty László 87, 92
N. E. 141
N. J.-né 149
Nábrádi Mihály 402
M. Nádasi Mária XIII, 91, 135, 149, 280, 372,
418
Nagy Ferenc 91, 108, 111, 384, 392
O. Nagy Gábor 154, 235, 266, 279, 281
Nagy Imre XI, 66, 71, 154, 169, 170, 199, 200,
202, 209, 210, 211, 214, 232, 233, 234, 238,
244, 245, 252, 256, 258, 261, 264, 265, 269,
270, 273, 332, 403
Nagy József XXV, 91, 94, 127, 258, 363
Nagy László 83, 87, 91, 95, 115, 129, 131, 132,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 197, 273,
359, 397, 398, 425
Nagy Mária XIII, XXVIII, 57, 58, 59, 86, 104,
117, 136, 160, 243, 263, 374, 377, 404, 420
Nagy Miklós 22, 104, 107, 112
Nagy Péter Tibor XIII, 3, 58, 86, 87, 91, 99,
110, 111, 112, 122, 146, 197, 198, 159, 237,
241, 245, 263, 274, 283, 361, 364, 365, 382,
402
Nagy Sándor XXI, 82, 101, 129, 196, 158, 246,
266, 279, 280, 281, 298, 360, 379, 414
L. Nagy Zsuzsa XIII, 257, 399
Nagydiósi Géza 111, 140
Nákity Anita 266, 269, 281, 415
Nánási Miklós 99, 136, 138, 416
Nánay Béla 104
Neményi Imre 90, 365
Nemes János 226, 228, 281
Nemes Lipót 83
Németh András XIII, XXII, 3, 58, 91, 93, 114,
115, 129, 130, 150, 154, 160, 196, 235, 238,
284, 397, 427
Németh Béla 116
Németh Emil 402
Németh István 161
Németh Károly 385, 386, 387, 389, 406
Németh László 210, 211, 222, 344
Németh Rudolf 242, 243
Neubauer János 163, 377
Nevelős Gyula 204
Newton, I. 73
Niederhauser Emil XIII, XXIII, 86, 366, 427
Niethammer, L. 279, 280, 418
Nietzsche, F. XIV, XV, XXIV, 268
Noiriel, G. XXIV
Novák Károly 113, 134
Nyers Rezső 374
Nyíró András 250

- Nyitrai Zsófia 163
- O. L. 359
- Okruczky (Okruczki) András 281, 349, 426
- Oláh Attila XIII
- Olay F. 121
- Ólmosi Zoltán 160, 276
- Olysoi Gabányi János 427
- Orbán László 70, 194, 254, 276, 374
- Ordass Lajos 109
- Ormándi János 83, 84
- Ormos Mária XIII, XXV, 75, 76, 121, 122, 123, 197, 257, 383, 399
- Orosz Emese 125, 385
- Orosz Gábor XIII
- Orosz István XIII
- Orsenigo, Cesare 411
- Ország Renáta 373, 404, 416, 429
- Ortutay Gyula IX, 6, 18, 23, 27, 28, 37, 43, 44, 46, 47, 57, 84, 86, 94, 107, 108, 110, 112, 114, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 134, 145, 151, 285, 304, 364, 373, 380, 384
- Osváth István 415
- Ottlyk Ernő 109
- Örkény Antal 384
- P. L. 145
- P. L.-né 153
- Padányi-Frank Antal lásd Frank Antal
- Pajkossy Gábor XIII
- Pál József 245, 269
- Palasik Mária 108, 111, 125
- Pálfy Dezsőné 279
- Palkovics Attila 361
- Pállfy Endre 27, 47
- Palotás Emil XIII, 279, 416
- Panyik Ilona lásd Bollókné Panyik Ilona
- Pap József 421
- Papp Elemér 124
- Papp Ferenc 112
- Papp István 124
- Pásztor József 371, 422
- Pataki Ferenc XIII, XXI, XXII, XXIV, XXVII, 115, 118, 119, 124, 143, 279, 280, 359, 382, 400, 414, 418, 426
- Patayné Jeskó Julianna 386
- Pavlov 405
- Pelle János 233
- Peller József 116, 131, 145, 153, 414, 416, 419
- Pénzes Balduin 109, 110, 111
- Percheron, A. XXII, 379, 383
- Perecz László 97
- Peregriny Elek 414
- Perrow, Ch. 134
- Peskó György 279, 280, 281
- Peskó Zoltán 281, 344, 345, 418, 419
- Péter Katalin XIII
- Péter Krisztina 269, 281
- Petersen, P. 30
- Pétery József 105
- Pethő László 87
- Pető Andrea 270, 385
- Pető Iván 252, 256, 257, 263
- Petőfi Sándor 191, 214, 350
- Petri Pál 90
- Petriné Fejér Judit 158
- Petróci Sándor 105
- Piaget, J. 105
- Pintér István 399, 427
- Pléh Csaba XXVII, 143, 279, 383, 418
- Podráczky Judit 431
- Pók Attila XIII, 232, 400, 414
- Pokol Béla XXI, XXII, 241, 274
- Polányi Károly 263
- Polányi Mihály XVII, XVIII, XIX, XXVII, XXVIII, 380
- Polesinszky Jenő 154, 156, 235, 241, 279
- Polónyi István XXVIII, 160
- Poór Sándor 44, 130, 224, 279, 280, 282, 337, 413
- Popély Gyula 75
- Poppe Ede 422
- Popper, K. XVII, XXIII, XXVII, 263, 380
- Pór Edit 161
- Pornói Imre 87
- Pornói Károly 86
- Porosz Tibor 277
- Porzolt István 61, 106, 135, 138, 173, 195, 196, 234, 235, 237, 239, 254, 257, 375, 377, 415, 425
- Póth Piroska 83
- Potó János XXVIII
- Pöcze Gábor 84, 86, 108, 109, 127, 145, 148, 238
- Pölöskei Ferenc XIII, 257, 399
- Preska Gáborné XIII, 88, 92, 260
- Pritz Pál XIII, 257, 380, 398
- Prohászka Lajos XXVIII, 141, 411
- Prohászka Ottokár 374
- Prónai László 279

- Prónay György 269
 Ptolemaiosz 73
 Pukánszky Béla XIII, XXII, 86, 115, 117, 284, 420, 426, 427
 Puskin, A. Sz. 74
 Püskösti Árpád 127, 233, 238, 359
 Püski Levente 257, 399
- Quint József 64, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 86, 98, 92, 93, 187, 190, 197, 159, 365, 370, 371, 381, 411
- R. J.-né 144
 R. M. 153
 Rábai Miklós 247
 Rácz Fodor Sándor 104, 138, 263, 378
 Rácz János 192, 201
 Rácz Józsefné 387
 Rádly Lajos 189
 Raffay Sándor 111
 Rainer M. János 161, 232, 233, 234, 235, 244, 252, 256, 258, 259, 261, 263, 265, 269, 272, 273, 359, 382, 400, 414, 431
 Rajk László 232
 Rajz Mihály 371
 Rákosi Mátyás 39, 40, 62, 69, 87, 107, 111, 112, 127, 127, 134, 147, 152, 153, 556, 154, 158, 175, 199, 200, 211, 232, 233, 238, 242, 245, 246, 252, 255, 256, 257, 262, 265, 272, 290, 303, 357, 359, 378, 379, 404, 423, 431
 Rákosi Sándor 91, 250, 270
 Ravasz János 83, 150, 239, 243
 Ravasz László 109, 111, 234, 361
 Reichardt, S. 96
 Reök Iván 145
 Répay Dániel 359
 Rév István 247, 252, 278, 359, 378
 Révai József 36, 82, 113, 114, 116, 151, 169, 170, 232, 233, 246, 252, 258, 265, 275, 364, 394, 395
 Révész Imre 109
 Révész László 122
 Révész Sándor 161
 Ribai M. Elma 132
 Ricoeur, P. XXVI, 249, 401, 407
 Rikov, A. I. 265
 Ripp Zoltán 161, 359, 383
 Rogers, C. 396
 Romány Pál 269
- Romsics Ignác XIII, XXIV, 108, 161, 234, 257, 259, 359, 380, 399
 Rónay György 124
 Rónay László 88
 Ronkoviczné Faragó Eszter 284
 Rorty, R. XXI, XXV
 Rosta Gergely 384
 Rózsa Ede 87, 115
 Rozsondai Anikó 82, 142, 146, 159
 Rozsondai család 279, 364
 Rozsondai Károly 17, 21, 45, 82, 100, 103, 112, 139, 142, 144, 146, 157, 159, 261, 282, 360, 371
 Rozsondai Zoltán X, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 94, 95, 99, 100, 104, 105, 108, 121, 122, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 169, 171, 175, 188, 191, 193, 194, 231, 234, 235, 238, 241, 248, 251, 253, 258, 259, 260, 262, 278, 279, 286, 289, 301, 359, 377, 379, 392
 Rozsondai Zoltánné 82, 142, 146, 159
 Rozsondai Zsolt 82, 142, 146, 159
 Ruisz Márta 417
 Ruttkay István 176, 177, 178, 179, 180, 208
- Saad József 398
 Ságvári Endre 320
 Salacz Gábor 234, 244, 245, 263, 363
 Sándor Ernő 263, 264, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 423
 Sándor Zoltán 236
 Sárdi Lajos 365
 Sárkány Lóránt 281, 350, 427
 Sárkány Mihály XXVIII, 160, 396
 Sárközi Diána 143, 247
 Sárközi István 87, 91, 136, 272
 Sartre, J.-P. 427
 Sarudy Ottó 369
 Sasfi Csaba 96, 382
 Sáska Géza XIII, 88, 262, 267, 275, 276, 397
 Schanda Balázs 111, 363, 403
 Scheitz Antal 246, 269
 Schieder, Th. XXVI
 Schiller Károly 366
 Schindler Arthúr 83

- Schindler Balbina 402
 Schlett István 241
 Schmidt Mária 233
 Schmitt, C. 249, 398
 Schütz, A. XVI, XXVI, XXVII, 279, 418, 429
 Schwarcz Gyula 135
 Schwartz Győző 164
 Scott, J. C. 378, 428
 Sebestyén Dezső 115
 Sebestyén Gyula 135, 235, 247
 Serédi Jusztinián 101
 Seri András 244
 Setényi János 154, 275
 Shakespeare, W. 74, 76,
 Shelly, P. B. 74
 Shvoy Lajos 109, 388, 422
 Siemens, W. 75
 Sík Sándor 9, 91, 99, 80, 107, 132, 165, 270
 Simó Jenő 269
 Simon Gyula 87, 122, 257
 Simon István 389, 398
 Simon Károly 95
 Simon Lajos 156
 Simonovits Anna 133
 Simonyi Ilona 417
 Simonyi Zoltán 117
 Sipos András XIII, 419
 Sipos Attila 427
 Sipos Balázs XIII
 Sipos Gyula 398
 Sipos István 111
 Sipos Péter XIII, 399
 Siska Vince 253
 Skiera, E. 397
 Slachta Margit 84
 Solt Pál 269
 Somlai Péter XXII, XXVIII, 160, 360, 382,
 396, 428
 Somodi József 273
 Somogyi Béla 136
 Somogyi Éva XIII
 Somos Lajos 97, 99, 101, 135, 137, 147, 163,
 421, 425
 Soós László 161
 Sós Júlia 243, 244
 Standeisky Éva 84, 143, 161, 233, 400, 414
 Steinberger Ferenc 361
 Stemler Gyula 427, 431
 Suhajda Mónika 281
 Süli Zsuzsanna 280, 412
 Svéd László 124
 Sz. J. 152, 153
 Szabad György XIII
 Szabó Adolf 155, 157, 235, 246, 251, 377
 Szabó Balázs 203, 259, 390
 Szabó Bálint 99, 232, 233, 238, 252, 264, 270,
 272, 273
 Szabó Béla 42, 44, 129, 132, 406
 Szabó Csaba XIII, 111, 147, 386
 Szabó Dezső 211, 266
 Szabó Éva 112, 180
 Szabó Ferenc 104
 Szabó Franciska 400
 Szabó Gyula 133, 135
 Szabó Ildikó (interjú készítő hallgató) 266, 415
 Szabó Ildikó XIII, XXII, 241, 242, 245, 266,
 267, 360, 382, 384, 423
 Szabó Imre 90, 211, 269, 279, 283, 343, 371,
 417, 429
 Szabó József 84, 138
 N. Szabó József 83, 125
 Szabó Kálmán 363
 Szabó Lajos 367
 Szabó László 101, 135
 Szabó László Tamás, 382, 428
 Szabó Lőrinc 210, 211
 Szabó Miklós XXI, 93, 241, 242, 243, 359, 384,
 372, 379, 383, 398, 428, 431
 Szabó Pál 272
 Szabó Péter XIII
 Szabó Róbert 233
 Szabolcs Éva XIII, XXIV, 57, 58, 59, 60, 87,
 136, 158, 235, 267, 378, 428, 431
 Szabolcs Ottó XIII, 87, 89, 136, 399
 Szabolcsi Miklós 140
 Szakács Sándor 111
 Szakács Sándor 252, 256, 257, 263
 Szakál János 122, 135, 154, 235
 Szakály Sándor XIII
 Szakáts Ödön 131
 Szalai Béla 199, 201
 Szalai Erzsébet 247
 Szalatsy Richard 89
 Szalay Pál 425
 Szántó János 111
 Szántó Károly 82, 237, 375
 Szász Zoltán XIII
 Szathmáry Béla 111
 Szathmáry Lajos 115, 117, 162, 222, 224, 225,
 226, 280, 281, 282, 335, 336, 341, 342, 344,

- 345, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 404,
411, 412, 413, 416, 417, 420, 421, 422, 423,
424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431
- Szathmáry Lilla 279, 418
- Szávai Nándor 40, 42, 44, 45, 113, 131, 132,
134, 144, 149, 152, 395
- Szeben Éva XXVIII, 160
- Széchenyi István 42, 89, 115, 121, 129, 153
- Szecsó Károly 87, 102, 111
- Szeghalmi Elemér 109
- Szegi Ödön 45, 85, 132
- Székely Endréné 267, 383, 407, 408, 412, 423
- Székely Gábor XIII
- Székely György XIII
- Szemere Samu 99, 371
- Szenczi Árpád 244
- Szent-Györgyi Albert 285
- Szentirmayné Kary Erzsébet 42, 129
- Szepes Lajos 148
- Szerencsés Károly 125, 161
- Szigeti Jenő 110
- Szigeti József 161
- Szigeti Péter 247
- Szijártó Zsolt 429
- Sziji (Szj) Zoltán 281, 429
- Szilágyi Ákos 236, 241
- Szilágyi Sándor 222, 346, 421
- Szinyei Merse Jenő 102, 243
- Szokolay Sándor 389
- Szombatfalvy György 90, 115
- Szőke Krisztina 250
- Szőke Sándor 211, 238, 266, 269
- Szőnyei Tibor 279
- Szövényi Zsolt XIII, 83
- Sztálin, J. V. 117, 154, 233, 416
- Szuhay Péter 246
- Szuppán Vilmos 135
- Szuszlov, M. A. 128, 265
- Szűcs László 83, 112, 125
- Szűcs Melinda 416
- Szvák Gyula 427
- Takács Béla 99
- Takács Istvánné 361
- Talleyrand, Ch. M. 266
- Tamás Gáspár Miklós 241
- Tamás Lajos 199
- Tamás Pál 143, 428, 429
- Tanay (Tanai) Antal 137, 243, 280, 411
- Táncsics Mihály 337, 410
- Tárkányi Imre 145
- Tasi József 124
- Tavasi Lajos 86, 271, 284
- Téglás Lívia 387, 407
- Teleki Pál 89, 90, 366,
- Temesi Alfréd 251, 261, 398, 423
- Tesléry Károly 140
- Tettemanti Béla 118, 143, 268
- Thompson, D. F. 163
- Tibor István 375
- Tibori János 110, 111
- Tibori Tímea 384
- Tilkovszky Loránt XIII
- Tilly, C. 378
- Timár János XXVIII, 160
- Timár Lajos 136
- Toldy Sára 87
- Tolsztoj, L. 74
- Tomka Ferenc 111, 382
- Tomka Miklós 363, 383, 384
- Tompa Józsefné 92, 135
- Tordai Zádor 427
- Tóth Béla 279, 283, 341, 342, 416
- Tóth Edina 391
- Tóth Gábor 3, 58, 88, 95, 139, 154, 165, 235,
375
- Tóth István 143
- Tóth Lajos 136, 138
- Tóth Lászlóné 158, 238, 359
- Tóth Mihály 153
- Tóth Péter 429
- Tóthné Sikora Gizella XXVIII, 160
- Tökéczkai László XIII, XXVIII, 241, 276, 383,
387
- Tölgyesi József XIII
- Törös Károly 86, 87
- Trencsényi László XIII, 116, 237
- Tüdös István 87
- Tütő László 241
- Uherkovich Gábor 44, 279
- Újlaki Andor 111
- Ujváry L. 135
- Unger Mátyás 100
- Ungváry (Ungvári) Gyula 162, 164, 254, 396
- Unwin, P. 234, 256
- Urbán Aladár XIII
- Urbán Károly 160, 232, 233, 234, 247, 252,
256, 257, 259, 265

- Vacsek Béla 104
 Váczy Ferenc 102, 128
 Vadász Ferencné 62, 65, 66, 73, 158, 175, 276,
 298, 364, 379, 402, 414
 Vadászy Béláné 84, 347, 421
 Vág Ottó 426, 427
 Vajda György Mihály 94, 127, 141
 Vajda Mihály 241, 383
 Vajda Zsuzsanna 82
 Valuch Tibor 241, 247, 359
 Várad József 42, 122, 129, 135, 159, 273
 Varga Anikó 422
 Varga Erzsébet Ramóna 389
 Varga Éva 82
 Varga Ferenc 104
 T. Varga György 232, 233, 263, 265, 269
 Varga László 233
 Varga Sándorné 99
 Vargha S.-né 392
 Vargha Sándor 87
 Vargyai Gyula 257, 399
 R. Várkonyi Ágnes XIII, 153, 417
 Várkonyi Hildebrand 105, 114
 Vas Zoltán 193, 232, 252, 258
 Vásárhelyi Miklós 234, 258
 Vass Istvánné 212
 Vass József 370
 Vass Sándor 111
 Végh József 378
 Véghelyi Józsefné XIII
 Venczell Ede 125
 Veöreös Imre 109
 Veréb Zoltán 269, 281
 Veres Pálné 153
 Veres Péter 5, 83, 85, 211, 213, 233, 236, 272,
 405, 418
 Vida István 108, 266, 273
 Vihar Béla 371
 Vilmos, I. 426
 Vilmos, II. 426
 Vincze László 87, 91, 94, 150, 154, 377
 Vitner Ferenc 86, 90, 270
 Voksán József 87, 107, 113, 256, 275
 Voksán Józsefné 276
- Vonyó József 399
 Vorosilov, K. J. 264
 Völgyes Iván 226
 Völgyes Iván 241, 361, 382
 Völgyes Mihály 342, 416
 Vörös Boldizsár XIII, 399
 Vörösmarty Mihály 71, 74, 210, 394
- Wágner Ferenc 151, 162, 426
 Wágner János 86, 282, 393
 Walkó György 94, 113, 126
 Walter Benjamin 206
 Watanabe Akiko 136
 Weber, M. XV, XVI, XXIII, XXV, 88, 134
 Weis István 92, 425
 Weisz-Vihar Béla 135, 371
 Welker Ottó 113, 134
 Weszely Ödön 114, 359
 White, H. XXIV, 279, 380
 Wiener György 247
 Wittgenstein, L. 120
 Wittman Tibor 151
 Wlassics Gyula 359
- Zacher Lajos 117
 Zádorfalvy János 280
 Zádorfalvy Margit 279
 Zala Mária 417
 Zalai Ernő 98, 235, 375
 Zalai Katalin 112
 Zarathustra 268
 Zatskó Gyula 142
 Zelk Zoltán 400, 414
 Zétényiné Ritoók Emma 261, 263
 Zétényiné Ritoók Magda IX, XXI, 260
 Zibolen Endre 83, 94, 131, 256, 267, 377
 Zichy János 128
 Zigány Zoltán 128
 Zilahi Lajos 241, 248
 Zinner Tibor 111, 161
 Zinovjev, G. J. 265
 Zirzen Janka 400
 Zsoldos Sándor 249
 Zsolt Péter 428

A névmutatót az ELTE TÓFK hallgatói: Bakonyi Janka, Balog Bea, Balog Éva, Debreczeni Tamás, Hepp Csilla, Horváth Adrienn, Kancsár Tímea, Rátkai Emese, Séllei Edit, Török Petra állították össze. További nevek szerepelnek még a „Levéltárak, rövidítések, köszönetnyilvánítások” c. fejezetben és a „Felhasznált, hivatkozott irodalom” jegyzékében, ezeket könnyű fellelhetőségük miatt ide nem soroltuk be.

Educational Policy and Teacher Training in Hungary, 1945–1960 (Summary)

The present volume contains three studies (of 12, 13, and 15 printed sheets, resp.) prepared in the framework of research programme T 046693 of OTKA (Basic National Scientific and Scholarly Research Programmes), offering a novel approach to the changing targets, scope, and execution of educational policy in the nineteenth and twentieth centuries, which is more tinged and more complex than the opinions advocated by other contemporary Hungarian workshops of socio-cultural studies.

The essays rely on a wide range of source materials to be found in six public national archives, one operated by the capital, twenty-four by various counties and town, and fifteen ecclesiastical ones (eight Catholic, five Protestant, one Lutheran, and one Jewish), which involves nearly three hundreds archive groups of fifty public collections. Diaries, memoirs, other types of documents, as well as hundreds of interviews recorded just for this purpose, periodicals of eight libraries and a great number of books have been used to highlight the subject. Most of them have never been used before. The individual contributions discussing the political and social history of Hungarian educational policy and teacher training describe the changing ideological targets embraced by the changing political regimes in the years 1945 to 1960 and the means of reaching them (administrative measures, means of control, financing, and even punitive sanctions enforced by criminal law and the law of labour), as well as their effectiveness or disfunction.

The case studies dedicated to the concrete processes, events, periods or persons complement one another into forming a whole which is more than the individual parts taken together. They contribute to the better understanding of deeper inter-connections and social mechanisms spanning different social systems. By introducing new points of view, new ways of interpretation, and a new terminology they contribute to a better understanding of Hungarian cultural history and the history of education in the 20th century, and also provoke a deep scholarly discussion of these problems.

The essays of the volume deal with the changing size and composition of the teaching staff between 1945 and 1960 and with almost every important turns in the history of Hungarian educational policy. They analyze the methods, aims, organizational framework, and control of teacher training, as well as the ideas, disputes, and legislation thereof. A great emphasis is laid on the changing social and political requirements concerning the future teachers and the institutions training them. In post-Trianon Hungary, the government expected teachers to dedicate their lives to terminating illiteracy, making compulsory education general, teaching religious ethics, making the nationalities loyal as citizens of the state and create cultural and linguistic bonds with the majority nation, as well as to the introduction of modern agricultural knowledge and culture in the villages in the framework of adult education. As a reaction to the revolutions of 1918-19, the so-

called counterrevolutionary regime considered it an imperative duty of the teachers (also called the day-labourers of the nation) to spread Christian and national ideology all over the country in order to suppress that of Socialism and Communism. (Each regime threatened with sacking those considered unsuitable according to its taste.) In the period discussed systematically in the present volume (especially in the first decades of this period) the members of the teaching profession were expected to spread the Marxist-Leninist theory that had become the official ideology of the party-state, topped with marked atheist and anticlerical attitudes. They were also expected to act as agitators in the process of the so-called socialist transformation of agriculture. Those who failed to fulfil these requirements were to face severe sanctions.

The institutions and persons ready to comply were paid or financed according to the importance of the goals they helped reach and the current financial possibilities of the state. These two factors were decisive in the standpoints of those in control of educational policy concerning the level of teacher training and the period to be spent in the process. The essays of the present volume also discuss the phases and the outstanding representatives of this “game” between the members of the teaching profession and the establishment, and the organizations of teachers on various levels of education, as well as the outstanding or typical personalities, testing the relationship of the intentions of educational policy and the actual life of the schools in case studies based on archival materials, printed sources and interviews. The “common” characters at the schools, i.e., pupils, teachers, and other employees, their scope for movement under the given historical conditions, and their attempts at self-realization and at the shielding of their identity are similarly dealt with in detail.

Beside these “games” and mechanism of educational policy the volume offers important new information also on the following outstanding figures of the day: Rozsondai Zoltán, Keresztúry Dezső, Ortutay Gyula, Darvas József, Erdey-Grúz Tibor, Alexits György, Bizó Gyula, Jóboru Magda, Kálmán György, Kemény Gábor, Kiss Árpád, Kovács Máté, Mérei Ferenc, Sík Sándor, and the following outstanding professors in teachers’ training: Árpássy Gyula, Bihari János, Bódi Ferenc, Ködöböcz József, Porzsolt István, Somos Lajos, Szathmáry Lajos, and others [proper names following the traditional Hungarian order of family name first].

A szerzõtől egyidejűleg megjelent, „A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958” című kötet tartalomjegyzéke

Előszó

Jegyzetek

NEMZETISÉGI POLITIKA ÉS OKTATÁS

Tanító(nő)képzők, diákjaik és tanáraik

Felekezeti/nemzetiségi összetételük s területi elhelyezkedésük

a dualizmus korában

(Adalékok, kérdések)

1. A népiskolákba járók és tanítók számának alakulása a korszakban
2. A tanító(nő)képzők számának és jellegének alakulása a vizsgált fél évszázadban, területi elhelyezkedésük 1868/1869-ben és 1917/1918-ban
3. A tanító(nő)képzősök számának, nemi összetételének alakulása *s megoszlásuk a különböző fenntartású intézetekben*
4. A tanító(nő)képzősök és tanáraik felekezeti összetétele
 - 4.1. A különböző fenntartású intézmények növendékeinek felekezeti összetétele
 - 4.2. Képzősök és tanáraik felekezeti összetétele 1906–1919 között, az utolsó dualizmus kori népszámlálással összevetve
5. A tanító(nő)képzősök és tanáraik anyanyelve/nemzetisége
 - 5.1. A különböző fenntartású intézmények növendékeinek anyanyelvi/nemzetiségi összetétele a korszakban s területi elhelyezkedésük 1880/1881-ben
 - 5.2. A magyar és más anyanyelvűek aránya a tanító(nő)képzősök és tanáraik körében, valamint az össznépeességben a dualizmus kori népszámlálások alkalmával. A képzők tanítási nyelve, területi elhelyezkedése 1907/1908-ban és 1917/1918-ban
6. Anyanyelven kívüli nyelvtudás, könyvtárak a tanító(nő)képzőkben
7. A tanítói utánpótlás biztosítása

- 7.1. A tanító(nő)képzőkben kiadott oklevelek száma és a szükséglet
- 7.2. A tanító(nő)képzőkben kiadott oklevelek száma és a szükséglet —
fenntartókként
- 7.3. A különböző tanítási nyelvű iskolákra kiadott oklevelek száma
a tanító(nő)képzőkben és a szükséglet 1907/1908-ban

Jegyzetek

Politika és iskola

*Egy ismeretlen epizód az 1922. évi választások és a magyarországi
szlovák nyelvoktatás történetéből.*

Szémán István a budai tanítóképzőben

Jegyzetek

„Germanizálni akart-e a Gróf”?

Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikájának motívumairól

Jegyzetek

A német nemzetiségi tanítóképzés, nyelvészet, helytörténetírás

kiemelkedő alakja: Lux Gyula

Jegyzetek

„Nem ék, hanem összekötő kapocs akarunk lenni e két nép között”

*Vázlat a budai állami német tanítóképző líceum előtörténetéről
s históriájáról, 1919–1944*

1. A vajúdas két évtizede
2. Német nyelvű tanítóképzőt — de milyen?
3. Kettős kötődésben — a történelem szorításában

Jegyzetek

NAGY LÁSZLÓ KÉNYSZERŰ SZÁMVETÉSEI 1919–1922-BŐL

Dokumentatív elbeszélés szakmai önéletrajzával, egy iskolareformtervvel s a Gyermektanulmányi Társaság tevékenységének forrásaival

1. Az előzményekről röviden
2. A polgári demokratikus átalakulás és iskolareform reményében
3. Gyermektanulmányozás, iskolareform a Tanácsköztársaság idején: esélyek és engedmények
 - 3.1. „Az orosz »egységes munkaiskola« terve alapján készült magyar reformtervezet”
A 8 osztályos népiskola és a 3–5 osztályos közép(fokú)iskolák helyett, perspektivikusan 2 osztályos „kezdő iskolát”, 9 osztályos „köziskolát” és 3 éves líceumot/szakiskolát tervezett a Közoktatásügyi Népbiztosság reformbizottsága?
 3. 2. „A Közoktatási Népbiztosság által létesített intézmények, tervek”.
Nagy László kényszerű — ám szemléletét, törekvéseit s a 133 nap alatt történeteket sokoldalúan bemutató — számvetése 1919 augusztusából
4. A „bolsevizmus alatti magatartásának” ismételt vizsgálata — alkalmazkodó „hangszerelés”, fenntartott reformtervek
5. Nagy László részletes szakmai önéletrajzzal alátámasztott rehabilitációs kérelme 1922-ből
6. Kérésének demonstratív semmibevétele.
Törekvés — a „naiv optimistának” minősített elvei s iskolareformtervei mellett kitartó — Nagy László marginalizálására

Jegyzetek

**POLITIKAI-VILÁGNÉZETI DISZKRIMINÁCIÓ
VAGY VALAMI MÁS?**

Nagykőrösi (és más városbeli) igazgatók küzdelme tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzéséért a változó iskolapiaci viszonyok és oktatáspolitikai elvárások erőterében, 1918–1958

1. Kérdések, szempontok

2. A nagykörösi református tanítóképző az iskolapiaci nehézségek, a rendkívüli körülmények s a radikálisan változó társadalmi-politikai elvárások szorításában (1914–1920)
 - 2.1. A századelőn — forgószelelben
 - 2.2. A nagykörösi képző a politikai-világnézeti elmarasztalás, beiskolázási nehézségek, infrastrukturális gondok s egy „likvidálási” kezdeményezés árnyékában
 - 2.2.1. Amiről a hivatalos eljárások dokumentumai referálnak
 - 2.2.2. „Hallgattassék meg a másik fél is”
 - 2.2.3. A korabeli helyi források kiegészítései
 - 2.3. Adalékok, források a Nagykörösön történtek tágabb történeti kontextusba helyezéséhez s a más tanító(nő)képzőkben történetekkel való összevetéséhez
 - 2.3.1. Forradalom — államosítási terv — vita a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetéséről
 - 2.3.2. Jelképesen „állj elére annak, amit megakadályozni nem tudsz” — Váczy Ferenc az 1919. március 16-i vöröszászló-avatáson
 - 2.3.3. Exkurzus: képzős tanárok a Tanácsköztársaság idején
 - 2.3.3.1. Alkalmazkodók — s akik csak vonakodva „értették meg az idők szavát”
 - 2.3.3.2. A klerikus pedagógusok dilemmája — egy „kötél nélküli kötél táncos” győri igazgató feljegyzései
 - 2.3.3.3. Az aktív politikai szerepet vállaló elkötelezettek megpróbáltatásai
 - 2.3.3.3.1. A sárospataki képzős tanárok kíméletlen küzdelmének krónikája
 - 2.3.3.3.1.1. Pályakezdő pedagógus útja a szociáldemokrata/szocialista párttitkárságig
 - 2.3.3.3.1.2. Egy eszközökben nem válogató politikai, világnézeti, generációs harc állomásai

- 2.3.3.3.2. Ifjú képzős tanár a kalocsai fegyveres ellenforradalmárok, majd a vörös terror áldozatai között
 - 2.3.3.3.3. Képzős pedagógusok a Tanácsok Országos Gyűlésének tagjai között
 - 2.3.3.3.3.1. Ungvári párttitkár — a veszprémi oktatásügy élén
 - 2.3.3.3.3.2. Pápa művelődésügyi megbízottja — s a református tanítónőképző „túlélési stratégiája”
 - 2.3.3.4. Átmeneti „útitársak” — a TITOE főtitkára a győri pedagógusátképző tanfolyam élén
- 2.4. Fejezetzáró megjegyzések, kérdések a Tanácsköztársaság (volt) egyházi pedagógusokkal kapcsolatos politikájával, Váczy Ferenc és kollégái szerepvállalásával s a nagykőrösi képzőben történetekkel kapcsolatban
3. *Az oktatáspolitikai tanítóképzéssel kapcsolatos politikai-világnézeti elvárásainak változásai — s a nagykőrösi pedagógusok, 1920–1956 (Kísérlet a második bezárási döntésig terjedő időszak atmoszférájának érzékeltetésére)*
- 3.1. „Keresztény-nemzeti” világnézettel, fenntartó egyházainkkal — „a szocializmus”, „a kommunizmus” ellen
 - 3.2. Az átmenet éveit — Ravasz László és a nagykőrösi képzős pedagógusok útkeresése
 - 3.3. „A szocializmus útján haladó államunkkal”, „marxista-leninista világnézettel” — a „világbékét fenyegető burzsoá imperializmus” és „a klerikális reakció” ellen
4. *A nagykőrösi képző az „éberen” felügyeltek, majd a visszafejlesztésre, megszűnésre ítélték között (1953–1957)*
- 4.1. Az „erkölcsi-politikai” és a tanítói hivatásra nevelés Nagykőrösön — az 1953. és 1954. évi felügyeleti látogatások tükrében
 - 4.2. Kényszerű, méltósággal viselt, mértéktartó engedelmesség
 - 4.3. A nagykőrösi képző a fokozatosan megszüntetendők listáján
 - 4.3.1. Tanári és szülői kérvények, küldöttségek s a városi és megyei szervek sikert ígérő akciói

4.3.2. Visszavont miniszteri ígéret — további petíciók,
pártfogókeresések

4.3.3. Végjáték: leépítés, új remények — de győznek
a száraz tények

5. *Appendix. Az 1957/1958. tanév megpróbáltatásaiból:*

Juhász Béla Kecskeméten

5.1. „Úgy táncoltok, ahogy mi fütyülünk”

5.2. „A világnézeti nevelés és a pedagógusok világnézete”

Jegyzetek

Levéltárak, rövidítések, köszönetnyilvánítások

Felhasznált, hivatkozott irodalom

Névmutató

Térképek jegyzéke

Summary

Az egyidejűleg megjelent, „Oktatáspolitikai és tanítóképzés

Magyarországon 1945–1960” című kötet tartalomjegyzéke

Az iskolakötelezettség kiterjedésével a kultúraközvetítés egyetlen olyan intézménye, amely szinte minden állampolgárhoz elért, a nép-, majd az általános iskola volt, főszereplőjével, a jövő nemzedékek nevelőjének, „programozójának” tekintett tanítóval, akit a tanítóképzőben készítettek fel hivatására. Ezért a „szélsőségek korában” egymást tagadó politikai-világnézeti törekvések, modernizációs elképzelések megvalósításán serénykedő oktatáspolitikusok, iskolafenntartók közös meggyőződése volt, hogy fontos, miképp programozzák a programozókat, s hogy megfelelően válogassák, instruálják a programozók programozóit: a tanító(nő)képző intézeti tanárokat. A tanítóképzők sorsának alakulása így szorosan követi a rendszer-, illetve kurzusváltásokat, s karakteresen jeleníti meg azok jellegét.

Kötetünk három tanulmánya az 1945–1960 közötti időszakról tudósít. Előbb a középfokú intézetek nevelőképző főiskolákkal való felváltására irányuló törekvés motívumait, fiaskóját s a négyéves képzés megújításával, felülvizsgálatával kapcsolatban történeteket mutatja be, majd a felsőfokú intézmények megteremtéséig vezető utat, döntési mechanizmust rekonstruálja. Az oktatáspolitikai játszmák felidézése mellett érdemi adalékokkal szolgál a történet ismert szereplőinek (Keresztury Dezső, Ortutay Gyula, Darvas József, Erdey-Grúz Tibor, Alexits György, Bizó Gyula, Jóboru Magda, Kálmán György, Kemény Gábor, Kiss Árpád, Kovács Máté, Mérei Ferenc, Sík Sándor) portréjához, s az intézményük, hivatásuk és identitásuk védelméért küzdő tanítóképzős szakemberek (Rozsondai Zoltán, Árpássy Gyula, Szathmáry Lajos, Bihari János és mások) munkásságának, „túlélési technikáinak” megismeréséhez.

Donáth Péter (az ELTE TÓFK tanszékvezető egyetemi tanára) nagyrészt dokumentatív-elbeszélő módszerrel készült munkáiban félszáz levéltár anyagának, magánszemélyek naplóinak, visszaemlékezéseinek, több száz interjújának s periodikák, könyvek széles körének felhasználásával — sajátos módon — új források tömegét vonta be a kutatásba.

ISBN 978-963-8144-26-3

Ára: 3990 Ft